AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Hasan Ali POLAT

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE SİYASÎ SÜRGÜNLER (1908-1918)

Tarih Ana Bilim Dalı
Doktora Tezi

Antalya, 2018

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Hasan Ali POLAT

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE SİYASÎ SÜRGÜNLER (1908-1918)

Danışman
Doç. Dr. Salih TUNÇ

Tarih Ana Bilim Dalı
Doktora Tezi

Bu çalışma Akdeniz Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenmiştir. (Proje Nu: 2014.03.0107.005)

Antalya, 2018

T.C.

Akdeniz Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Hasan Ali POLAT'ın bu çalışması, jürimiz tarafından Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan	: Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK	(İmza)
Üye (Danışmanı)	: Doç. Dr. Salih TUNÇ	(İmza)
Üye	: Prof. Dr. Osman AKANDERE	(İmza)
Üye	: Doç. Dr. Hayri ÇAPRAZ	(İmza)
Üye	: Dr. Öğr. Üye. S. Haluk KORTEL	(İmza)

Tez Başlığı: II. Meşrutiyet Döneminde Siyasî Sürgünler (1908-1918)

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 18/05/2018

Mezuniyet Tarihi : 24/05/2018

(İmza)

Prof. Dr. İhsan BULUT

Müdür

AKADEMİK BEYAN

Doktora Tezi olarak sunduğum “II. Meşrutiyet Döneminde Siyasî Sürgünler (1908-1918)” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımca yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

Hasan Ali POLAT

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORİJİNALLİK RAPORU
BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	**Hasan Ali POLAT**
Öğrenci Numarası	**20118603201**
Enstitü Ana Bilim Dalı	**Tarih**
Programı	**Doktora**
Programın Türü	**( ) Tezli Yüksek Lisans (X) Doktora ( ) Tezsiz Yüksek Lisans**
Danışmanının Unvanı, Adı-Soyadı	**Doç. Dr. Salih TUNÇ**
Tez Başlığı	**II. Meşrutiyet Döneminde Siyasî Sürgünler (1908-1918)**
Turnitin Ödev Numarası	**966597618-966597622**

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 454 sayfalık kısmına ilişkin olarak, 21/05/2018 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nda belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

alıntılar hariç % 5'tir.

alıntılar dahil % 7,5'tur.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

( ) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;
Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.

( ) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımca yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

21/05/2018

(imzası)

Doç. Dr. Salih TUNÇ

İ Ç İ N D E K İ L E R

KISALTMALAR LİSTESİ v
ÖZET ix
SUMMARY xi
ÖNSÖZ xiii
GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM
II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ SÜRGÜNLERİNİN GERİ DÖNÜŞLERİ

1.1. II. Meşrutiyet'in İlânı 44
1.2. Umûmî Af ve Etkileri 52
1.3. Menfîlerin Menfâlarından Geri Dönüşleri 60
1.4. *Mağdurîn-i Siyasiyye*nin Saray, Bâbıâli ve İttihâd ve Terakki Cemiyeti ile İlişkileri 70
1.5. Menfîler ve Muhalefet: Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti 81
1.6. Mağdurîn-i Siyasiyye Talep ve Karşılıkları 89
1.7. *Mağdurîn-i Siyasiyye* Meselesinin Meclis-i Mebusan'a Yansıması 108
1.8. *Mağdurîn-i Siyasiyye*nin Yeniden Mağduriyeti 128

İKİNCİ BÖLÜM
II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE İKTİDAR MÜCADELESİ VE BU MÜCADELENİN YANSIMASI OLARAK SÜRGÜNLER

2.1. II. Meşrutiyette *Devr-i Sâbık* Memurları 133
2.2. İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne Karşı Ortaya Çıkan Muhalefet 149
2.3. 31 Mart Vak'ası'na Giden Süreçte Tutuklama ve Sürgünler 158
2.4. Vak'a-i Müessife: 31 Mart 165
2.5. II. Abdülhamid'in Hal'i ve Sürgünü 177
2.6. Vak'a-i Müessife Sonrası Divân-ı Harb-i Örfî Sürgünleri 184
2.7. Halaskâr Zâbitân Darbesine Değin İttihâdçı Hükûmetler Döneminde Gerçekleşen Sürgünler ve Muhalefet 204
2.8. Ahmet Muhtar Paşa ve Kamil Paşa Hükûmetleri (Sürgünler ve Siyaset) 232

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
BÂBIÂLİ BASKININDAN MÜTAREKEYE DEĞİN SÜRGÜNLER

3.1. Bâbıâli Baskını ve Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti'nin Kurulması 256
3.2. Hükûmetin Muhalefete Yönelik Tutumu 269
3.3. Taklîb-i Hükûmet ve Suikast 280
3.4. Mahmut Şevket Paşa Suikasti Davası 289
3.5. İttihâdçı Hükûmetlerin Sürgünleri (1913-1918) 292

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ SÜRGÜNLERİNİN SEVK VE İDARELERİ

4.1. Menfâlar ve Menfîlerin Menfâlara Sevkleri 321
4.2. İktidarın Takibi ve Menfînin Menfâdaki Faaliyetleri 328
4.3. Menfîlerin Menfâ Değişiklikleri 354
4.4. Aflar ve Menfîler 364
4.5. Menfîlerin Yevmiye, Harcırah, Tekaüt ve sair Talepleri ve Karşılıkları 390
4.6. Menfîlerin Menfâlarından Firarları 411

BEŞİNCİ BÖLÜM
TALÂT PAŞA HÜKÛMETİ'NİN İSTİFASI VE MENFÎLERİN GERİ DÖNÜŞLERİ

5.1. Talât Paşa Hükûmeti'nin İktidarı Bırakması 417
5.2. Umûmî Af ve Menfîlerin İstanbul'a Avdetleri 423
5.3. Siyasî Menfîlerin Talep ve Karşılıkları 436

SONUÇ 451
KAYNAKÇA 466

EK 1- II. Abdülhamid Dönemi Sürgünlerinden Doktor Mehmet Sabri Bey'in; İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul Yapılanması, Sürgüne Gönderilmesi, Menfâsından Kaçışı, Hürriyetin İlânı Akabinde Memuriyet İsteği ve Bir Memuriyete İstihdamına Kadar Tekaüdünü Havî Sadaret'e Sunduğu Altı Sayfalık Dilekçesi 489

EK 2- Gümülcineli Şeyh Abdülkadir Efendi'nin Sultan Mehmet Reşat, Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey ve Hüseyin Hilmi Paşa Gibi İsimlere Hakaret ve İftiraları İle Meşrutiyet Aleyhine Sözleri ve Halkı İdare Aleyhine Tahrik Etmesi Sebebiyle Üç Sene Müddetle Sürgün Edildiğini Gösterir Divân-ı Harb-i Örfî Kararı 498

EK 3- *İnsaniyet* Gazetesi Muharrirlerinden Mehmet Asaf Bey'in "Caka Ve Tahakküm" Başlıklı Makalesi Nedeniyle Divân-ı Harb-i Örfî Tarafından Sürgün İle Tecziye Edilmesi Kararının

Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa, Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa ve Sultan Mehmet Reşat Tarafından Tasdik Edildiğini Gösterir İmzalı Belge 499

EK 4- Ziya Şakir Bey'in Sürgününe Sebep Olan ve Talât Bey'e Çok Ağır Hakaretleri Havî *Genç Türk* Gazetesindeki "Dâhiliye Nâzırı Tal'At Efendiye, Siz Milleti İğfâl Ediyorsunuz" Başlıklı Üç Sayfalık Makalesi 500

EK 5- Balkan Harbi Esnasında İttihâd ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umûmî'sinin Bütün Şubelerine Gönderdiği ve Kamil Paşa Hükûmeti'ne Müzaheret Edileceğini Bildirdiği Yazısı 503

EK 6- Mahmut Şevket Paşa'nın Katli Sonrasında *Bahr-i Cedit* Vapuruyla Sinop'a Sürgün Edilenlerin Listesi [I] 504

EK 7- Mahmut Şevket Paşa'nın Katli Sonrasında Sinop'a Sürgün Edilenlerin Listesi [II] 506

EK 8- Mahmut Şevket Paşa'nın Katli Sonrasında Sinop'a Sürgün Edilenlerin Listesi [III].....506

EK 9- Mahmut Şevket Paşa'nın Katli Sonrasında Sinop'a Sürgün Edilenlerin Listesi [IV].....509

EK 10- Mahmut Şevket Paşa Suikasti Sonrasında Sinop'a Sürgün Edilen Talebe ve Muallimlere Dair On İki Kişilik Bir Liste....511

EK 11- Mahmut Şevket Paşa'nın Katli Sonrasında *Millet* Vapuruyla Sinop'a Sürgün Edilenlerin Listesi....512

EK 12- Kastamonu Vilayeti'ndeki Siyasî Menfîlerin Kimlerle Muhabere Ettikleri ve Görüştüklerini Belirtir 23 Ocak 1918 Tarihli Belge 513

EK 13- Basurcu Agâh Efendi'nin Ahval Ve Harekâtı Hakkında Konya Polis Müdürü Tarafından Hazırlanarak Vilayete, Oradan Da Dâhiliye Nezareti'ne Takdim Edilen 6 Kanun-ı Evvel 1333 Tarihli Rapor....514

EK 14- 31 Mart Vak'ası Akabinde Mekke-i Mükerreme'ye Sürgün İle Tecziye Edilen Sivas'ta Rifâ'i Dergâhı Şeyhi Abdullah Hâşimi Efendi'nin Menfâsının Sivas'a Tebdili Hususunda Hicaz Vilayetine Yazdığı Bir Dilekçesi....515

EK 15- 14 Nisan 1328 [27 Nisan 1912] Tarihi İtibariyle Divân-ı Harb-i Örfîler Tarafından Çeşitli Cezalara Çarptırılan ve İdareten Sürgün Edilenlerden Yüz Doksan Kişinin Affedildiğini Belirtir *İrâde-i Seniyye* Sureti 516

EK 16- 14 Nisan 1328 [27 Nisan 1912] Tarihli *İrade-i Seniyye* Mucibince Affedilen Yüz Doksan Kişiyi Gösterir Defterdir 517

EK 17- 14 Nisan 1328 [27 Nisan 1912] Tarihli *İrade-i Seniyye* Mucibince Mevlânzâde Rıfat ve Mizancı Murat Bey Gibi İsimlerinde İçinde Bulunduğu Yüz Doksan Kişinin Affedilmesi Üzerine Midilli'de Menfî Olan Hüseyin Ferit Bey'in, Bu Afları Özellikle Mevlânzâde Rıfat ve Mizancı Murat Beyler Üzerinden Eleştirdiği, "Hükûmet-i seniyye'nin bu bâbdaki 'adâletini gözyaşlarımı dökerek kemâl-i me'yûsiyetimle tebrîk ederim…" Diyerek Dâhiliye Nezareti'ne Gönderdiği Dilekçesi 519

EK 18- Şehberderzâde Filibeli Ahmet Hilmi Bey'in, İdâre-i Örfiyye Devam Ettiği Sürece Yalnız Edebî ve İlmî Çalışmalarla İktifa Edeceğini Belirterek Affa Mazhar Olması İsteğini Havî 8 Teşrin-i Evvel 1327 [21 Ekim 1911] Tarihinde Meclis-i Mebusan Riyasetine Yazdığı Dilekçe 520

EK 19- *Alemdar* Gazetesi Sahibi ve Meşhur Muhaliflerden Refii Cevat Bey'in 27 Teşrin-i Sani 1332 [10 Aralık 1916] Tarihli ve Bizzat Dâhiliye Nazırı Talât Bey'e Gönderdiği Affını Talep Eden Dilekçesi 521

EK 20- Siroz'a Sürgün Edilen Mustafa Nuri Efendi'nin Affa Mazhariyeti Hususunda İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin Menfâdaki İleri Gelenleri ve Cemaat-i İslamiye Azalarının Dâhiliye Nazırı Talât Bey'e Yazdıkları Bir Dilekçe İle Aracılık Ettiklerini Gösterir Belge 522

EK 21- 31 Mart Vak'ası Sonrası Süreçte Rodos'a İdareten Sürgün Edilenlerden Yardıma Muhtaç Olanların Tespiti Ve Yevmiye Tahsisine Dönük Cezâ'ir-i Bahr-i Sefid Vilayetince Tanzim Edilen Defter 523

EK 22- Mahmut Şevket Paşa Suikasti Sonrasında Sürgün Edilenlerden 15 Kişinin 51 Nüfustan Mürekkep Ailesine Yardıma Muhtaç Olmaları Dolayısıyla Yevmiye Tahsis Edilmesi Hakkında Belge 530

EK 23- Sinop ve Sâir Mahallerde Bulunan Menfîlerin Ailelerine Mart 1917 Yılı İtibariyle Verilecek Yevmiyeyi Gösterir Bir Liste 532

Ö Z G E Ç M İ Ş 533

KISALTMALAR LİSTESİ

(t.y.)	: Yayın tarihi yok
(y.y.)	: Yayın yeri yok/yayınevi yok
anlt.	: Anlatan
B.evi	: Basımevi
BEO.	: Bâbıâli Evrak Odası Evrakı
bk.	: Bakınız
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
bs.	: Basım
c./C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
D.	: Devre
DH. EUM. 1. ŞB.	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Birinci Şube Belgeleri
DH. EUM. 2. ŞB.	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti İkinci Şube Belgeleri
DH. EUM. 3. ŞB.	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Üçüncü Şube Belgeleri
DH. EUM. 4. ŞB.	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Dördüncü Şube Belgeleri
DH. EUM. 5. ŞB.	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube Belgeleri
DH. EUM. ADL.	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Takibât-ı Adliye Kalemi Belgeleri
DH. EUM. AYŞ.	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemi Belgeleri
DH. EUM. EMN.	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Emniyet Kalemi Belgeleri
DH. EUM. KADL.	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kısm-ı Adlî Kalemi Belgeleri
DH. EUM. KLH.	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri
DH. EUM. KLU.	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kalem-i Umumî Müdüriyeti Belgeleri

DH. EUM. LVZ. : Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Levazım Kalemi Belgeleri

DH. EUM. MEM. : Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Memurîn Kalemi Belgeleri

DH. EUM. MH. : Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhâsebe Kalemi Belgeleri

DH. EUM. MTK. : Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhaberât ve Tensîkât Müdüriyeti Belgeleri

DH. EUM. SSM. : Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyrüsefer Kalemi Belgeleri

DH. EUM. THR. : Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Tahrirat Kalemi Belgeleri

DH. EUM. VRK. : Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Odası Belgeleri

DH. H. : Dâhiliye Nezareti Hukuk Kısmı Belgeleri

DH. HMŞ. : Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Belgeleri

DH. KMS. : Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri

DH. MB. HPS. M. : Dâhiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti Müteferrik

DH. MB. HPS. : Dâhiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti Belgeleri

DH. MKT. : Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri

DH. MTV. : Dâhiliye Nezareti Mütenevvia Kısmı Belgeleri

DH. MUİ. : Dâhiliye Nezareti Muhaberât-ı Umumiye İdaresi Belgeleri

DH. SN. THR. : Dâhiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Tahrirat Kalemi Belgeleri

DH. SYS. : Dâhiliye Nezareti Siyasî Kısım Belgeleri

DH. ŞFR. : Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi Belgeleri

DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi

Ed. : Editör

HR. SYS. : Hariciye Nezareti Siyasî Kısmı Belgeleri

İ. AS. : İradeler- Askerî

İ. BH. : İradeler- Bahriye

İ. DH. : İradeler- Dâhiliye
İ. DUİT. : İradeler- Dosya Usulü İradeler Tasnifi
İ. HB. : İradeler- Harbiye
İ. MBH. : İradeler- Mabeyn-i Hümayun
İ. MMS. : İradeler- Meclis-i Mahsus
İçt. : İçtima Senesi
İSAM HHP : İslam Araştırma Merkezi Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı
İSAM ZE : İslâm Araştırma Merkezi Ziyad Ebuzziya Evrakı
İSAM : İslâm Araştırmaları Merkezi
k. : Kısım
KB. MAA. FE. : Kıbrıs Millî Arşivi Fetva Eminliği Evrakı
MA ZC : Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi
Matb. : Matbaası
MF. MKT. : Maarif Nezareti Mektubi Kalemi Belgeleri
MM ZC : Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
MV. : Meclis-i Vükela Mazbataları
neşr. : Neşriyat/neşreden
Nu: : Numara/sayı
s. : Sayfa
sad. : Sadeleştiren
ŞD. : Şura-yı Devlet Evrakı
TFR. 1. MN. : Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı
TİTE : Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi
TTK : Türk Tarih Kurumu
TTK. KO. : Türk Tarih Kurumu Kazım Orbay Evrakı
TTK. MŞP. : Türk Tarih Kurumu Mahmut Şevket Paşa Evrakı
TTK. TP. : Türk Tarih Kurumu Tevfik Paşa Evrakı
Y. A. HUS. : Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı
Y. A. RES. : Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı
Y. EE. KP. : Yıldız Esas Evrakı Kamil Paşa Evrakı
Y. EE. : Yıldız Esas Evrakı
Y. MTV. : Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı

Y. PRK. A.	: Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maruzatı
Y. PRK. ASK.	: Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat
Y. PRK. BŞK.	: Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı
Y. PRK. UM.	: Yıldız Perakende Evrakı Umumi
Y.	: Yıl
Y.evi	: Yayınevi
Yay. haz.	: Yayına hazırlayan
Yay.	: Yayınları
ZB	: Zabtiye Nezareti Evrakı

ÖZET

Osmanlı idaresi, bilhassa II. Abdülhamid devrinde bir cezalandırma yöntemi olarak sürgüne sıklıkla başvurmuştur. Tehdit telakki edilen pek çok kimse sadakatsizlik, muhaliflik, muzır [zararlı] neşriyatta bulunmak ve muzır fikirlere sahip olmak gibi gerekçelerle sürgüne gönderilmiştir. Sürgün cezasından murat, menfînin merkezden uzaklaştırılması ve menfâsında ıslah-ı nefs etmesidir. Bu beklenti çoğu zaman gerçekleşmemiş, sürgüne gönderilenlerin muhaliflikleri keskinleşmiştir. Jön Türk hareketiyle bağlantılı sürgünler muhalefeti kurumsallaştırmış, dinamik bir hüviyete kavuşmasını sağlamıştır.

II. Abdülhamid döneminde sürgüne gönderilen Jön Türkler, meşrutiyetin iadesiyle birlikte İstanbul'a dönmüşler, meşrutiyetin iadesi hareketinde –fikrî bağlamda kısmî etki haricinde- dahilleri olmasa da kendilerini "kahraman-ı hürriyet" görmüşlerdir. Mağduriyetlerini öne sürerek birçok talepte bulunmuşlar, talepleri yeterince karşılanmayınca İttihâdçılara karşı muhalefete başlamışlardır. *Tensikat* ve *Tasfiye-i Rüteb-i Askeriye* gibi kanunlar, *devr-i sâbık rical*ine yönelik muameleler, başta Jön Türklerin İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nden memnuniyetsizlikleri, matbuatta serbestiyet neticesinde yürütülen siyasî tartışmalar, toprak kayıpları vs. toplumun aşırı siyasileşmesiyle büyük huzursuzluklara yol açmıştır. Meşrutiyet hükûmetleri de huzursuzlukların def'i için Abdülhamid uygulamalarını andıran bir politik tavırla hükûmete, meşrutî idareye, Cemiyet'e vs. muhalif olduğu düşünülen pek çok kimseyi sürgün başta olmak üzere çeşitli cezalara çarptırmıştır. 31 Mart ve Mahmut Şevket Paşa'nın katli gibi kritik hadiselerden sonra sert tedbirler alınmıştır. İdareten ya da Divân-ı Harb-i Örfî kararıyla çok kimse toplu olarak sürgün edilmiştir.

II. Abdülhamid, "sisteme dâhil etme siyaseti" [cooptation] güderek memuriyet vermek suretiyle de sürgün cezası uygulatmış, menfî şahısları memuriyetle sistemin içerisinde tutmak istemiş, bu suretle menfînin "ıslah-ı nefs" etmesini beklemişti. Meşrutiyet hükûmetleriyse bunu tercih etmemiş, genellikle tasfiye metoduna başvurmuştur.

Bu çalışmada, II. Meşrutiyet dönemindeki siyasî çekişmelerin bir sonucu olan siyasî sürgünlerin; sürgün gerekçeleri, sürgün yerleri [menfâları], menfâlara sevkleri, menfîlerin hükûmetlerden talepleri, iktidarın menfîlerden beklentileri, menfîlere yönelik çıkartılan aflar, menfîlerin menfâlarındaki hayatları ve menfîlerin muhalif oluşumlar içerisindeki yerleri üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sürgün [Nefy], İttihâd ve Terakki Cemiyeti, II. Abdülhamid, Jön Türkler, Muhalefet, Divân-ı Harb-i Örfî, 31 Mart Vak‘ası, Mahmut Şevket Paşa Suikasti

SUMMARY

THE POLITICAL EXILES DURING THE SECOND CONSTITUTIONALIST PERIOD (1908-1918)

Ottoman government have often applied the policy of exile as a form of punishment especially in the period of Abdulhamit II. Most of the people who were considered to be threatening were sent to exile because of the reasons such as disloyalty, opposition, obscene publication and having dissenting opinions. What is aimed with banishment is expelling the negative from the centre and correct himself in the detention colony. This anticipation had been not met many times, opposition of the exiled people had become rigid. Opposition was institutionalized by exiles associated with Young Turk movement and made it gain a dynamic identity.

Young Turks who were sent to exile during Abdulhamit II period returned to Istanbul with the restitution of the constitutional monarchy. Considered themselves as “hero of liberty” though they had no interference in the movement of the restitution of the constitutional monarchy except the limited effect in terms of idea. They demanded many things asserting their victimisation, commenced opposition against Unionists when their demands had not been met. The laws such as *Tensikat* and *Tasfiye-i Rüteb-i Askeriye*, the procedures the old régime, mainly the dissatisfaction of Young Turks from Committee of Union and Progress, political discussions thanks to the freedom of printing, land losses etc. had led great uneasiness along with the politicizing of the society. The fact that the governments of constitutional monarchy has sent many people into exile who were thought to have opposing views towards the community, constitutional government, reminded of the practises of Abdulhamit in order to eliminate uneasiness. The strict measures were taken after critical events like the 31 March Incident and slaughter of Mahmut Sevket Pasha. Many people were exiled in groups with the decision of Court Martial or government.

Abdulhamit II applied exile with way of commission following co-optation (incorporating into the system), want to keep opposite people within the system by civil service, waited to mend their ways. Constitutional monarchy governments did not prefer this and generally resort to the method of discharge.

In this study, political exiles as a result of political tensions during the Period of Constitutional Monarchy II, the reasons of exiles, exile areas, transportation to exile areas, the

demands of opponents from the government, the demands of the government from the dissidents, amnesty declared for the dissidents, the life of the dissidents in the exile places and the places of the dissidents in the opponent formations are discussed.

Key Words: Exile, Committee of Union and Progress, Abdulhamit II, Young Turks, Dissidents, Court Martial, March 31 Event, Slaughter of Mahmut Sevket Pasha

ÖNSÖZ

II. Meşrutiyet dönemi, Osmanlı Devleti'nin her bakımdan ehemmiyeti haiz bir devresidir. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e giden süreçte bir ara dönem, fevkalade önemli ve anlamlı bir kırılma noktasıdır. Cumhuriyete giden süreçte "siyasî laboratuvar" vazifesi gören II. Meşrutiyet'te, siyasî mülahazalar ve bu mülahazalar ekseninde çetin mücadelelerin gerçekleştiği görülmektedir. Çetin mücadelelerin en önemli etkenlerinden biri vatandaşlardaki meşrutiyet algısı ve beklentisinin farklı farklı oluşudur. Nitekim meşrutiyetin ilk günlerindeki "hastanın tedavi" edileceği, her meselenin "hürriyet" ve "meşrutî idare" ile halloluvereceği yönündeki muazzam beklentinin başarısızlıkla sonuçlanmasında başkaca etkenlerin yanında vatandaşlardaki meşrutî idare telakkisindeki farklılıkların ciddî etkisi vardır. Nitekim meşrutî idareye bakış hususundaki bu farklılıklar, matbuatta sert tartışmalara neden olduğu gibi yer yer çatışmaları da beraberinde getirdi.

İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin II. Meşrutiyet'in ilânı sonrasında takip ettiği politikalar, Jön Türkler ile Abdülhamid dönemi ricali ve memurlarının önemli bir kesimini rahatsız etti. Devlete hâkim olmak üzere gerçekleştirilen nüfuz mücadeleleri ülkenin siyasî atmosferini fevkalade olumsuz etkiledi. Sürgünlerden dönen Jön Türkler, kendilerini "kahraman-ı hürriyet" gördüklerinden büyük beklentilere kapıldılar; bazı Jön Türkler, talepleri meşrutî hükûmetler tarafından istedikleri oranda karşılık bulmayınca İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ni hedef alan bir muhalif kanat oluşturdular. Prens Sabahattin, Abdullah Cevdet ve İbrahim Temo gibi önemli Jön Türkler meşrutî idareyi savunmakla birlikte İttihâd Terakki Cemiyeti'nin politikalarından rahatsız oldukları için Cemiyet karşıtı faaliyetlere başladılar. Ayrıca tensikatın getirdiği tasfiyeler, dönemin İttihâd ve Terakki destekli hükûmetlerine ve Cemiyet'e yönelik öfkeyi daha da artırdı. Bunun yanında meşrutiyetin iadesi sonrasındaki toprak kayıpları meşrutî idareden beklentiler üzerinde aksi tesir uyandırdı. Tüm etkenlerin bir araya gelişi meşrutî hükûmetlere ya da Cemiyet'e karşı tertiplerin ortaya çıkmasına uygun zemin hazırladı.

Meşrutiyet hükûmetleri meşrutî idaredeki siyasî mücadelelere yer yer müdahale ederek siyasî muhalifleri cezalandırma yolunu seçtiler. Hep var olan ve bilhassa II. Abdülhamid döneminde öne çıkan bir ceza usulüne; sürgüne, bu dönemde de sıklıkla başvuruldu. Meşrutî idareye karşı olduğu, hükûmete muhalif olduğu, matbuatta zihinleri heyecana sevk edecek surette yayın yaptığı, yani muzır neşriyatta bulunduğu, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne karşı olduğu,

isyanlara iştirak ettiği, sultana veya hükûmet idarecilerine hakaret ettiği vb. suçlamalarla pek çok kişi sürgünle cezalandırıldı. II. Meşrutiyet dönemi için hakikaten çok büyük bir travma olan 31 Mart Vak'ası ve Mahmut Şevket Paşa'nın katli gibi meşrutiyeti "zehirleyen" mühim hadiseler hükûmetleri ziyadesiyle tedirgin etti; bu tedirginlik, olaylarda dahli olan ya da dahli olmayan ama muhalif olanların idam, kalebent, kürek ve sürgün cezalarına çarptırılmalarına sebep oldu. Sürgün uygulamasına, muhalifi merkezden uzaklaştırmak ve ıslah-ı nefs etmesini sağlamak için başvurulsa da bunu sağlayacak bir ortam olmadığı, "aşırı siyasileşmiş" bir toplum olunduğu için muhaliflik görece daha da güçlendi.

Bu çalışmada II. Meşrutiyet dönemindeki siyasî sürgün uygulaması konu edinmekte, hükûmetler veya Divân-ı Harb-i Örfîlerin verdikleri sürgün cezaları incelenmektedir. Farklı saiklerle sürgün edilen şahısların, sürgün gerekçeleri, nerelere sürgün gönderildikleri, menfâya sevkleri, menfâlarında neler yaptıkları, iktidarın menfîye yönelik takipleri, menfînin iktidardan talepleri, menfîlere yönelik çıkartılan aflar vb. hususlar ele alınırken dönemin siyasî mücadelelerine değinilmekte ve dönemin muhalif cereyanları sürgünler merkezli olarak ele alınmaktadır.

Doktora Tezi olarak hazırladığım bu çalışma, Tarih alanındaki yetkinliğine her daim güvendiğim, tezin her aşamasını tarih disiplini çerçevesinde büyük bir rikkatle takip ederek çalışmamın daha nitelikli bir hâl alması hususunda büyük gayret sarf eden ve her hususta yardımını esirgemeyen değerli hocam Sayın Doç. Dr. Salih TUNÇ nezaretinde gerçekleştirildi; kıymetli hocama ne kadar teşekkür etsem azdır. Yine Tez İzleme Komitesi'nde yer alan değerli hocalarım Sayın Prof. Dr. Osman AKANDERE ve Sayın Dr. Öğr. Üyesi S. Haluk KORTEL'e yapıcı ve yol gösterici önerileri ile yardımları için teşekkürlerimi arz ederim. Tez savunmama iştirak eden ve katkılarını gördüğüm değerli hocalarım Sayın Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK, Doç. Dr. Hayri ÇAPRAZ, Doç. Dr. Şahin DOĞAN ve Doç. Dr. Mehmet AK'a da müteşekkirim. Ayrıca elim bir rahatsızlık sebebiyle kaybettiğimiz değerli hocam Sayın Yrd. Doç. Dr. Berna Türkdoğan UYSAL'a da teşekkürü borç bilir, merhumeyi rahmetle yâd ederim.

Tez çalışmam süresince bazı kaynaklara ulaşmamı sağlayan ve bilgilerinden istifade ettiğim değerli hocalarım Prof. Dr. Abdulhamit KIRMIZI, Prof. Dr. İlhan EKİNCİ ve İsmail KÜÇÜKKILINÇ'a teşekkürü bir borç bilirim. Yine değerli arkadaşımlarım Evren DAYAR, Gülsüm ŞİMŞEK, Emin İsmail ALTINKAYA ve Muhammed Zeki ÇELEBİ'ye yardımları için teşekkür ederim. İlgisi için Sayın Kasım BOLAT Bey'e de müteşekkirim. Ayrıca İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) ve Türk Tarih

Kurumu Arşivi (TTK) çalışanlarına ve tezi 2014.03.0107.005 numara ile proje kapsamında değerlendirerek destekleyen Akdeniz Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi'ne de teşekkür ederim.

Tezimin bütününe muhatap olan, ısrarlı anlatılarımı büyük bir sabır ve nezaketle dinleyen mesai arkadaşım, değerli hocam Öğr. Gör. Karabey PALAVAR'ı anmadan olmazdı; kendisine müteşekkirim.

Son olarak, doktora eğitimim süresince bana katlandıkları ve beni mazur gördükleri için eşime, oğlum Mustafa Kağan ve kızım Zeynep Tuğba'ya teşekkür ederim.

Çalışmada eksikler mutlaka vardır ve kusur bana aittir.

Hasan Ali POLAT

Antalya, 2018

GİRİŞ

1. Çalışmanın Konusu, Kapsamı ve Kaynakları

II. Meşrutiyet Döneminde Siyasî Sürgünler (1908-1918) başlıklı bu çalışmada, II. Meşrutiyet'in ilânından Mondros Mütarekesi'ne değin teşkil olunan hükûmetlerin farklı saiklerle gerçekleştirdikleri idareten/siyaseten sürgünler ile hükûmetler tarafından İdâre-i Örfiyye ilânı sonrası teşkil olunan Divân-ı Harb-i Örfîlerin, muhakemeler neticesinde verdikleri sürgün cezaları incelendi. Meşrutiyet karşıtı faaliyetler içerisinde olmak, muzır neşriyatta bulunmak, hükûmet ve meşrutiyete muhalif olmak, hükûmeti tebdil teşebbüsünde bulunmak, isyanlara iştirak etmek, devlet idarecilerine hakaret etmek ve İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif olmak gibi gerekçelerle idareten ya da Divân-ı Harb-i Örfî kararıyla gerçekleştirilen sürgünlere yer verildi; *devr-i sâbık* idaresinin sürgün uygulamasının meşrutî hükûmetler dönemlerinde benzer saikler esas ittihaz edilerek uygulanıp uygulamadığının sorgulanmasına çalışıldı. Sürgün tecrübesine sahip Abdülhamid muhalifi Jön Türklerin II. Meşrutiyet'teki farklı meşrutiyet algıları ve fikirleri sebebiyle İttihâdçılarla uyuşamadıkları için *devr-i sâbık*'ta olduğu gibi sürgünlere maruz kalıp kalmadıkları üzerinde duruldu. II. Meşrutiyet'ten Mondros Mütarekesi'ne kadar geçen çalkantılı dönemin iktidar-muhalefet ilişkilerine, merkeze sürgünler alınmak suretiyle değinildi.

Siyasî sürgünler çerçevesindeki çalışma ile meşrutiyetin iadesi sonrasında Saray, Bâbıâli ve İttihâd ve Terakki Cemiyeti arasındaki iktidar mücadelesi ve bu mücadelenin önemli bir boyutu olan sürgünlerin bilimsel kriterler çerçevesinde ele alınmasına çalışıldı; Cemiyet ile muhalifleri arasındaki siyasî çekişmelere sürgün merkezli olmak üzere yer verildi. Çalışma, siyasî sürgün uygulamasının amaçlarını, sürgün yeri olarak nerelerin tercih edildiğini, sürgüne tabi tutulan devlet memuru [asker-sivil], siyasetçi ve gazetecilerin neden sürgüne gönderildiklerini, sürgüne gönderildikleri şehirlerdeki [menfâ] ilişkilerini, sürgünlerin matbuat faaliyetleri vb. hususları örnekler üzerinden ele almaktadır.

Çalışma, II. Meşrutiyet dönemini ele almakta ve 1908-1918 yılları arasını kapsamaktadır. Sürgünler konusu siyasî yönüyle ele alındığı içindir ki âdi suçlar kapsamındaki sürgünlere sınırlı bazı temaslar haricinde değinilmedi. Ayrıca II. Meşrutiyet döneminin önemli hadiselerinden olan Ermeni meselesi ve tehcir konusu tezin kapsamı dışarısında bırakıldı. II. Meşrutiyet dönemi siyasî sürgünleri ele alınırken dönemin dilinin kullanılmasına dikkat edilmeye çalışıldı;

meşrutiyetin iadesi sonrası II. Abdülhamid'in 1876-1908 Temmuz ayına kadarki idaresi, arşiv belgeleri, dönemin basını, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan zabıt cerideleri ile dönemin hatıralarında hep *devr-i sâbık* [önceki devir] olarak geçmektedir; bu münasebetle meşrutiyetin iadesi öncesi Abdülhamid idaresinden bahsedilen yerde çoğu kez *devr-i sâbık* kavramı kullanıldı. Yine dönemin kaynaklarında siyasî mağdurlara bir bütün olarak *mağdurîn-i siyasiyye* denilmektedir ve tez metninde siyasî mağdurlar *mağdurîn-i siyasiyye* olarak geçmektedir. Tez metni oluşturulurken benzeri durumlarda dönemin dilinin kullanımı tercih edildi. Tez metninde almayı zorlaştırdığı düşünülen bazı kelime ve tamlamaların manaları köşeli parantez içerisinde verildi. Gazeteler dipnotlarda gösterilirken rumî takvim esas alındı ve gerek dipnotlarda gerekse metin içerisinde kullanılan rumî tarihlerin miladî karşılıkları da köşeli parantez içerisinde gösterildi. Tezin yazımında, bazı başlıkların hemen altına başlığı kuşattığı ve çarpıcı olduğu düşünülen bazı alıntılara yer verildi. Buradaki maksat, alıntı ile şahsî bir kanaat ortaya koymak değil başlık ile metin arasında güçlü bir bağ kurmaktır. Örneğin "II. Abdülhamid'in Hal'i ve Sürgünü" başlığında, sağa dayalı küçük alıntılar ile Sultan'ın, 31 Mart Vak'ası ve hal'i hakkındaki görüşlerine yer verilmiş, sonrasında ise Sultan Hamid'in hal' ve sürgününden bahsedilmiştir.

Tez, giriş hariç beş bölümden müteşekkildir. Giriş'te siyasî ve hukukî yönüyle sürgün kavramı üzerinde durulduktan sonra II. Meşrutiyet'in ilânına değin siyaset ve siyasî sürgünler hakkında bilgi verilmesine çalışılmıştır. I. Bölüm, meşrutiyetin iadesi ile başlamakta ve II. Abdülhamid dönemi sürgünlerinin dönüşleri, İstanbul'a avdet eden menfî ve firarilerin İttihâd ve Terakki Cemiyeti, hükûmet, Meclis ve Saray ile ilişkileri ve talepleri ile devam etmektedir. Ayrıca menfî ve firarî taleplerinin ne derece dikkate alındığı üzerinde durulmaktadır. II. Bölüm'de, Abdülhamid dönemi devlet adamlarının meşrutiyetin iadesi sonrası durumları, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne karşı ortaya çıkan muhalif hareketler, meşrutiyetin iadesi akabindeki siyasî sürgünler, 31 Mart Vak'ası ve vak'a sonrasından Bâbıâli Baskını'na kadarki süreçte Divân-ı Harb-i Örfîlerin verdikleri sürgün cezaları siyasî çekişmelerle birlikte ele alınmaktadır. III. Bölüm'de Bâbıâli Baskını, Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti'nin Paşa'nın katline kadar takip ettiği siyaset ve dönemin çekişmeleri, nihayetinde suikast sonrasında muhalif unsurların İstanbul'dan uzaklaştırılmaları değerlendirilmektedir. IV. Bölüm'de meşrutiyetin iadesi sonrası sürgün olarak menfâlara gönderilenlerin sürgün gerekçeleri, menfîlere menfâ olarak nerelerin tercih edildiği, sürgünlerin menfâ değişiklikleri, menfîlerin af talepleri ve çıkarılan aflar, menfîlerin yevmiye, tekaüt, maaş, harcırah gibi talepleri ve ne derece karşılık bulduğu, nihayetinde de sürgünlerin

menfâlarından firarları örnekler üzerinden açıklanmaya çalışılmaktadır. V. Bölüm'de ise Talât Paşa Hükûmeti'nin istifası, yeni dönemde menfîlere yönelik çıkartılan aflar, İttihâdçı hükûmetler tarafından sürgün edilenlerin İstanbul'a geri dönüşleri ve harcırah, maaş ve sair isteklerinden bahsedilmektedir. Nihayetinde genel bir değerlendirme olarak sonuç bölümüne yer verilerek çalışma tamamlanmaktadır.

Çalışma yürütülürken evvela Osmanlı Arşivi'nden istifade edilmeye çalışılmıştır. Bir şahsın sürgün ile cezalandırılması ya idareten ya da muhakeme neticesinde olmaktadır ve her iki sürgün cezasının tasdiki padişah irâdesi ile gerçekleşmektedir. Bu durum arşivdeki irade-i seniyyelerin önemini ortaya koymaktadır. Bu münasebetle arşivdeki İradeler fonundaki askerî (*İ. AS*.), bahriye (*İ. BH*.), dâhiliye (*İ. DH*.), harbiye (*İ. HB*.) ve Dosya Usulü İradeler Tasnifi (*İ. DUİT*.) belgeleri; tayin ve aziller, Divân-ı Harb-i Örfîlerin verdikleri sürgün kararları ve bu kararların irade-i seniyye ile tasdik edildiği önemli belgeleri ihtiva etmektedir. Bu belgeler, menfîlerin ne zaman sürgün edildikleri ve sürgün gerekçeleri hususunu açıklığa kavuşturmaktadır. Ayrıca yer yer sürgün cezasının panzehiri olan af ilânları da burada yerini almaktadır. Çok önemli bir diğer fon da Dâhiliye Nezareti fonudur ve bu fondaki; menfîlerin cezalandırılmaları, menfâlara sevkleri, menfâdaki faaliyetleri, menfâ değişiklikleri, iktidar-menfî ilişkileri ve sair hususlarda elde edilen bilgilerden istifade edilmiştir. Dâhiliye Nezareti fonunda bilhassa Kalemi Mahsus Müdüriyeti (*DH. KMS*.), Emniyeti Umumiye Müdüriyeti (*DH. EUM*.), Muhaberât-ı Umumiye İdaresi (*DH. MUİ*.) ve Siyasî Kısım (*DH. SYS*.) belgelerinden yararlanılmıştır. Menfîlerin problemlerinin çözümü hususunda önemli bir merciide Meclis-i Vükela'dır. Siyasî menfîler, yevmiye, mazuliyet, maaş, tekaüt ve istihdamları yönünde nezaretlere başvurduklarında bu başvurulardan bir kısmı Meclis-i Vükela'ya taşınmış ve vükelanın kararı menfîler hakkında emsal teşkil etmiş, nezaretler vükela kararı doğrultusunda hareket etmişlerdir. Yine Bâbıâli Evrak Odası (*BEO*.), Yıldız (*Y. EE*., *Y. A. HUS*., *Y. PRK. A*. gibi alt fonlar) ve Zabtiye Nezareti (*ZB*.) evrakları da sürgün yönüyle ihtiva ettiği bilgiler dâhilinde ele alındı. Hudud-ı Hakânî haricine sürgün edilenler hakkında ise Hariciye Nezareti fonundaki Siyasî Kısmı (HR. SYS.) belgelerinden istifade edilmiştir.

İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin meşrutiyetin iadesi için harekete geçiş süreci ve meşrutiyetin iadesi hakkında önemli bilgiler veren İslam Araştırmaları Merkezi'ndeki (*İSAM*) Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı (*İSAM., HHP*.) ve Türk Tarih Kurumu'ndaki (*TTK*) Tevfik Paşa (TTK. TP.), Mahmut Şevket Paşa (TTK. MŞP.) ve Kazım Orbay (TTK. KO.) evraklarından istifade edilmiştir. Yine İSAM'daki Ziyad Ebuzziya Evrakı'ndan da (*İSAM., ZE*.) Ebuzziya

Tevfik'in Konya'ya sürgünü boyutuyla yararlanılmıştır. Ayrıca Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (*TİTE*) belgelerinden de konu çerçevesinde istifade edilmeye çalışılmıştır.

Arşivin haricinde *Tanin, Tasvir-i Efkâr, Takvim-i Vekayi, Sabah, İkdam, Alemdar* ve *Hukuk-ı Umumiye* gibi gazeteler 1908-1919 yılları itibariyle incelenmiştir. Nitekim dönemin gazetelerinin siyasî sürgünler mevzusuna ciddiyetle eğildikleri görülmüştür; Abdülhamid idaresinde sürgün edilenlerin [Jön Türkler] meşrutiyetin iadesi sonrası İstanbul dönüşleri, *mağdurîn-i siyasiyye* meselesi, meşrutî dönemdeki sürgün cezalarının gerekçeleri, menfîlerin menfâlara sevkleri, menfîlere yönelik çıkartılan aflar, menfîlerin yevmiye, harcırah, maaş, tekaüt, istihdam ve sair talepleri matbuatta sıklıkla haber ve makaleler yoluyla ele alınmıştır. Meşrutiyetin iadesinin hemen ertesi için *Hukûk-ı Umûmiye* gazetesi ayrıca önemlidir ve *devr-i sâbık* "mağdur"larının bir nev'î savunuculuğunu üstlenmiştir. Matbuatın verdiği bilgiden -olabildiğince- istifade edilirken iktidar-muhalefet iki uçtaki gazetelerin incelenmesine çalışılmıştır.

Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan zabıt cerideleri de konunun önemli kaynaklarındandır; 1908-1918 arası zabıtlar incelenerek çalışmada kullanılmıştır. Dönemin siyasî çekişmelerinin yanında siyasî menfîler sorununun Meclis-i Mebusan'a yansıması, *Mağdurîn-i Siyasiyye Komisyonu* teşkili ve *Mağdurîn-i Siyasiyye Kanunu* ve benzeri hususlardaki menfîlere yönelik düzenlemeler, zabıt ceridelerinden takip edilmeye çalışılmıştır. Osmanlı ceza kanunları ve II. Meşrutiyet döneminde çıkarılan Tensikat Kanunu ve Tasfiye-i Rüteb-i Askeriye Kanunu gibi kanunlar hakkında ise *Düstûr*'dan istifade edilmiştir. Hükûmet-i Arabiye teşekkülü çerçevesinde Cihan Harbi esnasında gerçekleştirilen sürgünler için Osmanlı Arşivi belgeleri ve sair kaynakların yanında Dördüncü Ordu-yı Hümâyûn tarafından neşredilen *Âliya Dîvân-ı Harb-i Örfîsinde Tedkîk Olunan Mes'ele-i Siyâsiye Hakkında İzâhât* adlı yayından istifade edilmiştir.

Çalışmanın bir diğer önemli kaynağı hatıralardır. Mahmut Şevket Paşa'nın katli akabinde Sinop'a sürgün edilen Refii Cevat Ulunay ve Refik Halit Karay gibi isimlerin hatıra türünden eserleri, sürgün gerekçeleri ve menfîlerin menfâ hayatları çerçevesinde kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir. Nitekim dönemi konu edinen hatıralar -kaynakçada belirtilenler- okunarak konu dâhilindeki bilgi ve belgelerden istifade edilmesine çalışılmış; hatıra türünden eserler kaynak olarak değerlendirilirken verdikleri bilgilerin, gazeteler ve sair kaynaklardaki bilgilerle olabildiğince teyidine çalışılmıştır. Cemiyet taraftarı ya da Cemiyet karşıtlarına dair hatıralara başvururken lüzumu hissedilen yerlerde iki karşı görüşe de dipnotlarda yer verilmiştir. II. Meşrutiyet dönemi siyasî sürgünleri açısından önemli bir kaynak Abdurrahman Şeref Efendi'nin

Son Vakanüvist Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909) adlı eseridir. Bu eserde 31 Mart Vak'ası akabinde Divân-ı Harb-i Örfîler tarafından gerçekleştirilen cezalandırmalar hakkında ciddî malumat bulunmaktadır; bu eserin verdiği önemli bilgilerden ziyadesiyle istifade edilmiştir.

Çalışma açısından bir diğer önemli kaynak ise araştırma ürünü kitap, tez ve makalelerdir. Tarık Zafer Tunaya'nın *Türkiye'de Siyasal Partiler* adlı üç ciltlik eserinde dönemin siyasî hadiseleri ve sürgünler yönüyle bilgiler mevcuttur ve tezde bu eserdeki bilgilerden istifade edilmeye çalışılmıştır. Yine İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin gelişim sürecinde M. Şükrü Hanioğlu'nun *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902),* eseri fevkalade önemli bir eserdir ve çalışmada Cemiyet'in Abdülhamid idaresine karşı gerçekleştirdiği mücadelenin 1902'ye kadarki süreci ele alınırken bu önemli eserden olabildiğince yararlanılmıştır. İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal'ın *Son Asır Türk Şairleri* (Kemâlü'ş-Şuarâ) adlı beş ciltlik eseri, Ali Birinci'nin *Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât* adlı iki ciltlik eseri, İbrahim Alâettin Gövsa'nın *Türk Meşhurları Ansiklopedisi* adlı eseri ve Abdullah Acehan'ın *Sürgün Kalemler* adlı eseri şair, yazar ve bazı meşhur isimlerin biyografi ve sürgünleri hakkında bilgiler ihtiva etmektedir. Yine Alpay Kabacalı'nın *Türkiye'de Siyasal Cinayetler* eserinde konu ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bu eserler ve diğer kaynakçada belirtilen eserlerden konu dâhilinde yararlanılmıştır.

Çalışmada bazı tezlerden de istifade edilmeye çalışılmıştır. Örneğin Hasan Taner Kerimoğlu'nun *Fedakaran-ı Millet Cemiyeti* adlı Yüksek Lisans Tezinden Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti, siyasî menfî ve firariler ve Cemiyet'e yönelik tevkifler ve sair hususlarda yararlanılmıştır. Ayrıca bazı menfîlerin, sürgünleri ve menfâ hayatları hakkında biyografileri üzerine yapılmış olan tezlerden de istifade edilmiştir.

Çalışmanın önemli bir kaynağı da makalelerdir. Örneğin II. Meşrutiyet döneminde bürokrasideki tasfiye süreci ve *devr-i sâbık* ricalinin meşrutî idaredeki durumu hakkında Abdulhamit Kırmızı'nın "Meşrutiyette İstibdat Kadroları: 1908 İhtilali'nin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti" adlı makalesi önemli bilgiler ihtiva etmektedir ve çalışmada kullanılmıştır. Yine Taner Aslan'ın "II. Meşrutiyet Dönemi Genel Af Uygulamaları" başlıklı makalesi, *devr-i sâbık* sürgünlerine meşrutî idarede çıkartılan aflar ve menfîlerin talepleri ve karşılıkları hususunda bilgi vermektedir ve bu bilgilerden istifade edilmeye çalışılmıştır. Bu iki örneğin haricinde dipnotlarda belirtildiği üzere pek çok makaleden konu dâhilinde istifade edilmiştir. Ayrıca dönemin gazetelerinde yayınlanan makaleler de incelenmiştir. Örneğin Hüseyin Cahit'in

Tanin gazetesindeki "Menfîler", "Siyâsiyât - Mağdûrîn-i Siyâsiyyenin Mutâlebi" ve "Siyâsiyât – Mazlûmîn-i İstibdâd" gibi makaleleri menfîlerin problemleri ve öneriler bağlamında önem arzetmektedir; çalışmada kullanılmıştır. Yine muharririn sürgününe gerekçe olan makalelere de yer verilmiştir. Mehmet Asaf Bey'in *İnsaniyet* gazetesinde yayınlanan "Caka ve Tahakküm" ile Ziya Şakir Bey'in *Genç Türk* gazetesinde yayınlanan "Dâhiliye Nâzırı Talât Efendiye: Siz Milleti İğfâl Ediyorsunuz" adlı makalesi bu çerçevede iki örnektir. Bu iki örneğin haricinde dönemin gazetelerinde yayınlanan makalelerden konu dâhilinde istifadeye çalışılmıştır.

2. Siyasî ve Hukukî Yönüyle Sürgün Kavramı

İlk çağlardan beri bir cezalandırma yöntemi olarak kullanılan sürgün, bir kimsenin/topluluğun, rızası haricinde mevcut yerinden *başka bir yer*e müebbet veya muayyen bir süreliğine ikamete zorlanması olarak tanımlanabilir.[1] Bu *başka bir yer*, kimi zaman memleket içerisinde bir yer olabildiği gibi kimi zaman da ülke dışarısıdır… Hatta *başka bir yer*e gönderme olmayıp sadece cebren memleketten çıkarma ya da ülkenin mevcut durumundan memnun olmayanların gönüllü sürgünü de olabilir.

İnsanlık/devletler tarihine bakıldığında Hititlerden Asurlulara, Perslerden Yunanlılara, Bizans'tan Roma'ya, Emevilerden Abbasilere, Selçuklulardan Osmanlılara bütün devletlerde sürgün uygulamasının var olduğu müşahade edilmektedir. Örneğin eski Yunan'da "devletin çıkarlarını zedeleyenler için sürgün cezası" uygulanmaktaydı. Yunan şehir devletlerinde siyasî suçlular cemiyet hayatından dışlanmakta idiler; muharebe kaybeden kumandan gibi… Bu cezaya *ostracism* denilmekteydi. Roma'da *deportatio* ve *relegatio* uygulaması vardı; *deportatio* siyasî suçluları cezalandırma yönüyle kullanılmakta ve "medeni haklardan ve özellikle de malvarlığından mahrum edilerek bir adaya sürgün edilmeyi" kapsamaktaydı.[2]

Osmanlı idaresinin de çeşitli saiklerle bir cezalandırma yöntemi olarak sürgün uygulamasına başvurduğu görülmektedir. En temel saiklerden biri olarak, iskân siyaseti çerçevesinde gerçekleştirilen sürgünlerde devlet, fethettiği yerlere gönüllü veya zorunlu göçler/sürgünler suretiyle fethedilen bölgeleri "şenlendirme", Türk ve İslamlaştırma ve orada

---

[1] Pakalın *sürgüne göndermek* hakkında şöyle demektedir: "Bulunduğu memleketten çıkarıp başka yere göndermek, nefyetmek yerinde kullanılır bir tabirdir. 'Sürgün etmek' suretinde de kullanılır." bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim B.evi, İstanbul 1983, c. 3, s. 299.

[2] Kemal Daşçıoğlu, - *İskân, Suç ve Ceza- Osmanlı'da Sürgün*, 1. bs., Yeditepe Y.evi, İstanbul 2007, s. 19-25; Ali İhsan Karataş, *Osmanlı Dönemi Bursa Sürgünleri (18-19. Asırlar)*, 1. bs., Emin Yay., İstanbul 2009, s. 17-18; Talip Türcan, "Sürgün", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (*DİA*), c. 38 (2010), s. 164; Nebi Bozkurt, "Sürgün", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (*DİA*), c. 38 (2010), s. 167.

hâkimiyetini tahkim etmek arzusuyla sürgün yöntemine başvurmaktaydı.[3] İskân siyaseti çerçevesinde "Anavatanda siyasî ve dinî bir gâile çıkarmalarından korkulan bazı 'hétéredoxe' unsurların şerlerinden kurtulmak için siyasî maksatlarla" da sürgün yöntemine başvuruldu: Anadolu'da Teke ve Hamit taraflarından bazı kızılbaş Türkmenler, Şah İsmail propagandası yaptıkları iddiasıyla II. Beyazıt zamanında (1502) Mora yarımadasına Modon ve Koron taraflarına sürgün edildiler.[4] Rodos'un fethi (1522) sonrasında Anadolu'nun her tarafından, her kasabasından birkaç kişi sürgün yöntemiyle adanın imarı için buraya yerleştirildi.[5] Kıbrıs'ın fethinden (1571) hemen sonra da Anadolu'nun güney bölgelerinden yaklaşık on iki bin kişi, sürgün usulüyle buraya iskân edildi[6]; bu usul uygulanırken bir köy ya da kasaba tamamen boşaltılmaz; memleketin her yerinden birkaç kişi alınır ve yeni yere iskân edilirdi. Barkan iskân metodu olarak sürgünleri ele aldığı makelesinde bu hususta Kıbrıs örneği üzerinden şöyle demektedir:

> "…Kıbrıs adasının iskânı için verilen sürgün hükmünde tafsilâtile görüldüğü üzere, sürgünler çok defa bütün memlekete şâmil bir *insan vergisi* şeklinde bir mükellefiyet arzetmekte bulunmuştur. Bu suretle, bir sürgün memleketin her tarafından, hiç olmazsa oraya civar vilâyetlerden gelmiş insanları toplamakta ve her yeni iskân edilen mıntıka *ufak mikyasta bir ana vatan* teşkil etmektedir." [7]

Payitahtı, ilim, sanat vb. sahalarda geliştirmek gayesine matuf olarak da sürgünlerin gerçekleştirildiği ayrıca zikredilmelidir. Yavuz Sultan Selim'in, Şah İsmail'i mağlup ettikten sonra Tebriz'deki ilim, sanat ve zanaat dallarındaki meslek erbabını İstanbul'a sürmesi/getirmesi bu bağlamda değerlendirilebilir.[8]

---

[3] Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası*, 11/1-4 (Ekim 1949-Temmuz 1950), s. 544-548; Bu maksada matuf olarak da zaviyeler tesis edilmekteydi. Bu zaviyeler oraların şenlendirilmesi, imar ve iskânınında mühim rol oynamaktaydılar. bk. Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler, *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), s. 297.

[4] Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15/1-4 (Ekim 1953-Temmuz 1954), s. 228.

[5] Barkan, "Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", C. 11, s. 546-548; Hüseyin Arslan, *16. yy. Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün*, 1. bs., Kaknüs Yay., İstanbul 2001, s. 317.

[6] Yusuf Halaçoğlu, "Kolonizasyon ve Şenlendirme", *Osmanlı Ansiklopedisi*, ed. Güler Eren, c. 4, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 583; Arslan, *Göç ve Sürgün*, s. 317, 337-345; Kıbrıs'a sürgün yoluyla iskan edilecek ailelerin seçimi hususu hakkında tafsilat için bk. Barkan, "Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", C. 11, s. 549-561.

[7] Barkan, "Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", C. 11, s. 547.

[8] Arslan, *Göç ve Sürgün*, s. 321-322; Bu sürgün hadisesi Hadîdî'nin eserinde:

> …
> "Göçüp ol aradan sultân-ı İslâm / Varup Tebriz'e turdı bir kaç eyyâm
> Yazup her cinsi ednâ, evsât, a'lâ / Sürüp a'lâ vü evsat kalur ednâ

Siyasî otoritenin iskân siyaseti çerçevesinde gerçekleştirdiği sürgünlerin yanında, bir cezalandırma yöntemi olarak sürgün usulünü uygulaması ise ceza hukuku alanına giren bir konudur. Evvela izah etmek gerekir ki Osmanlı Devleti'nde sürgün kavramı daha ziyade *nefy*, *menfî*, *teb'îd* ve *tağrîb* olarak adlandırılmakta; ayrıca *iclâ*, *neyf ü iclâ*, *nefy ü tağrîb*, *nefy ü irsâl*, *nefy ü ta'zîb*, *nefy ü ebed*, *sarf ü tahvîl*, *mütebâ'id*, *ikâmete memur* vb. adlandırmalar da görülmektedir[9]; ancak hâkim kullanım *nefy*'dir. Şahsın sürgün gönderildiği yerin adı ise *menfâ*dır. *Menfî*nin *menfâ*ya gönderilmesi ceza hukuku kapsamında ağır cezalardan biri ve sıklıkla başvurulan bir ceza türüdür.

Esasen İslâm hukukunda suç ve cezalar *hadd*, *kısas* ve *ta'zîr* olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Birinci ve ikinci grupta yer alan suç ve cezalar, sınırları Kur'an ve Sünnet'e göre belirlenmiş olan cezalardır; *ta'zîr* ise "had ve kısas cezası dışında kalan yani naslarla belirlenmemiş olup takdir ve tayini kanun koyucuya bırakılmış bulunan cezalardır."[10] Sürgün cezası ve uygulaması ise çoğu kez bu kategoriye girmektedir. İslâm ceza disiplininde *ta'zîr* ile "ceza-i şer'i olarak vasıflandırılamayan bazı cezalar şer'ileştirilir. Böylece suçların cezaları daha iyi tespit ve cezasız cürüm olmamak temin edilmiş" olur.[11] Bir diğer husus ise Osmanlı Ceza Hukuku'nda suçların *adi* ve *siyasî* suçlar olarak tasnif edilmesidir.[12] Bu tasnif esas alınarak, çalışmada, sürgün merkezli olmak üzere *siyasî suçlar*ın değerlendirilmesine çalışılacaktır; bu yüzdendir ki *ta'zîr* suçlar ve kapsamı ifade edilirken aslında *siyasî* cihetin öne çıkarıldığı belirtilmelidir.

Osmanlı Devleti'nde *şer'i hukuk* yanında *örfî hukuk* da mevcuttu ve *ta'zîr* gerektiren suç ve cezalar, Padişah kanunnameleri ile tanzim edilmekte, Padişah ferman ve kanunnameleri ile oluşan hukuka da *örfî hukuk* denilmekteydi. *Örf/Örf-i Sultânî*, padişahın siyasî ve icraî otoritesi

---

Cemi' hocagî vü pîşe-kârı / Yazıp İstanbul'a sürdü buları
Koşup kullar sürer İstanbul'a tiz / Ki ola bir kûşede bazar-ı Tebrîz
…
Sürüp Tebrîz'i İstanbul'u âbâd / İdüp bazar-ı Tebrîz itdi bünyâd"

şeklinde şiir dili ile işlenmektedir. bk. Hadîdî, *Tevarih-i Âl-i Osman (1299-1523)*, yay. haz. Necdet Öztürk, Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi B.evi, İstanbul 1991, s. 393.

[9] M. Çağatay Uluçay, "Sürgünler, Yeni ve Yakın Çağlarda Manisa'ya ve Manisa'dan Sürülenler", *Belleten*, XV/60 (1951), s. 510-511; Osman Köksal, "Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hatt-ı Hümâyunları", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 19 (2006), s. 287.

[10] Ali Bardakoğlu, "Ceza", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. 7 (1993), s. 473-474; Sürgün cezası amme menfaatini temin maksadıyla da verilebilir. bk. *Aynı Makale*, s. 474; *Ta'zîr*'in bir başka tanımı için bk. Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, 3. bs., Phoenix Y.evi, Ankara 2007, s. 39.

[11] Mumcu, *Siyaseten Katl*, s. 39.

[12] Eski hukukta siyasî suçlara *bağy*, siyasî suçlulara ise *bugat* ya da *fiet-i bağiye* denirdi. bk. Daşçıoğlu, *Osmanlı'da Sürgün*, s. 35.

demek olup, "daha özel olarak sultanın toplumun hayrı için Şerîatın dışında sırf kendi iradesine dayanarak çıkardığı kanunları (lex principis)" göstermekteydi.[13] *Ta'zîr* kapsamında çeşitli suçlara yönelik cezalar *siyaseten katl*e kadar uzanabilmekte; cezalar da siyasî maslahat çerçevesinde belirlenmekteydi. Siyaset ise "hükümdarın kamu menfaati yararı ile alacağı tedbir"lerdi. Yani "örfî hukuk, siyasetin tâ kendisi"ydi.[14] *Siyaseten katl*e gerekçe olarak, padişaha ve emirlerine karşı gelmek, kamu düzenini tesis için çıkarılan kanun ve nizamlara aykırı hareket etmek ve devlete karşı isyan girişiminde bulunmak gösterilebilir. Sultanın tahtına ve hayatına kast, otoritesini sorgulama/sınırlama, sultanı tahkir, hikmet-i hükûmet vb. gerekçelerle de *siyaseten katl* gerçekleşebilmektedir.[15]

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat öncesi dönemlerine bakıldığında *siyaset* çerçevesinde yüksek mevkideki pek çok devlet adamının *emr-i âlî* mucibince katledildiği[16] fakat bazı istisnalar haricinde ulema sınıfının bu cezanın muhatabı olmadığı görülmektedir.[17] Ulema sınıfına *siyaseten katl*'i gerektirecek bir suç karşılığında verilecek ceza genellikle sürgün olmaktadır.[18]

Tanzimat Dönemi'ne gelindiğinde ise *siyaseten katl* yerine olağanüstü durumlar hariç genel itibariyle *nefy* cezasının öne çıktığı söylenebilir ve buna *siyaseten nefy* denilebilir. Sultan Abdülmecit döneminde Serasker Mehmet Ali Paşa'nın sürgününün, *siyaseten nefy*e önemli bir misal teşkil ettiği ifade edilebilir. Serasker Mehmet Ali Paşa, malî bir mesele öne çıkarılsa da Mustafa Reşit Paşa'ya muhalif tutumu, Kırım Harbi lehindeki tahrikâtı, ayrıca belki Abdülmecit'e karşı Şehzade Abdülaziz ve muhalif ulema ile irtibat halinde olmakla suçlandığı

---

[13] Halil İnalcık, *Kuruluş ve İmparatorluk Sürecinde Osmanlı (Devlet-Kanun-Diplomasi)*, 1. bs., Timaş Yay., İstanbul 2011, s. 51; Şeriat da örfî hukuku desteklemiştir. Bu noktada bir örnek olması bakımından Pir Mehmet Efendi'nin (öl: 1620) cilâ-yı vatan (doğduğu yerden ayrılma) konusundaki aşağıdaki fetvasına bakılabilir: "Gerçi şer'î maslahat değildir, lâkin koyun kimin ise kuzu dahi onundur deyu şayi', ancak bu makulede ulûlemre müracaat olunur, nice me'mur ise olur; nizam-ı memleket için, olan emr-i 'âlîye itâat vacibdir." bk. İnalcık, *İmparatorluk Sürecinde Osmanlı*, s. 52; Mumcu, *Siyaseten Katl*, s. 35.

[14] Mumcu, *Siyaseten Katl*, s. 41; İnalcık, *İmparatorluk Sürecinde Osmanlı*, s. 51.

[15] Mumcu, *Siyaseten Katl*, s. 44-45, 74-87.

[16] Siyaseten katl mevzuunda aşağıdaki örnekler verilebilir: IV. Mehmet tarafından Tarhoncu Ahmet Paşa siyaseten katlettirilmiştir (1653). bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 8. bs., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2011, c. III/1, s. 265-266; Mumcu, *Siyaseten Katl*, s. 76; İran Seferi esnasında I. Selim tarafından Hemdem Paşa katlettirilmiştir (1514). Mısır Seferi dönüşünde I. Selim tarafından Yunus Paşa katlettirilmiştir. bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 10. bs., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2011, c. II, s. 263-264, 276-277, 294; Mumcu, *Siyaseten Katl*, s. 79; II. Mahmut döneminde devlet kahyası unvanlı Halet Efendi (1760-1822) önce Konya'ya sürgün daha sonra da katledilmiştir. bk. Abdurrahman Şeref, *Tarih Musâhabeleri*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1339, s. 27-38; İsmail Küçükkılınç, *II. Meşrutiyetin İlanında Halk Unsuru*, 1. bs., Cedit Neşr., Ankara 2011, s. 52-53; Karataş, *Bursa Sürgünleri*, s. 86.

[17] Küçükkılınç, *Halk Unsuru*, s. 33.

[18] Nitekim Hezarfen Hüseyin Efendi tarafından hazırlanan kanunnamede, devletin din üzerine bina edildiği dinin asıl, devletin ise onun fer'i gibi olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca Meşayih-i İslamın lazım geldiği takdirde nefy haricinde bir ceza ile cezalandırılmaması gerektiği belirtilmektedir. bk. Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhîs'ül-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1998, s. 197; Karataş, *Bursa Sürgünleri*, s. 52.

için Kastamonu'ya sürgün edildi; *siyaseten nefy*e tabi tutuldu.[19] Oysa herhangi bir kişi Tanzimat öncesi dönemde böylesi suçlamalara maruz kalmış olsaydı, o kişinin *siyaseten katl*e muhatap olması kaçınılmazdı.

Siyaseten katl'den *siyaseten nefy*e zımnen bir geçiş olduğu vurgusunun ardından Osmanlı Devleti *Ceza Kanunu* içerisinde *ta'zîr* suçlarına verilen cezalardan bahsedilmesi icap etmektedir. Zira bu cezalar *Osmanlı Ceza Kanunu* içerisinde önemli bir yekûn tutmaktadır; sürgün cezası da *ta'zîr* kapsamındadır ve *ta'zîr* cezaları padişah kanunnamelerine dayanılarak uygulanmaktadır. Tanzimat'a kadarki kanunnamelerde bazı *adi suç*lar haricinde bir ceza yöntemi olarak sürgünden çok bahsedilmez. Fakat Tanzimat Dönemi'nde yapılan ceza kanunnamelerinde sürgün cezasına yer verilmekte, bilhassa *1858 Ceza Kanunnamesi*'nde sürgün cezası tafsilatlı bir şekilde ele alınmaktadır.

1840 Ceza Kanunnamesi'nin on ikinci faslının ikinci maddesinde çok önemli bir mevzuya temas edilmekte ve Tanzimat ruhuna da uygun bir şekilde muhakeme ile sabit olmadıkça hiç kimsenin *hapis*, *te'dîb* ve *nefy*inin kat'iyyen caiz olmadığı açıkça ifade edilmektedir.[20] *1851 Ceza Kanunnamesi* (Kanun-ı Cedîd) ise genel itibariyle *1840 Ceza Kanunnamesi*'nin tekrarı mahiyetindedir. Bilhassa üzerinde durulması gereken ceza kanunu ise *1858 Ceza Kanunnamesi*'dir ve bu kanunnameye bakıldığında *ta'zîr* suçlarına verilen cezalar arasında sürgün de görülmektedir. Kanunname'nin hemen başında "Ale'l-'umûm cürm ve cezâların merâtib ve derecâtıyla ba'zı usûl-i 'umûmiye" beyanında şöyle denilmektedir:

> "Doğrudan doğruya hükûmet 'aleyhine vukû'bulan cerâyimin icrâ-yı mücâzâtı devlete 'âid olduğu gibi bir şahıs 'aleyhinde vukû'bulan cerâyimin asâyiş-i 'umûmîyi ihlâl eylemesi ciheti dahî kezâlik devlete 'âid olduğundan ta'yîn ve icrâsı şer'an emr-i ûlü'l-emre 'âid olan ta'zîrin ta'yîn-i derecâtını dahî işbu kânûnnâme mütekeffil ve mutazammın olub [kefil olan ve içine alan] ancak her hâlde şer'an mu'ayyen olan hukûk-ı şahsiyeye halel gelmeyecekdir." [21]

Kanunname'nin ikinci maddesinde suçlar; *cinayet*, *cünha* ve *kabahat* olarak tasnif edilmekte ve cinayet suçları *terhîb*, cünha suçları *te'dîb*, kabahat suçları ise *tekdir*i gerektiren

---

[19] Ali Fuat Türkgeldi, *Maruf Simalar*, yay. haz. Selçuk Akşin Somel-Mehmet Kalpakçı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2013, s. 135-138; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar*, 1. bs., Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2013, I-V. Cüz, s. 67-69; Florian Riedler, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Muhalefet ve Meşruiyet*, çev. Azize F. Çakır, Picus Yay., İstanbul 2012, s. 32, 41-42.

[20] *1840 Ceza Kanunnamesi* hakkında tafsilat için bk. *1256 Ceza Kanunnamesi*, (y.y.)-(t.y.), s. 1-16; Karataş, *Bursa Sürgünleri*, s. 44.

[21] *Düstûr*, Tertib I, C. I, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1289, (Madde 1), s. 537; Karakoç Serkiz, *Ceza Kanunu* (tahşiyeli), Selanik Matbaası, İstanbul 1331, s. 27.

fiiller olarak değerlendirilmektedir. *Terhîb*; katl, teşhir, muvakkat veya müebbet kürek, muvakkat veya müebbet kalebent, müebbet sürgün ve her türlü rütbe ve memuriyetten mahrum bırakma cezalarını kapsamaktadır. *Te'dîb*; bir haftadan fazla hapis, muvakkat sürgün, memuriyetten azl ve nakdî cezalardır. *Tekdîr* ise yirmi dört saatten bir haftaya kadar hapis olabildiği gibi yüz kuruşa kadar para cezası da olabilir. Bahsedilen bu cezalar bazen yalnız, bazen de beraber uygulanabilmektedir; yani bir kişi hem nefye tabi tutulup hem de kalebent olunabilir.[22]

1858 Ceza Kanunnamesi'ne göre, cinayete müteallik cezalarda *nefy-i ebed*/*müebbet sürgün* uygulaması görülmektedir. *Nefy-i ebed*, bir şahsın devlet tarafından tayin olunan bir mahalle gönderilip müebbeden ikamet ettirilmesidir. *Nefy-i ebed* cezası alan şahıs, isterse ailesini de menfâsına götürebilirdi. Ayrıca bu şahıs, rütbe ve memuriyetten mahrumiyet cezasına müstahak olur; menfâdan kaçması halinde ise cezası müebbet kalebentliğe tahvil edilirdi. Cinayete müteallik suçlara verilen bir ceza da *kalebentlik*tir ve bu ceza *hapis* ile *nefy*i kapsayan bir cezadır. *Kalebent* olan şahıs, Zabtiye Nezareti'nin cevazı çerçevesinde dâhil ve hariçteki kalelerde bulunanlarla irtibat halinde olabilirdi.[23]

Cünha ve *kabahat*lere müteallik cezalarda sık başvurulan bir ceza usulü *muvakkat nefy/geçici sürgün*e göndermedir; *muvakkat nefy*, bulunduğu yerden başka bir yere gönderilip üç aydan üç yıla kadar *tağrîb* olunmaktır. Devlet idaresi ve nezaretindeki memur, devlet adına mal alma durumunda olduğu halde gizli veya açık kendi kârı için ticaretle meşgul olur, menfaat temini peşinde koşarsa memuriyetten atılacak, bir yıldan iki yıla kadar nefyedilecektir. Zimmete mal geçiren memurun da akıbeti memuriyetten atılma ve altı aydan üç seneye kadar nefy olunmaktır. Mahkemelere haksız şekilde müdahalede bulunup yanlış karar alınmasına sebep olan memur da görevinden alınacak üç aydan bir buçuk yıla kadar hapsedilecek yahut altı aydan üç yıla kadar nefyolunacaktır. Meclis ve mahkemelerde iltimas ve rica ile hilaf-ı hakkaniyet hüküm verilirse hâkim ve meclis reisi altı sene görevinden alınacak üç sene de nefyolunacaktır. Bir memurun herhangi bir kimsenin mâl veya emlâkını zorla ele geçirmesi gibi durumlarda mâl veya emlâk mağdura geri verilecek; şayet bu mümkün değilse bedeli tahsil edilip ödenecek; buna sebep olan memur, memuriyetten alınmak suretiyle altı aydan üç seneye kadar sürgün edilecektir. Muvakkaten nefyolunan bir şahıs menfâsından firar ederse aslî cezasının üçte biri veya yarısı kadar ceza, kalan süreye ilave edilecektir.[24]

---

[22] *Düstûr*, Tertib I, C. I, (Madde 2, 3, 4, 5, 6), s. 537; Karakoç, *Ceza Kanunu*, s. 27-28; Karataş, *Bursa Sürgünleri*, s. 47.
[23] *Düstûr*, Tertib I, C. I, (Madde 7, 25) s. 538-541; Karakoç, *Ceza Kanunu*, s. 28-33.
[24] *Düstûr*, Tertib I, C. I, (Madde 28, 30, 35, 89, 90, 96, 98, 107, 110), s. 538-562; Karakoç, *Ceza Kanunu*, s. 28-76.

*1858 Ceza Kanunnamesi'*nde devletin hâricî ve dâhilî emniyeti ile ilgili suçlara yönelik çok ağır cezalar mevcuttur. Her kim devletin tebaası aleyhine saltanat-ı seniyyenin düşmanlarıyla beraber hareket eder ve aleyhine silah tutarsa, Devlet-i Aliyye'ye karşı hasmane bir tavır takınır, düşmanla işbirliğine girişir, ecnebi devletler yahut onun memurları ile muhabere eder, fesada kalkışırsa, düşmanın memlekete girişini temin ederse ve devletin gizli bilgilerini ele geçirir, elde ettiği bilgileri ecnebî yahut düşman devletleri ile paylaşırsa idam olunur. Her kim devletin tebaasını devlete karşı isyana teşvik ve tahrik eder ve maksadı olan isyan ortaya çıkarsa, devletin tebaasının bir kısmını diğer bir kısmına karşı silahlandırır, mukâteleye tahrik edip fesat ortaya koyar ve katller gerçekleşirse idam olunur.[25] Ayrıca yukarıdaki bahis mevzuu olan fesatlardan

> "birini icrâ kasdıyla ba'zı eşhâs beyninde bir ittifâk-ı hafî teşkîl olunub da ol ittifâkda tasmîm olunan [niyetlenilen] fesâdın icrâsı söyleşilib karârgîr oldukdan başka esbâb-ı icrâ'iyesini tehyie [hazırlama] zımnında ba'zı ef'âl ve tedâbire dahî teşebbüs olunmuş olub da madde-i fesâd henüz fi'ilen icrâ derecesine gelmemiş ise ol ittifâkda bulunan kimseler nefy-i ebed cezâsıyla mücâzât olunur ve eğer öyle bir ittifâk-ı hafîde ber-vech-i muharrer [yazılı olarak] fesâdın esbâb-ı icrâ'iyesini tehyie zımnında teşebbüs olunmuş ise bir fi'il ve tedbîr tebeyyün etmeyib yalnız icrâsı söyleşilerek karâr verilmiş olmakdan 'ibâret bulunur ise olhâlde dâhil-i ittifâk bulunan kimseler muvakkaten kal'abend kılınır ve yine maddeteyn-i mezkûreteynde beyân olunan fesâdlardan birini icrâ etmek üzere bir ittifâk-ı hafî teşkîline dâ'ir teklîf vukû'bulub da kabûl olunmamış ise ol teklîfi eden kimse bir seneden üç seneye kadar habs olunur."

denilmektedir.[26] *Ceza Kanunnamesi'*nin bu maddesi oldukça mühimdir; zira bu madde ile -zımnî olarak- gizli ittifaklar, cemiyetler teşkili ve o teşkilat/cemiyet marifetiyle padişah/hükûmete yönelik bir taarruzun olması durumu üzerinde durulmaktadır. Siyaseti ilgilendiren bir diğer maddede ise bir kimsenin; sokak, meydan ve halkın toplu olarak bulundukları yerlerde fesat nutuk irat etmesi, yafta yapıştırarak veya matbu varaka neşrederek ifsada kalkışması ve ahaliyi isyana teşvik edip tahrikâtta bulunması fakat herhangi bir olay zuhur etmemesi halinde müebbet sürgüne tabi tutulacağı ifade edilmektedir.[27] Buradan hareketle -öncesi olmakla birlikte- Tanzimat ve sonrasındaki Avrupaî bir düzen inşası süreci, gelişen şartlar ve oluşan muhalif tepkilerin, ta'zîr kapsamındaki nefy/sürgün cezasını daha da siyasileştirerek politik bir sürgün

[25] *Düstûr*, Tertib I, C. I, (Madde 48, 49, 50, 52, 55, 56), s. 546-548; Karakoç, *Ceza Kanunu*, s. 47-53.
[26] *Düstûr*, Tertib I, C. I, (Madde 58), s. 548; Karakoç, *Ceza Kanunu*, s. 53-54; Yine Devlet-i Aliyye'nin Asâkir-i Muvazzafa ve Zabtiyesini i'mal ve istihdama memur olanlardan, askerlerden Saltanat-ı Seniyye emriyle icra olunan Ahz-ı Neferât-ı Askeriye maddesi aleyhine hareket eylemelerini talep veyahut emredenlerin müebbet sürgünle cezalandırılacağı bildirilmektedir. bk. *Düstûr*, Tertib I, C. I, (Madde 60), s. 549.
[27] *Düstûr*, Tertib I, C. I, (Madde 66), s. 551; Karakoç, *Ceza Kanunu*, s. 58-59.

uygulamasına dönüştürdüğü varsayılabilir; yani sürgün cezasının modern muhalefet gibi süreçlerle, gittikçe politik bir cezaya dönüştüğü söylenebilir.

Sürgüne tabi tutulan bir kişinin affı mümkündür; fakat -siyaset cezası- sürgünün affıyla ilgili tasarruf padişah uhdesindedir. Yine cezanın hafifletilmesi; idam cezasının küreğe, küreğin kalebentliğe, müebbet kalebentliğin nefy-i ebede ve muvakkat kalebentlik ile hapsin ise nefy-i muvakkate çevrilmesi irade-i mahsusa-i padişahîye bağlıdır.[28] Padişah, cülusunda, cülusunun yıl dönümlerinde, özel günlerde –bayramlar gibi- veya münasip gördüğü herhangi bir zaman diliminde umumî ya da şahsî af ilânında bulunabilir. *Islah-ı nefs* ettiğine kanaat getirilen kimseleri affedebilir; bu durumda yetki zat-ı şahanenin elindedir.[29] Hatta aşağıda bahsedileceği üzere Mizancı Murat Bey misalinde olduğu gibi anlaşma suretiyle de af ilânında bulunabilir.

3. Tanzimat'tan II. Meşrutiyete Sürgün Uygulamaları

"Çek fakat kopartma, ez fakat bağırtma."[30]

XIX. yüzyıldan başlayarak özellikle de Tanzimat'ın ilânı [3 Kasım 1839] sonrasında Osmanlı devlet ve toplum hayatında, Batı'daki gelişmelerin dikkate alınması neticesi olarak ciddî bir dönüşüm başladığı, bu dönüşümde Avrupa tipi kanunlaştırma ve bürokratikleşme gibi modern süreçlerin fevkalade etkili olduğu söylenebilir. Nitekim bu dönemde hukukî, askerî, malî ve idarî alanlarda ve eğitim alanında pek çok düzenlemeye gidilerek *devleti güçlü kılmak* hedeflendi. Klasik tebaa-devlet ilişkisinden vatandaş-devlet ilişkisine doğru yürüyüş ile birlikte kişi hakları önemli ölçüde öne çıkmaya başladı. Tanzimat Dönemi'nin düzenlemeleri, beraberinde reaksiyoner tepkilere de yol açarak muhalif siyasî hareketlerin ortaya çıkmasına zemin hazırladı[31] ve böylece pek çok muhalif oluşum zuhur etti. Muhalif hareketlerin temsilcileri, bazen padişahı, bazen hükûmet ve uygulamalarını, bazen de sistemi tenkit eden tavırlar içerisinde oldular;

---

[28] *Düstûr*, Tertib I, C. I, (Madde 47), s. 545.

[29] Osmanlı hukukunda af üzerine bir değerlendirme için bk. Cihat Tanış, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Türkiye'de Siyasî Af (1908-1923)*, (yayınlanmamış doktora tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2016, s. 10-12.

[30] II. Abdülhamid'in sürgün siyasetini anlatan ve ona atfedilen bir söz. bk. *Cami Baykurt'un Anılarında Son Osmanlı Afrikası'nda Hayat*, yay. haz. Arı İnan, 1. bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2009, s. 12; Sultan Abdülhamid'in idâre-i maslahat siyaseti hakkında Tahsin Paşa'nın hatıralarında da şöyle denilmektedir: "Sultan Hamidin siyasetinde (sızıltı çıkarmamak) ve (çıbanbaşı koparmamak tedbirleri hâkim idi." bk. Tahsin Paşa (Esbak Mabeyn Başkâtibi), *Abdülhamit, Yıldız Hatıraları*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul 1931, s. 151.

[31] Tanzimat Dönemi hakkında tafsilat için bk. Halil İnalcık, "Tanzimat Nedir?", *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2011, s. 31-53; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, yay. haz. Ahmet Kuyaş, 21. bs., Yapı Kredi Yay., İstanbul 2015, s. 213-252; Küçükkılınç, *Halk Unsuru*, s. 51-69.

muhalif duruşları sebebiyle yer yer iktidarın hışmına uğradılar; pek tabi bu durumda netice ya idam, kürek, kalebent yahut siyaseten nefy ile tecziye oldu.

Tanzimat ve Meşrutiyet dönemi siyasî muhalefet hareketlerinden, sürgünler özelinde bahsetmeden evvel siyasî muhalefetin ne demek olduğu hakkında kısa bir malumat vermek yerinde olacaktır. Nitekim siyasî muhalefet,

> "belli bir toplumsal formasyonda, herhangi bir zaman sürecinde, var olan siyasal rejime ve içerisinde yaşanan sosyo-ekonomik düzene veya bunlardan yalnızca birine, ya da sadece siyasal iktidarı ellerinde bulunduranlara ve/veya bunların faaliyetlerine karşı olmayı, bunları, karşılığında alternatif bir program ya da bir öneri sunarak veya sunmayarak yasal sınırlar içinde veya yasal sayılmayan çeşitli yollara başvurarak eleştirmeyi ve bu arada istenilen amaç doğrultusunda etki ve sonuçlar yaratmayı içeren bir olgu, bir davranıştır"

şeklinde tanımlanabilir.[32]

Tanzimat Dönemi'nin siyasî muhalefet hareketleri, Fedailer Cemiyeti'nden Yeni Osmanlılara değin Tanzimat'ın getirdiklerine veya Tanzimat ricalinin idare anlayışına tepki mahiyetinde ortaya çıktılar. Bu siyasî muhalif hareketlerden Şeyh Ahmet Efendi liderliğinde teşekkül eden ve klasik *ulema-ordu ilişkisini/işbirliğini* akla getiren Fedailer Cemiyeti'nin amacı, "şeriatın bihakkın icrası"nı sağlamak, Tanzimat Dönemi düzenlemeleriyle ülkeyi felakete sürüklediği ve *beytü'l-mâl* de büyük israfa yol açtığını düşündükleri Sultan Abdülmecit'i tahttan indirmek ve O'nun yerine ise Şehzade Abdülaziz'i getirmek olarak hülasa edilebilir.[33] Nitekim bunu gerçekleştirmek için Kuleli Vak'ası[*] adıyla maruf bir suikast planı hazırlandı; fakat Hasan Paşa'nın 13 Eylül 1859 tarihli ihbarı üzerine, suikast hazırlığını müzakere etmek üzere toplantı yaptıkları Kılıç Ali Paşa Camii Şerifi'nde, *kuvveden fiile* geçemeden yakalanıp tevkif edildiler. Muhakeme neticesinde Şeyh Ahmet Efendi, Hüseyin Dâim Paşa ve Cafer Dem Paşa birinci dereceden suçlu görüldükleri için siyaseten idam, diğer tutuklular ise suçları derecesine göre

---

[32] Nükhet Yılmaz Turgut, *Siyasal Muhalefet*, 2. bs., İmaj Y.evi, Ankara 2014, s. 9.

[33] Riedler, *Muhalefet ve Meşruiyet*, s. 49; Alpay Kabacalı, *Türkiye'de Siyasal Cinayetler*, 1.bs., Altın Kitap Y.evi, İstanbul 1993, s. 13-15; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 272; Abdurrahman Şeref'e göre bu hareket esaslı bir fikre sahip değildi. bk. Abdurrahman Şeref, *Tarih Musâhabeleri*, s. 172; "Kuleli Vak'ası Yeniçeriliğin ilga ve tasfiyesinden sonra eski ulema-asker ittifakını andırır tarzda cereyan eden ve akim kalan bir harekettir." bk. Küçükkılınç, *Halk Unsuru*, s. 73.

[*] Bu vak'aya, tutuklananların Kuleli Kışlası'na götürülmeleri ve orada muhakeme edilmeleri münasebetiyle Kuleli Vak'ası denilmektedir.

kürek, kalebent, hapis, sürgün ve meslekten çıkarma ile cezalandırıldılar.[34] Ancak daha sonra Sultan Abdülmecit'in *irade-i seniyye*si mucibince, *Tanzimat ruhu*na da muvafık olacak bir şekilde, idam cezaları sürgüne tebdil edildi; bunun üzerine Şeyh Ahmet Efendi ile Arif Bey Magosa'ya, Hüseyin Dâim Paşa ve Rasim Bey ise Akka'ya kalebent olarak sürgün edildiler.[35] Sultan Abdülaziz (1861-1876) tahta çıkınca da Kuleli Vak'ası müsebbiplerinin çoğu affedildi; Şeyh Ahmet Efendi'nin cezası ise kalebentlikten sadece nefye tebdil edildi. Her ne kadar Şeyh Ahmet Efendi liderliğindeki bu hareket başarısız olsa da kendisinden sonra gelecek olan siyasî muhalif hareketleri kısmen etkilediği söylenebilir.[36]

Kuleli Vak'ası sonrası dönemde, başta Mehmet Emin Âli Paşa ve Fuat Paşa gibi isimler devletteki nüfuzlarını daha da artırdılar; onların güçlenmesi ve devletin genel vaziyeti çerçevesinde takip ettikleri siyaset, memnuniyetsiz kesimlerin ortaya çıkışını sağladı/hızlandırdı. Memnuniyetsizlikler, şiddete başvurmayı da göze alan muhalefet hareketlerinin ortaya çıkışına sebep oldu. Muhalif oluşumlardan biri *İttifak-ı Hamiyyet* olarak da adlandırılan Sağır Ahmet oğlu Mehmet Bey'in liderliğini yaptığı Meslek Teşkilatı'dır. Bu teşkilat mensupları, anayasal bir düzen ve meşrutî idareye geçilmesini talep etmektedirler. Amaca ulaşmak için de başta Mehmet Emin Âli ve Fuat Paşalar olmak üzere hükûmet ricalini gerekirse öldürerek bertaraf etmek ve kendi düşünceleri çerçevesinde hareket edecek bir sadrazam tayinini gerçekleştirmek arzusundaydılar.[37] Bu gayeyi güden Meslek mensupları tarafından, Haziran 1867'de, hedefler doğrultusunda bir Bâbıâli Baskını planlandı, fakat başarılı olmadı. Ayetullah Bey'in ifşâsı

---

[34] Uluğ İğdemir, *Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma*, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2009, s. 10-12, 31-32, 50-51, 72-73; Burak Onaran, "Kuleli Vakası Hakkında 'Başka' Bir Araştırma", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 5 (2007), s. 20; Cafer Dem Paşa, yakalandıktan sonra kayıkla nakledilirken kendini denize atmış ve boğularak vefat etmiştir.

[35] İğdemir, *Kuleli Vak'ası*, s. 32-33, 75-76; Kabacalı, *Siyasal Cinayetler*, s. 18; Burak Onaran'ın Fransız Arşivi'ne dayanarak Hüseyin Daim Paşa hakkında verdiği bilgiye bakılırsa idam cezalarının sürgüne tebdilinde İngiliz ve Fransız konsolosluklarının etkisi olduğu ihtimali üzerinde durulabilir. bk. Onaran, "Kuleli Vakası", s. 20.

[36] Afla ilgili bk. İğdemir, *Kuleli Vak'ası*, s. 37-38; Burada şu husus da belirtilmelidir. Kuleli Vak'ası müsebbiplerinin meşrutiyet talebinde bulundukları yönünde görüşler mevcutsa da bu hareketin "Tanzimat'ın sosyal algı ve dayatmasına bir itiraz" olarak cereyan edip akim kaldığı söylenebilir. bk. Küçükkılınç, *Halk Unsuru*, s. 73; Vak'a müsebbipleri meşrutiyet talebi içerisinde değillerdir. Fakat bu talep içerisinde oldukları yönünde söylemler de vardır. Bu hususlarda bir değerlendirme için bk. İğdemir, *Kuleli Vak'ası*, s. 18-19, 26-28; Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler, Kuleli Vak'ası'nı kendilerine bir mehaz olarak değerlendirdiler. Örneğin Namık Kemal, Kuleli adıyla maruf hareketi bir "hürriyet" hareketi olarak değerlendirmektedir. bk. İğdemir, *Kuleli Vak'ası*, s. 13, 35-36.

[37] Şerif Mardin, *Yeni Osmanlıların Doğuşu*, yay. haz. Ömer Laçiner, 11. bs., İletişim Yay., İstanbul 2013, s. 17-19; M. Kaya Bilgegil, *Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar -I- (Yeni Osmanlılar)*, Baylan Matbaası, Ankara 1976, s. 355-356, 366-374; Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, haz. Ziyad Ebüzziya, Kervan Yay. İstanbul 1973, c. 1, s. 82-105; Şemsettin Şeker, *Sadık Bir Muhalif, Yeni Osmanlılar'dan Menapirzade Nuri Bey*, 1. bs., Dergâh Yay., İstanbul 2012, s. 23-25; Enver Koray, "Meslek Kuruluşu ve Faaliyeti", *Belleten*, LIV/211 (1990), s. 1152-1157; Riedler, *Muhalefet ve Meşruiyet*, s. 59-61; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musâhabeleri*, s. 172-174; İttifak-ı Hamiyyet, padişahlık kurumuna ve padişahın şahsına değil "paşalar istibdadına" karşıdır ve Mehmet Emin Âli Paşa'nın iktidarını, "baskısı"nı sonlandırmayı amaçlamaktadır. bk. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 275-276.

neticesinde -muhtemelen- 3 Haziran 1867'de tevkif edildiler ve muhakeme sonucunda cürümlerinin mertebesine göre cezalandırıldılar. Hadiseden birinci derecede sorumlu tutulan Mehmet, Nuri ve Reşat Beyler, Avrupa'ya firarları nedeniyle gıyaben muhakeme edildiler; muhakeme neticesinde de Akka Kalesi'ne sürgün edilerek orada on beşer sene kalebentlikle tecziye edildiler.[38]

1867 yılına gelindiğinde, Tanzimat Dönemi'nde, Bâbıâli'ye yönelik en büyük muhalif hareketin Avrupa'da teşekkül ettiği görülmektedir. Hareketin teşekkülünde Tanzimat döneminde takip edilen siyasetin, devleti *sahil-i selamet*e götür(e)mediği iddiasının yanında İstanbul'daki hürriyet ve meşrutiyetçi fikir adamlarının Bâbıâli tarafından baskı altına alınmak istenmesinin de rolü büyüktür. Muhalif bir hareketin İstanbul'da değil de Paris'te ortaya çıkmasının en büyük amili ise Namık Kemal, Ali Suavi ve Ziya Paşa gibi isimlerin matbuat âlemindeki faaliyetlerinin Mehmet Emin Âli Paşa tarafından engellenmesidir. Bu dönemde Mehmet Emin Âli Paşa, muhalif düşünceleri kontrol altında tutmak isteğine matuf olarak *Kararname-i Âli*'yi çıkardı ve bu kararname ile hükûmete gazeteler üzerinde idarî karar alma yetkisi verildi.[39] Böylelikle hükûmet, muhalif basını kontrol etme imkânını elde etmiş oldu. Bu çerçevede *hürriyet, milliyet* ve *meşrutiyet* gibi kavramlar üzerine neşriyatta bulunan, rejim ve hükûmet ricâline tenkitler getiren Namık Kemal'in *Tasvir-i Efkâr*'ı kapatıldı. Hükûmet, 1867 itibariyle Namık Kemal ve Ziya Paşa'yı bir nev'î siyasî sürgüne tabi tuttu; onları merkezden uzaklaştırdı. Namık Kemal, Erzurum Vilayeti Vali Muavinliği'ne, Ziya Paşa ise Kıbrıs Mutasarrıflığı'na tayin edildi. Yine Ali Suavi'nin *Muhbir*'i Girit meselesi üzerine neşriyatı sebebiyle kapatıldı; kendisi de Kastamonu'ya sürgün edildi. Gazeteleri kapatılan ve kendileri sürgün edilen bu üç isim, daha sonra hareketin hâmisi olacak olan ve Bâbıâli'yle geçinemeyip Paris'e yerleşen Mısır hıdivinin kardeşi Mustafa Fazıl Paşa'nın, *Mehmet Emin Âli Paşa'ya karşı yürütülecek mücadelede kendilerini*

[38] Ayrıca bu dava münasebetiyle pek çok kişi tutuklanmış ve onlar da cürümleri mertebeleri mucibince Kıbrıs ve Rodos'a sürgün edilerek çeşitli cezalara çarptırılmışlardır. Tutukluların aldıkları cezalar hakkında tafsilat için bk. *Takvim-i Vekayi*, 13 Rebiülahir 1284 [14 Ağustos 1867], Nu: 888, s. 2; *Ceride-i Havadis*, 5 Rebiülahir 1284 [6 Ağustos 1867], Nu: 711, s. 2842-2843; Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 369-371, 372-394; Şeker, *Nuri Bey*, s. 33.

[39] Bu kararnamede İstanbul'daki bazı gazetelerin, kullandıkları dil ve takip ettikleri siyaset çerçevesinde devletin genel menfaatlerine aykırı hareket ettikleri ve yalan haber yayıp halkı ifsat ederek halk arasında düşmanlık ortaya çıkarma gayretinde oldukları vurgulanmakta, devlet ve millete yönelik saldırıların önüne geçme gayesiyle gerekli tedbirlerin alınmasına karar verildiği belirtilmektedir. Tafsilat için bk. Ayhan Ceylan, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Basım ve Yayımında Hukûkî Düzen (1839-1876)", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 1 (2006), s. 152-153; Georgeon, *Sultan Abdülhamid* adlı eserinde "…Bir grup gazeteci ve yazardan oluşan 'Yeni Osmanlılar', onların otoriter ve bürokratik yönetim tarzını, Avrupa modellerini kulca taklit etme eğilimini eleştirir." demektedir. Ayrıca Namık Kemal ve arkadaşlarının hem sultanın keyfi iktidarına hem de Bâbıâli'nin aşırı yetkilerine karşı korunak olabilecek bir anayasa talebinde bulunduklarını ifade etmektedir. bk. François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 2. bs., İletişim Yay., İstanbul 2012, s. 45.

*destekleyeceği vaadi*ni dikkate alıp teklifi kabul ederek [Mayıs 1867] Paris'e gittiler.[40] Paris'te 10 Ağustos 1867'de, Mustafa Fazıl Paşa'nın konağında, Ziya Paşa, Namık Kemal, Nuri, Mehmet, Reşat ve Rıfat Beylerin iştirakiyle gerçekleştirilen toplantıda Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e yazdığı mektupta bahsedilen ilkeler çerçevesinde hareket etmek üzere, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ni kurdular. Cemiyetin lideri Ziya Paşa, sözcüsü ise Ali Suavi oldu.[41]

Bâbıâli'ye çok ağır tenkitler getiren ve "şeriat isteriz düstûruyla yola çıkmış, Tanzimat'ın yetiştirdiği, ancak onun Batıcı ve seküler yapısına cephe almış" olan Yeni Osmanlılar, adalet ve hürriyet kavramları üzerinde sıkça durarak meşrutî idareyi benimseyen bir anayasa yapılmasını ve meclis açılmasını talep ettiler. Bu amacı gerçekleştirmek gayesine matuf *Muhbir* ve *Hürriyet* gibi gazeteler vasıtasıyla fikirlerini neşrederek basın yayın faaliyetlerinde bulundular.[42] Ancak cemiyete mensup olanlar arasında tam bir fikir birliğinin mevcut olmayışı, arzulanan hedefe ulaşma noktasında ciddî sıkıntıları da beraberinde getirdi. Yer yer kopuşlar oldu; Sultan Abdülaziz ile anlaşan Mustafa Fazıl Paşa İstanbul'a avdet etti. Namık Kemal de Mehmet Emin Âli Paşa'nın izni ile İstanbul'a döndü. 1871 yılında Mehmet Emin Âli Paşa vefat ettikten sonra Mahmut Nedim Paşa sadrazam oldu. Umûmî af ilânı ile diğer Yeni Osmanlılar da İstanbul'a avdet ettiler.[43] Böylelikle Yeni Osmanlıların Avrupa'daki gönüllü/zorunlu sürgünleri sona ermiş oldu.

Yeni Osmanlıların önemli isimlerinden Namık Kemal, İstanbul'a döndükten sonra *İbret*'i çıkararak matbuat faaliyetlerini sürdürdü. Ayrıca O'nun yazdığı oyunlar tiyatrolarda sahnelendi. Nitekim *Vatan yahut Silistre*'nin tiyatroda sahnelenmesi sebebiyle gazetesi *İbret* kapatıldı. Namık

---

[40] Mardin, *Yeni Osmanlılar*, s. 38-40, 48-53; Enver Koray, "Yeni Osmanlılar", *Belleten*, XLVII/186 (1983), s. 571-573; Ali Suavi'nin Kastamonu sürgünü hakkında tafsilat için bk. Hüseyin Çelik, *Ali Suavi ve Dönemi*, 1. bs., İletişim Yay., İstanbul 1994, s. 81-83; *Kararname-i Ali* sonrasında Tercüman-ı Ahval sahibi Âgâh Efendi de Kastamonu'ya sürgün edilmiştir. bk. Ahmet Hamdi Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, yay. haz. Abdullah Uçman, 21. bs., Dergâh Yay., İstanbul 2013, s. 228.

[41] Mardin, *Yeni Osmanlılar*, s. 54-55; Mektup hakkında tafsilat için bk. Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 12-83; Ziya Paşa hakkında tasfilat için ayrıca bk. İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlü'ş-Şuarâ)*, yay. haz. Ayşegül Celepoğlu, 1. bs., Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2013, c. V, s. 2497-2535; Ahmet Emin Bey, hatıralarında, muhalefetin [Genç Osmanlılık ve Genç Türklüğün] yurtiçinden ziyade yurtdışında güçlü bir şekilde ortaya çıkışı hakkında şöyle demektedir: "…Sansür, sürgün sistemi, türlü türlü baskılar, yurt içinde mücadeleye engel olunca 1861'den başlayarak, Genç Osmanlılık ve Genç Türklük hareketleri yurtdışında Paris, Londra, Cenevre, Kahire, Bükreş, Sofya gibi merkezlerde tutunmuş, milli kadere karşı ilgisiz kalamayan aydınların kimisi yakalanarak, Fizan gibi yerlere sürülmüş. Kimi de sürgünlerden veya memleketten kaçarak, yurt dışındaki mücadelenin saflarına katılmıştır…" bk. Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1882-1922)*, yay. haz. Erol Şadi Erdinç, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. Yay., İstanbul 1997, c. 1, s. 80.

[42] Küçükkılınç, *Halk Unsuru*, s. 81; Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar*, c. 1, s. 158-161, 233-239; Tanpınar, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 229-230; Şeker, *Nuri Bey*, s. 42; Kemal Beydilli, "Yeni Osmanlılar Cemiyeti", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. 43 (2013), s. 430-432.

[43] Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, haz. Ziyad Ebuzziya, Kervan Yay., İstanbul 1973, c. 2, s. 85-87, 120-121; Mardin, *Yeni Osmanlılar*, s. 67-68; Tanpınar, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 229-230.

Kemal, "muzır neşriyatta bulunmak" suçu ile üç seneden fazla kalacağı Magosa'ya [Nisan 1873] sürgün edildi. Ayrıca Namık Kemal ile yakın münasebette bulunanlar da sürgün ile tecziye edildiler.[44] Namık Kemal Kıbrıs'ta sürgün iken İstanbul'da çok önemli bir değişiklik meydana geldi; Midhat Paşa, Hüseyin Avni Paşa, Mütercim Rüştü Paşa, Şeyhülislam Hayrullah Efendi ve Süleyman Paşa'nın başını çektiği *ulema-ordu-bürokrasi*nin ileri gelenlerinin ittifakı ile Sultan Abdülaziz tahttan indirilerek yerine V. Murat tahta çıkarıldı.[45] Padişah değişikliğinin hemen ardından bir de umûmî af ilân edildi ve bu af ile Namık Kemal ve arkadaşları tekrar hürriyetlerine kavuşarak İstanbul'a döndüler.[46]

İstanbul'da siyasî hava oldukça gergindi. V. Murat'ın devlet yönetecek evsafta olmadığı iddia edilmekteydi. Nitekim kısa bir süre sonra yeni padişah, akıl sağlığının yerinde olmadığı yönünde Şeyhülislam'dan alınan bir fetva mucibince Midhat Paşa ve arkadaşları tarafından tahtan indirildi; meşrutiyetin ilânı üzerine kat'î teminat veren II. Abdülhamid (1876-1909) tahta çıkarıldı.[47] Verdiği sözü tutan II. Abdülhamid, Midhat Paşa başkanlığındaki bir heyete anayasa hazırlama vazifesini verdi.[48] Anayasa çalışmaları devam ederken meşrutiyet karşıtı görüşlere sahip olan Rumeli kazaskerlerinden Gürcü Şerif ve Muhyiddin Efendiler tarafından, kendi

---

[44] Ebuzziya Tevfik Bey ve Ahmet Midhat Bey Rodos'a, Nuri Bey ve Bereketzade İsmail Hakkı Bey ise Akka'ya sürgün edildiler. bk. Mardin, *Yeni Osmanlılar*, s. 79-80; Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar*, c. 2, s. 205-243; Şeker, *Nuri Bey*, s. 68; Ali Ekrem Bolayır, *Hâtıralar*, yay. haz. M. Kayahan Özgül, Hece Yay., Ankara 2007, s. 36; Ömer Faruk Akün, "Namık Kemal", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (*DİA)*, c. 32 (2006), s. 368; Namık Kemal, Menapirzâde Nuri Bey'e yazdığı mektubunda bu sürgününden bahsederken şöyle diyor: "İş fena… Ben, Magosa'ya gidiyorum. Siz de elbette Akka'da kalmazsınız; Fizan'ı falan boylarsınız. Sakın mektubumu okuyup da benim için telaş etme! Magosa'ya gidiyorum, ama Kâğıt-hâne'ye gider gibi gidiyorum..." Fevziye Abdullah Tansel, *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları*, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2013, c. I, s. 233; Yine sürgünü hakkında tepkisini şu mısralar ile dile getiriyor: "Merkez-i hâke atsalar da bizi / Kürre-i arzı patlatır çıkarız". bk. Önder Göçgün, *Namık Kemal*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987, s. 12-13.

[45] Medrese öğrencilerinin de ayaklandırılması neticesinde Mütercim Rüştü Paşa Hükûmeti teşekkül etti ve o hükûmette görev alanlar Sultan Abdülaziz'in hallini gerçekleştirdiler. Sultan Abdülaziz'in hal' süreci için bk. Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakîkat*, yay. haz. İsmet Miroğlu, Berekât Y.evi, İstanbul 1983, s. 92-127; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2000, s. 13-52; Küçükkılınç, *Halk Unsuru*, s. 128-144; Riedler, *Muhalefet ve Meşruiyet*, s. 84-95.

[46] Sürgünlerin padişah değişikliği münasebetiyle afları hakkında tafsilat için bizzat kendisi de sürgüne gönderilmiş olan Ebuzziya Tevfik'in eserine bakılabilir. bk. Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, haz. Ziyad Ebuzziya, Kervan Yay., İstanbul 1973, c. 3, s. 270-271, 278-287; Ayrıca bk. Bolayır, *Hâtıralar*, s. 47-48; Akün, "Namık Kemal", s. 369.

[47] Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 318; II. Abdülhamid'in tahta çıkışı sonrasında Midhat Paşa'nın gayretleriyle, "keyfî" iradeler ile sürgüne gönderilmiş olanların İstanbul'a avdetlerine izin verildi. bk. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, -Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)-*, 4. bs., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1995, c. VIII, s. 10.

[48] II. Abdülhamid 27 Ekim 1876'da Anayasa Hazırlama Komisyonu kurulmasını emretti ve bu çerçevede çalışmalar başladı. Fakat bu çalışmalar, Rusların tek taraflı olarak Balkan krizine müdahale etmesinin önüne geçmek gayesiyle İngilizlerin talebi üzerine toplanan Tersane Konferansı'nın başladığı tarih olan 23 Aralık 1876 arasına sıkışmıştı. Anayasa aceleyle ve konferans delegelerine dış müdahale olmadan Osmanlı'nın kendini yenileyebileceği mesajını vermeyi amaçlıyordu fakat işe yaramadı. bk. Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform, Babıâli, 1789-1922*, çev. Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2014, s. 258.

taraftarları ve bazı medrese öğrencileri meşrutiyet aleyhine kışkırtıldılar; yer yer muhalif gösteriler düzenlendi. Neticede Midhat Paşa'nın gayretleriyle meşrutiyet aleyhine gerçekleşen bu tahrik hareketinde dahli olduğu düşünülen Gürcü Şerif ve Muhyiddin Efendiler başta olmak üzere yirmi kadar kişi, muhakeme edilmeden sürgüne gönderildi.[49] Bu badirenin atlatılması üzerine Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi Yeni Osmanlılar'ın da görev aldığı anayasa yapım çalışmaları neticesinde nizâm (ordre) adâlet (justice) ve usûl (discipline) prensibiyle hazırlanan Kanun-ı Esasi 23 Aralık 1876'da yürürlüğe konuldu ve meşrutî bir düzene geçildi.[50] Artık Osmanlı Devleti'nin bir anayasası mevcuttu ve bu anayasanın yapımında, epey zamandır meşrutî idare ve anayasa için mücadele ederek bu uğurda sürgünlere maruz kalan Yeni Osmanlılar da görev almışlardı.

1876 yılında ilân edilen Kanun-ı Esasi'nin, Mabeyn ricâli tarafından "meşrûtiyet hükûmeti içinde istibdâd tâbiri ile târif edilebilecek riyakar fikirleri"n[51] bir neticesi olarak Sultan'a kabul ettirilen sürgünle ilgili 113. maddesi ise şöyleydi:

> "Mülkün bir cihetinde ihtilâl zuhûr edeceğini müeyyid [teyit eden] âsâr ve emârât görüldüğü hâlde Hükûmet-i Seniyye'nin o mahalle mahsûs olmak üzere muvakkaten (İdâre-i Örfiyye) i'lânına hakkı vardır. (İdâre-i Örfiyye) kavânîn ve nizâmât-ı mülkiyenin muvakkaten ta'tîlinden 'ibâret olub (İdâre-i Örfiyye) tahtında bulunan mahallin sûret-i idâresi nizâm-ı mahsûs ile ta'yîn olunacakdır. Hükûmetin emniyetini ihlâl etdikleri idâre-i zâbıtanın tahkîkât-ı mevsûkası [güvenilir tahkikatı] üzerine sâbit olanları memâlik-i mahrûse-i şâhâneden ihrâç ve teb'îd etmek münhasıran zât-ı hazret-i pâdişâhînin yed-i iktidârındadır."[52]

---

[49] Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar*, c. 3, s. 311-318; Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakîkat*, s. 159-163, 176-178; Küçükkılınç, *Halk Unsuru*, s. 149-151; Riedler, *Muhalefet ve Meşruiyet*, s. 96-99.

[50] Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakîkat*, s. 202-205; Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar*, c. 3, s. 319-324; Göçgün, *Namık Kemal*, s. 14; Akün, "Namık Kemal", s. 369; Abdullah Uçman, "Ziya Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. 44 (2003), s. 476-477; Mehmet Âkif Aydın, "Kânûn-ı Esâsî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. 24 (2001), s. 328-330; Küçükkılınç, *Halk Unsuru*, s. 148-158; Hakan Özdemir, *Abdülhamid'i Deviren Kurşun, İsyan, Suikast, İhtilâl*, Timaş Yay., İstanbul 2014, s. 38-39; Kanun-ı Esasi'nin taslağı için bk. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (*BOA*.), Yıldız Esas Evrakı (*Y. EE*.), 71/04 [tarihsiz belge]; Kanun-ı Esasi'nin tam metni için bk. "Kanun-ı Esasi", *Düstûr*, Cüz-i Râbi', Matbaa-i Âmire, İstanbul 1295, s. 2-10; Şeref Gözübüyük-Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri 1839-1980*, 2. bs., Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1982, s. 27-42.

[51] Bu ifade Mahmûd Celâleddin Paşa'ya aittir. Mahmûd Celâleddin Paşa, tasarının vekiller tarafından tetkik ve müzâkeresine başlanılması sonrası padişaha sürgüne gönderme yetkisi verilmesi hakkında şöyle demektedir: "O sırada, yine Mâbeyn ricâli, 'meşrutiyet hükûmeti içinde istibdâd' tâbiri ile târif edilebilecek riyâkâr fikirlerinden olmak üzere, Padişah'ın kime emniyeti kalmazsa, onu sürgün etmeye yetkili bulunmasına dâir, kanuna bir madde konmasını, içlerinde saklı olan şahsî kinlerinin gerçekleşmesine kolaylık addederek, dürüstlükten uzak bu fikirlerini, başka bir kalıb altında Padişah'a kabul ettirdiler." bk. Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakîkat*, s. 203.

[52] "Kanun-ı Esasi", *Düstûr*, Cüz-i Râbi', s. 19; İlber Ortaylı'nın bu madde ile ilgili yorumu şöyledir: "113. Madde ile, hükümdar re'sen bir kimsenin siyasal suçlu veya siyasal yönden mahzurlu olduğuna karar verebilir, onu doğrudan sürgün cezasına çarptırabilirdi. O takdirde, hükümdarın daha meclis toplanmadan Midhat Paşa'yı sürgüne yollaması ve 33 yıl boyu bu cezayı sistematik olarak uygulaması da, meşrutî bir rejimin amaç ve ruhuna uymasa da, Kanun-ı Esasî'ye pek uygundu." bk. İlber Ortaylı, *Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu*, 4. bs., Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2015, s. 245.

Görüldüğü üzere Kanun-ı Esasi'nin bu maddesi ile sürgün cezası verme yetkisinin yalnızca Padişah'a ait olduğu belirtilmektedir. Oysa anayasa yapım çalışmaları esnasında Ziya Paşa ve Namık Kemal gibi sürgün tecrübesine sahip kişilerin hazırladığı metinde "Hükûmetin emniyetini ihlâl etdikleri idâre-i zâbıtanın tahkîkât-ı mevsûkası üzerine sâbit olanları memâlik-i mahrûse-i şâhâneden ihrâc ve teb'îd etmek münhasıran zât-ı hazret-i pâdişâhînin yed-i iktidârındadır" ifadesi yer almamaktaydı; zât-ı şâhâneye "ihraç ve teb'îd etme" yetkisi veren ilgili kısım Kanun-ı Esasi taslağı Padişah'a sunulduktan sonra eklenmişti. Bu yüzden Namık Kemal ve Ziya Paşa, 113. maddedeki bu değişikliğin Kanun-ı Esasi'yi anlamsızlaştıracağını düşünerek karşı çıkıyorlardı.[53] Aslında Midhat Paşa da, padişaha sürgüne gönderme yetkisi veren 113. maddenin mevcut şeklinden memnun değildi. Ancak anayasa, Balkan krizinin görüşüleceği Tersane Konferansı'na yetiştirilmeye çalışıldığı için Paşa'nın da dahliyle ilgili madde olduğu gibi kabul edildi. Amaç büyük devletlerin ıslahat taleplerini dizginlemekti fakat Kanun-ı Esasi'nin ilânından, bu çerçevede beklenen netice hâsıl olmadı. İngiliz temsilci Lord Salisbury, anayasanın sürgünle alakalı 113. maddesini tepki ile karşıladı: "Bu madde varken, yaptığınız kanunun hükmü olamaz" diyerek, "memlekette hürriyet, meşrutiyet bulunduğu iddiasının bir anlam taşımayacağını" ifade etti.[54]

Midhat Paşa'nın 113. maddeyi alelacele kabul etmesi daha sonraki dönemde kendisi ve pek çok kişinin sürgüne gönderilmesine mesned teşkil etti. Nitekim II. Abdülhamid tarafından, 113. madde esas alınarak Süleyman Paşa Hersek Kumandanlığı'na, Ziya Paşa ise Suriye Valiliği'ne tayin edilerek merkezden uzaklaştırıldı. Namık Kemal, Midilli adasında ikamete memur edildi. Meşrutiyetin ilânında büyük gayreti olan Midhat Paşa, padişahın iradesi üzerine toplanan Damat Mahmut Paşa, Cevdet Paşa ve Sait Paşa gibi isimlerle gerçekleştirilen müzakere neticesinde, 113. madde mucibince Avrupa'ya sürüldü.[55] Bilhassa Midhat Paşa'nın merkezden

---

[53] Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar*, c. 3, s. 319-324; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 331; Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 91.

[54] Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakîkat*, s. 212; Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar*, c. 3, s. 324; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 332-332; Berkes, eserinde, "Kanun-ı Esâsî'yi yıkan 113. madde değil, kanunun bir bütün olarak çatılışıdır." demektedir. bk. *Aynı Eser*, s. 333.

[55] Akün, "Namık Kemal", s. 370; Uçman, "Ziya Paşa", s. 477; Burhan Çağlar, *İngiliz Said Paşa ve Günlüğü (Jurnal)*, 1. bs., Arı Sanat Yay., İstanbul 2010, s. 28-30, 135-141; Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakîkat*, s. 237-242; Bolayır, *Hâtıralar*, s. 58-59, 330; Ali Ekrem Bey, Midhat Paşa'nın sürgününde, taklîb-i hükûmet teşebbüsünde bulunacağına dönük Zaptiye Nezareti'nin jurnallerinin etkisinin olduğunu belirtmektedir. bk. *Aynı Eser*., s. 326-327; Midhat Paşa'nın sürgününe sebep olduğu belirtilen takrir ve Avrupa'ya sürgünü için bk. Ali Haydar Midhat, *Hatıralarım* (1872-1946), Güler B.evi, İstanbul 1946, s. 26-30; Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 12-13; II. Abdülhamid, 93 Harbi'nin kaybedilmesinin ardından Midhat Paşa'yı tekrar memlekete çağırdı; fakat Paşa, Suriye Valiliği gibi çeşitli vazifeler üstlendikten sonra bu sefer de Sultan Abdülaziz'in ölümünde dahli olduğu

uzaklaştırılması II. Abdülhamid'in elini güçlendiren önemli bir gelişme oldu. II. Abdülhamid, 93 Harbi'nde, memleketin içinden geçtiği durumun nazikliğini de öne çıkarmak suretiyle meclisi tatil ederek [13 Şubat 1878] meşrutî idareyi sonlandırdı; meclisin tatil edilmesi ve sonrasında bir daha açılmaması Kanun-ı Esasi'nin anlamsızlaştırıldığı eleştilerini beraberinde getirdi.[56] Böylesi bir dönemde, Çırağan Hadisesi[57] ve Skalieri-Aziz Bey Komitesi[58] gibi II. Abdülhamid'i hedef alan saldırılar oldu; muhaliflerin amacı V. Murat'ı tekrar tahta geçirmek olsa da bu teşebbüsler akamete uğratıldı. Sultanın şahsına ve iktidarına yönelen bu tehditlerden sonra tedbirler arttırılarak muhalif fikirlere karşı II. Abdülhamid'in yaklaşımı daha da sertleşti.

II. Abdülhamid, tahta çıktığında saraya karşı dört grubun ittifak halinde olduğunu görüyordu. Bunlar, hürriyetçi düşünceye sahip Yeni Osmanlılar, Bâbıâli bürokratlarının bir

---

gerekçesiyle yargılanıp idama mahkûm edildi. Yabancı büyükelçilerin araya girmesi neticesinde cezası Taif'te ömür boyu sürgüne tebdil edildi ve diğer hükümlülerle birlikte 1881'de Taif'e gönderildi. Tafsilat için bk. Uzunçarşılı, *Yıldız Mahkemesi*, s. 139-342; Ernest Edmondson Ramsour, *Genç Türkler ve İttihat Terakki*, çev. Hacasan Yüncü, Etkin Kitap., İstanbul 2009, s. 20-21, 24; Ali Haydar Midhat, *Hatıralarım*, s. 75-140; Midhat Paşa ve Taif mahkumlarının menfâ hayatları için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Taif Mahkumları*, 3. bs., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992, s. 1-55.

[56] Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 336; Meclis-i Mebusan'ın tatil edilmesiyle Kanun-ı Esasi'nin bütünüyle yürürlükten kaldırıldığı söylenememektedir. Nitekim İlber Ortaylı, "Her şeyden önce Kanun-ı Esasî'nin lâfzıyla ve bazı temel kurumlarıyla yürürlükte" olduğunu belirterek "Hamidiyye dönemi, ruhu itibariyle anayasal gelişmeyi durduran bir dönemdi, ama yapılan uygulamaların Kanun-ı Esasî metninin lâfzıyla uyum sağlamadığını ileri sürmek güçtür; dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda anayasanın kaldırıldığını söyleyemiyoruz." demektedir. Ortaylı, eserinin bir yerinde de şöyle demektedir: "Kısacası 1293/1876 Aralık sonrası Osmanlı İmparatorluğu'nu, anayasal monarşi olarak nitelendiriyoruz. Despotik uygulamalara ve kanunsuzluklara rağmen, Kanun-ı Esasî yürürlükten kalkmış sayılmıyor. Nitekim biçimsel bir gösteri olarak, Kanun-ı Esasî metni devlet sâlnâmelerinde, ilân edilen hatt-ı hümâyûn ve âyân listeleriyle birlikte sürekli yayınlanıyordu." bk. Ortaylı, *Anayasal Rejim Sorunu*, s. 243-244; Ahmet Emin Bey, eserinde; anayasa, parlemento, hürriyet, hak, müsavat gibi sözleri ağza alan ve yazanların derhal sürüldüğünü belirtmekte fakat sâlnâmelerde Kanun-ı Esasi metni ve Sultan'ın Midhat Paşa'ya yazdığı mektubuna yer verilmeye devam ettiğini belirtmekte ve bu durum hakkında şöyle demektedir: "…Fakat Devlet'in her sene çıkan resmî yıllığında Anayasa'nın tam metni ve Padişah'ın bunu kabul ettiğine dair sonradan Taif'de boğdurduğu Mithat Paşa'ya yazdığı mektubun sureti vardı. 'Vezir-i Maalisemirim Mithat Paşa' diye başlayan bu mektubun bir sureti bir adamın üstünde veya bir evde ele geçse, birinin yıllıktaki Anayasa'nın metnini okuduğu görülse, ocağının söndüğü gündü. Fakat bir bombaya benzeyen o yazı her sene hazırlanan bu yıllıklarda mutlaka ve mutlaka yer alıyordu. Sonradan çok düşündüm: Bunun sebebi ne idi? Abdülhamid, hiç şüphesiz Meşrutiyet'e yemin ettiğini hatırlıyor, yeminini tutmuş görünmek için Mithat Paşa'ya olan mektubunu ve Anayasa'nın metnini Devlet'in resmî yıllığına geçiriyor ve milletin olgunluğa varmasını bekleyerek, Anayasa'yı yürürlüğe koymadığı mazeretini dilinin ucunda tutuyordu." bk. Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, s. 63.

[57] Hadise 20 Mayıs 1878'de gerçekleşmiştir. Hadise ile alakalı bulunanlar sürgün başta olmak üzere çeşitli cezalara çarptırıldılar. Hadise hakkında tafsilat için bk. Çelik, *Ali Suavi*, s. 381-449; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Ali Suavi ve Çırağan Sarayı Vak'ası", *Belleten*, VIII/29 (1944), s. 71-118; Riedler, *Muhalefet ve Meşruiyet*, s. 102-123; Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakîkat*, s. 609-612; Kabacalı, *Siyasal Cinayetler*, s. 37-41; Süleyman Tevfik (Özzorluoğlu), *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Hatıralarım*, yay. haz. Tahsin Yıldırım-Şaban Özdemir, 1. bs., Dün Bugün Yarın Yay., İstanbul 2011, s. 27-28.

[58] Bu komite, Çırağan hadisesinden yaklaşık bir buçuk ay sonra Temmuz 1878'de ortaya çıkarılmıştır. Komite ile alakalı olanların aldıkları cezalar ve tafsilat için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "V. Muradı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi", *Belleten*, VIII/30 (1944), s. 245-327; Riedler, *Muhalefet ve Meşruiyet*, s. 123-143; Çelik, *Ali Suavi*, s. 440-446; Kabacalı, *Siyasal Cinayetler*, s. 44-46.

kısmı, askerî sınıfın bir bölümü ve din adamlarının bir kısmı idi[59]; iktidarını pekiştirebilmek için bu dört grubu ikna etmesi ya da onları etkisiz kılması gerekmekteydi. Nitekim tahta çıkışı ve özellikle de Meşrutiyetin sonlandırılmasının akabinde Bâbıâli ile Saray arasında ciddî bir nüfuz mücadelesi gerçekleşti ve 1890'lardan itibaren, Tanzimat Dönemi'nde *güç merkezi* olarak öne çıkan Bâbıâli'nin yerini Saray aldı.[60] Tabii olarak Bâbıâli bu durumdan hoşnut olmadı; Sadrazam Kamil Paşa, yetkilerinin artırılması ve kabinenin de kendisi tarafından atanması talebinde bulundu. Siyasî gücü şahsında toplamak isteyen II. Abdülhamid'in bu talebe verdiği cevap olumsuz olduğu gibi, 9 Kasım 1895'te Kamil Paşa azledilip Aydın Valiliği'ne tayin edildi. Bu hadise Bâbıâli'nin gücünün kırıldığının önemli bir göstergesidir. Nitekim Sultan, dâhilî ve haricî siyaset belirleme yetkisini bütünüyle *yed-i kudret*ine alarak bu hususta Bâbıâli'yi devre dışı bıraktıktan sonra kendine mahsus bir yönetim anlayışı ile devleti idare etmeye çalışmıştır.[61]

II. Abdülhamid'in Meclis-i Mebusan'ı tatil ederek meşrutî idareye sekte vurduğu bu süreçte, Abdülhamid idaresine karşı yeni muhalif hareketler ortaya çıkmaya başladı. Tanzimat döneminin muhalif cephesi Yeni Osmanlılar, Bâbıâli'yi hedef almışlardı; *hamidî dönem*in muhalif kanadı olan Jön Türkler ise doğrudan padişahı hedef aldılar. Sultanı hedef alarak meşrutî idarenin yeniden tesisi ve Kanun-ı Esasi'nin mer'iyyeti yolunda verilen mücadeleye Jön Türklük, bu mücadeleyi yürütenlere de Jön Türk denilmektedir ve Jön Türklük, "İstanbul'da başta tıbbiye olmak üzere yüksekokullarda başlayan, ancak renk ve şeklini yurtdışında alan bir" harekettir.[62] Jön Türkler -genel itibariyle- çağdaş ve bilime dayalı bir yönetim biçimi talebinde bulunmakta, kişiye sadakat esası yerine kurallar/liyakat prensibinin hâkim olması gerektiği inancındaydılar.[63] Ayrıca meşrutî idare ve Kanun-ı Esasi üzerine ciddiyetle eğilmekteydiler; zira onlar, klasik

---

[59] Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, 19. bs., İletişim Yay., İstanbul 2014, s. 70.

[60] Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, 4. bs., İletişim Yay., İstanbul 2012, s. 165-170; Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 202; Abdulhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri, Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, 3. bs., Klasik Yay., İstanbul 2008, s. 10.

[61] *Abdülhamid'in Valileri*, s. 10; Şerife Çağın'ın *Şair Eşref* adlı eserinde, Kamil Paşa'nın bu azil hadisesi sebebiyle II. Abdülhamid'e ve azline sebep olanlara yönelik gizli ve şiddetli bir kırgınlık gösterdiği belirtilmektedir. Bu yüzdendir ki İzmir'de muhaliflere destek vermiştir. Bu hususta eserde şöyle denilmektedir: "Bundan dolayı İzmir'e sürgün edilmiş olanları, padişah ve idare aleyhine söz söyleyenleri gizlice himaye etmiş, onlara maaş tahsis ederek meslekleriyle münasip vazife ve memuriyet vermiştir. Böylelikle Aydın vilâyeti Kâmil Paşa sayesinde nisbeten rahat ve serbest bir ortama kavuşur." bk. Şerife Çağın, *Bir Hiciv Ustası Şair Eşref*, 1. bs., Dergâh Yay., İstanbul 2007, s. 48-49; Tokadizâde Şekip Efendi de İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal'a gönderdiği terceme-i hâlinde 1897-1989 tevkif, muhakeme ve sürgünününden bahsederken "Kâmil Paşa ile vâli muavini Sami-Paşazâde Hasan Bey bizi kurtarmak için çok çalışmışlar, fakat muvaffak olamamışlardı." demektedir. bk. İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, c. V, s. 2241.

[62] Küçükkılınç, *Halk Unsuru*, s. 171-172.

[63] M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yay., İstanbul 1989, c. 1, s. 57-69; Jön Türkler, "eskiye karşı yeniyi, dinin toplumdaki rollerine karşı bilimi savunan ve yeni ilişkiler sistemi arzulayan bir grup"tur. bk. *Aynı Eser*, s. 72.

Osmanlı millet sisteminin Fransız İhtilali sonrası ortaya çıkan milliyetçilik anlayışıyla baş edemeyeceğini; devletin güçlü bir şekilde var olabilmesi için bir üst kimlik olarak Osmanlı kimliği etrafında bütün milletlerin birleştirilmesi için anayasanın yürürlüğe konulması ve gerekli adımların atılmasının elzem olduğunu düşünmekteydiler.[64] Nitekim Jön Türkler, bu ve benzeri fikirler çerçevesinde II. Abdülhamid'in şahsına ve idare anlayışına muhalefet etmeye başladılar.

II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet'e kadar, kendisine siyasî saiklerle muhalif olanları etkisiz kılabilmek amacıyla sıklıkla sürgün yöntemine müracaat etti.[65] *Hamidî dönem ricali* dahî "sadakatsizlik"le itham edildiğinde sürgün cezasına maruz kaldı.[66] II. Abdülhamid'in yanıbaşında vazife yapan başkâtibi Tahsin Paşa'nın Sultan'ın sürgün siyaseti hakkındaki ifadeleri şöyledir:

> "Sultan Hamit İstanbul'dan birçok kimseleri jurnaller üzerine vilâyetlere teb'it etmişti. Bu teb'it edilenlerin bir kısmı hiçbir vazifeyi haiz olmıyarak sadece bir maaşla ikamete memur edilirler, bir kısmı da memuriyetle gönderilirlerdi. Uhdelerine bir vazife ve memuriyet tevdi olunarak gönderilenler başka vilâyet ve memuriyette iyi iş görecek kabiliyette olsalar bile bunları inhâ etmeğe kimse cesaret edemezdi. Bir kimseyi nefiy suretile vilâyetlerde herhangibir memuriyete tayini o kimsenin orada uzun müddet kalması demekti; bu kabîl insanları ikamete memur edildikleri yerden başka mahalle naklen memur etmek kendileri

---

[64] Hanioğlu, *İttihad ve Terakki*, s. 69-72; Jön Türkler yeni bir kimlik inşasını gerçekleştiremeyeceklerini anladıklarında Türk milliyetçiliğine doğru yönelmişlerdir. bk. *Aynı Eser*, s. 72.

[65] Cemil Topuzlu hatıralarında, "Sultan Abdülhamid'in adam sürmesi, o devirde hakikaten herkesin gözünü yıldırmıştı. Hünkâr'ın bu iptilâsı vardı. Fakat kimseyi öldürtmezdi" demektedir. bk. Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde, 80 Yıllık Hatıralarım*, yay. haz. Hüsrev Hatemi-Aykut Kazancıgil, 6. bs., İşaret Yay., İstanbul 2017, s. 101; Ahmet Emin Yalman da, "Jurnaller, gizli çalışan divan-ı harplere havale ediliyordu. Usûller keyfî idi. Sürgün felâketi her gün, her saat, her ailenin karşısına çıkabilirdi. Bu sebeple politika bakımından ortalıkta bir ölüm sükûnu hüküm sürüyordu. Suya, sabuna dokunmak istemeyen her adam, gölgesinden korkuyor, gazeteler Padişah'ın dualariyle ve ona övgülerle dolu olarak ortaya çıkıyor, asıl tenkit ve münakaşa ya gizli temaslarla yapılıyor veya yurdun dışındaki Jön Türk gazetelerinde yer alıyordu." demekte Sultan Abdülhamid'in sürgün uygulamasının politik düşüncelerin ifşa edilmesinin önünde engel olduğunu, vatandaşların "korktuğunu" vurgulamaktadır. bk. Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, s. 50-51; Yine Ahmet Emin Bey, eserinin bir yerinde de "Yıldız Sarayı'nda kurduğu şahsî istibdat mekanizmasiyle ve jurnalci ordusu ile Abdülhamid, memleketi yerinde saydırıyor, zamana uymasına, verimli ve murakabeli bir idare ile türlü türlü zorlukları karşılamasına, tehlikeleri önlemesine mani oluyordu. Anayasa, parlamento, hürriyet, hak, müsavat gibi sözleri ağza alanlar ve yazanlar derhal sürülüyordu" demektedir. bk. *Aynı Eser*, s. 63; Abdülhamit'in sürgün metoduna başvurmasının önemli bir sebebi iktidarı açısından tehdit olarak telakki ettiği siyasî suçluları/muhalifleri "İstanbul'dan uzaklaştırmak, Jön Türk hareketini dağıtmak ve örgüt mensuplarını pasifize etmektir." bk. Mehmet Altun, "Jön Türklerin Korkulu Sürgün Yeri Fizan Denilen Şu Yer!", *Toplumsal Tarih*, 125 (Mayıs 2004), s. 27; Refik Halit'in belirttiğine göre sürgüne gönderilenler sürülmek, sürgüne yollanmak manasına gelecek bir kelime de uydurmuşlardı: "Tantuna gitmek." Refik Halit, bu hususta şöyle demektedir: "Bu söz Abdülhamid devrinde 'sürülmek', 'sürgüne yollanmak' manasına kullanıldığından ve hemen hemen herkes sürülme tehlikesiyle karşı karşıya bulunduğundan gizli konuşmalarda çok geçerdi. Aslı nedir? Bilmiyorum, daha ziyade eskiden elfaz-ı savtiye dediğimiz, seslerden yapılan kelimeleri andırıyor: cumburlop, pataküte, çatpat, filân nevinden…" bk. Refik Halid Karay, *Bir Ömür Boyunca*, yay. haz. Yusuf Turan Günaydın, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2011, s. 13.

[66] *Hamidî dönem* devlet adamlarının en büyük korkusu "sadakatsizlik" yönünde ithamlara maruz kalmaktır ve sadakatsiz olarak değerlendirilen devlet adamlarına verilen en ağır ceza da sürgündür. Nitekim eski nazırlar, hatta sadrazamlar dahî bu uygulamaya maruz kalmışlardır. bk. Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, s. 62.

> üzerindeki menfilik sıfatını yavaş yavaş unutturabileceği ve günün birinde bunların İstanbul'a da gelmelerine yol açabileceği için buna müsaade olunmazdı."[67]

II. Abdülhamid iki yolla sürgün uygulamasına başvurdu; biri hiçbir vazife vermeyerek sadece yevmiye ya da maaşla şahsı sürgüne gönderme, diğeri ise bir memuriyetle sürgüne göndermedir.[68] Sultan'ın menfîyi bir memuriyetle taşraya sürgün göndererek "sisteme dâhil etme siyaseti" [cooptation] takip etmesi, menfîyi "tavlamayı", muhalefetini olabildiğince kırmayı ve "ıslah-ı nefs"ini sağlamayı amaçladığı üzerinde durulabilir.[69] II. Abdülhamid'in sürgün

---

[67] Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 146; Georgeon, eserinde, II. Abdülhamid'in sürgün siyaseti hakkında şöyle demektedir: "Gözetim ve denetim yetmez. Doğru yoldan ayrılanları cezalandıracak, huysuzları, baş eğmeyenleri def edecek olanaklara da sahip olmak gerekir. Abdülhamid ölüm cezasından hiç hoşlanmaz. …Onun en gözde silahı sürgündür; bu eski Osmanlı alışkanlığına daha önce hiç görülmemiş bir boyut kazandırır." II. Abdülhamid Memalik-i Mahruse dışına sürgünler gerçekleştirse de daha ziyade ülke içi sürgünü tercih eder. Bunun sebebi ise menfî üzerinde denetimi sağlayabilmektir. "Taşraya sürme politikasıyla hafiye ve jurnal sistemi atbaşı gider: bunlar bireyler üzerindeki aynı denetim siyasetinin iki yüzüdür." bk. Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 215-216; Ali Ekrem Bey de II. Abdülhamid'in idam cezasından hoşlanmadığını belirtmekle beraber "Ne faydası var ki, merhametiyle insan öldürmeyen bu pâdişâh, vehmiyle hürriyeti öldürdü!" demektedir. bk. Bolayır, *Hâtıralar*, s. 342; Ahmet İzzet Paşa hatıralarında, II. Abdülhamid için, "kendisi jurnal olunan adamdan beklenen kötülük ve zararı ortadan kaldırmak için, görevden alma ve sürme gibi işlemler yapılmasını istese de, tecrübe ve gözlemlerime göre kimsenin hayatına, rızkına, geleceğine kastı yoktu" demektedir. bk. Ahmet İzzet Paşa, *İstiklâl Harbi'nin Gerçekleri, Feryadım*, yay. haz. Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar, 2. bs., Timaş Yay., İstanbul 2017, c. I, s. 65.

[68] Sürgünler'in bazıları bir memuriyet ile sürgün edilmişlerdi ve bir memuriyetle sürgün edilenlere "sürgün" denilmesi asla hoş karşılanmazdı. Nitekim Sivas'taki bazı maliye memurları için "sürülmüş" tabirinin kullanılması saray tarafından hiç hoş karşılanmamıştır. "Sürgünler vardır, fakat onları resmî yazışmalarda sürgün olarak nitelemek yasaktır; bunun yerine 'misafir' olarak olarak zikredilirler." bk. Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, s. 107; Nitekim Abdülhamid dönemi sürgünleri sâlnâmelerde de yer almakta ve bu sâlnâmelerde "müsâfirân, müsâfir ümerâ ve zâbitân, ya da bâ-irâde-i seniyye müsafir bulunan ümerâ ve zabitân şeklinde geçebilmektedir." bk. *Aynı Eser*, s. 129; Sultan Abdülhamid'in sürgün uygulaması hakkında Cami Baykurt'un Anıları'nda şöyle denilmektedir: "…Ekseriya onun şüphe ve öfkesine maruz olanlar memleketi idare eden sınıfa mensup, yüksek memurlardı. Vezirler, Saray erkânı, askeri paşalar, Bizans tarihinde olduğu gibi Osmanlılarda da Saray inkılapları, asker kıyamları hep bunların eliyle olmaktaydı. Bunlardan şüphelendiklerini uzak vilayetlerden birine gönderir, o zamanın edebiyatına göre 'ikamete memur' ederdi. Seneler geçtikçe padişahın kuruntuları o kadar arttı ki, sürgünlerin çeşidi ve sayısı çoğalmaya başladı. Memur sınıfından başka, muhtelif halk yığınlarına mensup bazı kimseler de sürgünlük yolunu tuttular." bk. *Cami Baykurt'un Anıları*, s. 12.

[69] II. Abdülhamid, sisteme dâhil etme siyasetine [cooptation] büyük önem vermekteydi. Döneminde verilen nişan, rütbe ve diğer onurlandırmalar bu minvalde değerlendirilebilir. Deringil, nişan, rütbe ve diğer onurlandırmalar hakkında şöyle demektedir: "Bu mekanizmalar sayesinde merkezin taltifatı çok dakik dozlar halinde bağışlanabiliyordu. Abdülhamid rejimi diğer otokrasiler gibi nişan ihsanını nişanı alanda merkeze karşı yaratacağı iyi niyete bir yatırım olarak görüyordu. Ayrıca, başedemeyeceği veya bileğini bükemediği güçlü adamları nişan, saraydan kız, para, hil'at vs. ile elde etmek Osmanlı'nın, Roma İmparatorluğu'ndan Çin'e uzanan bir dizi imparatorlukla paylaştığı yöntemlerdi." bk. Selim Deringil, *Simgeden Millete, II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, 3. bs., İletişim Yay., İstanbul 2013, s. 73-74; Edhem Eldem ise "Deringil'in de belirttiği gibi, Sultan II Abdülhamid'in verdiği her nişan ve madalyanın bir şekilde politik amacı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Gerçekten de insanları sisteme dâhil etmeye ve mükâfat ve ceza üzerine kurulu bir sadakat ve bağlılık kurmaya yönelik bir sistemden daha politik ne olabilirdi? Ancak Abdülhamid'in nişan ve madalya sistemini bir "içeri çekme" (co-optation) hatta "tavlama" sistemi olarak tanımlamak da neredeyse malumu ilâm kabilinden bir yorum halini almakta ve Abdülhamid'i seleflerinden ve dönemin yabancı hükümdar ve hükumetlerinden ayırt etmek için yeterli bir tanım olmaktan çıkmaktadır." demektedir. bk. Edhem Eldem, *İftihar ve İmtiyaz, Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi*, 1. bs., Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay., İstanbul 2004, s. 344; Nişan ve madalya tevcihiyle sisteme dâhil etme siyaseti [cooptation] güttüğü görülen II. Abdülhamid'in memuriyet ihsanıyla sürgüne gönderme

uygulamasına girişmesinde, tehlikeli olarak addedilen kişinin yaşadığı muhitteki devlet memurları ve halkla olan ilişkiler ağını ortadan kaldırma amacının esas alındığı söylenebilir. Böylelikle, kişinin başka bir yere gönderilmesi ile eski muhitle, dolayısıyla "zararlı fikirlerin" yayılma sahası bulduğu toplumsal zeminle ve bu zeminle münasebetlerini tesis ettiği yapıyla bağı kopartıldığı için memnû kabul edilen siyasî düşüncelerin toplum nezdinde yayılmasının olabildiğince önüne geçilecekti. En azından *hamidî idare*nin beklentisi bu yöndeydi. İlaveten, menfîlerin *ıslah-ı nefs* etmeleri de beklenen bir husustur. Ancak sonuç II. Abdülhamid'in arzuladığı gibi olmayacaktır. Menfâlara gönderilen menfîler –bilhassa Jön Türkler- gittikleri yerlerde muhalif duruşlarını ekser surette devam ettirecek; menfâlarda muhalif fikirlerin yayılması için müthiş bir gayret gösterecek; hatta bulundukları mekânları muhalif cereyanların üssü haline getireceklerdi. Sürgün politikasının en temel amacı olarak muhalifleri merkezden uzaklaştırmak merkezî idarenin maslahatına muvafık olsa da neticede bu politikanın bir sonucu olarak muhalif fikir hareketlerinin taşraya taşınmasındaki en büyük amil olacak; II. Abdülhamid muhalifliği bu suretle merkezden taşraya sürgünler vasıtasıyla aktarılacaktır.[70] Nitekim Abdurrahman Şeref Bey, İstanbul'da bulunması mahzurlu addedilen kimselerin neyfolunarak menfâlara gönderilmesinin halkın hükûmete olumsuz bakmasına sebep olduğunu şu şekilde ifade etmektedir: "Bilâ sebep İstanbul'dan nefy olunanlar menfa'larında hikâye-i hâl-i pür-melâl etdikçe ve bunların berâ'etlerini ve hüsn-i hallerini taşra ahâlisi re'yü'l-ayn [kendi gözüyle görerek] müşâhede eyledikçe halk usûl-i hükûmet-i cariyenin zulmüne yakîn hâsıl ederdi."[71]

II. Abdülhamid aleyhtarlığının merkezi haline gelecek olan ve Jön Türklerin ortaya çıkardıkları muhalif cemiyetin adı İttihâd ve Terakki Cemiyeti'dir; aşağıda, Cemiyet'in gelişim süreci siyasî sürgünler merkezli olarak ele alınmaktadır.

İttihâd ve Terakki Cemiyeti, İttihâd-ı Osmanî adıyla 2 Haziran 1889'da Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye talebesi İbrahim Temo, İshak Sükûti, Abdullah Cevdet ve Mehmet Reşit Beyler tarafından temelleri atıldıktan sonra Carbonari[*] örgütlenme modelini esas alarak teşkilatlanan bir

---

siyaseti takip ederek de benzer amacı gerçekleştirmeye çalıştığı rahatlıkla söylenebilir. Sultan, sürgün ettiği şahsın, memuriyet ihsanıyla bir nebze de olsa gönlünü almaya çalışmakta, O'nun sistem içerisinde ıslahını hedeflemektedir.

[70] Ramsour, II. Abdülhamid'in sürgün politikası hakkında şu tespiti yapmaktadır: Sürgün politikasıyla "Sultan, hâkimi bulunduğu imparatorluğun küçük bir kesimindeki mikrop üreme yuvalarını kuruturken; hastalığın daha geniş sahalara yayılmasını da kolaylaştırmış oluyordu! …Genel olarak söylemek gerekirse Sultanın yukarıdaki politikası -politikasızlığı- kendi düşüşünü hazırlayan sebeplerin başında gelmektedir." Ramsour, *Genç Türkler*, s. 46; Georgeon da eserinde, sürgün siyaseti ile "Abdülhamid payitahtta düzeni korumayı başarmış, ama tehlikeyi vilayetlere taşımıştır" demektedir. bk. Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 527.

[71] Abdurrahman Şeref Efendi, *Son Vakanüvist Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, yay. haz. Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1996, s. 10.

[*] Teorik olarak bu örgütten etkilendikleri söylenemez. bk. Hanioğlu, *İttihad ve Terakki*, s. 176.

cemiyettir. Teşekkülünün ardından Cemiyet mensupları, gizli çalışmalar ile üye sayılarını artırmaya, tıbbiye ve mülkiye başta olmak üzere yüksek mektep talebelerini kazanmaya çalıştılar.[72] Bu dönemde diğer mekteplerde de muhalif cemiyet teşkili yönünde gayretler vardı; Ali Kemal Bey, Mekteb-i Mülkiye'de muhalif bir cemiyet teşkiliyle uğraşmış fakat tevkifi ve muhakemesi neticesinde bir memuriyet ile Halep'e sürgün gönderilmişti.[73] Devrin siyasî atmosferinden duyulan rahatsızlık ve fikir hareketlerindeki zenginlik dolayısıyla mekteplerde muhalif cemiyetlerin gelişimi için müsait bir zemin mevcuttu.[74] Nitekim bu müsait zeminde kuruluşunu tamamlayan İttihâd-ı Osmanî Cemiyeti'ne, Şerafettin Mağmumi, Giritli Şefik Ali, Rodoslu Süleyman, Abdülkerim Sebati, Cevdet Osman, Sabri ve Selanikli Nazım gibi isimler de

---

[72] Cevrî (Mehmet Reşit Şahingiray), *İnkılâb Niçin ve Nasıl Oldu*, Matbaa-i İctihâd, Mısır 1909, s. 25-27; *İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları*, Arba Yay., İstanbul 1987, s. 14-15; Ramsour, *Genç Türkler*, s. 27-28; Hanioğlu, *İttihad ve Terakki*, s. 173-175; Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, Tan Matb., İstanbul 1948, s. 61-62; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler –İkinci Meşrutiyet Dönemi-*, 4. bs., İletişim Yay., İstanbul 2011, c. 1, s. 51-52; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki,* 7. bs., İmge Kitabevi Yay., Ankara 2014, s. 48-49; Kuran'ın diğer bir eserinde ise cemiyetin kuruluş tarihi 1892 olarak verilmektedir. bk. Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Matb., İstanbul 1945, s. 30; Ali Münif Bey'in hatıralarında da Tıbbiye'de İbrahim Temo ve arkadaşlarının teşkil ettikleri gizli cemiyet ruhunun Mülkiyede kendileri tarafından genişletildiği ifade edilmektedir. bk. *Ali Münif Bey'in Hatıraları*, yay. haz. Taha Toros, 1.bs., İsis Yay., İstanbul 1996, s. 20.

[73] *BOA.*, Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri (*DH. MKT.*), 432/32, [11 Eylül 1311 tarihli belge]; Ali Kemal'in cemiyet teşkili çalışmaları, tevkifi ve sürgüne gönderilmesi hakkında tafsilat için bk. Ali Kemal, *Ömrüm*, yay. haz. Zeki Kuneralp, 1. bs., İsis Yay., İstanbul 1985, s. 95-128; Ali Kemal'in yanında Abdülhalim Memduh, Midillili Hüsamüddin, Şair Kastamonulu Fahri, Uşşakî-zâde Süleyman ve İzmirli Tahir Kenan Beyler de tevkif edilmişlerdi. Ali Kemal Halep'e gönderilirken Abdülhalim Memduh Bey ise Konya'ya sürgün gönderilmişti. bk. İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlü'ş-Şuarâ)*, yay. haz. Hidayet Özcan, 1.bs., Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2000, c. III, s. 1303-1304; Abdülhalim Memduh Bey hakkında tafsilat için bk. *Aynı Eser*, s. 1303-1320; Abdullah Acehan, *Sürgün Kalemler (1839-2000)*, Siyasal K.evi, Ankara 2011, s. 23-28.

[74] Abdulhamit Kırmızı, Abdülhamid'e muhalefette modern mekteplerin rolüne dikkat çekerek şöyle demektedir: "II. Abdülhamid'in en büyük dilemmalarından biri, üzerine titrediği modern okulların kendi idaresine muhalif akımların arka bahçesi haline gelmeleridir." bk. Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, s. 47; Ülke içerisindeki modern mekteplerin yanında bir de yurtdışında eğitim mevzuu vardır. Nitekim II. Abdülhamid, "muzır" fikirlerin yayılmasını önlemek amacıyla, bilhassa idaresinin son yıllarında, eğitim amacıyla Avrupa'ya talebe gönderilmesine müsaade etmemeye çalışmıştır. Deringil bu hususta şöyle demektedir: "Gençler arasında 'zararlı' ideolojilerin yayılmasını önlemeye çalışmanın bir başka yöntemi de, onların yurtdışında eğitim görmelerine izin vermemekti. Abdülhamid rejiminin son yıllarında bu eğilim daha belirgin hale geldi." bk. Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, 1. bs., Doğan Kitap, İstanbul 2014, s. 111; Aynur Erdoğan'ın eserinde de "II. Abdülhamid, yurt dışı eğitime yönelik çekincelerinden dolayı, az ve kontrollü bir şekilde öğrenci gönderdi." denilmekte, Sultan'ın, başta tıbbiye olmak üzere Avrupa'ya gönderilen mektep talebelerinin faydadan ziyade zarar getirdiğini düşündüğü için Sait Paşa'nın lâyihasını dikkate alarak Darülfünûn'un açılması için hazırlıklar yapılmasını istediği belirtilmektedir. Ayrıca Sultan, Avrupa'ya gönderilen talebelerin geri çağrılarak Avrupa'dan gelecek hocalar tarafından merkezde eğitilmesini istemektedir. bk. Aynur Erdoğan, *Osmanlı'da Yurt Dışı Eğitim ve Modernleşme*, 1. bs., Büyüyenay Yay., İstanbul 2016, s. 216-222; Erdoğan'ın eserinde Tanzimat ve Abdülhamid döneminde eğitim amacıyla Avrupa'ya gönderilen talebelere dair sayılar da verilmektedir. Buna göre Tanzimat döneminde yaklaşık 422 talebe Avrupa'ya eğitim amacıyla gönderilmiştir. Abdülhamid döneminde ise yaklaşık 315 talebe Avrupa'ya eğitim amacıyla gönderilmiştir. Yıl aralığı çerçevesinde bakıldığında da 1880-1889 arası 34, 1890-1899 arası 160, 1900-1908 arası ise 121 talebenin Avrupa'ya gönderildiği görülmektedir. Tanzimat ve Abdülhamid döneminde Avrupa'ya gönderilen talebelere yönelik tablolar için bk. *Aynı Eser*, s. 397-418.

iştirak ettiler.[75] Cemiyet mensupları, başlarda, Namık Kemal gibi önemli isimlerin eserlerinin yanında yurtdışında basılan gazetelerin eski sayılarının gizlice yurda sokulması ve okunması ile meşgul oldular; bu tür faaliyetler yürütürken 1893 yılında aynı okuldan üç talebenin "mektep talebesi hükûmet aleyhinde efkâr besliyorlar, bunları ifsâd eden dokuzuncu sınıftan bazı şâkirdândır", "yakında fesâd çıkaracaklar" jurnali üzerine bir tahkikata muhatap oldular. Mektep idarecisi Zeki Paşa, talebelerin odalarında aramalar yaptırdı; bulunan kitap ve evraklara el konuldu. Muhakeme neticesinde mektepten atılmaları ve kalebentliklerine hükmedildi. Ancak "mektep çocuklarındaki fikr-i hürriyetin" ciddî olduğuna ihtimal verilmediği içindir ki affedildiler.[76] Bu tahkikat, Jön Türklere yönelik gerçekleştirilen ilk tahkikat olma özelliğine sahiptir.

İstanbul'da teşekkül eden Cemiyet, yurtdışındaki muhaliflerle temas kurmaya, onlarla işbirliği içerisinde olarak cemiyete kazandırılmalarına çalıştı. Ahmet Verdani, Doktor Nazım ve Ali Zühdi Beylerin Avrupa'ya firarları ve oradaki çalışmaları neticesinde, Cemiyet adına yurtdışındaki muhaliflerle temas kuruldu; II. Abdülhamid idaresi muhalifleri içerisinde saygın bir konuma sahip olan pozitivist Ahmet Rıza Bey ile irtibata geçilerek Cemiyet'e iştiraki sağlandı. Ahmet Rıza'nın iştiraki Cemiyet'e katılımları artıran bir gelişme oldu. Ayrıca Ahmet Rıza Bey'in önerisiyle İttihâd-ı Osmanî adı Osmanlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti olarak değiştirildi. Ahmet Rıza Bey'in çıkardığı *Meşveret* gazetesi de Cemiyet'in resmî yayın organı haline geldi.[77] Yine 1895 yılı itibariyle, Ali Münif ve Leskovikli Mehmet Rauf Beyler tarafından *cemiyet nizamnamesi* hazırlanmıştı. Nizamnamede cemiyetin maksadı; "Hükümet-i hazıranın adalet, müsavat, hürriyet gibi hukûk-u beşeriyeyi ihlâl eden ve bütün Osmanlıları terakkiden men ile vatanı ecnebinin yed-i tasallut ve iğtisâbına düşüren usûl-ü idaresini ıslah ve vatandaşlarımızı

---

[75] Kuran, *İttihad ve Terakki*, s. 63; Ramsour, *Genç Türkler*, s. 27-28; Hanioğlu, *İttihad ve Terakki*, s. 173-175.

[76] Cevrî, *İnkılâp*, s. 28-30; Kuran, *İttihad ve Terakki*, s. 62; Ali Münif Bey, hatıralarında, gizli cemiyetin fikirlerini ülkede yayabilmek için Ahmet Rıza Bey tarafından Paris'te çıkarılan *Meşveret* gazetesi ile sair neşriyatın ülkeye sokulmasına çalıştıklarını ifade etmektedir. Yine aynı amaç doğrultusunda ülke içinde de gazete ve bazı eserler basıp dağıtmayı amaçlamaktadırlar. bk. *Ali Münif Bey'in Hatıraları*, s. 22; 1893 yılında mektep çocuklarındaki "fikr-i hürriyetin" ciddî olduğuna ihtimal verilmemişti. 1895'e gelindiğinde meselenin ciddî olduğu değerlendirmesi yapılmıştır. Nitekim 18 Aralık 1895 tarihli bir hükûmet raporunda şöyle bir yorum yapılmaktadır: "Bu unsurların, amaçları Devlet-i Âliyye'ye sadık, sağlam karakterli ve ahlaklı insan yetiştirmek olan mekâtib-i şahanelerin talebeleri arasında bulunması özellikle üzücüdür. (…) Bu da, söz konusu mekteplerin hoca ve talebeleri üzerinde daha sıkı bir denetimin kurulmasının gerektiğine işaret etmektedir." bk. Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, s. 124-125.

[77] Cevrî, *İnkılâp*, s. 30; Kuran, *Jön Türkler*, s. 30-31; Kuran, *İttihad ve Terakki*, s. 61-62; Erdem Sönmez, *Ahmed Rıza, Bir Jön Türk Liderinin Siyasi-Entelektüel Portresi*, 1. bs., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2012, s. 73; Serkan Yazıcı, *Osmanlı'da Siyasi Muhalefetin Kurumsallaşma Süreci (1902-1909)*, (yayınlanmamış doktora tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2011, s. 80-81, 90-91.

ikaz" olarak ifade edilmekteyti.[78] Bu maksada ulaşma gayesinde olan Cemiyet, özellikle 1895'ten itibaren yurtiçi ve yurtdışında teşkilatlanma gayreti içerisinde oldu. 1896 yılı itibariyle, Paris, Cenevre, Kahire ve İstanbul merkezlerinin yanında Ankara, Kastamonu, Limni, Kıbrıs, Rodos, Selanik ve Trablusgarp gibi pek çok yerde şubeleri teşkil edildi.[79] Tabii Cemiyet'in taşrada şubeler teşkil edebilmesi ve faaliyetlerde bulunabilmesinde II. Abdülhamid idaresi tarafından taşraya gönderilen sürgünlerin fevkalade etkisi oldu. Bu minval üzere sürgünlere şöyle bir örnek getirilebilir: Ekim 1895'te Cemiyet, İstanbul'da bazı beyannameler dağıttı ve bu dağıtım ile ilk kez kendini açığa çıkarmış oldu. Derhal yapılan tahkikat neticesinde otuz dört cemiyet üyesi İstanbul'da tutuklandı; Cemiyet'in kurucularından Abdullah Cevdet başta olmak üzere Rodoslu Süleyman, Fatihli İbrahim Nazmi ve İsmail İbrahim Beyler gibi teşkilatın önemli isimleri sürgün ile cezalandırıldılar.[80] Abdullah Cevdet, Sakarya vapuru ile sürgün mahalli olan Trablusgarp'a,[81] Süleyman Bey Şam'a, İbrahim Nazmi Bey ise Manastır'a gönderildi. Aynı yıl Ayasofya Camii'nde "evrâk-ı muzırra" meselesinden tutuklanmış olan Paşabahçeli Emin Bey Erzurum'a, Gedikpaşalı Rıfat Bey ve Beylerbeyli Saffet Bey de Ergani'ye sürgün edildi.[82] İshak Sükûti de giriştiği "muzır faaliyetler" neticesinde tevkif edilerek Rodos'a sürüldü. Sükûti'nin sürgün edildiği Rodos, Cemiyet üyelerinin eliyle Ege adaları ve Anadolu sahillerine propaganda araçlarının ulaştırıldığı bir merkez halini aldı; Sükûti marifetiyle bölgedeki teşkilat çalışmaları düzenli hale getirildi.[83] Ancak II. Abdülhamid idaresi tarafından sürgün edilen bu şahıslar sürgün

---

[78] Nizamnamenin tamamı için bk. Ali Birinci, *Tarih Yolunda -Yakın Mazînin Siyasî ve Fikrî Ahvâli-*, 1. bs., Dergâh Yay., İstanbul 2001, s. 54-62; Ali Münif ve Mehmet Rauf Beylerin nizamname hazırladıkları hakkında ayrıca bk. Leskovikli Mehmed Rauf, *İttihâd ve Terakkî Ne İdi?*, Ahmed Sâki Bey Matb., Dersaadet 1327, s. 25; *Ali Münif Bey'in Hatıraları*, s. 21-22; Cemiyet ayrıca II. Abdülhamid idaresinin aşılamaya çalıştığı "hamiyet-i milliye" terkibi üzerinde de ciddiyetle durmaktaydı. Deringil bu hususta şöyle demektedir: "Abdülhamid rejiminin aşılamaya çalıştığı 'hamiyet-i milliye' kaderin cilvesiyle, başlıca muhalifleri olan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin şiarı oldu." bk. Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, s. 124.

[79] Hanioğlu, *İttihad ve Terakki*, s. 193-194; Mizancı Murat, İshak Sükûti ve Tunalı Hilmi Beyler gibi isimlerin vazifedar oldukları Cenevre merkezinin kuruluşu ve buradaki aktif Jön Türkler ile neşredilen *Mizan*, *Hikmet* ve *Osmanlı* gibi gazeteler hakkında tafsilat için bk. Muammer Göçmen, *İsviçre'de Jöntürk Basını ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri 1889-1902*, 1. bs., Kitabevi Yay., İstanbul 1995, s. 111-230; Cemiyetin Kahire merkezi "ulema ağırlıklı" denilebilecek bir hüviyetteydi ve "reisi Hoca Kadri, kâtibi Rodoslu Salih Cemal ve sandıkârı Ali Zeki Bey'di." bk. Ali Birinci, *Tarihin Gölgesinde, Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât*, Dergâh Yay., İstanbul 2001, s. 76.

[80] Hanioğlu, *İttihad ve Terakki*, s. 184-187, 398-418; Kuran, *Jön Türkler*, s. 32; Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, Baha Matb., İstanbul 1956, s. 139.

[81] M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşr., İstanbul 1981, s. 30-31.

[82] Kuran, *Jön Türkler*, s. 32; Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 139.

[83] Hanioğlu, *İttihad ve Terakki*, s. 194-195; Çürüksulu Ahmet ve Kaymakam İsmail Hakkı Beyler de Rodos'a sürüldüler. bk. Mahir Said Pekmen, *31 Mart Hatıraları, İsyan Günlerinde Bir Muhalif*, yay. haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2013, s. 28; Rodos'a sürgün edilen isimlerden birisi de Amasya sâbık Mebusu İsmail Hakkı Paşa'dır (1858-1925). Paşa, 1900 tarihi itibariyle yarbay rütbesindeyken tevkif edilip Rodos'a sürgün edilmiş ve daha sonra Rodos'tan firar etmiştir. İsmail Hakkı Paşa, tevkifi, Rodos sürgünü ve firarını

mahallerinde fazla kalmadılar; kısa bir müddet sonra Akka'da sürgün olan Şefik,[84] Rodos'ta sürgün bulunan Ahmet, İshak ve Safvet Beyler menfâlarından firar ettiler.[85] Trablusgarp'ta sürgün olan Abdullah Cevdet ise menfâsının Fizan'a tebdili kararı üzerine Tunus'a oradan da Avrupa'ya firar ederek yurtdışını kendilerine mesken edinen Jön Türkler kadrosuna katıldı.[86] Bu arada daha evvel Halep'e sürgün edildiğinden bahsedilen Ali Kemal Bey de menfâsından firar ile Paris'teki Jön Türk hareketine dâhil oldu.[87]

1895 yılında, II. Abdülhamid'den beklediğini bulamayan Mizancı Murat Bey, İstanbul'dan firar ederek Kahire'ye gitti ve Jön Türk hareketine iştirak etti; İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin Mısır Şubesi reisi sıfatıyla *Mizan* gazetesini çıkardı.[88] Daha sonra buradan Paris'e geçen Mizancı Murat, 1896 Kasım ortalarında yapılan umumî toplantıda teşkil edilen ve yalnız İstanbul Meclis-i İdare-i Merkeziyesi'ne karşı sorumlu olan Heyet-i Teftiş ve İcra'nın reisi seçildi. Böylelikle Cemiyet'in yönetimi, "ihtilal" fikrine karşı olan Ahmet Rıza yerine Mizancı Murat liderliğinde, Çürüksulu Ahmet, Doktor Nazım ve Şerafettin Mağmumi gibi isimlerden müteşekkil ihtilalci kimselerin eline geçmiş oldu.[89]

Avrupa'da bu gelişmeler olurken 1895 yılındaki tutuklama ve sürgünler ile zor durumda kalan Cemiyet'in İstanbul merkezinde Mehmet Sabri Bey'in gayretleriyle yeniden diriliş

---

anlattığı bir hatırat da kaleme almıştır. Paşa'nın hayatı, sürgünü ve firarı hakkında kendi anlatımı için bk. İsmail Hakkı, *Vatan Uğrunda yâhud Yıldız Mahkemesi*, Mısır 1326, s. 1-6, 1-232.

[84] Akka Mutasarrıflığı'ndan Zabtiye Nezareti'ne çekilen bir telgrafta, Şefik Bey ve Donayedyaf'in, 1 Ağustos 1312 [13 Ağustos 1896] tarihinde Akka iskelesine geldikleri, bir gün sonra da Akka iskelesinden İstanbul'a gitmek için hareket ettikleri bildirilmekte, firarilerin elde edilmesi için çalışıldığı, firarlarına sebep olanlar hakkında da tahkikata başlandığı ifade edilmektedir. bk. *BOA.*, Yıldız Perakende Evrakı Umumi (*Y. PRK. UM.*), 35/70 [8 Ağustos 1312 tarihli belge]; Şefik Bey'in firarını tahkik için Adliye Sicil Müdürü Emin Bey, Akka'ya gönderilmiştir. bk. *BOA.*, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (*Y. MTV.*), 150/42 [4 Kanun-ı Sani 1312 tarihli belge]; Firar hadisesini tahkik için gönderilen Emin Bey tarafından çekilen telgrafta, Şefik Bey'in "eşhâs-ı 'âdiye" delaletiyle firar ettiği belirtilmektedir. bk. *BOA.*, Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (*Y. PRK. BŞK.*), 49/23 [16 Receb 1334 tarihli belge]; Ahmed Refik'in İnkılâb-ı Azîm adlı eserinde Serasker yaverlerinden Kaymakam Şefik, Mekteb-i Harbiye Fransızca muallimlerinden Ahmet, Bâb-ı Seraskeri İnşaat Dairesi mümeyyizlerinden Hıfzı Beylerin, Cemiyet yönündeki faaliyetleri sebebiyle mesleklerinden ihraç ile nefy edildikleri, Şefik ve Ahmet Beylerin menfâlarından firar ederek Avrupa'ya gittikleri belirtilmektedir. bk. Ahmed Refik, *İnkılâb-ı Azîm (11 Nisan 1324)*, Asr Matb., Dersaadet 1324, s. 10-11.

[85] *BOA.*, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (*Y. A. HUS.*), 361/158 [22 Teşrin-i Evvel 1312 ve 23 Teşrin-i Evvel 1312 tarihli belgeler]; Menfâlarından firar edenler Paris ve Cenevre'de İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ni yaşatmaya çalıştılar. bk. Pekmen, *31 Mart Hatıraları*, s. 29.

[86] Hanioğlu, *Abdullah Cevdet*, s. 30-31.

[87] *BOA., DH. MKT.*, 432/32 [11 Eylül 1311 tarihli belge]; Ali Kemal, *Ömrüm*, s. 163; Hanioğlu, *İttihad ve Terakki*, s. 184-185; Ali Kemal Bey burada "zamanın nefy ü teb'îd modasına göre hem menfi ve hem vilâyet maiyetinde memur olarak bir ömür sürmüştü." bk. Yahya Kemal, *Siyâsî ve Edebî Portreler*, 1. bs., İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1968, s. 78.

[88] Mizancı Murat Bey ve Mizan gazetesi hakkında tafsilat için bk. Birol Emil, *Son Dönem Osmanlı Aydını Mizancı Murad Bey*, Kitabevi Yay., İstanbul 2009, s. 89-93, 115-124.

[89] Emil, *Mizancı Murad*, s. 125-126; Ramsour, *Genç Türkler*, s. 48-50; Hanioğlu, *İttihad ve Terakki*, s. 211-213; Küçükkılınç, *Halk Unsuru*, s. 191-192; Mardin, *Jön Türkler*, s. 105-109; Sönmez, *Ahmed Rıza*, s. 78.

mücadelesi verilmekteydi. Nitekim Hacı Ahmet Efendi'nin riyasetinde Hüseyin Avni ve Sabri Beylerden mürekkep bir heyet-i merkeziye oluşturuldu; Nadir Bey, Cemiyet'in İstanbul şubesinin kâtipliğine getirildi. Kısa sürede Müşir Fuat Paşa, Müşir Kazım Paşa, Şeyh Naili Efendi, Şeyh Abdülkadir Efendi, Şura-yı Devlet Azası Hakkı Bey, Necip Paşa, Hüseyin Bey, İhsan Bey ve Esat Bey gibi mühim şahsiyetler Cemiyet'e kazandırıldı. Hatta Saray muhafızlarından Hurşit Bey'in tavassutuyla askerî bir yapı dahî oluşturuldu.[90] Böylelikle Cemiyet'in İstanbul şubesi, ulema, bürokrasi ve askeriyeden bazı kimselerin iştirakiyle daha güçlü bir yapıya kavuşmuş oldu.

İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul şubesi yeniden ve güçlü bir şekilde toparlanınca, 1896 yılında, II. Abdülhamid'i tahttan indirmeye dönük bir plan tertip edildi; bu maksatla Galata Mevlevi Tekkesi aracılığıyla Mehmet Reşat ile temasa geçildi ve onun oluru da alındı. Plana göre Mehmet Reşat gizlice Ayasofya Camii'ne getirilecek ve orada asker ve halk kendisine biat edecek, böylelikle II. Abdülhamid hal' edilmiş olacaktı.[91] Mehmet Sabri Bey'in meşrutiyetin iadesi sonrası Sadaret'e sunduğu, Cemiyet faaliyetlerinden de bahsettiği bir dilekçesinde; Müşir Kazım Paşa delaletiyle Kanun-ı Esasi'nin bütün veçheleriyle yürürlüğe konulmasının amaçlandığı belirtilmektedir.[92] Bu şekilde planlar hazırlandıktan sonra hareket öncesinde Paris ile de temasa geçildi; ancak ihtilalci fikre karşı olan Ahmet Rıza Bey bu tertibe dolaylı cevaplar vermekle yetindi. Bunun üzerine inisiyatifi ele alan Cemiyet'in İstanbul merkezi, askerî kanadın da baskıları neticesinde harekete geçmeye karar verdi; ancak İstanbul merkezinin kâtipliğini yapan Nadir Bey'in hareketle ilgili gelişmeleri İsmail Paşa'ya aktarması bütün planı altüst etti ve *kuvveden fiile* geçemeden sarayın müdahalesi neticesinde, içerisinde *ulema-asker-bürokrasi*den önemli isimlerin bulunduğu üç yüz elli civarında cemiyet mensubu derhal tevkif edildi.[93] Tevkif

---

[90] Mehmet Sabri Bey, 1 Şubat 1324 tarihinde Sadaret'e sunduğu bir dilekçesinde Cemiyet'in İstanbul'da kuvvetlenmesi ile ilgili şunları ifade etmektedir: "İstanbul'a döndüm. İşte bu seyâhatimin netîcesinde İstanbul'da perîşan bir hâlde bulunan cem'iyetin yeniden tensîkine ve şu'belerinin irtibâtına muvaffak olarak Hacı Ahmed Efendi merhûmun taht-ı riyâsetinde bir hey'et-i merkeziye teşkîl etdim. Meşhûr Fuad Paşa, Müşir Kâzım Paşa, Madrid sefîr-i esbakı Necib Paşa, Gazi Osman Paşa gibi ricâl-i mümtâze-i devlet ile Şeyh Ubeydullah Zâde Abdulkadir Efendi, Şeyh Naili Efendi, Hakkı Bey, Hüseyin Bey, Numûne-i Terakkî Mektebi Müdîri Nadir Bey ve Sa'di Bey gibi ricâl-i vatan bu hey'etin a'zâ-yı müttehidesinden idiler." bk. *BOA.*, Bâbıâli Evrak Odası Evrakı (*BEO*) 3501/262502 [1 Şubat 1324 tarihli belge. Bu belgenin orijinal ve latinize hâli için bk. **EK-1**]; Bu hususta ayrıca bk. Kuran, *İttihad ve Terakki*, s. 65; Ramsour, *Genç Türkler*, s. 42-43; *Cami Baykurt'un Anıları*, s. 23.

[91] *Cami Baykurt'un Anıları*, s. 23; Ramsour, *Genç Türkler*, s. 43-44; Kuran, *İttihad ve Terakki*, s. 65; Cevrî, *İnkılâp*, s. 32.

[92] "Teşkîl etdiğim bu hey'et, 1312 Eylülünde büyük bir zâtın muvâfakati ve o târîhde merkez kumândânı bulunan Müşir Kâzım Paşa'nın delâlet-i vatanperverânesiyle bâb-ı seraskerîde müttefik bir heyet-i askeriyeye istinâd ederek Kânûn-ı Esâsî-i hükûmeti i'lâna karâr vermişdi." bk. *BOA.*, *BEO*., 3501/262502 [1 Şubat 1324 tarihli belge].

[93] Ramsour, *Genç Türkler*, s. 44; *Cami Baykurt'un Anıları*, s. 23; Kuran, *İttihad ve Terakki*, s. 65-66; Hanioğlu, *İttihad ve Terakki*, s. 215-218; Mehmet Sabri Bey, 1 Şubat 1324 tarihinde Sadaret'e sunduğu bir dilekçesinde Nadir Bey'in ifşası akabinde yakalanmaları hususunda şunları ifade etmektedir: "…Kânûn-ı Esâsî-i hükûmeti i'lâna karâr vermişdi. Fakat Necib Paşa'nın –esâslı bir muhâbere-i siyâsiyeye müstenid olan– musîb [isabetli] bir ısrârı, harekât-ı

edilenlerden Şeyh Naili Efendi ve ailesi Humus ve Trablusgap'a,[94] Ahmet Yümni Efendi Bingazi'ye, Hacı Ahmet Efendi Fizan'a, Mehmet Sabri Bey Musul'a, Nurettin Bey Bağdat'a, Ömer Şevki Bey Kastamonu'ya ve Şeyh Abdülkadir Efendi de akrabalarıyla birlikte Medine'ye sürgün edildi.[95] Yine Müşir Kazım Paşa da önce Selanik'e[96] ardından Yanya'ya, daha sonra da İşkodra Valiliği'ne[97] tayin edildi.[98] Cemiyet yetkilileri, tevkif ve sürgünlerin önünü almak için başta İngiliz sefareti olmak üzere ecnebî sefaretlerine müracaat etseler de arzu ettikleri desteği göremediler. Neticede cemiyete mensup pek çok kişi merkezden uzaklaştırıldı; bu durum Cemiyet'in İstanbul'daki varlığına ciddî zararlar verdi.[99]

İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin 1896'da gerçekleşen tevkif ve sürgünlerle aldığı yarayı sarabilmek maksadıyla 1897'de yüksek mektep talebeleri İstanbul merkezli birtakım girişimler içerisinde oldular; Harbiye Mektebi talebelerinden Mahir Sait Bey tarafından Hüseyin Avni Paşa kolu, Fazlı Bey tarafından da Süleyman Paşa kolu teşkil edildi. Cemiyet'in bu yeni yapısının ilk hedefi askeri mektep sorumlusu Zeki Paşa'yı öldürmekti. Fakat Giritli Halim tarafından ihbar edildiler ve Saray tarafından büyük bir tevkif başlatıldı; Harbiye, Tıbbiye, Mülkiye ve Mühendishanede okuyan pek çok yüksek mektep talebesi tevkif edildi. Tevkif edilenler içerisinde cemiyetin kurucularından Mehmet Reşit Bey de vardı. Ayrıca Mahir Sait Bey, Resmolu Ahmet Cevat, Aziz Samih, Aksaraylı Mehmet Ali ve Hasan Necmeddin gibi pek çok kimse de tevkif edildi. Tevkif edilenler, Tayyar Paşa, Behçet, Miralay Mehmet ve Faik Beylerin aza oldukları Reşit Paşa reisliğindeki Divan-ı Harpte muhakeme edildiler.[100] Böyle bir ortamda, II.

---

inkılâbiyemizi iki hafta kadar te'hîre sebeb olmuşdu. İşte bu iki hafta içinde anlaşılmaz nasıl bir ibtilâ-yı leîmle [şiddetli bir alçaklıkla] içimizden Nadir, hey'et-i merkeziyeyi Mekâtib-i Askeriye Müfettişi hafiye-i meşhûr İsmail Paşa'ya ve dâmâdı Mazhar Bey'e ifşâ etmişdir. Hepimiz yakalandık." bk. *BOA., BEO*., 3501/262502 [1 Şubat 1324 tarihli belge].

[94] Koca Mustafa Paşa Bedevi Tekkesi Şeyhi ve Kabataş Camii Hatibi Naili Efendi'nin *irade-i seniyye* mucibince Sadaret tarafından 700 kuruş maaş tahsisi ve münasip miktar (2000 kuruş) harcırah verilmek suretiyle Trablusgarp'a gönderilmesi kararlaştırıldı. bk. *BOA*., Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (*Y. A. RES.*), 83/103 [19 Teşrin-i Sani 1312 tarihli belge].

[95] Hanioğlu, *İttihad ve Terakki*, s. 454-455; Ramsour, *Genç Türkler*, s. 44-45; Kuran, *Jön Türkler*, s. 33-34; Kuran, *İttihad ve Terakki*, s. 65-66; Fizan sürgünleri için ayrıca bk. *Cami Baykurt'un Anıları*, s. 23-27; Musul'a nefyedilen Mehmet Sabri Bey, menfâsına vasıl olduktan sonra uzun süren ve hastalık vs. dolayısıyla eziyetli bir menfâ hayatı yaşadı. Netice itibariyle menfâsından firar ederek Paris'e geçti ve İttihâd ve Terakki Cemiyeti bünyesindeki faaliyetlerini devam ettirdi. bk. *BOA., BEO*., 3501/262502 [1 Şubat 1324 tarihli belge].

[96] *BOA., Y. PRK. BŞK.*, 48/112 [21 Teşrin-i Sani 1312 tarihli belge].

[97] İşkodra Valisi Edip Paşa, ahali ile ihtilafa düştüğü için tebdili gündeme gelince Müşir Kazım Paşa'nın İşkodra valiliğine tayini münasip görülmüştür. bk. *BOA.*, İradeler- Dâhiliye (*İ. DH.*), 1348/44 [10 Temmuz 1313 tarihli belge].

[98] Müşir Kazım Paşa'nın İşkodra valiliğine tayin edilmesi merkezden uzaklaştırma boyutuyla bakıldığında bir ceza olsa da makam yönüyle bir terfidir. bk. Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, s. 62.

[99] Hanioğlu, *İttihad ve Terakki*, s. 218-219.

[100] Kuran, *Jön Türkler*, s. 35-36; Süleyman Kani İrtem, *Yıldız ve Jön Türkler, İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*, yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul 1999, s. 73-75; Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s.

Abdülhamid önemli bir adım atarak Ahmet Celalettin Paşa'yı ünlü Jön Türk Mizancı Murat ve arkadaşlarını ikna ile görevlendirdi.[101] Ahmet Celalettin Paşa ile Mizancı Murat arasındaki görüşmeler neticesinde 20 Temmuz 1897'de bazı reformlar yapılması ve umûmî af hususunda anlaşma sağlandı. Bunun üzerine Mizancı Murat İstanbul'a döndü [14 Ağustos 1897]; ancak anlaşma şartlarında olan ve cemiyet mensuplarında beklenti oluşturan umûmî af gerçekleşmedi.[102] Tevkif edilenler, muhakeme neticesi sürgün ve hapis gibi cezalarla tecziye

---

143; Ali Fahri, *Emel Yolunda*, Müşterekü'l-menfâ'a Osmanlı Şirketi Matb., İstanbul 1328, s. 23-39; Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 466.

[101] Serhafiye Ahmet Celalettin Paşa Paris'e geldiğinde Jön Türklere af vesikaları dağıtmıştı. Umûmî affın resmî tebliği şu şekildedir: "Memleketin usûl ve kavânin-i câriye ve mer'iyesi hilâfında olarak pasaport almaksızın ve mensûb oldukları devâ'ir ve mekâtib rü'esâsından me'zûniyet-i resmiye istihsâl etmeksizin İstanbul'dan ve memâlik-i şâhânenin sâir mahallerinden tebâ'üd [uzaklaşma] ve iğtirâb [gurbete çıkma] ile Fransa ve İsviçre vesâir bilâd-ı ecnebiyeye gelerek elyevm bilâd-ı mezkûrede icrâ'ât-ı devletin esbâb-ı hakîkiyesini temyîz ve tedkîk etmeksizin hükûmet-i seniyye aleyhine neşriyât ile meşgûl olanlarla neşriyât-ı mezkûrede bulunanlara tarafdârlık edenlerin haklarında bu kere tarâf-ı eşref-i hazret-i pâdişâhîden 'afv-ı 'umûmî sâdır olmuş ve memâlik-i şâhâneye 'avdetlerine müsâ'ade-i seniyye erzân [yerinde, uygun] buyurulmuşdur. Hâl ve şânı bâlâdaki [üstteki] ta'rîfe muvâfık olan kimselerin hiçbir ferd müstesnâ olmamak üzere kâffesine şâmil olan 'afv-ı 'umûmîden bi'l-istifâde memâlik-i şâhâneye 'avdet etmek isteyenlere meccânen pasaport verileceği gibi ihtiyâcı olanlara harcırâh i'tâsı ve 'avdetlerinde arzu edenlerin liyâkatine göre münâsib me'mûriyetlerle kayırılacakları ve elyevm Avrupa'da zâten mensûb olduğu meslekde ikmâl-i tahsîl ile muttariden [tertib üzere] ve muntazaman meşgûl oldukları mu'teber şahâdât-ı resmiye ile tebeyyün edenlerin başladıkları tahsîli ikmâl edinceye değin her birine yüz elli frank ma'âş tahsîsiyle devletce ta'yîn ve irâ'e olunacak Avrupa mekâtib ve medâris veya hastahânelerine devâma me'mûr edilecekleri husûslarının tebşîri [müjdesi] dahî cümle-i irâdât-ı seniyyeden bulunmuşdur. İşbu 'afv ve 'âtıfet-i seniyyeyi cenâb-ı hilâfetpenâhîyi 'umûma teblîğ ve tebşîr için neşrolunan bu i'lânnâmenin târîh-i neşrinden on gün sonra yine buralarda neşriyât-ı garazkârâneye devâm edenler bulunursa afv-ı 'umûmîden istifâde hakkını zâyi' edeceğinden başka tâbi'iyet-i Osmâniye'den ıskât olunarak o makûlelerin [gibilerin] fî-mâ-ba'd [bir daha] memâlik-i şâhâneye duhûllerine müsâ'ade kılınmayacağı teblîğ olunur. 10/22 Temmuz 1897." bk. Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (*TİTE*), 89/35 [22 Temmuz 1897 tarihli belge]; Ayrıca bk. Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 169; *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, 1. bs., Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1986, s. 115-116; Ahmet Celalettin Paşa'nın muhaliflerle görüşmek için Avrupa'ya gitmesi üzerine Cemiyet'in Köstence şubesi de bazı şartlar sundu. Bugüne kadar tevkif edilen ve firardaki memur ve talebenin vazifelerine iadesi, Ahmet Rıza Bey gibi isimlerin fikirlerinin alınması ve affa mazhar olacakların hukuklarına zerre tecavüz olunmamasını istediler. bk. *İbrahim Temo'nun Anıları*, s. 125-128; Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 179.

[102] Mizancı Murat, padişahın cülusunun yıldönümünü tebrik için gönderdiği bir arîzada, Ahmet Celalettin Paşa'nın kendisine Trablusgarp sürgünlerinin kat'î olarak umûmî af ile tahliye edilecekleri noktasında söz verdiğini hatırlatmaktadır. Nitekim padişaha sunduğu tebrik arîzasında bu sürgünlerin tahliyesi hususunda gereğinin yapılmasını tekraren istemektedir. bk. *BOA., Y. EE.*, 15/207 [Murâd Bey tarafından yevm-i cülûsda takdîm olunan 'arîza-i tebrikiyedir başlıklı tarihsiz belge]; Emil, *Mizancı Murad*, s. 152-161; Mizancı Murat Bey'in Ahmet Celalettin Paşa ile görüşmesi ve İstanbul'a dönüşü hakkında detay için bk. Ramsour, *Genç Türkler*, s. 59-64; Kuran, *Jön Türkler*, s. 57-62; Sabri Ateş, *Tunalı Hilmi Bey –Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Aydın-*, ed. Ahmet Demirel, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2009, s. 45-51; Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, 1. bs, Destek Y.evi, İstanbul 2010, s. 23-26; Mizancı Murat'ın umûmî af isteğinin kabulü ve reformlar şartıyla İstanbul'a avdeti sürgün ailelerini sevindirmişti; fakat sürgünler bu durumu ihtiyatla karşılamışlar, Ali Fahri'nin anlatımıyla şöyle demişlerdi: "-'Acabâ ne şerâitle 'avdet etdi? Hiç olmazsa hürriyet alabildi mi? 'Afv-ı 'umûmî muhakkakdır; fakat Murad Bey'in 'avdetine değmez." bk. Ali Fahri, *Emel Yolunda*, s. 31; Mizancı Murat Bey'in İstanbul'a avdeti "hürriyetçiler"in şevklerini kıran bir gelişme oldu. bk. Leskovikli Mehmed Rauf, *İttihâd ve Terakkî*, s. 100-101; Mizancı Murat Bey'in İstanbul'a dönüşü hakkında Yahya Kemal şöyle demektedir: "En yakın dostlarına bile vâzıh bir şey söylemiyerek, çocuklarının hasretinden muztarip olduğunu öne sürerek, gûyâ teslim şerâiti dermeyân ederek, hakikatte ise yalnız kendine âit temînât isteyerek, emsalsiz bir cenâbetle, Ahmed Celaleddîn Paşa'ya teslîm oldu ve İstanbul'a döndü." bk. Yahya Kemal, *Portreler*, s. 66; Şeref vapuruyla sürgün edilenlerden birisi olan Ahmet Cevat Bey, Mizancı Murat Bey'in gazeteyi tatil karşılığında 15.000 altın ve bir yalı aldığını iddia etmektedir. bk. Ahmet

edildiler; menfîler 8 Eylül 1897 tarihinde Şeref vapuruyla Trablusgarp'a gönderildiler. Süleyman Emin Bey, Mahir Sait Bey, Ahmet Ferit Bey ve Yusuf Akçura gibi isimlerin dâhil olduğu yetmiş sekiz kişiden mürekkep kafile 15 Eylül'de Trablusgarp'a vardı.[103] Yine tam bu dönemde Sivas sâbık mebusu Hoca Ahmet Şükrü Efendi de Mekteb-i İdadi'de Fevaid Muallimi iken *irade-i seniyye* mucibince 2 Ekim 1897'de Sivas'a nefyedildi.[104]

II. Abdülhamid'in sürgün olarak Trablusgarp'a gönderdiği kimseler arasında İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin kurucularından Abdullah Cevdet ve Mehmet Reşit Bey gibi önemli şahsiyetler de bulunmaktaydı. Bunlardan Mehmet Reşit Bey, sürgünü sonrasında Cemiyet'in Trablusgarp şubesinin fiili lideri haline geldi. Menfîler, Trablusgarp'taki faaliyetleri neticesinde menfâyı muhalefetin merkezlerinden biri haline getirmeyi başardılar; buradaki faaliyetleri süresince Recep Paşa tarafından himaye edildiler. Hapishanede *Hatıra* ve *Merhale* adında iki gazete dahî çıkarmaya muvaffak oldular. Hatta Recep Paşa'nın müsamahasının bir neticesi olarak yer yer Trablusgarp'tan Jön Türk firarları gerçekleşti. Vali Namık Bey bu firarları, polis kuvvetinin azlığına ve Tunus'a olan coğrafî yakınlığa bağlamaktadır.[105]

Cevat Emre, *İki Neslin Tarihi*, Hilmi K.evi, İstanbul 1960, s. 50-51; Yusuf Hikmet Bayur'un eserinde de Mizancı Murat Bey'in otuz altın maaşla Danıştay üyeliği ve birtakım ihsanları kabul ettiği, af vaadinin yerine getirilmediği, sadece idama mahkûm olanların cezalarının Trablusgarp'ta sürgüne tahvil edildiği belirtilmektedir. bk. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 4. bs., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991, c. I, k. I, s. 252-253.

[103] İrtem, *Yıldız ve Jön Türkler*, s. 75-76, 251-253; *Şeref* vapuruyla sürgün edilenlerin bir listesi için bk. Ali Fahri, *Emel Yolunda*, s. 58-64; "Taşkışla Divan-ı Harbi, 2 Temmuz 1897'de 81 kişi mahkûm etmiş: 13 idam, 22 müebbet kürek, diğerleri de muhtelif müddette hapis cezası." İdam cezaları da Padişah tarafından müebbet küreğe tebdil edilmiştir. bk. Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, Üçüncü Basım, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2014, s. 27; Şeref vapuruyla Trablusgarp'a sevkler gerçekleşince İstanbul'daki muhaliflere son darbe vurulmuş oluyordu. bk. Pekmen, *31 Mart Hatıraları*, s. 30; Mahir Sait Bey ve diğerlerinin Şeref Vapuruyla Trablusgarp'a sevkleri ve menfâ hayatları için bk. Mahir Said Pekmen, *Fizan Hatıraları*, yay. haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2013, s. 45-87; Osmanlı Arşivindeki 4 Eylül 1313 [16 Eylül 1897] tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre Şeref vapuruyla sürgün edilenler tamamen Trablusgarp'a vürud ederek muhafaza altına alınmış ve bunlardan Fizan'a gönderilecek olan menfîlerin tefrik edilerek menfâlarına ulaştırılmaları için hazırlıklara başlanmıştır. bk. *BOA., Y. MTV*., 167/47 [4 Eylül 1313 tarihli belge].

[104] *BOA.*, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Memurîn Kalemi Belgeleri (*DH. EUM. MEM*.), 40/31 [14 Teşrin-i Sani 1329 ve 23 Teşrin-i Sani 1329 tarihli belgeler].

[105] Hanioğlu, *İttihad ve Terakki*, s. 292-294; *Cami Baykurt'un Anıları*, s. 144-146; Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, çev. Ayda Erbal, 5. bs., İletişim Yay., İstanbul 2009, s. 175; Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1979, s. 13; Çıkartılan gazetelerden *Hatıra*'nın başlığının hemen altında "Dönmez evlâdı vatan azmi civan merdaneden / Nefiyle, tağrip ile, tazip gûnagûn ile!" yazmaktaydı. bk. İrtem, *Yıldız ve Jön Türkler*, s. 259; *Hatıra* gazetesinde Ahmet Cevat Bey, Yusuf Akçura, Ali Fahri Ağababa gibi isimlerin makaleleri yayınlanmaktaydı. bk. Emre, *İki Neslin Tarihi*, s. 59; Cami Baykurt'un anılarında, Trablusgarp'taki sürgünlere yönelik baskıların Recep Paşa'nın bölgeye gelmesiyle birlikte giderek ortadan kalktığı belirtilmektedir. Anılarda Recep Paşa hakkında şöyle denilmektedir: "Vilayetin başına çöken küçük çaplı müstebidin eziyet sistemine karşı başlayan savaş Recep Paşa'nın Trablus'a gelmesiyle sürgünler lehine gelişmeye başladı. Yıllarca yarı sürgünlük hayatını yaşamış olan Recep Paşa, güzide hasletleri üzerindeki yüksek namuskârlığı, zekâsı ve tarihimizin en çetin devirlerinde kazanılmış kıymetli tecrübesiyle devletin birinci derecede ricalinden idi ve o zamanki genç inkılapçı nesil de ona güveniyordu. …Müşir Recep Paşa yüksek mevkiinin nüfuzu ile Trablus'taki sürgünleri koruyup kolluyor; Şevket Bey ise hummalı faaliyetleri ile çalışıyordu…" bk. *Cami Baykurt'un Anıları*, s. 145-146; Recep Paşa, hem Bağdat hem de Trablusgarp'ta sürgün Jön Türklere yardımlarda bulunmuştur. Hatta Trablusgarp'a

II. Abdülhamid idaresi, 1898-1899 tarihleri itibariyle, menfâlarından firar eden menfîler ile Avrupa'daki firariler nezdinde bir teşebbüste bulundu. Abdülhamid'in vazifeli memurları ile özellikle Cenevre merkezi Jön Türk liderleri arasında pazarlıklar yürütüldü. Yürütülen müzakerelerin önemli bir yönü sürgünlerin durumuydu; Jön Türk ileri gelenleri tarafından, *hamidî dönem* sürgünlerinin umûmî af ile serbest bırakılmaları talep edildi. Payitaht'ın Jön Türklerden isteği ise Jön Türk yayınlarında II. Abdülhamid ve hükûmete karşı yumuşak bir üslup kullanılmasıydı. Ayrıca muhalefetlerini sonlandırmaları kaydıyla memuriyet tekliflerinde de bulunuldu; Abdullah Cevdet ve İshak Sükûti gibi isimlere sefaretlerde memuriyetler teklif edildi. Neticede 1899'un son çeyreği itibariyle anlaşma sağlandı; İshak Sükûti Roma, Abdullah Cevdet Viyana Sefareti doktorluğuna, Tunalı Hilmi Bey ise Madrid Sefareti Türkçe Başkâtipliğine tayin edildi; ancak sürgünlerin durumunda ciddî bir değişiklik meydana gelmedi. Oysa 14 Temmuz 1898 tarihinde tevkif edilenlere yönelik *irâde* çıkmış; buna göre de sürgünler, muhalif faaliyetlerden uzak duracaklarına dair yemin edecek ve serbest bırakılacaklardı; ancak bu mümkün olmadı. Zira hükûmet, bu affı, sürgünlerin Trablusgarp'ta sadece serbestçe dolaşabilmeleri şeklinde değerlendirdi. Hükûmet ve Jön Türkler arasında yürütülen müzakerelerde iki tarafın farklı beklentileri mevcuttu; hükûmet muhalefeti zayıflatmak isterken Jön Türkler, Cemiyet'in malî sıkıntılarının üstesinden gelebilmek için hem zaman kazanmak hem de Jön Türk hareketine yönelik baskının hafifletilmesini hedeflemekteydiler. O yüzdendir ki bir müddet sonra karşılıklı verilen sözlerin yeterince yerine getiril(e)memesi üzerine anlaşma tekrar bozularak süreç akamete uğradı. Ayrıca bu anlaşmalar, Cemiyet'in özellikle yurtiçi teşkilatlarında büyük hayal kırıklıklarına sebep oldu.[106]

---

geçtikten sonra yokluğunda Bağdat'taki ihtilalci çevre tarafından onursal başkan da seçilmiştir. bk. *Abdülhamid'in Valileri*, s. 197-198; Hasan Cemil Çambel, hatıralarında, Ferit Bey ve Yusuf Akçura'nın Fizan'a sürgün edildiklerini fakat Trablusgarp'ta Recep Paşa'nın "hürriyet idealine kurban olmuş, müstakbelin ışığı bu iki genç subaya" kıyamadığını ve Trablusgarp'ta askerin talim ve terbiyesi ile vazifelendirerek himaye ettiğini belirtmektedir. Recep Paşa, bu iki "hürriyet aşığını" kendilerini yetiştirmeleri için Avrupa'ya gönderilmelerini "vatan borcu" sayar ve Şevket Bey'i onların firarları için yardımla vazifelendirir. Netice itibariyle Recep Paşa'nın menfâdaki yardımları sonrası Paris'te ciddî bir tahsil hayatı geçirirler. bk. Hasan Cemil Çambel, *Makaleler Hâtıralar*, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1987, s. 106-107; Recep Paşa'dan müsamaha gören Yusuf Akçura ve Ahmet Ferit Beyler, bazı arkadaşları ile 1899'da Tunus yoluyla Fransa'ya firar etmeyi başarmışlardır. bk. François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, Yusuf Akçura (1876-1935)*, çev. Alev Er, 4. bs., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2005, s. 20-21.

[106] Hanioğlu, *İttihad ve Terakki*, s. 305-308, 325-327; Ateş, *Tunalı Hilmi*, s. 65-69; Hanioğlu, *Abdullah Cevdet*, s. 37-41; *Meclis-i Mebusan ve Ayân Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, Arba Yay., İstanbul 1988, s. 20-21; Pekmen, *31 Mart Hatıraları*, s. 31; Saray tarafından Ahmet Rıza Bey ile de anlaşma teşebbüslerinde bulunulmuş fakat O her defasında reddettiği gibi anlaşanları da tenkit etmiştir. Örneğin Türk-Yunan Harbi sonrası kendisiyle anlaşma yönündeki gayretler üzerine şöyle söylemiştir: "Yunan'ı mağlup eyledik. Lakin millete, vatana Yunandan ziyade düşman ve muzır olan Abdülhamid duruyor…" bk. Sönmez, *Ahmed Rıza*, s. 80, 88; Ahmet Emin Bey, hatıralarında, Abdülhamid'in muhaliflerle anlaşma gayretlerine değinmekte ve şöyle demektedir: Jön Türklerden "bir kısmı ecnebi

II. Abdülhamid, Jön Türkleri ikna ederek, hareketi zayıflatma ve kurulacak denge siyasetinde kendisine alan açma gayretindedir; bunda kısmen başarılı olduğu da söylenebilir. Ancak bir müddet sonra, 1899'da, bu sefer kendi yakını, eniştesi olan Damat Mahmut Celalettin Paşa, oğulları Sabahattin ve Lütfullah Beyler ile yurtdışına firar etti. II. Abdülhamid'in prestijinin had safhada olduğu bir dönemde, yani Mizancı Murat'ın İstanbul'a avdet ettiği, 1897'de muhaliflerin tevkif edilerek Trablusgarp'a sürgün edildiği, Türk-Yunan Harbi'nin galibiyetle neticelendiği, hülasa Abdülhamid muhalefetinin zayıflayarak iç siyasette Yıldız'ın iktidarına güç kattığı bir safhada gerçekleşen Mahmut Celalettin Paşa ve oğullarının firarı, Jön Türk hareketinin tekrar güç kazanmasında önemli bir etken oldu.[107]

İsmail Kemal Bey ile Damat Mahmut Celalettin Paşa ve oğullarının Jön Türklere katılmaları sonrasında, bütün muhalifleri bir araya getirip muhalefette vahdeti sağlamak amacıyla 4-9 Şubat 1902'de Damat Mahmut Celalettin Paşa'nın başkanlığını yaptığı I. Jön Türk Kongresi Paris'te tertip edildi; kongrede ecnebî müdahalesinin kabulü hususunda ciddî müzakereler yapıldı. İsmail Kemal Bey ve Sabahattin Bey gibi isimler tarafından ecnebî müdahalesi savunulurken Ahmet Rıza Bey ve arkadaşları yabancı müdahalesine şiddetle karşı çıktılar. Neticede kongre, beklentilere cevap ver(e)medi; Jön Türkleri bütünüyle bir araya getirme amacına muvaffak olunamadı. İsmail Kemal ve Sabahattin Beyler Osmanlı Hürriyetperveran Cemiyeti adıyla ecnebî müdahalesi arzulayan bir örgüt ortaya çıkarsalar da devamını getiremediler; o yüzdendir ki bir müddet sonra Prens Sabahattin liderliğinde Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet adıyla yeni bir teşkilatlanmaya gidildi. Ahmet Rıza Bey ve arkadaşları ise kongre sonrası *Şura-yı Ümmet*'i yayınlamaya başlamanın yanı sıra Cemiyet'in ismini de Terakki ve İttihâd Cemiyeti'ne dönüştürerek faaliyetlerini devam ettirmeye çalıştılar.[108]

II. Abdülhamid, Damat Mahmut Celalettin Paşa ve oğullarının muhalefete katıldığı böylesi bir dönemde, ülke içerisini daha sıkı bir şekilde kontrol etmeye çalıştı[109]; Sultan, "suçun

---

memleketlerde vazife başında can veren ihtilalcilerin arasında çok değerli simalar vardır. Bunlar her türlü mahrumiyete katlanarak Yıldız'ın uzattığı yemleri reddederek vazife görmüşlerdir, Abdülhamid'in uykusunu bir düzüye kaçırmışlardır." bk. Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, s. 80.

[107] Küçükkılınç, *Halk Unsuru*, s. 193-194; Kuran, *Jön Türkler*, s. 66-67; Yazıcı, *Osmanlı'da Siyasi Muhalefet*, s. 100-101, 108; Damat Mahmut Paşa'nın oğullarıyla birlikte firarı ve II. Abdülhamid'e muhalefeti hakkında tafsilat için bk. Celâl Bayar, *Ben de Yazdım, Millî Mücadeleye Gidiş*, Sabah Kitapları, İstanbul 1997, c. 3, s. 5-36; Yazıcı, *Osmanlı'da Siyasi Muhalefet*, s. 113-120.

[108] Sönmez, *Ahmed Rıza*, s. 88-92; Ramsour, *Genç Türkler*, s. 79-89; Kuran, *Jön Türkler*, s. 150-154, 169-173; Küçükkılınç, *Halk Unsuru*, s. 195-197, 243; Akşin, *Jön Türkler*, s. 80-83; I. Jön Türk Kongresi için ayrıca bk. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 3.bs., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991, c. II, k. IV, s. 43-44; Yazıcı, *Osmanlı'da Siyasi Muhalefet*, s. 123-129.

[109] Bu dönemde ülke içerisinde pek çok kişi sürgüne maruz kaldı. 1900 yılında Ebuzziya Tevfik Bey Konya'ya sürgün edilmiş ve sonrasında Konya, sürgün merkezlerinden biri halini almıştır. Ebuzziya Tevfik Bey, sürgün

Napolyonu”[110] olarak tanımlanan Fehim Paşa[111] delaletiyle kendisine verilen jurnallerin de etkisiyle Mahmut Celalettin Paşa ile ilişkili olduğu iddia edilen Elena Kahramanı Müşir Fuat

---

sebebini oğluna yazdığı bir mektupta ele almakta ve kendisinin sürgün sebebinin, Ali Kemal'in Tunus'tan Fas'a seyahatini ele alan bir yazısını yayınlaması üzerine *Malumat* gazetesi sahibi Baba Tahir'in jurnali olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Ali Kemal'in yazısının sansürden geçtiğini, bu yüzden sorumlu tutulamayacağını vurgulayarak Sultan II. Abdülhamid'in de kendisinin Paris'e firar edeceği yönünde vehme kapılmasının cezalandırılmasında etkili olduğunu belirtmektedir. bk. İslam Araştırma Merkezi (*İSAM*), Ziyad Ebuzziya Evrakı (*ZE*), 7/226 [26 Nisan 1900 tarihli belge]; Nureddin Ferruh Alkend de Beyoğlu'nda Fransız idaresinde bulunan Meyran otelinde, padişah aleyhinde toplantılar yapan İsmail Kemal ve Ebuzziya Tevfik Beylerle temas halinde olduğu yönündeki bir jurnal sebebiyle Kastamonu mektubçuluğuna tayin edilerek sürgün ile cezalandırılmıştır. Ancak babasının padişahtan talebi üzerine Avrupa'ya firar etmemek kaydıyla kefaletle serbest bırakılmıştır. Bu anlatımda Ebuzziya Tevfik'in ismi geçmektedir ve Ebuzziya ile ilgili anlatım, Ali Kemal'in yazısı ve padişahın kendisinin Paris'e firar edeceği vehmiyle sürgün edildiği iddiasıyla çelişmektedir. Ya da yukarıdaki jurnal ve vehme, bir üçüncü sebep olarak padişah aleyhine toplantılar yapmak da eklenebilir. Alkend'in kendisinin sürgünü ve serbest bırakılması hususundaki anlatımı için bk. Nureddin Ferruh Alkend, *Ahrâr Fırkası ve II. Meşrutiyet Anıları*, yay. haz. Ali İhsan Kolcu, 1. bs., Salkımsöğüt Yay., Erzurum 2017, s. 29-30; Doktor Hakkı Şinasi Bey ve Hariciye Vekâleti daire müdürlerinden Mustafa Ruhi Beyler II. Abdülhamid'i zehirlemek düşüncesine sahip oldukları iddiasıyla Konya'ya sürgün edilmişlerdir. Harbiye talebeleri de veliaht bahçesinde gezmek ve II. Abdülhamid'e hastalık isnat etmek suçlarıyla Konya'ya sürgün edilmişlerdi. bk. Kuran, *Jön Türkler*, s. 178-183; Hakkı Şinasi önce Bursa'ya ardından Konya'ya sürgün edilmiştir. bk. İbrahim Alâettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşr., İstanbul (t.y.), s. 162; Konya'daki sürgünlerden birisi de Selanikli Hüsnü Bey'di. Ebuzziya Tevfik ve Hüsnü Beyler, 1902-1903 yıllarında Konya Valisi olan Tevfik Bey ile arasıra görüşürlerdi. bk. *Bürokrat Tevfik Biren'in II. Abdülhamit, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*, yay. haz. Fatma Rezan Hürmen, 1.bs., Pınar Yay., İstanbul 2006, c.1, s. 261; II. Abdülhamid idaresinin sürgün ettiği şahıslar arasında Hüseyin Sîret, İsmail Safâ ve Mehmet Ubeydullah Efendi de vardır. Bu şahısların Güney Afrikada'ki İkinci Boer Harbi'nde (1899) İngiliz başarısını talep ettikleri iddiasıyla sürgün edildikleri iddia edilmiştir. Hatta bu sebepten İngiliz büyükelçisi II. Abdülhamid'i ziyaret ederek bu kişilerin niçin sürgüne gönderildiklerini sormuştur. II. Abdülhamid'in cevabı şöyle olmuştur: "Ben hiç kimseyi İngiltere'nin zaferini tebrik ettiğinden dolayı sürmeye karar vermedim. Bilakis, İngiliz sefarethanesine gidenleri sarayıma çağırarak kendilerini yemeğe alıkoydum ve herbirine de yirmişer altın atiyye-i seniyye ihsan ettim" dedi ve sonra kabulün sona erdiğini belirtir şekilde ayağa kalkarak son sözlerini ilave etti: "Eğer bu münevverler arasında sürgüne göndermek istediklerim varsa, bunun sebebi dahilîdir. İngiltere, kendisinde benim dahilî işlerime müdahale etmek hakkını görüyorsa, Londra'da bir mahkeme-i âliye teşkil eder, beni muhâkeme eder, cezalandırır." İngiliz elçisi bu müstehzi cevap ile Sultan'ın huzurundan ayrılmıştır. bk. Ömer Hakan Özalp, *Ulemadan Bir Jöntürk Mehmed Ubeydullah Efendi*, 1. bs., Dergâh Yay., İstanbul 2015, s. 136-138; Ahmet İhsan Bey, *Matbuat Hatıraları*nda şair İsmail Safa'nın Sivas'a, Hüseyin Siret Bey'in Adıyaman'a, Mehmet Ubeydullah Efendi'nin de Taif'e sürgün edildiklerini belirtmektedir. bk. Ahmet İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım 1888-1914*, yay. haz. Alpay Kabacalı, 3.bs., Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2012, s. 135; Bu hadise hakkında ayrıca bk. *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, çev. Adnan İslamoğulları-Rubin Hoxha, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2016, s. 203-204; 1900 yılı itibariyle Diyarbakır'a sürgün edilenlerden birisi de II. Meşrutiyet'in ilânı sonrası İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin önemli mevkilerde görev yapacak olan Ziya Gökalp Bey'dir. Gökalp, Baytar Mektebi'nde son sınıf talebesi iken bir mektubundaki "muzır" telakki edilen bir kelime yüzünden 1898'de tevkif edilerek Taşkışla'ya götürüldü. Bir sene hapsin ardından memleketi Diyarbakır'a sürgün edilerek polis nezaretinde bulundurulmasına karar verildi ve hüküm icra edildi. II. Meşrutiyet'in ilânına kadar burada kaldı. bk. İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, c. V, s. 2536.

[110] Alman Büyükelçi Baron Marschall, Fehim Paşa'yı "suçun Napolyonu" olarak tanımlamaktaydı. bk. Findley, *Bürokratik Reform*, s. 265.

[111] Fehim Paşa, II. Abdülhamid devrinin önemli nüfuz sahibi isimlerinden ve Jön Türklerin eleştiri oklarını üzerine çeken birisidir. Nitekim daha sonra gözden düşecek ve bir şikâyet üzerine bir daha İstanbul'a gelmemek üzere Bursa'ya sürgün edilecektir. bk. Ahmet Muhtar Nasuhoğlu, *Yâd-ı Mâzi ve Hayatımın Tarihi –Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bir Hukukçunun Hatıraları*, yay. haz. Ömer Hakan Özalp-Ayşe Raziye Özalp, 1. bs., Dergâh Yay., İstanbul 2007, s. 186-187; Tahsin Paşa'nın hatıralarında Fehim Paşa'nın Saray nezdinde nüfuzlu bir adam olmadığı belirtilmektedir. Fehim Paşa'nın Sultan'ı korkutuğu noktadan yani veliaht Reşat Efendi üzerinden yakaladığını ifade ederek bunu "bunu kendisine iş güç edinmişti" demektedir. Ayrıca yalan haber getirmiş olan jurnalcilerin cezalandırılmamasının sebebini ise Sultan'ın istihbarat şebekesinin gevşemesinden korkmasına bağlamaktadır. bk. Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 61; Findley'in eserinde, Fehim Paşa'nın hafiye teşkilatıyla özdeşleştiği, hafiyelerden mürekkep bir "kara çete" kurduğu belirtilmektedir. Fehim Paşa'nın sürgünü ile de "kara çete"nin

Paşa'nın muhakemesine müsaade etti. Divan-ı Harpte muhakeme edilen Paşa'nın, Padişaha suikast düzenlemek, devlet görevlileriyle çatışmak ve evinde muzır evrak bulundurmak gibi suçlardan idamına karar verildi. Fakat bu idam cezası, II. Abdülhamid'in genel siyasetine muvafık olarak Paşa'nın rütbesinin ref'i ve Şam'a sürgününe tebdil edildi. İzzeddin vapuruyla menfâsına gönderilen Paşa, 22 Şubat 1902'de Şam'a ulaştı ve burada askerî gazino olarak yapılmış iki katlı bir köşkte ikamete memur edildi.[112] Yine Şair Eşref de İzmir'de kaymakam olarak muvazzafken 1902 senesinde bir jurnal neticesinde, Hafız İsmail ve Tevfik Nevzat gibi arkadaşlarıyla birlikte "fesat komitesi" teşkil ettikleri iddiasıyla tevkif edilerek vapurla İstanbul'a getirildi. İstanbul'daki muhakeme neticesinde Hafız İsmail'in beraatına, Şair Eşref'in bir sene mahkûmiyetine, Tevfik Nevzat ve arkadaşlarının ise üç sene kalebentliğine karar verildi.[113] Şair

---

dağıldığı, "saray sistemi içerisindeki en ürkütücü bağlantılardan biri"nin kesildiği vurgulanmaktadır. bk. Findley, *Bürokratik Reform*, s. 265-266; *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi Fehim Paşa'nın Bursa'ya sürgününde Alman Sefareti'nin talep ve ısrarı olduğunu belirtmektedir. bk. *Tercüman-ı Hakikat*, 24 Temmuz 1324 [6 Ağustos 1908], Nu: 9827, s. 2; Bursa'ya sürgünler ve Fehim Paşa'nın sürgünü hakkında tafsilat için bk. *Tevfik Biren'in Hatıraları*, c.1, s. 414-418, 437-451; Süleyman Nazif Bey de Bursa'ya vilayet mektupçusu olarak sürgün edilenlerden birisidir. Meşrutiyetin yeniden ilânına kadar burada kalmıştır. bk. Gövsa, *Türk Meşhurları*, s. 276.

[112] *BOA., Y. PRK. UM*., 57/69 [9 Şubat 1317 tarihli belge]; *BOA*., Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (*Y. PRK. ASK*.), 179/27 [4 Şubat 1317 tarihli belge]; Saro Dadyan, "Dört Devre Şahitlik Etmiş Bir Osmanlı Paşası Müşir Deli Fuat Paşa", *Toplumsal Tarih*, 229 (2013), s. 24-26; Süleyman Kani İrtem, *Abdülhamit Devrinde Hafiyelik ve Sansür, Abdülhamit'e Verilen Jurnaller*, yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul 1999, s. 165-171; Tahsin Paşa'nın hatıralarında Müşir Fuat Paşa'nın cezalandırılması mevzubahs edilmektedir. Buna göre Müşir Fuat Paşa, Fehim Paşa'nın jurnalleriyle sürgün ile tecziye edilmiştir. Hassa Müşiri Rauf Paşa tarafından isticvap edilmiştir. Sultan Abdülhamid devrinde bir kimse isticvap ve benzeri takibata maruz kaldığı takdirde onun İstanbul'da bırakılması Sultan tarafından caiz görülmezdi. Padişah nezdinde bu tür kimseler için en "mutedil ceza ve akıbet bir memlekete nefiy ve teb'it olunmaktı. Vakıâ bu nefiy ve teb'it sırasında onlara mebzul maaş tahsis etmek, bol harçlık vermek gibi şeyleri yapmağı da unutmazdı; ancak teb'it cezasının değiştirildiği pek olmazdı." Yine Tahsin Paşa, Müşir Fuat Paşa mevzusunun sultan ile aralarında konuşulduğunu ifade etmekte ve sultanın kendisine "Fuat Paşayı nerede oturtmak lâzım" diye sorduğunu aktarmaktadır. Tahsin Paşa, bu suale gayriihtiyari olarak Çit Köşkü'nde deyivermiştir. Paşa, hatıralarında, bu gayriihtiyari çıkışın kendisinin de sürgününe sebep olabilecek bir çıkış olduğunu ifade etmektedir. II. Abdülhamid'in evhamlı bir kişilik olduğunu vurguladıktan sonra "Şayet o esnada işgüzarlardan biri: Fuat Paşanın Tahsin Paşa ile samimî münasebetleri olduğu ve Fuat Paşanın evinde olup biten şeylerden Tahsin Paşanın malûmatı bulunduğu haber alınmıştır, yollu bir jurnal vermiş olsaydı Fuat Paşanın Çit köşkünde ikametini tavsiye ve teklif eden bu Tahsin Paşa, muhakkak, ertesi gün ya Sivasa vali, yahut Malatyada ikamete memur olur giderdi" demektedir. Bu anlatım II. Abdülhamid'in sürgünle cezalandırma işlemini gerçekleştirirken hangi hususlarda hassas olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. bk. Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 94-96; Ayrıca belirtilmesi gerekir ki II. Abdülhamid, Müşir Fuat Paşa'dan ciddî manada tedirgindir ve Paşa Şam'a ulaştırıldıktan sonra O'nun gayet sıkı bir şekilde muhafaza edilmesini istemiş, hatta bir aralık her akşam Suriye valisinden Paşa'nın muhafazasına itina edilmekte olduğuna dair Sultan'a şifreli tegraflar gelmiştir. bk. *Aynı Eser*, s. 96.

[113] Eşref, *Deccâl*, Mısır 1320, s. 3-12; İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlü'ş-Şuarâ)*, yay. haz. Müjgân Cunbur, 1. bs., Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 1999, c. I, s. 502-503; İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, c. V, s. 2398; Bezmi Nusret Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, 2.bs., İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., İzmir 2002, s. 7; Şair Eşref, *Deccâl* adlı eserinde, bazı devlet adamlarına yazdığı hicivler ile Damat Mahmut Paşa'nın Avrupa'ya gitmeden dört sene evvel kendisine yazdığı mektupların tevkifinin sebebi olduğunu belirtmektedir. bk. Eşref, *Deccâl*, s. 12; Yine İzmir'de bu tarih öncesinde de [1897-1898] "me'muriyetle ve menfî sıfatıyla İzmir'de bulunan bir efendinin verdiği bir jurnal üzerine" Şair Eşref'in adının karıştığı bir tevkif ve cezalandırma gerçekleşmişti. Tevkif edilen şahıslar Tatar Şakir Paşa ve Kamil Paşa tarafından sorgulanmışlardı. Neticede, Abdülhalim Memduh, Mevlevi Şeyhi Nuri, Tokadizâde Şekip, *Hizmet* gazetesi imtiyaz sahibi Doktor

Eşref'in mahkûmiyetinde hicivlerinin de etkili olduğu üzerinde durulabilir; zira Eşref'in hicivleri muhalifler tarafından II. Abdülhamid'i eleştiri mahiyetinde kullanılmaktaydı.[114] Eşref'in sürgünlerle ilgili olarak II. Abdülhamid için yazdığı bir hicvi şöyleydi:

> "Zulm-i sultâna sükût etmemek 'isyan gibidir!
> Cob yeyüb of dememek ni'mete şükrân gibidir!
> Etmeli hapse girib nefye giderken de du'â!
> Çünkü sultâna du'â ba'is-i gufrân gibidir!
> Hep du'â eyleyelim: 'Rabbim akıllar versin!'
> Yılda yüzbin kişi bir vehmine kurban gibidir!"[115]

1903 yılı Ağustos ayının sekizinci günü Manastır Rus Konsolosu Aleksandır Rostkovski'nin Osmanlı jandarma neferi Halim Bey tarafından öldürülmesi üzerine de dönemin Manastır Valisi Ali Rıza Paşa apar topar vazifesinden el çektirilerek Trablusgarp'a sürgün edildi.[116] Ali Rıza Paşa'nın Trablusgarp'a sürgün edilmesinin muhtemel bir nedeni de konsolosun öldürülmesi sonrasındaki Rus tepkisini hafifletmek ve uzaklaştırmaktır; zira büyük güçlerin Makedonya coğrafyası üzerinde ciddî baskılarının olduğu kritik bir zaman diliminden geçilmektedir. O yüzdendir ki hadisenin aksi tesirinin önüne geçebilmek amacıyla böyle bir idarî tasarrufta bulunulduğu anlaşılmaktadır.

İbrahim Ethem, gazete sermuharriri Tevfik Nevzat Efendiler Bitlis'e, Dava Vekili Hasan, Emlak kalemi ketebesinden Mahmut, Ahmet ve muhasip Cevdet Efendiler ise Kastamonu Vilayeti'ne sürgün edilmişlerdi. bk. *BOA., BEO*., 1369/102612 [30 Ağustos 1315 tarihli belge]; Menfî bir sürgünün İzmir'de bulunduğu ve Tokadizâde Şekip Efendi ve arkadaşlarının sürgünü hakkında bk. İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, c. V, s. 2241-2243, 2398-2399; Şair Eşref ise bu hadisede zanlı olarak değil de şahit olarak yer aldığından sorgulama akabinde serbest bırakılmıştı. bk. Çağın, *Şair Eşref*, s. 56; Bahsedilen bu hadise Süleyman Kani İrtem'in *Yıldız ve Jön Türkler* adlı eserinde 1902 senesinde olmuş olarak aktarılmakta, Eşref ve arkadaşlarının Kastamonu ve Bitlis'e sürgün ile cezalandırıldıkları belirtilmektedir. Bu eserdeki bilgiler Osmanlı Arşivi belgeleri, Eşref'in kendi eseri *Deccâl* ve Şerife Çağın'ın eserinde verilen bilgilerle uyuşmamaktadır. İrtem'in anlatımı için bk. İrtem, *Yıldız ve Jön Türkler*, s. 79-80; Bezmi Nusret Kaygusuz'un *Bir Roman Gibi* adlı eserinde, "İzmir'in hürriyet sembolü" sayılan Tevfik Nevzat'ın, sürgünde iken Fransa hükûmetinin kendisine La Palm D'akademik sıfatı vermesi üzerine serbest bırakıldığı belirtilmektedir. bk. Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, s. 7; 1902 senesinde sürgün edilen isimlerden birisi de İzzet Ulvi Bey (Aykurt)'dir. İzzet Ulvi Bey, "hürriyet mücadelesine karışmış olmak suçundan" üç yıl hapis, üç yılda sürgüne gönderilmiştir. bk. Gövsa, *Türk Meşhurları*, s. 200.

[114] Kaygusuz'un eserinde Şair Eşref'in mücadelesi ve hicivleri hakkında şöyle denilmektedir: "…Tek başına Sultan Hamid'e karşı açtığı harp ve cidale ve gösterdiği celâdete hayran olmamak mümkün değildir. İstibdat devrinde onun hicviyeleri bütün vatanseverlerin ağızlarında dolaşırdı." bk. Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, s. 39.

[115] Şair Eşref'in "Seyfullahü'l-Meslûl alâ A'dâür'-Rasûl" adlı kadisesi için bk. Eşref, *Deccâl, İkinci Kitâb*, Mısır 1907, s. 12-13; "Cob" ifadesi (ﺝ) harfi olduğu için "cob" diye okunmuştur. "ﭺ" harfi olduğunu düşünürsek "Çub" diye de okunabilir; bu şekilde okunursa "ağaç değnek, odun, sopa" anlamına gelir.

[116] Rostkovski'nin, kendisini selamlamadığı için hakaret ettiği Jandarma neferi Halim Bey tarafından öldürülmesi hakkında bir değerlendirme için bk. Hasip Saygılı, "1903 Makedonya'sında Reformlara Tepkiler: Manastır Rus Konsolosu Aleksandır Rostkovski'nin Katli", *Karadeniz Araştırmaları*, 39 (2013), s. 69-94.

Terakki ve İttihâd Cemiyeti'nin gelişimi bakımından 1905 sonrasındaki Bahaeddin Şakir Bey'in faaliyetleri büyük önem arz etmektedir; zira Bahaeddin Şakir Bey, Veliaht Yusuf İzzettin tarafından Ahmet Rıza Bey ve arkadaşlarına gerçekleştirilen para yardımına aracılık etmekteydi. Nitekim Bahaeddin Şakir Bey, Veliaht Yusuf İzzettin ile ilişkisi ve II. Abdülhamid hakkındaki olumsuz tavrı sebebiyle Erzincan'a sürgün edildi. Akabinde Erzincan'dan firar ederek Mısır'a, oradan da Paris'e geçti. Burada Jön Türkleri bir araya getirmeye dönük çalışma yürüttü; bu çerçevede Sabahattin Bey ile müzakereler yapıldı, ancak sonuç alınamadı. Terakki ve İttihâd Cemiyeti'ni güçlü bir şekilde yeniden diriltmek için büyük gayret sarf etti; O ve arkadaşlarının gayretleriyle Cemiyet, entelektüel bir hareketten komiteci bir harekete tebdil edilerek yurtiçi ve yurtdışı şubelerindeki örgütlenmeler muntazam hale getirildi.[117]

1906 yılında ekonomik kriz ve vergilerin ağırlığı sebebiyle yurt içinde bazı isyanlar baş gösterdi[118]; bu isyanlardan ilki Kastamonu'da çıktı. İsyanın çıkması ve gelişmesinde Kastamonu'daki sürgünlerin de etkisi oldu. Bu durum, II. Abdülhamid tarafından siyaseten taşraya sürgün edilenlerin gittikleri yerlerde muhalif düşünceleri yayma gayreti içerisinde olduklarının ve taşradaki muhalif hareketlerin içerisinde yer aldıklarının açık göstergesidir.[119] Nitekim Mehmet Reşit Bey, *İnkılâb Niçin ve Nasıl Oldu* adlı eserinde isyanların çıkışında sürgünlerin rolüne aşağıdaki ifadelerle dikkat çekmektedir:

> "Hükûmet-i müstebide vilâyâtı, menfîlerle doldurmuş idi. Bu menfîler ekseriyetle zeki, gayûr ve ahlâk-ı hasene ashâbından oldukları için ahâlinin muhabbet ve teveccühlerini kazanmakda ve binâen 'aleyh kolaylıkla ahâliye hakîkati telkîn edebilmekde idiler. …Avrupa'ya firâr edenlerin neşriyâtı, Memâlik-i Osmaniye'nin her tarafına menfîler vâsıtasıyla ta'mîm ediliyor; efkâr-ı 'umûmiye isyâna hazırlanıyordu. Birbirini velî eden, Erzurum, Kastamonu, Diyarbakır ve Bitlis'i vesâirede zuhûr edib hükûmeti fevkalâde korkudan isyânlar hep bu veçhile husûle gelmişdir."[120]

---

[117] Yahya Kemal, *Portreler*, s. 121-123; Alaattin Uca, *İttihad ve Terakki Liderlerinden Bahaeddin Şakir Bey*, 1. bs., Kömen Yay., Konya 2015, c. 1, s. 21-37; Hikmet Çiçek, *Dr. Bahattin Şakir, İttihat ve Terakki'den Teşkilat-ı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni*, 1.bs., Kaynak Yay., İstanbul 2004, s. 26-32; M. Şükrü Hanioğlu, "İttihat ve Terakkî Cemiyeti", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. 23 (2001), s. 479; 1905 yılında sürgün edilen isimlerden birisi de Muhiddin Bey (Akyüz)'dir. Muhiddin Bey, Harbiye'de muallim olarak görev yaparken öğrencilere saltanat aleyhinde telkinlerde bulunduğu iddiasıyla 1905 yılında rütbesi sökülerek Diyarbakır'a sürülmüştür. bk. Gövsa, *Türk Meşhurları*, s. 256.

[118] Kansu, *1908 Devrimi*, s. 37-40; Muammer Demirel, *II. Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990, s. 9-11.

[119] Kastamonu isyanı hakkında tafsilat için bk. Mehmet Serhat Yılmaz, "II. Meşrutiyet Öncesi Kastamonu'da Bir Ayaklanma Girişimi (1906)", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 8/30 (2011), s. 124-140.

[120] Cevrî, *İnkılâp*, s. 34.

II. Abdülhamid'in sürgün siyasetinin bir sonucu olarak Konya, Erzurum, Kastamonu; hülasa Anadolu'nun, menfîlerle dolu oluşu ve bu menfîlerin taşradaki faaliyetlerinin sonucu hakkında dönemin şahitlerinden birisi şöyle demektedir[121]: "Böylelikle tüm imparatorluk devrime hazırlanıyordu." Kastamonu'nun yanında Erzurum da isyan merkezlerinden biridir; buradaki isyanlarda vergilendirmelerden memnun olmayan kesimlerin yanında, Mekteb-i Tıbbiye ve Mekteb-i Harbiye'den atılanlar başta olmak üzere bölgeye sürgün edilen şahıslar ile Erzurum Müftüsü Hacı Lütfullah Efendi'nin ciddî katkısı söz konusudur.[122] Erzurum'da genellikle tüccarlardan müteşekkil olarak teşekkül eden ve hadiselerin itici unsuru halini alan Can Veren adlı örgütün içerisinde Prens Sabahattin düşüncesine yakın pek çok sürgün [asker-sivil] Jön Türk mevcuttu. Bu teşkilatın da gayretleri ile 1906 ve 1907 yıllarında pek çok isyan baş gösterdi.[123] Hükûmet, isyanların bastırılmasında ciddî güçlüklerle karşılaştı; çünkü bölgedeki askeri kuvvetler isyanları zımnen desteklemişlerdi. Neticede *hayvanât-ı ehliye rüsûmu* ve *vergi-i şahsî* 25 Mart 1907'de kaldırılarak isyanların son bulmasına zemin hazırlandı.[124] İhtilalci düşünce sahipleri tarafından isyan teşebbüslerine 1907 itibariyle devam edilse de halk desteği zayıfladığı için önceki başarılar elde edilemedi. 1907 sonuna gelindiğinde Arnavut Abdülvahhab Paşa'nın emirleri doğrultusunda bölgedeki isyan taraftarı subaylar nakil, becayiş ve terfi suretiyle sürgüne gönderildi; Hüseyin Tosun başta olmak üzere pek çok kişi isyana kalkışmak suçlamasıyla tevkif edildi. Muhakeme neticesinde Hüseyin Tosun hapis cezasına çarptırıldı ve İstanbul'da umûmî hapishaneye gönderildi. Muhakeme edilen isimlerden dördü ise idam cezasına çarptırıldı; Hacı Akif Ağa, Durak Bey, Seyfullah Efendi ve Faruk Bey başta olmak üzere yirmi kadar isyancı ise müebbet kalebentlikle Sinop'a sürüldü.[125]

Ülkede ayaklanmaların baş gösterdiği, Terakki ve İttihâd Cemiyeti'nin ise teşkilatını güçlendirmeye yönelik gayret sarfettiği bir dönemde, Makedonya coğrafyasında da büyük

---

[121] Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 528.

[122] Belgede derhal İdâre-i Örfiyye ilân edilmesi ve olayda dahli bulunan menfîlerin ağır bir şekilde cezalandırılmaları gerektiği de ifade edilmektedir. Yine Erzurum Vali Vekâleti'ne Van Valisi Tahir Paşa'nın tayin edilmesi istenmektedir. bk. *BOA., Y. A. HUS*., 507/20 [13 Teşrin-i Evvel 1322 tarihli belge]. Valilik, Müftü Hacı Lütfullah Efendi'den halka nasihat etmesi talebinde bulunduğunda müftü de isyancıların tarafına geçerek hükûmet tanımaz bir hâl almıştır. bk. Mehmet Nusret, *Tarihçe-i Erzurum yahut Hemşehrilere Armağan*, Ali Şükrü Matb., İstanbul 1338, s. 60.

[123] Can Veren örgütü ve eylemleri hakkında tafsilat için bk. H. Zafer Kars, *1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği*, 2. bs., Kaynak Yay., İstanbul 1997, s. 26-43.

[124] Demirel, *Halk Hareketleri*, s. 44; Mehmet Nusret, *Tarihçe-i Erzurum*, s. 68-69; Kars, *Halk Dinamiği*, s. 26-37; Kansu, *1908 Devrimi*, s. 70; Gül Tokay, *Makedonya Sorunu Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, Afa Yay., İstanbul 1996, s. 148-149.

[125] Demirel, *Halk Hareketleri*, s. 50-57; Cevrî, *İnkılâp*, s. 35; Kars, *Halk Dinamiği*, s. 37-40; Kansu, *1908 Devrimi*, s. 84-88; Nedim Ulusalkul, *İstibdat Aleyhinde Türk Ulusunun İlk Hareketi, Erzurum İhtilali*, Ankara B.evi, Ankara 1937, s. 37-38; Erzurum isyanı hakkında bir değerlendirme için bk. Küçükkılınç, *Halk Unsuru*, s. 233-244.

huzursuzluklar mevcuttur; "Lâ râhate fi'd-dünyâ, hele fi'l-Makedonya"[126] denilmektedir. 1878 Berlin Antlaşması'ndan itibaren Makedonya vilayetlerinde büyük devletlerin denetiminde reformlar yapılması istenmekte, Osmanlı Devleti artan baskılar üzerine büyük devletlerle de irtibatlı bir şekilde birtakım düzenlemeler yapmakta, ancak bu düzenlemeler hemen hemen hiç kimseyi tatmin etmemektedir. XX. yüzyılın başlarında bölgenin elden çıkma riskiyle karşı karşıya olduğu; Rumeli'nin kritik bir dönemden geçtiği, Makedonya'nın durumunun kötüleşmekte olduğu, bölgedeki yabancı subayların ayrıcalıklarının arttığı ve Rusya'nın Bulgaristan'ı himaye ettiği kaotik bir süreç söz konusudur. Bölgedeki problemlerin kaynağı olarak II. Abdülhamid idaresini gören muhalifler, eğer müdahale edilmezse büyük toprak kayıplarının yaşanmasını muhtemel olarak değerlendirdikleri için bölgeyi korumak ve Osmanlı'yı güçlü bir şekilde ayakta tutmayı sağlamak gayesine matuf olarak Talât Bey liderliğinde 18 Eylül 1906'da Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni teşkil ettiler.[127] Cemiyet'in lideri Talât Bey, 1896 yılında muzır evrak bulundurmak suçlamasıyla tevkif edilen ve suçlu bulunarak üç yıl hapis cezası alıp bir sene hapis yattıktan sonra II. Abdülhamid'in affı neticesinde Edirne'de bulunması mahzurlu görüldüğü için Selanik'e sürgün edilen, sürgün tecrübesine sahip bir kişiliktir.[128] Her ne kadar Talât Bey sürgün tecrübesine sahip olsa da Osmanlı Hürriyet Cemiyeti mensupları genel itibariyle daha evvel sürgüne tabi tutulmuş değillerdi; bunun temel sebebi ise cemiyetin çok gizli bir şekilde örgütlenmesi ve hatta Mason localarından gizlilik hususunda destek almasıdır.

Talât Bey liderliğinde kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti 1907 yılına gelindiğinde Doktor Nazım Bey'in gayretleri ile Terakki ve İttihâd Cemiyeti ile birleşti. Bu birleşme ile

---

[126] Ahmed Refik, *İnkılâb-ı Azîm*, s. 31.

[127] Tokay, *Makedonya Sorunu*, s. 145-146; Galip Vardar, *İttihad ve Terakki İçinde Dönenler*, yazan: Samih Nafiz Tansu, İnkılâp K.evi, İstanbul 1960, s. 48-49; Hanioğlu, "İttihat ve Terakkî Cemiyeti", s. 479; Kazım Nami Duru, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, Sucuoğlu Matb., İstanbul 1957, s. 13; *Halil Menteşe'nin Anıları*, s. 121-122; Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, s. 28-30; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, 5. bs., İletişim Yay., İstanbul 2011, c. 3, s. 38; Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki –I-, Nasıl Doğdu?*, Akıl Fikir Yay., İstanbul 2014, s. 165-166; Akşin, *Jön Türkler*, s. 105-106; Küçükkılınç, *Halk Unsuru*, s. 248-252; Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, s. 30-31; Tevfik Çavdar, *Talât Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, 1. bs., Dost Kitabevi Yay., Ankara 1984, s. 57-59; Bayar, *Ben de Yazdım* adlı eserinde, 1906 senesinde teşkil olunan cemiyetin gizli ve tamamen bir ihtilal komitesi olduğunu, Avrupa'da bulunanların ise açıktan faaliyette bulunduklarını belirtmektedir. bk. Celâl Bayar, *Ben de Yazdım, Millî Mücadeleye Gidiş*, Sabah Kitapları, İstanbul 1997, c. 1, s. 91; Cemiyetin kurucuları şu isimlerdir: "Bursalı Mehmet Tahir Bey, Mustafa Rahmi (Arslan), Midhat Şükrü (Bleda), Edip Servet (Tör), Talât Bey (Paşa), Kazım Nami (Duru), Hakkı Baha (Pars), Ömer Naci, Naki (Yücekök) ve İsmail Canpolat."

[128] İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar*, 1. bs., Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2013, X-XIV. Cüz, s. 1933-1934; Hüseyin Cahit Yalçın, *Talât Paşa*, Yedigün Neşr., İstanbul 1943, s. 13; Ziya Şakir, *Paşalar -Talat, Enver, Cemal-*, 1. bs., Kaknüs Yay., İstanbul 2010, s. 13-15; Çavdar, *Talât Paşa*, s. 37-41; Hasan Babacan, *Mehmed Talât Paşa (1874-1921)*, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2014, s. 44-45; Yine hapis sonrasında Talât Bey'in arkadaşlarından Faik Bey Konya'ya, İbrahim Hoca ise memleketi İpek'e sürülmüştü. bk. Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, s. 27; İnal, *Son Sadrıazamlar*, X-XIV. Cüz, s. 1934.

cemiyetin Paris merkezi, haricî merkez-i umumî, dâhildeki Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ise Cemiyet'in dâhilî merkez-i umumîsi haline geldi; birleşme Terakki ve İttihad Cemiyeti'nin ihtilalci yönünü ciddî manada kuvvetlendirdi.[129] Birleşmeden bir müddet sonra Aralık 1907'de II. Jön Türk Kongresi tertip edildi. Prens Sabahattin Bey'in başkanlığını yaptığı bu kongrede Terakki ve İttihâd Cemiyeti'nin hâricî merkez-i umumîsi de yer aldı. Kongre beyannamesiyle, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve *usûl-i meşveret* ve meşrutiyetin tesisi talep edildi. Bu talebin gerçekleştirilmesi için de hükûmete karşı silahlı mukavemet, hükûmete vergi vermemek, genel bir kıyam gerçekleştirmek, ordu içerisinde etkili olunarak ordu mensuplarının hükûmet emrinden çıkarılmasını sağlamak gerektiği vurgulandı.[130] Ancak bu yönde karar alınmasına rağmen kongreye katılan grupların bundan sonraki süreçte ciddî bir birliktelik içerisinde hareket ettiklerini söyleyebilmek mümkün değil[131]; nitekim meşrutiyetin yeniden ilânının kongreye katılan bu gruplar eliyle değil de *Makedonya'nın nev'î şahsına münhasır durumu*nun ortaya çıkardığı Selanik merkezli Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin gayretleriyle gerçekleştiği açıktır. O yüzdendir ki birleşme sonrasında Terakki ve İttihâd Cemiyeti'ne yön veren grubun dâhilî merkez-i umumî olduğu rahatlıkla söylenebilir. Talât Bey liderliğindeki dâhilî merkez, ülkenin nazik durumunu dikkate alarak hızla Makedonya vilayetlerinde [Vilâyât-ı Selâse (Selanik-Kosova-Manastır)] özellikle de ordu içerisinde -mektepli subaylar arasında- kök salmaya çalıştı.[132] Bu maksatla Cemiyet, başta Manastır[133] olmak üzere Edirne, Draç, İşkodra, Üsküp,

---

[129] Ramsour, *Genç Türkler*, s. 135-137; Bayur, *Türk İnkılâbı*, c. I, k. I, s. 316; Hanioğlu, "İttihat ve Terakkî Cemiyeti", s. 480; Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, s. 40-41; Duru, *Hatıralarım*, s. 16-17; Şakir, İ*ttihat ve Terakki –I-*, s. 182-184; Kaygusuz, eserinde, anlaşma ile "Selanik Heyeti merkez, Paris Grubu şube olarak kabul ve tesbit edilmiştir." demektedir. bk. Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, s. 31; Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile Terakki ve İttihâd Cemiyeti'nin birleşme vesikası için bk. Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 418-419.

[130] Kuran, *Jön Türkler*, s. 234-243; Ramsour, *Genç Türkler*, s. 137-142; Akşin, *Jön Türkler*, s. 112-118; 1907 Jön Türk Kongresi hakkında tafsilat için ayrıca bk. Bayur, *Türk İnkılâbı*, c. II, k. IV, s. 124-142.

[131] Ahmet Emin Bey, Jön Türklerin birlikte hareketlerinin önündeki engellerden biri olarak Ahmet Rıza Bey'in merkeziyetçi tavrını ve başka düşüncede olanlara karşı tolerans ve anlayış göstermemesini öne sürmektedir. Yine Ahmet Rıza Bey'in Genç Türk hareketinin liderliğini kimseye bırakmak istemeyişinin de etkisi olduğunu ifade etmekte ve şöyle demektedir: "Genç Türk hareketinin başkanlığını başkalarına bırakmaya razı olmaması da, Abdülhamid'e karşı mücadeleye atılanların ana hedef bakımından takım halinde çalışmalarını, aralarında devamlı işbirliği kurulmasını güçleştirmiştir. Zıt gruplar vakit vakit anlaşma ihtiyacını duymuşlar, toplantılar yapmışlar, işbirliği protokolleri meydana getirmişler, fakat bunları kısa zaman sonra çiğnemişlerdir." bk. Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, s. 83-84.

[132] Tokay, *Makedonya Sorunu*, s. 147-151; Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ve cemiyetin ortaya çıkışında etken olan farklı bir bölge Makedonya hakkında tafsilat için bk. Küçükkılınç, *Halk Unsuru*, s. 245-341; Özdemir, *Abdülhamid'i Deviren Kurşun*, s. 53-90; Ahmed Refik, *İnkılâb-ı Azîm*, s. 4-33.

[133] Manastır'daki teşkilatlanma büyük oranda, meşrutiyetin yeniden ilânı sürecinin önemli ismi Enver (Paşa) Bey'in gayretleri ile gerçekleşmiştir. bk. *Enver Paşa'nın Anıları 1881-1908*, yay. haz. Halil Erdoğan Cengiz, 7. bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2014, s. 34-37; Resneli Niyazi Bey, bu hususu şöyle dile getirmektedir: "…Manastır'da cem'iyyetin ilk te'sîsi hengâmında beni cem'iyete idhâl eden, benim gibi birçok genç zâbitleri tenvîr eden mîr-i mûmâileyh [Enver Bey] idi." bk. Resneli Ahmed Niyazi, *Hâtırât-ı Niyazi yâhûd Târihçe-i İnkılâb-ı Kebîr-i Osmânî'den Bir Sahîfe*, Sabah Matb., İstanbul 1326, s. 115.

Tiran, Yanya, Ohri, Serez ve Tikveş gibi yerlerde teşkilatlar kurdu. Cemiyet, teşkilatlanma sürecinde gizliliğe fevkalade önem verdi ve bu çerçevede özellikle İtalyan obediyansına bağlı *Macedonia Risorta* adlı mason locasından ciddî destek gördü.[134] Mayıs 1908'e gelindiğinde Cemiyet'in Makedonya'daki üye sayısı iki bini aşmıştı. Konjonktürün fevkalade müsait olması neticesinde üye sayısında ciddî artış gerçekleşen ve özgüveni artan Cemiyet, artık harekete geçme kararı alacak ve bölgesel meselelerdeki hassasiyetini ortaya koyarak birtakım girişimlerde bulunacaktır.

[134] M. Şükrü Hanioğlu, "Notes on the Young Turks and the Freemasons, 1875-1908", *Middle Eastern Studies*, 25/2 (1989), s. 193; Cemiyeti, Macedonia Risorta yanında Fransız obediyansına bağlı Véritas isimli mason locası da desteklemiştir. bk. Hanioğlu, "İttihat ve Terakkî Cemiyeti", s. 480; Angelo Iacovella, *Gönye ve Hilal, İttihad-Terakki ve Masonluk*, çev. Tülin Altınova, 2. bs., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2005, s. 7; Talât, İsmail Hakkı, Midhat Şükrü ve Rahmi Beyler gibi isimler *Macedonia Risorta* locasına kayıtlı idiler. Cemiyetin Masonlukla ilişkileri hakkında tafsilat için bk. *Aynı Eser*, s. 32-56; Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 3, s. 37-38; Ayrıca Cemiyet mensuplarının mason localarına girmelerini, büyük hedefe ulaşma yolunda locayı araç olarak kullanmak istemelerine bağlamak da icap eder. Cemiyetin bütün üyelerinin masonluğu içselleştirdiklerini söyleyebilmek mümkün değildir. Konjontürel bir tavır olarak bu yapının içerisinde yer aldıkları da dikkate alınmalıdır.

BİRİNCİ BÖLÜM
II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ SÜRGÜNLERİNİN GERİ DÖNÜŞLERİ

1.1. II. Meşrutiyet'in İlânı

"Binler yaşa ey mihr ve muhabbetle doğan gün…
Sâyende ne zindân, ne ezâ kaldı, ne sürgün"
Abdülhak Hamit[135]

"Teb'am da hür oldu, ben de hür oldum."[136]

II. Meşrutiyet'in ilânında Makedonya coğrafyasındaki gelişmeler birinci derecede etkilidir. Bölgenin yönetim biçimi, bu yönetim biçiminin ordu mensupları nezdinde yarattığı rahatsızlıklar, bölgedeki dinî-etnik yapı ile Arnavut ve Bulgarların pozisyonları ve büyük devletlerin bölgeye yönelik politikaları meşrutiyetin iadesi için gerçekleşen başkaldırının gerekçeleri olarak değerlendirilebilir.[137]

İngiltere ile Rusya'nın birbirlerine daha da yaklaştıkları, Makedonya sorununun had safhaya ulaştığı, bağımsız vali atanması vb. taleplerin yoğun bir şekilde dile getirildiği bir dönemde İttihâd ve Terakki Cemiyeti mensupları tarafından, 13 Mayıs 1908'de, Padişah ve Heyet-i Vükela azalarına, Makedonya'da yeni reformlar yapılması yönündeki İngiliz-Rus tasarılarına karşı konulmaması durumunda ihtilal yapacaklarını bildiren ihtarnameler gönderildi. Akabinde de Makedonya'ya dönük İngiliz-Rus emelleri, konsolosluklara bırakılan bir layiha ile "Makedonya'ya müdahale heveslerinden vazgeçilmeli" denilmek suretiyle şiddetle protesto

---

[135] *Musavver Muhît*, 5 Mart 1325 [18 Mart 1909], C. 1, Nu: 19, s. 290.

[136] Sultan II. Abdülhamid'in bu zeminde bir söz söylediği rivayet edilmektedir. bk. *Hukûk-ı Umûmiye*, 17 Eylül 1324 [30 Eylül 1908], Nu: 15, s. 1.

[137] Küçükkılınç, *Halk Unsuru*, s. 307; Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin iştirakiyle İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nde güç, Selanik merkezinin eline geçmiştir. İttihâdçılık da Tunaya'nın tabiriyle "balkanlı özelliğinin yapısı, bir siyasi mesleğin de adı" halini almıştır. bk. Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 3, s. 40; Bayur, eserinde, II. Meşrutiyet'in ilânına giden süreçte etkili olan hususları ele almaktadır. Buna göre Abdülhamid'in idare tarzı ve kendisinden memnuniyetsizlikler; Makedonya'da çete faaliyetleri ve Türklere zulümler; Makedonya, Yemen gibi yerlerde çıkan ayaklanmalar ve seferberliğin olumsuz etkileri; Büyük devletlerin Osmanlı içişlerine karışmaları, Makedonya elden gidiyor algısının Osmanlı toplumunda yerleşmesi; özellikle III. Ordu'da genç subayların Cemiyet'e kaılımları ve idare hakkında olumsuz düşünceleri; taşradaki sürgünlerin oralardaki halkı uyandırmaları gibi sebepler II. Meşrutiyet'in ilânına giden süreci hazırlamıştır. Yani bu hususlar meşrutiyetin iadesi süreci için uygun bir iklim sağlamıştır. Yine Bayur'un da belirttiği üzere, ayaklanmayı fiili olarak husule getiren kısmen Selanik olsa da esas itibariyle Cemiyet'in Manastır merkezi; Niyazi Bey ve Eyüp Sabri Beylerin dağa çıkışları ve Firzovik toplantısıdır. bk. Bayur, *Türk İnkılâbı*, c. II, k. IV, s. 168-169.

edildi.[138] Bu olayların ardından Saray, Cemiyet'e yönelik bir soruşturma başlattı; ancak iş işten geçmiş, zira Cemiyet, bölgede çok güçlü bir yapı ortaya çıkarmayı başarmıştı. Saray'ın başlattığı soruşturmanın, İttihâdçıları ihtilal için hareket hususunda kamçılayarak ihtilal zamanının öne alınmasına sebep olduğu söylenebilirse de[139] meşrutiyetin yeniden ilânı hususunda İttihâdçıları harekete geçiren mühim bir hadise de Reval Mülakatı ve İttihâdçıların bu mülakata yükledikleri anlamdır. 9-12 Haziran 1908'de İngiltere ile Rusya arasında gerçekleşen bu mülakatta, ilgili devletler arasında Makedonya'da birtakım idarî düzenlemeler yapılması hususunda anlaşma sağlandı. Cemiyet, Reval Mülakatı'nı, Makedonya'nın Osmanlı'dan kopartılması yönünde kararların alındığı bir toplantı olarak değerlendirerek şiddetle protesto etti. Cemiyet mensupları bu mülakat üzerinden ihtilale olabildiğince meşruiyet kazandırmaya ve meşrutiyetin iadesinin gerekliliği hususunda propaganda yapmaya çalıştılar.[140] Meşrutiyetin iadesi sürecinin önemli simalarından birisi olan Resneli Niyazi Bey, hatıralarında, ihtilal için başlayan harekette etkili olan hususları Reval Mülakatı'nı da değerlendirerek şu şekilde ifade etmektedir:

> "Makedonya'daki kanlı vekâyi'e karşı hükûmetin kayıdsızlığı hele ordunun mağdûriyet ve sefâletine rızâ gösteren vicdânsızlığı arzu-yı inkılâbı esâslandırmış, ihtiyâc-ı inkılâbı 'umûmîleşdirmişdi. 'Âlemi hayretlere giriftâr eden şu inkılâb-ı 'azîmin müsâra'aten [süratli] icrâsını istilzâm eden sebeb Bulgarların şiddet ve

[138] Akşin, *Jön Türkler*, s. 122-126; Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, çev. Nuran Yavuz, 8. bs., Kaynak Yay., İstanbul 2010, s. 16; Hanioğlu, "İttihat ve Terakkî Cemiyeti", s. 480.

[139] E. F. Knight, *Türkiye, Bir Milletin Uyanışı, 1908 Devrimi*, çev. Mazhar Ersoylu, Özdemir Ofset, (y.y.)-1993, s. 122; Ramsour, *Genç Türkler*, s. 145-146.

[140] Reval Mülakatı hakkında değerlendirmeler ve tafsilat için bk., Uzer, *Makedonya*, s. 86-87; Ahmed Refik, *İnkılâb-ı Azîm*, s. 32; Tokay, *Makedonya Sorunu*, s. 90-93; Abdulhamit Kırmızı, *Avlonyalı Ferid Paşa, Bir Ömür Devlet*, 1. bs., Klasik Yay., İstanbul 2014, s. 308-315; Özdemir, *Abdülhamid'i Deviren Kurşun*, s. 112-119; Küçükkılınç, *Halk Unsuru*, s. 324-331; Necmettin Alkan, *Selanik'in Yükselişi*, 1. bs., Timaş Yay., İstanbul 2012, s. 164-174; Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 17; Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu*, çev. İhsan Catay, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2001, s. 266; Murat Bardakçı, *Enver*, 1.bs., Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2015, s. 90-94; Çavdar, *Talât Paşa*, s. 81-84; Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, 13. bs., Remzi K.evi, İstanbul 2016, c. I, s. 504-518; Reval Mülakatı haber alınınca İttihâd ve Terakki Cemiyeti mensupları Makedonya'daki konsoloslara beyanname verecekler ve mülakatı protesto edeceklerdir. Bu beyanname için bk. Ahmed Niyazi, *Hâtırât-ı Niyazi*, s. 50-61; Mülakat'tan Sultan Abdülhamid de tedirgin olmuş ve Rusya Sefiri'nden bu mülakat hakkında izahat istemiştir. Rus sefir, bu mülakatın "Tibet arazisi üzerinde İngilizlerle bir anlaşmadan ibaret olduğunu söylemiş" ve meseleyi ehemmiyetsiz olarak takdim etmiştir. bk. Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 248; Reval Mülakatı hakkında Kamil Paşa da Sultan II. Abdülhamid'e bir arîza sunmuş ve Rusya ile İngiltere arasındaki bu mülakatın neticeleri hakkında *Times* gazetesinin makalesini gündeme getirmiştir. Ayrıca mülakatın, Osmanlı'nın istiklaline bir müdahale olduğunu ve derhal gerekli tedbirlerin alınmasının lüzumunu, eğer tedbir alınmaz ve İtilaf-ı Müselles'in teklifi kabul edilirse Osmanlı'nın ciddî sorunlarla karşı karşıya kalacağını vurgulamıştır. bk. *BOA., Y. EE.*, 86/12 [18 Cemaziyelevvel 1326 tarihli belge]; Ahmet Refik Bey de Reval Mülakatı'nı şu şekilde değerlendirmektedir: "Reval Mülâkâtı yapıldı: Zâten öteden beri Avrupalılar nezdinde Devlet-i Osmâniye (hasta adam) teşbîhiyle ma'rûf olduğundan bu zavâllı hastanın artık hulûl-i ecel [ecelinin gelmesi] mev'ûduyla vefâtına intizâr edilmeksizin bu sûretle boğazı sıkılacak, zorla öldürülecekdi!" bk. Ahmed Refik, *İnkılâb-ı Azîm*, s. 32.

gayretinden ziyâde günden güne ziyâdeleşen ve Revâl'de karâr-gîr olan müdâhalât-ı ecnebiyeye karşı hükûmetin sükût ve muvâfakati, alçak politikası olmuşdur."[141]

Reval Mülakatı'yla eşzamanlı olarak İttihâdçıların hareketini hızlandıran bir diğer gelişme ise Nazım Bey'in Cemiyet hakkında malumat elde etmesi ve bu hususta Saray'ı bilgilendirmek maksadıyla İstanbul'a çağrılmasıydı. Bunu haber alan İttihâdçılar, bugüne değin yürütülen mücadelenin ifşa edileceğini değerlendirdiklerinden hem ihtilal için harekete geçme hem de Nazım Bey'e suikast tertibi için acele ile karar aldılar. 11 Haziran 1908'de Nazım Bey'e suikast teşebbüsünde bulunuldu; ancak başarılı olunamadı. Suikasttan yaralı olarak kurtulmayı başaran Nazım Bey, İstanbul'a gelerek gizli cemiyet ve faaliyetleri hususunda Saray'ı bilgilendirdi; Cemiyet ve faaliyetleri hakkında tafsilatlı malumat elde etmek arzusunda olan Saray, Mahir Paşa başkanlığında bir tahkik heyetini derhal Selanik'e gönderdi.[142] Heyet, Cemiyet'i etkisiz hale getirme hususunda bir başarı ortaya koyamadığı gibi Hüseyin Hilmi Paşa'yı, bölgedeki yüksek rütbeli subayları, hatta Avlonyalı Ferit Paşa'nın damadı Halil Paşa'yı Saray'a ihanet etmekle suçladı. Bu suçlamalar Ferit Paşa tarafından tepki ile karşılandı; bu suçlamaların aksi bir neticesi olarak Mahir Paşa Bursa'ya sürüldü.[143]

İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne yönelik ifşaat ve jurnallerin Saray'a ulaştığı bir dönemde Resneli Niyazi Bey, *din*, *vatan* ve *namus* üzerine yemin ettirdiği ve aralarında Resne Belediye Reisi Hoca Cemal, Vergi Kâtibi Tahsin, Polis Komiseri Tahir Bey ve Mülazım Yusuf Efendi'nin de bulunduğu yaklaşık 200 asker ve bir o kadar da sivil ile 3 Temmuz 1908 Cuma günü meşrutiyetin yeniden ilânı gayesiyle dağa çıktı.[144] İlerleyen süreçte başta Enver Bey [5 Temmuz]

---

[141] Ahmed Niyazi, *Hâtırât-ı Niyazi*, s. 32; Niyazi Bey, 28 Haziran 1908'de, Hacı Ağa'nın evinde 40-50 kişilik bir gruba Reval Mülakatı'nı ele alan heyecanlı bir konuşma yaptı; Abdülhamid idaresi ve Reval kararlarına karşı girişeceği harekâtta destek talebinde bulundu ve toplanan grubun desteğini sağladı. bk. *Aynı Eser*, s. 65-68; Reval Mülakatı hakkında Midhat Şükrü Bey de özellikle Talât Bey'in bu mülakat haberini alınca büyük bir endişeye garkolduğunu belirtmektedir. Reval hakkında ortada dönen söylentilerin "istibdattan" kurtulma yönündeki çalışmalarının bir kat daha hızlanmasına sebep olduğunu vurgulamaktadır. bk. Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, s. 63-64.

[142] Bayur, *Türk İnkılâbı*, c. II, k. IV, s. 169; Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, s. 47-50; *Enver Paşa'nın Anıları*, s. 51-55; Ahmed Niyazi, *Hâtırât-ı Niyazi*, s. 38-40; Duru, *Hatıralarım*, s. 21-22; Kabacalı, *Siyasal Cinayetler*, s. 73-75; *Halil Menteşe'nin Anıları*, s. 122; Süleyman Kani İrtem, *Meşrutiyet Doğarken, 1908 Jön-Türk İhtilâli*, yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul 1999, s. 10-11; İrtem, *Yıldız ve Jön Türkler*, s. 306-322; Şakir, *İttihat ve Terakki –I-*, s. 239-244; Özdemir, *Abdülhamid'i Deviren Kurşun*, s. 119-122.

[143] Kırmızı, *Ferid Paşa*, s. 315-316; Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 19; Akşin, *Jön Türkler*, s. 126-127; Halil Ersin Avcı, *Türkiye 1908, İngiliz Büyükelçisi Sir Gerard Lowther'in 1908 Yılı Türkiye Raporu (Çeviri ve Değerlendirme)*, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Ofset, Çanakkale 2003, s. 9.

[144] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar", *Belleten*, XX/77 (1956), s. 107-108; Bayur, *Türk İnkılâbı*, c. II, k. IV, s. 171-172; Duru, *Hatıralarım*, s. 21; Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 20; Özdemir, *Abdülhamid'i Deviren Kurşun*, s. 124-137; Resneli Niyazi'nin kendi anlatımından dağa çıkış süreci için bk. Ahmed Niyazi, *Hâtırât-ı Niyazi*, s. 73-81; Niyazi Bey'in Resne'de asker ve zabitana yaptığı ilk

olmak üzere Sadık, Ziya, Yüzbaşı Habib, Fahri, İbrahim Şakir ve Eyüp Sabri Beyler [20 Temmuz] gibi isimler de aynı gaye doğrultusunda dağa çıktılar.[145]

Resneli Niyazi'nin meşrutî idare talebiyle dağa çıkması üzerine Şemsi Paşa, -Saray tarafından- Makedonya'daki kargaşa ve Cemiyet mensuplarının faaliyetlerinin önüne geçmekle vazifelendirildi. Paşa, bölgeye giderek Cemiyet'in faaliyetlerinin önüne geçmek üzere çalışmalarına başladıysa da herhangi netice elde edilemediği gibi Cemiyet açısından ciddî tehdit olarak değerlendirildiği için 7 Temmuz'da Manastır'da telgrafhaneden çıkarken mülazım Atıf Bey tarafından öldürüldü. Padişahın çok güvendiği isimlerden birisi olan Şemsi Paşa'nın ölümü Saray nezdinde büyük bir şaşkınlığa sebep oldu.[146] Yine aynı günlerde Avukat Sabit, Jandarma Mülazımı Ali ve Manastır Alayı İmamı Haki Efendiler de Cemiyet aleyhine faaliyetlerin içerisinde yer aldıkları iddiasıyla öldürüldüler.[147] Bu gibi hadiseler Saray'ı ciddî surette tedirgin etti. Manastır ve havalisindeki Cemiyet'in faaliyetlerini engellemek gayesiyle İzmir'den Selanik'e bir te'dip kuvveti sevk edildi; ancak bu kuvvetler de Doktor Nazım'ın propagandaları neticesinde cemiyete kazandırıldı; en azından "kardeşin kardeşe silah sıkmaması" noktasına getirildiler.[148] Netice itibariyle bölgede gerçekleştirilen suikastler ve Cemiyet'in aldığı tedbirlerle, Resneli Niyazi Bey ve arkadaşlarının meşrutiyetin iadesi yönündeki faaliyetlerinin önü daha da açılmış oldu.[149]

İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin siyasî cinayetler gerçekleştirmesi üzerine Saray, Selanik-Manastır merkezli hareketlerin yegâne müsebbibi olarak değerlendirilen Talât Bey'in görevinden alınmak suretiyle Anadolu'da münasip bir mahalle sürgün edilmesinin lüzumunu Hüseyin Hilmi

---

nutku ve nutkun sonunda yaptırdığı yemin metni için bk. Ahmed Sami (Eserin Naşiri), *Rumeli'de Niyazi Bey'in İlk Nutku ve Ordunu Suret-i Tahlîfi*, (y.y.)-(t.y.).

[145] Uzunçarşılı, "İkinci Meşrutiyetin İlanı", s. 114-115; Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 3, s. 41; Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 22; Dağa çıkışların hemen ardından 6 Temmuz 1908'de Manastır sokaklarına hükûmetin gayrimeşru olduğunu belirten beyannameler asılmıştır. Manastır Valisi'ne muhtıra verilmiştir. Muhtıra sureti için bk. Ahmed Refik, *İnkılâb-ı Azîm*, s. 45-51.

[146] *İSAM.,* Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı (*HHP*.), 25/1666 [24 Haziran 1324 tarihli belge]; Ahmed Refik, *İnkılâb-ı Azîm*, s. 40-41; Duru, *Hatıralarım*, s. 28; Uzunçarşılı, "İkinci Meşrutiyetin İlanı", s. 109-111; Süleyman Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, yay. haz. İsmail Dervişoğlu-İsmail Küçükkılınç, 1. bs., Kitabevi Yay., İstanbul 2013, s. 65-73; Vardar, *İttihad ve Terakki*, s. 42-45; Bedii N. Şehsuvaroğlu, "II. Meşrutiyet ve Atıf Bey", *Belleten*, XXIII/90 (1959), s. 311-323; Özdemir, *Abdülhamid'i Deviren Kurşun*, s. 145-178; Müfid Şemsi, *El Hakku Ya'lû Velâ Yu'lâ Aleyh*, Matbaa-i Bahriye, İstanbul 1335/1919, s. 25-27; Ahmed Niyazi, *Hâtırât-ı Niyazi*, s. 141-142, 153-155; II. Meşrutiyet'in ilânına giden süreçteki cinayetler ve Şemsi Paşa suikasti için bk. Kabacalı, *Siyasal Cinayetler*, s. 75-79; Şemsi Paşa, öldürülmesinden dört gün evvel Başkâtip Tahsin imzalı Yıldız'dan bir telgraf almış ve bu telgrafta Resneli Niyazi ve arkadaşlarının derhal tepelenmesi kendisinden talep edilmişti. bk. Ahmed Niyazi, *Hâtırât-ı Niyazi*, s. 131.

[147] Küçükkılınç, *Halk Unsuru*, s. 349.

[148] Knight, *1908 Devrimi*, s. 172-173; Uzunçarşılı, "İkinci Meşrutiyetin İlanı", s. 111-112; Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, s. 54-55; Duru, *Hatıralarım*, s. 27; Küçükkılınç, *Halk Unsuru*, s. 350.

[149] Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 22-23.

Paşa'ya bildirdi.[150] Talât Bey, Hüseyin Hilmi Paşa ile bu hususu görüştüğünde Paşa'ya tehdit içeren şu sözleri söyledi:

> "…Memuriyetten azlim ve Anadolu'ya teb'idim hakkında bir irade sadır olduğunu haber aldım. Azlim hususunda bir şey diyemem. Hükümet bir memuru istihdam edip etmemekte muhtardır. Ancak teb'id keyfiyetinin icrasına teşebbüs olunduğu takdirde hem benim şahsım, hem de sizin için iyi bir netice vermeyecektir."[151]

Neticede Talât Bey'in Anadolu'da bir mahalle sürgünü hakkındaki irade, Hüseyin Hilmi Paşa tavassutuyla tatbik edil(e)medi; zira Talât Bey'in yukarıya alınan ifadelerinde Cemiyet'in bölgede ne derece güçlü olduğunun işaretleri mevcuttur. Görüldüğü üzere Cemiyet, bölgede umumî müfettişlik vazifesini ifa eden Hüseyin Hilmi Paşa'yı dahî tehdit edebilecek güce sahiptir.

Suikastler ve takip edilen siyaset neticesinde meşrutiyetin iadesi uğruna verilen mücadelede önü açılan Cemiyet'in başarısında önemli bir etken de Haziran-Temmuz 1908'de gerçekleşen Firzovik toplantısıdır; bir okul gezisinin farklı algılanması ve vatanın tehlikede olduğu, dinine bağlı olanların Firzovik'e gelmeleri yönünde propagandalarla başlayan toplantı dinî bir mahiyet arz etmekteydi. Ayrıca toplantıya iştirak eden Arnavutların başlangıçta meşrutiyetin yeniden ilânı yönünde herhangi bir talepleri yoktu; ancak toplantı, cemiyet mensubu Galip Bey ve Necip Draga gibi isimlerin propagandaları neticesinde, meşrutî idare talebinde bulunan halk hareketi haline dönüştürüldü. 20 Temmuz 1908 tarihinde Yıldız Sarayı'na, yüz seksen Arnavut liderinin imzası bulunan ve Kanun-ı Esasi'nin mer'iyyetini talep eden bir telgraf çekildi. Bu telgrafta, ülkenin felaketlere sürüklenmesinin önüne geçilmesi gayesiyle *sünnet-i nebeviyye*den olan *meşveret usulü*nün Kanun-ı Esasi hükümlerine istinaden yeniden iade ve ikamesi ile Meclis-i Mebusan'ın toplanmasının Kosova ahalisi tarafından talep edildiği belirtildi.[152] Saray'dan herhangi bir cevap alınamayınca 22 Temmuz'da bir telgraf daha çekildi;

---

[150] Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, s. 52; bazı farklılıklar ile benzer anlatım için bk. Çavdar, *Talât Paşa*, s. 67.

[151] *Halil Menteşe'nin Anıları*, s. 124; Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, s. 53; Çavdar, *Talât Paşa*, s. 67; İnal, *Son Sadrıazamlar*, X-XIV. Cüz, s. 1934.

[152] Külçe, *Firzovik Toplantısı*, s. 17-24; Avlonyalı Ekrem Bey, *Osmanlı Arnavutluk'undan Anılar (1885-1912)*, çev. Atilla Dirim, 1. bs., İletişim Yay., İstanbul 2006, s. 232-233, 235; Firzovik toplantısı hakkında tafsilat için bk. Külçe, *Firzovik Toplantısı*, s. 31-93; Küçükkılınç, *Halk Unsuru*, s. 332-341; Uzunçarşılı, "İkinci Meşrutiyetin İlanı", s. 124-128; Alkan, *Selanik'in Yükselişi*, s. 238-259; Arnavutluk ulema ve meşayihi, toplantılar yaparak selamet-i devletin meşrutiyet idaresi ile mümkün olabileceğini düşündükleri için bir mukavele imza etmişlerdir. bk. Ahmed Refik, *İnkılâb-ı Azîm*, s. 43-44; Avlonyalı Süreyya Bey, hatıralarında, Arnavutların Yıldız'a karşı kıyamlarının maksadının "hulus-ı niyete, yani vatan-u umumînin istihlasına mebni" olduğunu ifade etmekte ve devamında da "Memâlik-i Osmaniyye'yi her halde inkısam ve izmihlalden ve anasır-ı muhtelife[yi] asırlardan beru ribka-i esaret altında bulunduran istibdadın seyyiâtından kurtarıb, müsavat-ı kâmiyeleye ve hüsn-i idareye mazhar etmek isterlerdi."

bu telgrafta halkın teskininin mümkün olmadığı ve silahlı olarak aşağı doğru inmekte olduğu vurgulandı. Halkın talebinin reddi durumunda vahametin muhakkak olacağı da ilave edildi.[153] Bu arada Şemsi Paşa'dan sonra bölgede asayişi sağlamak ve Cemiyet faaliyetlerinin önüne geçmek gayesiyle görevlendirilen Müşir Osman Paşa, Eyüp Sabri Bey tarafından 22 Temmuz'da dağa kaldırıldı[154]; bu durum Saray'ın çaresizliğini açıkça ortaya çıkaran bir gelişme oldu; çünkü Saray hangi tedbiri almaya çalışırsa çalışsın bölgedeki hareketlerin bir türlü önüne geçememekteydi. Bu arada İstanbul'da bir hükûmet değişikliği meydana geldi. II. Abdülhamid, Avlonyalı Ferit Paşa'yı azlederek yerine Sait Paşa'yı sadrazam tayin etti; on yedi senedir Seraskerlik yapan Rıza Paşa'yı orduda itaati sağlayamadığı gerekçesiyle azlederek yerine Ömer Rüştü Paşa'yı Harbiye Nazırı olarak atadı.[155] Ancak bu değişiklikler de meşrutî idarenin yeniden tesisi yönündeki süreci tersine çevir(e)medi. Çünkü artık iş işten geçmişti; zira Saray'a ardarda telgraflar çekilmekte, ısrarla meşrutî idare talebinde bulunulmaktaydı. Örneğin 23 Temmuz'da Saray'a yetmişin üzerinde telgraf çekildi.[156] Cemiyet aynı gün, meşrutiyetin yeniden ilânını duyurdu; Manastır'da 21 pare

---

demektedir. bk. Avlonyalı Süreyya Bey, *Osmanlı Sonrası Arnavutluk (1912-1920)*, yay. haz. Abdulhamit Kırmızı, 1. bs., Klasik Yay., İstanbul 2009, s. 97.

[153] Nitekim Priştina Mutasarrıf Vekili Firzovik hadisesini peyderpey Kosova Valisi Mahmut Şevket Paşa'ya aktarmıştır. Şevket Paşa ise durumdan Rumeli Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa'yı, O da Yıldız Sarayı'nı bu hususta bilgilendirmiştir. Priştina Mutasarrıf Vekili, Mahmut Şevket Paşa'ya "pek büyük sabırsızlık ve telâş irâe eden [gösteren] ahâliye rüesânın söz anlatmakda ve onların galeyân ve heyecânını teskîn" etmekte çok zorluk çekilmekte olduğunu bildirmiştir. Ahalinin Üsküp'e hareketi ve bu çerçevede Yıldız Sarayı'na çekilen telgraflar hakkında bk. *BOA., Y. EE*., 71/81 [9 Temmuz 1324 tarihli belgeler]; Yine 22 Temmuz'da Manastır İttihâd ve Terrakki Cemiyeti merkezinden de Saray'a bir telgraf çekilmiş ve bu telgrafta saygılı bir ifade kullanılarak kat'î bir şekilde Meclis-i Mebusan'ın açılması, meşrutiyetin ilânı talebinde bulunulmuştu. bk. Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 263-264.

[154] *İSAM., HHP*., 18/1187 [10 Temmuz 1324 tarihli belge]; Ahmed Niyazi, *Hâtırât-ı Niyazi*, s. 197-199; *Halil Menteşe'nin Anıları*, s. 124; Uzunçarşılı, "İkinci Meşrutiyetin İlanı", s. 112; Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 264; Akşin, *Jön Türkler*, s. 129-130; Özdemir, *Abdülhamid'i Deviren Kurşun*, s. 225-226.

[155] Kırmızı, *Ferid Paşa*, s. 321-325; *Said Paşa'nın Hâtırâtı*, Sabah Matb., Dersaadet 1328, c. II, k. II, s. 441-443; Sait Paşa'nın Sadrazam oluşu, beklentileri de beraberinde getirdi. Ali Haydar Midhat Bey bu hususta Paris'ten Sait Paşa'ya gönderdiği bir telgrafta şöyle demektedir: "1876 Kânûn-ı Esâsî'nin tatbîki ve hemân 'afv-ı 'umûmînin ısdârını ve Mabeyn-i Hümâyûn-ı Mülükânenin ve Meclis-i Vükelâ'nın tathîrini [temizlenmesini] Pâdişâha nasîhat vermek maksad-ı yegânesiyle iktidârı kabul eylemenize i'timâd etmek arzusundayım. 23 Temmuz 1908." bk. *BOA.*, Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maruzatı (*Y. PRK. A.*), 15/13 [23 Temmuz 1908 tarihli belge].

[156] Saray, Sadaret ve nezaretlere çekilen telgraflardan bazıları için bk. Uzunçarşılı, "İkinci Meşrutiyetin İlanı", s. 160-172; *Halil Menteşe'nin Anıları*, s. 124-125; Özdemir, *Abdülhamid'i Deviren Kurşun*, s. 240-246; Saray'ın yanında Kosova Vilayeti'ne de meşrutiyetin yeniden ilânı hususunda pek çok telgraf çekildi. Bu telgraflar için bk. Ziya Şakir, *Mahmut Şevket Paşa*, yay. haz. Serkan Erdal, Akıl Fikir Yay., İstanbul 2011, s. 69-72; İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin meşrutiyetin yeniden ilânını talep ettiğini belirtir bir telgraf da 10 Temmuz 1324'te Manastır Mıntıkası Kumandanı tarafından çekilmiştir. bk. *BOA., Y. EE*., 71/51 [10 Temmuz 1324 tarihli belge]; *BOA., Y. EE*., 71/52 [10 Temmuz 1324 tarihli belgeler]; Cemiyet'in Manastır merkezinden Yıldız Sarayı'na da pek çok telgraf çekilmiştir. bk. *BOA., Y. EE*., 71/69 [10 Temmuz 1324 tarihli belgeler]; Yine Kosova Vilayeti, Sadaret ve Saray gibi makamlara çekilen telgraflar için ayrıca bk. Ahmed Refik, *İnkılâb-ı Azîm*, s. 88-104.

top atışıyla meşrutiyet yeniden ilân edildi.[157] Bunu Preşova, Üsküp ve Serez takip etti. Köprülü'de de Enver Bey liderliğinde meşrutiyet yeniden ilân edildi.[158]

Bu gelişmeler üzerine II. Abdülhamid, Yıldız Sarayı'nda Heyet-i Vükela'yı topladı; görüşmede III. Ordu'dan ve Vilayât-ı Selâse'den gelen telgraflar değerlendirildi[159] ve Sultan II. Abdülhamid tarafından, "Kânûn-ı Esâsî'yi ben te'sîs etmişdim. Meclis-i Meb'ûsân'ın ikinci devre-i içtimâ'ında ta'tîli lüzûmu ihtâr kılınmışidi, öyle yapıldı. Seneler güzerân oldu, a'zâsı intihâb ve câmi' olunamadı. Mâdemki milletim bu kânûnun şimdi yine mer'iyetini istiyor, ben dahî verdim." denilerek Kanun-ı Esasi'nin tekrar yürürlüğe konulması kabul edildi.[160] Böylelikle Meclis-i Mebusan'ın yeniden açılmasını öngören ve "…beyne'l-ahâli sefk-i dimânın [kan dökmenin] vukû'unu men' etmek ve düvel-i ecnebiyenin müdâhalâtına sebeb verilmemek vâcibât-ı umûrdan bulunduğundan mezkûr meclisin güşâdı[nı] zarûrî…" olarak değerlendiren Meclis-i Vükela mazbatası Sultan II. Abdülhamid tarafından da kabul edilerek yürürlüğe girdi.[161]

---

[157] *BOA., Y. EE*., 71/68 [10 Temmuz 1324 tarihli belgeler]; Şakir, *İttihat ve Terakki –I-*, s. 350-351; Akşin, *Jön Türkler*, s. 130; Ahmed Refik Bey *İnkılâb-ı Azîm* adlı eserinde Namık Kemal Bey'e vurgu yaparak hürriyetin ilânı hakkında şöyle demektedir: "Bugün Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniye'yi ihyâ eden semere-i hürriyet, işte şu inkılâb-ı 'azîm bu gibi e'âzımın ve 'ale'l-husûs Kemal Bey'in ekmiş olduğu dâne-i feyzin mahsûl-i mübeccelidir." bk. Ahmed Refik, *İnkılâb-ı Azîm*, s. 7.

[158] *Enver Paşa'nın Anıları*, s. 90-91; Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, 14. bs., Remzi K.evi, İstanbul 2015, c. II, s. 13-15; Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 27-28; Enver Bey, bir mektubunda "hürriyetin ilânı" öncesini şöyle tasvir etmektedir: "Akşam Köprülü'ye girdik. Beni daha önceden tanıyan herkes gizli gizli bakıyordu bana. Şehir komitesiyle görüştüm, kapının önünde iki nöbetçi beni koruyordu. Görüşmede kumandan ve vali de vardı ve ertesi gün birer kahve içip merkez-i umuminin kararına uyarak usûlüne uygun biçimde sadakat yemini ettiler. Sağ el Kuran'a sol el kılıcıma uzanmış olarak ayakta yapılan bu seremoniden sonra hepimiz Meclis'in, Meşrutiyetin istikbâlinden, vatanın refahından ve daha bin şeyden bahsederek çok heyecanlı bir konuşmaya giriştik. 23 Temmuz'da Meşrutiyetin tatbikini ve Hürriyetin ilanını talep etmek için şehir halkı ve askerler vs. ile toplandık." bk. *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, yay. haz. M. Şükrü Hanioğlu, Der Yay., İstanbul 1989, s. 49.

[159] Mehmed Memduh (Esbak Dâhiliye Nazırı), *Esvât-ı Sudûr*, Vilâyet Matb., İzmir 1328, s. 77-80; *Said Paşa'nın Hâtırâtı*, s. 444-447; İngiliz Büyükelçisi Lowther de, nazırların, hadiselerin geri dönülemeyecek bir boyuta geldiğini belirterek padişaha anayasayı kabul etmesini önerdiklerini ve Sultan'ın bu öneriyi kabul ettiğini ifade etmektedir. bk. Avcı, *Türkiye 1908*, s. 9.

[160] Mehmed Memduh, *Esvât-ı Sudûr*, s. 80; Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 266; Kanun-ı Esasi'nin ilânı, *İkdam* ve *Sabah* gazetelerinde "Pâdişâhımız Çok Yaşa" başlığıyla verilmişti. bk. *İkdam*, 12 Temmuz 1324 [25 Temmuz 1908], Nu: 5088, s. 1; *Sabah*, 12 Temmuz 1324 [25 Temmuz 1908], Nu: 6764, s. 1; *Servet-i Funûn*, 13 Temmuz 1324 [26 Temmuz 1908], Nu: 1, s. 1-2.

[161] *Düstûr*, Tertib II, C. I, (10 Temmuz 1324-29 Teşrin-i Evvel 1325), Matbaa-i Osmaniye, Dersadet 1329, s. 1-3; Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 270-271; Tahsin Paşa, hatıralarında, Padişah etrafında toplanan meclislerin aslında meşrutiyete taraftar olmadıklarını belirtmekte, Şemsi Paşa'nın katli, Müşir Osman Paşa'nın dağa kaldırılması, Hüseyin Hilmi Paşa'nın "Benden başka İttihat ve terakkiye girmedik kimse kalmamıştır" beyanı, asker ve polisin Cemiyet'e katıldığı yönündeki haberlerin II. Abdülhamid'i meşrutiyeti yeniden ilâna sevkettiğini ifade etmektedir. Ayrıca "Sultan Hamit, meşrutiyeti idareyi kerhen ilân etti; buna şüphe yoktur" demektedir. bk. Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 78-79; II. Abdülhamid'in kızının hatıralarında babasının kendisine meşrutiyetin ilânı hakkında şunları söylediği ifade edilmektedir: " 'İlk Meşrutiyet'i ben ilan etmiştim ve daima meşrutiyet taraftarı olarak kaldım. Lâkin biz Japonlar gibi millet-i vâhide değiliz. Muhtelif unsurlardan müteşekkil olan imparatorluğumuzda yıkılmak tehlikesi bizi çok korkutmuştu. Bu sebepten bir zaman için kaldırmaya lüzum görüldü.' Babam biraz durduktan sonra yine gülümseyerek devam etti: 'Kızım Millet, bugün eskisi gibi cahil değildir. Oldukça terakki etmiştir. Mektepler açılmış, zâbitler yetişmiş, meşrûtiyeti idrak edecek hâle gelmiştir. Gazeteler ne kadar aleyhimizde bulunurlarsa

II. Abdülhamid döneminde halkın bir kısmının algısı "Meşrutiyet gelse, şu yönetim yıkılsa, özgürlük gelse, herşeyin çaresi bulunur"du.[162] Nihayet uğruna "sürgünlere" maruz kalınan meşrutiyet yeniden tesis edilmiş; yepyeni bir döneme girilmişti. Netice itibariyle büyük umutlar aşılayan meşrutiyet, toplumun kahir ekseriyeti tarafından memnuniyetle karşılanıyor; *hürriyet*, *adalet*, *müsavat* ve *uhuvvet* kavramları öne çıkarılarak başta Selanik olmak üzere İstanbul'da ve diğer vilayetlerde meşrutiyetin iadesi münasebetiyle nümayişler tertip ediliyordu.[163] Meşrutiyetin ilk günlerindeki Rumeli ahvali, meşrutî idare ile işlerin/problemlerin halloluvereceği inancını pekiştirmekteydi; çünkü kısa sürede sükûnet sağlanmıştı. Anasır-ı Muhtelife'ye [muhtelif milletlere] mensup çeteler silahlarını teslim etmeye başlamışlar; hatta Sandanski çetesi dahi silah bırakmıştı. Selanik ve çervesinde hayat kısa sürede normale dönmüştü.[164] Meşrutiyetin iadesinin hemen akabinde Rumeli başta olmak üzere toplumun

---

bulunsunlar, inşaallah meşrutiyet idaresini yürütmek azm ü kararındayım. Her türlü güçlüklere göğüs gereceğim.'" bk. Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid (Hatıralarım)*, Selçuk Yay., Ankara 1984, s. 136-137; Buna benzer bir ifade, Leskovikli Mehmet Rauf Bey'in hatıralarında geçmektedir. Rauf Bey, 1896 yılında Selanik'e sürgünü ile sonuçlanan tevkifinde Hüseyin Daim Bey tarafından sorgulandı. Bu sorguda Hüseyin Daim Bey'in kendisine şöyle söylediğini ifade etmektedir: "Rauf Bey! Sizin derece-i hamiyetinizi, şevket-meâb efendimize olan sadâkatinizi takdîr ederim. Çünkü siz mekteblisiniz mektepde elbette buralarını size öğredirler. Fakat her şey'in bir zamânı vardır. Bizim ahâlimiz câhildir. Bunlara hürriyet verilirse birbirini yiyecekler. Düşmânlarımız buralarını bildikleri için bizi tefrikaya düşürüb de bir gün evvel mülkümüzü perîşân etmek maksadıyla böyle fikirler ilkâ ederler. Vakti gelince velîni'met efendimiz kendiliğinden istediğimizi verecek fakat şimdiden böyle fikirler beslemek hamiyetsizlikdir…" bk. Leskovikli Mehmed Rauf, *İttihâd ve Terakkî*, s. 63-64.

[162] Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, yay. haz. Rauf Mutluay, 2. bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2000, s. 26; Sait Halim Paşa da benzer bir vurgu yapmakta "Müceddidlerimizi bu kadar hatâ-yı fâhişe düşüren şey onların memleketin ahvâl-i siyâsiyesini istedikleri gibi değiştirmekle ahvâl-i ictimâ'iyesini tahvîl ve taklîbe muvaffak olabilecekleri i'tikâdında bulunmuş olmalarıdır…" demektedir. bk. Said Halim Paşa, *Buhrânlarımız*, Şems Matb., İstanbul 1338/1335, s. 17.

[163] Meşrutiyetin yeniden ilânının Selanik'teki coşkusu için bk. Duru, *Hatıralarım*, s. 31-34; Selanik'teki gösteriler bazen tatsızlıklara da sebep oluyordu. bk. Şakir, *İttihat ve Terakki –I-*, s. 373-380; İstanbul'da da meşrutiyetin yeniden ilânı coşku ile karşılanmıştı. bk. *İkdam*, 13 Temmuz 1324 [26 Temmuz 1908], Nu: 5089, s. 1; Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım*, s. 189-190; Ferruh Alkend, İstanbul nümayişlerinin ilk olarak Selim Sırrı Bey ve kendileri tarafından tertip edildiğini belirtmekte ve mitingler hakkında bilgi vermektedir. bk. Alkend, *Ahrâr Fırkası*, s. 34; Kastamonu'da 30 Temmuz 1908'de hükûmet önünde büyük bir toplantı yapıldı. Bu toplantıda menfîlerden Malatya sâbık mutasarrıfı Reşit Bey de "Zulümden kurtulduk" hitabesiyle başlayan bir konuşma yaptı. bk. M. Ziyaeddin Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet Nasıl İlan Olundu*, Doğrusöz Matb., Kastamonu 1961, s. 13; Her yerde gösteriler yapılıyordu fakat bir müddet sonra işlerin de olağan akışına bırakılması gerekmekteydi. Nitekim İttihâd ve Terakki Cemiyeti, meşrutiyetin iadesinden birkaç gün sonra millete bir beyanname yayınlayarak herkesin iş ve güçleriyle meşgul olmasını istedi; ancak bu beyannameye rağmen nümayişler devam ettirildi. O yüzdendir ki Cemiyet, 7 Ağustos 1908'de bir beyanname daha yayınlayarak bütün nümayişlere son verilmesini talep etti. Bu beyannameler için bk. Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet, Yarıda Kalan İhtilâl, Tehcirin İç Yüzü, Nizamiye Kapısı, Prens Sabahattin ve Taklib-i Hükümet*, 1. bs., Alfa Yay., İstanbul 2013, s. 167-168; Meşrutiyetin iadesi akabinde Anadolu'da da kutlamalar yapıldı. Bazı yerlerde II. Meşrutiyet'in ilânı sürpriz olarak değerlendirildi. Meşrutiyetin iadesiyle birlikte *devr-i sâbık* idarecilerine yönelik baskılar yapıldı; görevden alınmaları için İstanbul'a telgraflar çekildi. II. Meşrutiyet'in ilk iki ayının taşraya yansıması hakkında tafsilat için bk. Kudret Emiroğlu, *Anadolu'da Devrim Günleri*, İmge Kitabevi Yay., Ankara 1999, s. 125-226; Kansu, *1908 Devrimi*, s. 137-153; Yine Bursa'da da İttihâdçılar, vali Tevfik Bey'den bir liste ile bazı isimlerin görevden alınmalarını ve teb'îdlerini talep etmişlerdir. Tevfik Bey İttihâdçıların tekliflerini kabul etmiştir. bk. *Tevfik Biren'in Hatıraları*, c. 1, s. 507-508.

[164] *İSAM., HHP*., 4/237 [16 Temmuz 1324 tarihli belge].

neredeyse bütün kesimlerinde memnuniyet duygusu hâsıl olmuştu. Yeni dönemden memnun olmayan kesimler olsa da herkes yeni döneme ayak uydurmaya çalışıyordu. Tunaya'nın belirttiği gibi "10 Temmuz'dan önce başhafiye Fehim Paşa gibi konuşuluyordu. 10 Temmuz'da herkes sanki birer Namık Kemal'dir."[165]

II. Meşrutiyet'in ilânı sürgünler perspektifinden değerlendirilirse şu hususu bilhassa vurgulamak icap etmektedir: II. Abdülhamid idaresi tarafından sürgün edilen Jön Türkler, fikrî bağlamda ve meşrutî idareye geçilme sürecinin olgunlaşması çerçevesinde katkı sağladılar; muhalifliğin taşraya yayılmasında, *hamidî idare*ye karşı tepkinin artmasında ve bu tepkinin politize olmasında etkili oldular. Ancak II. Meşrutiyet'in ilânı için gerçekleştirilen başkaldırıda sürgün ya da firari Jön Türklerin etkilerinin olduğunu iddia edebilmek mümkün değildir.[166] II. Meşrutiyet'in, Cemiyet'in Selanik-Manastır merkezlerindeki sürgün tecrübesine sahip olmayan İttihâdçıların olağanüstü gayretleriyle ilân edildiği aşikârdır. Çünkü meşrutiyetin iadesi sürecinde aktif görev alanlar, III. Ordu'da görevli orta dereceli subaylardır; yani Cemiyet'in Selanik-Manastır merkezleri mensuplarıdır. O yüzdendir ki sürgün Jön Türklerin meşrutiyetin iadesine katkılarının daha ziyade fikrî temel oluşturmak hususunda olduğu söylenebilir; nitekim Jön Türklerin muhalefet argümanları, bölgeselleştirilerek Talât Bey liderliğindeki dâhili merkez-i umumî tarafından da sahiplenilmiştir; ancak Jön Türklerdeki meşrutiyet algısı ile Makedonya'da mücadeleye girişen İttihâdçıların meşrutiyet algısı ve meşrutiyetten beklentileri aynı değildir; Jön Türkler meşrutiyeti, yönetim biçimi, özgürlüğe açılacak bir kapı olarak değerlendirirken İttihâdçılar ise Makedonya coğrafyasının devlete bağlı kalmasını temin edecek bir kurtuluş reçetesi olması mülahazasıyla ele aldılar.

1.2. Umûmî Af ve Etkileri

> "'Afv!... Ey mübârek, temîz, necîb kelime… Üç harf içinde ne büyük tesellîler, ne büyük hikmetler ihtivâ ediyorsun… Bugün en ziyâde sana muhtâcız. Hükûmetin 'afvına muhtâcız. Çünkü babalar, analar evlâdına, kadınlar kocalarına kavuşacak, sönmüş 'â'ileler canlanacak…

[165] Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 3, s. 45; Sait Halim Paşa, casus ve rüşvetçilerin dahî hürriyetperver ve vatanperver kesildiklerini ifade etmektedir. bk. Said Halim Paşa, *Buhrânlarımız*, s. 9.

[166] Hasan Kayalı, Makedonya'daki zora başvurma kararının İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin sürgündeki liderlerinin kararlarından büyük ölçüde bağımsız olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bu zora başvurma kararında, "imparatorluğun Avrupa'daki topraklarına özgü siyasî koşulların, yani Makedonya'daki çetelerin, Avrupa'nın empoze edip uyguladığı idari düzenlemelerin, Osmanlı devletinin Balkanlar'daki toprak kayıpları yüzünden zayıflamakta olduğu kanaatinin etkisi vardı" demektedir. bk. Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar, Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık 1908-1918*, çev. Türkan Yöney, 1. bs., Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2018, s. 64.

‘Afv edelim. Hep ‘afv edelim. Korkunç, karanlık mâzîyi şu nûr-ı hürriyetle silelim. İstikbâli düşünelim.”[167]

Meşrutiyetin yeniden ilânı, bu uğurda büyük sıkıntılara maruz kalmış kitleler nezdinde umûmî af beklentilerini beraberinde getirdi; zira II. Abdülhamid’in 1908 Temmuz’una kadarki idaresi boyunca *muhalif fikirlere sahip olmak, muzır neşriyatta bulunmak, cemiyet-i fesadiye*ye üye olmak vb. suçlamalarla pek çok kimse hapis ve sürgün edilmişti.[168] Şimdi ise uğruna çetin mücadeleler verilen meşrutiyet nihayet ilân edilmişti. Meşrutiyetin iadesi ile II. Abdülhamid idaresi büyük yara aldığına göre siyasî suçluların affı yönünde bir karar da derhal çıkartılmalıydı; işte İttihâd ve Terakki Cemiyeti’nin öncelikli taleplerinden biri bu mevzu olacaktır.[169] Elbette burada şu hususun izah edilmesi elzemdir; Cemiyet, meşrutiyetin yeniden ilânı sonrasında idareyi ele alabilecek kadrolara sahip ol(a)madığı için [kaht-ı ricâl] uzaktan müdahaleci bir anlayışla yönetimde etkili olma yolunu tercih etmek zorunda kaldı.

1890’lardan II. Meşrutiyet’in ilânına değin yegâne güç olan Saray’ın yeni dönemde otoritesi sarsıldı. Tanzimat’tan beri iki temel güç vardı: Saray ve Bâbıâli. Şimdi ise birbirini dengeleyen bu ikili mekanizmaya üçüncü ve daha aktif bir güç odağı olarak İttihâd ve Terakki Cemiyeti eklendi. Bu üç güç odağından İttihâd ve Terakki Cemiyeti, meşrutiyetin iadesiyle gerek idare gerekse de halk nezdinde önemli bir güç merkezi halini almıştı; ancak devleti idare edecek kadrosu olmadığı için II. Abdülhamid ricâline hükûmet etme noktasında ihtiyaç duymaktaydı. O yüzden gücünü hissettirerek suyun akışına göre hareket etme yolunu seçti. Hüseyin Cahit Bey, *Talât Paşa* adlı eserinde bu hususu şu şekilde ifade etmektedir:

> “Rütbesiz, nişansız, sakalsız, şansız ve şöhretsiz bir gencin vezaret ünvanile sadrazamlığa çıkmasını, sırmalı nâzır üniforması giyerek bir koltuğa kurulmasını bu memleketin havsalası alamazdı… 1908 Temmuzunda İttihat ve Terakki cemiyeti bir yüzbaşıyı yahut bir binbaşıyı serasker, bir posta başkâtibi Talât Efendiyi sadrazam ilan edemezdi. Buna şartlar ve haller izin vermezdi… Eğer meşrutiyetin ertesi günü halk Selânikteki İttihat ve Terakki âzalarının Bâbıâliye birer nazır olarak geldiklerini görseydi, memlekette

[167] *İkdam* gazetesinin “Hükûmetin Vazîfesi” başlığıyla verdiği ve af hususundaki görüşünü ihtiva eden yazı için bk. *İkdam*, 14 Temmuz 1324 [27 Temmuz 1908], Nu: 5090, s. 1.

[168] Ahmed Refik, meşrutî idare için gerçekleştirilen mücadele hakkında şöyle demektedir: “İşte Kemal Bey ile pîr ve meslek-i hamiyyet ve hürriyeti olan zevât-ı ta‘mîm fikr-i hürriyet ve tervîc-i usûl-i meşrûtiyet uğrunda mesâ‘î-i fedâkârânelerine mebnî menfâlarda, mahbeslerde, cânîlere mahsûs rutûbetli zindânlarda iskâna çalışdılar. Fakat yine terk-i meslek-i hamiyyet etmediler. Ne ‘âlîcenâbâne sebât! Ne merdâne metânet!” bk. Ahmed Refik, *İnkılâb-ı Azîm*, s. 8; İddiaya göre sürgündeki Müslümanların sayısı 60.000’i bulmaktaydı. bk. *The political Refugues, The Levant Herald and eastern Express*, 29 Temmuz 1908, s. 1’den aktaran Kansu, *1908 Devrimi*, s. 140; Bu rakamın çok abartılı olduğu söylenebilir.

[169] Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 3, s. 56.

muhakkak anarşi çıkardı. İttihatçılar bunu bildikleri için çekinmiş değildiler. Onların selim sevki tabiîleri kendilerini hükûmet makamlarına ve nezaretlere geçmekten men ediyordu."[170]

Meşrutiyetin yeniden ilânıyla birlikte büyük ölçüde güç kaybına uğrayan Saray da bu yeni durumu dikkate almak zorunda kaldı; Sultan II. Abdülhamid, 25 Temmuz 1908'de "…hürriyet-i şahsiye her türlü ta'arruzdan masûn bulunduğundan hafiyeliğin ilgâsını ve hafiye tahsîsâtının kat'ını ve polislerin kanûn ve nizâm dâ'iresinde îfâ-yı vazîfe etmeleri husûsunu emr ü fermân" buyurdu ve bu haber bütün vilayetlere tebliğ edildi.[171] 30 Temmuz tarihli bir *irade-i seniyye*de de "…Kânûn-ı Esâsî ve 'afv-ı 'umûmînin hâsıl etdiği hüsn-i te'sîrât[ın] ve Rumeli'deki İttihâd ve Terakki Cem'iyeti'nin niyât ve maksad-ı hâlisânesin"in etkisinin olduğu vurgulanıyor, artık hafiye teşkilatına ihtiyaç kalmadığı belirtiliyordu.[172] Böylelikle Padişah, saltanatı boyunca çok önem verdiği, azamî istifade ettiği bir yapıyı İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin baskısı neticesinde kaldırmak zorunda kalıyordu; yani Yıldız Sarayı'nın etkisi büyük ölçüde kırılmış oluyordu. Ayrıca pek tabii olarak Jön Türkler nezdinde hafiyelik teşkilatının kaldırılması fevkalade anlamlıydı; zira Jön Türklerden pek çok kimse hafiyelerin verdikleri jurnallerin bir neticesi olarak sürgünlere maruz kalmıştı; dolayısıyla bu ilgayı memnuniyet verici bir gelişme olarak değerlendirmeleri kaçınılmazdı.

Umûmî af konusu, ilk olarak, Kanûn-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konması yönünde İttihâdçı taleplerinin değerlendirildiği Meclis-i Vükela'da gündeme geldi; Meclis-i Vükela

---

[170] Yalçın, *Talât Paşa*, s. 34-35; Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 34; Yalçın'ın *Siyasal Anılar* eserinde, bu husus şöyle anlatılmaktadır: "Abdülhamid yönetimini deviren dernek, ülkenin başına ben geleceğim demiyordu. İşi kendi akıntısına bırakıyordu. Bırakmamak da elinde değildi. Sıradan adamların, ufak kâtiplerin, genç teğmen ve yüzbaşıların bir kabine kurabilmeleri olanağını herkesten önce doğru bulmayacak olanlar kendileriydi…" bk. Yalçın, *Siyasal Anılar*, s. 50-51; Yine benzer sonucu veren bir anlatı için bk. Duru, *Hatıralarım*, s. 43-44; Kazım Nami Bey, hatıralarının bir yerinde de İttihâd ve Terakki liderlerinin beceremeyecekleri endişesi ile hiç olmazsa alışıncaya değin yaşlı ve tecrübeli zatlara devlet işlerini bırakmalarının büyük bir hata olduğunu belirtmektedir. bk. *Aynı Eser*, s. 50-51; İttihâdçıların ilk etapta iktidarı ele alamamaları hususunda, Knight, "…Jön Türkler had ve hudutlarını bilecek kadar akıllı idiler. Aralarında, herhangi bir idarecilikten, maliye ve politika alanında yeterli bilgiye sahip olanları çok azdı, bundan dolayı mevcut hükümet mekanizmasını kullanmaya karar verdiler." demektedir. bk. Knight, *1908 Devrimi*, s. 219; Benzer bir görüş Ahmet İzzet Paşa'ya aittir. O da "İttihat ve Terakki ileri gelenleri başlangıçta gerçekten övülmeye değer bir nefis feragatiyle akılcı ve ölçülü davrandılar. Padişah tahtında bırakıldı. İşlerin başına eski tanınmış devlet adamları getirildi" demektedir. bk. Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, c. I, s. 67.

[171] *İkdam*, 13 Temmuz 1324 [26 Temmuz 1908], Nu: 5089, s. 2.

[172] *Düstûr*, Tertib II, C. 1, s. 9-10; Bu teşkilat ile Tahsin Paşa'nın ifadesiyle "bir jurnal maskaralığı" da ortaya çıkmıştı. Tahsin Paşa'nın jurnaller hakkındaki bir değerlendirmesi şöyledir: "Jurnalcilik bir aralık o raddeyi bulmuştu ki Hünkâra yaranmak veya herhangibir külâh kapmak için en akla sığmayacak maskaralıklar da jurnal şeklinde Padişaha arzedilir, hiçbir kıymet ve mahiyeti olmıyan esafil tarafından da jurnal verilir ve bu jurnallar bazen bütün muhabere silsilesi açardı. Evvelce de yazdığım veçhile Hırkaisaadet ve bayram alayları jurnalcıların marifetlerini göstermiye en yarıyan vesileler idi. Bu alayların icrası günü yaklaşınca jurnalcılar faaliyete geçerler, hayalhanelerinde uydurdukları çeşit çeşit yalanlarla hem Sultan Hamidin vehmini tahrik, hem de menfaatlerini temin ederlerdi." bk. Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 143.

İttihâdçıların meşrutî idare talebi üzerine değerlendirme yaparken, Hasan Fehmi Paşa tarafından, hazırlanacak olan mazbataya "mücrimîn-i siyâsiye hakkında 'afv-ı 'umûmî i'lânının derci" teklif edildi; ancak bu teklif, Kamil Paşa tarafından; "Ale'l-'amyâ [körü körüne] 'afv-ı 'umûmî i'lânı münâsib değildir. Mücrimînin ahvâl-i sâbıka ve lâhikaları [önceki ve şimdiki ahvalleri] tedkîk olunub 'afva müstahak görünenler 'afv edilir" gerekçesiyle kabul edilmedi. Sait Paşa ise Hasan Fehmi Paşa'nın teklifini yerinde bulmakla birlikte "afv-ı 'umûmî mes'elesini bu sırada ortaya koymak ve şu karâra derc etmek zihn-i şâhâneyi terdîd edeceği [geri çevirmeye sevk edeceği]" mülahazasıyla af hususunun sonraya bırakılmasını istedi.[173] İşte sonraya bırakılan umûmî af mevzuu, Meşrutiyetin yeniden ilânı sonrası güç odaklarından biri -en önemlisi- halini alan, idareyi sırf *devr-i sâbık*ın idarecilerine bırakmak istemeyen İttihâd ve Terakki Cemiyeti tarafından III. Ordu-yı Hümâyûn Müşiriyet-i Celilesi kisvesiyle gündeme getirildi ve derhal siyasî suçlulara yönelik bir düzenleme yapılması talep edildi. Çünkü Cemiyet'e mensup pek çok kişi Makedonya coğrafyasındaki faaliyetleri sebebiyle tutuklanmış; ancak meşrutiyetin iadesi sürecinde, fiilî olarak hapishaneler boşaltıldığı için serbest kalmışlardı. Cemiyet'in bu talebi Sadrazam Sait Paşa ve Meclis-i Vükela tarafından değerlendirildikten sonra 27 Temmuz 1908'de "Rumeli-i Şâhâne'de tarîk-i şekâvete sülûk edenlerin bazı şerâitle 'afvları hakkında İrâde-i Seniyye" çıkarıldı. Burada "…Rumeli-i şâhânede bulunan anâsır-ı muhtelifeden senelerden beri tarîk-i şekâvete sülûk etmiş olanların silahlarını hükûmete teslîm ile me'vâlarına gitmek üzere 'afv-ı âlî istirhâmında bulun"dukları belirtilerek bir daha bu tür yollara sapmamaları şartıyla affedildikleri vurgulandı.[174] Fakat bu af ilânı bölgede bazı kimseler nezdinde çok da mühim bir hadise olarak telakki edilmedi; çünkü ihtilal hareketlerine iştirak eden kimseler kendilerini affedilmesi gereken bir suçlu olarak değerlendirmiyorlardı. Makedonya coğrafyasında *hürriyet* mücadelesine girişmiş olan bu kimseler, bütün siyasî suçluların affedilmesini ve *devr-i sâbık*ta sürgüne gönderilmiş olanların af ve iade-i itibar ile vazifelerine iadelerini talep ediyorlardı. Bilhassa Avrupa'ya iltica eden, ya da menfî olarak orada bulunanlara yönelik düzenleme yapılmasını arzuluyorlardı.[175] Nitekim bu çerçevedeki talepler Memduh Paşa tarafından

[173] *Said Paşa'nın Hâtırâtı*, s. 447.
[174] *Düstûr*, Tertib II, C. 1, s. 3-5; *Sabah*, 15 Temmuz 1324 [28 Temmuz 1908], Nu: 6767, s. 1; *Servet-i Funûn*, 15 Temmuz 1324 [28 Temmuz 1908], Nu: 3, s. 4; Sait Paşa hatıralarında, 24 Temmuz Cuma günü Vilâyat-ı Selase'deki siyasî mücrimler hakkında padişahtan af talebinde bulunduğunu ifade etmektedir. bk. *Said Paşa'nın Hâtırâtı*, s. 449; Taner Aslan, "II. Meşrutiyet Dönemi Genel Af Uygulamaları", *Gazi Akademik Bakış*, 3/3 (2009), s. 43.
[175] İrtem, *Meşrutiyet Doğarken*, s. 72; Memduh Paşa, *Esvât-ı Sudûr*, s. 81; Siyasî menfîler de kendilerini suçlu olarak görmüyorlardı. Menfîler, affın mücrimîne mahsus olduğunu belirtirken kendilerinin, milletin hukuk-ı tabîiyesi olan hürriyet talep ederken *hamidî idare* tarafından mahkûm edilmiş olan fedâkarân-ı millet olduklarını ifade

Sadrazam Sait Paşa'ya iletildi. Bu talebe Sait Paşa'nın cevabı şöyledir: "…Bilirsiniz ki menfîler meyânında müşîr ve bâlâ rütbesini ve diğer rütbe-i askeriye ve 'ilmiye ve mülkiyeyi hâiz olanlar bulunduğu gibi memâlik-i mahrûse hâricinde haylice adamlar olmasıyla cümlesi İstanbul'a getirilince yukarısı ne söyler."[176] Buradan da anlaşılacağı üzere siyasî sürgün ve mahkûmlara yönelik umûmî af konusunun çetrefilli bir hâl aldığı görülmektedir; zira yüksek rütbeli subaylar, ilmiye ve mülkiye mensupları sürgün edilmişlerdi. Pek tabii bunların af sonrası geri dönüşlerinin, beraberinde birtakım sorunlara yol açabileceği düşünüldüğünden Padişah ve hükûmet, umûmî af hususunda kontrolü elden bırakmamak, ihtiyatlı davranmak arzusundadır; ancak halkta sabırsızlığın söz konusu olduğu, "evlatlarımıza af yok mu?" ifadelerinin sıkça duyulduğu bir ortamda, Memduh Paşa'nın da aşağıdaki ifadelerinden anlaşılacağı üzere umûmî aftan kaçınmak artık mümkün değildir: "Halk 'afv-ı 'umûmîye sabırsızlıkla muntazırdırlar. Bunun er geç olacağında şübhe edilemez. Bir müddetcik daha te'hîri vahîm netîce gösterir Kânûn-ı Esâsî'yi nasıl kuvvetle aldılar ise bunu da alırlar. Şiddetle istihsâl olunacağına taraf-ı şâhâneden şefkatle ibzâl edilmek ahsen olur."[177]

Umûmî af mevzuu, yer yer dönemin basınında ele alındı; *İkdam* gazetesinde "Vazîfe" başlığıyla birinci sayfadan verilen bir haberde, hükûmetin asayişi sağlamak gibi bir görevi olduğu vurgulandıktan sonra umûmî affın da "hükûmetin vazifesi" olduğu değerlendirilmekte ve bu hususta "Hükûmetin Vazîfesi" başlığıyla şu ifadelere yer verilmektedir:

> "…Bundan sonra hükûmete terettüb edecek ikinci vazîfe 'afv-ı 'umûmîdir. Kânûn-ı Esâsî ulularımızı diriltecek kadar te'sîr hâsıl etdi, herkesi sevindirdi, ihyâ etdi. 'Afv-ı 'umûmî i'lân edildiğini duyduk. Fakat bu henüz resmen i'lân edilmedi. Birtakım bî-çâre mazlûmların 'â'ileleri sabırsızlıkla çırpınıyor. Milletin bir kısmı sevinçden çıldırırken, minnetinden, teşekküründen sevgili pâdişâhını takdîs ederken o pâdişâhın sevgili evlâdlarından bir kısmı habshânelerde, menfâlarda bi-gayr-ı hakk inleyemez, bu mazlûmların çocukları, anaları, babaları, evlerde hâlâ ağlayamaz.
>
> Bu bâbda gösterilecek teennî [gecikme] muvâfık-ı hükûmet değildir. Mazlûmların sızlanmalarına meydân verilmemeli. Sevgili pâdişâhımızın derîn bir fikr-i siyâsî, nâfiz bir nazar-ı hikmet ile takdîr ve icrâsını fermân buyurduğu 'afv-ı 'umûmî milletin cerîhalarını saracak ilk merhem-i tesliyetdir. Çabuk olmalı ki milletin evvelden 'cerâim-i şahsiye' denilen hürriyet fedâkârlıklarından dolayı pek derîn, kapanmak bilmez yaraları var.

---

etmekteydiler. "Hukûkumuzu istirdâd etdiğimizden dolayı millet tarafından ('afv) kelimesiyle mi tatyîb [hoş] olunacakdık?" diyerek yakınmaktadırlar. bk. *Hukûk-ı Umûmiye*, 3 Eylül 1324 [16 Eylül 1908], Nu: 1, s. 1.

[176] Memduh Paşa, *Esvât-ı Sudûr*, s. 81-82.

[177] Memduh Paşa, *Esvât-ı Sudûr*, s. 82; Şakir, *İttihat ve Terakki –I-*, s. 472.

> ‘Afv! (?) Ey mübârek, temîz, necîb kelime… Üç harf içinde ne büyük tesellîler, ne büyük hikmetler ihtivâ ediyorsun… Bugün en ziyâde sana muhtâcız.
> Hükûmetin ‘afvına muhtâcız. Çünkü babalar, analar evlâdına, kadınlar kocalarına kavuşacak, sönmüş ‘â’ileler canlanacak…
> ‘Afv edelim. Hep ‘afv edelim. Korkunç, karanlık mâzîyi şu nûr-ı hürriyetle silelim. İstikbâli düşünelim.”[178]

Burada, ülkenin bütünüyle *sâhil-i selâmet*e çıkması yolunda atılacak olan ilk adımın umûmî af olduğu açıkça ifade edilmekte, yaraları sarmanın toplumsal kaynaşmaya ciddî katkı sağlayacağı hassaten vurgulanmaktadır. Zaten meşrutî idareden beklenen de *hürriyet*, *müsavat*, *adalet* ve *uhuvvet*’ti. Bu çerçevede umûmî af, adalet ve kardeşliğin sağlanması adına atılacak ciddî bir adımdı. Matbuat âleminin umûmî af meselesi üzerinde durması bu gibi haberlerle sınırlı kalmadı; *İkdam*’daki bir haber ışığında umûmî af meselesine bakılırsa gazete mesul müdürlerinin konuyu Sadrazamla görüştükleri görülmektedir; zira gazete idareci ve muharrirleri de umûmî affa taraftardırlar. Toplumda bir bütün olarak oluşan bu beklentinin hiç vakit kaybetmeden, derhal tahakkuk etmesi için *İkdam*, umûmî affın iki gün bile olsa geç ilânının meşrutî idareye zarar vermeye başladığını ifade ederek yüksek bir duyarlılıkla meseleye sahip çıktı. *İkdam*’a göre;

> “Kânûn-ı Esâsî’nin i‘lânı ‘afv-ı ‘umûmîyi de bi’t-tab‘ [tabîî olarak] istilzâm eder [gerektirir] ve hatta Kânûn-ı Esâsî’nin i‘lânı ile birlikde ‘afv-ı ‘umûmî i‘lânı mesâlih-i devlete daha ziyâde tevâfuk eder idi. Bu i‘lânın gecikmesi ‘umûm ahâlimize meşrûtiyet-i idârenin bahşetdiği meserrâtı [neşeleri] izâleye başlamış idi. Cerâim-i siyâsiye ‘atf ve isnâdıyla hukûk-ı şahsiyesinden mahrûm olan evlâd-ı vatanı mağdûriyetden kurtarmak bir vazîfe ve onların husûlüne çalışdıkları hayât-ı cedîdeden ilk önce kendilerini hissedâr etmek bir hamiyyet-i müterettibe idi...”[179]

İttihâd ve Terakki Cemiyeti, Rumeli’de ihtilal hareketlerine iştirak edenlere yönelik ilân edilen affın hemen akabinde muhalif siyasî fikirleri sebebiyle politika mücrimi olanlar hakkında da bir umûmî af ilân edilmesini talep etti. Bunun üzerine bundan sonraki süreçte herhangi bir suça iştirak etmemesi kaydıyla *erbâb-ı cinâyât* hariç tutularak siyasî suçluların da affedilmesi kararlaştırıldı. Bu yöndeki *irade-i seniyye* başta Rumeli Vilâyât-ı Selase Umumî Müfettişliği olmak üzere bütün vilayetlere, Şehremaneti’ne ve Zaptiye Nezareti’ne tebliğ edildi.[180] Hatta umûmî af ilânı öncesinde af talebinde bulunanlar Bâbıâli etrafında toplanarak bu talep

[178] *İkdam*, 14 Temmuz 1324 [27 Temmuz 1908], Nu: 5090, s. 1.
[179] *İkdam*, 15 Temmuz 1324 [28 Temmuz 1908], Nu: 5091, s. 1.
[180] *İkdam*, 15 Temmuz 1324 [28 Temmuz 1908], Nu: 5091, s. 1.

doğrultusunda nümayiş yaptılar. Şeyhülislam Efendi'nin mahdumu Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi azasından Ahmet Muhtar, *İkdam* gazetesi imtiyaz sahibi Ahmet Cevdet ve Mirza Said Paşazâde Kadri Beyler "siyasî suçlu" olarak değerlendirilenlerin de affını talep etmek üzere Memduh Paşa ile bir görüşme gerçekleştirdiler; bu görüşmede Memduh Paşa, umûmî af metninin hazırlandığını ve bugün ilân edileceğini bildirdi. Umûmî af ilânı kararı öğrenilince bu kararın dışarıda bekleyen kalabalığa duyurulması icap etti ve neticede karar Memduh Paşa tarafından Bâbıâli çevresinde bekleyen halka okundu ve halkta büyük bir memnuniyet hâsıl oldu.[181] Her ne kadar halkta büyük bir sevinç olsa da kısmî tereddüt de meydana geldi; o yüzden Ahmet İhsan Bey, kuvvetli bir teminat almak için Sadrazam Sait Paşa'ya gönderildi. Sait Paşa, siyasî sürgünlerin aflarına yönelik vilayetlere gönderdiği telgrafın bir suretini Ahmet İhsan Bey'e verdi ve bu suretle telgraf kalabalığa tebliğ edildi.[182] Ayrıca bütün vilayetlere umûmî af tebliği yapmakla iş bitmedi; tebliğin ardından siyasî suçluların serbest kalması hususunda da birtakım sorunlar baş gösterdi. Çünkü suçu işlediği yerden başka bir mahalle sürgün edilmiş kimseler bulunmaktaydı. Örneğin Sultan Abdülaziz'in şehadeti meselesinden Taif'e sürgün edilen ve tutuklu olan Fahri Bey ve iki arkadaşı ile başkaca sebeplerden dolayı Nablus vesaire de sürgün ve mahkûm olanlar vardı.[183] Yine Vilayât-ı Selase dâhilinde siyasî suç işleyen bazı kimseler başka vilayetlere sürgün edilmişlerdi; bunların da umûmî af kapsamına girip girmeyeceği muammaydı. Nitekim Rumeli Vilâyât-ı Selase Umumî Müfettişliği bu husus hakkında hükûmetten görüş talebinde bulundu. Bunun üzerine hükûmet, padişahın da onayını almak suretiyle, bir hizmette istihdam olunmak veya ikamete memuriyet şeklinde taşraya sürgün edilen yahut da bir suç neticesinde tevkif edilen ve Divan-ı Harp tarafından mahkûm edilen kişilerin de umûmî aftan yararlanabilecekleri yönünde açıklama yaparak meseleye son noktayı koydu.[184] Böylelikle taşraya siyasî saiklerle sürgün edilenlerin umûmî aftan bütünüyle yararlanmalarının önü açılmış oldu; ancak siyasî suçluların affı yönünde bahsedilen kararlara rağmen bazen uygulamada aksaklıkların olduğu ve bu aksaklıkların giderilmesi için vilayetlere ayrıca tamimlerin gönderildiği de görülmektedir.[185] Örneğin Sinop'ta siyasî sürgün olanlar umûmî aftan

[181] Umûmî af kararı neticesinde sevinçten Memduh Paşa'yı kucaklayanlar bile olur. bk. Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2010, s. 2; İrtem, *Meşrutiyet Doğarken*, s. 74.
[182] Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım*, s. 199-200; İrtem, *Meşrutiyet Doğarken*, s. 75.
[183] Bu sürgünlerden Sultan Abdülaziz'in şehadetinde dahli olduğu düşünülen Fahri Bey ve iki arkadaşı ile başka sebeplerden sürgün Hüseyin Kenan, Mazhar ve Şerif Sadık Beyler ile Yahya ve Şeref Paşaların siyasî suçlu olmaları hasebiyle tahliyelerine karar verilmiştir. Lakin bazı isimlerin ise durumlarının tahkik edilmesi talep edilmiştir. bk. *BOA.*, Meclis-i Vükela Mazbataları (*MV.*), 120/7 [3 Ağustos 1324 tarihli belge].
[184] *Düstûr*, Tertib II, C. 1, s. 5-6.
[185] *İkdam*, 23 Temmuz 1324 [5 Ağustos 1908], Nu: 5099, s. 2.

kendilerinin istisna tutulmalarına tepki gösterdiler ve Cevdet adlı bir şahıs imzalı mektup ile *İkdam* gazetesinde bu hususun dile getirilmesini talep ettiler.[186] Bu şekilde kamuoyu dikkatinin kendileri üzerine çevrilmesini sağlamaya çalıştılar. Yine Musul'da sürgün olan Rüstem Bey ve arkadaşları, siyasî suçlu olmalarına rağmen umûmî aftan yararlandırılarak serbest bırakılmadıklarını ifade ederek gereğinin yapılması talebinde bulundular.[187]

Siyasî suçlular hakkındaki umûmî af ilânı gazeteler tarafından memnuniyet verici bir gelişme olarak kabul edildi; siyasî sürgünlerin affı hakkında *Servet-i Fünûn*'da şöyle denilmektedir:

> "Sabırsızlıkla beklenen 'afv-ı 'umûmî dün bilâ-kayd ü şart resmen i'lân olundu. …Başka ta'bîr bulamadığım için 'afv-ı 'umûmî diyorum. Yoksa 'afv' kelimesi burada pek nâbecâdır [yersizdir]. Kabahat 'afv' olunur, hâlbuki 'cerâim-i siyâsiye' ile habslere atılan, menfâlara gönderilen kimseler bir kabahat işlememişlerdir. Bunlar mücrim değildir, mazlûmdur."[188]

Umûmî affın bir diğer mühim boyutu da adi suçluların durumuydu; çünkü siyasî suçluların affı yönünde kararlar çıktıkça hapishanelerde düzen bozuluyor, adi suçlular meşrutiyetin yeniden ilânından kendilerinin de faydalandırılmalarını, umûmî af kapsamına alınmalarını talep ediyorlardı. Bu çerçevede yer yer hapishanelerde huzursuzluklar yaşandı. Örneğin Trablusşam hapishanesindeki bazı mahkûmlar tahliye talepleri karşılık bulmayınca zabıtaya saldırarak serkeşlik yaptılar; olaylarda dört kişi öldü, birkaç kişi de yaralandı.[189] Yine meşrutiyetin iadesi akabinde Rumeli'deki hapishanelerde bulunan mahkûmlar, zor kullanmak suretiyle buralardan firar ettiler. Anadolu'nun değişik vilayetlerinde de benzer durumlar ortaya çıktı; bunun üzerine Dâhiliye Nezareti tarafından vilayetler uyarıldı; nazırın vilayetlere gönderdiği emirler neticesinde gerekli tedbirlerin alınmasına çalışıldı.[190] Ayrıca mahkûm aileleri adi suçluların da affedilmesi yönünde ilgili makamlara dilekçeler sundular. Hapishanelerdeki mahkûmlar, bilhassa müsavatı/eşitliği öne çıkararak af taleplerini içeren bir nutuk dahî meydana getirmişlerdi. Hüsnü Efendi tarafından okunan nutukta şu ifadelere yer verilmektedir:

---

[186] İlgili mektupta Sinop'ta mevkuf yirmi üç siyasî mücrimin tahliye edilmediği vurgulanmaktadır. bk. *İkdam*, 30 Temmuz 1324 [12 Ağustos 1908], Nu: 5106, s. 3; *Sabah* gazetesindeki bir haberde de Fizan'da bulunan sekiz menfînin de serbest bırakılmaları ve iadeleriyle ilgili yetkili makamların telgrafla bilgilendirildiği belirtilmektedir. bk. *Sabah*, 2 Ağustos 1324 [15 Ağustos 1908], Nu: 6785, s. 1.
[187] *BOA., DH. MKT.*, 1299/2 [8 Eylül 1324 tarihli belge].
[188] *Servet-i Fünûn*, 15 Temmuz 1324 [28 Temmuz 1908], Nu: 3, s. 1.
[189] *Sabah*, 15 Eylül 1324 [28 Eylül 1908], Nu: 6829, s. 2.
[190] *Said Paşa'nın Hâtırâtı*, s. 453-454.

> "Vatandaş, Ahâli. Üç gündür hürriyet i'lân olundu. Üç gündür dışarıda herkes şâdân, herkes i'lân-ı meserret ediyor. Hürriyet meydana çıkdı diye herkesin gözlerinden zevk ve meserret yaşları akıyor. Bu ne? Hürriyet için değil mi? Siz dışarıda ezvâk-ı hürriyetle [hürriyete yakışır zevklerle] sermest olasınız da biz ne için kâ'ide-i müsâvât hilâfına olarak esâret ve habs ve zindân köşelerinde kalalım. Bugün bütün millet nâ'il-i müsâvât oldu. Dışarıda saz-bayrâm yapıyorsunuz. Biz burada esâret içindeyiz. Izdırâblar çekiyoruz. Müsâvât yok mu? Vezâ'if-i mukaddeseniz arasında bizim tahlîsimizi de düşünmek lâzım değil mi. Gayretiniz, hamiyyetiniz bunu îcâb eder. Vatan nâmına hürriyet nâmına nâmus nâmına bu feryâdımızı cihâna duyurmalısınız. Yaşasın Pâdişâhımız, Yaşasın Millet."[191]

Netice itibariyle, Saray ve Hükûmet, mahkûmların ve ailelerinin ısrarlı talepleri, siyasî suçluların da emsal teşkil etmesi gibi hususları ciddiyetle ele aldı ve umûmî af, 28 Temmuz'da, Rumeli'deki adi suçlulardan cezalarının üçte ikisini çekenleri, 13 Ağustos'ta ise bütün vilayetlerdeki adi suçluları kapsayacak şekilde genişletildi.[192] Suçlulardan affedilecek olanların Kanun-ı Esasi dairesinde vatana hizmet edeceklerine dair yemin etmeleri şart koşuldu.[193]

Meşrutiyetin yeniden ilânı akabinde devlet/hükûmet yeni bir başlangıç yapmak arzusuyla hareket etti; herkesi "hürriyet şemsiyesi" altına aldığını göstermeye çalıştı.[194] Siyasî suçluları yani sürgün ve mahkûmları affetti; bu af ile "meşrutiyetin kurumsallaşması" adına önemli bir adım atılmış oldu.[195] Ayrıca umûmî af ilânı İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin toplum nezdindeki itibarını daha da artırdı. Adi suçlululuları da kapsayan umûmî af ile hapishaneler büyük ölçüde boşalmış oldu. Umûmî af ile hapishanelerdeki pek çok mahkûmun serbest bırakılması yer yer asayiş sorunlarını beraberinde getirdi; serbest bırakılan adi suçluların bir kısmı daha sonra tekrar suçlara karışmak suretiyle tevkif edilerek cezaevlerine gönderildi.[196]

1.3. Menfîlerin Menfâlarından Geri Dönüşleri

"Ey siyasî müttehimler, bî-cürm mahkûmlar
Ey vatandan bunca mahcûr olan mazlûmlar
Ey fedâkârân-ı hürriyet, felâket-dîdeler
Terk idek artık o kâtil-i mahbes ve menfâları
Tay idek ıssız, mukassî çölleri, sahrâları
Hasret didârınızla ağlıyor kan dîdeler!

[191] *İkdam*, 15 Temmuz 1324 [28 Temmuz 1908], Nu: 5091, s. 2.
[192] *Düstûr*, Tertib II, C. 1, s. 7, 40-44.
[193] İlgili şartı yerine getiren 962 erkek ve 27 kadın mahkûm affedilmiştir. bk. *İkdam*, 17 Temmuz 1324 [30 Temmuz 1908], Nu: 5093, s. 3.
[194] Aslan, "Genel Af Uygulamaları", s. 43.
[195] Emiroğlu, *Devrim Günleri*, s. 25-26.
[196] Umûmî af sonrası asayiş bozuklukları ve tedbirler hakkında bk. Tanış, *Siyasî Af*, s. 104-108.

Şimdi nevbet: habs olunmak; nefy olunmak nevbeti
Milleti tahkîr eden hâinler gider… Siz gelin."[197]

II. Meşrutiyet'in ilânının hemen ardından İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin de talepleri üzerine umûmî af çıkarılınca II. Abdülhamid'in yönetim anlayışına karşı *meşrutiyet* ve *hürriyet* kavramlarını öne çıkararak Padişah ile mücadeleye girişmiş olan menfî Jön Türkler menfâlarından memleketlerine dönmeye başladılar. Sadece menfî Jön Türkler değil, *devr-i sâbık*ta baskılara maruz kaldığı için firar eden veya gönüllü sürgün olanlar da umûmî af sonrası ülkeye dönüş yaptılar.[198] Firari ya da gönüllü sürgün Jön Türklerden yurda avdet edenlere yönelik büyük karşılama merasimleri tertip edildi; zira onlar meşrutî idare uğruna büyük sıkıntılara göğüs germiş olan "ahrâr-ı millet" olarak telakki edilmekteydiler. En azından meşrutî idarenin ilk günlerinde böyle bir algı mevcuttu. Jön Türklerin yurda dönüşlerinde büyük merasimlerle karşılanmaları ile halkın meşrutiyet bilincini artırma ve meşrutiyete sahiplik duygusunu pekiştirme amacı da güdülmüş olabilir.

Menfâlarından memleketlerine dönen menfîler özellikle İstanbul'da büyük nümayişlerle karşılanırken, bu karşılama merasimlerinin sakıncaları üzerinde de durulduğu görülmektedir. Nitekim bu husus *Servet-i Fünûn*'daki bir haberde ele alınmakta, karşılama merasimlerinin sakıncaları üzerinde durularak vatandaş ikaz edilmektedir:

> "Şimdi kardeşlerime de söyleyeyim ki mazlûmîn birer birer geldikce hepsini alkışlamak için ayrı ayrı nümâyişler yapmak memleketin hayât-ı iktisâdiyesini bozar. Uğraşdığımız, beklediğimiz bu mudur? Kânûnsuzlukdan şikâyet ediyorduk. Kânûnsuzluğu kendimiz yapmayalım."[199]

Fakat bu talep halk nezdinde karşılık bulmayacak, büyük karşılama merasimlerinin yapılmasına devam edilecektir.

Umûmî af sonrasında İstanbul'a dönen önemli Jön Türklerden birisi İttihâd-ı Osmanî Cemiyeti'nin kurucularından İbrahim Temo'dur. Hatıralarında anlattığı üzere, kendisinden önce İstanbul'a giden Kartallı Mustafa adında bir arkadaşı Bahriye Nazırı ile görüşerek Jön Türklerin

---

[197] İhsan Adlî, "Menfî ve Firarilere", *Hukûk-ı Umûmiye*, 5 Eylül 1324 [18 Eylül 1908], Nu: 3, s. 4; Burada "milleti tahkîr eden hâinler" denilirken kastedilen *devr-i sâbık*ın devlet adamlarıdır; Büyükada'da ikamete memur edilen ve sair kimselerdir.

[198] A. V., *İhtilâl Fırkalarının Teşebbüs-i İhâneti yahud Fedâkârân-ı Millet Cemiyeti*, (y.y.) 1326, s. 2-3; Knight, eserinde "Avrupa ve Amerika'dan Osmanlı mülküne avdet eden 70000 sürgün…" demektedir. bk. Knight, *1908 Devrimi*, s. 201; Bu rakamın abartılı bir rakam olduğu söylenebilir.

[199] *Servet-i Funûn*, 15 Temmuz 1324 [28 Temmuz 1908], Nu: 3, s. 2.

İstanbul'a dönüşü hususunda yardım talep etti. Bahriye Nazırı talebi kabul ederek bir vapur gönderilebileceğini belirtti. Durumun İbrahim Temo'ya aktarılması üzerine Temo, Bahriye Nazırına teşekkür etmekle birlikte "boş yere masrafa lüzum yoktur" cevabını verdi ve teklifi kabul etmedi.[200] Netice itibariyle yolcuları arasında Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın da bulunduğu *Regele Carol* vapuruyla 17 Ağustos 1908'de İstanbul'a geldi.[201] Temo, hatıratında İstanbul'a vardığı ânı ve karşılamayı şöyle tasvir etmektedir: "Vapur Galata rıhtımına yanaştığında, dışarısı, bizi karşılamaya gelen yüzlerce dost, el ve mendil sallayarak, öpmek işaretini vererek alkışlar yağdırıyorlardı."[202] İbrahim Temo kendisini karşılamaya gelenlerle ilgili olarak bu tasviri yaptıktan sonra, hatıralarında, II. Abdülhamid'in hışmına uğrayanlardan birisi olan Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın koluna girdiğini ve kalabalığa Paşa'yı, "Vatandaşlar! Yalnız bizi alkışlamayınız, size büyük bir yâdigâr getirdik. Bizimle beraber gelen bu kişi, muhterem Erzurum kahramanı ve bizim gibi vatandan ayrılmış olan, Müşir Ahmet Muhtar Paşa'yı takdim ediyorum." dediğini ifade etmektedir.[203] İstanbul'a avdet eden İbrahim Temo ve arkadaşları [yaklaşık 150 ahâli-i islâmiye] bir gün sonra Divanyolu'ndaki Millet Bahçesi'nde toplandılar. Burada heyetin reisi sıfatıyla bir konuşma yapan Temo,

> "içtimâ'dan maksad[ın] hürriyeti takdîs için İstanbul'u ziyâret edecek bir meserret alâyıyla ve vatanperverâne nutuklarla 'umûm vatandaşlara arz-ı muhabbet ve samîmiyet olduğunu ve bu sûr-ı hürriyete [hürriyet şenliğine] iştirâk edecek yerli ve ecnebî zevâtın vakâr-ı osmanî ile mütenâsib bir sûretde arz-ı hayât eylemeleri[nin] lâzımeden bulunduğunu beyân eyledi."[204]

Umûmî af ilânı akabinde hürriyetine kavuşan isimlerden birisi de Müşir Fuat Paşa'dır. Paşa, II. Abdülhamid'in hakkında çok ciddî kuşkular taşıdığı bir kişiliktir. Hatta af mevzuu gündeme geldiğinde "Fuat Paşa haricindekileri affedelim" dediği dahî söylenir. Paşa, geçmişte

---

[200] *İbrahim Temo'nun Anıları*, s. 180.

[201] Ahmet Muhtar Paşa, İstanbul'a geldiğinde büyük bir kalabalık tarafından karşılanmıştır. bk. *İkdam*, 5 Ağustos 1324 [18 Ağustos 1908], Nu: 5112, s. 3; *Sabah*, 5 Ağustos 1324 [18 Ağustos 1908], Nu: 6788, s. 3; Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti mensupları da İbrahim Temo'yu karşılayanlar arasındadır. bk. *Hukûk-ı Umûmiye*, 3 Eylül 1324 [16 Eylül 1908], Nu: 1, s. 3.

[202] *İbrahim Temo'nun Anıları*, s. 182.

[203] *İbrahim Temo'nun Anıları*, s. 182.

[204] *Sabah*, 6 Ağustos 1324 [19 Ağustos 1908], Nu: 6789, s. 2; İlgili toplantının diğer bir haberi için bk. *İkdam*, 6 Ağustos 1324 [19 Ağustos 1908], Nu: 5113, s. 3; *Servet-i Funûn*, 7 Ağustos 1324 [20 Ağustos 1908], Nu: 29, s. 4; İbrahim Temo kendisine yöneltilen İttihâd ve Terakki'ye yönelik bir soruya da "…mü'essislerinden bulunduğum cem'iyetin a'zâsı bugün hamdolsun bütün milletdir. Cem'iyete intisâbın bir inhisâr altına alınması taraftârı değilim. İçinde yaşadığımız cem'iyetin re'isi hakîkaten padişahımız olduğu gibi, tekrâr ederim ki, a'zâ ve efrâdı da bütün Osmanlılardır. Cem'iyet içinde bulunmayanlar ancak usûl-ı 'atîka taraftârlarıyla Kânûn-ı Esâsî ve hürriyet düşmanlarıdır!" şeklinde cevap vermiştir. bk. *Sabah*, 6 Ağustos 1324 [19 Ağustos 1908], Nu: 6789, s. 2.

cephelerde büyük hizmetler ifa eden bir kişilik olmasının yanında "istibdâd" devrinde jurnaller neticesi olarak sadece kendisi değil ailesi de sürgünlere maruz kalmış mühim bir şahsiyettir. Paşa, kahramanlığı ile nam salmış müşir rütbesini haiz, meşrutiyetin iadesi sonrasında da İttihâdçılar nezdinde kıymet atfedilen bir isimdir. O yüzdendir ki onun *Senegal* vapuruyla İstanbul'a gelişi görkemli bir karşılamaya sahne oldu.[205] Fuat Paşa ve arkadaşları Şam'dan İstanbul gelinceye kadar güzergâh boyunca büyük ilgi gördüler. Örneğin Paşa, Çanakkale Boğaz Muhafızlığı tarafından "Yaşasın asker kahramanlar! Selam sana ey mazlum büyük asker!" nidalarıyla karşılandı. Fuat Paşa bu sözlere "Yaşasın Vatan! Yaşasın Hürriyet!" ifadeleriyle karşılık verdi. Fuat Paşa'nın yanında Şam, Akka, Halep, Diyarbakır ve Adana menfâlarından serbest bırakılmış olan kimseler de bulunmaktaydı. Çanakkale'deki merasim akabinde yolculuğa devam edildi ve 12 Ağustos'ta Galata rıhtımına gelindi; burada da büyük bir coşku vardı.[206] Fuat Paşa'nın İstanbul'a gelişine tanıklık etmiş olan Ahmet İhsan Bey, manzara hakkında şöyle demektedir:

> "…Sarâyburnu'nda vapûrların 'adedi yirmiye yaklaşdı; Senegal'in etrâfını kayıklar ihâta eyledi. Yanaşmak için takarrüb etdiğimiz Galata rıhtımı insân yığınından müteşekkil bir meydân olmuşidi; hürriyet sadâları semâya 'aks eyliyor idi. Vapûr rıhtıma bağladı. Bu ne 'ulvî manzara! İstanbul, İstanbul olalı böyle heybetli ve 'azâmetli bir nümâyiş görmemişdir. Yaşasın ehl-i vatan."[207]

Vapurda pek çok sürgün bulunmaktaydı; lakin esas ilgiyi Fuat Paşa görmekteydi. Çünkü O, meşrutiyetin iadesinin *hürriyet* getirdiğinin müşahhas bir örneği olarak değerlendirilmekte ve öne çıkmaktaydı.

Menfîlerin İstanbul'a avdetleri mevzuunda bahsedilmesi icap eden önemli bir kişi de Trablusgarp Valisi Recep Paşa'dır. Paşa, Trablusgarp'tan İstanbul'a avdet ederken yanına bölgedeki menfî Jön Türklerden bazılarını da almıştı. Netice itibariyle Paşa ve beraberindeki menfîler 14 Ağustos 1908'de *Selanik* vapuruyla İstanbul'a avdet ettiler.[208] Recep Paşa ile beraber

---

[205] İrtem, *Hafiyelik ve Sansür*, s. 171-172; Dadyan, "Fuat Paşa", s. 26.

[206] *Servet-i Fünûn*, 31 Temmuz 1324 [13 Ağustos 1908], Nu: 19, s. 1-2; *Sabah*, 31 Temmuz 1324 [13 Ağustos 1908], Nu: 6783, s. 2; *İkdam*, 31 Temmuz 1324 [13 Ağustos 1908], Nu: 5107, s. 3; Meşrutiyetin iadesi sonrasında Elena kahramanı Müşir Fuat Paşa'nın rütbeleri iade edilmiştir. bk. *BOA., BEO*., 3396/254655 [31 Ağustos 1324 tarihli belge].

[207] *Servet-i Fünûn*, 31 Temmuz 1324 [13 Ağustos 1908], Nu: 19, s. 2.

[208] Recep Paşa'nın yolculuğu peyderpey gazetelerde haber yapılmıştır. İstanbul'a hareket edeceği haberi için bk. *Sabah*, 22 Temmuz 1324 [4 Ağustos 1908], Nu: 6774, s. 3; *İkdam*, 26 Temmuz 1324 [8 Ağustos 1908], Nu: 5102, s. 2; Selanik vapuruyla Trablusgarp'tan hareket eden Recep Paşa'nın perşembe günü İstanbul'a muvasalat edeceği hakkında bk. *Sabah*, 29 Temmuz 1324 [11 Ağustos 1908], Nu: 6781, s. 2; Recep Paşa'nın Çanakkale'ye geldiği ve İstanbul'a geleceği hakkında bk. *Sabah*, 1 Ağustos 1324 [14 Ağustos 1908], Nu: 6784, s. 3; Recep Paşa'nın

İstanbul'a gelen sürgünlerin isimleri aşağıdadır: Bedevi Şeyhi ve Dolmabahçe Camii Hatibi Şeyh Nail Efendi, Mabeyn-i Hümâyun mütercimlerinden Feyzullah Bey, Şura-yı Devlet Bidayet Mahkemesi Müddei-i Umumi muavinlerinden İsmail Hakkı Efendi, Mekteb-i Tıbbıye talebesi Fatihli İbrahim Nazmi Efendi, Etıbbâ-yı Askeriye'den Yüzbaşı Reşit Bey, Mekteb-i Tıbbıye talebesi Sabri Efendi, Mekteb-i Tıbbıye talebesi Asitaneli Mehmet Efendi, Mekteb-i Tıbbıye talebesi Kumkapılı Kenan Efendi, Mekteb-i Tıbbıye talebesi Cibalili İbrahim Efendi, Mekteb-i Tıbbıye talebesi Galatalı Emin Efendi, Mekteb-i Harbiye'den Mevlüt Efendi, Mekteb-i Mülkiye-i Tıbbiye'den Rıfat Efendi, Mekteb-i Mülkiye-i Tıbbiyeden Mail Efendi, Mekteb-i Tıbbiyeden Fenerli Mahmut Efendi, Mekteb-i Tıbbiyeden Fatihli Hamdi Efendi, Rüsumat ketebesinden Yümni Efendi, Rüsumat ketebesinden Şemsi Efendi, Topçu Yüzbaşı Hilmi Efendi, Süvari Zabiti Baha Efendi, Mekteb-i Mülkiye talebesinden Rıfat Efendi, Bursalı Şeyh Ahmet Efendi (ailesi ile), Asitaneli Şeyh Vehbi Efendi, Asitaneli Şeyh Salih Efendi, Bahriye'den Mülazım-ı Evvel Osman Efendi ve Bahriye'den Mülazım Safvet Efendi. Ayrıca Recep Paşa ile İstanbul'a gelen menfîler arasında Trablusgarp Mutasarrıfı Bekir Bey de bulunmaktadır. Recep Paşa ve arkadaşları, İttihâd ve Terakki Cemiyeti erkânı ile Hassa Birinci Alayın mızıkası, istimbotlar ve halkın "yaşasın hürriyet, yaşasın adalet, yaşasın müsavat, yaşasın asker, yaşasın padişahımız" tezahüratları ile görkemli bir şekilde karşılandılar. Bunların haricinde Trablusgarp'ta menfî olan on kişi de çeşitli memuriyetlerle vazifelendirildikleri için bu memuriyetlerden ayrıldıkları anda hemen İstanbul'a döneceklerdir.[209]

Recep Paşa, Jön Türkler Trablusgarp'a sürgün edildiklerinde onlara büyük yardımlarda bulunmuş, hatta menfâlarından kaçmalarına dahî göz yummuştu. İttihâd ve Terakki Cemiyeti tarafından da kıymet atfedilen bir kişilikti. O yüzdendir ki –daha kendisi İstanbul'a avdet etmeden- II. Meşrutiyet'in ilânından kısa bir süre sonra Sait Paşa Hükûmeti istifa edince yerine teşkil olunan Kamil Paşa Hükûmeti'nde İttihâdçıların arzusu mucibince Harbiye Nazırlığı'na getirildi. Paşa İstanbul'a gelir gelmez vazifesine başladı[210]; ancak O'nun nazırlığı çok kısa sürdü:

İstanbul'a muvasalatı hakkında bk. *Tanin*, 2 Ağustos 1324 [15 Ağustos 1908], Nu: 15, s. 2-3; *Sabah*, 2 Ağustos 1324 [15 Ağustos 1908], Nu: 6785, s. 1.

[209] *İkdam*, 2 Ağustos 1324 [15 Ağustos 1908], Nu: 5109, s. 1-2; *Sabah*, 2 Ağustos 1324 [15 Ağustos 1908], Nu: 6785, s. 1; *Tanin*, 2 Ağustos 1324 [15 Ağustos 1908], Nu: 15, s. 3; *Servet-i Funûn*, 2 Ağustos 1324 [15 Ağustos 1908], Nu: 21, s. 2; İrtem, *Meşrutiyet Doğarken*, s. 185-186; Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım*, s. 230-231; Yalçın, *Siyasal Anılar*, s. 57-58.

[210] *Servet-i Funûn*, 4 Ağustos 1324 [17 Ağustos 1908], Nu: 23, s. 1-2; *Sabah*, 3 Ağustos 1324 [16 Ağustos 1908], Nu: 6786, s. 1.

16 Ağustos 1908'de vazife başında vefat etti.[211] Paşa'nın vefatı Jön Türkler nezdinde derin teessürle karşılandı. Örneğin ünlü Jön Türk İbrahim Temo, İstanbul'a dönüşünde kendisini Galata rıhtımında karşılayan insanlara Recep Paşa'nın âni ölümü hakkında şöyle demekteydi: "…Trablusgarp'ta ve diğer yerlerde hürriyet için sürgün edilen, zindanlara tıkılan vatan evlâtlarını ve bütün hürriyet severleri koruyan, kıymeti ve pek büyük Matlı Recep Paşa'yı kaybettiniz, üzgünsünüz, ağlıyorsunuz..."[212]

Meşrutiyetin yeniden ilânı ve umûmî af üzerine Avrupa'dan dönen mühim isimlerden birisi de meşhur Jön Türk Prens Sabahattin Bey'dir. Sabahattin Bey, daha Paris'ten hareket ederken oradaki Jön Türkler ve bazı Ermeniler tarafından uğurlama merasimi ile yolcu edilmişti.[213] Nitekim Sabahattin Bey'in yolculuğu İstanbul gazeteleri tarafından fevkalade önemli bir hadise olarak telakki edildi ve İstanbul'a avdetine kadarki yolcuğu hakkında gazetelerde haberler yapıldı.[214] Sabahattin Bey, 2 Eylül 1908'de *Senegal* vapuru ile İstanbul'a geldi; Jön Türklüğün bu önemli ismi için büyük bir karşılama merasimi tertip edildi.[215]

Avrupa'dan İstanbul'a önemli dönüşlerden biri de Kanun-ı Esasi deyince akla gelen meşhur sadrazam Midhat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Midhat'ın gelişidir. Ali Haydar Midhat Bey'in İstanbul'a geleceği günler öncesinde gazetelerde yerini almış, yer yer onun muvasalatı üzerine haberler yapılmaktaydı.[216] Hatta geleceğinin haber verildiği 22 Ağustos 1908 Cumartesi günü binlerce vatandaş Sirkeci'de toplanarak Şark Sürat Katarını beklemiş fakat Midhat Bey'i karşılamaya muvaffak olamamışlardı. Çünkü Ali Haydar Midhat Bey, büyük karşılama

[211] *Tanin*, 4 Ağustos 1324 [17 Ağustos 1908], Nu: 17, s. 4; *İkdam*, 4 Ağustos 1324 [17 Ağustos 1908], Nu: 5111, s. 1-2; *Sabah*, 4 Ağustos 1324 [17 Ağustos 1908], Nu: 6787, s. 1-2.

[212] *İbrahim Temo'nun Anıları*, s. 182-183; Böyle bir konuşmanın yapıldığını doğrulayan bir haber için bk. *İkdam*, 5 Ağustos 1324 [18 Ağustos 1908], Nu: 5112, s. 3.

[213] *Sabah*, 15 Ağustos 1324 [28 Ağustos 1908], Nu: 6798, s. 1.

[214] *Sabah*, 16 Ağustos 1324 [29 Ağustos 1908], Nu: 6799, s. 2; *Sabah*, 19 Ağustos 1324 [01 Eylül 1908], Nu: 6802, s. 2; *Sabah*, 20 Ağustos 1324 [02 Eylül 1908], Nu: 6803, s. 2; *İkdam*, 19 Ağustos 1324 [1 Eylül 1908], Nu: 5126, s. 2.

[215] *Sabah*, 21 Ağustos 1324 [03 Eylül 1908], Nu: 6804, s. 1; *İkdam*, 21 Ağustos 1324 [3 Eylül 1908], Nu: 5128, s. 1; *Tanin*, 21 ağustos 1324 [03 Eylül 1908], Nu: 34, s. 3; *Servet-i Fun*ûn, 21 Ağustos 1324 [03 Eylül 1908], Nu: 57, s. 1; Alkend, *Ahrâr Fırkası*, s. 58; Sabahattin Bey beraberinde babasının naaşını da getirmiş, cenazesi İstanbul'da defnedilmiştir. bk. *İkdam*, 21 Ağustos 1324 [3 Eylül 1908], Nu: 5128, s. 1; *Servet-i Fun*ûn, 22 Ağustos 1324 [4 Eylül 1908], Nu: 59, s. 1; Ahmet Emin Bey, Prens Sabahattin'in gelişi ve ertesi günü beraberinde getirdiği babasının cenaze merasiminin ülkede muvakkat bir siyasî birlik havası yarattığını belirtmektedir. Çünkü İttihâd ve Terakki Cemiyeti de bu karşılama ve cenaze merasiminde temsil edilmiştir. bk. Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, s. 77; Fakat bu siyasî birlik havası çok kısa bir sürede bozulacaktır. Nitekim Aydemir, Prens Sabahattin Bey'in İstanbul'a geldikten sonra İttihâdçılarla temas kurmaya çalıştığını belirtmekte fakat onun durumu "tam bir arkaya itiliş ve hareketlerin dışında kalış oldu" demektedir. bk. Aydemir, *Enver Paşa*, c. II, s. 62.

[216] Ali Haydar Midhat Bey'in İstanbul'a dönme niyetinde olduğu hakkında Paris'te bir gazeteye verdiği mülakatın içeriği hakkında bk. *İkdam*, 5 Ağustos 1324 [18 Ağustos 1908], Nu: 5112, s. 3; İlk önce Şark Sürat Katarı'yla İstanbul'a gelecekleri haberi geçilmiştir. bk. *Sabah*, 9 Ağustos 1324 [22 Ağustos 1908], Nu: 6792, s. 2; Akabinde de Viyana'da olduğu ve geleceği bilgisi gazetede yer almıştır. bk. *Sabah*, 10 Ağustos 1324 [23 Ağustos 1908], Nu: 6793, s. 3.

merasimlerini arzu etmediği için Romanya vapuruyla nümayişten bir gün önce Cuma günü İstanbul'a gelmiş ve Pera Palas oteline yerleşmişti.[217] Gönüllü/zorunlu sürgünler içerisinde büyük karşılama merasimlerinden kaçınmak isteyen diğer bir isim ise Ahmet Rıza Bey'dir. Nitekim Ahmet Rıza Bey coşkulu karşılamaları eleştirmekte ve şöyle demektedir: "Müşir Fuad Paşa'ya, sürgünden dönüşünde Sabahaddin Bey'e fevkalade karşılama törenleri yapıldığını Paris'te iken gazetelerde okumuştum. Vatana sevgi, gürültüsüz, iddialı, kalbî ve sessiz yapılmalıdır. Vatan için çalışırken kâğıdın üzerine dökülen gözyaşlarının hafif patırtısından başka ses işitilmemeli…"[218] Böyle düşünen Ahmet Rıza Bey, tebdil-i kıyafetle, sessiz sedasız ülkeye dönme arzusundadır. Fakat yurda girişi Ahmet Rıza'nın istediği gibi olmadı; meraklanmaması için ailesine çektiği telgraf duyuldu. Ahmet Rıza 25 Eylül 1908'de yaklaşık yirmi senedir görmediği İstanbul'a geldi ve tren garında epey kalabalık tarafından *Ebu'l-ahrâr* -hürriyetçilerin babası- sıfatıyla karşılandı.[219] Yine maaş artışı ve idadi muallimliği talebinde bulunan ve beş arkadaşıyla birlikte memleketine sürülen Şebinkarahisarlı Hoca Ahmet Rasim Avni Efendi de "fuzalâ-yı ahrar"dan görülerek bir kahraman gibi karşılandı.[220]

II. Abdülhamid'e muhalif olduğu için yurtdışında gönüllü sürgün olan Arnavut ileri gelenlerinden İsmail Kemal Bey'in yurda dönüşü ise şartlarının yerine getirilmesi ile gerçekleşti. İsmail Kemal Bey, II. Meşrutiyet ilân edildiğinde Paris'teydi ve bu ilânın akabinde Kamil Paşa tarafından Paris Sefiri Münir Bey aracılığıyla İstanbul'a davet edildi. İsmail Kemal Bey bu davete; "Hakkımdaki hüküm kalkana ve bütün medenî haklarım iade edilene kadar dönmeyeceğim" cevabını verdi; Paris'ten Londra'ya geçerek sefir aracılığıyla Harciye Nezareti'nden hakkındaki kararın feshi ve haklarının iadesi yönünde resmî tebliğ aldı. Bu arada, kendisine, birçok Arnavut ileri geleni tarafından imzalanan bir telgraf gönderildi; telgrafta İsmail Kemal Bey, Avlonya'ya gelmeye ve açılacak olan Meclis-i Mebusan'da kendilerini temsil etmeye çağrılmaktaydı. Netice itibariyle İsmail Kemal Bey, Arnavutların bu isteğine olumlu

---

[217] *Sabah*, 12 Ağustos 1324 [25 Ağustos 1908], Nu: 6795, s. 3; Ali Haydar Midhat Bey, gümrüğe çıktığında İstanbul'un halini görünce hayretler içerisinde kaldığını belirtmekte ve şöyle demektedir: "Bütün ümit ve hayallerim sarsıldı. Ben ne bekliyordum, ne bulmuştum?... Vaziyeti idareye muktedir, ortada hâkim bir kuvvetten eser yoktu. Söz ayağa düşmüş, inzibat tavsamıştı. Müstebit padişah, hâlâ 33 senelik tahtında kurulmuş oturuyordu! İhtimal, gözü yıldığı içindir ki ihtilalin neticesini benimsemiş, kabul etmiş gibi gözüküyordu." bk. Ali Haydar Midhat, *Hatıralarım*, s. 189.

[218] *Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, s. 25.

[219] *Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, s. 25; Sönmez, *Ahmed Rıza*, s. 124; *Tanin*, 13 Eylül 1324 [26 Eylül 1908], Nu: 57, s. 7; Göçmen, *İsviçre'de Jöntürk Basını*, s. 25; Ahmet Rıza Bey'in İstanbul'a avdet için Paris'ten hareketi ve yolculuğu hakkında gazetede çıkan haberler ve bir makale için bk. *Hukûk-ı Umûmiye*, 8 Eylül 1324 [21 Eylül 1908], Nu: 6, s. 3; *Sabah*, 12 Eylül 1324 [25 Eylül 1908], Nu: 6826, s. 2; Selanikli Tevfik, "Ahmed Rıza Bey'in Muvasalatı", *Sabah*, 13 Eylül 1324 [26 Eylül 1908], Nu: 6827, s. 2-3; *Hukûk-ı Umûmiye*, 13 Eylül 1324 [26 Eylül 1908], Nu: 11, s. 4.

[220] Birinci, *Tarihin Gölgesinde*, s. 31-33.

cevap vererek Arnavutluk'a döndü. İsmail Kemal Bey, Korfu'ya avdet ettiğinde Arnavut ileri gelenleri tarafından karşılandı ve onlarla birlikte Avlonya'ya geçti; Avlonya'ya gelince Paris'teki üç oğlu ve Bitlis'te yedi yıldır sürgün olan en büyük oğlu da buraya geldi. İsmail Kemal Bey, Meclis-i Mebusan azalığı için yapılan seçimlerde oy birliğiyle Berat Mebusu seçildi. Mebus seçildikten sonra Meclis-i Mebusan çalışmalarına iştirak için İstanbul'a geldi. Burada hatırı sayılır Arnavut topluluğu tarafından bandolu bir alay ile karşılandı ve Arnavut Cemiyeti'ne götürüldü.[221]

Umûmî af üzerine Taif kalesinde mahpus bulunan Şerif Sadık ve biraderleri Şerif Yahya ve Şerif Şeref Paşalar tahliye edildiler ve 6 Eylül 1908'de İstanbul'a avdet ettiler.[222] Yine Şura-yı Devlet Bidayet Mahkemesi Reisi iken Sa'na'ya nefyedilen Sait Bey ve arkadaşı Ziya Molla Bey de İstanbul'a geldi. Sait Bey Mekteb-i Sultani talebesi tarafından coşku ile karşılandı. Bunların içinde *devr-i sâbık* idaresi tarafından *terk-i vatan*a zorlanan ve önce Avrupa ardından da Mısır'a geçen Doktor Ali İzzet Bey de vardı.[223] İlaveten *hamidî dönem*de Mısır'a iltica etmiş olan menfîler de umûmî af neticesinde *ahrâr-ı millet* olarak *arz-ı mev'ûda kavuşmak* gayesiyle Romanya vapurlarından birini kiralayarak İstanbul'un yolunu tuttular. Onlar yolculuk halindeyken Mısır menfîleri için büyük bir karşılama merasimi yapılması kararlaştırıldı. Nihayet yaklaşık 800 kişiyi taşıyan vapur 18 Ağustos 1908'de İstanbul'a geldi ve büyük bir coşkuyla karşılandı.[224] Yine "devr-i istibdâd"da Beyrut'a sürgün edilmiş olan Vükelâ-yı Deâvî'den Hattatzâde İsmail Efendi de İstanbul'a geri döndü.[225] Ayrıca Namık Kemal Bey'in oğlu Ekrem

---

[221] *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, s. 225-229.

[222] *İkdam*, 24 Ağustos 1324 [6 Eylül 1908], Nu: 5131, s. 2; Menfîlerin geri dönüşüne bir örnek olarak da 1896 yılında Ermeni olaylarının destekçisi olduğu iddiasıyla Kudüs'e sürgün edilmiş olan Mateos İzmirliyan Efendi verilebilir. Mateos İzmirliyan, umûmî af neticesi olarak 26 Ağustos 1908'de İstanbul'a tekrar geri döndü. bk. *Servet-i Funûn*, 14 Ağustos 1324 [27 Ağustos 1908], Nu: 11-44, s. 1; İzmirliyan Efendi'nin İstanbul'a hareket ettiği hakkında bir haber için bk. *Servet-i Funûn*, 7 Ağustos 1324 [20 Ağustos 1908], Nu: 4-30, s. 1; İstanbul'a avdet eden isimlerden birisi de Nazım Paşa'dır. Fehim Paşa delaletiyle "tağrîb ve kal'abend edilmiş olan" Nazım Paşa, 3 Ağustos 1908 tarihinde vapurla İstanbul'a avdet etmiştir. bk. *Tercüman-ı Hakikat*, 22 Temmuz 1324 [4 Ağustos 1908], Nu: 9825, s. 3.

[223] *Servet-i Funûn*, 25 Ağustos 1324 [7 Eylül 1908], Nu: 65, s. 3; *İkdam*, 25 Ağustos 1324 [7 Eylül 1908], Nu: 5132, s. 2; *Sabah*, 25 Ağustos 1324 [7 Eylül 1908], Nu: 6808, s. 2; Sait ve Ziya Molla Beyler ile Yemen'den İstanbul'a avdet edenlerden birisi de Mevlânzâde Rıfat Bey'dir ve arkadaşlarıyla İstanbul'a avdetinde yüzbinlerce kişi tarafından coşku ile karşılanmıştır. bk. Mevlânzâde Rıfat, *Hakk-ı Vatan yâhûd Tarîk-i Mücâhedede Hakîkat Ketmedilemez*, Serbesti Matb., İstanbul 1328, s. 4-6; Tevfik Bey, -Yemen Valisi iken-, Sait ve Ziya Molla Beylerle doğrudan görüşmese de onlara yiyecek içecek vs. yönüyle yardımlarda bulunmuştu. Kemalpaşazade Sait Bey, Mekteb-i Mülkiye'de Tevfik Bey'e hocalık etmiş bir zattı. Ayrıca Tevfik Bey'in hatıralarında bahsettiği üzere İstanbul, Sait ve Ziya Molla Beyler başta olmak üzere menfîlerin firarlarına müsaade olunmaması ve tedbir alınması noktasında *irade-i seniyye* ile Tevfik Bey'i uyarmıştı. bk. *Tevfik Biren'in Hatıraları*, c. 1, s. 317-318, 380-381.

[224] *İkdam*, 2 Ağustos 1324 [15 Ağustos 1908], Nu: 5109, s. 2; *İkdam*, 5 Ağustos 1324 [18 Ağustos 1908], Nu: 5112, s. 3; Zabıta tazyikine dayanamayarak *terk-i diyar* eyleyen Süleyman Hikmet Bey de Mısır'dan İstanbul'a gelmiştir. bk. *İkdam*, 6 Ağustos 1324 [19 Ağustos 1908], Nu: 5113, s. 3.

[225] *Sabah*, 16 Ağustos 1324 [29 Ağustos 1908], Nu: 6799, s. 3; Sultan V. Murat'ın mabeyincilerinden ve Suriye'ye sürgün edilen Şevket Efendi de umûmî af sonrasında tahliye edildi. Hatta Şevket Efendi ve Rizeli Rıza Bey tahliye

Bey de Beyrut Valiliği vazifesinden istifa ederek İstanbul'a geldi; İttihâd ve Terakki Cemiyeti azasından bazıları ile çok sayıda vatandaş tarafından karşılandı.[226] Zülüflü İsmail Paşa'nın jurnali neticesinde Akka hapishanesine gönderilmiş olan Erkân-ı Harp namzetlerinden İbrahim Fatin Efendi de 30 Ağustos'ta İstanbul'a avdet etti.[227]

Müşir Fuat Paşa hadisesi münasebetiyle önce Sivas'a oradan da Sinop'a sürgün edilmiş olan ve meşrutiyetin iadesi akabinde Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti'nin reisliğini yapacak olan Avnullah Kâzımî Bey de umûmî af ile birlikte İstanbul'a geldi ve *kahraman-ı hürriyet* olarak karşılandı.[228] Karşılama hususunda Avnullah Kâzımî Bey'in kızı Halide Nusret Zorlutuna şöyle demektedir: "Halk babamın bindiği arabanın atlarını çözüp onu bir müddet kendileri taşımışlardı. Alkışlayan, 'Yaşasın' diye bağrışan bir muazzam kalabalığın ortasında yeleli bir aslan gibi saçlı sakallı, heybetli bir adam bahçe kapısından girdi."[229] Avnullah Kâzımî Bey'e ilaveten Erzurum isyanı münasebetiyle Sinop'a sürgün edilmiş olan Dava Vekili Seyfullah, Hacı Şevket Hoca ve Hacı Akif Efendiler gibi isimler de umûmî af üzerine serbest bırakıldıklarından memleketleri Erzurum'a geldiler ve burada coşku ile karşılandılar.[230] Yine İttihâd-ı Osmanî'nin kurucularından, Trablusgarp'a sürgünü sonrası menfâsından firar etmek suretiyle Avrupa'ya iltica eden Doktor Abdullah Cevdet Bey de meşrutiyetin iadesinden bir müddet sonra İstanbul'a avdet etti.[231]

Menfîlerin memleketlerine avdetlerinde bazı ilginç hadiseler de zuhur etti. Örneğin meşrutiyetin iadesi akabindeki af ile Çerkeş ve Gerede kazalarındaki iki menfî serbest bırakılmış, biri Mısır'a diğeri İstanbul'a gitmekteydi. Bu sırada 5 Ağustos 1908'de Adapazarı'nda Belediye

---

sonrasında *hürriyet merkezi* Selanik'e geçerek burada ziyaretlerde de bulundular. bk. *Servet-i Funûn*, 31 Ağustos 1324 [13 Eylül 1908], Nu: 77, s. 4.

[226] *İkdam*, 14 Ağustos 1324 [27 Ağustos 1908], Nu: 5121, s. 2.

[227] *Sabah*, 18 Ağustos 1324 [31 Ağustos 1908], Nu: 6801, s. 3; *Hamidî devir*de Bitlis'e sürgün edilmiş olan Diyarbakırlı Ferit Efendi de İstanbul'a gelmiştir. bk. *Hukûk-ı Umûmiye*, 12 Eylül 1324 [25 Eylül 1908], Nu: 10, s. 3.

[228] Hasan Taner Kerimoğlu, *Fedakaran-ı Millet Cemiyeti*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir 2003, s. 37; Avnullah Kâzımî Bey'in Müşir Fuat Paşa hadisesinde tevkifi münasebetiyle yaptığı müdafaası için bk. Mehmed Avnullah el-Kâzımî, *Son Müdâfa'a*, Matba'a-i Cihân, İstanbul 1326, s. 8-40.

[229] Halide Nusret Zorlutuna, *Bir Devrin Romanı*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1978, s. 22-23; Halide Nusret Hanım, eserinde, "Ömrümün ilk büyük sevincini babam sürgünden dönüp evimize geldiği gün duydum" demekte, II. Meşrutiyet'in ilânı sonrasında babasının sürgünden dönüşünde bir zamanlar kapılarından geçmeye korkanların dahî evlerine geldiğinden bahsetmektedir. Yine babasının gelişini tasvir ederken ilaveten şöyle demektedir: "…Namık Kemâl'in şiirlerinden mülhem olarak öğrendiğim o güzel ve muhayyel 'Hürriyet'in gerçek manasını şimdi anladığıma emindim: Hürriyet çıkmıştı, babam geliyordu!.. Küçükten beri hürriyet deyince aklımda hayâlimde, dünya güzeli bir kız canlanırdı: Devler eline düşmüş sırma saçlı sultan!. İşte o şimdi devler elinden kurtulmuş, zindandan çıkmıştı, onun şerefine bütün mahpuslar da çıkıyorlardı. Hürriyetten anladığım buydu." bk. *Aynı Eser*, s. 20-21.

[230] Mehmet Nusret, *Tarihçe-i Erzurum*, s. 70; Demirel, *Halk Hareketleri*, s. 57; Kansu, *1908 Devrimi*, s. 148-149.

[231] *Hukûk-ı Umûmiye*, 7 Teşrin-i Evvel 1324 [20 Ekim 1908], Nu: 35, s. 4; Hanioğlu, *Abdullah Cevdet*, s. 59, 287.

otelinde bir toplantı yapılmakta, meşrutiyetin yeniden ilânı kutlanmaktaydı. Bu iki siyasî menfînin tesadüfen farkına varılınca onlara hürmet edildi, çiçekler takdim edildi. Hatta kendileri ve ailelerinin tren biletleri vatandaş tarafından alınarak istanyona kadar götürüldüler ve memleketlerine uğurlandılar.[232]

Umûmî af sonrasında menfîler genel itibariyle İstanbul'a geldiler; devletin merkezi İstanbul olduğu için muhalif şahıslar "ıslah-ı nefs" etmeleri için İstanbul'dan uzak yerlere gönderilmişlerdi. Suçun büyüklüğü gönderildiği yer ile de bağlantılı idi. Örneğin Trablusgarp ve Fizan gibi yerlere daha çok muzır fikirlere sahip olanlar, siyasî suçlular gönderilmekteydiler. Bunun yanında uzak yerlerden bu taraflara gönderilenler de vardı: Yemen gibi. Örneğin Yemen şeyhleri ve reislerinden yirmi beş şahıs 1890'larda Rodos'a sürgün edilmişti. Meşrutiyetin yeniden ilânı sonrası umûmî af ile hürriyetlerine kavuştular; İstanbul'a geldiler. Burada Sadaret'e bir ziyaret gerçekleştirdiler. Bu ziyarette memleketlerindeki emlak ve arazilerinin durumlarını bilmediklerini ifade ederek, emlak ve arazileri tahrip edilmiş ise bir çaresine bakılmasını makam-ı Sadaret'ten istirham ettiler. Ayrıca İstanbul'daki ikametleri boyunca kendilerine bir yer verilmesi talebinde bulundular. Bunun üzerine Nişantaşı'ndaki misafirhane menfîlere tahsis edildi; yiyecek-içecek masrafları dahî karşılandı. Nitekim bu menfîler kendilerine gösterilen ilgi münasebetiyle Mabeyn-i Hümayun Başkitabet Dairesi'ne bir teşekkür ziyareti de gerçekleştirdiler, hatta bu ziyaret ve teşekkür arîzaları sebebiyle II. Abdülhamid'in emri üzerine kendilerine hediye olarak beşer lira ihsanda bulunuldu.[233]

Menfîlerin menfâlarından memleketlerine avdetleri hususunda yukarıda bazı örnekler verildi. Bu örneklerin yanında siyasî menfî olmasına rağmen tahliye edilmeyenlerin de olduğu görülmektedir. Örneğin Süvari Feriki Osman Nuri Paşa'nın tahliyesi gerçekleşmeyince müracaatı üzerine İstanbul'a avdeti için Harbiye Nezareti tarafından V. Ordu Kumandanlığı'na emir tebliğ edildi.[234] Yine siyasî sebeplerle piyade kaymakamlığı görevinden alınarak Trablusgarp'a nefyedilen Cemil Bey, umûmî affın üzerinden epey vakit geçmesine rağmen bir türlü tahliye edilmedi. Bunun üzerine menfînin annesi yetkililere çağrıda bulunarak oğlunun serbest

[232] Emiroğlu, *Devrim Günleri*, s. 157.
[233] *İkdam*, 19 Ağustos 1324 [1 Eylül 1908], Nu: 5126, s. 2; *Sabah*, 19 Ağustos 1324 [1 Eylül 1908], Nu: 6802, s. 2; *Sabah*, 29 Ağustos 1324 [11 Eylül 1908], Nu: 6812, s. 1; *Hukûk-ı Umûmiye* gazetesinin bir haberinde de Şefik Paşa delaletiyle Kastamonu'ya nefyedilen bir şahsın bütün eşyasının değerinden az bir meblağa satılarak emvâl-i arazisinin gasp edildiği belirtilmekte ve buna benzer pek çok vak'a olduğu vurgulanmaktadır. bk. *Hukûk-ı Umûmiye*, 9 Teşrin-i Sani 1324 [22 Kasım 1908], Nu. 68, s. 3.
[234] *İkdam*, 6 Ağustos 1324 [19 Ağustos 1908], Nu: 5113, s. 3.

bırakılması talebinde bulundu. Menfînin annesinin *Hukûk-ı Umûmiye* gazetesine yansıyan serzenişi şöyledir:

> "Bir vâlidenin feryâdı: mahkûmîn-i siyâsiyeden olduğu muhakkak olan Avrupa'da tahsîl görmüş, denîler devrinde piyâde kâ'imakâmlarından matrûd evlâdım Cemil, Trablusgarb zindânlarında hâlâ inliyor. Sadrazam Kamil Paşa hazretleri: muhâkemesiz kânûnsuz diri diri mezâra gömülen evlâdımı ne için tahliye etdirmiyorsunuz: Ey matbû'ât ricâ ederim. Feryâdımı i'lân ediniz, ediniz de mazhariyetle mübâhî olduğumuz [iftihar ettiğimiz] şu devr-i hürriyetde bi-gayr-i hak el-yevm zindân köşelerinde inleyen evlâdıma sâye-i matbû'ât'da kavuşayım. Olbâbda. Şam'da vâlidesi Emine."[235]

Menfî ve firarilerin meşrutiyetin iadesi üzerine memleketlerine dönmeleri önemli bir sorunun ortaya çıkmasına da sebep oldu: Menfî ve firariler sorunu. Menfî ve firariler İstanbul'a avdetleri sonrasında pek çok talepte bulundular. Menfîlerin talepleri dikkate alınırken menfînin gerçekten siyasî menfî olup olmadığının tahkiki gerekmekteydi. Zira memlekete dönüş sonrasında adi suçlu olup tahliye edilenlerden bazıları da kendilerini siyasî mahkûm, siyasî menfî yani *mağdurîn-i siyasiyye* olarak takdim etmek suretiyle menfaat temini yoluna gitmekteydiler.[236]

1.4. *Mağdurîn-i Siyasiyye*nin Saray, Bâbıâli ve İttihâd ve Terakki Cemiyeti ile İlişkileri

> "Devr-i istibdâdda at var meydân yokdu. Bu devr-i hürriyetde meydân var fakat koşturacak at bulunmuyor. Kime ortalığın hâlinden bahsedilse (kaht-ı ricâl, fıkdân-ı ricâl)'den yanıb yakılıyor. (İş görecek adam yok) diyorlar. İlk önce ben de öyle sanmışdım. Fakat şimdi anlıyorum ki herkes gibi ben de yanılmışım. İşi görecek adam her meslekde, her şu'bede pek a'lâ mevcûd. O gürültü kıtlık-ı tabaka-i 'âliyeye münhasır. Bâlâlar, vâlâlar meyânında aranılan erbâb-ı liyâkat ve dirâyet bulunmuyor. Devr-i

[235] *Hukûk-ı Umûmiye*, 19 Teşrin-i Sani 1324 [2 Aralık 1908], Nu: 78, s. 3; Yine Erzurum'da da vergi ayaklanmasını örgütlemek isnadıyla tutuklu olan 171 kişi ilk başta serbest bırakılmamış, teşebbüsler neticesinde ancak 10 Ağustos'ta serbestiyet elde etmişlerdir. bk. Kansu, *1908 Devrimi*, s. 148-49; Yetkililer, ihtimal ki, İstanbul'da menfî ve firari yığılmasının önüne geçmek ve muhtemel sakıncaları engelemek saikiyle taşradaki "mevkûfîn-i siyâsiye-i askeriye"den işbaşında olanlarının mevcut yerlerinde kalmalarını, açıkta olanlarının da şimdilik İstanbul'a gelmemelerini telgraf yoluyla iletmişlerdir. *Tanin* gazetesi bu emirlerden bir şey anlaşılamadığını ifade etmektedir. bk. *Tanin*, 25 Temmuz 1324 [9 Ağustos 1908], Nu: 7, s. 4.

[236] A. V., *İhtilâl Fırkaları*, s. 4; Ahmet Emin Bey de "Sürgünlerden Yurd'a gelenler arasında millî hürriyet kahramanları, büyük değerler, fakat aynı zamanda ihtiras düşkünleri, maceracılar, şantajcılar, adi suçlar yüzünden sürülenler ve kaçanlar vardı. Her birinin gelişi, Abdülhamid'in istibdatına karşı havsalaya sığmaz fedakârlıklar ve mahrumiyetler içinde yapılan hürriyet ve ilerleme savaşına ait safhaların yeniden ele alınmasına vesile oluyordu" demektedir. bk. Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, s. 77; Yine Kaygusuz da eserinde, pek çok mağdur ve idealist kimsenin meşrutiyetin iadesi sonrasında İstanbul'a geldiğini belirtmekte, İstanbul'a gelenler içerisinde "Külâh kapmak için gelen yalancı Hürriyetperverlerin adedi de az değildi" demektedir. bk. Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, s. 32.

> istibdâddan intikâl eden o kurûn-ı vustâ mahsûlü (usûl-i merâtib)e hâlâ ri'âyet edilmekde olduğundan meselâ bir vâlilik için mutlaka bir (devletlü) veyâhud nihâyet nihâyet bir ('atûfetlü) aranmakda mutasarrıflık için (sa'âdetlü)ler defteri yoklanmakda el-hâsıl tevcîhât bu iskolastik usulüne tevfîkan icrâ edilmekde bulunduğundan hasbe'l-zarûr o işlere ehilleri geçirilemiyor."[237]

II. Meşrutiyet'in ilânının hemen ardından menfâlarından memleketlerine geri dönen menfîler, kendilerini *kahraman-ı hürriyet* olarak görmekte, meşrutiyetin iadesine giden yolun yapıtaşlarını kendilerinin döşediği düşüncesinde oldukları için meşrutiyetin sahipliği iddiasını da gütmekteydiler. Bu yüzdendir ki İttihâd ve Terakki Cemiyeti ile siyasî menfîler, Jön Türkler arasında sahiplik tartışması gündeme gelecektir.[238] Umûmî af neticesinde İstanbul'a avdet eden menfî ve firariler, ilk olarak İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin kapısını çaldılar. Çünkü meşrutiyetin yeniden ilânı akabinde Cemiyet -neredeyse- yegâne güç merkezi halini almıştı. Cemiyet-i Mukaddese'ye başvurmak/üye olmak mağduriyetlerinin giderilmesi için bir şeyler yapılması gerektiğini düşünenler nezdinde bir "zorunluluk" olarak görülmekteydi.[239] Nitekim siyasî menfî ve firariler, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne hem üyelik hem de problemlerinin halli için müracaatlarda bulundular. Cemiyet, siyasî menfî ve firarilerin sorunlarıyla kısmen ilgilenmeye çalıştı fakat bu ilgi siyasî menfî ve firarîleri tatmin edecek düzeyde değildi. İttihâd ve Terakki Cemiyeti, siyasî menfî ve firarilerden birçoğunu *kahraman-ı hürriyet* olarak da görmedi. Zira meşrutiyetin iadesini sağlayan en mühim güç İttihâd ve Terakki Cemiyeti ile birleşme öncesinde Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin mensubu olan kişilerdi. Yani 1907 sonrasındaki Cemiyet mensupları, meşrutiyetin yeniden ilânının asıl müsebbipleriydiler. Cemiyet'e göre *kahraman-ı hürriyet* Enver, Niyazi, Eyüp Sabri ve Talât Beyler gibi isimlerdi. Nitekim Ali Haydar Midhat Bey, hatıratında, bu durumu değerlendirmekte ve Avrupa gazetelerinin, meşrutiyetin iadesi yolundaki ihtilal hareketini Avrupa'daki Jön Türklerle, ülke içerisindeki İttihâd ve Terakki teşkilatı arasında taksim ettiklerini belirterek bu bakış açısının yanlışlığını şu ifadelerle vurgulamaktadır: "…Hariçte çalışanlar ihtilal hareketi üzerinde çok az müessir olmuşlardır. Asıl işi, Resne dağlarında, Manastırda, Selânikte çalışanlar başarmıştı. Binaenaleyh, bu hareket,

---

[237] Ş. Mağmûmî, "Düşündüm ki", *Hukûk-ı Umûmiye*, 10 Teşrin-i Evvel 1324 [23 Ekim 1908], Nu: 38, s. 1.

[238] *II. Meşrutiyetin İlânında Sahiplik Tartışması: Jön Türklük-İttihatçılık* hakkında tafsilat için bk. Küçükkılınç, *Halk Unsuru*, s. 377-384.

[239] Ali Birinci bu hususta şöyle demektedir: "Artık devlet veya bir başka ifade ile nimet kapısı İttihat ve Terakki Cemiyeti idi ve herkes bu kapıya yakın olma çarelerini araştırıyordu. Memleket idaresi Selanik'teki Cemiyet merkezinin eline geçmişti ve herhangi bir yerde hâlledilemeyen bir mesele için buradan gelen tek satırlık telgraf kâfiydi. Merkezin herhangi bir sözünü kaale almamak hiçbir makam ve şahsın haddi ve harcı değildi." bk. Birinci, *Tarih Yolunda*, s. 139.

Avrupa gazetelerinin dedikleri gibi *Jön Türklerin* direktif ve tesiri altında başarılmış değildi."[240] Yine dönem üzerine çalışmalarıyla bilenen Ali Birinci de İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin, gücünü daha ziyade orduya dayandıran Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni bünyesine alarak ne derece güç kazandığı hususunda şu mühim tespiti yapmaktadır: "…Şayet İttihat ve Terakki hareketi ordu arasında taraftar bulup askerileşmeseydi Jöntürklük Avrupa'da muhalif neşriyatta bulunmak ve bunu gizli yollardan memlekete sokmak faaliyeti şeklinde daha senelerce devam edebilirdi."[241] Nitekim Birinci'nin de belirttiği gibi, Cemiyet eğer ordu içerisinde güçlenmemiş olsaydı, meşrutiyetin yeniden ilânı için harekete geçme işi daha nice yıllar alabilirdi. Cemiyet'in, ordu içerisinde güçlenmesi ve Makedonya'nın nev'î şahsına münhasır durumu meşrutiyetin iadesi hareketini beraberinde getirdi ve neticede II. Meşrutiyet ilân edildi. Bu ilân sonrasında, -özellikle- Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nden gelerek İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne katılanlar *kahraman-ı hürriyet* olarak meydana çıktılar. Bu kadro, kendileri haricindekileri *kahraman-ı hürriyet* olarak görmeye pek meyilli olmadı. O yüzdendir ki Cemiyet'in temeli olarak değerlendirilen İttihâd-ı Osmanî Cemiyeti'nin kurucularından olan ve İstanbul'a gelişinde coşku ile karşılanan İbrahim

---

[240] Ali Haydar Midhat, *Hatıralarım*, s. 189; Ahmet Emin Bey, hatıralarında, sansür, sürgün sistemi baskılar neticesi olarak Genç Osmanlılık ve Genç Türklüğün yurtdışında Paris ve sair merkezlerde muhalefet ettiklerini, "milli kadere ilgisiz kalamayan aydınların" bazılarının Fizan gibi yerlere sürgün edildiklerini ve oradan firar ederek Avrupa'ya geçtiklerini ifade etmekte ve sonunda şöyle demektedir: "…Fakat ihtilalin başarılı safhası, Rumeli'deki silahlı kuvvetler davayı doğrudan doğruya benimsedikten sonra, Niyazi Bey Resne'de bölüğüyle birlikte dağa çıktıktan, Saray'ın ihtilali bastırmaya memur ettiği Şemsi Paşa Manastır'da Teğmen Atıf Bey tarafından vurulduktan sonra başlamıştır." bk. Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, s. 80; Rumeli Müfettişliği yapmış olan Hüseyin Hilmi Paşa da "Paris'teki Cemiyet'in hiçbir hükmü tesiri olmayıp nüfuz ve iktidarın suret-i umumiyede Selanik Cemiyet-i Merkeziyesinde bulunduğuna dahi kanaat hasıl ettim" demektedir. bk. Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 3, s. 44; Celâl Bayar da, "Esas itibariyle Paris'te Avrupa'nın diğer merkezlerinde, hâsılı memleket dışında çalışan Genç Türkler'in toplu veya fert olarak hiç birisinin İkinci Meşrutiyet'in ilanında fiili bir tesir ve nüfuzları olmamıştı" demekte, Ahmet Rıza Bey ve arkadaşlarının dahî içerideki ihtilal hazırlıklarından haberdar olmadıklarını iddia etmektedir. bk. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. 1, s. 134; Bu hususta Mehmet Memduh Paşa şöyle demektedir: "…Hılâl-i ihtilâlde [ihtilâl aralığında] kısım kısım gürûh görüldü. Ancak hürriyeti istihsâl eden mezkûr cem'iyetin asıl mü'essisleri olmağla serfirâz [mümtâz] kısım onlardır. Egerçi haylî sene evvel mekân-ı müfrezede [ayrılmış mekânda] hafiyyen ictimâ' ile bir inkılâb vücûda getirilmesini tahayyül edenler var imiş, şunlar kısm-ı sânî addediliyor ise de tasavvurlarını mevki'-i fi'ile koymamış ve zamân-ı güzerânıyla cem'iyetleri dahî kalmamış olduğundan temmuz inkılâbına biz yol açdık demeğe hakları olamaz. Kısm-ı sâlis inkılâbın tertîbâtından külliyen bî-haber bulundukları hâlde İttihâd ve Terakkî Cem'iyeti'nden ma'dûduz kavl-i mücerrediyle ortaya şahsî menfa'at te'mînine yeltenenlerdir…" bk. Mehmed Memduh [Paşa], *Tasvîr-i Ahvâl Tenvîr-i İstikbâl*, İzmir'de Vilâyet Matba'ası'nda tab' edilmişdir, İzmir 1328, s. 31; Tevfik Çavdar da, "1908 hareketini yapan doğrudan doğruya yurtiçindeki örgüttür. Talât Bey ve arkadaşları gerek örgütlenme, gerekse son darbeyi vurma konusunda bütünüyle bağımsız hareket etmişler, tüm bu mücadelede deyim yerinde ise Paris'teki Genç Türklerin öyle önemli bir tuzu-biberi bulunmamıştır." demektedir. bk. Çavdar, *Talât Paşa*, s. 137; Mehmet Selâhattin Bey ise eserinde, "İlan-ı Meşrutiyeti kendisine kayd ve kabul eden İttihat ve Terakki Cemiyeti şurasını bilsin ki Meşrutiyetin ilanı Sultan Abdülhamid Han Hazretleri'nin hazm ü ihtiyatla muahharen birer suretle hedefi taarruz ve hakaretleri olan vükelanın himmet ve gayret-i vatanperveranelerinden ileri gelmiştir." demekte ve II. Meşrutiyeti İttihâd ve Terakki eseri olarak görmemektedir. bk. Mehmet Selâhattin, *Bildiklerim, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Maksad-ı Teessüs ve Suret-i Teşekkülü ve Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin Sebeb-i Felâket ve İnkısâmı, Muhalif Hatıralar*, yay. haz. Ali Birinci-Cüneyd Okay, Vadi Yay., Ankara 2007, s. 11.

[241] Birinci, *Tarih Yolunda*, s. 144.

Temo gibi isimlere bile çok fazla ehemmiyet vermediler.[242] Bu ilgisizlik İbrahim Temo, Abdullah Cevdet ve Prens Sabahaattin gibi halk nezdinde öne çıkan Jön Türklerin İttihâdçılar nezdinde sembolik bir anlamın ötesine geçemediklerini de göstermektedir; yani "teori"yi "pratiğe" dönüştüren Selanik-Manastır merkezli İttihâdçı güç, fikrî mücadele ile yetinen Jön Türklerin önemli bir kesimini "devr-i hürriyet"te makbul şahıslar olarak telakki etmemektedir. Nitekim İttihâdçılar, siyasî menfî ve firarilerin sorunlarına onların istekleri oranında ilgi duymadılar. Bu ilgisizlikte İttihâdçılarla Jön Türkler arasında "devr-i hürriyet"in başından itibaren görülen belirgin farklılığın kısmî etkisi olduğu söylenebilir. Ahmet Cevat Emre, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin ilgisizliği hususunda şunları söylemektedir:

> "Cağaloğlu'nda Şeref Efendi sokağında İttihat ve Terakki Cemiyetinin Umumî Merkezi kurulmuştu; sürgün yerlerinden, Avrupa ve Mısır'dan her gün İstanbul'a gelmekte olan siyasî mahkûm ve firariler için bu sokakta küçük bir oda tahsis edilmişti, fakat oraya başvurup isimlerini kaydedenlere hiçbir vazife verilmiyor, yıllardan beri inkılâp uğrunda savaşmış, istibdadın zulmüne uğramış olanlar hiçbir komite veya komisyona çağrılmıyor, hiçbir işe karıştırılmıyordu."[243]

Tabii olarak bu ve benzeri durumlar, siyasî menfî ve firariler [Jön Türkler] nezdinde büyük hayal kırıklıklarına da sebep oldu. Şevket Süreyya Aydemir'in ifadesiyle,

---

[242] İbrahim Temo'nun durumu, Ahmet Cevat Bey'in hatıralarında ele alınmaktadır. Ahmet Cevat Bey, Cemiyet'in kurucularından olan, hatta en inkılâpçısı olan kişinin İbrahim Temo olduğunu belirtmekte, bu şahsın Avrupa ve Romanya'da cemiyetin şubelerini açtığını ve gazeteler çıkardığını ifade etmektedir. İttihâdçıların ise böylesi önemli bir şahsı dikkate bile almayarak ona Darülaceze müdürlüğü teklif ettiklerini, başlarından savdıklarını ifade etmektedir. bk. Emre, *İki Neslin Tarihi*, s. 119; Yine İbrahim Temo Bey Selanik'te Cemal Bey ile görüşmüş ve bu görüşmede Cemal Bey "Bizim cemiyetimizin, sizin cemiyetinizle hiçbir alâkası yoktur. Meşrutiyetin ilânı şerefinden kendinize hiçbir şeref hissesi çıkaramazsınız" demiştir. bk. Şakir, *Mahmut Şevket Paşa*, s. 243-244; Her ne kadar II. Abdülhamid ile anlaşıp İstanbul'a geri dönmüş olsa da ünlü Jön Türklerden birisi de Mizancı Murat Bey'dir ve Murat Bey de II. Meşrutiyet'in ilânı sonrasında İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne intisap için başvurmuş, hatta kendisini Cemiyet'in İstanbul şubesi reisi ilân etmiştir. bk. Emil, *Mizancı Murat*, s. 171; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi -İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)-*, 3. bs., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2011, c. IX, s. 43; Bunun üzerine Cemiyet, *Tanin* gazetesi aracılığıyla Mizancı Murat Bey'e cevap vermiş ve "Sizin hakkınızda Hey'et-i Merkeziye'nin re'yi şudur: Hey'et sizi kat'iyyen efrâd-ı cem'iyetden tanımaz. Şu'be re'isi sıfatıyla değil hiçbir sûretle cem'iyyet nâmına bir hareketde bulunmanıza müsâ'ade göstermez." demiştir. bk. *Tanin*, 19 Temmuz 1324 [1 Ağustos 1908], Nu: 1, s. 3; Mizancı Murat Bey'in İttihâd ve Terakki Cemiyeti tarafından dışlanması onun şiddetli bir muhalif olmasının sebeplerindendir. bk. Amca, *Doğmayan Hürriyet*, s. 199; Mizancı Murat Bey'in Cemiyet'e başvurusu ve Cemiyet mensupları tarafından başvurusunun reddedilmesi konusu Ahmet Emin Bey tarafından da değerlendirilmektedir. Ahmet Emin Bey, Mizancı Murat'ın Cemiyet'e intisabı yönündeki başvurusunun Kadıköy İttihâd ve Terakki Kulübü tarafından değerlendirildiğini, bir nev'î Cemiyet mensupları arasında referandum yapıldığını, sonrasında ise geçmişteki Sultan ile anlaşmasının bir neticesi olarak başvurusunun reddedildiğini ifade etmektedir. Ayrıca Mizancı Murat Bey gibi önemli bir ismin Cemiyet'e kabul edilmemesinin yanlış olduğunu, Cemiyet tarafından başvurusunun reddedilmesinin Murat Bey'i şiddetli bir Cemiyet muhalifi haline getirdiğini vurgulamaktadır. bk. Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, s. 81-83.

[243] Emre, *İki Neslin Tarihi*, s. 105-106.

> "Hürriyetin ilânı üzerine sürgün yerlerinden, hapis ve kalebentliklerinden dönen nice nice insanlar, gerçi bazen davul zurnalarla karşılanıyorlardı. Ama iki üç gün sonra bunlar kendi başlarına sokaklarda kalıyorlardı. Bütün hayat düzenleri yıkılmıştı. Çoğu her türlü geçim vasıtasından yoksun bu insanların derin hayal kırıklıkları da, yarın elbette ölçüsüz muhalefet kavgalarını patlamasına meydan verecekti."[244]

Nitekim siyasî menfî ve firarilerin, ilk muhalefet hareketini ortaya çıkarmalarında İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin bu "ilgisizliği"nin fevkalade etkisi vardır; nitekim Cemiyet'ten umduklarını bulamayan siyasî menfî ve firarilerin önemli bir kesimi, sonraki dönemde Cemiyet'in amansız muhalifi haline gelecektir.

Menfî ve firariler, kendilerini menfâya gönderen Sultan II. Abdülhamid nezdinde de birtakım girişimlerde bulundular. Menfâlarından dönen menfîler, II. Abdülhamid'i eleştirmekle birlikte doğrudan hedef almıyorlar, *devr-i sâbık* bürokratlarını, kendilerine yegâne kötülüğü yapan şahıslar olarak değerlendiriyorlardı; yani II. Abdülhamid'e yöneltilen eleştiriler, *devr-i sâbık* bürokratları üzerinden dolaylı olarak yapılıyordu. Kendilerini *mağdurîn-i siyasiyye* olarak tanımlayan siyasî menfî ve firariler, menfî ve firari problemlerinin çözümü noktasında Mabeyn-i Hümâyun ile görüşmeler yaptılar ve padişaha takdim edilmek üzere, menfî ve firari haklarının korunması babında bir arîzayı Başmabeynci Vekili Emin Bey'e verdiler.[245] Menfî ve firariler adına Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti heyeti tarafından Padişaha sunulan arîza şöyledir:

> "Südde-i Seniyye-i Hazret-i Hilâfetpenâhiye
>
> Zât-ı şâhânelerini tevehhüm [vehimlenme] ve istirâhât ve menâfi'-i hümâyûnlarını gûyâ te'mîn yolunda bizleri şer' ve kânûn hilâfı 'ındî bir tecâvüz ile zindânlara ilkâ ve menfâlara sevk ve terk-i vatana muztarr, ve her türlü işkencelere mezâhim [zahmetler] ve meşâkk [meşakkatler] içinde her nev' hakârete hedef eden, evlâd ü 'ıyâlimizi ayaklar altında yetîm ve zelîl bırakan hâin-i vatan-ı erâzilden her birerimizin istirdâdı lazım-ı hukûk-ı meşrû'ası olduğu gibi 'adedleri bâ-defter seksen bine karîb muhtelifü'l-mezheb biz fedâkârların bir kısmı lekesiz me'mûrîn-i 'ilmiye, askeriye ve mülkiyeden, bir kısmı da sermâyesiz kalmış erbâb-ı sanâyi' ve ticâretden olduğumuz halde nazar-ı iltifâtdan mahrûm bulunduruluyoruz. Hâlbuki vatan yolunda olan sa'yimiz fedâkârlığımız iz'ânı olanlarca takdîr edileceğine ve erbâb-ı hamiyyetin dahî mazhar-ı mu'âveneti olacağımız emîn olduğumuz gibi hâssaten mülk ve milletin şân ve şerefini ve devletin i'tilâ [yükselme] ve şevketini seven ve bu yolda râhatı terk eden muhibb-i hürriyet, hâmi-i 'adâlet olan şevketmeâb efendimiz hazretlerinin nazar-ı insâfında en ziyâde mu'âvenet ve himâyeye elyak biz fedâkârların sefâleti tecellî edeceğine mu'temediz. Binâen 'aleyh efrâdımızın kesreti ve derece-i ihtiyâcı nazar-ı hümâyûna alınarak tehvîn-i ihtiyâca vâfî olmak üzere mu'âvenet-i nakdiye-i şâhânelerini istirhâma

[244] Aydemir, *Enver Paşa*, c. II, s. 60.
[245] *Hukûk-ı Umûmiye*, 11 Eylül 1324 [24 Eylül 1908], Nu: 9, s. 1.

> himâye-i hümâyûnları altında müteşekkil Fedâkârân-ı Millet Cem'iyeti erkânından Avnullah el-Kâzımî, Mevlânzâde Rıfat, Kâ'imakâm Hurşid, Necip Nâdir, Doktor Saib Beylerle Milkon Gürciyan ve Arşak Dardağanyan efendiler kullarını südde-i seniyyelerine [yüce eşiğine] i'zâm [yollama] ile işbu 'arîzamızı takdîme cür'et eyleriz. Olbâbda."[246]

İlgili arîza Başmabeyci Emin Bey tarafından II. Abdülhamid'e sunuldu ve padişahın verdiği cevap, Emin Bey tarafından,

> "Efendimiz cümlenize selâm ediyorlar. Böyle binlere varan mağdûrînden ma'lûmâtları olmadığından te'essüf ederek müte'essir oldular. Cem'iyetinize mensûb bu mağdûrlara beş yüz, yedi yüz, bin lira verseler dişlerinin kovuğuna bile girmez. Hepsinin hâllerine göre emr-i terfîhlerine bakılmasını te'mîn için bu akşam Sadrazam Paşa ile müzâkere edecekler…"

denilerek bildirildi.[247] Nitekim hemen akabinde II. Abdülhamid ile Kamil Paşa durumu müzakere etti ve netice olarak Padişah, Paşa'ya, menfî ve firari ihtiyaçları bağlamında 500 lira ihsanda bulunulması ve problemlerin halli hususunda çalışılması talimatını verdi.[248] Kamil Paşa da durumdan Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti heyetini haberdar etti. Bu arada Cemiyet'e *mağdurîn-i siyasiyye* ihtiyacı kapsamında beş yüz lira yardım yapılacağını öğrenen bazı menfîler II. Abdülhamid'in kendilerine vereceği bu meblağın kabul edilmemesi gerektiğini ifade ettiler. Netice olarak Cemiyet de "hazîneye bâr [yük] olmak istemeyiz" diyerek bu yardımı geri çevirdi.[249] İşin garip tarafı ise şudur: II. Abdülhamid'in yardımını kabul etmeme istidadında olanlar, bir gün sonra Mabeyn-i Hümâyûn tarafından kendilerine tevdi edilen bin lirayı ise siyasî menfî ve firarilerden muhtaç olanlarına verilmek üzere kabul ettiler.[250] Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti mensubu bazı menfîler ise doğrudan II. Abdülhamid'e tepkiler gösterdiler. Örneğin Cemiyetin yayın organı *Hukûk-ı Umûmiye* gazetesi okuyucularından biri, gazeteye gönderdiği yazıda, menfî ve firarilerin bütün zarar ve ziyanlarının bizzat II. Abdülhamid'in kendisinden tazmin edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Zira bazı menfî ve firariler, *devr-i sâbık*ın bütün kötülüklerinin kaynağı olarak II. Abdülhamid'i görmekteydiler.[251]

---

[246] *Hukûk-ı Umûmiye*, 13 Eylül 1324 [26 Eylül 1908], Nu: 11, s. 1.
[247] *Hukûk-ı Umûmiye*, 13 Eylül 1324 [26 Eylül 1908], Nu: 11, s. 1.
[248] *Hukûk-ı Umûmiye*, 12 Eylül 1324 [25 Eylül 1908], Nu: 10, s. 1; *Hukûk-ı Umûmiye*, 13 Eylül 1324 [26 Eylül 1908], Nu: 11, s. 1; *Tercüman-ı Hakikat*, 31 Temmuz 1324 [13 Ağustos 1908], Nu: 9834, s. 2.
[249] *Hukûk-ı Umûmiye*, 13 Eylül 1324 [26 Eylül 1908], Nu: 11, s. 1.
[250] *Hukûk-ı Umûmiye*, 14 Eylül 1324 [27 Eylül 1908], Nu: 12, s. 1.
[251] *Hukûk-ı Umûmiye*, 19 Eylül 1324 [2 Ekim 1908], Nu: 17, s. 2.

Siyasî menfî ve firariler, hükûmetlerden durumlarının göz önüne alınmasını, kendilerine maaş verilmesini ve nihayet devlet kademelerinde istihdam edilmelerini talep ettiler. Siyasî menfî ve firariler hükûmetlerin menfî ve firari meselesine bakışına göre hareket ettiler. Hükûmetlerin menfî ve firari taleplerine verdiği karşılık menfî ve firariler ile hükûmetler arasındaki ilişkinin belirleyicisi oldu. *Hukûk-ı Umumiye*'deki bir habere bakılırsa Kamil Paşa Hükûmeti'nin menfî ve firari meselesiyle yeterince ilgilenmediği için eleştirildiği görülmektedir.[252] Hükûmetin, kendilerini, "cezâsını ikmâl ile 'avdet etmiş bir nev'i mahkûm nazarıyla" gördüğü iddiasını gündeme getirerek bir mahkûm değil *kahraman-ı hürriyet* olduklarını ileri sürmektedirler. Hatta kendi mağduriyetlerine nihayet verilmezken devlet memurlarına yönelik yapılan maaş zamlarını eleştirmektedirler. Örneğin *Hukûk-ı Umûmiye'*deki "Mûcib-i Esef Bir Hâl" başlıklı yazıda Rüsûmât Emâneti'nde maaşlara zam yapılması hazineden 2.000 küsür kuruşun gaspı olarak değerlendirilmekte ve şu şekilde eleştirilmektedir: "İşbu zamâime nâil olanların derece-i ehliyeti hangi komisyon tahkîk ve tasdîk etti. Ve bu efendiler o paraları hangi vicdân ile kabul ettiler."[253]

Hükûmetlerin menfî ve firari meselesinin halli hususunda attığı adımları yeterli görmeyen *Hukûk-ı Umûmiye* gazetesindeki bir yazıda şöyle denilmektedir:

> "Bir tarafdan Hükümdâr en yakın zamânda mağdûrîn-i siyâsiyyenin terfîh-i hâllerine -(bizce hukûk-ı ma'sûbelerinin i'âdesine)- sûret-i ciddiyede sa'y edilmek için esbâb-ı lâzımenin istikmâline çalışılacağı va'ad buyuruluyor ve Sadrazam Paşa tarafından da hemen îcâbına bakılacağı beyân olunuyor. Diğer tarafdan icrâât-ı ma'kûse meydâna çıkıyor."[254]

Ayrıca kendilerinin milletin hazinesinden pay kapma derdinde olmadıklarını, devlet kademelerinde hizmet mukabili bir işte istihdam edilmelerini talep etmektedirler. Bu hususta *Hukûk-ı Umûmiye'*deki bir makalede sitemkâr bir şekilde şöyle denilmektedir:

> "Biz esâsen hazîne-i milletden nâhak olarak ma'âş ahzına tenezzül edecek hilkatde adamlar olsa idik elbette vaktiyle, geldiğimiz yollara gitmez idik. Fedâkârân-ı Millet -ki bugün içlerinde pek değerli zevât mevcûddur- millete hidmet mukâbilinde ma'âş almak üzere kabînece birtakım mahdûm beylere dâmâd

[252] Siyasî menfî ve firarilerce teşkil edilen Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti'nin Kamil Paşa Hükûmeti ile ilişkileri hakkında tafsilat için bk. Kerimoğlu, *Fedakaran-ı Millet*, s. 87-94.
[253] *Hukûk-ı Umûmiye*, 11 Eylül 1324 [24 Eylül 1908], Nu: 9, s. 1; Yine aynı gazetenin bir başka sayısında memurin-i rüsûmiyenin bahşiş almaya alıştırıldığı belirtilmekte, maaşı düşen memurların bahşiş almalarını önlemek için maaşlarına artış yapılmasının Rüsûmât Emânetince karar verildiğinden bahsedilmektedir. Rüsûmât idaresi eski hâlde devam ettiği müddetçe bahşiş meselesinin ortadan kalkmayacağı da vurgulanmaktadır. bk. *Hukûk-ı Umûmiye*, 23 Eylül 1324 [6 Ekim 1908], Nu: 21, s. 4.
[254] *Hukûk-ı Umûmiye*, 17 Eylül 1324 [30 Eylül 1908], Nu: 15, s. 1.

> paşalara tercîhan ve millet ve vatan yoluna çekdikleri felâketlere mükâfaten işbaşına da‘vet olunmak iktizâ etmez mi?”[255]

Hükûmetin takip ettiği menfî politikasına menfâ tecrübesine sahip bazı muharrirler de tepki gösterdiler. Örneğin İbnül Mahmut Asım Bey, menfî ve firarilerin *hürriyetin* ilânı için canlarını dahî feda ettiklerini belirterek

> “…Şimdi nâ’il-i hüsn ü emel olmuşlar, vatanlarına ‘avdet etdikleri ve senelerden beri sefâletin, felâketin esîri olan ‘â’ilelerinin tehvîn-i sefâletleri için mensûb oldukları devâ’ire mürâca‘at eyledikleri zaman bürûdetle kabûl olunmuş fî-yevminâ hazâ [bugünkü günde] me‘mûriyetlerine i‘âde edilmemişlerdir. Te’essüf! Cidden te’essüf olunur! Bu ‘adâletle mümkün’üt-te’lîf değildir”

diyerek hükûmeti eleştirmektedir. Ayrıca Kaymakam Hurşit Bey’in, Akka ve sonra Halep’e sürgün edilmiş bir kişilik olduğunu vurguladıktan sonra Harbiye Nezareti tarafından İkinci Fırka 8. Alaya tayin edilmesi fakat daha sonra görev yerinin V. Ordu olarak değiştirilmesini de *teessüf*! diyerek tepki ile karşılamakta Miralay Sabri, Kaymakam Ahmet Tevfik ve Binbaşı İzzet Beylerin de açıkta bulunduklarını belirterek bu menfîlerin işe alınmalarını talep etmektedir. Mülkiyede görev almak isteyen hiçbir menfî talebinin dikkate alınmamasını da eleştirerek “menfâlarda, zindânlarda diyâr-ı ecnebiyede çekmiş oldukları felâket kifâyet etmedi de vatanlarında da mı sefâlet çekecekler? Bunu hiçbir sâhib-i vicdân tasvîb etmemelidir” demektedir.[256]

Menfî ve firariler, hükûmet azalarını da kendilerinin problemlerinin çözümü hususundaki tavırlarına göre değerlendirdiler. Örneğin Dâhiliye Nazırı Hakkı Bey’i menfî ve firari meselesine duyarsız kaldığı iddiasıyla eleştirdiler. Menfî ve firarilerin temsilcisi iddiasında olan *Hukûk-ı Umûmiye*’nin haberine göre Hakkı Bey, menfî ve firarileri, *hamidî dönem*in anlayışıyla değerlendirmektedir. Ayrıca gazetede, menfî ve firarilerin “hürriyet” uğrunda büyük gayret sarf etmiş kişiler oldukları vurgulandıktan sonra *devr-i sâbık*a dönülmemesi için himaye edilmeleri gerektiği ifade edilmektedir. Hatta Hakkı Bey’in nazır olmasının *kahraman-ı hürriyet* yani menfî ve firarilerin mücadelesinin bir sonucu olduğunu belirtilmekte; eğer meşrutiyetin yeniden ilânı mümkün olmasaydı Hakkı Bey de nazır olamayacaktı değerlendirmesi yapılmaktadır. Hakkı Bey’in “devr-i sâbık tarafdârı olduğunu ümîd etmeyiz” denilerek eğer önceki devrin taraftarı değil ise bunu menfî ve firarileri dikkate alarak ispat etmesi gerektiği alttan alta

[255] Dehşet, “Menfîler, Firariler”, *Hukûk-ı Umûmiye*, 23 Eylül 1324 [6 Ekim 1908], Nu: 21, s. 2.
[256] İbn’ül-Mahmûd Âsım, “Nasfet Böyle midir?”, *Hukûk-ı Umûmiye*, 23 Eylül 1324 [6 Ekim 1908], Nu: 21, s. 2.

vurgulanmaktadır. Son olarak "İstikbâl-i Osmanî ahrârdan büyük büyük hidmetler bekliyor" denilerek "Sundu ol meş'ale-i kâfile-i ehl-i vatan / Yansın erbâb-ı hamiyyet ki vefât etdi ehl-i kemâl" mısraları ile yazının tamamlandığı görülmektedir.[257]

Menfî ve firarilerin hükûmet ve azalarına yönelik eleştirileri artarak devam etti. Örneğin hükûmet, menfî ve firari probleminin çözümü için Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti'nin talebini değerlendirdikten sonra Cemiyet'e bir tebligat gönderdi. Bâbıâli, menfî ve firarilerin, talep ettikleri memuriyetlere yönelik dilekçeler ile başvurmaları gerektiğini bildirdi. Cemiyet de iki gün içinde ilgili dilekçelerin Cemiyet merkezine ulaştırılmasını menfî ve firarilerden istedi.[258] Toplanan dilekçeler Cemiyet tarafından Sadaret'e takdim edildi. Sadaret de bu dilekçeleri Harbiye, Dâhiliye, Hariciye nezaretleri vs. gönderdi fakat sonuç olumsuzdu. Harbiye Nezareti *olamaz* cevabını vermişti; Dâhiliye Nezareti ise bu memuriyet taleplerini havî dilekçeleri muhasebe birimine göndermişti; oysa menfîler para değil memuriyet istiyorlardı. Menfîler bu ilgisizliği üzüntüyle karşıladılar. Menfîlerin hâdimi *Hukûk-ı Umûmiye* gazetesi ise duruma sert tepki gösterdi. Nezaretlerdeki bazı memurların *devr-i sâbık kalıntıları* olduklarını iddia ederek bu kişilerin menfî taleplerine engel olduklarını dile getirdi. Gazete, "Maksad nedir. Bigayr-i hakkın felâket görmüş, zindânlarda, menfâlarda çürümüş hâdimîn-i hürriyeti ezmek mi?" diyerek de Dâhiliye, Hariciye ve Harbiye nazırları ile Rüsümât idaresinin dikkatini menfî ve firari problemlerine çekmeye çalıştı.[259] Yine aynı gazetedeki bir diğer haberde de *Babıali'nin bundan sonrası için vereceği söze itimat edilir mi* denilerek menfî ve firarilerin memuriyetlere yerleştirilmeleri hususunda hükûmet eleştirilmektedir. İlaveten, Dâhiliye Nezareti'nin işi hep sona bıraktığı vurgulanmakta "Dâhiliye Nezâreti'nin erkânı habshânelerde, menfâlarda inleyenlerin fedakârlığıyla alınan meşrûtiyetimiz sâyesinde bu makâma geçdiler" denilmektedir.[260] Bu ve benzeri eleştirilerin de kısmî etkisiyle Kamil Paşa Hükûmeti, *mağdurîn-i siyasiyye*den menfâ öncesi memur olanların münhal kadrolara alımlarda tercih edilmeleri gerektiği hususunda bütün dairelere bir tebliğ göndermiştir.[261] Fakat hükûmetlere yönelik eleştiriler durmak bilmedi; Resmolu Cevat Bey'in *Şura-yı Ümmet*'teki bir makalesinde de hükûmetin menfîlere yönelik uygulamaları eleştirildi. Menfîlerin mağduriyetlerini ele alan "Hesâb Vermek Zamânı Geliyor" başlıklı makalenin konu ile ilgili bir kısmı şöyledir:

---

[257] *Hukûk-ı Umûmiye*, 18 Eylül 1324 [1 Ekim 1908], Nu: 16, s. 2.
[258] *Hukûk-ı Umûmiye*, 30 Eylül 1324 [13 Ekim 1908], Nu: 28, s. 1.
[259] *Hukûk-ı Umûmiye*, 20 Teşrin-i Evvel 1324 [2 Kasım 1908], Nu: 48, s. 3.
[260] *Hukûk-ı Umûmiye*, 23 Teşrin-i Evvel 1324 [5 Kasım 1908], Nu: 51, s. 1.
[261] *Sabah*, 24 Teşrin-i Evvel 1324 [6 Kasım 1908], Nu: 6866, s. 3.

"Bugün İstanbul'da bu mağdûrînin hele bir kısmı var ki esnâ-yı nefyde mekteb talebesi bulunduğundan hâlleriyle mütenâsib bir hidmet te'mîn edememekden dolayı sefâlet içinde bulunuyor. Hâlbuki bu mağdûr gençlerin ekseri Trablusgarb'da iken merhûm Receb Paşa sâyesinde devâir-i hükûmete intisâb etmiş ve nâmus, iktidâr, fa'âliyet ibrâz ederek çalışmış idi. İçlerinden vazifesini hüsn-i îfâ etmemiş hiç biri yokdur. Bir kısmı ise orada, menfâda, demircilik, sâ'atcilik, marangozluk husûsî mu'allimlik, husûsî kâtiplik gibi meşgaleleri tecrübeden ve nâmûskârâne medâr-ı ma'îşetlerini kazanmakdan terakkî etmemişlerdir.

Birçokları tahsîl görmüşlerdi; menfâ müddetini 'âtılâne geçirmemişlerdi her biri bir nev' meşgale ile iştigâl etmek ve nice tecârib geçirmekle berâber mütala'a ve tedkîkâtdan hâlî kalmamışlardı. Şimdi de çalışmakdan ihtirâz etmiyorlar, vatanın muhtâc olduğu hidemât ve vezâifden herhangi biri hisselerine isâbet etse hakkıyla ve kemâl-i gayretle îfâsından çekinmiyorlar. O hâlde istihdâm olunmakdan me'yûs olmağı hâtırlarına bile getirmiyorlardı. Heyhât ki bu mağdûrları menfâdan daha büyük bir mağdûriyet bir sefâlet, hattâ açlık bekliyordu.

Hükûmet nâmûslu, lekesiz, fa'âl, gayur me'mûrlar arıyor gibi görünüyordu; her biri ayrı ayrı mürâca'at etdi aldıkları cevâb: 'Siz hâricdensiniz, sizi kabûl edemeyiz'den başka bir şey olmadı.

Bu efendilerden büsbütün işsiz, güçsüz kalmış olanlar ancak yirmi kişi kadardır. Bunlar 'acabâ dahâ ne zamâna kadar mahkûm-ı sefâlet bırakılacak?

Hükûmete sorarsanız: 'Devâirdeki bu 'atâlet nedir?' Şu cevâbı alırsınız: 'Ne yapalım. Eyi me'mûrlarımız yok'.

Eyi me'mûr olmak isti'dâdını hâiz oldukları yalnız hiçbir kuvvetden korkmayarak istibdâd ile pençeleşmeğe karâr vermiş olmalarından muhakkak olan bu mağdûrlar mürâca'at ediyor; 'me'mûrlara ihtiyâcımız yokdur' cümle-i bâridesiyle koğuluyor.

Kabînemizin; mücâhidîn-i hürriyete karşı bu derece lâkayd, bârid, müb'id [uzaklaştır şekilde] davranmasına ne demeli? Kabîne istibdâdların perverdelerini en yüksek ma'âşlarla me'mûriyetlerde istihdâm etmeği ve kadro hâricinde kalanlara ma'âşlar tahsîs eylemeği bir lâzıme-i vicdân 'addederken, meşrûtiyeti istihsâl için çalışanların İstanbul sokâklarında karınları aç gezmelerine nâsıl vicdânı râhatsız olmuyor? Fakat her şey için hesâb vermek zamânı geldiği için Meclis-i Meb'ûsân'ımızın bu cihetden evliyâ-yı umûr efendilerimizi su'âl ve cevaba geçmek himmetinden ihtirâz etmeyeceklerini ümîd ve temennî eylerim."[262]

Menfî ve firari beklentileri, hükûmet üyelerindeki değişimler ile de ilişkili oldu. Bir hükûmet üyesinin görevden ayrılması yerine başka birisinin vazife başına geçmesi menfî ve firarilere yeni bir umut oldu. *Hamidî dönem*in menfî bahriye zabitleri, sâbık Bahriye Nâzırı Hasan Rami Paşa tarafından terfiden mahrum edildiklerini iddia etmekteydiler. Nitekim nazır

[262] Yine bu makalede "istibdâd devri"nde çeşitli cezalara çarptırılan şahısların asla pes etmedikleri hususunda şöyle denilmektedir: "Birer birer, onar onar, ellişer ellişer, yüzer yüzer, hep tevkîfden, muhâkemeden geçdik hep nefyolduk, zindânlara atıldık, fakat hiçbir zamân esîr edilmedik dimâğımız dâimâ hür idi; lisânımız dâimâ serbest idi." bk. Resmolu Cevad, "Hesâb Vermek Zamânı Geliyor", *Şura-yı Ümmet*, 27 Kanun-ı Evvel 1324 [9 Ocak 1909], Nu: 96-140, s. 2-3; Aynı makale bir kısım ilaveler ile Tashîh-i Efkâr'da da yayınlanmıştır. bk. Resmolu Cevad, "Hesâb Vermek Zamânı Geliyor", *Tashîh-i Efkâr*, 29 Kanun-ı Evvel 1324 [11 Ocak 1909], Nu: 5, s. 4.

değişikliği bahriye zabitleri için bir umut oldu. Bu husus bir gazete haberinde yeni nazırın dikkatine sunulmakta ve şöyle denilmektedir:

> "…İkbâl-i sa'âdetlerini ayakları altına alarak istihsâl-i hürriyet için memâlik-i ba'îdeye [uzak memleketlere] gitmeyi göze almış olan ve mecmû'u gâyet az mikdârda bulunan bu fedâkârân-ı millet neden hakk-ı sarîhalarından mahrûm ediliyor? Böyle ashâb-ı iffet ve istikâmetden olan fedâkâr zâbitâna Bahriye'nin ihtiyâcı vardır. Bundan sarf-ı nazar hak, sâhibine verilmelidir. Bahriye Nâzırı Arif Paşa'nın bu bâbda bi'l-hâssa nazar-ı dikkatini celb ederiz."[263]

Arif Paşa'nın menfî ve firari problemleri ile ilgili oluşunun menfî ve firariler nezdinde büyük memnuniyet yarattığı da görülmektedir. Nitekim menfî ve firarilerin temsilcisi iddiasında olan Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti, gazetesi aracılığıyla Arif Paşa'ya, "Bahriye Nâzır-ı Âlîsi ahrâr-ı Osmânî'den Arif Paşa hazretleri menfî ve firâri kardeşlerimizden birkaç zâtı terfîen iâde-i me'mûriyet etdirmişdir..." demek suretiyle teşekkür etti. Bunun yanında siyasî menfî ve firariler nezdinde önemsenen diğer bir kişi de Kamil Paşa Hükûmeti'nde Harbiye Nazırlığı'na getirilen Nazım Paşa'dır. Nazım Paşa'nın önceki devrin sıkıntılarını çok iyi bilen, zindanlarda kalan, bir yönüyle *mağdurîn-i siyasiyye* denilebilecek kesimden olması siyasî menfî ve firarilerin umutlarını artırdı.[264] Nafia Nazırı Gabriel Noradunkyan'a da menfî ve firari problemleriyle ilgili oluşu dolayısıyla *Hukûk-ı Umûmiye* gazetesi tarafından teşekkür edildi. Zira Noradunkyan, Nafia Nezareti'ne memuriyet için başvuran birkaç menfî ve firariyi önceki aldığı maaşın iki misli yani üç dört bin kuruş maaşla nezaretin en önemli memuriyetlerine tayin etmişti. Noradunkyan'ın menfî ve firarilerle alakadar oluşu menfî ve firarileri memnun eden bir gelişmedir. Nitekim Noradukyan'ın menfî ve firari problemlerine yaklaşımının diğer nezaretlere emsal teşkil etmesi gerektiği de burada vurgulanan bir diğer hususdur.[265] Sadece nazırlara değil bazen bürokratlara da menfî ve firarilere yardımcı oldukları dolayısıyla teşekkür edildiği görülmektedir. Örneğin bazı

---

[263] *Hukûk-ı Umûmiye*, 7 Eylül 1324 [20 Eylül 1908], Nu: 5, s. 3; Hasan Rami Paşa, hatıralarında bu iddiaları reddetmekte, kendisini ve etrafındaki araştırarak çoklarının hainceşeylere kalkıştıklarını gördüğünü ifade etmektedir. Meşrutiyetin iadesi sonrası Zırhlı Aziziye Fırkateyni'nde Kaymakam olan Aziz Bey'i kötü hareketleri ve garazkâr tutumu sebebiyle 30 Kasım 1902'de padişaha şikâyet ettiğini belirtmekte ve bu kişinin donanmadaki vazifesinden alınmasını istediğini ifade etmektedir. Tahkikat neticesinde kendisinin haklı olduğunun anlaşıldığını ve Aziz Bey'in İstanbul'da istihdamına karar verildiğini aktarmaktadır. Hatıralarında Miralay bir zattan da bahsetmektedir. Çanakkale'de Akdeniz Umum Filo Komutanı sıfatıyla bulunduğu sırada bu kişinin yarbay rütbesinde olduğunu, içkiye müptela olduğu, maddî ve manevî çöküntüye uğradığı için jurnal ettiğini ifade etmektedir. Ayrıca hiçkimseye karşı garazkâr bir tavır takınmadığını vurgulamaktadır. Paşa'nın hakkındaki iddialara cevapları için bk. Hasan Rami [Paşa], *Hâtırât*, Artin Asadoryan Matb., İstanbul 1324, c. I, s. 109-118.

[264] *Hukûk-ı Umûmiye*, 30 Kanun-ı Sani 1324 [12 Şubat 1909], Nu: 137, s. 1.

[265] *Hukûk-ı Umûmiye*, 18 Eylül 1324 [1 Ekim 1908], Nu: 16, s. 2.

menfî ve firariler, kendilerinin memuriyet elde etmeleri hususunda Maliye Nezareti Varidat Muhasebeci Rıfat, Vergi Tahsil İdare-i Merkeziyesi Müdürü Muzaffer ve muavini Şevki Beylerin büyük yardımlarını gördüler ve ilgili isimlere gazete aracılığıyla teşekkürlerini bildirdiler.[266]

1.5. Menfîler ve Muhalefet: Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti

"Vâkıf oldum derdine bî-çâregân 'âlemin,
Ağladım rikkatle insâniyetin ahvâline,
Hükm ü kânûn-ı müsâvât ve 'adâlet böyle mi?
La'net olsun 'âlemin mâzî ve istikbâline."[267]

Meşrutiyetin yeniden ilânı akabindeki umûmî af neticesinde *hürriyet* elde ederek menfâlarından geri dönen menfîler, Bâbıâli ve İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nden rütbe ve nişanların iadesi, maaşlarının devamı, bir memuriyete tayinleri vb. hususlarda yardım taleplerinde bulundular. Hükûmet, bu talepler üzerinde birtakım çalışmalar yürüttü fakat menfîlerin sorunlarının bütünüyle çözümü mümkün ol(a)madı. Çünkü menfîlerin durumu fevkalade karmaşık bir hâl almıştı. Siyasî menfîler ise hükûmetin ve özellikle de İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin, problemlerinin çözümü hususunu ağırdan aldığını, menfî problemlerine yeterince ilgi göstermediğini düşünmekteydiler. O yüzdendir ki meşrutiyetin yeniden ilânı akabinde büyük hayal kırıklıkları yaşadılar. İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin kendilerini yani '*kahraman-ı hürriyet*'leri sahiplenmediğini iddia ettiler. Bu hususa Avnullah Kâzımî Bey'in hanımıyla konuşması bir örnek gösterilebilir. Avnullah Kâzımî Bey, hanımına "ben artık 'kahraman-ı hürriyet' olmaktan utanıyorum" demişti. Bunun üzerine hanımı, "Niçin beyim? Hürriyet uğruna az mı çile çektik? Yedi yıl bu, dile kolay, siz zindanlarda ömür çürüttünüz, biz dışarıda zindan hayatı yaşadık, ömrümüzün en güzel seneleri böyle geçti; tek yavrumuz yetim gibi boynu bükük büyüdü… Sizin mücadelelerinizin, neticesiydi bunlar. Katlandık. Siz gerçekten kahramansınız beyim. Niçin utanıyorsunuz?" cevabını vermişti. Avnullah Kâzımî Bey'in hanımın bu sözleri üzerine verdiği karşılık İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nden memnuniyetsizliği ve Cemiyet'in menfîlerle yeterince ilgili olmadığını gösterir mahiyettedir ve şöyledir:

---

[266] *Hukûk-ı Umûmiye*, 2 Kanun-ı Evvel 1324 [15 Aralık 1908], Nu: 91, s. 3.

[267] Bu dörtlük menfî ve firarilerin taleplerinin dikkate alınmamasını eleştiren bir makaleden alınmıştır. Menfî ve firarilerin karamsarlıklarını ifade etmektedir. bk. Dehşet, "Menfîler, Firariler", *Hukûk-ı Umûmiye*, 23 Eylül 1324 [6 Ekim 1908], Nu: 21, s. 2.

> "Siz olup bitenlerin henüz farkında değilsiniz. Memlekette çok acayip ve acı şeyler cereyan ediyor. Hürriyetin asıl çilesini çekenler bir kenarda kaldı. İpten kazıktan kurtulmuş, herhangi bir sebeple mahpushaneye girmiş, çıkmış birçok insan 'Hürriyet Kahramanı' kesildi. Nutuk çekip ortada dolaşıyorlar. Başımızdakilerin de çoğu çeteci. Çetecilikle koskoca imparatorluk idare edilemez. Korkuyorum ki bize devr-i sâbıkı aratmasınlar."[268]

Nitekim bu ve benzeri düşünceler, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nden rahatsız olan siyasî menfîleri başka arayışlara sevk etti ve yeni bir cemiyet teşkiline gidildi. Böylelikle siyasî menfîler, *siyasî muhalif* haline geldiler ve II. Meşrutiyet'in ilk muhalif teşkilatı Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti'ni teşkil ederek İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne karşı kıyasıya muhalefete başladılar.[269]

Siyasî menfî ve firarilerin gayretleriyle teşekkül eden Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti'nin kuruluş tarihi -kesin olmamakla birlikte- 12 Ağustos 1908'dir. Çünkü bu tarihte siyasî menfîler eliyle, sürgünlerin tanışması ve aralarında birlik ve beraberlik tesisi amacıyla Sultanahmet'teki Millet bahçesinde bir toplantı tertip edildi ve bu toplantıda menfî ve firari haklarının müdafaası için bir cemiyet teşkili lüzumundan bahsedildi; Ağustos ayı içerisinde de cemiyetin teşkili tamamlandı.[270] Siyasî menfî ve firarilerin teşkil eylediği Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti'nin reisi, geçmişte Müşir Fuat Paşa'nın kâtipliğini yapan ve Fuat Paşa hadisesi münasebetiyle tutuklanıp müebbet küreğe mahkûm edilerek Sivas'a sürgün edilmiş olan yani menfâ tecrübesine sahip "hürriyet-i fikr ve vicdânına erkân-ı istibdâdın dahî hayrân olduğu" Avnullah Kâzımî Bey'di.[271]

---

[268] Zorlutuna, *Bir Devrin Romanı*, s. 25.

[269] Pekmen, *31 Mart Hatıraları*, s. 65-66; Emre, *İki Neslin Tarihi*, s. 131; İstanbul'a gelen siyasî menfîler, Ebuzziya Tevfik Bey ile dertleşirlerdi. Yine Sultanahmet'teki belediye bahçesinde de toplanırlar, hak ve hukuklarını nasıl müdafaa edecekleri hususunda fikir alışverişinde bulunurlardı. Nitekim bu konuşmalardan birinde Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti adıyla bir cemiyet teşekkülü kararlaştırılmıştı. bk. Süleyman Tevfik, *Hatıralarım*, s. 250.

[270] Münir Süleyman Çapanoğlu, *Türkiye'de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi*, Pınar Yay., İstanbul 1964, s. 21; Kerimoğlu, *Fedakaran-ı Millet*, s. 35-36; Ayrıca bu toplantıda *Hukûk-ı Umûmiye* adında bir gazete çıkartılması kararı da alınmıştır. bk. *Aynı Yer*; ikinci toplantıda ise cemiyetin teşekkülü tamamlanmıştır. bk. *Hukûk-ı Umûmiye*, 8 Kanun-ı Sani 1324 [21 Ocak 1908], Nu: 116, s. 1; Ahmet İzzet Paşa, hatıralarında, menfî ve firarilerin Meşrutiyet sonrası tavırlarını eleştirmektedir. Kendisini mağdur gören Mizancı Murat ve Ali Kemal Beylerin menfaat temini için çalışan kimselerden olduklarını iddia etmekte, ayrıca gerçekten sürgün olanların da olduğunu Avnullah Kâzımî ve Mollazade'nin de bunlardan olduğunu, diğer sürgünlerin bu iki isim etrafında toplandığını vurgulamakta fakat "Bunların emel ve istekleri, utanmazlıkta ısrar ve münafıklıkları gerçekten sayısız ve sınırsızdı" demektedir. bk. Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, c. I, s. 90.

[271] *Hukûk-ı Umûmiye*, 8 Kanun-ı Sani 1324 [21 Ocak 1908], Nu: 116, s. 1; Emre, *İki Neslin Tarihi*, s. 131; Pekmen, *31 Mart Hatıraları*, s. 65; Avnullah Kâzımî Bey Sivas'taki sürgün günlerinde politika töhmetiyle idama mahkûm olan Merzifonlu Hacı Kirkor Efendi'yle muhabere halinde olduğu ve firar etmeye çalıştığı, fesat işlerle uğraştığı iddiasıyla Mirliva Refik Bey tarafından jurnallenmiş Sivas Valisi Reşit Akif Bey de akabinde Sinop'a naklini istemiştir. Avnullah Kâzımî daha sonra Sinop'a nakledilecektir. bk. *BOA., Y. MTV*., 281/10 [31 Teşrin-i Sani 1321 tarihli belge].

Ayrıca Cemiyet yönetiminin önemli isimlerinden, Cemiyet'in yayın organı *Hukûk-ı Umûmiye*[272] gazetesinin ilk mesul müdürü ve ser-muharriri Necip Nadir Bey de Karapınar kaymakamı iken nizam dışı hareketleri, *hükûmet-i seniyye* aleyhindeki faaliyetleri sebebiyle Diyarbakır'a sürgün edilmiş bir kişiydi.[273] Hacı Cemal Efendi ile Ali Saip, Asitaneli Behçet, kâtib-i umûmî Esat ve muhasip üye Ali Vefa Beyler de Cemiyet'in önemli isimleriydiler. Cemiyet kadrolarının (reis-aza) neredeyse tamamı siyaseten nefyedilmiş veyahut firar etmiş kimselerden oluşmaktaydı. Yine Hasan Fehmi, İbnül Mahmut Asım, Şirvanizane Mahmut Tahir ve Derviş Vahdeti gibi matbuatın önde gelen isimleri de Cemiyet içerisinde yer aldılar.[274] Bir diğer önemli isim de Necip Nadir Bey'den sonra Cemiyet'in yayın organı *Hukûk-ı Umûmiye*'nin başına geçecek olan Mevlânzade Rıfat Bey'dir.[275] Bezmi Nusret Kaygusuz, Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti mensupları hakkında şöyle demektedir: "Oraya intisap edenlerin gayesi iyi bir mevki ve memuriyete konabilmekti. Ekserisi pek çok isteyip de, İttihadın daha az vermesinden muğber ve münfeil olan kimselerdi."[276]

---

[272] *Hukûk-ı Umûmiye* gazetesi ve yayın politikası ile ilgili bir çalışma için bk. Hasan Taner Kerimoğlu, "II. Meşrutiyet Döneminde Genel Haklar Savunusu Yapan Bir Gazete: Hukuk-ı Umumiye", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)*, VIII/18-19 (2009), s. 22-36.

[273] Necip Nadir Bey, Sofya'da çıkan *Serbest Bulgar* gazetesinin muharriri olduktan sonra sürgünlere maruz kaldı. Buradaki yazıları sebebiyle Taberiye'de kaymakam olarak memuriyette devamının mümkün olmadığı bildirildi. bk. *BOA., DH. MKT*., 1653/49 [21 Ağustos 1305 tarihli belge]; Beni Saab'a kaymakam tayin edildiyse de burada da uzun süre görev yapamadı. bk. *BOA., DH. MKT*., 1821/25 [11 Mart 1307 tarihli belge]; Karapınar kaymakamı iken de nizam dışı hareketleri ve su-i ahlakı iddiasıyla görevinde alındı ve yerine Beytüşşebap kaymakamlığından ayrılan Mustafa Fehmi Efendi tayin edildi. Necip Nadir Bey daha sonra Diyarbakır'a sürgün edildi. bk. *BOA., BEO*., 51/3780 [2 Ağustos 1308 tarihli belge, 31 Mayıs 1309 tarihli mazbata sureti,]; *BOA., DH. MKT*., 1982/115 [23 Temmuz 1308 tarihli belge]; Necip Nadir Bey Diyarbakır'a sürgün edildikten sonra haline uygun bir işte çalıştırılması Maarif Nezareti'nden talep edildi. bk. *BOA., BEO*., 435/32574 [3 Temmuz 1310 tarihli belge].

[274] Kerimoğlu, *Fedakaran-ı Millet*, s. 36; Çapanoğlu, *Sosyalizm Hareketleri*, s. 33; Süleyman Tevfik, *Hatıralarım*, s. 251; Cemiyet'in bir diğer önemli üyesi de Bahriye zâbitanından Sami Çölgeçen Bey idi. Çölgeçen, hükûmet aleyhine faaliyetleri neticesi olarak tutuklanıp Fizan'a sürgün edilmiş bir şahıstır. Çölgeçen'in sürgünü ve menfâsından kaçışı hakkında bilgi için bk. Fevzi Demir, "Bir Jön Türk'ün Fizan'dan Büyük Sahra'yı Geçerek Kaçışı Sami Bey'in Çölü Geçiş Anıları", *Toplumsal Tarih*, Ekim 2000, S. 82, s. 55.

[275] Mevlânzâde Rıfat Bey de Sinop Mutasarrıflığı'nın şikâyeti üzerine tutuklanıp önce Çorum'a ardından da Kayseri'ye sürgün edilmiştir. Sürgün edilişinde iki gerekçe ileri sürülmektedir. Bunlardan birincisi uygunsuz davranışları, diğeri de V. Mehmet Reşat taraftarı olmasıdır. bk. Murat Issı, "Hürriyet Âşığı Bir Osmanlı-Kürt Aydını Mevlanzâde Rıf'at Bey", *Toplumsal Tarih*, 196 (2010), s. 72; Mevlânzâde daha sonra Yemen'e sürülecek, San'a'da "tüyler ürpertecek bir mahrûmiyet içinde" yaşayacak, meşrutiyetin yeniden ilânı ve umûmî af üzerine İstanbul'a avdet edecektir. *Hukûk-ı Umûmiye* gazetesinin de başına geçecektir. bk. Mevlânzâde Rıfat, *Hakk-ı Vatan*, s. 4-8; Mevlânzâde Rıfat'ın hayatı hakkında tafsilat için bk. Birinci, *Tarihin Gölgesinde*, s. 381-384; Issı, "Mevlanzâde Rıf'at Bey", *Toplumsal Tarih*, 196 (2010), s. 72-81; Ahmet Cevat Bey'e göre; İttihâd ve Terakki Cemiyeti, Mevlânzâde Rıfat Bey ve Avnullah Kâzımî Efendi gibi isimlerden kudret ve meziyetleri mucibince faydalanmaya çalışsaydı, bu kimselerin "şerlerine meydan verilmeyebilirdi." Cevat Bey'in bu ifadeleri için bk. Emre, *İki Neslin Tarihi*, s. 130-131; Mevlânzâde Rıfat Bey de hatıralarında, İstanbul'a avdeti sonrasında İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne giderek orada bir görüşme gerçekleştirdiğini, düşüncelerini aktardığını fakat Cemiyet'in ilgi göstermediğini belirtmektedir. Cemiyet'in "ilgisizliği" üzerine de arkadaşlarıyla birlikte bizzat işe girişmeye karar verdiğini ifade etmektedir. bk. Mevlânzâde Rıfat, *Hakk-ı Vatan*, s. 7-8.

[276] Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, s. 51.

Siyasî menfî ve firariler tarafından teşkil olunan Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti'nin amacının, meşrutî idareyi muhafaza ve müdafaa ile menfî ve firari problemlerinin hallini sağlamak olduğu görülmektedir. Bu durum Cemiyet'in nizamnamesinde açıkta ortaya konulmaktadır. Bu nizamnameden Cemiyet'in; "hürriyet", "adalet", "müsavat"ın temin ve devamı için meşrutî idarenin muhafazasını, mülk ve milletin saadet ve selameti için maddî-manevî fedakârlıkta bulunmayı amaçladığı anlaşılmaktadır (Madde 1). Nizamnamede, Cemiyet'in kimlerden müteşekkil olduğu da belirtilmekte ve şöyle denilmektedir:

> "Cemiyet, efkâr-ı ahrârâne ve selîme ashâbından olub da istibdâdın zulm ve i'tisâfına uğrayarak [doğru yoldan sapmasına maruz kalarak] zindânlarda, menfâlarda, memâlik-i ecnebiyede fikr-i hürriyet ve meşrûtiyeti vatandaşlarına neşr ü telkîn ve tenvîr-i efkârlarına sa'y ü gayret ve bu yolda refâh ve sa'âdetlerini fedâ edenlerden ve bu uğurda vefât edenlerin 'â'ilesi efrâdından ve 'ilmiye ve askeriye ve mülkiye ve me'mûrîn-i sâ'ire ile tüccâr ve esnâfın hürriyetperverânından kavm ve mezheb tefrîk etmeksizin teşekkül etmişdir (Madde 2)."[277]

Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti'nin bu nizamnamesinin yanında *maksad-ı aslî* ve *maksad-ı tâlî*sinin de belirlendiği görülmektedir. Nitekim Cemiyet'in yayın organı *Hukûk-ı Umûmiye*'de yayınlandığı üzere Cemiyet'in *maksad-ı aslî*si; meşrutiyet idaresine riayet olunmak kaydıyla hanedanın hukukunu korumak (Madde 1), meşrutiyet idaresini muhafaza ve müdafaa için her türlü fedakârlığı yapmak ve Kanun-ı Esasi'de faydalı değişiklikler gerçekleştirmek (Madde 2), Osmanlı sancağı altında yaşayan bütün unsurlar arasındaki ayrılıkları def etmek ve birlik ve beraberliği, kardeşliği sağlamak (Madde 4), Osmanlı ülkesinde yaşayan unsurlardan biri asayişi ihlal ederek ecnebi müdahalesini davet ederse, o unsurun harekâtının bastırılması için hükûmete yardım etmek (Madde 5), hürriyet, adalet ve müsavat kavramlarının manalarını ve bunlardan ne şekilde istifade edilebileceğini bütün Osmanlılara bihakkın izah etmek (Madde 7), mülk ve millete hizmet edeceği düşünülen şahıslara fiilen yardımcı olmak, mülk ve millete zararı

[277] Birinci maddede ayrıca cemiyetin, hayriye, ticariye ve sınaiye olarak teşekkül etmiş bir fırka olduğu belirtilmiştir. Nizamname 19 maddeden oluşmaktadır ve cemiyetin yayın organı Hukûk-ı Umûmiye'de peyderpey yayınlamıştır. Nizamnamenin yayınlandığı ilgili sayılar için bk. *Hukûk-ı Umûmiye*, 5 Şubat 1324 [18 Şubat 1909], Nu: 141, s. 1; *Hukûk-ı Umûmiye*, 6 Şubat 1324 [19 Şubat 1909], Nu: 142, s. 1; *Hukûk-ı Umûmiye*, 7 Şubat 1324 [20 Şubat 1909], Nu: 143, s. 1; *Hukûk-ı Umûmiye*, 8 Şubat 1324 [21 Şubat 1909], Nu: 144, s. 3; *Hukûk-ı Umûmiye*, 20 Şubat 1324 [5 Mart 1909], Nu: 152, s. 3; *Hukûk-ı Umûmiye*, 23 Şubat 1324 [8 Mart 1909], Nu: 155, s. 3-4; Nizamnamenin tamamı için ayrıca bk. Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 1, s. 169-171.

dokunacak şahıslar hakkında takibat icra ederek onların zararlarını defetmektir (Madde 8).[278] Cemiyet'in *maksad-ı tâlî*si ise menfî ve firari problemlerinin çözümüne yöneliktir. Buna göre Cemiyet; üyeleri içerisinde mülk ve millete hizmet edeceklere iktidarları nispetinde bir iş ya da memuriyet bulmaya ve menfî ve firarilerin önceki devirdeki ziyanlarının tazminine çalışacak (Madde 9), üyelerinden muhtaç olanlara yardım etmeye çalışacak (Madde 10), cemiyete üye her kademedeki memurların memuriyetlerinde yükselmeleri için gayret gösterecek (Madde 11), namusunu lekeletmediği ve vazifesini suiistimal etmediği halde görevinden alınmış olanların iade-i memuriyetleri ve ihtiyaçlarının karşılanması için uğraşacak (Madde 12), mektep ve fabrikalar açıp bayındırlık ve hayır işleri hususunda gayret gösterecek (Madde 13) ve *maksad-ı asli*ye ulaşma yolunda şehit olanların muhtaç ailelerine gerekli miktarda yardımda bulunacaktır (Madde 14)[279].

Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti'nin nizamnamesi, *maksad-ı aslî* ve *maksad-ı tâlî*sinden anlaşıldığı üzere, siyasî sebeplerle menfâlara sürülen, zindanlara atılan ve terk-i vatana mecbur bırakılan kimseler ile şühedâ-yı hürriyet aileleri efradı, cemiyetin tabii azası olarak değerlendirilmektedir. Cemiyet, tabii aza olan bu menfî ve firarilerin mağduriyetlerinin giderilmesi hakkında gerekenin acilen yapılması için teşebbüslerde bulunulacağını ifade etmektedir.[280] Nitekim Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti, *mağdurîn-i siyasiyye*nin temsilciliği iddiasından hareketle onların önceki idarece ellerinden alınan haklarının tekrar geri iadesi hususunda birtakım çalışmalar yürütecektir. Bilindiği üzere meşrutiyetin iadesi öncesinde pek çok kişi II. Abdülhamid idaresine muhalif düşünceleri sebebiyle mekteplerden, memuriyetlerden atılmak suretiyle sürgün edilmişti; pek çoğunun rütbeleri sökülmüş, sahip oldukları taşınır taşınmaz mallara da el konulmuştu. Bazen de başka bir yere tayin suretiyle sürgünler gerçekleştirilmişti. Fikirleri Saray nezdinde kabul görmeyenler uzaklara gönderilmek suretiyle merkezden uzaklaştırılmış, "etkisiz" hale getirilmiş oluyorlardı. Menfîler menfâlarında sıkıntılı bir hayata duçar olmuşlardı. İşte Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti bu menfî ve firarilerin problemlerinin çözümünü kendisine hedef olarak belirledi ve onların sözcülüğünü üstlenmeye çalıştı. Cemiyet, menfî ve firari problemlerinin çözümü için kamuoyu oluşturarak hükûmet üzerinde etkili olmaya da çalıştı. Bunu yaparken de "partiler üstü" bir tutum geliştirmeye azamî

[278] Cemiyetin maksad-ı aslîsi *Hukûk-ı Umumîye* gazetesinde *İ'lân-ı Mahsûs* başlığıyla yer almıştır. Yalnız madde numaraları verilirken üç ve altı rakamları kullanılmamıştır. bk. *Hukûk-ı Umûmiye*, 2 Teşrin-i Evvel 1324 [15 Ekim 1908], Nu: 30, s. 1.
[279] *Hukûk-ı Umûmiye*, 2 Teşrin-i Evvel 1324 [15 Ekim 1908], Nu: 30, s. 1.
[280] Bu yorum *Hukûk-ı Umumiye*'nin ilk sayısındaki *Maksad ve Mesleğimiz* başlıklı habere istinaden yapılmıştır. bk. *Hukûk-ı Umûmiye*, 3 Eylül 1324 [16 Eylül 1908], Nu: 1, s. 1.

gayret gösterdi. Cemiyet'in 1908 seçimlerine katılmaması *partiler üstü* bir tutum takındığının göstergesi olarak değerlendirilebilir.[281] Nitekim Kaygusuz da bu Cemiyet'in "siyasî esas ve prensiplere dayanan bir parti siması arzetmediğini" ifade etmektedir.[282]

Burada menfî ve firarilerin yegâne temsilcisi olduğu iddiasında olan Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti'nin bu iddiasına karşı çıkışların da olduğunun belirtilmesi icap etmektedir. Siyasî menfîler içerisinden bazı kimseler Cemiyet'in bu iddiasının doğru olmadığını beyan ederek cemiyet ile alakalarının olmadığını ifade ettiler. Bu hususta Midilli kalebentleri namına; Mülkiye mezunlarından Nikoğos Ağasyan Efendi ile Düyûn-ı Umûmiye sâbık memurlarından Cevdet, Düyûn-ı Umûmiye'den Naim, dava vekillerinden Nuri, müntesibîn-i hukuktan Yunus Nâdi, İdâre-i Mahsusa sâbık makinistlerinden Safiyüddin Bey ve Mekteb-i Mülkiye'den İbrahim Beyler, umûm Sinop kalebentleri namına da; İbrahim Hakkı ve Ahmet Raif Beyler imzalarıyla gazetelerde neşredilen ilân aşağıdaki gibidir:

> "Esbâb-ı siyâsiyeden dolayı menfî ve firârî olanlar nâmına Fedâkarân-ı Millet 'unvânıyla içtimâ' etmiş ve Hukûk-ı 'Umûmiye ismiyle bir gazete neşretmekde bulunmuş olan ba'zı kimselerin bi'l-'umûm mahkûmîn-i siyâsiye nâmına harekete selâhiyetleri olamayacağını bi'l-beyân kendileriyle kat'iyen alâka ve münâsebetimiz olmadığını i'lân eyleriz. 5 Teşrin-i Evvel 1324."[283]

Trablusgarp menfîlerinden Doktor Reşit Bey de Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti'nin bütün siyasî menfî ve firarileri kapsamadığını şöyle ifade etmektedir:

> " 'Fedâkarân-ı Millet' cem'iyeti hakkında gazetelere verilen Zabtiye Nezâreti tebliğnâmesinde 'menfî ve firârîler tarafından teşkîl edilen cem'iyet' denilerek cem'iyet-i mezkûre bütün menfî ve firârîlere teşmil edilmiş ise de biz ve bizim gibi vatanın te'mîn-i selâmet ve sa'âdeti, istibdâdın def' ve izâlesi maksadıyla senelerden beri mücâhededе bulunan ve Taşkışla engizisyon mahkemesinde muhâkeme olunarak 'İttihâd ve Terakkî Cem'iyeti'ne' mensûb olmak töhmetiyle nefy ve tağrîb edilen menfî ve firârîlerin 'Fedâkarân-ı Millet' cem'iyeti ile hiçbir 'alâka ve münâsebeti olmadığı ve olamayacağı bir emr-i tabî'î olmakla mezkûr tebliğnâmedeki fikr-i ta'mîmi şiddetle protesto eder ve nezâret-i mezkûreden gazetelerle tashîh-i keyfiyet edilmesini taleb eyleriz."[284]

---

[281] Kerimoğlu, *Fedakaran-ı Millet*, s. 40, 43-44, 96-98.
[282] Kaygusuz, Bir Roman Gibi, s. 51.
[283] *Takvim-i Vekayi*, 6 Teşrin-i Evvel 1324 [19 Ekim 1908], Nu: 19, s. 2; *Tanin*, 6 Teşrin-i Evvel 1324 [19 Ekim 1908], Nu: 80, s. 8; *Sabah*, 6 Teşrin-i Evvel 1324 [19 Ekim 1908], Nu: 6850, s. 3.
[284] *Tanin*, 1 Kanun-ı Sani 1324 [14 Ocak 1909], Nu: 163, s. 4.

Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti menfî ve firarilerin problemlerinin çözümü hususunda büyük gayret gösterdi. Bu kapsamda bir önceki başlıkta da bahsedildiği üzere Cemiyet, siyasî menfî ve firarilerin muhtaç olanlarına maaş ve onların devlet kademelerinde istihdamı için II. Abdülhamid'e ve hükûmete başvurularda bulundu ve bu başvuruların sıkı takipçisi olmaya çalıştı. Siyasî menfî ve firarilerin, *kahraman-ı hürriyet*in ihtiyaç sahibi olanlarına ve ailelerine yardıma gayret gösterdi; yer yer yardım kampanyaları düzenledi. Toplanan yardımların menfî ve firarilere dağıtılması gibi bir vazifeyi de yerine getirdi.[285] Cemiyet mensupları, menfî ve firari problemine kamuoyunun dikkatini çekmeye gayret ettiler; mitingler tertip ettiler ve bu mitinglerde menfî ve firari taleplerini kararlılıkla ifade etmek suretiyle Meclis-i Mebusan, Meclis-i Ayan ve hükûmeti etkilemeye çalıştılar.[286] Fakat Cemiyet mensupları menfî ve firari problemleri ile meşgul olurlarken daha ziyade şahsî menfaat temin etme gayreti içerisinde olarak efradını koruma derdinde oldukları, menfâlarda çektikleri sıkıntılar üzerinden siyaset yaparak kaybettikleri mansıp ve rütbeleri geri almaya çalıştıkları ve bu uğurda her türlü vasıtaya müracaat etmekten çekinmedikleri yönünde eleştilere de maruz kaldılar.[287]

Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti, *Hukûk-ı Umûmiye* gazetesi aracılığıyla kayıp menfîler üzerinde de hassasiyetle durdu. Örneğin gazete, *devr-i sâbık*ta Zaptiye Nazırı esbakı Şefik Paşa'nın jurnali üzerine Kozan'a sürgün edilen Ümerâ-yı Çerâkiseden [Çerkez ileri gelenlerinden] İbrahim Bey mahdumu Vehbi Bey'in yaşayıp yaşamadığına dair herhangi bir havadis elde edilemediğini belirterek malumat sahibi olanların gazeteye müracaat etmelerini istedi.[288] Yine *devr-i sâbık*ta Bağdat'a sürgün edilmiş olan Mekteb-i Tıbbıye-i Askeriye talebesi Salih Efendi ve Basra'ya sürgün edilmiş olan Bahriye Çarhacı Binbaşılarından Zenci Mahmut Efendi'nin de yaşayıp yaşamadıklarının bilin(e)mediği belirtilerek malumat sahibi olanların gazeteye müracaat etmeleri istendi.[289] Cemiyet'in menfâlarından geri dön(e)meyen menfîlerin yaşayıp yaşamadıkları hakkında bilgi sahibi olmaya çalışması, kayıp menfîlerin aileleriyle irtibat kurması siyasî menfî ve firarileri ne derece sahiplendiğini de göstermektedir.

Cemiyet menfî ve firari haklarını müdafaa etmeye çalışırken; hukukiliğe önem vermeden yardım toplamaya çalıştığı, bazı devlet erkânını tehdit ettiği ve menfî ve firari probleminin

---

[285] Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti'nin yardım toplama çalışmaları ve topladığı yardımlar hakkında tafsilat için bk. Kerimoğlu, *Fedakaran-ı Millet*, s. 52-58, 166.
[286] *Hukûk-ı Umûmiye*, 26 Kanun-ı Sani 1324 [8 Şubat 1909], Nu: 134, s. 2; *Hukûk-ı Umûmiye*, 7 Şubat 1324 [20 Şubat 1909], Nu: 143, s. 1.
[287] A. V., *İhtilâl Fırkaları*, s. 7-8.
[288] *Hukûk-ı Umûmiye*, 5 Eylül 1324 [18 Eylül 1908], Nu: 3, s. 3.
[289] *Hukûk-ı Umûmiye*, 8 Eylül 1324 [21 Eylül 1908], Nu: 6, s. 4; *Hukûk-ı Umûmiye*, 30 Eylül 1324 [13 Ekim 1908], Nu: 28, s. 4.

çözümü hususunda hükûmetin herhangi bir adım atmaması durumunda ülkede karışıklıklar çıkaracağı iddialarıyla tevkiflere maruz kaldı.[290] Nitekim Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti merkezi, 12 Ocak 1909 tarihinde, siyasî menfî ve firarileri kışkırtarak ihtilal hazırlığında olduğu iddiasıyla basıldı ve Cemiyet reisi Avnullah Kâzımî Bey başta olmak üzere kırk kadar kişi tevkif edildi.[291] Fakat daha sonraki günlerde Cemiyet'e yöneltilen suçlamaların asılsız olduğu anlaşılarak tevkif edilen şahıslar serbest bırakıldılar.[292]

Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti'ne yönelik tevkifler hususunda İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin suçlandığı da görülmektedir. Muhalifler bu tevkifler ile İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin kendilerini susturma siyaseti takip ettiğini iddia etmektedirler.[293] Zira Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti özellikle Aralık 1908'den itibaren İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne şiddetli muhalefet ediyordu. Bu muhalefet Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti mensuplarının tahliyeleri sonrasında da sürdürüldü. İttihâd ve Terakki Cemiyeti, Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti'nin muhalif gücünü kırabilmek için Cemiyet'in reisi Avnullah Kâzımî Bey'in mutasarrıflık ya da valilik gibi bir memuriyetle İstanbul'dan uzaklaştırılmasını Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'dan talep etti. Hüseyin Hilmi Paşa da Avnullah Kâzımî Bey ile 7 Mart 1909'da bir görüşme gerçekleştirdi ve kendisine Kerkük Mutasarrıflığı'na tayin edildiğini bildirdi. Avnullah Kâzımî Bey bu görevi bir *hizmet-i vataniye* olarak değerlendirerek kabul etti.[294] *Hukûk-ı Umûmiye* mesul müdürü Necip Nadir Bey de Derne'ye kaymakam olarak tayin edilerek İstanbul'dan uzaklaştırıldı.[295] Necip Nadir'in Derne Kaymakamı olması, akabinde de Avnullah Kâzımî Bey'in Kerkük Mutasarrıflığı

[290] Kerimoğlu, *Fedakaran-ı Millet*, s. 107-108; Cemiyet mensupları hakkında Mabeyn'den tehdit ile para talep ettikleri, toplanan paraların bir kısmını da aralarında paylaştıkları ve ihtilal hazırlıkları yaptıkları iddiaları mevcuttur. bk. A. V., *İhtilâl Fırkaları*, s. 6, 9-13.

[291] *İkdam*, 31 Kanun-ı Evvel 1324 [13 Ocak 1909], Nu: 5256, s. 3; *Tanin*, 31 Kanun-ı Evvel 1324 [13 Ocak 1909], Nu: 162, s. 3-4; *Sabah*, 31 Kanun-ı Evvel 1324 [13 Ocak 1909], Nu: 6932, s. 3-4; *Sabah*, 1 Kanun-ı Sani 1324 [14 Ocak 1909], Nu: 6933, s. 4; *Tanin*, 1 Kanun-ı Sani 1324 [14 Ocak 1909], Nu: 163, s. 3-4; Çapanoğlu, *Sosyalizm Hareketleri*, s. 35-36; Tevkif edilenlerin bir listesi için ayrıca bk. Kerimoğlu, *Fedakaran-ı Millet*, s. 110-112.

[292] Avnullah Kâzımî, iftira neticesinde tutuklandıklarını ifade etmektedir. bk. Avnullah el-Kâzımî, *Dîvân-ı Örfî ve Avnullah el-Kâzımî*, Numûme-i Tıbâ'at Matb., Dersaadet 1327, s. 6-7; Cemiyete yönelik tevkifler, muhakeme süreci ve serbest bırakılmalarıyla ilgili tafsilat için bk. Kerimoğlu, *Fedakaran-ı Millet*, s. 121-133.

[293] Örneğin Avnullah Kâzımî Bey'in kızı Halide Nusret Hanım, babası ve arkadaşlarının İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin iftiraları sebebiyle tevkif edildiklerini ifade etmektedir. bk. Zorlutuna, *Bir Devrin Romanı*, s. 26-27.

[294] Avnullah el-Kâzımî, *Dîvân-ı Örfî*, s. 13-20; Süleyman Tevfik, *Hatıralarım*, s. 291; Avnullah Kâzımî Bey'in kızı Halide Nusret Hanım, eserinde, Hüseyin Hilmi Paşa'nın mutasarrıflık teklifini kabul hususunda annesinin de baskıları olduğunu ifade etmekte, "Neticede, Hüseyin Hilmi Paşa dışarıdan, annem içerden uğraşarak babamı Kerkük mutasarrıflığına razı ettiler" demektedir. Anlatıma göre, annesinin, babasına mutasarrıflığı kabul yönündeki baskılarının sebebi ise "rahat bırakılmama" hatta "öldürülme" yönündeki endişedir. Bu anlatım için bk. Zorlutuna, *Bir Devrin Romanı*, s. 29.

[295] *Hukûk-ı Umûmiye*, 25 Eylül 1324 [8 Ekim 1908], Nu: 23, s. 1; *BOA., DH. MKT.*, 2634/91 [6 Teşrin-i Evvel 1324 tarihli belge].

vazifesini kabul etmesi neticesinde Cemiyet'in faaliyetleri durma noktasına geldi ve nihayet 31 Mart Vak'ası sonrasında teşkil olunan Divân-ı Harb-i Örfî kararıyla kapatıldı.[296]

1.6. Mağdurîn-i Siyasiyye Talep ve Karşılıkları

> "Şimdi ma'lûm olmalıdır ki bizler, mâlen ve bedenen birçok hukukumuzu gayb etmiş, ve mahzâ [ancak] efkâr ve vatanperverânemizden dolayı menfâlarda, zindânlarda kemâl-i metânetle sebât eylemiş milletin kahramân a'zâsındanız. İçimizde mehâmm-ı umûr-ı devleti [ehemmiyetler devlet işlerini] bihakkın idâre edebilecek erbâb-ı iktidâr mevcûddur. Lekesiz nâmusumuzla dâima iftihâr eyler ve kemâl-i metânet ve sebâtla i'lâ-yı vatanı [vatanı yüceltmeyi] mûcib meslek-i mahsûs-ı ahrâr-ânemizde devâm ederiz… Hazîneye bâr olmak istemeyiz. Çünkü 'ankâ-yı ruhumuz [Zümrüdüanka ruhumuz] denâet kabûl etmez.
> Hakk-ı meşrû'amızın dahî şer' ve kânûn dâiresinde iddi'âsını da mutâlebeden vazgeçmeyiz. Zîrâ hak ve adl yolunda pek çok kurbânlarımız vardır… Adâletdir ki cihânı hikmete esîr eder. Zulm ve istibdâddır ki işi çığırından çıkarır. Adâletin ise rükn-i a'zâmı ihkâk-ı hakk [bir hakkı usulü dairesinde yerine getirme] ile emniyet-i şahsiye mevâdd-ı mühimmesidir."[297]

Umûmî af neticesinde *hürriyet* elde eden menfîler, hürriyete kavuşmanın hemen akabinde hükûmetten birtakım taleplerde bulundular. Menfîler, merkezden ya da memleketlerinden uzak yerlere sürgün edilmişlerdi. O yüzden menfîlerin merkeze ya da memleketlerine kolayca dönebilmeleri çok da mümkün değildi. Çünkü birçoğunun maddî durumu iyi değildi ve menfâlarında kendilerine verilen geçimlik ile hayatlarını idame ettirmeye çalışıyorlardı. Umûmî af ilânı bazı menfîlerin dertlerine derman olmakta yetersiz kalıyordu. Zira onların memleketlerine gidebilmelerinin [masârif-i seferiye] önünü açacak bazı girişimlere ihtiyaç vardı. Dolayısıyla menfîlerin *hürriyet* sonrasında memleketlerine dönmeleri ciddî bir sorun teşkil ediyordu. Bu çerçevede menfîler, yetkililerden, kendilerinin memleketlerine sorunsuz bir şekilde ulaşabilmeleri için yol masraflarının karşılanması noktasında yardım taleplerinde bulundular. Nitekim taşraya sürgün edilmiş olan bazı menfîlerin İstanbul'a gidebilmeleri için ihtiyaç duyulan paradan yoksun oldukları menfâlarından bildirildi. Dâhiliye Nezareti ihtiyaç duyulan meblağın menfâlardaki ilgili makamlarca karşılanması yönünde 'olur'unu bildirdi; ancak bu hususta Sadaret makamından

[296] Kerimoğlu, *Fedakaran-ı Millet*, s. 142-143.
[297] *Hukûk-ı Umûmiye*, 13 Eylül 1324 [26 Eylül 1908], Nu: 11, s. 1.

yetki talebinde bulundu.[298] İttihâd ve Terakki Cemiyeti ile Hükûmet, sürgünlerin durumlarıyla menfîleri tatmin edici düzeyde olmasa da ilgilenmeye çalıştı. Hükûmet, siyasî suçluların hürriyet sonrasında İstanbul'a sorunsuz bir şekilde ulaşabilmeleri noktasında yardımcı olacağını bildirdi.[299] Akabinde siyasî sürgünlerden ihtiyaç sahibi olanlarına, yol masraflarına yetecek kadar meblağın, senet karşılığında emvâl-i mahalliye tarafından tesviye edilmesi kararlaştırıldı ve bu yöndeki karar bütün vilayetlere tebliğ edildi.[300]

Umûmî af sonrasının önemli sorunlardan biri de yurtdışındaki zorunlu/gönüllü menfîlerin yurda dönüşü mevzuudur. Nitekim bu menfîler, memleketlerine dönebilmek hususunda Şehbenderhanelere başvurmak suretiyle yardım talebinde bulundular. Talebin çokluğu ve kaynakların sınırlılığı Şehbenderhaneleri zor durumda bıraktı. Neticede zorunlu/gönüllü menfîlerin memleketlerine gönderilmesi ve muhtaç olanlar için gerekli akçenin tedariki hususunda şehbenderhane kaynaklarının yetersiz kalması durumunda Bâbıâli'den gerekli meblağın talep edilmesi uygun görüldü.[301] Böylelikle yurtdışındaki menfîlerin ihtiyaçlarının karşılanmasına çalışıldı. Zira hedef, sürgünlerin sorunsuz bir şekilde ülkeye avdetlerini sağlayabilmekti.

Yurtdışındaki zorunlu/gönüllü menfîlerin ülkeye dönüş için yol masrafları ve ihtiyaçlarının karşılanması yönündeki taleplerinin yanında yurtiçindeki menfîlerin de merkeze ya da gitmek istedikleri yerlere ulaşmak noktasında talepleri mevcuttur. Örneğin Bitlis Vilayeti'nde siyaseten ikamete memur olan Liyodiçzade Mehmet Derviş Efendi, kendi imza ve mührüyle Sadaret'e sunduğu dilekçede, dört kişilik ailesiyle birlikte menfâsından İstanbul'a gelmek istediğini fakat gücünün buna yetmediğini bildirerek yol masraflarının tesviyesi talebinde bulundu. Durum yetkililer tarafından değerlendirildikten sonra umûmî affa mazhar olan siyasî menfîlerden fakir olanlarının yol masraflarına kifayet edecek kadar bir meblağın emvâl-i mahalliyeden tesviye edilmesi, hatta azimetlerine kadar maaş ve yevmiye verilmesi kararlaştırılarak Bitlis Vilayeti durumdan haberdar edildi ve buna göre muamele edilmesi istendi.[302] Benzer mahiyetteki bir diğer belgede Mamuretülaziz Vilayeti'nde siyasî saiklerle

[298] *İkdam*, 31 Temmuz 1324 [13 Ağustos 1908], Nu: 5107, s. 4.
[299] *Tanin*, 3 Ağustos 1324 [16 Ağustos 1908], Nu: 16, s. 4; Maliye Nezaret-i Celilesi'ne yazılan bir yazıda bu durum dile getirilmekte ve "Mazhar-ı 'afv-ı 'âlî olan mütebâ'idîn-i siyâsiyeden ba'zıları fakr u zarûretlerinden bahisle gidecekleri mahallere kadar harcırâh i'tâsı istirhâmında bulundukları iş'ârât-ı vâkı'adan anlaşılmasıyla bunlardan hakîkaten hâl-i zarûretde bulunanlara mahallerince yol masraflarını kifâyet edecek kadar birer meblağ verilmesi"nin uygun olduğu belirtilmektedir. bk. *BOA., DH. MKT*., 1280/77 [3 Ağustos 1324 tarihli belge].
[300] *İkdam*, 14 Ağustos 1324 [27 Ağustos 1908], Nu: 5121, s. 3.
[301] *BOA., DH. MKT*., 2614/75 [11 Eylül 1324 tarihli belge].
[302] *BOA., DH. MKT*., 2624/44 [23 Eylül 1324 tarihli belge].

sürgün olarak bulunan şahıslardan fakir olanların yol masraflarının harcırah tertibinden karşılanmasının uygun olacağı ifade edilmektedir.[303] Buradaki "olur"un sadece Mamüretülaziz'deki değil bütün menfâlardaki siyasî menfîleri kapsadığı söylenebilir. Örneğin Konya'da siyasî saiklerle sürgün bulunan Mikail veled Markar'ın ihtiyaç sahibi olması hasebiyle İstanbul'a avdeti hususunda masarif-i seferiye olarak harcırah tertibinden yetecek kadar meblağın kendisine verilmesinin kararlaştırıldığı görülmektedir.[304] Yine Rumeli ahalisinden olup siyasî suçları münasebetiyle Fizan'a gönderilmiş olan 50 kişi adına, bunların ihtiyaç sahibi olduklarından masarif-i seferiyelerinin hükûmetçe karşılanması için Rumeli Vilayât-ı Şahane Müfettişliği tarafından bir telgraf ile Meclis-i Vükela'ya başvuruda bulunuldu. Neticede bu kişilerin vapur ve sair masrafları için icap eden meblağın tesviye edilmesi ve bu hususta Maliye Nezareti'ne izin verilmesi kararlaştırıldı. Ayrıca Rumeli Müfettişliği ve Trablusgarp Vali Vekâletinin de durumdan haberdar edilmesinin uygun olacağı belirtildi.[305]

Menfîlerden bazıları borçlanmak suretiyle İstanbul'a avdet ettiler. Bunlardan birisi ve beş senedir Yozgat'ta sürgünde olan Jandarma Mülazımı Ahmet Nazif Efendi, altı yüz kuruş borçlanarak İstanbul'a geldi ve sonrasında bu parayı Maliye Nezareti'nden talep etti. Mevzu hakkında Maliye Nezareti'nin görüşü istendiğinde Maliye Nazırı ilgili meblağın tesviyesinin uygun olduğunu ifade etti. Durum Ankara Vilayeti'ne bildirilerek Ahmet Nazif Efendi'ye vilayetçe harcırah verilip verilmediği ve emsallerine kaçar kuruş verildiğinin bildirilmesi vilayetten talep edildi.[306] Menfîlerden bazıları masarif-i seferiye için harcırah alamadan İstanbul'a avdet ettiler ve avdet sonrasında Sadaret'e sundukları dilekçelerle harcırah talebinde bulundular. Örneğin Bitlis'te sürgün iken harcırah alamadan İstanbul'a avdet eden Salih Efendi Sadaret'e sunduğu dilekçe ile harcırah talebinde bulundu. Bunun üzerine Bitlis Vilayeti'ne bir yazı yazılarak Salih Efendi'nin siyaseten sürgün edilip edilmediği ve yevmiye tahsisine dair kaydının olup olmadığı soruldu. Salih Efendi'nin siyasî sürgün olması ve harcırah almaması

[303] *BOA., DH. MKT*., 2624/27 [23 Eylül 1324 tarihli belge].
[304] *BOA., DH. MKT*., 2824/90 [14 Mayıs 1325]; Bir diğer belgede de Sivas'tan İstanbul ve İzmir'e gönderilecek siyasî sürgünlere harcırah tertibinden yol masraflarının verilmesi gerektiği belirtilmektedir. bk. *BOA., DH. MKT*., 2858/63 [13 Haziran 1325 ve 15 Haziran 1325 tarihli belgeler]; Yine Şeyh Abdullah Efendi, Yemen'e gideceğinden bahisle "masârif-i seferiye"sinin karşılanması talebinde bulundu. Neticede Şeyh Abdullah Efendi başta olmak üzere Rodos'ta bulunan ve Yemen'e gidecek olan Abdi Yahya Zaid Efendi, Şeyh Salih Efendi ve diğer menfîlerden memleketlerine gitmek isteyenlerin "masârif-i seferiye"lerinin karşılanması kararlaştırıldı. bk. *BOA*., Dâhiliye Nezareti Muhaberât-ı Umumiye İdaresi Belgeleri (*DH. MUİ*.), 35-1/42 [20 Temmuz 1325 ve 7 Teşrin-i Sani 1325 tarihli belgeler].
[305] *BOA., MV*., 120/12 [6 Ağustos 1324 tarihli belge]; Siyasî menfîlerden Hacı Mehmet Efendi de ailesi ile birlikte durumlarının iyi olmadığını ifade ederek menfâsından memleketi olan Pencap'a gidebilmek için yardım talebinde bulundu. Hacı Mehmet Efendi'nin talebi hakkında tafsilat için bk. *BOA., DH. MKT*., 2613/156 [28 Ağustos 1324 tarihli belge]; *BOA., DH. MKT*., 2617/47 [20 Ağustos 1324 ve 15 Eylül 1324 tarihli belgeler].
[306] *BOA., DH. MKT*., 2661/93 [19 Teşrin-i Evvel 1324 ve 4 Teşrin-i Sani 1324 tarihli belgeler].

durumunda emsali olacak menfîlere kaçar kuruş verildiğinin de bildirilmesi talep edildi. Bitlis Vilayeti'nden gelecek cevaba göre harcırahın İstanbul tarafından ödenmesi kararlaştırıldı.[307] Müftü Ömer Cevheri Efendi de siyasî menfîlerden olarak menfâsı Diyarbakır'dan memleketi Nablus'a avdet ettikten sonra masarif-i seferiye talebinde bulundu. Cevheri Efendi'nin bu talebi dikkate alınarak kendisine verilecek miktarın Diyarbakır valiliğince tespiti ve ilgili tutarın harcırah tertibinden ödenmesi kararlaştırıldı.[308] Sürgünlerin "masârif-i seferiye"leri karşılanırken bulundukların mahallerin malî durumları da dikkate alınmaya çalışıldı. Bu yüzdendir ki Maliye Nezareti'ne, menfîlere memleketlerine dönmeleri için ihtiyaç duyulan yol masrafı haricinde ilaveten para verilmemesi gerektiği bildirildi.[309]

Bazen merkeze gelmiş olan menfîlerin buradan memleketlerine gidebilmek saikiyle masarif-i seferiye talebinde bulundukları da oldu. Örneğin eşi ve iki oğluyla birlikte menfâsı Diyarbakır'dan İstanbul'a gelmiş olan Kesriyeli Salih Efendi, yardıma muhtaç olduğunu ve Manastır'a gitmek istediğini belirterek masarif-i seferiye talebinde bulundu. Neticede Manastır'a ulaşması için gerekli olan 360 kuruşun kendisine itası kararlaştırıldı.[310] Menfîlerin menfâlarından dönüşleri çerçevesinde karşı karşıya kaldıkları sıkıntılara bir örnek de Kayseri'de sürgün olup umûmî af ile İstanbul'a gelen Bosna muhacirlerinden Ahmet Efendi'nin durumudur. Ahmet Efendi, meşrutiyetin yeniden ilânıyla birlikte affedilince, maddî durumunun son derece kötü olduğunu, yol masraflarını dahî karşılayacak meblağa sahip olmadığını belirterek ya muhacir suretiyle yahut da Şehremaneti vasıtasıyla kendisinin Selanik'e kadar sevki hususunda yardım edilmesi talebinde bulundu. Bunun üzerine Ahmet Efendi'nin en erken tarihte Selanik'e hareket edecek İdare-i Mahsûsa vapuru ile parasız olarak gönderilmesi hususunda Bahriye Nezareti'nin gereğini yapması kararı alındı[311] ve Ahmed Efendi'nin ihtiyacının böylelikle karşılanması yoluna gidildi.

Menfîlerin "masârif-i seferiye" bağlamındaki ihtiyaçlarının hükûmet tarafından elden geldiğince karşılanmasına çalışıldı ve bu kapsamda, muhtaç olan siyasî sürgünlere yardımlarda

[307] *BOA., DH. MKT*., 2791/52 [28 Mart 1325 tarihli belge]; Diyarbakır'da siyasî sürgün olan ve umûmî af neticesinde İstanbul'a dönen Feshane'de kapı çuhadarı Mecid Efendi, yetkililere başvurmak suretiyle harcırah talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine mevzu Diyarbakır Vilayeti'nden sorulmuş, Mecit Efendi eğer muhtaç ve harcırah almamış ise kendisine gerekli ödemenin İstanbul tarafından yapılması, bunun için de tensip olunan meblağın gönderilmesi vilayetten talep edilmiştir. bk. *BOA., DH. MKT*., 2652/40 [26 Teşrin-i Evvel 1324 tarihli belge].

[308] *BOA., DH. MKT*., 2838/66 [28 Mayıs 1325 tarihli belge]; Bazı talepler de geri çevrildi. Örneğin Kayseri'de ikamete memur iken af sonrasında Bağdat'a giden Mehmet Nuri Efendi'ye İstanbul'a avdeti için Mal Sandığı'ndan harcırah verilemeyeceği belirtildi. bk. Aslan, "Genel Af Uygulamaları", s. 49.

[309] *BOA., DH. MKT*., 2655/41 [30 Teşrin-i Evvel 1324 tarihli belge].

[310] *BOA., DH. MKT*., 2727/17 [20 Kanun-ı Sani 1324 tarihli belge].

[311] *BOA., DH. MKT*., 2803/79 [23 Nisan 1325 tarihli belge].

bulunuldu. Örneğin Bağdat Vilayeti'ndeki menfîlerden ihtiyaçları tahakkuk eden dokuz kişiye biner kuruş, aileleriyle birlikte olan üç kişiye de iki biner kuruş verildi.[312] Devletin yaptığı bu yardımların yanında menfîlerin sağ salim memleketlerine avdetlerini sağlamak hususunda şahsî girişimler de oldu. Örneğin, Doktor Rıfat Hüsamettin Paşa'nın hanımı girişimiyle, siyasî menfîlerin yol masraflarını karşılamak amacıyla Göztepe'deki hanımlardan yardım toplandı ve toplanan altı yüz küsur lira Dâhiliye Nezareti vekâletine verildi.[313] Böylelikle İstanbul'a yahut başka bir yere gitmek isteyip imkânı elvermeyen siyasî menfîlerin "masârif-i seferiye"lerinin karşılanmasına çalışıldı. Buna benzer teşebbüsler siyasî sürgünlerin toplum tarafından sahiplenildiklerini göstermektedir.

Siyasî menfîlerden muhtaç olanların memleketlerine kadar yol masraflarının harcırah tertibinden karşılanması haricinde menfîlerin başkaca problemleri de bulunmaktadır. Menfîler, -genel itibariyle- menfâlarında zarurî ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri oranda maaşa/yevmiyeye de bağlanmışlardı. Şimdi ise umûmî af ilân edilerek serbest bırakıldıkları, memleketlerine döndükleri için menfîler yevmiyesinden aldıkları maaşların devam edip etmeyeceği bir muamma idi. Nitekim bazı menfîlerin menfâlarında aldıkları maaşların menfâdan geri dönüşleri akabinde kesildiği görülmektedir. Bu durum menfîlerin mağduriyetlerine sebep olduğu içindir ki memleketlerine geri dönen menfîler, maaşlarının devamı hususunda gerekli mercilere başvurularda bulundular. Bu talepler Dâhiliye Nezareti ve Maliye Nezareti yetkilileri tarafından değerlendirildi ve elden geldiğince menfî taleplerinin karşılanmasına çalışıldı.[314] Tabii bu arada menfîlerin maaşları mevzuunda bazı problemler de ortaya çıktı. Çünkü taşraya teb'îd edilen şahıslardan bir kısmı bir memuriyet ve memuriyetin karşılığı olarak bir maaşla gönderilmişti. Bir kısım menfîler de herhangi bir vazife ile gönderilmedikleri için sadece maişetlerini sağlayacak kadar maaş ve yevmiye verilmek suretiyle taşraya sürgün edilmişlerdi.[315] Umûmî af sonrasında geri dönüşler tahakkuk edince kimin ne kadar maaş aldığı/alacağı hususunda karışıklıklar da vuku buldu. Bu yüzden nezaretler arasında *geri dönen menfîler* hakkında sıkça yazışmalar gerçekleşti ve menfîlerin maaşlarının "tensikat haricinde kalacak memurîn hakkında ittihaz

[312] *BOA., DH. MKT*., 1280/77 [10 Ağustos 1324 tarihli belge].
[313] *İkdam*, 8 Ağustos 1324 [21 Ağustos 1908], Nu: 5115, s. 2.
[314] *BOA., DH. MKT*., 2637/76 [9 Teşrin-i Evvel 1324]; *BOA., DH. MKT*., 2626/32 [25 Eylül 1324 tarihli belge]; *BOA., DH. MKT*., 2662/52 [5 Teşrin-i Sani 1324 tarihli belge]; Şükrü Bey, menfâda iken kendisine tahsis edilmiş olan maaşın iadeten tahsis edilmesi talebinde bulunmuştur. bk. *BOA., DH. MKT*., 2755/33 [17 Şubat 1324 tarihli belge]; Taşrada ikamete memur edilmiş olup İstanbul'a avdet eden menfîler de geldiklerinde öncesinde aldıkları maaş ve yevmiyenin devamı yönünde taleplerde bulunmuşlardır. bk. *BOA., DH. MKT*., 2643/66 [19 Teşrin-i Evvel 1324 tarihli belge].
[315] *BOA., DH. MKT*., 1280/77 [5 Ağustos 1324 ve 28 Ağustos 1324 tarihli belgeler].

olunan karar-ı umumiye tevfiken tesviyesi"nin lazım geleceği kararı verildi.[316] Menfîlere bu karar uyarınca muamele edilmesi kararlaştırıldı fakat uygulamada birtakım sıkıntılar baş gösterdi. Örneğin İkinci Belediye Dairesi'nde görev yaparken nefyedilen Sıdkı ve Tevfik Efendiler, sebepsiz yere sürgün edildiklerini belirterek *tensikat haricinde kalacak memurin hakkında*ki karar mucibince maaş talebinde bulundular. Durum Şehremaneti tarafından değerlendirildi; Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda, bu kişilere *tensikat haricinde kalanlar* gibi maaş verilmesinin mümkün olamayacağı vurgulandı.[317] Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti bir değerlendirme yaparak Sıdkı ve Tevfik Efendilerin *tensikat haricinde kalanlar*a verilecek maaştan istisnalarına mahal olmayacağını beyan etti.[318] Böylelikle problemin çözümüne çalışıldı.

Siyasî menfîlerin problemlerinin nasıl çözüleceği, menfâlarından geri dönenler hususunda hükûmetin nasıl bir muamelede bulunacağı hususunda hükûmet bir karar alarak bunu gazeteler vasıtasıyla tebliğ etti. Buna göre hükûmetin kararı şöyledir:

> "Mukaddemâ [eskiden] mektûbî mu'âvini ve vilâyet ma'iyyet me'mûru gibi ihdâs olunan bir nâm ve sıfat ile yâhud ikâmete me'mûren taşraya teb'îd ve ma'âş, yâhûd yevmiye tahsîs olunub 'afv-ı 'umûmî üzerine Dersa'âdet'e 'avdet edenlere taşrada almakda oldukları mebâliğin i'tâsı lüzûmu bildirilmiş ve bunlardan muhtâcîn ve çıraklık ve ma'zûliyet tertîblerinden ma'âş tahsîs edilmiş olanların ma'âşlarının Dersa'âdet'e nakliyle kemâ-kân [eskisi gibi] îfâsı hakkında Maliye Nezâreti'nden vârid olan tezkereler meclis-i mahsûs-ı vükelâda lede'l-mütâla'a [okunduktan sonra] mevzû'-ı bahs olan zevâtdan sınıf-ı me'mûrînden bulunanlara ma'âş veyâhûd yevmiye sûretiyle muhassas [tahsis olunmuş] mebâliğin kezâlik sınıf-ı me'mûrînden olub da her nasılsa ma'âş ve yevmiye tahsîs edilememiş bulunanlara kable't-teb'îd [uzaklaştırma/sürgünden önce] bulundukları me'mûriyetlerde aldıkları muhassasâtın [maaşların, ödeneklerin] tensîkât hâricinde kalacak me'mûrîn hakkında ittihâz olunan karâr-ı 'umûmiye tevfîkân ma'âş tahsîsiyle hâllerine münâsib birer medâr-ı ma'îşet buluncaya kadar i'tâsı ve esnâfdan ve mesâlik-i sâ'ire erbâbından bulunanların ma'âş talebine hakları olmadığından bunlara o sûretle cevâb verilmesi lâzımgeleceği bâ-tezkere-i sâmiye lâzımgelen nezâretlere teblîğ ve gazetelerle i'lân edilmişdir."[319]

Bundan sonraki süreçte hükûmetin bu kararı da dikkate alınmak suretiyle menfî ve firari problemlerinin halline çalışıldı. Örneğin Yemen sâbık Polis Müdürü olan ve politika töhmetiyle menfîlerin konulduğu zindana atılan, San'a'da menfî iken kendisine 10 kuruş nafaka verilen Rıza

[316] *BOA., DH. MKT*., 1280/77 [28 Ağustos 1324 ve 6 Eylül 1324 tarihli belgeler]; "Açıktaki Zabitan" hakkında *Tanin* gazetesinde çıkar bir haber aşağıdaki gibidir: "Bir yere yerleşinceye kadar açıkda bulunan zâbitândan kâ'makâma kadar tam, kâ'makâmdan yukarısına nısf [yarım] ma'aş i'tâsı Harbiye Nezâretince takarrür etdiği istihbâr kılınmışdır. Bu zâbitâna ta'yînât [erzak] verilmeyecekdir." bk. *Tanin*, 4 Eylül 1324 [17 Eylül 1908], Nu: 48, s. 7.
[317] *BOA., DH. MKT*., 2645/85 [9 Teşrin-i Evvel 1324 tarihli belge].
[318] *BOA., DH. MKT*., 2645/85 [21 Teşrin-i Evvel 1324 tarihli belge].
[319] *Hukuk-ı Umûmiye*, 3 Eylül 1324 [16 Eylül 1908], Nu: 1, s. 1.

Efendi, umûmî af neticesinde İstanbul'a dönünce Dâhiliye Nezareti'ne başvurarak bir memuriyet elde edene kadar Yemen Polis Müdürü iken aldığı maaşın kendisine verilmesi talebinde bulundu. Durum ilgili makamlarla da istişare edildikten sonra kendisine Yemen Polis Müdürü iken verilen 2500 kuruş aylığın muntazam olarak ödenmesi gerektiği bildirildi; ancak bu karara rağmen Rıza Efendi'ye herhangi bir ödeme yapılmayınca Dâhiliye Nezareti'ne tekrar başvurarak muhtaç olduğunu belirtip gereğinin yapılmasını talep etti.[320] Bunun üzerine Maliye ve Zabtiye Nezareti'ne yazılan yazılar ile Rıza Efendi'ye, bir memuriyet elde edene kadar Yemen Polis Müdürü iken aldığı 2500 kuruş aylığın muntazam olarak ödenmesi gerektiği bildirildi. Ayrıca durumu Rıza Efendi gibi olanların ilk memur alımlarında değerlendirilecekleri de ifade edildi.[321] Yine Faslı Hoca İbrahim, Kal'a-i Sultaniyeli Niyazi, Kolağası Hüsnü ve Sadrettin Şükrü Efendiler İstanbul'a dönüşleri sonrasında menfâlarında iken aldıkları maaşların önceki gibi verilmeye devam etmesini talep ettiler. Neticede Dâhiliye Nezareti'nden Maliye Nezareti'ne yazılan bir yazı ile diğer sürgünlere verilen maaşlar çerçevesinde gereğinin yapılması uygun görüldü.[322] Beyrut sâbık Posta Müdürü Mehmet Hilmi Efendi de menfâsı olan Fizan'dan İstanbul'a avdet ettikten sonra menfâda iken aldığı menfî yevmiyesi olan 5 kuruşun devamı talebinde bulundu ve Dâhiliye Nezareti durumu Maliye Nezareti'ne aktararak gereğinin yapılmasını istedi.[323] Bir başka örneğe bakarsak, menfîye Dâhiliye Nezareti tahsisatından bağlanan maaşın bu tahsisattan tenzili ve maaş ödemesinin Hazinece yapılmasına karar verildiği görülmektedir. Mabeyn Şifre Kâtibi iken Konya'da ikamete memur edilen Hüseyin Vehbi Efendi'nin durumu böyledir. Dâhiliye Nezareti'nden Maliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, kendisine tahsis edilen 1800 kuruş maaşın siyasî menfîlerden olması hasebiyle Dâhiliye tahsisatından çıkarılarak Hazinece ödenmesi gerektiği belirtilmektedir.[324]

Menfîlerin mağduriyet ve maaş taleplerinde önlerindeki engellerden biri de hakiki menfî olup olmadıklarının tespiti oldu. Çünkü menfî kayıtlarında sıkıntılar vardı ve bazen incelemelerde menfînin siyasî mağdurlardan olup olmadığı belirlenemiyordu. Örneğin Mabeyn-i Hümayun

[320] *BOA., DH. MKT*., 2694/2 [11 Kanun-ı Evvel 1324 tarihli belge].
[321] *BOA., DH. MKT*., 2694/2 [15 Kanun-ı Evvel 1324 tarihli belge].
[322] *BOA., DH. MKT*., 2674/49 [22 Teşrin-i Sani 1324 tarihli belge]; Teftiş Komisyonu ikinci kâtibi iken Mamuretülaziz'e sürgün gönderilen Hayri Bey de menfîler yevmiyesinden kendisine ayrılan maaşın verilmesi talebinde bulundu. bk. *BOA., DH. MKT*., 2636/40 [8 Teşrin-i Evvel 1324 tarihli belge]; İbrahim Lütfü ve Kürt Ali Efendiler de menfâlarında aldıkları yevmiyenin emsali talebinde bulunmuşlardır. bk. *BOA., DH. MKT*., 2694/45 [15 Kanun-ı Evvel 1324 tarihli belge]; Padişahın harem ağalarından olan Hayrettin Efendi de 2 Aralık 1907 tarihinde Mekke-i Mükerreme Emareti'ne nefyedilmiştir. Meşrutiyetin iadesinden beş ay sonra İstanbul'a avdet edebilmiş ve kendisine maaş tahsisi talebinde bulunmuştur. bk. *BOA., DH. MUİ*., 39-1/40 [15 Teşrin-i Sani 1325 ve 21 Teşrin-i Sani 1325 tarihli belgeler].
[323] *BOA., DH. MKT*., 2707/28 [1 Kanun-ı Sani 1324].
[324] *BOA., DH. MKT*., 2762/35 [24 Şubat 1324 tarihli belge].

sâbık hademelerinden olup 1298 senesinde Trablusgarp'a nefyedilen Ali Zeki Efendi, Mağdurîn-i Siyasiyye Komisyonu'na başvurarak mağduriyetinin giderilmesini talep etti. Bunun üzerine komisyon reisi Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne bir yazı yazarak bu şahsın nefy sebebi hakkındaki malumat kayıtlarının komisyona bildirilmesini istedi. İstanbul Polis Müdüriyeti'ndeki menfî sevk defterleri incelendi ve inceleme sonucunda Ali Zeki Efendi ile ilgili olarak herhangi bir kayda rastlanılamadı. Bu yüzdendir ki şahsın *mağdurîn-i siyasiyye*den olup olmadığının anlaşılamadığı bildirildi.[325]

Menfîlerin maaşları mevzuu yer yer Meclis-i Vükela gündemine de geldi. Meclis-i Vükela, Mektupçu Muavini ve Vilayet Maiyet Memuru gibi kadrolara atanmak suretiyle taşraya teb'îd edilen şahısların taşrada almakta oldukları meblağların, hangi tarihe kadar verilmiş ise onu takip eden aydan itibaren kesintisiz olarak Hazine-i Celile tarafından ödenmesine karar verdi.[326] Yine Meclis-i Vükela, taşraya teb'îd edilen ve umûmî af neticesinde İstanbul'a avdet eden ve her nasılsa henüz maaş ve yevmiye tahsis edilememiş memurlara, iş buluncaya kadar, teb'îdleri öncesi aldıkları maaşın *tensikat haricinde kalacak memurlar hakkında ittihaz edilen kararname*ye tevfikan bin kuruşa kadarının tamamen, bin kuruştan fazla ise fazla kısmının yarısının bin kuruşa ilave edilerek verilmesini kararlaştırdı.[327] Ayrıca vükeladan olup sürgüne maruz kalanların da teb'îd tarihine kadar birikmiş maaşlarının verilmesi gerektiği karara bağlandı.[328] Rodos'a idareten nefyedilen ve umûmî affa mazhar olan Süvari eski kumandanı Ahmet Refik Bey de Meclis-i Vükela'ya bir arzuhal ile başvurdu ve emsali üzere kendisine maaş bağlanmasını talep etti. Arzuhal Meclis-i Vükela toplantısında okundu ve değerlendirme neticesinde ilgili şahsa müstahak olduğu tekaüt maaşının emsali üzere tahsisinin Harbiye Nezareti'ne tebliği kararlaştırıldı.[329] Ali Suavi Vak'ası münasebetiyle sürgün edilen İsmail Hakkı Efendi'ye de ilk etapta doksan kuruş çıraklık tertibinden maaş bağlandı; sonra, talebi üzerine bu maaşı devam etmek üzere hakiki mağdurlardan olması hasebiyle *mağdurîn-i siyasiyye* tertibinden de maaş bağlanması kararlaştırıldı.[330] *Mağdurîn-i siyasiyye*den olan Yüzbaşı Abdulkadir ve Mülazım-ı

[325] *BOA.,* Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhaberât ve Tensîkât Müdüriyeti Belgeleri (*DH. EUM. MTK.*), 5/14 [29 Temmuz 1329 ve 31 Temmuz 1329 tarihli belgeler].
[326] *BOA., MV.*, 120/61 [1 Eylül 1324 tarihli belge]; Yine Meclis-i Vükela, Halep vali muavinliğinde görev yaparken sebepsiz yere görevinden alınan ve memuriyetten azledilen fakat *irade-i seniyye* ile tekrar memuriyete iade edilen ve bir sene sonra Harput'a gönderilen Süleyman Süruri Bey'in bir yıllık maaşının ödenmesine karar vermiştir. bk. *BOA., MV.*, 126/8 [2 Rebiülevvel 1327 tarihli belge].
[327] *BOA., MV.*, 120/40 [18 Ağustos 1324 tarihli belge].
[328] *BOA., MV.*, 129/39 [12 Cemaziyelahir 1327 tarihli belge].
[329] *BOA., MV.*, 141/21 [27 Mayıs 1326].
[330] *BOA., BEO.*, 4186/313917 [8 Haziran 1329 ve 9 Haziran 1329 tarihli belgeler]; *BOA., BEO.*, 4165/312374 [7 Nisan 1329 ve 8 Nisan 1329 tarihli belgeler].

sani İbrahim Efendilere de Sadaret'ten Harbiye Nezareti'ne yazılan bir yazı ile tekaüt maaşı tahsis edilmesi kararlaştırıldı.[331]

Menfîlerin talepleri içerisinde birikmiş maaşların itası hususu da göze çarpmaktadır. Manastır Vilayeti Polis Üçüncü Komiserliği vazifesini ifa eder iken Arnavut Cemiyeti'ne iltihak ettiği iddiasıyla 1 Temmuz 1906'da Fizan'a sürgün edilen ve meşrutiyetin yeniden ilânı ile memleketine dönen Tevfik Efendi de Temmuz ayından Kasım ayına kadar birikmiş olan maaşlarının verilmesi talebinde bulundu. Zaptiye Nezareti, Tevfik Efendi'nin önceki vazifesinde beş yüz kuruş maaş aldığını tespit ederek, buna göre 23 Temmuz 1908'den Kasım'a değin maaşlarının ödenmesinin uygun olacağını Maliye Nezareti'ne bildirdi.[332]

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye talebesinden 24 Ağustos 1907'de sürgün olarak Sivas'a gönderilen Osman b. Abdurrahman Rıfat Efendi, muhtaç olduğunu belirterek yardım talebinde bulunduğunda Dâhiliye Nezareti Mektûbi Kalemi kendisine Atıyye-i Seniyye tertibinden 100 kuruş verilmesini uygun görerek Sadaret'ten bu hususta yetki talebinde bulundu.[333] Yine Enderûn-ı Hümâyûn'da iken hakkında verilen bir jurnal üzerine Karahisar-ı Şarkî'ye nefyedilen Mehmet Ali Bey, Sadaret'e yaptığı başvurusunda; İstanbul'a geri dönüşü akabinde polislik mesleğinde istihdamı için Zaptiye Nezareti'ne başvuruda bulunduğunu belirtti. Ayrıca muhtaç olduğunu ifade ederek ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için Dâhiliye Nezareti Atıyye-i Seniyye tertibinden birkaç kuruşun kendisine verilmesi talebinde bulundu.[334] Neticede Atıyye-i Seniyye tertibinden 50 kuruş verilmesi kararlaştırıldı.[335]

II. Abdülhamid döneminin önemli sürgün hadiselerinden biri 1897 yılında Şeref vapuruyla Trablusgarp'a gerçekleşmişti. Umûmî af sonrasında onlar da memleketlerine avdet ettiler. Avdet sonrasında menfîler, yardıma muhtaç olduklarını belirterek birtakım taleplerde bulundular. Bunun üzerine, taleplerin doğru bir şekilde karşılanabilmesi için Şeref vapuruyla Trablusgarp'a sürülen ve umûmî af akabinde memlekete dönen mektepli kişilerin isimleri, yevmiye ve elbise bedellerini gösteren bir defterin acilen gönderilmesi Trablusgarp Vilayeti'nden

---

[331] *BOA., BEO*., 4402/330141 [23 Şubat 1331 tarihli belge].
[332] *BOA., DH. MKT*., 2673/11 [15 Teşrin-i Sani 1324 ve 20 Teşrin-i Sani 1324 tarihli belgeler]; Diyarbakır'da menfî iken İstanbul'a dönen Seyyid Mehmet Ali Bey ile Manastırlı Salih bin Selim ve Osman bin Salih Efendiler de af sonrasında öncesinde olduğu gibi yevmiye ödenmesi talebinde bulundular. bk. *BOA., DH. MKT*., 2694/21 [15 Kanun-ı Evvel 1324 belge]; Yine Şura-yı Devlet Bidayet Müddei-i Umumi sâbık muavinlerinden Hakkı Bey'in de birikmiş maaşları ödenmiştir. bk. Aslan, "Genel Af Uygulamaları", s. 50.
[333] *BOA., DH. MKT*., 2653/29 [28 Teşrin-i Evvel 1324 ve 26 Teşrin-i Evvel 1324 tarihli belgeler].
[334] *BOA., DH. MKT*., 2655/48 [27 Teşrin-i Evvel 1324 tarihli belge].
[335] *BOA., DH. MKT*., 2655/48 [30 Teşrin-i Evvel 1324 tarihli belge].

talep edildi.[336] Örneğin İstanbul'a geri dönen Trablusgarp menfîlerinden Hafız İsmail, Arif, Ali Osman ve Vehbi Reşit Efendiler, menfâda iken verilen altmışar para yevmiye ve elbise ücreti olarak ise üç yüz kuruşun emsali bir meblağın kendilerine verilmesini talep ettiler fakat Dâhiliye Nezareti'ndeki tetkik neticesinde bunların isim ve tahsisatlarını gösterir bir kayda rastlanılamadı. Bunun üzerine menfîlerden bazılarına askeri makamlarca yevmiye verildiği önceki yazışmalardan anlaşıldığından durum Harbiye Nezareti'nden soruldu.[337]

Umûmî af ilânı menfîlerden bazılarına verilen maaşın kesilmesine sebep oldu. Örneğin Akka'da menfî olan Babîler Şeyhi İranlı Baha Efendi'ye evlat ve tabileri için senelik 56728 kuruş verilmekteydi. Baha Efendi'nin aftan yararlanması üzerine bu meblağ kesildi.[338] Menfîlere verilen maaşların bir memuriyet ya da vazife üstlenildiği takdirde de kesildiği görülmektedir. Örneğin, Evkâf-ı Hümâyûn Meclis-i İdaresi azası iken Beyrut'a sürgün edilen fakat daha sonra avdet eden İsmail Paşa'ya *irade-i seniyye* mucibince üç bin kuruş maaş bağlanmıştı. İsmail Paşa, daha sonra Meclis-i Mebusan'a mebus seçildi ve bu sebeptendir ki kendisine bağlanan maaş kesildi.[339] Derne'ye kaymakam olarak tayin edilen *Hukûk-ı Umûmiye* mesul müdürü Necip Nadir Bey'in de menfîler tertibinden almakta olduğu bin kuruş maaş, tayin tarihinden itibaren kesildi.[340] Bazen menfîye verilecek maaşın sehven başkasına verildiği de oldu. Örneğin, üç yüz kuruş maaşla Fizan'a sürgün edilmiş olan ve umûmî af neticesinde İstanbul'a avdet eden Mekteb-i Hukuk mezunlarından Mehmet Vecihi Efendi, bir işe başlayıncaya değin kendisine menfî maaşı verilmesi talebinde bulundu. Fakat ilgili maaşın başkasına tahsis edildiği anlaşıldı.[341]

Meşrutiyetin yeniden ilânı sonrasında siyasî menfîler için en önemli mesele kendilerinin bir memuriyete yerleştirilmeleri hususu idi. Siyasî menfîler, muhalif düşünceleri, hürriyetçi

---

[336] *BOA., DH. MKT*., 2683/41 [29 Teşrin-i Sani 1324 ve 2 Kanun-ı Evvel 1324 tarihli belgeler].

[337] *BOA., DH. MKT*., 2697/85 [18 Kanun-ı Evvel 1324]; Bir diğer belgede de Tokatlı Hasan Ziya Efendi'nin menfâsından İstanbul'a avdet ve yevmiye ile yazlık ve kışlık elbise bedeli talep ettiği belirtilmektedir. Ayrıca burada siyasî sürgünlerin mahallerinde almakta oldukları maaş ve yevmiyelerin de 1324 Temmuz ayından itibaren Hazine-i Celile tahsisatına nakledildiği vurgulanmaktadır. bk. *BOA., DH. MKT*., 2836/72 [26 Mart 1325 tarihli belge].

[338] *BOA., DH. MKT*., 2619/25 [17 Eylül 1324 tarihli belge]; Yine, Rodos'ta mukim olan Yemenli Mehmet Delâle, umûmî af sonrasında yevmiyesinin kesildiğini belirterek yevmiye tahsisi talebinde bulunmuştur. Fakat "*karşılıksız akçe sarfının imkânsız*" olduğu belirtelerek talebe olumsuz yanıt verilmiştir. bk. *BOA., DH. MKT*., 2675/71 [23 Teşrin-i Evvel 1324 tarihli belge].

[339] *BOA., DH. MKT*., 2684/7 [2 Kanun-ı Evvel 1324 tarihli belge].

[340] *BOA., DH. MKT*., 2634/91 [6 Teşrin-i Evvel 1324 tarihli belge].

[341] *BOA., DH. MKT*., 2679/53 [25 Teşrin-i Sani 1324 ve 27 Teşrin-i Sani 1324 tarihli belgeler]; Bir diğer belgede de Kastamonu'da sürgün iken geri dönen Abdullah Efendi'nin elli beş Osmanlı lirası ve bir çift küpesinin Faik Bey'in terekesi içerisinde değerlendirilerek satıldığı belirtilmektedir. Abdullah Bey, bu parasını talep etmekte, önce hac farizası için Mekke-i Mükerreme'ye ardından da Afganistan'a gitmek arzusunda olduğunu bildirmektedir. Netice itibariyle kendisine, nezaretçe yapılacak birşeyin olmadığı bildirildi. Ancak bu gibi zaruret içerisinde olanlara Atıyye-i Seniyye tertibinden yüz kuruştan iki yüz kuruşa kadar yardım edilebileceği, fakat bu yardımın da ilgili şahsın ihtiyaçlarına cevap verme hususunda yetersiz olduğu vurgulandı. bk. *BOA., DH. MKT*., 1293/31 [28 Ağustos 1324 tarihli belge].

fikirleri hasebiyle vazifelerinden uzaklaştırılmış, zindanlara atılmış, sürgünlere maruz kalmışlardı. Nitekim kendilerini meşrutî idare uğruna büyük ıstıraplara duçar olmuş kişiler olarak gördükleri için *devr-i sâbık* ricali yerine devlet kademelerinde görev almak arzusundaydılar. Onlar, meşrutiyetin bihakkın idamesi için *devr-i sâbık* ricalinin işten el çektirilmesi gerektiğine inanmaktaydılar. *Devr-i sâbık* ricali yerine meşrutiyeti özümsemiş, bu uğurda mücadele etmiş şahısların tercih edilmesi gerektiğini düşünmekteydiler.[342] Menfîlerin bu düşüncesine İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin önemli ismi ve *Tanin* gazetesinin sermuharriri Hüseyin Cahit Bey de katılmaktadır. Nitekim menfî ve firarilerin Meclis-i Mebusan'a başvurdukları dilekçe üzerine yazdığı bir makalesinde

> "…Mazlûmîn-i istibdâd mes'elesi iki nokta-i nazardan muhtâc-ı tedkîktir. Bu bî-çârelerin istikbâllerini mahveden cânîlerin te'dîbi, diğeri bundan sonra ma'îşetlerinin te'mîni… Kendilerinin te'mîn-i ma'îşetlerine gelince, tabi'idir ki mekteblerden sürülenleri tekrâr mekteblerine i'âde kâbil değildir. Dedikleri gibi bunlar Receb Paşa merhûmun mu'âvenet ve sahâbeti altında hidemât-ı mülkiye, mâliye ve adliyeden birine intisâb ile bi'l-'amel tecrübeler kesbetmişlerdir. Devr-i istibdâdda bile kendilerinden esirgenmeyen bu hidmetleri bugün meşrûtiyet-i idâre dirîg edecek [esirgeyecek] olursa kendi evlâdlarını boğan bir vâlide gibi hâric-i tabî'at bir mahlûk-ı menfûr vasfına lâyık olur."

demekte ve değerlendirmesini "Açılan me'mûriyetlere niçin herkesden evvel bunları kayırmamalı?" diyerek tamamlayıp menfîlerin kollanması gerektiğini belirtmektedir.[343] Menfî ve firarilerin de temel istekleri zaten bu yöndedir; yani münhal kadrolara evvela kendilerinin tercih edilmesidir. Bu yüzdendir ki meşrutiyetin iadesi ertesinde yetkili mercilere müracaat etmek suretiyle kendilerine vazife verilmesi talebinde bulundular. Bu müracaatlarda siyasî menfî ve firari problemleri deyince akla ilk gelen kuruluş olan Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti'nin ciddî gayretleri olduğunun da belirtilmesi gerekmektedir. Nitekim cemiyet, *maksad-ı tâlî*sine göre, menfî ve firarilerin iş ya da memuriyet bulmalarına, memuriyetlerde yükselmelerine ve ihtiyaçlarının karşılanmasına çalışacaktı (Madde 9, 11, 12).[344] Bâbıâli siyasî menfî ve firarilerin istedikleri memuriyete bir dilekçe ile başvurmaları gerektiğini bildirince de siyasî menfî ve

[342] Menfî ve firari problemi ile ciddî manada ilgili olan *Hukûk-ı Umûmiye* gazetesi de bahsedilen husus hakkında haber yapmakta, menfî ve firariler içerisinde devlet kademelerinde görev almaya muktedir zevat bulunduğunu ve şu ıslahat ve tensikat zamanında önceki dönemin enkazı yerine menfîlerin tercih edilmesi gerektiğini ifade etmekteydi. bk. *Hukûk-ı Umûmiye*, 3 Eylül 1324 [16 Eylül 1908], Nu: 1, s. 1-2.
[343] Hüseyin Cahid, "Siyâsiyât – Mazlûmîn-i İstibdâd", *Tanin*, 14 Kanun-ı Sani 1324 [27 Ocak 1909], Nu: 176, s. 1.
[344] *Hukûk-ı Umûmiye*, 2 Teşrin-i Evvel 1324 [15 Ekim 1908], Nu: 30, s. 1.

firarilere aracılık ederek onların taleplerini havî dilekçeleri cemiyet merkezinde topladı[345] ve dilekçeleri toplu olarak Sadarete ileterek bu işin takibine çalıştı.[346]

Sadaret'ten siyasî menfî ve firarilerin dilekçe ile başvurmaları gerektiği belirtilince bu hususta pek çok müracaat gerçekleşti. Bu müracaatların nezaretler tarafından dikkate alındığı da görülmektedir. Örneğin Dâhiliye Nezareti'nden, Posta ve Telgraf, Adliye, Maârif, Hazine-i Hassa-i Şahane ve Zaptiye nezaretleri ile Şehremanet-i Aliyyesi ve Rüsûmat Emanet-i Celîlesi'ne gönderilen 4 Kasım 1908 tarihli bir yazıda, Kartal Kazası serçavuşluğunda bulunan ve akabinden Konya'ya sürgün edilmiş olan Hasan Basri bin Süleyman Efendi, Selanik Rüşdiye-i Askeriyesi talebesinden iken Mısır'a firar eden Remzi Efendi ve diğer on dört kişinin Şehremanetine, iki kişinin Posta ve Telgraf Nezareti'ne, iki kişinin Rüsumat Emaneti'ne, bir kişinin Adliye Nezareti'ne, bir kişinin Maarif Nezareti'ne, bir kişinin Zaptiye Nezareti'ne, bir kişinin Jandarma idaresine, bir kişinin Hazine-i Hassa Nezareti'ne, on kişinin Dâhiliye Nezareti'ne başvurduğu belirtilmektedir. Dâhiliye Nezareti, menfî ve firarilerden mağduriyetlerine binaen "karar-ı umûmî"ye dayanarak maaş tahsis edileceklere emsali veçhile muamele edilmesi yönünde görüş bildirerek ilgili kurumlarda memuriyetler açıldıkça ilk önce bu kişilerin istihdamını ve menfî ve firarilerin mağduriyetlerinin devamına müsaade edilmemesini talep etmektedir.[347] Dâhiliye Nezareti tarafından Posta ve Telgraf Nezareti, Zaptiye Nezareti ve Şehremaneti Aliyyesine gönderilen bir diğer yazıda da Meclis-i Vükela kararına vurgu yapılarak, menfâ öncesinde memuriyet ifa etmeyenlerin memuriyet, maaş veya yevmiye talebine haklarının olmadığı ifade edilmektedir. Ayrıca sürgün öncesinde memur olanların ise önceki memuriyetlerine muadil bir memuriyette öncelikli olarak istihdamları hususunda çalışacağı belirtilmektedir. Meclis-i Vükela kararında sürgün öncesinde talebe olanların durumları da değerlendirildi ve menfî talebelerden yaşı müsait olanların mekteplere kayıtları, yaşı müsait olmayanların ise *hüsn ü hâl ve hareket erbabı*ndan olmak şartıyla polislik gibi bir meslekte istihdamları uygun görüldü.[348] Böylelikle menfî ve firarilerin memuriyet taleplerinin öncelikli olarak ele alınması gerektiği hususu Meclis-i

[345] Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti siyasî menfî ve firarilerin dilekçelerini cemiyet merkezine ulaştırmaları gerektiğini *Hukûk-ı Umûmiye* gazetesi aracılığıyla okuyucularına da duyurmuştu. bk. *Hukûk-ı Umûmiye*, 30 Eylül 1324 [13 Ekim 1908], Nu: 28, s. 1.

[346] *Hukûk-ı Umûmiye*, 20 Teşrin-i Evvel 1324 [2 Kasım 1908], Nu: 48, s. 3; Bu taleplere genel itibariyle olumsuz yanıtlar verilmiştir. O yüzdendir ki cemiyetin yayın organı *Hukûk-ı Umûmiye*, ilgili mercileri eleştirmektedir. bk. *Aynı Yer*.

[347] *BOA., DH. MKT*., 2646/70 [22 Teşrin-i Evvel 1324 tarihli ve tarihsiz diğer belge].

[348] *BOA., DH. MKT*., 2735/78 [28 Kanun-ı Sani 1324]; İlgili Meclis-i Vükela kararı için bk. *BOA., MV*., 124/27 [14 Kanun-ı Sani 1324 tarihli belge]; *Sabah*, 23 Kanun-ı Sani 1324 [5 Şubat 1909], Nu: 6955, s. 3; *İkdam*, 23 Kanun-ı Sani 1324 [5 Şubat 1909], Nu: 5279, s. 3.

Vükela tarafından dile getirilmiş oluyordu; ayrıca Dâhiliye Nezareti de bu hususu diğer nezaretlerin dikkatlerine sunuyordu.

Meşrutiyetin yeniden ilânı sonrasında memuriyet talebinde bulunan menfîlerden birisi İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul'daki yapılanmasında aktif rol oynayan ve tevkifi akabinde Musul'a sürgün edilen Doktor Mehmet Sabri Bey'dir. Mehmet Sabri Bey, meşrutiyetin yeniden ilânı akabinde İstanbul'a avdet edince, memuriyet talebinde bulundu fakat talebine kesin bir cevap alamadı. Bunun üzerine 1 Şubat 1324'te [14 Şubat 1909] bir dilekçe ile Sadaret'e başvurmak suretiyle *devr-i sâbık*taki cemiyet faaliyetlerini, sürgününü, çektiği sıkıntıları dile getirdi ve tekraren memuriyet, memuriyetine kadar da sıkıntılarının giderilmesi talebinde bulundu. Doktor Mehmet Sabri Bey'in altı sayfalık dilekçesinin iki maddelik memuriyet ve tekaüdünü konu ederek sıkıntılarının giderilmesini talep ettiği kısım şöyledir:

> "1. Bâlâdaki [üstteki] beş sahîfede on iki senelik krokisini çizdiğim vekâyi-i hayâtiye, vatan yolunda esirgemediğim hayâtımla iktihâm etdiğim [göğüs gerdiğim] müşkilât-ı 'azîmenin çıplak bir iskeletini tasvîr edebilir! Bu tasvîrin irâ'e edebildiği manzara tabî'i hoş değildir; zîrâ şiddetlerle, sefaletlerle, gazablarla, mahkûmiyetlerle göz önünde ölümleri birer bâzîçe-i istibdâd [istibdâd eğlencesi, oyuncağı] şeklinde tecessüm etdiriyor. Öyle iken bu şedâ'idin hiç biri vicdân-ı milleti pâye-i a'lâsına yükseltmekde hiçbir mücâhidi 'azminden çeviremez. Ben de dönmedim. Bu, benim vazîfemdi. Gazâ-yı kübrâ-yı milliyedeki vazîfemi îfâ etmek için esâsen bütün bu mehâliki, daha beterlerini ve hatta ölümü evvelden göze almışdım. Fakat ferdâ-yı mes'ûd inkılâbımızdan beri önümde açılan girdâbdan bir türlü çıkamıyorum: beş aydır Doktor Kadri Raşid Paşa, nezdinde bendenize bir melce'-i insâniyet göstermeseydi ne olacakdım? Açıkdayım; zîrâ hakkımda tıb komisyonunun bir inhâsıyla ondan sonraki teşebbüsât-ı zâtiyem müsmir olamadı. Daha ve daha beklemek lâzım. Lakin ne vesâitle? Bu yüzden âlâm-ı fikriye ve maddiyem derece-i kusvâdadır [son derecede, sınırdadır]. Binâen 'aleyh nezd-i hükûmetde hâlimle mütenâsib bir vazîfeye ta'yînim takarrür edinceye kadar ıztırâr-ı hâlime derhâl bir çâre bulunmasını ricâ ederim.
>
> 2. Tekâ'üd edilen her me'mûr kânûnen mu'ayyen olan müddet içinde vatanına îfâ etdiği hidmetlerden dolayı o hakka nâ'il edilir. Bâlâda [üstte] 'arz etdiğim esbâbın taht-ı te'sîrinde 1312 senesinde nefy edilmeseydim bu gün milletin hidmetinde on iki senelik eskimiş bir me'mur olurdum. Öyle iken hidmet-i resmiyem, hüccet-i hürriyet ve medeniyetimiz olan Kânûn-ı Esâsîmizin istirdâdı husûsunda ibrâz etdiğim mesâ'i-i cansipârâneye nisbeten 'âdî bir hidmet kabîlinden kalırdı. Hâlbuki gazâ-yı hürriyetimizde sebkat eden hidmetlerin kıymet-i maddiye ve ma'neviyeleri elbette hidemât-ı câriye-i resmiyenin kıymetlerinden dûn [aşağıda] i'tibâr edilemeyeceklerinden geçen on iki senenin müddet-i tekâ'üdiyeme mahsûb edilmesini ricâ ederim efendim."[349]

[349] *BOA.*, *BEO.*, 3501/262502 [1 Şubat 1324 tarihli belge].

Doktor Mehmet Sabri Bey'in bu talebi hükûmet tarafından dikkate alındı. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği bir yazı ile *mağdurîn-i siyasiyye*den olan ve Avrupa'da tahsil gören, liyakat ve ehliyet sahibi, müktesebatından istifade edilmesi gerektiğini ifade ettiği Doktor Mehmet Sabri Bey'in Selanik Vilayeti Sıhhiye Müfettişliği'ne veya diğer vilayetlerden birinin sıhhıye müfettişliğine tayin edilmesini istedi.[350] Doktor Mehmet Bey'in tayini hususu, Dâhiliye Nezareti tarafından Umûr-ı Tıbbıye-i Mülkiye Nezareti Behiyyesi'ne bildirildi.[351]

Meşrutiyetin yeniden ilânı sonrasında memuriyet talebinde bulunan menfîlerden birisi de Bursa Müderrislerinden Ali Şevket Efendi'dir. Şevket Efendi, aşağıda metni verilen bir arzuhal ile Maarif Nezâret-i Celîlesi Cânib-i Âlisi'nden memuriyet talebinde bulundu:

> "Ma'rûz-ı dâ'îleridir
> Dâ'îleri İstanbul mücâzlarından [icazetnâmeli] ve Bursa müderrislerindenim. Tedrîs ile meşgûl iken idâreten ve siyâseten Trabzon'a nefyolundum. Ba'de hükûmet-i müstebidenin şiddet-i tazyîkinden firâra mecbûr kaldım. Hülâsa 'ömrümün sekiz senesi habs, nefy ve firâr ile telef ve istikbâlim heder oldu. Bu devr-i ma'deletde mağdûrîn-i siyâsiyyenin nâil oldukları ni'am [nimetler] ve adl ü ihsândan hisse-yâb olmak için hem vatan-ı mu'azzeze bir hidmet hem de o sâyede te'mîn-i ma'îşet etmek niyet-i hayriyesiyle ma'ârifde hâlime münâsib bir hidmetle kâm-yâb [talihli, bahtiyar] buyurulmamı istirhâm eylerim. Olbâbda emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir. 30 Mayıs 1326."[352]

Memuriyet talebinde bulunan menfîlere bir diğer örnek de Mustafa İzzet Efendi'dir. Mustafa İzzet Efendi, Sadaret'e başvurarak, on beş sene menfâda kaldıktan sonra umûmî af üzerine ailesiyle birlikte İstanbul'a geldiğini belirterek hâl-i zarurette bulunduğunu beyan edip münhal olduğunu öğrendiği Konya Vilayeti Niğde Evkâf Müdüriyeti'ne tayinini talep etti.[353] Yine Aydın Valiliği Mektupçu Muavinliği vazifesindeyken Avrupa'daki "fesat" cemiyetleri ile irtibatı olduğu iddiasıyla Harput'a sürgün edilmiş olan İsmail Fethi Bey, meşrutiyetin yeniden ilânı neticesindeki umûmî af ile İstanbul'a döndü ve Sıhhiye, Orman, Ticaret veya diğer

---

[350] *BOA., DH. MKT*., 2755/95 [15 Şubat 1324 tarihli belge].
[351] *BOA., DH. MKT*., 2755/95 [18 Şubat 1324 tarihli belge].
[352] *BOA.,* Maarif Nezareti Mektubi Kalemi Belgeleri (*MF. MKT*.), 1154/59 [30 Mayıs 1326 tarihli belge]; *Devr-i sâbık*ta menfî olarak Şam'a gönderilmiş olan Malatyalı Mehmet Ali Efendi de kendisine bir memuriyet verilmesi talebinde bulunmuştur. Dâhiliye Nezareti, Selanik Vilayeti'ne gönderdiği bir yazıda ilgili şahsın derece-i ehliyetine nazaran vilayet dâhilinde uygun bir memuriyette istihdamı hususunda yardımcı olunmasını istemiştir. bk. *BOA., DH. MKT*., 2733/37 [26 Kanun-ı Sani 1324 tarihli belge].
[353] İlgili talep Evkâf-ı Hümâyûn Nezareti'ne irsal edildi. *BOA., DH. MKT*., 2778/15 [15 Mart 1325 tarihli belge]; Çorum'da ikamete memur iken umûmî af üzerine İstanbul'a gelen Rıfat Bey de Şehremanet-i Aliyyesi'nde, haline münasip bir memuriyet talebinde bulunmuştur. bk. *BOA., DH. MKT*., 2795/15 [4 Nisan 1325 tarihli belge].

nezaretlerde görev verilmesi talebinde bulundu.[354] İsmail Fethi Bey'in bu talebi, Dâhiliye Nezareti tarafından icabının yapılması talepli bir yazıyla Sıhhiye, Ticaret ve Orman nezaretlerine bildirildi.[355] Yine Fehim Paşa'nın gadrine maruz kalarak siyasî suçlu bulunan ve 1904 senesi Şubat/Mart ayında Diyarbakır'a sürgün edilen Adliye Nezareti eski Dava Vekili Muavini Halil Rıfat Bey, umûmî af akabinde Adliye Nezareti'ne başvurarak öncesinde haiz olduğu rütbe ve memuriyetinin iadesi talebinde bulundu.[356] Halil Rıfat Bey'in durumu Meclis-i Vükela kararı çerçevesinde Adliye Nezareti tarafından mütalaa edildi. Meclis-i Vükela kararına göre, umûmî af suçluluk halini kaldırmakta, hukûk-ı memnu'asının (elinden alınan haklarının) dahî iadesini gerektirmekteydi. Ayrıca bu gibilerin evvelce haiz oldukları rütbe ve nişanlarının iade edilmesi, önceki memuriyetlerine yeniden görevlendirilmeleri, bu mümkün değilse münasip bir memuriyette istihdam edilmeleri de Meclis-i Vükela kararıydı. Nitekim mütalaa neticesi olarak Adliye Nazırı Hasan Fehmi Paşa imzalı ve Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda, Halil Rıfat Bey hakkında *karar-ı âlî* mucibince muamele edilmesi gerektiği üzerinde duruldu.[357] Dâhiliye Nezareti'nin bu talebe 10 Ekim 1908'de verdiği cevapta; Halil Rıfat Bey'in Adliye Nezareti bünyesinde görev yapmış birisi olduğu vurgulanarak, O'na haline münasip bir memuriyet verilmesi hususunda Adliye Nezareti'nin yetkili olduğu bildirildi.[358] Halil Rıfat Bey'in görevine iade edilmesi, önceki vazifesinin münhal olmaması sebebiyle gerçekleşmedi. Bunun üzerine başka bir memuriyette istihdam edilmesine karar verildi.[359]

*Mağdurîn-i siyasiyye*den Ünyeli İbrahim Ethem, Saffet, Hüseyin Avni ve İbrahim Ethem Efendiler de memuriyet taleplerinde bulundular. Talepler, Bâbıâli Nezâret-i Umûr-ı Dâhiliye Sicill-i Ahvâl Me'mûrîn Komisyonu tarafından değerlendirildi ve komisyon bir muhalif reye karşılık oy çokluğuyla kaymakamlıklara tayinlerinin münasip olduğuna karar verdi[360] ve durum

---

[354] *BOA., DH. MKT*., 2648/53 [18 Teşrin-i Evvel 1324 tarihli belge].
[355] *BOA., DH. MKT*., 2648/53 [23 Teşrin-i Evvel 1324 tarihli belge].
[356] *BOA., BEO*., 3540/265457 [18 Nisan 1325 tarihli belge].
[357] *BOA., DH. MKT*., 2627/24 [15 Eylül 1324 tarihli belge].
[358] *BOA., DH. MKT*., 2627/24 [27 Eylül 1324]; Halil Rıfat Bey daha sonra Adliye Nezareti'ne tekrar başvuruda bulundu. *BOA., DH. MKT*., 2685/74 [7 Teşrin-i Sani 1324 ve 22 Teşrin-i Sâni 1324, 3 Kanun-ı Evvel 1324 tarihli belgeler].
[359] *BOA., DH. MKT*., 2718/99 [3 Kanun-ı Evvel 1324, 10 Kanun-ı Evvel 1324, 6 Kanun-ı Sani 1324 tarihli belgeler]; Yine Dahiliye Nezareti'nden Şehremanet-i Aliyyesi ve Zaptiye Nezaret-i Behiyyesi'ne gönderilen bir yazıda, hafiye jurnaline dayanarak nefyedilen ve yurtdışına firar eden bazı şahısların memleketlerine döndükten sonra eski memuriyetlerinde ya da uygun bir memuriyette istihdamlarını talep ettikleri ifade edilmektedir. bk. *BOA., DH. MKT*., 2754/73 [17 Şubat 1324 tarihli belge].
[360] *BOA., DH. MKT*., 2683/93 [26 Teşrin-i Sani 1324 tarihli belge]; Mekteb-i İdadi mezunu ve *mağdurîn-i siyasiyye*den olan Yusuf Ziyaeddin Efendi, Bâbıâli Nezâret-i Umûr-ı Dâhiliye Sicill-i Ahvâl Me'mûrîn Komisyonu'na başvurarak önce üçüncü sınıftan kaymakamlığa tayin talebinde bulundu. Talebe olumlu yanıt alamayınca da Manastır Vilayeti dâhilinde açılacak bir nahiye müdüriyetine tayinini talep etti. bk. *BOA., DH. MKT*., 2827/77 [18 Mayıs 1325 ve 20 Mayıs 1325 tarihli belgeler]; Bâbıâli Nezâret-i Umûr-ı Dâhiliye Sicill-i Ahvâl

Sadaret'e aktarıldı.[361] Netice itibariyle Ünyeli İbrahim Ethem Efendi Ma'müretü'l-hamîd, Saffet Efendi Kığı, İbrahim Ethem Efendi Cizre ve Hüseyin Avni Efendi de Midyat kazasına kaymakam olarak tayin edildiler.[362] İzmir'de ikamete memur edilen Galip Paşa da 28 Ağustos 1908 tarihi itibariyle Midilli Mutasarrıflığı'na tayin edildi.[363] Seydişehir'e de kaymakam olarak *mağdurîn-i siyasiyye*den Fikri Bey tayin edildi.[364] Eskiden Yemen'de Ebu Ariş'te kaymakam olarak vazife yapmış olan Ertuğrul Şakir Bey, sürgünden döndükten sonra Meclis-i Mebusan'a başvurmak suretiyle maaş ve memuriyet talebinde bulundu. Meclis-i Vükela Ertuğrul Şakir Bey ve emsalinin açılacak bir memuriyete tayin edilebileceklerini kararlaştırdı[365] ve netice itibariyle Cebele Kazası kaymakamlığına oradan da Beyrut Vilayeti Taberiye Kazası kaymakamlığına tayin edildi.[366] Mülga Şehremaneti Meclisi azası ve *mağdurîn-i siyasiyye*den Selami Bey, Sicill-i Ahvâl Me'mûrîn Komisyonu'nun da uygun bulmasıyla Yemen Vilayeti Ricâlü'l-ma' kazası kaymakamlığına tayin edildi.[367] Taif'te şehit edilen Mahmut Celalettin Paşa merhumun oğlu Bahriye mülazım-ı evvellerinden iken *devr-i sâbık*ta Avrupa'ya firar etmek zorunda kalan ve daha sonra İstanbul'a avdet eden Fabrikalar Resimhanesinde müstahdem Tophaneli Kazım Efendi'ye de rütbesi bir derece terfi ettirilerek iade edildi ve daha sonra da emsali *mağdurîn-i siyasiyye* gibi 4 Şubat 1911 tarihli *irade-i seniyye* ile bir derece daha terfi ettirildi.[368] Dördüncü fırka sâbık kumandanı kaymakam Cemil Bey de Trablusgarp'a nefyolunduğu sırada elinden alınan üçüncü rütbe Mecidi Nişanı, Gümüş Liyakat madalyası ve Nikel Hicaz Demiryolu madalyalarını talep etti ve neticede *irade-i seniyye* mucibince nişan ve madalyalarının kendisine iade edilmesi münasip görüldü.[369] Trabzonlu Ahmet Fatin Efendi, *devr-i sâbık*ta beş sene sürgüne maruz kalmış bir kişi olduğu için umûmî af akabinde önce üç yüz kuruş maaşla bir vazifeye tayin

---

Me'mûrîn Komisyonu, siyasî suç isnadıyla nefyedilen ve sonra umûmî af ile İstanbul'a avdet eden Hınıs Eski Tahrirat Müdürü İhsan Efendi'nin, açık olan Çermik Kazası kaymakamlığına tayinini uygun bulmuş ve durumu Sadaret'e bildirmiştir. bk. *BOA., DH. MKT*., 2685/30 [29 Teşrin-i Sani 1324 ve 3 Kanun-ı Evvel 1324 tarihli belgeler]; Neticede İhsan Efendi Çermik Kazası kaymakamlığına tayin edilmiştir. bk. *BOA., BEO*., 3463/259658 [14 Kanun-ı Evvel 1324 tarihli belge]; *BOA., DH. MKT*., 2699/100 [18 Kanun-ı Evvel 1324 tarihli belge].

[361] *BOA., DH. MKT*., 2683/93 [2 Kanun-ı Evvel 1324 tarihli belge].

[362] *BOA., BEO*., 3461/259532 [12 Kanun-ı Evvel 1324 tarihli belge].

[363] *BOA., İ. DH*., 1468/64 [9 Ağustos 1324 ve 10 Ağustos 1324 tarihli belgeler]; *BOA., DH. MKT*., 2885/71 [5 Temmuz 1325 ve 14 Temmuz 1325 tarihli belgeler]; Defter-i Hâkâni memurlarından ve imtihansız bir şekilde memuriyete seçilenlerden Cemil Efendi'nin de hakiki *mağdurîn-i siyasiyye*den olması hasebiyle münhal memuriyetlerden birine tercihen yerleştirilmesi talep edilmektedir. bk. *BOA., DH. MUİ*., 43-1/6 [10 Teşrin-i Sani 1325].

[364] *BOA., BEO*., 3908/293083 [14 Haziran 1327 tarihli belge].

[365] *BOA., MV*., 126/7 [2 Rebiülevvel 1327 tarihli belge].

[366] *BOA., İ. DH*., 1484/31 [23 Teşrin-i Evvel 1326 ve 25 Teşrin-i Evvel 1326 tarihli belgeler].

[367] *BOA., DH. MKT*., 2853/1 [8 Haziran 1325 ve 9 Haziran 1325 tarihli belgeler].

[368] *BOA., BEO*., 3860/289462 [7 Şubat 1326 tarihli belge].

[369] *BOA., MV*., 243/39 [2 Haziran 1332 tarihli belge].

edildi ve buradaki gayreti ve tahsilini ikmali üzerine de Trablus'ta mülazım-ı sani maaşıyla vazifelendirildi.[370]

*Devr-i Sâbık*ta siyaseten mahkûm olup affa mazhar olan *mağdurîn-i siyasiyye*ye aşar ilzam olunmaması da talep edildi fakat bu talep Şura-yı Devlet, Nafia, Maarif ve Maliye daireleri tarafından maslahata muvafık olmayacağı düşüncesiyle kabul edilmedi. *Mağdurîn-i siyasiyye*nin aşara mukabil pey ve kefaletlerinin kabulü uygun görüldü. Ayrıca bu hususta meşrutiyetin iadesi sonrası ceza alan ve adi suçlar kapsamında olanların da tefrik edilmesi istendi.[371] Yine Meclis-i Mahsûs-ı Vükela kararıyla affa mazhar olan siyasî mahkûmların mahkeme masrafları da affedildi.[372]

Siyasî menfîlerin haklarının müdafaası gayesine matuf olarak teşekkül eden Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti'nin reisi Avnullah Kâzımî Bey, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa tarafından Kerkük Mutasarrıflığı'na tayin edildi.[373] Cemiyet'in yayın organı *Hukûk-ı Umûmiye* gazetesinin ilk mesul müdürü ve sermuharriri olan Necip Nadir Bey de Bâbıâli'nin "olur"u ve *irâde-i seniyye* neticesinde 4 Ekim 1908 tarihi itibariyle Derne'ye kaymakam tayin edildi.[374]

Menfî ve firari problemi, bazı nazır ve bürokratlar tarafından da ciddiyetle ele alındı. Örneğin Nafia Nazırı Gabriel Noradunkyan, Nafia Nezareti'ne memuriyet için başvuran birkaç menfî ve firariyi önceden aldığı maaşın iki misli yani üç dört bin kuruş maaşla nezaretin en önemli memuriyetlerine tayin etti.[375] Yine bürokratlardan Maliye Nezareti Varidat Muhasebeci Rıfat Bey, Vergi Tahsil İdare-i Merkeziyesi Müdürü Muzaffer Bey ve muavini Şevki Bey bazı menfî ve firarilerin memuriyetlerde istihdamları hususunda yardımcı oldular.[376]

Bazen vazifelerinden azledilen memurların yerine siyasî menfî ve firarilerin tercih edildiği de görülmektedir. Bu hususa, Basra Vilayeti Tercümanı Cemil Hayyat Efendi'nin vazifesinden

---

[370] *BOA.*, *BEO*., 4058/304308 [18 Haziran 1328 tarihli belge].
[371] *BOA.*, Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Belgeleri (*DH. HMŞ*.), 11/55 [12 Teşrin-i Sani 1327 tarihli belge]; *BOA.*, Dâhiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti Müteferrik (*DH. MB. HPS. M*.), 2/86 [12 Teşrin-i Sani 1327 tarihli belge].
[372] Aslan, "Genel Af Uygulamaları", s. 49; Nitekim affa mazhar olanların mahkeme masrafları hususunda ne şekil muamele edilmesi gerektiği yönünde Rumeli Müfettişliği'nden çekilen bir telgrafa Dâhiliye Nezareti'nin cevabı; tahliye edilenlerin mahkeme masraflarının silindiği şeklinde olmuştur. bk. Tanış, *Siyasî Af*, s. 92.
[373] Süleyman Tevfik, *Hatıralarım*, s. 291; Avnullah el-Kâzımî, *Dîvân-ı Örfî*, s. 13-20.
[374] *BOA., DH. MKT*., 2634/91 [6 Teşrin-i Evvel 1324 tarihli belge]; Necip Nadir, "Ahrâr-ı Millete", *Hukûk-ı Umûmiye*, 8 Teşrin-i Evvel 1324 [21 Ekim 1908], Nu: 23, s. 1; Bu tayin üzerine Necip Nadir Bey'in menfîler tertibinden aldığı bin kuruş maaş da kesilmiştir. bk. *BOA., DH. MKT*., 2634/91 [6 Teşrin-i Evvel 1324 tarihli belge].
[375] *Hukûk-ı Umûmiye*, 18 Eylül 1324 [1 Ekim 1908], Nu: 16, s. 2.
[376] Bu yardımlar münasebetiyle gazete aracılığıyla kendilerine teşekkür edilmiştir. bk. *Hukûk-ı Umûmiye*, 2 Kanun-ı Evvel 1324 [15 Aralık 1908], Nu: 91, s. 3.

alınması sonrasında yerine *mağdurîn-i siyasiyye*den Timur Efendi'nin tayin edilmesi örnek gösterilebilir.[377]

Memuriyet talepleri yanında siyasî menfî ve firarilerden belli bir hizmet süresini tamamlayanlardan tekaüde ayrılacakların menfâda veya firarda geçirdikleri sürenin tekaüdlerine mahsup edilmeleri talepleri de oldu. Örneğin Sultan Abdülaziz döneminde Namık Kemal merhum ile birlikte hiçbir muhakemeye dayanmaksızın Rodos'a sürgün edilen Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye sâbık reis-i sânisi Ahmet Midhat Efendi Rodos'ta geçirdiği üç sene iki ay müddetin tekaüdüne mahsup edilmesi talebinde bulundu ve durum Sıhhiye Nazırı tarafından Sadaret'e bildirildi.[378]

Siyasî menfî ve firarilerin memuriyete tayinleri hususunda bazı sıkıntılar da yaşandı. Başvurulara olumsuz cevap verildiği, bu sebeple de yeni yeni başvuruların yapıldığı oldu. Örneğin Yanyalı Tevfik Efendi, Dâhiliye Nezareti'ne sunduğu bir arzuhal ile memuriyet talebi ve süreci hakkında şu bilgileri vermektedir:

> "Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine
> Ma'rûz-ı 'âcizleridir
> 'Âcizleri Manastır Vilâyeti polis komîserlerinden iken iki buçuk sene evvel firâr eylediğim iddi'âsıyla bir sene kadar tevkîf edildikden sonra Afrika'da bulunan Fizan hıttasına [diyarına] nefyedilmiş idim. 'Afv-ı 'umûmînin i'lânı üzerine mazhar-ı serbesti oldum. Mağdûrîn-i siyâsiyyenin bilâ-istisnâ terfîh-i ahvâline çalışılacağı me'mûrînden bulunanların ehliyet ve kâbiliyetleriyle mütenâsib me'mûriyetlere yerleşdirileceği yolundaki i'lânâta kapılarak Trablusgarb'dan İstanbul'a geldim. Geldiğimin ertesi günü evvelce mensûbu olduğum Zabtiye Nezâreti'ne bir istid'â takdîm, bunda bilâ-imtihân iktidâr ve liyâkatimin bir zâbıta me'mûruna lâzım olacak dereceden fazla olduğu tahakkuk etdiği takdîrde Rumeli Vilâyeti'nde veyâhûd İstanbul'da münhal bulunan polis serkomîserliklerinden birine icrâ-yı ta'yînimi istirhâm etdim. Zabtiye Nâzırı'ndan Manastır'da münhal bir ikinci sınıf komîserliği kabûl etdiğim hâlde bayramdan sonra ta'yîn edileceğim va'dini aldım. Şimdiye kadar intizâr eyledim [bekledim]. Hâlbuki bugün mürâca'atımda: şimdilik me'mûr almıyoruz, alacağımız vakit mürâca'at edersiniz cevâbını aldım. Vilâyetde, İstanbul'da birçok zâbıta me'mûriyetlerinin münhal olduğu müstahberât-ı çâkerânem cümlesinden bulunduğuna ve nezâretin şu cevâbı 'afv-ı 'âlînin tazammun etdiği [içine aldığı] ma'nâya ve olbâbdaki i'lânâta muhâlif olarak imtidâd-ı sefâlet [sefaletin uzun sürmesi] ve mağdûriyetime sebeb olacağından muktezâ-yı 'adâlet ve müsâvâtı makâm-ı sâmi-i nezâretpenâhîlerinden istirhâm ve istid'âya mecbûr oldum olbâbda emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir. 25 Teşrin-i Evvel 1324. Yanyalı Tevfik Efendi."[379]

---

[377] *BOA., DH. MKT*., 2816/76 [4 Nisan 1325 tarihli belge]; *BOA., DH. MKT*., 2830/71 [21 Mayıs 1325 tarihli belge].
[378] *BOA*., Şura-yı Devlet Evrakı (*ŞD*.), 2792/29 [16 Kanun-ı Sani 1325 tarihli belge].
[379] *BOA., DH. MKT*., 2669/73 [25 Teşrin-i Evvel 1324 tarihli belge].

Yanyalı Tevfik Efendi hakkında yapılan tahkikatta Arnavut Cemiyeti'ne mensup olduğu anlaşıldı. Muhtemelen bu sebeptendir ki memuriyete tayini hususu biraz ağırdan alındı. Netice itibariyle memuriyete mani bir hâli bulunmadığı belirtilen Tevfik Efendi hakkında gereğinin icrası Zaptiye Nezareti'nden talep edildi.[380]

Erkân-ı Harbiye namzet sınıfında iken siyaseten mahkûm edilerek bir müddet tevkif olunduktan sonra sürgüne gönderilen İbrahim Fatin Efendi de vücutça zayıflığı münasebetiyle askerlik mesleğine elverişli olmadığı değerlendirmesi yapıldığı için Mülkiye mezunları gibi değerlendirilerek Yanya Maiyyet Memuru tayin edildi.[381]

Siyasî menfî ve firarilerin memuriyet talepleri dikkate alınmasına rağmen Saray-ı Hümâyûn hizmetlisi iken sürgün edilenlerin talepleri ise pek dikkate alınmadı. Örneğin Hırka-i Saadet hademesinden iken veliaht ile münasebeti olduğu iddiasıyla nefyedilen ve meşrutiyetin yeniden ilânıyla gelen umûmî af üzerine İstanbul'a avdet ederek "iade-i memuriyet" talebinde bulunan Hüseyin Efendi'nin durumu Meclis-i Vükela'da değerlendirildi. Netice itibariyle bütün Saray hizmetlilerine de teşmil edilebilecek olan aşağıdaki karar alındı:

> "Mezkûr tezkerede vaktiyle Sarây-ı Hümâyûn ve devâ'ir-i müteferri'ası [onunla ilgili daireler] müstahdemîninden iken bu yolda taşraya nefyedilmiş birçok kimseler meşrutiyetin i'lânından sonra Dersa'âdet'e 'avdet ederek ya me'mûriyet-i sâbıkalarına i'âdelerini yâhûd diğer hidmetlere ta'yîn olunmak sûretiyle ikdârlarını [güçlendirilmelerini, geçimlerinin temin edilmesini] istid'â etmekde olub hâlbuki bunların hidmetlerine başkaları alınarak elyevm yerleri münhal bulunmadığı ve yerlerine alınanların bilâ-sebeb çıkarılarak evvelkilerin i'âde-i hidmetleri de bi't-tab' kâbil olmadığı gibi suver-i sâ'ire [diğer suretler] ile ikdârlarına dahî Hazîne-i Hâssa'nın hâl-i hâzırı kat'iyyen müsâ'id ve bunların müddet-i medîde [uzun müddet] intizâra [beklemeye] tahammülleri olmadığı beyânıyla bu gibilerin 'umûmu hakkında bir karâr-ı 'âcil ittihâzı lüzûmu iş'âr kılınmışdır [yazı ile bildirilmiştir]. Îcâbı lede'l-müzâkere [müzakere sırasında] bunların me'mûrîn-i devletden ma'dûd olmayıb [sayılmayıp] kendilerine iş bulmağa da mecbûriyet bulunmadığından Hazîne-i Hâssaca istihdâm ve ikdârları cihetine gidilemediği hâlde kendilerine cevâb i'tâsının nezâret-i müşârun ileyhâya iş'ârı tezekkür kılındı."[382]

II. Meşrutiyet'in ilânı akabindeki umûmî af sonrası *mağdurîn-i siyasiyye*nin taleplerinin karşılanarak mağduriyetlerinin giderilmesi hususunda hükûmetlerin bazı adımlar attıkları

---

[380] *BOA., DH. MKT.*, 2695/94 [1 Kanun-ı Evvel 1324 ve 16 Kanun-ı Evvel 1324 tarihli belgeler].
[381] *BOA., DH. MKT.*, 2822/22 [10 Mayıs 1325]; *BOA., DH. MKT.*, 2674/9 [16 Teşrin-i Sani 1324 ve 22 Teşrin-i Sani 1324 tarihli belgeler].
[382] *BOA., MV.*, 126/18 [2 Rebiülevvel 1327 tarihli belge].

söylenebilir. Fakat atılan bu adımların *mağdurîn-i siyasiyye*yi tatmin edecek düzeyde olduğunu ve mağduriyetlerini bütünüyle giderdiğini söyleyebilmek mümkün değildir.

1.7. *Mağdurîn-i Siyasiyye* Meselesinin Meclis-i Mebusan'a Yansıması

> "…Evet ey hey'et-i meb'ûsân! Mekâtib-i 'âliye sürgünleri, Şeref vapuru kurbânları hırs-ı câh [mevki hırsı] ve mal düşkünü olacak kadar fakîrü'l-vicdân değildirler. Bugün devr-i istibdâdda bile menfâlarında bulabildikleri bir lokma etmek [ekmek] eyyâm-ı adl ve hürriyetde kendilerinden esirgeniyor…"[383]

Siyasî menfî ve firariler, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin ilgisizliği, Bâbıâli'nin de menfî ve firari problemi çerçevesindeki taleplerini gereğiyle karşılamadığını düşündükleri içindir ki Meclis-i Mebusan nezdinde birtakım teşebbüslerde bulundular. *Mağdurîn-i siyasiyye* nezdinde Meclis-i Mebusan'a karşı ciddî bir güven mevcuttu. Çünkü Meclis-i Mebusan'da *devr-i sâbık*ın gadrine uğrayan, menfî olarak menfâlara gönderilen ve Avrupa'ya firara mecbur kalmış, muhalefetine gurbette devam edebilmiş mebuslar da bulunmaktaydı. Örneğin Meclis-i Mebusan Reisliği de yapan Ahmet Rıza Bey *devr-i sâbık* ile mücadeleye gir(iş)miş, bu uğurda Avrupa'da ikamete mecbur kalmıştı. İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin önemli ismi Talât Bey ise bir yıl hapis ve Edirne'ye ayak basmamak kaydıyla Selanik'e sürgün edilmiş bir kişilik idi.[384] Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti azası olan Kozan Mebusu Hamparsum Boyacıyan Efendi de *devr-i sâbık*ta Trablusgarp'a sürgün edilmişti.[385] O yüzdendir ki menfîlik ve firarilik tecrübesine sahip mebusların Meclis-i Mebusan'da bulunuyor olması menfî ve firarilerin, meselelerin halli hususunda umutlanmalarına sebep olduğu söylenebilir. Nitekim meclisin menfî ve firari problemine el atması gerektiğini ifade ederek mebuslardan durumlarının Meclis-i Mebusan'a taşınmasını talep ettiler. Netice itibariyle Kastamonu mebusu İsmail Mahir Efendi'nin bir takriri münasebetiyle menfîlerin durumları meclis gündemine geldi. Mevzu hakkında söz alan Kozmidi Efendi, menfîler meselesinin idareye ait bir mesele olduğunu, hükûmetin icap ederse taşraya nefyedilenlerden başvuranların mağduriyet sebeplerini inceleyerek münasip gördüklerinin taleplerini kabul edeceğini belirtmektedir. İlaveten, eğer bu hususta bir kanun isteniyorsa kanun layihası şeklinde meclise başvurulmasının uygun olacağı vurgulamaktadır. Kerek Mebusu Tevfik Efendi de "…devr-i sâbık-ı istibdâdın zulüm görmüşlerinden birisi de benim. Bendenizim ki,

---

[383] *Şeref Vapuru'yla Trablusgarb'a Nefyedilen Mağdûrînin Millet Meclisi'ne İstid'âlarıdır*, (y.y.)-(t.y.), s. 9-10.
[384] Yalçın, *Talât Paşa*, s. 13; Ziya Şakir, *Paşalar -Talat, Enver, Cemal-*, s. 13-15; Babacan, *Talât Paşa*, s. 44-45.
[385] *Hukûk-ı Umûmiye*, 22 Teşrin-i Evvel 1324 [4 Kasım 1908], Nu: 50, s. 3-4.

Fizan'a tâ Sahrây-ı Kebîr'e ve oradan Gine'ye gitdim. Benim esbâb-ı nefyim hâlâ devâ'irce ma'lûm değildir. Bir mutasarrıfın keyfine kurbân olmuşumdur. Bu mutasarrıfın böyle keyfine kurbân olanlar, benim gibi pek çokdur" dedi. Sonuç olarak menfîlerin durumuyla ilgili bir kanun layihası hazırlanması gerektiğinin hükûmete bildirilmesi kararlaştırıldı.[386] Yine menfîlerin problemlerinin çözümü için Menteşe Mebusu Halil Bey de *hapishanelerde ve menfâlardaki mağdûrîn-i siyâsiyyenin mağdûriyelerinin izâlesi için bir kânûn ısdârına dâir* Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne bir *takrir* verdi. İlgili takrir şöyledir:

> "Habshâneler, mağdûrîn-i siyâset ile, menfâlar mazlûmîn-i istibdâd ile doldurulmamış olsaydı bi't-tab' bugünkü sa'âdet ve hürriyeti şimdi iktisâb etmiş olmazdık.
>
> Binâen 'aleyh mes'ûdiyet-i hâliyemizi herkesden ziyâde zindânlardan, menfâlardan kurtulub da sâha-i vesî'-i [geniş, bol] vatana koşuşan, sîne-i 'âtıfet-i millete ilticâ eden müdâfi'în-i hürriyete medyunuz [borçluyuz]. Bunların içinde on beş yaşında mekteblilerden yetmiş yaşında ihtiyârlara varıncaya kadar her sınıfdan felekzedeler vardır. Kendileri gurbetin, zindânların her türlü âlâm ve ikdârına ma'rûz kaldıkları gibi babasız kalmış nâ-tüvân [zayıf] çocukları, zevcinden mehcûr [uzak] kalan zavallı vâlideleriyle senelerden beri fakr u zarûretin her türlü hüzn ve âlâmını göre göre, çeke çeke, hayatgüzâr idiler. Kânûn-ı Esâsî'nin i'lânından beri beş buçuk ayı mütecâviz bir zamân mürûr etdiği halde bunlar hakkında el'ân bir tedbîr-i musîb [isabetli tedbir] ittihâz edilememesi, Osmanlılığın 'ulüvv-i cenâbına mugâyir olduğu gibi, meşrûtiyet için de bir tehlikedir.
>
> Zîrâ selâmet-i vatan için çekdiği bin türlü işkencelere rağmen ekmek diye feryâd eden, şiddet-i bürûdetden tir tir titreyen, 'üryân vücûdlu bir sürü evlâd ü 'ıyâl karşısında çaresizlikle kollarını bağlayıb mütehayyirâne [şaşkın şaşkın] düşünen 'âlicenâb bir pederin tehevvüründen [öfkelenmesinden] hürriyet de titremelidir. Husûsiyle bu tehevvürün esbâb-ı husûlü meyânında zâlimler me'mûriyetlerinde vesâit-i sa'âdet içinde, mazlûmlar vesâil-i [vesileler] ma'îşetden mahrûm ekmeksiz, parasız, pulsuz bir hâlde bulunmak gibi garîb, mü'ellim [elem veren], can-güdâz [can yakıcı, acıma uyandırıcı] ahvâlde bulunur ise, iş bütün bütün dehşetlenir. Böyle müthiş bir vazîfe karşısında mes'ûliyet yalnız hükûmete değil, meb'usân-ı millete de 'âid, şübhesiz bizim ki hükûmetinkinden daha büyükdür. Binâen 'aleyh âti-üz-zikr [aşağıda zikredilen] teklîfi meclisin nazarı dikkatine 'arz ediyorum.
>
> Siyâseten habs ve nefyedilenlerin içinde şuna buna etdiği iftirâlardan hafiyeliği de sû-i isti'mâl eylediklerinden dolayı def' ve teb'îd edilmiş esâfil-i nâsdan [en bayağı takımı] adamlar vardır. Esâsen bîtâb bir hâlde bulunan hazîneye lüzûmsuz bir bâr daha tahmîl etmemek için evvelemirde bunların tefrîki lâzım olduğu gibi hâdimîn-i vatanın sebeb-i felâketleri olub her fırsat ve vesîleden istifâde ile hürriyet 'aleyhinde kıyâmları cibillet-i redî'eleri [kötü/fena yaratılışları] mukteziyâtından olan muzırr mikroblardan vücûd-ı devleti de tathîr etmek elzem olur zannederim. Bunun için derhâl meclisce komisyon teşkîliyle müdâfa'a-i hürriyet uğrunda gadredilenlerden bugün me'mûriyetsiz olanlar ile bunların felâketlerine sebeb olan efrâd-ı

[386] *Takvim-i Vekayi*, 2 Kanun-ı Sani 1324 [15 Ocak 1909], Nu: 92, s. 8; *MM ZC*, D. I, C. 1, İçt. 1, 10. inikad, [30 Kânunuevvel 1324], s. 147-150.

> muzırrın tahkîki vazîfesiyle felekzedelerin tedârik-i esbâb-ı ma'îşeti için iktizâ eden tedâbirin taharrî [aranma] ve te'emmülü [etraflıca düşünülmesi] ile bir raporun tanzîmi umûrunun da meclis-i mezkûra tevdî'ini ricâ ederim. 31 Kânunuevvel 1324."[387]

Bu gibi talepler üzerine Layiha Encümeni tarafından bir mazbata hazırlanarak Meclis-i Mebusan Riyasetine sunuldu. Bu mazbatada,

> "…Hülasâ-i münderecâtı iki ciheti muhtevî olub, birincisi devr-i sâbıkda birer sûretle nefy ve tağrîb edilmiş ve i'lân-ı meşrûtiyet üzerine menfâlarından 'avdet etmiş olan mağdûrîn ve menfîlerin ehliyet ve iktidârlarıyla mütenâsib birer me'mûriyetlerde istihdâmlarıyla tehvîn-i ihtiyâclarını ikincisi de bunların felâketlerine sebeb olanlarla devr-i istibdâdda devlet ve memleketin izmihlâlini mûcib olacak ef'âl-i zâlimâne ve harekât-ı hâinânede bulunanlar hakkında levâzım-ı ma'deletin icrâsını taleb ve teklîfden ibâretdir…"

denildi.[388] Menfîlerin ihtiyaçlarının karşılanması ve bir memuriyette istihdamlarını konu alan bu mazbata Meclis-i Mebusan azaları tarafından kabul edilerek Encümene havale edildi.[389]

Menfî problemini esas alan mazbatanın mecliste kabulü akabinde hükûmet yeni bir teşebbüste bulundu. Nitekim menfî ve firari problemlerinin çözümü hakkında Meclis-i Mebusan Riyaseti'nden gönderilen takrir üzerine Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi'nin de görüşünü alan hükûmet, Meclis-i Vükela kararıyla, menfâ öncesinde memuriyet ifa etmeyenlerin memuriyet, maaş veya yevmiye talebine haklarının olmadığını vurguladı. Sürgün öncesinde memur olanların ise önceki memuriyetlerine muadil bir memuriyette öncelikli olarak istihdamları hususunda çalışacağını belirtti. Hükûmet, sürgün öncesinde talebe olanların durumlarını da değerlendirdi ve menfî talebelerden yaşı müsait olanların mekteplere kayıtları, yaşı müsait olmayanların ise *hüsn ü hâl ve hareket erbabından* olmak şartıyla polislik gibi bir meslekte istihdamlarını uygun gördü.[390] Meclis-i Vükela'nın talebelerle ilgili vurguladığı husus, eğitim çerçevesinde menfî taleplerinin dikkate alınmaya çalışıldığının bir göstergesidir. Nitekim bu husus matbuatta da ele alındı. Örneğin M. Nedim imzalı *Hukûk-ı Umûmiye* gazetesinde yer alan bir makalede, menfâdan gelen

---

[387] *Takvim-i Vekayi*, 3 Kanun-ı Sani 1324 [16 Ocak 1909], Nu: 93, s. 5; *MM ZC*, D. I, C. 1, İçt. 1, 11. inikad, [31 Kânunuevvel 1324], s. 162-163.
[388] *Takvim-i Vekayi*, 19 Kanun-ı Sani 1324 [1 Şubat 1909], Nu: 109, s. 3-4; *MM ZC*, D. I, C. 1, İçt. 1, 19. inikad, [14 Kânunusani 1324], s. 350.
[389] *MM ZC*, D. I, C. 1, İçt. 1, 19. inikad, [14 Kânunusani 1324], s. 351.
[390] *BOA., MV*., 124/27 [5 Muharrem 1327/14 Kanun-ı Sani 1324]; *BOA., DH. MKT*., 2735/78, [28 Kanun-ı Sani 1324]; *Sabah*, 23 Kanun-ı Sani 1324 [5 Şubat 1909], Nu: 6955, s. 3; *İkdam*, 23 Kanun-ı Sani 1324 [5 Şubat 1909], Nu: 5279, s. 3.

mağdurîn-i siyasiyye çocukları içerisinde "bir mektebe intisâb edebilseler belki de birer defîne-i ma'rifet" olabilecek kişilerin cahil kaldıkları belirtilmekte, en azından şu an okuma çağında olanlarının imtihanlardan muaf tutularak sahiplenilmesi gerektiği ifade edilmekteydi. M. Nedim'in "Menfâdan Gelenlerin Çocukları Ne olacak?" başlıklı yazısı şöyledir:

> "Düşünecek, düşündürecek mesâilden birisi de budur. Tasavvur buyurulsun. Bî-baht bir sâhib-i hamiyyeti yaka paça Fizan'a, Bağdad'a, Musul'a, Bitlis'e, Zor'a göndermişler. Bî-çârenin vâlidesi, zevcesi, çocukları var. Re'îs-i 'âile olabilecek başka kimseleri yok. Hâh nâ hâh [ister istemez] o kurbân-ı redâetin arkasına düşmüşler girîve-i sefâlete [içinden çıkılması zor sefalete] ihtiyârlarıyla atılmışlar. Bu hâin-i devlete (!), mücrim-i siyâsiye (!), bin nâz, bin istiğnâ ile belediyeden üç kuruş yevmiye tahsîs edilmiş. Yedi sekiz kişi bununla geçinecek. Bir nidâ-yı istirhâm çıkaracak olursa kalın ve kaba bir sesle (Sus nankör. Daha ne istersin?) 'itâbı [azarlaması] hâzır. Ne yapacak. İster istemez bir hidmet, bir san'at bulub çocuklarının hayât-ı sefîlânelerini sürükleyecek (başında tabla ile yoğurt satan bir yüzbaşıyı yakînen tanırım) o çocuklar ki bir mektebe intisâb edebilseler belki de birer defîne-i ma'rifet olacaklar bî-çâre peder bunu düşünüyor. Fakat bulunduğu memleketde mekteb yok başka bir tarafa gönderebilmek ise iktidâr-ı mâliyeye mütevakkıf. Nihâyet çocuklar büyüyor. Câhil kalıyor. Âvân-ı tufûliyyetleri [çocukluk zamanları] gibi hayât-ı müstakbeleleri de mahkûm-ı sefâlet oluyor. Şimdi menfâdan gelen mağdûr vatandâşlarımızın içinde bu yolda birçoklarını tanıyorum. Zamân-ı tahsîlleri geçen ma'sûmların istikbâllerine fâtiha-hân [birinin ruhuna fatiha okuyan] olmakdan başka gâlibâ elden bir şey gelmeyecek fakat yaşları henüz müsâ'id olanlara karşı da nazar-ı lâ-kaydî ile bakılırsa irtikâb-ı cürm edilmiş olur. Bâr-ı sefâlet ve şetâmet(?) altında ezilen, dimâğları zedelenen zavâllı babalar istirâhat-ı fikriye ve cismiyeye mazhar oluncaya kadar belki de bu dakâyıkı [incelikleri] düşünemeyecekler. Mektebler bu gibileri müsâbaka imtihânından 'afv etmelidirler. Çünkü imtihânda hiçbir sûretle mazhar-ı tefevvuk [yükselmeye mazhar] olamazlar. Niçin çalışmadılar diyemeyiz. Fedâkârân-ı millete bütün kuvvetiyle, bütün hamiyyetiyle mu'âvenet eden muhterem (Hukûk-ı Umûmiye) bilmem şu fikrimi musîb [isabetli] görür mü?"[391]

Hukûk-ı Umûmiye gazetesi de M. Nedim'in "(Hukûk-ı Umûmiye) bilmem şu fikrimi musîb [isabetli] görür mü?" sualine şu şekilde cevap vermektedir: "Fikrinizdeki isâbet bir bârika-yı

[391] *Hukûk-ı Umûmiye*, 14 Eylül 1324 [27 Eylül 1908], Nu: 12, s. 1; Menfîlerin eğitimle ilgili problemleri meselesi epey gündem olmuştur. Tekrar mekteplere kabulleri hususundaki bir yazı aşağıdadır:
"Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Müdüriyeti'ne,
Sa'âdetli efendim hazretleri,
Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şâhâne talebesinden olub da birkaç sene evvel memâlik-i ecnebiyeye firâr veya teb'îd edilmiş ve bu kere 'avdet etmiş olan ve kaydları terkîn olunan ve mektebi terk eden efendilerin kaydlarına bi'l-mürâca'a mukaddemâ [eski] mektebince mukîd bulundukları sâbit oldukları takdîrde tekrâr mektebe kayd ve kabûlleri muvâfık olacağının cevâben taraf-ı behiyyelerine izbârı tevârüd eden 26 Ağustos sene 324 târîh ve 248 rakamlı tezkere-i sa'âdetleri üzerine bi'l-havâle meclis-i ma'ârif-i tıbbiyeden ifâde edilmiş olmakla ol veçhile îcâbının icrâsı bâbında irâde efendimindir." (Mekâtib-i Tıbbiye-i Şâhâne Nâzırı Tabîb Ferîk Mazhar) bk. *Hukûk-ı Umûmiye*, 5 Eylül 1324 [18 Eylül 1908], Nu: 3, s. 2.

hakîkatdir ki [hakikat ışığı] anı görmeyecek hiçbir sâhib-i basîret olamaz. Zâten evvelce 'otuz senelik cihâd' nâmındaki bendimiz bu ârâ-yı sâibe [maksada uygun rey] üzerine mübtenî idi [dayanmaktaydı]. Ümîdvârız ki millet de takdîr buyuracakdır."[392]

Siyasî menfî ve firariler, problemlerinin halli hususunda yer yer şikâyetnamelerle de Meclis-i Mebusan'a başvurdular. Örneğin İpek Mebusu Ahmet Hamdi Bey'in takririnde, Doktor Mehmet Sabri Bey ve siyasî saiklerle *Şeref* vapuruyla Trablusgarp'a gönderilen menfîlerin durumlarının düzeltilmesi için Meclis-i Mebusan'a başvurdukları belirtilmektedir. Meclis-i Mebusan ilgili şikâyetnameleri Mevkûfîn Encümeni'ne havale etti.[393]

Meclis-i Mebusan, siyasî menfî ve firarilere yönelik kısmî de olsa birtakım girişimlerde bulunurken menfî ve firariler de Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti'nin öncülüğünde, farkındalığı artırabilmek, *mağdurîn-i siyasiyye* problemleri çerçevesinde kamuoyu oluşturabilmek gayesiyle mitingler tertip ettiler. Böylelikle Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan'ın dikkatini menfî ve firari problemine çekmeye çalıştılar. Cemiyet'in öncülüğünde bu maksada matuf ilk miting 7 Şubat 1909'da Şehzadebaşı'nda Fevziye Kıraathanesi'nde tertip edildi. Hükûmetin menfî ve firari politikası eleştirilirken "Meclis-i Ayan Riyâset-i Celîlesi'ne" başlıklı talepler manzumesi ortaya çıkarıldı. Buna göre menfî ve firariler; maaş tahsis edilmemiş olan *mağdurîn-i siyasiyye*ye 24 Temmuz 1908'den itibaren maaş tahsis edilmesi, okuyamamış menfî ve firarilerden isteyenlere okuma fırsatı verilmesi, istemeyenlerin de bir memuriyete tayinleri, menfî ve firarilerin memur olan ya da olmayanlarından *devr-i sâbık* ricali tarafından alınan paralarının bir komisyonca tespit edilerek zarar ve ziyanlarının tazmini, menfî ve firarilerin ayrım gözetilmeksizin memuriyetlere tayinleri ile münhal kadroların *Takvim-i Vekayi* tarafından ilân edilmesi ve kadrolara memur alımında *mağdurîn-i siyasiyye*nin tercih edilmesi, menfî ve firarilerin menfâ ve ecnebî memleketlerde geçirdikleri zamanın memuriyetlerine ilave edilerek tekaütlerinde bu sürenin de dikkate alınması, vefat eden menfî ve firari ailelerine tazminat verilerek tekaüt maaşından faydalanmalarının sağlanması ile çocuklarının eğitimi hususunda yardımcı olunması taleplerinde bulundular. Ayrıca burada, pek çok menfî ve firarinin çeşitli memuriyetlere tayin edildiği vurgulandıktan sonra benzer durumdaki diğer menfî ve firarilerin durumlarının düzeltilmesi için neden bir şey yapılmadığı da soruldu.[394]

Menfî ve firariler tarafından tertip edilen ikinci miting ise 19 Şubat 1909 tarihinde yine Şehzadebaşı'ndaki Fevziye Kıraathanesi'nde düzenlendi. Şehzade Burhanettin Efendi'nin de

[392] *Hukûk-ı Umûmiye*, 14 Eylül 1324 [27 Eylül 1908], Nu: 12, s. 1.
[393] *MM ZC*, D. I, C. 2, İçt. 1, 36. inikad, [16.II.1324], s. 117-118.
[394] *Hukûk-ı Umûmiye*, 26 Kanun-ı Sani 1324 [8 Şubat 1909], Nu: 134, s. 2.

davetliler arasında olduğu fakat *selamlık resm-i âlîsi*ne tesadüf etmesi sebebiyle üzüntülerini bildirerek hazır bulunamayacağını ifade ettiği mitinge *Hukûk-ı Umûmiye* gazetesinin verdiği bilgiye göre yaklaşık bin beş yüz menfî ve firari katıldı. Mitingde, Hınçak Komitesi namına Artin ve Taşnak Sütyun Cemiyeti azasından Zavaryan Efendiler ile miting heyeti azası Ertuğrul Şakir, Cemiyet-i Rüsûmiye azası Sacit, Avukat Şeref ve Meclis-i Mebusan azası Manisa Mebusu Şekip Beyler birer nutuk irat ettiler. Özellikle Manisa Mebusu Şekip Bey'in nutku fevkalade etkili oldu. *Hukûk-ı Umûmiye* gazetesi Manisa Mebusu Şekip Bey hakkında şöyle demektedir:

> "Şekip Bey, refîk-i merhûmu şehîd-i hürriyet Nevzad Beyle beraber menfiyyen bulundukları Bitlis'de kendilerini bir peder tesellisiyle istikbâl ederek haklarında envâ'-i iltifât ve avâtıf [iyilikseverlikler] bezl eden [esirgemeden gösteren] Bitlis kumandan-ı sâbıkı hürriyetperest muhterem Ferîk Ali Paşa hazretlerinin menâkıb-ı 'ulviyelerini yâd ve tasvîr eylemiş ve müşârün-ileyhin sahne üzerinde ellerini öpmüşdür ki bu manzara karşısında hıçkırıklarla ağlamamak mümkün değildi."[395]

Menfî ve firari probleminin dile getirildiği bu mitingte Sami Kala Bey de bir konuşma yaptı. Söze *Ey huzzâr-ı kirâm*! diye başlayan Sami Kala Bey, konuşmasını,

> "Bizler, istihsâl-i hürriyet emel-i hâsıyla inleye, inleye, zindanlara; atıla, atıla menfâlara götürülmüş ve bir kısmı da canlarını kurtarabilmiş bir cumhûrla hesâbın bakâyâsı, bakâyâ-yı perîşânıyız…
> O cumhûrun maksâdı ne idi? Serbesti-i tâmm-ı Osmâniyân. İşte mücâhidîn-i hürriyet İttihâd ve Terakkî Cem'iyet-i muhteremesinin a'zâ-yı ma'lûmesinden (Enver ve Niyazi)'lerin su'ûd etdikleri [yükselttikleri] kal'a-i metîn-i ma'nevî; o mukaddes şühedâ-yı ahrârın kemiklerinden teşekkül etmiş, savrulan âvâze-i hürriyete şühedâ-yı muhteremenin ervâhı dahi iştirâk etmişdir. Yoksa bugün nâ'il olduğumuz meşrûtiyet-i idâre pek ba'îd [uzak] bir zamâna, âtîye, âtîlere kalırdı…"

ifadeleriyle sürdürdü. Meşrutiyetin yeniden ilânı sonrasında önceki devirde kaybedilenlerin geri verileceği [hakların iadesi] ümidinin doğduğunu belirttikten sonra da "…Heyhât, heyhat. Ki, mağdûriyetimiz bâkî ve ihtiyâcâtımız; menfâ ve zindânlardaki hâlimizden bed-ter oldu" diyerek menfî ve firarilerin önceki devirden daha da mağdur edildiklerini vurguladı. Yine Sami Kala, kötü durumu düzeltmek adına hükûmetin gerekli adımları atmadığı hususunu dikkate sunduktan sonra maksatlarının haklarının iadesi ve vefat eden menfî ve firarilerin evladüiyalının hukukunu korumak olduğundan bahsetti. Bizler, "hakkımızı o hâinlerden istîfâ etmeliyiz" dedi. Sami Kala

[395] *Hukûk-ı Umûmiye*, 7 Şubat 1324 [20 Şubat 1909], Nu: 143, s. 1.

Bey, konuşmasını, menfî ve firari taleplerinin dikkate alınması hususunda İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne seslenerek tamamladı:

> "Bize kim imdâd etmelidir? Eski arkadaşlarımız değil mi? Evet o arkadaşlar ki; bugün ekseriyetle Meclis-i Âlî-i milletimizde, cem'iyet-i muhtereme-i ittihâdiye de bulunuyorlar. Evet, bizlere; mu'âvenet onların borcudur. Îfâ etmezlerse haklarındaki hürmete lâyık olamazlar.
> Çünkü; kulûb-u ahrâr [hür gönüller] da (hamiyyet) rükn-i i'lânı tezyîn eder.
> Bugün dost düşmânın merhametini celb ediyorken rüfekâ-yı kadîmemizden müteşekkil meb'ûsân-ı kirâm hazerâtıyla cem'iyet-i muhtereme-i ittihâdiyenin eski arkadaşlarına yed-i himâyet ve müzâheretlerini uzatmakdan kat'iyyen çekinmeyeceklerini ümîd ederek: milleti, meb'ûsân, şanlı ordumuzu, cem'iyet-i ittihâdiyeyi ve onları yetiştiren sevgili vatanı yaşasın sadâlarıyla alkışlamalıyız."[396]

Menfî ve firari probleminin çözümü hususunda mitinglerin düzenlendiği bir ortamda, muhalif fikir ve eylemleri münasebetiyle 1897 yılında *Şeref* vapuruyla Trablusgarp'a nefyedilen menfîler de 25 Ocak 1909 tarihinde Meclis-i Mebusan'a toplu bir dilekçe ile başvuruda bulundular.[397] Bu dilekçeye, II. Meşrutiyet'e giden yoldan, yani *tarihçe-i inkılâp*tan bahsederek başladılar; devamında, Kanun-ı Esasi'nin yürürlükten kaldırılması akabindeki dönemin sıkıntılarını vurgulayan menfîler, yüksek mektep talebelerinin " 'uyanmağa başlayış' renk ve şeklinde bir 'kımıldanma devri' ibtidâ ederek Osmanlı İttihâd ve Terakkî Cem'iyeti"ni teşkil ettiklerini belirttiler. Dönemin hadiselerini sürgün nokta-i nazarından değerlendirdiler.

> "Millet bir tarafdan Yunan Harbi ile oyalanır iken diğer cihetden Taşkışla'da kurulan Divân-ı Harb-i Örfî'ye toplanıyor idi. Üç senedir ortalığı velveleye veren cem'iyet efrâdından birçokları menfâlara gönderilmek, mahbeslere gömülmek, fırka fırka vatanın en hücrâ yerlerine atılmağla büsbütün kesb-i hiddet ve şiddet etdiğinden hükûmetce işi pek ciddî ta'kîb etmek vâcibeden görüldü"

dediler. Yunan Harbi'nin zaferle sonuçlanması akabinde Osmanlı ordularının çekildiği bir esnada 78 kişiden mürekkep bir "fırka-i mücâhidîn"in 8 Eylül 1897'de Trablusgarp'a gönderildiğini ifade ettiler.[398] Meşrutiyetin yeniden ilânına kadarki durumu ana hatları ile özetledikten sonra dilekçelerini şu şekilde sürdürdüler:

---

[396] *Hukûk-ı Umûmiye*, 7 Şubat 1324 [20 Şubat 1909], Nu: 143, s. 1.
[397] Hüseyin Cahid, "Siyâsiyât – Mazlûmîn-i İstibdâd", *Tanin*, 14 Kanun-ı Sani 1324 [27 Ocak 1909], Nu: 176, s. 1.
[398] *Trablusgarb'a Nefyedilen Mağdûrîn*, s. 2-4.

> "…Netîce-i zaferi silâhıyla, hayâtıyla, fedâiliğiyle alan Üçüncü Ordu kahramânlarımızın pek mukaddes ve perestişkâr merdliklerinin delîli olmak üzere bize verdikleri ders pek büyükdür. Onlar hürriyetimizi eyâdi-i istibdâddan kurtardılar. Hüsn-ü isti'mâl edilmek üzere erbâbının eline bırakdılar. Kendileri şâyân-ı imtisâl bir mahviyetle vazîfe-i askeriyelerinin başında her türlü menfa'at ve ikbâle nefrîn-hân olarak [sövüp sayarak] Arnavudluk dağları arasında, serhadlerde bu def'a hür bir memleketin hârisi [bekçisi] olmak üzere beklemekle, nevbetlicikle iktifâ etdiler.
>
> Bu böyle oldukdan, bu büyük dersi herkes okudukdan sonra menfâlarda, mahbeslerde senelerin tahmîl etdiği bâr-ı sefâleti sûzişli [acılı] bir sûretde çeken, 'aynı maksad için fakat uzaklardan münferiden çırpınan mücâhidîn-i mağlûbenin şahsî olarak hiçbir hisse-i şân ve şöhret iddi'â etmeğe hakları olamaz. Bu hakk-ı ma'nevîyi ta'yîn ve takdîr etmek salâhiyeti târîhindir, 'umûmundur… İşte târîhin bizim cihâd-ı hürriyetimizde de araşdıracağı, teşrîh edeceği şeyler bunlardır.
>
> Bizim kendiliğimizden araştıracağımız yalnız bir hakk-ı maddiyemiz vardır."[399]

Ayrıca menfîler, *devr-i sâbık* memurlarının muamelelerini dramatik bir şekilde ifade etmekte ve kendilerine her türlü zulmü reva görenlerin muhakeme ve müstahak oldukları cezalara çarptırılmalarını talep etmektedirler. Dilekçede bu hususa şöyle yer verilmektedir:

> "…1313 senesi ilkbahâr ve yazında Bâb-ı Zaptiye, Merkez Kumandanlığı, Saray zindânlarını görerek Taşkışla'ya ayrı ayrı dolablara, deliklere tıkılan hey'et-i müttehidemiz bugüne değin ma'nen, maddeten yıkılmışlardır.
>
> Evet, bir mektebli menevverü'l-fikr olmak ile ithâm edilebilir. Sâbit olursa töhmetinden o mes'ul olabilir. Gerdiş-i 'âlem [âlemin dönüşü] ile hiçbir 'alâkası olmayan 'â'ilesini, anasını, babasını 'aynı mezâlimden geçirmek ve 'âdetâ muzırr bir fikr taşıyan öyle bir genci doğurmak gibi bir hükm-i zâlimâne ile kânûn-ı ilâhiye bile hücûm gösterir cinâyetler ihdâs eden cabbârları bugün kânûnun pençesinden uzak tutmak kavânîn-i hürriyete değil, insâniyete bir lekedir…
>
> Taşkışla'da istintâkımız için teşekkül eden Dîvân-ı Harb-i Örfî hangi cürmümüzü buldu ve bunu hangi kânûna tatbîk ile 'aleyhimize ağır ağır hükümler verdi. Farz edelim, biz müttehim idiysek akrabâ ve ehibbâmızdan birçoklarını yalnız bize mensûb olmakla ithâm ederek aylarca işkence altında ezmeği ve hatta öldürmeği hangi mahkemeden öğrendi. İçimizden i'dâmdan, müebbed kal'abendlikden başlayarak muhtelif mahkûmiyetlere düçâr olanlar ile hiç sual sorulmaksızın gelişi güzel birer seneye mahkûm olanların 'aynı ezâlardan, 'aynı cefâlardan geçirilmelerindeki hikmetin esbâbı ne idi?"[400]

Netice olarak menfîler, Meclis-i Mebusan'dan "ahvâl-i maddiye ve müstakbele"lerinin teminini isteyerek "bu bâbda Millet Meclisi taleb ve istid'âmızın cihet-i kânûniyesini pek vâzıh görüb

[399] *Trablusgarb'a Nefyedilen Mağdûrîn*, s. 5-6.
[400] *Trablusgarb'a Nefyedilen Mağdûrîn*, s. 6-7.

ta‘yîn edebilir. Ma‘nen olan ziyâ‘ımız hiç olmazsa bu sûretle tahfîf edilmiş olur” demekte ve taleplerini sıralamaktadırlar. Buna göre; evvela kendilerinin Taşkışla’da hukuksuz bir şekilde zulümler reva görmelerine sebep olduklarını iddia ettikleri Divân-ı Harb-i Örfî Reisi Reşit Paşa ve Zaptiye Nazırı Şefik Paşa başta olmak üzere *devr-i sâbık* idarecilerinden hak ve zararlarının tazminini talep etmekte, onların cezalandırılmalarını istemektedirler.

Ayrıca 3 Temmuz 1898’de umûmî affa mazhar olarak hapishanelerden çıkarıldıklarını ifade ettiler. *İrâde-i seniyye*ye göre herkes *hâl-i sâbık*’a dönecekti. Fakat affa rağmen mekâtib-i âliye talebesi olanların mekteplerine iadeleri mümkün olmadı. Trablusgarp’a ayrı ayrı mektep açabilmek mümkün değildi. Önceki mekteplerine gönderilmeleri icap ediyordu. Fakat Mabeyn-i Hümâyûn’un *olur*u olmasına rağmen Mekâtib-i Askeriye Nazırı Zeki Paşa ve Divân-ı Harb-i Örfî Reisi Reşit Paşa ve Trablusgarp Vali-i Sâbıkı Namık Paşa buna engel olmuşlardı. O yüzdendir ki menfîler, meclise sundukları istid‘âlarında, mekteplerinden geri kalanlara bir şeyler yapılıp yapılamayacağı sorarak, buna sebep olan şahısların *pençe-i adalet*e verilmesini talep etmekteydiler. Menfîler, geçmiş zararlarının, zarara uğratanlardan tazmin edilerek karşılanması isteğinin yanında *Şeref* vapuru menfîleri ile diğer menfîlerin istikballerini de Meclis-i Mebusan’ın dikkatine sunmaktadırlar.[401] Menfîler, mektep talebesi olup sürgün edilenlerin de problemlerinin çözümünü talep etmektedirler. Menfî taleplerini ihtiva eden istid‘â şu dramatik cümlelerle son bulmaktadır:

> “Evet ey hey’et-i meb‘ûsân! Mekâtib-i ‘âliye sürgünleri, Şeref vapuru kurbânları hırs-ı câh [mevki hırsı] ve mal düşkünü olacak kadar fakîrü’l-vicdân değildirler. Bugün devr-i istibdâdda bile menfâlarında bulabildikleri bir lokma etmek [ekmek] eyyâm-ı adl ve hürriyetde kendilerinden esirgeniyor. Menfâlarında bi’l-mecbûriye intisâb etdikleri şu‘abât-ı idâre [idâre şubeleri] burada, İstanbul’da kendilerine bâb-ı sahâbeti kapamışdır. Geçmiş günlerin lekeli sâ‘atlerini İstanbul devâ’irinde hafiyelikle, hânümân [ev, ocak] yakmakla geçiren câsûslar yine eski makâmlarında oturur iken o eski eyyâmın bâr-ı mesâibini senelerce taşımakda bulunan sürgünler hâlâ bu ağır sefâlet yükünü sırtlarından alacak bir melce‘-i insâf bulamamışlardır.
>
> Vaktiyle mekteblerinden kovuldular; İstanbul’dan hârice atıldılar. Fakat yiyecek etmek [ekmek] buluyorlardı. Şimdi ise her yerden me’yûs ve menkûb [gözden ve mevkiden düşmüş talihsiz] atılıyorlar. Biz câsûslar gibi, mütemellikler [alçakçasına yalvaranlar] gibi sahâbet [koruma] ve himâyet-i gayr-i meşrû‘a istemiyoruz. Bu türlü himâyeye bütün varlığımızla, mevcûdiyet-i müttehidemizle nefrîn-hânız [lanet okuyoruz, sövüp sayıyoruz]. Yalnız hak ve ‘adâletin ta‘yîn etdiği bir dereceyi istiyoruz. İstibdâdın

[401] *Trablusgarb’a Nefyedilen Mağdûrîn*, s. 6-9.

> düşürdüğü girîve-i mahrûmiyetden [mahrumiyet çıkmazından] çıkarılmaklığımızı, gasb edilmiş hakkımızı, mahvedilmiş istikbâlimizin ihyâsını taleb ediyoruz.”[402]

Yukarıdaki ifadelerle dilekçeyi sona erdiren menfî ve firarilere göre bugün ile dün arasında ciddî farklar mevcuttu; zira artık devir değişmişti. Meşrutiyet hak arama mücadelesini de beraberinde getirmişti. Nitekim menfî ve firariler *devr-i sâbık* memurlarına dava açmak istediklerini belirterek hangi mahkemeye başvurmaları gerektiğinin Meclis-i Vükela tarafından kendilerine bildirilmesini de talep etmekteydiler.[403] Ayrıca *Tanin* gazetesinde “Bugün, Dün” başlıklı bir yazı hak arama mücadelesini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bahse konu yazıda,

> “Devr-i istibdâdın te’sîrine o kadar alışık idik ki en tabi‘î haklarımıza bile tecâvüz edildiği halde bu tecâvüzü fark edemeyecek dereceye gelmişdik… Dün hakkımızı isterken bile bir dilenci tavr ve vaz‘ını takınır, korka korka ‘istirhâmâtda’ bulunurduk.
>
> Fakat bugün? Bugün bir dâ’ire-i resmiyeye mürâca‘at etdiğimiz zamân hakkımızı kemâl-i metânet ve ciddiyetle isteyebiliriz… Karşımızdaki nâzırları tabî‘atın fevkinde lâ-yuhtî [hatasız] birer mahlûk olmak üzere değil, milletin yaptığı kanûnları icrâya me’mûr bir vatandaş sıfatıyla telakki eyleriz. Onun için insanlığımıza leke verecek kemterliklerden, çâkerliklerden vazgeçerek edeb ve terbiye dâ’iresinde sâdelik, ciddîlik ile mürâca‘atda bulunur, haklı isek hakkımızı isteriz”

denilmektedir.[404]

Siyasî menfî ve firarilerin bu talepleri İttihâd ve Terakki Cemiyeti tarafından da dikkate alındı. Başta Edirne Mebusu Talât Bey olmak üzere İttihâd ve Terakki Cemiyeti’nin önemli isimleri 10 Mart 1909’da “devr-i istibdâdda mahbes ve menfâlarda dûçâr-ı tazyîk olan hamiyet mendânın girdâb-ı sefâletten istihlâsları için” Meclis-i Mebusan nezdinde bir *Encümen-i Mahsus* teşkiline dair takrir sundular. Mecdi Efendi tarafından okunan bu takrir aşağıdaki gibidir:

> “Meclis-i Meb‘ûsân Riyâset-i Celîlesine
>
> Memâlik-i Osmaniye’de meşrûtiyeti te’sîs fikriyle dâhilen ve hâricen sa‘y ü gayretde bulunduklarından dolayı devr-i menhûs-ı istibdâdda mahbes ve menfâlarda dûçâr-ı tazyîkât olan ahrâr-ı ümmet i‘lân-ı

[402] *Trablusgarb’a Nefyedilen Mağdûrîn*, s. 9-10.
[403] *Hukûk-ı Umûmiye*, 13 Eylül 1324 [26 Eylül 1908], Nu: 11, s. 1.
[404] *Tanin*, 27 Temmuz 1324, [9 Ağustos 1908], Nu: 9, s. 1; Örneğin *Hamidî dönem*de Konya’ya sürgün edilen Ebuzziya Tevfik Bey’in zararlarının tazmini için dava açılmıştır. Tevfik Bey’in İstanbul’a avdeti sonrasında matbaasından nadir kitap ve sairenin dönemin Polis Meclis Reisi Hüseyin Hüseyin Hüsnü ve Heyet-i Tahkikiye Reisi Mehmet Ali Beyler tarafından alındığı iddia edilerek on beş bin liralık zarar ve ziyanlarının karşılanması talep edilmiştir. Konu ile ilgili olarak tahkikat başlatılmıştır. bk. *Sabah*, 28 Temmuz 1324 [10 Ağustos 1908], Nu: 6780, s. 3.

> meşrûtiyet üzerine ‘avdet eylemişler ise de fakr u zarûret yüzünden sefâlete giriftâr oldukları küllü yevm tab‘ ve tevzî‘ olunan [basılan ve dağıtılan] evrâk münderecâtından anlaşılmasına ve iki ay evvel mûmâileyhimin tehvîn-i zarûretlerini kâfil bir nizâmnâme tanzîm ve meclise takdîmi meclisce verilen karâr üzerine Sadâret’e teblîğ olduğu hâlde hükûmet-i icrâ’iyece bu mes’eleye lüzûmu derecede ehemmiyet verilmediği anlaşılmasına ve meclisimizin bugün kemâl-i serbesti ile ictimâ‘ ve müzâkerâtı bu ahrâr-ı ümmetin semere-i gayretleri olduğu hâlde, onların bir hâl-i sefâletde bulunmalarına hiçbir vicdân râzı olamayacağına ve bunlar meyânında mahzâ jurnalcilik yüzünden pek çok ‘â’ilelerin mahvına sebebiyet verdikleri hâlde nasılsa seyyiâtları netîcesi nefy ü tağrîb edilenler dahî kesîr olmasına ve devâ’iri en ziyâde iz‘âç ederek hakîki mağdûr bulunanların bir dereceye kadar tehvîn-i ihtiyâclarına mâni‘a teşkîl edenler de bunlar olmasına binâen meclisce bir encümen teşkîliyle te‘sîs-i meşrûtiyete mesbûk hizmetlerinden dolayı dûçâr-ı sefâlet olanların bihakkın ta‘yîniyle tesrîrlerini mûcib bir nizâmnâmenin tanzimine me‘mûr edilmesini taleb eyleriz.”[405]

Bu teklif meclis tarafından değerlendirildikten sonra kabul edildi. Buna göre 10 kişiden mürekkep ve menfîlerin sorunlarıyla iştigal olacak bir Encümen-i Mahsus teşkil edilecekti.[406] Fakat bu encümenin 15 Mart 1909’a gelindiğinde teşkil edilmediği görülmektedir. Nitekim ilgili tutanakta menfâdan avdet edenlerin tetkikine yönelik encümen teşekkülünün fevkalade önemli bir mevzuu olduğu tekraren belirtilmektedir.[407] Neticede bir müddet sonra Mağdurîn-i Siyasiyye Encümeni kuruldu ve menfî ve firari problemleriyle ilgilenmeye çalıştı.[408]

Menfî ve firari problemi hususunda meclisteki duyarlılığın hükûmete de sirayet ettiği söylenebilir. Örneğin Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti, 18 Mayıs 1909’da Meclis-i Mebusan’a bir tezkere gönderdi ve bu tezkerede;

> “Meclis-i Meb‘ûsân Riyâset-i Celîlesi Cânib-i ‘Âlîsine
>
> Mağdûrîn-i siyâsiyyeden, mukaddemâ [eskiden] taşraya bi’t-teb‘îd, ‘afv-ı ‘umûmî üzerine Dersa‘âdet’e ‘avdet etmiş olanlar var ise bunların esâmîsiyle şimdiye kadar hangileri yerleşdirilmiş ve elyevm hangileri açıkda kalmış olduklarını mübeyyin bir defterin tesyârı hakkında devâ’ir-i merkeziyeye sebketmiş olan iş‘ârâta ba‘zı devâ’irden cevâb gelmiş ve cevâb vürûd etmeyen devâ’ire bu kerre te’kîden teblîgât îfâ kılınmış olmakla cevâbların vürûdunda îcâb eden defterin tanzîm ve isrâ olunacağı ve mağdûrîn-i mûmâileyhimin def‘aten yerleşdirilmeleri, muvâzenede karşılık irâ’esine mütevakkıf ve bu da şu aralık

[405] *Takvim-i Vekayi*, 1 Mart 1325 [14 Mart 1909], Nu: 150, s. 4; *MM ZC*, D. I, C. 2, İçt. 1, 39. inikad, [25 Şubat 1324], s. 226-227.
[406] *MM ZC*, D. I, C. 2, İçt. 1, 39. inikad, [25 Şubat 1324], s. 227.
[407] *MM ZC*, D. I, C. 2, İçt. 1, 41. inikad, [2 Mart 1325], s. 315.
[408] Örneğin Mağdurîn-i Siyasiyye Encümeni azalarından Saruhan Mebusu Şekip Bey, *mağdurîn-i siyasiyye* yönelik bir düzenleme yapılmadığından yakınmakta ve Meclis bütçeye bakarken kendilerinin de bu iş ile meşgul olmalarını teklif etmiştir. Meclis reisi de “Pekâlâ Efendim, zaten dört kişiden ibaret” cevabını vermiştir. bk. *MM ZC*, D. 1, C. 6, İçt. 1, 124. inikad, [22 Temmuz 1325], s. 100.

> gayri mümkün olduğundan, yer açıldıkca hallerine münâsib işlerde istihdâmları tabi'î bulunduğu beyânıyla tezkere-i senâverî terkîm kılındı"

denildi. İlgili tezkere Meclis-i Mebusan tarafından encümene havale edildi.[409]

Bu arada bazı kanunlar yapıldı ve bu kanunlar menfîlerin durumlarını da ele alıp değerlendirdi. Nitekim *Tensikat Kanunu*'nda *mağdurîn-i siyasiyye*nin de dikkate alınacağı yönündeki kanaat menfîler tarafından olumlu karşılandı. *Siper Saika-i Hürriyet* gazetesinin başyazısında "Mağdurîn-i siyâsiyyenin 'âkıbet[inin] ciddî sûretde düşünülmesi şâyân-ı teşekkürdür" denildi. İlaveten en mağdur kesimin talebeler olduğu, onlara öncelik verilmesi gerektiği ve bu kişilerin mekteplerine tekrar kayıtlarının münasip olacağı belirtildi. Memur iken sürgüne maruz kalanların da akranlarının maaşları hesap edilerek kadro haricî muamelesi yapılmasını ümidinde oldukları ifade edildi.[410] Nitekim 30 Haziran 1909'da Sultan Mehmet Reşat tarafından tasdik edilerek yürürlüğe giren *Tensikat Kanunu*'nda *devr-i sâbık* idaresinde nefyedilenlerin durumları dikkate alındı. Buna göre her daire ve nezarette birer komisyon teşkil edilmesi kararlaştırıldı. Bu komisyonlar, daire ve nezaretlerde yerinde bırakılacak ya da açığa çıkarılacak memurları belirlemek, meşrutiyetin iadesinden evvel birer suretle işten el çektirilen memur, hâkim, kâtip ve muallimlerin önceki durumlarını ve hangi işleri yapabileceklerini tetkik ederek teşkilat kadroları gereğince ihtiyaç olduğu kadar bu şahısların istihdamına karar vermek ve bunları ilgili daire ve nezaretlerde uygun gördükleri memuriyetlere tayin etmekle vazifeli olacaklardır. Yine ilgili kanunda, açılacak olan münasip memuriyetlere, eşit şartları haiz memurînden olan *mağdurîn-i hakîkiye-i siyâsiyye*nin diğer şahıslara nazaran tercih edilerek tayin edilecekleri, ayrıca geçici olarak da mazûliyet maaşı tahsis edileceği belirtilmektedir.[411]

Menfîleri ilgilendiren bir diğer kanun da *Tasfiye-i Rüteb-i Askeriye Kanunu*'dur. İlgili kanun layihası görüşmeleri yapılırken *devr-i sâbık*ta nefyedilenlerin durumlarının da dikkate

---

[409] *Takvim-i Vekayi*, 17 Mayıs 1325 [30 Mayıs 1909], Nu: 226, s. 5; *MM ZC*, D. I, C. 3, İçt. 1, 75. inikad, [6 Mayıs 1325], s. 557-558.

[410] I. C., "Mağdûrîn-i Siyâsiyye ve Tensîkât", *Siper Saika-i Hürriyet*, 13 Mayıs 1325 [26 Mayıs 1909], Nu: 46-70, s. 1.

[411] *Düstûr*, Tertib II, C. 1, s. 326-333; Mazûliyet maaşının bir hizmete tayin olunana kadar devam etmesi kararlaştırılmıştır. bk. *Aynı Yer*, s. 330; Kanun için ayrıca bk. *Bürokrat Tevfik Biren'in II. Abdülhamit, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*, yay. haz. Fatma Rezan Hürmen, 1.bs., Pınar Yay., İstanbul 2006, c.2, s. 98-100; Kimin mağdurîn-i hakikiye-i siyasiyeden olduğu hususu da Meclis-i Mebusan'da değerlendirilmiş, bu hususta, Gümüşhane mebusu İbrahim Lütfi Paşa, mağduriyetin birkaç kısım olduğunu, bazılarının bihakkın namuslu kimseler olduğunu belirtmiştir. Devamla da "Bu menfîlerin bazıları da postahanelerden para çalmış, bazıları da adam öldürmüş, firar etmiş, bazıları da yetmiş, seksen bin kişi ticarete gitmiş muahede yapmış, sonra firar etmiş, para kazanmış. Onları da tekrar Hükümet Amerika ile, Rusya ile muahede üzerine mahfuzan iade etmiş. Firarî kısmına geçilmiş. Bunlar da burada mağdûrini siyasiyedir." diyerek eleştiriler sunmuş *ve mağdurîn-i siyasiyye* meselesinde dikkat edilmesi hususunu vurgulamıştır. bk. *MM ZC*, D. 1, C. 6, İçt. 1, 134. inikad, [2 Ağustos 1325], s. 435.

alındığı görülmektedir. Ali Vasfi Bey, bu hususstaki beyanında; siyasî saiklerle askerlik mesleğinden tard edilip sürgüne maruz kalan, maişetini dahî temin edemeyip senelerce sürünen ve meşrutiyetin yeniden ilânı üzerine menfâdan dönüşü sonrasında eski görevine dönmek için başvuruda bulunan fakat askerlikten tard edildiği andaki rütbesi iade edilmek suretiyle mesleğe kabul edilecek menfîlerin gözetilmesi gerektiğini ifade etti. Bu menfîlerin menfâda geçirdikleri müddetin terfilerinde gözetilmesi gerektiğini vurguladı.[412] Nitekim 2 Ağustos'ta Meclis-i Mebusan tarafından kabul edilen[413] ve 7 Ağustos 1909'da *irade-i seniyye* ile yürürlüğe giren *Tasfiye-i Rüteb-i Askeriye Kânûnu*'nda bu hususun gözetildiği görülmektedir.[414] İlgili kanunun dokuzuncu maddesi ile *devr-i sâbık*ta emekliliğe sevk edilen veya vazifelerinden ihraç edilen fakat meşrutiyetin yeniden ilânı ile rütbeleri iade edilen *mağdurîn-i siyasiyye*den *erkân, ümerâ* ve *zâbitan*ın vazifeden uzak kaldıkları müddetlerin hizmetten sayılacağı, askerî mekteplerde talebe iken siyaseten vazifeden ihraç edilenlerden imtihansız bir şekilde zabitliğe kabul edilenlerin kıdemleri de sınıf arkadaşları dikkate alınarak belirleneceği ifade edildi. Onüçüncü madde ile siyasî saiklerle mahkûm edilmiş olanların da mahkûmiyet müddetlerinin hizmetten sayılacağı belirtildi.[415] Yine 24 Ağustos 1909 tarihli *Askerî Tekâüd ve İsti'fâ Kanunu* ile de her ne suretle olursa olsun muhakeme neticesinde mahkûm olanların mahkûmiyet sürelerinin askerlik hizmetleri veya emekliliklerinde hesaba katılamayacağı, fakat 23 Temmuz 1908'den önceki dönemde siyaseten mahkûm olanların bu durumdan istisna tutulacakları vurgulandı.[416] *Bilâd-ı hârreye* [sıcak beldelere] *i'zâm edilecek* [gönderilecek] *ümerâ ve zâbitanın sûret-i ta'yîn ve istihdâmları hakkında kanun*un on birinci maddesinde terfi-i rütbe ile ikmali şart olan asgarî müddetler belirlendi ve bu belirlemede *mağdurîn-i siyasiyye*nin durumlarının gözetilmesine çalışıldı. Buna göre Mülâzım-ı Sâni ve Mülâzım-ı Evvellik'te üç sene, *mağdurîn-i siyasiyye* ve fevkalade mağdûrin için ise bir defaya mahsus olmak üzere bir buçuk sene görev yapmış olmak esas alınacaktır. Yüzbaşılık altı sene fakat *mağdurîn-i siyasiyye* ve fevkalade mağdûrîn için bir

[412] *MM ZC*, D. I, C. 5, İçt. 1, 107. inikad, [24 Haziran 1325], s. 234-235.
[413] *MM ZC*, D. 1, C. 6, İçt. 1, 122. inikad, [20 Temmuz 1325], s. 45-53.
[414] *Takvim-i Vekayi*, 3 Teşrin-i Evvel 1326 [16 Ekim 1910], Nu: 648, s. 1-3; *Düstûr*, Tertib II, C. 1, s. 421-427.
[415] *Takvim-i Vekayi*, 3 Teşrin-i Evvel 1326 [16 Ekim 1910], Nu: 648, s. 3; *Düstûr*, Tertib II, C. 1, s. 425-427; *Tasfiye-i Rüteb-i Askeriye Kanunu*'nunda menfîlerin taleplerine Hayri Bey'in durumu bir örnek olarak gösterilebilir. Siyasî saiklerle Beyrut'a sürgün edilen Hayri Bey, burada Beyrut Hastanesi Tabib-i Evvelliğinde yirmi beş sene takip ve tazyik altında kalmıştır. Meşrutiyetin yeniden ilânı üzerine İstanbul'a avdet etmiş, akabinde rütbesi kaymakamlığa çıkarılmıştır fakat Hayri Bey, *Tasfiye-i Rüteb-i Askeriye Kanunu*'nun on ikinci maddesi tefsirince rütbesinin miralaylığa çıkarılmasını talep etmektedir. bk. *BOA.*, *MV*., 150/23 [3 Mart 1327].
[416] *Düstûr*, Tertib II, C. 1, s. 694-716; *Takvim-i Vekayi*, 2 Kanun-ı Sani 1326 [15 Ocak 1911], Nu: 722, s. 2-3; *Takvim-i Vekayi*, 3 Kanun-ı Sani 1326 [16 Ocak 1911], Nu: 723, s. 2-3; *Takvim-i Vekayi*, 5 Kanun-ı Sani 1326 [18 Ocak 1911], Nu: 725, s. 4-7; *Takvim-i Vekayi*, 6 Kanun-ı Sani 1326 [19 Ocak 1911], Nu: 726, s. 1-2; *MM ZC*, D. 1, C. 6, İçt. 1, 131. inikad, [30 Temmuz 1325], s. 359-379.

defaya mahsus olmak üzere üç sene, binbaşılık dört sene fakat *mağdurîn-i siyasiyye* ve fevkalade mağdurîn için bir defaya mahsus olmak üzere iki sene ve kaymakamlık üç sene fakat *mağdurîn-i siyasiyye* ve fevkalade mağdûrîn için bir defaya mahsus olmak üzere iki sene olacaktır. Bu kanunda *mağdurîn-i siyasiyye*nin ve fevkalâde mağdûrînin kimler olduğu da belirtilmektedir:

> "Mağdûrîn-i siyâsiyye üç yüz yirmi dört temmuzundan evvel mücâhede-i hürriyetde fevka'l-'âde yararlık ve fedâkârlık göstererek emsâl ve akrânlarından rütbece geri bırakılmak sûretiyle dûçâr-ı gadr olan erbâb-ı ehliyetdir.
> Fevka'l-'âde mağdûrîn ise terfî'-i rütbe için evsâf ve şerâ'it-i lâzımeyi hâiz oldukları hâlde elyevm emsallerinin ekseriyetine nazaran iki rütbe mâdûnda bulunanlardır."[417]

*Mağdurîn-i siyasiyye*ye yönelik bir düzenleme yapmak üzere, yukarıda da belirtildiği gibi, Mağdurîn-i Siyasiyye Encümeni teşekkül etmişti. Bu encümen siyasî menfî ve firarilerin hak ve hukuklarının korunması, mağduriyetlerinin giderilmesi bağlamında bir kanun layihası hazırladı. "Menfîlerle Firârilerin Sûret-i İkdârı Hakkında Meclis-i Meb'ûsân Mağdûrîn-i Siyâsiyyesi Encümeni Tarafından Ta'dîlen Kaleme Alınan Lâyiha-i Kânûniye" metni aşağıdaki gibidir:

> "*Birinci Madde*: Mağdûrîn-i Siyâsiyyenin esbâb ve derece-i felâketini tahkîk ve tedkîk etmek için biri a'yân ve biri meb'ûsân ve diğer üçü cihet-i 'ılmiye ve askeriye ve mülkiyeden ta'yîn olunacak me'mûrlardan mürekkeb olmak üzere beş kişiden 'ibâret bir komisyon teşekkül edecekdir.
> *İkinci Madde*: Mağdûrîn-i hakîkiye-i siyâsiyeden oldukları tahakkuk edecek olan ve gerek Dersa'âdet ve gerek taşrada bulunan me'mûrlar hâlleriyle mütenâsib me'mûriyetlere tercîhen ta'yîn olunacak ve keyfiyet tensîk komisyonlarına bildirilecekdir.
> *Üçüncü Madde*: Mağdûrîn-i hakîkiye-i siyâsiyeden olan me'mûrînin firârilik ve mahbûsiyetle güzerân olan zamanları müddet-i tekâ'üdlerine mahsûb edilecek ve bu müddetler için tesviyesi lâzım gelen sandık 'â'idâtı bi'l-hesâb hâkân-ı mahlû'un mâliyeye devredilen çiftlikleri hâsılatından istîfâ olunacakdır.
> *Dördüncü Madde*: Mağdûrîn-i Siyâsiyyeden hakk-ı tekâ'üde mâlik olmaksızın ma'lûl olanlara muhtâcîn tertibinden ma'âşlar tahsis kılınacakdır.
> *Beşinci Madde*: Mağdûrîn-i Siyâsiyyeden irtihâl etmiş olanların çocukları mülkî, askerî, sınâ'î mekteblere bilâ-ücret tercîhen kabul olunacaklardır.
> *Altıncı Madde*: Siyaseten nefyedilenlerle firâr etmiş ve firarlarından sonra da ahlâksızlığı görülmemiş mekteb müdâvimleri sinn-i tahsîl ile takyîd edilmeyib [şart koşulmayıp] arzu etdikleri takdîrde evvelce devâm etdikleri mekteblere kayd ve kabûl olunacaklardır.

[417] *Düstûr*, Tertib II, C. 3, (1 Teşrin-i Sâni 1326-1 Teşrin-i Evvel 1327), Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1330, s. 415-416; *MM ZC*, D. 1, C. 6, İçt. 3, 97. inikad, [30 Nisan 1327], s. 446.

Yedinci Madde: Menfîlerle firârîlerden gerek menfâda ve gerek memâlik-i ecnebiyede tahsîl-i ‘ulûma devâm edenler tâlib oldukları takdîrde bi’l-imtihân mekteb-i hukûk, mekteb-i mülkiye, dârü’l-fünûn, tıbbiye, ticâret mektebleri gibi mü’essesâta kayd ve kabûl edilecekleri gibi bunlardan birkaç senelik derslerinden def‘aten imtihân verebileceklerin dahî imtihânları bi’l-kabûl sınıfları terfî‘ olunacak ve bu gibiler diploma aldıkdan sonra meslekleri ve seviye-i ‘ilmiyeleri nazar-ı i‘tibâra alınmak şartıyla tercîhen hakk-ı terfi‘e mâlik tanınacaklardır.

Sekizinci Madde: Mekteblerini ikmâl edememiş olup da yeniden mektebe devâm arzusunda bulunmayanlar mektebden me‘zûn olmadıkları hâlde me’mûriyet talebinde bulunanlara tercîhen iktidârlarıyla mütenâsib me’mûriyetlere ta‘yîn olunacaklardır.

Dokuzuncu Madde: Mağdûrînden nefyedilmiş olanlarla me’mûriyetlerini terk ile firâr edenler hüsn ü ahlâk ashâbından oldukları lâyıkıyla anlaşıldığı takdîrde kadro hâricinde bırakılan me’mûrîn hakkındaki mu‘âmeleye tâbi‘ ve mazhar olacaklardır. Me’mûriyetde iken nefyedilenlerin menfâlarında aldıkları ma‘âşlar me’mûriyet-i asliyeleri ma‘âşından dûn olduğu takdîrde haklarında kadro hârici mu‘âmelesi icrâ edilirken me’mûriyet-i asliyeleri ma‘âşının mikdârı esâs ittihâz edilecekdir.

Onuncu Madde: Mağdûrîn-i siyâsiyyeden arzu edenlere me’mûriyet talebinde bulunmamak şartıyla arâzi-i hâliye-i emîriyeden münâsib mikdârda yer i‘tâ edilecekdir.

Onbirinci Madde: Hükûmet tarafından emvâl ve emlâkı satılmış olan mağdûrîn-i siyâsiyyenin tahakkuk edecek zarârları bedel-i mübî‘in [satılan şeyin bedelinin] hazîneden tesviyesi sûretiyle tazmîn ve mağsûb [gasp olunmuş] mâlları ‘aynen mevcûd ise kendilerine veyâ vârislerine i‘âde edilecekdir.

Onikinci Madde: Mağdûrîn-i siyâsiyye haklarında vâki‘ olan işkence, her nev‘ taarruzâtdan dolayı ikâme olunacak de‘âvî-i cezâ’iyede [ceza davalarında] mürûr-ı zamân müddeti i‘lân-ı meşrûtiyet târîhinden ibtidâ edecekdir.

Onüçüncü Madde: Erkân-ı istibdâddan olup da âhiren nefy edilenler hakkında ikâme edilecek de‘âvî 325 senesi Ağustos’unun ibtidâsından i‘tibâren bir sene müddetle harc-ı nizâmîden mu‘âf tutulacakdır.

Ondördüncü Madde: Me’mûrînden olmayan mağdûrîn-i siyâsiyyenin tedkîkât-ı ‘amîka [derin incelemeler] netîcesinde tahakkuk edecek zarar ve ziyânları hâkân-ı mahlû‘dan mâliyeye intikâl eden çiftliklerden lüzûmu kadar bey‘ olunarak [satılarak] tesviye edilecekdir.”[418]

Bu kanun layihası siyasî menfî ve firari taleplerini neredeyse bütünüyle karşılayabilecek nitelikte bir metindi. Fakat meclis, *mağdurîn-i siyasiyye* meselesini ağırdan almaktaydı. Nitekim bu durum yer yer meclis gündemine geldi. Örneğin *Askerî Tekâüd ve İstî‘fâ Kanunu* görüşmeleri yapılırken Meclis Reisi Ahmet Rıza Bey’in, “Mağdurîn-i siyasiye mazbatası şimdi okunsun” demesi üzerine

[418] *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 26 Temmuz 1325 [8 Ağustos 1909], Nu: 69, s. 7-8; *Sabah*, 26 Temmuz 1325 [8 Ağustos 1909], Nu: 7137, s. 4; Mağdurîn-i Siyâsiyye Encümeni şu isimlerden oluşmuştur: Mağdûrîn-i Siyâsiyye Encümeni Reisi Musul Mebusu Vasfi, Zabıt Kâtibi Urfa Mebusu Saffet Bey, Mazbata Muharriri Manisa Mebusu Şekip Bey, aza Manisa Mebusu Sait Bey, Urfa Mebusu Mahmut Nedim Bey, Adana Mebusu Hamparsum Efendi, Kengırı (Çankırı) Mebusu Mehmet Tevfik Bey. *Meclis-i Mebusan Levâyih ve Tekâlif-i Kanuniyye ve Encümen Mazbataları*, D. I, İçt. I, sene: 1324-1325, TBMM B.evi, Ankara 1992, s. 230-231.

mebuslardan pek çoğu "yarın okunsun" beyanında bulundular. Bunun üzerine Manisa Mebusu Şekip Bey, "Vallah billah bu yakışmaz, Osmanlı şanına yakışmaz. Herifler sürünüyorlar, açlıktan ölüyorlar. Bize bu şerefi, bu Meşrutiyeti kazandıran, işte o Mağdûrîn-i Siyâsiyedir." dedi.[419] Akabinde İzmir Mebusu Seyyid Bey de Şekip Bey'i destekler mahiyetteki ifadeleri ile Meclis-i Mebusan'da görev yapan mebuslara eleştiriler yöneltti. Bu konuşmasında "Mağdûrîn-i Siyâsiye aç, susuz kalmış ağlıyor, sızlıyorlar. Nasıl şikâyet etmezler? (Şiddetli gürültüler) Yarım saat daha çalışacak yerde birer birer kaçmak istiyorlar. Meclisin müddeti hitam buldu. Sekiz aydan beri uğraşıyoruz, hâlâ şunu çıkaramadık." demek suretiyle yakınmalarda bulundu.[420] *Mağdurîn-i Siyasiyye Kanunu*'nun çıkması yönünde mecliste kamuoyu oluşturma gayretleri sonraki günlerde de devam etti. Nitekim Manisa Mebusu Şekip Bey, her fırsatta, bu kanunun bir an evvel çıkarılması gerektiğini, *mağdurîn-i siyasiyye*nin mağduriyetinin had safhada olduğunu beyan etti. Ayrıca, siyasî menfî ve firarilerin memlekete avdetleri sonrasında kendilerine büyük bir istinatgâh olarak Meclis-i Mebusan'ı tasavvur ettiklerini belirterek bu kimselerin meclis eliyle gözyaşlarının silinmesi gerektiğini ifade etti. Fakat meclisin bu ana kadar bir şey yap(a)madığını da vurguladı. Buna bütçenin yetersizliği, tensikat münasebetiyle birçok memurun çıkarılması gibi sebeplerin neden olduğunu beyan etti. Yine de bütün olumsuzluklara rağmen *mağdurîn-i siyasiyye* meselesinin ciddiyetle ele alınması gerektiğini belirterek kanunun madde madde görüşülmesi lüzumunu ifade etti.[421] Şekip Bey böyle düşünmektedir fakat aksi düşünceler de mevcuttur. Örneğin Konya Mebusu Mehmet Vehbi Efendi, *mağdurîn-i siyasiyye* hakkında ayrıca bir kanuna gerek olmadığını, hükûmetin mağdurları tespit edip gözetmesi gerektiğini belirtmekte ve hükûmetin de bu yönde beyanda bulunduğunu ifade etmektedir. Bir husus üzerinde de ayrıca durmakta ve eğer *mağdurîn-i siyasiyye*nin malı gasp edilmişse bu işin Mecelle'ye göre çözülebileceğini başkaca muameleye gerek olmadığını vurgulamaktadır. Zira Mecelle'de deniliyor ki, "bir kimsenin malını diğer kimse alır, gasp ederse aynen malı bulunursa malını oradan istirdât eder. Eğer aynen mevcut değilse, tazmîn ettirilir."[422]

Netice itibariyle *Mağdurîn-i Siyasiyye Kanunu*'nun Meclis-i Mebusan'ın ilk toplantı yılında çıkması mümkün olmadı. Çünkü problemin hükûmet eliyle çözülmesi yoluna gidilmesi

[419] *MM ZC*, D. 1, C. 6, İçt. 1, 131. inikad, [30 Temmuz 1325], s. 379.
[420] *MM ZC*, D. 1, C. 6, İçt. 1, 131. inikad, [30 Temmuz 1325], s. 379.
[421] *MM ZC*, D. 1, C. 6, İçt. 1, 134. inikad, [2 Ağustos 1325], s. 433.
[422] *MM ZC*, D. 1, C. 6, İçt. 1, 134. inikad, [2 Ağustos 1325], s. 433-434; Mehmet Vehbi Efendi, *mağdurîn-i siyasiyye*nin hükûmet tarafından kollanacağını beyan etmişti. Nitekim buna dönük *Sabah* gazetesinde bir haber çıkmıştır. Haberde hükûmetin memur tayini hususunda "mağdurîn-i hakîki-i siyâsiyye"yi diğerlerine tercih edeceğinin haber alındığı belirtilmektedir. bk. *Sabah*, 4 Ağustos 1325 [17 Ağustos 1909], Nu: 7146, s. 2.

hususunda genel bir kanaat hâsıl idi. Eğer sorunların hükûmet eliyle çözümü mümkün olmazsa bir sonraki toplantı yılında bu mesele ile ilgilenilmesi düşünülmekteydi. Tabii olarak bu durum menfîler nezdinde hayal kırıklıklarına sebep oldu. Meclisten kanunun çıkarılamamış olması *Sabah* gazetesinde "Mağdûrîn-i Siyâsiyye Lâyihası" başlığıyla konu edildi ve

> "On üç aylık bir hayât-ı meşrûtiyetden sonra devr-i sâbıkın mağdûrîn-i siyâsiyyesine bir çâre-i ikdâr tedârik etmek üzere iken işte bu teşebbüs yüzüstü bırakıldı.
> Bugüne kadar tevâlî eden [peşi sıra gelen] meşrûtiyet kabîneleri, meşrûtiyet için senelerden beri mücâdele etmiş, zahmet ve meşakkat çekmiş, envâ'-ı mezâlime uğramış olan mağdûrîn için esâslı hiçbir şey düşünememiş, hiçbir lâyiha tanzîm etmemiş idi. Meclis-i Meb'ûsân bu noksanı telâfi etmek için bir encümen teşkîl ederek bu vazîfe-i milliyenin îfâsını ona havâle etdi. Ta'mîkât [araştırmalar] ve müzâkerât-ı lâzımeden sonra lâyiha-i lâzımeyi vücûda getirdi. Lâyiha hey'et-i 'umûmiyeden mevzû' tezekkür ediliyor, ve hey'et-i 'umûmiye lâyihayı reddediyor.
> Sebeb ise Meclis-i Meb'ûsân'ın teklîf-i kavânîn hakkı olub tanzîm-i kavânîn hakkı olmaması gösteriliyor..."

denilerek eleştiriler yöneltildi.[423] *Mağdurîn-i siyasiyye* meselesi, Meclis-i Mebusan'ın ikinci ve daha sonraki toplantı yıllarında da gündeme geldi. Örneğin Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa tarafından Meclis-i Mebusan'a bir Sadaret Tezkeresi gönderildi. Bu tezkerede

> "Meclis-i Meb'ûsân Riyâset-i Celîlesi'ne
> Devr-i sâbıkda esbâb-ı siyâsiyeden dolayı birer sûretle mağdûren nefy ve teb'îd edilenlerle bi'l-ıztırâr memâlik-i ecnebiyeye firâr edenlerin sûret-i ikdârı hakkında kuvve-i icrâ'iyece ihzâr kılınacak kânûn lâyihasına zemîn olmak üzere Meclis-i Meb'ûsân Mağdûrîn-i Siyâsiyye Encümeni'nden tanzîm ve Dâhiliye Nezâret-i 'aliyyesinden irsâl kılınan lâyiha üzerine Tanzîmat Dâ'iresince kaleme alınan ve Hey'et-i 'Umûmiyece ba'zı maddeleri tashîh ve tavzîh olunan lâyiha-i kânûniye esbâb-ı mûcibe mazbatası Meclis-i 'Umûmîce tedkîk ve tasdîk olunmak üzere Meclis-i Vükelâ karârıyla savb-ı 'âlîlerine tesyâr kılındı efendim. 23 Teşrîn-i Sâni sene 1325, Sadrazam Hüseyin Hilmi."

denilmekteydi. İlgili tezkere mecliste okunduktan sonra Dâhiliye Encümeni'ne havale edildi.[424]

Mağdurîn-i siyasiyye hakkında birtakım talepler ortaya konulmasına rağmen bir türlü kesin netice alınamıyordu. Nitekim Manisa Mebusu Şekip Bey, verdiği bir takrir ile kadro haricî

[423] *Sabah*, 4 Ağustos 1325 [17 Ağustos 1909], Nu: 7146, s. 2.
[424] *Takvim-i Vekayi*, 30 Teşrin-i Sani 1325 [13 Aralık 1909], Nu: 404, s. 1-2; *MM ZC*, D. I, C. 1, İçt. 2, 12. inikad, [25 Teşrin-i Sani 1325], s. 227-228.

kalan *mağdurîn-i siyasiyye*nin maaşları meselesini meclis gündemine taşıdı.[425] Netice itibariyle Dâhiliye Encümeni tarafından mevzu ile alakalı olarak bir mazbata ve kanun lâyihası hazırlanarak Meclis-i Mebusan'a sunuldu.[426] Encümen mazbatasında; *mağdurîn-i siyasiyye* meselesinin meclisin birinci devre içtimaından itibaren ele alındığı vurgulanarak, *mağdurîn-i siyasiyye*nin bir kısmının münasip memuriyetlere tayin edilmeleri, mağdurînden bir kısmına da mazuliyet ve muhtacin maaşı tahsis edilmesi münasebetiyle bir kanun hazırlanmasına Hükûmetçe çok da lüzum hissedilmediği belirtilmektedir. Ayrıca 1327 bütçesi [1911-1912] müzakereleri esnasında *mağdurîn-i siyasiyye*ye ayrılan tahsisatın kesilmesi üzerine, henüz bir memuriyet elde edememiş mağdurînin sefalet ve zaruretlerini beyan ederek Meclis-i Mebusan'a müracaat ettikleri, hatta Manisa Mebusu Şekip Bey'in bu bapta bir takrir verdiği belirtilmektedir. Yine mazbatada, beş maddelik bir kanunun problemin çözümüne katkı sağlayacağı ifade edilmekte, ilgili kanun lâyihasının Meclis-i Mebusan tarafından kabulü talep edilmektedir.[427] İlgili kanun lâyihası Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyan toplantılarında detaylı bir şekilde ele alınarak kısmî değişiklikler yapılmak suretiyle kabul edildi[428] ve 1 Haziran 1911 tarihinde Sultan Mehmet Reşat tarafından tasdik edildi. "Mağdûrîn-i Siyâsiyyenin Sûret-i İkdârı Hakkında hükûmetçe tanzîm ve meclis-i 'umûmîce ta'dîlen kabûl ve tasdîk olunan ve mer'iyyet-i ahkâmına bi'l-istizân irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî şerefsudûr buyurulan kânûn" metni aşağıdaki gibidir:

> "**Madde 1:** 326 senesi nihâyetine kadar hazîneden ma'âş almış olan mağdûrîn-i siyâsiyyeden bi-gayr-i hakk nefy ve tağrîb veyâ diğer sûretle cidden mağdûriyet-i siyâsiye-i hakîkiyesi Dâhiliye Nezâretince bi't-tedkîk tebeyyün edenlere almakda oldukları ma'âşlar 327 senesi ibtidâsından i'tibâren kemâkân [eskisi gibi] i'tâ olunacakdır. Şu kadar ki devâ'ir-i müte'allikasından birer me'mûrdan mürekkeb Dâhiliye Nezâretince muhtelit [karma] bir komisyon teşkîliyle icrâ kılınacak tedkîkât-ı 'amîka netîcesinde sû'i hâlleri tahakkuk

[425] *MM ZC*, D. 1, C. 5, İçt. 3, 73. inikad, [23 Mart 1327], s. 38; Önce Muvazene Encümenine havale edilen takrir, daha sonra Dâhiliye Encümenine havale edilmiştir. *MM ZC*, D. 1, C. 5, İçt. 3, 81. inikad, [4 Nisan 1327], s. 348; Kadro harici kalanlar ile *mağdurîn-i siyasiyye*nin terfih ve ikdârları hakkında bir belge için bk. *BOA., ŞD*., 27/8 [23 Kanun-ı Sani 1325]; Konya Mebusu Mehmet Emin Efendi de *devr-i sâbık*ta nefyedilen veya firarda bulunanların vergi borçları hakkında bir kanun teklifi sundu. Buna göre; "Madde 1: Devri Sabıkta nefiy suretiyle mevalarından [yurtlarından] dûr edilen [uzaklaştırılan] veya firaren memleketten tebaüd eyleyenlerin o zamanlara ait vergi borçları istifa olunmayacak ve kayıtları terkin edilecektir. Madde 2: Memleketlerine avdetlerinden sonra kendilerinden tahsil olunan mevali reddolunmayacak ve yalnız iki senelik borçlarına mahsup olacaktır…" bk. *MM ZC*, D. 1, C. 2, İçt. 4, 20. inikad, [13 Teşrinisâni 1327], s. 43.

[426] *MM ZC*, D. 1, C. 6, İçt. 3, 94. inikad, [26 Nisan 1327], s. 308.

[427] *Meclis-i Mebusan Levâyih ve Tekâlif-i Kanuniyye ve Encümen Mazbataları*, D. I, İçt. 3, sene: 1326-1327, TBMM B.evi, Ankara 1992, s. 231; 1328 Düyûn-ı Umûmiye Bütçesi görüşülürken *mağdurîn-i siyasiyye*ye 600.000 kuruş ayrılmıştır. bk. *MM ZC*, D. 2, C. 2, İçt. 1, 26. inikad, [21 Haziran 1328], s. 54.

[428] *MM ZC*, D. 1, C. 6, İçt. 3, 100. inikad, [4 Mayıs 1327], s. 585-598; *MM ZC*, D. 1, C. 7, İçt. 3, 108. inikad, [14 Mayıs 1327], s. 215-216; *MA ZC*, D. I, C. 3, İçt. 3, 66. inikad, [9 Mayıs 1327], s. 228-229; *MA ZC*, D. I, C. 3, İçt. 3, 69. inikad, [12 Mayıs 1327], s. 323-325; *MA ZC*, D. I, C. 3, İçt. 3, 70. inikad, [14 Mayıs 1327], s. 378.

edenlere ma‘âş verilmeyecekdir bunlardan me’mûrînden olanlar veyâ esâsen me’mûr olmadıkları hâlde îfâ-yı me’mûriyete kifâyetleri anlaşılanlar tercîhen me’mûriyetlere ta‘yîn edileceklerdir.

Madde 2: Mağdûrîn-i Siyâsiyyeden olan me’mûrînin menfâ ve mahbesde geçirdikleri zamânın tamâmı ve firârîlerin firârîlikde geçirdikleri müddetin iki senesinin tamâmı ve iki seneden fazlasının nısfı müddet-i tekâ‘üdiyelerine mahsûb edilecek ve bu müddetler için kendilerinden tekâ‘üd ‘â’idâtı aranılmayacakdır.

Madde 3: Mağdûrîn-i Siyâsiyyeden olan me’mûrînin ma‘lûl ve müsinn [yaşlı] olanlarına madde-i sâbıkada beyân olunan müddetler nazar-ı i‘tibâra alınarak kavânîn-i mahsûsa ahkâmına tevfîken tekâ‘üd ma‘âşı tahsîs olunacakdır.

Madde 4: İşbu kânûnun icrâsına hey’et-i vükelâ me’mûrdur.

Meclis-i a‘yân ve meb‘ûsânda kabûl olunan işbu lâyihanın kânûniyetini ve kavânîn-i devlete ‘ilâvesini irâde ederim.

3 Cemaziye’l-âhir sene 1329 ve 19 Mayıs sene 1327, Mehmed Reşad. [ayrıca kabine üyeleri imzaları].”[429]

Mağdurîn-i Siyasiyye Kanunu yapıldıktan sonra bu kanun çerçevesinde menfî ve firarilerin durumlarının ele alınmasına çalışıldı. Menfî ve firariler, maaş ve memuriyet taleplerine ısrarla devam ettiler. Hatta *mağdurîn-i siyasiyye*den bazıları, kendilerinin daha mağdur olduğunu belirterek maaş tahsisi talebinde bulundular; diğer *mağdurîn-i siyasiyye*ye maaş verilirken kendilerine verilmemesinin adaletle bağdaşmayacağını ifade ettiler. Durum Mağdurîn-i Siyasiyye Komisyonu tarafından tahkik ve tetkik edildi ve sorun Şura-yı Devlete aktarıldı. Şura-yı Devlet tarafından, 1326 senesi nihayetine [13 Mart 1911] kadar hazineden maaş almış olan *mağdurîn-i siyasiyye*nin 1327 ibtidasından [14 Mart 1911] itibaren öncesinde olduğu gibi maaşlarını alacakları, memuriyetlerde bunların tercih edileceği, menfâda ve mahbesde geçirdikleri zamanın tamamı, firarda geçirdikleri vaktin ise iki senesinin tamamı, iki sene fazlasının ise nısfının tekaütlüklerinde esas alınacağını belirtilerek şu ana kadar hazineden hiç maaş almamış olanların kanun mucibince maaş almalarının mümkünü olmadığını ifade etti.[430] Yine memuriyet mesleğine dâhil olmadan önce sürgünde veya firarda geçirilen zamanın tekaüt müddetine ilave edilip edilemeyeceği Mağdurîn-i Siyasiyye Komisyonu tarafından Dâhiliye Nezareti’nden sorulduğunda, Dâhiliye Nezareti de memuriyet öncesi menfâ ve firarda geçirilen zamanın tekaüt müddetine sayılıp sayılmayacağının *Mağdurîn-i Siyasiyye Kanunu*’nda açık bir şekilde yer almadığını belirterek Sadaret’ten kanunun ikinci maddesinin tefsirini talep etti. Netice itibariyle

[429] *BOA., ŞD*., 2802/39 [19 Mayıs 1327 tarihli belge]; *Takvim-i Vekayi*, 31 Mayıs 1327 [13 Haziran 1911], Nu: 848, s. 3; *Düstûr*, Tertib II, C. 3, s. 422-423.

[430] *BOA., BEO*., 4235/317570 [12 Teşrin-i Sani 1329 ve 13 Teşrin-i Sani 1329 belgeler]. *BOA., BEO*., 4338/325279 [4 Şubat 1330 tarihli belge]; *BOA., BEO*., 4338/325349 [7 Şubat 1330 tarihli belge]; *BOA., MV*., 196/80 [1 Şubat 1330 tarihli belge].

mevzu Şura-yı Devlet tarafından değerlendirildi ve Şura-yı Devlet, memuriyet mesleğine dahil olmadan önce menfâ ve firarda geçirilen zamanın tekaüde dâhil edilmesinin kanun mucibince mümkün olmadığı kararına vardı.[431] Mağdurîn-i Siyasiyye Komisyonu 1326 senesi nihayetine [13 Mart 1911] kadar hiç maaş alamamış ve *Mağdurin-i Siyasiyye Kanunu*'ndan yararlanamamış olanlardan hakiki siyasî mağdurlar bulunduğunu ve hiç olmazsa bunlara muhtacîn tertibinden maaş bağlanması gerektiğini belirterek Muhtacîn Tertibi Mahlûlâtı'ndan maaş tahsisini sağlayabilmek için nizamnamesine bir madde ilavesi hususunda Sadaret'ten müsaade talep etti. Konu Şura-yı Devlet'te müzakere edildi ve bu kişilere muhtacîn tertibinden maaş bağlanabileceği belirtildi.[432] Yine Bursa'da mukim Mehmet Şükrü Efendi, Mağdurîn-i Siyasiyye Komisyonu'na başvurarak *mağdurîn-i siyasiyye*den olduğunu beyan ile terfih ve ikdarını talep etti. Yapılan tahkikatta, öncesinde aylık üçyüz kuruş yevmiye aldığı fakat meşrutiyetin yeniden ilânıyla birlikte yevmiyelerinin kesildiği tebeyyün etti. Netice itibariyle Şükrü Efendi'nin maaşa muhtaç bir kişi olduğu vurgulanarak zikrolunan meblağın maaşına eklenmesi ve *mağdurîn-i siyasiyye münhallâtı*ndan [siyasî mağdurlar açık memurluklarından] tahsisi münasip görüldü.[433]

Yer yer kanunun eksiklikleri üzerinde de duruldu ve kanunun ikinci maddesinde değişikliklere gidildi. Bu değişikliklerden ilki 21 Nisan 1914'te yapıldı ve ikinci maddede muvakkat bir değişiklikle, menfîlerin menfâda, firarilerin ise firarilikte geçirdikleri zamanın tekaütlerinin yanında mazuliyetlerine de sayılması gerektiği ifade edildi. Ayrıca tekaütlerinde olduğu gibi mazuliyetlerinde de kendilerinden tekaüt ve mazuliyet aidatı aranılmayacağı belirtildi.[434] Bu muvakkat kanun Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan tarafından da kabul edildikten sonra 2 Ağustos 1914 tarihinde Sultan Mehmet Reşat tarafından tasdik edilerek yürürlüğe girdi.[435]

---

[431] *BOA., ŞD.*, 39/37 [7 Teşrin-i Evvel 1329, 24 Teşrin-i Evvel 329 ve 19 Teşrin-i Sani 1329 tarihli belgeler]; *BOA., BEO*., 4243/318223 [7 Kanun-ı Evvel 1329 tarihli belge]; *BOA., BEO*., 4274/320536 [20 Mart 1330 ve 23 Mart 1330 tarihli belgeler]; *BOA., BEO*., 4276/320678 [26 Mart 1330 ve 29 Mart 1330 tarihli belgeler]; *BOA., BEO*., 4279/320861 [20 Mart 1330, 6 Nisan 1330 ve 8 Nisan 1330 tarihli belgeler].

[432] *BOA., BEO*., 4288/321578 [10 Mayıs 1330 ve 15 Mayıs 1330 tarihli belgeler]; Mehmet Rıza Efendi de Mağdurîn-i Siyâsiyye tertibinden 500 kuruş maaş tahsisi talebinde bulundu. Mehmet Rıza Bey'in talebi üzerine değerlendirmeler için bk. *BOA., BEO*., 4307/323005 [7 Temmuz 1330 ve 3 Ağustos 1330 tarihli belgeler].

[433] *BOA., BEO*., 4312/323383 [13 Eylül 1330, 14 Eylül 1330 ve 16 Eylül 1330 tarihli belgeler]; Mağdurîn-i Siyasiyye Komisyonu 1918'lere kadar çalışmasını sürdürmüştür. Örneğin 6 Mayıs 1917 tarihli Tesvir-i Efkâr'daki bir haberde, Mağdurîn-i Siyasiyye Komisyonu'nun Bâbıâli Memurîn Müdürü Şerif Bey'in riyasetinde toplandığı ve bu toplantıda mektep talebesi iken "devr-i istibdat" da sürgün edilenlerin komisyona tevdi ettikleri vesika ve evrakların tetkik edildiği belirtilmektedir. bk. *Tesvir-i Efkâr*, 6 Nisan 1333 [6 Nisan 1917], Nu: 2063, s. 2.

[434] *Düstûr*, Tertib II, C. 6, (1 Teşrin-i Sâni 1329-31 Teşrin-i Evvel 1330), Matbaa-i Amire, Dersaadet 1334, s. 531.

[435] *MM ZC*, D. 3, C. 1, İçt. 1, (İçtima-i Fevkalâde), 23. inikad, [16 Haziran 1330], s. 531-532; *MM ZC*, D. 3, C. 2, İçt. 1, (İçtima-i Fevkalâde), 29. inikad, [26 Haziran 1330], s. 88; *MA ZC*, D. III, C. 1, İçt. 1, (İçtima-i Fevkalâde), 18. inikad, [30 Haziran 1330], s. 287; *MA ZC*, D. III, C. 1, İçt. 1, (İçtima-i Fevkalâde), 26. inikad, [9 Temmuz 1330], s. 469-470; *Düstûr*, Tertib II, C. 6, s. 941.

II. Meşrutiyet'in ilânıyla birlikte siyasî menfî ve firarilerin mağduriyetlerinin giderilmesi hususunda devlet kademeleri pek çok adımlar attılar. Fakat problemlerin halli kolay değildi; nitekim mevzunun 1914 hatta 1917'lerde dahî hala gündemde olması *mağdurîn-i siyasiyye* meselesinin karmaşık bir mesele olduğunu göstermektedir.

1.8. *Mağdurîn-i Siyasiyye*nin Yeniden Mağduriyeti

> "Menfî idik, istibdâd altında yaşıyorduk. Fakat karnımız doyuyordu. Nâ'il-i hürriyet olduk, meşrutiyet-i idâre altında bulunuyoruz. Fakat açız!... Bazı biçâre menfîleri görüyoruz ki; 'Bize hiç olmazsa belediyeden günde iki okka ekmek versinler' diye feryâd ediyorlar."[436]

Mağdurîn-i Siyasiyye olarak tanımlanan siyasî menfî ve firariler, meşrutiyetin iadesi akabinde memleketlerine dönerek yetkililer nezdinde hak iadesi taleplerinde bulundular fakat menfî ve firari probleminin çözümü onların istediği oranda mümkün ol(a)madı.[437] Tabii olarak bu durum "meşrutiyet uğrunda her türlü fedakârlığa göğüs gerdikleri" iddiasında olan menfî ve firarilerin büyük hayal kırıklıklarına sebep oldu. Kendilerini *kahraman-ı hürriyet* olarak gören siyasî menfî ve firariler, uğruna mücadele ettikleri *hürriyet* döneminde yeni mağduriyetlere duçar oldular. Bazıları menfâda aldıkları maaşları alamamaktan, bazıları da herhangi bir memuriyette istihdam edilmemekten yakınmakta, bir yönüyle kendi kaderlerine terkedildiklerini düşünmekteydiler. Örneğin *devr-i sâbık*ta Diyarbakır'a sürgün edilmiş olan ve İstanbul'a avdet eden Burgaz Vapuru Topçu kapudânı gedikli-i sâlis Mahmut Cemalettin Bey, Bahriye Nezareti'nden iade-i rütbe talebinde bulundu. Fakat bu taleple birlikte birtakım zorluklar da Mahmut Celalettin Bey'in yakasına yapıştı. Dilekçesi Nizam Dairesine havale kılındıktan sonra Nizam Dairesi Reisi Mahmut Bey'e şöyle dedi:

> - "Oğlum sen bâ-irâde-i seniyye tard edilerek Diyarbekir'e teb'îd edilmişsin, biz senin işini yapamayız.
> Mahmud Bey:

---

[436] *Tanin* matbaasında Hüseyin Cahit ile görüşen bir sürgünün sıkıntılarının giderilemediği hususundaki yakınmasını içeren bir söz. bk. Hüseyin Cahid, "Menfîler", *Tanin*, 27 Şubat 1324 [12 Mart 1909], Nu: 220, s. 1.

[437] Aslında gerek hükûmet, gerekse de Meclis-i Mebusan menfî ve firari problemiyle ilgilenmekteydi fakat bu ilgi menfî ve firarileri tatmin edecek "düzeyde" değildi. Meclis-i Mebusana yansıdığı itibariyle bakıldığında menfîlere yardımlarda bulunulduğu da görülmektedir. Örneğin Posta ve Telgraf tensikatı hakkında kaleme alınan bir mazbatada, "Tahsisi Lâzım Gelen İki Aylık Zammın Miktar ve Mevaddını Mübeyyin Pusula" hazırlanmıştır. Bu pusulaya bakıldığında, kadro haricinde kalan ve menfâdan gelen memurine şimdiye kadar tahsis kılınan ve tahsisi şimdilik tahmin olunan miktarın 200.000 kuruş olduğu belirtilmektedir. bk. *MM ZC*, D. I, C. 2, İçt. 1, 39. İnikad'a Ek-01, Nu: 11, s. 17.

> - Cerâ'im-i siyâsiye ashâbının i'âde-i rütbeleri icrâ edilmekde iken bana bu yolda cevab verilmesi 'adâletle kâbil değildir.
> Reis:
> - Biz orasını bilmeyiz. Nazım Paşa'nın rütbesi i'âde edilir de Fuad Paşa'nın rütbesi i'âde edilmez."

Mahmut Celalettin Bey, aldığı cevaplar üzerine Nazır Arif Paşa'ya müracaat etti, olumlu cevap da aldı, fakat aradan zaman geçmesine rağmen herhangi bir sonuç elde edemedi. Sonra yine Nizam Dairesi Reisi'ne durumunu aktardı; Reis, "Biz bir şey yapamadık arzuhâlini Şûrâ'ya havâle etdik. Git oradan ara cevabını" dedi.[438]

Memuriyet talebi yanında terfilerde de bazı menfîlerin kendilerini mağdur hissettikleri görülmektedir. Örneğin *devr-i sâbık*ta Sinop'a kalabentlikle sürgün edilmiş olan Mehmet Salih Efendi eski görev yeri olan Maliye Maaşat Kalemi'ne kabul olundu. Fakat daha fazlasını talep ettiğindendir ki, gazete haberinde, "…Yedi sene zindânda sefâlet ve zarûret çekmiş olan biri me'mûriyet-i sâbıkasına i'âde edilmekle mi iktifâ olunacak?" denilerek onun akranlarının yedi sene zarfında terfilere mazhar oldukları belirtiliyor ve Mehmet Salih Bey'e de emsalince terfi verilmesi isteniyordu. Yine, gazetede, Mehmet Salih Bey'in emsalleri altında bir göreve verilmesini "büyük ayıbdır, 'adâletle kâbil-i tevfîk değildir" denilerek eleştirilmektedir.[439]

Örneğin bir buçuk sene Taşkışla'da tutuklu kaldıktan sonra Halep'e sürgün edilen Doktor Kolağası Mustafa Bey, İstanbul'a dönüşü sonrasında Sıhhıye dairesinden memuriyet talebinde bulundu fakat Sıhhıye reisinin *olur* vermesi, Gümüşsuyu Hastanesi'ne tayin edilmesine rağmen görevine başlayamadı. Sebebi ise Tophane Nazırı'nın "idâremizde boş yer yok" demesi idi. Bu durum tabii olarak Kolağası Mustafa Bey'i derin bir üzüntüye sevk etti ve

> "Beni kabûl etmediler. Bunca emek mahvoldu. Mağdûriyet gitdikçe tezâyüd etmekde, sefâlet artmakdadır. Mâdemki yer yokdur, Tophane Nazırı on beş gün evvel diğerlerini kabûl etdi. Şu hâl müsâvâta 'adâlete tevâfuk eder mi? Ramazan-ı Şerîf geldi. Kış takarrüb etdi. Tahkîkât yok. Daha sefâlet mi çekeceğiz? Menfîlere gadredilmek 'adâletle kâbil-i te'lîf değildir."

diyerek duruma tepki gösterdi.[440] Mustafa Bey'in de bahsettiği üzere devlet kademelerinde bir yandan tensikat yapılırken yer yer memur alımları da yapılmaktaydı. Nitekim kendisinin

---

[438] *Hukûk-ı Umûmiye*, 8 Eylül 1324 [21 Eylül 1908], Nu: 6, s. 3.
[439] *Hukûk-ı Umûmiye*, 21 Eylül 1324 [4 Ekim 1908], Nu: 19, s. 2.
[440] *Hukûk-ı Umûmiye*, 12 Eylül 1324 [25 Eylül 1908], Nu: 10, s. 4; Kolağası Mustafa Bey'in bu durumu daha sonra tekrar gündeme gelmiş ve *Hukûk-ı Umûmiye* gazetesi bu tavırları *devr-i sâbık* refleksi olarak değerlendirerek bu tür

başvurusundan on gün evvel alımlar yapıldığını belirtmektedir. Burada şu husus vurgulanmalıdır ki alımlarda öncelik İttihâd ve Terakki Cemiyeti mensuplarınındır. Cemiyet'e mensup olan menfî ve firarilerin her bakımdan ayrıcalıklı olduklarından söz etmek mümkündür. İttihâd ve Terakki Cemiyeti dışında kalan ve Cemiyet'in yeterince ilgi göstermediği menfî ve firarilerin memuriyetlerde istihdamları da zorlaşmaktadır.

*Mağdurîn-i siyasiyye*nin memuriyet talepleri yanında geçimlik yardım talepleri de oldu fakat hükûmet bu taleplerin bir kısmını "yerine getirilmesi mümkün görülmediği" için reddetti. Örneğin *mağdurîn-i siyasiyye*den olan Üsküdarlı Cemal Efendi ve arkadaşları hal-i zarurette olmaları münasebetiyle geçen yıl kendilerine yüz lira verildiğini ifade edip kış mevsiminin de geldiğini vurgulayarak yüz elli lira yardım talebinde bulundular; bu isimlerden bazıları Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti'ni teşkil eden isimlerdir. Netice itibariyle Dâhiliye Nezareti ilgili şahıslara yüz lira verilmesinin uygun olacağını Sadaret'e bildirdi[441]; ancak Meclis-i Vükela'da olumsuz karar alındı.[442] Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa da *mağdurîn-i siyasiyye*nin yalnız Cemal Efendi ve arkadaşlarından ibaret olmadığını belirterek istedikleri meblağın kendilerine verilmesinin mümkün olamayacağını belirtti.[443]

Mağdurîn-i siyasiyye meselesinin menfî ve firari istekleri doğrultusunda tam anlamıyla çözül(e)memesi *Tanin* sermuharriri Hüseyin Cahit tarafından "Menfîler" başlıklı makale ile gündeme getirildi. Hüseyin Cahit bu makalesinde meşrûtî idarenin en ziyade şefkat nazarıyla yaklaşacağı zümrenin menfîler olduğunu vurgulamaktadır. Zira O'na göre menfîler, hürriyet ve adaleti istihsal için çalışmışlar, bu uğurda tevkif edilmişler ve türlü felaketlere düçar olmuşlardı. Onlar meşrûtî idare gelirse kendilerinin himaye edileceğini düşünmekteydiler ve işte o idare tesis edilmiş, menfîler umûmî af ile derin bir nefes almışlardı. Fakat menfîlerin mağduriyetleri kabul edilmesine, gözetilecekleri vurgulanmasına rağmen "söyleniyor, söyleniyor, ortada[n] bir şey, bir netîce çıkamıyor" idi. Oysa *devr-i sâbık*ta menfâlarında kendilerine iyi kötü bir maişet temin etmişlerdi; kimisi memur gibiydi, kimisi belediyeden aylık almakta, kimisine de açıktan maaş verilmekteydi.[444] Hüseyin Cahit'in anlatımına göre, *devr-i sâbık*a nazaran durumlarının daha da kötü olduğunu düşünen siyasî menfî ve firariler, taleplerinin dikkate alınmasını istemektedir. Hatta matbaasını ziyaret eden bir menfînin feryatlarını şu şekilde dile getirmektedir:

---

uygulamalardan vazgeçilmesi gerektiğini ifade etmiştir. bk. *Hukûk-ı Umûmiye*, 9 Teşrin-i Evvel 1324 [22 Ekim 1908], Nu: 37, s. 4.

[441] *BOA., DH. MUİ.*, 32-2/18 [6 Kanun-ı Evvel 1325 tarihli belge].

[442] *BOA., MV.*, 135/16 [6 Kanun-ı Evvel 1325 tarihli belge].

[443] *BOA., DH. MUİ.*, 32-2/18 [15 Kanun-ı Evvel 1325 tarihli belge].

[444] Hüseyin Cahid, "Menfîler", *Tanin*, 27 Şubat 1324 [12 Mart 1909], Nu: 220, s. 1.

> "Dün matba'amıza bir 'â'ile babası geldi. Menfâsında iki yüz kuruş ile yaşarken İstanbul'a gelmiş, 'â'ilesine kavuşmuş, 'aynı zamanda açlığa da!... Açız diyordu, ne yiyeceğimiz, ne kömürümüz, ne giyeceğimiz var. Menfâdan geldiğim zaman İttihâd ve Terakkî Cem'iyeti'ne mürâca'at etdim, bana beş yüz kuruş verdiler. Fakat bu para bir 'â'ileye kaç ay kifayet eder? Cem'iyet bu kadar menfîye her zaman nereden para yetişdirir. Menfî idik, istibdâd altında yaşıyorduk. Fakat karnımız doyuyordu. Nâ'il-i hürriyet olduk, meşrûtiyet-i idâre altında bulunuyoruz. Fakat açız."

Yine Hüseyin Cahit, "Ba'zı bî-çâre menfîleri görüyoruz ki; 'Bize hiç olmazsa belediyeden günde iki okka ekmek versinler.' diye feryâd ediyorlar" demektedir.[445] Hüseyin Cahit bir menfînin serzenişlerinden bahsettiği makalesinde, bu kişilerin amelelik ve rençberlik yapamayacaklarını belirterek münhal kadrolar oldukça menfîlerin kayırılması ve bir memuriyet elde edinceye kadar da ihtiyaçlarının asgarî oranda karşılanması gerektiğini vurgulamaktadır. Menfîlerden ihtiyaç sahibi olanlarına Maliye ve Şehremaneti'nden yardım verilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Hüseyin Cahit, "Menfîler" adlı makalesini şu şekilde tamamlamaktadır: "Ma'âş vermek için, müte'ahhidlere para yetişdirmek için istikrâza katlanan millet elbette bu mağdûr evlâdlarına karşı da fedakârlıkdan çekinmez. Çünkü onlara karşı ta'ahhüdât-ı ma'neviyesi daha büyük, daha mukaddesdir."[446] Hüseyin Cahit, 31 Mart Vak'ası'ndan birkaç gün önce menfî problemini ele aldığı bir başka makalesinde ise menfîleri değerlendirirken dikkatli olunması gerektiğini vurgulamaktadır. Makalede, firara mecbur kalan siyasî mağdurların kayıtlarının bulunduğunu belirterek bu hususu farklı bir açıdan ele almaktadır. O'na göre menfâlarından kaçanlar ile zabıtanın takibinden kaçanlara diyecek bir şey yoktur; onlar mağdurîndir. Fakat bir ara Avrupa'ya kaçmanın moda, karlı bir iş, şantajcılık aracı olduğundan bahsetmekte bazı şahısların bu maksatla Avrupa'ya gittiklerini bunların firara mecbur kalan siyasî mağdurlar olarak değerlendirilemeyeceğini ifade etmektedir. Yine *mağdurîn-i siyasiyye*nin, problemlerinin halli için meclis azalarından teşkil edilecek idarî ve adlî bir komisyon kurulmasını talep ettiklerini belirtmektedir. Ayrıca mağdurînin memuriyetlere pek teşvik edilmemesi, hele memur alımlarında ilk kriterin *ehliyet* olması gerektiğini vurgulamaktadır.[447] Hüseyin Cahit'in yukarıda bahsedilen "Menfîler" başlıklı makalesinin yanında bu makalenin biraz farklılık arz ettiği görülmektedir. Muhtemelen ikinci makalesi menfî ve firariler tarafından olumsuz karşılanmıştır. Çünkü siyasî menfî ve firarilerin temel istekleri ile Hüseyin Cahit'in ikinci makalesi çok da örtüşmemektedir.

---

[445] Hüseyin Cahid, "Menfîler", *Tanin*, 27 Şubat 1324 [12 Mart 1909], Nu: 220, s. 1.
[446] Hüseyin Cahid, "Menfîler", *Tanin*, 27 Şubat 1324 [12 Mart 1909], Nu: 220, s. 1.
[447] Hüseyin Cahid, "Siyâsiyât - Mağdûrîn-i Siyâsiyyenin Mutâlebi", *Tanin*, 26 Mart 1325 [8 Nisan 1909], Nu: 247, s. 1.

Meşrutiyetin yeniden ilânı akabinde ortaya çıkan menfî ve firari probleminin çözümü hususuna genel olarak bakıldığında hükûmetin birtakım çalışmalar içerisine girdiği görülmektedir. Hükûmetler, menfî ve firarilerin yol masraflarının karşılanması, maaşları mevzuu ve bir memuriyette istihdamları gibi hususlar üzerinde yer yer çalışmalar yürüttüler. Fakat bu çalışmalar siyasî menfî ve firarileri tatmin edecek düzeyce değildi. Belki hükûmetin de menfî ve firari problemine gerektiği kadar ilgi göster(e)mediği üzerinde durulabilir. Bunun sebeplerinden biri İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin çeşitli talepler içerisinde olmasıdır. Meşrutiyetin yeniden ilânı sonrasında idareyi bütünüyle ele alamasa da çok önemli bir güç merkezi haline gelen İttihâd ve Terakki Cemiyeti evvela kendi mensuplarının ihtiyaçlarının karşılanması yönünde taleplerde bulunmaktaydı. Bu da hükûmet nezdinde Cemiyet haricî taleplerin biraz geri plana itilmesi demekti. Bir diğer sebep olarak da şu husus ileri sürülebilir. Meşrutiyetin iadesi öncesi dönemde devlet dairelerinde gereğinden fazla istihdam gerçekleştirilmiş, devlet kadroları hoyratça kullanılmıştı. Yeni dönemde, fazlalık olarak değerlendirilen memurların işten el çektirilmesi yönünde *tensikat*a gidilmişti. Tensikatın gerçekleştiği bir dönemde, birileri işten çıkarılırken birilerinin işe alınması yönetim açısından zor bir karar olacaktı. Bu da menfî ve firari taleplerinin yeterince karşılanamamasında bir etken olarak değerlendirilebilir.[448] Bütün bu sebepler birarada değerlendirildiğinde, "uğruna mücadele ettikleri" meşrutiyet devrinden umduklarına nail olamayan siyasî menfî ve firarilerin cemiyetleşme ve muhalif duruş sergileme azminde oldukları, sonraki süreçte de "aşırı siyasileşme"nin[449] bir neticesi olarak İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin amansız düşmanı haline geldikleri söylenebilir.

[448] Kerimoğlu, *Fedakaran-ı Millet*, s. 47.

[449] Ali Birinci, II. Meşrutiyet sonrasında hatırdan ve hayalden geçmesi mümkün olmayan gelişmelerin yaşandığını belirterek "gerçek hayâli aşmıştı. Bu bakımdan aşırı siyasileşmeyi devrin getirdiği geniş imkânların tabiî bir neticesi olarak olarak görmek gerekir… Herşeyden önce aşırı ve anî siyasileşmenin, beraberinde bir tepkiyi getirmemesi imkânsızdı" demektedir. bk. Birinci, *Tarih Yolunda*, s. 148.

İKİNCİ BÖLÜM
II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE İKTİDAR MÜCADELESİ VE BU MÜCADELENİN YANSIMASI OLARAK SÜRGÜNLER

2.1. II. Meşrutiyette *Devr-i Sâbık* Memurları

"Çok şükür mevlâya erdik biz bu yevm-i akdese
Hep beraberdik atıldık varta-i beydâda âh
İnledik yıllarca, verdik belki binlerce şehîd
Bî-muhâbâ içdi hûn-ı milleti beş on yezîd
Gâfil avlanmış otuz üç yıl nasılsa Pâdişâh!
Şimdi lâkin anladı efkâr-ı sâf milleti
Millete hâinlerin teslîmini emreyledi
Milleti ihyâ edib zâlimleri kahreyledi
Kâ'im olsun ba'demâ adliyle zât-ı şevketi
Kalmaz elbet bî-cezâ hâinlerin yapdıkları
Dâ'im olsun şân ile millet, vatan sâdıkları"[450]

İttihâdçılar, kendilerinin olağanüstü gayretleri neticesinde elde edilen meşrutî idarenin "müdafaası" için yeni dönemde birtakım girişimlerde bulundular. Evvela İttihâd ve Terakki Cemiyeti mensupları, kendileri haricindeki güç odaklarına kuşku ile bakmaktaydılar. Kuşkunun temelinde geçmiş hatıraların etkisinin olduğu açıktır; nitekim meşrutiyet, Midhat Paşa ve arkadaşlarının gayretiyle 1876 senesinde II. Abdülhamid tarafından ilân edilmiş fakat kısa bir süre sonra -93 Harbi esnasında- yine II. Abdülhamid eliyle sonlandırılmıştı.[451] O yüzdendir ki iade edilen meşrutiyetin II. Abdülhamid ya da Bâbıâli eliyle sıkıntıya düşme ihtimalini ortadan kaldırmak isteyen İttihâdçılar, yeni dönemde herkesten meşrutiyete sadakat yeminleri talep ettiler. Başkaca tedbirlerin yanında kutsallar üzerine yapılacak yeminin tesirinden de istifade ederek meşrutî idareye bağlılığı artırmaya çalıştılar. Bu çerçevede başta padişah olmak üzere,

[450] İhsan Adlî, "Menfî ve Firârîlere", *Hukûk-ı Umûmiye,* 5 Eylül 1324 [18 Eylül 1908], Nu: 3, s. 4.
[451] Cemil Topuzlu'nun hatıratında bu minval üzere bir değerlendirme mevcuttur. Hatırata göre Floksera Cemal Bey *İkdam* gazetesindeki resmi tebliği görmüş ve bu tebliğ üzerine meşrutiyet hakkında, "Acele etmeyiniz, sevinmeyiniz. Sultan Hamid, 1877 senesinde Meşrutiyet ilan etmişti. Halkımız o esnada uyanık olmadığından, Padişah bir kolayını bulup Kanûn-i Esâsî'yi yok etti. Bana kalırsa Sultan Hamid yeni bir oyun oynuyor…" demiştir. Ayrıca Cemal Bey devam olarak Meşrutiyetin II. Abdülhamid'in bir oyunu olmaması durumunda bile ihtilal ile memlekete huzur gelmeyeceğini ve milletin bizzat kendisinin hürriyeti elde etmesinin anlamlı olacağını belirtmiştir. bk. Topuzlu, *Hatıralarım,* s. 107.

nazırlar ve devlet memurları meşrutiyete sadakat yeminleri ettiler.[452] Örneğin "Bidâyet-i cülûsumdan beri vatanımın sa'âdet ve selâmetine çalışdığım gibi en büyük emelim evlâdlarımdan farkı olmayan teb'amın sa'âdet ve selâmetidir. Buna Cenâb-ı Hakk şâhid-i 'âdildir."[453] diyen Sultan II. Abdülhamid, Şeyhülislam Cemaleddin Efendi huzurunda "…yemîn ediyorum ki teb'a-i sâdıkama bahşetdiğim Kânûn-ı Esâsî'yi tamâmıyla tatbîk ve icrâ edeceğim. Buna hiç kimse mâni' olamayacakdır. Kalbleri müsterîh olsun herkes işleri güçleriyle meşgûl olsun" diyerek meşrutiyeti muhafaza ve müdafaa edeceğine dair yemin etti.[454] Hatta II. Abdülhamid, ecnebî sefirlerin de hazır bulunduğu 31 Temmuz'daki Cuma selamlığında, meşrutiyeti koruyacağına dair güvence verdi.[455]

Bunun yanında meşrutiyet kutlamaları çerçevesindeki gösterilerde de sadakat yeminleri alındı. Örneğin 25 Temmuz günü, İstanbul'da meşrutiyeti kutlayan binlerce kişiden mürekkep büyük bir kalabalık Bâbıâli'ye yürüdü ve burada Sadrazam Sait Paşa ile bir görüşme gerçekleştirildi. Görüşmenin ardından kalabalık, Adliye Nezareti'ne yöneldi; burada Adliye Nazırı Abdurrahman Paşa makamına gelemediği için Adliye Müsteşarı Ahmet Şükrü Bey ve İstinâf Müddei-i Umumîsi Necmeddin Molla Efendi kalabalığa hitap ederek sadakat ile vazifelerini yürüteceklerini ifade ettiler. Sonraki adres Harbiye Nezareti'ydi. Kalabalık nezaret önüne geldiğinde Harbiye Nazırı Ömer Rüştü Paşa ve yüksek rütbeli subaylar nezaret basamaklarında belirdiler. Kalabalık temsilcisi Kolağası Selim Sırrı ve avukat Kemal Beyler birer nutuk irat ettiler; neticede Harbiye Nazırı ve yüksek rütbeli subaylardan sadakat yemini etmeleri talep edildi. Ömer Rüştü Paşa ve subaylar sadakat ile vazifelerini yürüteceklerini beyan ettiler. Daha sonra Maliye Nazırı Ziya Paşa da aynı şekilde sadakat yemini etti.[456] "Mektepler olmasaydı maarifi ne güzel idare ederdim", sözü kendisine yakıştırılan Maarif Nazırı Haşim Paşa da biraz da korku ile "…umur-ı maarifin terakki hususunda vüs'ü iktidarım derecesinde gayretten hali

---

[452] *Tevfik Biren'in Hatıraları*, c. 1, s. 488; İsmet İnönü, *Hatıralar*, yay. haz. Sabahattin Selek, 4. bs., Bilgi Y.evi, Ankara 2014, s. 47.

[453] *İkdam*, 15 Temmuz 1324 [28 Temmuz 1908], Nu: 5091, s. 1.

[454] *İkdam*, 16 Temmuz 1324 [29 Temmuz 1908], Nu: 5092, s. 1; *Sabah*, 16 Temmuz 1324 [29 Temmuz 1908], Nu: 6768, s. 1; *İkdam*, 15 Temmuz 1324 [28 Temmuz 1908], Nu: 5091, s. 1; *Şeyhülislam Merhûm Cemaleddin Efendi Hazretlerinin Hâtırât-ı Siyâsiyesi*, M. Hovagimyan Matb., Dersaadet 1336, s. 6-7.

[455] *Tanin*, 19 Temmuz 1324 [1 Ağustos 1908], Nu: 1, s. 3; Avcı, *Türkiye 1908*, s. 11; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 4. bs., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991, c. I, k. II, s. 67-68; Sait Paşa'nın hatırasında belirtildiğine göre 24 Temmuz Cuma günü, Cuma Selamlığında Avusturya Sefiri, Karadağ Maslahatgüzarı ve Bulgaristan Kapı Kethüdası II. Abdülhamid'i tebrik etmişlerdir. Abdülhamid ecnebi memurlara "Kânûn-ı Esâsî'nin mahfuz kalacağını beyân" etmiştir. bk. *Said Paşa'nın Hâtırâtı*, s. 449.

[456] *İkdam*, 13 Temmuz 1324 [26 Temmuz 1908], Nu: 5089, s. 1; *Sabah*, 13 Temmuz 1324 [26 Temmuz 1908], Nu: 6760, s. 1-2; Kansu, *1908 Devrimi*, s. 137-138.

kalmayacağıma ve Meşrutiyet'e sadakat göstereceğime şu heyet-i muhtereme huzurunda yemin ederim" diyerek yeminini etmiş oldu.[457]

Edirne'de bazı asker ve sivil memurlar meşrutiyetin iadesinden pek de hoşnut olmamışlardı. Fakat İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin iki temsilcisi, buradaki sivil ve askerî idarecilerle görüşmeler gerçekleştirerek rızaları hilafına olsa da onların İttihâd ve Terakki Cemiyeti ve meşrutiyete sadakat yemini etmelerini sağladı.[458]

İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin devlet memurlarından istediği meşrutiyete sadakat yemininin metni şöyledir:

> "Sevgili Padişahımızın teba-i sadıkasına ihsan buyurdukları Kanun-u Esasî ahkâm-ı münifesine ömrüm oldukça harfiyen tebaiyyet ve itaat edeceğimi ve otuz iki sene mukaddem bazı erazilin ihanetiyle lağvedildiği gibi yine ileride maazallah böyle bir hal vuku bulursa hürriyet-i vataniyenin muhafazası uğrunda kanımın son katresi akıncaya kadar Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyetine muavenet edeceğimi ve her kim Cemiyet aleyhinde ika-i fesada cüret ederse kendi elimle öldüreceğimi ve bize bu lûtfu bahşeden sevgili Padişahımız efendimize, din ve millet ve vatanıma kemâl-i sadakatle ve ubudiyetle hizmet edeceğimi ırz ve namusum üzerine Kur'an-ı azîmüşşana elimi basarak yemin ile temin ederim. Vallahi. billâhi."[459]

İttihâd ve Terakki Cemiyeti, bu yemin ile hem Kanun-ı Esasi hem de meşrutî idarenin idamesini hem de muarızlarına karşı kendi gücünü artırmayı hedeflemektedir. Çünkü hem padişaha hem de devlet ricali ve memurlarına kuşku ile bakıldığı bir dönemden geçilmektedir. Herkese bu yemin ettirilerek herkesin olabildiğince Cemiyet'in görüşleri doğrultusunda hareket etmesinin teminine çalışılmakta, *devr-i sâbık* ricaline de bir gözdağı verilmektedir.

İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin yemin metnine karşı çıkma cesaretini gösterebilmiş şahıslar da vardır. Yemin metninin içeriğine karşı çıkan ve metne mevcut haliyle yemin etmeyen önemli bir şahıs Tophane Nazırı Topçu Feriki Rıza Paşa'dır. Rıza Paşa, yemin metninin Kanun-ı Esasi, Padişah, din, vatan, millet ve meşrutiyete sadakat bölümlerini onaylayarak ancak Cemiyet'e sadakat kısmını ise metinden çıkararak yemin etti. Cemiyet'in çok güçlü hissedildiği bir dönemde Rıza Paşa'nın bu tavrı oldukça dikkat çekicidir; hatta belki de İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne ilk muhalif olan kişi Rıza Paşa'dır.[460] Yine Süleyman Şefik Paşa da Rasathane

---

[457] Birinci, *Tarih Yolunda*, s. 133-134.
[458] Kansu, *1908 Devrimi*, s. 135, 141-142.
[459] Ali Cevat Bey, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi – II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'in Fezleke'si*, yay. haz. Faik Reşit Unat, Dördüncü Basım, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2014, s. 153; Bayur, *Türk İnkılâbı*, c. I, k. II, s. 75.
[460] Birinci, *Tarih Yolunda*, s. 134.

Müdürü Fatin Bey'in huzurunda yemin ederken İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin emel ve emirleri doğrultusunda hareket edileceğine dair kısmına itiraz ederek "Hayır ben böyle bir kayd ü şartla yemin etmem. İttihad Cemiyeti'nin meşru emel ve emirlerine itaat edeceğime yemin ederim" der ve bu şekilde yemin eder.[461]

Meşrutiyetin iadesi sonrasında devlet kadroları yemin ettirildiler fakat meşrutiyete sadakat yeminleri ile bırakılmadılar. Çünkü meşrutiyetin yeniden ilânı, *devr-i sâbık*ın "mağdur"larını yeni dönemin "mağrur"ları haline getirerek onlara büyük umutlar aşılarken, *devr-i sâbık*ın "mağrur"larında da bir karamsarlık vücuda getirmişti. O yüzdendir ki *devr-i sâbık* memurları 23 Temmuz sonrası dönemin ne getireceğini tahmin etmekte bile güçlük çekmekteydiler. Her şeyden önce birçok memur yeni dönemde memuriyetlerine devam edip edemeyecekleri hususunda endişe duymaktaydı. Tabii olarak bu endişelerinde haksız da değillerdi. Nitekim meşrutiyetin yeniden ilânının hemen ardından *devr-i sâbık* mağdurları İstanbul'a akın etmişler, kendilerini *kahraman-ı hürriyet* olarak gördükleri için yeni dönemde devletin ileri kademelerinde memuriyet talep etmekteydiler. Çünkü bir şekilde saraya yakınlık ve jurnalcilik münasebetiyle elde edildiği düşünülen bütün memuriyet ve maaşların sorgulanmaya çalışıldığı bir dönem ortaya çıkmıştı.[462]

Meşrutiyetin yeniden ilânı üzerine kutlamalar yapılırken *devr-i sâbık* memurları hakaret ve saldırılara maruz kaldılar. Örneğin İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin önemli isimlerinden Doktor Nazım Bey'in İzmir'e varışı akabinde burada birtakım hadiseler vukubuldu. Bu hadiseler mülkî idarecilerin itibarlarını alaşağı edecek bir mahiyet arzetmektedir. Aydın Serkomiseri Alaşehirli Mehmet Bey; hafiyelik yaptığı, birçok can yaktığı ve birçok ocağı söndürdüğü iddiasıyla vazifesinden el çektirildi.[463] İzmir'de Fırka Kumandanı Birinci Ferik Tevfik Nevzat Paşa'da hukukî bir altyapıya dayanmadan Mehmet Bey'e yöneltilen suçlamaların aynısı yöneltilerek vazifesinden alındı.[464] İhtiyar bir mevki kumandanı olan Birinci Ferik Tevfik Nevzat Paşa hakaret ve aşağılamaları nefsine düşüremeyerek "Elli seneyi mütecâviz hüsn-i hidmetden sonra asker ocağında, kışlanın ortasında binlerce evlâdlar içinde düçâr edildiğim bu hakâreti hazmedemeyib intihâr ediyorum." diyerek intihar etti.[465] Meşrutiyetin iadesi sonrasında *devr-i*

---

[461] Süleyman Şefik Paşa, *Hatıratım, Başıma Gelenler ve Gördüklerim, 31 Mart Vakası,* yay. haz. Hümeyra Zerdeci, Arma Yay., İstanbul 2004, s. 160-161; Necmettin Alkan, *Selanik İstanbul'a Karşı -31 Mart Vakası ve II. Abdülhamid'in Tahttan İndirilmesi-*, Timaş Yay., İstanbul 2011, s. 63-64.

[462] Asaf Özkan, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Askerî ve Mülkî Tasfiyeler, Askerî ve Mülkî Heyet-i Mahsûsalar*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2014, s. 23.

[463] *İkdam*, 29 Temmuz 1324 [11 Ağustos 1908], Nu: 5105, s. 4.

[464] *İkdam*, 29 Temmuz 1324 [11 Ağustos 1908], Nu: 5105, s. 4.

[465] Mizancı Mehmed Murad, *Tatlı Emeller Acı Hakîkatler Yâhûd Batn-ı Müstakbele Âdâb-ı Siyâsiye Ta'lîmi*, neşr. Tahazâde Ömer Faruk, Matbaa-i Amedi, İstanbul 1330, s. 95; Bu şahıs intihar etmiş fakat ölmemiş, yaralanmıştır;

*sâbık*ın mühim simalarından Fehim Paşa da Yenişehir'den Eskişehir'e gitmek üzere arabasına bineceği sırada linç edilmek suretiyle öldürüldü.[466] Yer yer bu tür hadiseler vukubulurken, gösterilerde aşırıya gidilmesini engellemeye çalışanlar da bu hakaretlerden nasiplerini almaktaydılar. Öyle ki "Hürriyete herkes istediği gibi ma'nâ veriyor ve nizâm ve kânundan ve hükûmete lüzûm-ı itâ'atden bahsedenler 'enkaz-ı istibdâd 'ad olunuyor idi."[467]

Devr-i sâbık "mağdur"larının memuriyet taleplerinin karşılanabilmesinin yegâne yolu *devr-i sâbık* "mağrur"larının görevden el çektirilmeleri, yerlerine ise bu mağdurların atanmasından geçmekteydi. Bunun bilincinde olan II. Abdülhamid ricali, devlet erkini kontrol altına almak hususunda usulüne göre hareket etmekteydiler. 23 Temmuz öncesi meşrutiyet hakkında olumlu kanaatler serdetmeyenler, 23 Temmuz sonrasında meşrutiyetin "havariliğini" yapmaya başlamışlardı. Yeni dönemdeki devlet ricalindeki bu dönüşüm Abdulhamit Kırmızı tarafından *İdeolojik irtidat* ya da *adaptasyon* olarak adlandırılmaktadır.[468] II. Abdülhamid ricali,

---

intihara giden süreci hakkında tafsilat için bk. Mizancı Murad, *Tatlı Emeller Acı Hakikatler*, s. 93-96; Hatta Doktor Nazım Bey'in mülki idarecileri tahkir babında şöyle dediği de rivayet edilir:"-Bundan sonra hükûmet me'mûrları, sizin hakîr ve mutî' [itaat eden] hizmetkârlarınız olacak, anları tanımayacak, emrlerini hiç tutacak, siz anlara emredeceksiniz. Vergi ve teklîf tahsîl edemeyecekler, isterler ise vermeyeceksiniz, kovacaksınız." bk. *Aynı Eser*, s. 96.

[466] *BOA., Y. MTV.*, 312/221 [23 Temmuz 1324 tarihli telgraf sureti]; *Tercüman-ı Hakikat*, 25 Temmuz 1324 [7 Ağustos 1908], Nu: 9828, s. 3; Emiroğlu, *Devrim Günleri*, s. 143; *Tevfik Biren'in Hatıraları*, c. 1, s. 492-493.

[467] Abdurrahman Şeref, *Tarih Musâhabeleri*, s. 352-353; İrtem, *Meşrutiyet Doğarken*, s. 199; Cemiyet mensupları yer yer kendilerini yegâne güç olarak gördüler: örneğin İzmir ve Aydın Polis müdürleri, İzmir Jandarma Komutanı, Telgrafhane Müdürü ve Belediye Reisi de İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin İzmir şubesince tutuklandı ve Selanik'e gönderildiler. bk. Kansu, *1908 Devrimi*, s. 147-148; Ahmet Muhtar Nasuhoğlu da meşrutiyetin iadesi sonrası İttihâdçıların tavırlarını eleştirmekte ve şöyle demektedir: "İşte hürriyet bu şekilde tecavüz ve istibdatla başlamıştı. İttihatçıların bıyıklarını balta kesmiyordu. Herbirisi birer Sultan Hamid kesilmişlerdi." bk. Nasuhoğlu, *Hayatımın Tarihi*, s. 202.

[468] *Devr-i hamîd* bürokratlarının tecrübelerini de yabana atmayarak "ideolojik irtidat" adlandırması ve bu hususstaki değerlendirmeler için bk. Abdulhamit Kırmızı, "Meşrutiyette İstibdat Kadroları: 1908 İhtilali'nin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti", *100. Yılda Jön Türk Devrimi*, Ed. Sina Akşin-Sarp Balcı-Barış Ünlü, 1. bs., Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2010, s. 345-351; Kırmızı bir diğer eserinde de yeni dönemde *devr-i sâbık* ricâlinin tavırları hakkında şunları ifade etmektedir: "Meşrutiyet'ten önceki çağ artık 'ancient regime' oldu, 'devr-i sâbık' oldu, 'istibdâd' oldu. Eski rical yeni düzene ayak uydurmakta gecikmedi. Abdülhamid devrinin yaşlı paşaları imparatorluğu kendilerinin idare ettikleri dönemi karaladılar; onlar da 'istibdâd' adı verilen güya kendilerini kapsamayan bir heyulaya sarıldılar. Sanki ülkeyi tek başına yönetmiş gibi, bir uzun devrin bütün vebali padişaha yüklendi ve etrafındakileri temize çıkaran bir anlatı kuruldu." bk. Kırmızı, *Ferid Paşa*, s. 389; Nitekim Sâbık Serasker Rıza Paşa, *Hâtırât* adlı eserinde, kendisine "Niçin böyle mülevves bir muhît içinde bulundum da bu muhîtin adamlarıyla kalmağı kendime yakışdırdım?" sualini yöneltmekte ve şöyle cevap vermektedir: "Çünkü, çünkü bir kere ben bu muhîte hâricden… bir 'âlem-i 'ulüvv-i lâhûtîden gelmedim. Ben –tıpkı bana bu suâli îrâd edebilecek zât veyâ hey'et gibi- bu memleketin perverde-i hayâtı idim… Herkes gibi hürriyeti semâ'î bir 'âşığı idim; fakat bu hâl, istibdâdın tûl-i müddet münkad bir bâzîcesi [itaat eden bir oyuncağı] kalmaklığımı men' edememişdir. Herkes gibi, her me'mûr gibi, her ferd gibi! Belkide hürriyete ibtilâm pek çoklarından fazla idi… Sürülmeği dahî göze almalı imişim? Bunu göze almamış olsa idim, o devr-i menhûsda 'azl olur mu idim? Sürülmeği göze almamış olsam beni sevk etmek üzere Bahriye'ye İzzeddin'in hâzırlanması hakkında irâde teblîğ kılınır mı idi? Sürülmeği göze almamış olsam beni derdest edib İzzeddin'e teslîm etmek üzere birtâkım zevât me'mûr olur muydu?" bk. Serasker-i Sâbık Rıza Paşa, *Hâtırât*, Artin Asadoryan Matb., Dersaadet 1324, c. I, s. 58-61; Rıza Paşa, bir diğer eserinde de Resneli Niyazi'nin, uyanışına vesile olduğunu şöyle anlatmaktadır: "Bu sırada Resne'den kalkmış olan kendi taburu binbaşısına gönderdiği bir mektûb usûlen makâma gelmekle bu mektûb nazar-ı dikkat ve takdîrimi câlib ve büsbütün

mevcut konumlarını korumanın mücadelesini vermekteydiler. Sürgünden dönen Jön Türkler ise bir ân evvel II. Abdülhamid ricalinin vazifeden el çektirilerek yerlerine meşrutiyete bağlı kişilerin tayinini istemekteydiler. Jön Türkler, kabiliyetleri cihetiyle kendilerinden çok aşağıda olduklarını iddia ettikleri zadegân çocuklarının sırf Saray'la irtibatları münasebetiyle önemli devlet makamlarına tayin edildiklerini düşünmekte ve bu çerçevede hükûmetlere eleştiriler yöneltmekteydiler.[469] II. Meşrutiyet'in ilânı akabinde devlet kadrolarında gerçekleştirilmesi istenen dönüşüme işaret edilirken "memurun yaşı" da öne çıkarılmaktaydı. Devlette yer edinmek isteyenler, "Halk, işbaşında iş görebilecek genç ve dinç adamlar isteriz."[470] diyerek ihtiyar kadroların işten el çektirilmesini yerlerine de kendilerinin tayinlerini talep etmekteydiler.

Devlet kadrolarında ciddî değişiklik arzusunda olanlar evvela hükûmet azalarına yönelik eleştiriler yönelttiler. Meşrutiyet iade edildiğinde Sait Paşa Hükûmeti var idi ve bu hükûmet içerisinde Jön Türklerin ciddî manada rahatsızlık duydukları isimler de görev yapmaktaydı. Bunların başında Dâhiliye Nazırı Memduh Paşa ve Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa gelmekteydi.[471] Memduh Paşa ve Hasan Rami Paşa'ya yönelik tepkiler ortaya konulmaktaydı. Bu tepkilerden biri Hasan Rami Paşa'nın kendi kurumundan gelmişti: 1 Ağustos'ta Bahriye zabitlerinden mürekkep bir heyet, Bahriye dairesinde Erkan-ı Harbiye Reisi Mehmet Rıfat Paşa ve Şura-yı Bahriye Reisi Mehmet Paşa'nın nezdine giderek "…her yerde 'adâlet te'sîs edilirken mürtekib bir Bahriye Nâzırı'nın el'ân neden yerinde durduğunu sormuş"tu. Hatta Hasan Rami Paşa orada duramayacağını anlayınca Bâbıâli'ye gelmiş, burada da halk tarafından "yuha"larla karşılanmıştı.[472] Gazetelerde Hasan Rami Paşa hakkında irtikâp suçlamaları da yapılmaktaydı. Örneğin Hasan Rami Paşa, tüccardan Yazıcızade Hakkı Bey adına avukatı Mehmet Kuddusî tarafından

---

intibâhımı mûcib olmuşdur." Bu ifadeler, devr-i sâbık ricalinin yeni dönemde kendi devirlerinden şikâyetçi olduklarını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Paşa'nın "hürriyet" taraftarı olduğunu belirttiği bu ve benzeri ifadeleri için bk. Serasker Rıza Paşa, *Hulâsa-i Hâtırât*, İstanbul 1325, s. 70-72; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi* eserinde, Abdülhamid'in hal'inden bahsederken hal' kararını veren Sait Paşa üzerinden *devr-i sâbık* ricâlini değerlendirmekte ve şöyle demektedir: "İşin garip tarafı fetva üzerine karar verecek olan Millet Meclisi, Abdülhamit'in 7 defa sadrazamlık yerine getirmiş olduğu Sait Paşa'nın başkanlığında toplanıyordu. Abdülhamit yaptıklarını sadrazamları ve şeyhülislamları aracılığı ile yapmıştı. İstibdat devri söz konusu olunca, onlara da bir suç payı düşmekte idi. Halbuki onlar artık Zeyd olmaktan kurtulmakta idiler. Ortada Zeyd olarak da kala kala yalnız Abdülhamit kalıyordu." Bu ifadelerin ardından Sait Paşa'nın "Millet Meclisi kürsüsünde bir hürriyet kahramanı gibi" kurulduğunu vurgulamaktadır. Karal'ın bu değerlendirmesi Kırmızı'nın yaklaşımı ile örtüşmektedir. Karal'ın değerlendirmesi için bk. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. IX, s. 106.

[469] Erkan Tural, *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi, II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlementerler*, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE) Yay., Ankara 2009, s. 30.

[470] Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 3.

[471] Bayur, *Türk İnkılâbı*, c. I, k. II, s. 71.

[472] *Tanin*, 20 Temmuz 1324 [2 Ağustos 1908], Nu: 2, s. 4.

> "İddi'â ediyorum ve edeceğim ki Bahriye Nâzırı Hasan Rami Paşa yalnız bir senelik yağ münâkasasından yedi bin lira irtikâb ve ihtilâs eylemişdir.
> İddi'â ediyorum ve edeceğim ki Bahriye Nâzırı bu irtikâb için vazîfe-i me'mûresini sû-i isti'mâl etmiş ve mübâya'ât-ı resmiyeye fesâd karışdırmışdır.
> İddi'â ediyorum ve edeceğim ki Bahriye Nâzırı bu irtikâb için efrâd-ı mu'azzeze-i bahriyenin sıhhatlerini ihlâl etmiş ve etmekde bulunmuşdur.
> Bugün hâdim-i vatan olan şu sahâif-i pâkda enzâr-ı 'umûmiyede ve imzâmız ile vükelâ-yı devletden birini irtikâb, ihtilâs [para çalma, aşırma], me'mûriyetini sû-i isti'mâl ve efrâd-ı vatana hıyânet cerâ'im-i 'azîmesiyle ithâm ediyorum. İşte ebvâb-ı mehâkim!"

denilerek itham edilmektedir.[473] Tepkilerin yöneldiği önemli isimler arasında Arap İzzet Paşa ve Selim Melhame gibi şahıslar da bulunmaktadır. Nitekim müddei-i umumilik, ilgili şahısların muhakemeleri ve emlaklarının haczi yönünde makam-ı riyasete bir yazı yazdı. Bu gibi gelişmeler İzzet Paşa'nın firarına neden oldu.[474] O'nun kaçışı hükûmete yönelik eleştirileri beraberinde getirdi. Bazı İttihâdçılar, Sadrazam'ın huzuruna çıkarak İzzet Paşa'nın kaçması hususunda şikâyetçi oldular; Sadrazam Sait Paşa vak'adan haberdar olmadığını söyleyince "erbâb-ı hamiyyet", geçmişi de hatırlatarak aşağıdaki tenkidi getirdi:

---

[473] *Tanin*, 20 Temmuz 1324 [2 Ağustos 1908], Nu: 2, s. 4; *Tanin* gazetesinin bir dğer haberinde Hasan Rami Paşa'nın evindeki aramada pek çok emlak ve akarın senetlerinin tespit edildiği belirtilmekte ve "Vişneçürüğü bir cüzdânın içinde bulunan, zeytûnî renkdeki çantada" bulunan meblağ hakkında bilgi verilmektedir. Buna göre Hadiye Hanım namına 5.000, Halise Hanım namına 5.000 ve 12.000, Davut Bey namına 5.000, Ferhat Bey namına 5.000, Mahmut Bey namına 4.500, Hüseyin Bey namına 5.000, Fatıma Hanım namına 5.000 ve Hüsliye Hanım namına 5.000 lira kıymetinde Karadiliyone Bankası çeki bulunmuştur. Yine zarf içinde 2.000 lira değerinde çek bulunmuştur. Zarf içinde 5.700 ve 300 lira değerinde Osmanlı Bankası çeki bulunmuştur. Yine evinden 2.000 lira kıymetinde Midilli Bankası senedi, 63.396 lira ve altın ve sair bulunduğu iddialarına yer verilmiştir. bk. "Rami Paşa", *Tanin*, 26 Temmuz 1324 [8 Ağustos 1908], Nu: 8, s. 3; Hasan Rami Paşa, hatıralarında irtikâp iddialarını reddetmekte, Bahriye Nezareti'ne gelinceye kadar hesaplarının hasmı Hüsnü Paşa tarafından bizzat araştırıldığını fakat olumsuz hiçbir hususun tespit edilmediğini ifade etmektedir. Hakkında altmış bin lira zimmete geçirdiği yönünde iddialar yapıldığını ve buna "İşte ey millet-i mukaddese… Bu gibi yâdigârlar ba'zı evrâk-ı havâdisi… Bu havâdisde seni bu kadar basît bir sûretde ve bu derece garazkârâne bir ta'biye ile aldatıyor" diye feryat ettiğini belirtmektedir. Zimmet iddiasının Aziz Bey ve Ahmet Kaptan isminde iki şahıs tarafından ortaya atıldığını, oysa bu iki şahsın 1901 senesinde zimmetleri ortaya çıktığı için cezalandırıldıklarını vurgulamakta, meşrutiyetin iadesi sonrasındaki iddia hakkında "Şimdi işte fırsat vardı. Niçin hücûm etmesinler?" demektedir. Ayrıca "mahlûlden hiçbir şey almadım. Hâlbuki benim için bundan kolay, bundan basît hiçbir şey yokdu… Hânlar, hamâmlar, apartmânlar, çiftlikler değil, habbe-i vâhide [tek bir tane] almış isem, gösterilsin!" diyerek hakkındaki iddiaları reddetmekte, "Bahr-i Sefîd 'Umûm Filo Kumândanlığı'nda bir buçuk sene Bahriye Nezâreti'nde bulunduğum zamânlara 'âid hesâbâtın cümlesi[nin] nizâm"a uygun olduğunu belirtmektedir. Meşrutiyetin iadesi sonrasında hakkındaki iddiaları ise hırs ve partizanlık politikasının bir sonucu olarak gördüğünü ifade ederek şöyle demektedir: "…Dünyâda nazar-ı milletde menfûr olabilmek ihtimâline temâs eder hiçbir sû-i hâlim olmadığı hâlde herkesden evvel benim hâneme hücûm olunmuş, ma'neviyâtım kırılmak istenilmişdir. Devr-i sâbık geçmiş, dehâlet [sığınma/himaye] politikası sönmüş, şimdi dehşetli bir sür'atle… mehîb [heybetli] bir hırs-ı câh ile partizanlık politikası başlamış idi. Gâfil insânlar! Hakîkat, perdedâr olabilir, bu da bir müddet-i muvakkate içindir; fakat aslâ zâyi' olmaz.. Olamaz!" Paşa'nın hakkındaki irtikâp iddialarına cevapları için bk. Hasan Rami, *Hâtırât*, c. I, s. 108-119.

[474] Selim Melhame'de kaçanlar arasındadır. bk. *Tanin*, 19 Temmuz 1324 [1 Ağustos 1908], Nu: 1, s. 3; *Tanin*, 20 Temmuz 1324, Nu: 2, s. 3-4; Habip Melhame ise yakalanmıştır. Hatta gazeteye göre firar teşebbüsünün ardında Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa vardır. bk. *Tanin*, 19 Temmuz 1324 [2 Ağustos 1908], Nu: 1, s. 3.

> "Sizler ki bizim tâ harîm-i 'â'ilemize varıncaya kadar infâz-ı nazar ederek en gizli esrârımıza bile vâkıf oluyordunuz, İzzet'in firâr edeceğini anlamadınız mı? Siz ki hafiyelik kalkdı diyorsunuz, hâlâ yanınızdaki yâver Cemal Paşa'yı görmüyor musunuz? Siz ki şu zamânda her türlü mes'ûliyet-i idâreyi ta'ahhüd etmiş bulunuyorsunuz, heyet-i vükelânın temizlenmesi lüzûmunu hâlâ takdîr edemiyor musunuz?"

Bunun üzerine Sait Paşa, İzzet Paşa'nın İngiltere'den iadesini talep edeceğini belirtti.[475]

Sait Paşa Hükûmeti'ne yönelik tepkiler giderek daha da artmaya başladı. Neticede, İttihâd ve Terakki Cemiyeti, basın ve halkın tepkilerine dayanamayan Sait Paşa, 1 Ağustos'ta istifasını sundu fakat hükûmeti kurma vazifesi tekrar kendisine verildi. II. Abdülhamid hükûmet kurma vazifesini Sait Paşa'ya verirken Harbiye ve Bahriye nazırlarının tayini işini bizzat kendi uhdesine aldı. Askerî kanada yapılacak görevlendirmede bizzat padişahın yetkili olduğu yönündeki *Hatt-ı Hümayun*, gücünü daha ziyade ordudan alan İttihâdçılar tarafından hoş karşılanmasa da tepki haricinde bir şey yapılabilmesi an itibariyle mümkün olmadı. Sonuçta yeniden Sait Paşa Hükûmeti kuruldu; ancak hükûmetin kurulması akabinde de problemler başgörterdi. İttihadçılar, askerî atamalara yönelik Hatt-ı Hümayun'un hazırlanmasını öne çıkararak, bu hususta Sait Paşa'ya yönelik suçlamalarda bulundular. II. Abdülhamid'in bahsedilen hamlesi münasebetiyle meşrutiyetin iadesi sonrası en fazla tepki çeken isimlerden olan Hasan Rami Paşa yeniden Bahriye Nazırlığı'na atandı; Harbiye Nazırlığı da Ömer Rüştü Paşa'ya verildi.[476] Tabii olarak önceki hükûmet içerisinde yer alan ve İttihâdçıların nefret ettikleri Hasan Rami Paşa'nın Bahriye Nazırlığı'na getirilmesi şiddetli tepki ile karşılandı. *Tanin* gazetesinde Hüseyin Cahit tarafından yapılan heyet-i vükelâ değerlendirmesinde, görevlendirmelerle ilgili olarak "…Hikmet-i idâre yalnız meclis, kalem odalarına kapanarak kânûn lâyihası, i'lân-ı resmî, tebligât-ı resmiye hazırlamakdan 'ibâret değildir. Usûl-i meşrûtiyetde efkâr-ı 'âmmeye de kulak verilmelidir; halkın ahvâl-i rûhiyesini göz önünde tutmalıdır." ifadeleriyle göreve getirilme hususunda halkın hissiyatının dikkate alınması gerektiği vurgulandı. Ayrıca

> "…Eski idârenin 'âtıl, bâtıl adamları bu nâzik vazîfenin 'acabâ ehli midirler? Bugünkü hey'et-i vükelâ arasında öyleleri vardır ki kendilerine onbeş gün evvel sokaklarda şöyle nümâyişler olacağından,

---

[475] *Tanin*, 20 Temmuz 1324 [2 Ağustos 1908], Nu: 2, s. 3-4.

[476] Bayur, *Türk İnkılâbı*, c. I, k. II, s. 69-72; *Tanin*, 21 Temmuz 1324 [3 Ağustos 1908], Nu: 3, s. 1-2; Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 36-37; Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 3; Kansu, *1908 Devrimi*, s. 165; Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'de *Hatt-ı Hümayun* ile Bahriye ve Harbiye nazırlarının Padişah tarafından tayinine karşı çıkmış, bu düzenlemenin Kanun-ı Esasi ve meşrutiyet üzerine yapılan yemine aykırı olacağını ifade etmiştir. Daha sonra kendisi de istifa etmiş, lakin istifası kabul edilmemiştir. bk. *Cemaleddin Efendi'nin Hâtırât-ı Siyâsiyesi*, s. 10-12; Ahmet İhsan Bey de Şeyhülislam'ın Harbiye ve Bahriye nazırlarının tayini hususundaki beyanlarının milletin yüreğine su serptiğini fakat sonucun hüsran olduğunu belirtmektedir. bk. Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım*, s. 213-214.

> gazetelerde böyle sözler işideceklerinden bahsedilse hemen isti'âze ederek korkunç rü'yâ görmekde olmak korkusuyla kulaklarını tıkarlardı. Meşrûtiyetin, Meclis-i Meb'ûsânın, hakk-ı hükûmetin farkında olmayan adamlar nasıl olur da bunun tatbîkine kıyâm edebilirler?"

denilerek de hükûmet üyelerinin meşrutiyetin tatbiki vazifesine memur olabilecek evsafta şahıslar olmadıkları üzerinde durulmaktadır. Hükûmet üyeleri içerisinde milletin itimat edebileceği yegâne zatın da Maarif Nazırı Hakkı Bey olduğu belirtildi.[477] Hüseyin Cahit Bey, Bâbıâli'yi tenkit ettiği bu makalesinde, "…İdâre-i istibdâdın kavâ'id-i keyfiyesiyle alışmış, irtikâb ve irtişâ [rüşvet] ile terakkî etmiş, hayâtlarını, terakkîlerini, sa'âdetlerini iltimâsa jurnalciliğe medyun bulunmuş kimselerin bir i'lân-ı resmî ile tashîh-i ahlâk etmeleri kâbil olamazdı..." demekte, görevlendirmelerdeki ehliyet ve liyakat hususunda ise şunları söylemektedir:

> "…Anlaşılıyor ki Bâbıâli hâlâ eski fikirlerinden ayrılamıyor. Hâlâ, iktidâr ve liyâkati rütbe-i vezâreti ve rütbe-i bâlâyı ihrâz etmiş kimseler arasında arıyor. Hâlbuki Bâbıâli düşünmüyor ki bizim memleketde rütbe-i hüccet liyâkat değildi. Kendilerinden istifâde edilecek adam yetişdirmeye hizmet edilmedi, câsûs yetişdirildi. İşte onun içindir ki bugün efkâr-ı 'âmmeye emniyet-bahş olacak Bâbıâli ile ricâli içinde arayıb arayıb Hakkı Bey'den başkasını bulamıyorlar. Yalnız rütbenin hüccet-i meziyyet sayılamayacağını Bâbıâli düşünürse milletin i'timâd edebileceği vükelâyı şimdiye kadar bulundukları me'mûriyetlerde isbât-ı liyâkat ve ciddiyet etmiş fakat silsile-i merâtib-i resmiyenin o kadar yükseklerine çıkamamış zevât içinde kolayca bulabilir."[478]

İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin hükûmet işlerine müdahale etmeye çalışması, gazetelerin muhalefeti ve halkın –özellikle de sürgünden dönenlerin- tepkisi Sait Paşa Hükûmeti'nin uzun ömürlü olmasının önünde kocaman bir engel oldu. Çünkü İttihâdçılar ve *devr-i sâbık* "mağdur"ları, kabinede görev alan isimlerden rahatsız idiler. Derhal devlette *devr-i sâbık* ricalinin kötü iz bırakmış şahıslarına yönelik tahkikat yapılmasını, ayrıca devlette tensikata gidilmesini, *devr-i sâbık* "mağrur"larının işten el çektirilmelerini arzu etmekteydiler.[479] İttihâdçılar, halk ve basın; Mabeyn Başkâtibi Tahsin, İkinci Kâtip Ahmet İzzet Holo, Bahriye

---

[477] Hüseyin Cahid, "Yeni Heyet-i Vükelâ", *Tanin*, 21 Temmuz 1324 [3 Ağustos 1908], Nu: 3, s. 1-2; Yine Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'nın da meşrutiyetin icaplarına göre hareket edecek bir şahsiyet olduğu belirtilmektedir. bk. *Aynı Yer*.

[478] Hüseyin Cahid, "Yeni Heyet-i Vükelâ", *Tanin*, 21 Temmuz 1324 [3 Ağustos 1908], Nu: 3, s. 1-2.

[479] Özkan, *Heyet-i Mahsûsalar*, s. 26; *Tensikat Kanunu*'na kadar yürütülen tasfiye işlemleri plansız bir şekilde yürütülmekteydi; ahalinin, İttihâd ve Terakki Cemiyeti merkezinin ve taşradaki İttihâd ve Terakki Cemiyeti şubelerinin baskılarıyla gerçekleşmekteydi. bk. Kırmızı, "Meşrutiyette İstibdat Kadroları", s. 339; *Devr-i Sâbık*ta jurnalcilik yapanların tasfiyeleri arzu edilirken ifrata da kaçılmaktaydı. *Devr-i Sâbık*a sunulan jurnaller bu sefer yön değiştirmiş İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne verilmeye başlanmış, jurnalcilik bir şekilde devam etmekteydi. bk. *Tevfik Biren'in Hatıraları*, c. 2, s. 103.

Nazırı Hasan Rami, Dâhiliye Nazırlığı yapmış olan Memduh, Tatar Şakir ve Kabasakal Mehmet Paşalar gibi pek çok isimden rahatsız idi. Hatta bunların bir kısmının görevden uzaklaştırılması için meşrutiyetin iadesinin hemen ardından Şeyhülislam'a bir liste de takdim edilmişti.[480] Sait Paşa Hükûmeti'nin bu beklentilere cevap verememesi ve başkaca sebepler, hükûmetin çok kısa sürede [5 Ağustos 1908] istifasına sebep oldu. Bu dönemde Saray'da da birtakım görevden almalar oldu. Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa ve Ragıp Paşa'nın Mabeyn ile ilişikleri kesildi.[481] Ayrıca Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa, Ebulhüda Efendi ve Bahriye sâbık Nazırı Hasan Rami Paşa'nın firar edecekleri yönünde şikâyetler Bidayet Müddei-i Umumiliğine iletilerek firarlarına müsaade edilmemesi gerektiği belirtildi. Bu şikâyetler ve istihbarat üzerine Zaptiye Nezareti tarafından Üsküdar ve Beyoğlu mutasarrıflıklarına gerekli tedbirleri almaları yönünde talimatlar verildi.[482] Neticede Ebülhüda Efendi ve İbrikdar Kamil Ağa ile Bahriye sâbık nazırı Hasan Rami, Dâhiliye sâbık nazırı Memduh, sâbık Şehremin Reşit, Tahsin, Zeki ve Agâh Paşalar firar endişesi ile derhal tevkif edildiler.[483] Tevkif edilenlerden birisi de sâbık Serasker Rıza Paşa idi; küçük oğlunun Vaniköy'ündeki hanesinde hasta iken 6 Ağustos 1908'de evden alınarak tevkif edildi. Rıza Paşa, tevkifi hakkında, elli senelik müşir rütbesine ve büyük devletlerin bütün nişanlarına haiz bir asker olduğunu belirterek "hiçbir kânûna, hiçbir hükme müstenid olmaksızın tevkîfhâneye giriyor idim." demektedir.[484] Bunun haricinde Polis müfettişlerinden Ahmet Hitâb Efendi ile Mazhar, Polis komiserlerinden Nuri, İshak Necati, Mahmut ve Basri Beyler de zabıta memuriyetlerinde istihdamları mümkün olamayacağı için açığa çıkarıldılar.[485] Ayrıca İttihâdçılar ve meşrutiyet taraftarlarının talepleri neticesinde bazı valiler de görevlerinden azledildiler. Bu aziller hem İtihâdçılar tarafından hem de halk ve basının önemli bir kesimince memnuniyetle karşılandı. Bu memnuniyetin bir ifadesi *Tanin* gazetesine şu ifadelerle yansımıştır:

> "İdâre-i sâbıkanın en mülevves [kirli, pis] vesâit-i icrâ'iyesinden, hafiyelerinden, zâlimlerinden olan Hicâz Vâlisi Râtib, Erzurum Vâlisi Abdulvahhab, Trabzon Vâlisi Ferid, Kastamonu Vâlisi Fuad, Beyrut Vâlisi

[480] İrtem, *Meşrutiyet Doğarken*, s. 83-84; Özkan, *Heyet-i Mahsûsalar*, s. 26; *Devr-i sâbık* ricâline yönelik bu tepkiler üzerine Dâhiliye Nazırı Memduh Paşa 30 Temmuz 1908 tarihinde azledildi. bk. İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, c. III, s. 1288.
[481] *Tanin*, 23 Temmuz 1324 [5 Ağustos 1908], Nu: 5, s. 3; *Tercüman-ı Hakikat*, 23 Temmuz 1324 [5 Ağustos 1908], Nu: 9826, s. 2; *Tanin*, 24 Temmuz 1324 [6 Ağustos 1908], Nu: 6, s. 3.
[482] *Tanin*, 23 Temmuz 1324 [5 Ağustos 1908], Nu: 5, s. 4.
[483] *Tanin*, 24 Temmuz 1324 [6 Ağustos 1908], Nu: 6, s. 3; İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, c. III, s. 1288-1289; Tevkif edilenlerden Zeki Paşa, "Kânûn-ı Esâsî'den memnun olduğunu, 'kabahatleri varsa o da Kânûn-ı Esâsî'den evvelki zamana 'â'id olduğunu' söyleyerek milletin 'afv ve safhına dehâlet etmişdir." bk. *Tanin*, 25 Temmuz 1324 [7 Ağustos 1908], Nu: 7, s. 3.
[484] Rıza Paşa'nın, tevkifi süreci hakkındaki anlatımı için bk. Rıza Paşa, *Hâtırât*, s. 63-70.
[485] *Tanin*, 24 Temmuz 1324 [6 Ağustos 1908], Nu: 6, s. 3.

> Mehmed Ali, Adana Vâlisi Bahri Paşa ve beyler azledilmişdir. İşte ahâliye emniyet verecek şeyler bu gibi icrâ'âtdır."[486]

Sait Paşa Hükûmeti'nin istifası akabinde 6 Ağustos 1908'de yeni bir hükûmet, meşrutiyetin ikinci hükûmeti, Kâmil Paşa Hükûmeti kuruldu. Bu hükûmetin üyelerine bakıldığında, hükûmet teşkilinde İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin etkisinin olduğu açıkça görülmektedir. Örneğin Trablusgarp Valiliği esnasında bölgedeki sürgün Jön Türklere çok iyi davranan Recep Paşa Harbiye Nazırlığı'na getirildi. Yine Midhat Paşa ve Namık Kemal Bey'in avukatlığını yapmış olan Manyasizade Refik Bey de önce Zaptiye Nazırı akabinde de Adliye Nazırı olarak kabinede yer aldı.[487] Cemiyet'in etkisi altında olduğu söylenebilecek olan Kamil Paşa Hükûmeti'nin kurulmasıyla çok kısa da sürse Saray'a karşı Bâbıâli-Cemiyet işbirliği başladı. Çünkü Cemiyet, bütün gücüyle hükûmeti destekleyeceğini bildirmişti.[488] Kamil Paşa Hükûmeti ile birlikte *devr-i sâbık* memurlarına yönelik tasfiye süreci de hızlandı; İbrikdar Rıfat Efendi ile Serhafiye Kadri, Şifre Kâtibi Mustafa, Şifre birinci kâtibi Esat ve Şifre kâtibi Süleyman Beylerin Mabeyn'deki vazifelerine gelmemeleri bildirildi.[489] Şehremaneti Meclisi bütünüyle lağvedilerek Reşit Bey'in reisliğinde yeniden bir meclis oluşturuldu.[490] Kastamonu Vilayeti Alay Beyi Faik Bey de devam-ı memuriyetine imkân olmadığından bahisle vazifesinden azledildi.[491] Kötü ahvalleri münasebetiyle Osmanlı Devleti'nin sefiri olmağa layık görülmeyen Washington Sefiri Mehmet Ali Bey ve Petersburg sefiri Hüseyin Hüsnü Paşa ile Paris sefiri Salih Münir Paşalar vazifelerinden azledildiler.[492] Yine Mekâtib-i Askeriye Müfettişi İsmail Paşa ve

---

[486] *Tanin*, 25 Temmuz 1324 [7 Ağustos 1908], Nu: 7, s. 4; Trabzon Vâlisi Ferit Bey, Trabzon halkının isteğiyle görevinden el çektirilmiş ve İstanbul'a çağrılmıştı. bk. *Tanin*, 24 Temmuz 1324 [6 Ağustos 1908], Nu: 6, s. 3; Kastamonu sâbık Valisi Fuat Bey'e mazuliyet maaşı verilmesi mevzuu Meclis-i Mebusan gündeminde değerlendirilmiş ve bu hususta şiddetli tenkitler getirilmiştir. Çankırı Mebusu Tevfik Efendi, Fuat Bey'in Kastamonu'ya geldikten sonra burada irtikâp ve istibdat çetesi vücuda getirdiğini ve pek çok kişiye zulmettiğini ifade etti ve bu gibi şahıslara maaş tahsisinin kat'î surette yanlış olacağını vurguladı. Yine Kastamonu Mebusu İsmail Mahir Paşa da, "Bu Fuat Bey, müstebitlerin gözüne girmek için o zavallıları gece saat 7.00'de yataklarından kaldırarak, her birini birer tarafa nefyettirmiş… Şimdi buna maaş tahsis eylemek doğru olamaz" demiştir. Bu görüşme için bk. *MM ZC*, D. I, C. 2, İçt. 1, 44. inikad, [9 Mart 1325], s. 388-393.

[487] *Tanin*, 25 Temmuz 1324, Nu: 7, s. 1; Aslında II. Abdülhamid, Recep Paşa'yı isteyerek kabul etmemiştir. Şeyhülislam Cemaleddin Efendi ve İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin ısrarları O'na bu adımı attırmıştır. bk. *Cemaleddin Efendi'nin Hâtırât-ı Siyâsiyesi*, s. 12.

[488] *Sabah*, 25 Temmuz 1324 [7 Ağustos 1908], Nu: 6777, s. 1; Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 39; Kamil Paşa'nın bu hükûmetindeki İttihâdçı desteği çok sürmeyecektir. Kısa süre sonra Cemiyet-Kamil Paşa ilişkileri gerilecektir.

[489] *Tanin*, 26 Temmuz 1324 [8 Ağustos 1908], Nu: 8, s. 3.

[490] *Tanin*, 30 Temmuz 1324 [12 Ağustos 1908], Nu: 12, s. 3.

[491] *Tanin*, 25 Ağustos 1324 [7 Eylül 1908], Nu: 38, s. 4.

[492] *Tanin*, 28 Temmuz 1324 [20 Ağustos 1908], Nu: 10, s. 3-4; Gazetedeki haberde Petersburg sefiri olarak Hasan Paşa ismi geçmektedir. Bu isim yanlış yazılmıştır; zira doğrusu Hüseyin Hüsnü Paşa olacaktır. Washington Sefiri Mehmet Ali Bey de Sultan Abdülhamid'in yakınındaki isimlerden Arap İzzet Paşa'nın oğludur.

kayın biraderi Miralay Esat Bey, mekteplerde hafiyelik usulünü ihdas ederek gammazcılık ve fitnecilikle askeri kuvvetleri mahvetmiş olmak iddiasıyla vazifelerinden azledildiler.[493] Erkan-ı Harp Reisi Halil Paşa da azledildi.[494] Meşrutiyetin iadesi akabinde Mekteb-i Harbiye'de okutulan kitaplar "istibdât mahsulü" denilerek yırtılmış; muallimlerin bir kısmı da "saray hizmetlisi" diyerek mekteplerden uzaklaştırılmışlardı.[495]

Devr-i sâbık memurları vazifelerinden el çektirilirken yerlerine hükûmetin münasip gördüğü kimseler tayin edildiler. Örneğin vazifesinden el çektirilen Beyrut valisi yerine Kudüs Mutasarrıfı Ekrey Bey, istifa etmiş olan Edirne valisinin yerine Siroz Mutasarrıfı Reşit Paşa, Selanik Valiliği'ne Şura-yı Devlet İstinâf Reisi Daniş Bey, Aydın Valiliği'ne Şehremini Rauf Paşa, Şehremanetine Zaptiye Nazırı Ziver Bey, VI. Ordu-yı Hümâyûn Müşiriyeti'ne de Manastır ciheti kumandanı Müşir Osman Paşa tayin edildi.[496]

II. Meşrutiyet'in ilânı akabinde, memuriyette devamlarının kendileri açısından uygun olmayacağını düşünen bazı kimselerin vazifelerini istifa suretiyle terkettikleri de görülmektedir. Tabii istifaların temelinde, meşrutiyetin getirdiği *devr-i sâbık* memurlarına yönelik öfke ve baskıların da etkili olduğu söylenebilir. İlgili istifalara yönelik *İkdam* gazetesindeki bir haberde şöyle denilmektedir: "İdare-i Sâbıka zamânında vazîfe-i resmiyelerini tecâvüzle jurnalcilik ederek lekelenen birtakım polis komîser ve efrâdı artık dikiş tutduramayacaklarını anlayarak kendiliklerinden terk-i me'mûriyet etmeğe başlamışlardır."[497]

Devr-i sâbık memuru olmanın ne derece sıkıntılı bir süreci beraberinde getirdiği Meclis-i Mebusan'da da görülmektedir. Örneğin Ergani'den mebus seçilen Niyazi Efendi'nin, -kendisi asla böyle bir şey olmadığını ifade etse ve "söyletmeden boyun urmak devr-i istibdâtın işidir" dese de- *devr-i sâbık*ta hafiyelik/jurnalcilik yaptığı iddiasıyla mebusluğu meclis tarafından kabul

[493] *İkdam*, 15 Temmuz 1324 [28 Temmuz 1908], Nu: 5091, s. 2.
[494] *Tanin*, 13 Ağustos 1324 [26 Ağustos 1908], Nu: 26, s. 4; Görevden almalar hakkında tasfilat için bk. Kansu, *1908 Devrimi*, s. 191-201; Vazifelerinden el çektirilen kişiler hakkında *devr-i sâbık*ta zulüm gördüğünü iddia edenler tarafından davaların açıldığı da görülmektedir. Örneğin Doktor Mehmet Sabri Bey bir şikâyetname ile İzzet Paşa, Mekâtib-i Askeriye Müfettiş-i Sâbıkı İsmail Paşa, Mekâtib-i Askeriye Meclis Reisi Mazhar Bey, Halep Vilayeti Maarif Müdürü Nadir Bey ve Şura-yı Devlet Aza-yı sâbıkasından Feyzi Efendi hakkında Bidayet Müddei-i Umumiliği'ne başvurdu. Bu şahısların müştereken tanzim ettikleri "hilaf-ı hakikat" jurnaller ile kendisinin haps ve nefyine sebep olduklarını belirtti. İlgili evrak Müstantık Esat Bey'e tevdi edildi. bk. *Tanin*, 19 Şubat 1324 [4 Mart 1909], Nu: 212, s. 4.
[495] Ahmet Bedevi Kuran, *Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi*, 1. bs., İşbankası Kültür Yay., İstanbul 2009, s. 113.
[496] *Tanin*, 28 Temmuz 1324 [20 Ağustos 1908], Nu: 10, s. 3-4.
[497] *İkdam*, 27 Temmuz 1324 [9 Ağustos 1908], Nu: 5103, s. 3.

edilmedi.[498] Aynı şekilde Balıkesir sancağı mebusu seçilen Liva Merkez Mutasarrıfı Sırrı Bey'in mazbatası da hafiyelik vb. iddialarla reddedildi.[499]

Meşrutiyetin iadesi akabinde *kaht-ı rical* üzere *devr-i sâbık* "meşhur"larının vazife almaya devam etmeleri mecliste ve birtakım çervelerde daima eleştiri konusu oldu. Örneğin Ferit Paşa'nın Heyet-i Ayan azası olması ve Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti tarafından Aydın Vali Vekilliğine tayin edilmesi Meclis-i Mebusan'da Ergiri Mebusu Müfit Bey tarafından eleştirildi. Müfit Bey, *devr-i sâbık* idarecilerinin yeni ve önemli vazifelere getirilmesini eleştirdiği konuşmasında Ferit Paşa'dan,

> "…bu adam, Memâlik-i Osmaniye'de kânûna mugâyir olarak birçok kişiyi nefyetdi tağrib etdi. Mahvetdi, berbad etti. Bunun yüz bin tane misâli vardır. Yalnız bendenizin meb'ûsu olduğum Ergiri Sancağı'nda birçok 'â'ileleri mahvetdi. Bundan dolayı böyle altı sene müddet, Hükûmet-i Müstebide'nin Sadrazamlığını etmiş olan bir adamın daha bizde Meşrûtiyet te'essüs etmeden büyük bir makâma geçirilmesini bir şübhe addederim."

diyerek bahsetti.[500] Müfit Bey'in bu düşüncesinin karşısında olanlar da mevcuttur. Örneğin Selanik Mebusu Rahmi Bey, *devr-i sâbık*ta sadece Ferit Paşa döneminde değil, Kamil Paşa ve Rifat Paşa dönemlerinde de birtakım sıkıntıların yaşandığını, birçok kimsenin nefye maruz bırakıldığını ifade etti. Müfit Bey'in konuşmaya müdahale ederek "*Hepsi zalimdir*" demesi üzerine Rahmi Bey, aslında, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin meşrutiyetin yeniden ilânı akabinde devlet yönetimini bütünüyle neden ele almadığını da açıklayan şu cevabı verdi:

> "Hepsi zâlimdir diyecek olur da, bütün me'mûrîn-i sâbıkayı bu sûretle lekeleyecek olursak o halde biz â'yânı kapatalım, vilâyetleri kapatalım, Babıâli ve nezâretleri kapatalım. Ergiri'den, veyâhûd diğer mahallerden Avrupa seyâhatleri yapmış, ahvâl-i 'âleme vâkıf olmuş adamlar getirelim. Bunlar için zamâna lüzûmumuz vardır. Bugün o adamlar elimizde müstahzar [hazır] değildir. Onları hükûmet istihzâr edecek, hükûmet yetişdirecek; fakat bugün eskilerden nâmuslu olanları, diğerlerine nisbetle en nâmuslusunu

[498] *MM ZC*, D. I, C. 1, İçt. 1, 25. inikad, [27 Kanunusani 1324], s. 526-535.
[499] *MM ZC*, D. I, C. 1, İçt. 2, 12. inikad, [25 Teşrinisani 1325], s. 230-231; Bingazi'den Yusuf Şetvan ve Şefik El-Müeyyed de benzer şekilde hafiyelikle suçlanmış, hatta Yusuf Setvan'ın mebusluğu da düşürülmüştür. Fakat daha sonra tekrar seçilmiştir. bk. *MM ZC*, D. I, C. 1, İçt. 1, 4. inikad, [10 Kânunuevvel 1324], s. 36-39.
[500] *Takvim-i Vekayi*, 12 Mart 1325 [25 Mart 1909], Nu: 161, s. 11; *MM ZC*, D. I, C. 2, İçt. 1, 44. inikad, [9 Mart 1325], s. 406.

> seçeceğiz. Bugün Ferid Paşalara, Said Paşalara milletin ihtiyâcı vardır. Onları bu gibi vilâyet işlerinde kullanmak hükûmet için en büyük bir muvaffakiyetdir…"[501]

Meşrutiyetle birlikte *devr-i sâbık* memurlarına yönelik tensikat gerçekleştikçe İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin bu durumdan –genel anlamda- hoşnut olduğu gözükmektedir. Zira münhal kadrolara kendi arzusu çerçevesinde atamalar yapmaya çalışacaktır. Örneğin Nasuhoğlu'nun verdiği bilgi çerçevesinde bakarsak Maliye'de 680 memur vazife yapmaktadır. Bunlardan yüksek maaş alan 350 kadarı vazifelerinden el çektirilmişler ve yerlerine Cemiyet'in istediği isimler atanmışlardır. Netice itibariyle Maliye'deki memur sayısı 700'e çıkmıştır.[502] Bu durum Cemiyet'in kadrolaşma yolunda tensikattan istifade etmeye çalıştığının göstergesidir. Nitekim Hüseyin Cahit, *Tanin*'deki başyazısında, tensikatın başladığından bahisle memur ve kâtiplerin açığa alınarak yerlerine yenilerinin atandıklarını belirtmekte ve yeni atamaların "şâyân-ı teşekkür" bir hadise olduğunu ifade ederek kalemlerin ıslahata muhtaç olduğunu vurgulamaktadır.[503] Hüseyin Kazım Kadri Bey de Cemiyet'in *devr-i sâbık* memurları çerçevesinde takip ettiği siyaseti eleştirmekte ve "Meslekten maksaddan ziyâde şahıslar himâye edilmekde idi. Bu fenâ bir usûl idi. Çünkü işbaşına getirilen her âdem İttihâd ve Terakki nâm-ı hesâbına hareket edecekdi." demektedir[504]. Balkan Harbi döneminde Kamil Paşa Hükûmeti'nde Dâhiliye Nazırlığı yapacak olan İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin amansız muhaliflerinden Ahmet Reşit Bey de hatıralarında, *devr-i sâbık* memurlarına yönelik İttihâdçıların tavrını ve memurların durumunu şu şekilde ifade etmektedir:

> "Memleketimizde hükümete geçmek isteyen bütün teşekküller gibi İttihad ve Terakki kulüpleri de, ancak memurların atanması ve görevden alınması yetkisinin kendilerinde olduğunu göstermek suretiyle, halkın gözünde hükümet nüfuzuna sahip görünmeye çalışmaktan başka bir şey yapmazlardı. Nitekim meşrutiyetin ilk aylarında her tarafta memurları sürgüne göndermek ve görev yerlerini değiştirmek ile işe başladılar."[505]

---

[501] *Takvim-i Vekayi*, 12 Mart 1325 [25 Mart 1909], Nu: 161, s. 12; *MM ZC*, D. I, C. 2, İçt. 1, 44. inikad, [9 Mart 1325], s. 407; Ferit Paşa lehinde ve aleyhinde beyanlar için bk. *Aynı Yer*, s. 405-414.

[502] Nasuhoğlu, *Hayatımın Tarihi*, s. 202-204; Findley ise 1908 itibariyle Maliye Nezareti'nde binden fazla, Hariciye'de de tahminî altı yüz şahsın vazifeli olduğunu belirtmekte, sayının kabarık olmasının tensikatı kaçınılmaz kıldığını ifade etmektedir. bk. Findley, *Bürokratik Reform*, s. 345.

[503] Hüseyin Cahid, "Siyâsiyât- Dâ'irelerde Tensikat", *Tanin*, 5 Ağustos 1324 [18 Ağustos 1908], Nu: 18, s. 1.

[504] Şeyh Muhsîn-i Fânî, *10 Temmuz İnkılâbı ve Netâyici*, İstanbul 1336, s. 20.

[505] Ahmet Reşit Rey, *İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim Yaptıklarım (1890-1922)*, yay. haz. Nur Özmel Akın, 1.bs., Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2014, s. 139; Ahmet Reşit Bey, Halep valiliği vazifesini yürütmekteydi. Nitekim 31 Mart Vak'ası sonrasındaki tasfiyeden nasibini aldı ve 14 Eylül 1909'da vazifesinden el çektirildi. bk. *Aynı Eser*, s. 156.

Kalemlerde ıslahat arzusunun yüksek perdeden dillendirildiği bu dönemde jurnalcilik de *devr-i sâbık*ta olduğu gibi yeniden öne çıkmaya başladı; çünkü bazı memurlar, amirlerinden ya da kalemlerde görev yapan diğer memurlardan beğenmedikleri şahsiyetleri *devr-i sâbık* adamı diyerek *Tensikat* komisyonlarına jurnalliyorlardı.[506] Tabii olarak bu durum devlette arzulanan tensikatın olabildiğince "adil" bir şekilde gerçekleşmesinin önünde önemli bir engel teşkil etmekteydi. O yüzdendir ki İsmail Hakkı Bey bir makalesinde daire-i askeriye ve mülkiyedeki küçük memurların amirlerine yönelik "Falanı falan me'mûriyete ta'yîn etmişler; istemeyiz, devr-i istibdâd mahsûlüdür. Falan âmiri 'azlediniz, devr-i sâbık yâdigârlarındandır." gibi taleplerde bulunduklarından bahsederek bu tür tavırlar içerisinde bulunulmasının meşrutiyetle bağdaşmayacağını belirtmektedir.[507] Hüseyin Cahit Bey de memur alımlarında sırf "mağdurîn-i siyasiyye" olması hasebiyle onların kayırılmaması gerektiğini belirterek şöyle demektedir:

> "…fakat me'mûrları azaltmağa bakarken mağdûrîn-i siyâsiyyemizi me'mûriyetlere pek teşvik etmemeli. Hele me'mûriyet bahşinde ilk aranacak şeyin mağdûriyetden ziyâde 'ehliyet' olduğunu hiç unutmamalıdır. Mağdûrîn-i siyâsiyyeyi gâyet sür'atle terfîh etmek bir vazîfe olduğu gibi devlet me'mûriyetlerini de ancak ehliyetli ellere tevdî' etmek de menâfi'-i 'umûmiye-i vatana ta'alluk eder bir vazîfedir."[508]

Tensikât meselesi çetrefilli bir mevzuu olduğu için İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin önemli isimlerinden Hüseyin Cahit Bey, meşrutiyetin iadesinin hemen akabinde, *devr-i sâbık* memurlarının durumları hakkında değerlendirmelerde bulunduğu "Kaht-ı Ricâl" başlıklı makalesinde *devr-i sâbık* memurlarından doğrudan doğruya fenalıklara sebep olmayanların affedilerek, ıslah-ı nefslerinin teminine çalışılması gerektiğini vurgulamıştı. Hüseyin Cahit Bey'in *kaht-ı ricâl*den muzdarip olmamak için ne yapılması gerektiğiyle ilgili önerisi aşağıdaki gibidir:

> "…Bugün memleketimizi ıslâha 'azmeden erbâb-ı ictihâd iki mecbûriyet-i kat'iye karşısında bulunuyor. Ya mâzînin bütün karanlıklarını karıştırarak hafâyâ [gizli şeyler] ve esrârı ortaya dökmek, yâhûd birçok şeyleri meskût bırakarak üzerine bir 'afv ve nisyân örtüsü çekmek. Adam kahtlığından muzdarib olmamak için

[506] Özkan, *Heyet-i Mahsûsalar*, s. 32-33.
[507] İsmail Hakkı, "Me'mûrlar ve Âmirler", *Tanin*, 22 Ağustos 1324 [4 Eylül 1908], Nu: 35, s. 1-2; Ahmet İzzet Paşa, tensikatın gerekliliğine vurgu yaptıktan sonra bunun adaletle yapılmasını önemini belirtmekte, fakat cemiyetin doğru bir esasın uygulanmasında ciddî hatalar yaptığını ifade etmektedir. Tensikatın gerekliliği hususunda şöyle demektedir: "Hükümet daireleri hiçbir zaman tembeller evi veya âcizler yurdu olamaz." bk. Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, c. I, s. 92.
[508] Hüseyin Cahid, "Siyâsiyât - Mağdûrîn-i Siyâsiyyenin Mutâlebi", *Tanin*, 26 Mart 1325 [8 Nisan 1909], Nu: 247, s. 1.

> ikinci şıkkı tercîh etmek zarûridir. Ve fi'l-hakîka aransa, doğrudan doğruya mûcid-i seyyiât olmayanlar için esbâb-ı muhaffefe de mefkûd değildir. Bunların hepsini bugün reddetmek bâb-ı nedâmeti, bâb-ı salâhı 'unf [şiddet, kabalık] ile yüzlerine kapayarak alınlarına bir nişâne-i tel'în urmak, nâmlarını teşhîr ederek bundan sonra onları bi'l-zarûre fenâ adamlar sırasında bırakmak demek olacakdır. Böyle yapacağımıza kâbil-i 'afv derecede bulunan eski dalâllerini, eski müsâmahâlarını, eski hatâlarını 'âlîcenâbâne unutarak, bundan sonra yapabilecekleri fenalıklara hiçbir ma'zeret bulamayacaklarını ihtâr ile berâber ıslâh-ı nefs etmelerini taht-ı te'mîne alırsak hiss-i insâniyete, fikr-i siyâsete daha muvâfık bir hareketde bulunmuş oluruz."[509]

Yine *Tanin* gazetesindeki "Küçük Me'mûrların Ne Kabâhati Var?" başlıklı bir yazıda da emir kulu mesabesinde çok defa da istemeyerek ya da bilmeyerek fenalıklara sebep olmuş pek çok küçük memurun bulunduğundan bahsedilerek, bu kişilerin bundan sonraki süreçte vatan ve millet menfaati çerçevesinde hareket etmesi gerektiği vurgulanmış, küçük memurları rahatlatacak adımların atılması gerektiği belirtilmişti. Ayrıca küçük memurlarla uğraşarak küçük defterleri karıştırmanın bir faydası olmayacağı aksine sorunlar yumağına sebebiyet vereceği ifade edilmişti.[510] *İttihâd ve Terakki* gazetesi de bir "İhtâr-ı Mahsûs" ile bütün memurların,

---

[509] Hüseyin Cahid, "Siyâsiyât – Kaht-ı Ricâl", *Tanin*, 31 Temmuz 1324 [13 Ağustos 1908], Nu: 13, s. 1.

[510] "Küçük Me'mûrların Ne Kabâhati Var?" başlıklı yazı aşağıdaki gibidir: "…Birçok küçük me'mûrların me'mûr olmak sâ'ikasıyla isteyerek istemeyerek 'umûmî ribka-i kahr ve esâreti [kahır ve esaret ilmeği] altında tutanların bâzîçe ve veyâ vâsıta-i icrâat ve hevesâtı olduklarını bilmeyen var mıdır? Çok def'a istemeyerek, bilmeyerek bütün o fenâlıkları yapdıklarından dolayı, hukûk-ı hürriyet-i milletin tamâmen istirdâd eylediği şu günlere, vicdânen peşîmân olarak bundan böyle menâfi'-i hakîkiye-i millet ve vatana en parlak hidmetler etmeğe hâzırlananlar da pek çokdur. Bunlar efkâr-ı 'umûmiyenin şu cereyân-ı serî'i karşısında hâlâ mebhût [şaşkın] ve mütehayyir, ne olduklarından ve ne olacaklarından mütelâşî, nîm-i hâib [yarı ümitsiz/mahrum], fakat şübhe yok ki oldukça müsta'fî ve tâib [tövbekâr] bir hâlde düşünüb duruyorlar. Bunlar arasında senelerden beri şu'âbât-ı idârenin [idâre şubelerinin] birinde peydâ-yı ihtisâs etmiş, çalışmış, çabalamış, yalnız ara sıra yâ gördüğü tazyîk veyâ tama' [açgözlülük] etdiği beş on paranın sevkiyle mensûbîn-i istibdâddan aldığı yolsuz emirleri, onun bunun keyf ve arzusunu icrâ için çirkin ser-fürûlarda [baş eğmelerde] bulunmuşlar. Bugün bu gibiler istinâd eyledikleri kuvvet-i nuhuset-engîzin [uğursuzluk yayan kuvvetin] yıkılması üzerine muvâzenet-i emel ve ma'îşetlerini gâib etmek üzere olduklarını anlayarak ve ötede beride koparıb durdukları hamiyyet yaygarasına rağmen yine fenâ hâlde düşünüyor, hattâ bir parça da eser-i havf ve telâş gösteriyorlar…

Hiçbir seyyienin cezâsız kalmayacağı tabî'î ise de esbâb ve şerâit-i muhîtiyede tahfîf-i 'itâb ve cezâda kâr-ger [nüfuzlu] te'sîr olduğu düşünülünce bugün şâyân-ı merhamet bir âvârelik içinde titreyib duran bu gibileri tatmîn ve te'mîn etmek îcâb ediyor…

Şimdiye kadar ne halk ne de cem'iyyet tarafından mantık ve merhamet hâricinde hiçbir tasaddî ve tecâvüz görülmedi; husûsiyle sû'-i niyet ve sû'-i isti'mâllerinden dolayı efkâr-ı 'umûmiyenin şiddetle muâheze eyledikleri mahdûd ve ma'rûf sergerdelerden 'ibâret olub fezâhat ve şenâ'ati bunlara doğrudan doğruya te'sîs-i nisbet ile pek taşkın bir hadde vardırmayanları milletce kısmen ma'zûr görülecekleri ve ancak usûl ve seyyiât-i evveliyelerinden kat'iyyen eser göstermemek ve memleketde bugün tamâmıyla te'essüs-pezîr olan ahvâl-i meşrûtiyet ve Kânûn-ı Esâsî ahkâmına sâdık ve hürriyet-i ümmete karşı gelebilecek her kuvvet ve teşebbüse mu'ârız ve müdâfi' bulunmak şart-ı esâsîsi ile bu gibilerin târîhçe-i seyyiâtını sükût ile geçişdirmek şu muhterem halk ve ümmetin gösteregeldiği 'uluvv-i cenâba [cömertliğe] bir zamîme-i fâika [üstün bir ilave] teşkîl eder.

Evet, bu böyle olmalı ve herkesi o mülevves mâzînin küçük me'mûrlara 'âid olan sahâif-i zell-i meskenetini [yanlışların yapıldığı beceriksiz sahifeleri] kapamalı; bilmem hângi müstebid ve müteneffizin [sözü geçen nüfuzlu kimsenin] sâika-i cebr ve zoru ile yapılmış olan mini mini fenâlıkları unutmalıdır. Çünkü bu küçük defter-i seyyiât da öyle uzun uzadıya tedkîk edilecek olursa, o vakit şâ'ir-i nezîhemizle berâber 'Kaç nâsiyemiz vardır çıkacak pâk u

haklarındaki suizanlara istinaden memuriyetlerinden azledilemeyeceklerini beyan ettiği aşağıdaki yazıyı yayınlanmıştı:

> "Bu me'mûrlar idâre-i meşrûta altında hüsn-i hidmet etmeyecekler midir. Bunlar değişdirilecek olur ise yerlerine kim kâ'im olacakdır… Devr-i sâbık me'mûlarının devr-i hâzırdaki vaz' ve tavırlarına dikkat etmeli… Bu me'mûrlar yalnız idâre-i müstebide me'mûru olduklarından dolayı hod-be-hod [kendiliğinden] 'azledilmeleri gibi devr-i hürriyet ve ma'deletle kâbil-i te'lif olamayacak bir talebde bulunmamalıdır…"[511]

Meşrutiyetin iadesi sonrasındaki bu uyarılar çok da dikkate alınmadı ve küçük ya da büyük memur olduğuna bakılmayarak –yukarıda bahsedildiği üzere- bütün kalemlere teşmil edildi. Nitekim bu durum tensikatın adaletsiz gerçekleştirildiği yönünde tenkitleri beraberinde getirerek, "mağduriyet" vurgusuyla muhalefeti güçlendiren önemli bir etken oldu.

2.2. İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne Karşı Ortaya Çıkan Muhalefet

II. Meşrutiyet'in ilânıyla birlikte iktidar erkini ele geçirmek gayesine matuf olarak Saray, özellikle de Bâbıâli ve İttihâd ve Terakki Cemiyeti arasında ciddî bir mücadele baş göstermişti. Meşrutiyetin iadesinin getirdiği yeni durum Saray'ın nüfuzunu önemli ölçüde kırmış olsa da özellikle Cemiyet ile Bâbıâli arasında yer yer çekişmelere sebep olmuştu. Bâbıâli, Âli Paşa ve Fuat Paşa gibi kudretli sadrazamlar döneminde olduğu gibi yönetimde etkili olabilmenin mücadelesini vermekteydi. Nitekim İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin meşrutiyetin iadesi sonrasında iktidar erkini bütünüyle ele alamaması ve ilk etapta kendisini "nezaret ve teftiş" ile sınırlandırması Bâbıâli'yi kısmen de olsa umutlandıran bir gelişmedir.[512] Özellikle bu iki taraf

---

dırahşân?' [kaç alnımız vardır pak ve temiz çıkacak] istifhâm-ı mâ'nîdârını [manidar sualini] tekrardan başka çâre kalmaz.

Asıl müttehimler, müteşebbisler, memleketi şu hâl-i harâb ve berbâdîye getirenler sıra ile birer birer cezâlarını buluyorlar ve bulacaklar. Artık öteki zavâllıları, ben on kuruş çalanları, pek pek şümûlsüz zarârlar îrâs edenleri, sadaka-i sa'âdet-i hürriyet olmak üzere, 'afv ederek o karanlık ve korkunç mâzî ile bu parlak ve nâzende istikbâl arasına bir hatt-ı fâsıl çekivermeli." bk. *Tanin*, 27 Temmuz 1324 [9 Ağustos 1908], Nu: 9, s. 2.

[511] *Tanin*, 24 Ağustos 1324 [6 Eylül 1908], Nu: 37, s. 3.

[512] Cemiyet'in ilk başlarda "nezaret ve teftiş" ile yetinmek zorunda kalmasının sebepleri Hüseyin Cahit'in bir makalesinde belirtilmektedir. İlgili makalede şöyle denilmektedir: "…Devr-i sâbık hiçbirimizi idâre adamı olmak üzere hazırlamadı. Bugün iş görebilecek olan adamlarımız o zamân me'mûrîn-i devlet arasına sokulamazdı. Sokulabilenleri de iş başına kadar çıkamadı. Eski iş başıları içinde ise tâm bugünün, husûsiyle bugünden daha mühim olan âtînin adamı olacaklar nâdirdir. Hepimiz idâre-i meşrûtiyeti, idâre-i hükûmeti nazarî olarak biliyoruz. Gümrüklerin nasıl olmasını, vergilerin nasıl alınmasını, mânevraların nasıl yapılmasını, zırhlılarda ne gibi evsâf bulunmasını bilenlerimiz çokdur. Fakat bunları iş üstünde görmüş, tatbîk etmiş tecrübekârlar ararsak pek az bulunur. İdâre-i meşrûtiyet gâyet nâzik, hassâs, müşevveş bir mâkinedir. Bu mâkineye yalnız nazarî ma'lûmât ile yaklaşacak, onu işletmeğe teşebbüs edecek olursak nâzik bir noktasını kırmak, sonra ta'mîri için pek kıymetli vakitler sarf etmek mecbûriyetinde kalmamızdan korkuyorum…" bk. Hüseyin Cahid, "Siyâsiyât – Islahata Nereden Başlamalı?", *Tanin*, 1 Ağustos 1324 [14 Ağustos 1908], Nu: 14, s. 1; İttihâd-ı Osmânî Cemiyeti'nin kurucularından ünlü Jön Türk

arasında olabildiğinde temkinli bir mücadele yürütülmekteydi. Fakat meşrutiyetin iadesinden 31 Mart Vak'ası'na doğru giden süreçte Cemiyet günden güne güç kaybetmekte, dönemin ortaya çıkardığı sorunlar Cemiyet'i zor durumda bırakmaktaydı. Üç taraftan birinin gücü tamamıyla ele alamaması özellikle Cemiyet'in şimdilik "nezaret ve teftiş" ile yetinmesi, üç tarafın iktidar mücadelesi ve bu çerçevede takip ettikleri siyaset, kontrol edilemeyecek muhalif hareketlerin zemini olarak değerlendirilebilir. Nitekim bu zeminde birtakım muhalif hareketler ortaya çıkacak ve bu hareketler daha çok İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ni hedef alacaklardır.

Cemiyet'e karşı ortaya çıkan muhalefetin sebepleri üzerine ana hatları ile şunlar söylenebilir. Evvela Cemiyet'in "nezaret ve teftiş" bağlamında hükûmetler üzerinde etkili olmaya çalışması Bâbıâli tarafından tepki ile karşılanmıştır.[513] Ayrıca II. Meşrutiyet'in ilânı ve Kanun-ı Esasi'nin tekrar yürürlüğe girmesi neticesinde ülkenin genel gidişatının bir an evvel düzeleceği, bütün sorunların halloluvereceği yönünde abartılı beklentiler mevcuttu; bu beklentiler yeterince karşılık bulamayınca elbette hayal kırıklıkları ortaya çıkacaktır.[514] İsmet İnönü'nün meşrutiyet ve

---

İbrahim Temo Bey de Paris'te iken Ahmet Rıza, Babanzadelerden Hikmet, Doktor Nazım, Yusuf Akçura ve Ferit Beylerin hazır olduğu bir toplantıda benzer duruma işaret etmekte ve şöyle demektedir: "Yahu, biz toplanıp hasbihal ediyoruz ve dertleşiyoruz, Osmanlı idaresini, başımızda bulunan bu istibdad belasını tenkid edip duruyoruz. Ya birgün Abdülhamid insafa gelir, tuttuğu yolun çıkmaz bir sokak olduğunu anlar ve etrafındaki muzır mikropları temizleyerek, buyurun efendiler, bu idare arabasının dizginlerini elinize vereyim, geliniz ıslâhata başlayınız, vatanı kurtarınız derse? Biz yalnız kuru bir tenkidle vakit geçirdiğimiz için bir hazırlığımız, ciddî bir programımız yoktur. Vatana dönüşümüzde iş başına geçersek, ne yapabiliriz? Biz her şubede, birer program dahilinde iş görmek ve ıslâhata başlama için şimdiden hazırlanmalı ve adam yetiştirmeliyiz." bk. *İbrahim Temo'nun Anıları*, s. 157; İbrahim Temo Bey'in bu ifadeleri, Jön Türklerin çok da hazırlıklı olmadıklarını göstermektedir.

[513] Hüseyin Cahit Bey, *Talât Paşa* adlı eserinde bu hususta şöyle demektedir: "İttihat ve Terakki aleyhinde bulunan en birinci tasavvur hükûmete müdahale etmesi keyfiyeti idi. Mesul mevkide bulunmıyan gizli bir heyetin sadrazama veya nazırlara emir vermesi 'muahheze' olunuyor, gizli eller, 'ervah-ı habise' gibi tâbirler kullanılıyordu." bk. Yalçın, *Talât Paşa*, s. 20.

[514] *Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, s. 41; *Ressam Naciye Neyyal'in Mutlakiyet, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları*, yay. haz. Fatma Reza Hürmen, 1. bs., Pınar Yay., İstanbul 2000, s. 235; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musâhabeleri*, s. 353-354; Yalçın, *Siyasal Anılar*, s. 72; Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü, Osmanlı'nın Son Günleri*, çev. Nihal Önol, 2. bs., Epsilon Yay., İstanbul 2005, s. 78; Cemiyeti eleştiren İsmail Hami Danişmend, Meşrutiyetten beklentiler hakkında şunları söylemektedir: "Halka her türlü hürriyetler ve her nevi saâdetlerle şetâretler bol keseden va'dedilmiş, matbûâtın birdenbire serbest oluvermesi efkâr-ı umûmiyyenin ilk sarhoşluk anlarında bütün bu telkinâta inanmasıyla neticelenmiş, mâhiyyeti henüz meçhul olan 'Cemiyet-i Mukaddese' her yerde alkışlanmış; her tarafta İttihâd ve Terakki şûbeleri kuruluvermiş ve göz kamaştırıcı 'Hürriyet, Adâlet, Müsâvât, Uhuvvet' devirciğinin siyasî hususiyetlerine âit yeni ıstılâhlar derhal taammüm etmiştir: Meselâ 'Cemiyet-i mukaddese' demek, 'Müncî-i millet' sayılan 'Osmanlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti' demektir!" bk. İsmail Hami Danişmend, *31 Mart Vak'ası*, 3. bs., İstanbul K.evi, İstanbul 1986, s. 14; İsmail Habib Bey de *Açıksöz*'deki "Meşrûtiyet'in Hatâsı" başlıklı yazısında II. Meşrutiyet'in ilk günleri hakkında şöyle demektedir: "Papazlar hocalarla öpüşüyor, Dimitri Ahmedle kucaklaşıyor, Kirkor Hasanla sarmaşıyor, herkes yekdiğerinin kardeşi oluyordu. Kavmiyet ihtilâfları değil din ihtilâfları bile kalkıyor, lisân ayrılıkları değil 'kitâb' ayrılıkları bile unutuluyordu. Artık mâzi bir hurâfe, Türkiye yekpâre bir kavm, vatan kavgasız bir cennet olacakdı: İşte Meşrûtiyet'in i'lânında birkaç hafta böyle bir rü'yâ yaşadık!" bk. İsmail Habib, "Meşrûtiyet'in Hatâsı", *Açıksöz*, 23 Haziran 1337 [23 Haziran 1921], Nu: 216, s. 1; Tevfik Bey de hatıralarında, Bursa'da meşrutiyetin iadesi sonrası bir otelde ziyafet verildiğini, müslim, gayrimüslim pek çok kişinin katıldığını, papazlar ile sarıklı hocaların kucaklaştıklarını ve meşrutiyeti/hürriyeti tebcil yolunda nutuklar irat edildiğini ifade etmektedir. bk. *Tevfik Biren'in Hatıraları*, c. 1, s. 486; Hüseyin Kami Bey de *Divânçe-i Dehrî* adlı eserinin girizgâhında meşrutiyetin iadesinin ilk günlerini şöyle tasvir etmektedir: "Memleket otuz üç senelik bir

Kanun-ı Esasi'nin ilânından beklentilere yönelik aşağıdaki ifadeleri dönemin kaynaklarının birçoğunun görüşünü bu bağlamda ortaya koymaktadır:"Bir kanaate çok samimi olarak sağlam duruyorduk: Kanunu Esasi iç politika ve dış politikanın bütün aksi cereyanlarını yenecek ve hiç güçlüğe uğramadan saat gibi düzgün işleyen bir idare kurulacaktı."[515] Yine yukarıda bahsedildiği üzere, Abdülhamid devri ricaline yönelik meşrutiyetin iadesi sonrasındaki uygulamalar, üst düzeyden alt düzeye kadar devlet memurlarına yönelik hakaretler, görevden almalar, sürgüne göndermeler ve saire de Cemiyet'e karşı muhalefeti güçlendiren bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Meşrutî idareye geçildikten sonra belli çerçevede vazifeden el çektirmelerin olması zaten kaçınılmazdı; çünkü *hamidî dönem* bürokratlarının Jön Türklere yönelik baskıları aşikârdı ve Jön Türkler vazife başındaki memurların bir kısmından ciddî manada rahatsız idiler. Hatta gerek İttihâdçılar gerekse de Jön Türkler, bu börokratların görevden alınmasını arzulamaktaydılar. İstenen ciddî bir tensikat idi ve yapıldı; ancak tensikat uygulaması devlet işleyişindeki problemlerin çözümüne istenilen katkıyı sağlayamadığı gibi "tensikatzadegan" sınıfının ortaya çıkmasına sebep oldu. Yani meşrutiyetin iadesi sonrasında görevden almaların sınırlı olarak gerçekleştiril(e)memesi, *hamidî dönem*de küçük-büyük memuriyet elde edenlerin kahir ekseriyetinin belli oranda meşrutiyetin önünde engel olarak değerlendirilmesi ve vazifelerinden el çektirilmeleri yeni düzene küskün bir zümrenin ortaya çıkışını sağlamıştır.

İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne karşı ortaya çıkan muhalefette İttihâdçı bazı mektepli subayların olumsuz davranışlarının da etkisinin olduğu söylenebilir. Örneğin Edirne'deki meşrutiyet kutlamalarına Cemiyet adına Erkân-ı Harp Yüzbaşısı Ruşeni, Yüzbaşı Ragıp Rıfkı ve Drama Ceza Reisi Azmi Beyler ile beraberlerinde bazı şahıslar katıldılar. Bu kutlamalarda konuşma yapan Ruşeni Bey, konuşma sonrası kürsüden inerken bir binbaşının göğsünde bulunan

---

istibdâddan kurtuldukdan sonra birden bire hürriyet karşısında bulundu. Biz hepimiz çıldırmışdık. Hocalar, hahamları; papaslar yerleri öpüyordu. Hiç unutmam Tepebaşı bağçesinde bir nutuk ediyordum. Ermeni bir hamâl beni kucaklayarak ağlaya ağlaya çok şükür bu günü de gördük diye yüzümden gözümden öpüyordu. Avrupa bizi, biz Avrupa'yı alkışlıyorduk." bk. Dağıstanlı Dehrî Efendi, *Dîvânçe-i Dehrî*, Nefaset Matb., İstanbul 1327, s. 3; Mevlânzâde Rıfat Bey de İstanbul'a vasıl olduğundaki manzarayı tehlikeli görmekte ve meşrutiyetin iadesi akabindeki durum hakkında şöyle demektedir: "İstanbul'a vüsûlümüzde ahvâli tedkîk etdik. Fenâ ve muhâtaralı alâim [işaretler] gördük. Evet, millet de, hükûmet de, hattâ nigehbân-ı meşrûtiyet sıfatını alan 'İttihâd ve Terakkî' Cem'iyeti erkânı da sekerât-ı inkılâb [inkılâp sarhoşluğu] içinde çalkanmakda idi…" bk. Mevlânzâde Rıfat, *Hakk-ı Vatan*, s. 6; Meşrutiyetin iadesinin ilk günleri hakkında Bayur da benzer şeyler söylemekle birlikte "bir jurnal yiyerek sürülmek korkusunun" kalktığını da ifade etmektedir. bk. Bayur, *Türk İnkılâbı*, c. I, k. II, s. 65; Rıza Nur da meşrutiyetin iadesi sonrasındaki algı hakkında hakkında Cemiyet mensuplarını "Bu cahil zavallılar zannediyorlardı ki Meşrutiyet her derde devadır…" diyerek eleştirmektedir. bk. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Altındağ Y.evi, İstanbul 1967, c. 1-2, s. 278; Meşrutiyet ve Kanûn-ı Esasi'den beklentiler hususunda tafsilat için bk. Alkan, *Selanik İstanbul'a Karşı*, s. 54-61.

[515] İnönü, *Hatıralar*, s. 49; Kaygusuz da "Hürriyet rüzgârının hafif hafif esmesi ve tatlı tatlı yüzlerimize temas etmesi ile hepimiz içmeden mest olmuşduk. Meşrutiyetin ilâniyle bir anda her şey düzene girmiş, memleket refah ve saadete kavuşmuş sanıyorduk" demektedir. bk. Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, s. 32.

nişanı koparıp yere attı ve ayakları altına alarak çiğnedi[516]; yine "Padişahım çok yaşa" levhalarını gören Ruşeni Bey, "Bu menhus levhalar hâlâ burada neden asılı duruyor! Biz onu şöyle yaptık, böyle yaptık!.." diyerek kılıcı ile bu levhaları parçaladı.[517] Kutlamalar sürecince Sultan II. Abdülhamid'e yönelik çok ağır eleştiriler hatta hakaretler dile getirildi. Bu durum II. Abdülhamid'e bağlı olan askerler arasında tedirginliğe sebep oldu. Sultanın İttihâdçılar tarafından öldürüleceği yönünde konuşmalar yapılmaya başlandı[518] ve Kolağası Ömer ve Alay Müftüsü Yahya Efendiler gibi isimlerin önayak olmasıyla -"Küçük ölçüde bir Otuzbir Mart" olarak değerlendirilen- Cemiyet'e karşı bir ayaklanma ortaya çıktı. Bunun üzerine Abdülhamid'in sağlığına yönelik endişelerin giderilmesi amacıyla bazı şahıslar İstanbul'a gönderildiler ve Yıldız Sarayı'nda Sultan ile görüştüler. Görüşme olumlu bir şekilde neticelenerek Edirne'deki hadiselerin yatışmasını sağladı.[519] Ayrıca bu hadise, Cemiyet'e, Abdülhamid'in asker ve halk nezdinde dikkate alınması gerekecek derecede itibarının olduğunu göstermiş, Sultan'a karşı ifadelerde ölçülü olmaları gerektiğini de ortaya koymuştur.[520] Bu ve benzeri hadiselerin ordu içerisinde, Cemiyet'e yönelik hoşnutsuzlukların peydasında etkili olduğu açıktır. Huzursuzlukların bir kaynağı da alaylı-mektepli çekişmesidir. Nitekim Cemiyet ve mektepli subayların dahliyle dairelerde tensikat çerçevesinde pek çok alaylı subay "itaatsizliklerinden" şüphe edildiği için vazifesinden el çektirildi. Kısa sürede Hassa Ordusu'na mensup 1400 civarında alaylı subay kadro haricine çıkarıldı.[521] Alaylı subayların peyderpey açığa alınmaları, mektepli subaylara ve Cemiyet'e diş bilemeye başlamalarına sebep oldu. Nitekim 1909 başı itibariyle bakıldığında alaylı-mektepli rekabetinin had safhada görülmektedir.

İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne yönelik muhalefetin önemli unsurlarından biri de Jön Türklerdir. Jön Türkler, meşrutî idare uğrunda canlarını ortaya koyarak II. Abdülhamid idaresine karşı mücadele ettiklerini, bu uğurda sürgünlere maruz kaldıklarını belirterek meşrutî yönetimden maaş, memuriyet vb. birtakım taleplerde bulunmaktaydılar. Bâbıâli, özellikle de İttihâd ve Terakki Cemiyeti, sürgün Jön Türklerin tekrar memuriyet elde etmeleri, devlet kademelerinde

---

[516] Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1988, s. 31-32; Karabekir, *İttihat ve Terakki*, s. 226; İttihâdçılar, "Padişahım Çok Yaşa" yazılarını da indirtmişlerdir. bk. Akşin, *Jön Türkler*, s. 141.

[517] Karabekir, *İttihat ve Terakki*, s. 226.

[518] Karabekir, *İttihat ve Terakki*, s. 226-227; Akşin, *Jön Türkler*, s. 141.

[519] Apak, *Subayın Hatıraları*, s. 31-33; Karabekir, *İttihat ve Terakki*, s. 226-228; Serkan Yazıcı, "Edirne Ayaklanması (1908)", *Edirne'nin Fethi'nin 650. Yılı Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Trakya Üniversitesi Yay., Edirne 2012, s. 329-335; Yazıcı, *Osmanlı'da Siyasi Muhalefet*, s. 256-257.

[520] Edirne Vak'ası hakkında tafsilat için bk. Yazıcı, "Edirne Ayaklanması", s. 329-335.

[521] Naim Turfan, *Jön Türklerin Yükselişi, Siyaset, Askerler ve Osmanlı'nın Çöküşü*, çev. Mehmet Moralı, 1. bs., Alfa Yay., İstanbul 2013, s. 234-235; Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, 4. bs., İmge Kitabevi Yay., Ankara 2015, s. 44-45.

vazife almaları yönünde birtakım çalışmalarda bulundu; ancak bu çalışmalar sürgünden dönen Jön Türkler tarafından hiçbir zaman yeterli görülmedi. Nitekim yukarıda bahsedildiği üzere, istedikleri düzeyde "ilgi" görmediklerini düşünen *devr-i hamid*in sürgün Jön Türkleri, Cemiyet'e muhalefet etmeye başladılar. Hatta Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti adı altında örgütlenmeye de gittiler. Yine *adem-i merkeziyet* fikrinin en mühim temsilcisi ünlü Jön Türk Prens Sabahattin Bey'in görüş ve yönlendirmeleri neticesi olarak Ahmet Fazlı, Mahir Sait ve Celalettin Arif Beyler gibi isimlerin kurucusu olduğu, İttihâdçılara muhalif, Osmanlı Ahrar Fırkası (14 Eylül 1908) teşekkül etti.[522] Ahrar'ın *adem-i merkeziyet* fikri karşısında İttihâdçılar, *merkeziyetçi* bir anlayışa sahiptiler ve *adem-i merkeziyet* fikrinin ülkenin parçalanmasına sebep olacağını düşündükleri için bu fikre ve bu fikrin savunucularına sıcak bakmamaktaydılar. Osmanlı Ahrar Fırkası kurulduktan sonra İttihâdçıların meşrutiyetin iadesi sonrasındaki faaliyetlerinden memnun olmayan kesimlerin kısmen bu fırkaya yöneldikleri söylenebilir. Ayrıca devrin önemli simalarından Kamil Paşa'nın da bu fırkaya destek olduğu açıkça bilinmektedir.[523] Yine sürgünden dönen menfîlerin bir kısmı, devlet dairelerinden uzaklaştırılanlar [tensikatzadegan] ve mebusluk beklentisine sahip olup da beklentilerine cevap bulamayanlardan fırkaya iştiraklerin olduğu görülmektedir.[524] Hüseyin Cahit, anılarında, fırkaya geçişleri eleştirmekte ve bu hususta şöyle demektedir:

> "İçlerinde baskı yönetiminin yıkılmasıyla çıkarlarından yoksun kalanlardan ve eski hafiyelerden başlayarak sanki özgürlük uğraşı için Avrupa'ya kaçıp da oradaki karaktersizliklerinden ötürü İttihat ve Terakki

[522] Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 1, s. 175-176; Alkend, *Ahrâr Fırkası*, s. 43-44; Sina Akşin, "31 Mart Olayına Değin Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, (Doç.Dr. Cem Sar'a Armağan)*, XXVII/3 (1972), s. 548; Ahrar Fırkası hakkında tafsilat için bk. Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 1, s. 175-205; Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Osmanlı Ahrar Fırkası: Programı, İçtüzüğü, Beyannameleri", *Liberal Düşünce Dergisi*, 6 (1997), s. 101-117; Çapanoğlu, *Sosyalizm Hareketleri*, s. 39-42; Şenol Kaluç, "Osmanlı Ahrar Fırkası'nın Kuruluşu, Faaliyetleri ve Sonu", *Liberal Düşünce Dergisi*, 53-54 (2009), s. 191-227.

[523] Erkan Tural, "II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Partilerin Taşra Politikaları", *Amme İdaresi Dergisi*, 37/4 (2004), s. 63; *Tanin*, 9 Mart 1325 [22 Mart 1909], Nu: 230, s. 3; Süleyman Avanzade, *Ahrar mı İttihâd mı*, Karabet Matb., İstanbul 1911, s. 5; Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, s. 52; Bu fırkaya intisap hususunda Resneli Niyazi Bey'in de adı geçmiştir. Bunun üzerine *Sırât-ı Müstakim*'e bir telgraf gönderen Niyazi Bey hakkındaki haberleri yayan matbuatı da eleştirerek şöyle demiştir: "Serbesti ile Serbest İzmir'de Fırka-i Ahrâr'a intisabıma dâ'ir bir fıkra gördüm; külliyen yalân ve fesâd âmîzdir. İşte matbû'âtımızın hâlini görmeli. Matbû'ât bunu mu intizâr edecek? Vatanımızı kurtaran, ağızlarımızı açdıran İttihâd ve Terakkî Cem'iyeti değil mi? Buna ta'arruz küfrân-ı ni'met değil midir? Bu cem'iyetin maksadı sa'âdet ve selâmet-i vatandır. 'Ömrüm oldukca İttihâd ve Terakkî Cem'iyet-i muhteremesinin en 'âciz bir a'zâsı sıfatıyla muhterem milletime hidemât-ı fedâkârânede bulunacağımı ve bu 'azmimi ölümden gayrı hiçbir şey'in tağyîre imkân olamayacağını kemâl-i fahr ile i'lân ederim. Sâf-dil ahâlimizin terbiye-i ahlâka çok ihtiyâcları vardır. Matbû'atdan hidmet bekler iken menfa'at-ı şahsiye dolayısıyla bi'l-'akis fikirleri zehirletiyor. Vatanını seven bunlara ehemmiyet vermez; fakat günâhdır, artık yeter!.. Matbû'ât ve erbâb-ı mefsedetden insâf!.. 3 Mart 325 sene, İttihâd ve Terakkî Cem'iyeti 'âciz a'zâlarından Kolağası: Resneli Niyazi." bk. "Sırât-ı Müstakim Gazetesine", *Sırât-ı Müstakim*, 12 Mart 1325 [25 Mart 1909], Nu: 31, s. 79.

[524] Tural, *Bürokrasi*, s. 142.

> Cemiyeti'yle araları açılanlar ya da başka türlü bir anlaşmazlık yüzünden Cemiyet'e darılanlar, Cemiyet'ten yüz bulmamış serüvenciler. Türklüğe düşman Arap ve Arnavutlardan bazı serseriler bu küme içinde çoğunluğu oluşturuyorlardı."[525]

Prens Sabahattin'in yönlendirmeleri neticesinde ortaya çıkan bu fırka, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne *tekelci, yarı gizli ve diktatörlüğe* meyleden bir yapı olduğu iddiasıyla eleştiriler yöneltmekte[526] ve Fırka, *İkdam*, *Sabah*, *Yeni Gazete*, *Serbesti* gibi gazeteler tarafından da desteklenmekteydi.[527] Buna karşın Cemiyet de Prens Sabahattin ve adem-i merkeziyetçileri umûmî manada tehlikeli bulmakta ve bunların ülkede nüfûz elde etmelerinin önüne geçmeye çalışmaktaydı.[528] Bu sürece bakıldığı zaman meşrutiyetin yeniden ilânına değin meşrutî idare için bir ölçüde işbirliği içerisinde olan İttihâdçılar ve Jön Türklerin artık ayrışmış oldukları ve Jön Türklerin önemli bir kesiminin İttihâdçıların amansız muhalifleri haline geldikleri söylenebilir.

Meşrutiyetin yeniden ilânı akabinde *devr-i hamidî*de sürgüne maruz kalanların devlet merkezi İstanbul'a avdet etmeleri ve meşrutiyetin iadesiyle gelen umûmî af ile siyasî mahkûmlar yanında adi suçlara karışmış mahkûmların da bir şekilde serbest kalmaları, memlekette asayişin teminini güçleştiren bir gelişme oldu. Devlet merkezi İstanbul'da otoritenin tesisinde zorlanıldığı için asayişin sağlanmasında hükûmet ve güvenlik güçleri ciddî sıkıntılarla başetmek zorunda kaldılar.[529] Muhittin Birgen, meşrutiyetin iadesi akabindeki durumu "İttihat ve Terakki de,

---

[525] Yalçın, *Siyasal Anılar*, s. 80-81; Hüseyin Cahit Yalçın benzer görüşlerini *Tanin* gazetesindeki başyazısında da ifade etmiş ve bu yazıda, Ahrar Fırkası'nın, *devr-i sâbık* ricalinden ve menfaat çerçevesinde İttihâd ve Terakki Cemiyeti ile ters düşenlerden mürekkep olduğunu belirtmiştir. bk. Hüseyin Cahid, "İttihâd ve Terakki Cem'iyeti ve Ahrar Fırkası", *Tanin*, 15 Mart 1325 [28 Mart 1909], Nu: 236, s. 1.

[526] Seyitdanlıoğlu, "Ahrar Fırkası", s. 102; Bayur da eserinde, "İttihad ve Terakki ülkede son derece tekelci bir anlayışla çalışacak, her önemli yeri ele geçirmek isteyecek ve geçirecektir" demektedir. bk. Bayur, *Türk İnkılâbı*, c. II, k. IV, s. 201.

[527] Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 1, s. 180; Nitekim İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne muhalefet deyince ilk akla gelen gazeteler, *Yeni Gazete*, *Mizan*, *Serbesti*, *Osmanlı* ve *Volkan*'dı. bk. Ali Birinci, *Tarihin Hududunda, Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, 1. bs., Dergâh Yay., İstanbul 2012, s. 226.

[528] İttihâd ve Terakki Cemiyeti, *adem-i merkeziyet* fikrinin taşrada güç kazanmasının önüne geçmeye de çalışmıştır. Bu kapsamda Anadolu'da seyahat eden bazı adem-i merkeziyetçiler tutuklanmışlardır. bk. Kuran, *Jön Türkler*, s. 260-262; Kaygusuz da İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin bu fırkaya engel olmak için herşeyi yaptığını, Cemiyet'in fırkayı adeta çember içine aldığını ifade etmektedir. bk. Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, s. 52; Hüseyin Tayyar Bey'in Ahrar Fırkası hakkında bir jurnali için bk. *BOA., Y. EE.*, 141/10 [tarihsiz belge].

[529] Abdurrahman Şeref, *Tarih Musâhabeleri*, s. 352-354; Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları*, s. 171-172; Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. IX, s. 53-54; Devlet merkezindeki asayiş sorununun çözümü sadece güvenlik güçleri ile yeterli gelmediğinden Rıza Tevfik Bey ve Selim Sırrı Bey'in asayiş temini için uğraş verdikleri hususunda bk. Hilmi Uran, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, 1. bs., Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2008, s. 25; Yalçın, *Siyasal Anılar*, s. 52; Alkend, Rıza Tevfik hakkında şöyle demektedir: "…birkaç gün sonra ceketinin üzerine bir kayış kuşak geçiren Rıza Tevfik Bey altına da doru bir at peyda ettikten sonra nev'i kendine mahsus bir polis süvarisi olup ortaya çıktı ve gönüllü bir inzibat memuru halinde şehirde gezer tozar oldu." bk. Alkend, *Ahrâr Fırkası*, s. 35; Kaygusuz'un eserinde de "İttihat ve Terakki namına Filozof Rıza Tevfik, Sporcu Selim Sırrı, Şair Ömer Naci Beyler atlar üstünde mahalle mahalle gezip nutuklar söyliyor ve asayişi gözetliyordu."

memleket de, ilk devirde, böyle ne yaptığını, ne olduğunu bilmeyen bir anarşi hareketi içinde kalmıştı." diyerek özetlemektedir.[530] İstanbul'da asayişin temini yönündeki problemler, 31 Mart'a doğru giden süreçte huzursuzlukları arttırdığı için isyanın kolayca yayılabileceği bir zemine kısmen de olsa katkı sağlamıştır.[531]

Meşrutiyetin iadesi akabinde, bütün problemlerin çözülüvereceğine dair inancın en azından belli bir kesim üzerinde hâkim olduğu bir dönemde; 5 Ekim 1908'de Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilân etmesi,[532] 6 Ekim 1908'de Bosna Hersek'in Avusturya tarafından ilhâk edilmesi,[533] 13 Ekim 1908'de ise Girit meclisinin Yunanistan'a ilhâk kararı alması[534] ahalideki meşrutiyet beklentisine vurulmuş bir darbe olarak değerlendirilebilir.[535] Nitekim bu hadiseler, toplum nezdinde derin bir teessür ve tepkiyi beraberinde getirdiği gibi meşrutiyet karşıtı zümrelere de muhalefet argümanı sunmuş oldu. Meşrutiyet karşıtı zümreler, "meşrutiyetin ilk semeresi bunlar ise vây hâle" diyerek bu hadiselerin sorumlusu olarak meşrutiyet idarecileri ve İttihâdçıları görmüşlerdir.[536] Dolayısıyla ilgili yerlerin kaybının, huzursuzluğu artırdığı ve meşrutiyete yönelik tepkiler çerçevesinde muhalefete bir dayanak teşkil ettiği söylenebilir.

İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne yönelik muhalefeti daha da güçlendiren hususlardan biri de kurbanın hayattan sürgünüyle neticelenen siyasî suikastlerdir. Örneğin meşrutiyetin iadesi akabinde Yüzbaşı İbrahim, Yüzbaşı Ali ve sivil Şuayb Beyler Selanik İdadisi arkasındaki

---

denilmektedir. bk. Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, s. 32; Bu hususta eleştirel bir değerlendirme için bk. Osman Nuri Lermioğlu, *Halkın İstemediği İnkılâp: Meşrutiyet*, İstanbul 1976, s. 28-29.

[530] Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene, İttihat ve Terakki Neydi*?, yay. haz. Zeki Arıkan, 2. bs., Kitap Y.evi, İstanbul 2009, c. 1, s. 72.

[531] İstanbul'da asayiş problemiyle ilgili tafsilat için bk. Alkan, *Selanik İstanbul'a Karşı*, s. 75-80.

[532] *İkdam*, 23 Eylül 1324 [6 Ekim 1908], Nu: 5161, s. 1; Hüseyin Cahid, "Siyâsiyât - Bulgaristan'ın İ'lân-ı İstiklâli", *Tanin*, 23 Eylül 1324 [6 Ekim 1908], Nu: 67, s. 1-2; *İkdam*, 24 Eylül 1324 [7 Ekim 1908], Nu: 5162, s. 1; Ahmed Rasim, "Bulgaristan Hadisesi", *Sabah*, 24 Eylül 1324 [7 Ekim 1908], Nu: 6838, s. 1; *Sabah*, 24 Eylül 1324 [7 Ekim 1908], Nu: 6838, s. 1-2.

[533] "Yeni Bir Mesele ve Mukâtelemiz", *Tanin*, 24 Eylül 1324 [7 Ekim 1908], Nu: 68, s. 1-2; *İkdam*, 24 Eylül 1324 [7 Ekim 1908], Nu: 5162, s. 1-3; *İkdam*, 25 Eylül 1324 [8 Ekim 1908], Nu: 5163, s. 1-3; Tabii olarak bu durum eleştiri konusu olmuştur. Bir misal için bk. İsmail Hakkı, "Siyâsiyât – Avusturya'nın Maksad-ı Hakîkîsi", *Tanin*, 25 Eylül 1324 [8 Ekim 1908], Nu: 69, s. 1-2.

[534] *Tanin*, 2 Teşrin-i Evvel 1324 [15 Ekim 1908], Nu: 76, s. 3-4; *Sabah*, 3 Teşrin-i Evvel 1324 [16 Ekim 1908], Nu: 6847, s. 3-4.

[535] Hüseyin Kami Bey, Dîvânçe-i Dehrî de bu hususta şöyle demektedir: "…Ağzımızın tadı Bosna, Hersek ve Şarkî Rumeli ilhâkıyla bozuldu. Çokdan beri elimizden gitmiş olan bu memleketler ta'vîz-i nakdî mukâbilinde ecânibe terk edildi. Ba'zılarımız bunu takdîr, ba'zılarımız takbîh etdik. Bizim buna hüküm vermekliğimiz câ'iz olmadığından bu hakkı târîhe bırakdık." bk. Dağıstanlı Dehrî Efendi, *Dîvânçe-i Dehrî*, s. 3; Ahmet Emin Bey, hatıralarında, II. Meşrutiyet'in ilânı sırasında Bosna ve Hersek, Doğu Rumeli ve Girit'in Osmanlı'dan kopmuş ve çok bağlılığı çok gevşemiş üç saha olduğunu ifade etmekte, akıllıca hareket edilmediği için Balkanlarda dostlukların pekiştirilmediğini belirtmektedir. İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin "ifrat yolunu" tercih ettiğini, bu tercihin de Balkanlardaki muvazeneyi kökünden bozarak harplerin birbirini kovalamasına sebep olduğunu vurgulamaktadır. bk. Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, s. 96.

[536] Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları*, s. 17; Aydemir, *Enver Paşa*, c. II, s. 124.

mezarlıkta, topçu alayı müftülerinden Mustafa Efendi de Manastır'da hafiyelik yaptıkları iddiasıyla öldürülmüşlerdi.[537] Yine *idâre-i sâbıkanın en müthiş hafiyelerinden olan İsmail Mahir Paşa*'nın Sultan Mahmut Türbesi civarında katledilmesi[538] hem Cemiyet'e yönelik tepkiyi beraberinde getirdi, hem de bir "korku iklimi" ortaya çıkardı. Özellikle *Serbesti* gazetesi sermuharriri Hasan Fehmi Bey'in Galata köprüsünde vurulması toplum nezdinde Cemiyet'e yönelik öfkeyi daha da körükledi.[539] Bu siyasî suikastlerin katilleri bir türlü tespit edilememiş olsa da bu cinayetlerin bir kısmında Cemiyet'in etkisinin olduğu çok güçlü bir kanaattir.[540] Nitekim bu siyasî cinayetlerin İttihâd ve Terakki Cemiyeti tarafından gerçekleştirildiği düşüncesi toplumda kabul gördükçe Cemiyet'e yönelik öfke de doruğa çıkacaktır.[541]

İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne muhalefeti güçlendiren önemli bir gelişme de medreselerin durumunun yeniden ele alınması ve medresede öğrenim gören talebelerin, onaltı senedir yapılmayan kura imtihanlarına tabi tutulmasına karar verilerek, imtihanda başarısız olanların askere alınması yönünde hazırlıklara girişilmesidir.[542] Elbette bu hazırlıklar medresede öğrenim

---

[537] Duru, *Hatıralarım*, s. 33; Birinci, *Tarihin Hududunda*, s. 227.

[538] *Hukûk-ı Umûmiye*, 21 Teşrin-i Sani 1324 [4 Aralık 1908], Nu: 80, s. 4; Birinci, *Tarihin Hududunda*, s. 227; Bayur, *Türk İnkılâbı*, c. I, k. II, s. 129; Amca, *Doğmayan Hürriyet*, s. 208; Hasan Amca'nın Müfid Erkal'a anlatımına göre İsmail Mahir Paşa'nın öldürülme sebebi; sarayın sadık bendesi olması, meşrutiyetin yeniden ilânı öncesi Nazım Paşa'nın Selanik'te vurularak yaralanması hadisesi akabinde bölgeye gönderilmesi ve İttihâdçılar aleyhinde bir rapor hazırlamasıdır. bk. Müfid Erkal, *Eski Bir İhtilalciden Dinlediklerim*, Kitabevi Yay., İstanbul 2003, s. 15-17.

[539] Bayur, *Türk İnkılâbı*, c. I, k. II, s. 129, 183-184; *Volkan*, 26 Mart 1325 [8 Nisan 1909], Nu: 98, s. 4; *Tanin*, 26 Mart 1325 [8 Nisan 1909], Nu: 247, s. 2; Kuran, *Jön Türkler*, s. 276-277; Yalçın, *Siyasal Anılar*, s. 107; Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, s. 107; Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. IX, s. 83; Aykut Kansu, *İttihâdcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi (1908-1913)*, 1.bs., İletişim Yay., İstanbul 2016, s. 69; Hasan Amca, Hasan Fehmi'nin katledilmesi hadisesi hakkında şöyle demektedir: "O atılan vicdansız kurşun, Hasan Fehmi'nin başına değil, söz hürriyetine, fikir hürriyetine, vicdan hürriyetine en basit ve en başta gelen hukuk-u beşere (insan haklarına) atılmış bir kurşundur." bk. Amca, *Doğmayan Hürriyet*, s. 215; Cavit Bey, günlüklerinde, Hasan Fehmi Bey'in öldürülmesi üzerinden Cemiyet'in sorumlu tutulmaya çalışıldığını belirterek, halkın cemiyete karşı olması için propagandalar yapıldığını ifade etmektedir. bk. Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, yay. haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2014, c. I, s. 30.

[540] Bayur da, siyasî suikastlerde İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin dahli olduğunu ifade etmekte ve İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin iktidara geçmesi akabinde Cemiyet'in fedai örgütünün pek çok şahsı ve özellikle de muhalif gazetecileri öldürdüğünü belirtmektedir. bk. Bayur, *Türk İnkılâbı*, c. I, k. II, s. 80; Yine Ahmet Emin Bey de Cemiyet'in siyasî suikastler yönetimine başvurarak ortalığı yıldırmaya çalıştığından bahsetmektedir. "Memleket ölecekse bizim elimizde ölsün" diyerek milli varlığa tek başına ve "kör bir gaflet içinde" sahip çıktığını ifade etmektedir. bk. Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, s. 86-87.

[541] Burhan Felek, *Yaşadığımız Günler*, 1. bs., Milliyet Yay., İstanbul 1974, s. 46-49; Birinci, *Tarihin Hududunda*, s. 229; Hasan Fehmi'nin cenaze merasimi İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne yönelik öfkeyi belirtmesi bakımından önemli ve 31 Mart Vak'ası'na giden süreçte çok mühim bir kırılma noktasıdır. bk. Süleyman Kani İrtem, *31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu, Abdülhamid'in Selanik Sürgünü*, yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul 2003, s. 111-113; *Tanin*, 27 Mart 1325 [9 Nisan 1909], Nu: 248, s. 3; Kansu, *Rejim ve İktidar Mücadelesi*, s. 70-71.

[542] *Talebe-i 'ulum* meselesi *Beyanü'l-Hakk*'ta gündeme gelmiş ve "Devr-i istibdâdın tahsîl-i medârise indirdiği darbelerden biri ve belki en mühimi on altı seneden beri kur'a imtihânlarının icrâ edilmemesi keyfiyetidir…" denilerek mevcut durum eleştirilmiş ve bu meselenin çözümü için gayret gösterildiği belirtilmiştir. Kur'a cetvelleri de belirlenerek Bâb-ı Meşîhat'e bildirilmiştir. bk. "Talebe-i 'Ulûmun Kur'a İmtihânları", *Beyanü'l-Hakk*, 17 Teşrin-i

gören talebeler tarafından tepki ile karşılandı[543] ve hatta binin üzerinde talebe 27 Şubat 1909'da Beyazıt Camii'nde toplanarak imtihanların ertelenmesi talebinde bulundu.[544] *Talebe-i 'ulûm*'un askere alınması yönündeki hazırlıklar *Volkan* gazetesinin şiddetli tepkisine yol açtı. *Volkan*'da çıkan haber ve yazılarda *talebe-i 'ulûm*'a

> "Şimdi düşünelim: ahz-ı asker komisyonu cânibinden her ne sebebe mebnî ise ale'l-'acele lâkaydâne yapılıp te'emmülsüz, tedkîksiz (mevzû'-ı bahsimiz olan talebe-i 'ulûmun kur'a imtihânı hakkındaki) karâr-ı vâki' ümîd ediliyor mu ki lisân-ı hakîkat-i beyân matbû'at tenkîdinden kurtulabilsin?
> 'Yanlış iş Bağdad'dan döner.'
> Her hâlde bu karârda, isâbetsizlikden ziyâde 'adâletsizlik, müsâvâtsızlık var!...
> İdâre-i sâbıka-i zâlimenin envâ'-ı mezâlim ve i'tisâfıyla [doğru yoldan sapışıyla, yolsuzluğuyla] zâten ezile ezile şimdiki perîşânîye gelmiş olan bu zavallı, bu kimsesiz, bu yetîm talebenin hukûku da böyle müsâvâtsızlıklara, 'adâletsizliklere kurban edilmemeli!"

denilerek[545] destek verildi ve hükûmetin medreselere yönelik düzenlemeleri eleştirildi.[546] *Talebe-i 'ulûm*'un askere alınmasına yönelik hazırlıklar, bu talebelerin İttihâd ve Terakki Cemiyeti karşıtı olmalarına ve Cemiyet'e muhalif gruplar içerisinde yer almalarına sebep oldu.[547]

İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne karşı ortaya çıkan muhalefetin içerisinde İttihâd-ı Muhammediye Cemiyeti ayrıca önem arzetmektedir. Zira bu Cemiyet, 31 Mart'a giden süreçte İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne en ağır şekilde eleştiriler getiren Cemiyet'tir. Cemiyet, II. Abdülhamid devrinde kendisine verilen mübeyyizlik vazifesini beğenmediği için yazdığı bir şikâyet dilekçesi münasebetiyle Diyarbakır'a nefyedilen ve ancak meşrutiyetin iadesi neticesinde İstanbul'a dönebilen, İstanbul'a döndükten sonra da İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nde beklediği

---

Sani 1324 [30 Kasım 1908], Nu: 9, s. 198; Yine medreselerin ıslahıyla ilgili bir diğer yazı için bk. "Islah-ı Medâris", *Beyanü'l-Hakk*, 8 Kanun-ı Evvel 1324 [21 Aralık 1908], Nu: 12, s. 250-251.

[543] Bayur, *Türk İnkılâbı*, c. I, k. II, s. 183; İrtem, *31 Mart İsyanı*, s. 80; Catherine Boppe-Vigne, "Auguste Boppe'nun Kaleminden 31 Mart Vak'ası", *Toplumsal Tarih*, 43 (1997), s. 16.

[544] *Tanin*, 15 Şubat 1324 [28 Şubat 1909], Nu: 208, s. 3; *İkdam*, 15 Şubat 1324 [28 Şubat 1909], Nu: 5302, s. 3; *Sabah*, 15 Şubat 1324 [28 Şubat 1909], Nu: 6978, s. 4.

[545] Kesriyeli M.S., "Meşrûtiyet İçinde Müsâvâtsızlık", *Volkan*, 2 Şubat 1324 [15 Şubat 1909], Nu: 46, s. 2-3.

[546] *Volkan*'da *talebe-i 'ulûm* mevzuunda çıkan birtakım haberler için bk. "Ders Vekili-Harbiye Nâzırı ve Talebe-i 'Ulûm", *Volkan*, 27 Kanun-ı Sani 1324 [10 Şubat 1909], Nu: 40, s. 3; M.A., "Tevhîd-i Hak", *Volkan*, 23 Kanun-ı Sani 1324 [5 Şubat 1909], Nu: 36, s. 3-4; *Talebe-i 'ulûm* meselesi epey gündemde kalmıştır. Hatta Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, tepkilerin kısmen dizginlenebilmesi için "…Kur'a Kânûnnâme-i Cedîdî'nin mevki'-i tatbîke vaz'ına kadar talebe-i mûmâ-ileyhimin bu sene dahî imtihândan istisnâ edilmeleri" yönündeki *irâde-i seniyye*nin gereğini yapmak üzere Harbiye Nezareti'ne tebliğ edildiğini bildirdi. (14 Mart 1325). bk. "Telgraf", *Maşrık-ı İrfân*, 19 Mart 1325 [1 Nisan 1909], Nu: 5, s. 4.

[547] Alkan, *Selanik İstanbul'a Karşı*, s. 87-88.

ilgiyi göremeyen bir kişilik olan Derviş Vahdeti[548] liderliğinde, 31 Mart Vak'ası'nın hemen öncesinde 5 Nisan 1909'da teşekkül etti.[549] Cemiyet, *Volkan* gazetesi aracılığıyla İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne yönelik eleştiriler getiririrken diğer gazete ve muhalif grupları da İttihâdçılar aleyhine kışkırtmaya çalıştı. Ülkenin ciddî sıkıntılara maruz kaldığı bir dönemde *Volkan* gazetesinin birinci sayfasındaki tahrik içerikli bir yazı aşağıdadır:

> "Acele et Mizan! Arş ileri Serbesti! İmdâd! Osmanlı! Sebât et İkdâm! Hakperest matbû'ât! Hep hücûm edelim; işte kal'a-i istibdâd! İşte şâhid-i hürriyet, zincirlerle bağlanıyor, bize, imdâd! diye kollarını uzatıyor; kal'a ise za'ifdir, sihriyledir ki: kuvvetli görünüyor. Kal'a muhâfızları da, sihirle bağlı. İşte Volkan, sancâkdârlık vazîfesiyle ilerliyor; arş ileri! Şehîd olursam da siz dönmeyiniz! Zîrâ zafer bizdedir!
> Emîn olunuz ki, Hakk bizimledir.
> Müfteriler: kâmilin nâmûsu ikmâl edilecekdir, ikmâl."[550]

İç siyasette Sadrazam Kamil Paşa'yı, dış siyasette ise İngiltere'yi destekleyen *Volkan* gazetesi[551] ve İttihâd-ı Muhammediye Cemiyeti'nin bu ve benzeri yayın, söylem ve eylemleri toplumun bazı kesimlerinde İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne muhalefeti güçlendirecektir. Nitekim izah edildiği üzere, toplumun bazı kesimleri farklı saiklerle İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif olacaklar ve başkaca sebeplerin de ilavesiyle Cemiyet'i hedef alan bir ayaklanma ortaya çıkacaktır.

2.3. 31 Mart Vak'ası'na Giden Süreçte Tutuklama ve Sürgünler

Meşrutiyetin iadesi *devr-i hamidî*de sürgün edilen Jön Türklere umûmî af ile serbestiyet kazandırdı, *devr-i sâbık* memurları için ise ciddî manada sıkıntılı bir sürecin başlangıcı oldu. *Devr-i hamidî*nin önemli devlet adamları yukarıda da bahsedildiği üzere türlü hakaret, tutuklama

---

[548] Zekeriya Kurşun-Kemal Kahraman, "Derviş Vahdeti", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. 9 (1994), s. 198; Osman Selim Kocahanoğlu, *31 Mart Ayaklanması ve Sultan Abdülhamid*, Temel Yay., İstanbul 2009, s. 136-145; Derviş Vahdeti'nin II. Meşrutiyet'e kadarki hayat hikayesi hakkında bilgi için bk. *Aynı Eser*, s. 117-145.

[549] Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 1, s. 216-217; Cemiyetin faaliyetleri ile ilgili tafsilat için bk. Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 1, s. 216-238; Kocahanoğlu, *31 Mart Ayaklanması*, s. 175-236.

[550] *Volkan*, 5 Şubat 1324 [18 Şubat 1909], Nu: 49, s. 1; Bu ve benzeri düşünceye sahip olan ve İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne karşı oldukları görülen Derviş Vahdeti ve arkadaşları, 3 Nisan 1909'da Ayasofya'daki bir mevlit programında, meşrutiyetin iadesi öncesi hükûmeti, "birçok mazlûmîni, tutub tutub, menfâlara sevk" ettiğinden bahsederek eleştirmektedirler. Fakat İttihâdçı önemli isimlere ise "…Niyaziler, Enverler, Selahaddinler, Eyüb Sabriler, Hasan Beyler ve bu zevât-ı muhteremenin emsâli, zamânın Halid bin Velîdleridirler. Allah bunlardan razı olsun…" diyerek mehtiyeler düzmektedirler ve bu methiyeler ilginç bir durum arz etmektedir. bk. "İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti ve Mevlid-i Nebevî-i Hazret-i Mustafavî-Resm-i Güşâd", *Volkan*, 23 Mart 1325 [5 Nisan 1909], Nu: 90, s. 1-2; Kocahanoğlu, *31 Mart Ayaklanması*, s. 221-229.

[551] Alkan, *Selanik İstanbul'a Karşı*, s. 93; "Tanin", *Volkan*, 30 Kanun-ı Evvel 1324 [12 Ocak 1909], Nu: 19, s. 3; Nitekim *Volkan* gazetesi, Kamil Paşa için, "İngiltere'de bile doğmuş olaydı yine başvekil olurdu" demektedir. Yine *Serbesti* gazetesi de aslında Kamil Paşa'ya muhalif olmasına rağmen sırf İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne karşıtlığı yüzünden Paşa'ya dolaylı olarak destek vermekteydi. bk. Yazıcı, *Osmanlı'da Siyasi Muhalefet*, s. 219.

ve sürgünlere maruz kaldılar. Örneğin *devr-i sâbık*ın önemli devlet adamlarından olan Dâhiliye sâbık nazırı Memduh, sâbık Şehremini Reşit ve sâbık başkâtip Tahsin Paşalar ile Ebülhüda ve oğlu Hasan Efendiler evvela tevkif edildiler, akabinde muhakemeleri devam ederken Büyükada'ya nefyedildiler.[552] *Devr-i sâbık*ın meşhur isimlerinden Kenan Paşa da Yalova'ya sürgün edilerek 30 Temmuz 1908 tarihinde Gayret römorkörüyle menfâsına gönderildi.[553] Yine bazı devlet adamları da II. Abdülhamid tarafından vazifelerinden alınarak Şam'a sürüldüler.[554]

II. Abdülhamid devri ricalinin tevkif ve sürgünlere maruz kalmasının yanında meşrutiyetin iadesi sonrasında vukubulan bazı hadiseler münasebetiyle de tevkif ve nefy yöntemine başvuruldu. Örneğin meşrutiyetin iadesi sonrasında alaylı-mektepli subay çekişmesi had safhaya çıktı; Hassa Ordusu'na mensup bazı alaylı subaylar, alaylı subayların ihracına, yerlerine mektepli subayların ikamesine tepki göstermek gayesiyle alaylı zabitanı Çırpıcı'da toplantıya davet ettiler. Bu yüzdendir ki alaylı zabitanı kışkırttıkları iddiasıyla bazı şahıslar tevkif

---

[552] Ada misafirleri Reşit Paşa'nın oğlu Semih Bey'in hanesinde misafir olacaklardır. Misafirlerden Ebülhüda Efendi ve oğlu Hasan Efendi de Büyükada Belediye sâbık reisi Nurettin Bey'in hanesinde ikamet edecektir. *Tanin*, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908], Nu: 36, s. 4; Süleyman Tevfik, *Hatıralarım*, s. 258-259; Reşit Bey ve diğer şahısların Büyükada'ya gönderilmesi, *Servet-i Fünûn* tarafından eleştirilmektedir. Gazetede, Basurcu Agâh, İbrikdar Kamil, Zülüflü İsmail, İsmail Mahir, Necip Melhame ve Hasan Rami Paşa gibi *devr-i sâbık* meşhurlarının da damat ya da oğulları olsaydı onlar da Büyükada'da olacaklardı, denilmektedir. bk. *Servet-i Fünûn*, 23 Ağustos 1324 [5 Eylül 1908], Nu: 61, s. 4; Mehmet Memduh Paşa, ailesiyle birlikte Büyükada'da ikamete mecbur edilmiştir. bk. Mehmed Memduh, *Tasvîr-i Ahvâl Tenvîr-i İstikbâl*, s. 2; *Serbesti* gazetesi 3 Ocak 1909'da Ada Misafirlerinden Dâhiliye sâbık nazırı Memduh Paşa ile bir mülakat gerçekleştirdi; Paşa'ya bazı sorular yöneltti. Memduh Paşa, Sait Paşa Hükûmeti'nde yine Dâhiliye Nazırı olduğunu ve evvelce de arzu ettiği fakat gerçekleştiremediği umûmî affın başarıyla sonuçlandığını ve bu afta büyük gayreti olduğunu vurguladı ve meşrutiyetin iadesi sonrasındaki durumuna teessüf ettiğini belirtti. "Parayı veren düdüğü çalar" diyerek de Rıza Paşa ve emsalinin para vererek kurtulduklarını kendisinin ise verecek parası olmadığından bugün burada bulunduğunu ifade etti. Ayrıca *devr-i sâbık*ta Dâhiliye Nazırı olduğu için kendisinin Divân-ı Âlî'ye verilmesi lazım geldiğini ve eğer yargılanacak ise kanun dairesinde buna talip olduğunu fakat hiçbir muhakeme olmadan, para vermediği için burada olduğunu söyledi. bk. *Serbesti*, 21 Kanun-ı Sani 1324 [3 Ocak 1909], Nu: 78, s. 3-4; Sâbık Serasker Rıza Paşa, *Hâtırât* adlı eserinde, II. Meşrutiyet'in ilânı sonrasında hakkında çıkan şayiaları reddetmekte ve şöyle demektedir: "Ötede beride 'aleyhimde ba'zı şâyi'ât-ı garazkârânede bulunulduğunu duydum. Muhterem Meclis-i Meb'ûsân'a takdîm etdiğim 'Hulâsa-i Hâtırât'ım sû-i tefsîr ve tağlît edilerek [yanıltılarak] ba'zı mütalâ'ât-ı iftirâkârâne yürütülüyor… Elli senelik bir askerim. Asker, vatanı için fedâ-yı câna hâzırlanmış bir âdem demekdir… Ben hafiyelik ve istibdâdın mûcidlerinden de değilim; mûcid olmak şöyle dursun, milletimden ve vatandaşlarımdan hiçbir ferdi, hiçbir sûretle tağrîb dahî etmedim. Hatta herhangi bir ma'sûmu incidenlere karşı da vüs'ümün [takatimin] yetdiği kadar müdâfa'ada bulunmak sûretiyle insânca ve nâmuskârâne hareket etdim. Müddet-i hayâtımda hiç kimsenin rızkına mâni' olmadım; hiçbir hânümân değil, hiçbir ferdin sönmesine dahî çalışmadım. Hiçbir mahlûle [mala] vaz'-ı yed etmedim [el koymadım]. Vatanımın en ufak bir taşı nazarımda cânım kadar mu'azzez idi… Bir şey'i bilmemek 'ayıb değildir; bilmek istemeyibde bilir görünmek 'ayıb, öğrenmek ise fazîletdir. El-yevm serasker ma'zûlü bir müşîrim, bir askerim. Bir asker nâmussuz yaşamakdansa ölmeği tercîh eder. Ben hakîkatin tecelliyâtını mutma'in olarak müsterîhâne bekliyorum… Evet, Hulâsa-i Hâtırâtımda da zikretdiğim veçhile devletce, milletce ve vicdânen muzırr 'addetdiğim nice mazbatalarda imzâm yokdur; hafiyelikden mine'l-ezel dâ'imâ teneffür etdim [iğrendim]; hiçbir hânümân söndürmek şöyle dursun kimseye bir zarârım da dokunmamışdır…" Rıza Paşa ayrıca hakkındaki irtikâp suçlamalarını reddetmekte ve kendisinin zamanında yirmi dört milyon lira tasarruf edildiğini belirtmektedir. bk. Rıza Paşa, *Hâtırât*, s. 44-48.

[553] *Tercüman-ı Hakikat*, 18 Temmuz 1324 [31 Temmuz 1908], Nu: 9821, s. 2.

[554] Kansu, *1908 Devrimi*, s. 139-140.

edildiler. Bu iddia ile tevkif edilen Ferik Refik Paşa başta olmak üzere zanlılar Dîvân-ı Harp tarafından muhakeme edildiler. Divân-ı Harp, Birinci Süvari Fırkası Kumandanı Ferik Refik Paşa'nın başka bir ordu merkezi ya da mevkiinde altı ay süre ile hapsini kararlaştırdı. Yüzbaşı Kâzım Efendi altı ay, Mülazım Osman Efendi ve Alay Emini İhsan Efendi ise üç sene müddetle diğer bir orduda hapisle cezalandırıldı. Yüzbaşı Vekili Halit, Mülazım-ı Sâni Hüseyin ve Mülazım-ı Sani İsa Efendilerin ise haklarında kat'î delil olmadığı düşünüldüğü için taşra ordularında istihdam edilmeleri yani taşraya nefyedilmeleri kararlaştırıldı.[555]

Meşrutiyetin iadesi akabindeki hadiselerden biri 6/7 Ekim 1908 tarihli Yeni Camii imam vekili olan Abdülkadir Efendi'nin teravih namazı sonrası halkı sokağa davet ettiği hadisedir. Abdulkadir Efendi ve kendisine iştirak eden kimseler, bazı sinemaları basarak perdeleri kararttılar. Netice itibariyle Abdülkadir Efendi ve arkadaşlarından Ahmet ve Tekneci Ahmet Efendiler tevkif edildiler.[556] Aynı tarihlerdeki bir diğer hadise de Bedriye adında bir Müslüman kadın ile Todori adında bir Rum'un evlenme isteği neticesi ortaya çıkan Beşiktaş Hadisesi'dir. Bu iki şahıs karakola getirildiklerinde, olaydan haberdar olarak karakol önüne toplanan halk, bir Müslüman ile bir Hıristiyan'ın evlenme niyetini protesto ederek güvenlik zafiyetinden istifade edip karakolu bastı, Todori'yi öldürdü ve Bedriye'yi ise darp etti.[557] Ahalinin bu tepkisi meşrutî idareye bir tepki olarak da algılandı; zira *Tanin* gazetesi "Beşiktaş vak'a-i cinâiyesinde istibdâd tarafdarlarının bir eser-i tertîb ve teşviki var mı? Fâci'adan haberdâr olanlar birdendire mutlaka böyle bir şüpheye düşüyorlar. Her hâlde evvelden 'tertîb' değilse de sonradan 'teşvîk' eseri bulunduğuna dâ'ir emâret ve delâile dest-res olunuyor. Bunun için tahkîkâta bir kat dahâ i'tinâ ve

---

[555] *BOA., Y. A. RES*., 158/81, [18 Teşrin-i Evvel 1324 tarihli belge]; *BOA.*, İradeler- Askerî (*İ. AS*.), 77/9, [13 Eylül 1324, 15 Eylül 1324 ve 23 Eylül 1324 tarihli belgeler]; *BOA., Y. PRK. BŞK*. 79/61 [9 Eylül 1324 ve 5 Şevval 1326 tarihli belgeler]; Aynı dönemde Bitlis Valisi Reşit Efendi imzalı bir talepte, Muş mutasarrıf muavini Yakof Efendi ile Tahrirat Müdürü Rıza Efendi'nin halkı meşrutiyet aleyhine harekete geçirmeye çalıştıkları İttihâd ve Terakki Cemiyeti azası Naci Bey tarafından bildirildiğinden ilgili şahısların ya Genç sancağına yahut da uygun bir mahalle tahvillerinin uygun olacağı bildirilmiştir. bk. *BOA.*, Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi Belgeleri (*DH. ŞFR*.), 405/72 [24 Eylül 1324 tarihli belge].

[556] *İkdam*, 26 Eylül 1324 [9 Ekim 1908], Nu: 5164, s. 3-4.

[557] *Siyasal Anılar*, s. 77-78; Hüseyin Cahid, "Siyâsiyât- Dâhilî, Beşiktaş Vak'a-i Elîmesi", *Tanin*, 3 Teşrin-i Evvel 1324 [16 Ekim 1908], Nu: 77, s. 1; *Tanin* gazetesinin vak'a hakkında verdiği bilgiye göre Todori ile Bedriye Hanım kaçtıklarında Todori'nin babası Bedriye Hanım'ın babasına gelerek, "Bizim Todori senin kızını almak istiyor, evdedir bu nâsıl olacak ben kabûl edemem" demiştir. Bedriye'nin babası Mahmut Bey de "Ben de kabûl etmem. Hükûmete mürâca'at edelim, ne lâzımsa yapılsın." tarzında cevap vermiştir. Mahmut Bey, Beşiktaş Karakolu'na müracaat ederek meselesinin halli hususunda yardımcı olunmasını istemiştir. Memurlar Mahmut Bey'in kahvede beklemesini tavsiye etmişler, O da bir şahsa durumu anlatmıştır. Karakol memurları Nikola'nın evinde baskın düzenleyerek Todori ve Bedriye Hanım'ı teslim almışlardır. Hadise ahali tarafından öğrenilince karakol önünde toplanılmış ve Todori ve Bedriye Hanım'ın öldürecekleri yönünde beyanlarda bulunulmuştur. Neticede ahali karakolu basmış ve Todori'yi yumruk ve tekme ile öldürmüş, Bedriye Hanım'ı ise ölüme mahkûm derecede ağır surette yaralamıştır. Vak'a hakkındaki bu anlatım için bk. *Tanin*, 3 Teşrin-i Evvel 1327 [16 Ekim 1908], Nu: 77, s. 7.

dikkat ile devâm edilmekdedir." demektedir.[558] Hadise Şeyhülislam tarafından da tepki ile karşılandı. Şeyhülislam,

> "Bu hâdiseye hem insaniyyet hem de şerî'at-ı islâmiye nâmına te'essüf ederim. Hazret-i Fahr-i Kâ'inât Efendimiz bi-gayr-i hakkın [haksız yere] iki Hıristiyan itlâf eden beş Müslümanı salb etdirerek cezâlarını tertîb buyurmuşlardır" dedi. Şeyhülislam kendisine yöneltilen "halkın ba'zı müşevviklere tâbi' olduğunu zanneder misiniz?"

sualine, hadisede devr-i sâbık memurlarının dahli olabileceğini düşündüğünü ve bu memurların meşrutî idareyi hazmedemedikleri cevabını vermekte ve şöyle demektedir:

> "Evet, zannederim. Zât-ı Hazret-i Pâdişâhî'nin Kânûn-i Esâsîce vazîfe-i hümâyûnlarına sâdık bulunduklarına emînim. Fakat usûl-i idâre-i sâbıkadan müstefîd olan me'mûlar yeni usûl idâreyi 'afv edemiyorlar. Vaktiyle Saray yüzünden geçinen on bin kişi şimdi hemen hemen ekmeksiz kaldıklarından bunlar bir iğtişâş 'unsuru teşkîl edebilirler."[559]

Hadise münasebetiyle Kara Hisarlı Kör Halil ve biraderi Hüseyin, tramvay kumpanyasında çalışan Ali, manav Ürgüplü Memiş, Kara Hisarlı İsmail, yük arabacısı Emin, rençber Şirvanlı Mehmet, kasap çırağı Halil, Taşköprülü Mustafa, Kara Hisarlı Hüseyin, Şebinkarahisarlı Bekir Hoca, Şirvanlı rençber Hamit, tulumbacı Şirvanlı Ali ve Sivaslı Dursun gibi isimler tevkif edildiler.[560] Kör Halil, Cemal Bekir Hoca ve rüfekasının muhakemesine 9 Kasım 1908'de başlandı.[561] Hadisede ihmali görülen Beşiktaş polislerinin tamamının yerleri değiştirildi.[562] Muhakeme neticesinde Kör Halil, İsmail, Hacı Ahmet, kasap Halil ve çekici

---

[558] *Tanin*, 4 Teşrin-i Evvel 1327 [17 Ekim 1908], Nu: 78, s. 7.
[559] *Tanin*, 8 Teşrin-i Evvel 1324 [21 Ekim 1908], Nu: 82, s. 8.
[560] *Tanin*, 4 Teşrin-i Evvel 1324 [4 Ekim 1908], Nu: 78, s. 7; *Tanin*, 11 Teşrin-i Evvel 1324 [24 Ekim 1908], Nu: 85, s. 8.
[561] *Tanin*, 28 Teşrin-i Evvel 1324 [10 Kasım 1908], Nu: 100, s. 4; *Tanin*, 31 Teşrin-i Evvel 1324 [13 Kasım 1908], Nu:103, s. 3-4; *Tanin*, 3 Teşrin-i Sani 1324 [16 Kasım 1908], Nu: 106, s. 4; *Tanin*, 18 Teşrin-i Sani 1324 [1 Aralık 1908], Nu: 121, s. 4.
[562] *BOA*., Zabtiye Nezareti Evrakı (*ZB*.), 357/123, [15 Teşrin-i Evvel 1324 tarihli belge]; Ayrıca hadiseyi üstlerine haber vermeyerek ve yetkisini aşarak Bedriye Hanım'ı Beşiktaş karakoluna getirip ahalinin heyecanına sebebiyet vermekle suçlanan Jandarma Mülazımı Mahmut Ağa'nın da Dîvân-ı Harp tarafından kanunlar dairesinde muamele edilmesi talep olundu. bk. *BOA., ZB*., 357/121 [15 Teşrin-i Evvel 1324 tarihli belge]; Hüseyin Cahit Bey de hadise münasebetiyle zabitanı eleştirmekte ve makalesinin bir yerinde şöyle demektedir: "…Bu zâbitân nerede? İdâre-i müstebide zamânında Beşiktaş'dan geçenler hızlı lakırdı etmeğe korkarlar idi. İstibdâddan korkanlar, kânundan niçin korkmayacaklar? Herkese hürriyet kânûnsuzluk demekdir fikrini mi vereceğiz? İstibdâd zamânında bir korkan şimdi bin korkmalıdır. Çünkü istibdâd zamânında belki bir tarafa mensûbiyet te'mîn ederek cezâdan kurtulurum ümîdi mevcûd olabilirdi. Hâlbuki kânûn intisâb ve iltimâs tanımaz, bir cürm irtikâb eden behemahâl cezâsını görür. Fakat

Hüseyin Efendilerin onbeşer sene, refiklerinden Şirvanlı Ahmet, Emin, Tevfik ve Cemal Bekir Hocaların beşer sene kürek cezasıyla tecziyelerine diğerlerinin ise beraatlarına karar verildi.[563]

31 Mart'a giden süreçte bir diğer önemli hadise Ekim 1908'deki Taşkışla Hadisesi'dir. İstanbul'da Hassa Ordusu'nun İkinci Fırka taburlarından seksen kadar askerin ayaklanması, üstlerine itaatsizliği şeklinde vukubulan hadisede Cidde'ye gönderilecek askerlerden bir kısmı tezkere istemeye kalkmışlar, kışla haricine çıkmışlardır. Şevket Paşa'nın ehemmiyetsiz olduğunu belirttiği hadise, Avcı taburlarının müdahalesi ile küçük çaplı bir çatışma halini alarak beş altı kişi maktul ve mecruh oldu. Neticede itibariyle "itaatsizlik" edenler tevkif edildiler.[564] Hassa Ordusu Kumandanı Mahmut Muhtar Paşa, hadisede öldürülen askerlerin cesetlerini "ibret ve kuvvet gösterisi" olarak Harbiye Nezareti meydanına astırdı. Asi askerlere yönelik bu tür muameleler askerlerin ibret almasına değil daha da hiddetlenmelerine sebep oldu.[565] Yine Yıldız Sarayı'nda II. Abdülhamid maiyetindeki Arnavut ve Arap askerlerden terhis olanların yerine belli sayıda Anadolu'dan Türk asker yerleştirilmesi fikri gündeme gelince Arap ve Arnavut askerler bu duruma itiraz ederek getirilen Türk askerleri kışladan dışarı çıkardılar. Bunun üzerine I. Ordu Kumandanı Mahmut Muhtar Paşa'nın, Avcı taburlarını öne sürerek Arap ve Arnavut askerlerini dize getirme girişimi Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa ve Harbiye Nazırı'nın gayretleriyle son raddede önlendi. Fakat netice itibariyle hükûmet ve Cemiyet'in istediği oldu ve II. Abdülhamid maiyetindeki Arap ve Arnavut askerler önce Taşkışla'ya nakledildiler ardından da Arap askerler Şam'a, Arnavut askerler ise Selanik'e gönderildiler/sürüldüler.[566] Bu gibi hadiseler, ordu içerisindeki "ordu-siyaset" çerçevesindeki huzursuzlukları daha da derinleştirecek meşrutî idareye karşı ortaya çıkacak olan büyük tepkinin küçük habercileri olacaklardır.

---

bu fikr-i kânûnu kafalara sokacak demir el, hiç bükülmeyen o kânûn kolu nerede?". bk. Hüseyin Cahid, "Siyâsiyât-Dâhilî, Beşiktaş Vak'a-i Elîmesi", *Tanin*, 3 Teşrin-i Evvel 1324 [16 Ekim 1908], Nu: 77, s. 1.

[563] *Tanin*, 1 Kanun-ı Sani 1324 [14 Ocak 1909], Nu: 163, s. 4.

[564] *Tanin*, 19 Teşrin-i Evvel 1324 [1 Kasım 1908], Nu: 91, s. 4; Ali Cevat Bey, *Otuzbir Mart Hadisesi*, s. 24-25; Yalçın, *Siyasal Anılar*, s. 79-80; Bu Avcı Taburları İstanbul'da Cemiyet'e sadık olacak bir kuvvet olması bakımından meşrutiyeti korusun diye gönderilmiştir. Örneğin Selanik'ten III. Avcı Taburu gönderilirken Mahmut Şevket Paşa onlara şöyle hitap etmişti: "…Siz sadece asker değil aynı zamanda hürriyetinde nigehbânısınız." bk. Şakir, *Mahmut Şevket Paşa*, s. 77.

[565] Birinci, *Tarihin Hududunda*, s. 236; Ali Cevat Bey, Fezlekesi'nde, cesetlerin Harbiye Nezareti meydanına asılması işinden sarf-ı nazar edildiğini belirtmektedir. bk. Ali Cevat Bey, *Otuzbir Mart Hadisesi*, s. 24-25.

[566] Ali Cevat Bey, *Otuzbir Mart Hadisesi*, s. 59; Bayur, *Türk İnkılâbı*, c. I, k. II, s. 141-142; "Yıldız Hâdisesi", *Serbesti*, 20 Mart 1325 [2 Nisan 1909], Nu: 136, s. 3; Avlonyalı Süreyya Bey, binden fazla Arnavut askerinin haksız ve muhakemesiz olarak mahvına karar verilerek takım takım Anadolu'ya sevk edildiklerini belirtmekte, İttihâdçıların yine izansız ve insafsız davrandıklarını ifade etmektedir. Süreyya Bey'in hatıralarında açıkça ifade edilmese de Anadolu'ya gönderilen askerler derken bu hadiseyi kasdettiği düşünülmektedir. Süreyya Bey, bu hadise ve 31 Mart Vak'ası sonrasındaki Mahmut Şevket Paşa idaresinde Arnavut askerlere zulmedildiğini vurgulamaktadır. bk. Avlonyalı Süreyya Bey, *Osmanlı Sonrası Arnavutluk*, s. 98-99.

31 Mart Vak'ası'na giden sürecin önemli hadiselerinden biri de Kör Ali Vak'ası'dır. Kör Ali, 7 Ekim 1908'de, Fatih Camii'ndeki bir vaazında meşrutiyet karşıtı ifadeler kullanarak beraberindeki şahıslarla, herhangi bir karşı çıkışa maruz kalmadan Yıldız Sarayı'na kadar yürüdü.[567] Burada gerçekleştirdikleri gösteride, şeriat vurgusu yaparak meşrutî idare aleyhinde, "Padişahım, çoban isteriz. Çobansız sürü olmaz. Şeriat emrediyor. Meyhaneler kapanmalı. İslâm kadınları açık saçık sokaklarda gezmemeli. Resim çıkartılmamalı. Tiyatrolar kapanmalı." demek suretiyle eleştiriler yönettiler. Hatta Sultan Abdülhamid'e hitaben "Korkma, tecelliyat var. Evliya perde altında tecelli ediyor" denilerek Sultan'ı etkilemeye çalıştıkları da görülmektedir. Sultan'ın bunlara cevabı hadiseyi yatıştırıcı mahiyette "İcap eden emir verilir. Muktezayı şeriat icra olunur. Müsterih olun Hoca Efendi." şeklindedir.[568] Kör Ali ve avanesi gösteri sonrası Saray'dan geri dönüşte, Sadrazam ve Şeyhülislam efendilerin arabalarına da saldırdılar.[569] Bu gösteri ve saldırıların akabinde meşrutî idareyi sonlandırmayı amaçladığı ve bu minval üzere hareket ettiği belirtilen Kör Ali, İsmail Hakkı ve arkadaşları tevkif edildiler. Kör Ali isticvabında "Mâdemki herkes hürdür. Ben de hürüm. Fatih Câmi'-i Şerîfi'nde oniki gün va'z-ı nasîhat etdim. Evvelki gün Saray-ı Hümâyûn'a giderek birtakım mutalibâtda bulundum." dedi ve eylemi "Ben ve talebelerim" diyerek kendilerinin gerçekleştirdiklerini beyan etti.[570] Kör Ali ve İsmail Hakkı Efendiler muhakeme neticesinde "Hükûmet-i Osmaniye'nin şekl ve hey'et-i hâzırasını tağyir ve imhâya teşebbüs etdikleri" suçlamasıyla idamla tecziye edildiler[571]; ancak Mahkeme-i Temyîz tarafından davanın yeniden görülmesi talep edildi.[572] Yeniden gerçekleştirilen muhakeme neticesinde de Kânûn-ı Cezâ'nın 66. maddesi mucibince Kör Ali'nin müebbeden nefyine, İsmail Hakkı'nın ise hadisede dahli tam olarak anlaşılamadığından beraatına karar verildi.[573] Müebbed

---

[567] *Sabah*, 9 Teşrin-i Evvel 1324 [22 Ekim 1908], s. 4; *Hukûk-ı Umûmiye*, 10 Teşrin-i Evvel 1324 [23 Ekim 1908], Nu: 38, s. 4; *Sabah*, 14 Teşrin-i Evvel 1324 [27 Ekim 1908], Nu: 6858, s. 2; İrtem, *31 Mart İsyanı*, s. 37-38; Yalçın, *Siyasal Anılar*, s. 66-67.

[568] Ali Cevat Bey, *Otuzbir Mart Hadisesi*, s. 19-20; *Sabah*, 9 Teşrin-i Evvel 1324 [22 Ekim 1908], s. 4; Akşin, *Jön Türkler*, s. 154.

[569] *Tanin*, 26 Eylül 1324 [9 Ekim 1908], Nu: 70, s. 7; *Sabah*, 14 Teşrin-i Evvel 1324 [27 Ekim 1908], Nu: 6858, s. 2; Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 11.

[570] *İkdam*, 26 Eylül 1324 [9 Ekim 1908], Nu: 5164, s. 3-4.

[571] *Tanin*, 14 Teşrin-i Evvel 1324 [27 Ekim 1908], Nu: 88, s. 7; *Sabah*, 14 Teşrin-i Evvel 1324 [27 Ekim 1908], Nu: 6858, s. 3; Kansu, *1908 Devrimi*, s. 285.

[572] *Sabah*, 3 Teşrin-i Evvel 1324 [16 Ekim 1908], Nu: 6847, s. 4; *Sabah*, 4 Teşrin-i Evvel 1324 [17 Ekim 1908], Nu: 6848, s. 3; *Sabah*, 31 Teşrin-i Evvel 1324, [13 Kasım 1908], Nu: 6873, s. 3; Kör Ali ve arkadaşlarının mecnun oldukları da iddia edilmiş ve akıl sağlıklarının yerinde olup olmadığının tespiti istenmiş ve neticede akıl sağlıklarının yerinde olduğuna karar verilmiştir. bk. *Sabah*, 3 Kanun-ı Sani 1324 [16 Ocak 1909], Nu: 6935, s. 3; *Sabah*, 13 Kanun-ı Evvel 1324 [26 Aralık 1908], Nu: 6916, s. 3.

[573] *Tanin*, 16 Kanun-ı Sani 1324 [29 Ocak 1909], Nu: 178, s. 3.

sürgün cezası alan Kör Ali, Selanik'e bağlı Gevgili'de ikamete memur edildi.[574] Daha sonra vilayetin talebi üzerine menfâsı Gevgili'den Kesendire'ye tebdil edildi.[575]

Meşrutî idareye yönelik bu tür karşı çıkışlar olurken Sultan II. Abdülhamid de bir *irade* ile Sadrazam'a, meşrutiyete karşı faaliyetler içerisinde olanların cezalandırılmaları hususunda gerekenin yapılması talimatını verdi. Sultan'ın iradesi *Tanin* gazetesinde *İrade-i Pâdişâhî* başlığıyla okuyuculara duyuruldu. *Tanin*'in anlatımıyla "İrâde-i Padişâhî" haberi şöyledir:

> "Ba'zı vatan hâinlerinin memleketde idâre-i istibdâdı i'âde fikrinde olduklarına dâ'ir birtakım şâyi'alar deverân etmekde olduğundan tedkîkat-ı 'amîka ve bî-tarafâne icrasıyla hakîkatin meydâna çıkarılması ve müşevviklerin her kim olursa olsun cezâ dîde edilmesi taraf-ı hazret-i pâdişâhîden Sadrazam Paşa'ya emr ü fermân buyurulduğu müstahberdir."[576]

Meşrutiyetin yeniden ilânı sonrasında gerçekleşen hadiseler ünlü Jön Türk Mizancı Murat Bey'in tevkifine kadar uzandı. "Aşırı siyasileşmiş" bir ortamda Mizancı Murat Bey, 9 Ekim 1908'de, meşrutiyet aleyhine teşekküller içerisinde olduğu iddiasıyla Bâbıâli emriyle Zaptiye Nezareti tarafından tevkif edilerek Harbiye Nezareti'ne gönderildi.[577] Nazif Sürûrî ve Üryanizade Cemil Molla da tevkif edilenler arasındadır. Tahkikat neticesinde Bâbıâli, Mizancı Murat Bey'in muvakkaten hudut haricine çıkartılmasına/sürgününe karar verdi; diğerleri ise hapse mahkûm oldular.[578] *Tanin* gazetesinin haberinde ise Nazif Sürûri'nin memleketi İbradı'ya, Mizancı Murat Bey'in ise Tiflis'e gönderilmesinin kararlaştırıldığı belirtilmektedir.[579] Mizancı Murat Bey, gazetelerin Tiflis'e sürgün edildiği yönündeki haberlerin doğru olmadığını ifade etmektedir.[580]

---

[574] *BOA., DH. MUİ*., 104-2/12 [10 Haziran 1326 tarihli belge].
[575] *BOA., DH. MUİ*., 104-2/12 [27 Temmuz 1326 tarihli belge].
[576] *Tanin*, 30 Eylül 1324 [13 Ekim 1908], Nu: 74, s. 7. Muhtemelen, burada, *İrade*nin ifadeleriyle oynanmış ve padişahın suçluların cezalandırılması yönündeki bir emri böyle bir anlatıma büründürülerek aktarılmıştır; zira II. Abdülhamid'in kendi dönemini "idâre-i istibdâd" olarak değerlendirmesi mümkün gözükmemektedir.
[577] *Tanin*, 27 Eylül 1324 [10 Ekim 1908], Nu: 71, s. 7; *İkdam*, 27 Eylül 1324 [10 Ekim 1908], Nu: 5165, s. 4; *Tanin*, 28 Eylül 1324 [11 Ekim 1908], Nu: 72, s. 8; Mizan Muharriri Mehmed Murad, *Hürriyet Vâdisinde Bir Pençe-i İstibdâd*, Mahmud Bey Matb., Dersaadet 1326, s. 2-12; Emil, *Mizancı Murad Bey*, s. 176; Mevlânzâde Rıfat, Mizancı Murat Bey'in tevkifini matbuat hürriyetine ilk darbe olarak nitelemekte ve "pîr-i siyâset" olarak değerlendirilen Kamil Paşa'nın bu "istibdâdı"nı kendilerinden başka kimsenin eleştirmediğini vurgulamaktadır. bk. Mevlânzâde Rıfat, *Hakk-ı Vatan*, s. 9.
[578] Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 12; Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 44.
[579] *Tanin*, 5 Teşrin-i Evvel 1324 [18 Ekim 1908], Nu: 79, s. 8; Bayur, *Türk İnkılâbı*, c. I, k. II, s. 129; Üryanizade Cemil Molla İşkodra'ya sürülmüştür. bk. Kansu, *1908 Devrimi*, s. 284.
[580] Mehmed Murad, *Pençe-i İstibdâd*, s. 53-54; Mizancı Murat Bey Tiflis'e gitmemiş, gazetesi tatil edilince Romanya seyahatine çıkmış, fakat bir ay sonra tekrar İstanbul'a dönmüştür. bk. *Aynı Eser*, s. 60-71; Emil, *Mizancı Murad Bey*, s. 176.

II. Meşrutiyet'in ilânı akabinde Ocak 1909'un onuncu gününden itibaren Mekteb-i Harbiye'de arkadaşlarını mektep idaresi aleyhine tahrik ve teşvik eden, bu minval üzere gürültülü ve heyecanlı toplantılar tertip edilmesine öncülük eden üçüncü sınıf talebesi Darendeli İsmet Efendi'nin heyecanlı nutuklar irat ettiği, "caniler, hainler" diye bağırdığı, dâhiliye müdürünün odasına gerçekleşen hücumu idare ettiği, isyanı tertip edenlerden birisi olduğu Divân-ı Harb-i Örfî tarafından sabit görüldü. Mektep ve askerlikten ihraç edilerek beş sene sürgün ile tecziye edildi. Yine Darendeli İsmet Efendi'nin yanında arkadaşları Trabzonlu Ahmet, üçüncü sınıftan Cibalili Şakir, ikinci sınıftan Cemal ve ikinci sınıftan Hakkı Efendilerin de Divân-ı Harb-i Örfî tarafından mektep ve askerlikten ihraçlarıyla İdâre-i Örfiyye Kararnamesi'nin altıncı maddesi mucibince beşer sene sürgünlerine karar verildi.[581]

2.4. Vak'a-i Müessife: 31 Mart

II. Meşrutiyet döneminin en önemli kırılma noktalarından biri belki de birincisi 31 Mart Vak'ası'dır. Ayaklanmaya götüren süreç hakkında yukarıdaki başlıklarda birtakım bilgiler verildi: *Devr-i sâbık* memurlarına yönelik muameleler, Kamil Paşa-İttihâd ve Terakki Cemiyeti çekişmesi,[582] II. Abdülhamid'e yönelik tahkir edici davranış ve ifadeler, menfâlarından dönen menfî Jön Türklerin meşrutî idare ve Cemiyet'ten umduklarını bulamamaları münasebetiyle cemiyet/fırkalar teşkil ederek muhalefet etmeleri, *talebe-i 'ulûm*'un huzursuzlukları, meşrutiyet idaresinde gerçekleşen siyasî cinayetler, matbuat âlemindeki şiddetli tartışmalar, Edirne, Kör Ali, Taşkışla Hadisesi gibi vakalar, alaylı-mektepli zabitan arasındaki rekabet, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin meşrutiyet idaresindeki tavırları vb. hususlar belki teker teker ele alındıklarında 31 Mart Vak'ası'na yegâne sebep teşkil etmezler; fakat bütününün değerlendirilmesiyle meşrutî

[581] *BOA., İ. AS*., 89/7 [9 Temmuz 1325, 23 Temmuz 1325 ve 27 Temmuz 1325 tarihli belgeler]; Hadise 31 Mart Vak'ası öncesinde olsa da Ahmet Bedevi Bey ve arkadaşları Şakir (Cibali), İsmet (Darende), Cemal (Gazze) ve Hakkı Beylerin (Söğüt) sürgün ile tecziye edilmeleri vak'a sonrasında olmuştur. Ahmet Bedevi Bey ve arakadaşlarının sürgün ile tecziyelerine sebep olan Divân-ı Harb-i Örfî kararı 22 Temmuz 1909 tarihlidir. Ahmet Bedevi Bey, 31 Mart Hadisesi ile uzaktan yakından alakası olmadığını beyan etmektedir. Harbiye Mektebi'ndeki künyesinde şöyle yazdığını ifade etmektedir: "Zabit olarak herhangi bir kıtaya iltihak ettiği [katıldığı] takdirde ordunun hükümet aleyhine cephe almasına âmil [etken] olması muhtemel bulunduğundan bililtizam [bile bile] mahkûm edilmiştir." Ahmet Bedevi Bey, menfâsına hiç varmamış hapishaneden kaçarak Mısır'a iltica etmiştir. bk. Kuran, *Hürriyet Mücadelesi*, s. 145-152; Ali Birinci, *Tarihin Alacakaranlığında, Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât-2*, 1. bs., Dergâh Yay., İstanbul 2010, s. 244.

[582] İttihâdçılar, Kamil Paşa'ya ağır eleştiriler yöneltmekteydiler. 29 Aralık 1908 tarihli bir İngiliz Arşivi belgesinde bu hususta şöyle denilmektedir: "Kamil Paşa'ya yönelik muhalefet tüm şiddetiyle Türk Basınında sürüyor, buna Tanin ve Şurayı Ümmet öncülük ediyor. Bu yazılardaki dil her geçen sertleşiyor ve despotizmin saraydan Bab-ı Ali'ye kaydığını anlatıyor. Avusturya ve Bulgaristan politikaları konusunda eleştirilen sadrazam ayrıca tüm siyasetini ve güvenliğini İngiliz dostluğuna ve büyük güçlere dayandırmakla itham ediliyor." bk. Yazıcı, *Osmanlı'da Siyasi Muhalefet,* s. 219; Kamil Paşa da İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ni Rical-i Gayb [görünmez kişiler] olarak görmektedir. bk. Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, s. 104.

idareden memnuniyetsizliklere sebep olduğu ve netice olarak bu memnuniyetsizliklerin 31 Mart Vak'ası'na zemin teşkil ettiği rahatlıkla söylenebilir. Ayrıca özellikle Jön Türklerde, kısmî olarak da İttihâd ve Terakki Cemiyeti içerisinde var olduğu görülen *seçkinci-pozitivist-seküler* ve dine mesafeli anlayışın 31 Mart Vak'ası üzerinde etkili olduğu da söylenebilir.[583] Zira bu anlayışa mensup olan mektepli zabitlerden bir kısmının dinî değerleri önemsememeleri, bunun yanı sıra emri altındaki askerlerin ibadet etmelerine talimden kaçtıkları iddiasıyla karşı çıkmaları, dinî değerlere ve askerlere türlü hakaretler etmeleri ordu içerisindeki ast-üst ahengini/gönül bağını yok eden bir gelişme olmuştur.[584]

Meşrutiyetin iadesi akabinde suların bir türlü durulmadığı, bir nev'î kaosun hâkim olduğu İstanbul'da, dinî söylemler öne çıkartılmaya çalışılsa da bahsedilen siyasî ve sosyal

---

[583] İsmail Küçükkılınç, *Jön Türklük ve Kemalizm Kıskacında İttihadçılık*, Ötüken Yay., İstanbul 2016, s. 57-58; Hasan Fehmi'nin öldürülmesi muhalefeti güçlendiren bir gelişme olacaktır. bk. McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 83-84; Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, s. 107-108; Ahmet İzzet Paşa, hatıralarında, Kamil Paşa Hükûmeti istifa ettikten sonra, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne, "meşrutiyetin temellerine ve hatta devletin kendisine karşı ve düşman olan birçok kişi, fırka, unsur ve kuruluşlar maskelerini atarak ve paşanın adını bir kelime-i içtima kabul ederek hep birlikte Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi ve şahsı aleyhine, her vasıta ile saldırıya kalktılar ve nihayet müessif 31 Mart Olayı'nı hazırlayıp meydana getirdiler" demektedir. bk. Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, c. I, s. 84-85; 31 Mart Vak'ası'nda muhalefetin rolü hakkında ayrı bir değerlendirme için bk. Baran Hocaoğlu, *II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri 1908-1913*, 1. bs., Kitap Y.evi, İstanbul 2010, s. 131-143; Hasan Amca, 31 Mart Vak'ası'nın, hem İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin hem de muhaliflerinin hataları sonucunda ortaya çıktığını belirtmekte ve "31 Mart Hâdisesi şuursuz bir yürüyüşün son gösterisi sayılabilir" demektedir. bk. Amca, *Doğmayan Hürriyet*, s. 223; 31 Mart Vak'ası'nın sebepleri üzerine I. Divân-ı Harb-i Örfî Riyaseti de bir rapor hazırlamış ve bu raporunda yukarıdaki hususlar ve benzeri sebepler üzerinde durulmuştur. Yine bu raporda da sürgünden gelenlerin ve istibdattan zarar görenlerin küstürülmelerinin ayaklanmada etkisinin olduğu belirtilmektedir. I. Divân-ı Harb-i Örfî'nin bu raporu için bk. Celâl Bayar, *Ben de Yazdım, Millî Mücadeleye Gidiş*, Sabah Kitapları, İstanbul 1997, c. 2, s. 47-53; Kaygusuz'un eserinde 31 Mart Vak'ası'na giden süreçte İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin tavrı eleştirilmekte ve şöyle denilmektedir: "İttihat ve Terakki'nin baştan itibaren çok hataları olmuştur. …Sahte hürriyetperverler Meşrutiyeti o kadar kendilerine mal etmişti ki, başkalarının bunda bir hakkı olabileceğini katiyen kabul etmezlerdi. İttihat kulüblerinin her işe müdahale etmeleri, İttihatçı olmayanların hain addedilmesi umumî bir hoşnutsuzluk yaratmıştı. Bir müstebit yerine yüzlerce müstebit türemişti. Sabık idareyi arzulayanlar cemiyetin beceriksizliklerinden istifade ettiler…" bk. Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, s. 58; Mevlânzâde Rıfat Bey de 31 Mart Vak'ası'nı ele aldığı eserinde, kendisi ile birlikte Kamil Paşa ve oğlu Sait Paşa'nın, Nazım, Ayan Reisi Sait ve Şerif Paşaların ve pek çok kimsenin olaylarda az çok dahli olduğunu belirtmektedir. Yine Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti'nin hatalarının ve İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul merkezinin tutumunun da ayaklanmayı kolaylaştırdığını ifade etmektedir. bk. Mevlânzâde Rıfat, *İnkılâb-ı Osmânî'den Bir Yaprak yâhûd 31 Mart 1325 Kıyâmı*, Matba'atü'l-ahbâr, Kahire 1329, s. 9-10.

[584] Pekmen, *31 Mart Hatıraları*, s. 103, 106-107; Mizancı Murad, *Tatlı Emeller Acı Hakikatler*, s. 67-69; Ali Cevat Bey, Fezlekesinde, asilerin etrafını sardığını, bu durumu açıkça belirtiklerini ifade etmektedir. Fezlekede, askerler; zabitleri, "Bizim ırzımıza, dinimize sövüyorlar, dövüyorlar… Dinimize, imanımıza küfür ediyorlar. Günah değil mi?" diyerek şikâyet ettikleri kayıtlıdır. bk. Ali Cevat Bey, *Otuzbir Mart Hadisesi*, s. 70; Bu şikâyetler ayaklanma öncesinde de gündeme gelmiş, II. Abdülhamid böyle bir şeyin olamayacağını belirterek gerekenin yapılmasını istediğini *irade-i seniyye* ile belirtmiştir. Ali Cevat Bey de Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa'ya iradeyi sunmuş ve Ali Rıza Paşa da kendisinin de böyle şeyler duyduğunu ama aslı olmadığını düşündüğünü ifade ederek "ferman-ı hümâyunları veçhile bir kat daha dikkat ve itina ederiz." demiştir. bk. *Aynı Eser*, s. 62; McCulagh da "Ayaklanmadan önceki cumartesi, subaylar askerlerini toplamış ve onlara sert bir dille hocalarla hiçbir alışverişte bulunmamayı emretmişler: 'Din işinin' demiş bu subaylar, 'askerlik görevleriyle hiçbir ilintisi yoktur. Askerler sadece Allah'ı bilmelidirler'." bk. McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 79; Bu gibi hadiseler askerlerin subaylara itimatlarını sarmıştır.

rahatsızlıkların etkisiyle 31 Mart 1325'te [13 Nisan 1909], *Nigehbân-ı Meşrutiyet* olarak III. Ordu'dan İstanbul'a getirilmiş olan Avcı Taburlarında bir ayaklanma ortaya çıktı.[585] Dördüncü Avcı Taburu askerleri, Taşkışla'da, zabitlerin bir kısmını odalarına hapsettiler, bir kısmını da bağladılar ve 13 Nisan'ın ilk saatlerinde kışlalarını terk ederek isyanı başlattılar.[586] Bu şekilde isyan başladıktan sonra Taşkışla askerlerine ilaveten Beyoğlu Numune Topçu Alayları ve Yıldız'daki V. ve VII. alaylar da isyana iştirak ederek Sultanahmet Meydanı istikametinde yürüdüler.[587] Yürüyüş esnasında önlerine geçen ve bu yapılanın doğru olmadığını ifade eden Zabit İlyas Efendi'yi katlettiler.[588] İsyancılar, Sultanahmet'e ulaştıklarında, yaklaşık 2.000 kişi olmuşlardı ve ahalinin de iştirakiyle kısa sürede 15.000 civarında bir kalabalığa ulaşılmıştı.[589] Vaka-i Müessife'ye sebep olan askerleri Dördüncü Avcı Taburu üçüncü bölüğünün birinci çavuşu Erzurumlu Hamdi Çavuş kumanda etmekteydi. Bu taburun birinci bölüğü Bölükemini Arif oğlu Mehmet Efendi ve Hazım Çavuş gibi çavuş ve onbaşıları da isyanı idare edenler arasındaydılar.[590] İsyana kadro haricine çıkarılmış olan bazı alaylı zabitler, bazı medrese talebeleri ve hocalar ile İttihâd ve Terakki Cemiyeti muhalifi kitleler de iştirak ettiler.[591]

Sultanahmet'te Meclis-i Mebusan binasına yürüyen asiler "Şeriat isteriz" sloganları attılar. Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi, Ders Vekili Halis Efendi ve Şerif Mehmet Sadık Paşa'dan oluşan bir heyet asilere nasihat etmeye çalıştı; ancak asiler Şerif Mehmet Sadık Paşa'yı katlettiler; Ziyaeddin Efendi'ye taleplerini sıralayarak yerine getirilmesi durumunda ayaklanmanın sona ereceğini bildirdiler. Farklı kaynaklardaki bilgiler birleştirildiğinde isyancı

---

[585] Ahmed Saib, *Târih-i Meşrûtiyet, Şark Mes'ele-i Hâzırası*, neşr. Gayret Kütüphânesi, Dersaadet 1328, s. 89-90; Pekmen, *31 Mart Hatıraları*, s. 107; Bayar, *Ben de Yazdım*, c. 1, s. 101; *Osmanlı*, 1 Nisan 1325 [14 Nisan 1909], Nu: 29, s. 1; Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. IX, s. 85; Kocahanoğlu, *31 Mart Ayaklanması*, s. 237; Oysa Avcı Taburları ayaklanmadan kısa bir süre önce Hüseyin Cahit Bey tarafından övülüyor, hükûmetin bu taburları İstanbul'dan uzaklaştırmak istemesine tepki gösteriyordu. Avcı Taburlarının amacı hakkında şöyle demekteydi: "…Avcı taburları meşrûtiyetin ilk aylarında İstanbul'da bir hareket-i irticâ'iye vukû'undan endîşe edildiği zamânlarda kalblere bir hiss-i emniyet vermek ve îcâbında meşrûtiyeti müdâfa'a etmek üzere Rumeli'den getirilmiş kahramânlardır…" bk. Hüseyin Cahid, "Siyâsiyât- Tebeddül-i Vükelâ", *Tanin*, 30 Kanun-ı Sani 1324 [12 Şubat 1909], Nu: 192, s. 1; Bu ayaklanma cemiyetin amansız muhaliflerinden Mizancı Murat Bey tarafından desteklendi. Nitekim Murat Bey'in gazetesinde isyanın ertesi günü *İnkılâb-ı Sahîh* başlıklı bir yazıda şöyle denilmekteydi: "Şecâ'atleri dâstân-ı 'âlem [aleme destan] olan Osmanlı askeri dün târîh-i 'âlemde görülmemiş bir fazîlet gösterdi…" bk. *Mizan*, 1 Nisan 1325 [14 Nisan 1909], Nu: 125, s. 1.

[586] Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları*, s. 150; Yunus Nadi, *İhtilâl ve İnkılâb-ı Osmânî -31 Mart-14 Nisan 1325-*, Matbaa-i Cihan, Dersaadet 1325, s. 33-34; Danişmend, *31 Mart Vak'ası*, s. 27; İrtem, *31 Mart İsyanı*, s. 145; Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. IX, s. 85; Kocahanoğlu, *31 Mart Ayaklanması*, s. 237; Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 51-52.

[587] Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 52; Bayar, *Ben de Yazdım*, c. 1, s. 101; İrtem, *31 Mart İsyanı*, s. 145; Kocahanoğlu, *31 Mart Ayaklanması*, s. 237.

[588] İrtem, *31 Mart İsyanı*, s. 146; Kocahanoğlu, *31 Mart Ayaklanması*, s. 238-239.

[589] Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları*, s. 160; İsmail Kemal Bey'e göre ise Ayasofya'da yaklaşık yirmi beş bin asker toplanmıştı. bk. *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, s. 236-237.

[590] İrtem, *31 Mart İsyanı*, s. 145; Danişmend, *31 Mart Vak'ası*, s. 27; Pekmen, *31 Mart Hatıraları*, s. 108; Bayar, *Ben de Yazdım*, c. 1, s. 101.

[591] Birinci, *Tarihin Hududunda*, s. 239, 243-244.

askerlerin, şeriatın tamamen icrasını, Sadrazam Hüseyin Hilmi, Harbiye Nazırı Ali Rıza ve Birinci Ordu Kumandanı Mahmut Muhtar Paşalar ile Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'in azillerini, Sadaret'e Kamil Paşa'nın, Harbiye Nezareti'ne ise Nazım Paşa'nın getirilmesini, Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne İsmail Kemal Bey'in getirilmesini, Hüseyin Cahit, Rahmi, Talât ve Bahaeddin Şakir Beyler gibi isimlerin sürgün edilmelerini, başlarındaki mektepli zabitlerin teb'îd ve tebdillerini, alaylı zabitlerin vazifeleri başına dönmelerini, "kıyamları" münasebetiyle kendilerinin ceza görmeyecekleri hususunda teminat verilmesini talep ettikleri görülmektedir.[592] Pek çok talepte bulunan ve "şeriat isteriz" diyen asiler, -içerisinde meşrutiyet karşıtı olanlar olsa da- "meşrutiyet istemeyiz" dememişlerdi.[593] Çünkü asiler temelde İttihâdçılara ve onların ordudaki temsilcisi olarak gördükleri mektepli zabitlere karşıydılar.[594] Örneğin isyanı desteklediği görülen Derviş Vahdeti bile, II. Abdülhamid'in, meşrutiyet idaresini sonlandırma ve Meclis-i Mebusan'ı kapatma yetkisine sahip olduğunu vurgulamakta fakat

> "Zât-ı emîrü'l-mü'minînleri için en büyük bir şeref varsa, o da meşrûtiyet-i Osmâniyemizin himâye buyurulması kaziyyesidir.
> Bu mes'elede, şâyed tebdîl-i şekl-i idâre-i hükûmet tarafdârânı efendimizi iğfâle çalışacak olurlarsa, kat'iyyen ihâle-i sem'-i i'tibâr buyurmayınız.
> Bugün meşrûtiyetimizi ref' etmek Meclis-i Meb'ûsân-ı Osmânî'yi kapatmak yed-i kudret şâhânenizdedir.
> Zât-ı hazret-i hilâfetpenâhîleri –hürriyet verilmez, alınır- diyenlere karşı –işte, almakda, vermekde, kudret-i şâhânem dâhilinde olduğunu görünüz!- diyerek, nâm-ı şehinşâhîlerini murassa' [kıymetli taşlarla bezenmiş] kalemlerle, altûn varaklar üzerine kaydolunmasına 'inâyet buyurunuz!...
> Meclis-i Mebûsân'ı bir dakîka bile kapatmak fikrini, şâyed zât-ı 'âli-i cenâb-ı cihânbânîlerine telkîn edecekler bulunursa, o gibilere hâin-i dîn ve vatan nazarıyla bakınız!"

---

[592] *BOA., BEO*., 3541/265541 [Rumeli Müfettişliği Vekâleti'ne Şifre başlıklı belge]; Yunus Nadi, *İnkılâb-ı Osmânî*, s. 35-36; *Osmanlı*, 3 Nisan 1325 [16 Nisan 1909], Nu: 70, s. 1; *Şikâyet*, 4 Nisan 1325 [17 Nisan 1909], Nu: 2, s. 2; Ahmed Saib, *Târih-i Meşrûtiyet*, s. 91-92; Ali Cevat Bey, *Otuzbir Mart Hâdisesi*, s. 69; İrtem, *31 Mart İsyanı*, s. 151-152; Kocahanoğlu, *31 Mart Ayaklanması*, s. 245, 259; Mevlânzâde Rıfat, *31 Mart 1325 Kıyâmı*, s. 44-45; McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 109-110; Bayar, *Ben de Yazdım*, c. 1, s. 103-104; Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, s. 109; Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. IX, s. 86; Birinci, *Tarihin Hududunda*, s. 239-240; Çavdar, *Talât Paşa*, s. 145; Uca, *Bahaeddin Şakir*, s. 282-283; Çiçek, *Bahattin Şakir*, s. 92; İsyan girişimi esnasında, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin franmason olduğu, şeriatı imha edeceği ve İslam dinini tebdil edeceği yollu ifadeler de kullanılmıştır. bk. Fethî, *Muhaliflerin Esrârı*, Matbaa-i Amedi, İstanbul 1332, s. 8; Kansu'nun eserinde, İsyancıların "İttihâdcılara ölüm!, Ahmed Rıza'ya ölüm!, Hüseyin Cahid'e ölüm!, Mehmed Cavid'e ölüm!, Nazım'a ölüm!" diye bağırdıkları belirtilmektedir. bk. Kansu, *Rejim ve İktidar Mücadelesi*, s. 78.

[593] Ahmed Saib, *Târih-i Meşrûtiyet*, s. 91; Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 462; Yunus Nadi, Sultanahmet Meydanı'na toplanan askerlerden birisinin isyan hakkındaki değerlendirmelerini eserinde dile getirmektedir. Asi asker, Meşrutiyetin iadesi sürecinde kendilerine, meşruti idare ile haksız yere kimsenin öldürülmeyeceğinin, öldürülürse de derhal kısas uygulanacağının, adaletin icra olunacağının ifade edildiğini fakat meşrutiyetin iadesi ile dedikleri şeylerin yürürlüğe konulmadığını, köprü üzerinde adam öldürüldüğünü, katillerin bulunamadığı ve saklandığını belirterek 'hani kısas, hani şeriat' demiştir. bk. Yunus Nadi, *İnkılâb-ı Osmânî*, s. 40.

[594] Birinci, *Tarihin Hududunda*, s. 239.

demektedir.[595]

İsyanın çıktığı ilk anlarda gerek İttihâd ve Terakki Cemiyeti, gerekse de Bâbıâli, ayaklanmanın önüne geçebilmek çerçevesinde kararlı bir duruş ortaya koyamamışlardı. Nitekim Bâbıâli'nin gerekli tedbirleri hızlıca alamamasının bir neticesi olarak isyan günlerinde pek çok kişi asiler tarafından katledildi. Örneğin Meclis-i Mebusan'da *Tensikat Kanunu*'nu hazırlamakla vazifelendirilen Adliye Nazırı Nazım Paşa ayaklanmanın ilk gününde asiler tarafından katledildi. Yine Lazkiye Mebusu Mehmet Arslan Bey de öldürüldü.[596] Asilerin Harbiye Nezareti'ne yürüyüşünde burada kendilerine karşı duran Yüzbaşı Rumilos İspatari Efendi katledildi.[597] Âsâr-ı Tevfik zırhlısı kumandanı Binbaşı Ali Kabûlî Bey kendi askerleri tarafından Yıldız Sarayı'na getirildi ve Sultan'ın, binbaşının muhafaza edilmesi isteğine rağmen askerler tarafından süngü ve dipçik darbeleriyle katledildi. Mektepli zabitana isyan boyunca saldırılarda bulunuldu.[598] Yine İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı olan *Tanin* ve *Şura-yı Ümmet* gazeteleri ile

---

[595] Derviş Vahdeti, "Halîfe-i İslâm Abdülhamid Han Hazretlerine Açık Mektûb", *Volkan*, 1 Nisan 1325 [14 Nisan 1909], Nu: 104, s. 1; Derviş Vahdeti, 15 Nisan 1909 tarihli İnkılâb-ı Şer'i başlıklı makalesinde, "Keyfiyeti görsünler! Mürteci zannedilen aslanlar ne kahraman imişler. Görsünler, beş altı bin askere, beş altı bin ulemanın iltihak edişi… Netice bir inkılab ki: İnkılab-ı Meşru" diyordu. bk. Yazıcı, *Osmanlı'da Siyasi Muhalefet*, s. 271; Bu makale Derviş Vahdeti'nin isyanı desteklediğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Nitekim Derviş Vahdeti'nin sahibi olduğu *Volkan* gazetesi isyanın matbuat ayağında önemli bir vazife icra etmiştir. Bu gazete hakkında 6 Nisan 1325 tarihi itibariyle, Meclis-i Vükela tarafından "usûlü vechile hemen ikâme-i da'vâ olunması"na karar verilmiştir. bk. *BOA., MV*., 126/53 [6 Nisan 1325 tarihli belge].

[596] *Osmanlı*, 1 Nisan 1325 [14 Nisan 1909], Nu: 29, s. 1; *Şikâyet*, 4 Nisan 1325 [17 Nisan 1909], Nu: 2, s. 2; Pekmen, *31 Mart Hatıraları*, s. 125; Mevlânzâde Rıfat, *31 Mart 1325 Kıyâmı*, s. 29; Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları*, s. 165-166; Ahmed Saib, *Târih-i Meşrûtiyet*, s. 92; *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, s. 238-239; Bayar, *Ben de Yazdım*, c. 1, s. 102; İrtem, *31 Mart İsyanı*, s. 155-156; Süleyman Şefik Paşa, *Hatıratım*, s. 182; Kocahanoğlu, *31 Mart Ayaklanması*, s. 249-256; *MM ZC*, D. I, C. 3, İçt. 1, 56. inikad, [3 Nisan 1325], s. 22.

[597] *Osmanlı*, 1 Nisan 1325 [14 Nisan 1909], Nu: 29, s. 1; Mevlânzâde Rıfat, *31 Mart 1325 Kıyâmı*, s. 30; Genç muharrirlerden Macid Memduh Bey ve Mülazım-ı Evvel Selahaddin Bey de öldürülen isimlerdendir. bk. Birinci, *Tarihin Hududunda*, s. 241.

[598] Ahmed Saib, *Târih-i Meşrûtiyet*, s. 90; Ali Cevat Bey, *Otuzbir Mart Hâdisesi*, s. 79-81; Pekmen, *31 Mart Hatıraları*, s. 156; Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 143-144; Mevlânzâde Rıfat, *31 Mart 1325 Kıyâmı*, s. 137-140; Kocahanoğlu, *31 Mart Ayaklanması*, s. 277-280; Zekeriya Türkmen, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması*, 2. bs., İrfan Yay., İstanbul 1999, s. 25-26; Bayar, II. Abdülhamid'in bu katl hadisesinde "tasvip eder" bir tavır takındığını belirtmektedir. bk. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. 1, s. 102-103; Ahmet Emin Bey ise Mabeyn Başkâtibi'nin tarafından Ali Kabuli Bey'in Saray'a alınarak kurtarılmasını istemesi üzerine Abdülhamid'in şöyle dediğini rivayet etmektedir: "Yıldız'ı topa tutmak emrini verdiğine dair elimde rapor var. Demek ki ben uykuda iken beni yoketmek niyetinde idi. Varsın layığını bulsun…" bk. Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, s. 112; McCullagh, Ali Kabuli Bey'in "Allah Sultanı korusun" demediği ve Yıldız'a ateş edilmesini istediği iddiasıyla gerçekte ise İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne mensup olması dolayısıyla öldürüldüğünü ifade etmektedir. bk. McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 129-130; Örneğin bir süvari zabiti, sırf mektepli olduğu için camii bahçesinde kendi kumandasındaki askerler tarafından katledilmişti. bk. İrtem, *31 Mart İsyanı*, s. 150; Süleyman Tevfik Bey hatıralarında hadisenin birinci ve ikinci günü yüze yakın mektepli zabitin öldürüldüğünü belirtmektedir. bk. Süleyman Tevfik, *Hatıralarım*, s. 302-303; İsmet İnönü de, ayaklananların her tarafta ve her kıtada mektepli subay arayarak onları öldürmeye çalıştıklarını belirtmektedir. bk. İnönü, *Hatıralar*, s. 55; Yabancı kaynaklara dayanılarak verilen benzer bir yorum için bk. Kansu, *Rejim ve İktidar Mücadelesi*, s. 79-80.

cemiyetin merkezi asiler tarafından yağmalandı.[599] Cemiyet'in ileri gelenleri de vak'a üzerine kendilerini kurtarmak için saklanma yolunu tercih etmişti. Talât ve Rahmi Beyler Ayastefanos'ta, Ahmet Rıza Bey de bir arkadaşının evinde saklanmışlardı. Hüseyin Cahit Bey ve Cavit Bey ise Rus sefaretine iltica etmişti.[600]

Vaka-i Müessife ile birlikte –yukarıda da bahsedildiği üzere- İstanbul'da çok büyük bir kargaşa hâkim oldu ve bu müessif hadiseyi bütün boyutlarıyla kavrayamadığı için hadisenin vahametini görünce ümitsizliğe kapılan Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, derhal istifa etme kararı aldı.[601] Paşa'nın istifası II. Abdülhamid tarafından hızlıca kabul edilerek yerine İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin soğuk baktığı Tevfik Paşa Hükûmeti kuruldu[602]. Yeni hükûmette Harbiye Nazırı da Edhem Paşa oldu.[603] Nitekim Edhem Paşa'nın nâzır olması asiler tarafından memnuniyetle karşılandı. Ayrıca II. Abdülhamid tarafından,

> "Memleket ve vatanın saadet-i hali ve temin-i asayişi zımnında her türlü esbabın istikmaline sarf-ı mesai ve gayret olunacağından ve bugünkü içtimada bulunmuş olan asakir-i şahanenin ve birlikte bulunanların bu işten dolayı hiçbir veçhile mesul ve muhatab olmaya"caklarını

---

[599] *Şikâyet*, 4 Nisan 1325 [17 Nisan 1909], Nu: 2, s. 3; Pekmen, *31 Mart Hatıraları*, s. 135; Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları*, s. 163-164; Ahmed Saib, *Târih-i Meşrûtiyet*, s. 91; Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım*, s. 254; Mevlânzâde Rıfat, *31 Mart 1325 Kıyâmı*, s. 145-147; *Tanin* ve *Şura-yı Ümmet* yağmalandı; diğer gazeteler yağmadan kurtulabilmek için gazetelerinin yayın çizgilerini değiştirdiler. bk. Süleyman Tevfik, *Hatıralarım*, s. 305-306.

[600] Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları*, s. 167; *Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, s. 37; Mevlânzâde Rıfat, *31 Mart 1325 Kıyâmı*, s. 42-43; Çavdar, *Talât Paşa*, s. 147-148; Türkmen, *Ordu-Siyaset*, s. 25; Bayar, *Ben de Yazdım*, c. 1, s. 118-119; *Şikâyet* gazetesinde Hüseyin Cahit ve Cavit Beylerin bir sefarete iltica ettikleri istihbaratının alındığı belirtilmektedir. bk. *Şikâyet*, 4 Nisan 1325 [17 Nisan 1909], Nu: 2, s. 2; Yine Meclis-i Ayan'dan Sait Paşa da isyanın çıktığı gün Pera Palas oteline gitmek zorunda kalmış, birkaç gün geceleri bu otelde kalmıştı. bk. *Said Paşa'nın Hâtırâtı*, s. 475.

[601] Mevlânzâde Rıfat, *31 Mart 1325 Kıyâmı*, s. 71-73; Kocahanoğlu, *31 Mart Ayaklanması*, s. 260; Türkmen, *Ordu-Siyaset*, s. 25; *Mizan* gazetesi bu istifayı Hüseyin "Hilmi Paşa kabînesi hamiyyet-i milliye-i Osmâniye galeyânı sevkiyle sükût etmişdir" diyerek okuyucularına duyurmuştur. Gazetenin bu ifadesinin isyanı destekler bir tarzda olduğu açıktır. bk. *Mizan*, 1 Nisan 1325 [14 Nisan 1909], Nu: 125, s. 3-4.

[602] *Mizan*, 2 Nisan 1325 [15 Nisan 1909], Nu: 126, s. 1; Mevlânzâde Rıfat, *31 Mart 1325 Kıyâmı*, s. 74-78; Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi* adlı hatıralarında, II. Abdülhamid tarafından Tevfik Paşa'nın sadarete getirilmesinin doğru olduğunu belirtmektedir. Çünkü ona göre Tevfik Paşa, ne Hüseyin Hilmi Paşa gibi İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne yakındır ne de Kamil Paşa gibi Cemiyet'in sert bir muhalifidir. O zaman için en münasip kişilik Tevfik Paşa'dır. bk. Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi, Son Hatıralar*, İnkılâp ve Aka K.evi, İstanbul 1981, s. 54; Fakat Tevfik Paşa'nın Sadrazam olması İttihâdçı kesimde rahatsızlık vücuda getirdi. Örneğin İttihâd ve Terakki Cemiyeti Cuma-i Bâlâ Heyet-i Merkeziyesi tarafından Hüseyin Hilmi Paşa'dan başka Sadrazam tanımayacakları ve bu uğurda gerekenin yapılacağı yönünde bir telgraf çekildi. Yine Drama Heyet-i Merkeziyesi'nden de benzer bir telgraf çekilmiştir. Gevgili kazası Heyet-i Merkeziyesi de Paşa'nın sadaretini gayrimeşru değerlendirerek yerini Hüseyin Hilmi Paşa'ya bırakmasını istemiştir. Siroz ulema ve eşrafı ve umum ahalisi namına da benzer bir telgraf çekilmiştir. bk. *BOA., BEO.*, 3541/265541 [1 Nisan 1325 tarihli belgeler].

[603] *Serbesti*, 2 Nisan 1325 [15 Nisan 1909], Nu: 149, s. 1; *Mizan*, 2 Nisan 1325 [15 Nisan 1909], Nu: 126, s. 1.

bildiren ve "asakir-i şahanenin kemal-i emn ü rahatla kışlalarına ve ahalinin de işlerine güçlerine avdet etmeleri"ni talep eden bir umûmî af ilânı yapıldı. Umûmî af ilânı akabinde bu *irade* Ali Cevat Bey tarafından Sultanahmet Meydanı'ndaki kalabalığa okundu. Nitekim bu hamleler ayaklanmanın ateşinde hissedilir bir düşüş meydana getirdi.[604]

II. Abdülhamid'in umûmî af ilânı neticesi ortalığın kısmen durulmaya başladığı ayaklanmanın üçüncü gününde, alaylı zabitler adına 5.382 askerin imzasıyla Meclis-i Mebusan'a bir telgraf ile başvuruda bulunuldu. Bu dilekçede alaylı zabitlerin yüzde sekseninin kadro haricine çıkarıldığı, kalanların da birer birer çıkarılmaya devam ettiği, imtihan ile de tamamının çıkarılacağının aşikâr olduğu belirtildi. Ayrıca müsavat çerçevesinde III, V, VI ve VII. Ordulara zabit tayinlerinde alaylılarında gözetilmesi istendi. "Bâlâdaki [üstteki] ma'rûzât-ı muhakkıkamızın [hakikati meydana çıkaran maruzatımızın] kabûlünü istirhâm eyleriz. Kabûl buyurulmadığı takdîrde ordularda büyük fenâlıklar çıkacağını selâmet-i vatân nâmına ihbâr eyler ve cevâbını bekleriz." Alaylı zabitler, dilekçeyi bu sözlerle bitirdiler. Meclis-i Mebusan da, alaylı zabit olmayı bir "kusûr-ı askeri" farz ederek kadro haricine çıkarmanın muvafık olamayacağını ve bu hususun, dikkate alınmasını isteyerek Harbiye Nezareti'ne tebliğini tasdik etti.[605]

II. Meşrutiyet döneminin önde gelen ulemasının mensup olduğu Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye, ayaklanma üzerine beyannameleri ile hem askerleri hem de vatandaşı sükûnete davet etti. Cemiyet, 15 Nisan tarihli "Mebusân-ı Kirâm Hey'et-i Muhtereme'siyle Millet-i Necîbe-i Osmâniye'ye" bir beyanname ile meşveret ve meşrutiyetin şer'i şerîfe muvafık olduğunu beyan etti. Mebusların vazifelerine devam ederek istifa etmemelerini, istifa edenlerin vatan haini sayılacağını bildirdi. Askerlerin ise sükûnet ve itaatlerini muhafaza etmeleri ve bu nasihatleri dikkate almalarını istedi.[606] Yine Cemiyet, 19 Nisan'da "Asker Evlâdlarımıza Hitâbımız" başlıklı yeni bir beyanname yayınladı ve bu beyannamede, askerlerin giriştikleri isyan hareketinin yanlış olduğunu ayet ve hadisler ışığında aktarmaya çalışarak isyanın kesin olarak sonlandırılmasını istedi.[607] İsyan münasebetiyle Edirne ulema ve eşrafı da bir toplantı yaparak isyan aleyhinde bir beyanname hazırladı; beyanname Edirne Valisi Reşit Bey tarafından telgrafla Meclis-i Mebusan'a iletildi. Edirne ulema ve eşrafının, Edirne Cemiyet-i İlmiyesi ve Vataniyesi imzalı bu

---

[604] Ali Cevat Bey, *Otuzbir Mart Hâdisesi*, s. 66, 69; *Osmanlı*, 3 Nisan 1325 [16 Nisan 1909], Nu: 70, s. 2; Yunus Nadi, *İnkılâb-ı Osmânî*, s. 48; Mevlânzâde Rıfat, *31 Mart 1325 Kıyâmı*, s. 65-66.

[605] Osmanlı 1., 2., 3., 4., 5., 6. ve 7. ordularındaki alaylı zabitlerin telgrafları için bk. *Takvim-i Vekayi*, 7 Nisan 1325 [20 Nisan 1909], Nu: 187, s. 3; *MM ZC*, D. I, C. 3, İçt. 1, 56. inikad, [3 Nisan 1325], s. 24-26.

[606] *Beyân'ül-Hakk*, 6 Nisan 1325 [19 Nisan 1909], C.2, Adet: 29, s. 687-688; *Osmanlı*, 3 Nisan 1325 [16 Nisan 1909], Nu: 70, s. 1; *Serbesti*, 3 Nisan 1325 [16 Nisan 1909], Nu: 150, s. 1.

[607] *Beyân'ül-Hakk*, 6 Nisan 1325 [19 Nisan 1909], C.2, Adet: 29, s. 668-683; *Osmanlı*, 6 Nisan 1325 [19 Nisan 1909], Nu: 34, s. 1.

beyannamesinde, *devr-i sâbık*taki gibi insanların sürgünlere maruz kalmadığı "saadet" döneminin sonlandırılmaya çalışıldığı vurgulanmakta ve şöyle denilmekteydi:

> "…Artık kimse bigayri hakkın nefyolunmuyor, malı gaspedilmiyor, Hükümetlerde ve mahkeme kapılarında sürünmüyordu. Kimseden rüşvet alınmıyor, kimsenin namusuna taarruz edilmiyordu. Bizim içimizde, bize harici düşmanlarımızdan daha müthiş düşman olan memleketlerimizi para ile, altın ile düşmanlarımıza satıp, Allah'ın şu koca mülkü üzerinde bize oturmak, namusumuzla Hükümetimizle yaşamak için bir karış toprak bırakmamakla iftihar eden birtakım alçaklar, insan sıfatında birtakım ervahı habîse, bizim saadetimizi çekemediler. İstanbul'da el altından fesat ocağı uyandırmaya, olanca kuvvetleriyle çalışan birtakım Allah'tan korkmaz, vatan ve millet nedir bilmez zalimleri kendi taraflarına çektiler. Bunlar vasıtasıyla İstanbul'daki asâkiri şeriat kalkıyormuş, din elden gidiyormuş diye keselerini altunlarla doldurarak kandırdılar. Meclisi Meşveretimize hücum ettiler, âzâlarından hususiyle Cenabı Peygamber Aleyhissalâtü Vesselam Efendimiz Hazretlerinin sülalei tâhirelerine mensup Şerif Sadık Paşa Hazretlerini zulmen şehit ettiler. Bir ikinci Kerbela Meydanı vücuda getirdiler. Böyle, evlâdı Resulden bir zatı ali kadrin kanı ile 'Ve şâvirhüm...' âyeti kerîmesini kanlara boyadılar. Her biri 50 bin kişinin vekili meşruu olan o koca mahkemei kübrayı meşvereti Allah'a, Resulullaha, Kur'anı Kerime bütün alemi İslâmiyete karşı tahkir ve terzil ettiler. Yine istibdadı iade eylediler. Yine keyf ile icrayı mezalime, ve ibâdullahın üzerine ateşler yağdırmaya başladılar. Yüzlerce insanları, çoluk çocuğu kurşunlarla öldürdüler. Koca İstanbul'u kasaphaneye çevirdiler. Yüzden ziyade zabitlerimizi, hâşâ 'Müslüman değil' diye süngülediler. Meclisi Şûrâmızın Reisi Evveli ile Reisi Sanisi Edirne'mizin mebuslarından Talât Bey ve dâha birçok âzâ meydanda yok. Hayat ve mematları meçhul. Hükümeti müstebide, kendi keyfi ile birkaç rezili mebus tayin ederek, gûya müzakeratı icra ettiriyor. Sahifelerini mazlum kanı ile buladığı Kanunu Esasimizi gûyâ muhafaza ediyor. Eski hafiyelerden, bilhassa ulema olmadığı halde kisvei ilmiyede 4 tarafa dağıttığı alçaklar vasıtasıyla zavallı ahaliyi aldatmağa, gazeteler, münafıkane hainane neşriyat ile hepimizi uyutmağa çalışıyor. Yalandır, inanmıyalım. İşte asıl şimdi dinimiz, şeriatımız, Kur'anımız, vatanımız, namusumuz, hayatımız tehlikededir. Ey ahali! Vatan elden gidiyor. İstanbul'da Hükümet hali buhrandadır. Fırsat elde iken gözümüzü açalım, iş işten geçtikten sonra pişmanlık fayda vermez…"[608]

Edirne ulema ve eşrafının bu beyannamesi ayaklanmanın karşısında olanların 31 Mart Vak'ası'na bakışını genel olarak özetlemektedir.

İsyanın ciddî boyutlara ulaştığının görülmesi üzerine ortamı yumuşatmak adına cemiyet ve fırkalar düzeyinde de bir teşebbüs oldu. Örneğin bütün cemiyet ve fırkalar, 17 Nisan 1909'da, memleketin içinde bulunduğu tehlike ve meşrutiyetin selametinin temini için farklılıkları bir

[608] *MM ZC*, D. I, C. 3, İçt. 1, 58. inikad, [5 Nisan 1325], s. 76-77.

kenara iterek "Hey'et-i Müttefika-i Osmaniye" adı ile bir araya geldiler.[609] Fakat bu girişim birlik ve beraberliği sağlamaya yetmemiş, zaten sonrasında da İttihâd ve Terakki Cemiyeti bu heyetin çalışmalarına katılmamıştır.[610] Cemiyet'in katılmamasının sebebi olarak Hareket Ordusu'nun gelişiyle isyanın bütünüyle bastırılacağı ve diğer bazı cemiyet, fırka ve gazetelerin isyanda dahli olduğunu düşünmesi söylenebilir.[611]

İstanbul'da bir ayaklanmanın çıktığı ve bu ayaklanmanın meşrutiyeti de tehlikeye attığı haberi "meşrutiyet mahvoldu" cümlesi ile Selanik'e ulaştığında,[612] III. Ordu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa başkanlığında Askerî Kulüp'te bir toplantı yapıldı ve bu toplantıda Rumeli'den gönderilecek bir ordu ile asilerin tepelenmesi ve meşrutî idarenin korunması noktasında kat'î karar alındı.[613] Ayrıca bu süreçte İttihâd ve Terakki Cemiyeti ile ortak hareket edildi. İsyanın ertesi günü Selanik'te Hürriyet Meydanı'nda yirmi-otuz bin kişinin katıldığı meşrutiyetin muhafaza edileceğini ilân eden büyük bir miting tertip edildi.[614] Yine Manastır, Priştine, Kula, Ödemiş ve Kuşadası gibi şehirlerde de büyük mitingler tertip edildi.[615] Bu mitingler halktaki meşrutiyeti koruma azmini diri tutma gayretinin de bir ürünüydü. İlaveten İttihâd ve Terakki Cemiyeti mensupları tarafından Selanik, Yanya ve Manastır başta olmak üzere pek çok yerden Saray ve Bâbıâli'ye protesto telgrafları çekildi.[616] Örneğin Resneli Niyazi Bey, Yıldız Sarayı'na,

---

[609] *Serbesti*, 5 Nisan 1325 [18 Nisan 1909], Nu: 152, s. 1; *Osmanlı*, 5 Nisan 1325 [18 Nisan 1909], Nu: 33, s. 1; Ali Cevat Bey, *Otuzbir Mart Hâdisesi*, s. 174-176; Yunus Nadi, *İnkılâb-ı Osmânî*, s. 75-78; İrtem, *31 Mart İsyanı*, s. 233.

[610] Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 144-146; Bayur, *Türk İnkılâbı*, c. I, k. II, s. 195.

[611] Alkan, *Selanik İstanbul'a Karşı*, s. 171-172.

[612] Meşhur İttihâdçı İsmail Canpolat, bu cümleden mürekkep bir telgraf çekmiştir. bk. Danişmend, *31 Mart Vak'ası*, s. 109; Bayar, *Ben de Yazdım*, c. 1, s. 153.

[613] Uzer, *Makedonya'da Eşkıyalık*, s. 242-243; Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, s. 90-91; Danişmend, *31 Mart Vak'ası*, s. 109; İrtem, *31 Mart İsyanı*, s. 201-202; Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 76-77.

[614] Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 85; Kocahanoğlu, *31 Mart Ayaklanması*, s. 375.

[615] *BOA.*, *BEO*., 3541/265541 [2 Nisan 1325 tarihli belge]; Aydın Çakmak, *Sürgünde Bir Hakan, II. Abdülhamid'in Selanik ve Beylerbeyi Günleri*, Ötüken Yay., İstanbul 2014, s. 51.

[616] Ali Cevat Bey, *Otuzbir Mart Hâdisesi*, s. 85-88; Danişmend, *31 Mart Vak'ası*, s. 40-57; *MM ZC*, D. I, C. 3, İçt. 1, 57. inikad, [4 Nisan 1325], s. 41-49; *MM ZC*, D. I, C. 3, İçt. 1, 58. inikad, [5 Nisan 1325], s. 72-80; *MM ZC*, D. I, C. 3, İçt. 1, 59. inikad, [6 Nisan 1325], s. 89-95; Yenice-i Vardar Umum Ahali-i Osmaniyesi adına Zat-ı Şâhâne'ye çekilen bir telgrafta da Hüseyin Hilmi Paşa'nın tebdilinin asla kabul edilmeyeceği belirtilmektedir. bk. Türk Tarih Kurumu (*TTK*.), Tevfik Paşa Evrakı (*TP*.), 25/17 [2 Nisan 1325 tarihli belge]; İttihâd ve Terakki Cemiyeti Baalbek merkezinden Yıldız'a çekilen bir diğer telgrafta da meşrutiyetin can pahasına müdafaa edileceği belirtilmiştir. bk. *TTK*., *TP*., 26/17 [8 Nisan 1325 tarihli belge]; Yine Selanik'ten Sadaret'e çekilen benzer bir telgraf için de bk. *TTK*. *TP*., 26/56 [2 Nisan 1325 tarihli belge]; Ayrıca Manastır'dan bütün Anadolu vilayetlerine, "Bil-umum Anadolu Vilâyâtına" başlıklı tarihsiz ve on imzalı bir telgraf çekildi. Bu telgrafta İstanbul'daki hadisenin Kanun-ı Esasi ve millî hâkimiyete karşı bir hadise olduğu, meşrutiyet idaresi aleyhine bir cinayet olduğu vurgulandı ve "bil-cümle Osmanlılar müttefikan ve müttehiden te'mîn-i hukuk-ı milliyet ve tahkim-i esas-ı Meşrutiyet için kanlarımızı ve canlarımızı fedaya ve din ve namus üzerine ahd ü misak ederek İstanbul'da îka olunan ve haysiyet-i milliyemize büyük bir leke olan cinayet ve rezaleti kanlarımızla temizlemek azmiyle İstanbul'a doğru harekete müheyya olduğumuzu arz eyleriz" denildi. bk. *Tevfik Biren'in Hatıraları*, c. 2, s. 29-30; İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin telgrafları, gayrıresmi olarak kaydedilmişti. Bu telgrafların cemiyetin malî durumu müsait olmadığından bir defaya

31 Mart Vak'ası'nı meşrutiyete yönelik bir hareket olarak değerlendirdiğini belirtir bir telgraf çekti. Mabeyn Başkâtibi Cevat Bey, bu telgrafa cevap vererek Sultanın Kanun-ı Esasi'ye tamamıyla taraftar ve sadık olduğunu bildirdi.[617] Ayrıca bu telgraflarda Sadrazama yönelik tehditler de savuruldu. Bunlardan birinde "kabîneniz hayâtına ve vatanına acırsa isti'fâ etsin. Vatan uğrunda ifnâ-yı hayâta âmâde bulunan ordu ve millet şimdi hareket ederek İstanbul'u kân deryasına boğacakdır." denildi.[618] İttihâd ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumisi tarafından Saray'a bir telgraf çekildi ve bu telgrafta vak'ada dahli olduğu düşünülen, ahaliyi ihtilale tahrik ve teşvik ettikleri değerlendirilen *İkdam* gazetesi sahibi Ahmet Cevdet, Ali Kemal, Mevlânzâde Rıfat, Mizancı Murat ve *Yeni Gazete* sahibi Abdullah Zühdü Beyler ile *Volkan* gazetesi sahibi Derviş Vahdeti, Hacı Hakkı ve Manastır Alay Asakiri Müftüsü Mustafa Şevket Efendiler gibi isimlerin İzzet Paşa gibi firarlarına müsaade edilmemesi ve bu kişilerin İstanbul'a gelindikten sonra Sultan'dan isteneceği belirtildi.[619] Mahmut Şevket Paşa da 14 Nisan tarihi itibariyle İstanbul ile bir telgraf görüşmesi gerçekleştirdi ve gönderdiği telgrafta, İstanbul'dan gelen havadislerin pek fena olduğunu, Selanik'te ahalinin teyakkuzda olduğunu ifade etti. Bu telgrafa Harbiye Nazırı Edhem Paşa cevap verdi; Avcı taburlarının öncülüğünde bir karışıklık vuku bulduğunu, Adliye Nazırı Nazım Bey ve Lazkiye Mebusu Mehmet Arslan'ın öldürülmeleri haricinde ciddî bir hadise olmadığını, Kanun-ı Esasi'nin emniyette olduğunu belirterek başkaca bir hadiseye meydan verilmemesi için ordunun İstanbul'a hareket etmesinden kaçınılması gerektiğini vurguladı.[620] Edhem Paşa'nın bu izahatı Mahmut Şevket Paşa'yı tatmin etmedi. Paşa, II. Ordu Kumandanı Salih Paşa ile de müzakere ederek Hareket Ordusu'nun teşkili ve ordu ile İstanbul'a hareket kararı aldı.[621] İttihâdçı lider Talât Bey'in olağanüstü gayretlerinin de bir sonucu olarak Hüseyin Hüsnü Paşa kumandasında Hareket Ordusu teşkil edildi[622] ve ordu 15 Nisan gecesi İstanbul'a doğru yola çıktı. Ayastefanos'a gelindiğinde ordunun nüfusu; 25000

---

mahsus olarak resmî olarak kayıt altına alınması ve cemiyetten telgraf ücreti olan 18.254 kuruş 10 paranın da alınmaması kararlaştırılmıştır. bk. *BOA., DH. MUİ*., 35/52 [21 Haziran 1325, 22 Haziran 1325, 1 Teşrin-i Sani 1325 ve 17 Teşrin-i Sani 1325 tarihli belgeler].

[617] *Osmanlı*, 5 Nisan 1325 [18 Nisan 1909], Nu: 33, s. 3.

[618] *BOA., BEO*., 3541/265541 [2 Nisan 1325 tarihli belge]; Yine Drama Sancağı, Cuma-i Bala ve Siroz gibi yerlerden de benzer telgraflar çekilmiştir. bk. *Aynı Belge*, [1 Nisan 1325 tarihli belgeler]; Baalbek'ten de kabinenin meşru olmadığına dair Sadaret'e bir telgraf çekilmiştir. bk. *TTK., TP*., 26/18 [8 Nisan 1325 tarihli belge].

[619] *TTK., TP*., 25/18 [2 Nisan 1325 tarihli belge].

[620] Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 84-85; Türkmen, *Ordu-Siyaset*, s. 33.

[621] Uzer, *Makedonya'da Eşkıyalık*, s. 243-244; İrtem, *31 Mart İsyanı*, s. 191-192, 202-203; İnönü, *Hatıralar*, s. 56; Süleyman Şefik Paşa, *Hatıratım*, s. 182; Türkmen, *Ordu-Siyaset*, s. 39-40.

[622] Pekmen, *31 Mart Hatıraları*, s. 189-190; Birinci, *Tarihin Hududunda*, s. 253; Şakir, *Mahmut Şevket Paşa*, s. 78.

muvazzaf, 15000 civarında gönüllüye ulaşmıştı.[623] Mahmut Şevket Paşa'nın ifadesine göre; teşkil edilen ve İstanbul'a doğru yola çıkan Hareket Ordusu'nun amacı; İstanbul'daki müessif hadiseyi bastırarak asayişi sağlamak, asi askerlerin itaatini temin etmek, hadisenin mürettip ve müşevviki olanların zahire çıkarılması ve kanun dairesinde tediplerinin sağlanması ile meşrutiyeti bir daha sarsılmayacak surette takviye etmektir.[624] Hareket Ordusu'nun isyanı bastırmak maksadıyla harekete geçişi asilerin Meclis riyasetine teklif ettikleri Berat Mebusu İsmail Kemal Bey'i ve onunla beraber hareket eden Ergiri Mebusu Müfid Bey'i tedirgin etti. Müfid Bey yurtdışına firar etti. İsmail Kemal Bey de İngiliz Sefareti'ne sığındı ve sefaret aracılığıyla Atina'ya kaçtı.[625]

Hareket Ordusu Ayastefanos'a gelince Hüseyin Hüsnü Paşa Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne bir telgraf çekerek meşrutiyet idaresini sonlandırmaya dönük olarak hareket eden, meclisin al kanlara boyanmasına sebep olan ve "mel'ûn ve vicdânsız tarafdârân-ı istibdâd ile birtakım alçak ve menfûr menfa'atperestlerin telkînât-ı iblisânelerine" kapılan Hassa Ordusu ve Bahriye Tophanesi efradının Osmanlı ordusunu büyük bir hicaba uğrattığını belirtti. Ordunun namusunu ikmal edebilmek için de kara ve deniz kuvvetlerindeki silah arkadaşlarından birtakım taleplerde bulundu: İsyana iştirak eden askerlerin, kendilerine itaat edecekleri ve bir daha siyasî işlere asla karışmayacakları hususunda Şeyhülislam, Fetva Emini, Ders Vekili ve kumandanları huzurunda Kur'an-ı Kerim'e el basmak suretiyle yemin etmelerini istedi. İlaveten, askerleri "Şeriat İsteriz" diye 31 Mart ayaklanmasına teşvik edenlerin cezalandırmaları sürecinde de asla müdahalelerinin olmamasını hatta kendilerini ayaklanmaya teşvik edenleri zabitana ihbar etmelerini talep etti. Bu iki hususun kabulü halinde İstanbul'daki kara ve deniz kuvvetlerindeki askerlerin asla zarar görmeyeceklerinin askerlerin anlayacakları lisandan ihtar olunmasını istedi. Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne çekilen bu telgraf yanında yine Hareket Ordusu efradına ve İstanbul ahalisine de bir beyanname yayınlandı. Bu beyannamede, milletin meşrutiyet hükûmetini teşkil ettiği fakat meşrutiyet idaresinden zarar görenlerin kanunlara muhalif olarak menfaat elde ettikleri *devr-i sâbık*ı yeniden diriltmeye çalıştıkları, meşru hükûmeti yıkmaya gayret ettikleri ve Vak'a-i Müessife'ye sebep oldukları belirtildi. Hareket Ordusu'nun Kanun-ı Esasi'yi ayaklar altına

[623] Danişmend, *31 Mart Vak'ası*, s. 111; Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 106, 200-201; Hareket Ordusu'nun mevcudu hakkında farklı bilgiler için bk. Türkmen, *Ordu-Siyaset*, s. 63, 168-169; Hareket Ordusu'nun İstanbul'a kadarki yürüyüşü hakkında tafsilat için bk. *Aynı Eser*, s. 39-69.

[624] *BOA., MV*., 127/4 [8 Nisan 1325 tarihli belge]; Mahmut Şevket Paşa, Anadolu'daki vilayetlere de telgraflar göndermiş ve bu telgraflarda meşrutiyete fecii bir darbe vurmak azminde olan şahısların tedip edileceklerini bildirmiştir. bk. *Tevfik Biren'in Hatıraları*, c. 2, s. 32.

[625] *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, s. 245-246; Ahmet İhsan Bey, Hareket Ordusu'nun hareketiyle saklanma sırasının muhaliflere geldiğini belirtmekte, *Yeni Gazete* sahibi Abdullah Zühdü, İkdam sahibi Ahmet Cevdet ve Prens Sabahattin Beylerin İstanbul'dan kaçtıklarını ifade etmektedir. bk. Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım*, s. 258.

alanları cezalandırmak maksadıyla İstanbul önlerinde olduğu, Ordunun amacının ise meşrutiyet idaresini kuvvetlendirmek, meşrutiyet idaresinden rahatsız olan vatan ve millet hainlerine ise "son ve kat'î bir ders" vermek olduğu vurgulandı. Asilerin zulmüne maruz kalanların korunacağı, isyana iştirak eden ve kışkırtanların ise kim olurlarsa olsunlar kanun dairesinde cezalandırılacakları, mebusların hayatları ve Kânun-ı Esasi'nin kendilerine verdiği hak ve yetkilerin korunacağı ve İstanbul'daki ecnebî ve sefirlerin huzursuz olmalarına meydan verilmeyeceği de beyanname ile ifade edildi.[626] Hareket Ordusu bu beyanname ile gereken bütün tedbirlerin kendileri tarafından alınacağını, isyanın kat'î olarak bastırılacağını vurgulamaktaydı. Ayastefanos'ta toplanan Meclis-i Umûmî-i Millî de ilk içtimaında bir resmî beyanname yayınlayarak Hareket Ordusu'na destek verdi. Bu destek Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girişinin meclis kararı doğrultusunda yani meşru bir zemini olduğunun göstergesi oldu; ordunun faaliyetleri böylelikle meşrulaştırılmış oluyordu. Meclis-i Umûmî-i Millî yayınladığı beyanname ile meşrutiyet idaresine müteallik darbenin tamamen izalesi, meşrutiyetin idamesiyle asayişin sağlanması, memleketin istikrarı ve hadise müsebbiplerinin kanun dairesinde tedipleri hususunda Hareket Ordusu'nun yayınladığı beyannamenin kendisi tarafından desteklendiği belirtti.[627]

Hareket Ordusu Ayastefanos'a geldikten sonra kumandanlığı Mahmut Şevket Paşa devraldı ve Meclis desteğini de ardına alan Ordu, 23 Nisan Cuma günü gecesi Paşa'nın emriyle dört koldan İstanbul'a giriş yaptı. Bâbıâli, Taksim Kışlası, Taşkışla, Harbiye ve Selimiye'de çatışmalar çıktı. Topkapı Sarayı, Fatih, Zabtiye dairesi, Bâbıâli, Maçka ve İplikhane mevkiinde bulunan askerler silahlarını teslim ettiler. Bazı yerlerde top dahi kullanıldı[628] ve 25 Nisan

---

[626] *Osmanlı*, 8 Nisan 1325 [21 Nisan 1909], Nu: 36, s. 1; *Hürriyet*, 8 Nisan 1325 [21 Nisan 1909], Nu: 15, s. 1; *Hilal*, 7 Nisan 1325 [20 Nisan 1909], Nu: 1, s. 3; *Musavver Muhît*, 9 Nisan 1325 [22 Mayıs 1909], C. 2, Nu: 1-23, s. 4-6; Yunus Nadi, *İnkılâb-ı Osmânî*, s. 146-151; Hareket Ordusu efradına mahsus beyanname başlıklı beyanname için bk. *TTK.*, Kazım Orbay Evrakı (*KO.*), 17/64 [6/7 Nisan 1325 tarihli belge]; Hareket Ordusu'nun telgraf ve beyannamesinde asi askerlerin pişman olduklarını beyan etmeleri ve yemin etmeleri istenmişti. Nitekim *Hürriyet* gazetesinde Avcı Taburları başlıklı bir haberde, üç avcı taburunun Selanik'ten gelen arkadaşlarına bir mektup gönderdiklerinden bahsedilmektedir. Habere göre, asi askerler, bazı hocaların tahrikleri neticesi ayaklandıklarını, kendilerine para verilerek iğfal edildiklerini ve bu eylemleri dolayısıyla izhar-ı nedamet duyduklarını beyan etmişlerdir. bk. *Hürriyet*, 8 Nisan 1325 [21 Nisan 1909], Nu: 15, s. 4; Hareket Ordusu, İstanbul'daki askeri erkânın yemin etmesi gerektiğini belirtmişti. Nitekim bu yemin merasimi gerçekleştirilmiştir. Örneğin Şeyhülislam, Fetva Emini ve Ders Vekili Efendi'den oluşan bir heyet, Harbiye Nezareti önünde kumandanlık dairesine gelmiş ve burada Merkez Kumandanı Hamdi ve Birinci Fırka Kumandanı Yaver ve Birinci Liva Kumandanı Sait Paşalar, ümera ve zabitan tarafından karşılanmışlardır. Birinci Alayın Birinci ve Dördüncü taburları tahlif edilmişlerdir. Tahlif sureti, "Şer'-i Şerîf ve Kânûn-ı Esâsî'ye muhâlif harekâtda bulunulmayacağına ve ümerâ ve zâbitânın evâmirine itâ'at edeceklerine" dairdir. bk. *Osmanlı*, 10 Nisan 1325 [23 Nisan 1909], Nu: 38, s. 2; Yemin hakkındaki Meclis-i Vükela kararı için bk. *BOA., MV.*, 127/3 [8 Nisan 1325 tarihli belge].

[627] *Osmanlı*, 11 Nisan 1325 [24 Nisan 1909], Nu: 39, s. 2; *Servet-i Fünûn*, 10 Nisan 1325 [23 Nisan 1909], Nu:272, s. 1; *Tevfik Biren'in Hatıraları*, c. 2, s. 35.

[628] *BOA.*, Kıbrıs Millî Arşivi Fetva Eminliği Evrakı (*KB. MAA. FE.*), 6/42-04 [11 Nisan 1325 tarihli Mahmut Şevket Paşa'nın mektubu]; *Musavver Muhît*, 18 Nisan 1325 [1 Mayıs 1909], Nu: C. 2, Nu: 2-24, s. 33-37; Danişmend, *31*

1909'da Selimiye kışlası asî askerleri de teslim olunca, mücadele boyunca 49 kayıp 82 yaralı veren Hareket Ordusu bütünüyle İstanbul'a hâkim oldu.[629] Bu çatışmalar esnasında asiler yaklaşık dört yüz kayıp, yedi yüz yaralı verdiler.[630] Hareket Ordusu İstanbul'a bütünüyle hâkim olduktan sonra aynı gün yani 25 Nisan 1909'da Mahmut Şevket Paşa tarafından İdâre-i Örfiyye ilân edildi. İdâre-i Örfiyye'nin ilânıyla birlikte İstanbul'u derin bir sükûnet kapladı.[631] Ayrıca Manastır, Priştine, Yenice, Taşlıca gibi memleketin değişik yerlerindeki kargaşa da kısa süre içerisinde sona erdirilerek asayiş temin edildi.[632] Bundan sonraki süreçte Vak'a-i Müessife'ye sebep olanlar ya da bir şekilde İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin muhalifi olanlar Divân-ı Harb-i Örfî'ye sevk edilecek ve çeşitli cezalara çarptırılacaklardır.

2.5. II. Abdülhamid'in Hal'i ve Sürgünü

"Bu işi ben yapmadım. Sebeb olanları millet arasın bulsun. Ben milletimin iyiliği için çok çalıştım. Hepsi mahvoldu…"[633]

"Kaderim böyle imiş, ben milletime bu kadar sene hizmet ettim. Kıymetim bilinmedi. Fakat herşey anlaşılacaktır. Cenâbı Hak âdildir. Elhükmü Lillah adaleti rabbaniye tezahür eder, görevimiz bu kadarmış."[634]

Sultan II. Abdülhamid

Mart Vak'ası, s. 118-126; Mevlânzâde Rıfat, *31 Mart 1325 Kıyâmı*, s. 152-156; McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 202-223; Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 218-219; Türkmen, *Ordu-Siyaset*, s. 83-87.

[629] Türkmen, *Ordu-Siyaset*, s. 87-88; Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. IX, s. 102; Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girişi ve süreç Anadolu vilayetlerine de bildirilmiştir. Mahmut Şevket Paşa, vilayetleri İstanbul'un kontrol altına alınmasından haberdar etmiştir. Örneğin Ankara Vilayeti'ne 26 Nisan, 27 Nisan ve 28 Nisan 1909 tarihlerinde telgraflar çekilmiş, 27 Nisan tarihli telgrafta İstanbul'un kâmilen kontrol altına alındığı ve Bilâd-ı Selâse'de [Galata, Üsküdar ve Eyüp] İdâre-i Örfiyye ilân edildiği bildirilmiştir. 28 Nisan'da da inzibat ve emniyetin bütünüyle sağlandığı haberi Ankara Vilayeti'ne telgrafla iletilmiştir. bk. *Tevfik Biren'in Hatıraları*, c. 2, s. 36-38, 45.

[630] Özkan, *Heyet-i Mahsûsalar*, s. 67; Georgeon'un eserinde çatışmalardaki toplam kayıp dört yüz ölü sekiz yüz yaralı olarak geçmektedir. bk. Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 581.

[631] *Takvim-i Vekayi*, 13 Nisan 1325 [26 Nisan 1909], Nu: 192, s. 1; *Servet-i Fünûn*, 12 Nisan 1325 [25 Nisan 1909], Nu: 273, s. 1; Türkmen, *Ordu-Siyaset*, s. 91.

[632] Manastır'dan, Rumeli Vilâyet-i Şâhânesi Müfettiş-i 'Umûmîliği Vekâleti Cânib-i Âlîsi'ne yazılan bir yazıda; Manastır'da asayişin sağlanması için gerekli tedbirlerin alındığı hatta halkı aydınlatmak için Cuma günleri ulema tarafından vaaz ve nasihatler edildiği belirtilmiştir. bk. *BOA*., Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı (*TFR. 1. MN*.), 189/18894 [30 Nisan 1325 tarihli belge]; İsyan münasebetiyle çıkan olaylar ve alınan tedbirler hususunda bk. *BOA.*, *TFR. 1. UM*., 29/2803 [4 Nisan 1325, 5 Nisan 1325, 6 Nisan 1325, 7 Nisan 1325 ve 8 Nisan 1325 tarihli belgeler].

[633] Abdülhamid'in hal' kararı bildirilince 31 Mart Vak'asında dahli olmadığını belirtmiştir. bk. Ali Cevat Bey, *Otuzbir Mart Hâdisesi*, s. 114.

[634] II. Abdülhamid'in, hal' kararı kendisine tebliğ edildiğinde bu ifadeleri kullandığı rivayet edilmektedir. bk. Uzer, *Makedonya'da Eşkıyalık*, s. 245.

Hareket Ordusu Ayastefanos'a ulaşınca bazı mebuslar buraya geldiler ve Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan'ın İstanbul'da içtima imkânı olmadığı için burada toplanarak vazifesine devam etmesi gerektiğini belirttiler. Teklif uygun görüldü; Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan azaları 22 Nisan 1909'da Ayastefanos'ta, Ayan Reisi Sait Paşa riyasetinde Meclis-i Umûmî-i Millî adı altında Yat Kulübü'nde fevkalade ve gizli bir içtima gerçekleştirdiler.[635] Bu içtimadan itibaren Hareket Ordusu'nun İstanbul'a tamamıyla hâkim olmasına değin vazifelerini burada ifa ettiler. Meclis-i Umûmî-i Millî'de ele alınan en mühim hususlardan biri II. Abdülhamid'in hal'i meselesidir. Meclis-i Ayan azası Ferik Şevket Paşa ile Amasya Mebusu Fazıl Arif, Edirne Mebusu Talât ve Antalya Mebusu Ebuzziya Tevfik Beyler gibi isimlerin imzasıyla verilen bir takrirde, hal' meselesinin meclis gündemine alınarak derhal görüşülmesi, çıkacak kararın bir fetvâ-yı şer'î ile beraber, icrasının Hareket Ordusu'na tebliği talep edildi.[636] Gerçek şu ki, Mebusan ve Ayan azaları ekseriyetle II. Abdülhamid'in hal'ini arzulamaktadırlar fakat bu hususun Mahmut Şevket Paşa'nın başarısına endeksli olduğunun da bilincindedirler. O yüzdendir ki Paşa'nın takip edeceği strateji çerçevesinde hareket edeceklerdir. Nitekim Mahmut Şevket Paşa, Meclis-i Umûmî-i Millî'de II. Abdülhamid'in hal'i mevzuunun gündemde olduğunu öğrenince derhal Ahmet Rıza Bey'i yanına çağırarak O'nunla bu hususu değerlendirecek, orduda bir karışıklığın önüne geçebilmek için hal' kararının aceleye getirilmemesini öğütleyecektir. Paşa'nın bu hususta sözleri şu şekildedir:

> "…Ben yanımdaki askeri, Meşrutiyeti ve Padişahı kaldırmak isteyenleri yola getireceğiz, Padişahın ve milletin canı tehlikede diyerek buraya kadar getirdim. Hal'in bizim taraftan olacağını asker duyarsa isyan eder, mahvoluruz. Siz Âyân ve Mebusana gizlice anlatınız, şimdilik ses çıkarmasınlar, bu işi görüşmenin zamanı gelince ben size haber veririm."[637]

Netice itibariyle Paşa'nın isteği doğrultusunda hal' mevzuunun gündeme alınması ve hal' kararı bir iki gün ertelenecek, bu süreçte İstanbul'un bütünüyle kontrol altına alınmasına çalışılacaktır. Paşa'nın bu ifadeleriyle aynı minvalde *Sabah* gazetesinde çıkan bir haberde de hal' için asayişin

---

[635] *Osmanlı*, 10 Nisan 1325 [23 Nisan 1909], Nu: 38, s. 2; *Servet-i Fünûn*, 10 Nisan 1325 [23 Nisan 1909], Nu: 272, s. 2-3; *Servet-i Fünûn*, 12 Nisan 1325 [25 Nisan 1909], Nu: 273, s. 2; *Said Paşa'nın Hâtırâtı*, s. 476-477; Kansu, eserinde, "Sürgündeki bu parlamento, Milli Meclis adını aldı" demektedir. bk. Kansu, *Rejim ve İktidar Mücadelesi*, s. 112.

[636] Çakmak, *Sürgünde Bir Hakan*, s. 62.

[637] *Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, s. 38; Yine Mahmut Şevket Paşa, ilgili makamlara çektiği telgraf ile padişahın hal'i mevzuunun gündemde olmadığını ve padişahın meşrutiyete sadık oldukça kendisinin ve saltanat haklarının muhafaza edileceğini belirtmiştir. Paşa'nın bu tavrı Rıza Bey'in anılarında bahsettiği olay ile örtüşmektedir. Yani Mahmut Şevket Paşa hal' taraftarıdır fakat uygun zamanı beklemektedir. bk. Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 206-210.

bütünüyle temininin beklendiği, Meclis-i Umûmî-i Millî'nin hal' kararında sabırsız davrandığı fakat mevcut durumun hal'i çok kısa bir müddet geciktirdiği vurgulanmaktadır[638].

Hareket Ordusu İstanbul'a bütünüyle hâkim olunca Mahmut Şevket Paşa, Meclis-i Umûmî Millî'nin artık İstanbul'da toplanabileceğini bildirdi ve bu haber üzerine 26 Nisan'dan itibaren Sultanahmet'teki Meclis-i Mebusan binasında içtimalar gerçekleştirildi. Meclis-i Mebusan binasındaki toplantıların en önemli mevzularından biri hal' idi. Örneğin Biga Mebusu Arif Bey, hal' kararının bir an evvel alınması gerektiğini belirtiyordu. Ama Mahmut Şevket Paşa'dan işaret beklenmekteydi ve nihayetinde Paşa'nın hal' için harekete geçilmesi görüşü Ahmet Rıza Bey ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya bildirilince 27 Nisan'da hal' mevzuu son kez gündeme geldi. Elmalılı Hamdi Efendi gibi isimler tarafından bir fetva taslağı hazırlandı ve Fetvâ Emini Hacı Nuri Efendi ile Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi'den hal' fetvasının imzalanması istendi. Hacı Nuri Efendi "hal' de meymenet yoktur" diyerek II. Abdülhamid'in nefsini padişahlık makamından azletmesinin daha uygun olacağını ifade etti[639]; ancak neticede biraz gönülsüz de olsa Hacı Nuri ve Şeyhülislam Ziyaeddin Efendiler tarafından hal' fetvası imzalanarak Meclis-i Umûmî-i Millî riyasetine sevk edildi. Bu fetvâda, II. Abdülhamid'e, bazı mühim şer'î meseleleri şer'î kitaplardan çıkartmak, devlet hazinesinde israfa sebep olmak, şer'î bir sebebe istinat etmeden vatandaşları hapis ve sürgünlerle cezalandırmak, halka zulmetmek ve Müslümanlar arasında büyük bir fitneye sebebiyet vermek gibi suçlamalar yöneltildi. Yine II. Abdülhamid'in imamet ve saltanattan feragat etmesi ya da hal' edilmesi seçeneklerinden hangisi münasip görülürse ona göre davranılması gerektiği belirtilerek tahttan indirmenin şer'an caiz olacağı da vurgulandı.[640] Meclis riyasetine takdim edilen bu hal' fetvâsı mecliste okunduktan

---

[638] *Sabah*, 15 Nisan 1325 [28 Nisan 1909], Nu: 7036, s. 1; Mahmut Şevket Paşa, Saray'ın hal' hususundaki tereddütlerini gidermek babında her fırsatta "Padişah'ı hal' gibi bir niyetinin" olmadığını vurgulamıştır. Fakat sonrasında kendisi de hal' hususunda ikna olmuştur. bk. Şakir, *Mahmut Şevket Paşa*, s. 85-88.

[639] Çakmak, *Sürgünde Bir Hakan*, s. 65-67; Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 37-38; Danişmend, *31 Mart Vak'ası*, s. 159-160; Bayur, *Türk İnkılâbı*, c. I, k. II, s. 211; Türkmen, *Ordu-Siyaset*, s. 93-95; Mahmut Şevket Paşa'nın da hal' işinin içerisinde olduğu yukarıda bahsedildi. Fakat Mahmut Şevket Paşa bu hal' işinin içerisinde olduğu düşüncesini reddetmektedir. Nitekim 3 Mart 1913'te Veliaht Yusuf Efendi ile bir görüşme gerçekleştirdi. Bu görüşmede veliaht, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin Sultan Mehmet Reşat'ın zaafından istifade ile cumhuriyet ilân etme niyetinde olduğunu ve Mehmet Reşat'ın istifaya mecbur edilmesi lüzumu üzerinde durdu. Mahmut Şevket Paşa'nın mevcut Sultan Mehmet Reşat'ın hal'i mevzuu gündeme gelince söyledikleri II. Abdülhamid'in hal'i üzerinde olacaktır. Paşa diyecek ki "Hal' uğursuz bir şeydir. Sultan Hamid'in hal'ine bile ben karışmadım, zira bundan nefret ederim." Görüldüğü üzere Mahmut Şevket Paşa bu cevap ile II. Abdülhamid'in hal'i meselesi ile alakası olmadığını ifade etmektedir. bk. *Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü*, yay. haz. Murat Bardakçı, 1. bs., Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2014, s. 77.

[640] *BOA.*, *BEO*., 3727/279487 [tarihsiz belge]; *Takvim-i Vekayi*, 15 Nisan 1325 [28 Nisan 1909], Nu: 194, s. 1; *Hilal*, 15 Nisan 1325 [28 Nisan 1909], Nu: 4, s. 4; *Servet-i Fünûn*, 15 Nisan 1325 [28 Nisan 1909], Nu: 276, s. 2; *Musavver Muhît*, 18 Nisan 1325 [1 Mayıs 1909], Nu: C. 2, Nu: 2-24, s. 39; Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları*,

sonra Sait Paşa tarafından mebusların reylerine sunuldu; fetva oybirliğiyle meclis tarafından kabul edildi.[641] Akabinde, Meclis tarafından hazırlanan resmî kararnamede, Ayan ve Mebusan'ın 27 Nisan tarihli içtimaında Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi imzalı fetvânın görüşüldüğü ve bu fetvadaki istifa ya da hal' seçeneklerinden hal'in tercih edilerek oybirliğiyle kabul edildiği, II. Abdülhamid'in taht ve imâmetten alınarak yerine V. Mehmet Reşat'ın tahta çıkmasının meclisçe kabul edildiği ifade edildi.[642]

Sultan II. Abdülhamid'in hal'i *devr-i sâbık*ın "mağdur"ları denilen menfî ve firariler tarafından memnuniyetle karşılandı. Nitekim *Osmanlı* gazetesinde, menfî ve firariler ile siyasî mahkûm ve "mağdur"lar adına Ali Sacid imzasıyla "Menfîlerin Teşekkürü" başlığıyla bir ilân yayınlandı. Bu ilân da, *devr-i sâbık*ın "kötülükleri" vurgulandıktan sonra hal'i gerçekleştiren orduya teşekkür edilmektedir. "Menfîlerin Teşekkürü" başlıklı ilân aşağıdaki gibidir:

> "Hem vatanî, hem millî, hem de şahsî 'adüvv-i ekberimiz [en büyük düşmanımız] olub bizi vâdi-i hürriyetdeki mücâdelât ve müdâfa'âtımızdan dolayı yıllarca menfâlarda kal'alarda habshânelerde, zindânlarda ezib harâb eden birçok arkadaşlarımızı öldüren ve öldürten (Abdülhamid)'in hal'inden; vatanımızı o kâbûs-ı a'zâm mesâ'ibi [felaketleri] tedmîren [helaktan] tahlîsinden nâşi [kurtarılması sebebiyle] çoluk çocuklarımızla berâber 'umûmumuz yeniden iktisâb-ı 'ömr ettik.
>
> İkinci ve Üçüncü ordularla Osmanlı vatan ve milletimize bir hizb-i mahsûs olarak takdîm-i şükrân ederiz. Yaşasın vatan, yaşasın millet."[643]

II. Abdülhamid'in hal'i sonrası matbuatta, Sultana yönelik hakarete varan çok ağır tenkitlere yer verildiği görülmektedir. Saltanatı boyunca Devlet-i 'Aliyye'deki bütün problemlerin yegâne kaynağı olarak II. Abdülhamid'in bizzat kendisi gösterilmektedir. Örneğin *Servet-i Fünûn*, II. Abdülhamid'in hal' edilmesini "Memleket ve Millet Kurtuldu" diyerek okuyucularına aktardı ve haberin girişini şu cümle ile başlattı:

---

s. 23-26; Danişmend, *31 Mart Vak'ası*, s. 160-161; Yunus Nadi, *İnkılâb-ı Osmânî*, s. 239-240; Mevlânzâde Rıfat, *31 Mart 1325 Kıyâmı*, s. 156-159; Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 239.

641 *Said Paşa'nın Hâtırâtı*, s. 478; Mevlânzâde Rıfat, *31 Mart 1325 Kıyâmı*, s. 159; Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları*, s. 26-27; Danişmend, *31 Mart Vak'ası*, s. 161; Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 239-240; Bayur, *Türk İnkılâbı*, c. I, k. II, s. 212.

642 *Takvim-i Vekayi*, 15 Nisan 1325 [28 Nisan 1909], Nu: 194, s. 1; *Servet-i Fünûn*, 15 Nisan 1325 [28 Nisan 1909], Nu: 276, s. 2; *Hilal*, 14 Nisan 1325 [27 Nisan 1909], Nu: 3, s. 1; *Hilal*, 15 Nisan 1325 [28 Nisan 1909], Nu: 4, s. 4; *Musavver Muhît*, 18 Nisan 1325 [1 Mayıs 1909], Nu: C. 2, Nu: 2-24, s. 39-40; Yunus Nadi, *İnkılâb-ı Osmânî*, s. 240; Mevlânzâde Rıfat, *31 Mart 1325 Kıyâmı*, s. 159-160; 27 Nisan 1909'da V. Mehmet Reşat tahta çıkınca 28 Nisan Çarşamba günü bütün hükûmet dairelerinin tatili ve akşamında da kutlamalar yapılması kararlaştırıldı. İdâre-i Örfiyye kararına göre akşamları geç saate kadar sokaklarda olmak yasaktı; cülûs münasebetiyle bir günlüğüne bu yasak kaldırılmış, kutlamalar yapılmasının önü açılmıştır. bk. *BOA., DH. MKT.*, 2797/25 [14 Nisan 1325 tarihli belge].

643 *Osmanlı*, 16 Nisan 1325 [29 Nisan 1909], Nu: 42, s. 3.

> "Abdülhamid otuz üç senedir bu memleketin ve bu milletin mukadderât-ı 'umûmiyesini elinde bâziçe [oyuncak] etmişdi. Nihâyet milletin feverân ve galeyânı ile karargâh-ı istibdâdında hal' olundu. Bugün memleket ve millet kurtulmuşdur."

Çok ağır eleştiriler yöneltildikten sonra haber şu cümlelerle son buldu:

> "Zannetmem ki Abdülhamid kadar sâde milletin değil bütün cihânın nazar-ı nefretine uğramış bir hükümdâr çok görülmüş olsun. Böyle bir tecellîyi târîh-i hükümdârânda görmek için 'neron'lara kadar çıkmak lâzımdır. Fakat onlarda cesâret var idi, Abdülhamid'de cesâret ve metânet dahî yok idi."[644]

Musavver Muhit'te de "Abdülhamid'in Âkıbeti" başlıklı bir yazıda II. Abdülhamid eleştirilmekte ve yazı "Abdülhamid kahrolmalı! Abdülhamid kahrolacak! Abdülhamid nihâyet… kahroldu." ifadeleriyle bitmektedir.[645]

Meclis-i Umûmî-i Millî'de hal' kararı alındıktan sonra bu kararı II. Abdülhamid'e tebliğ etmek üzere Ayandan Bahriye eski nazırı Arif Hikmet Paşa, Orman Heyet-i Fenniyesi Reisi Aram Efendi, Meclis-i Mebusan'dan Draç mebusu Esat Paşa, Selanik Mebusu Emmanuel Karasu'dan oluşan bir heyet oluşturuldu ve bu heyet II. Abdülhamid'in huzuruna çıkarak hal' kararını tebliğ etti. Abdülhamid bu haberi alınca son derece müteessir ve tedirgin oldu. Evladüiyalının güvence altında olacağının kendisine bildirilmesi bu karamsarlık içerisinde de olsa Sultan'a rahat bir nefes aldırdı. Abdülhamid, "Otuz üç senedir birâderimi muhâfaza etdim. Birâderimin de beni muhâfaza edeceğini ümîd ediyorum." dedi ve Çırağan Sarayı'nda ikametine müsaade edilmesini istedi. Kararı tebliğ eden heyet üyeleri ise Abdülhamid'in bu ricasına cevap verme yetkilerinin olmadığını beyan ettiler.[646]

II. Abdülhamid'in heyetten Çırağan Sarayı'nda ikametine müsaade edilmesini talep ettiği anlarda Ahmet Rıza ve Talât Beyler ile Gazi Ahmet Muhtar ve Sait Paşalar Harbiye Nezareti'nde Mahmut Şevket Paşa'yı ziyaret ettiler ve buradaki görüşmede hal' sonrası Abdülhamid'in durumunu ele aldılar. Abdülhamid'in İstanbul'da ikametinin birtakım sorunlara sebep olabileceği

---

[644] *Servet-i Fünûn*, 15 Nisan 1325 [28 Nisan 1909], Nu: 276, s. 1; Benzer haberler ve yazılar için bk. *Musavver Muhît*, 18 Nisan 1325 [1 Mayıs 1909], Nu: C. 2, Nu: 2-24, s. 37-38.

[645] *Musavver Muhît*, 18 Nisan 1325 [1 Mayıs 1909], Nu: C. 2, Nu: 2-24, s. 51.

[646] *Servet-i Fünûn*, 15 Nisan 1325 [28 Nisan 1909], Nu: 276, s. 2; *Musavver Muhît*, 18 Nisan 1325 [1 Mayıs 1909], Nu: C. 2, Nu: 2-24, s. 43-46; İrtem, *31 Mart İsyanı*, s. 283-284; Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları*, s. 28; Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 150; Sultan Abdülhamid, 31 Mart Vak'ası'nda dahli olmadığını da heyete belirtmiştir. bk. Ali Cevat Bey, *Otuzbir Mart Hâdisesi*, s. 114; Yine II. Abdülhamid, hal' kararı kendisine tebliğ edilince kaderini böyle olduğunu, kıymetinin bilinmediğini belirterek "Elhükmü Lillah adaleti rabbaniye tezahür eder, görevimiz bu kadarmış" demiştir. bk. Uzer, *Makedonya'da Eşkıyalık*, s. 245.

değerlendirmesini yaparak Selanik'e sürgün edilmesini kararlaştırdılar.[647] Nitekim Abdülhamid'in "Kâbe-i Hürriyet"te ikamet etmesinin onun vasıtasıyla gelebilecek tehditlerin izalesini sağlayacağını düşünmektedirler.

Abdülhamid'in Selanik'e sürgünü kararlaştırılınca bu kararı tebliğ etmek üzere Hüseyin Hüsnü Paşa ile Miralay Galip ve Binbaşı Ali Fethi Beylerden oluşan bir heyet Yıldız Sarayı'na gitti. Saray'da Abdülhamid ile görüştüler ve kendisine "zat-ı şahanelerinin temin-i esbab-ı rahat ve hayatları için" Selanik'e tahliyeleri yönündeki kararı tebliğ ettiler. Bu tebliğ üzerine Abdülhamid, "Ben hasta biraderimi birçok sene Çırağan Sarayında muhafaza ettim. Siz de beni orada muhafaza edin. Bundan başka bir şey istemem." dedi. Bu talebe Hüseyin Hüsnü Paşa, kendilerinin burada bulunmasının birtakım fesada sebep olabileceğini, bundan en başta Abdülhamid'in bizatihi kendisinin müteessir olacağını, Selanik'e gitmesinin ise bu tür sorunları temelinden çözeceğini ifade ederek cevap verdi. Abdülhamid'in bu cevaba rağmen Selanik'e gitmek istemediğini belirterek Çırağan Sarayı'na nakli hususunda ısrar etmesi üzerine heyetten Miralay Galip Bey biraz sert bir şekilde, "Koskoca şanlı bir ordu sizin hayatınızı temin ediyor. Bu babdaki karar katîdir. Askerin kararı böyledir. Sizin hayat ve rahatınızı ordu temin etmiştir. Bundan büyük bir teminat vermek ve bu karardan nükûl etmek mümkün değildir." dedi. Yine Abdülhamid'in Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey de

> "Velinimetim efendim. Bizi burada bırakmayacaklar. Bunun ihtimalini göremiyorum. Allah göstermesin, eğer bunların sui niyetleri var ise, sizi Selânik'e götürmeye ne hacet. Burada şimdi icra edebilirler. Bilemem ama eğer ısrar edilecek olursa iyi bir netice vermeyecek zan ediyorum. Çünkü mesuliyeti üzerinden atmak için askeri zabt edemedik diyecekler. Ben şurada mübarek ayaklarınızın dibinde bir yere ayrılmam. Takdir-i İlahi her ne ise gelir, zuhur eder. Fakat siz nasıl ferman buyurur iseniz, öyle yapalım."

diyerek karara riayet edilmesi gerektiğini vurguladı. Netice itibariyle Abdülhamid, Selanik'e gitmeye, istemeyerek de olsa razı olmak durumunda kaldı.[648]

II. Abdülhamid'in Selanik'e sürgünü kararı alınınca III. Ordu Kumandanı vekili Hadi Paşa'ya bir telgraf çekildi ve bu telgraf ile sürgün için gerekli hazırlıkların yapılması istendi.

---

[647] Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları*, s. 60; Kocahanoğlu, *31 Mart Ayaklanması*, s. 417-418; Çakmak, *Sürgünde Bir Hakan*, s. 70; İttihâd ve Terakki Cemiyeti de II. Abdülhamid'in İstanbul'da ikametinin münasip olmadığını ve devamlı olarak göz hapsinde tutulması gerektiğini düşünmekteydi. bk. Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, s. 93.

[648] Ali Cevat Bey, *Otuzbir Mart Hâdisesi*, s. 116-119; Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları*, s. 61-63; McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 259-260; Ayşe Osmanoğlu'nun hatıralarında heyetin dört kişiden mürekkep olduğu belirtilmekte dördüncü kişi olarak Hâdi Paşa'nın ismi verilmektedir. bk. Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 153.

Hadi Paşa da Selanik Merkez Kaymakamı ve Polis Müdür Vekili Tahsin Paşa'yı durumdan haberdar etti. Hazırlıklar çerçevesinde Abdülhamid'in Selanik'te Alatini Köşkü'nde ikameti uygun görüldü.[649] Bu arada II. Abdülhamid ve Saray ahalisi Sirkeci'den hareket eden özel bir tren ile 28 Nisan 1909'un ilk saatlerinde Selanik yolculuğuna başladılar ve bu yolculuk 28 Nisan akşamı Kılkış Askerî İstasyonu'nda son buldu. II. Abdülhamid ve beraberindekiler buradan atlı arabalarla Selanik'te Alatini Köşkü'ne doğru yola çıktılar ve gece saat yirmi iki sularında köşke vasıl oldular.[650] II. Abdülhamid, maiyetiyle birlikte Alatini Köşkü'ne yerleştikten sonra burada Balkan Harbi'ne değin yaklaşık üç buçuk yıl kaldı. "Hürriyetin Kabesi" Selanik, II. Abdülhamid'in menfâsı oldu. Alatini Köşkü'nün muhafazasına Ali Fethi Bey kumandanlığında küçük bir birlik vazifelendirildi. Bu birlik, köşkün muhafazası yanında dışarıyla temas kurulmasına mani olmak, içeriye girmesi gereken kimselere de nezaret etmekle görevliydi. Ayrıca II. Abdülhamid'in mektup veya telgraf gibi vasıtalarla dışarıyla irtibat kurması da yasaklandı. Abdülhamid ve maiyetine toplamda bin lira maaş bağlandı. II. Abdülhamid köşkteki ilk günlerinde öldürülmekten endişe duydu; fakat sonrasında bu endişesi ortadan kalkınca menfâsında vaktini değerlendirmeye çalıştı.[651] Vaktini değerlendirmek gayesine matuf; köşkün bir odasını marangoz atölyesine dönüştürerek vaktinin önemli bir kısmını burada geçirmeye çalıştı. Ayrıca resim yapmakla meşgul oldu. Hatta burada bir hatıra yazma girişiminde bulunduğu fakat onun hatıralarını kaleme almasına izin verilmediği rivayeti de mevcuttur.[652] Kızı Ayşe Hanım'ın iddiasına göre II. Abdülhamid'e okuması için gazete ve kitap dahî verilmiyordu.[653] Balkan Harbi çıkınca Selanik'te ikameti sakıncalı hale gelen II. Abdülhamid, İstanbul'da Beylerbeyi Sarayı'na nakledildi ve ömrünün sonuna değin burada kaldı. Beylerbeyi Sarayı'nda

---

649 Uzer, *Makedonya Eşkıyalık*, s. 246-247.

650 *Osmanlı*, 16 Nisan 1325 [29 Nisan 1909], Nu: 42, s. 1; *Servet-i Fünûn*, 16 Nisan 1325 [29 Nisan 1909], Nu: 277, s. 4; *Hilal*, 15 Nisan 1325 [28 Nisan 1909], Nu: 4, s. 4; *Musavver Muhît*, 18 Nisan 1325 [1 Mayıs 1909], Nu: C. 2, Nu: 2-24, s. 46; *Hilal*, 16 Nisan 1325 [29 Nisan 1909], Nu: 5, s. 4; Uzer, *Makedonya Eşkıyalık*, s. 247-249; McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 260-263.

651 İrtem, *31 Mart İsyanı*, s. 323-324; Çakmak, *Sürgünde Bir Hakan*, s. 93-96; McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 263, 268; McCullagh, II. Abdülhamid'in kendisine verilecek bin liranın yetmeyeceğini belirttiğini, zamanında kardeşi Murat'a iki bin lira, Prens Reşat'a da bin beş yüz lira verdiğini söylediğini ifade etmektedir. bk. *Aynı Eser*, s. 278; Ayşe Osmanoğlu ise "babama 800 lira tahsisat bağlanmıştı" demektedir. bk. Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 169.

652 Çakmak, *Sürgünde Bir Hakan*, s. 98-104; McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, s. 276-277; II. Abdülhamid'in evvelinden beri marangozluğa ve çiniciliğe merakı vardı; hatta Yıldız Sarayı'nda da bir marangoz atölyesi ve küçük çaplı bir çini fabrikası mevcuttu. Zaman zaman burada çalışır ve ortaya koyduğu ürünlerden bazılarını Avrupa hükümdarlarına hediye olarak gönderirdi. bk. Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s. 18, 155.

653 Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 174.

iken Cihan Harbi'nin safhalarını gazete havadislerinden üzüntüyle takip etti.[654] Alatini Köşkü'nde olduğu gibi burada da sıkı gözetim altında tutuldu.

2.6. Vak'a-i Müessife Sonrası Divân-ı Harb-i Örfî Sürgünleri

Hareket Ordusu İstanbul'a girdikten ve şehre hâkim olmaya başladıktan sonra Ordu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa tarafından 25 Nisan 1909'da İdâre-i Örfiyye ilân edildi. Örfî idarenin gerekçesini açıklayan İdâre-i Örfiyye Beyannamesi şu şekildedir:

> "Meşrûtiyet-i meşrû'a-i idâremizin mükemmelen te'yid ve takviyesi ile berâber âtiyen ednâ mertebe düçâr-ı za'af ve tezelzül olmaması [sarsılmaması] ve vatân-ı mukaddesimizle mevcûdiyet-i milliye-i Osmâniyemizin te'mîn-i selâmet ve bekâsı esbâbının istikmâli zımnında bu kere mübâşeret olunan [girişilen] hareket-i askeriye 'avn u 'inâyet-i hakla rehîn-i muvaffakiyet olmuş ve bunun netâyic-i hasene ve hayriyesinin iktitâfı [toplanması] ve meşrûtiyet-i mukaddesemizin metîn bir sûretde te'sîs ve takviyesi fevka'l-'âde hâiz-i ehemmiyet olan Pâyitaht asâyişinin istihsâl ve idâmesine menût [bağlı] ve mevkûf bulunmuş olduğundan bugünden i'tibâren İstanbul ve Bilâd-ı Selase ile İzmid ve Çatalca sancâklarında ve Adalar ve Beykoz ve Kartal ve Gebze kazâlarında idâre-i örfiyyenin i'lân ve tatbîkine karâr verildiği ve binâen 'aleyh bu sırada muhill-i asâyiş [asayişi bozan] en ufak bir hareketin idâre-i örfiyyece pek ağır mücâzâtı müstelzim olacağından herkesin ona göre kemâl-i basîret ve intibâh [uyanıklık] üzere hareket eylemesi lüzumu i'lân olunur."[655]

---

[654] Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 230-231; Abdülhamid, Beylerbeyi Sarayı'nda ikamet ederken bazı ziyaretler de oldu. Örneğin Enver Paşa kendisini burada ziyaret etmiştir. bk. *Aynı Eser*, s. 232-233.

[655] *Takvim-i Vekayi*, 13 Nisan 1325 [26 Nisan 1909], Nu: 192, s. 1; *Servet-i Fünûn*, 12 Nisan 1325 [25 Nisan 1909], Nu: 273, s. 1; Yunus Nadi, *İnkılâb-ı Osmânî*, s. 226-227; İdâre-i Örfiyye ilân edilmesi hemen akabinde umûmî af ilân edileceğine dair bir şayia da çıkmıştır. Nitekim *Osmanlı* gazetesinde bu konu haber yapılmış ve umûmî af ilân edileceği haberinin doğru olmadığı bildirilmiştir. Ayrıca umûmî affın ancak İdâre-i Örfiyye'nin kaldırılmasıyla gündeme gelebileceği belirtilmiş, İdâre-i Örfiyye'nin ise bir müddet daha devamının gerektiği vurgulanmıştır. bk. 16 Nisan 1325 [29 Nisan 1909], Nu: 42, s. 2; İdâre-i Örfiyye ilân edildikten sonra bunun uzun süre yürürlükte kalması, İdâre-i Örfiyye'nin bir türlü kaldırılmaması beraberinde tepki de getirdi. Lütfi Fikri Bey, Meclis-i Mebusan'daki bir konuşmasında İtalyan siyasetçilerinden Cavour'un (Kavur) "En ahmak adam, İdarei Örfiyeyle bir memleketi idare edebilir" sözünü söylemiştir. Ayrıca Kanun-ı Esasi'nin 113. Maddesinden sürgünün değil İdâre-i Örfiyye fıkrasının kaldırılmasının gerektiğini belirtmiştir. bk. *MM ZC*, D. 1, C. 1, İçt. 3, 12. inikad, [24 Teşrinisani 1326], s. 392; Yine Debre mebusu Hasan Basri Bey de İdâre-i Örfiyye ilânını, Divân-ı Harb-i Örfîleri ve Mahmut Şevket Paşa'yı şu şekilde eleştirmektedir: "…Divan-ı Harp meselesi, benim nazarımda öyle bir meseledir ki, Divan-ı Harp, İdare-i Örfiyye ve Mahmut Şevket Paşa, üçü birdir ve yekvücuttur. Bunların hiçbir farkı yoktur. Mahmut Şevket Paşa Hazretleri, ne irade buyururlarsa Divan-ı Harb-i Örfî onu yapar; yani ayrı ayrı teşkilât değildir. Buna dair birçok malûmatımız var, icap ederse isim söyleyerek bunları tasrih ederiz. Esasen bizim memleketimizde İdare-i Örfiyye denilen şey yoktur. Sonra, Divan-ı Harb-i Örfî de mevcut değildir. Bunların hepsi birleşmiş, Mahmut Şevket Paşanın uhdesinde karar kılmış, işte bu kadar. Artık daire-i kanuniyyeye avdet olunmasına intizar ediyoruz ve inşallah öyle olacaktır. Bendeniz, bu Divan-ı Harp'ten hakikaten korkuyorum; şahsım için değil, memleketin selâmeti için korkuyorum, bunu itiraf etmeliyiz. Tanzimat-ı Hayriyye'den beri biz, dahile, harice karşı ıslahat va'dediyoruz, halbuki her gün keyfî harekât ile istibdadı şekilden şekle sokuyoruz. Bugün de, Meşrutiyetimizi Divan-ı Harb'in vesayeti altına vermişiz…" bk. *MM ZC*, D. 1, C. 1, İçt. 4, 13. inikad, [27 Teşrinievvel 1327], s. 348; Hüseyin Kami Bey'in *Divânçe-i Dehrî* adlı eserinde 31 Mart Vak'ası sonrasında Mahmut Şevket Paşa'nın yegâne güç sahibi olduğu belirtilmekte, hükûmeti tenkit edecek gazetelerin dahî Mahmut Şevket Paşa'yı övdüklerini ifade etmektedir. Bu

Mahmut Şevket Paşa'nın bu İdâre-i Örfiyye kararı Meclis-i Mebusan, Bâbıâli ve Saray tarafından da tasdik edildi.[656] Nitekim Bâbıâli, Mahmut Şevket Paşa'nın hamlesinin hemen ardından harekete geçerek Meclis-i Vükela'yı topladı. Bu toplantıda İdâre-i Örfiyye değerlendirildi ve bir "İ'lân-ı Resmî" hazırlandı. Ayrıca ilgili İdâre-i Örfiyye ilânı Sultan II. Abdülhamid tarafından da tasdik edildi; nihayetinde Sadrazam Tevfik Paşa imzasıyla *Takvim-i Vekayi*'de yayınlandı.[657] İdâre-i Örfiyye ilân edildikten kısa bir süre sonra İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin vazife başında kalmasını uygun görmediği Tevfik Paşa Hükûmeti istifa etti ve yerine tekrar Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti kuruldu.[658]

Vak'a-i Müessife bastırılıp İdâre-i Örfiyye ilân edilince, bu vak'aya sebep olanları yargılamak için Tophane Nâzırı Hurşit Paşa riyasetinde bir Divân-ı Harb-i Örfî teşkil edildi.[659] Divân-ı Harb-i Örfî'nin azaları ise Ferik Hüseyin Hüsnü, Mirliva Hasan Rıza ve Mirliva Nazif Paşalar ile Erkân-ı Harp Kaymakamı Cemal, Bahriye Kaymakamı Vâsıf ve Bahriye Kolağası Rauf Beylerden oluşmaktaydı. Divân-ı Harb-i Örfî'nin yanında üç de Tahkikat Heyeti teşkil edildi. Bu heyetler ayaklanma teşebbüsüne sebep oldukları ya da iştirak ettikleri iddiasıyla tevkif edilen zanlılar hakkında ilk tahkikatı yapacak, elde ettiği bilgileri ise bir rapor haline getirerek Divân-ı Harb-i Örfî Riyaseti'ne sunacaktı ve tahkikat heyetlerinin amacı Divân-ı Harb-i Örfî'nin işini kolaylaştırmaktı. Ayrıca bir de Divân-ı Harb-i Örfî Tetkikat Komisyonu kuruldu.

---

hususta ki anlatımı şöyledir: "…Hükûmeti tenkîd edebilmek için her gazete mutlaka Mahmud Şevket Paşa'yı senâ etmeği mecbûriyet hissetdi. Hatta bana gazete çıkarmak için mürâca'at eden bir zâta gazetenin hükûmete karşı mesleği ne olacak dedim. Mahmud Şevket Paşa'yı alkışlayarak sâirlerini tenkîd etmek dedi." Dağıstanlı Dehrî Efendi, *Dîvânçe-i Dehrî*, s. 4; Bu anlatım İdâre-i Örfiyye'nin ne derece sıkı olduğunun da bir göstergesidir.

[656] Bayur, *Türk İnkılâbı*, C. I, K. II, s. 206; Nitekim Mahmut Şevket Paşa'nın hamlesi sonrası Meclis-i Vükela bu İdâre-i Örfiyye kararını tasdik etmiştir. bk. *BOA., MV.*, 127/10 [12 Nisan 1325 tarihli belgeler].

[657] *BOA., MV*., 127/10, [12 Nisan 1325 tarihli "İ'lân-ı Resmî" başlıklı belge.]; *BOA., İ. AS*., 83/3[12 Nisan 1325 tarihli belge]; *Takvim-i Vekayi*, 14 Nisan 1325 [27 Nisan 1909], Nu: 193, s. 1; *TTK., TP*., 26/30 [23 Nisan 1909 tarihli belge]; Baran Hocaoğlu'nun eserinde, İdâre-i Örfiyye'nin teşkiliyle birlikte İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin yargı gücü elde ettiği ifade edilmektedir. Ayrıca ordu, İttihâd ve Terakki Cemiyeti ve yargı arasında "iktidar anlamında birbirlerini besleyen bir bağ oluştu"ğunu vurgulamaktadır. bk. Hocaoğlu, *İktidar-Muhalefet*, s. 146-147; Divân-ı Harb-i Örfîlerin teşkiliyle birlikte muhalif eleştiriler de beraberinde geldi. Örneğin Sinop mebusu Rıza Nur, hadise akabinde Mısır'a kaçmıştı. Meclis-i Mebusan'a bir mektup ile başvurdu. Mektubunda Pire'de olduğunu, İstanbul'da muhaliflere yönelik şedit muamelelerde bulunulduğunu işittiğini ve İstanbul'a avdetini tehir etmek zorunda kaldığını belirtti. Yine rahatsızlığının da bu tehiri gerekli kıldığını vurguladı. Bu mektup, Meclis-i Mebusan'da okundu ve iddiası mecliste değerlendirildi. Halil ve Talât Beyler bu iddiayı redderek Ordunun hiçbir fırkaya bağlı olmadığını beyan ettiler. Talât Bey, muhaliflere yönelik şiddetli takip yapıldığı iddiası hususunda şunları söyledi: "Burada muhalif fırkaya mensup arkadaşlarımız da vardır. Hiçbiri hakkında hiçbir şey yapılmamıştır." bk. *MM ZC*, D. I, C. 3, İçt. 1, 73. inikad, [4 Mayıs 1325], s. 490-491.

[658] *Takvim-i Vekayi*, 23 Nisan 1325 [6 Mayıs 1909], Nu: 202, s. 1; Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s. 54; *Tevfik Biren'in Hatıraları*, c. 2, s. 48-49.

[659] *BOA., İ. AS*., 83/3[12 Nisan 1325 tarihli belge]; *BOA., MV*., 127/10, [12 Nisan 1325 tarihli "İ'lân-ı Resmî" başlıklı belge.]; *TTK., TP*., 28/27 [12 Nisan 1325 tarihli belge]; *Takvim-i Vekayi*, 14 Nisan 1325 [27 Nisan 1909], Nu: 193, s. 1; Mehmet Selahattin Bey, bu dönemde binlerce mazlumun, katl, idam ve nefy başta olmak zulümlere maruz kaldıklarını ifade etmektedir. bk. Mehmet Selâhattin, *Bildiklerim*, s. 26.

Komisyonun teşekkülüyle birlikte vatandaşlar da ayaklanmayla ilişiği olanlara yönelik bilgilerini şifahî ya da yazılı olarak komisyona bildirmeye davet edildi.[660] Komisyonun vatandaştan böyle bir talepte bulunması, şahsî hesap görmek isteyenlerin de harekete geçmesine sebep oldu ve bazı vatandaşlar, ayaklanma ile alakası olmayan kişileri de şikâyet etmeye başladılar. Bu şikâyetler yüzündendir ki suçlu-suçsuz pek çok şahıs tevkif edildi; fakat Divân-ı Harb-i Örfîler, "bu noktada itinalı" davrandıkları için suçsuz olanların derhal tahliyesini kararlaştırdılar.[661] Örneğin isyana iştirak eden ya da iştiraki iddia edilen pek çok kişi İstanbul'dan Selanik'e gönderilmişti ve bu kişilerin tefrik edilerek suçu sabit görülenlerin İstanbul'daki Divân-ı Harplere sevki gündeme gelmişti. Bunun için de Selanik'te Tahsin Bey riyasetinde, Savcı Şakir ve Yarbay Hüsnü Beyler ile *Silah* gazetesi sahibi ve sermuharriri Tahsin Efendi'den oluşan bir heyet vücuda getirilmişti. Bu heyet, 700-800 kişiyi isyanla münasebeti dolayısıyla sorguladı; haklarında soruşturma gerektiren elli zanlıyı tespit ederek diğer tutukluların tamamının serbest bırakılmasına karar verdi.[662]

İsyan hareketinin bastırılması üzerine hızlı bir şekilde ayaklanmada dahli olanlara yönelik tevkifler başladı[663]: Abdülhamid'in "sadık adamları" birer birer tutuklandılar. Örneğin Abdülhamid'in sadık bendelerinden Başmusâhip Cevher Ağa ve Miralay Halil Bey ile Sertüfenkçi Müşir Tahir, Ferik Arif, Mirliva Küçük Tahir, Sakallı Mehmet, Yıldız Mevki Kumandanı Sadık ve Mabeynci Ragıp Paşalar gibi isimler tevkif edildiler.[664] İsyanda dahli olduğu düşünülen Abdülhamid'in sadık adamlarına yönelik gerçekleştirilen tevkifler *devr-i hamîd*den rahatsız olanlar tarafından da memnuniyetle karşılanmaktaydı.[665] Yukarıdaki tevkiflerin yanında İstanbul'da askerî kuvvetlerden pek çok asker de ayaklanmayı planlamak ve iştirak etmek ve mektepli zabitleri, mebusları ve pek çok şahsı öldürdükleri iddiasıyla tevkif

[660] Türkmen, *Ordu-Siyaset*, s. 100; Örneğin Üsküdar ve havalisinde fesat ehlinden olduğu bilinen kişilerin gerek posta yoluyla gerekse de bizzat veya tahriren Üsküdar Büyük Karakolu'nda teşekkül eden Üsküdar Heyet-i Tahkikiyesi'ne halk tarafından bildirilmesi talep edildi. (21 Nisan 1325). bk. Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki –II-, Nasıl Yaşadı?*, Akıl Fikir Yay., İstanbul 2014, s. 387.

[661] İrtem, *31 Mart İsyanı*, s. 308; Ziya Şakir, vatandaştan fesat ehlini ihbar etmesi istenince binleri geçen ihbarın Heyet-i Tahkikiye'ye ulaştığını bu durumun da komisyonun işini epey zorlaştırdığını belirtmektedir. bk. Şakir, İ*ttihat ve Terakki –II-*, s. 387-388.

[662] Uzer, *Makedonya Eşkıyalık*, s. 253-254.

[663] Süleyman Tevfik, *Hatıralarım*, s. 327-328; İsyan bastırılınca pek çok asî asker de firar etmiştir. Bunların ellerinde silahlarıyla birlikte firarları gittikleri yerler için de tehdit oluşturabilecek bir durumdur. Bunlardan bazıları gittikleri yerlerde tutuklanıp İstanbul'a gönderilmişlerdir. Asi askerlerin silahlı ya da silahsız firarları ve bunlar hususunda ne muamele edileceği hususunda bir belge için bk. *BOA., DH. MKT.*, 2804/86 [22 Nisan 1325 ve 23 Nisan 1325 tarihli belgeler].

[664] *Musavver Muhît*, 23 Nisan 1325 [5 Mayıs 1909], C: 2, Nu: 3-25, s. 68.

[665] Örneğin Üsküp'te yayın yapan *Yıldız* gazetesi bu tutuklamaları memnuniyet verici gelişmeler olarak görmektedir. bk. *Yıldız*, 7 Mayıs 1325 [20 Mayıs 1909], Nu: 16, s. 8.

edildiler.[666] Ayaklamaya kamuoyu desteği sağlamakla müttehim olan Prens Sabahattin ve Mizancı Murat Beyler gibi isimler de tevkif edildiler. Sabahattin Bey daha sonra "tevkifini icap ettirecek herhangi delil bulun(a)madığı"[667] gerekçesiyle serbest bırakıldı ve Avrupa'ya firar etti; Sabahattin Bey İngiltere'nin dahli ve Mahmut Şevket Paşa'nın da inisiyatifi neticesinde serbest bırakılmıştı.[668] Yine isyanın tertipleyicilerinden olduğu, matbuat yoluyla halkı kışkırttığı iddia edilen Derviş Vahdeti de İzmir'de yakalanarak tevkif edildi.[669] Divân-ı Harb-i Örfî, vak'a ile ilgili oldukları iddiasıyla tevkif edilen bütün zanlıların kısa bir sürede muhakemelerini gerçekleştirdi ve zanlılardan biri gıyabî olmak üzere yetmiş kişi hakkında cürümleri sabit olduğu için "tarz-ı hükûmeti tağyîr ve tebdîle teşebbüs" etmek suçlarından haklarında idam kararı verdi.[670] Örneğin dördüncü avcı taburu birinci bölük dokuzuncu onbaşısı Selim bin Veli, dördüncü avcı taburu üçüncü bölük birinci onbaşısı Rıfat bin Ömer, dördüncü avcı taburu ikinci bölük dördüncü onbaşısı Hamdi bin İslâm, dördüncü avcı taburu ikinci bölük başçavuşu Zenci Ali bin Abdullah, dördüncü avcı taburu ikinci bölük birinci çavuşu Hazım bin Bayram, dördüncü avcı taburu üçüncü bölük birinci çavuşu Hamdi bin Yaşar, binbaşılıktan açığa çıkarılmış olan Yusuf Efendi ve dördüncü avcı taburu onbaşılarından Ali bin Osman gibi isimler idamla tecziye edildiler ve Eminönü, Beyazıt Meydanı ve Ayasofya Meydanı'nda infaz edildiler.[671] Yine

---

[666] *Hilal*, 19 Nisan 1325 [2 Mayıs 1909], Nu: 7, s. 3-4; Kocahanoğlu, *31 Mart Ayaklanması*, s. 428; Türkmen, *Ordu-Siyaset*, s. 101; Yine, Birinci Ordu erleri ise Tahsin Bey'in tavsiyesi ve Mahmut Şevket Paşa'nın da onayıyla bayındırlık işlerinde çalıştırılmak üzere Drama'ya gönderildiler. Avcı taburları da diğer amele taburlarına dağıtıldılar. bk. Uzer, *Makedonya Eşkıyalık*, s. 252-253.

[667] *Osmanlı*, 17 Nisan 1325 [30 Nisan 1909], Nu: 43, s. 2; Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, s. 117-118.

[668] Kansu, eserinde, Prens Sabahattin'in İngiliz ve Fransız büyükelçilikleri tarafından korunduğunu belirtmektedir. bk. Kansu, *Rejim ve İktidar Mücadelesi*, s. 117; Prens Sabahattin Bey'in askeri ve halkı kışkırtmaya çalıştığı yönünde faaliyetler içerisinde olduğu Mevlânzâde Rıfat Bey tarafından belirtilmekte ve Rıfat Bey, Prens Sabahattin'in kendilerine şöyle dediğini ifade etmektedir: "İstanbul'a vüsûlünüzle vakit gâ'ib etmeksizin 'Serbesti' idârehânesiyle Ahrâr Fırkası önüne 'Yaşasın Şerî'at', Yaşasın 'Asker', Yaşasın Meşrûtiyet' kitâbesini hâvî birer büyük sancâk i'mâl etdirib ta'lîk ediniz." bk. Mevlânzâde Rıfat, *Hakk-ı Vatan*, s. 44; Yine Prens Sabahattin Bey'in "İşte biz durur, durur da meydân-ı siyâsete böyle atılırız." dediğini nakletmektedir. bk. *Aynı Eser*, s. 39; Mevlânzâde bir diğer eserinde de Sabahattin Bey'i eleştirmekte ve "Sabahaddin Bey'in siyâseti, siyâsetle iştigâl etmemekde olduğunu beyân ile başlar…" demektedir. bk. Mevlânzâde Rıfat, *31 Mart 1325 Kıyâmı*, s. 13.

[669] *BOA., ZB.*, 332/35 [9 Nisan 1325 tarihli belge]; *BOA., ZB.*, 628/48 [9 Nisan 1325 tarihli belge]; Aydın Valisi Kazım Bey, Derviş Vahdeti'nin Osmanlı sancağını hamil bir vapurla buradan gönderileceğini Dâhiliye Nezareti'ne telgrafla bildirmiştir. bk. *BOA., DH. ŞFR.*, 413/118 [12 Mayıs 1325 tarihli belge]; *Musavver Muhît*, 28 Mayıs 1325 [10 Haziran 1909], C: 2, Nu: 8-30, s. 244; Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları*, s. 132; Derviş Vahdeti'nin kaçışı ve yakalanış süreci hakkında tafsilat için bk. Kocahanoğlu, *31 Mart Ayaklanması*, s. 441-444; *Hilal* gazetesi ise Derviş Vahdeti'nin Beyrut'ta vapurdan çıktığı esnada İttihâdçılar ve zabitan marifetiyle tevkif edildiğini haber etmektedir. bk. *Hilal*, 14 Nisan 1325 [27 Nisan 1909], Nu: 3, s. 4.

[670] *Musavver Muhît*, 14 Mayıs 1325 [27 Mayıs 1909], C: 3, Nu: 6-28, s. 190; Birinci, *Tarihin Hududunda*, s. 256.

[671] *Musavver Muhît*, 23 Nisan 1325 [5 Mayıs 1909], C: 2, Nu: 3-25, s. 70; Uzer, *Makedonya Eşkıyalık*, s. 252; Ali Kabuli Bey'i katledenlerden Bahriye askeri Düzceli Ali Bey de idam edilmiştir. Yine piyade beşinci alayın ikinci taburu imamı Hacı Mahmut Efendi, Topçu zabitanından Yüzbaşı Kâzım Efendi ve birkaç kişi daha idam edilmiştir. bk. *Musavver Muhît*, 7 Mayıs 1325 [20 Mayıs 1909], C: 2, Nu: 5-27, s. 145-147; Vak'a-i Müessife münasebetiyle verilen idam kararı hakkında bk. *Musavver Muhît*, 14 Mayıs 1325 [27 Mayıs 1909], C: 3, Nu: 6-28, s. 188, 190;

Abdülhamid'in sadık bendelerinden Sakallı Mehmet Paşa,[672] Sermusâhip Cevher Ağa, padişahın tütün kıyıcısı Hacı Mustafa Efendi ve Şurâ-yı Devlet azasından Tayyar Bey gibi isimler Mülkiye *Ceza Kanunnamesi*'nin ellibeşinci maddesine dayanarak idamla tecziye edildiler ve hükümler infaz edildi.[673] *Volkan* gazetesi sahibi Derviş Vahdeti de Vak'a-i Müessife'nin hazırlayıcılarından olmak, Ayasofya'da Meclis-i Mebusan etrafında toplanan asi askerlere iştirak etmek, fesat neşriyatta bulunarak ahaliyi hükûmet aleyhine isyana teşvik etmek ve "şekl-i idâre-i meşrûtiyet-i hükûmeti tağyîr ve tebdîle" girişmekle suçlanarak Divân-ı Harb-i Örfî tarafından idamla tecziye edildi[674] ve cezası infaz edildi. Yine *Volkan* gazetesi muharrirlerinden Enderunlu Mustafa Efendi ve Maarif Nezaret-i Encümen-i Teftiş ve Muayene azası ve *El-Adl* ve *Protesto* gazeteleri muharriri Nâdirî Fevzi Bey de idam ile tecziye edildi.[675] İdamla tecziye edilenlerden birisi de 31 Mart Vak'ası devam ederken Erzurum ve Erzincan'da bir ayaklanmaya önayak olan Kara Yusuf Paşa'dır. Yusuf Paşa, yakalandıktan sonra Erzurum'dan İstanbul'a getirilerek Harbiye Nezâreti'nde tevkif edildi ve muhakeme sonrasında Erzurum isyanının müşevviklerinden olduğu gerekçesiyle II. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından idama mahkûm edildi.[676]

Abdullah, Hüseyin ve Sait çavuşların idama mahkum edildikleri hakkında bilgi için bk. *BOA., BEO.*, 3632/272332 [26 Ağustos 1325 ve 27 Ağustos 1325 tarihli belgeler]; İhtilali tahrik ve teşvik edenlerden olan İzmitli Kamil Ağa'da idam ile cezalandırıldı. bk. *BOA., İ. AS*., 87/9 [15 Haziran 1325, 17 Haziran 1325 ve 18 Haziran 1325 tarihli belgeler]; Maarif Müfettişi Yusuf Ziyaeddin Efendi de Derviş Vahdeti liderliğindeki Volkan Cemiyeti'nin müntesibi olduğu ve isyanın müşevviklerinden olduğu iddiasıyla idamla tecziye edildi. bk. *BOA., İ. AS*., 87/61 [22 Haziran 1325 ve 23 Haziran 1325 tarihli belgeler]; Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin bu cezası müebbet küreğe tahvil edildi. bk. *BOA., İ. AS*., 99/43 [11 Teşrin-i Sani 1325, 16 Teşrin-i Sani 1325 ve 19 Teşrin-i Sani 1325 tarihli belgeler].

[672] II. Abdülhamid'in çok güvendiği isimlerden biriydi. Abdurrahman Şeref Efendi, Sakallı Mehmet Paşa'nın sultana bağlılığını belirtmek adına, "Padişâh irâde ederse babamı dahi katl ederim dediğini râkımü'l-hurûf işitdim." demektedir. bk. Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları*, s. 131.

[673] *BOA., İ. AS*., 84/1 [9 Mayıs 1325 ve 10 Mayıs 1325 tarihli belgeler]; *Musavver Muhît*, 21 Mayıs 1325 [3 Haziran 1909], C: 2, Nu: 7-29, s. 222-223; *Yıldız*, 7 Mayıs 1325 [20 Mayıs 1909], Nu: 16, s. 8.

[674] *BOA., İ. AS*., 87/35 [25 Haziran 1325, 27 Haziran 1325 ve 27 Haziran 1325 tarihli belgeler]; *BOA., BEO*., 3598/269809 [30 Haziran 1325 tarihli belge].

[675] *BOA., İ. AS*., 84/1 [9 Mayıs 1325 ve 10 Mayıs 1325 tarihli belgeler]; *Musavver Muhît*, 21 Mayıs 1325 [3 Haziran 1909], C: 2, Nu: 7-29, s. 222-223; *Yıldız*, 7 Mayıs 1325 [20 Mayıs 1909], Nu: 16, s. 8; Yine 31 Mart Hadisesi'ne iştirak ettikleri iddiasıyla, Topçu yüzbaşısı Nazım Efendi, Topçu Mülazımı Halil Efendi, Ömer Şevki Efendi, Tenekeci İsmail Efendi ve Hazım Efendi de idamla cezalandırıldılar ve idam edildiler. bk. *BOA., DH. MKT*., 2817/35 [4 Mayıs 1325 ve 6 Mayıs 1325 tarihli belgeler]; 31 Mart Vak'ası münasebetiyle yargılanıp idama mahkum edilenlerin listesi için bk. Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları*, s. 209-215.

[676] *BOA., İ. AS*., 87/32 [23 Haziran 1325 tarihli belge]; Erzurum ve Erzincan'da dördüncü ordudan bazı askerler isyan teşebbüsünde bulundular. Erzincan'da ayaklanan askerlerin taleplerinden bazıların şunlardır: 1. Şeriatın tamamen uygulanması, 2. İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin hemen ilgası, aksi halde silahlarına sarılacakları, 3. ordu mensuplarının cemiyete intisaplarını kesmeleri, aksi halde bunu kabul edemeyecekleri, 4. Meclis-i Mebusan'ın devam ve muhafazası, 5. Matbuatın nifak yaymaktan men edilmesi, bu gibi evrakın kışlalara girişinin yasaklanması, 6. Halifenin resminin mizah gazetelerinde dercinin yasaklanması, 7. Ulemanın vereceği karara göre zabitan ve efradın tahlifi. bk. *BOA., DH. MKT*., 2810/45 [10 Nisan Erzincan Kıyâm-ı Askerîsi başlıklı belge]; Bu talepler doğrultusunda Erzurum'da Fırka Kumandanı Kara Yusuf Paşa ve Vali Tahir Paşa liderliğinde Hatip Abdülvahhab, Müderris Ömer, Müderris Süleyman, Müderris Mehmet Sadık, sâbık müftü ve müderris Vehbi, Naib Şakir, Cennetzade Celil ve Jandarma Kumandanı Ali Efendiler gibi isimlerin iştirakiyle gerçekleşen isyan Müşir İbrahim Paşa'nın gayretleriyle bastırıldı; netice itibariyle Erzurum Valisi Tahir Paşa da görevinden ihraç edildi. Kara Yusuf

Divân-ı Harb-i Örfîler, idam cezası yanında pek çok kişiyi de muvakkat/müebbet kürek ya da kalebentlikle tecziye ettiler. Örneğin Nizamiye Altıncı Alayı'nın Birinci Taburu tüfekçi ustası Abdullah oğlu İdris, Meclis-i Mebusan önüne gidip asi askerler arasına katılarak "mektebli zâbitân dinsizdir, onları istemeyiz" diye bağırdığı kendisinin inkârına rağmen şahitlerin şahadetiyle sabit olduğundan *Ceza Kanunu*'nun elli yedinci maddesine dayanılarak I. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından sekiz sene kürek cezasına çarptırıldı.[677] Sâbık Sertüfenkçi Müşir Tahir ve Mirliva Küçük Tahir Paşalar, Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girişi esnasında orduya karşı koymak istemeleri ve bunun için Abdülhamid'e müracaat etmeleri yüzünden I. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından askerlikten tard edilerek altı sene müddetle kalebentlikle tecziye edildiler.[678] Divân-ı Harb-i Örfîler, idam, muvakkat/müebbet kürek ya da kalebent cezasının yanında pek çok kişiyi de belli sürelerde hapisle cezalandırdı.[679]

Divân-ı Harb-i Örfî tarafından muhakeme edilen maznunlara verilen cezalardan biri de muvakkat veya müebbet nefy/sürgündür. Vak'adaki dahilleri sebebiyle idam ve kürek cezasıyla tecziyeleri mümkün olmadığı değerlendirmesi yapılan zanlılar muvakkat veya müebbet sürgün ile tecziye edildiler.[680] Sürgün cezaları 24 Ramazan 1294 [2 Ekim 1877] tarihli İdâre-i Örfiyye Kararnamesi'nin altıncı maddesine istinaden verildi. İdâre-i Örfiyye Kararnamesi'nin altıncı maddesi şöyledir:

> "Hükûmet-i Askeriye evvelâ lüzûm görünen eşhâsın leylen ve nehâren ikâmetgâhlarını taharrîye, sâniyen şübheli ve sâbıkalı gürûhundan olub taraf-ı hükûmetden ahz u girift olunanları [yakalananları] ve idâre-i

---

Paşa idama mahkûm edildi. Hadise hakkında tafsilat için bk. *BOA., DH. MKT*., 2810/45 [26 Nisan 1325 ve 22 Bisan 1325 tarihli belgeler]; *Hilal*, 19 Nisan 1325 [2 Mayıs 1909], Nu: 7, s. 3; *Musavver Muhît*, 14 Mayıs 1325 [27 Mayıs 1909], C: 3, Nu: 6-28, s. 190; Uzer, *Makedonya Eşkıyalık*, s. 252.

[677] *BOA., İ. AS*., 86/12 [7 Haziran 1325 ve 10 Haziran 1325 tarihli belgeler]; Divân-ı Harb-i Örfî, Kürt Ali Haydar Efendi'nin de müebbet küreğe konulması yönünde karar verdi. bk. *BOA., İ. AS*., 84/1 [9 Mayıs 1325 ve 10 Mayıs 1325 tarihli belgeler]; Osman bin Ali, Mustafa bin Osman, Mustafa bin Ali gibi isimlerin 31 Mart Hadisesi münasebetiyle çeşitli senelerde kürekle tecziye edilmeleri hakkında bk. *BOA., İ. AS*., 94/53 [26 Ağustos 1325, 12 Teşrin-i Evvel 1325 tarihli belgeler]; *Musavver Muhît*, 28 Mayıs 1325 [10 Haziran 1909], C: 2, Nu: 8-30, s. 245; Yine Hoca Ahmet Rasim Avni Efendi de 3 Haziran 1909'da müebbet küreğe mahkum edildi. bk. Birinci, *Tarihin Gölgesinde*, s. 37.

[678] *BOA., İ. AS*., 85/9 [13 Mayıs 1325, 20 Mayıs 1325 ve 21 Mayıs 1325 tarihli belgeler]; *Musavver Muhît*, 28 Mayıs 1325 [10 Haziran 1909], C: 2, Nu: 8-30, s. 244; *İttihâd*, 26 Mayıs 1325 [8 Haziran 1909], Nu: 14, s. 2; Hareket Ordusu İstanbul'a girmesi akabinde Yıldız Sarayı'na vardığında, buradan biri altın diğeri gümüş işlemeli iki tüfek çaldığı tespit edilen 81. Alayın 2. Taburunun 3. Bölük mülazım-ı sanilerinden Osman Efendi, 14 Temmuz 1325 tarihli *irade-i seniyye* ile askerlikten ihraç ve bir sene kalebentlikle tecziye edildi. *BOA., ZB*., 414/104 [13 Temmuz 1325 ve 19 Temmuz 1325 tarihli belgeler].

[679] Vak'a ile münasebetleri olduğu gerekçesiyle müebbet veya muvakkat kürek, kalabent ve altı veya daha fazla hapis olmak üzere çeşitli cezalara çarptırılanlar hakkında bk. *BOA., DH. MB. HPS. M.*, 5/15 [22 Mayıs 1328 tarihli defter]; Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları*, s. 216-255.

[680] Karal'ın eserinde 31 Mart Vak'ası'nda suçlu görülen 139 kişinin Divân-ı Harb-i Örfîler tarafından sürgün ile cezalandırıldıkları ifade edilmektedir. bk. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. IX, s. 120.

> örfiyye altına alınan mahalde ikâmetgâhları olmayan eşhâsı mahall-i âhere tard ve teb'îde sâlisen ahâlinin esliha ve cebhânesini toplamağa râbi'an tahdîş-i ezhânî [zihinleri kurcalama] mûcib neşriyâtda bulunan gazeteleri derhâl ta'tîl etmeğe ve her türlü cem'iyetleri men' etmeğe me'zûndur."[681]

Nefy/sürgün ile tecziyede *Ceza Kanunnamesi*'nden de istifade edildi. "Devlet-i 'Aliyye'nin emniyet-i dâhiliyesini ihlâl eden cinâyet ve cünhalar" başlıklı ikinci fasıl altmış altıncı madde, nefy/sürgün cezasıyla alakalıdır ve ilgili maddede şöyle denilmektedir:

> "Her kim meydân ve esvâkda [çarşılarda, pazarlarda] mecmu'u'-n-nâs olan mahallerde gerek nutk îrâd ederek ve gerek yafta yapışdırarak veyâhûd matbû' varaka neşr eyleyerek ahâlî ve sekeneyi [oturanları] işbu faslda beyân olunan cinâyetleri işlemeğe doğrudan doğruya tahrîk eder ise ol cinâyetlerin fi'len mürtekibi [fiilen kötü işi yapmış] gibi mücâzât olunur fakat zikrolunan tahrikâtın bir gûna eser-i fi'lîsi zuhûr etmez ise nefy-i ebed cezâsıyla mücâzât kılınır."[682]

Divân-ı Harb-i Örfîler, 31 Mart Vak'ası münasebetiyle pek çok şahsı çeşitli gerekçelerle muvakkat ya da müebbet sürgün ile cezalandırdılar. Bu gerekçelerin başında bizzat isyana iştirak etmek gelmektedir. Bunun yanında asî askerleri isyana teşvik ve tahrik etmek, Hareket Ordusu'nu yeren ve isyanı destekleyen neşriyatta bulunmak, meşrutiyet idaresi, Hareket Ordusu ve devlet ricali hakkında münasip olmayan sözler söylemek ve hakaret etmek, asî askerlere gazete dağıtmak, asî askerlere su ve simit dağıtmak (yardımcı olmak), tahrik amaçlı, isyanı tasvir eden ve isyanın başarıya ulaşmasını arzulayan mektup göndermek, kahvehanelerde isyan lehinde propaganda yaparak halkı tahrik etmek, vazife başındaki zabitanı darp etmek, isyan günü vazifesini terk etmek, vaaz ve nasihat ile cami cemaatini tahrik etmek, haksız bir şekilde şeriat talebinde bulunmak ve bu talebi havi bir mazbata hazırlayıp mühürlettirerek Meclis-i Mebusan'a göndermek, isyan sırasında Meclis-i Mebusan'a giderek meclisi baskı altına almaya çalışmak, Meclis-i Mebusan ve Adliye'nin lüzumunun olmadığını ifade etmek, Meclis-i Mebusan'a giderek birtakım münasebetsiz taleplerde bulunmak (hükûmetin ıskatı gibi), İttihâd ve Terakki Cemiyeti aleyhinde olmak, Padişaha jurnalcilik ve hafiyelik yaparak başkalarının vazifelerinden ihraç olmalarına sebep olmak, II. Abdülhamid'i övücü beyanlarda bulunmak, Sultan Mehmet Reşat'ı gözetleme ve tecessüsle vazifeli olmak, anasır-ı muhtelifeyi [muhtelif unsurları] birbirlerine karşı

---

[681] *Takvim-i Vekayi*, 14 Nisan 1325 [27 Nisan 1909], Nu: 193, s. 1-2.
[682] *Düstûr*, Tertib I, C. I, (Madde 66), s. 551; Karakoç, *Ceza Kanunu*, s. 58-59.

tahrik edecek türden beyanlarda bulunmak ve sui ahval ve şüpheli güruhundan bulunmak gibi gerekçelerle de pek çok şahıs muvakkat/müebbet sürgün ile tecziye edildi.

Divân-ı Harb-i Örfîlerin kanunlar çerçevesinde ilk ele aldıkları isyanda dahli olduğunu düşündükleri askerler oldu. Bu kapsamda muvakkat ya da müebbet olmak üzere pek çok kişiyi sürgün ile cezalandırdılar. Örneğin Vak'a-i Müessife'de asi askerlere kendi arzularıyla iltihak ederek Çatalca Topçu neferleriyle beraber nefer elbisesi giyerek Çatalca'dan İstanbul'a gelen 2. Alayın 3. Taburun 1. Bölüğü mülazım-ı evveli Ömer, 1. Alayın 3. Taburunun 1. Bölüğü mülazım-ı evveli Kadri ve 1. Alayın 4. Taburunun 2. Bölüğü mülazım-ı sanisi Fuat Efendiler, II. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından askerlik mesleğinden ihraç ve beşer sene Trablusgarp vilayeti Cebel-i Garbî sancağına sürgün ile tecziye edildiler.[683] Alaca Redif Taburundan açığa çıkarılan Kolağası Mehmet Ali Efendi, Padişaha bulunduğu mevkiden jurnal tertip ve takdim eylediği için II. Divan-ı Harbi Örfi tarafından mesleğinden ihraç ile Trablusgarp dâhilindeki Cebel-i Garbi'ye sürgün ile cezalandırıldı.[684] İstihkâm Alayı 4. Tophane Muhafaza Taburu 5. Bölüğü mülazım-ı sanisi Kayserili Osman Efendi Efendi, Sâbık Tophane Nazırı Zeki Paşa'ya intisaplı olduğu ve hafiyelik ettiği elde edilen jurnallerden anlaşıldığından II. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından vazifesinden ihraç edilerek münasip bir mahalle sürgün ile cezalandırıldı.[685] Zincirlikuyu Karakolhanesinde memur süvari feriği Hüsnü ve aynı karakolda Mirliva Saip Paşalar, 31 Mart Vak'ası'nda dâhilleri olduğu iddiasıyla muhakeme edildiler ve bu iddiadan aklandılar; fakat Sultan V. Mehmet Reşat'ı gözetleme ve tecessüsle vazifeli oldukları sabit görüldüğü için mesleklerinden ihraç edilerek müebbet sürgün ile cezalandırıldılar. Hareket Ordusu Kumandanlığı, Hüsnü ve Saip Paşaların Midilli yahut Rodos'a sürgünlerinin uygun olacağını bildirdi fakat Limni adası münasip görüldüğü için buraya gönderildiler.[686] Polis efradından Giresunlu Mustafa Sabri Efendi, isyan günü vazifesini terk ettiği için II. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından meslekten ihraç ve memleketine sürgün ile cezalandırıldı.[687] 6. Alayın 3. Taburunun 1. Bölüğü Mülazım-ı Sanisi Yozgatlı Kadir Ağa bin Ali, isyana iştirak ettiği için II. Divân-ı Harb-i

[683] *BOA., İ. AS*., 85/5 [17 Mayıs 1325, 18 Mayıs 1325, 20 Mayıs 1325 ve 22 Mayıs 1325 tarihli belgeler]; *BOA., ZB*., 456/57 [31 Mayıs 1325 ve 13 Temmuz 1325 tarihli belgeler].
[684] *BOA., İ. AS*., 85/12 [21 Mayıs 1325, 25 Mayıs 1325 ve 26 Mayıs 1325 tarihli belgeler]; *BOA., ZB*., 414/99 [4 Haziran 1325, 7 Haziran 1325 ve 8 Haziran 1325 tarihli belgeler].
[685] *BOA., İ. AS*., 85/22 [1 Haziran 1325 ve 2 Haziran 1325 tarihli belgeler].
[686] *BOA., DH. MKT*., 2882/43 [5 Temmuz 1325 ve 7 Temmuz 1325 tarihli belgeler]; *BOA., İ. AS*., 87/8 [16 Haziran 1325, 17 Haziran 1325 ve 18 Haziran 1325 tarihli belgeler]; *BOA., ZB*., 497/12 [7 Temmuz 1325, 8 Temmuz 1325, 12 Temmuz 1325 ve 13 Temmuz 1325 tarihli belgeler].
[687] *BOA., ZB*., 497/29 [14 Temmuz 1325, 9 Temmuz 1325 ve 18 Temmuz 1325 tarihli belgeler]; Yine polislikten ihraç edilmiş olan Mehmet Zeki Efendi de şüpheli ve kötü ahvali münasebetiyle, tevkif tarihi olan 28 Aralık 1909 tarihi itibariyle üç sene müddetle Van'a sürgün ile cezalandırıldı. bk. *BOA., BEO*., 3752/281332 [5 Mayıs 1326]; Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları*, s. 233.

Örfî tarafından mesleğinden ihraç edilerek memleketine sürgün ile cezalandırıldı.[688] Jandarma miralaylığından emekli Arapkirli Mustafa Bey, Hareket Ordusu İstanbul'a girdiği gün, Kızıltoprak'ta istasyon mahallinde toplanan ahaliye nutuk irat ederek halkı tahrik ettiği, Hareket Ordusu hakkında kötü sözler söylediği için II. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından *Ceza Kanunnamesi*'nin altmış altıncı maddesinin "fakat zikrolunan tahrikâtın bir gûna eser-i fi'lisi zuhur etmez ise nefy-i ebed ile cezasıyla mücâzât kılınır" hükmüne tevfikan müebbet sürgün edilmesine, *Askerî Ceza Kanunnamesi*'nin 22 ve 24. maddelerine tevfikan da mesleğinden ihraç ve tekaüt maaşının kesilmesine karar verildi.[689] Yıldız fabrikasında müstahdem Bahriye çarhcı miralaylarından Agâh Bey, hadisenin ikinci günü Erkân-ı Harbiye miralaylarından Safvet Bey aleyhine tahrikâtta bulunduğu ve sâbık hakanı övdüğü için askerlik mesleğinden ihraç edilerek, müebbet sürgün ile cezalandırıldı.[690] Tophane kolağalarından kadro haricine çıkarılan Emsaleddin Efendi de sâbık Tophane Nazırı Zeki Paşa'ya intisaplı olduğu ve jurnalcilik mesleğini yürüttüğü anlaşıldığından II. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından vazifesinden ihraç edilerek uygun bir mahalle sürgün ile tecziye edildi.[691] Hereke fabrikasında müstahdem jandarma mülazımı Hacı Mustafa Efendi, meşrûtî idare ve Hareket Ordusu aleyhinde olduğu için mesleğinden ihraç edilerek memleketine sürgün/teb'îd ile cezalandırıldı.[692] Polis Çavuş Muavini Amasyalı Hilmi Efendi bin Mehmet, kahvehanede meşrutiyet aleyhinde kem sözler sarf ettiği için beş sene sürgün ile tecziye edildi.[693] Istabl-ı Amire'den sâbık Mirliva Süleyman Paşa da *devr-i sâbık*ın hafiyelerinden ve mezalimi katiyet derecesinde olduğu gerekçesiyle Midilli'ye sürgün edildi.[694] Yine, I. Tabur'dan Kemahlı Bekçi Ali bin Hüseyin de hadiseye silahlı olarak iştirak ettiği, kendisinin üstü olan ümera ve zabıtan aleyhinde faaliyetlerde bulunduğu ve asi askerlerle

---

[688] *BOA., İ. AS*., 88/36 [11 Temmuz 1325, 12 Temmuz 1325 ve 14 Temmuz 1325 tarihli belgeler].

[689] *BOA., İ. AS*., 83/20 [28 Nisan 1325 ve 29 Nisan 1325 tarihli belgeler]; *BOA., BEO*., 3550/266199 [2 Mayıs 1325 tarihli belge]; *BOA.*, Dâhiliye Nezareti Siyasî Kısım Belgeleri (*DH. SYS*.), 54-1/2-11 [tarihsiz belge]. *BOA., ZB*., 414/66 [6 Mayıs 1325, 9 Mayıs 1325 ve 14 Mayıs 1325 tarihli belgeler]; *BOA., DH. MKT*., 2820/62 [5 Mayıs 1325 ve 9 Mayıs 1325 tarihli belgeler].

[690] *BOA., BEO*., 3574/268035 [31 Mayıs 1325 tarihli belge]; *BOA., DH. SYS*., 54-1/2-11 [tarihsiz belge]; *BOA.*, İradeler- Bahriye (*İ. BH*.), 8/47 [25 Mayıs 1325, 26 Mayıs 1325 ve 28 Mayıs 1325 tarihli belgeler].

[691] *BOA., İ. AS*., 85/21 [31 Mayıs 1325 ve 2 Haziran 1325 tarihli belgeler].

[692] *BOA., ZB*., 456/58 [9 Haziran 1325 tarihli belge].

[693] Kadırga sakinlerinden ve Enderun hademesinden Boyabatlı Emin Bey bin Salih, asi askerlerden birini evine alarak görüştüğü, nümayiş olarak o askere silah attırdığı ve ahvali şüpheli olduğu için beş sene sürgün ile cezalandırıldı. bk. Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları*, s. 224.

[694] *BOA.*, Dâhiliye Nezareti Hukuk Kısmı Belgeleri (*DH. H*.), 61-1/7 [22 Haziran 1328 tarihli belge]; *BOA., DH. SYS*., 54-1/2-14 [28 Şubat 1326 tarihli belge]; Süleyman Paşa, Midilli'ye sürgün edilince ada dâhilinde serbest bırakılmıştır. bk. *BOA*., Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Tahrirat Kalemi Belgeleri (*DH. EUM. THR*.), 3/43 [27 Ağustos 1325 tarihli belge].

birlikte Binbaşı Hayri Bey'i darp ve zabitanı tevkife cüret eylediği için beş sene sürgün ile tecziye edildi.[695]

Askerlerin yanında isyanda dahli olduğu düşünülen diğer devlet memurları ve devletle iltisaklı vazifeler yürütenlere yönelik de muhakemeler yapıldı ve bu kimselere yönelik muvakkat ya da müebbet sürgün olmak üzere çeşitli cezalar verildi. Örneğin Maarif Nezareti Meclis Kalemi Mümeyyizi İhsan Efendi, 31 Mart Hadisesi'nde Maarif Nezareti önünden geçen asi askerleri tahrik ve isyana teşvik suçundan II. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından Rodos'a müebbet sürgün ile cezalandırıldı.[696] Maarif Nezareti'nde kadro haricî olan Mehmet Şerif Bey, Yıldız'ın en faal hafiyelerinden olduğu ve Cevher Ağa'nın dairesine devamlı surette jurnal taşıdığı için mesleğinden ihraç edilerek Trablusgarp'a müebbet sürgün ile tecziye edildi.[697] Enderun-ı Hümâyun dördüncü kâtibi Ahmet Efendi, Enderun-ı Hümayun üçüncü kâtibi Rıza ve biraderi dördüncü kâtip İbrahim Beyleri padişaha jurnal ettiği, Rıza ve İbrahim Beylerin mesleklerinden ihraçlarına sebep olduğu hatta Rıza Bey'in vefatına sebebiyet verdiği için II. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından mesleğinden ihraç edilerek müebbet sürgün ile cezalandırıldı.[698] Balıkhane Muhafaza Müdürü Râşit Efendi, matbuat ile münasebeti olmadığı halde matbuat murahhaslarıyla saraya giderek kendine ulema ve asker vekili sıfatı vermek, hadise günü asi askerler arasında bulunarak münasip olmayan sözler sarf edip askere gazete dağıtmak suçundan I. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından İdâre-i Örfiyye Kararnamesi'nin altıncı maddesine tevfikan beş sene sürgün ile cezalandırıldı.[699] Tahniye İdaresi müdür muavini iken açığa alınan Refik Efendi, Volkan Cemiyeti'nin etkili isimlerinden olduğu ve gazetenin çıkması için Derviş Vahdeti'ye para verdiği sabit görüldüğünden I. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından İdâre-i Örfiyye Kararnamesi'nin altıncı maddesine istinaden vazifesinden ihraç ve üç sene sürgün ile tecziye edildi.[700]

Istabl-ı Âmire'de öküz arabacısı Boyabatlı Abdurrahman, arabacı Boyabatlı Koca Hüseyin ve döşemeci çırağı Nevşehirli İsa Efendiler ile demirci ustası Ahmet Ağa ve arkadaşları, Hâs Ahur memurlarından bazılarını İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nden oldukları düşüncesiyle

---

[695] Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları*, s. 223.
[696] *BOA., İ. AS*., 87/3 [13 Haziran 1325, 14 Haziran 1325 ve 15 Haziran 1325 tarihli belgeler]; *BOA., DH. SYS*., 54-1/2-11 [tarihsiz belge]; Yine, Maarif Nezareti muharrirlerinden Hasan Bey de asi askerlere teşviklerde bulunduğu iddiasıyla müebbet olarak Fizan'a sürgün ile cezalandırıldı. bk. Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları*, s. 246.
[697] *BOA., İ. AS*., 87/59 [6 Haziran 1325 ve 8 Haziran 1325 tarihli belgeler]; *BOA., ZB*., 456/58 [9 Haziran 1325 ve 14 Temmuz 1325 tarihli belgeler].
[698] *BOA., İ. AS*., 88/11 [4 Temmuz 1325 ve 6 Temmuz 1325 tarihli belgeler].
[699] *BOA., İ. AS*., 85/16 [24 Mayıs 1325 ve 27 Mayıs 1325 tarihli belgeler]; *BOA., BEO*., 3573/267967 [30 Mayıs 1325 tarihli belge]; *İttihâd*, 25 Mayıs 1325 [7 Haziran 1909], Nu: 13, s. 2.
[700] *BOA., İ. AS*., 87/35 [25 Haziran 1325 ve 29 Haziran 1325 tarihli belgeler]; Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları*, s. 221.

tahkir ve tezyif ederek tarda cüret eyledikleri için muhakeme edildiler. Bunlardan Boyabatlı Abdurrahman ve Nevşehirli İsa Efendiler, bahsedilen cürmü işledikleri şahitler tarafından da tasdik edildiğinden İdâre-i Örfiyye Kararnamesi'nin altıncı maddesi mucibince memleketlerine sürgün ile cezalandırıldı. Diğerlerinden bir kısmının, mevkuf oldukları süre ceza olarak kâfi değerlendirildi ve serbest bırakıldılar; bir kısmının da beraatlarına karar verildi.[701] Yine 31 Mart Vak'ası ve akabindeki kargaşada önayak oldukları sabit görülen Dersaadet Dâhiliye Gümrüğü hamallarından Kisedar Mustafa, Kolbaşı Hüseyin, Hacı Ali, Şeyh Mahmut, İbrahim, Tulumbacı Hasan ve Arap Yusuf Efendiler beşer sene Trablusgarp'a; Hasan Ağa, Yazıcı Hasan Vasıf Dayı, Rıhtım'da Kisedar Abdullah, diğer Abdullah, Kisedar Derviş ve Kolbaşı Ali Efendiler beşer sene Bingazi'ye sürgün ile tecziye edildiler.[702]

Ulema kesimi ve talebeler de isyanda dahli oldukları ya da isyanı destekledikleri iddiasıyla Divân-ı Harb-i Örfîler tarafından muhakeme edilerek muvakkat/müebbet sürgün ile cezalandırıldılar. Örneğin Bâb-ı Fetvâda Dânişmend Koca Kavuklu Osman Nuri Efendi, Ayasofya'da toplanan askere su ve simit dağıttığı ve Meclis-i Mebusan ile Adliye'nin lüzumunun olmadığına dair sözler söyleyerek meşrutiyet aleyhinde bulunduğu için I. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından İdâre-i Örfiyye Kararnamesi'nin altıncı maddesine istinaden dokuz sene sürgün ile cezalandırıldı.[703] Sivas'ta Rifâ'i Dergâhı şeyhi Abdullah Hâşimi Efendi, şüpheli güruhundan olduğu gerekçesiyle Divân-ı Harb-i Örfî tarafından İdâre-i Örfiyye Kararnamesi'nin altıncı maddesine dayanarak Mekke-i Mükerreme'ye müebbet sürgün ile tecziye edildi.[704] Meşrutiyet aleyhinde bulundukları mahkeme tarafından tespit edilen Yakova ahalisinden Müderris Hacı Murtaza Efendi ile bazı memur ve efrad-ı şahanenin *irade-i seniyye* mucibince sürgünleri kararlaştırıldı.[705] İzzeddin vapuru imamı Pazarcıklı Tahir Efendi ibn Osman, vapur efradına meşrutiyet aleyhinde sözler söylediği sabit olduğu için I. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından *Askerî Ceza Kanunnamesi*'nin 22. maddesine dayanarak vazifesinden ihraç edilerek İdâre-i Örfiyye

---

[701] *BOA., DH. EUM. THR*., 3/16 [6 Ağustos 1325 tarihli belge].

[702] Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları*, s. 241; *Siper Saika-i Hürriyet* gazetesinde, gümrük hamallarından on bir kürdün Divân-ı Harb-i Örfî kararıyla Trablusgarp'a sürgün edildiği belirtilmekte, bu kişilerin Zaptiye Nezareti tarafından özel memurların nezaretinde İtalya postasıyla menfâlarına gönderildikleri ifade edilmektedir. Muhtemelen burada isim belirtilmeden ifade edilen şahıslar yukarıdakilerdir. bk. *Siper Saika-i Hürriyet*, 12 Mayıs 1325 [25 Mayıs 1909], Nu: 45-69, s. 3.

[703] *BOA., İ. AS*., 86/2 [7 Haziran 1325, 9 Haziran 1325 ve 10 Haziran 1325 tarihli belgeler].

[704] 3 Ağustos 1325 tarihinde sürgün ile cezalandırılmıştır. *BOA., İ. AS*., 89/37 [3 Ağustos 1325 ve 5 Ağustos 1325 tarihli belgeler]; *BOA., DH. SYS*., 55-1/37 [17 Nisan 1327 tarihli belge]; *BOA., BEO*., 3626/271908 [12 Ağustos 1325 tarihli belge].

[705] *BOA., BEO*., 3631/272260 [23 Ağustos 1325 tarihli belge]; Üç sene sürgün ile cezalandırılan Hacı Murtaza Efendi bilahare Konya'ya sürgün edilmiştir. bk. Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları*, s. 225.

Kararnamesinin altıncı maddesine göre de beş sene sürgün ile cezalandırıldı.[706] Sultan Selim Cami-i Şerifi Müezzini ve Mecidiye Türbedarı Ereğlili Hafız Şakir Efendi, isyan hadisesi öncesi ve hadise sırasında kahvehanede *Volkan* gazetesi okuyarak halkı tahrik etmek ve meşrutiyet aleyhinde ifadeler serdetmek suçundan I. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından İdâre-i Örfiyye Kararnamesi'nin altıncı maddesine istinaden sekiz sene sürgün ile cezalandırıldı.[707] Enderun-ı Hümayun müezzinlerinden Rumelihisarlı Ömer oğlu Ali Efendi'nin, 31 Mart ayaklanması devam ederken Binbaşı Ali Kabûlî Bey'in şehadeti gününde kahvehanede "üç yezidi katlettiler" diyerek hadiseyi destekleyen sözler sarf etmek ve şüpheli ahvale sahip olmak suçlarından İdâre-i Örfiyye Kararnamesi'nin altıncı maddesine dayanarak beş sene sürgünle tecziye edildi.[708] İzmit Sancağında Sultan Orhan Medresesi muallimi ve yine aynı sancakta Mekteb-i İdadi 'Ulûm-ı Diniyye Muallimi olan Ankaralı Hacı Ahmet Hilmi Efendi, *Volkan* gazetesine neşredilmek üzere mektup göndermek ve mektubun içeriğinde de Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girmemesini, asi askerlere karşı silah kullanılmamasını tavsiye ettiği, hatta mektubunda "zâtınıza du'âcı yirmi bin kimse ile tavsiye" diyerek pek çok kimsenin kendisi gibi düşündüğünü ima ettiğinden ve İttihâd-ı Muhammediye Cemiyeti'ne mensup olduğundan I. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından İdâre-i Örfiyye Kararnamesi'nin altıncı maddesine istinaden memleketi Ankara ve ikamet ettiği yer olan İzmit sancağı haricinde bir yere beş sene sürgün ile cezalandırıldı.[709] Ayasofya'da İshak Paşa mahallesinde sakin Konyalı Hoca Hasan Efendi, isyan günü asi askerlere vaaz ve nasihat etmek üzere Meclis-i Mebusan dairesine gelen Heyet-i İlmiye'den Fetvâ Emini'ne karşı tezyîfkârâne/uygunsuz sözler söylediği sabit olduğundan I. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından İdâre-i Örfiyye Kararnamesi'nin altıncı maddesine istinaden üç sene sürgün ile cezalandırıldı.[710]

Talebe-i 'ulum'dan Muğlalı Mehmet Hilmi Efendi ibn Halil, hadiseyi anlatan ve isyanı överek başarıya ulaşmasını temenni eden bir mektubu memleketine gönderdiği için üç sene sürgün ile cezalandırıldı. Yine aynı suçlama ile Langa'da Sinan Çavuş Medresesi'nde talebe olan Kilisli Reşit Efendi bin Mehmet de bir sene sürgün ile tecziye edildi. Beşir Ağa Medresesi'nde talebe olan Karahisar-ı Şarkîli Mehmet Kemal Efendi bin İbrahim, Bursa köy ve kasabaları ahalisinin şeriat istediklerine dair bir mazbatayı mühürlettirerek Meclis-i Mebusan'a takdim

[706] *BOA., İ. AS*., 86/10 [7 Haziran 1325 ve 10 Haziran 1325 tarihli belgeler].
[707] *BOA., İ. AS*., 85/51 [2 Haziran 1325, 3 Haziran 1325 ve 4 Haziran 1325 tarihli belgeler]; *BOA., ZB*., 414/90 [9 Haziran 1325 ve 20 Haziran 1325 tarihli belgeler].
[708] *BOA., İ. AS*., 85/53 [2 Haziran 1325 ve 4 Haziran 1325 1325 tarihli belgeler].
[709] *BOA., İ. AS*., 85/11 [19 Mayıs 1325, 24 Mayıs 1325 ve 25 Mayıs 1325 tarihli belgeler]; *BOA., BEO*., 3571/267797 [27 Mayıs 1325 tarihli belge].
[710] *BOA., İ. AS*., 85/35 [23 Mayıs 1325, 24 Mayıs 1325 ve 25 Mayıs 1325 tarihli belgeler]; *BOA., BEO*., 3570/267741 [27 Mayıs 1325 tarihli belge].

edilmek üzere Derviş Vahdeti'ye gönderdiği sabit görüldüğünden üç sene sürgün ile cezalandırıldı.[711] Talebeden Hasan Sabri Efendi, Eğridere'deki dayısına isyan hadisesinden bahseden ve tahrik amaçlı mektup göndermek suçundan I. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından İdâre-i Örfiyye Kararnamesi'nin altıncı maddesine istinaden üç sene sürgün ile cezalandırıldı.[712] Çarşamba'da Hayriye Medresesi'nde talebe olan Priştineli Yakup Efendi, mektepli zabitan aleyhinde fesat saçan mektup yazdığı için üç sene sürgün ile tecziye edildi.[713] Talebeden Elbistanlı Mehmet Sadık, Balıkesirli Mehmet Şükrü ve Veliyyüddin Efendiler de Vak'a-i Müessife esnasında Meclis-i Mebusan'a giderek birtakım uygunsuz taleplerde bulunmak ve Harbiye Nezareti emriyle süvari alayının, birçok ahali ve *talebe-i ulum*'u itlaf ettiği ve birçoğunu da yaraladığı yönünde *Volkan* ve *Mizan* gazetelerine yayınlanmak üzere bir varaka imzalayarak göndermek suçlarından I. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından memleketlerinden farklı bir mahalle ikişer sene sürgün ile tecziye edildiler.[714] Muvakkat sürgün cezasına çarptırılan Mehmet Sadık Efendi'nin Adana Vilayeti'ne, Mehmet Şükrü Efendi'nin ise Aydın Vilayeti'ne gönderilmesi kararlaştırıldı.[715] Yine Diyarbakır'a bağlı Siverek ahalisinden Derviş Mehmet bin Musa da Bursa'da Cami-i Kebir'de ikindi namazını müteakip meşrutiyet aleyhine çok kötü sözler sarf ederek cemaati tahrik eylediği gerekçesiyle II. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından müebbet sürgün ile cezalandırıldı.[716]

Divân-ı Harb-i Örfî, 31 Mart Vak'ası'nda dahli bulunduğunu düşündüğü ahaliye dönük de yargılamalar yaptı ve ahaliden pek çok kimse suçları sabit görüldüğü gerekçesiyle sürgün ile tecziye edildi. Örneğin, Hacı Akif Efendi, hadise günü asi askerlerle birlikte Meclis-i Mebusan'a girmek ve kışlalardaki, özellikle de Taşkışla'daki asi askerlere isyanı tahrik yolunda muzır

---

[711] Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları*, s. 223-225.

[712] *BOA., İ. AS*., 85/43 [28 Mayıs 1325, 30 Mayıs 1325 ve 31 Mayıs 1325 tarihli belgeler]; *BOA., DH. SYS*., 54-1/2-11 [tarihsiz belge].

[713] Yakup Efendi, menfî olarak Ankara'ya gönderilmiştir. bk. *BOA., İ. AS*., 89/26 [28 Temmuz 1325, 2 Ağustos 1325 ve 4 Ağustos 1325 tarihli belgeler]; *BOA., DH. EUM. THR*., 90/30 [5 Eylül 1325 tarihli belge]; *BOA., BEO*., 3623/271691 [6 Ağustos 1325 tarihli belge]; *BOA., DH. EUM., THR*., 4/25 [5 Eylül 1325 tarihli belge]; *BOA., DH. MUİ*., 5-1/27 [16 ağustos 1325 ve 25 Ağustos 1325 tarihli belgeler].

[714] *BOA., ZB*., 405/69 [18 Haziran 1325 ve 13 Temmuz 1325 tarihli belgeler]; Yine aynı suçlamaya maruz kalan ve gazetede yayımlanmak üzere varakayı kaleme alan Hacı Mustafa Zeki Efendi de yedi sene müddetle kürek cezasına çarptırıldı ve Bodrum hapishanesine gönderilmesi kararlaştırıldı. bk. *BOA., DH. EUM. THR*., 91/18 [22 Ağustos 1325 tarihli belge]; *BOA., ZB*., 405/69 [18 Haziran 1325, 12 Temmuz 1325 ve 13 Temmuz 1325 tarihli belgeler]; *BOA., ZB*., 405/70 [13 Temmuz 1325 tarihli belge].

[715] *BOA., ZB*., 405/69 [12 Temmuz 1325 tarihli belge].

[716] *BOA., İ. AS*., 84/13 [10 Mayıs 1325, 11 Mayıs 1325 ve 12 Mayıs 1325 tarihli belgeler]; Sürgün yeri Sakız'dı. bk. *BOA., ZB*., 414/66 [14 Mayıs 1325 tarihli belge]; Yine Niğdeli Efeoğlu Ali Hulusi bin İsmail, bir destan basıp dört bin nüsha dağıtarak ahalinin aklını karıştırmaya çalıştığı için beş sene Trablusgarp'a sürgün ile cezalandırıldı. bk. *BOA., ZB*., 414/66 [14 Mayıs 1325 tarihli belge]; Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları*, s. 254; Bolulu Hacı Sadık Efendi de vaaz ve nasihat esnasında fesat telkinlerde bulunduğu için beş sene Gerede'ye sürgün ile cezalandırıldı. bk. Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları*, s. 254.

makale içeren bir gazetenin dört yüz nüshasını ücretsiz olarak dağıtmak suçundan I. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından *Ceza Kanunu*'nun altmış altıncı maddesine istinaden müebbet sürgün ile cezalandırıldı.[717] Üsküdarlı Faik Efendi, hadisede münasip olmayan sözler sarf ettiği için üç sene müddetle münasip bir mahalle sürgün ile tecziye edildi.[718] Pravişte kazasından Ahmet Midhat Efendi, babasına yazdığı bir mektupta, hadiseyi tasvir ederken bu hadiseyi takdir ettiğini vurguladığı ve bazı zevat hakkında münasip olmayan sözler sarf ettiğinden dolayı Divân-ı Harb-i Örfî tarafından üç sene müddetle sürgün ile cezalandırıldı ve Üsküp'e gönderildi.[719] Çorlu'da sakin Bosnalı Hoca Muharrem bin İbrahim, efkâr-ı ahaliyi heyecan ve galeyana getirecek fiillerde bulunduğu ve şüpheli şahıslardan olduğu için Divân-ı Harb-i Örfî tarafından İdâre-i Örfiyye Kararnamesi'nin altıncı maddesine tevfikan 15 Ocak 1910 tarihinde iki sene Rodos'a sürgün ile cezalandırıldı.[720] Silahşorlardan Kayserili Ahmet Efendi, hadisenin üçüncü günü merkez şubeye giderek ve bazı isimler sunarak hükûmetin bu isimlerden teşekkül etmesi teklifinde bulunduğu için sekiz buçuk sene sürgün ile cezalandırıldı.[721] Boyabat'ın Bektaş karyesinden Hacı Sait Efendi, asi askerlere su dağıttığı ve ertesi günü *Şura-yı Ümmet* gazetesi önünde toplanan ahaliyi tahrik ettiği, vak'adan beş gün sonra Sinop'a giderek fesat telkinlerde bulunduğu sabit görüldüğünden II. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından müebbet sürgün ile tecziye edildi.[722] Ergani Madeni ahalisinden ve irticaiyyundan olan İbrahim bin Musa'nın, 31 Mart Vak'ası'nda dahli tespit edilemese de bu vaka öncesi vukubulan Kör Ali Vak'ası ve Hasan Fehmi Bey'in cenazesinde ve bunun gibi toplantılarda ön ayak olarak halkı tahrik edecek ifadelerde bulunduğu,

---

[717] *BOA., İ. AS*., 85/52 [31 Mayıs 1325, 1 Haziran 1325 ve 4 Haziran 1325 tarihli belgeler].

[718] *BOA., İ. AS*., 90/7 [28 Temmuz 1325, 4 Ağustos 1325 ve 5 Ağustos 1325 tarihli belgeler]; *BOA., BEO.*, 3630/272250 [15 Ağustos 1325 tarihli belge].

[719] *BOA., BEO.*, 3881/291003 [31 Mart 1327 tarihli belge]; 31 Mart Vak'ası'nda etkileri olduğundan Üsküdarlı Kasap Hüsnü ve Şekerci Tahir Efendiler de müebbet kalebent olarak Akka'ya gönderildiler. bk. *BOA., ZB.*, 495/86 [18 Mayıs 1325, 24 Mayıs 1325 ve 1 Haziran 1325 tarihli belgeler]; Yine Niğde'den kahveci Arhon veled-i Yani de, meşrutiyet aleyhinde kötü sözler sarf ettiği için müebbet sürgün ile cezalandırıldı. Trablusgarp'ta Humus kazasından Hacı Mehmet oğlu Mehmet Efendi, meşrutiyet idaresi aleyhine sözler sarf ettiği için memleketine müebbet sürgün ile cezalandırıldı. bk. Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları*, s. 248-250.

[720] *BOA.*, İradeler- Harbiye (*İ. HB*.), 33/13 [3 Mayıs 1326 tarihli belgeler]; *BOA., DH. MUİ*., 103/17 [26 Mayıs 1326 ve 29 Mayıs 1327 tarihli belgeler]; *BOA., BEO*., 3751/281289 [5 Mayıs 1326 tarihli belge]; Hoca Muharrem bin İbrahim, Rodos'a nefy ile cezalandırılmasına rağmen dört aydır hapishanede tutulduğunu belirterek bu duruma son verilmesi yönünde bir talepte de bulunmuştur. Belgede Bosna muhacirlerinden Hoca Muharrem bin Edhem olarak geçmektedir. Muhtemelen İbrahim ismi yanlışlıkla Edhem olarak yazılmıştır. bk. *BOA., DH. EUM. THR*., 26/38 [11 Şubat 1325 tarihli belge].

[721] *BOA., İ. AS*., 89/47 [29 Temmuz 1325, 5 Ağustos 1325 ve 12 Ağustos 1325 tarihli belgeler]; *BOA., BEO.*, 3632/272383 [26 Ağustos 1325 tarihli belge].

[722] *BOA., İ. AS*., 86/7 [6 Haziran 1325 ve 8 Haziran 1325 tarihli belgeler]; *BOA., ZB.*, 414/103 [14 Temmuz 1325 tarihli belge]; Yine, Meşrutiyet idaresini tebdil ve tağyire teşebbüs eyledikleri iddiasıyla yargılanıp suçları sabit görülen Yenipazar ahalisinden Muştu, Ahmet ve Hıfzı Beyler de münasip bir mevkie sürgün ile cezalandırıldılar. bk. Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları*, s. 244.

Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa aleyhinde sözler sarf etmiş olduğu anlaşıldığından II. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından münasip bir mahalle sürgün edilmesi kararlaştırıldı.[723]

31 Mart Hadisesi ve sonrasındaki süreçte Müslüman-Hıristiyan çatışması çıkarma gayretinde olduğu iddia edilen kimseler de sürgün ile cezalandırıldılar. Örneğin Divân-ı Harb-i Örfî, Beyrutlu Hacı Abbas Bisnûn bin Said'i Müslüman-Hıristiyan çatışması çıkarmaya dönük faaliyetler içerisinde olduğu iddiasıyla muhakeme etti ve İslamların Hıristiyanları, Hıristiyanların da İslamları katledeceğine yönelik sözler sarf ettiği, anasır-ı muhtelifeyi [muhtelif unsurları] diğeri aleyhine tahrik etmeye çalıştığı gerekçesiyle beş sene müddetle Bodrum'a sürgün ile cezalandırıldı.[724]

31 Mart Vak'ası'na başka devlet tebaası olan bazı müslümanların da dâhil oldukları ve bu vak'a sonrasında Osmanlı hududu haricine çıkarıldıkları görülmektedir. Örneğin Rus tebaasından ve Osmanlı çarşı esnafından Kazanlı Hacı Ahmet Efendi, çarşıda masa kurarak "şeriat isteriz" diye mazbata mühürlettiği, ordu hakkında münasebetsiz sözler sarf ettiği ve asayişi ihlale yönelik hareketlere kalkıştığı gerekçesiyle hudut haricine teb'îd ile cezalandırıldı.[725]

Vak'a-i Müessife akabinde muhalif kimliğiyle öne çıkan isimlere yönelik de ciddî bir sürecin başladığı görülmektedir. İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif neşriyattan *Mizan* gazetesi sahibi Mizancı Murat Bey "irtica ve ihtilâl-i askerî" yaratmak ithamıyla isyanın son günlerinde yani 24 Nisan 1909'da tevkif edildi. Muhakemesini gerçekleştiren I. Divân-ı Harb-i Örfî'nin kanaatine göre Murat Bey, 10 Temmuz inkılâbını müteakiben İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne tekrar dâhil olmak istedi fakat bu istek Cemiyet tarafından kabul edilmedi. Bu durum Murat Bey'in izzet-i nefsine dokundu ve bundan sonraki süreçte Cemiyet'i ve Cemiyet'in iktidara getirdiğini düşündüğü Heyet-i Vükelâ'yı devirmek için tahriklerde bulunarak Cemiyet ve meşrutiyetin amansız bir düşmanı haline geldi. Mizancı Murat Bey, *Mizan* gazetesindeki haber ve makaleler ile isyancı askerlerin harekâtını meşru olarak değerlendirmek suretiyle olayların büyümesine katkı sağladı. Yine Divân-ı Harb-i Örfî'ye göre, Murat Bey, *talebe-i 'ulûm*'un taleplerini zamanın nezaketini düşünmeden okşayıp onları kışkırtmak ve Mevlânzade Rıfat Bey'e gönderdiği bir kart ile de ilmiye sınıfını tahrik etmeye çalışmakla suçlanmaktadır. Netice

[723] *BOA., İ. AS*., 84/42 [24 Mayıs 1325 ve 25 Mayıs 1325 tarihli belgeler]; *BOA., ZB*., 67/116 [24 Mayıs 1325 tarihli belge]; *BOA., ZB*., 495/62 [25 Mayıs 1325 tarihli belge]; *BOA., ZB*., 495/92 [2 Haziran 1325 tarihli belge].
[724] Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları,* s. 227; *BOA., BEO.*, 3633/272423 [27 Ağustos 1325 tarihli belge].
[725] *BOA., BEO*., 3657/274228 [21 Teşrin-i Evvel 1325 tarihli belge]; Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları,* s. 227; 31 Mart Vak'ası'ndan bir ay önce Kazanlı Ahmet Efendi tarafından ahaliye imzalattırılan 26 Şubat 1909 tarihli dilekçe için bk. Pekmen, *31 Mart Hatıraları*, s. 70-71.

itibariyle Murat Bey, muhakeme sonrasında I. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından müebbet kalebentliğe mahkûm edildi.[726] Mizancı Murat Bey, hatıralarında, vak'a münasebetiyle mahkûm edilişini "cürme ceza değil, cezaya cürüm" aranmasına bağlamakta ve bu durumun kendisine duyulan kin ve nefretin bir neticesi olduğunu vurgulamaktadır. Nitekim kendisinin imzası bulunan bir kart ve bir pusulanın *Serbesti* gazetesi idarehanesinde bulunduğunu ve karta çok farklı anlamlar yüklendiğini belirtmektedir. Murat Bey'e göre çok farklı anlam yüklenen kartta yazılı olanlar ise şunlardır:

> "Bunu takdîm edecek olan hocaefendi Fatih dersi'âmlarından bir zât-ı muhteremdir. Eserini beğendiğim halde Cahid Bey'den dolayı ma'zeretimi beyân etdim. Kendi iltimâsı üzerine size takdîm ediyorum. Fatih'in öteden beri İstanbul efkâr-ı 'umûmiyesine hâkim olduğu ma'lûm-ı 'âlîleridir. Âna göre mu'âmele buyuracağınız derkârdır."

Mizancı Murat Bey, bu karttaki ifadelerden kendisinin, Mevlânzâde Rıfat Bey ve Fatih hocaefendileri ile ittifak halinde olarak fesat çevirmekte olduğu kanaatine varıldığını ifade ederek bu durumun gülünç olduğunu vurgulamaktadır.[727]

Maliye Vergi Kalemi Mümeyyizi ve *Mikyas-ı Şeriat* gazetesi imtiyaz sahibi Doktor Hüseyin Remzi Efendi'nin de gazetesi aracılığıyla, hassa ordusu efradıyla bir kısım ahalinin mevcut hükûmet aleyhine kışkırtılarak silahlı olarak isyan ettirilmesinde dahli olduğu kanaati hâsıl olduğundan I. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından müebbet küreğe konulmasına karar verildi.[728]

---

[726] *BOA., İ. AS*., 85/7 [23 Mayıs 1325 ve 24 Mayıs 1325 tarihli belgeler]; *BOA., BEO*., 3568/267583 [25 Mayıs 1325]; *Tanin*, 26 Mayıs 1325 [8 Haziran 1909], Nu: 275, s. 3; *İttihâd*, 26 Mayıs 1325 [8 Haziran 1909], Nu: 14, s. 2. Emil, *Mizancı Murad*, s. 177-179; Mizancı Murat Bey'in tevkifi ve muhakemesi hakkında kendi görüşleri için bk. Mizancı Murad, *Tatlı Emeller Acı Hakikatler*, s. 212-359; Mizancı Murat Bey'in Divân-ı Harb-i Örfî tarafından cezalandırılmasında *Mizan* gazetesinin yayınlarının etkili olduğu görülmektedir. Örneğin isyanın ikinci günü 14 Nisan 1909 tarihli *Mizan* gazetesinde çıkan "İnkılâb-ı Sahîh" başlıklı bir yazıda, Osmanlı askerinin dün (13 Nisan) tarihte görülmemiş bir fazilet gösterdiğinden bahsedilmekteydi. bk. *Mizan*, 1 Nisan 1325 [14 Nisan 1909], Nu: 125, s. 1.

[727] Mizancı Murat, *Tatlı Emeller Acı Hakikatler*, s. 248-250; Nitekim I. Divân-ı Harb-i Örfî kararında da bu karttan bahsedilmekte ve Mizancı Murat Bey'in de belirttiği üzere kendisi, bu kart üzerinden ilmiye sınıfıyla işbirliği içinde olarak fesat işlere kalkışmakla suçlanmaktadır. bk. *BOA., İ. AS*., 85/7 [23 Mayıs 1325 tarihli belge]; İttihâdçıların gadrine uğrayan Mizancı Murat Bey, Hürriyet, Adalet, Uhuvvet, Musavat kavramlarının bihakkın uygulanmadığı yönünde eleştiriler yöneltmiştir. Eserinde bu hususta şöyle demektedir: "Evet, hürriyet güzel bir şeydir. Lakin güzelliği ancak visâl ile anlaşılır. Dâ'iresi zulm ve istibdâd sedleri ile tahdîd ve 'avâm-ı nâsdan tecrîd edilirse hürriyet olamaz. İstibdâdın şekl-i diğeri olur. 'Adâlet dahî icrâsı hâlinde mergûbdur. Fakat 'adâlet âvâzesiyle hikmet-i ezeliye kavâ'id-i asliyesini ayaklar altına almağa kıyâm olunursa, aliyyü'l-a'lâ masharalık ihtiyâr edilmiş olur. Foyası da çabuk meydâna çıkar. Uhuvvet câmi'ine Osmanlıları cem' için tefrika-cûyâne tehdîdler icrâsı kifâyet edemez. Vâkıfâne irşâdlar lâzımdır. Musâvât ise Ali'nin fi'il-i sarîhini Veli'ye fuzûlen 'atf etmek sûretiyle husûle getirilemez. Kânûnun vaz'ı 'umûm için olur." bk. Mizancı Murat, *Tatlı Emeller Acı Hakikatler*, s. 47-48.

[728] *BOA., İ. AS*., 84/10 [4 Mayıs 1325, 11 Mayıs 1325 ve 12 Mayıs 1325 tarihli belgeler].

Vak‘a-i Müessife’nin bastırılması üzerine İttihâd ve Terakki Cemiyeti’nin muhalifi olan bazı gazeteciler, kendilerini İstanbul’da emin görmediklerinden kaçmak zorunda kaldılar. Çünkü *İkdam* gazetesi imtiyaz sahibi Ahmet Cevdet, *İkdam* gazetesi sermuharriri Ali Kemal ve *Serbesti* gazetesi sahibi Mevlânzâde Rıfat Beylerin, askerî ihtilalin mürettip ve müşevviklerinden oldukları iddia edilmekteydi ve haklarında yakalama kararı vardı; tevkif edilemedikleri için muhakemeleri yapılamıyordu. Nitekim Divân-ı Harb-i Örfî, Ahmet Cevdet, Mevlânzâde Rıfat ve Ali Kemal Beylerin kanuna itaat ederek on gün içerisinde mahkemeye iştirak etmemeleri durumunda emvâl ve emlaklarının haczedilerek gıyaben muhakemelerinin gerçekleştirileceğini bildirdi.[729] Mevlânzâde Rıfat Bey, davete icabet etmediği için Divân-ı Harb-i Örfî tarafından gıyaben muhakeme edildi ve gazetesiyle halkı hükûmet aleyhine kışkırttığı, meşrutiyete karşı kötü fikirlere sahip olduğu ve şüpheli güruhundan bulunduğu için Matbuat Nizamnamesi’nin yüz otuz sekizinci maddesine tevfikan matbaasının kapatılmasına, İdâre-i Örfiyye Kararnamesi’nin altıncı maddesine tevfikan da ne zaman yakalanırsa on sene sürgün ile tecziye edildi.[730] Mevlânzâde Rıfat Bey, hatıralarında, bu kararı eleştirmektedir. Rıfat Bey, Divân-ı Harb-i Örfî kararı ile ihtilal ve irtica teşebbüsünde dahli olmadığı anlaşılmasına rağmen muzır neşriyatta bulunduğu ve şüpheli güruhundan olduğu gerekçesiyle on sene sürgün ile tecziye edilmesinin hukukla bağdaşmadığını ifade etmektedir. Ayrıca “Bu hâlde medâr-ı hükm olarak mâddî bir cürm ta‘yîn olunamıyor. Ma‘nevî, hayâlî bir nazariyeye binâ-yı hükm olunuyor ki buna birâz ‘ilm-i hukuk görmüş olanlar hayret ederler” demektedir.[731] Ali Kemal Bey de gıyaben gerçekleşen muhakeme neticesinde meşum hadisede dahli olduğu iddiasından beraat etti fakat kendi el yazısıyla yazdığı mektup ve jurnallerden, II. Abdülhamid’in hususî emelleri çerçevesinde hizmet eden bir hafiye/casus olduğu kanaatine varılması üzerine Divân-ı Harb-i Örfî tarafından İdâre-i Örfiyye Kararnamesi’nin altıncı maddesine tevfikan müebbet sürgün ile cezalandırıldı.[732] Aynı

[729] *BOA., BEO*., 3571/267790 [25 Mayıs 1325 ve 27 Mayıs 1325 tarihli belgeler]; *Servet-i Fünûn*, 11 Mayıs 1325 [24 Mayıs 1909], Nu: 299, s. 2; Mevlânzâde Rıfat Bey, İstanbul’daki durumu tehlikeli görünce 22 Nisan 1909 tarihinde vapur ile İstanbul’dan firar ederek Kahire’ye gitmiş, oradan da Atina’ya geçmiştir. Bu arada hakkında yakalama kararı çıkmıştır. Mevlânzâde Rıfat Bey daha sonra Prens Sahabattin’in çağrısı üzerine Paris’e gidecektir. bk. Mevlânzâde Rıfat, *Hakk-ı Vatan*, s. 59-77.

[730] *BOA., DH. MKT*., 2896/25 [18 Temmuz 1325 tarihli belge]; Mevlânzâde Rıfat, *Hakk-ı Vatan*, s. 84.

[731] Mevlânzâde Rıfat, *Hakk-ı Vatan*, s. 85.

[732] *BOA., ZB.*, 604/63 [12 Temmuz 1325 ve 14 Temmuz 1325 tarihli belgeler]; Ali Kemal Bey, 31 Mart Hadisesi akabinde Avrupa’ya firar etmiş, Paris’e gitmiştir. bk. Ali Kemal, *Ömrüm*, s. 170; Yahya Kemal, *Portreler*, s. 81; Ali Kemal’in jurnallerinden bazıları *Sabah* gazetesinde yayınlanmıştı. bk. Kansu, *Rejim ve İktidar Mücadelesi*, s. 135.

davada muhakeme olunan *İkdam* gazetesi imtiyaz sahibi Ahmet Cevdet Bey ise hakkındaki suçlamalardan beraat etti.[733]

El-insaf gazetesi imtiyaz sahibi Selavi Efendi, muhakemesi neticesinde meşrutiyetin yeniden ilânından sonra Saray'dan yüz lira aldığı, oradan aldığı emirle gazetesini güçlendirmek için 920 liralık bir pusula basıp daha da para talep ettiği, Ada misafirleriyle münasebette bulunduğu, Mabeyne hilafetin nüfuz ve ehemmiyetine dair kitap takdim ettiği ve gazetesinde mesleksiz bir yol tuttuğu gerekçesiyle I. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından İdâre-i Örfiyye Kararnamesi'nin altıncı maddesine tevfikan 6 Haziran 1909 tarihinden itibaren on sene müddetle sürgünle cezalandırıldı.[734] *El-İslâm* gazetesi sermuharriri Adanalı Hayret Efendi de gazetenin 17 Nisan 1909 tarihli nüshasındaki makalesinde asi askerlerin harekâtlarını takdir ve tebcil eden ifadeler kullandığı gerekçesiyle I. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından 21 Haziran 1909 tarihinde İdâre-i Örfiyye Kararnamesi'nin altıncı maddesine tevfikan beş sene müddetle Rodos'a nefyedilmesine karar verildi.[735] Yine Adana'da yayınlanan *İtidâl* gazetesi sermuharriri İhsan Fikri Bey, gazetesinde heyecanlı yayınlar yapması münasebetiyle Divân-ı Harb-i Örfî tarafından iki sene müddetle Adana haricinde münasip bir mahalle sürgün ile cezalandırıldı.[736]

Vak'a-i Müessife'nin hemen öncesinde cereyan eden fakat muhakeme ve tecziye işlemleri vak'a sonrasına sarkan çok mühim bir hadise, Prizrenli Hamza oğlu Recep Efendi'nin Kosova polisi tarafından yakalanması neticesinde üzerinden çıkan evraklardan anlaşılan Arnavutluk'ta Osmanlı idaresine karşı bir isyan teşebbüsüdür. Nitekim Prizrenli Recep Efendi'nin üzerinden çıkan evraklarda Halep ulemasının fetvaları ve Halep'te sürgün bulunan Yakovalı Rıza Bey'in Arnavut beylerini Osmanlı idaresine karşı ayaklanmaya teşvik eden mektupları bulunmaktadır.[737] Fetva ve mektuplar ele geçirilince derhal tevkif ve muhakeme sürecine geçildi. Halep uleması 18 Mayıs 1909'da tevkif edilerek II. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından muhakeme edildi. Muhakeme neticesinde Yakovalı Miralay Rıza Bey ile Alaizade Abdulaziz, Hayyatzade Ahmet Hamdi,

---

[733] *BOA., ZB.*, 604/63 [12 Temmuz 1325, 14 Temmuz 1325 tarihli belgeler]; Ahmet Cevdet Bey, firar edince Divân-ı Harb-i Örfî'ye bir mektup yazmış olacak ki *Şanlı Ordu* gazetesinde Divân-ı Harb-i Örfî'nin kendisine verdiği cevap haber yapılmıştır. Gazetedeki haber şu şekildedir: "İkdâm gazetesi sâhibi Ahmed Cevdet Bey'in riyâsete hitâben yazdığı bir mektûba cevâben 'Dîvâ[n]-ı Harbin vazîfesi hükm-i 'adâleti tamâmı tamâmına irâ[s] [getirme] etmekdir. Bir nâmuslu adamın en mukaddes vazîfesi de kânûna itâ'atdir. Ahmed Cevdet Efendi nâmusunu temizlemek isterse Dîvân-ı Harbe gelmeli' denilmişdir." bk. *Şanlı Ordu*, 6 Mayıs 1325 [19 Mayıs 1909], Nu: 25, s. 4.

[734] *BOA., İ. AS*., 85/14 [24 Mayıs 1325, 25 Mayıs 1325 ve 26 Mayıs 1325 tarihli belgeler]; *İttihâd*, 25 Mayıs 1325 [7 Haziran 1909], Nu: 13, s. 2.

[735] *BOA., İ. AS*., 87/28 [8 Haziran 1325 ve 13 Haziran 1325 tarihli belgeler].

[736] *BOA., DH. MUİ*., 24-3/8 [28 Eylül 1325 ve 19 Teşrin-i Evvel 1325 tarihli belgeler]; İhsan Fikri Bey menfî olarak Konya'ya gönderildi. bk. *BOA., DH. EUM. THR*., 32/35 [15 Teşrin-i Sani 1325 ve 24 Teşrin-i Sani 1325 tarihli belgeler].

[737] Uzer, *Makedonya Eşkıyalık*, s. 241-242; Abdulhamit Kırmızı, "Halep-Kosova Hattı, 1909: Arnavutluk'ta Meşrutiyete Karşı Bir İsyan Teşebbüsü", *Dîvân -Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi-*, 14/26 (2009/1), s. 113-116.

Hasbizade Ahmet, Beyanunizade Hammad el-Abîd ve Gelavizade Mehmet Tevfik Efendiler müebbet kalebent olarak Akka'ya sürgünle tecziye edildiler ve Hammad el-Abîd Efendi haricindeki mahkûmlar cezalarını çekmek üzere Akka'ya gönderildiler.[738] Fakat daha sonra "Yakovalı Rıza Bey ile beraber Akka'ya nefy ü teb'îd edilmiş olan Halep sarıklıları"nın Akka'da olmaları mahzurlu görüldüğünden Yakovalı Rıza Bey'in Bodrum'a diğerlerinin de Rodos'a nakledilmeleri uygun bulundu.[739] Yakova Rıza Bey, bir müddet sonra Sinop'a, daha sonra da müebbet kalebent cezası müebbet nefye tahvil edilerek Konya'ya gönderildi.[740]

Görüldüğü üzere Vak'a-i Müessife münesebetiyle pek çok kişi tevkif edilerek çeşitli cezalara çarptırıldı. Vak'a münasebetiyle çok sayıda şahsın tevkifi halkta da tedirginliğe sebep olmuştu. Nitekim Divân-ı Harb-i Örfî, suçsuz vatandaşlardaki vak'a ile ilişkilendirilerek tevkif kuşkularını ortadan kaldırabilmek ve ilgili hususta kamuoyunu rahatlatabilmek adına bir karar aldı. Bu kararda; "vekâyi'-i müessife-i ihtilâliyede şekl-i idâre-i hükûmeti tebdîle teşebbüs ve ba'zı vükelâ ve me'mûrîn ile zâbitânı katle ve yağmagerlik"e tevessül edenlerin

> "meydâna çıkarılarak mücâzât-ı kânûniyeleri peyderpey tertîb ve icrâ edilmekde bulunmuş olmasına ve payitaht ahâlisinin bir kısmı sırf sâika-i cehâletle eşirrâ-yı merkûmenin iğfâlâtına kapılmış oldukları şimdiye kadar icrâ kılınan tedkîkât ve muhâkemât netîcesinde tahakkuk eylemesiyle mütekarribü'l-hulûl olan [girmesi yaklaşan] on temmuz yevm-i mukaddesinde vatân-ı 'azîzin her tarafından icrâ-yı sürûr-ı şâdümânî ediliyor iken Dersa'âdet ahâlisinden birçok 'âile efrâdının me'yûs bir hâlde kalmaları muvâfık-ı ma'delet olamayıb zâten ef'âl-i irticâ'iyede ön ayak olanlar mevkûf ve bunların da hemân muhakemeleriyle ma'sûmların tahliye ve mücrimlerin tecziyesi derdest bulunmasına binâen Dîvân-ı Harbler tarafından verilen ahz u girift karârlarının ber-mûcib-i kânûn [kanun gereğince] ahkâmı mahfûz kalmak ve Hareket Ordusu'nun Dersa'âdet'e muvâsalatı üzerine bulunduğu mahalden gerek memâlik-i ecnebiyeye gerek dâhil-i memâlik-i 'osmâniyeye firâr edenler hakkında ta'kîbât icrâ olunabilmek ve hukûk-ı şahsiyye müstesnâ olmak üzere artık otuz bir mart vak'asından dolayı memâlik-i mahrûsenin her tarafında hiçbir kimse hakkında ta'kîbât veya suâl vâki' olmaması ve ma'hezâ cihât-ı ma'lûmede bulunan Dîvân-ı Harb-i Örfîlerin kendi re'y ve karârlarında sâbit kalmaları"

[738] Divân-ı Harb-i Örfî, tevkif edilenlerin son irtica hadisesine de iştirak ettiklerini beyan etmektedir. bk. Kırmızı, "Halep-Kosova Hattı…", s. 120; *BOA., DH. SYS.*, 54-1/2-11 [tarihsiz belge]; *İttihâd*, 20 Mayıs 1325 [2 Haziran 1909], Nu: 8, s. 2; Yine Melami Şeyhi Hacı Abdullah Efendi de Arnavutluk'ta ahaliyi ifsat edecek, meşrutiyet aleyhine bir ayaklanma çıkartacak surette mektup yazdığından beş sene müddetle kalebentlikle cezalandırıldı. bk. *BOA., DH. MUİ.*, 18-1/17 [9 Eylül 1325 tarihli belge]. Netice itibariyle Arnavutluk'ta isyan çıkarma girişimi başarısızlıkla sonuçlandı. Arnavutluk'ta isyan çıkarma arzusunu havi fetva ve mektupların mahiyeti hakkında tafsilat için bk. Kırmızı, "Halep-Kosova Hattı…", s. 113-146.

[739] Kırmızı, "Halep-Kosova Hattı…", s. 121.

[740] *BOA., MV.*, 226/44 [tarihsiz belge]; *BOA., BEO.*, 3980/298452 [8 Kanun-ı Evvel 1327 tarihli belge].

gerektiğini ifade etti. Bu karar 21 Temmuz 1909 tarihinde Sultan Mehmet Reşat tarafından *irade-i seniyye* ile tasdik edildi.[741] *İrade-i seniyye* ile tasdik edilen bu karar ile kamuoyunun rahatlatılması amaçlandı fakat muhaliflere yönelik tevkif, muhakeme ve tecziyelerin önüne geçilemedi. Nitekim aşağıda muhaliflere yönelik verilen cezalara bakıldığında tecziyelerin söz konusu tarih sonrasında da devam ettiği görülmektedir.

İdâre-i Örfiyye ilân edildikten sonra taşralarda bazı memurların garaz neticesi olarak bazı kişilere ihtilal ve irtica isnadıyla suçlamalar yönelttikleri anlaşıldığı için bir düzenlemeye gidildiği de görülmektedir. Örneğin Manastır ve Şam'da bazı kişiler bu çerçevede tevkif ve tahkikata maruz kalarak İstanbul'a sevk edildiler. Çünkü İdâre-i Örfiyye ilân edilmeyen yerlerde ihtilal ve irtica isnat edilen kişilerin İstanbul'daki Divân-ı Harb-i Örfî'de muhakeme edilmelerinin uygun emsal olacağı Babıali'den bildirilmiş ve Ordulara tebliğ edilmişti. Harbiye Nezareti de bu bapta Divân-ı Harb-i Örfî'nin mütalaasına başvurmaya karar verdi. Divân-ı Harb-i Örfî'nin mütalaası; taşralarda irtica isnadıyla mülkiye memurlarının kendi kendilerine tevkif ve tahkikata başvurmaları, bazı kimseleri İstanbul'daki Divân-ı Harb-i Örfîlere sevk etmeleri ve bu sevk edilenlerden ekseriyetinin beraat etmeleri, işlemler yapılırken suiistimallerin olduğunu, garazkâr bir tavırla da hareket edilebildiğini göstermektedir. Divân-ı Harb-i Örfî, mütalaasında; İdâre-i Örfiyye ilân edilmeyen yerlerde, ihtilal ve irtica isnadıyla tahkikat yürütülmesi durumunda mahal heyet-i adliyelerince kavânin-i müessese ve usul-i mevzua dairesinde ilk tahkikatın yapılması gerektiğini ve yalnız müstantıklar tarafından Divân-ı Harb-i Örfî'ye sevk edilenlerin kendileri ve evraklarının İstanbul'da müteşekkil Divân-ı Harb-i Örfîlere gönderilmelerinin uygun olacağını, cihet-i adliyece kanun dairesinde tevkif müzekkeresi çıkmadıkça kimsenin tevkif edilmemesi ve mülkiye memurlarının vak'anın tahkikine katiyyen müdahale etmemeleri gerektiğini, cihet-i adliyenin de süratli ve adil davranması gerektiğini, garazkâr tavırlar içerisinde olabilecek olan müstantıkların da cezalandırılmalarının maslahata uygun olacağını beyan etti. Nitekim Divân-ı Harb-i Örfî'nin bu mütalaası münasip görüldü.[742]

[741] *BOA., İ. AS*., 88/20 [2 Temmuz 1325 ve 30 Haziran 1325 tarihli belgeler]; *BOA., DH. MKT*., 2882/55 [9 Temmuz 1325 tarihli belgeler]; *BOA., BEO*., 3603/270206 [9 Temmuz 1325 tarihli belge]; *BOA., DH. EUM. THR*., 92/60 [24 Teşrin-i Evvel 1325 tarihli belge].
[742] *BOA., BEO*., 3612/270887 [21 Temmuz 1325 ve 23 Temmuz 1325 tarihli belgeler].

2.7. Halaskâr Zâbitân Darbesine Değin İttihâdçı Hükûmetler Döneminde Gerçekleşen Sürgünler ve Muhalefet

"…hâsılı memleketimizdeki insanlar iki kısma ayrılmış ve birinin felâketi, diğerinin sebeb-i saadeti haline gelmişti"[743]

31 Mart Ayaklanması'nın Hareket Ordusu tarafından bastırılması akabinde teşkil edilen Divân-ı Harb-i Örfîler, vak'a ile dahli olan ya da olduğu iddia edilen pek çok kişiyi -yukarıda örnekler verildiği üzere- tecziye ettiler. Bu Divân-ı Harb-i Örfîlerde, vak'a ile alakası olanların cezalandırılması yanında -1912 ortalarına değin- *devr-i sâbık*ın adamı olanların, meşrutiyet ve İttihâd Terakki Cemiyeti aleyhine söz ve eylemlerde bulunanların, milliyetçi söylemler geliştirerek bağımsızlık yanlısı faaliyetler içerisinde olanların vb. çeşitli cezalara çarptırıldıkları görülmektedir.

31 Mart sonrası sürgünlere maruz kalan gruplardan biri *devr-i sâbık* ricalidir ve bu ricalin hadise akabindeki tecziye edilmelerinde İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin baskılarının da etkisinin olduğu söylenebilir. Zira 31 Mart Hadisesi İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne, muhalefeti sindirmenin yanında Bâbıâli ve Saray üzerinde nüfûzunu artırma fırsatı da sunmuştu. Aslında Dâhiliye Nazırı Ferit Paşa gibi isimler bu süreçte Cemiyet'e karşı mücadele etmeye niyetli idiler. Ferit Paşa, Mahmut Şevket ve Hüseyin Hilmi Paşalarla İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin etkisini kırabileceğini düşünmekteydi; hatta Avusturya elçisine, planının, Cemiyet'in "önde gelen ve en tehlikeli isimlerini Trablusgarp ve Fizan'a sürmek ve böylece cemiyeti dağıtmak" olduğunu ifade etmişti.[744] Ferit Paşa bunu başaramadığı gibi vak'a akabinde ilân edilen İdâre-i Örfiyye ve gelişen süreç, Cemiyet'e herhangi bir şekilde karşı gelinemeyecek bir durumu ortaya çıkardı.[745] Zaten II. Meşrutiyet'in ilânı sonrasında *devr-i sâbık*ın adamı olmak sıkıntılara duçar olmak için yeter sebepti. Üzerine bir de 31 Mart Vak'ası yaşanınca isyan girişiminde dahli olsun ya da olmasın *devr-i sâbık*a yönelik öfke ve baskının daha da arttığı görülmektedir. Nitekim İdâre-i Örfiyye ilânı ve Divân-ı Harb-i Örfîlerin teşkili, *devr-i sâbık* ricâlini daha da tedirgin eden bir

[743] *Ressam Naciye Neyyal Hatıraları*, s. 277; Bu söz tensikatzedelerin durumu anlatılırken söylenmiştir.
[744] Kırmızı, *Ferid Paşa*, s. 415; Nitekim İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin etkisini kırmak isteyen Dâhiliye Nazırı Ferit Paşa, nezarette fazla tutunamamış ve 7 Ağustos 1909'da makamını, sürgüne göndermek istediği bir şahsa, Talât Bey'e bırakmıştır. bk. *Aynı Eser*, s. 419; Mustafa Çolak'ın Alman arşiv belgelerine dayanarak verdiği bilgiye göre Talât Bey'in Dâhiliye Nazırı oluşu, İstanbul ve Arnavutluk'ta ahalinin bir bölümü tarafından memnuniyetsizlikle karşılandı. İstanbul'da hocalardan müteşekkil bir komite dahî teşkil edildi ve bu komite, Arnavutları İttihâdçılara karşı birlik olmaya davet etmekteydi; hükûmeti devirmeyi ve meclisi feshetmeyi hedefleyen tertipler içerisinde olunmaktaydı. bk. Mustafa Çolak, *Komitenin Ruhu Talat Paşa*, 1. bs., Yeditepe Yay., İstanbul 2018, s. 48-49.
[745] Özkan, *Heyet-i Mahsûsalar*, s. 70.

dönemi beraberinde getirdi. Örneğin Üsküp'te çıkan *Yıldız* gazetesi *devr-i sâbık*ın adamlarına yönelik gerçekleştirilen tevkifleri "Adâlet-i İlahiye Yerini Bulur" başlığıyla okuyucularına duyuruyor ve "Nice ma'sûmları sürgünlere gönderen nice mazlûmları süründüren, cânlar yakan ocaklar söndüren gizli istibdâd kurtları birer birer yakalanıb lâyık oldukları cezâlara çarpdırılmakdadır…" diyordu.[746] Yazının devamında Divân-ı Harb-i Örfî'nin, *devr-i sâbık*ta pek çok kişinin sürgününe sebep olan Seryaver Şakir, Müşir Şevket, Bahriye sâbık Nazırı Celal ve Maarif sâbık Nazırı Haşim Paşalar ile Şevket Paşa'nın iki mahdumu, Şurâ-yı Devlet azalığından emekli Sami ve Kastamonu sâbık valisi Fuat Beyler hakkında rütbe ve nişanlarının ref' edilerek Osmanlı hududları dâhilinde bir kaleye teb'îdleri/sürgünleri kararının verildiğini ve bu kararın Sultan Mehmet Reşat tarafından da bir *irade-i seniyye* ile tasdik edildiğini ifade ediyordu.[747]

*Devr-i hamidî*de hafiyelik ve casusluk yapan, kendi arkadaşlarının sürgünlerine sebep olan bazı kimseler de 31 Mart Vak'ası sonrasında "ihanetleri" tebeyyün ettiği gerekçesiyle mesleklerinden ihraç ve sürgün ile cezalandırıldılar. II. Divân-ı Harb-i Örfî, hafiye ve casuslukla suçladığı, Yanyalı Tahir, Yüzbaşı Fuat, Kolağası Tahsin, Kolağası Nuri, Yüzbaşı Cemil, Mülazım Ahmet Hamdi, Mülazım-ı Sani Mehmet Şükrü, Hacı Mustafa, Kolağası Kenan, Yüzbaşı Nurettin, Hasan ve Kolağası Tahir Efendilerin meslekten ihraç ve taşraya sürgünlerine karar verdi.[748] Yine hafiyelik ve mezalimi katiyet derecesinde olan Cerrah Binbaşı Cemal Efendi de II. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından mesleğinden ihraç ve sürgün ile tecziye edildi.[749] II. Abdülhamid'in yaverlerinden Beyoğlu'ndaki Topçu Süvari birinci taburunun kolağalığından kadro haricinde olan Seyfettin Efendi ibn Hacı Hasan Efendi, bazı zabitanı jurnal ederek onların haps ve nefylerine sebep olduğu, bu suretle rütbe, nişan ve ihsanlar elde ettiği sabit olduğu için II.

---

[746] Ayrıca, yazıda *devr-i sâbık*ta pek çok kişinin sürgüne gönderilmelerine sebep olanların isimleri de verilmektedir: Selanik Merkez Kumandan-ı sâbıkı Nazım Bey, Seryaver Şakir Paşa, Serbayraktar Kamil Ağa, Beyoğlu ve Şişli Kumandan-ı sâbıkı Mirliva Mehmet Paşa, Posta ve Telgraf Nazır-ı sâbıkı Hüseyin Hasip Bey, Dâhiliye Mühürdârı Hasan Bey, Adana sâbık valisi Bahri Paşa, Zabtiye Nazır-ı sâbıkı Hamdi Bey, Matbuat Müdür-i sâbıkı Kemal Bey, Askeri tekaüd muhasebecisi Hasan Tahsin Bey, Meclis-i Meşayih Reisi Ahmet Efendi, Bahriye Çarhçı kaymakamlarından Hasan Tahsin Efendi, Maarif Nazır-ı sâbıkı Haşim Paşa, Bahriye Nazır-ı sâbıkı Celal Paşa, Doktor Ferik Nurettin Paşa, Mekteb-i Harbiye Nazır-ı sâbıkı Rıza Paşa, Ferik Cemal Paşa, Müşir Şevket Paşa ve Liva Mazhar Paşa. bk. *Yıldız*, 7 Mayıs 1325 [20 Mayıs 1909], Nu: 16, s. 8.

[747] *Yıldız*, 7 Mayıs 1325 [20 Mayıs 1909], Nu: 16, s. 8.

[748] *BOA., İ. AS*., 88/19 [30 Haziran 1325, 5 Temmuz 1325 ve 6 Temmuz 1325 tarihli belgeler]; *BOA., DH. MKT*., 2885/31 [12 Temmuz 1325 ve 13 Temmuz 1325 tarihli belgeler]; *BOA., DH. SYS*., 54-1/2-11 [tarihsiz belge].

[749] Sürgün kararı kesinleştikten sonra Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Cerrah Binbaşı Cemal Efendi'nin nereye sürgün edileceğini Dâhiliye Nezareti'nden sordu ve Dâhiliye Nezareti de ilgili kişinin menfî olarak Bodrum'a gönderilmesini müdüriyetten talep etti. bk. *BOA., MUİ*., 110/24 [16 Haziran 1326 ve 21 Haziran 1326 tarihli belgeler].

Divân-ı Harb-i Örfî tarafından askerlik mesleğinden ihraç ve münasip bir mahalle müebbet sürgün ile cezalandırıldı.[750]

Devr-i sâbık ricali denildiğinde ilk akla gelen isimler, II. Meşrutiyet'in ilânı akabinde tevkif edilerek Büyükada'ya sürgün edilmişler, orada ikamete memur idiler. Meşrutiyet idaresine kasteden 31 Mart Vak'ası sonrasında II. Abdülhamid ricalinin durumları da yeniden değerlendirildi.[751] *Devr-i sâbık* ricali Büyükada'da tevkif edilerek Harbiye Nezareti'ne getirildiler. Mahmut Şevket Paşa bu kişilerin Limni, Midilli, Sakız ve Bodrum'a sürgün edileceklerini duyurdu.[752] Nitekim *Yıldız* gazetesi bu durumu haber vermekte ve "Adada göz hapsine alınan eski idâre kodamanlarının rütbeleri geri alınacak, emlâkı haczolunacak, kendileri beşer sene uzak yerlere nefyedileceklerdir. Etme bulma!" demekte, geçmişte yaptıklarının karşılığının bu olduğunu vurgulamaktadır.[753] Netice itibariyle de hafiyelik/casusluk yaptıkları, cinayetlere ve bazı ailelerin mahvına sebep oldukları, rüşvet aldıkları ve haksız kazanç elde ettikleri iddia edilen sâbık Başkâtip Tahsin, Dâhiliye sâbık nazırı Memduh, Şehremini Reşit, sâbık Serasker Rıza, Mekâtib-i Askeriye sâbık nazırı Zeki, Hicaz sâbık valisi Ahmet Ratip, sâbık Merkez Kumandanı Saadettin, sâbık Mekâtib-i Askeriye Müfettişi Zülüflü İsmail, Ferik-i Sâni Ragıp ve Bahriye sâbık nazırı Hasan Rami Paşaların İstanbul'da bulunmalarının bölgenin asayişini tehlikeye atacak derecede kötü tesiri olacağı vurgulanarak bu kişilerin emvâl ve emlaklerinin haczi, rütbe, nişan ve madalyalarının ref'i ve geri alınması, tekaütten düşürülmeleri ve Osmanlı Devleti hudutları dâhilinde herhangi bir kalede nezaret altına alınmaları II. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından kararlaştırıldı. II. Divân-ı Harb-i Örfî'nin bu kararı doğrultusunda sâbık Bâşkatip Tahsin, Dâhiliye sâbık nazırı Memduh ve Şehremini Reşit Paşalar Sakız adasına, sâbık serasker Rıza Paşa Midilli adasına, Bahriye sâbık nazırı Hasan Rami, Mekâtib-i Askeriye sâbık nazırı Zeki, Hicaz sâbık valisi Ahmet Ratip ve sâbık Merkez Kumandanı Saadettin Paşalar Rodos adasına, Ragıp Paşa İstanköy adasına, Müfettiş Zülüflü İsmail Paşa ise Bodrum'a kalebent olarak

[750] *BOA., ZB*., 496/59 [18 Haziran 1325, 19 Haziran 1325 ve 30 Haziran 1325 tarihli belgeler]; *BOA., İ. AS*., 86/26 [6 Haziran 1325 ve 8 Haziran 1325 tarihli belgeler].

[751] "Büyükada'da mevkûf bulunan nuzzâr-ı sâbıka ve Yıldız ricâli Divân-ı Harb-i Örfî tarafından muhâkeme edileceklerdir. Bu sûretle Başkâtib Tahsin Paşa, Şehremîni Reşid Paşa, Dâhiliye Nâzırı Memduh Paşa, İbrikdâr Kâmil Bey ve diğer ada misâfirleri yevm-i muhâkemeleri takarrür edinceye kadar firâr edememek için şiddetle taht-ı tarassudda bulundurulacaklardır. Bundan biraz vakit evvel Ebülhüdâ'nın mahdûmu Hasan firâra muvaffak olmuşdu. Emr-i muhâfa için Hareket Ordusu'ndan yirmi kadar asker Büyükada'ya i'zâm kılınmışdır." bk. *Siper Saika-i Hürriyet*, 24 Nisan 1325 [7 Mayıs 1909], Nu: 27-51, s. 3.

[752] Kansu, *Rejim ve İktidar Mücadelesi*, s. 137-138.

[753] *Yıldız*, 17 Mayıs 1325 [30 Mayıs 1909], Nu: 13, s. 3.

sürgün edildi.[754] Cezayir-i Bahr-i Sefid'de [Akdeniz Adaları] beşer sene nezaret altında bulundurulmaları kararlaştırılan *devr-i sâbık* ricali, toplamda yüz yedi kişiyi bulmaktaydı.[755]

II. Abdülhamid döneminde Jön Türkler, ağırlıklı olarak Trablusgarp'a sürgün edilmişlerdi. Meşrutiyetin yeniden ilânı, özellikle de Vak'a-i Müessife sonrasında İttihâdçılar da kendilerine muhalif olarak gördükleri, "istibdâd" taraftarı olarak değerlendirdikleri bazı kimseleri, kısmen kendilerinin etkisi altındaki mahkemeler aracılığıyla Trablusgarp'a sürgün ettirdiler. Örneğin Halep Maarif Müdürü Mehmet Nadir Efendi, "istibdâd" yanlısı olarak değerlendirilerek Trablusgarp'a sürgün edildi.[756] Hariciye Nezareti Evrak Kalemi Müdürü sâbık muavini Atıf Bey, sâbık mabeynci Faik Bey'in müntesiplerinden ve meşhur hafiyelerden olduğu için II. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından Fizan'a müebbet sürgün ile tecziye edildi.[757] Zaptiye sâbık nazırı Hamdi Efendi de Bingazi'ye sürgün edildi.[758] Abdülhamid'in yaverlerinden Mazhar Paşa da Bingazi'ye sürgün edilenlerdendi.[759]

Divân-ı Harb-i Örfîler, muhaliflere yönelik muhakeme ve tecziye işlemlerini sürdürürken Meclis-i Mebusan da II. Meşrutiyet'in İlânı akabinde hep gündeme gelen tensikat meselesini ele aldı ve meclis tarafından kabul edilen *Tensikat Kanunu*, Sultan Mehmet Reşat tarafından 30 Haziran 1909'da tasdik edilerek yürürlüğe girdi.[760] *Tensikat Kanunu* ile *devr-i sâbık* memurlarına karşı meşrutiyet kadroları istihdam etme gayreti içerisinde olundu. Pek çok kişi kanun mucibince tasfiye edildi. *Devr-i sâbık*ta "hafiyelik" ve "jurnalcilik" yapmış olanların, yani *devr-i sâbık*ın "has adamı" olarak değerlendirilenlerin maaş ve tazminat verilmeksizin kadro haricine çıkarılmalarının önü açıldı. *Tensikat Kanunu*, her ne kadar devlet dairelerinde gereğinden fazla

---

[754] *BOA., İ. AS*., 85/57 [8 Mayıs 1325, 9 Mayıs 1325 ve 11 Mayıs 1325 tarihli belgeler]; *BOA., ZB*., 414/65 [13 Mayıs 1325 ve 14 Mayıs 1325 tarihli belgeler]; *BOA., İ. AS*., 85/56 [13 Mayıs 1325 tarihli belgeler]; *BOA., BEO*., 3558/266831 [14 Mayıs 1325 ve 8 Cemaziyelevvel 1327 tarihli belgeler]; *BOA., MV*., 128/14 [13 Mayıs 1325 tarihli belge]; *BOA., ZB*., 333/30 [16 Mayıs 1325 tarihli belge]; *BOA., ZB*., 495/31 [14 Mayıs 1325 tarihli belge]; *BOA., DH. SYS*., 54-1/2-14 [3 Şubat 1326 tarihli belge]; *Tanin*, 26 Mayıs 1325 [8 Haziran 1909], Nu: 275, s. 3; *Musavver Muhît*, 21 Mayıs 1325 [3 Haziran 1909], C: 2, Nu: 7-29, s. 223; Sürgünler *İttihâd* gazetesinde "Enkâz-ı İstibdâd" başlığıyla haber edilerek Memduh, Tahsin ve Şehremini Reşit Paşaların Rodos'a nefy edildikleri belirtilmektedir. Bu bilgi yanlıştır ve doğrusu Sakız adası olmalıdır. bk. *İttihâd*, 15 Mayıs 1325 [28 Mayıs 1909], Nu: 3, s. 2; Yine Necip Melhame de bir sene hapisle cezalandırıldı. bk. *Yıldız*, 3 Mayıs 1325 [16 Mayıs 1909], Nu: 11, s. 4.

[755] Süleyman Tevfik Bey hatıralarında "Enkâz-ı İstibdat" olarak nezaret altında bulundurulmaları kararlaştırılan kişilerin sayısını yüz yedi olarak vermektedir. bk. Süleyman Tevfik, *Hatıralarım*, s. 331-332; "Enkaz-ı İstibdat" olarak değerlendirilen ve kalelerde nezaret altına alınması kararlaştırılanlar hususunda bir liste için bk. İrtem, *31 Mart İsyanı*, s. 316-317.

[756] *BOA., ZB*., 456/59 [20 Haziran 1325 ve 16 Temmuz 1325 tarihli belgeler].

[757] *BOA., İ. AS*., 87/58 [13 Haziran 1325, 14 Haziran 1325 ve 15 Haziran 1325 tarihli belgeler].

[758] *BOA., EUM. THR*., 47/8 [9 Ağustos 1326 tarihli belge].

[759] *BOA., EUM. THR*., 7/20 [27 Ağustos 1325 tarihli belge].

[760] *Düstûr*, Tertib II, C. 1, s. 326-333; *Tevfik Biren'in Hatıraları*, c. 2, s. 98-100; *Tensikat Kanunu* yapım çalışmalarının hızlandırılmasında, özellikle taşrada vazifeye başlayan ve taşradaki İttihâd ve Terakki Cemiyeti şubelerinin baskısına maruz kalan idarecilerin yoğun taleplerinin de etkisi olduğu söylenebilir. bk. Kırmızı, "Meşrutiyette İstibdat Kadroları", s. 339-340.

memurun görev yaptığı, atamaların liyakata göre yapılmayarak idare-i sâbıkaya sadık kalacak kimselerin tercih edildiği ve bürokraside disiplin ve hiyerarşinin bozulduğu vb. gibi kısmen geçerli gerekçelere dayansa da[761] nihaî amaç meşrutiyete sadık kimselerin memuriyetlerde istihdamını sağlamak, *devr-i sâbık* memurlarını da olabildiğince etkisiz kılmaktır. İttihâdçılara göre bu sayede meşrutiyetin müdafaası da mümkün olabilecektir.[762]

Tensikat Kanunu'nun yanında 26 Haziran 1909 tarihinde Sultan Mehmet Reşat tarafından tasdik edilen "Berri ve Bahri erkân-ı ümerâ ve zâbitânın tekâ'üdü için rüteb-i askeriyelerine göre ta'yîn olunan sinlerini mübeyyin kânûn"[763] ile 7 Ağustos 1909 tarihli *irade-i seniyye*si ile yürürlüğe giren *Tasfiye-i Rüteb-i Askeriye Kanunu* da devlet kadrolarındaki tasfiye girişimlerine katkı sağladı.[764] 24 Ağustos 1909 tarihli *Askerî Tekâüd ve İsti'fâ Kanunu* ile de her ne suretle olursa olsun muhakeme neticesinde mahkûm olanların mahkûmiyet sürelerinin askerlik hizmetleri veya emekliliklerinde hesaba katılamayacağı vurgulandı.[765] Çıkartılan bu kanunlar İttihâdçılara bürokrasiyi yeniden tanzim etme fırsatı vermişti. Nitekim 31 Mart Hadisesi sonrasından İttihâdçıların iktidardan düşüşü olan Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti'nin teşkiline değin pek çok muhalif, vazifelerinden çıkarıldı, pek çoğu da Divân-ı Harb-i Örfîler tarafından sürgün ile tecziye edildi.

Tensikat ve diğer kanunlar ışığında bürokraside girişilen tasfiyenin boyutunu anlamak için orduya bakılırsa, 1908 Aralık ayında Osmanlı Kara Ordusu'nda (Jandarma ve Deniz Kuvvetleri

---

[761] Özkan, *Heyet-i Mahsûsalar*, s. 71-72; Kadrolardaki şişkinlik hususunda Findley önemli bilgiler vermekte, 1876-1908 arasında 50.000 ila 100.000 kişinin en azından ismen sivil bürokraside vazifeli olduğunu tahmin ettiğini belirtmektedir. Bu tahmininin temeli de II. Abdülhamid dönemi personel kayıtlarıdır. Ayrıca bu sayının devletin ihtiyaç duyduğu memur sayısının kesinlikle çok üzerinde olduğunu vurgulamaktadır. Yine 1880'lerin sonlarında, Hariciye Nezareti'nde fahri konsoloslar hariç, ücretsiz çalışan kâtip çırakları da dâhil toplam 467 memurun vazifeli olduğunu, bu sayının o tarihteki Alman İmparatorluğu hariciyesinde vazifeli personelden kat kat fazla olduğunu belirtmektedir. 1908'e dair de bir örnek vermektedir. Buna göre, 1908'de Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirleri İstişare Odası'nda vazifeli elli kişi vardır; bu kişiler maaşlarını alırlar fakat bunlar kurumlarının Bâbıâli'deki yerini dahi bilmezlerdi. bk. Findley, *Bürokratik Reform*, s. 268-269; Bu bilgiler dikkate alınırsa tensikatın gerekliliği açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Yine *Tensikat Kanunu* için Encümen-i Mahsus tarafından bir mazbata hazırlanmıştır. Cavit Bey tarafından hazırlanan mazbatada, bürokrasinin çok büyütülmesinin *devr-i sâbık*ın en büyük kötülüklerinden biri olduğu vurgulanarak, işler için memur değil memurlar için iş arandığı belirtmiştir. bk. Kırmızı, "Meşrutiyette İstibdat Kadroları", s. 341.

[762] Hüseyin Cahid, "Tasfiye-i Hesâbât", *Tanin*, 9 Haziran 1325 [22 Haziran 1909], s. 1; *Tevfik Biren'in Hatıraları*, c. 2, s. 103-104; Hüseyin Cahit Bey, memurların adil bir şekilde istihdamları için imtihan usulünün getirilmesinin uygun olacağını belirtti. bk. Hüseyin Cahid, "Tensîkât Nasıl Yapılacak", *Tanin*, 1 Ağustos 1325 [14 Ağustos 1909], s. 1.

[763] *Düstûr*, Tertib II, C. 1, s. 324-325.

[764] *Takvim-i Vekayi*, 3 Teşrin-i Evvel 1326 [16 Ekim 1910], Nu: 648, s. 1-3; *Düstûr*, Tertib II, C. 1, s. 421-427; *Tahdîd-i Sin* ve *Tasfiye-i Rüteb-i Askeriye* kanunları hakkında tafsilat için bk. Özkan, *Heyet-i Mahsûsalar*, s. 86-89.

[765] *Düstûr*, Tertib II, C. 1, s. 694-716; *Takvim-i Vekayi*, 2 Kanun-ı Sani 1326 [15 Ocak 1911], Nu: 722, s. 2-3; *Takvim-i Vekayi*, 3 Kanun-ı Sani 1326 [16 Ocak 1911], Nu: 723, s. 2-3; *Takvim-i Vekayi*, 5 Kanun-ı Sani 1326 [18 Ocak 1911], Nu: 725, s. 4-7; *Takvim-i Vekayi*, 6 Kanun-ı Sani 1326 [19 Ocak 1911], Nu: 726, s. 1-2; *MM ZC*, D. 1, C. 6, İçt. 1, 131. inikad, [30 Temmuz 1325], s. 359-379.

hariç) 26.310 subay bulunurken bu sayının 1911'de 16.121'e düştüğü yani 10.189 subayın açığa çıkarıldığı görülmektedir. Bu rakamlar tasfiyenin çok ciddî boyutlarda gerçekleştiğinin açık bir göstergesidir.[766] II. Meşrutiyet'in ilânından sonra 14 Mayıs 1909 itibariyle İstanbul Polis Müdüriyeti'nden de 854 komiser ve memur açığa çıkarılmıştır.[767] Findley'in eserinde verdiği bilgiye göre; İngiliz Büyükelçisi'nin 1909 için hazırladığı yıllık raporunda, Osmanlı'da, "o tarihe kadar çeşitli hizmet kollarında yaklaşık 27.000 kişinin mazuliyet maaşı bağlanarak ya da bağlanmadan maaş cetvellerinden çıkarıldı"kları belirtilmektedir.[768] Tabii olarak tekrar vurgulamak icap eder ki bu tasfiyelerin önemli bir kısmı meşrutiyeti müdafaa edecek kadrolar ihdas edebilmek gayesiyle yapıldı. Nitekim Tevfik Bey de memurların durumları değerlendirilirken *devr-i sâbık*taki hallerine göre değil de meşrutî idaredeki tavırlarına göre hareket edilmesi gerektiğini fakat bunun yapıl(a)maması yüzünden tensikatın çığırından çıktığını ifade etmektedir.[769]

Meclis-i Mebusan'ın Ağustos 1909'daki mesaisinin önemli bir boyutu da Kanun-ı Esasi'deki bazı maddelerin değiştirilmesi oldu. İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin gayretlerinin bir neticesi olarak Kanun-ı Esasi'nin sürgün ile alakalı olan 113. maddesi değiştirildi. Sultan II. Abdülhamid, bu maddenin "Hükûmetin emniyetini ihlâl etdikleri idâre-i zâbıtanın tahkîkât-ı mevsûkası üzerine sâbit olanları memâlik-i mahrûse-i şâhâneden ihrâc ve teb'îd etmek münhasıran zât-ı hazret-i pâdişâhînin yed-i iktidârındadır" kısmına tevfikan pek çok kimseyi sürgüne göndermişti. İşte 21 Ağustos 1909 tarihli Kanun-ı Esasi değişikliği ile maddenin

---

[766] Özkan, *Heyet-i Mahsûsalar*, s. 91.

[767] Bu 824 memurun alacağı maaş üzerine Meclis-i Mebusan'da bir kanun ihdas edilmiştir. Buna göre komiser ve memurlara Tekaüt ve Tensîk Kararnameleri mucibince maaş tahsisine karar verilmiştir. Açığa çıkarılan memurlara 14 Mayıs 1909'dan 13 Ağustos 1909 tarihine kadar verilmesi gereken 900.490 kuruşun da verilmesi kararlaştırılmıştır. Yine Dâhiliye Nezareti tarafından açığa çıkarılmış olan Kapı Kethüdalarına da kadro harici bırakılan memurlara kıyasla maaş verilmesi kararına varılmıştır. 16 Ağustos 1909 tarihli bu kanun 19 Ağustos'ta *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanmıştır. bk. *MM ZC*, D. 1, C. 6, İçt. 1, 126. inikad, [25 Temmuz 1325], s. 169; *Düstûr*, Tertib II, C. 1, s. 603-604; *Takvim-i Vekayi*, 6 Ağustos 1325 [19 Ağustos 1909], Nu: 306, s. 27.

[768] Findley, *Bürokratik Reform*, s. 344; Yine Findley, tasfiyelere maruz kalan memurlar açısından meşrutiyetin anlamını yitirdiğini ifade etmektedir. bk. *Aynı Yer*.

[769] *Tevfik Biren'in Hatıraları*, c. 2, s. 103; Ressam Naciye Neyyal, hatıralarında, kadro haricine çıkarılan memurlardan bunca sene devlete bağlı olarak yaşamış insanların ekserisinin verilen tekaüdiyelerini kısa zamanda tükettiklerini, başkaca bir tecrübeleri de olmadığı için birçoğunun süründüğünü ifade etmektedir. Neyyal'in bu ifadelerindeki durumun, kadro harici kalanların, muhalif oluşumlarda yer almalarını ciddî manada etkilediği söylenebilir. Naciye Neyyal'in bahse konu değerlendirmesi için bk. *Ressam Naciye Neyyal'in Hatıraları*, s. 277; *Tensikat Kanunu*'nun uygulanmasında eksiklikler tespit edildiği ve pek çok kişinin mağduriyetine sebep olduğu içindir ki kanuna ilaveler yapılmak durumunda kalınmıştır. 3 Mayıs 1326 [16 Mayıs 1910] tarihli *Tensikat Kanunu'na Müzeyyel Kanun* için bk. *Düstûr*, Tertib II, C. 2, (1 Teşrin-i Sâni 1325-31 Teşrin-i Evvel 1326), Matbaa-i Osmaniye, Dersadet 1330, s. 264-266; Tevfik Bey, hatıralarında, bu müzeyyel kanun ile birlikte mağdur olduklarını iddia eden insanların Mülkiye Dairesi Riyaseti'ne başvurularda bulunduklarını, mağduriyetleri tebeyyün edenlerin de uğradıkları haksızlıklara son verilmesi imkânının hâsıl olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca tensikat neticesinde ehliyetsiz memurların işbaşına geldiklerini belirtmektedir. bk. *Tevfik Biren'in Hatıraları*, c. 2, s. 105-106.

sonundaki bu kısım çıkarılıyor sadece baş tarafı kalıyordu. Kanun-ı Esasi'nin 113. maddesi, değişiklik akabinde şöyle idi:

> "Mülkün bir cihetinde ihtilâl zuhûr edeceğini müeyyid âsâr ve emârât görüldüğü halde Hükûmet-i Seniyye'nin o mahalle mahsûs olmak üzere muvakkaten İdâre-i Örfiyye i'lânına hakkı vardır. İdâre-i Örfiyye kavânîn ve nizâmât-ı mülkiyenin muvakkaten ta'tîlinden 'ibâret olub İdâre-i Örfiyye tahtında bulunan mahallin sûret-i idâresi nizâm-ı mahsûs ile ta'yîn olunacakdır."

21 Ağustos 1909'da Meclis-i Mebusan'da kabul edilen ve 4 Eylül 1909 tarihli *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanarak yürürlüğe giren bu değişiklik[770] ile padişahın elinden sürgüne gönderme yetkisi alınmış oldu. İttihâdçılar belki de kendilerine yönelik sebepsiz yere bir sürgün siyaseti uygulanır endişesinde oldukları için bu değişikliği yaptılar. Padişahın elinden sürgün yetkisi alındı fakat İdâre-i Örfiyye'nin altıncı maddesine tevfikan Divân-ı Harb-i Örfîlerin yetkileri aynen devam ediyordu. Nitekim Divân-ı Harb-i Örfî, bundan sonraki süreçte de İdâre-i Örfiyye Kararnamesi'nin altıncı maddesine tevfikan pek çok kimseyi/muhalifi sürgüne gönderecektir.

Devlet bürokrasisinde tasfiyeler devam ederken Divân-ı Harb-i Örfîler de meşrutî idare ve hükûmet aleyhine faaliyetlerde bulunanlara yönelik muhakeme ve tecziye işlemlerini sürdürdü. Divân-ı Harb-i Örfîler, ulema, şeyh, hoca, vaiz, talebe ve sair pek çok kimseyi sürgün ile tecziye ettiler. Örneğin Üsküdar'da sakin vaiz Konyalı Vehbi Efendi, 1909 yılının Ramazan ayında Üsküdar'da Yeni Cami-i Şerifi'ndeki vaazında meşrutiyet idaresi aleyhinde sözler sarf ettiği ve

> "Meb'ûs yalnız fahr-i kâinât efendimizdir. Kânûn dahî kânûn-ı ilâhî olan Kur'an-ı Kerîm'dir. Şu ve bu meb'ûs olamaz, kânûn yapamaz, mü'minlerin silâhları toplanılmaz. Harb edilmesin sulhen tesviye-i mes'ele olunsun diyenler kâfirdir."

dediği gerekçesiyle İdâre-i Örfiyye Kararnamesi'nin altıncı maddesine tevfikan Cezayir-i Bahr-i Sefîd'de üç sene sürgün ile cezalandırıldı.[771] Camiü'l-ezher müezzinlerinden Mısırlı Şeyh Ahmet El-Hüdâme, Medine-i Münevvere'de zihinleri heyecana getirmeyi mucip sözler söylediği

---

[770] Kanun-ı Esasi'deki 113. madde değişikliği için bk. *Takvim-i Vekayi*, 22 Ağustos 1325 [4 Eylül 1905], Nu: 321, s. 3; *Düstûr*, Tertib II, C. 1, s. 643.

[771] *BOA., İ. AS*.,98/27 [8 Teşrin-i Sani 1325, 9 Teşrin-i Sani 1325 ve 11 Teşrin-i Sani 1325 tarihli belgeler]; *BOA., BEO*., 3669/275122 [14 Teşrin-i Sani 1325 tarihli belge]; *BOA., DH. EUM. THR*., 93/39; *BOA., DH. EUM. THR*., 93/49 [3 Kanun-ı Evvel 1325 tarihli belge].

iddiasıyla Mısır'a sürgün ile tecziye edildi.[772] 24 Kasım 1909 Çarşamba gecesi sabaha karşı Urfa'da Pamukçu pazarında mevcut meşrutiyet idaresi aleyhine yafta yapıştırdıkları ve kötü sözler sarf ettikleri için Halilürrahman medresesinde talebe Ahmet oğlu Mehmet Emin ve Abuzer oğlu Necmeddin Efendiler müebbet olarak Sivas'a sürgün ile cezalandırıldılar.[773] Akhisarlı Selimzâde İsmail Efendi, meşrutiyet idaresi aleyhinde vaaz ve nasihatlerde bulunduğu ve şüpheli güruhundan olduğu Divân-ı Harb-i Örfî tarafından sabit görüldüğünden 2 Nisan 1910 tarihinden itibaren Osmanlı hudutları içerisinde uygun bir mahalle sürgün ile cezalandırıldı.[774]

Gümülcineli Şeyh Abdülkadir Efendi, irticaî hareketlere teşebbüs ve irticayı telkin ettiği iddiasıyla Drama'da tevkif edilerek hakkında tahkikat yapıldı.[775] Tahkikat akabinde gerçekleştirilen muhakeme neticesinde zanlının Midilli ve Bergama'ya ardından da İskeçe, Drama ve Gümülcine'ye gittiği oradan da Edirnecik ve Nusretli gibi karyeleri gezerek buralarda hiçbir mezuniyeti olmamasına rağmen camilerde ahaliye vaaz ve nasihat etmek amacıyla kürsüye çıktığı ve ahaliye hitaben

> "Sultan Mehmed, Abdülhamid'in yüzelli cariyesiyle keyif ediyor, Meb'ûsan Re'isi Rıza Bey, Kamil Paşa'yı ıskatla Hüseyin Hilmi Paşa'yı sadârete getirib kırk bin lira alarak meb'ûslarla paylaşdı. Hemşiresi de sarayda tiyatro oynatıyor. İstanbul'da hamâm dellâkları Yıldız mektebinden çıkıb polis oluyorlar. İ'âne-i Bahriye olmak üzere toplanan paraların ne olduğu belli değildir. İslam mahallâtı arasında 'umûmhâneler serbestdir kimse bakmıyor. Kırk lira ma'âş almakda olan ma'ârif a'zâları birtakım besmelesiz resimli elifbâ cüzleri basdırıyorlar, men' edelim."

dediği tespit edildi. Bu tür meşrutiyet idaresi aleyhine sözleri serdettiği mahkemece sabit görülen Şeyh Abdülkadir Efendi, İdâre-i Örfiyye Kararnamesi'nin altıncı maddesine tevfikan 26 Nisan 1326 [9 Mayıs 1910] tarihi itibariyle üç sene müddetle uygun bir mahalle sürgün ile

---

[772] *BOA., DH. MUİ*., 104/18 [30 Mayıs 1326 ve 2 Haziran 1326 tarihli belgeler]; Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları*, s. 236.
[773] Hüseyin oğlu Alo Efendi ile Şeyho Efendi de üçer sene sürgün ile cezalandırıldı. bk. *BOA., İ. HB*., 6/5 [13 Kanun-ı Sani 1325, 16 Kanun-ı Sani 1325 ve 18 Kanun-ı Sani 1325 tarihli belgeler].
[774] *BOA., DH. MUİ*., 88/36 [6 Nisan 1326, 10 Nisan 1326, 11 Nisan 1326, 17 Nisan 1326 ve 18 Nisan 1326 tarihli belgeler].
[775] *BOA., DH. MUİ*., 68/50 [6 Şubat 1325, 8 Şubat 1325, 10 Şubat 1325 ve 15 Şubat 1325 tarihli belgeler]; *BOA., DH. MUİ*., 103-1/19 [26 Mayıs 1326 ve 29 Mayıs 1326 tarihli belgeler].

cezalandırıldı[776] ve Dâhiliye Nezareti, Şeyh Abdülkadir Efendi'nin Sakız adasına sürgün edilmesini münasip gördü.[777]

Üsküdar'da Murat Reis Mahallesi'nde sakin, polislikten ihraç edilmiş olan Mehmet Emin Fikri Efendi, meşrutiyet hükûmeti aleyhine kâğıtlar yazarak öteye beriye yapıştırdığı muhakeme neticesinde tespit edilince İdâre-i Örfiyye Kararnamesi'nin altıncı maddesine tevfikan 13 Nisan 1910 tarihinde itibaren üç sene müddetle Konya'ya sürgün ile tecziye edildi.[778] Askerî cerrahlıktan istifa etmiş olan Hafız Ali Efendi, Gedos'da ahaliyi mevcut hükûmet aleyhine isyana tahrik ve teşvik ettiği muhakeme ile sabit olduğundan *Mülkiye Ceza Kanunu*'nun altmış altıncı maddesine tevfikan 7 Kasım 1909 tarihinde Rodos'a müebbet sürgün ile cezalandırıldı.[779]

Sigara Ağızlıkçısı Rifat bin Habip Paşa'nın mevcut hükûmet aleyhine kötü sözler sarf ettiği ve serseri güruhundan olduğu mahkeme neticesinde anlaşıldığından İdâre-i Örfiyye Kararnamesi'nin altıncı maddesine tevfikan üç sene müddetle Kayseri'de sürgün ile cezalandırıldı.[780] Sofyalı Hacı Mahmut bin Ahmet, kendisine seyyah süsü vererek Resne'ye gittiği ve hoca sıfatı takınarak "İnneke hamîdün mecîd" ayetini tilâvetle "Abdülhamid'den başka pâdişâh yokdur ve gelmeyecekdir" sözleriyle meşrutiyet hükûmeti aleyhine fesat telkinlerde bulunduğu anlaşıldığından 10 Ağustos 1910 tarihinde İdâre-i Örfiyye Kararnamesi'nin altıncı maddesine tevfikan beş sene müddetle Suriye Vilayetince uygun görülecek bir mahalle sürgün ile tecziye edildi.[781] Karagümrük'te Ahmet Hamdi bin Şeyh Abbas Efendi, mevcut hükûmet

---

[776] *BOA., İ. HB*., 34/13 [26 Nisan 1326, 27 Nisan 1326 ve 5 Mayıs 1326 tarihli belgeler. 27 Nisan 1326 tarihli Divân-ı Harb-i Örfî kararı için bk. **EK-2**]; *BOA., BEO*., 3753/281461 [8 Mayıs 1326 tarihli belge]; *BOA., DH. MUİ*., 103-1/19 [26 Mayıs 1326 ve 29 Mayıs 1326 tarihli belgeler].

[777] *BOA., DH. EUM. THR*., 38/14 [26 Mayıs 1326, 29 Mayıs 1326, 30 Mayıs 1326 ve 7 Haziran 1326 tarihli belgeler]; *BOA., DH. MUİ*., 103-1/19 [26 Mayıs 1326 ve 29 Mayıs 1326 tarihli belgeler]; *BOA., DH. MUİ*., 106/2 [6 Haziran 1326 tarihli belge]; Şeyh Abdülkadir, 5 Temmuz 1326 tarihi itibariyle Sakız'a vürut etmiştir. *BOA*., Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Odası Belgeleri (*DH. EUM. VRK*.), 3/81 [5 Temmuz 1326 tarihli belge].

[778] *BOA., İ. HB*., 24/47 [31 Mart 1326 ve 4 Nisan 1326 tarihli belgeler]; *BOA., DH. MUİ*., 88/45 [7 Nisan 1326 ve 11 Nisan 1326 tarihli belgeler]; Yine Akhisarlı Selim-zâde İsmail Efendi de meşrutiyet idaresi aleyhine söz söylediği için iki sene teb'îd ile cezalandırıldı. bk. Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları*, s. 235.

[779] *BOA., İ. AS*., 97/21 [25 Teşrin-i Evvel 1325, 28 Teşrin-i Evvel 1325 ve 2 Teşrin-i Sani 1325 tarihli belgeler]; *BOA., DH. MUİ*., 44-1/13 [21 Teşrin-i Sani 1325 ve 26 Teşrin-i Sani 1325 tarihli belgeler].

[780] *BOA., İ. HB*., 33/12 [30 Kanun-ı Evvel 1325 ve 3 Mayıs 1326 tarihli belgeler]; *BOA., DH. MUİ*., 103/16 [26 Mayıs 1326 ve 29 Mayıs 1326 tarihli belgeler]; Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları*, s. 232; Divân-ı Harb-i Örfîler tarafından 31 Mart Vak'ası sonrasında sürgün edilenlerle ilgili bir liste için bk. *Aynı Eser*, s. 217-258.

[781] *BOA., İ. HB*., 53/40 [31 Temmuz 1326, 3 Ağustos 1326 ve 4 Ağustos 1326]; *BEO., DH. EUM. THR*., 48/47 [16 Ağustos 1326 ve 21 Ağustos 1326 tarihli belgeler]; *BOA., BEO*., 3796/284626 [7 Ağustos 1326 tarihli belge].

aleyhinde kötü sözler sarf ettiği için İdâre-i Örfiyye Kararnamesi'nin altıncı maddesine tevfikan 30 Ekim 1910 tarihinde memleketi olan Filat kazasına beş sene sürgün ile cezalandırıldı.[782]

31 Mart Vak'ası sonrasında matbuatın da sıkı bir şekilde kontrol altında tutulmasına çalışıldı.[783] Oysa geçmişte, II. Abdülhamid'in matbuata yönelik tavrı Jön Türkler'in sert eleştirilerine maruz kalmıştı. Akabinde Temmuz 1908'de, "devr-i hürriyet"e girilmiş, matbuat rahat bir nefes almıştı. Fakat öncesi ve sonrasıyla meşum 31 Mart Vak'ası matbuat âlemine de ciddî bir darbe vurmuş oldu. Vak'a sonrasında bazı gazeteler kapatıldı ve pek çok muhalif gazeteci kalebent ve sürgünle cezalandırıldı. "Devr-i hürriyet"te olunmasına rağmen 31 Mart Hadisesi sonrası İttihâdçıların matbuata yönelik tavrına Cemiyet muhalifleri tarafından eleştiriler getirildi. Lakin bütün eleştirilere rağmen matbuata yönelik baskılar azalmadı; çünkü muhalif düşüncelerin, uğrunda her türlü mücadelenin göğüslendiği meşrutiyetin idamesine zarar vereceği telakki edilmekteydi. Ayrıca İttihâd ve Terakki Cemiyeti de *cemiyet-i mukaddese* olarak görülmekte ve Cemiyet karşıtlığı "devlet karşıtlığı" gibi algılanmaktaydı. Yine ülkenin içerisinde bulunduğu haricî ve dâhilî şartlar devlet idarecilerinin yer yer sert tedbirlere başvurmalarına sebep olabilmekte, sert tedbirler "hür basın"ın önünde ciddî engel teşkil etmekteydi. Nitekim ahaliyi tahrik eden muzır neşriyatta bulundukları, İttihâd ve Terakki Cemiyeti, meşrutiyet ve hükûmet aleyhinde makaleler yazdıkları vb. sebeplerle matbuatın pek çok temsilcisi sürgün ile cezalandırıldı. Örneğin Divân-ı Harb-i Örfî, *İnsaniyet* gazetesi mesul müdürü İsmail Faik, umur-ı idare ve tahririyeden Hüseyin Hilmi, *Muahede* gazetesi müdürü Pertev Tevfik ve heyet-i tahririyeden Hamid Saci Beyleri, öteden beri ahaliyi ifsat edecek neşriyatlarına devam ettiklerini sabit gördüğü için bu kişilerin neşriyat işleriyle uğraşmaları ve İstanbul'da bulunmalarını caiz

---

[782] *BOA., İ. HB*., 65/30 [17 Teşrin-i Evvel 1326, 18 Teşrin-i Evvel 1326 ve 19 Teşrin-i Evvel 1326 tarihli belgeler]; *BOA., BEO*., 3819/286385 [23 Teşrin-i Evvel 1326 tarihli belge]; *BOA., DH. SYS*., 55/6 [1 Teşrin-i Evvel 1326 ve 31 Teşrin-i Evvel 1326 tarihli belgeler].

[783] Matbuatı tanzim etmek adına Meclis-i Mebusan'da çalışmalar başlatıldı ve nihayetinde 29 Temmuz 1909 tarihinde *Matbuat Kanunu* çıkarıtıldı. Bu kanunun 17. Maddesinde şöyle denilmekteydi: "Kânûn-ı Cezânın ikinci faslında beyân olunan cinâyetleri işlemeye doğrudan doğruya tahrîki hâvî neşriyât vukû'unda on birinci madde ahkâmına tevfikan mes'ûl olacak şahs o cinâyetlerin fi'len mürtekibi gibi mücâzât olunur. Fakat zikrolunan tahrikâtın bir gûnâ eser-i fi'lîsi zuhûr etmezse nefy-i ebed cezâsıyla mücâzât kılınır." Bu kanun, 31 Temmuz 1909 tarihinde *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. bk. *Takvim-i Vekayi*, 18 Temmuz 1325 [31 Temmuz 1909], Nu: 287, s. 1-5; *Düstûr*, Tertib II, C. 1, s. 395-403; *Matbuat Kanunu*, Meclis-i Mebusan'da görüşülürken, matbuat faaliyetlerine verilecek ceza hususunda kanuna eleştiriler de yöneltildi. Örneğin Lütfi Fikri Bey, "Fakat zikrolunan tahrikâtta bir fenalık zuhur etmezse nefyi ebed cezasiyle mücazat olunur diyor. Evvelâ nefyi ebed cezası, malûmu âlileri, bu da gayet ağır bir cezadır. Çünkü âsârı filîsi meydana çıkmadığı surette nefyi ebed cezası veriyor. Bu, bizim maddede, üç seneyi geçmiyor. Ve her memlekette böyledir." bk. *MM ZC*, D. I, C. 3, İçt. 1, 75. inikad, [6 Mayıs 1325], s. 568; Meclis-i Mebusan'daki *Cemiyetler Kanunu* görüşmesinde Manastır mebusu Pancedoref Efendi, matbuatı da ele alarak şöyle bir meşrutiyet değerlendirmesi yapmıştır: "…Meşrutiyetin timsali, Meclisi Mebusandır. Meclisi Mebusan arabasının tekerlekleri dahi matbuat, cemiyetler ve hürriyeti şahsiyedir…" bk. *MM ZC*, D. I, C. 4, İçt. 1, 96. inikad, [6 Haziran 1325], s. 479.

görmediğinden, bu kişilerin İdâre-i Örfiyye mıntıkası haricinde mevkilere sürgünlerine karar verdi.[784] Yine Divân-ı Harb-i Örfî, münasebetsiz bir makale neşredildiği için *Türkiye* gazetesi mesul müdürü Şirvanizade Mahmut Tahir Efendi'yi otuz Osmanlı lirası cezaya mahkûm etti; gazetenin heyet-i tahririyesinden Fuat Şükrü Bey'i ise İdâre-i Örfiyye Kararnamesi'nin altıncı maddesi mucibince İdâre-i Örfiyye mıntıkası haricinde bir mahalle sürgün ile cezalandırdı.[785] *Tomori* gazetesi imtiyaz sahibi ve mesül müdürü İlbasanlı Leftnos, Kuzey Arnavutluk'ta halkı asker aleyhine tahrik edecek surette makaleler neşrettiği için Divân-ı Harb-i Örfî tarafından *Matbuat Kanunu*'nun onyedinci maddesi delaletiyle *Ceza Kanunu*'nun altmış altıncı maddesi mucibince müebbet sürgün ile cezalandırıldı.[786]

Divân-ı Harb-i Örfî'nin sürgün ile tecziye ettiği gazetecilerden birisi de Mehmet Asaf Bey'dir. Mehmet Asaf Bey, *İnsaniyet* gazetesindeki 5 Aralık 1910 tarihli "Caka ve Tahakküm" başlıklı makalesinde; İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne sert eleştiriler yönelttiği, İttihâdçıların halka caka sattıklarını ve millet üzerinde tahakküm icra etmek istediklerini ifade etti. Meşrutiyetin iadesinde hizmeti olan Cemiyet'in, "devr-i hürriyet"te kendisinin "istibdâd" yaptığını, mevcut hükûmetin istifa etmesi gerektiğini ve tecrübeli bir hükûmetin ihdasının elzem olduğunu vurguladı. İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne yöneltilen sert eleştiriler elbette hoş karşılanmadı[787] ve Mehmet Asaf Bey, muzır fikirler serdettiği sabit olduğu için Divân-ı Harb-i Örfî tarafından İdâre-i Örfiyye Kararnamesi'nin altıncı maddesi mucibince İdâre-i Örfiyye mıntıkası haricinde bir mahalle [Bursa'ya] sürgün ile cezalandırıldı.[788] Mehmet Asaf Bey'in sürgününe sebep olan "Caka ve Tahakküm" başlıklı makalesi şu şekildedir:

---

[784] *BOA., BEO*., 3844/288287 [30 Kanun-ı Evvel 1326 tarihli belge]; Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, s. 79; Bazen gazete kapatıldığı gibi hapis cezası da verildiği oluyordu. Örneğin, 31 Mart Vak'ası yaraları daha henüz tam olarak sarılmamışken *Sadâ-yı Millet* gazetesi şiddetli bir şekilde muhalif neşriyatta bulunmaya devam etmekteydi. Bu yüzdendir ki gazeteye 18 Teşrin-i Evvel 1325 tarihinde bir ihtarname de gönderilmişti. İhtarnameye rağmen "muzır neşriyatın" devamı üzerine gazete kapatıldı ve mesul müdürü Teologos Efendi'nin de iki ay müddetle hapsedilmesine karar verildi. bk. *BOA., İ. AS*., 102/24 [26 Teşrin-i Sani 1325, 30 Teşrin-i Sani 1325 ve 2 Kanun-ı Evvel 1325 tarihli belgeler].

[785] *BOA., BEO*., 3846/288386 [2 Kanun-ı Sani 1326 tarihli belge]; Kaygusuz, Fuat Şükrü Bey ve Şirvâni zâde Tahir Efendi'nin Mısır'a gittiğini ifade etmektedir. bk. Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, s. 79.

[786] *BOA., BEO*., 3806/285382 [7 Eylül 1326 tarihli belge].

[787] Mehmet Asaf Bey'in makalesi için bk. Mehmed Asaf, "Caka ve Tahakküm", *İnsaniyet*, 22 Teşrin-i Sani 1326, Nu: 2, s. 2.

[788] *BOA.*, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kısm-ı Adlî Kalemi Belgeleri (*DH. EUM. KADL*.), 14/41 [30 Mart 1327, 4 Nisan 1327 ve 6 Nisan 1327 tarihli belgeler. 30 Mart 1327 tarihli belge için bk. **EK-3**]; *BOA., DH. SYS*., 58/7 [30 Mart 1327 tarihli belge]; *BOA., BEO*., 3881/291010 [31 Mart 1327 tarihli belge]; Mehmet Asaf Bey, Ekim 1911'de affa mazhar oldu. Bezmi Nusret Bey, Osmanlı Demokrat Fırkası Kâtib-i Umumisi sıfatıyla sıfatıyla *Maşrık* gazetesinde yayınlattığı protestosunda; Mehmet Asaf Bey'in serbest kalmasını memnuniyetle karşıladığını belirterek diğer menfî ve mahkûmların; Hamid Suphi, Fuat Şükrü, Hüseyin Hilmi ve Pertev Tevfik Beyler gibi arkadaşlarının hatırına geldiğini ifade etmekte, diğer arkadaşlarının serbest bırakılmamasını protesto etmektedir. Yine Muhlis Sabahattin ve Ahmet Hilmi Beylerin sürgünlerini eleştirmekte ve son olarak şöyle

"Beyne'l-'avâm 'caka' ta'bîr olunan kendini satış ve 'tahakküm' denilen 'benlik' da'vâları câlib-i teessüf-i ahvâldendir ki eski devrin bütün mülevvesât-ı müte'affinesiyle [kokmuş pislikleriyle] devr-i cedîdemize dahî intikâl etmiş ve bir zamânlar Yıldız Sarâyı'na girib çıkanlarla redingotun yakasında kırmızı rozeti olanlarda hükümfermâ olan 'caka ve tahakküm' 'illetleri şimdi de menhûs [uğursuz] sûretlerine 'hürriyet' ve 'hamiyet' maskeleri geçirerek iğfâl-i enâme [insanları aldatmaya] çalışan 'ulâklar(?) içinde hüküm sürmeğe başlamışdır!

Millet; bu cakaları, bu tahakkümleri o zamân çekiyordu. Çünkü feyz-i meşrûtiyetden nasîbedâr olmamışdı. Çünkü o zamân ki hükûmet; bir hükûmet-i bâtıla, bir hükûmet-i câhile, bir hükûmet-i kâtile idi. Çünkü bir hırsız; Mâliye Nâzırı! Bir Haydûd; ser'asker! Bir korsan; Bahriye Nâzırı idi? İstanbul cihetinin inzibâtı bir riyakâra, karşıyaka bir şâkîye teslîm edilmişdi. Ve bütün bunların, bu cânilerin, bu kâtillerin, bu şâkîlerin başında da bir zâlim vardı ki kisve-i hükümdârîye bürünmüşdü! Onun için herkes, hepimiz korkuyorduk. Binâen 'aleyh bütün hakîkatler erbâb-ı nâmusun sînelerinde mahbûs kalıyordu. Onun için Fehîmlerin, Çerkes Mehmedlerin, Süreyyaların, Şemsilerin mezâlimine; ru'yet ve kiyâset [anlayışlılık]! İzzet Hololaların, Rağıbların, Fâiklerin! Hırsızlıklarına; tedâbîr-i mâliye (!) süsü verildiği sıralarda başında kırmızı, tablalı fesi, redingotunun yakasında rozeti olanların cakalarına, tahakkümlerine bi'l-mecbûriye ser-fürû' edenler [baş eğenler] bulunuyordu.!!!

Fakat şimdi bu kâbil midir? Otuz milyonluk bir milletin vekilleri hepsi bir arada toplandığı, ihtimâl ki meb'ûsândan daha liberal olan A'yân; vükelâdan ba'zılarına karşılarında şakır şakır ter dökdürdüğü bir sırada emîn olmalıdır ki dört buçuk serserinin göstereceği 'caka'ya ve yapacağı 'tahakküm'e efrâd-ı milletden hiç biri tahammül edemez!

Artık elverir! Sabr-ı 'umûmîyi bu derece galeyâna getirmek pek de hayırlı olmasa gerekdir.

Ne demek oluyor? 'Hürriyeti biz aldık! Meşrûtiyeti biz yaptık! Sizi biz kurtardık!'

İşte? Her önümüze gelenden işitdiğimiz sözler? Her tarafda tekrâr edilen bu nakarât: 'hürriyeti biz aldık!'

Peki! Bu sözünüzü kabûl ve tasdîk etmiş olalım! Allah râzı olsun! diyelim! Pek a'lâ! Pek güzel! Yine tekrâr edelim: Var olunuz!

Fakat bu cakalar, husûsuyla bu şiddetli tahakkümler, hamiyyeti; vatanperverliği benimsemeklikler ne oluyor?!!

Siz bu vatanın, şu zavâllı harâb-âbâdın nâsıl evlâdları iseniz biz de öyleyiz. Vatan dediğimiz şu toprak nasıl sizin ise öylece de bizimdir? Sizin isimleriniz (Ahmed, Mehmed, Ali, Osman) ise bizim de isimlerimiz (Hasan, Hüseyin, Veli'dir). Atina'da doğub Pire'de büyümedik! Liyon'da doğub hengâm-ı şitâbımızı [kış mevsimimizi] Marsilya'da geçirdikden sonra berây-ı ticâret [ticaret için] İstanbul'a gelenlerden de değiliz. Birimiz Bursa'da doğduysa, diğerimiz Aksaray'da dünyaya gelmişdir. Biz de bu vatanın ni'metini yiyerek,

---

demektedir: "…eski şiddet politikası değişmemişdir" demektedir. bk. *Maşrık*, 7 Teşrin-i Evvel 1327 [20 Ekim 1911], Nu: 92, s. 4; Bezmi Nusret Bey'in bu protestosu *Bir Roman Gibi* adlı eserinde de geçmektedir. Yalnız Maşrık gazetesinde ilân tarihi olarak 14 Teşrin-i Evvel 1327 verilmektedir ve bu bilgi yanlıştır; doğrusu 7 Teşrin-i Evvel 1327'dir. İkinci husus gazetedeki metinde protesto metni ""…eski şiddet politikası değişmemişdir" diyerek bitmektedir. Oysa eserinde devamında şunların yazdığı ifade edilmektedir: "Bu kötü siyasetin memlekete çok zarar getirdiğine ve daha fazla da getireceğine şüphe yoktur. Fırkamız namına bir kerre daha hükûmeti insaf ve adalete davet ediyoruz." Fakat bu kısım gazete metninde mevcut değildir. bk. Bezmi Nusret Bey'in "Muhterem Lütfi Fikri Bey'e" başlıklı protestosu için bk. Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, s. 85-86.

biz de bu harâb-âbadın sînesinde oynayarak, biz de bu yerlerin sâf, latîf havâlarını teneffüs ederek büyüdük! İçimizde Abdülhamid'in rütbeleriyle, nişânlarıyla sîne-i sadâkat defînesini (?!!) tezyîn eden kimse de yokdur. O hâlde sizinle bizim aramızda ne fark kalıyor? Fakat… şey… unutduk. Hürriyeti siz aldınız, feyz-i meşrûtiyetden bizi siz nasîbedâr etdinizdi?!

Sorabilir miyiz 'acabâ?! Yoksa bu suâlimize de (tahdîş-i ezhân [zihinleri kurcalama]) süsü mü verilir?

- Hürriyeti niçin aldınız? İstibdâdı niçin devirdiniz?

Bu memleketi kurtarmak, bu zavâllı millete biraz hayât bahşetmek için mi? Yoksa aldığınız o hürriyeti yalnız kendinize mâl etmek, devirdiğiniz istibdâdın makâmına kendiniz kâ'im olmak için mi?!

Bizim zannımıza göre sizin ahvâl ve harekâtınız ikinci şıkka temâs ediyor. Zîrâ memleketimizde cârî olan usûl; devr-i sâbıkda cereyân eden usûl-i redî'eden [kötü usulden] başka bir şey değildir.!!

Abdülhamid ile 'avanesinin şebâb-ı zâhiresini tasvîb etmeyen evlâd-ı vatan nasıl cinâyetle, cinâyetle ithâm olunursa şimdi de sizin tahakkümlerinizi tasdîk etmeyenler bin türlü 'azâblara, işkencelere dûçâr oluyorlar.

İçinizde erbâb-ı nâmûsdan, ashâb-ı vicdândan pek çok kimseler var. Bunu biliyoruz, tasdîk ediyoruz. Fakat aranıza sokulmuş birtakım serseriler, birtakım nâmûs ve hamiyyet düşmanları var ki onların cakalarına, tahakkümlerine sabredemiyoruz. Ve bunlardan başka bizi en ziyâde dâğdâr-ı teessüf eden bir şey varsa o da zimâm-ı hükûmetin [hükûmet idaresinin] tecrübekâr, muktedir olmamasıdır.

Hürriyeti siz mi aldınız? Meşrûtiyeti bize siz mi bahşetdiniz? Peki! Kabûl edelim! Bu gayretinizden, bu vatanperverliğinizden dolayı teşekkür eyleyelim! Fakat zimâm-ı hükûmeti bırakınız! Tecrübekâr, muktedir ellere veriniz! Çünkü komitacılıkla vükelâlık arasında dağlar kadar fark vardır. Ve size mensûb olanlara ihtâr ediniz ki; artık bu cakalara, bu tahakkümlere nihâyet versinler! Zîrâ kisve-i hükümdârîye bürünmüş olan bir zâlimin istibdâdını çekemeyen millet; dört buçuk kişinin tahakkümüne ser-fürû edemez! Artık emîn olmak lâzımdır ki cânilerin, kâtillerin pençelerinden kurtulmuş olan millet; beş, altı münâfıkın kurbân-ı menfa'ati olamaz, olmayacakdır.!!!"[789]

Muahede gazetesi mesul müdürü Hamid Suphi Bey, İttihâd ve Terakki Cemiyeti aleyhinde kaleme aldığı "Heyecânlı bir Rü'yâ" ve "İttihâdcı Ne Yapdı?" isimli "tahdîş-i ezhâni" makaleleri münasebetiyle Divân-ı Harb-i Örfî tarafından kırk beş gün hapis ve akabinde de İdâre-i Örfiyye mıntıkası haricine sürgün edildi; Ankara'ya gönderildi.[790] "Tahdîş-i ezhani" neşriyatta

[789] Mehmed Asaf, "Caka ve Tahakküm", *İnsaniyet*, 22 Teşrin-i Sani 1326 [5 Aralık 1910], Nu: 2, s. 2.

[790] *BOA., DH. SYS.*, 57-2/27 [19 Temmuz 1328 ve 12 Şubat 1327 tarihli belge]; Bezmi Nusret Bey ve arkadaşı Muhlis Sabahattin Bey, arkadaşları sürgün edildikten sonraki süreçte Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa ile bir görüşme yaparak arkadaşlarının affa nail olmasını talep ettiler; hatta affedilecekleri noktasında vaat de aldılar. Lakin vaat gerçeğe dönüşmedi. Bunun üzerine Bezmi Nusret Bey, 7 Teşrin-i Evvel 1327 tarihli *Yeni Gazete*'de konuyu ele alan "Biraz İnsaf" başlıklı bir makale yayınladı ve Hamid Suphi Bey ile diğer arkadaşlarının sürgüne gönderilmelerini eleştirdi. "Muharrir olmaktan başka bir kabahati olmıyan zavallı Hâmit Suphi'nin yabancı bir yerde aç, sefil ve nalân bırakılmasına sükût etmek imkânsızdır" dedi. Hamid Suphi Bey'in bir mektubunu da makalesine ilave etti; buna göre Hamid Suphi Bey kendisine nafaka dahî verilmediğini iddia etmekte, üç dört eseri olduğunu, basılmasını ve gelirinin validesine verilmesini istemektedir. Bu mektubun üzerine Bezmi Nusret makalesinde "devr-i hürriyet"e eleştiri getirmekte ve şöyle demektedir: "İstibdat devrinde dahi, menfiler böyle enin ve nâle içinde bırakılmaz, onlara daha insanî ve müşfik muamele yapılırdı…" Bu makale sonrasında da Hamid Suphi ve diğer arkadaşlarının affa mazhariyetleri mümkün olmadı. Daha sonra ise Sait Paşa Hükûmeti teşkil olundu. Bezmi Nusret Bey'in anlatımına

bulunması münasebetiyle Rusya tebaasından Kafkasyalı Mehmet Hadi Efendi de memalik-i Osmaniye hududu haricine sürgün ile tecziye edildi.[791] Tertip eylediği risale ile meşrutiyet aleyhine telkinatta bulunan Erzincan Mevlevihanesi Postnişini Kemâhî İbrahim Hakkı Efendi de müebbet sürgün ile cezalandıldı.[792] İbrahim Hakkı Efendi'nin sürgününe sebep 1329'da İstanbul'da basılan *Şemsü'l-İrşâd li-Sultan Reşad* isimli otuz iki sayfalık risalesiydi.[793]

Sürgüne maruz kalanlara bir örnek de *Genç Türk* gazetesi mesul müdürü Ziya Şakir Bey'dir. Ziya Şakir Bey, efkâr-ı umumiyeyi galeyana getirecek surette makaleler tahrir ve neşrettiği muhakeme ile sabit görüldüğünden Divân-ı Harb-i Örfî tarafından İdâre-i Örfiyye Kararnamesi'nin altıncı maddesine tevfikan İdâre-i Örfiyye mıntıkası haricine ihraç ve sürgün ile tecziye edildi; menfâ olarak kendisine Kastamonu belirlendi.[794] Ziya Şakir Bey'in sürgününe sebep olan makalelerinden biri Dâhiliye Nazırı Talât Bey'in istifasından yaklaşık bir ay önce kaleme alınan ve Talât Bey'e çok ağır hakaretler içeren makalesidir. Nitekim bu husus Sultan Mehmet Reşat ve Sadrazam İbrahim Hakkı Bey'in imzası olan kararnamede de belirtilmektedir. Kararnamede, *Genç Türk* gazetesinden Ziya Şakir Bey'in hükûmete haksızlık yaptığı, Dâhiliye sâbık nazırı Talât Bey'e ağır hakaretler ettiği, ahaliyi hükûmet aleyhine harekete geçirecek türde makaleler yazdığı; ayrıca Hüseyin Hilmi ve Pertev Tevfik Beylerin arkadaşı olduğu ve sabıkalı güruhundan olması münasebetiyle 3 Haziran 1911 tarihi itibariyle İstanbul haricine sürgün

---

göre Sait Paşa da arkadaşlarının affına dönük bir çalışma yapmadı; çünkü İttihâd ve Terakki Cemiyeti arkadaşlarının affına razı olmuyordu. Hatta Muhlis Sabahattin Bey de sadrazama elden verdiği sert bir arîza sebebiyle Divân-ı Harp tarafından sürgüne mahkûm edildi. bk. Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, s. 83-85.

[791] *BOA., BEO*., 3973/297925 [24 Teşrin-i Sani 1327 tarihli belge]; Diyarbakırlı Ahmet Ramiz Efendi, "tahdîş-i ezhani" neşriyatta bulunmak ve hükûmet aleyhine faaliyetler içerisinde olmak suçlamasıyla İdâre-i Örfiyye Kararnamesi'nin altıncı maddesine tevfikan sürgün ile tecziye edilmiştir. *BOA., BEO*., 4000/299932 [23 Kanun-ı Sani 1327 tarihli belge]; *BOA., DH. SYS*., 55-1/91 [1 Şubat 1327 ve 5 Şubat 1327 tarihli belge].

[792] *BOA., BEO*., 3878/290817 [24 Mart 1327 tarihli belge].

[793] Birinci, *Tarihin Gölgesinde*, s. 18; İbrahim Hakkı Efendi, sürgünü akabinde dilekçe ile başvurarak alacak verecek meseleleri olduğunu, evinin işleriyle ilgilenmesi gerektiğini ve ailesinin kendisini çağırdığını belirterek Erzincan'a avdeti hususunda izin talebinde bulundu. Bu izin talebi kaymakamlık tarafından "izin dâhilinde" münasip olabileceği yönüyle mutasarrıflığa bildirildi. Mutasarrıflık da inzibatın zayıflığı münasebetiyle Şeyh'in firar etme ihtimalinin olduğunu ve Şeyh'in selameti açısından en azından muvakkaten de olsa Erzincan'a avdetine müsaade edilmesinin uygun olabileceğini Erzurum Vilayeti'ne bildirdi. Fakat vali, Şeyh Efendi'nin uslanmadığına kanaat getirerek izin vermedi; hatta başka bir vilayete tebdilinin lüzumunu Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne bildirilmek üzere Dâhiliye Nezareti'nden talep etti. Şeyhin talebinin yerine getirilmemesi üzerine Erzincan'daki sevenleri onun affı ve avdeti için epey mücadele ettiler; neticede affedildi. Hatta 11 Ocak 1915 tarihinde Cihad çağrısına uyarak Kanal Seferine (Mısır) katılmak için Mevlevi gönüllülerle birlikte hareket etti. Erzincan Mevlevihanesi Postnişini Kemâhî İbrahim Hakkı Efendi hakkında tafsilat için bk. *Aynı Eser*, s. 17-22.

[794] *BOA., BEO*., 3901/292561 [22 Mayıs 1327 tarihli belge]; *BOA., DH. EUM. THR*., 106/47 [7 Haziran 1327 ve 20 Haziran 1327 tarihli belgeler]; Ziya Şakir'in, sürgün edilmesinde, -diğer yayınlarının yanında- *Genç Türk* gazetesindeki "Dâhiliye Nâzırı Talât Efendi'ye: Siz Milleti İğfâl Ediyorsunuz" başlıklı makalesinin ciddî etkisi vardır. Çünkü bu makalede Talât Bey'e çok ağır hakaretler edilmektedir. bk. Ziya Şakir, "Dâhiliye Nâzırı Talât Efendi'ye: Siz Milleti İğfâl Ediyorsunuz", *Genç Türk*, 21 Kanun-ı Evvel 1326 [3 Ocak 1911], Nu: 12, s. 1-3; Şam'da çıkan *Berdi* gazetesi müdürü de gazetede çıkan bir yazı sebebiyle müebbet sürgün ile tecziye edildi. bk. *BOA., BEO*., 4107/307990 [20 Teşrin-i Evvel 1328 tarihli belge].

edilmesinin kararlaştırıldığı belirtilmektedir.[795] Ziya Şakir'in sürgününde etkisi olan "Dâhiliye Nâzırı Talât Efendi'ye: Siz Milleti İğfâl Ediyorsunuz" başlıklı ve 3 Ocak 1911 tarihli makalesinde, dönemin Divân-ı Harb-i Örfî kararları ve muhalefete yönelik takip edilen siyaset tenkit edilmektedir. Ziya Şakir Bey'in Talât Bey'e ağır hakaretler ettiği ilgili makalesinin bazı kısımları aşağıdadır:

> "Millet sizi evvelâ bir İttihâd ve Terakkî Cem'iyeti a'zâsı, daha sonra bir meb'ûs ve daha sonra da bir Dâhiliye Nâzırı olmak üzere tanıdı – Belki 'ömrünüzde söylediğiniz ilk doğru söz olmak üzere nezârete fırkaca bidâyet-i intihâbınızda 'adem-i liyakatinizden ve cehaletinizden bahsetdiniz…
> Ayda size yüzlerce lira veren millet –hakku'l-insâf söyleyiniz- sizden yüz paralık istifâde etdi mi? 'Ömrünüzde görmediğiniz tantana, sizin hissiyât-ı vatanperverânenizi o kadar çabuk izâle etdi ki bugün derin bir uçuruma yuvarlanan zavâllı vatanınızı hiç düşünmüyorsunuz…
> Hergün serpûşunu değişdirmek, elbisesini ta'dîl etmekle vakt geçirdiğiniz polisinizin, jandarmanızın gözleri önünde vatanın 'azîm fedakârlıklarla yetişen zavâllı, bedbaht evlâdları, (Samim)leri öldürülürken; siz bu cinâyetlerin 'akîm kalması, yürekler parçalayıcı felâketler, insâniyeti muzdarib edecek, hânümânlar [ocaklar] söndürecek felâketler karşısında sâmit [sessiz] kalmaları için onlara hîleler, kânûnun bârid noktalarını tekrâr etdiriyorsunuz; ve bu sebeble cânıyla, kanıyla bu memleketin sa'âdetine çalışan ve memleketi zulm ve istibdâddan tahlîs eden cem'iyet-i muhteremeyi bile müşkil bir mevki'de bırakıyorsunuz!... Nezâretlerde kasalar kırılıyor… Dükkânlar soyuluyor, bunlara meydân bırakmamak îcâb ederken, siz milletin selâmeti lehinde düşünenlerin a'zâ-yı bedenlerinin ölçülerini, parmak izlerini almakla, emniyet-i 'umûmiye teşkilâtını öğrenmek için Avrupa'ya me'mûrlar göndererek ahâliyi, milleti, iğfâl ile vakt geçiriyorsunuz. 'Acaba polis mektebinde; sârikleri [hırsızları], kâtilleri, derdest etmek, cânilerin izlerinden istidlâlât [deliller, şahitler] ile onları tevkîf etmek usûlünü öğredeceğiniz yerde muhâlif fırkalardan olanları, vatanın nâmûsunu i'lâya [yükseltmeye, yüceltmeye] çalışan nâmûskâr cebheleri telvîs etmek [kirletmek, bozmak] için, onları tevkîf ederek câniler gibi en şedîd cezâlara çarpdırıyorsunuz. Şahsınıza 'â'id bir şey', pek muhakkak olarak yazdığı (Mâzîde dört yüz elli kuruşluk bir me'mûr olduğunuz hâlde sizde bir iktidâr tevehhüm ederek sizi re'sikâra [iktidar mevkiine] getiren ve yüzlerce lira veren milletin selâmet-i mâl ve cânına ve te'mîn-i refâh ve sa'âdetine çalışmanız îcâb edeceğini ve temşît-i umûra lüzûmu derecede muktedir olmadığınızı hissetdiğiniz hâlde ibrâz-ı hamiyetle isti'fâya cesâret etmediğinizi) yazdığı ve kusûru, cinâyeti ancak şu doğru sözleri olduğu için câniler gibi beş sene küreğe mahkûm ve ihtilâtdan men' edilen bî-çâre Fuad'ın enînleri bütün samîmî ve insâniyetperver ve vicdânlarda ma'kes buluyor. Hükûmet-i askeriyenin icrâ-yı nüfûzundan isti'âne ederek keyfî bir sûretde ta'tîlleriniz, tevkîfleriniz kifâyet etmiyormuş gibi ecnebî nüfûzu altında da nâmûs-ı milliyemizi ebediyyen lekedâr edecek, eslâfın kemiklerini mezârlarında ağladacak küçüklüklere de tenezzül ediyorsunuz: İşte Kalem'in,

[795] *BOA.*, *DH. SYS.*, 55-1/50 [21 Mayıs 1327 tarihli belge]; Kaygusuz, Ziya Şakir'in yanında diğer Genç Türk muharrirlerinin de Osmanlı topraklarından sürülmeleri için irâde-i seniyye çıktığını belirtmektedir. bk. Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, s. 79.

İştirâk'in, Jön Türk'ün ta'tîli… Bir hatâ-yı ictihâdiyeden dolayı farmâsonlar 'aleyhinde bir makâle neşreden (Pertev Tevfik)'i, (İnsâniyet)'de yine 'aleyhinizde neşriyâtda bulunduğundan dolayı (Âsaf)'ı, mahzâ hiç hoşlanmadığınız ve müte'addid kereler, fırkalarının teşekkülüne müsâ'ade verilmemesi için Dîvân-ı Harbe resmî ve gayr-i resmî mürâca'atlarda bulunduğunuz (Sosyalistler)'i yalnız Sosyalist oldukları için zâhiren – görülen lüzûm üzerine- ve fakat mezkûr mesleği daha açıkçası bütün muhâlifîni perîşân etmek kasdıyla Dîvân-ı Harb ma'rifetiyle (Hüseyin Hilmi, İsmail Faik, Nâmık) gibi yürekleri meslek muhabbetiyle çırpınan ve herhâlde sizden ziyâde meslek sâhibi olan gençleri mahkûm etdirirken, o 'â'ileler mahvolurken, bu hareketin Abdülhamid'in devrini rahmetle yâd etmek etdirecek kadar câniyâne bir hareket olduğunu; o mevki'-i nâzırânenizden idrâk edebildiniz mi? İktidâr ve zekânızın ve hüsn-i idârenizin fart-ı [aşırı] şiddetinden, ihtilâller, 'isyânlarla sarsılmadık vilâyet kalmadı…

Eyvâh ki bu bâzîçede bizler yine yandık

Zîrâ ki ziyân ortada bilmem ne kazandık

Beyti memleketin hâline pek mutâbık olduğu için vird-i zebânımız [dile dolama] oldu.

Sizin esnâ-yı inkılâbda îfâ etdiğiniz hidmet-i mühimmeyi tasdîk ederim. Siz iyi bir komiteci, pek iyi bir meb'ûs olabilirdiniz. Nitekim meb'ûsluğunuzu herkes alkışlamışdı. Fakat Dâhiliye Nezâreti'ni işgâl etmeniz, ve etdiğiniz hâlde 'adem-i iktidârınızı bile bile o mevki'de sebâtınız, ve muhâfaza-i mevki' ilcâsıyla [zorlamasıyla] muhâliflerinize ibrâz etdiğiniz şiddet, hamiyetinizden, hüsn-i niyetinizden, pek muhikk [haklı] olarak herkesi şübhedâr etdi.

Artık yeter, millet, o sizin nâzırlığınızdan beri istihfâf etdiğiniz millet, bundan fazlasına mütehammil değildir. Bu memleketin ahvâl-i dâhiliyesi pek perîşân bir hâldedir. Bunu siz de i'tirâf edersiniz…

İstibdâd nâzırları ucuz kurtuldu; fakat bir gün olub millet sizden hakîkî bir hesâb isterse emînim ki bunu açık bir yüz ile veremeyeceksiniz.

Çünkü siz milletin umûr-ı dâhiliyesini idâre etmiyorsunuz. 'Âdetâ milleti iğfâl ediyorsunuz…"[796]

Divân-ı Harb-i Örfî'nin "gadrine" uğrayan isimlerden birisi de *Hikmet* gazetesi imtiyaz sahibi Şehbenderzâde Ahmet Hilmi Bey'dir. Divân-ı Harb-i Örfî'nin mazbatasında; Hilmi Bey'in, *Hikmet* gazetesinde yayınlanan "Zât-ı Şâhâneye Açık Ma'rûzât"[797] başlıklı bir

[796] Ziya Şakir, "Dâhiliye Nâzırı Talât Efendi'ye: Siz Milleti İğfâl Ediyorsunuz", *Genç Türk*, 21 Kanun-ı Evvel 1326 [3 Ocak 1911], Nu: 12, s. 1-3; Ziya Şakir Bey'in bu makalesi için bk. **EK-4**.

[797] Ahmet Hilmi Bey'in *Hikmet* gazetesinde çıktığı belirtilen "Zât-ı Şâhâneye Açık Ma'rûzât" başlıklı yazısı gazetenin 4 Eylül 1327 tarihli nüshasında *Halîfe ve Pâdişâh, Tehlike-i vataniye karşısında lâ-kayd kalamaz. [Pâdişâhımız Beşinci Sultan Mehmed Hazretlerine Açık Ma'rûzât]* başlığı ve *Heyet-i Hikmet* imzasıyla çıkmıştır. İlgili yazıda padişahın vazifesini yapmadığı yönünde yer yer imalar mevcuttur. Yazı şu şekilde başlamaktadır: "Pâdişâhımız! Şübhe yok ki artık bu memleket müstebid bir idâreyi kabûl etmez, müstebid bir hükümdâr istemez lakin bir hükûmet-i meşrûtada, her ferdin idâre-i memleketde, hâkimiyyet-i milliye sebebiyle bir hakk-ı kelâm ve fa'âliyeti varken, meşrûtiyet pâdişâhlığın ahvâl-i vatan ve millete karşı bîgânelik veyâhûd lâ-kaydlığı ihsâs edecek bî-taraflık ma'nâsına gelemeyeceği âzâde-i 'arz ve beyandır." bk. *Hikmet*, 4 Eylül 1327 [17 Eylül 1911], Nu: 8, s. 1; *Hikmet* gazetesi 10 Eylül 1327'de çıkmış, 11 Eylül itibariyle gazete kapatılmıştır. Ahmet Hilmi Bey, 11 Eylül 1327'de *Coşkun Kalender* gazetesini çıkarmıştır. Nitekim *Coşkun Kalender*'in bu nüshasında, *Hikmet* gazetesinin, 4 Eylül 1327 tarihli "Açık Ma'rûzât" makalesi yüzünden İdâre-i Örfiyye Kararnamesi'nin altıncı maddesine tevfikan süresiz olarak tatil edildiği belirtilmektedir. bk. *Coşkun Kalender*, 11 Eylül 1327 [24 Eylül 1911], Nu: 1, s. 1.

makalesinde "tahdîş-i ezhâni" sözler sarfettiği görüldüğü için gazetesinin kapatıldığı belirtilmektedir. Yine Hilmi Bey'in *Hikmet*'in kapatılması üzerine *Coşkun Kalender*, o da kapatılınca *Münakaşa* gazetesini çıkardığı ifade edilmekte hatta *Donanmâ-yı Osmanî* hakkında bir ilave yayınladığı aktarılmaktadır. Divân-ı Harb-i Örfî bu ilavenin "yalan" bilgilerle muhtevî olduğunu belirtmekte, ayrıca Hilmi Bey'in "anasır-ı muhtelife arasındaki uhuvveti tefrik edecek" boyutta makaleler yazdığını vurgulamaktadır. Netice itibariyle Divân-ı Harb-i Örfî, Hilmi Bey'i bahsedilen suçlar münasebetiyle muhakeme etmiş, suçunu sabit görerek 16 Ekim 1911 tarihinde İdâre-i Örfiyye mıntıkası haricine sürgün ile cezalandırmıştır.[798] Ahmet Hilmi Bey, önce Kastamonu'ya gönderilmiş daha sonra talebi üzerine menfâsı Bursa'ya tebdil edilmiştir.[799]

Şair Hüseyin Kami Bey de *Dîvânçe-i Dehrî* adlı eseri, Hürriyet ve İtilaf Fırkası yanlısı olduğu ve kalemle İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne muhalefet ettiği gerekçesiyle sürgün ile tecziye edilmiş bir kişiliktir.[800] Osmanlı Arşivi'ndeki bir belgeye göre Hüseyin Kami Bey, Matbaa-i Sahafiye'nin sahibidir ve muhalefet adıyla tiyatrolarda konferanslar vermekte ve bu konferanslarında daima hükûmet icraatı ve muamelelerini tenkit etmektedir. Rusya tebaasından olduğu halde devletin dâhilî siyasetine karışmakta ve ahaliyi hükûmet aleyhine kışkırtmaya çalışmaktadır; "muzır" telakki edilen Dîvânçe-i Dehrî'nin de yazarıdır.[801] Kami Bey, *Divânçe-i Dehrî* ünvanlı eserinin girizgâhında, muhalifliğiyle ilgili olarak bir şair arkadaşıyla birlikte ortaya

---

[798] *BOA., MV*., 226/25 [3 Teşrin-i Evvel 1327 tarihli belge].

[799] M. Zeki Ekici, *II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi Hayatı ve Eserleri*, (yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997, s. 47-48; 19 Ekim 1911 tarihli *Maşrık* gazetesinde Şehbenderzâde Ahmet Hilmi Bey'in henüz İstanbul'da mevkuf olduğu ve birkaç güne kadar Bursa'ya gönderileceği haberine yer verilmiştir. bk. *Maşrık*, 6 Teşrin-i Evvel 1327 [19 Ekim 1911], Nu: 91, s. 4.

[800] Hüseyin Kami Bey, 31 Mart Vak'ası akabinde de tevkif edilmiş ve Divân-ı Harb-i Örfî'de beraat etmişti. Kendisi bu hadiseyi şöyle aktarmaktadır: "…Payitaht'da İdâre-i Örfiyye i'lân edildi. Arada ben de dâhil olmak üzere birçok kişiler tevkîf edildiler. İ'lân-ı hürriyeti müte'âkib vatanımıza 'avdetimizde bizi tanımadan ellerimizi öpen halk bu sefer yine bizi tanımadan yüzümüze tükürüyorlardı.. On sekiz gün habsedildikden sonra Hurşid Paşa'nın riyâseti altında teşekkül eden Dîvân-ı Harb berâetime karâr verdi.." bk. Dağıstanlı Dehrî Efendi, *Dîvânçe-i Dehrî*, s. 3; *Tesisat* gazetesinin bir haberinde yer aldığına göre Hüseyin Kami Bey, 15 Kasım 1911 tarihinde Beyoğlu'nda Tokatlıyan Gazinosu karşısındaki bir otelde intihar teşebbüsünde bulunmuştur. bk. *Tesisat*, 3 Teşrin-i Sani 1327 [16 Kasım 1911], Nu: 122, s. 4; *Tesisat*, 4 Teşrin-i Sani 1327 [17 Kasım 1911], Nu: 123, s. 4.

[801] Rus tebaasından olan Hüseyin Kami Kerimof'un Hudûd-ı Hakanî haricine sürülmesine karar verildiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır; hatta bu iş için Hariciye Nezareti tarafından Rus Sefareti'yle görüşmeler yapılmıştır. bk. *BOA., DH. SYS*., 55/96 [15 Şubat 1327, 20 Şubat 1327 ve 10 Mart 1328 tarihli belgeler]; *BOA*., Hariciye Nezareti Siyasî Kısmı Belgeleri (*HR. SYS*.), 1344/34 [20 Şubat 1327 ve 11 Mart 1328 tarihli belgeler]; Ancak Hüseyin Kami Bey'in Hudûd-ı Hakanî haricine çıkarılıp çıkarılmadığı anlaşılamamıştır. Diğer kaynaklarda Konya'ya sürgün edildiği bilgisine yer verilmektedir. Konya'da sürgün kaldığı kesindir; çünkü Konya Vilayeti'ne çekilen 4 Eylül 1332 tarihli bir telgrafta "evvelce Konya'da menfî bulunan müteveffa Hüseyin Kami Bey" denilmektedir. bk. *BOA., DH. ŞFR*., 68/23 [4 Eylül 1332 tarihli belge]; Hüseyin Kami Bey, Konya'ya sürgünü sonrası affedilip sonrasında bir başka ceza ile Hudûd-ı Hakanî haricine çıkarılmış olabilir. Ya da Hudûd-ı Hakanî haricine sürgünü yönündeki karar değiştirilerek Konya'ya gönderilmiş de olabilir.

atıldıklarını kendisinin iktidar mensuplarını arkadaşının da muhalifleri tenkit ettiğini ifade etmekte, devamında da şöyle demektedir:

> "…Târîhi ne kadar okusanız yine o hâlin dehşetini bir dürlü takdîr edemezsiniz. Ben Harbiye Nazırı'na ihtâf etdiğim manzûmeyi yazdığım gün dostlarım korkularından bana selâm vermiyorlardı… Ma'mâ-fîh herkes manzûmeleri elden ele gezdiriyorlardı.. Garîbi şurası ki muvâfıkların da hoşuna gidiyordu.. Halk kendi söyleyemeyeceği sözleri, mes'ûliyyeti başkasına 'âid olarak intişâr etdimi sevine sevine naklediyor ve 'âdetâ bununla mütesellî oluyordu. İşte bunun için halk bu manzûmelerin intişârını sabırsızlıkla intizâr ediyordu."

Ayrıca Kami Bey, *Dîvânçe-i Dehrî* adlı eserini, Sait Paşa'nın sadrazam olduğunda meclis kürsüsünden "hürriyet-i kelâm ve hürriyet-i matbu'ât"a riayet edeceğine dair verdiği söz üzerine bastırdığını ifade etmektedir.[802] Kelam ve matbuat hürriyeti vurgusu yapılsa da Kami Bey, muhalif olmasının yanında manzumelerinin de etkisiyle sürgünden kurtulamayarak önce Konya'ya sonra da vilayete bağlı Karaman'a menfî olarak gönderildi.[803] Sonrasındaki dönemde manzum eserlerinin meclislerde, kahvehanelerde okunması dahî tehdit olarak değerlendirildi. Örneğin Dâhiliye Nazırı Talât Bey tarafından Konya Vilayeti'ne çekilen bir telgrafta, sâbık Akşehir Kaymakamı Rıfat Efendi'nin, Akşehir'de banka civarındaki kahvede Hüseyin Kami Bey'in yazdığı ve mevcut hükûmet aleyhinde olan bir manzum kitabı okuduğu belirtilmektedir. İlaveten bu kitabın derhal elde edilmesi, ahaliyi tahrik edecek içeriğe sahip ise tahkikat yapılması ve neticesinin bildirilmesi istenmektedir.[804]

Muhalif sürgünlerin eserlerinin basımlarında da ciddî sıkıntılar ortaya çıktı. Örneğin Mizancı Murat Bey, "Tatlı Emeller ve Acı Hakikatler" adlı eserini Amedi matbaasında bastırmaya çalıştı; bu haberi alan polis müdüriyeti, Harbiye Nezareti'nden alınan emir üzerine matbaada arama yaptı. Mizancı Murat Bey'in baskı aşamasında olan ilgili eserinin beş bin nüshasını ele geçirerek hakkında tahkikat başlattı.[805]

---

[802] Dağıstanlı Dehrî Efendi, *Dîvânçe-i Dehrî*, s. 5; *Dîvânçe-i Dehrî* adlı eserin Mondros Mütarekesi sonrasında *Alemdar* gazetesi tarafından reklamı da yapılmıştır. *Dîvânçe-i Dehrî* hakkında şöyle denilmektedir: "Sanâdîd-i İttihâdın evsâf ve mâhiyetinden bâhis birçok güzîde kasâid ve manzûmâtdan 'ibâret on beşer kuruş fiy'atla Köprübaşı'nda Şefi'zâde Biraderlerin dükkânında fürûht olunur." bk. *Alemdar*, 6 Mayıs 1335 [6 Mayıs 1919], Nu: 134-1444, s. 2.

[803] Acehan, *Sürgün Kalemler*, s. 189-190; İnal'ın eserinde doğrudan Karaman'a sürgün edildiği belirtilmektedir. bk. İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlü'ş-Şuarâ)*, yay. haz. M. Kayahan Özgül, 1.bs., Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2000, c. II, s. 1111.

[804] *BOA., DH. ŞFR*., 68/23 [4 Eylül 1332 tarihli belge].

[805] *BOA., DH. SYS*., 57-2/1 [14 Şubat 1327 tarihli belge].

31 Mart Hadisesi sonrasında işbaşına gelen ve İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin desteklediği hükûmetlerin takip ettikleri siyaset ile İdâre-i Örfiyye altında Divân-ı Harb-i Örfîlerce muhaliflere yönelik verilen kararlar Cemiyet'e karşı katı bir muhalefetin canlanmasına çok büyük katkı sağladı. Zaten 31 Mart'a giden süreçte de muhalif rüzgârlar esmişti. Fakat vak'anın bastırılması ve muhalif olarak nitelenen kişilerin idam, kalebent, kürek, muvakkat veya müebbet sürgünlerle cezalandırılmaları ve memlekette hâsıl olan korku iklimi muhalif düşünceleri kısmen bastırmıştı. Lakin bu durum çok sürmedi[806]; İttihâdçıların devlet idaresinde güçlü olmak yönünde takip ettikleri siyaset, Cemiyet'in politikalarından rahatsız olan zümreleri harekete geçirdi; siyasî ve askerî muhalif oluşumlar ortaya çıktı. Muhalif siyasî oluşumlar içerisinde Jön Türk hareketinin önemli isimleri de yer aldılar. Muhalefetin ortaya çıkışında önemli bir etken de devlet kadrolarında gerçekleştirilen tasfiyeler oldu. Tasfiyeler, maruz kalanlar nezdinde büyük hayal kırıklıkları meydana getirmesinin yanında bürokratik huzursuzluğu da arttırdı. Bir kesim mülkî ve askerî bürokrasideki tasfiyeleri memnuniyetle karşılarken özellikle kadro haricî kalanların dâhil olduğu bir kesim de bu tasfiyelerin mesnetsiz ve haksız bir şekilde yapıldığını düşünerek büyük mağduriyetlerin ortaya çıktığına inandılar.[807] Oysa İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin matbuattaki temsilcilerinden *Tanin* gazetesinin sermuharriri Hüseyin Cahit Bey dahî tensikat işinin adalet ile yapılması ve mağdur bir kitlenin ortaya çıkmasına müsaade edilmemesinin elzem olduğunu vurgulamış, "her şeyden evvel bugün açıkda bırakdığımız kimselerin kalbine şu kanâ'ati ilkâ etmelidir ki millet kendilerini merdûd [reddedilmiş] bir evlâd gibi sokağa atmamışdır bi'l-'aks dâ'imâ onları düşünecek, şu muvakkat ızdırablarını teskîn ile nihâyet mes'ûdiyetlerini te'mîn edecekdir" diyerek huzursuzluğa meydan verilmemesi gerektiğini ifade etmişti.[808] Nitekim Hüseyin Cahit Bey'in endişesi gerçek oldu ve tasfiyeye

---

[806] Ahmet Emin Bey, hatıralarında, Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelişi, İdâre-i Örfiyye ilânı, Abdülhamid'in hal'i ve 31 Mart Vak'ası akabindeki cezalandırmaların İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin eski nüfûz ve itibarını kazanmasına sebep olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bu durumun "muvakkat bir istikrar" olduğunu vurgulamaktadır. bk. Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, s. 119.
Hüseyin Kami Bey, *Dîvânçe-i Dehrî* adlı eserinde 31 Mart Vak'ası sonrasında matbuat ve siyasetteki sert tartışmalar hakkında şöyle demektedir: "…Ben çekildikden sonra (Sadâ-yı Millet)'e ser-muharrir olan Ahmed Samim gece vakti Bağçekapısı'nda yine mechûl bir el tarafından öldürüldü… Artık birbirimize düşmüşdük, her fırka diğerini vatan hâini, millet düşmanı olmak üzere tanımağa başlamışdı. Birbirimize söylenmedik söz, yazılmadık hiçbir şey bırakmadık.. Her fırka kendinin haklı olduğunu söylüyordu… Siyâsete siviller, askerler, mektebliler hatta kadınlar bile karışıyordu. 'İlmî içtimâ'î makâleler hiçbir gazetede kâri' bulamaz olmuşdu…" bk. Dağıstanlı Dehrî Efendi, *Dîvânçe-i Dehrî*, s. 4.
[807] Tural, *Bürokrasi*, s. 99.
[808] Hüseyin Cahid, "Siyâsiyât-Tensîkât", *Tanin*, 12 Ağustos 1325 [25 Ağustos 1909], Nu: 352, s. 1; Cavit Bey de *Tensikat Kanunu* hazırlığı sürecinde yazdığı mazbatada, tensikat işinin intikam hisleriyle gerçekleştirilmemesi gerektiğini belirtmiş ve "Esasen devr-i sabık cerâimine iştirak etmeyenler, yakından veya uzakdan, pek cüz'î ve mahdud olduğundan eğer bunların hepsinden intikam almak lazım gelse devâiri boşaltmak, onların yerine yeni adamlar bulmak iktiza eder. Bu ise bir tarafdan gayr-i caizdir, diğer tarafdan gayr-i mümkindir. Gayr-i caizdir:

maruz kalanlar *Mağdûrîn-i Osmanî* adlı bir cemiyet etrafında toplanmaya başladılar. İstihbaratın verdiği bilgiye bakılırsa Cemiyet mensupları, meclis açıldıktan sonra haklarını şiddetle savunacaklardır.[809]

İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne karşı ortaya çıkan muhalif oluşumlardan biri Berat Mebusu İsmail Kemal Bey ve Halep Mebusu Nafi Paşa gibi bazı Arap ve Arnavut mebuslar tarafından 1909 Kasımında teşkil olunan Mutedil Hürriyetperverân Fırkasıdır.[810] Fırka Reisi Berat Mebusu İsmail Kemal Bey, ünlü bir Jön Türk'tü ve 31 Mart Vak'ası ile ilişkilendirildiği için vak'anın hemen ardından yurtdışına kaçmak zorunda kalmıştı. İsmail Kemal Bey hakkında 31 Mart münasebetiyle tahkikat yapılmış ve tahkikatta aleyhine bir sonuç çıkmaması üzerine İstanbul'a geri dönmüş ve meclis çalışmalarında yerini almıştı.[811] Elbette bu sürecin İsmail Kemal Bey'in reisi olduğu fırkanın muhalefetinin keskinleşmesine sebep olduğu söylenebilir.

İttihâd ve Terakki Cemiyeti içerisinde yer alan fakat bazı talepleri Cemiyet tarafından kabul edilmeyince Cemiyet'ten uzaklaşan Şerif Paşa tarafından 1909'da Paris'te teşkil olunan Islahât-ı Esâsiye-i Osmaniye Fırkası bir başka muhalif oluşumdur.[812] Fırkaya bakıldığında kurucularının Jön Türk hareketi içerisinde yer almış ve meşrutiyetin iadesi öncesi ve sonrasında sürgünlere maruz kalmış kişiler oldukları görülmektedir. Fırkanın kurucusu ünlü Jön Türk Şerif Paşa, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nden beklentilerine cevap bulamayan ve 1909 başlarında Ahmet Rıza Bey'in kendisini öldürteceğini iddia ederek Paris'e gitmiş bir kişiliktir.[813] Mevlânzâde Rıfat Bey ise 31 Mart Vak'ası'yla birlikte yurtdışına çıkmış ve gıyaben yargılanıp on sene sürgünle cezalandırılmıştı.[814] Ali Kemal Bey de aynı hadise akabinde yurtdışına çıkmış ve gıyaben yargılanarak müebbet sürgün ile cezalandırılmıştı.[815] Pertev Tevfik Bey ise gazetesi

---

Çünkü kabahatlerin derecesi suret-i katiada tayin olunamaz. Bir de bütün kabahatlileri alelum[um] ve bi-lâ-tazminat ihraç etmek bu seyyiâtda alâkadâr olmayan aileleri perişan eylemek olur. Hem de unutmamalıyız ki, cürüm yalnız eşhâsın değil idarenin, muhitin cürmü idi. Saniyen, gayr-i mümkindir diyoruz; çünki muhtac olduğumuz o muhite hiç karışmamış kimseleri yetişdirmek içün senelere ihtiyacımız vardır." demiştir. bk. Kırmızı, "Meşrutiyette İstibdat Kadroları", s. 342-343.

[809] İstihbarat Müdüriyeti'ne ulaşan bir yazıda cemiyetin kuruluşunun haber alınması şu şekilde bildirilmektedir. "Bu günlerde kadro hâricinde kalan me'mûrînden müteşekkil 'Mağdûrîn-i Osmâniye' isminde bir cem'iyetin vücûdundan haber aldım. Bunlar da Ahrâr Fırkası gibi Meclis-i Meb'ûsân'ın ictimâ'ına kadar hafî kalarak ba'de dâ'ire-i 'aleniyetde iş göreceklerini ve haklarını da şiddetle Meclis-i Millî'den isteyeceklerini 'arz ederim." bk. *BOA., DH. EUM. THR*., 11/18, [7 Teşrin-i Evvel 1325 tarihli belge]; Böyle bir hafî cemiyetin teşekkülü hususunda Emniyet-i Umumiye Dâhiliye Nezareti'ni, Dâhiliye'de Sadaret'i bilgilendirmiştir. bk. *BOA., DH. MUİ*., 33/27 [28 Teşrin-i Evvel 1325 ve 31 Teşrin-i Evvel 1325 tarihli belgeler].

[810] Fırka hakkında tafsilat için bk. Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 1, s. 241-251.

[811] *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, s. 246-247.

[812] Fırka hakkında tafsilat için bk. Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 1, s. 252-265.

[813] Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 1, s. 252-253.

[814] *BOA., DH. MKT*., 2896/25 [18 Temmuz 1325 tarihli belge].

[815] *BOA., ZB*., 604/63 [12 Temmuz 1325 ve 14 Temmuz 1325 tarihli belgeler].

kapatılarak İdâre-i Örfiyye mıntıkası haricine sürgün edilmişti.[816] Jön Türk ve sürgün tecrübesine sahip kimseler tarafından teşkil edilen bu fırka, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne şiddetli muhalefet etmeye çalışmış, özellikle yurtdışında Cemiyet aleyhinde propaganda yapmıştır. Örneğin fırkanın kurucusu Şerif Paşa, The Near East'e gönderdiği bir mektupta,

> "İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin liberal demokratik ilkelere samimi olarak inanmadığını söylüyor, orduya yaranabilmek için mevcut kötü durumu Cemiyet'in ordu üzerindeki etkisine bağlıyor, Hatta bazı kumandanların doğrudan İttihad ve Terakki Cemiyeti yöneticilerinden emir aldıklarını iddia ediyordu. Mektubunu Kâmil Paşa Kabinesi'ni destekleyen İngiltere'nin anayasal rejimi yıkma zamanı gelince yine monarşistlerin yanında olacağını umduğunu söyleyerek"

bitirmekteydi.[817]

Jön Türk hareketinin önemli isimlerinden ve meşrutiyetin iadesi akabinde İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nden umduğunu bulamayan İbrahim Temo Bey'in liderliğinde, yine ünlü Jön Türk Abdullah Cevdet Bey'in ikinci reisliği, Fuat Şükrü Bey'in umûmî kâtipliğinde 6 Şubat 1910'da Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırka-i İbad) teşkil edildi. Fırkanın meclisteki tek mensubu Görice Mebusu Şahin Tâki Bey'di[818] ve halkçı bir çizgide faaliyet gösteren fırka kısa sürede Manisa ve Manastır gibi birçok şehirde örgütlenmeyi de başarmış,[819] İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne sert muhalefet etmekteydi. Nitekim bu sert muhalefetin bir neticesi olarak fırkanın lideri İbrahim Temo İttihâd ve Terakki Cemiyeti merkezine çağrılmış ve fırkayı feshetmesi noktasında uyarı da aldı[820]; ancak fırkanın feshine yanaşmadı. Bunun üzerine memurların fırka reisliği yapmasının münasip olmadığı belirtilerek Temo'nun ya fırka reisliği ya da memuriyetten birini tercih etmesi gerektiği bildirildi. Çünkü İbrahim Temo, Osmanlı Demokrat Fırkası kurulduğunda Darülaceze Müdürlüğü vazifesini yürütmekteydi.[821] İki tercihten birine zorlanan Temo, "kendi ihtiyarımla ne birini ve ne de diğerini yapabilirim" mukabelesinde bulundu.

---

[816] *BOA.*, *BEO.*, 3844/288287 [30 Kanun-ı Evvel 1326 tarihli belge].
[817] Kansu, *Rejim ve İktidar Mücadelesi*, s. 235.
[818] Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, 2. bs., Dergâh Yay., İstanbul 2012, s. 48-49; Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 1, s. 205-206; *İbrahim Temo'nun Anıları*, s. 208-210; Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, s. 56-57, 61-63; Gökhan Kaya, *II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Demokratları, Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırka-i İbad)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 112; Osmanlı Demokrat Fırkası hakkında tafsilat için bk. *Aynı Eser*, s. 107-209; Çapanoğlu, *Sosyalizm Hareketleri*, s. 43-47; Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 1, s. 205-215.
[819] Yazıcı, *Osmanlı'da Siyasi Muhalefet*, s. 251-252.
[820] Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, s. 79-80.
[821] *BOA., DH. MUİ.*, 94-1/48 [2 Mayıs 1326 ve 21 Mayıs 1326 tarihli belgeler].

Sonraki günlerde Dâhiliye Nazırı Talât Bey tarafından Darülaceze Müdürlüğü vazifesinden azledildi.[822]

İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif olarak ortaya çıkan bir diğer fırka da yine İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nden istifa eden Gümülcine, Karesi, Trablusgarp, Burdur, Erzurum ve Bayezit mebusları tarafından 21 Şubat 1910'da teşkil olunan Ahâli Fırkası'dır. Gümülcine Mebusu İsmail Bey liderliğinde teşekkül eden fırkada, Karesi Mebusu Vasfi, Konya Mebusu Zeynelabidin ve Tokat Mebusu Mustafa Sabri Efendiler gibi isimler yer aldılar. Fırka mebusları, içinden çıktıkları İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne özellikle mecliste çok sert eleştiriler yönelttiler.[823]

Bir diğer muhalif oluşum Sosyalist düşünceleriyle meşhur olan Hüseyin Hilmi Bey tarafından 15 Eylül 1910'da teşkil olunan Osmanlı Sosyalist Fırkası'dır.[824] Fırkaya, Namık Hasan, Pertev Tevfik, İsmail Faik ve Baha Tevfik Beyler gibi isimler iştirak ettiler. Matbuatın içerisinde *İştirak*, *İnsaniyet* ve *Muahede* gibi gazetelerin sahip ve muharrilerinin de dâhil olduğu görülen fırka, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne matbuat yoluyla şiddetli muhalefet etti.[825] Zira bu muhalefeti sebebiyle fırkanın kurucu ve üyelerinden Hüseyin Hilmi, Pertev Tevfik ve İsmail Faik Beylerin, Divân-ı Harb-i Örfî tarafından ahaliyi ifsat edecek neşriyatlarına devam ettikleri mahkeme tarafından sabit görüldüğünden, neşriyat işleriyle uğraşmaları ve İstanbul'da bulunmaları caiz görülmediğinden İdâre-i Örfiyye mıntıkası haricinde mevkilere tard ve sürgünlerine karar verildi.[826] Hüseyin Hilmi Bey ve arkadaşlarının sürgün ile tecziye edilmeleriyle birlikte fırka dağıldı.[827]

Muhalif oluşumlar, 31 Mart Vak'ası sonrası gerçekleştirilen tasfiyeler sonrasında gerçekleşen tayinlerin ehliyet/liyakat ölçüsünde gerçekleşmediği ve İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne sadakatten başka bir ölçünün çok da dikkate alınmadığı noktasında eleştiriler yöneltmektedirler. Örneğin muhalif oluşumlardan Osmanlı Islahât-ı Esâsiye Fırkası'nın fırka programında, keyfî olarak gerçekleştirildiği belirtilen tensikatın yeniden ele alınacağı ve mülkî ve

---

[822] Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, s. 79-80.
[823] Fırka hakkında tafsilat için bk. Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 1, s. 266-277.
[824] Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 1, s. 278-293; Çapanoğlu, *Sosyalizm Hareketleri*, s. 48; Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, s. 49.
[825] Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 1, s. 283; Çapanoğlu, *Sosyalizm Hareketleri*, s. 48; Kaygusuz, eserinde, Tunaya'nın verdiği bilginin doğru olmadığını ifade etmekte, Baha Tevfik'in hiçbir fırkaya mensup olmadığını, diğerlerinin münasebetlerinin ise "fırka kurucusile tanışmak ve görüşmekten öteye" geçmediğini belirtmektedir. bk. Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, s. 72.
[826] *BOA., BEO.*, 3844/288287 [30 Kanun-ı Evvel 1326 tarihli belge]; İsmail Faik Bey'in menfâsı Ankara oldu. Nitekim Ankara'dan *Maşrık* gazetesine bir yazı gönderdi. Yazı için bk. İsmail Faik, "Maşrık Gazetesi Sermuharrirliğine", *Maşrık*, 14 Teşrin-i Evvel 1327 [27 Ekim 1911], Nu: 99, s. 4.
[827] Çapanoğlu, *Sosyalizm Hareketleri*, s. 57; Fırka hakkında tafsilat için bk. *Aynı Eser*, s. 48-57.

askerî dairelerin yeniden ıslahı için "İttihat ve Terakki hükûmetinin nâ meşru avan-ı idaresinde kasden memuriyet-i hükûmetten uzaklaştırılan memleketin ehil ve namuskâr unsurlarına müracaat edileceği" belirtilmekteydi.[828] İttihâd ve Terakki Cemiyeti karşıtı fırkalar yer yer farklı politik düşüncelere sahip olsalar da Cemiyet'e karşıtlık noktasında benzer düşüncelere sahiptiler.[829]

Cemiyet'e karşı muhalif oluşumların ortaya çıkışı İttihâd ve Terakki Cemiyeti tarafından hoş karşılanmadı. Çünkü Cemiyet, muhalif hareketlerin ülkeyi yeni bir "31 Mart Vak'ası"na götürebileceği endişesini de taşıyordu. O yüzdendir ki hem güçlü bir yönetim ortaya koyabilmek hem de muhalif hareketleri olabildiğince kontol altında tutabilmek gayesine dönük hareket etmeye çalıştı; ancak muhalif oluşumların yeniden ortaya çıkarak Cemiyet'e karşı sert politik mücadeleye girişmeleri ülkede birtakım sıkıntıları beraberinde getirdi; süreç, arzu edilmeyen hadiselerin vukuuna sebebiyet verdi. Matbuattaki önemli muhaliflerden birisi olan *Sadâ-yı Millet* sermuharriri Ahmet Samim Bey, 9/10 Haziran 1910 gecesi Bahçekapı'da fırın önünde vurularak katledildi.[830] 31 Mart Vak'ası öncesindeki Hasan Fehmi Bey'in katledilmesine benzeyen bu cinayet, Cemiyet'i de 31 Mart benzeri bir hadise vukuu noktasında tedirginliğe sürükledi. O yüzdendir ki benzer bir vak'anın vukuunun önüne geçmek ya da muhalifleri tamamen sindirmek gayesiyle Şerif Paşa liderliğindeki Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası'na yönelik *cemiyet-i hafiye* adı altında kapsamlı bir tahkikat gerçekleştirildi. Fırkanın İstanbul başta olmak üzere yurtiçindeki yapılanması hakkında gerçekleştirilen tahkikat neticesinde Sinop Mebusu Rıza Nur'un dâhil olduğu pek çok şahıs fırka ile ilişkilendirilerek; gizli dernek kurmak, hükûmeti tebdile gayret etmek, kadro haricine çıkarılan memurların tekrar memuriyete iade edilmesine çalışmak, Meclis-i Mebusan'ın dağıtılmasını temin ve hükûmet ricalinden bazısına suikast tertip

[828] Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 1, s. 264-265.

[829] Mustafa Çolak'ın Alman arşiv belgelerine dayanarak kaleme aldığı eserinde, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne karşı muhalefetin artması üzerine Talât Bey'in şöyle dediği iddia edilmektedir: "Cemiyet her şartta iktidarda kalmalıdır… Kabine, komitenin kontrolü altındadır ve bu böyle de kalmalıdır… Her ciddi muhalefet, baskı altına alınmalıdır. Mecbur kalırsak, parlamentonun çalışmalarına da son veririz…" bk. Çolak, *Talat Paşa*, s. 49.

[830] Ziya Şakir, *İttihât ve Terakki II*, s. 589-595; Yalçın, *Siyasal Anılar*, s. 219-220; Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım*, s. 286-287; Mehmet H. Hastaş, *Ahmet Samim, II. Meşrutiyet'te Muhalif Bir Gazeteci*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 74; Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 109; Ahmet Samim'in hayatı ve düşünce dünyası için bk. Hastaş, *Ahmet Samim*, s. 71-243; Ahmet Emin'in hatıralarında, Ahmet Samim'in ölümünden birkaç gün önce bir arkadaşına yazdığı mektuptan bahsedilmekte ve mektupta şu ifadelerin yer aldığı belirtilmektedir: "İttihad ve Terakki Cemiyeti idamıma hükmetmiş. Ben idam olunacağım. Bunu yarı resmî bir şekilde bana bildirdiler. Haberiniz olsun… Yalnız arkadaşlardan bir şey rica ediyorum. Bana Hasan Fehmi'ye yaptıkları gibi mükellef bir cenaze alayı tertip etmesinler. Demirci köyünde, bir bayır tepesinde küçük ve garip bir köy mezarlığı var. İstiyorum ki beni oraya gömsünler…" Ahmet Emin Bey, Ahmet Samim'in bu vasiyetine riayet edilmediğini ve Sultan Mahmut Türbesi'ne defnedildiğini belirtmektedir. bk. Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, s. 124-125.

etmek gibi suçlamalar yöneltilerek 1910 yılının Haziran ayında tevkif edildi.[831] Bu tevkifler aynı zamanda Cemiyet'in muhaliflerine yönelik bir gözdağı niteliğindeydi. Tevkif edilen şahıslar, azalarının tamamı İttihâdçı olan Divân-ı Harb-i Örfî'de muhakeme edildiler. Muhakeme neticesinde Divân-ı Harb-i Örfî, 2 Kasım 1910 tarihinde, cinayetler tertip etmek, Meclis-i Mebusan'ı dağıtmak ve ihtilal çıkarmak vb. suçları işledikleri tespit olunan Şerif Paşa ve Kemal Bey'in *Mülkiye Ceza Kanunnamesi*'nin 58. maddesine tevfikan müebbet kalebentlikle tecziye edilmelerine; cemiyetin müntesipleri olan Sami, Münir ve Hamdi Efendilerin on beşer sene, Asım ve Vasfi Efendilerin onar sene, Talât ve Enver Efendilerin altışar sene, Hafız Sait, Niyazi, Selami, Hasip, Hafız Osman, Gözlüklü Mustafa, Jandarma Mustafa ve Arnavut Necip Efendilerin dörder sene, telgrafçı Mahir Efendi'nin gıyaben dört sene, Emin Bey ve Hoca Emin Efendi'nin ise üçer sene kalebentlikle tecziye edilmelerine karar verdi. Yine Naip Hayrâni ve Yenipazarlı Mustafa Efendiler de cemiyetle ilişikleri tespit edilemese de Hayrani Efendi'nin üzerinden çıkan kâğıdın Sadaret'i tehdit içerikli olması, Yenipazarlı Mustafa Efendi'nin de arkadaşlarına verdiği pusula içeriğinin dikkat ve şüphe çekici olması ve her ikisinin de Şerif Paşa'nın çıkardığı *Meşrutiyet* gazetesini dağıtan ve okuyanlardan bulunmaları dolayısıyla Divân-ı Harb-i Örfî tarafından İdâre-i Örfiyye Kararnamesi'nin altıncı maddesine tevfikan münasip bir mahalle üçer sene sürgün ile cezalandırıldılar. Şerif Paşa'nın hanımı Prenses Hanım da beş sene müddetle Memâlik-i Osmaniye'den teb'îd/sürgün ile cezalandırıldı. Tutukluların bir kısmının ise fesat cemiyetiyle ortak olduklarını açıklar hal ve hareketleri sabit olmadığından serbest bırakılmalarına karar verildi. Meclis-i Mebusan'daki muhalif mebuslardan Rıza Nur da bu kapsamda değerlendirilerek serbest bırakıldı.[832] Tevkif edilenlerin pek çoğu serbest bırakılmış olsa da

[831] Doktor Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafiye*, Selanik Matb., Dersaadet 1330, s. 21-22; Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 1, s. 254-25; Kansu, *Rejim ve İktidar Mücadelesi*, s. 183-186; Tevkif gerekçeleri hakkında bir gazete haberi için bk. "Muzır Evrâk-Hafî Cem'iyyet", *Yeni Gazete*, 26 Haziran 1326 [9 Temmuz 1910], Nu: 673, s. 2.

[832] *BOA., İ. HB*., 66/25 [26 Teşrin-i Evvel 1326 ve 28 Teşrin-i Evvel 1326 tarihli belgeler]; Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafiye*, s. 235-239; *TTK.*, Mahmut Şevket Paşa Evrakı (*MŞP*.), 98/17 [tarihsiz belge]; *BOA., DH. MB. HPS. M*., 5/15 [22 Mayıs 1328 tarihli defter]; Çeşitli cezalara çarptırılan bu kişilerden bazıları daha sonra afv-ı âlîye mazhar oldular. Örneğin Rodos'a kalebentlikle nefyedilen Vasfi Efendi bu kişilerden birisidir. bk. *BOA., DH. SYS*., 41/2-1 [14 Haziran 1328 ve 12 Temmuz 1328 tarihli belgeler]; Kansu'nun eserinde Rıza Nur'un, delil olmadığı ya da yetersizliğinden değil İngiliz baştercümanı Gerald H. Fitzmaurice, Selanik Mebusu Rahmi Bey ve Adliye Nazırı Necmeddin Bey'in aracılığıyla serbest kaldığı belirtilmektedir. bk. Kansu, *Rejim ve İktidar Mücadelesi*, s. 187; Rıza Nur'un çıkışı *Muahede* gazetesi tarafından "Nur'un Hürriyeti" başlığıyla duyuruldu. Haber şöyledir: "Doktor Rıza Nur dün akşâm sâ'at on râddelerinde çıkdı. Dîvân-ı Harb-i Örfî'nin ibrâz ve irâe etdiği hak ve 'adâlete karşı bütün Osmânlılar müteşekkirdir. Meb'ûs-ı muhtereme iftirâ eden zevâtın şedîden mücâzât olunacağına efkâr-ı 'umûmiye, ve bütün matbu'ât-ı Osmâniye muntazırdır. Nâmûslu, muhterem, zekî Sinob meb'ûsunu bütün kalbimizle, samîmiyetimizle tebrîk eyler, Dîvân-ı Harb-i Örfî hey'etine takdîm-i teşekkürât eyleriz." bk. *Muahede*, 10 Teşrin-i Evvel 1326 [23 Ekim 1910], Nu: 6, s. 1; Rıza Nur'un tahliyesi hakkında bir diğer haber için bk. *Muahede*, 12 Teşrin-i Evvel 1326 [25 Ekim 1910], Nu: 8, s. 2.

böylelikle muhaliflere bir gözdağı verilmiş oldu ve bu muhakemenin sonuçları muhalefette bir çözülme, kargaşa ve tedirginliğe sebebiyet verdi.[833]

İttihâd ve Terakki Cemiyeti muhaliflere yönelik baskıları artırdıkça muhaliflerin muhalefeti de arttı. Hatta Cemiyet içerisinde bölünmeler gerçekleşti; Cemiyet mensubu Miralay Sadık ve Karesi Mebusu Abdülaziz Mecdi Beyler liderliğinde Hizb-i Cedit adıyla muhalif bir hareket neşet etti. Bu harekete II. ve III. Ordudaki subaylardan bazıları ile Cemiyet içerisindeki muhaliflerden bazı isimler de iştirak ettiler. Hizb-i Cedit, İttihâd ve Terakki Cemiyeti ve ordu içerisinden neşet ettiğindendir ki hükûmet ve Cemiyet üzerinde bir baskı unsuru oluşturabilecektir. Hizb-i Cedit'in, kendi gücünü pekiştirmek gayesine matuf olarak Mahmut Şevket Paşa tarafından da desteklendiği iddia edilmektedir. Hareketin lideri Miralay Sadık Bey, Cemiyet'in Manastır merkezini temsilen 1911 Şubat ayı Selanik Kongresi'ne katılarak Hizb-i Cedit'in taleplerini kongreye iletti. Bu kongrede Miralay Sadık Bey, orduda masonluğun yasaklanması, sıkıyönetimin kaldırılması, padişah, hükûmet ve parlamento arasında denge sağlanması ve İttihâdçı nazırların istifalarını talep etti.[834] Hizb-i Cedit'in taleplerinden biri İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin en önemli ismi Talât Bey'in Dâhiliye Nazırlığı'ndan istifasıdır ve Talât Bey başkaca sebeplerin yanında -biraz da muhalefeti yatıştırmak gayesiyle- 11 Şubat 1911'de nezaretten istifa etmiştir.[835]

İttihâd ve Terakki Cemiyeti, Hizb-i Cedit hareketinin Cemiyet'te yarattığı sarsıntının önüne geçmek maksadıyla Miralay Sadık Bey'in merkezden uzak bir yere vazifelendirilmesini/sürgününü Mahmut Şevket Paşa'dan talep etti. Paşa muhtemelen olumsuz sonuçlar doğurabileceği ya da kendisinin de Miralay Sadık Bey'i desteklemesi yüzünden ilgili talebi reddetti. Ayrıca Talât Bey, Cemiyet içinden çıkan muhalefetin/Hizb-i Cedit'in lideri Miralay Sadık Beyle görüştü. Bu görüşmede Miralay Sadık Bey, anlaşma için İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin hükûmet ve meclisten çekilmesi ön şartını ileri sürdü.[836] Bu süreçte Hizb-i Cedit,

---

[833] Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 110-111.

[834] Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 3, s. 270-272; Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. IX, s. 139-140; Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 112-113; Özkan, *Heyet-i Mahsûsalar*, s. 97; *Halil Menteşe'nin Anıları*, s. 129-133; Ziya Şakir, *Mahmut Şevket Paşa* adlı eserinde Miralay Sadık'ın sık sık Mahmut Şevket Paşa'yı ziyaret ettiğinden bahsetmektedir. İttihâd ve Terakki Cemiyeti bu durumdan rahatsız olmuştur. Şakir'in anlatısına göre Paşa'nın amacı cemiyet içerisinde bir makûs cereyanın önüne geçmektir. bk. Şakir, *Mahmut Şevket Paşa*, s. 99-100.

[835] *Yeni İkdam*, 30 Kanun-ı Sani 1326 [12 Şubat 1911], Nu: 330, s. 1; Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, c. I, s. 70; Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 3, s. 276; Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 114; Lütfi Simavi, *Sultan Mehmed Reşad Hanın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim*, Matba'a-i Osmâniye, İstanbul 1340, k. I, s. 136; Çavdar, *Talât Paşa*, s. 164; Talât Bey'in istifası sonunda Cemiyet'in de arzusu mucibince Halil Menteşe Dâhiliye Nazırlığı'na getirildi. bk. *Halil Menteşe'nin Anıları*, s. 132-133.

[836] Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 113-115; Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 3, s. 275-276; Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, c. I, s. 107-108, 113-121; Kansu, *Rejim ve İktidar Mücadelesi*, s. 217, 222-223; Miralay Sadık Bey,

İttihâd ve Terakki Fırkası'nın siyasî ve içtimaî politikalarını eleştirerek taleplerini on madde halinde sıraladı.[837] Bu taleplerde; mebusların imtiyaz ve çıkar peşinde koşmamaları ve nazır olabilmeleri için gizli oyla çoğunluğu sağlama usulünün tatbik edilmesi, memurların tayin ve azillerine kanunî düzenlemeler getirilmesi, Kanun-ı Esasi dairesinde Osmanlı adetlerinin muhafaza edilmesi ve gizli maksatlarla teşkil olunan cemiyetlerin hareketlerine engel olunması gibi hususlar üzerinde durulmaktadır. Hizb-i Cedit'in bu talepleri İttihâd ve Terakki Fırkası'nın 22 Nisan 1911'de Meclis-i Mebusan salonunda gerçekleştirdiği ve 160 mebusun iştirak ettiği toplantıda kabul edildi.[838] Böylelikle Cemiyet, Hizb-i Cedit hareketi ile problemlerini birtakım tavizler vermek suretiyle geçici de olsa halletti; Miralay Sadık Bey de bir nev'î sürgün olarak 1 Mayıs 1911'de Selanik'te vazifelendirildi; merkezden uzaklaştırılmış oldu.[839] Miralay Sadık Bey'in Selanik'e sürgün edilmesi Hizb-i Cedit hareketini zahirî olarak zayıflatmış gibi gözükse de görünen ile gerçek farklıydı; zira İttihâd ve Terakki Cemiyeti, bu süreçte çok ağır yara almıştı. Nitekim Cemiyet karşıtı olanlar kısa bir süre sonra bir fırka etrafında toplanacaklar, böylelikle muhalefette olabildiğince "birlik" sağlanmış olacaktır.[840] İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin sert muhaliflerinden olan *Şehrah* gazetesi yazarı Zeki Bey'in 10 Temmuz 1911'de öldürülmesi de bu birlikteliğe kısmen katkı sağlayacaktır.[841] Çünkü bu cinayet kamuoyunda geniş yankı uyandırmıştır.[842]

İttihâd ve Terakki Cemiyeti yönetimini masonlukla itham ediyor ve bazı nazırlar ile bazı mebusların istifalarını talep ediyordu. Bu yüzdendir ki Talât Bey ile Miralay Sadık Bey arasındaki görüşme olumsuz neticelendi. bk. *Aynı Eser*, s. 217.

[837] *Yeni İkdam*, 8 Nisan 1327 [21 Nisan 1911], Nu: 400, s. 1; Mehmet Selâhattin, *Bildiklerim*, s. 139-140; Bayar, *Ben de Yazdım*, c. 2, s. 62; Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 3, s. 270; Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. IX, s. 143-144; Çavdar, *Talât Paşa*, s. 165; Şakir, *İttihat ve Terakki –II-*, s. 651-652.

[838] *Yeni İkdam*, 9 Nisan 1327 [22 Nisan 1911], Nu: 401, s. 1; Mehmet Selâhattin, *Bildiklerim*, s. 139-140; Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 3, s. 270-271; Ziya Şakir, 163 azanın içtimaya katıldığını ifade ederek İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin hizbin talebini kabul ediyormuş gibi gözükerek sorunu çözmeye çalıştığını belirtmektedir. bk. Şakir, *İttihat ve Terakki –II-*, s. 655; Hizb-i Cedit meselesi Enver Bey'in mektuplarında da yer almaktadır. Buna göre Enver Bey, bölünmenin önüne geçebilmek için Manastır'da cemiyetin şubesi ile görüşmeler gerçekleştirmiş, netice itibariyle bölünme riskinin önüne geçilmiştir. Enver Bey, 1 Mayıs 1911 tarihli mektubunda bu hususta şöyle demektedir: "…Ama yine de itiraf etmek istiyorum ki komitedeki bölünme çok tehlikeli idi. Çok şükür ki bitti artık." bk. *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, s. 47.

[839] Lütfi Simavi, *Gördüklerim*, k. I, s. 140-142; Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, c. I, s. 125-126; Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 116-117; Kansu, *Rejim ve İktidar Mücadelesi*, s. 223.

[840] Ahmet Ali Gazel, "II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki Fırkası'nı Bölünme Noktasına Getiren Hizb-i Cedid Hareketi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 16 (2001), s. 268; Hizb-i Cedit hakkında tafsilat için bk. *Aynı Makale*, s. 259-268; Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 3, s. 270-277; Cavit Bey'in günlüklerinden anlaşıldığına göre, Miralay Sadık Bey Selanik'te fazla durmamış, tekrar İstanbul'a avdet etmiştir. Nitekim günlüklerinde "şimdi askerlik sıfatından hâlî olarak evinde rahatça siyasâtla iştigal edebiliyor" demekte, "Memleketi ihtilâle verecek kadar bir hareket-i serkeşâne ihtiyar eden adamı bugün burada serbest bırakıyorlar, idâre-i örfiye haricine çıkarmıyorlar" diyerek de yöneticileri eleştirmektedir. bk. Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, c. I, s. 150.

[841] *Yeni İkdam*, 29 Haziran 1327 [12 Temmuz 1911], Nu: 483, s. 3; Mustafa Güncü, "İkinci Meşrutiyet Gazetecilerinden Zeki Bey Suikastinin Kamuoyunda Yankıları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları*

İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin muhalefet ile mücadele ettiği bir dönemde 29 Eylül 1911 tarihi itibariyle Trablusgarp Harbi çıktı. Harbin çıkışı *iktidar-muhalefet birlikteliği* söylemlerini beraberinde getirdi ve yeni durum İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne de toparlanma fırsatı bahşetti.[843] Cemiyet kısmen toparlansa da muhalifler de bir fırka etrafında kenetlenmek üzere 21 Kasım 1911'de Hürriyet ve İttilaf Fırkası'nı teşkil ettiler.[844] Damat Ferit Paşa'nın reis, Hizb-i Cedit hareketinin liderlerinden Miralay Sadık Bey'in ikinci reis olduğu bu fırkaya, özellikle Araplar olmak üzere bazı azınlık gruplar ve diğer fırka mensupları da ilgi gösterdiler. Osmanlı Demokrat Fırkası, Ahâli Fırkası ve Mutedil Hürriyetperveran Fırkası da Hürriyet ve İtilaf Fırkasına katıldı. Prens Sabahattin Bey ve Müstakiller grubu fırka dışında kalmış olsa da netice itibariyle fırka kısa zamanda muhalefetin merkezi halini aldı.[845] Fırkada, İttihâd ve Terakki Cemiyeti karşıtlığıyla öne çıkanlar, meşrutiyetin daha iyi uygulanmasını isteyen aydınlar, makam ve mevki arzusunda olanlar, bazı devlet memurları, özellikle de kadro harici kalan memurlar vb. gruplar yer almaktaydı.[846] Fırka, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ni, hükûmet işlerine müdahale eden, millî vazifelere kendi adamlarını tercih eden, kanun ve nizamlara göre değil de keyfî davranışlar sergileyen, reisleri nezaretlere müptela vb. bir cemiyet olarak itham etmekteydi[847] ve fırkanın amacı "ne pahasına olursa olsun İttihâd ve Terakki iktidarına son vermek"ti.[848] Gittikçe güçlenen Hürriyet ve İtilaf Fırkası, 1911 Aralık ayında yapılan İstanbul'daki araseçimi de kazandı.

Dergisi/Journal Of Modern Turkish History Studies, XVI/33 (2016), s. 64-65; Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 3, s. 506; Kabacalı, *Siyasal Cinayetler*, s. 127-131.

[842] Zeki Bey cinayeti hakkında tafsilat için bk. Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 3, s. 506-508; Güncü, "Zeki Bey Suikasti", s. 61-70.

[843] Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 118-122.

[844] Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 1, s. 294-295; Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 495; Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, s. 56; Yalçın, *Siyasal Anılar*, s. 229-230; Fırkanın doğuş süreci hakkında bk. Doktor Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü*?, Akşam Matb., Dersaadet 1335, s. 8-12.

[845] Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 1, s. 295-296; Şehberderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Muhâlefetin İflâsı*, 2. bs., Hikmet Matba'a-i İslâmiyesi, Kostantiniyye 1331, s. 25-29; Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, s. 58-62; Rıza Nur'a göre fırkanın asıl müessisleri Kemal Midhat, Mahir Sait, Hüseyin Sîret ve kendisidir. İkinci grup ise Amasya Mebusu İsmail Hakkı ve Damat Salih Paşalar ile Vasfi ve Mustafa Sabri Efendilerdir. Miralay Sadık Bey'i ise ancak fırkanın ikinci reisi olduktan sonra dikkate almakta ve "…Evvelden te'sîs işlerine bir hidmeti dokunmamışdır. Hattâ bi'l-'akis biz fırkayı te'sîs ve programı tahrîr ile meşgûl iken Sadık Bey İttihâdcılar ile uyuşmak müzâkeresi yapıyordu. Talât Bey ve refîkleri Sadık Bey'in hânesine gelip gidiyorlardı" demektedir. bk. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 12.

[846] Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, s. 93-99.

[847] Ahmed Hilmi, *Muhâlefetin İflâsı*, s. 26-28.

[848] Çavdar, *Talât Paşa*, s. 175; Ahmed Hilmi Bey fırkalar arasındaki mücadeleyi bu boyutuyla ele almakta ve şöyle demektedir: "…Fırka-i muhâlife 'siyâset ve meşrû'iyet' dâ'iresinde durdukca mühim bir vazîfe îfâ ediyordu. Lakin rakîblerini 'behemahâl ve nâsıl olursa olsun düşürmek' maksadını ta'kîb etmeğe başladığı zamân rakîblerine de 'behemahâl düşmemek' maksadını bir hak olarak vermiş oldu. Şurası da şâyân-ı dikkatdir ki fırka-i muhâlifeyi en sonu yed-i inhisârına alarak onu fırkalıkdan çıkarıb bir 'intikâm komîtesi' şekline sokanlar, fırka-i hâkimeye 'hakk-ı hayât' vermiyorlardı. Onlara göre eşref-i siyâset, İttihâd ve Terakkî ve erkânını kat'iyyen lağv ve mahvetmekden 'ibâret idi. Böyle bir ictihâda karşı 'acabâ İttihâdcılar: hakkınız var, biz cânî ve hâiniz, işte kendi elimizle iplerimizi boynumuza takdık, buyurunuz, bizi asınız' mı diyeceklerdi?..", bk. Ahmed Hilmi, *Muhâlefetin İflâsı*, s. 5.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın adayı Tahir Hayrettin Efendi, İttihâdçıların adayı Memduh Bey'i bir oy farkla geride bırakarak mebus seçildi. Bu hadise Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın ciddî bir güce ulaştığının göstergesi olduğu gibi İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ni tedirginliğe sevk eden bir gelişme oldu. Çünkü Hürriyet ve İtilaf Fırkası araseçimleri kazandığı gibi mecliste de yetmiş civarında mebus tarafından desteklenmekteydi. Bu durum Cemiyet'in endişeye sevk olması için yeter sebepti.[849] Nitekim Cavit Bey, İstanbul araseçiminin kaybını, günlüğünde, "İttihâd ve Terakki'nin bu ilk mağlubiyeti sayılabilir… 31 Mart'tan beri bu derece müte'essir olduğumu bilmiyorum" diyerek değerlendirmektedir.[850] Cemiyet, mağlubiyeti telafi etmek ve halkın reyi ile güçlü bir şekilde mecliste var olabilmek için seçimlerin yenilenmesi yönünde çalışmalar başlattı. Netice itibariyle Cemiyet, 35. maddenin ta'dîlini gündeme getirerek bu tartışmaların sonucunda maddenin ta'dîli için gerekli oy alınamasa da Sultan Mehmet Reşat'ın 15 Ocak 1912 tarihli Hatt-ı Hümayunu, Meclis-i Ayan'ın da muvafakati ile Meclis-i Mebusan'ın yenilenmesi yani seçim kararı çıkartmayı başardı.[851] İttihâd ve Terakki Cemiyeti, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı hazırlıksız yakalayarak seçimler yoluyla etkisiz hale getirmeyi amaçlamıştı.

Seçimlerin önemli bir yönü de bu seçimlere meşrutiyetin iadesi sonrasında Divân-ı Harb-i Örfîlerce sürgün ile tecziye edilmiş muhaliflerin katılamamış olmasıdır. Zira Divân-ı Harb-i Örfîlerce sürgün ile tecziye edilenlerin mebus namzetliklerinin Kanun-ı Esasi'nin 68. maddesine muhalif olduğu kanaatine varılmıştı. Nitekim Karesi Mutasarrıflığı'nın mütalaa talebi üzerine Dâhiliye Nezareti'nden Karesi Mutasarrıflığı'na çekilen bir telgrafta menfîlerin mebus namzedi olmalarının bu kanuna göre kesinlikle caiz olmadığı belirtilmektedir.[852] Yine bu durum Meclis-i Vükela'nın da konusu oldu. Meclis-i Vükela, II. Meşrutiyet'in ilânı öncesinde affa mazhar olanların hem ceza hem de cürümleri zail olduğu için müntehip olabilecekleri, 31 Mart Hadisesi münasebetiyle ceza alanların ise sadece cezalarının sakıt olduğunu, bu münasebetle de 31 Mart Vak'ası dolayısıyla Divân-ı Harb-i Örfîler tarafından idareten nefy olunanların, "rütbe ve nişanlarının ref' ve nez'ine hükmedilmiş olmasına nazaran" seçme ve seçilme hakkına sahip

[849] Tunaya, *Siyasal Partiler,* c. 1, s. 300-303; Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 495; Kuran, *İttihad ve Terakki*, s. 268; Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, s. 113-115; Rey, *Gördüklerim*, s. 174-175; Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 128; Ahmet Emin Bey, hatıralarında, "Hürriyet ve İtilaf'ın adayının seçimi peyce bir oy farkıyla kazanması, İttihadçıları, tamamiyle dehşete düşürmüş ve çileden çıkarmıştır" demektedir. bk. Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, s. 210.
[850] Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, c. I, s. 205-206.
[851] Kanun-ı Esasi'nin 35. Maddesinin ta'dili ile Meclis-i Mebusan'ın fehsi hususunda Meclis-i Ayan'ın muvafakatının aranması şartının kaldırılması hedeflenmekteydi. Kanun-ı Esasi'nin 35. maddesinin ta'dili ve seçim kararı süreci hakkında tafsilat için bk. Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, s. 115-128; Kansu, *Rejim ve İktidar Mücadelesi*, s. 274-293; Çavdar, *Talât Paşa*, s. 176-186; Şakir, *İttihat ve Terakki –II-*, s. 715-723; Ahmet Emin Bey, hatıralarında, İttihadçıların, 35. madde çerçevesinde birtakım oyunlarla meclisin padişah tarafından feshedilerek yeniden seçimlere gidilmesini sağladıklarını ifade etmektedir. bk. Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, s. 210.
[852] *BOA., DH. SYS.*, 50/6-18 [5 Mart 1328 ve 7 Mart 1328 tarihli belgeler].

olamayacaklarını karara bağladı.[853] Menfîlerin namzet veya seçmen olarak yer alamadığı, büyük tartışmalarla gerçekleşen ve *sopalı seçimler* denilen seçim neticesinde 18 Nisan 1912'de toplanan meclisin yapısına bakıldığında İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin amacına ulaştığı görülmektedir. Çünkü 286 üyeli mecliste muhalefetin mebus sayısı altıyı geçmemektedir.[854]

İttihâd ve Terakki Cemiyeti 1912 seçimlerinde büyük bir başarı yakaladı fakat 31 Mart Vak'ası'ndan itibaren muhaliflere yönelik takip ettiği siyaset, başarının sürekliliğini sağlama noktasında Cemiyet'i zor durumda bırakan en önemli amil oldu.[855] Çünkü devlet kademelerinde gerçekleştirilen tasfiyeler ve Divân-ı Harb-i Örfîlerin sürgün başta olmak üzere verdikleri çeşitli cezalar "mağdur" kitleler oluştururken iktidarın muhafazasını da güçleştiriyordu. Nitekim öyle de olacak Meclis-i Mebusan açıldıktan kısa bir süre sonra bir darbe neticesi olarak İttihâdçılar iktidardan uzaklaştırılacaklar, meşrutiyetin timsali meclis de kapatılacaktır.

2.8. Ahmet Muhtar Paşa ve Kamil Paşa Hükûmetleri (Sürgünler ve Siyaset)

"Artık âtisi filân kalmadı; onlar bir fırka-i ihtilâliyye idi, merkezleri Selânik'ti; Selânik gitti, onlar da defolup giderler."[856]

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın seçimi kaybettiği ve küçülme evresine geçtiği, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin yeniden güç devşirdiği bir devirde (1912 Baharı) bu sefer de Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensubu Rıza Nur'un da desteklediği Arnavutluk Hadisesi baş gösterdi. Hadisede Divân-ı Harb-i Örfî tarafından sürgün edilmiş olan Yakovalı Rıza Bey'in rolü büyüktür.[857]

---

[853] *BOA., MV*., 162/78 [4 Mart 1328 tarihli belge].

[854] Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 131-132; Meclis'teki muhalif mebusların sayısını Tarık Zafer Tunaya on beş olarak ifade etmektedir. bk. Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 1, s. 302; 1912 Seçim kararı, seçim süreci ve neticeleri hakkında tafsilat için bk. Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, s. 131-169.

[855] Ahmed Hilmi Bey, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin seçimlerde lüzumsuz yere şiddet gösterdiğini belirterek "bu ifrât, zâhiren muhâlefeti ezmişken hakîkatde tevsî'-i dâ'ire etmesi [daireyi genişletmesi] ve başka bir şekilde kuvvetlenmesini mûcib oldu, fırka-i İttihâdiyenin bu def'aki galebesi, hakîkatde bir mağlûbiyet idi" demektedir. bk. Ahmed Hilmi, *Muhâlefetin İflâsı*, s. 31; Ahmet Emin Bey, hatıralarında, İttihadçıların kendi adaylarını zorla başarıya ulaştırdığını, baskı ile seçimi kazandığını, "bir tek muhalife olsun Meclis'e girmek fırsatını vermemek gafletini" gösterdiğini ifade etmektedir. bk. Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, s. 210-211.

[856] Türkgeldi'nin, Selanik elden çıktıktan sonra Kamil Paşa'nın İttihâdçılar hakkında kendisine söylediğini iddia ettiği bu söz için bk. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 76.

[857] Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 36; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, s. 374, Avlonyalı Ekrem Bey, *Osmanlı Arnavutluk'undan Anılar*, s. 281; *Halil Menteşe'nin Anıları*, s. 146-147; Ahmet Hilmi Bey, seçimlerdeki şiddetin Arnavutluk hadiselerinde kısmî etkisi olduğunu belirtmekte, hadiselerde Prens Sabahattin Bey ve Şerif Paşa'nın kısmen etkili olduklarını vurgulamaktadır. Ayrıca Gümülcineli İsmail Hakkı Bey'in, Mahir Sait ve Rıza Nur Beylerin Arnavutlarla Hürriyet ve İtilaf namına temas kurdukları ve para aldıkları ithamına yer vermektedir. Arnavutluk hadiselerinin liderlerinin resmen Hürriyet ve İtilaf ile bir münasebeti olmadığını ancak hadiselerin liderlerinden bazılarının Hürriyet ve İtilaf mensubu olduğunu da ilave etmektedir. bk. Ahmed Hilmi, *Muhâlefetin İflâsı*, s. 31-35; Halit Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi* adlı eserinde, Arnavut isyanlarının ardında, İttihâd ve Terakki Cemiyeti düşmanları, Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensupları, Arnavut mebuslardan bazıları ve İtalya'nın casuslarının

Nitekim 20 Mayıs'ta Yunik'te Bayram Sur, Rıza Bey, İsa Bolatin, Zeynullah Efendi gibi isimlerin iştirakiyle bir toplantı gerçekleştirildi; bu toplantıda İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne karşı mücadele için kat'î olarak sözleştiler. Akabinde Manastır'daki Arnavut Ulusal Komitesi'nin de etkisiyle Yüzbaşı Tayyar, Mülazım Tahsin ve Yüzbaşı Mümtaz gibi isimlerden müteşekkil bazı subaylar [Manastır Firarileri], II. Meşrutiyet'in ilânı sürecinde olduğu gibi 22 Haziran 1912'de Manastır'da dağa çıktılar; amaçları hareketi bir ihtilale tebdil etmek ve hükûmetin düşmesini sağlamaktı. Dağa çıkan "Manastır Firarileri", umûmî af ilânı, hükûmetin düşmesi, Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesi, seçimlerin yeniden yapılması ve Talât Bey, Sait Paşa, Cavit Bey ve Mahmut Şevket Paşa gibi isimlerin yargılanmasını talep ediyorlardı.[858] Yine bu dönemde,

---

olduğunu belirtmektedir. bk. Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s. 302-303; Arnavutlar içerisinde cemiyetin II. Meşrutiyet dönemindeki tavrından rahatsız olan zümreler mevcuttu. Nitekim Avlonyalı Süreyya Bey, hatıralarında şöyle demektedir: "…Ortaya tecdîden atılan müddeayâtı adl ü insaf ile bertaraf etmek lazım gelirken, sanadîd-i cemiyet deruhde-i mesuliyet etmeksizin evvelemirde hükûmete icra-yı nüfuza kıyam etmişler, bilahare cüretlerini artırıb idare-i devleti bütün bütün yed-i istibdadlarına almışlardır. Bu maksada vusul bulunca, sanâdîd-i merkume cahilane bir nahvet ile cihana salâ-han-ı mehabet olmağa başlamış ve Masonizm gibi esrarengiz isimlerle cemiyete girmeyenleri ve fikr ü emellerine kör körüne hâdim olmayanları saadet-i hürriyetten ve siyasî say' u gayretten ve hatta hakk-ı hayattan mahrum etmeye çalışmışlardır. Artık istibdattan e[ş]na' örfî ve keyfî bir idarenin netayic-i hâzırasıyla teşne-i adl u müsâvât olan anâsırı acı bir inkisâr-ı hayale uğratmışlar ve herkesi fikr ü hevasına yeniden sevk ile Memâlik-i Osmaniyyeyi baştan başa kan ile ateş içinde bırakmışlardır. Halbuki Meşrutiyet'in gayesi, usul-i merkeziyeti bozmaktan ve mazinin hatalarını tashih eylemekten ibaret olduğunu düşünmemişlerdir." bk. Avlonyalı Süreyya Bey, *Osmanlı Sonrası Arnavutluk*, s. 98; Arnavutluk hadiseleri münasebetiyle de sürgünler gerçekleşti. Örneğin Arnavutluk isyanıyla alakalı görüldükleri için Mülazım-ı evvel Hasan Tahsin ve Doktor Yüzbaşı Abdullah Beylerin de içinde bulunduğu beş kişi Ankara'ya sürgün edilmiştir. bk. *BOA.*, *BEO*., 4436/332650 [4 Teşrin-i Evvel 1332 ve 13 Teşrin-i Evvel 1332 tarihli belgeler]; Buradaki sürgünler hem Halaskâr Zabitan müdahalesi hem de Balkan Harbi esnası faaliyetleri sebebiyle gerçekleştirilmiştir. Zira aşağıda Hayrettin Bey hakkında verilen bilgilere bakıldığında bu kişilerin İttihâdçı hükûmet döneminde ele geçirildikleri ve bahsedilen faaliyetleri nedeniyle sürgün edildikleri anlaşılmaktadır. Bu kişilerden Kaymakam Hayrettin Bey'in Osmancık'ta, Mülazım-ı Evvel Hasan Tahsin Bey'in Beypazarı'nda, Doktor Yüzbaşı Abdullah Bey'in Avanos'ta, Selanikli Hüseyin Bey'in Sungurlu'da, Kavalalı Şükrü Bey'in de Bala'da ikametleri uygun görüldü. Hayrettin Efendi hakkında verilen bilgiye göre, bu kişi mevcut hükûmetin bütün faaliyetlerine muhalif bir kişiliktir. İttihâd ve Terakki aleyhine çalışmaktadır. Son Arnavutluk isyanına pek büyük tesir eden *Mücahede-i Milliye* namındaki gazetede de muharrirlik yapmıştır. Buradaki faaliyetleri münasebetiyle İttihâd ve Terakki Cemiyeti iktidardan düştüğü zaman mükâfatlandırılarak Cafer Tayyar Bey'in yerine İpek'e mutasarrıf ve kumandan tayin edilmiş, Miralay Sadık Bey'in teşkil ettiği fırkaya dâhil olmuştur. Hatta fırka kurulduğunda bir telgrafla tebrik etmiş, bütün muhitiyle yani Arnavutlukla beraber fırkaya destek vereceğini bildirmiştir. Hatta Balkan Harbi esnasında "Burası Arnavutluk'tur, muharebeye lüzûm yok" demiş, halkı iğfal ederek Arnavutluk hükûmetine iltihaka davet etmiştir. Yine belgelerdeki bilgiye göre, kendisi bu kabahatlerini bildiği için Arnavutluk'ta kalmıştı; hatta bir ara geldiğinde de hudut haricine çıkarılmıştı. Fakat sonrasında Osmancık'a sürgün edilmiştir. bk. *BOA.*, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Birinci Şube Belgeleri (*DH. EUM. 1. ŞB*.), 4/28 [24 Ağustos 1332, 11 Temmuz 1332, 13 Temmuz 1332 ve tarihsiz tarihli belgeler]; Son Arnavutluk hadisenin tertipçilerinden olmakla suçlanan ve Balıkesir'de bulunan Priştineli Recep Remzi Bey'in askeri hükûmet kararıyla memleketine gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Fakat Karesi Mutasarrıflığı'na gereği hususunda emir tebliğ edilmemiş olacak ki mutasarrıflık ne suretle hareket edilmesi gerektiğini Dâhiliye Nezareti'nden sormuştur. Dâhiliye Nezareti de aynı gün cevap vererek derhal verilen kararın infazının gerçekleştirilmesini mutasarrıflıktan istemiştir. bk. *BOA.*, *DH. SYS*., 111/20 [4 Haziran 1329 tarihli belgeler].

[858] Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 36-39; Banu İşlet Söylemez, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2007, s. 193-196; Avlonyalı Ekrem Bey, *Osmanlı Arnavutluk'undan Anılar*, s. 281; Kırmızı, *Ferid Paşa*, s. 432; Şakir, *İttihat ve Terakki –II-*, s. 739-740; Süleyman Kani İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye 1909-1918*, yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temal Yay., İstanbul 2004, s. 257-258; Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, yay. haz. Nurer Uğurlu, 2. bs., Örgün Y.evi, İstanbul 2004, s. 121-123; Kansu, *Rejim ve İktidar*

1912 Mayıs/Haziran aylarında İstanbul'da, içerisinde *Tasfiye-i Rüteb-i Askeriye Kanunu* gereğince Anadolu'nun muhtelif yerlerine sürülen küçük rütbeli zabitlerin de yer aldığı,[859] Erkan-ı Harp Binbaşısı Gelibolulu Kemal, Erkan-ı Harp Kolağası Kastamonulu Hilmi ve Süvari Kaymakamı Recep Beyler gibi isimler liderliğinde *Halaskâr Zabitan* adında bir grup teşkil edilmişti. Halaskâr Zabitan Grubu; hükûmetin istifasını ve yeni bir hükûmet teşkilini, hükûmet işlerine hiç kimsenin karışmamasını, Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesini ve adil seçimler yapılmasını talep etti.[860] Halaskâr Zabitan'ın bu talepleri bir mektup ile Hurşit Paşa'ya ulaştırıldı; Paşa'da Halaskâr Zabitan taleplerini Saray'a aktardı.[861] Manastır'da dağa çıkanlardan Halaskâr Zabitan Grubu'na değin hükûmete yapılan baskılar neticesi olarak, İttihâdçıların da etkisiyle Mahmut Şevket Paşa 9 Temmuz 1912'de istifa etti. Paşa'nın istifası bir hükûmet bunalımını da beraberinde getirdi. Sonuç olarak münhal nezaretlere kimin nâzır olacağı hususunda İttihâdçılarla anlaşamayan Sait Paşa, Arnavutluk Hadisesi, Manastır'da dağa çıkanların baskıları, Halaskâr Zabitan'ın hükûmetin görevini bırakması isteği gibi bütün süreci de değerlendirerek baskılara daha fazla dayanamadığı için 16 Temmuz 1912'de istifa etti.[862] Paşa'nın istifası İttihâdçı

Mücadelesi, s. 350; Manastır'da askerin dağa çıkışı hakkında tafsilat için bk. Kemal Yakut, *Mahmut Şevket Paşa ve Dönemi*, (yayınlanmamış doktora tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 1998, s. 242-250; Akşin, *Jön Türkler*, s. 310-311; Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 500-501; Kuran, *Jön Türkler*, s. 302-303; Avlonyalı Ekrem Bey, Tayyar Bey ve arkadaşlarının *adem-i merkeziyetçilik* düşüncesi için Arnavutluk dağlarına çıktığını ifade etmektedir. bk. Avlonyalı Ekrem Bey, *Osmanlı Arnavutluk'undan Anılar*, s. 279; Avlonyalı Süreyya Bey, hatıralarında, Berat Mebusu İsmail Kemal Bey, Aziz Paşa Viryoni, Priştineli Hasan Bey, Ergiri Mebusu Libohovalı Müfit Bey ve Draç Mebusu Esat Paşa ile hanesinde içtima ettiklerini ve milletin halâsı için cansiperane çalışacaklarına dair ahd ü misak eylediklerini ifade etmekte ve şöyle demektedir: "…Bu ahd u misaktan sonra serzede-i zuhur olan ihtilal, İttihadcıların iddiası gibi sandalye kavgasından, üç beş kişiye reva görülen şiddetten ileri gelmiyordu. İsyanın âmil-i mutlakı muhakkaku'l-vuku' gördüğümüz felaketin, ıslah-ı idareden meyusiyetinin tesir-i elîmi idi." bk. Avlonyalı Süreyya Bey, *Osmanlı Sonrası Arnavutluk*, s. 107.

[859] Vardar, *İttihad ve Terakki*, s. 88; Yakut, *Mahmut Şevket Paşa*, s. 250-251.

[860] Halaskâr Zabitan Grubu'nun bu taleplerine baktığımızda taleplerin Sait Paşa'nın istifası öncesinde oluşturulduğu, sonrasında da gazetelerde yayımlandığını değerlendirmek icap etmektedir. Böyle değerlendirilmediği takdirde hükûmetin istifası gibi bir talebin hükûmet değişikliği sonrasında vurgulanmasını açıklayabilmek mümkün değildir. Çünkü hükûmet değiştikten sonra hükûmet istifası isteği gereksizdir. Talepler için bk. *İktihâm*, 12 Temmuz 1328 [25 Temmuz 1912], Nu: 150, s. 4; Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 1, s. 344-345, 367-375; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 3. bs., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991, c. II, k. I, s. 250-252; Söylemez, *Arnavut Muhalefeti*, s. 196; Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, s. 211; Odile Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu, Askerî "Yeni Düzen"in İnsanları ve Fikirleri 1826-1914*, çev. Işık Ergüden, 1. bs., İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2010, s. 208; Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 503; Kuran, *İttihad ve Terakki*, s. 274-278; Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 134; İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye*, s. 258; Amca, *Doğmayan Hürriyet*, s. 246-247; Odile Moreau'nun eserinde Halaskâr Zabitan grubunun başında I. Ordu Kumandanı Nazım Paşa'nın olduğu belirtilmektedir. bk. Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı*, s. 206; Hareketin liderleri Prens Sabahattin ve Satvet Lütfi Bey ile de temaslar geliştirdiler; hatta grubun beyannamesini çoğaltmak için onlardan para alarak yardım da gördüler. bk. Akşin, *Jön Türkler*, s. 311; Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. IX, s. 163; Halaskâr Zabitan Grubu'nun faaliyetleri hakkında tafsilat için bk. Kansu, *Rejim ve İktidar Mücadelesi*, s. 348-356.

[861] Söylemez, *Arnavut Muhalefeti*, s. 196; Akşin, *Jön Türkler*, s. 316-317.

[862] Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 1, s. 357-359; Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, s. 184-185; İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye*, s. 259-261; Şakir, *Mahmut Şevket Paşa*, s. 137-146; Lütfi Simavi, *Sultan Mehmed Reşad Hanın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim*, Matba'a-i Osmâniye, İstanbul 1340, k. II, s. 70-73; Bayar, *Ben de Yazdım*, c. 2, s.

desteğini haiz iktidarın düşüşü anlamına gelmekteydi. Nitekim hemen akabinde Meclis-i Mebusan da feshedilecek böylelikle İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin meclis eliyle muhalefet edebilmesinin de önüne geçilmiş olacaktır.

Sait Paşa Hükûmeti'nin istifası üzerine toplumun bütün kesimlerini olabildiğince kucaklayacağı düşülünen ve tarafsızlığına inanılan, ordu içerisinde de askerlerin saygısını kazanacak derecede itibar sahibi olan Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti teşkil olundu.[863] Halaskâr Zabitan darbesi neticesinde İttihâd ve Terakki Cemiyeti karşıtı Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti'nin teşkil edilmesi, İttihâdçı hükûmetlerce sürgün edilip menfâlarında cezalarını çekmekte olan menfîler tarafından memnuniyetle karşılandı. Çünkü İttihâdçıların iktidardan düşürülmeleri menfîlerin menfâlarından geri dönüşleri açısından çok önemli bir gelişme ve umut ışığıydı. Nitekim yeni hükûmetin ilk icraatından biri İdâre-i Örfiyye'yi lağvetmek[864] ve İttihâd ve Terakki Cemiyeti destekli iktidar dönemindeki Divân-ı Harb-i Örfîlerin sürgün ve sair cezalara maruz bıraktıkları şahıslara yönelik umûmî af çıkartmak oldu. Afv-ı âlî ile başta Memduh, Ahmet

---

124-128; Bayur, *Türk İnkılâbı*, c. II, k. I, s. 276-277; Rifat Uçarol, *Mareşal, Âyan Meclisi Başkanı, Sadrazam Gazi Ahmet Muhtar Paşa, 1839-1919 Askeri ve Siyasi Hayatı*, 3. bs., Der Yay., İstanbul 2015, s. 299-301; Kansu, *Rejim ve İktidar Mücadelesi*, s. 356-361; Turfan, *Jön Türklerin Yükselişi*, s. 300-301; Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı*, s. 209; Şakir, *İttihat ve Terakki –II-*, s. 738; Yakut, *Mahmut Şevket Paşa*, s. 254-258; Oysa Sait Paşa Hükûmeti, istifasının hemen öncesinde Meclis-i Mebusan'dan güven oyu da almıştı. Fakat bu güvenoyu da Sait Paşa'nın istifasını engelleyememiştir. Çünkü Paşa, İttihâdçılarla da çok anlaşamamaktadır. Nitekim Paşa istifasını Sultan Mehmet Reşat'a sunduğunda Padişah "niçin isti'fa etdiniz, size itimadları vardı" demiş, Paşa da "onların bana itimadları vardı emma, benim onlara itimadım yokdu" karşılığını vermiştir. bk. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar*, 1. bs., Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2013, VI-X. Cüz, s. 1089; Mustafa Hayri Efendi, hatıralarında, İttihâdçıların Mahmut Şevket Paşa'nın istifası sonrasında Harbiye Nazırlığını Nazım Paşa'ya teklif ettiklerini ve Nazım Paşa'nın kendilerine birtakım şartlar öne sürdüğünü ifade etmektedir. Bu şartlardan biri de sürgünleri ilgilendirmektedir. Hayri Efendi'nin verdiği bilgiye göre Nazım Paşa, "idareten sürülmüş olanların mahkemelerinin yapılması ve genel af ilanı"nı şart koşmuştur. bk. *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)*, yay. haz. Ali Suat Ürgüplü, 1. bs., Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2015, s. 131; Nazım Paşa'nın istekleri hususunda benzer bir anlatım için bk. Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, s. 116-117; Çavdar, *Talât Paşa*, s. 206-208.

[863] Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 137; "Büyük Kabine"nin kuruluş süreci için bk. Uçarol, *Ahmet Muhtar Paşa*, s. 304-310; Ahmet Emin Bey, hatıralarında, Sait Paşa Hükûmeti'nin düşmesini olumlu görmekte ve "Büyük Kabine"nin teşkilinin yansıması hakkında şöyle demektedir: "…Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın başkanlığında, tecrübeli devlet adamlarını bir araya toplayan ve 'Büyük Kabine' adını taşıyan bir kabine iş başına geldiği zaman, memlekette hüküm süren ümitli, ferah havayı herkesle beraber teneffüs ettim. Manzara şuydu: İttihad ve Terakki istibdatı çökmüş, kin ve nefret havası ortadan kalkmıştı." bk. Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, s. 212; Sait Paşa Hükûmeti'nin baskılar sonucunda istifa etmek zorunda kalması ve Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti'nin kurulmasını değerlendiren Ahmed Hilmi Bey, bu hususta şu mühim tespiti yapmaktadır: "Meşrûtî bir hükûmetde idâre-i hükûmet eden kabîneler, vükelâ-yı milletin re'y ve karârıyla mevki'-i iktidârdan düşerler. Eğer bu sükût milletin doğrudan doğruya müdâhale ve icbârıyla olursa, kavâ'id-i ihtilâl [ihtilal kadieleri] mûcibince cereyân etmiş olur. Lakin ordudaki kavâ'id-i müdebbirenin re'y ve karârıyla ıskât ve taklîb 'pronunsiyamento [pronunciamento]' nâmını alır. 'Pronunsiyamento' ne kavânîn-i meşrûtiyet ve kavânîn-i siyâsiyyeden ve ne de hukûk-ı ihtilâliyeden ma'dûd değildir. 'Pronunsiyamento' netîcesinde re'sikâra [iktidar mevkiine] gelen bir hükûmetin 'meşrû' ve kânûnî bir hükûmet' sıfatını alabilmesi için mutlaka bir meclis-i millî tarafından kabûl ve tasdîk edilmesi lâzımdır…" bk. Ahmed Hilmi, *Muhâlefetin İflâsı*, s. 41.

[864] *Takvim-i Vekayi*, 11 Temmuz 1328 [24 Temmuz 1912], Nu: 1186, s. 1; *Tanin*, 12 Temmuz 1328 [25 Temmuz 1912], Nu: 1401, s. 2; *İktihâm*, 12 Temmuz 1328 [25 Temmuz 1912], Nu: 150, s. 2.

Ratip, Serasker Rıza ve Zeki Paşalar gibi II. Abdülhamid devri ricalinden isimler olmak üzere siyasî mahkûmlardan yüz otuz kişi affedildi.[865]

Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti'nin teşkili, menfîlerin yanında İttihâd ve Terakki Cemiyeti muhalifi gruplar nezdinde de büyük sevinçle karşılandı. Yeni hükûmetin teşkiliyle Meclis-i Mebusan'ın kapatılması istekleri had safhaya ulaştı. Çünkü İttihâdçılar meclis grubuna bütünüyle hâkimdiler ve muhaliflerin meclis kapatılmadan rahat hareket edebilmeleri de kolay değildi. O yüzdendir ki muhalif grupların isteği, Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti'nin de arzusu mucibince 4 Ağustos 1912'de Meclis-i Ayan'ın da tasdikiyle İttihâdçılara son darbe vurulmuş ve Meclis-i Mebusan feshedilmiş oldu.[866] Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti'nin teşkili ve Meclis-i Mebusan'ın kapatılması ile "çoğunluğun muhalefeti, azınlığın iktidarı gibi çelişik bir olay" zuhur etti.[867] Burada belirtilmesi gereken bir husus da şudur: Halaskâr Zabitan Grubu ve muhaliflerin baskıları sonucu Sait Paşa Hükûmeti'nin istifa ettirilmesi, akabinde –yer yer seçimlere yönelik usulsüzlükler aktarılsa da- Kanun-ı Esasi mucibince gerçekleştirilen seçimler neticesi teşkil olunan Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesi muhalif sivil-asker ittifakının gerçekleştirdiği bir darbedir.[868] Darbenin temel amaçlarından biri memleketteki bütün problemlerin kaynağı olarak görülen İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ni iktidardan bütünüyle uzaklaştırmaktır. Çünkü Meclis-i

---

[865] Afv-ı âlîye mazhar olan yüz otuz kişilik liste için bk. *Takvim-i Vekayi*, 19 Temmuz 1328 [1 Ağustos 1912], Nu: 1193, s. 1-3; *Tanin*, 19 Temmuz 1328 [1 Ağustos 1912], Nu: 1408, s. 4; *İktiham*, 19 Temmuz 1328 [1 Ağustos 1912], Nu: 157, s. 2; 31 Mart Vak'ası akabinde Avrupa'ya firar etmek zorunda kalan Ali Kemal Bey de Halaskâr Zabitan darbesi akabinde İstanbul'a döndü ve yeniden İkdam'da yazmaya başladı. bk. Yahya Kemal, *Portreler*, s. 83.

[866] *Tanin*, 23 Temmuz 1328 [5 Ağustos 1912], Nu: 1412, s. 1; *İktiham*, 23 Temmuz 1328 [5 Ağustos 1912], Nu: 161, s. 1; *Tanin*, 24 Temmuz 1328 [6 Ağustos 1912], Nu: 1413, s. 2-3; *Mustafa Hayri Efendi'nin Günlükleri*, s. 150-155; İnal, *Son Sadrıazamlar*, XI-XIV. Cüz, s. 1816; Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, s. 134-136; Kansu, *Rejim ve İktidar Mücadelesi*, s. 381-396; Sultan Mehmet Reşat'ın meclisin feshi iradesi ve Meclis-i Ayan'ın tasdiki için bk. *MA ZC*, D. 2, C. 1, İçt. 1, 33. inikad, [23 Temmuz 1328 (1912)], s. 386-387; Nitekim Halaskar Zabitan Grubu Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey'e de bir tehdit mektubu göndermiştir. Mektup için bk. *Halil Menteşe'nin Anıları*, s. 161; Lütfi Simavi, *Gördüklerim*, k. II, s. 82-83; *Tevfik Biren'in Hatıraları*, c. 2, s. 78; Bayar, *Ben de Yazdım*, c. 2, s. 139; Cavit Bey, günlüklerinde, Hüseyin Hilmi Paşa'nın kendisine "Meclis-i Meb'ûsân dağıtılmamış olsaydı Talât'ı, beni öldüreceklerinden, memlekette kıtal olacağından bahsetti"gini belirtmektedir. Cavit Bey ise Hüseyin Hilmi Paşa'ya "Bunların hiçbirinin zuhûra gelmeyeceğini, halâskâr denilen heriflerin içinde böyle mutmâ'in adamlar bulunmadığını, herhâlde Meclis dağıtılmamış olsaydı bu ahvâlin tahaddüs etmeyeceğini" söylediğini beyan etmektedir. bk. Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, c. I, s. 548.

[867] Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 3, s. 143; Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti, Balkan Harbi münasebetiyle 19 Temmuz 1914'te Meclis-i Mebusan tarafından Divân-ı Âli'ye sevk edildi ve 21 Temmuz'da da Meclis-i Mebusan dördüncü şube encümeni tarafından sorular yöneltilmek suretiyle ifadesi alındı. Paşa, meclisin feshi hususunda eğer meşrutiyete bir darbe vurulduysa bu darbenin kabine tarafından değil İttihâdçılar tarafından vurulduğunu ifade etti. bk. Necdet Akyıldız, *Temmuz 1330'da Meclis-i Meb'ûsân'da Geçen Divân-ı Âlî Bahislerine Bir Nazar, Gazi Ahmed Muhtar Paşa*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990, s. 99.

[868] "İcracılığını Halaskar Zabitan Grubu'nun yaptığı bu müdahale, Meşrutiyet döneminde muhalif sivil-asker ittifakının salt askerî baskıyla hükûmetin istifasını istediği ilk müdahaledir." bk. Küçükkılınç, *İttihadçılık*, s. 147.

Mebusan'da Cemiyet çok güçlüylü ve bu güç Cemiyet muhalifleri açısından ciddî bir tehdit olarak telakki edilmekteydi.

Meclis-i Mebusan'ın feshedilmesi, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı mesabesindeki *Tanin* gazetesinin muharriri Bâbânzâde Hakkı Bey tarafından gazetedeki yazısında "Son darbe" başlığıyla değerlendirildi ve bu yazıda

> "Hükûmet nihâyet son darbeyi [v]urdu. Cesâretini tebrîk ederiz. Kim ne derse desin Meclis-i A'yân'dan dün 'âdetâ cebr ve ikrâh ile koparılan karâr garîb meşrûtiyete bir darbe değil –çünkü artık bu kelimeyi hafîf buluyoruz- meşrûtiyetin, Kânûn-ı Esâsî'nin kemiklerini kıracak derecede kaba bir tekmedir. Cihân-ı meşrûtiyet bu derece gülünç, bununla berâber bu derece fecî' ve 'ibret-âmîz bir darbe-i hükûmet görmemişdir desek mübâlağa etmemiş oluruz…
>
> Devr-i istibdâd korkunç ve kerîh çehresi ile dirilmekde iken meşrûtiyet ve Kânûn-ı Esâsî için kara topraklar altında gömülmekden başka ne çâre kalır. Evet, bizce artık Kânûn-ı Esâsî otuz üç sene hükm süren devr-i hamîdîde olduğu veçhile sâlnâmeleri ziynetlendirecek bir sahîfe-i edebiye olmakdan başka bir şey'e yaramayacakdır. Zavâllı Kânûn-ı Esâsî. İhtimâl ki bu mersiyem kitâbe-i seng-i mezârın [mezar taşı yazın] olub kalacakdır."

denildi.[869] Bâbânzâde Hakkı Bey'in bu görüşü İttihâdçıların görüşünü de yansıtmaktadır. Nitekim İttihâdçılar Meclis-i Mebusan'ın feshini meşrutiyetin lağvı şeklinde telakki ederek durumu tepki ile karşılamışlardır.

Meclis-i Mebusan feshedildikten sonra İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne yönelik bir dizi teşebbüs içerisinde olundu. Meclis-i Vükela, memleketin huzur ve sükûnunun temini için devlet dairelerindeki bütün memurların ve vilayetlerdeki mülkî amirlerin ciddiyet ve hüsn-i hizmete riayet eylemesi gerektiği kararına vardı. "..Me'mûriyetde bekâ ve terfînin bir cem'iyete nisbetde değil kemâl-i bî-tarafî ve metânetle îfâ-yı vazîfede olduğu kanâ'atin"e göre olacağı ifade edildi.[870] Ordu-siyaset ilişkisinin yeniden düzenlenmesine çalışıldı; tüm sivil ve askerî memurlardan siyasetle meşgul olunmayacağına dair *irade-i seniyye* mucibince yemin alınırken özellikle İttihâdçı sivil ve askerî memurların siyasetle ilişiklerinin kesilmesi ya da Cemiyetle merbutiyetlerinin azaltılması amaçlandı.[871] Fırka ile ilişiklerini kestikleri ve vazifelerini tarafsız

---

[869] Bâbânzâde İsmail Hakkı, "Siyâsiyât-Son Darbe", *Tanin*, 23 Temmuz 1328 [5 Ağustos 1912], Nu: 1412, s. 1.
[870] *BOA.*, *MV*., 167/66 [25 Temmuz 1328 tarihli belge].
[871] Ordu-siyaset ilişkilerinin tanzimi hususunda Mahmut Şevket Paşa'nın da gayretleri var idi. Paşa, Manastır Vak'ası sürecinde ordu-siyaset ilişkisinin geldiği noktanın hoş olmadığını belirterek askerin siyasetten uzaklaştırılması için bir kanun yapımı çalışmasına girişmişti. "Mensûbîn-i Askeriyye'nin Siyâsiyât ile men'î iştigâli Hakkında Askerî Cezâ Kânûnnâmesine Zeyl Kânun Lâyihası" mecliste görüşülmüştü. bk. *MM ZC*, D. 2, C. 1, İçt. 1, 23. inikad, [18 Haziran 1328], s. 543-578; Kanun tasarısı kabul de edilmiş fakat Meclis-i Ayan'da yapılan

bir şekilde yerine getirdikleri müddetçe memurların müktesep haklarına riayet olunacağı da Meclis-i Vükela kararında vurgulandı.[872]

Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti, Divân-ı Harb-i Örfî mağdurlarına yönelik umûmî af ilân ederken İttihâd ve Terakki Cemiyeti mensuplarına yönelik baskılar ve görevden almalar başladı. Çünkü Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensuplarının ve Cemiyet muhalifi olan zümrelerin hükûmetten beklentileri büyüktü. Muhalifler, memuriyetlerde önceki dönemde olduğu gibi değişikliklere gidilmesi gerektiğini vurgulamaktaydılar. Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti öncesinde kadro haricine çıkartılanlar da önceki dönemdeki mağduriyetlerinin giderilmesini talep ediyorlardı. Bu talepler Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti tarafından dikkate alındı ve tayinlerde Halaskâr Zabitan Grubu başta olmak üzere olabildiğince muhalifler tercih edildiler. Örneğin bazı polis müdürlükleri Halaskâr Zabitan'a mensup subaylara tevdi edildi. Yine İttihâdçı karşıtlığıyla ünlü Dâhiliye Nazırı Ali Daniş Bey'in takip ettiği siyaset çerçevesinde nezaret bünyesindeki bütün memurlara yönelik kapsamlı bir çalışma başlatıldı ve dairelerdeki amirler yanında pek çok vali ve mutasarrıf da vazifesinden el çektirildi. Saray'da da İttihâdçılara yakın olduğunu düşündükleri Halit Ziya Bey'in vazifesine son verdirdiler. Halit Ziya Bey'in ayrılması üzerine Başmabeynci

---

değişikliklerle tekrar meclise gönderilmişti. Mahmut Şevket Paşa, Meclis-i Ayan'da kanunun gerekliliği hususunda "Meşrûtiyetin ilânı akabinde orduyu siyasiyattan men etmeye muktedir değildim ve iktidarım olsaydı dahi mene cesaret edemezdim. Men'e kalkışsaydım sâi-muameleye uğrardım. Mürteci addolunurken, belki nef'i edilirdim; onun için yapmadım ve yapamadım." diyerek bu kanunun geç kalmış bir kanun olduğunu vurgulamıştı. Ordu-siyaset ilişkilerini tanzim eden bu kanun tasarısı Meclis-i Mebusan feshedildiği için kanunlaşamamıştır. bk. *MA ZC*, D. 2, C. 1, İçt. 1, 20. inikad, [21 Haziran 1328], s. 223; Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 1, s. 352-355; Sultan Mehmet Reşat, 28 Eylül 1912 tarihli bir *irade-i seniyye* ile devlet memurlarının siyasetten men' edilmelerini kararlaştırdı. "Bil'umûm Me'mûrîn ve müstahdemîn ile Muallimînin Fırka ve Cem'iyât-ı Siyâsiyeye Memnû'iyet-i İntisâbı Hakkında İrâde-i Seniyye", için bk. *Takvim-i Vekayi*, 5 Kanun-ı Evvel 1328 [18 Aralık 1912], Nu: 1315, s. 1-2; *Tanzimat*, 6 Kanun-ı Evvel 1328 [19 Aralık 1912], Nu: 400, s. 4; *Düstûr*, Tertib II, C. 4, (1 Teşrin-i Evvel 1327-31 Teşrin-i Evvel 1328), Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1331, s. 648-649; Yine 8 Ekim 1912 tarihinde "Mensubîn-i Askeriye'nin men'-i iştigâline dâ'ir askerî cezâ kânununa müzeyyel kânûn-ı muvakkat" adlı bir muvakkat kanun yapılacak ve bu suretle askerin siyasetten uzaklaştırılmasına çalışılacaktır. bk. *Düstûr*, Tertib II, C. 4, s. 650-651; Devlet memurlarının siyaset ile ilişiklerini kesebilmek gayesiyle onların yemin etmeleri de istenmiştir. Bir yemin metni örneği aşağıdaki gibidir: "Her hal ve mekânda Padişahıma ve Vatanıma Kanun-ı Esasi ahkâmı dairesinde sadakatle ifa-yı hizmet edeceğime ve kavanin ve nizamat-ı mevzua-i Devlete ve mafevklerimin evamirine itaat ve riayet eyliyeceğime ve hizmet-i askeriyede bulunduğum müddetçe fırka ve cemiat-ı siyasiyeden hiç birine intisap ve dehalet ve Devlet-i Osmaniyenin dâhili ve harici umur-u siyasiyesine veçhen minelvücuh kat'iyen müdahale etmeyeceğime… Muhammediler: Kur'an-ı Azimüşşan hakkı için, İseviler: İncil-i Şerif hakkı için, Museviler: Tevrat-ı Şerif hakkı için… (Vallahi, Billahi)." bk. Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 1, s. 363; Ahmet Muhtar Paşa ve Kamil Paşa hükûmetleri dönemlerinde devlet memurlarından siyasetle iştigal olmayacaklarına dair yemin alınması valilerden talep edilmiştir. Beyrut Valisine de böyle bir talep gitmiş ve Beyrut Vilayeti'nde vazifeli yüz doksan beş polis memurundan siyasetle iştigal etmeyeceklerine dair taahhütname alınarak Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne gönderilmiştir. Belge tarihi 13 Kanun-ı Sani 1328'dir. Yani Bâbıâli Baskını sonrasıdır. Fakat muhtemeldir ki Beyrut valisine giden bu talep ani bir baskınla hükûmeti bırakmak zorundan kalan Kamil Paşa Hükûmeti'nin talebidir. İlgili belge için bk. *BOA.*, *DH. EUM. VRK*., 10/39 [13 Kanun-ı Sani 1328 tarihli belge].

[872] *BOA.*, *MV*., 167/66 [25 Temmuz 1328 tarihli belge].

Lütfi Bey de istifa etti.[873] İttihâdçılar ise İstanbul'daki siyasî atmosfer aleyhlerine olduğu içindir ki faaliyetlerini Selanik'e kaydırmaya başladılar. Hükûmet, İttihâdçıların olası bir "olumsuz" faaliyetinin de kolayca önüne geçmek gayesiyle 23 Temmuz 1912'de kaldırdığı İdâre-i Örfiyye'yi kısa süre sonra İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de [Galata, Üsküdar ve Eyüp] geçerli olmak üzere yeniden ilân etti.[874] Ardından Selanik ve mülhakatında da İdâre-i Örfiyye ilân edildi. *İktiham* gazetesinin verdiği bilgiye göre *irade-i seniyye*de "Dâhiliye Nâzırı 'ında'l-lüzûm Kosova, Manastır, Yanya, İzmir, Edirne vilâyetlerinde de İdâre-i Örfiyye i'lânına me'zûndur" denilmektedir.[875] İstanbul ve Selanik'te İdâre-i Örfiyye ilân edilmesinin, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne karşı mücadeleyi kolaylaştırmak amacını da güttüğü aşikârdır.

Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti döneminde, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı mesabesindeki *Tanin*'in başına gelenler muhalif matbuata bakışı açık bir şekilde ortaya koymaktadır. İttihâdçılar, yed-i iktidarlarında muhalif matbuata muamelelerine benzer muamelelerle karşı karşıya kaldılar. *Tanin* gazetesi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti'nin baskısı neticesi olarak 11 Ağustos 1912'de matbuat faaliyetlerini askıya aldı; 21 Ağustos'ta tekrar çıktı fakat Divân-ı Harb-i Örfî tarafından kapatıldı. 1912 Kasım ortasına kadar *Cenin*, *Senin* ve *Renin* ve *Hak* gibi isimlerle çıkmayı denemesine rağmen başarılı olamayınca ortalık düzelene kadar matbuat faaliyetlerini durdurdu.[876] Yine *Tanin* gazetesinin sermuharriri Hüseyin Cahit ve Maliye

---

[873] Lütfi Simavi, *Gördüklerim*, k. II, s. 83-85; Akşin, *Jön Türkler*, s. 327; Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, s. 203-204; Halit Ziya Bey, hatıralarında, Halaskar Zabitan Grubunun kendisini bir mektup ile tehdit ettiğini ve yirmi dört saat içerisinde istifasının şart koşulduğunu ifade etmektedir. Tehdit mektubu ve istifasıyla sonuçlanan süreç için bk. Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s. 334, 344, 349-350; Mustafa Hayri Efendi, hatıralarında, Mahmut Şevket Paşa'nın Sultan Mehmet Reşat ile görüştüğünden bahsetmektedir. Bu görüşmede Sultan, Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti'nden memnun olmadığını dile getirmiş, "başmabeyinci ve başkâtibi yanımdan aldılar. Halbuki ben o adamlardan memnundum" demiştir. Anlatıya göre bu iki isim görevden alınmazsa zabitler bunları katledecek denilmiş, padişah da gönülsüz de olsa razı olmuştur. Bu rivayet için bk. *Mustafa Hayri Efendi'nin Günlükleri*, s. 149; Yine Halit Ziya Bey'in yanında birçok vali ve mutasarrıf, siyasetle meşgul olmayacakları ve İttihâd ve Terakki Cemiyeti'yle ilişiklerini keseceklerine dair yemin etmeyip taahhütnameyi imzalamadıkları için görevlerinden azledildiler. bk. Akşin, *Jön Türkler*, s. 342; Örneğin Aydın, Konya ve Trabzon valileri görevlerinden azledilmişlerdi. bk. Kansu, *Rejim ve İktidar Mücadelesi*, s. 404; Ahmet Muhtar Paşa, Divân-ı Âli'de, kendisine yöneltilen İttihâdçı oldukları için mülkî ve askerî memurları görevden aldığı yönündeki ithamları kabul etmemiş, tarafsız bir idare sergilemeye çalıştığını, beş on müfrit İttihâdçının değiştirilmesinin sükûn için gerçekleştiğini, her vilayette yirmi İttihâdçı var ise bunlardan iki üçünün yer değiştirildiğini, kayıtlara bakılırsa bunun anlaşılacağını belirtmiştir. bk. Akyıldız, *Divân-ı Âlî Bahislerine Bir Nazar, Gazi Ahmed Muhtar Paşa*, s. 100-102; Ahmet Muhtar Paşa'nın Dîvân-ı Âli'deki iddialara yönelik ifadelerinin bütünü ve olaylar hakkındaki değerlendirmeleri için bk. *Aynı Eser*, s. 2-133; Paşa'nın Divân-ı Âli'ye sevki ve süreç hakkında değerlendirmeler için ayrıca bk. Uçarol, *Ahmet Muhtar Paşa*, s. 401-408.

[874] *Teminat*, 24 Temmuz 1328 [6 Ağustos 1912], Nu: 313, s. 3; *Teminat*, 25 Temmuz 1328 [7 Ağustos 1912], Nu: 314, s. 3.

[875] *İktiham*, 27 Temmuz 1328 [9 Ağustos 1912], Nu: 165, s. 1; *Tanin*, 27 Temmuz 1328 [9 Ağustos 1912], Nu: 1416, s. 2; Kansu'nun eserinde, İttihâdçıların bir "sürgün meclisi" ve bu meclise istinat eden bir "sürgün hükûmeti" teşkiliyle meşgul oldukları iddia edilmekte, Selanik'te İdâre-i Örfiyye ilânında bu hususun etkili olduğunu belirtmektedir. bk. Kansu, *Rejim ve İktidar Mücadelesi*, s. 401-402.

[876] Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 137; Kansu, *Rejim ve İktidar Mücadelesi*, s. 416-417; *Tanin* gazetesi Ekim 1328'de önce *Cenin*, sonra da sırasıyla *Senin*, *Hak*, *Renin* ve *Tanin* adlarıyla çıktı.

sâbık nazırı Cavit Beyler Divân-ı Harb-i Örfî'ye sevk edildiler; Hüseyin Cahit Bey'in bir ay, Cavit Bey'in ise yirmi gün hapsine karar verildi.[877]

İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne yönelik baskıların arttığı, bir yandan da Trablusgarp Harbi'nin devam ettiği dönemde Balkanlarda da Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ ittifak ederek Ekim 1912'de ardı ardına Osmanlı Devleti'ne harp ilânında bulundular.[878] Balkan Harbi'nin çıktığı devrede Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti, İtalya ile Trablusgarp Harbi'ni sona erdirecek görüşmeleri yapmaktaydı. Nitekim 18 Ekim 1912 tarihinde Ouch [Uşi] Antlaşması imzalandı ve bu antlaşma ile Kuzey Afrika'daki Türk varlılığı bütünüyle yok oldu.[879] Şimdi ise hükûmetin engellemeye ya da olabildiğince ertelemeye çalıştığı Balkan Harbi çıkmıştı ve bu harp Trablusgarp gibi olamazdı; zira Rumeli coğrafyası Devlet-i 'Aliyye için hayatî derecede önemliydi. O yüzdendir ki Osmanlı'nın Balkan Harbi'ne girişi Hürriyet ve İttilaf Fırkası ile İttihâd ve Terakki Cemiyeti gibi iki muhalif uç tarafından da desteklendi. Örneğin İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin merkez teşkilatı, millete şöyle hitapta bulunmaktaydı:

> "…Bugün İttihat ve Terakki, kutsal vatan toprağını çiğnemek isteyen düşmana karşı herhangi bir partiyi değil Osmanlılığı temsil eden hükümetin en güçlü desteği olacaktır. Bu desteği İttihat ve Terakki yalnızca hükümete muhalefet etmemeyi değil, hükümetin talep ettiği her biçimde yerine getirmeyi görev bilir ve bütün üyelerini güçlerine bağlı olarak bu vatansever görevi yerine getirmeye davet eder. Millet ile hükümetin bu kusursuz uyumu ve bu karşılıklı güveni sayesinde Hilal'in yere düşmeyeceğinden, daima göklerde süzüleceğinden kuşku duymayalım."[880]

---

[877] Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, c. I, s. 456-457.

[878] Balkan Harbi, Karadağ'ın 8 Ekim 1912'de Osmanlı Devleti'ne harp ilân ederek İşkodra'ya saldırmasıyla başladı. bk. Taha Akyol, *Rumeli'ye Elveda*, 4. bs., Doğan Yay., İstanbul 2015, s. 46; Balkan Harbi hakkında tafsilat için bk. *Aynı Eser*, s. 35-215; Altay Cengizer, *Adil Hafizanın Işığında*, 1. bs., Doğan Kitap, İstanbul 2014, s. 170-208; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 3. bs., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991, c. II, k. II, s. 1-314; Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, c. I, s. 127-197; Necmettin Alkan, *Ve Selanik Düştü 1912-1913 Balkan Savaşı ve Hezimeti*, 1. bs., Timaş Yay., İstanbul 2014, s. 181-199, 207-291.

[879] Trablusgarp Harbi'nde vazife üstlenen ve yerel unsurlarla ciddî bir direniş ortaya komayı başarmış olan Enver Bey, Uşi Antlaşması muhtevasının bir felaket olduğunu belirtmektedir. Bu felaket antlaşmasının sorumlusu olarak da Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti'ni görmektedir. Nitekim mektuplarında bu hususu dile getirmekte ve şöyle demektedir: "Burada iyi çalıştık ama yeni iktidar partisi her şeyi ezdi. İşte böyle utanç verici bir sulhü kabul ettik. Sırtımızda neticesi çok açık olmayan bir dizi harp var." bk. Hanioğlu, *Kendi Mektuplarıyla Enver Paşa*, s. 200; Enver Bey, Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti'ni eleştirmekteydi. Harp mevzuunda muhalifler de İttihâdçıları eleştirmekteydiler. Hatta çok ilginç bir husus da sadrazamlık gibi makamlara ulaşmış olan Kamil Paşa'nın padişaha sunduğu bir arîzasında ortaya çıkmaktadır. Paşa bu arîzasında, -enteresan bir şekilde- İtalya'nın, Osmanlı Devleti'ne değil İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne harp ilân ettiğini belirtmekteydi. Kamil Paşa'nın bu arîzası için bk. Mehmet Selâhattin, *Bildiklerim*, s. 68-73.

[880] Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı*, s. 210; Nitekim İttihâdçılar harp başında, artık hükûmete muhalefet etmeyeceklerini açıklamışlardı. bk. İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye*, s. 342.

Yine harp ihtimalinin ortaya çıktığı dönemde 4 Ekim 1912 tarihinde İttihâd ve Terakki Cemiyeti, Sultanahmet Meydanı'nda büyük bir miting tertip etti. Miting Heyeti Talât, Nazım, Kemal ve Münif Beyler ile Hallaçyan Efendi'den oluşmaktaydı. Mitingte, Besarya Efendi ile Hasan Fehmi, Ömer Naci, Celal Arif ve Kara Kemal Beyler gibi isimler nutuk irat etmek suretiyle harbi desteklediklerini ve hükûmete müzaheret edeceklerini beyan ettiler.[881] Aynı gün Hürriyet ve İtilaf Fırkası da bir miting tertip etti ve hükûmetin alacağı kararların bütünüyle ardında olduğunu bildirdi.[882] Yine birkaç gün sonra Darülfünun talebeleri ve İttihâdçılar, "harp isteriz" diyerek harbe girişi destekleyen beyanlarda bulundular ve 7 Ekim 1912'de Bâbıâli'ye yürüyerek bir miting yapmak suretiyle harp arzularını en yüksek perdeden dile getirdiler.[883] Görüldüğü üzere İttihâd ve Terakki Cemiyeti birlik çağrısı yapmaktadır fakat harbi destekleyen mitingler bile ayrı ayrı yapılmaktadır ve bu durum Cemiyet ile muhalifleri arasındaki ayrışmanın boyutlarını kavramaya yardımcı olacak bir durumdur. Ayrıca ordu içerisinde de yer yer siyasî çekişmeler görülmekte ve bu çekişmeler ordunun nizamını olumsuz etkilemektedir.[884]

---

[881] *Tanin*, 21 Eylül 1328 [4 Ekim 1912], Nu: 1460, s. 1; *Tanin*, 22 Eylül 1328 [5 Ekim 1912], Nu: 1461, s. 3; Vardar, *İttihad ve Terakki*, s. 97-98; İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye*, s. 323; Yücel Aktar, *II. Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları*, İletişim Yay., İstanbul 1990, s. 87-88; Bayar, *Ben de Yazdım*, c. 3, s. 76-78; Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, s. 147-148; Bu mitingde merkezi umûmî namına Ali Münif Bey de bir konuşma yapmıştır. bk. *Ali Münif Bey'in Hatıraları*, s. 62-63; Çavdar, *Talat Paşa*, s. 222-223; Cavit Bey, günlüğünde, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın da bu mitinge davet olunduğunu fakat davete icap etmediklerini belirtmektedir. bk. Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, c. I, s. 463.

[882] *Tanin*, 22 Eylül 1328 [5 Ekim 1912], Nu: 1461, s. 3; İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye*, s. 323; Bayar, *Ben de Yazdım*, c. 3, s. 78; Aktar, *Öğrenci Olayları*, s. 108-109; Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, s. 148-149; Çavdar, *Talât Paşa*, s. 221-222.

[883] *Tanin*, 25 Eylül 1328 [8 Ekim 1912], Nu: 1464, s. 3; *İkdam*, 13 Teşrin-i Sani 1328 [26 Kasım 1912], Nu: 5664, s. 1; İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye*, s. 323-324; Aktar, *Öğrenci Olayları*, s. 88-96; Şakir, *İttihat ve Terakki –II-*, s. 757-760; Mevlânzâde Rıfat, *Türkiye İnkılâbının İçyüzü*, yay. haz. Metin Hasırcı, Pınar Yay., İstanbul 1993, s. 53-58; Mehmet Selâhattin, *Bildiklerim*, s. 48-49; Vardar, *İttihad ve Terakki*, s. 98-99; Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, s. 152-154; Çavdar, *Talât Paşa*, s. 219-221; Bayar'ın eserinde Darülfünun talebelerinin Ekim ayının birinci günü nümayiş yaptıkları belirtilmektedir. Muhtemelen tarih yanlış verilmiştir. Bayar'ın eserine göre Darülfünun talabelerinin nümayişi için bk. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. 3, s. 71-74.

[884] Abdullah Paşa, Balkan Harbi hatıratında ordunun manevi zaafını vurgularken bu hususta bahsetmekte ve şöyle demektedir: "Osmanlı ordusu i'lân-ı Meşrûtiyet'den i'tibâren güzerân olan zamân zarfında hâl-i sâbıkdan ziyâde bir kıymet iktisâb edecek gayret ve himmet göstermiş ise de bir kısım zâbitanın hele son zamânlarda kabîneler değişdirecek nüfûz ve iktidârı istihsâl edecek derecede siyâsetle iştigâl eylemelerinden ricâl ve erkân arasında şahsiyet mes'eleleri, tevhîd-i a'mâl ve mesâ'îyi 'akîm bırakmasından dolayı harbde muvaffakiyyetin rükn-i esâsîsi olan sıkı bir inzibâtın vücûdu temennî-i muhâl olmuşdur… Binâen 'aleyh bu cihetler iyice tedkîk ve tetebbu' olunursa ne zavâllı fedâkâr milleti ve ne de kumândânları değil politikacılıklarla orduyu bu hâle getirenleri tezyîf ve tel'în eylemek lâzım gelir." bk. *1328 Balkan Harbi'nde Şark Ordusu Kumândânı Abdullah Paşa'nın Hâtırâtı*, Erkân-ı Harbiye Mektebi Matb., İstanbul 1336, s. 10; İstanbul Mektupları'nda Kerimi de birçok kişinin; askerde disiplin, itaat ve sadakatin kalmadığını düşündüğünü belirtmekte, bu durumun da savaşın kötü gidişatının sebebi olduğuna inanıldığını vurgulamaktadır. Yine bir kesim tarafından bütün problemlerin kaynağı olarak İttihâdçıların görüldüğünü ifade etmektedir. bk. Fatih Kerimi, *İstanbul Mektupları*, yay. haz. Fazıl Gökçek, Çağrı Yay., İstanbul 2001, s. 48; Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi* adlı eserinde, İttihâd ve Terakki Cemiyeti ve siyasete atılacak diğer partilerin de ordu ve donanmayı siyasal bir güç olarak kullanmak istemelerinin Osmanlı'nın çöküşüne ciddî etkisinin olduğunu belirtmektedir. bk. Bayur, *Türk İkılâbı*, c. I, k. II, s. 62.

Harbin çıkmasının birlik ve beraberlik ruhunu pekiştirmesi beklenmekteydi; ancak iktidar mensupları ile Cemiyet muhaliflerinin İttihâdçılara karşı sert tutumlarını Balkan Harbi'nin çıkışı da yumuşatamadı. Harp esnasında dahî İttihâdçılarla mücadele etmeye devam edildi.[885] Hükûmet, İttihâdçı olduğunu düşündüğü bazı kumandan ve İttihâdçı bazı genç subayları vazifelerinden aldı ya da ülkenin çeşitli yerlere sürgün etti.[886] Ayrıca Bâbıâli nümayişinin hemen akabinde, nümayiş sorumlusu olarak değerlendirilenlere yönelik tahkikatlar başlatıldı.[887] Darülfünun talebesi reisi Aka Gündüz (*Tanin* muharriri Enis Avni Bey), *Yeniçeri* gazetesi imtiyaz sahibi Cemil, Mekteb-i Mülkiye talebesinden Hıfzı ve *Tanin* muharriri Cemil Hakkı Beyler ile Aydın sâbık Mebusu Ubeydullah Efendi gibi pek çok isim tevkif edilerek polis müdüriyeti tarafından sorgulandı. Zanlılar, ilk sorguları yapıldıktan sonra Divân-ı Harb-i Örfî'ye sevk edildiler.[888]

Harp başladıktan kısa bir süre sonra ardarda yenilgi haberlerinin İstanbul'a ulaşması hükûmete yönelik tepkileri de beraberinde getirdi. İttihâdçılar, tarafsız yeni bir hükûmet teşkilinin şu zor zamanda ülkeyi sahil-i selamete çıkaracağı düşüncesini öne çıkardılar. Hürriyet ve İtilafçılar da Sadrazam Ahmet Muhtar Paşa'dan rahatsızdılar ve Kamil Paşa'nın sadrazamlığında yeni bir hükûmet kurulmasını arzu etmekteydiler. Hürriyet ve İtilafçılar, İngiliz hükûmetinin desteğini arkasına alacak olan Kamil Paşa'nın, "devlet gemisini dar boğazlardan geçirip selamet kıyılarına ulaştıracağına" inanmaktaydılar.[889] Nitekim Hürriyet ve İtilafçıların istediği oldu ve Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti, Balkan Harbi'nde ordunun bir varlık gösteremeyerek kısa sürede bozguna uğraması, hükûmetinin ülkede birlik ve beraberliği sağlayamaması ve muhalefet baskısının da artması gibi sebeplerle 28 Ekim 1912'de istifa etti. Ahmet Muhtar Paşa'nın istifası üzerine, 29 Ekim 1912'de, Sadrazamlık makamına İngilizlerle de iyi ilişkiler içerisinde olduğu bilinen İttihâdçı karşıtlığıyla ünlü, *devr-i sâbık* ve meşrutiyetin tecrübeli devlet adamı Kamil Paşa getirildi. Yeni teşkil olunan hükûmet –ağırlıklı olarak- Ahmet Reşit Bey gibi İttihâdçı karşıtlığıyla meşhur kimselerden müteşekkil bir hükûmetti.[890]

İttihâd Terakki Cemiyeti Merkez-i Umûmîsi, Kamil Paşa Hükûmeti teşkil edildikten birkaç gün sonra bütün merkezlerine gönderdiği bir tamim ile harbin zor döneminde hükûmete

---

[885] Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, s. 203-204; Çünkü hükûmet, her ne kadar harp döneminde muhalefet etmeyeceğini beyan etmiş olsa da İttihâdçılara güvenmemekteydi. bk. İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye*, s. 342.
[886] Çavdar, *Talât Paşa*, s. 226.
[887] Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, c. I, s. 466.
[888] Aktar, *Öğrenci Olayları*, s. 139-142.
[889] Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. IX, s. 321-322.
[890] *İkdam*, 17 Teşrin-i Evvel 1328 [30 Ekim 1912], Nu: 5637, s. 1; *Alemdar*, 17 Teşrin-i Sani 1328 [30 Kasım 1912], Nu: 78-143, s. 1.

müzaheret edileceğini bildirdi. Cemiyetin, harp döneminde Kamil Paşa Hükûmeti'ne desteğini bildirdiği tamimi şöyledir:

> "Memleketin şu buhrânlı dakîkalarında Osmanlılar kemâl-i ittihâd ile vatanın imdâdına koşmakla mükellef olduğu gibi bu ittihâdın dâhilen husûl ve idâmesini ve sükûn ve asâyişin muhâfazasını te'mîn edecek ve müşkülât ve gavâil-i cedîde [yeni musibetler] tahaddüsüne [ortaya çıkmasına] meydân vermeyecek bütün esbâba tevessül de vazîfe-i vataniyeleri muktezâsı olduğundan bi'l-cümle 'anâsıra mensûb vatandâslarımızın yekdiğerinden emniyeti selb edecek [ortadan kaldıracak] her türlü ahvâl ve harekâtdan ictinâb ve hatta bi'l'akis bütün vatandâşları birbirine takrîb edecek vesâile bu sırada bir kat daha temessük etmeleri [sarılmaları] menâfi'-i 'âliye-i memleket îcâbât-ı kat'iyesindendir. İşte bu mukaddes gâye-i ittihâdcûyâne ve asâletperverâneyi düşünerek İttihâd ve Terakki'ye mensûb her ferdin kendi muhîtinde o yolda bezl-i gayret ve tenvîr-i fikr ile tathîr [temizleme] ve teskîn-i ezhâna [zihni teskin] ve husûl-i âheng-i vifâka [sulh düzeninin ortaya çıkmasına] ve hükûmet tarafından da bu yolda sarfedilecek mesâ'iyi teshîle [kolaylaştırmaya] çalışması ve kezâlik ecnebî misâfirlerine ri'âyet mine'l-kadîm [eskiden beri] Osmânlılığın en şâyân-ı iftihâr hasâil-i mihmânperverânesinden [misafirperver hasletlerinden] olduğundan ecânibe dahî 'aynı sûret meveddet-kârânede [sevgiyle] mu'âmele olunması esbâbına(?) teşebbüs etmesi lüzûmu kemâl-i ehemmiyetle tavsiye olunur. 23 Teşrin-i Evvel 1328. İttihâd ve Terakkî merkez-i 'umûmîsi tarafından bi'l-cümle merâkize ta'mîm edilen tahrîrâtın sûretidir."[891]

Yine Cemiyet, Kasım 1912'de, harp ortamında siyasî atmosferi yumuşatmak, muhaliflerle ilişkileri kuvvetlendirmek amacıyla Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensuplarıyla da temas içinde oldu. Talât ve Cavit Beyler, Hürriyet ve İtilaf Fırkası liderlerinden Gümülcineli İsmail Hakkı Bey ile görüştüler ve memleketin asayişini temin, hükûmeti takviye ve huzursuzlukları ortadan kaldırmak amacıyla fırkaların birleşmesini teklif ettiler. Fakat bu görüşmelerden herhangi bir netice elde edilemedi.[892] Görüşmelerin sonuçsuz kalması ve İttihâdçılara yönelik baskıların daha da artması, siyasî durumu iyice karmaşıklaştırdı. Uzlaşı görüşmelerinin yürütüldüğü bir devrede Hürriyet ve İtilaf Fırkası liderlerinden Sadık Bey, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın "…bu dakîkadan i'tibâren

[891] *BOA*., Yıldız Esas Evrakı Kamil Paşa Evrakı (*Y. EE. KP*.), 35/3479 [23 Teşrin-i Evvel 1328 tarihli belge]; İttihâd ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umûmisi'nin bütün merkezlerine gönderdiği bu yazı, harp döneminde İttihâdçıların sükunete ve mevcut hükûmeti desteğe davet edildiğinin açık göstergesidir. Bu belge için bk. **EK-5**.

[892] İttihâdçıların Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile görüşmeleri hakkında bk. Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, c. I, s. 497-498, 500, 504, 508; Yine *Alemdar* gazetesinde de İttihâdçılar ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensuplarının Müdafaa-i Milliye teşkili için görüştükleri belirtilmektedir. bk. *Alemdar*, 28 Teşrin-i Evvel 1328 [10 Kasım 1913], Nu: 89-154, s. 3; Mustafa Hayri Efendi'nin günlüklerinde Kasım 1912'de Talât Bey'in Kamil Paşa ile bir görüşme gerçekleştirdiği belirtilmektedir. Günlüklere göre; bu görüşmede Talât Bey Kamil Paşa'ya hitaben cemiyetin hükûmete destek olacağını, ordunun başına Nazım Paşa'nın yerine Tatar Osman ya da Mahmut Şevket Paşalardan birinin getirilmesinin münasip olacağını belirtmiştir. Kamil Paşa, Talât Bey'in bu görüşüne harp devam ederken kumandan değişikliğine gitmenin münasip olmayacağını belirterek karşılık vermiştir. Yine günlüklerde Talât Bey'in, sadece hükûmet ile değil Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile de "itilaf husule getirmek için uğraşıyoruz" dediği nakledilmektedir. bk. *Mustafa Hayri Efendi'nin Günlükleri*, s. 204-205.

memleketde hâl-i tabî‘înin ‘avdetine kadar müessesât-ı siyâsiyemizin seddi”ni bildiren beyannamesini yayınladı.[893] Böylelikle Sadık Bey, fırkanın harp döneminde siyasî faaliyetler içerisinde olmayacağını bildirerek fırkayı tatil etmiş oluyordu.

Kamil Paşa’nın Sadrazam oluşu da harbin seyri hususunda olumlu bir netice ortaya koy(a)madı. Türk ordusu çok kısa bir zaman zarfı içerisinde peşisıra aldığı büyük mağubiyetlerle Adriyatik kıyılardan Çatalca’ya kadar uzanan bütün Rumeli’yi kaybetti; Yanya, İşkodra, Selanik ve Manastır gibi şehirler Osmanlı Devleti’nin elinden çıktı.[894] Balkan Harbi’nde büyük bozgunlar yaşanmasına rağmen Kamil Paşa Hükûmeti, İttihâd ve Terakki Cemiyeti’ne karşı katı tutumunu sürdürmeye devam etti.[895] Matbuatın bir kısmı da Kamil Paşa Hükûmeti’nin İttihâdçı karşıtı politikasına destek vermekte, tensikat ile açığa çıkarılan “mağdur”ların problemlerinin bir an evvel hallini talep etmekteydi. Örneğin *Alem* gazetesinde H. F. imzalı “Tensîkzedeler Ne İş Yapacak?” başlıklı makalede, İttihâdçı hükûmetlerin açığa çıkardığı şahısların büyük mağduriyetler yaşadıkları, kadro haricî kalanlara verilen cüz‘î maaşın yeterli olmadığı ve tensîkzedelerin istihdamları için acele edilmesi gerektiği belirtilmektedir. Kadro haricine çıkarılanların tekrar istihdamı ile “hükûmet kapısına göz dikmiş” gençlerin de önünün alınacağı, bu suretle de gençlerin teşebbüs-i şahsîye sahip olacakları vurgulanmaktadır. Makalede,

> “Bî-çâre mağdûrîn-i tensîkât şimdiye kadar pek çok ağladılar, ağlamakdan belki ruhları, ma‘neviyâtları karardı; onlara yeniden bir şu‘le-i hayât göstermek ne büyük ne ‘ulvî bir vazîfe-i mukaddesedir. Rahîm ve müşfik olalım, işte o zamân yekdiğerimize karşı hakîkî bir irtibâtımız, çözülmez, vatanî bir râbıta-i ma‘neviyemiz husûle gelir, ki ehemmiyetli bir muvaffakiyet-i içtimâ‘iyedir”

---

[893] *İkdam*, 28 Teşrin-i Evvel 1328 [10 Kasım 1913], Nu: 5648, s. 1; *Alemdar*, 28 Teşrin-i Evvel 1328 [10 Kasım 1913], Nu: 89-154, s. 3.

[894] Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 143; Akyol, *Rumeli’ye Elveda* adlı eserinde, Osmanlı’nın üç büyük felakete düçar olduğunu ve bu felaketlerin cumhuriyetin kuruluş sürecini çok ciddî manada etkilediğini ifade etmektedir. Üç felaketten birincisi 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi’nde Tuna Vilayeti’nin kaybedilmesi, ikincisi Balkan Harbi ile bütün Rumeli’nin elde çıkması ve üçüncüsü de I. Cihan Harbi’dir. bk. Akyol, *Rumeli’ye Elveda*, s. 12.

[895] Bu dönemde taşradan merkeze İttihâdçılar aleyhine evraklar gelmekteydi. Örneğin Konya’da sakin, Salih Efendi ve başkaları tarafından 13 Teşrin-i Sani 1328 tarihli Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen bir arzuhal de, İttihâdçıların mevcut hükûmetin mülkü İngilizlere sattığı yönünde Konya’da propaganda yaptıkları ve halkın fikrini hükûmet aleyhine çevirmeye çalıştıkları belirtilmektedir. Yine Evkâf ser-mimarı Bekir Sıtkı Efendi’nin Konya’da, Sadrazam Kamil Paşa “mülkü sattı”, kaçmak için hazırlık yapıyor yollu söylemlerde bulunduğu iddia edilmektedir. bk. *BOA., DH. MUİ.*, 164/33 [13 Teşrin-i Sani 1328 tarihli belge]; Konya’dan Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen bir yazıda da, İttihâd ve Terakki Cemiyeti kulüpleri mensuplarının yalan yanlış bilgilerle halkı hükûmet aleyhine kışkırtmaya çalıştıkları belirtilmektedir. bk. *BOA., DH. MUİ.*, 164/35 [22 Teşrin-i Sani 1328 tarihli belge]. Bolu Sancağı’nda ticaretle meşgul olan Hacı Mehmetzade Haşim Efendi de benzer şekilde İttihâdçıların hükûmet aleyhine propaganda yaptıklarını belirtmektedir. bk. *BOA., DH. MUİ.*, 164/35 [24 Teşrin-i Sani 1328 tarihli belge].

denilerek hükûmetin problemin çözümü için daha hassas davranması gerektiği ifade edilmektedir.[896]

İttihâdçı pek çok devlet memuru vazifesinden el çektirilirken[897] Cemiyet'e yönelik müsadere işlemleri de gerçekleştirildi. Nitekim bu husus İttihâd ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umûmî Müfettişi Talât Bey tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne çekilen ve basına da verilen bir telgrafla eleştirildi. Talât Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne çekilen telgraf şöyledir:

> "Evvelce meclis-i idârenin sarîh iki karârı ile sanâyi' piyangosundan mektebimizin masârifine tefrîk edilen meblağla iştirâ olunan [satın alınan] ve mu'âmelesi de beytimin üzere bulunan arsayı hükûmet-i mahalliye keyfî bir karâr ile müsâdere ediyor. Vatan ve millet 'azîm musîbetler muvâcehesinde bulunurken İttihâda mensûb ferdlere, müesseselere el'ân husûmet gösterilmekden geri durulmuyor. Müsâderelerin kurûn-ı vustâda [Ortaçağ'da] yapılabileceğini tahattur edemeyen [hatıra getiremeyen] İzmir hükûmeti intikâm sâikasıyla aslâ tedkîkâta lüzûm görmeden hakk-ı kânûnu pay-i mâl etmekden çekinmedi. Devlet sükûn isterken gayzlar uğrunda sükûnetler ihlâl olunuyor. Binâen 'aleyh mektebimizin kânûnen sûret-i mutlakada hakk-ı meşrû'ı olan arsanın i'âdesi için hak ve kânûnu mel'abe-i hevesât [heveslerinin oyuncağı] ittihâz edenlere irâde-i sâmîlerinin şâyân buyurulmasını kânûn nâmına istirhâm eyleriz. Ferman."[898]

Ayrıca Kâmil Paşa Hükûmeti, İttihâdçılara yönelik takibatı sürdürdü[899] ve Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti döneminde başlayan nümayiş tevkiflerini devam ettirdi.[900] Çünkü bu dava, İttihâdçıları tamamen etkisiz hale getirmek için bir fırsat olarak telakki edilmekteydi. Zira davanın başından itibaren tevkif edilenler arasında Dâhiliye sâbık nazırı Hacı Adil, Maarif sâbık nazırı Emrullah, Abdülkadir Kemali, Tıp Fakültesi Müdürü Adnan, Meclis-i Mebusan Başkâtibi Asım ve Siroz sâbık mutasarrıfı Azmi Beyler ile Evkaf sâbık nazırı Hayri, Selanik sâbık mebusu

---

[896] H. F. "Tensîkzedeler Ne İş Yapacak?", *Alem*, 20 Kanun-ı Evvel 1328 [2 Ocak 1913], Nu: 142-251, s. 1-2.

[897] Meşrutiyetin yeniden ilânı akabinde bir yıl içinde gerçekleşen kadro atamalarından fazla bir yer değiştirme, üç ay gibi kısa bir sürede gerçekleşti. Ayrıca merkez ve taşra memurlarından siyasetle iştigal etmeyeceklerine dair taahhütnameler alındı. bk. Tural, *Bürokrasi*, s. 40; Celâl Bayar, valilerden siyasetle iştigal etmeyeceklerine dair taahhüt istenirken sadece Edirne Valisi Halil Bey'in taahhüt verdiğini, diğer valilerin taahhütname vermedikleri için vazifelerinden uzaklaştırıldıklarını ifade etmektedir. bk. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. 3, s. 147-148.

[898] *Tasvir-i Efkâr*, 5 Kanun-ı Evvel 1328 [18 Aralık 1912], Nu: 620, s. 4.

[899] Nitekim Enver Bey, Kamil Paşa Hükûmeti'nin kendilerini takip ettirdiğini ifade etmekte ve bu hususta şöyle demektedir: "Burada kendimi tamamen düşman bir muhitte hissediyorum. Gizli bir düşmanlık bu. Bütün Hey'et-i Vükelâ ve Harbiye Nezareti kendilerini çok nazik gösteriyorlar ama beni hafiyelere takip ettirdiklerini biliyorum." bk. *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, s. 216.

[900] *Tasvir-i Efkâr*, 6 Teşrin-i Sani 1328 [19 Kasım 1912], Nu: 593, s. 4; Fethî Bey, eserinde, Kamil Paşa Hükûmeti geldikten sonra "İttihâdçı nâmıyla her kimi gördülerse yakalayıb hemen nefy ve tağrîb etdiler." demektedir. bk. Fethî, *Muhaliflerin Esrârı*, s. 18.

Karasu, Bolu sâbık mebusu Habip, Siverek sâbık mebusu İsmail Hakkı, Karesi sâbık mebusu Galip ve Bursa sâbık mebusu Rıza Efendiler gibi mühim İttihâdçılar da bulunmaktaydılar.[901]

Gerçekleştirilen tevkiflerin gerekçesi hususunda *Alemdar* gazetesinde "Fecî' Bir 'Âkıbet" başlıklı bir yazı yayınlandı. Bu yazıda verilen bilgilere göre hükûmet, İttihâdçı propagandistlerinin gönüllü asker olarak ordu içerisine girmeye, askerlerin fikirlerini iğfal ederek hükûmeti tebdil için askerin gücünden istifade etmeye çalıştıklarını haber almıştı. Bu haber üzerine harekete geçen hükûmet, vak'anın delillerini elde ettiği, propaganda evrakı ve bu minval üzere mühürler "ve bâ-husûs onların tab' ve ihzâr eyledikleri matba'aları zâhire çıkarmak sûretiyle mes'elede zî-medhal olanları tevkîf" eylemişti. Nitekim Karesi sâbık mebusu Rıza Paşa, Cavit Bey'in biraderi Selanikli Şefkati ve *Tercüman* gazetesi muharriri Hüseyin Kazım Efendiler ile Süleyman Nazif, Abdullah Cevdet, Hüseyin Cahit Bey'in biraderi Hüseyin Suat, İzmir sâbık valisi Celal, Edirne sâbık mebusu Faik Beyler gibi pek çok kimse tevkif edilmişti. Ayrıca vilayetlerde bulunan meşhur İttihâdçıların tevkifleri için de valilere tebligatlar gönderilmişti.[902]

Kamil Paşa Hükûmeti'nin İttihâdçı avından, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin en önemli isimlerinden olan Cemal Bey de nasibini aldı. Oysa Cemal Bey, harpte Kırkkilise, Lüleburgaz ve

---

[901] *Tasvir-i Efkâr*, 23 Teşrin-i Sani 1328 [6 Aralık 1912], Nu: 610, s. 3; Posta Telgraf Başmüdürü Hamdi Bey de tevkif edildi. bk. *Tasvir-i Efkâr*, 12 Teşrin-i Sani 1328 [25 Kasım 1912], Nu: 599, s. 3; İsmail Canpolat Bey'in biraderi Reşat Bey de tevkif edilmiştir. bk. *Tanzimat*, 30 Teşrin-i Sani 1328 [13 Aralık 1912], Nu: 394, s. 4; Mustafa Hayri Efendi'nin tevkifi hakkında kendi anlatımı ve tevkif edilenlere yönelik değerlendirmeleri için bk. *Mustafa Hayri Efendi'nin Günlükleri*, s. 213-237; Elbette bu olayın yurtdışında da yankısı olacaktır. Hariciye Nezareti'nden Sadarete yazılan bir yazıda Paris sefiri Rıfat Paşa'nın "Dersa'âdet'de birçok kimselerin tevkîf ve teb'îd edildikleri hakkında intişâr eden havâdislerin ahvâl-i dâhiliyemizin fenâlığına isti'mâl olunduğu [kullanıldığı] ve bunun ise şu sırada hakkımızda fevka'l-'âde netâyic-i muzırr tevellüd" edeceği vurgusu yaptığı belirtilmektedir. bk. *BOA.*, *BEO*., 4121/309024 [18 Teşrin-i Sani 1328 tarihli belge].

[902] *Alemdar*, 4 Teşrin-i Sani 1328 [17 Kasım 1912], Nu: 96-161, s. 3; Kerimi, *İstanbul Mektupları*, s. 43; Tutuklananlardan birisi de İzmit sâbık mebusu İsmail Canpolat Bey'dir. Canpolat Bey, kendisini tevkife gelenlere ateş açmış, hadise esnasında inzibat askeri Nizamettin Efendi yaralanmış ve sonrasında vefat etmiştir. Kamil Paşa, Nizamettin Efendi'nin ailesine maaş bağlaması ve çocuklarının da eğitimlerine destek verilmesi hususunda gerekli mercilere emir vermiştir. bk. *Alemdar*, 6 Teşrin-i Sani 1328 [19 Kasım 1912], Nu: 98-163, s. 3; *Tasvir-i Efkâr*, 6 Teşrin-i Sâni 1328 [19 Kasım 1912], Nu: 593, s. 4; Canpolat Bey Divân-ı Harb-i Örfî tarafından yargılanmıştır. Süreçle ilgili gazetelerdeki bazı haberler için bk. *Alemdar*, 5 Teşrin-i Sani 1328 [18 Kasım 1912], Nu: 97-162, s. 3; *Alemdar*, 8 Teşrin-i Sani 1328 [21 Kasım 1912], Nu: 99-164, s. 3; *İkdam*, 15 Teşrin-i Sani 1328 [28 Kasım 1912], Nu: 5666, s. 4; İsmail Canpolat Bey'in tevkifi için ayrıca bk. Şakir, *İttihat ve Terakki –II-*, s. 778-780; Fatih Kerimi'nin *İstanbul Mektupları*'nda tevkif hadiseleri değerlendirilmektedir. Bu kişiler niye tevkif edildi diye sorulduğunda şu cevabın verildiğini ifade etmektedir: "Efendim, görmüyor musunuz başımıza gelenleri? Hepsi de İttihat ve Terakkicilerin uğursuzluğudur. İdareyi ellerine aldılar da memleketin altını üstüne getirdiler. Bir yandan memleketteki bütün Hıristiyanları gücendirdiler, öbür yandan Avrupa'nın dostluğunu kaybettiler. Hemen savaş başlasın diye nümayiş yaptılar, Bâbıâli'ye hücum edip pencerelerini kırarak henüz hazır olmayan hükûmeti savaşa girmeye mecbur ettiler. Sonra da ordunun içine girerek askerleri savaşmamaya teşvik ettiler, hükûmet memleketi sattı, boş yere savaşıp kanınızı akıtmayın dediler. Ardından da memlekette ihtilal çıkarıp hükûmeti yeniden ele alacak oldular. İşte bugünkü hallerimizin hepsinin sebebi bunlardır." Yine Kerimi, *Alemdar* gazetesinin İttihâdçılar iktidarda iken İdâre-i Örfiyye'yi eleştirdiklerini, şimdi ise İdâre-i Örfiyye'yi övücü ifadeler kullandıklarını belirtmektedir. bk. Kerimi, *İstanbul Mektupları*, s. 20; Ömer Naci Bey ve Ahmet Agayef gibi isimler de tevkif edilmişlerdir. bk. *Aynı Eser*, s. 28.

Çatalca muharebelerinde cansiperane mücadele ettikten sonra kolera hastalığına yakalandığı için sedye ile İstanbul'a nakledilerek tedavi altına alınmıştı. Bu derece hasta olan Cemal Bey, yaklaşık sekiz saat alıkonulup sorgulandıktan sonra tahliye edildi.[903] Cemal Bey'in yanında, tevkîfât meselesi Sait Halim ve Mahmut Şevket Paşalara kadar uzandı. Hususî memurlar görevlendirilmek suretiyle 22 Kasım 1912'de konaklarına gidilerek Halim ve Şevket Paşalar polis müdüriyetine davet edildiler.[904]

Kamil Paşa Hükûmeti'nin, özellikle de Cemiyet'e muhalif basının hususî olarak ilgilendiği İttihâdçılardan birisi de İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin en önemli ismi Edirne sâbık mebusu Talât Bey'dir. Nitekim muhalif basın Talât Bey'in, toplum nezdindeki itibarını zedeleyebilmek için ciddî gayret göstermektedir. Örneğin *Alemdar* gazetesi, Talât Bey'in askerlik vazifesini yerine getirmek üzere silahaltına alındığı fakat vazifesinden firar ederek İstanbul'a geldiğini, kendisinin firari addedilerek tevkifi için I. Kolordu Kumandan Vekâleti'nden polis müdüriyetine emir verildiğini ve zabıta memurlarının Talât Bey'in ikametgâhına giderek vazifesine geri dönmesi, dönmediği takdirde tevkif edileceğini tebliğ ettiklerini yazdı.[905] Yine Talât Bey'in, Beyoğlu Mutasarrıflığı tarafından tevkif edildiği ve kısa bir müddet sonra da serbest bırakıldığı haberi gazetelerde yerini aldı.[906]

Talât Bey'in askerlikten firar ettiğine dair gazetelerde çıkan haberlere bir başka gazete *Tasvir-i Efkâr* tepki gösterdi ve hükûmetin birkaç nezaretinde vazife yapan vatanperver bir kişinin askerlikten kaçmasının mümkün olmadığını, bilakis Talât Bey'in harp çıkar çıkmaz Edirne'ye giderek evvela bedel-i nakdiye verdiğini [bedelli askerlik] ardından da orduya gönüllü

---

[903] *Tasvir-i Efkâr*, 23 Teşrin-i Sani 1328 [6 Aralık 1912], Nu: 610, s. 3; *Tasvir-i Efkâr*, Cemal Bey'in hastalığı sebebiyle cephedeki görevini bırakarak tedavi için İstanbul'a avdet ettiğini haber yapmıştır. bk. *Tasvir-i Efkâr*, 6 Teşrin-i Sâni 1328 [19 Kasım 1912], Nu: 593, s. 3.

[904] *Tasvir-i Efkâr*, 11 Teşrin-i Sani 1328 [24 Kasım 1912], Nu: 598, s. 3; Kerimi'nin ifadesine göre Sait Halim Paşa'nın evi de İttihâdçılar orada darbe için silahlı hazırlık yapıyorlar, iddiasıyla baskına maruz kalmıştır. Hâlbuki Sait Halim Paşa, İstanbul'daki muhacirler ve yaralı askerlere yardım ve iane yapmaktaydı. bk. Kerimi, *İstanbul Mektupları*, s. 29.

[905] *Alemdar*, 1 Teşrin-i Sani 1328 [14 Kasım 1912], Nu: 93-158, s. 2; *İkdam*, 1 Teşrin-i Sani 1328 [14 Kasım 1912], Nu: 5652, s. 5; *Teşrih* gazetesinin 24 Ekim 1912 tarihli bir haberinde de Talât Bey'in bedelli askerlik akabinde Edirne'de gönüllü asker olarak görev aldığı belirtilmektedir. Ayrıca II. Ordu'da bekası caiz görülmediğinden İdâre-i Askeriye tarafından Edirne'den ihraç edildiği ifade edilmektedir. bk. *Teşrih*, 11 Teşrin-i Evvel 1328 [24 Ekim 1912], Nu: 138-72, s. 2.

[906] *Alemdar*, 5 Teşrin-i Sani 1328 [18 Kasım 1912], Nu: 97-162, s. 3; *Teşrih* gazetesi de *Metanet* gazetesine dayanarak Talât Bey'in Kırkkilise hadisesi sebebiyle tevkif edildiğini haber yapmıştır. bk. *Teşrih*, 20 Teşrin-i Evvel 1328 [2 Kasım 1912], Nu: 146-81, s. 3; Yine *Alemdar* gazetesinde çıkan bir haberde suret-i haktan gözükerek halkı iğfal eden ve meşrutiyet idaresini bir çete şekline sokmak isteyen Edirneli Talât Bey'in firar ettiği belirtilmektedir. Burada Edirne sâbık mebusu ifadesi kullanılmamaktadır fakat ihtimal ki burada mevzubahis olan kişi İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin lideri Talât Bey'dir. İlgili haber için bk. *Alemdar*, 17 Teşrin-i Sani 1328 [30 Kasım 1912], Nu: 108-218, s. 3.

nefer yazıldığını, şimdi ise mezun olarak İstanbul'a avdet ettiğini belirtti.[907] Talât Bey de 19 Kasım 1912'de *Tasvir-i Efkâr* gazetesine bir tekzip yazısı göndererek hakkındaki iddiaları yalanladı. Talât Bey'in tekzip yazısı şöyledir:

> "Ba'zı gazeteler tevkîfimden, firârımdan bahsediyorlar. Aylardan beri bu gibi neşriyâtı tekzîbden usandım. Ne çâre ki birtakım bed-hâhlar iftirâdan usanmıyorlar. Bugüne kadar hiçbir sebeble hükûmet tarafından da'vet edilmedim. Hiçbir yere gitmedim. Ricâ ederim, bir def'a dahâ şu neşriyât-ı sefîleyi tekzîbe himmet buyurunuz."[908]

Tekziplere rağmen Talât Bey'in kaçtığı haberi sık sık dolandı durdu; ancak Talât Bey herhangi bir yere firar etmemişti. Nitekim 13 Aralık 1912'de Taksim'de görülmüş hatta polisler tarafından tevkif edilmiş fakat herhangi bir suç isnat edilemediğinden serbest bırakılmıştı.[909]

Divân-ı Harb-i Örfî tarafından gerçekleştirilen tevkiflere Edirne sâbık mebusu Talât Bey, Cemal Bey ve Sait Halim Paşa gibi İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen isimlerinin dâhil edilmesi, tevkiflerdeki maksadın İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ni boğmak olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu tevkifler münasebetiyle Kamil Paşa, İttihâdçılar tarafından ciddî şekilde eleştirildi. Çünkü Paşa, düşmanla mücadele edilirken iç politikada takip ettiği siyaset ile adeta dâhilde de bir cephe açmıştı. Tevkiflere yönelik tepkiler artınca Kamil Paşa, İttihâdçılara yönelik tevkifler hususunu değerlendirmek üzere Dâhiliye Nazırı Ahmet Reşit Bey ve Divân-ı Harb-i Örfî reisi Arif Paşa ile 24 Kasım 1912 tarihinde bir görüşme gerçekleştirdi. Bu görüşmede İttihâdçılara yönelik tevkifler masaya yatırıldı ve kamuoyuna yönelik bir beyanname yayımlanması gerektiği hususunda fikir birliğine varıldı.[910] Netice itibariyle İdâre-i Örfiyye, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne yönelik gerçekleştirdiği tevkifata dair bir beyanname yayınladı. Divân-ı Harb-i Örfî'nin bu beyannamesinde, 7 Ekim 1912 pazartesi günü "harp isteriz" diye Bâbıâli'ye yürüyen İttihâd ve Terakki Cemiyeti erkânı ve murahhasları ve sivil kıyafetli ümera ve zabitandan pek çok kimsenin; hükûmete yönelik "memleketi sattınız" ifadelerini kullandıkları,

---

[907] *Tasvir-i Efkâr*, 2 Teşrin-i Sani 1328 [15 Kasım 1912], Nu: 589, s. 2; Mustafa Hayri Efendi, günlüklerinde, Talât Bey ile 5 Ekim 1912'de görüştüğünü ve kendisine "evvela bedel vereceğini sonra gönüllü yazılacağını" söylediğini belirtmektedir. bk. *Mustafa Hayri Efendi'nin Günlükleri*, s. 192.

[908] *Tasvir-i Efkâr*, 7 Teşrin-i Sani 1328 [20 Kasım 1912], Nu: 594, s. 3.

[909] *Sabah*, 1 Kanun-ı Evvel 1328 [14 Aralık 1912], Nu: 8347, s. 3.

[910] *Tasvir-i Efkâr*, 12 Teşrin-i Sani 1328 [25 Kasım 1912], Nu: 599, s. 3; Arif Paşa, Divân-ı Harb-i Örfî Riyaseti'ne tayin edildiğinde de Kamil Paşa ve Dâhiliye Nazırı Ahmet Reşit Bey ile bir görüşme gerçekleştirmişti. bk. *Alemdar*, 4 Teşrin-i Sani 1328 [17 Kasım 1912], Nu: 96-161, s. 4; *Tasvir-i Efkâr*, 5 Teşrin-i Sani 1328 [18 Kasım 1912], Nu: 592, s. 3; Kansu'nun *The Manchester Guardian* gazetesine dayanarak verdiği bilgiye göre Divân-ı Harb-i Örfî'nin bütün üyeleri Halaskâr Zabitan Grubu'ndan subaylardı. bk. Kansu, *Rejim ve İktidar Mücadelesi*, s. 455.

ayrıca bazı kimselerin askerler içerisinde "hükûmet memleketi satıyor, harb etmeyiniz" diyerek askerlerin maneviyatlarını bozarak tahrik ettikleri, yine Cemiyet'in ileri gelen murahhaslarından ismi belirtilmeyen birinin tevkif edildiği ve Cemiyet'in hükûmet üyelerine yönelik suikast hazırlığı içerisinde olduğu iddiasına yer verildi. Devamla da

> "Sırf menâfi'-i şahsiye sevkiyle düşman ordusunun pâyitaht önünde bulunduğu bir sırada ma'âzallah te'âli-i hükûmet-i Osmaniyenin bekâsını tehlikeye ilkâ edecek teşebbüsât-ı hâinâneye cür'etle maznûn olunanların hakkında müsâmahakârâne ve memleketin selâmetine ve dahâ doğrusu hayât memâtına ta'alluk eden bu misüllü mesâil-i mühimmede müterediddâne hareket 'aynı cinâyet ve ihânet olacağı şübheden berî bulunduğundan işbu tertîbât ve teşebbüsâtda te'sîr ve müşâreketleri [ortaklıkları] olması maznûn bulunanlar hükûmet-i askeriyece bir tedbîr-i ibtidâî olarak taht-ı tevkîfe alınmışlardır."

denildi. Divân-ı Harb-i Örfî, İttihâd ve Terakki Cemiyeti mensuplarına yönelik gerçekleştirilen tevkiflerin ciddî tepki ile karşılandığını bildiği içindir ki, tepkileri bir nebze de olsa azaltabilmek için beyannamede, Divân-ı Harb-i Örfînin şahsî hesaplar ve ihtiras ile hareket etmediğini, hedefinin memleketin selamet, asayiş ve emniyetini temin olduğunu, "İttihâdçılar tevkif ediliyor" yolunda verilen haberlerin maksatlı olduğunu vurgulama gereğini duydu.[911] Divân-ı Harb-i Örfî'nin tevkifler hakkındaki bu açıklaması, muhtemelen hükûmet çevreleri tarafından 10 Kasım 1912 tarihi itibariyle İngiliz Büyükelçisi Sir Gerard Lowther'e verilen bilgi ile de örtüşmektedir. Lowther'e aktarılan bilgiye göre İttihâdçılar, Sultan Mehmet Reşat'a baskı yaparak Çatalca Hattı'na kadar geri çekilmiş olan ordunun başına Mahmut Şevket Paşa'yı geçirtmek; bu gerçekleşince de 31 Mart Vak'ası'nda olduğu gibi ordu ile birlikte İstanbul'a yürüyerek iktidarı ele geçirmek; akabinde de cumhuriyeti ilân etmek istemektedirler. Lowther, kendisine aktarılan bu bilgiye itimat etmedi; 24 Kasım 1912 tarihli raporunda bu hususstaki görüşlerini Londra'ya aktardı. Buna göre; tevkiflerin amacı, hükûmet tebdili yönündeki komploları bozmak değil Balkan hükûmetleri ile yapılacak barış görüşmeleri sırasında İttihâdçılardan gelebilecek tehditlerin önüne geçmek, İttihâdçıları etkisiz hâle getirerek Kamil Paşa Hükûmeti'nin elini güçlendirmektir.[912]

---

[911] *İkdam*, 13 Teşrin-i Sani 1328 [26 Kasım 1912], Nu: 5664, s. 1; *Tasvir-i Efkâr*, 13 Teşrin-i Sani 1328 [26 Kasım 1912], Nu: 600, s. 3; Kerimi, İttihâdçılara yöneltilen bu isnatları belirttikten sonra şöyle demektedir: "Bu isnadın ne kadar esaslı olduğunu biz muhakeme edecek değiliz. Fakat bunların hiçbirisi Türkiye'nin bugünkü duruma düşmesine sebep olmuş olamazlar. Bu kadar mütefekkir ve muktedir insanın küreğe mahkûm edildiğini hapishanelere doldurulduğunu varsayalım, bu Türkiye'nin kurtulmasını mı sağlayacak? Elbette hayır!" bk. Kerimi, *İstanbul Mektupları*, s. 47.

[912] Kansu, *Rejim ve İktidar Mücadelesi*, s. 454.

Divân-ı Harb-i Örfî, zanlıları, Bâbıâli yürüyüşü ve harpte askerleri tahrik ve hükûmeti tebdile çalışmak gibi mevzular çerçevesinde sorguladı ve yaklaşık iki ay süren muhakeme neticesinde "Bâbıâliye ve hükûmet aleyhine tecâvüzât-ı hâinâne" ile suçlanan seksen şahsı, delile dayalı olarak değil de idarî olarak Osmanlı hudutları dâhilinde münasip bir mahalle sürgün ile tecziye etti.[913] Süleyman Nazif'in verdiği bilgiye göre Arif Paşa'nın başında bulunduğu Divân-ı Harb-i Örfî, sual ve isticvaba gerek görmeyerek üçer kuruş yevmiye –aylık kuruş- ile Konya'ya menfî olarak gönderilmelerini uygun gördü.[914] Divân-ı Harb-i Örfî'nin delillere dayalı olarak değil de idarî olarak böylesi kararlara imza atması Sadrazam Kamil Paşa ve Heyet-i Vükela tarafından da münasip görülmedi. Kamil Paşa, Harbiye Nezareti'ne yazdığı bir yazıda durum üzerine değerlendirmeler yaptı. Hadisenin Heyet-i Vükela'da da değerlendirildiğini belirterek Divân-ı Harb-i Örfî'nin idarî karar almasının usule muvafık olmadığını bildirdi. Yine zanlıların, usulünce yeniden muhakeme edilerek suçları sabit görülenlerin kanunlar dâhilinde cezalandırılmalarını, haklarında herhangi bir delil tespit edilemeyenlerin ise hızlı bir şekilde serbest bırakılmaları gerektiğini ifade etti.[915] Akabinde de Divân-ı Harb-i Örfî'de değişikliğe

---

[913] *BOA., BEO*., 4120/308951 [14 Teşrin-i Sani 1328, 15 Teşrin-i Sani 1328 ve 21 Teşrin-i Sani 1328 tarihli belge]; *BOA., MV*., 171/64 [Teşrin-i Sani 1328 tarihli belge]; *BOA., DH. SYS*., 55-2/91 [15 Teşrin-i Sani 1328 tarihli belge]; Aktar, *Öğrenci Olayları*, s. 142; Kerimi, İstanbul Mektupları'nda Ahmet Ağayef'le hapishanede görüştüğünü ifade etmektedir. Ağayef'in kendisine şöyle dediğini aktarmaktadır: "Bizi buraya atan, vatan ve millete muhabbet ve sadakatimizdir. İctihadımızın doğru mu yanlış mı olduğu sonra görülür. Doğru ortaya çıkar." bk. Kerimi, *İstanbul Mektupları*, s. 46; Harpte askerleri tahrik noktasında suçlanan isimlerin başında Talât Bey gelmektedir. Gönüllü asker yazılmış ve vazifesini ifa etmiştir. Fakat muhalifleri, Talât Bey'in askerleri kışkırtmak için orduya katıldığını iddia etmişlerdir. Örneğin Mehmet Selâhattin Bey Talât Bey'in bu maksatla gönüllü olduğunu söylemekte ve şöyle demektedir: "Bundan maksad-ı yegâneleri ordu kumandan ve zabitanını Cemiyet-i İttihadiye'nin amâlinden inhiraf ettirmemek ve Cemiyete mensub olmayanlarını da orduda mevcudiyetini göstererek tehdid etmek idi." bk. Mehmet Selâhattin, *Bildiklerim*, s. 51; Rıza Nur Bey de hatıralarında Talât Bey ve arkadaşlarının ordu içerisinde olumsuz propagandalar yaptıklarını iddia etmektedir. bk. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, s. 385, 391; Süleyman Nazif, *Yıkılan Müessese* adlı eserinde bu durumu değerlendirmektedir. Nazif, Talât Bey'in orduya katılması ile bir sürü dedikodunun ortaya çıktığını belirtmekte, Talât Bey'in Çüruksulu Mahmut Bey'in kumanda ettiği kolorduya katıldığını ifade etmektedir. Eğer Talât Bey, askerleri tahrik etti ise kolordunun intizamının bozulması gerektiğini fakat bu kolordunun en muntazam kolordu olarak mücadele ettiğini vurgulamaktadır. Bu değerlendirme için bk. Süleyman Nazif, *Yıkılan Müessese*, İlhami-Fevzi Matb., İstanbul 1927, s. 19-20.

[914] Süleyman Nazif, *Yıkılan Müessese*, s. 28; Aynı bilgi İrtem'in eserinde de mevcuttur. bk. İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye*, s. 377; Hüseyin Kazım Kadri Bey'in eserinde ise Diyarbakır'a sürgün edilmek istendikleri belirtilmektedir. bk. Hüseyin Kazım Kadri, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, yay. haz. İsmail Kara, 2. bs., Dergâh Yay., İstanbul 2000, s. 135; Mustafa Hayri Efendi, günlüklerinde, seksene yakın kişi ile firar eden veya saklanan yüz elliyi aşkın kişinin sürgünü hakkında karar alındığını ifade etmektedir. bk. *Mustafa Hayri Efendi'nin Günlükleri*, s. 229.

[915] Aktar, *Öğrenci Olayları*, s. 142-143; Divân-ı Harb-i Örfî'nin sürgün kararlarının Heyet-i Vükela'da uygun görülmediği hususunda belge için bk. *BOA., MV*., 171/64 [Teşrin-i Sani 1328 tarihli belge]; *BOA., BEO*., 4120/308951 [14 Teşrin-i Sani 1328, 15 Teşrin-i Sani 1328 ve 21 Teşrin-i Sani 1328 tarihli belge]; *Tasvir-i Efkâr*'daki bir haberde, Kamil Paşa'nın Divân-ı Harb-i Örfî'ye bir emirname göndererek suçlu olduklarına dair delil olmayanların serbest bırakılmasını talep ettiği ifade edilmektedir. bk. *Tasvir-i Efkâr*, 24 Teşrin-i Sani 1328 [7 Aralık 1912], Nu: 611, s. 3; Süleyman Nazif, bu sürgün kararının arkasında Dâhiliye Nazırı Ahmet Reşit Bey'in olduğunu söylemekte, ne kadar ısrar etti ise de Harbiye Nazırı Nazım Paşa'ya Divân-ı Harb-i Örfî kararlarını tasdik ettiremediğini, ifade etmektedir. bk. Süleyman Nazif, *Yıkılan Müessese*, s. 28; Mustafa Hayri Efendi de

gidildi; reisliğe İsmail Kami Paşa, azalıklara ise Miralay Lütfi, Miralay İhsan, Kaymakam Hurşit, Binbaşı Re'fet ve süvari binbaşısı Mustafa Reşit Beyler getirildi.[916] Divân-ı Harb-i Örfî'deki bu değişiklik sonrasında masumiyetlerine kanaat getirilen İttihâdçılar birer birer tahliye edilmeye başlandılar.[917] Gerçekleştirilen bu tahliyelerde, Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın etkisi vardır.[918] Zira Nazım Paşa'nın bu süreçte İttihâd ve Terakki Cemiyeti ile farklı ilişkiler içerisinde olduğu bilinmektedir. Nazım Paşa'nın etkisi, kamuoyunun, özellikle de İttihâdçıların tepkileri neticesinde, Divân-ı Harb-i Örfî tarafından tevkif edilen Hallaçyan ve Selanik sâbık valisi Hüseyin Kazım Efendiler ile İzmir sâbık valisi Celal, Nafia Nezareti Kalem-i Mahsus Müdür Muavini Selahaddin ve Selanik sâbık posta müdürü Hamdi Beyler tahliye edildiler.[919] Aradan birkaç gün geçtikten sonra 11 Aralık 1912'de Dâhiliye sâbık nazırı Hacı Adil, Maarif sâbık nazırı Emrullah, muharririnden Hüseyin Kami, muharririnden Fazıl Reşit, Üçüncü Belediye Dairesi Müdürü Rıfat ve Sekizinci Belediye Dairesi Müdürü Rıza Beyler ile Evkaf sâbık nazırı Hayri, Selanik sâbık mebusu Karasu, Bolu sâbık mebusu Habip, Siverek sâbık mebusu İsmail Hakkı, Karesi sâbık mebusu Galip, Bursa sâbık mebusu Rıza, muharririnden Ahmet Ağayef ve Sekizinci Belediye Dairesi Başkâtibi Sırrı Efendiler kefaletle serbest bırakıldılar.[920] Yine devam eden günlerde de tahliyeler gerçekleşti; suçlu olduklarına dair herhangi bir delil elde edilemeyen Trabzon sâbık valisi Süleyman Nazif, Posta ve Telgraf Nezareti Merkez Müdürü Sadık ve Maden Kalemi sâbık mümeyyizlerinden Sabri Beyler ile Mekteb-i Hukuk talebesinden Hikmet ve Hasan Tahsin Efendiler gibi isimler de tahliye edildiler.[921] 13 Aralık 1912 itibariyle *Tanin* gazetesi

---

günlüklerinde, Hariciye Nazırı Noradunkyan Efendi'nin "Böyle mahkemesiz bu kadar kişinin idareten sürgün edilmesini tasvip eden Heyet-i Vükela arasında durmam benim siyasî hayatımı mahveder, istifa ederim" dediğini hapisteyken duyduklarını belirtmektedir. bk. *Mustafa Hayri Efendi'nin Günlükleri*, s. 229.

[916] *Alemdar*, 25 Teşrin-i Sani 1328 [8 Aralık 1912], Nu: 117-226, s. 1; Divân-ı Harb-i Örfî reisi ve azaları değiştirildikten sonra Halaskâr Zabitan Grubu'nun başında olan Ferit Paşa da Kamil Paşa Hükûmeti tarafından Trablus Şam'a sürüldü. bk. Kansu, *Rejim ve İktidar Mücadelesi*, s. 503.

[917] *Tasvir-i Efkâr* gazetesi Bâbıâli yürüyüşü münasebetiyle tevkif edilenlerin tahliye edilecekleri haberini aldıklarını yazdı. bk. *Tasvir-i Efkâr*, 23 Teşrin-i Sani 1328 [6 Aralık 1912], Nu: 610, s. 3; Süleyman Nazif, İsmail Kami Paşa'nın Divân-ı Harb-i Örfî riyasetine getirilmesiyle birlikte kırk sekiz saat içerisinde tutukluların tahliye edildiklerini belirtmektedir. Tahliyelerde, Talât ve Nazım Beylerin Nazım Paşa'ya sadaret tekliflerinin etkili olmuş olabileceğini de vurgulamaktadır. bk. Süleyman Nazif, *Yıkılan Müessese*, s. 28-29.

[918] Ahmet Reşit Bey, tahliye hususunda Harbiye Nazırı Nazım Paşa'yı eleştirmekte ve "genel af ilan eder gibi, tevkifhanenin kapılarını açarak zanlıların hepsini salıverdi." demektedir. bk. Rey, *Gördüklerim*, s. 241; Cavit Bey de günlüklerinde bu tahliye mevzuunu ele almakta ve Nazım Paşa'nın muhtemelen ordudaki zabitanın tazyikiyle tahliye cihetine yöneldiğini, Divân-ı Harb-i Örfî üyelerini değiştirmek suretiyle de tahliyeleri gerçekleştirdiğini ifade etmektedir. bk. Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, c.1, s. 534.

[919] *Tanzimat*, 24 Teşrin-i Sani 1328 [7 Aralık 1912], Nu: 388, s. 3-4; *Tasvir-i Efkâr*, 24 Teşrin-i Sani 1328 [7 Aralık 1912], Nu: 611, s. 3; Kerimi, *İstanbul Mektupları*, s. 61.

[920] *Tanzimat*, 26 Teşrin-i Sani 1328 [9 Aralık 1912], Nu: 390, s. 4; *Tasvir-i Efkâr*, 26 Teşrin-i Sani 1328 [9 Aralık 1912], Nu: 613, s. 2.

[921] *Tanzimat*, 29 Teşrin-i Sani 1328 [12 Aralık 1912], Nu: 393, s. 4; *Tasvir-i Efkâr*, 29 Teşrin-i Sani 1328 [12 Aralık 1912], Nu: 616, s. 3; *Tasvir-i Efkâr*, 28 Teşrin-i Sani 1328 [11 Aralık 1912], Nu: 615, s. 3.

muharriri Aka Gündüz (Enis Avni Bey), *Tanin* muharriri Cemil Hakkı Bey ve *Tercüman* gazetesi sâbık sermuharriri Hüseyin Kazım Efendi'nin de yer aldığı az sayıda tutuklu kalmıştı.[922] Nitekim bu isimler de takip eden günlerde tahliye edildiler.[923] Tevkif edilen bütün isimlerin delil ve emare bulunamadığı için tahliye edilmeleri, davanın siyasî saiklerle açıldığı ve İttihâdçılara siyasî bir gözdağı niteliğinde olduğunun da göstergesidir. Nitekim siyasî saiklerle tevkif edilip herhangi bir suç isnat edilemeyen İttihâdçılardan bazıları kendileri hakkında tahkikat icra eden Polis müdürü Vasıf ve Kısm-ı Siyasî Müdürü Muhip Beyler haklarında gayri meşru bir şekilde alıkonuldukları gerekçesiyle davalar açtılar.[924] İttihâdçılara yönelik tevkiflerin ve sonrasında tahliyelerin yanında *devr-i sâbık* adamı Fehim Paşa'nın mensuplarından Süreyya Efendi de Sivas'a sürgün ile cezalandırılarak menfâsına ulaştırılmak üzere polis müdüriyetine gönderildi.[925]

Takibat ve tevkiflerin başladığı dönemde İstanbul'da bulunmanın mahzurlu ve tevkifin kaçınılmaz olduğunu düşünen bazı İttihâdçılar memleketten firar ettiler. Örneğin İttihâd ve Terakki Heyet-i Merkeziyesi azasından ve Samatya Kulübü reisi Selanikli Sarı Salim Efendi firar etti.[926] Yine İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin önemli isimlerinden Cavit, Babanzade İsmail Hakkı ve Hüseyin Cahit Beyler gibi isimler de Avrupa'ya firar ettiler.[927]

İttihâd ve Terakki Cemiyeti mensuplarına yönelik gerçekleştirilen tevkifler matbuatın da gündeminde oldu; mevzu hakkında muhtelif değerlendirmeler yapıldı. Örneğin *Tasvir-i Efkâr* gazetesi, başta kendi muharriri Süleyman Nazif Bey olmak üzere gerçekleştirilen tevkifler hakkında "Vicdanımıza hâkim olarak ihtiyâr-ı sükût ediyorduk. Çünkü selâmet-i 'umûmiye hesâbına selâmet-i eşhâs ile uğraşacak hâl ve zamânda olmadığımızı gözümüzle görüyor,

---

[922] *Tanzimat*, 30 Teşrin-i Sani 1328 [13 Aralık 1912], Nu: 394, s. 4; Divân-ı Harb-i Örfî toplantısı yapılamadığı için de tahliyelerin mümkün olamadığı oldu. Nitekim *Tasvir-i Efkâr* gazetesi 13 Aralık 1912'de Divân-ı Harb-i Örfî toplanamadığı için siyasî tutuklular için herhangi bir şey yapılamadığı ve tahliyelerinin bu sebepten mümkün olamadığını yazmıştır. bk. *Tasvir-i Efkâr*, 1 Kanun-ı Evvel 1328 [14 Aralık 1912], Nu: 618, s. 4.

[923] Muharrir Hüseyin Kazım ve Darülfünun idare memuru Şevki Beyler ile Fatih hocalarından Mehmet Ali, Ortaköy İmamı Hafız Şükrü ve merkez memuru Samuel Efendiler bazı arkadaşlarıyla birlikte tahliye edildiler. bk. *Tasvir-i Efkâr*, 30 Teşrin-i Sani 1328 [13 Aralık 1912], Nu: 617, s. 3; 25 Ocak 1913 tarihli *Sabah* gazetesindeki bir habere bakılırsa nümayiş çerçevesinde tevkif edilenlerden Enis Avni Bey, Aydın sâbık mebusu Ubeydullah Efendi ve Cemil Hakkı Bey Bâbıâli Baskını sonrasına kadar tutuklu kalmışlardır. Zira ilgili tarihteki haberde bu kişilerin serbest bırakıldıkları bilgisi yer almaktadır. bk. *Sabah*, 12 Kanun-ı Sani 1328 [25 Ocak 1913], Nu: 8389, s. 3.

[924] *Tasvir-i Efkâr*, 7 Kanun-ı Evvel 1328 [20 Aralık 1912], Nu: 622, s. 4; Fatih Kerimi, İttihâdçılara yönelik girişilen tevkifler nihayetinde tahliyeler gerçekleşince tahliye edilenlerle görüşmüştür. Kerimi, tahliye edilenlerin, kendilerine herhangi bir soru dahi sorulmadığını, ifade ettiklerini belirtmektedir. bk. Kerimi, *İstanbul Mektupları*, s. 82-83.

[925] *Tanzimat*, 25 Teşrin-i Sani 1328 [8 Aralık 1912], Nu: 389, s. 4.

[926] *Alemdar*, 6 Teşrin-i Sani 1328 [19 Kasım 1912], Nu: 98-163, s. 3.

[927] *Alemdar*, 5 Teşrin-i Sani 1328 [18 Kasım 1912], Nu: 97-162, s. 3; *Alemdar*, 4 Teşrin-i Sani 1328 [17 Kasım 1912], Nu: 96-161, s. 4; *Alemdar*, 4 Teşrin-i Sani 1328 [17 Kasım 1912], Nu: 96-161, s. 3; Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, c. I, s. 518, 524; Akşin, *Jön Türkler*, s. 342; Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 144; Avrupa'ya firar meselesi Talât Bey'in de dâhil olduğu bir görüşmede gündeme gelince Talât Bey "Saklanmaya evet, ama yurt dışına kaçmaya hayır" şeklinde cevap vermiştir. bk. Çavdar, *Talât Paşa*, s. 239.

vicdânımızla takdîr ediyorduk." diyerek nazik dönem itibariyle sessiz kalındığı fakat işin çığırından çıktığını, tevkif edilen kimselerin vatanperverliklerinden şüphe duyulamayacağını ifade etti.[928] Ebuzziya Tevfik Bey de "Tevkîfât-ı Siyâsiye Mes'elesi" başlıklı bir makale ile mevzu hakkında fikirlerini beyan etti. Ebuzziya Tevfik Bey bu makalesinde, Bâbıâli yürüyüşünü değerlendirmekte ve Divân-ı Harb-i Örfî beyannamesinin yürüyüşe yüklediği anlamın temelsiz olduğunu vurgulamakta, İttihâdçı liderlerin mitingte yer aldığı ve "memleketi satdınız" tezahüratları yaptıkları yönündeki açıklamalar hakkında ise malumat sahibi olmadığını, lakin hadise ile ilgili tevkiflerin vukuu tarihinden bir-iki ay sonra gerçekleştirilmesinin hikmet ve manasının ne olduğunu anlayamadığını ifade etmektedir. Ayrıca Ebuzziya Tevfik, Divân-ı Harb-i Örfî'nin; İttihâdçıların, hükûmete yönelik saldırı, askeri tahrik ve sair girişimlerin içerisinde olduğu iddiasını da mümkün görmemekte, İttihâdçılar içerisinde şu zor zamanda böyle "bir tek ferd bulunamaz i'tikâd"ında olduğunu belirtmekte, Divân-ı Harb-i Örfî Reisi İsmail Kami Paşa'nın adalet ve hamiyetinden zerre şüphe duymadığını ilave etmekte, Divân-ı Harb-i Örfî'nin beyannamesinde de belirttiği üzere ihtiras ve tarafgirlikten uzak bir şekilde muhakeme işlemlerini yürütmesi gerektiğini vurgulamaktadır.[929]

Tevkifat meselesini ele alan muharrirlerden birisi de İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin muhaliflerinden Lütfi Fikri Bey'dir. Lütfi Fikri Bey, "Tevkifât Mes'elesi" başlıklı makalesinde, Balkan Harbi çetin bir şekilde devam ederken dâhilde gerçekleşen tevkiflerin zihinleri belki muharebe kadar kurcaladığını belirterek tevkif edilenlerin ailelerinin ve tevkifine sebep olan hükûmetin mevzu ile alakadar olmasını gayet normal görmekte, alakası olmayan şahısların ise tevkifatla meşguliyetlerini eleştirmekte, hükûmetin, bir an evvel suçluyu suçsuzdan tefrik ederek adaleti tam tesis etmesini istemektedir. "Çünkü 'adâletin te'ehhuru da bi'n-nefs 'adâletsizlik kadar ba'zı ahvâlde fenâdır." diyerek de İttihâdçılar gibi olunmamasını öğütlemektedir. Zira Lütfi Fikri Bey'e göre,

> "…Şimdiki hükûmet, İttihâd hükûmeti gibi ihtilâlci hükûmeti değil, memleketin bir ân evvel te'mîn-i sükûnu endîşesiyle hareket eder basîretli bir hükûmetdir. O, İttihâdçılar gibi mu'ârızlarını kahr ve tedmîre [mahvetmeye] tenezzül etmez. O memleketin selâmetini münhasıran kânundan, 'adâletden bekler."

[928] *Tasvir-i Efkâr*, 6 Teşrin-i Sani 1328 [19 Kasım 1912], Nu: 593, s. 1.
[929] Ebuzziya Tevfik, "Biraz da Dâhile Dâ'ir: Tevkîfât-ı Siyâsiye Mes'elesi", *Tasvir-i Efkâr*, 24 Teşrin-i Sani 1328 [7 Aralık 1912], Nu: 611, s. 1.

Ayrıca aldığı bilgiye göre Divân-ı Harb-i Örfî tarafından tevkif edilenlerin çoğunun serbest bırakılacağını da ilave ederek makalesini tamamlamaktadır.[930]

Lütfi Fikri Bey'in Kamil Paşa Hükûmeti'nin İttihâd hükûmeti gibi ihtilalci bir hükûmet olmadığı, adaletle davranacak basiretli bir hükûmet olduğunu ifade etmesinin gerçekle örtüşür bir yanı yoktur. Zira Kamil Paşa Hükûmeti'nin de doğuşuna sebep olan Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti'nin göreve nasıl geldiği, daha doğrusu Halaskâr Zabitan Grubunun darbesi/müdahalesi sonucu gel(e)bildiği açıktır. İttihâdçıları adaletsizlikle suçlayanların bu dönemde kendilerinin tavırlarının da adaletle bağdaştığı çok söylenemez. Yine adeta cadı avının devam ettiği, muhaliflerin sindirilmesine çalışıldığı görülmektedir.

Tevkifler hakkında önemli bir değerlendirme de Cavit Bey tarafından yapılmaktadır. Cavit Bey, arkadaşlarının tevkifinden duyduğu üzüntüyü dile getirdikten sonra tevkif gerekçelerinin temelsiz ve yalan olduğunu vurgulamakta, hükûmetin ülkedeki sıkıntıların mesuliyetini üstlenmek yerine İttihâd ve Terakki Cemiyeti üzerine atarak kendini kurtarmaya çalıştığını ifade etmektedir. Özellikle, İttihâdçıların, ihtilal çıkarmak ve hükûmeti düşürmek fikrinde oldukları yönündeki propagandaları sert bir şekilde eleştirmekte ve bu hususta şunları söylemektedir:

> "Eğer İttihad ve Terakkî ihtilâl çıkarmak veyâ o nümayişi ihtilâle tebdîl eylemek isteseydi buna mukavemet edecek kuvvetleri yoktu. Fakat İttihad ve Terakkî namuskâr davrandı, fazilet gösterdi. Memleketi böyle bir zamanda hükümetsiz bırakmak istemeyerek bütün samimiyeti ile hükûmete müzahir oldu. Mukabilinde aldığı mükafat!"[931]

İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne yönelik baskıların arttığı böylesi bir ortamda, Dâhiliye Nazırı Ahmet Reşit Bey, Kamil Paşa'nın da desteğiyle, Balkan Harbi sonuçlanıncaya kadar, cemiyet ve grupların tamamının kapatılmasını ve bazı elebaşlarının da İdâre-i Örfiyye mıntıkası haricine sürgün edilmeleri, fesada çalışanların idareten ve seri olarak cezalandırılmaları hususunda muvakkat bir kanun çıkartılmasını teklif etti fakat Harbiye Nazırı, Hariciye Nazırı ve Şeyhülislam gibi hükûmet azalarından bazılarının çekimser kalmalarının neticesi olarak böyle bir muvakkat kanunun yapılması mümkün olmadı.[932] Yine Ahmet Reşit Bey, Heyet-i Vükela'ya, İttihâd ve Terakki kulüplerinin kapatılarak Cemiyet merkezinin aranması teklifinde de bulundu.

---

[930] Lütfi Fikri, "Tevkîfât Mes'elesi", *Tanzimat*, 22 Teşrin-i Sani 1328 [5 Aralık 1912], Nu: 386, s. 1.
[931] Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, c. I, s. 528-529.
[932] Rey, *Gördüklerim*, s. 264-265.

Teklif, İttihâd ve Terakki Cemiyeti merkezinin aranması hariç tutulmak üzere kabul edildi. Bunun üzerine Ahmet Reşit Bey, derhal vilayetlere, 15 Ocak 1913'te, İttihâd ve Terakki Cemiyeti kulüplerinin arandıktan sonra kapatılması, aramalarda ele geçirilen evrakın da mühürlenerek nezarete gönderilmesi emrini gönderdi. Nitekim bu emir gereğince İttihâd ve Terakki Cemiyeti kulüplerinde aramalar gerçekleştirildi ve bu kulüpler kapatıldı. İttihâdçılar, muhtemeldir ki Dâhiliye Nazırı Ahmet Reşit Bey'den gelebilecek tehlikeyi tahmin ettikleri için beş altısı hariç kulüpleri zaten kapatmışlardı.[933] İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin en katı muhaliflerinden olan Dâhiliye Nazırı Ahmet Reşit Bey, İttihâdçılarla mücadele hususunda Kamil Paşa Hükûmeti'nin işi ağırdan aldığını düşünmektedir. Hatta hükûmet azalarının kendisini desteklemediğini belirterek istifa da etmiş, ancak Kamil Paşa'nın gayretleriyle istifasını geri almıştı.[934]

Görüldüğü üzere, aşırı siyasileşmiş toplumu, en evvel birlik ve beraberlik gösterilmesi gerektiği düşünülen ya da birlik ve beraberliği kolaylaştıran zaman dilimleri olarak değerlendirilen harp dönemleri dahî biraya getirememiştir. Devlette güç sahibi olma mücadelesi Trablusgarp ve Balkan Harpleri döneminde de devam etmiştir. Tabii olarak siyasî mücadeleler, devletin harp siyaset/stratejisini de olumsuz etkilemiştir. Nitekim Fatih Kerimi'nin *İstanbul Mektupları*'nda, dönemin siyasî atmosferini yansıtması bakımından şu önemli ifadelere yer verilmektedir:

> "Burada Türkiye'nin bugünkü perişan duruma düşmesinin en büyük sebebinin parti ihtilafları olduğunu, Türk ordusunu Bulgarların değil Türklerin kendi aralarındaki çekişmelerin yendiğini düşünenler çok. Özellikle okur-yazar kesim böyle düşünüyor. Gerçekten parti ihtilafı o kadar ileri derecededir ki, söz gelişi şimdi İttihat ve Terakkiciler işbaşına gelince bütün düşman askerini hudutların dışına atacağı apaçık malum olsa bile, buna muhalif parti mensupları razı olmazlar. İttihat ve Terakkiciler vasıtasıyla kurtulmaktansa Balkan Islavları tarafından yutulmayı tercih ederler."[935]

---

[933] Rey, *Gördüklerim*, s. 273-274; Ahmed Hilmi, *Muhâlefetin İflâsı*, s. 5-6; Galip Vardar, hatıralarında, Ahmet Reşit Bey'in, 15 Ocak 1913 tarihli İttihâd ve Terakki kulüplerinin kapatılması yönündeki emrini verdiğinde Heyet-i Vükela'nın bu hususta nihaî karara varmadığını ifade etmekte, Reşit Bey'in arkadaşlarını bir emri vaki karşısında bıraktığını belirtmektedir. bk. Vardar, *İttihad ve Terakki*, s. 156-159; Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İttihâd ve Terakki kulüpleri kapatılmadan önce kendi kulüplerini kapatma kararı almıştı. Bu hadise Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın, kulüplere yönelik gerçekleştirilecek baskınlardan haberdar olduğunu akla getirmektedir. bk. Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, s. 206-207; Bâbıâli Baskını sonrasında durum değişecek, İttihâd ve Terakki kulüplerinin aranması ve evraklarına el konulmasına son verilecektir. Nitekim Dâhiliye Nezareti ile Sadaret arasındaki bir yazışmada, Kamil Paşa Hükûmeti'nin kulüplerin aranması yönündeki faaliyetlerinin meşrutiyete uygun olmadığı belirtilmektedir. bk. *BOA.*, *BEO*., 4138/310332 [15 Kanun-ı Sani 1328 ve 17 Kanun-ı Sani 1328 tarihli belgeler].

[934] Vardar, *İttihad ve Terakki*, s. 159-160.

[935] Kerimi, *İstanbul Mektupları*, s. 20-21; Hasan Amca da özeleştiri yapar şekilde iki tarafın da sert bir tavır içerisinde olduğunu şöyle ifade etmektedir: "Suçları birbirimize atmakla bir şey yapmış olduğumuzu sanıyorduk. Bir

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
BÂBIÂLİ BASKININDAN MÜTAREKEYE DEĞİN SÜRGÜNLER

3.1. Bâbıâli Baskını ve Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti'nin Kurulması

"Sevgili dostum, bugün ne olacağını bilmiyorum. Dün hükümetin Saray'da topladığı meclis, 60 memur ve ayân üyesi, oy birliğiyle bir karar aldılar (büyük bir bölümünün itirazlarına rağmen): harbden kaçınmak. Böylece kendi tedbirlerimi almaktan başka yapacak şeyim yok, yâni hükümeti düşürmek ve fikrimi yeni bir hükümete kabul ettirmek. Her şey şimdiden hazır."[936]

Enver Bey/23 Ocak 1913

Halaskâr Zabitan darbesi neticesinde iktidarı bırakarak muhalefete çekilmek zorunda kalan İttihâdçılar[937] gerek Ahmet Muhtar Paşa gerekse de Kamil Paşa hükûmetleri dönemlerinde baskılara maruz kaldılar. İttihâdçı hükûmet istifa etmek zorunda kaldığında Trablusgarp Harbi devam ediyordu; Ekim 1912'ye gelindiğinde de Balkan Harbi çıktı fakat harpler dahî Cemiyet muhaliflerindeki Cemiyet algısında bir yumuşama meydana getir(e)medi. Özellikle Balkan Harbi'nde birlik ve beraberliği sağlamak gayesiyle İttihâdçılarla da işbirliği içerisinde olunmaya çalışılabilirdi. Çünkü devlet hayatî bir tehlike ile Balkan coğrafyasının elden çıkması tehdidiyle karşı karşıya idi. Nitekim gerek Cemiyet, gerekse de muhalifleri böylesi zor bir dönemde birbirlerine yeterince adım at(a)madılar.[938]

---

muhalif: -Talat, askeri fesada vermiş… 'Harp etmeyin! Hem düşmanı teşvik ettiler, hem de sizi koyun gibi sürdüler.' Öteden bir İttihatçı: - Allah bin türlü belâsını versin o Nâzım Paşanın! Yetmiş bin usta askeri terhis etti, başımıza bu belâyı getirdi, iş danışıklı döğüşüklü kardeşim!'. Bu ve buna benzer oldukça alçakça birtakım isnatlarla kin ve husumeti bilemekten başka bir şey yapmış olmuyorduk." bk. Amca, *Doğmayan Hürriyet*, s. 261.

[936] Enver Bey'in baskın günü yazdığı mektup için bk. *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, s. 224.

[937] Fatih Kerimi, Sait Halim Paşa ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşmede Sait Halim Paşa, İttihâdçıların uzaklaştırılmalarında dış güçlerin etkisi olduğundan bahsetmiştir. Kerimi'nin Sait Halim Paşa ile mülakatından verdiği malumat şöyledir: Sait Halim Paşa -"Zaten malumunuzdur, düşmanlarımız ilk önce bütün güçlerini İttihat ve Terakki'yi yıkmaya sarfettiler. Bunun için dahilden ve hariçten her türlü vasıtaları hazırladılar. Nihayet onu yıktıktan sonra rahat bir nefes alıp memleketimize hücum ettiler. Hükümet İttihat ve Terakki'nin elinde olduğu müddetçe buna cesaret edebilmeleri mümkün değildi." bk. Kerimi, *İstanbul Mektupları*, s. 164.

[938] Ahmet Hilmi Bey de millet için ölüm kalım mücadelesi mesabesinde olan Balkan Harbi'nde hükûmetin fırkacılık yapmasını eleştirmekte ve bu fırkacılık yapmayı kabinenin iki büyük suikastından birincisi olarak dikkatlere sunmaktadır. Ordudaki bütün mühim vazife ve rütbelerin cemiyetin muhalifi olan subaylara verildiğini, İttihâdçı subaylara düşman gibi davranıldığını ve onlara güvenilmediğini belirtmektedir. bk. Ahmed Hilmi, *Muhâlefetin İflâsı*, s. 9-12; Aslında Cemiyet, gerek iktidar gerekse de muhalifler nezdinde –bahsedildiği üzere- zor zamanda birlik bağlamında birtakım teşebbüslerde bulunmuştu; ancak bu teşebbüsler, Cemiyet karşıtları tarafından samimi görülmemiş, netice itibariyle Cemiyet'le mücadeleye devam edilmiştir.

Balkan Harbi, siyasî çekişmelerin had safhada olduğu bir dönemde, iktidar-muhalefet, iki tarafın desteklediği bir harp olarak başladı. Çünkü iktidarı destekleyen ya da karşıtı olanlar "harp isteriz" sloganıyla nümayişler yapmışlardı. Bu nümayişlerde Balkan devletleriyle harpten kaçınmanın doğru olmayacağı dile getirilmişti.[939] Yine harbin başında siyasî atmosferi yumuşatmak ve muhaliflerle birliktelik sağlayabilmek gayesini matuf olarak cemiyet ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası arasında görüşmelerde yapılmıştı. Nitekim Talât Bey, memleketin asayişini temin, hükûmeti takviye ve huzursuzlukları ortadan kaldırmak amacıyla fırkaların birleşmesini teklif etmişti.[940] Fakat bu görüşmelerden herhangi bir sonuç çıkmadı. Siyasî çekişmeler hep had safhada oldu ve bu durum orduyu da olumsuz etkiledi; zabitanın aşırı siyasileşmesi cephedeki mücadeleyi zaafa uğratan bir gelişme oldu. Nitekim harp başlangıcının hemen akabinde mağlubiyet haberleri merkeze ulaşmaya başladı; çünkü Osmanlı ordusu düşman karşısında ciddî bir varlık gösterememişti. Ordunun düşman karşısında varlık gösteremeyişi ve mağlubiyet haberlerinin merkeze bir kor gibi düşmesi merkezdeki siyasî atmosferin de gerilmesine sebep oldu. İktidarın muhalifi olan İttihâdçılar, hükûmete yönelik sert eleştiriler yöneltmeye başladılar, hükûmet de zaten önünde bir engel olarak gördüğü İttihâdçılar üzerine gitmeye çalıştı. Harbin hemen öncesinde İttihâdçılar tarafından talebelerin de iştiraki ile harp isteriz nümayişi yapılmış ve akabinde bu nümayiş münasebetiyle tevkifler başlamıştı. Kamil Paşa Hükûmeti döneminde bu tevkifler daha da ileriye götürüldü. Çünkü Kamil Paşa Hükûmeti, harbin olumsuz neticesinin hükûmete yönelik eleştirilere ve karşı bir harekete dönüştürülmesinden çekinmekteydi. Kendilerinin iktidara gelişlerinin önünü açan Halaskâr Zabitan Grubu gibi bu sefer de İttihâdçıların bir müdahalesi olabilirdi. Böylesi bir tehdidin önüne geçmek gayesiyle, *harp isteriz* adıyla nümayiş yapmak ve bu nümayişte münasebetsiz sözler söylemek, gönüllü asker olarak orduya katılıp ordu içerisinde fesat telkinlerde bulunmak, hükûmeti tebdile çalışmak ve hükûmet üyelerine suikastlar tertip etmek vb. gerekçeler öne sürülerek pek çok kişi tevkif edildi. Tevkif ve sorgulamaların, harpte mücadele ederken kolera rahatsızlığına yakalanarak sedye ile İstanbul'a getirilen meşhur İttihâdçı Cemal Bey'e kadar uzanması –serbest bırakılsa da- elbette İttihâdçı vicdanları sızlatan ve hükûmete yönelik öfkeyi tetikleyen önemli bir gelişme oldu.

---

[939] Gerek İttihâd ve Terakki Cemiyeti gerekse de Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensupları harbi destekleyen mitingler tertip ettiler. İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin tertip ettiği Müzaheret [arka çıkma] Mitingi, İttihâdçılar ve Darülfünûn talebelerinin yoğun olarak katıldıkları Bâbıâli Nümayişi ve Hürriyet İtilaf Fırkası'nın tertip ettiği Müzaheret Mitingi hususunda tafsilat için bk. Aktar, *Öğrenci Olayları*, s. 84-95, 108-110; İttihâdçıların ve Darülfünun talebelerinin nümayişi için ayrıca bk. Mevlânzâde Rıfat, *Türkiye İnkılâbının İçyüzü*, s. 53-59.

[940] Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, c. I, s. 500, 504, 508; Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, s. 206-207.

Netice itibariyle tevkif edilen mühim İttihâdçılar, -önceki bölümde de bahsedildiği üzere- sorgulandılar ve Divân-ı Harb-i Örfî tarafından idarî bir karar ile münasip bir mahalle sürgün ile tecziye edildiler. Fakat bu karar, "Divân-ı Harb-i Örfî'nin idarî karar alma yetkisi yoktur" denilerek geri döndürüldü ve İttihâdçılarla da irtibat halinde olan Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın dahliyle Divân-ı Harb-i Örfî heyeti değiştirildi ve tevkif edilenler, deliller yetersiz bulunduğu gerekçesiyle tahliye edildiler.[941] Tahliye edilmiş olsalar da en alt düzeydeki temsilcilerinden, eski mebuslara hatta İttihâdçı lider Talât Bey'e kadar uzanan takibat, tevkif ve sorgulamalar, Cemiyet'i de hükûmete karşı hırçınlaştıran gelişmelerdendir. Nitekim Cemiyet de kendini koruma gayreti içerisinde olacak ve bir dizi teşebbüse girişecektir.

Bâbıâli Baskını'na giden süreçte Kamil Paşa Hükûmeti'nde Dâhiliye Nâzırlığı yapan Ahmet Reşit Bey'in de ayrıca etkisinin olduğu söylenebilir. O'nun giriştiği İttihâdçı avı, eğer bir şeyler yapılmazsa Cemiyet'in bütünüyle yok olabileceği endişesini doğurmuştur. Ahmet Reşit Bey'in hatıratı da Reşit Bey'in İttihâdçılara bakışının düşmanca olduğunun açık göstergesidir. Nitekim Reşit Bey, hatıratında, İttihâdçılara karşı mücadelede heyet-i vükelânın gerekli hassasiyeti göster(e)mediğini, eğer yerinde ve zamanında Cemiyet'e yönelik müdahaleler yapılabilseydi Bâbıâli Baskını'nın gerçekleştirilebilmesinin mümkün olamayacağını anlatmaktadır.[942] O yüzdendir ki Ahmet Reşit Bey'in İttihâdçılara yönelik katı tutumunun İttihâdçıları, baskın düşüncesinde birleştirmeye katkı sağladığı açıktır. Çünkü İttihâdçılar, eğer müdahale edilmezse, Edirne'nin kaybedileceği ve dahî Cemiyet'in bütünüyle yok olacağına kat'î olarak inanmaktadırlar.

Siyasî sürtüşmelerin had safhada olduğu bir dönemde, Kamil Paşa Hükûmeti'nin iktidardan uzaklaştırılmasına kat'î olarak kanaat getirmiş olan İttihâdçılar, bu çerçevede Harbiye Nazırı Nazım Paşa ile görüşmeler yaptılar. Örneğin, yukarıda da belirtildiği üzere İttihâdçılara yönelik tevkiflerin tahliyelerle neticelenmesinde Nazım Paşa'nın etkisi büyüktür. Nazım Paşa'nın İttihâdçılara yumuşak davranması hükûmet azaları tarafından da tepki ile karşılanmaktaydı.[943] Başta Ahmet Reşit Bey olmak üzere bazı hükûmet azaları Nazım Paşa'yı eleştirseler de Cemiyet-

---

[941] *BOA., MV*., 171/64 [Teşrin-i Sani 1328 tarihli belge]; *BOA., BEO*., 4120/308951 [14 Teşrin-i Sani 1328, 15 Teşrin-i Sani 1328 ve 21 Teşrin-i Sani 1328 tarihli belge]; Aktar, *Öğrenci Olayları*, s. 138-146; *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, s. 217.

[942] Rey, *Gördüklerim*, s. 265-266; Bayur'un eserinde, Ahmet Reşit ve Abdurrahman Beylerin İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne karşı çok çetin oldukları hatta Kamil Paşa'nın da bunlara yakın olduğu ifade edilmektedir. bk. Bayur, *Türk İnkılâbı*, c. II, k. II, s. 258.

[943] Enver Bey, mektuplarında, bu husus hakkında şöyle demektedir: "Hükümet tarafı özellikle benimle yapılan son seyahatten sonra, İttihadçıların haksız yere hapsedilmesine karşı çıkan N.[azım]'a saldırıyor." bk. *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, s. 217.

Nazım Paşa yakınlaşması Nazım Paşa'ya sadrazamlık makamının teklifine kadar vardı. Nitekim Enver Bey, Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın Sadrazam ve Harbiye Nazırı olarak tayini hususunda çalıştıklarını belirtmektedir. Enver Bey'in Bâbıâli Baskını'ndan on gün önceki mektubunda baskın ve Nazım Paşa hususunda şunlar ifade edilmektedir:

> "Devlet'i ve memleketimin istikbâlini kurtarmak için, iktidara güçlü bir hey'et-i vükelâ getirtmeyi düşündüm. Nâzım Paşa, Sadr-ı âzam ve Harbiye Nazırı olarak çok büyük bir gücü kendinde toplasın istedim çünkü her şeye rağmen şu sıra dürüst ve enerjik hareket etme kabiliyetinde olan tek adamın o olduğunu görüyorum."[944]

Yine Talât Bey'in de Nazım Paşa ile gerçekleştirdiği görüşmeler vardı. Bu görüşmelerden biri Sait Halim Paşa'nın yalısında gerçekleşti ve Talât Bey tarafından hükûmet tebdilinin elzem olduğu vurgulanarak Nazım Paşa'ya sadrazamlık teklifinde bulunuldu. Görüşmeler olumlu neticeler meydana getirdi ve "…seri, kat'i pratik yol" olarak değerlendirilen hükûmet tebdili hususunda Nazım Paşa ile esaslarda muvafık kalındı. İttihâdçıların teklifini olumlu karşılayan Nazım Paşa'nın, Kamil Paşa'nın devrilmesi sürecinde İttihâdçılarla kısmî işbirliği içerisinde olduğu ya da İttihâdçıların baskın hususunda kendisinden faydalandıkları söylenebilir.[945]

Bu arada belirtilmesi gereken bir durum da Kamil Paşa Hükûmeti'nden Hürriyet ve İtilafçıların da memnun olmadığıdır. İtilafçılar, Kamil Paşa Hükûmeti'ni İttihâdçıları tenkilde yavaş davranmakla suçlayarak ve nezaret ve büyük memuriyetlere tayinlerde kendilerinin yeterince tercih edilmediklerini düşünerek tepki göstermekteydiler. Nitekim onlar da hükûmeti devirmek için Gümülcineli İsmail Hakkı Bey'in liderliğinde bir darbe tertibi içerisinde oldular; baskını gerçekleştirdiklerinde ise Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın sadrazam, İtilafçı Gümülcineli İsmail Hakkı, Basri Bey ve Mustafa Sabri Efendi'nin de içinde bulunacağı İtilafçı bir hükûmet teşkilini kararlaştırmışlardı. İtilafçılar, Kamil Paşa Hükûmeti'nin sükûtunu hedefleyen baskını 25 Ocak 1913'te gerçekleştirmeyi planlamışlardı. Muhtemeldir ki İttihâdçılar, Gümülcineli İsmail

---

[944] *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, s. 220; Enver Bey, 20 Aralık 1912'de İstanbul'a gelmiştir. bk. *Tasvir-i Efkâr*, 8 Kanun-ı Evvel 1328/21 Aralık 1912, Nu: 623, s. 4; Geldikten hemen sonra 21 Aralık'ta Dâhiliye Nazırı Ahmet Reşit Bey ile görüşmüştür. bk. *Tasvir-i Efkâr*, 9 Kanun-ı Evvel 1328 [22 Aralık 1912], Nu: 624, s. 4; Enver Bey'in Dâhiliye Nazırı ile görüşmesi muhtemeldir ki iç siyasette İttihâdçılara yönelik baskıların ortadan kaldırılması içindir.

[945] Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, c. I, s. 538; Vardar, *İttihad ve Terakki*, s. 142-145; İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye*, s. 407-409; Bayur, *Türk İnkılâbı*, c. II, k. IV, s. 271-281; Kansu, *Rejim ve İktidar Mücadelesi*, s. 506-507; Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, s. 377-380; Hatta Nazım Paşa'nın İttihâdçılarla işbirliği içerisinde olduğu şayiaları çıkınca Nazım Paşa bu hususu tekzip etmiştir. bk. Kerimi, *İstanbul Mektupları*, s. 178.

Hakkı Bey ve arkadaşlarının tertibinden haberdar olmuş ve baskın tarihini öne almışlardır.[946] İki tertibin içerisinde de Nazım Paşa'nın adının geçmesi ilginç bir husustur. Bu durum, Nazım Paşa'nın, hem İttihâdçılarla hem de İtilafçılarla dirsek temasında bulunarak bir şekilde sadrazamlık makamını ele geçirme arzusunun "dizginlenemez" bir hâl aldığının göstergesidir. Hazin olan şudur ki iki tertipte de sadrazam olması beklenen Nazım Paşa, hadise günü katledilecektir.[947]

İttihâd ve Terakki Cemiyeti ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensuplarının da memnun olmadığı Kamil Paşa Hükûmeti, Balkan Harbi'nde büyük bozgunlar yaşadı; Balkan coğrafyasındaki topraklar bütünüyle kaybedildi. Adriyatik kıyılarına kadar uzanan devlet Edirne'yi bari kurtarma gayreti içerisindeydi. Felaketlerin art arda geldiği bu dönemde harbin devamının mümkün ol(a)mayacağı değerlendirmesini yapan hükûmet, 3 Aralık 1912 tarihi itibariyle Bulgarlar ile ateşkes ve barış görüşmelerine başlanması kararına vardı.[948] Bulgar, Sırp, Yunan ve Karadağ murahhaslarının katılımıyla Londra'da bir konferans gerçekleştirilmesi kararlaştırıldı.[949] Londra'da sulh görüşmelerinin başlaması İttihâd ve Terakki Cemiyeti tarafından olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmedi. Sulh görüşmeleri İttihâdçı liderlerden Enver Bey tarafından tepki ile karşılandı. Enver Bey, bir mektubunda sulh hakkında şöyle demektedir: "Ama maalesef hükümetin şerefli olmayan bir sulha doğru gittiğini görüyorum. Çünkü bütün Avrupa'nın bizim zayıflamamız karşısında menfaati var. Bu yüzden zaten yeterince ödlek olan hükümetin cesaretini kırıyorlar."[950] Enver Bey bu değerlendirmeyi yaptıktan sonra ülkedeki karmaşıklığa vurgu yaparak adeta baskının işaretlerini verir bir şekilde şunları da söylemektedir: "Ama içeride birbirimizi boğazlayacağız yakında. Eğer planım başarılı olursa bu ihtimali uzaklaştırırız. Aksi halde ne olur bilmem. Herkes birbirine karşı dolap çeviriyor."[951]

---

[946] Ahmed Hilmi, *Muhâlefetin İflâsı*, s. 6, 52-64; Rey, *Gördüklerim*, s. 258-259; Bayar, *Ben de Yazdım*, c. 3, s. 157; İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye*, s. 416-420; Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, s. 210; 1912 Aralık ayında da Kamil Paşa Hükûmeti'nden memnun olmayanların bir hükûmet değişikliği teşebbüsü olmuştu. Şerif Paşa, Miralay Sadık ve Mizancı Murat Beylerle görüşmeler yapmış ve içerisinde kendisinin de yer alacağı yeni bir hükûmet kurmak için çalışmıştı. Ancak bu girişim başarılı olamamıştır. bk. Kansu, *Rejim ve İktidar Mücadelesi*, s. 480-481.

[947] Naim Turfan'ın eserinde ordunun siyasileşmesinden bahsedilirken Nazım Paşa'nın iç siyasetteki uzlaştırıcı tutumu üzerinde durulmaktadır. bk. Turfan, *Jön Türklerin Yükselişi*, s. 360; Oysa kaynakların belirttiği üzere Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın uzlaşmacı tavrının temelinde makam beklentisi yatmaktadır. Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensuplarının Nazım Paşa ile ilişkileri için bk. Ahmed Hilmi, *Muhâlefetin İflâsı*, s. 6; Rey, *Gördüklerim*, s. 259-260; Nazım Paşa'nın İttihâdçılarla ilişkileri için bk. Vardar, *İttihad ve Terakki*, s. 142-145; Rey, *Gördüklerim*, s. 260-262.

[948] *Tanzimat*, 22 Teşrin-i Sani 1328 [5 Aralık 1912], Nu: 386, s. 4; İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye*, s. 347-348; Kerimi, *İstanbul Mektupları*, s. 39, 59; Nevzat Artuç, "Bir Darbenin Gerçek Öyküsü: 1913 Bâb-ı Âli Baskını", *Süleyman Demirel Üniveritesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (2004), s. 63.

[949] Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 74.

[950] *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, s. 218.

[951] *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, s. 219.

Kamil Paşa Hükûmeti döneminde gazetesi kapanan ve kendisi yurtdışına çıkmak zorunda kalan Hüseyin Cahit Bey, hükûmetin gerçekleştirdiği sulh görüşmelerini eleştirmektedir. Cahit Bey, kendisi Viyana'da iken *Tasvir-i Efkâr*'da çıkan makalesinde; Bulgarların harpte zor durumda kaldığı bir dönemde harbin sulha tahvilinin kat'î bir hata olacağını vurgulamaktadır.[952] Edirne'nin düşmana bırakılacağı hususunda da "…Pâdişahlarının ilk pâyitahtlarından birini, hatta bu ülkelerin fâtihi bir hüdâvendigâr şehîdin büyük türbesini bile düşmana bırakıyorlar?" demektedir. Hatta Bulgaristan kralı Ferdinand'ın murahhaslarının sulh şartlarının da şunlar olduğunu ifade etmektedir:

> "…Kendilerini kahramânâne müdafa'a eden Edirne, Yanya ve İşkodra düşmana teslîm edilecek, bütün Rumeli, Adalar ve Girit Balkan devletlerine terk edilecek, İstanbul'un hudûdu hemen İstanbul'dan ses işidilecek kadar yaklaşacak, Balkan devletlerine tazmînât-ı harbiye verilecek."

İlaveten "Almanya, Avusturya ve İtalya'nın da bize hayrı dokunacaklarını ümîd etmek hatâ olur." dediği makalesini şu cümlelerle tamamlamaktadır:

> "…Her istîlâya karşı koyabilecek Çatalca gibi bir hatt-ı müdâfa'amız, sağlam ve fedâkâr birkaç yüz bin askerimiz varken ve bunun mikdârını her gün artırabilmek imkânı dururken Londra'da bir musâlaha 'akd etmek müstakil bir millet olarak Anadolu'da dahî yaşamağa hakkımız olmadığını teslîm ve i'tirâf etmekden başka bir ma'nâyı hâiz olmayacakdır."[953]

Hüseyin Cahit Bey'in bu makalesi, İttihâdçıların harp hakkındaki genel bakış açılarını bir bütün olarak yansıtmaktadır.

Hüseyin Cahit'in bu makalesi Kamil Paşa Hükûmeti'ne yakın *Alemdar* gazetesinde gündeme getirildi ve gazetedeki yazıda, Hüseyin Cahit Bey'e atfen "Sulh şerefsiz olacakdır. Bizim murahhaslar Londra'ya ancak Rumeli'nin taksîmini seyretmek için gidiyorlar." cümlesi ile makalenin tamamlandığı belirtildi.[954] Hüseyin Cahit Bey'e atfedilen cümlelere yanıt olarak gazete, Cahit Bey'in böyle diyerek İttihâdçıların dört buçuk yıllık korkunç günahlarını itiraf

---

[952] Hüseyin Cahid, "Hüseyin Cahid Bey'in Viyana Mektûbu", *Tasvir-i Efkâr*, 10 Kanun-ı Evvel 1328 [23 Aralık 1912], Nu: 625, s. 1.
[953] Hüseyin Cahid, "Hüseyin Cahid Bey'in Viyana Mektûbu", *Tasvir-i Efkâr*, 10 Kanun-ı Evvel 1328 [23 Aralık 1912], Nu: 625, s. 1.
[954] Hüseyin Cahit Bey'in tırnak içerisindeki söylediği ifade edilen cümleler *Tasvir-i Efkâr*'daki metinde yoktur. Lakin metnin bütününden Hüseyin Cahit Bey'in böyle söylemek istediği hükmüne rahatlıkla varılabilir. bk. Hüseyin Cahid, "Hüseyin Cahid Bey'in Viyana Mektûbu", *Tasvir-i Efkâr*, 10 Kanun-ı Evvel 1328 [23 Aralık 1912], Nu: 625, s. 1.

ettiğini vurgulamaktadır. Ayrıca gazetede, Rumeli elden çıkıyorsa bunun sebebinin İttihâdçıların kötü idaresinin sonucu olduğu belirtilmektedir.[955] Hüseyin Cahit Bey'i ve İttihâdçıları bu şekilde eleştiren *Alemdar* gazetesinin de Edirne hususunda hassas olduğu görülmektedir. Nitekim Londra'daki sulh müzakereleri yapılırken *Alemdar* gazetesindeki 12 Ocak 1913 tarihli bir haberde "Edirne giderse Osmanlılık kederinden ölür" denilmekte, Edirne'nin terkinin mümkün olmadığı vurgulanmaktaydı.[956]

Kamil Paşa Hükûmeti'nin sulh görüşmelerine başlaması ve Balkan Harbi'nin bozgunlar getirmesi başta Talât ve Enver Beyler olmak üzere İttihâdçılar tarafından şiddetle eleştirildi. Çünkü İttihâdçılar, daha çok Rumeli'ye istinat eden, Selânik ve Manastır gibi şehirlerden Meşrutiyet ile İstanbul'a yürüyen kimselerdi ve Rumeli'nin kaybı onlar nezdinde teessür ile birlikte büyük tesir uyandırmaktaydı. Hele hele Edirne şehrinin Bulgarlara bırakılma riskiyle karşı karşıya olması İttihâdçılar tarafından kat'î olarak kabul edilemez bir durumdu. Nitekim Kamil Paşa Hükûmeti'nin de sulh adına Edirne'den vazgeçme eğiliminde oluşu İttihâdçıların Kamil Paşa'ya karşı harekete geçmelerine sebep oldu. İttihâdçıların Kamil Paşa Hükûmeti'ne karşı harekete geçeceklerinin izleri Enver Bey'in günlüklerinde açık bir şekilde görülebilmektedir. Örneğin 10 Ocak 1913 tarihli mektubunda şöyle demektedir:

> "Bugün hakikaten altüst oldum. Şerefsiz de olsa yaşamak isteyen bir sürü insanın, memleketi, onu yutacak olan yıkıntıya doğru götürdüklerini gördüm! …Şu anda titreyen elleriyle birkaç ihtiyar, bu kadar sevdiğim, her şeyin üstünde sevdiğim vatanımın vasiyetnamesini imzalıyorlar. Bu sınırsız sevgi beni, nasıl neticeleneceğini bilmediğim çılgınlıklar yapmaya itecek zannediyorum."[957]

Bir başka mektubu ise adeta baskının habercisidir:

> "Eğer Hey'et-i vükelâ Edirne'yi hiçbir çaba göstermeden bırakırsa, orduyu terk edeceğim, açıktan açığa harp çağrısında bulunacağım, ne yapacağımı bilmiyorum… Vatanı kurtarmak ya da şerefimle ölmek için

[955] Baha Tevfik (B. T.), "Cahid Bey Ne Diyor", *Alemdar*, 11 Kanun-ı Evvel 1328 [24 Aralık 1912], Nu: 133-242, s. 1.
[956] *Alemdar*, 30 Kanun-ı Evvel 1328 [12 Ocak 1913], Nu: 152-261, s. 1.
[957] *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, s. 222; Yine bir başka mektubunda da Ahmet Muhtar Paşa ve Kamil Paşa gibi isimler isim verilmeden şu şekilde eleştirilmektedir: "Bu paşaların ne kadar kabiliyetsiz ve enerjisiz olduklarını görüyorum. Kaybedeceğimizi söyleyerek savaşa başladılar ve çürümüş insanlar topluluğu hâlâ iktidardalar. Bir ihtilâlci gibi hareket etmek istemiyorum ama bu durum nereye kadar böyle devam edebilir bilmiyorum. Memleketin menfaatini riske atmak istemediklerini söylüyorlar. Yâni kendi menfaatlerini düşünüyorlar. Yaşamak istiyorlar ve bu şartlar altında hiçbir zaman hayat hakkımız olmayacak. Ah, bütün bunlar ne kadar utanç verici!" bk. *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, s. 223.

her şeyi altüst edeceğim! Daha iyisini kurmak için yıkacağım [her şeyi]! Ama bu kadar uzağa gitmeye ihtiyacım olmayacağını ümit ederim."[958]

İttihâdçılar, eğer bir şeyler yapılmazsa, Kamil Paşa Hükûmeti'nin hem İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ni yok edeceğini hem de harpte ülkeyi tamiri mümkün olmayan felaketlere sürükleyeceğini düşündükleri için "hükûmet tebdili" hususunda görüşme ve hazırlıklara başladılar.[959] Bu hazırlıkların yegâne lideri Cemiyet'in önemli ismi Talât Bey'dir.[960] O'nun gayretleriyle Bâbıâli Baskını'nın lüzumu üzerine ilk toplantı 7 Ocak 1913'te Emin Beşe Bey'in evinde gerçekleştirildi. Talât Bey, Ziya Gökalp, Sait Halim Paşa, Kara Kemal Bey, Midhat Şükrü Bey, Doktor Nazım Bey gibi meşhur İttihâdçıların iştirak ettiği bu toplantıda Talât Bey'in hükûmet tebdilinin gerekliliği yönündeki ifadelerine rağmen kat'î bir netice elde edilemedi.[961] Daha sonra 17 Ocak 1913'te ikinci bir toplantı daha yapıldı. Enver Bey'in de iştirak ettiği bu toplantıda, Enver Bey'in hükûmet tebdilinin lüzumu yönündeki ifadeleri akabinde baskın kararı alındı ve hazırlıklara girişildi.[962] Baskının başarıya ulaşmasının temini için Enver Bey'in gayretleriyle Bâbıâli'nin alt katındaki muhafız bölüğünün değiştirilmesi sağlandı. Muhafız bölüğünün başına da İttihâdçı bir subay olan Osman Bey getirildi. Cemiyet, muhtemelen bu değişimlerde Nazım Paşa'dan yararlandı.[963]

---

[958] *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, s. 224.

[959] Tevfik Bey, hatıralarında, Kamil Paşa Hükûmeti'nin tazyiklerinin İttihâdçıları kabinenin ıskatı için karar almalarına sebep olduğunu belirtmekte, Edirne'nin terki mevzuunun da amaç doğrultusunda mükemmel bir fırsat ortaya koyduğunu vurgulamaktadır. bk. *Tevfik Biren'in Hatıraları*, c. 2, s. 80.

[960] Çavdar, eserinde, baskında Talât Bey'in yanında haklı olarak Enver Bey'i de öne çıkarmakta ve "Örgütlenme yönünden Talât Bey ve olayı akıl almaz cesaretiyle sürükleyen Enver Bey" demektedir. bk. Çavdar, *Talât Paşa*, s. 246; Enver Ziya Karal da; Bâbıâli Baskını "Talat'ın mahareti, Enver'in cesareti, Ömer Naci'nin etkili demeçleri ve diğer İttihatçıların fedakarlığı sayesinde başarılmış ve Kamil Paşa Hükümeti devrilmişti" demektedir. bk. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. IX, s. 196.

[961] Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 525; İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye*, s. 427; Aydemir, *Enver Paşa*, c. II, s. 382; Hatta toplantıya katılan Fethi Bey, Edirne'nin elden çıkması ve hükûmet tebdili hususunda şunları söylemiştir: "Arkadaşlar (…) sulh yapılmamıştır. Çok sayılı günler yaşıyoruz. Bırakın şu ihtilal metotlarını. Bence Edirne geri alınamaz. Hükümet sulhu imzalasın. İster istemez halkın gözünden düşecek bize kuvvet vermiş olacaktır. Meşrutiyete yakışır bir parti olalım!" bk. Vardar, *İttihad ve Terakki*, s. 107; Fethi Bey'in benzer bir ifadesi için de bk. Celâl Bayar, *Ben de Yazdım, Millî Mücadeleye Gidiş*, Sabah Kitapları, İstanbul 1997, c. 4, s. 18; Uzer, *Makedonya'da Eşkıyalık*, s. 320; Çavdar, *Talât Paşa*, s. 251-252; Ziya Şakir'in eserinde bu toplantı 15 Ocak 1913 olarak verilmekte ve hadise benzer şekilde aktarılmaktadır. bk. Şakir, *İttihat ve Terakki –II-*, s. 783-784; Hadisenin benzer bir anlatımı için ayrıca bk. Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, s. 314-316.

[962] Vardar, *İttihad ve Terakki*, s. 107-108; Kuran, *İttihad ve Terakki*, s. 290; Şakir, *İttihat ve Terakki –II-*, s. 784-785; Bayar, *Ben de Yazdım*, c. 4, s. 19; Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, s. 317-318; Aydemir, *Enver Paşa*, c. II, s. 382-383; Çavdar, *Talât Paşa*, s. 252-253; Kazım Nami Bey, hatıralarında, baskının günler öncesinden kararlaştırıldığı fikrine katılmadığını ifade etmekte "Biz İttihatçılar birlikte yaptığımız bütün hareketlerimizde, âni ihtiyacın tesiri altında bulunurduk. Memleket, Millet için yapılması zarurî görünen hareketler, çok defa birkaç saat içinde kararlaştırılır, derhal de işe başlanırdı" demektedir. bk. Duru, *Hatıralarım*, s. 54.

[963] Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 520; Galip Vardar'ın hatıralarında, Talât Bey'in baskın günü "daha evvelden Babıâli'nin polis komiserlerini elde etmiş bulunuyoruz." dediği nakledilmektedir. Yine hatıraların başka bir yerinde

Bâbıâli Baskını'ndan birkaç gün önce büyük devletler tarafından Osmanlı Devleti'ne bir nota verildi. Bu notada, harbin uzatılmasının İstanbul ile Asya vilayetlerini tehlikeye düşürebileceği; ancak notanın kabülüyle Osmanlı'nın güvence altında olabileceği belirtildi. Notada Edirne'nin Balkan ittifakına, Ege adalarının da büyük güçlerin tasarrufuna bırakılması istenmekteydi.[964] Nitekim bu durum Dolmabahçe Sarayı'nda, eski nazırların, Meclis-i Ayan üyelerinin, askerî, sivil ve adlî ricalden devlet adamlarının iştirak ettiği 22 Ocak 1913 tarihli Şura-yı Saltanat toplantısında ele alındı. Toplantıda, Başmüddei-i Umumi Hakkı Bey ve birkaç kişi dışında sulhün kabülünün münasip olacağı kararına varıldı.[965] Tabii bu toplantı İttihâdçıların baskını gerçekleştirme gerekçelerine uygun zemini de ortaya çıkardı. İttihâdçılar baskını gerçekleştireceklerdi fakat kim sadrazam olacaktı. Bu hususta kesin bir karara var(a)mamışlardı. O yüzdendir ki Nazım Paşa ile görüşmüş olsalar da Mahmut Şevket Paşa ile de bir görüşme gerçekleşmek istediler. Nitekim Ali Haydar Midhat, Midhat Şükrü ve Miralay İsmail Hakkı Beyler gibi isimler, bizzat Mahmut Şevket Paşa ile görüştüler ve neticede başlarda tereddütlü olsa da Paşa'nın sadrazamlık makamı için onayını aldılar.[966]

---

de Bâbıâli'deki askeri kuvvetin bir başka kuvvet ile değiştirilmesinin başarıldığı belirtilmektedir. bk. Vardar, *İttihad ve Terakki*, s. 113-114, 137.

[964] Turfan, *Jön Türklerin Yükselişi*, s. 349-350.

[965] *Cemaleddin Efendi'nin Hâtırât-ı Siyâsiyesi*, s. 51-52; Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 75-76; Kerimi, *İstanbul Mektupları*, s. 181-182; Mehmet Selâhattin, *Bildiklerim*, s. 57-58; Şakir, *İttihat ve Terakki –II-*, s. 785-787; Kansu, *Rejim ve İktidar Mücadelesi*, s. 528-529; Mahmut Şevket Paşa, bu toplantıya "Bu meselenin mesuliyeti, münhasıran vükelâ heyetine aittir. Ayan, mebusan vesairenin karıştırılması caiz değildir" diye itiraz ederek katılmadı. bk. Şakir, *Mahmut Şevket Paşa*, s. 153; Şura-yı Sultanat toplantısından bir gün sonra çıkan *Sabah* gazetesindeki D. K. imzalı bir makalede, Edirne'nin durumu ve takınılacak tavır hakkında şöyle denilmekteydi: "Meclis-i İstişâri-i Millî'de verilen kararı bu sûretle tahlîl eylediğimiz sırada (Gambetta)'nın bir kavl-i mühimmini tekrâr edeceğiz, (Alsas Loren)'den bahs etdiği sırada 'Bu mes'eleyi dâ'imâ düşünmeli, fakat bahs etmekden ihtirâz etmelidir.' demişdi. Milletlerin hayâtında felâket devirleri gelir ve o felâketler elîm mecbûriyetler tevlîd eder. İstikbâl-i milleti cûş u hurûş [taşıp coşan] hissiyâta fedâ etmek vatanperverlik değildir: Hakîkî vatanperverler galeyân-ı hissiyâta galebe ederek istikbâli hazırlamağa çalışırlar. Milletin kalbinden çıkmayan yerler hiçbir zaman ittihâd-ı Osmânîden koparılmış, ayrılmış addolunamaz. Biz bu dakîkada, henüz sulhu 'akd etmezden evvel, millete husûmet politikası tavsiye etmeyeceğiz. Yalnız diyeceğiz ki hissiyâtına sâdık, çalışkan, müteyakkız bir millet istikbâlden ümîdini kesmez… Âlâm-ı hâzıranın ne gibi sâiklerden ileri geldiğini düşünelim ve istikbâli hâzırlamağa sa'y edelim. Bugün söylemeğe lüzûm yok; fakat unutmayalım; Allah 'aşkına unutmayalım." bk. D. K., "Hükûmetin Beyânnâmesi Hakkında", *Sabah*, 10 Kanun-ı Sâni 1328 [23 Ocak 1913], Nu: 8387, s. 1; *İfham* gazetesi de "Meclis-i İstişâre-i Devlet" başlığıyla bu önemli toplantı hakkında bilgi vermekte ve Hakkı Bey'in "Edirne'nin Payitaht'ın kapusu mesâbesinde olduğunu ve bunu muhâfaza etmek için her türlü fedakârlık ve mehâlike rû-yı rızâ göstermek îcâb eylediğini beyân" ettiğini ifade etmektedir. bk. *İfham*, 10 Kanun-ı Sani 1328 [23 Ocak 1913], Nu: 122, s. 1.

[966] Bleda, *İmparatorluğu Çöküşü*, s. 100-101; Vardar, *İttihad ve Terakki*, s. 110-111; Şakir, *Mahmut Şevket Paşa*, s. 151-152; Çavdar, *Talât Paşa*, s. 254-255; Ali Haydar Midhat Bey, Mahmut Şevket Paşa'nın Bâbıâli Baskını ve sadrazamlığı kabul hususunda gönülsüz olduğunu beyan etmektedir. bk. Ali Haydar Midhat, *Hatıralarım*, s. 244-245; Mahmut Şevket Paşa, Sadaret günlüğünde, İttihâd ve Terakki Cemiyeti ile Bâbıâli Baskını hususunda aynı fikirde olmadığını, sadrazamlığı da emrivaki karşısında kaldığı için ve bir de sadareti kabul etmemesi halinde İstanbul'da büyük hadiseler vuku bulacağının söylenmesi üzerine kabul ettiğini belirtmektedir. bk. *Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü*, s. 61; İrtem, eserinde, Mahmut Şevket Paşa'yı Erkân-ı Harp Hüseyin Kadri ve İsmail Hakkı Beylerin ikna ettiğini belirtmektedir. bk. İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye*, s. 429; Mustafa Ragıp Bey de

Hazırlıklar tamamlandıktan sonra 23 Ocak 1913 saat 15.00'te baskını gerçekleştirmeye yönelik harekete geçildi. Kır atına binen Enver Bey'i, Yakup Cemil, Mümtaz, Sapancalı Hakkı Beyler gibi zabitler ile İttihâdçı lider Talât[*], meşhur hatip Ömer Naci Beyler gibi isimler takip etmekteydi.[967] Bâbıâli yürüyüşünde Ömer Naci Bey, II. Abdülhamid idaresinden, II. Meşrutiyet'in ilânından, 31 Mart Vak'ası'ndan ve bu süreçte İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin rolünden bahseden ateşli nutuklar irat ediyor, Balkan Harbi sebebiyle Bâbıâli'nin acziyetini vurgulayarak da halkın mevcut aciz idareden kurtulması gerektiğini belirtiyordu. Ateşli konuşmalarla halkın dikkatini çekmeye ve desteğini sağlamaya çalışıyordu.[968] Baskın gerçekleştirilirken Heyet-i Vükela da toplantı aşamasındaydı. İttihâdçı Talât ve Enver Beyler önderliğindeki grup Bâbıâli'nin önüne gelince kapılar açıldı; iç kapıda bekleyen iki süvari erine Sapancalı Hakkı Bey, "Selam dur, yolu aç ve geri çekil!" emrini verdi. Yol açılınca Enver Bey ve arkadaşları Kamil Paşa'nın makamına doğru harekete geçtiler.[969] Enver Bey ve arkadaşları Kamil Paşa'nın makamına doğru ilerlerken çatışma çıktı. Kamil Paşa'nın yaverleri baskını gerçekleştirenlere yönelik ateş açtılar ve çatışmada Harbiye Nazırı Nazım Paşa[970] başta olmak üzere Sadaret yaveri Nafiz, Harbiye Nezareti Yaveri Kıbrıslı Tevfik ve İttihâdçı Mustafa Necip Beylerin de dâhil olduğu dokuz kişi öldü.[971] Nazım Paşa'nın öldürülmesinin bir hata neticesi olduğu düşünülmektedir. Çünkü Enver Bey'in mektuplarına bakıldığında "maalesef olay yerinde

---

Paşa'nın İsmail Hakkı Bey tarafından ikna edildiğini ifade etmektedir. bk. Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, s. 320-321.

[*] Kansu'nun eserinde, *Times* gazetesine dayanılarak; İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin baskın günü Kamil Paşa ile son kez bir temas kurduğu iddia edilmektedir. Bu iddiaya göre Cemiyet'in önemli ismi Talât Bey, baskın günü saat on bir sularında Kamil Paşa ile görüşerek Paşa'nın istifasını talep etmiş fakat Kamil Paşa bu talebi reddetmiştir. bk. Kansu, *Rejim ve İktidar Mücadelesi*, s. 530.

[967] Vardar, *İttihad ve Terakki*, s. 111-112; Uzer, *Makedonya'da Eşkıyalık*, s. 321-322; Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 525; Bayar, *Ben de Yazdım*, c. 4, s. 22-23; Şakir, *İttihat ve Terakki –II-*, s. 790; İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye*, s. 434; Kuran, *İttihad ve Terakki*, s. 290-291; Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, s. 323-325; Aydemir, *Enver Paşa*, c. II, s. 384; Çavdar, *Talât Paşa*, s. 255-256.

[968] Vardar, *İttihad ve Terakki*, s. 114-115; Bayar, *Ben de Yazdım*, c. 4, s. 23-24; İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye*, s. 434-435; Şakir, *İttihat ve Terakki –II-*, s. 790; Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, s. 325; Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. IX, s. 195-196; Aydemir, *Enver Paşa*, c. II, s. 385; Çavdar, *Talât Paşa*, s. 256-257.

[969] Vardar, *İttihad ve Terakki*, s. 115; İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye*, s. 436; Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, s. 326; Çavdar, *Talât Paşa*, s. 257-258.

[970] Hadise anında Nazım Paşa'nın Enver Bey'e hitaben, "P…ler, siz, beni aldattınız; bana verdiğiniz söz böyle miydi?" dediği rivayet edilmektedir. bk. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 80; Nazım Paşa'nın katli hususunda bk. Vardar, *İttihad ve Terakki*, s. 116-117; İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye*, s. 437.

[971] *Sabah*, 11 Kanun-ı Sani 1328 [24 Ocak 1913], Nu: 8388, s. 1; *Tefsîr-i Efkâr*, 11 Kanun-ı Sâni 1328 [24 Ocak 1913], Nu: 2-646, s. 1; *Cemaleddin Efendi'nin Hâtırât-ı Siyâsiyesi*, s. 52-53; Mevlânzâde Rıfat, *Türkiye İnkılâbının İçyüzü*, s. 66-67; Bayur, *Türk İnkılâbı*, c. II, k. II, s. 269; Kerimi, *İstanbul Mektupları*, s. 187; Alkan, *Selanik Düştü*, s. 274; Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, s. 327-330; Çavdar, *Talât Paşa*, s. 258-259.

bulunan dostum Nazım yere düştü" denilmekte, bu ifade de maksadın Nazım Paşa'yı öldürmek olmadığını ortaya koymaktadır.[972]

İttihâdçılar, Bâbıâli'de hızlı bir şekilde Sadrazam Kamil Paşa'nın makamına vardılar ve "Millet sizi istemiyor! İstifanamenizi yazınız!" dediler[973]; Paşa'nın "asker ve ahalinin teklifi üzerine" istifa ettiğini belirten mektubunu aldılar.[974] İstifa mektubu Enver Bey tarafından derhal Saray'a ulaştırıldı ve netice itibariyle Kamil Paşa'nın istifası Sultan Mehmet Reşat tarafından kabul edildi[975] ve sultanın muvafakatiyle Mahmut Şevket Paşa sadrazam tayin edildi.[976] Sultan Mehmet Reşat, Hatt-ı Hümayun ile hükûmet kurma vazifesini Mahmut Şevket Paşa'ya tevdi etti.[977] Netice itibariyle Sadrazamlık makamı ve Harbiye Nazırlığı'na Mahmut Şevket Paşa, Şura-yı Devlet Reisliği'ne Sait Halim Paşa, Dâhiliye Nazırlığı'na Hacı Adil Bey, Hariciye Nazır Vekilliği'ne Atina sâbık sefiri Muhtar Bey, Bahriye Nazırlığı'na Mirliva Çürüksulu Mahmut Paşa, Adliye Nazırlığı'na İstanbul sâbık valisi İbrahim Bey, Maliye Nazırlığı'na Divan-ı Muhasebat Reisi Rıfat Bey, Nafia Nazırlığı'na Beserya Efendi, Evkaf Nazırlığı'na Hayri Bey, Ticaret ve Ziraat Nazırlığı'na Aydın sâbık valisi Celal Bey, Posta ve Telgraf Nazırlığı'na Maliye Müfettişi Oskan Efendi, Maarif Nazırlığı'na ise Saruhan sâbık mutasarrıfı Şükrü Bey tayin

---

[972] *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, s. 225; Nitekim Enver Bey, hadise günü otomobille Saray'a giderken Ali Fuat Türkgeldi'ye "Bizim maksadımız Nâzım Paşa'yı vurmak değildi; bir yanlıştık olarak vuruldu." demiştir. Yine Talât Bey'in de "Biz ona sadaret teklif ettik." dediği rivayet edilmektedir. bk. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 79-80; Ali Münif Bey de "Merkez-i umûmînin kararında katiyen canlara kıymak gibi bir mevzu yoktu" demektedir. *Ali Münif Bey'in Hatıraları*, s. 65; Tahsin Uzer de hatıralarında, Nazım Paşa'nın vurulmasına Enver Bey'in çok üzüldüğünü ve "Bunu yapmayacaktınız, cinayete lüzum yoktu" dediğini nakletmektedir. bk. Uzer, *Makedonya'da Eşkıyalık*, s. 322; Çolak'ın eserinde, Wollfs Telgraf Bürosu için Lasswitz'in hazırladığı ve Alman Büyükelçisi Wangenheim tarafından gönderilen bir telgrafın içeriğinden bahsedilmekte, Enver ve Talât Beylerin baskında kesinlikle kan dökülmemesi yönünde aldıkları ifade edilmektedir. Alman arşiv belgesine dayanılarak içeriğinden bahsedilen telgrafta, ilaveten, "Nazım Paşa'yı Enver Bey'in vurduğu haberleri asılsızdır ve Enver'i karalamak amacı taşımaktadır…" denilmektedir. bk. Çolak, *Talat Paşa*, s. 53-54; Kaldı ki cemiyet Nazım Paşa ile irtibat halindeydi belki olay anında bir hata neticesi öldürülmeseydi kendisine sadrazamlık teklifinde bulunulacaktı. Zira olaylardan birkaç gün önce, birkaç gün sonra sadrazam olacağını belirten bir Nazım Paşa vardı. Gerçi cemiyet, Nazım Paşa'nın yanında Mahmut Şevket Paşa ile de hükûmetin başına geçmesi hususunda görüşmeler yapmış, onun da muvafakatini almıştı.

[973] Vardar, *İttihad ve Terakki*, s. 117-118; Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 78; İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye*, s. 438; Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, s. 330.

[974] Kamil Paşa, Talât ve Enver Beylerin baskıları üzere istifa ederken, askerin isteği üzerine istifa ettiğini, belirtir bir metin kaleme almıştı; fakat Talât ve Enver Beyler buna itiraz etmişler ahalinin isteğini de eklettirmişlerdir. Kamil Paşa'nın istifa mektubu şöyledir: "Huzur-ı Âli-i Hazret-i Pâdişâhî[ye], Ahali ve cihet-i askeriyeden vuku bulan teklif üzerine huzûr-ı şâhânelerine istifânâme-i âcizânemin arzına mecbur olduğum muhat-ı ilm-i âli buyuruldukta ol babda katıbe-i ahvalde emr ü ferman hazret-i veliyy ül-emr efendimizindir. 10 Kanun-ı Sani 1328. Sadr-ı âzam Kâmil." bk. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 78-79.

[975] *Tefsîr-i Efkâr*, 11 Kanun-ı Sani 1328 [24 Ocak 1913], Nu: 2-646, s. 1; Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 79-80; Bayar, *Ben de Yazdım*, c. 4, s. 31-32; Vardar, *İttihad ve Terakki*, s. 118-119.

[976] *BOA.*, İradeler- Dosya Usulü İradeler Tasnifi (*İ. DUİT.*), 190/71 [10 Kanun-ı Sani 1328 ve 11 Kanun-ı Sani 1328 tarihli belgeler]; *Sabah*, 11 Kanun-ı Sani 1328 [24 Ocak 1913], Nu: 8388, s. 1; *Tefsîr-i Efkâr*, 11 Kanun-ı Sani 1328 [24 Ocak 1913], Nu: 2-646, s. 1.

[977] *Sabah*, 11 Kanun-ı Sani 1328 [24 Ocak 1913], Nu: 8388, s. 1; *Tefsîr-i Efkâr*, 11 Kanun-ı Sani 1328 [24 Ocak 1913], Nu: 2-646, s. 1.

edildi.[978] Fetva Emini Mehmet Esad Efendi de Sultan Mehmet Reşat tarafından Şeyhülislamlık makamına tayin edildi.[979]

Kamil Paşa Hükûmeti'nin devrilip yerine Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti'nin kurulmasıyla İttihâdçılar, Halaskâr Zabitan Grubu darbesinin intikamını almışlar, 6-7 ay sonra da olsa yeniden ittihâdçı bir hükûmet ile iktidara gelmişlerdi. Mahmut Şevket Paşa, Sultan Mehmet Reşat tarafından sadrazam tayin edildikten sonra, halkın "Mahmud Şevket Paşa, Edirne'mizi kurtar" feryadı eşliğinde Bâbıâli'ye geldi. Binek taşına çıkarak Bâbıâli önünde toplanan kalabalığı selamladı. Paşa, Padişah irâdesinin okunması ve Kastamonu sâbık mebusu İsmail Mahir Efendi tarafından dua edilmesinin ardından kalabalığa şöyle hitap etti:

> "…Vatanı bulunduğu mehâlik-i 'azîmeden [büyük tehlikelerden] kurtarmak için üzerimize terettüb eden [düşen] her türlü fedâkârlığı biz ihtiyârda [seçmekte] zerre kadar tereddüd etmeyeceğimiz gibi sizlerin de, ey ümmet, bu husûsda dirîğ-i mu'âvenet [yardımı esirgemeyeceğinizden] ve müzâheret [destek] eyleyeceğinizden her veçhile emînim. Şimdi artık dağılmanızı ricâ ederim."[980]

Bâbıâli Baskını gerçekleştiği anda bir kaosun önüne geçmek gayesiyle ilk etapta Talât Bey tarafından Dâhiliye işleri geçici olarak ele alındı. Talât Bey Dâhiliye Nezareti eliyle bütün vilayetlere resmî telgraflar çektirdi; bu telgraflarda, Kamil Paşa Hükûmeti'nin nota üzerine Edirne'nin tamamını ve Cezair-i Bahr-i Sefid'in ise bir kısmını düşmana terk etmeye karar verdiği, devletin ileri gelenlerinden mürekkep bir meclis-i meşveret teşkil ederek kararı cebren tasdik ettirdiği, böylelikle de millî hukuka tecavüz edildiği belirtildi. Yine bu tecavüzün önüne geçmek gayesiyle halkın Bâbıâli önünde nümayiş düzenlediği, Kamil Paşa'nın da istifa etmek mecburiyetinde kaldığı vurgulandı.[981]

Baskının ardından Talât Bey, baskının gerekçesi hususunda Reuters'in İstanbul muhabirine verdiği malumatta "Bu hareket, millî şerefimizi kurtarabileceğimizi göstermek için

---

[978] *Sabah*, 11 Kanun-ı Sani 1328 [24 Ocak 1913], Nu: 8388, s. 1; *Tefsîr-i Efkâr*, 11 Kanun-ı Sani 1328 [24 Ocak 1913], Nu: 2-646, s. 3; Hükûmet teşkil edildikten sonra bütün vilayet ve "elviye-i gayr-i mülhaka" telgraf ile bilgilendirilmiştir. bk. *BOA.*, *BEO*., 4136/310183 [11 Kanun-ı Sani 1328 tarihli belge].

[979] *Sabah*, 12 Kanun-ı Sani 1328 [25 Ocak 1913], Nu: 8389, s. 1.

[980] *Tefsîr-i Efkâr*, 11 Kanun-ı Sani 1328 [24 Ocak 1913], Nu: 2-646, s. 1; *Sabah*, 11 Kanun-ı Sani 1328 [24 Ocak 1913], Nu: 8388, s. 1; Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 80-81; Kerimi, *İstanbul Mektupları*, s. 186.

[981] *Sabah*, 11 Kanun-ı Sani 1328 [24 Ocak 1913], Nu: 8388, s. 1; *Tefsîr-i Efkâr*, 11 Kanun-ı Sani 1328 [24 Ocak 1913], Nu: 2-646, s. 1; Bayur, *Türk İnkılâbı*, c. II, k. II, s. 270; Vardar, *İttihad ve Terakki*, s. 122-123; Kerimi, *İstanbul Mektupları*, s. 188; Şeyhülislam Cemaleddin Efendi hatıralarında, Edirne'nin Bulgarlara teslim edildiği yönünde vilayetlere resmî telgraflar çekilerek eski kabineye büyük bir iftirada bulunulduğunu belirtmektedir. Meclis-i Vükela tarafından hazırlanan notanın kesinleşmediğini, notada da Edirne'nin Bulgarlara tesliminin söz konusu olmadığını bilakis Edirne'nin "bî-taraf bir hükûmet-i islâmiye şekline ifrâğıyla Akdeniz boğazının te'mîn-i mahfûziyeti"nin istendiğini ifade etmektedir. bk. *Cemaleddin Efendi'nin Hâtırât-ı Siyâsiyesi*, s. 53.

yapılmıştır. Savaşın devamını istemiyoruz. Fakat Edirne'yi de bırakmamaya kararlıyız." demektedir.[982] İttihâdçı liderlerden Cemal Bey'in de baskının gerekçesi hakkındaki görüşleri şöyledir:

> "… Halkı zapt etmenin imkânsız olduğunu hissediyorduk, Edirne'nin bırakılmasını istemiyorlardı, ordu ise şerefini kurtarmak ve rövanşı almak istiyordu. Kabineyi devirmek gerekiyordu ve biz de başka şey değil bunu yapmak istedik… Ancak Edirne'yi elimizde tutabilirsek kendimizi huzur içinde hissedeceğiz. …Edirne'yi terk edemeyiz; burayı elimizde tutma isteğimiz stratejik düşüncelerden dolayı değildir; yeni hudut varken arık stratejiden söz etmemek gerekir; ama Edirne'yi kaybedersek aynı zamanda şerefimizi de kaybederiz; çünkü Edirne'den sonra yarın, belki ertesi gün sıra İstanbul'a gelecektir… Gelibolu ordusunda Fethi ve 10. Orduda Enver varken her şeyi umut edebiliriz."[983]

Kamil Paşa Hükûmeti'nin devrilmesi ve Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti'nin kurulması hakkında *Tefsîr-i Efkâr* gazetesindeki bir haberde şu ifadeler yer almaktadır:

> "Gâzî Muhtâr Paşa kâbînesinden istihâle eden [dönüşen/doğan] Kâmil Paşa kâbînesi, bütün devre-i hükûmetinde sakîm [yanlış] ve müşevveş [karışık] bir siyâset ta'kîb ederek bilhâssa son zamânlarda Edirne'yi ve Cezâir-i Bahr-i Sefîd'i bile terk edecek bir meslek-i 'acz ta'kîbine koyulmuş ve şu hatt-ı hareketi nazar-ı milletde de makbûl gösterebilmek için (Meclis-i Millî) 'unvânı verilen bir hey'et cem' ederek meslek-i muzırr-ı siyâsiyesini gûyâ orada da tasdîk etdirmiş gibi görünmek tarîkini ihtiyâr eylemiş olmasıyla nihâyet sabr ve tahammülü tükenen millet, cûş u hurûşa uğramış [taşıp coşmuş] bir hey'et halinde Bâbıâli'ye gelmiş ve şu galeyân-ı millî karşısında Kâmil Paşa kâbînesi isti'fâsını vermesiyle hey'et-i cedîde-i vükelânın teşkîline bâ-irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfetpenâhî Harbiye Nâzır-ı Sâbıkı Mahmud Şevket Paşa Hazretleri me'mûr edilmişdir."[984]

Netice olarak denilebilir ki İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin Bâbıâli Baskını girişiminin ardında Edirne'nin kaybedileceği korkusu yatmaktadır. Zira İttihâdçılar, Kamil Paşa Hükûmeti görevine devam ettiği sürece Edirne'nin halâsı adına bir şey yapılamayacağına kat'î olarak

---

[982] *Neue Freie Presse* gazetesi 24 Ocak 1913, s. 2'den nakleden, Alkan, *Selanik Düştü*, s. 274.
[983] Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı*, s. 220-221.
[984] *Tefsîr-i Efkâr*, 11 Kanun-ı Sani 1328 [24 Ocak 1913], Nu: 2-646, s. 1; Ebuzziya imzalı "Evvelki Günkü Harekât-ı Milliye" başlıklı bir makalede, "…Halk Kamil Paşa kabînesinin cidden bî-taraf kabîne olmasını me'mûl ediyordu[bekliyordu]. Çünkü İttihâd ve Terakki kabînesinin istihlâf [halef] etdiği Ahmed Muhtar Paşa kabînesi, ne yapdığını, ne de yapmak istediğini bilir meczûbların ef'âlini temsîl edenlerden terekküb etmiş idi…" denilmektedir. Ayrıca Kamil Paşa'nın da devlet yönetiminde başarısız olduğu ifade edilmekte, Meclis-i Meşveret eleştirilmekte ve şöyle denilmektedir: "…Hâsılı hiçbir mâhiyet-i resmiye olmadığından bahsedilen bu Meclis-i Meşveret'in ârâ-yı garîbesine istinâden musâlahayı üss-i selâmet 'addeden Kamil Paşa kabînesini millet bihakkın makamlarından teb'îd eylemişdir…" bk. Ebuzziya, "Siyâsiyât –Evvelki Günkü Harekât-ı Milliye", *Tasvir-i Efkâr*, 12 Kanun-ı Sani 1328 [25 Ocak 1913], Nu: 647, s. 1.

inanmaktadırlar ve kanunî bir şekilde bir hükûmet değişikliğinin de mümkünü yoktur. Çünkü Meclis-i Mebusan kapalıdır; bu yüzden de istifa haricinde hükûmetin düşürülebilmesi mümkün değildir.[985] Bâbıâli Baskını değerlendirilirken bu hususun dikkate alınması icap etmektedir. Nitekim Meclis-i Mebusan'ın kapalı olduğu, Edirne'nin risk altında olduğunun değerlendirildiği bir evrede bu müdahale gerçekleşti; müdahalede Edirne'ye yönelik endişeler başat etkiye sahiptir. Elbette İttihâdçıların Kamil Paşa Hükûmeti'ne yönelik hareketinde hükûmetin Cemiyet'e yönelik takip ettiği siyasetin de etkisi vardır ve hükûmetin Cemiyet'e yönelik takip ve tevkifleri, Cemiyet'in hırçınlaşmasına sebep olmuştur.[986] Bâbıâli Baskını'nın gerçekleşmesinde; iç siyasetteki çekişmeden, salt bir iktidar kavgasından ziyade Edirne'nin elden gideceği noktasındaki Cemiyet'in samimî/haklı endişelerinin etkisi olduğu söylenebilir. Ayrıca İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin bu müdahalesi bir darbe olarak değerlendirilecekse bu darbenin, salt askerî ya da sivil bir müdahale olarak tanımlanması doğru olmayacaktır. Babıâli Baskını, "sui generis (nev-i şahsına münhasır) bir niteliği haizdir ve bu baskın için 'Cemiyet darbesi' tabiri daha açıklayıcıdır."[987]

3.2. Hükûmetin Muhalefete Yönelik Tutumu

> "Bize denilecek ki: Muhâlefetsiz meşrûtiyet olmaz, meşrûtiyet demek, fırak-ı muhtelifenin [muhtelif fırkaların], efkâr-ı 'adîdenin tesâdümü [birçok fikirlerin çarpışması], muvâzenesi demekdir.
>
> Biz buna cevaben diyeceğiz ki: Fırkalı, muhâlefetli, müsâdemeli meşrutiyetimiz, ordunun berbâd olmasına, milletin iki düşman parçaya ayrılmasına, her muhterisin millet zararına bin türlü tama'lara [açgözlülüğe] düşmesine ve en sonu koca Rumeli'nin gitmesine bâ'is oldu [sebep oldu]. Yine böyle fırkalarla böyle muhalefetlerle, böyle müsademelerle işe devâm edersek, birâz sonra Anadolu'da elimizden gidecek. Vatan elden gider, bu necîb millet mahkûm olursa, işte o vakit hepimiz bir fırkaya cebren intisâb etdirileceğiz. Sefîller, zeliller, mahkûmlar fırkası!"
>
> Şehbenderzâde Ahmed Hilmi[988]

---

[985] Ahmed Hilmi, *Muhâlefetin İflâsı*, s. 14.

[986] Küçükkılınç, *İttihadçılık,* s. 151-152; Cemiyet'in 1913 Kongresi'ne sunulan raporda da Bâbıâli Baskını gündeme gelmiş ve bu raporda, harp dönemi hükûmetleri ile iyi ilişkiler içerisinde olunmaya çalışıldığı fakat hükûmetlerin ikazları dikkate almayarak İttihâdçılara yönelik görevden alma ve tevkiflere giriştiği belirtilmektedir. Yine harpteki ani ricatin de etkisi vurgulanmakta ve "memleketi kurtarmak ihtimali varsa bu ihtimali hamiyet ve metanetle iyi kullanabilecek bir hükûmeti iş başına getirmek icap ediyordu" denilmektedir. Bu rapor için bk. İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye*, s. 423-426.

[987] Küçükkılınç, *İttihadçılık,* s. 153.

[988] Ahmed Hilmi, *Muhâlefetin İflâsı*, s. 13.

Mahmut Şevket Paşa sadrazam olarak tayin edildikten sonra Bâbıâli'ye geldi. Sâbık hükûmetin azaları da Bâbıâli'de tutulmaktaydılar. Paşa, makamının bitişiğindeki diğer bir odada tutulan eski nazırlara bir memur gönderdi. Memur, "Sadrazam paşanın hepinize selâm ve ihtiramları var. Ne arzu ve emirleriniz varsa çakerleri not ederek paşa hazretlerine arz etmeye memur bulunuyorum" dedi.[989] Yine yeni hükûmetin Adliye Nazırı olacak olan İbrahim Bey de Sadrazam Kamil Paşa ve Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin bulunduğu diğer odaya giderek onları hürmetle selamladı ve

> "Sadrı cedit Mahmut Şevket Paşa hazretleri zatı devletlerinize selâm ve ihtiramlarını tebliğe bendenizi memur ettiler. Bu hâdisenin mukadderatı ilâhiyenin bir cilvesi olduğunu kabul buyurmanızı ve bir arzunuz varsa emretmenizi rica ediyorlar"

dedi. Kamil Paşa'nın bu hitaba verdiği cevap şöyledir:

> "Sadrazam Paşa hazretlerinin iltifatlarına teşekkür ederim. Mukadderatı ilâhiye böyle imiş, fakat kendilerine lütfen söyleyiniz, gelişleri bize benzedi, dikkat buyursunlar, gidişleri bize benzemesin, ricalarımıza gelince, biran evvel evlerimize avdetimizin esbabını ihzar buyursunlar." [990]

Kamil Paşa'nın bu talebi ilettiği anlarda, Cemiyet'in tetikçilerinden Yakup Cemil Bey, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin amansız muhaliflerinden Dâhiliye sâbık nazırı Ahmet Reşit ve Maliye sâbık nazırı Abdurrahman Beylerin rahat durmayacakları gerekçesiyle öldürülmelerini istemiş, İstanbul Muhafızı Cemal Bey'in "Artık ben bu dakikadan itibaren böyle şeylere meydan vermem. Şimdi biz hükûmeti ele aldık. Hükümsüz sebepsiz adamlar öldürmeyiz." demesi suretiyle zor teskin edilmişti.[991] Mahmut Şevket Paşa tarafından İstanbul Muhafızlığı'na tayin edilen Cemal Bey, Yakup Cemil Bey gibi aşırı kimselerin bir saldırısından çekindiği için Dâhiliye sâbık nazırı Ahmet Reşit ve Maliye sâbık nazırı Abdurrahman Beylerin İstanbul Muhafızlığı'na nakledilmesini uygun gördü. Bu arada Sadrazam Kamil Paşa, damadı Kaymakam

---

[989] Vardar, *İttihad ve Terakki*, s. 126-127.

[990] Vardar, *İttihad ve Terakki*, s. 127; Mehmet Selâhattin, *Bildiklerim*, s. 63; Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, Mahmut Şevket Paşa'nın kendilerine çok saygılı davrandığını, yemek hazırlatarak ikramda da bulunduğunu ifade etmektedir. bk. *Cemaleddin Efendi'nin Hâtırât-ı Siyâsiyesi*, s. 52; Kamil Paşa'nın yeni sadrazama yönelik, gelişi bize benzedi, dikkat etsin gidişi bize benzemesin sözleri Mahmut Şevket Paşa'ya ulaşınca yanında bulunan İttihâdçılar bu duruma öfkelendiler. İttihâdçıları Mahmut Şevket Paşa teskin etti: "Mazur görelim, insan böyle bir devirde ve bu vaziyette her şeyi söyleyebilir." bk. Vardar, *İttihad ve Terakki*, s. 127.

[991] Vardar, *İttihad ve Terakki*, s. 128; Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, s. 343-345.

Naci Bey'in refakatinde konağına naklettirildi; Şeyhülislam Cemaleddin Efendi ise Kuruçeşme'deki yalısına intikal ettirildi. Birkaç gün sonra diğer nazırlar da serbest bırakıldılar.[992]

Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti teşkil olununca İstanbul Polis Müdürlüğü vazifesini üstlenen Azmi Bey, ilk etapta, birtakım inzibatî tedbirlere başvurdu ve muhaliflerden gelebilecek bir tehlikenin önüne geçmek saikiyle Gümülcineli İsmail Hakkı, Ali Kemal ve Doktor Rıza Nur Beyler gibi isimleri tevkif ettirdi. Ayrıca Sâbık Sadrazam Kamil Paşa ve sâbık Şeyhülislam Cemaleddin Efendi ile Dâhiliye sâbık nazırı Ahmet Reşit, Maliye sâbık nazırı Abdurrahman Beyler gibi isimlerin memleketi terk etmelerinin uygun olacağı kararına varıldı.[993] İlaveten, hükûmete karşı bir tertip olur endişesiyle İttihâdçı zabitlerden iki adet hususî tabur hazırlandı. Bu taburlar Üsküdar ve İstanbul'da zabitana yardımcı olmakla görevlendirildi fakat asıl görevi muhalif hareketleri takip etmekti.[994] Yine İstanbul Muhafızı Cemal Bey de tevkif edilen zevatı huzuruna çağırdı ve onlara, *devr-i sâbık* yaratılmayacağını belirterek,

> "Bundan sonra rahat otururseniz çekineceğiniz bir şey yoktur. Hükûmet tahmin ettiğiniz gibi intikam almak sevdasında değildir. Bilâkis memleketin bu felaketli zamanında muvafık, muhalifi bir araya getirmek arzusundadır. Sizler de böyle düşünüyorsanız, ben her şeyi yoluna korum, Sadrazam Paşa nezdinde tavassut eder, sizlere şerefli bir vazife de isterim"

dedi. Bu konuşmanın akabinde Ali Kemal ve Doktor Rıza Nur Beyler Avrupa'ya gitmek arzusunda olduklarını ifade ettiler. Netice itibariyle Cemal Bey'in tavassutuyla Avrupa'ya gitmeleri sağlandı. Böylelikle zorunlu/gönüllü sürgün edilmiş oldular. Gümülcineli İsmail Hakkı Bey ise siyasetten uzak duracağını temin ederek serbest bırakıldı. Yine sâbık Sadrazam Kamil Paşa ve sâbık Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin de yurtdışına çıkmalarına müsaade edildi.

---

[992] Vardar, *İttihad ve Terakki*, s. 128-130; Cemal Paşa, *Hatırât, 1913-1922*, yay. haz. Ahmet Zeki İzgöer, Dün Bugün Yay., İstanbul 2012, s. 53, 55; Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, s. 345-347; Ziya Şakir, eserinde, Dâhiliye sâbık nazırı Ahmet Reşit ve Maliye sâbık nazırı Abdurrahman Beylerin tahliye edilmelerinde ecnebî sefirlerinin etkisi olduğunu belirtmektedir. bk. Şakir, *Mahmut Şevket Paşa*, s. 161-162; Bâbıâli Baskını, İngiltere ve Fransa tarafından tepki ile karşılanmıştır. Paris Sefiri Rıfat Paşa'nın 27 Ocak 1913 tarihli telgrafı bu duruma işaret etmektedir. Nitekim telgrafta, İstanbul'da pek çok kimsenin tevkif edilmesi ve içlerinde bilindik şahsiyetlerin de oluşunun Avrupa'yı Osmanlı aleyhine çevirdiği belirtilmektedir. İlaveten eski hükûmet erkânının mahkemeye sevkedileceği yönünde haberler çıktığı ifade edilmektedir. Ayrıca telgrafta, Nazım Paşa'yı bizzat Enver Bey'in öldürdüğü yönünde haberler yayıldığından bahsedilmekte ve bu hususların tekzibinin elzem olduğu vurgulanmaktadır. bk. Artuç, "Bâb-ı Âli Baskını", s. 73.

[993] Cemal Paşa, *Hatırat*, s. 55-56; Şakir, *Mahmut Şevket Paşa*, s. 162-163; Vardar, *İttihad ve Terakki*, s. 130-131; Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, s. 348-349; Azmi Bey polis müdürü olunca polis üçüncü şube müdürü Muhip Bey'i çağırarak: "'İşte gene biz geldik.!' dedi. Muhip Bey de: - Elbette bizim de sıramız gelir, cevabını verdi. Azmi Bey: - Sizi tevkif ediyorum, mukabelesinde bulundu." İrtem'in, eserinde bahsettiği bu husus siyasî tavırların ne derece had safhada, husumet boyutunda olduğunu göstermesi bakımından mühimdir. İlgili konuşma için bk. İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye*, s. 448.

[994] Şakir, *Mahmut Şevket Paşa*, s. 152.

Böylelikle baskının ilk günlerinde siyasî mevkuf problemi gündeme gelmemiş oldu. Zira İttihâdçı hükûmet, baskın sonrasında, yumuşak bir tavır takınarak "gönül alma ve susturma siyaseti" uygulamaya çalışıyordu.[995] Yine Dâhiliye sâbık nazırı Ahmet Reşit ve Maliye sâbık nazırı Abdurrahman Vefik Beylerin de yurtdışına çıkmalarına müsaade edildi; önce Mısır'a oradan da Paris'e gittiler. Böylece onların da gönüllü/zorunlu sürgünleri başlamış oluyordu.[996] Sâbık nazırların yanında meşhur muhaliflerden Mevlânzâde Rıfat ve Nurettin Ferruh Beyler de baskın sonrasında yurtdışına çıktılar.[997]

Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti kurulduktan sonra bir *devr-i sâbık* yaratmama gayreti içerisinde de olundu. Örneğin Mahmut Şevket Paşa, evvelinde olduğu gibi intikamcı bir tavırla hareket etmenin doğru olmayacağı düşüncesiyle Talât ve Cemal Beyler ile konuşurken "şiddet politikası terk edilecektir beyler!" dedi.[998] O yüzdendir ki İttihâd ve Terakki Cemiyeti muhalefeti dağıtmak arzusunda olsa da bu işi "daha yumuşak usullerle" görmeye çalışacaktı.[999] Cemiyet ve

---

[995] Vardar, *İttihad ve Terakki*, s. 133-134; Cemal Paşa, *Hatırât*, s. 56; Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, s. 350-351; Tevkif edilen isimler 27 Ocak 1913 tarihinde serbest bırakıldılar. Ali Kemal ve Rıza Nur Beyler haricinde serbest bırakılanların isimleri için bk. *Tasvir-i Efkâr*, 15 Kanun-ı Sani 1328 [28 Ocak 1913], Nu: 650, s. 3; Gümülcineli İsmail Hakkı Bey'in serbest bırakıldığı haberi için bk. *Tanin*, 19 Kanun-ı Sani 1328 [1 Şubat 1913], Nu: 1498, s. 6; Rıza Nur, hatıralarında, Cemal Bey'in kendilerini tehdit ettiğini, hatta sokak ortasında öldürülebilecekleri uyarısında bulunduğunu ifade etmektedir. bk. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, s. 405-406; Ali Kemal Bey, enişteşi Mahmut Şevket Paşa'nın sâbık yaveri Hüseyin Kadri Bey'in aracı olmasıyla Cemal Bey tarafından "tahsisât-ı mestureden bir miktar harçlık verilerek" Viyana'ya gönderildi. bk. Yahya Kemal, *Portreler*, s. 83; Hükûmet, bir devr-i sâbık yaratmama gayreti içerisindeydi fakat ahali arasında pek çok kişinin [yüz altmış-yüz doksan kişinin] tutuklandığı şayiası dolaşmaktaydı. Nitekim *Tasvir-i Efkâr* bu konuyu haber yaparak 160-190 olarak verilen mevkuf sayısının doğru olmadığını belirtti. Tevkif edilenlerin Ali Kemal, Şehbenderzâde Hilmi, Gümülcineli İsmail Hakkı, Rıza Nur ve Kıbrıslı Şevket Beyler ile tüccardan Kamil, Ataullah, Abdülhalil, Kadri ve Fettah Efendilerden ibaret olduğunu ifade etti. Bunlardan başka birkaç kişinin daha olduğunu ilave ederek başkaca tevkif edilen zatın olmadığını vurguladı. Haber için bk. *Tasvir-i Efkâr*, 14 Kanun-ı Sani 1328 [27 Ocak 1913], Nu:649, s. 4.

[996] Rey, *Gördüklerim*, s. 300-305; Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, s. 348; Ahmet Reşit ve Abdurrahman Beylerin 27 Ocak 1913 tarihinde serbest bırakıldıklarına dair gazete haberi için bk. *Tasvir-i Efkâr*, 15 Kanun-ı Sani 1328 [28 Ocak 1913], Nu: 650, s. 3.

[997] Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, s. 213.

[998] Vardar, *İttihad ve Terakki*, s. 132-133; *Tasvir-i Efkâr*'daki "Hükûmet-i Hâzıra Bir İntikâm Hükûmeti Değildir" başlıklı bir haberde hükûmet azalarından birinin bir gazete muharririne beyanatı verilmektedir. Bu beyanat şöyledir: "Biz bir intikâm hükûmeti değil, vatanın hukuk-ı mukaddesesini müdâfa'a edecek bir hükûmet teşkîl etdik. Tevkîfâta gelince, bu; asâyiş-i memleket nâmına ittihâz olunan bir tedbîr-i ihtiyâtîden başka bir şey değildir." bk. *Tasvir-i Efkâr*, 12 Kanun-ı Sani 1328 [25 Ocak 1913], Nu: 647, s. 3; Feroz Ahmad da Bâbıâli Baskını sonrasında Cemiyet'in "olgun" davrandığını belirtmekte, "muhalefetten öç almaya kalkıp, aradaki siyasi uçurumu daha da açmak yerine, uzlaşıcı bir siyaset benimseyerek ülkenin yeni hükümetin yanında yer almasını sağlamaya" çalıştığını ifade etmektedir. bk. Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 152; Yine Sina Akşin de Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti'nin önceki hükûmet uygulamalarına karşı misilleme yapmayarak partilerüstü bir siyaset takip etmeye çalıştığını ifade etmektedir. bk. Akşin, *Jön Türkler*, s. 354; Refik Halit Bey de "hükûmetin devr-i sâbık yaratmamak ve kimseye ilişmemek kararı" alması akabinde saklandığı evden çıktığını belediyedeki işinin başına geçtiğini ifade etmekte ve devamında ise şöyle demektedir: "…Zaten kâtipler arasında iki dost da kazanmıştım. Öbürleri de düşmanca vaziyetlerini bırakmışlardı; güzel güzel geçinip gidiyorduk. Derken Mahmud Şevket Paşa'yı vurdular; bir kıyamettir koptu." bk. Karay, *Bir Ömür Boyunca*, s. 32-33.

[999] Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, s. 213; İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin sulh ve sükûn politikasına Cavit Bey karşı çıkmıştır. Cavit Bey, günlüğünde bu hususta şöyle demektedir: "…Ben bunun aleyhinde olduğumu, memlekette lâzım gelenlere cezâlarını vermeden, asayişi, sükûtu temin mümkün olmayacağını her bir-iki senede bu

Mahmut Şevket Paşa'nın muhaliflere yönelik "çok müsamahalı" ve "çok cömert" davranmasının bir sebebi de "sükûn içinde kalarak rahat rahat Balkan Harbi'nin yarattığı facialarn tesirini azaltmaktı."[1000] Nitekim *Alemdar* başta olmak üzere muhalif gazetelerin çıkmasına da müsaade edildi. İstanbul Muhafızı Cemal Bey, gazetelerin sermuharrirleri ile bir görüşme gerçekleştirdi ve ülkede sükûneti tehdit edecek makaleler yayınlamamak şartıyla gazetelerin çıkmalarına müsaade edileceğini, sadece cüz'î bir askerî sansür uygulanacağını bildirdi.[1001] Dâhiliye Nezareti tarafından vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen telgraflarla memur tasfiyesi işine girişilmeyeceği vurgulandı. İstanbul Belediye Reisliği vazifesini yürüten meşhur muhalif Cemil Bey de görevinden alınmadı.[1002] Yine bu dönemde Talât Bey, Şerif Cafer Paşa ve Göz Hekimi Doktor Esat Paşa'dan oluşan bir heyet, bütün siyasî oluşum ve liderleri kapsayacak şekilde Müdafaa-i Milliye Cemiyeti kurulmasına önayak oldu. Bu kapsamda Prens Sabahattin ve Lütfi Fikri Beyler de Cemiyet'e davet edildiler; fakat kabul etmediler. Onlar kabul etmeseler de *İkdam* gazetesi sahibi Ahmet Cevdet, *İkdam* sorumlu müdürü Nurettin, *Sabah* gazetesi sermuharriri Dikran Kelekyan ve *İfham* gazetesi müdürü Ferit Beyler gibi muhalif isimlerin de iştirak ettiği bir toplantı tertip edildi ve toplantıda, Şerif Ali Haydar Bey reisliğe, Müşir Fuat Paşa ve Nafia sâbık nazırı Hulusi Bey de ikinci reisliğe seçildiler. Ayrıca bir "tenvir heyeti" oluşturuldu ve bu heyetin içerisinde *İkdam* gazetesi sahibi Ahmet Cevdet, *İkdam* sorumlu müdürü Nurettin, *Sabah* gazetesi sermuharriri Dikran Kelekyan ve *İfham* gazetesi müdürü Ferit Beyler gibi Cemiyet'in sert muhalifleri de yer almaktaydı. Kurulun kararı şöyle idi:

> "A'dâmızın [düşmanlarımızın] belki yegâne istinâdgâh ümîdi dâhilen mevcûd olan tefrika idi. Dârülfünûn konferans salonunda bu tefrika ebediyyen defnedildi. Ba'de-ezîn [bundan sonra] gerek bugünkü düşmanlarımız gerek istikbâlde vatanımıza ta'arruza cür'et edebilecekler karşısında yek-dil ve hem-dest bir Osmanlı milleti bulacaklardır."[1003]

---

fenalığa ma'rûz olacağımızı arkadaşlarım meyânında benim pek şiddetli bir politika taraftarı olduğumu, bundan dolayı uyuşamadığımızı söyledim." bk. Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, c. I, s. 549.

[1000] Şakir, *Mahmut Şevket Paşa*, s. 163.

[1001] Cemal Paşa, *Hatırât*, s. 62; Yalçın, *Siyasal Anılar*, s. 251; Hükûmet ve Cemiyet'in, muhaliflerle uzlaşmaya çalıştıklarını göstermesi bakımından Refii Cevat'a verilen cezanın affına bakılırsa bu afta; Mahmut Şevket Paşa ve Cemiyet'in muhaliflerle iyi geçinme arzularının etkili olduğu üzerinde durulabilir. Nitekim arşivdeki bir belgeye göre, *Alemdar* gazetesi imtiyaz sahibi Refii Cevat Bey, Divân-ı Harb-i Örfî tarafından yetmiş beş Osmanlı lirası cezaya çarptırılmıştı. Bu ceza, Sultan Mehmet Reşat imzalı 22 Kanun-ı Sani 1328 tarihli *irade-i seniyye* ile affedilmiştir. bk. *BOA.*, *DH. SYS*., 57-2/52 [22 Kanun-ı Sani 1328, 17 Şubat 1328 ve 21 Şubat 1328 tarihli belgeler]; *BOA.*, *BEO*., 4140/310459 [23 Kanun-ı Sani 1328 tarihli belge].

[1002] Yalçın, *Siyasal Anılar*, s. 250-251.

[1003] *Tanin*, 19 Kanun-ı Sani 1328 [1 Şubat 1913], Nu: 1498, s. 3-4; *Yalçın, Siyasal Anılar*, s. 254-255; Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ordunun ihtiyacını karşılamak için yardımlar toplamaya çalışıyor, büyük gayret gösteriyordu. bk. Şakir, *Mahmut Şevket Paşa*, s. 192; İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye*, s. 541.

İttihâdçıların, Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti'nin başlangıcında muhaliflere yönelik müsamahalı tavrı İttihâd ve Terakki Cemiyeti karşıtları tarafından kuşku ile karşılandı. Çünkü meşrutiyetin iadesi sonrasında iktidar-muhalefet çekişmesi hep had safhada olmuş, İttihâdçılar iktidar olduklarında muhaliflere yönelik sert tedbirlere başvurmuşlar, Cemiyet muhaliflerinin desteklediklerı Ahmet Muhtar Paşa ve Kamil Paşa hükûmetleri dönemlerinde de İttihâdçılara yönelik baskılar had safhaya çıkmıştı. O yüzdendir ki İttihâdçıların muhaliflere yönelik yeni bir sayfa açma söylemi, muhalif meclis ve mahfillerde; "Aman dikkat edelim… Bu hinoğlu hinler, galiba topumuza birden bir alicengiz oyunu oynayacaklar. Kökümüzü kazıyacaklar." söylemini de beraberinde getirmişti.[1004]

Mahmut Şevket Paşa'nın kısa ömürlü hükûmetinin ilk evresinde muhaliflere olumlu bakılmasının bir neticesi olsa gerek bazı muhalif isimlerde bir yumuşama meydana geldiği görülmektedir. Örneğin Mahmut Şevket Paşa'nın en büyük muarızlarından Dersim sâbık mebusu Lütfi Fikri Bey bir mektup ile Paşa'ya başvurdu ve "bizler ve sizler bir pederin yani meşrutiyetin evlâdlarıyız. Size gelecek zarar bize gelir" dedi. Yine mektubunda bu düşünceye Kamil Paşa'nın sadareti ile vakıf olduğunu belirterek dört yıldır Mahmut Şevket Paşa ve arkadaşlarına şiddetle muhalefet ettiğini ve bu muhalefeti ile de aslında irticaya hizmet etmiş olduğunu beyan etti. Ardından da artık hükûmete hücum etmeyeceğini, mürtecilerin iktidarındansa sizin gibi *meşrutiyetin haşarı evlatları*nın iktidarını yeğlediğini, hükûmetin sükûtuna yönelik tehditler olduğunu ve bu tehditlere karşı önlem alınması gerektiğini ifade etti.[1005]

Muhaliflerle ilişkileri normalleştirmek ve bir *devr-i sâbık* yaratılmasının önüne geçmek gayesiyle Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti, 29 Kanun-ı Sani 1328'de [11 Şubat 1913], askerî yenilgiye yol açanlarla, düşmana maddeten ya da manen yardım edenler hariç olmak üzere siyasî

[1004] Şakir, *Mahmut Şevket Paşa*, s. 222.

[1005] *Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü*, s. 74-75; Lütfi Fikri Bey, bu mektubunda, eğer Edirne kurtarılamayacaksa memurlardan değil de muhtelif fırka ve hizip mensuplarından oluşacak bir meclis toplanmasını ve kabineye itidalli ve bilgili bazı kimselerin alınmasını tavsiye ediyor ve mektubunu "Sözümü dinleyiniz ve memlekete ve meşrutiyete acıyınız" ifadeleriyle bitiriyordu. bk. *Aynı Yer*; Yine Paşa'nın günlüğünün ilerleyen sayfalarında, Bahriye Nazırı Rüstem Paşa'nın Lütfi Fikri Bey'i gördüğünden bahsedilmekte ve Lütfi Fikri Bey'in Rüstem Paşa'ya, muhtelif fırkalar ileri gelenlerinden bir kabine teşekkülünün lüzumundan bahsettiği iddia edilmektir. Mahmut Şevket Paşa'nın Lütfi Fikri Bey'in ifadeleri hakkındaki değerlendirmesi ise Fikri Bey'in kabineye girebilmek için böyle yaptığıdır. Hatta Lütfi Fikri Bey'in kendisinin sadaretten uzaklaştırılmasını arzu ettiğini de ifade etmektedir. Yine günlükte Ali Kemal'in ahvâl-i hazıra hakkında bir değerlendirilmesinden bahsedildikten sonra gençlerin nazır olma derdiyle hareket ettikleri, hatta kendileri nazır olmazsa ülkenin felaketinin önüne geçilemeyeceğini düşündükleri ve ihtirasla hareket ettikleri belirtilmektedir. Mahmut Şevket Paşa, bütün bunların sebebini de kuvvetli bir hükûmetin olmayışına bağlamaktadır. bk. *Aynı Eser*, s. 135-136.

nedenlerle tutuklu veya davalı olanlara yönelik umûmî af ilânında da bulundu.[1006] Bu kanun ile bu zamana değin siyasî saiklerle sürgün edilenler affediliyor, toplumsal barışın temininin sağlanmasına çalışılıyordu.

Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti *devr-i sâbık* yaratmayacağını, herkesle iyi ilişkiler içerisinde olacağını beyan etmesine rağmen ilerleyen günler, ülke içi siyasî çekişmelerin sonunu bir türlü getir(e)medi. İttihâdçıların muhalifleri hükûmetin tavrını samimî bulmadılar. Muhalifler, İttihâdçı hükûmetin düşmesi için –aşağıdaki başlıkta bahsedileceği üzere- birtakım tertipler içerisinde yer aldılar. Matbuatta da hükûmete yönelik eleştiriler yer almaya devam etti. Bu sebeptendir ki Mart 1913'te İstanbul Muhafızı Cemal Bey'in emri gereğince *İfham* gazetesi tatil edildi; bunun üzerine Ferit Bey *Vazife* adlı bir gazete çıkardı.[1007]

Hükûmet, umûmî af ilânında bulunsa da af tarihi sonrası itibariyle muhaliflere yönelik sürgün yöntemine de başvurdu. Örneğin Bursa'da neşr olunan *Adalet* gazetesinin 27 Şubat 1913 tarihli nüshasında; emniyet ve inzibata suitesir edecek bazı fıkralardan bahsedilerek sadrazamın hususî bir gemi ile meçhul bir yere gittiği, Enver Bey'in yaralanarak hastaneye kaldırıldığı ve Bursa'ya fedâiler çetesinin gönderilmiş olduğu yönünde asılsız haberlere yer verildi. Gazetenin bu asılsız havadisi haber alınır alınmaz Dâhiliye Nezareti, Hüdavendigar Vilayeti'nden tahkikat başlatılması talebinde bulundu. Vilayet tarafından bu hususta bir tahkikat gerçekleştirildi. Polis Müdüriyeti, gazetenin mesul müdürü Aziz Nuri Bey'i sorguladı ve gazetenin bir nüshasına da el koydu. Harbiye Nezareti 20 Mart 1913 tarihinde *Adalet* gazetesi mesul müdürü Aziz Nuri ve gazetenin muharrirlerinden Osman Nuri Beylerin Sivas'a sürgün edildiklerini belirterek ve bu hususta Dâhiliye Nezareti'ni bilgilendirdi. Dâhiliye Nezareti de Hüdavendigar Vilayeti'ni durumdan haberdar etti.[1008] Bazı muhalif kimseler de Erzincan'a sürgün edildiler.[1009] Bıçakçı Kirkor veled Diran, asayişi mahalliyeyi ihlale teşebbüs ettiği için hükûmet-i askeriyece 11 Nisan

---

[1006] *BOA., İ. DUİT*., 165/25 [29 Kanun-ı Sani 1328 tarihli belge]; *Düstûr*, Tertib II, C. 5, (1 Teşrin-i Sâni 1328-31 Teşrin-i Evvel 1329), Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1332, s. 62; *Sabah*, 1 Şubat 1328 [14 Şubat 1913], Nu: 8409, s. 3; *Tasvir-i Efkâr*, 1 Şubat 1328 [14 Şubat 1913], Nu: 667, s. 3.

[1007] *Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü*, s. 107; İstanbul Muhafızı Cemal Bey, geçmişte İttihâdçıların karşısında yer almış şahıslara yönelik de bir çalışma yürüttü ve bu kişilerin birer vazife ile İstanbul'dan uzaklaştırılmalarını sağlamaya çalıştı. Örneğin Kaymakam Yusuf Rasih ve Halaskâr Zabitandan Kemal Beyler yurtdışına kaçtılar. Yüzbaşı Çerkes Kâzım ve diğer bazı isimlerin de askerlikle alakaları kesildi. bk. Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, s. 214.

[1008] *BOA., DH. SYS*., 58/8 [20 Şubat 1328, 21 Şubat 1328, 23 Şubat 1328, 7 Mart 1329 ve 9 Mart 1329 tarihli belgeler]; Bu belgede Aziz Nuri Bey'in Sivas'a sürgün edildiği belirtilmektedir fakat Mahmut Şevket Paşa'nın katli sonrası Sinop'a sürgün edilenlerin içerisinde de bu isim geçmektedir. bk. *Tanin*, 6 Haziran 1329 [19 Haziran 1913], Nu: 1636, s. 3; *Tasvir-i Efkâr*, 6 Haziran 1329 [19 Haziran 1913], Nu:793, s. 2.

[1009] Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı*, s. 223, (SHAT, 7N1638, Constantinople, rapor no 571, 12 Mart 1913'ten naklen).

1913 tarihinde Konya'ya sürgün edildi.[1010] Arnavut Şakir bin Osman, Sarıyer'deki bir kahvehanede Türkler ile Arnavutları birbirine düşürecek derecede tahrik edici nutuklar irat ettiği gerekçesiyle Divân-ı Harb-i Örfî tarafından 14 Nisan 1913'te müebbet sürgün ile tecziye edildi ve menfî olarak Basra'ya gönderilmesi kararlaştırıldı. Divân-ı Harb-i Örfî'nin verdiği bu karar Sultan Mehmet Reşat tarafından 6 Mayıs 1913'te tasdik edildi.[1011] Kavak İskelesi Cami-i Şerifi İmamı ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası azalarından Mehmet Emin Efendi, ahaliyi ifsat edecek telkinatta bulunduğu için 3 Mayıs 1913 tarihli hükûmet-i askeriye kararıyla Van'a sürgün edildi.[1012] Mütekaidin-i Askeriye'den Kaymakam Hurşit Bey, hükûmet-i askeriyenin kararı ve polis müdüriyetinin 1 Nisan 1913 tarihli tahriratı ile idareten İdâre-i Örfiyye mıntıkası harici Kastamonu'ya sürgün edildi.[1013] Hüseyin Hüsni oğlu Rüştü Efendi de memleketin sükûn ve asayişini bozduğu gerekçesiyle hükûmet-i askeriyenin kararıyla 7 Mayıs 1913 tarihinde bila-müddet Sivas'a sürgün edildi.[1014]

Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti döneminde memurîn-i devletin siyasetle iştigalinin önüne geçmek gayesini matuf bir muvakkat kanun çıkartılmıştı. Bu kanun, Ahmet Muhtar Paşa ve Kamil Paşa hükûmetleri dönemlerinde "kanuna uygun olmayan" bir şekilde tefsir edilerek rey ve intihap ile tayin olunan belediye ve idare meclisi azalarını da kapsamıştı ve bu minval üzere belediye ve idare meclisi azalarından siyasetle uğraşmayacaklarına dair taahhüt talebinde bulunulmuş taahhüt etmeyenler ise azledilmişlerdi. Nitekim bu husus, Bâbıâli Baskını sonrasında Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti'nin kurulması akabinde Aydın Vilayeti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne müracaat edilmek suretiyle gündeme getirildi. Belediye ve idare meclisi azalarının yeminleri meselesi Sadarete kadar uzanan bir süreci de beraberinde getirdi. Netice itibariyle belediye ve idare meclisi azalarının bu şekilde azledilmelerinin caiz olmadığı belirtildi. Bu şekilde azledilen azaların yerlerine kendilerinden sonra rey kazanmış olanlar alınmış ise sâbık azaların vazifelerine iadesi diğerlerinin ise namzet mevkiinde bırakılması gerektiği bildirildi. Yine görevlerinden alınanların yerine intihap yapılarak yeniden aza tayin edildi ise bunların

[1010] *BOA.*, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube Belgeleri (*DH. EUM. 5. ŞB*.), 3/20 [27 Teşrin-i Evvel 1330 tarihli belge].
[1011] *BOA., İ. HB*., 131/48 [1 Nisan 1329, 18 Nisan 1329 ve 23 Nisan 1329 tarihli belgeler]; *BOA., DH. SYS*., 111/15 [23 Nisan 1329, 14 Mayıs 1329 ve 16 Mayıs 1329 tarihli belgeler]; *BOA., BEO*., 4170/312749 [25 Nisan 1329 tarihli belge].
[1012] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 2/33 [2 Şubat 1330, 12 Şubat 1330, 14 Şubat 1330 ve 23 Kanun-ı Sani 1330 tarihli belgeler].
[1013] *BOA., DH. EUM. VRK*., 28/50 [24 Eylül 1330 tarihli belge].
[1014] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 4/42A [31 Temmuz 1332 tarihli belge].

azalıklarının düşürülmesinin müntehiplerin hukukunu ihlal edeceğinden uygun olmayacağı belirtildi.[1015]

Mahmut Şevket Paşa döneminin ilginç bir yönü, hükûmetin teşkilini sağlayanların yani İttihâdçıların Mahmut Şevket Paşa'ya bakışlarıdır. Nitekim İttihâdçılar ile Mahmut Şevket Paşa arasında fikir birliği olduğunu iddia edebilmek güçtür. Çünkü Paşa'nın sadrazam oluşunun hemen akabinde İttihâdçıların Paşa'ya yönelik eleştiriler getirdikleri görülmektedir. Eleştirilerin en başında İttihâdçıların istedikleri oranda hükûmette temsil edilemedikleri meselesi gelmektedir. Nitekim Cemiyet'in en önemli ismi Talât Bey, Paşa'nın kendisiyle çalışmak istememesi münasebetiyle hükûmette görev al(a)mamıştır.[1016] İkinci bir husus Balkan Harbi'nde, harbin devamı ya da sulh yönünde takip edilecek siyaset noktasında Mahmut Şevket Paşa ile İttihâdçıların anlaşmazlık içerisinde olmalarıdır. İttihâdçılar harp taraftarıydılar. Nitekim Edirne elden gidiyor diye harekete geçilmiş ve İttihâdçıların müdahalesi sonrasında Edirne'yi kurtaracağına inanılarak İttihâdçı desteğini haiz Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti teşkil edilmişti. Hükûmetten beklenen Edirne'yi kurtaracak gerekli adımları atmak, Bulgarlar ile mücadeleyi sürdürmekti. Fakat Mahmut Şevket Paşa ordunun durumunun vahim olduğu değerlendirmesi yaparak sulhun gerekliliği vurgusu yapıyordu. Bu yüzden de İttihâdçı isimlerin eleştiri okları kendisine yönelmişti. Örneğin Enver Bey, mektuplarında bu hususta şunları söylemektedir:

> "Kâmil'i devirip, yerine biraz cesur M.[ahmud Şevket Paşa]'yı geçirerek her şeyi kurtarabileceğimi zannediyordum. Ama heyhat, bu kadar saydığım erkân-ı harb başkanımız, her şeyi kendisiyle sürükleyebilecek bir ödlek çıktı… Vatanımın şerefini kurtardığımı henüz söyleyemem. Çünkü Mahmud Şevket'in yeterince gözü pek olup olmayacağından emin değilim."[1017]

[1015] *BOA.*, Dâhiliye Nezareti Mütenevvia Kısmı Belgeleri (*DH. MTV.*), 17/63 [21 Şubat 1328, 24 Şubat 1328, 4 Mart 1329 ve 5 Mart 1329 tarihli belgeler].

[1016] Örneğin Paşa, Bâbıâli Baskını'nda kendisine sadrazamlık teklifi yapıldığında teklifi kabul etse de Talât Bey ile asla aynı kabinede vazife icra edemeyeceğini de bildirmişti. bk. Vardar, *İttihad ve Terakki,* s. 123; Şakir, *Mahmut Şevket Paşa,* s. 151-152; Talât Bey kabineye giremese de İttihâdçılar, Mahmut Şevket Paşa'nın sadrazam oluşuyla birlikte önemli mevkilere yerleştirildiler. İstanbul Polis Müdürlüğü'ne Azmi Bey, İstanbul Muhafızlığı'na da Cemal Bey getirildi. İstanbul Merkez Kumandanlığı'na da Enver Bey'in amcası Halil Bey tayin edildi. bk. Vardar, *İttihad ve Terakki,* s. 126-127; Şakir, *Mahmut Şevket Paşa,* s. 156; İstanbul Muhafızı Cemal Bey, bu makama vekâleten atanmıştı. Atanmasının hemen akabinde 29 Ocak 1913'te Mahmut Şevket Paşa, Cemal Bey'in asaleten vazifeyi üstlenmesini Sultan Mehmet Reşat'ın oluruna sundu ve 30 Ocak 1913 tarihli *irade-i seniyye* ile Cemal Bey asaleten İstanbul Muhafızı oldu. bk. *BOA., İ. HB*., 128/9 [13 Kanun-ı Sani 1328 ve 14 Kanun-ı Sani 1328 tarihli belgeler].

[1017] *Kendi Mektuplarında Enver Paşa,* s. 228-229; Şakir, *Mahmut Şevket Paşa,* s. 205; Enver Bey bir diğer mektubunda da şöyle demektedir: "Etrafıma baktığımda, dost olsun, düşman olsun herkesin korkak, ödlek, tedbirli ve kendi menfaatlerini düşünen insanlar olduğunu görünce tamamen altüst oluyor ve kendimi kaybediyorum… Ah, savaş çıksa mutlaka kazanırdık. Hey'et-i Vükelâ nota hazırlıyor, müttefiklerin kabul etmemesi için Allah'a dua ediyorum, o zaman harb çıkar, harb, yâni Türkiye için hayat." bk. *Kendi Mektuplarında Enver Paşa,* s. 226-227.

Yine Enver Bey, Kamil Paşa Hükûmeti'ni sulh hususunda nasıl eleştirdiyse Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti'ni de aynı şekilde eleştirmektedir. Örneğin hükûmetin sulh siyasetini şu şekilde değerlendirmektedir: "Sadece hükümet korkuyordu ve halen korkuyor ve hiç kimse, böyle alçakça bir sulh akdini kabul etmeye utanmıyor."[1018]

İttihâdçılar, Mahmut Şevket Paşa'yı eleştirseler de bu eleştirileri çok açık bir şekilde dile getirmiyorlar; toplum önünde Paşa'ya hürmet ve tazimden geri durmuyorlardı. Fakat İttihâdçılar ne derece Mahmut Şevket Paşa'dan memnun değillerse en az o derece Paşa'da İttihâdçılardan memnun değildi. Nitekim Paşa da, İttihâdçıları her fırsatta hakir görmekte onları "birtakım cüretkâr komitacılar" olarak telakki etmekte, Cemiyet'in hükûmet üzerinde bir baskı unsuru olmasına karşı çıkmaktaydı. Talât Bey ve arkadaşları da Mahmut Şevket Paşa'nın bu tavrını görmekte, Paşa'yı Sadaret'e getirmekle yanlış bir karar aldıklarını düşünmekte hatta imkân olsa değiştirmek arzusunu dahî taşımaktaydılar.[1019] Nitekim o dönem "Sanki ne diye sadaret makamına bu adamı getirdik?" diye serzenişlerde bulunduklarına dair şayialar çıkmıştı.[1020] Cemiyet mensuplarının sadrazamlığından memnun olmadıkları Mahmut Şevket Paşa'nın İttihâdçılara yönelik eleştirileri de hayli serttir. Örneğin Dâhiliye sâbık nazırı ve Cemiyet'in en önemli ismi Talât Bey'in Mahmut Şevket Paşa ile sulh hakkındaki bir görüşmesi ve Paşa'nın Talât Bey'e yönelik sert ifadeleri Cemiyet ve Sadrazam arasındaki sorunun ne derece büyük olduğunu göstermektedir. Çünkü Mahmut Şevket Paşa, Talât Bey ve Meclis-i Mebusan sâbık reisi Halil Bey'i adeta çocuk azarlar gibi azarlamıştır. Talât ve Halil Beylerin sulhu değil de harbi öne çıkarmaları üzerine Mahmut Şevket Paşa, Talât Bey'e dönerek "fikriniz mahduttur, mahdudiyet içerisinde vaziyeti tayinden acizsiniz, ihâtâlı bir fikriniz yoktur, yarım âlimlerdensiniz. Bu memleket en ziyade bu gibilerden zarar görmüştür" demiştir.[1021] Elbette Paşa'nın tavrı sadece bununla sınırlı değildir. Meselâ 22 Şubat 1913'te sulh meselesi Meclis-i Vükela'da görüşülürken Mahmut Şevket Paşa sulhun gerekliliği hakkında bir izahat verdi fakat İttihâdçı nazırlardan Dâhiliye Nazırı Hacı Adil ve Maarif Nazırı Şükrü Beyler sulh zamanının gelmediğini ifade ettiler. Paşa, sulh zamanının geçtiğini söylese ve Bahriye Nazırı Mahmut Bey, Başkumandan Vekili Ahmet İzzet Paşa ve Almanyalı Lüson'un raporlarını ortaya koysa da

[1018] *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, s. 239.
[1019] Vardar, *İttihad ve Terakki*, s. 146-147.
[1020] Şakir, *Mahmut Şevket Paşa*, s. 205.
[1021] *Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü,* s. 53; Cavit Bey günlüğünde, Mahmut Şevket Paşa ile yaptığı 4 Şubat 1913 tarihli görüşmeden bahsetmekte ve Paşa'nın "Harbin müşkülâtından, kuvvetimizin noksanından, sulh yapmaya mecbûr olduğumuzdan, Edirne'nin ehemmiyeti olmadığından, eğer Edirne bizde kalacak olursa senevî bir milyon liradan ziyâde masarif-i askeriye ihtiyar etmek lazım geleceğinden" bahsettiğini belirtmektedir. bk. Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, c. I, s. 551.

İttihâdçı nazırlar ikna olmadılar; Harbiye Nazırı ile Başkumandan Vekiline itimatlarının olmadığını ifade ettiler. Paşa, İttihâdçı nazırların bu tavrını eleştirmekte ve "Bu adamların hareketi adeta mecnûnâne idi" demektedir.[1022] Bir keresinde de, Mahmut Şevket Paşa, sulh çerçevesinde yazılacak nota hususunda (4 Nisan 1913'te) İttihâdçı nazırlardan Dâhiliye Nazırı Hacı Adil, Adliye Nazırı İbrahim ve Maarif Nazırı Şükrü Beylerin Cemiyet'in Merkez-i Umumisinin görüşlerini almak istemelerini de eleştirmekte ve "vazifelerini ifâ hususunda hâlâ merkez-i umumîden emir almak itiyadını terketmedilerini" belirtirerek bunu "şayan-ı teessüf" bir durum olarak değerlenmektedir.[1023]

Mahmut Şevket Paşa ile İttihâdçıların aralarının çok da iyi olmadığı hususu Süleyman Nazif'in *Yıkılan Müessese* adlı eserinde de belirtilmektedir. Eserde belirtildiği üzere Paşa ile Süleyman Nazif, Paşa'nın vefatından birkaç gün önce görüşmüşlerdir. Bu görüşmede Paşa, Enver Bey'i ordu ile alakasını keserek bir mutasarrıflığa tayin etme, Talât Bey'i de sefaretle Türkiye haricine çıkarma niyetinde olduğunu ifade etmiştir.[1024] Enver Bey, Talât Bey ve arkadaşlarının Mahmut Şevket Paşa'ya yönelik arz edilen düşünceleriyle Mahmut Şevket Paşa, Ziya Şakir ve kaynakların mevzu hakkındaki değerlendirmeleri birleştirildiğinde hükûmetin teşekkülü sonrasında takip edilen siyaset noktasında Paşa ile İttihâdçıların uyumlu bir çalışma örneği ortaya koyamadıkları, hatta husumete varacak düzeyde birbirlerini eleştirdikleri kanaatine varılabilir.

Bâbıâli Baskını akabinde iktidar-muhalefet ilişkileri hakkında birtakım hususlar üzerinde durduktan sonra Mahmut Şevket Paşa'nın, İttihâdçılar ve onların muhasımları, padişah ve istikbal üzerine kısa değerlendirmesine göz atmak faydalı olacaktır:

> "İttihadçılar'ın artık adam olmayacakları kanaati bende büsbütün teessüs etti. Bu kadar felâketler üzerine hiç de akıl erdiremeyecekleri umûr-ı askeriyeye bile müdahaleden vazgeçmiyorlar idi ve bu suretle idare-i memleket edebileceklerini zannediyorlardı. Şimdiye kadar Yemen hakkında, Rumeli hakkında, Yunan'a dair ne dedim ise kâmilen çıkmış idi. Bunu kendileri de teslim ediyorlar idi. Fakat yine sözümü dinlemek istemiyorlardı. Yine beyinsiz olan kafalarında birleştikleri yavan fikirlerle harekete meylediyorlardı. Bunlar böyle mecnun, muhasımları ise rezil ve ahlâksız! Padişahın hali malum. Şu halde memleketin istikbali ne olacak? Said Paşa'nın iki gün evvelki sözünü tasdik etmekten başka çare kalmıyor; müşarileyh 'Devlette

[1022] *Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü*, s. 64-65.
[1023] *Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü*, s. 134-135; Bir başka yerde de Maarif Nazırı Şükrü Bey için "Bu genç ve tecrübesiz Şükrü Bey'e bir türlü anlatamadım. Mûmâileyh tam manasıyla bir 'şoven'dir" denilmektedir. bk. *Aynı Eser*, s. 158.
[1024] Süleyman Nazif, *Yıkılan Müessese*, s. 30.

ümid-i bekaa olsaydı fedakârlık ederdim' diyor idi. Ne çare ki ben bunu bir türlü diyemiyorum ve demek istemiyorum."[1025]

3.3. Taklîb-i Hükûmet ve Suikast

Kamil Paşa Hükûmeti'nin sükûtu neticesinde İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin desteğiyle Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti'nin teşkili, Cemiyet muhalifi zümreler nezdinde büyük bir hüsran meydana getirdi. Ahmet Muhtar Paşa ve Kamil Paşa hükûmetleri, Cemiyet muhalifleri nezdinde –yer yer eleştiriler yöneltilse de- makbul hükûmetlerdi. Şimdi ise İttihâdçıların desteğini haiz Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti var idi ve bu hükûmetin kurulmasından; geçmişte Hürriyet ve İtilaf mensubu olanlar, Cemiyet muhalifleri, Saray mensuplarının bir kısmı, Avrupa'ya firar etmiş olan kimseler, vaktiyle saraylarda büyük mevkilerde vazife üstlenmiş olan Arnavut ve Kürt zevat da rahatsızdı ve yapılacak tek şey hükûmetin başının, Sadrazam Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti'nin sükûtunu temindi.[1026] O yüzdendir ki Prens Sabahattin, Şerif Paşa, Gümülcineli İsmail Hakkı ve Basri Beyler birtakım tertiplerin içerisinde oldular.[1027] Yani İttihâd ve Terakki Cemiyeti muhalifleri, eleştirdikleri İttihâdçıların yöntemlerine başvurarak yeniden mevki-i iktidara gelmek istemektedirler.[1028]

Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti'ne yönelik tertiplerden biri Prens Sabahattin ve arkadaşlarının giriştiği Taklîb-i Hükûmet teşebbüsüdür.[1029] Prens Sabahattin'i fikrî ve siyasî lider kabul eden bir zümre tarafından tertip edilen Taklîb-i Hükûmet tertibi ile İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin Bâbıâli Baskını'nda uyguladığı metodun bir benzerinin gerçekleştirilmesi istenmektedir. Maksat ise, Bâbıâli önünde bir nümayiş yapmak, Cemiyet'in muhaliflere yönelik tazyiklerinin önüne geçmek ve gerçekleştirilebilirse mevcut hükûmeti düşürerek *adem-i merkeziyet* fikri çerçevesinde Prens Sabahattin'in sadrazamlığında yeni bir hükûmet teşkilini

---

[1025] *Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü*, s. 101.
[1026] Vardar, *İttihad ve Terakki*, s. 147.
[1027] Fethî, *Muhaliflerin Esrârı*, s. 22.
[1028] Yakut, *Mahmut Şevket Paşa*, s. 318.
[1029] Taklîb-i Hükûmet hakkındaki resmî beyânnâmede ülkenin içinde bulunduğu nazik durum öne çıkarılarak şöyle denilmektedir: "En tehlikeli zamânlarını geçirmekde olan vatanın selâmet-i âtiyesi, nâmus-ı milleti muhâfaza için son hadde kadar sarf-ı mesâ'îyi üss-i maksad ittihâz etmiş olan hükûmete bütün evlâd-ı memleketin müzâheret etmesine mütevakkıf olduğu hakîkati fedâkâr ve hamiyet-perver ebnâ-yı vatan [vatan evlatları] 'indinde tasdîk edilerek herkesin bu meslek-i müstakîme [doğru mesleğe] sâlik [mensup] olduğu bir sırada selâmet-i hakîkiye-i vatanı idrâk ve tefrîkden 'âciz birkaç şahsın el altından ba'zı gûne [tarz, yol] tasavvurât ve teşebbüsât-ı şûriş-kârîye tevessül eylemekde bulunduğu beş on günden beri hükûmetce istihbâr olunmakda idi." bk. "Vesâik-i Târîhiyye: Taklîb-i Hükûmet Tasavvurât ve Teşebbüsâtı Hakkında Neşrolunan Beyânnâme-i Resmî", *Sebilürreşâd*, 21 Şubat 1328 [6 Mart 1913], Nu: 52-234, c. 2-9, s. 453-454.

sağlamaktır.[1030] Cemiyet muhalifleri de tıpkı İttihâdçılar gibi vatanı tehlikede görmekte İttihâdçıların bertaraf edilmesi ile vatanın kurtarılacağını düşünmekteydiler. Nitekim Prens Sabahattin Bey'in, kendisini ziyaret eden Fethî Bey'e verdiği şu cevap mevzuu açıklayıcı bir hüviyete sahiptir:

> "Erkân-ı İttihâd meşrûtiyet nâm-ı mübecceli tahtında te'sîs-i istibdâddan başka memlekete bir menfa'at te'mîn edemedi. Memleketi nasıl kurtaracağız? Vatan gidiyor değil, gitdi! Hazîne-i millet boşaldı. Yüksek makâmât tekmîl nâ-ehiller elinde kaldı. Binâen 'aleyh vatan, zavallı vatan bizden istimdâd ediyor, bu âvâze-i dilsûze [yürek yakıcı sese] imdâd ancak biz edebileceğiz."[1031]

Prens Sabahattin liderliğindeki Taklîb-i Hükûmet teşebbüsü, Sabahattin Bey'in hususî kâtibi Satvet Lütfi Bey'in öncülüğünde gerçekleştirilmektedir ve tertibin içerisinde Nihat Reşat, Ahmet Bedevi ve Nevzat Beyler de yer almaktadırlar. Bu arada Gümülcineli İsmail Hakkı Bey de Muhip, Pertev Tevfik ve Taceddinzade Hakkı Beylerle birlikte hareket etmekte, Damat Salih Paşa da Gümülcineli İsmail Hakkı Bey'e iştirak etmektedir. Yüzbaşı Çerkez Kazım ve Nazım Beyler ise ayrı bir yol tutmuşlar, hükûmet üyelerine ve İttihâd ve Terakki Cemiyeti ileri gelenlerine suikast planlamaktaydılar. Kıbrıslı Şevket Bey'in Kıbrıslı yalısı da Cemiyet aleyhinde bir tertibin merkezi halini almıştı. Ahmet Bedevi Bey de Prens Sabahattin Bey grubu ile Gümülcineli İsmail Hakkı Bey grubu arasında irtibatı sağlamaktaydı. Netice itibariyle Taklîb-i Hükûmet'i amaçlayan tertibatın beyannamesi dahî vücuda getirilerek matbaada bastırılmıştı.[1032]

[1030] Cemal Paşa, *Hatırât*, s. 63; Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 528; Şakir, *Mahmut Şevket Paşa*, s. 226-227; Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki –III-, Nasıl Öldü?*, Akıl Fikir Yay., İstanbul 2014, s. 37-38; İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye*, s. 463; "Vesâik-i Târîhiyye: Taklîb-i Hükûmet Tasavvurât ve Teşebbüsâtı Hakkında Neşrolunan Beyânnâme-i Resmî", *Sebilürreşâd*, 21 Şubat 1328 [6 Mart 1913], Nu: 52-234, c. 2-9, s. 453-454; Akşin, *Jön Türkler*, s. 362; Taklîb-i Hükûmetçiler, hükûmet tebdilini temin ettikten sonra mevcut hükûmet üyelerini derhal Divân-ı Âli'ye sevketmeyi amaçlıyorlardı. bk. Nevzat Artuç, *Cemal Paşa, Askeri ve Siyasi Hayatı*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2008, s. 111; Muhaliflerin planına göre; Bâbıâli Baskını'na benzer bir hareketle sadarete girilecek ve hükûmet devrilecektir. "Osmanlı Milleti'ne ve Ordusuna Hitap" başlıklı hazırlanan beyannameler halka dağıtılacak ve bu suretle geniş halk kitlelerinin desteği sağlanacaktır. Gelibolu'dan üç-dört bin kişilik kuvvet getirilerek İstanbul Muhafızlığı ve Bâbıâli bütünüyle kontrol altına alınacaktır. Baskın sonrasında mevcut hükûmet üyeleri tevkif edilerek bir vapurla İstanbul'dan uzaklaştırılacaklar, sürgün edileceklerdir. Plana göre; Bâbıâli Baskını'nın en önemli isimlerinden Enver Bey ise Mülazım Hilmi Bey tarafından öldürülecektir. bk. Yakut, *Mahmut Şevket Paşa*, s. 317; Herkes sürgün edilirken hükûmet üyesi dahî olmayan Enver Bey'in öldürülmesi yönünde karar alınması kendisinden ne derece çekinildiğinin de bir göstergesidir.

[1031] Fethî, *Muhaliflerin Esrârı*, s. 29.

[1032] Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 527-528; Yine Erkânıharp Kemal ve Yüzbaşı Kudret Beyler ile Kemal Paşa ve bazı zabitler de Taklîb-i Hükûmet tertibinin içerisinde yer almışlardır. bk. *Aynı Eser*, s. 527-528; Köprü Kontrol Memuru Salih ve yüzbaşılıktan ihraç edilmiş olan Tevfik Beyler de teşebbüs içerisinde yer almışlardır. bk. Fethî, *Muhaliflerin Esrârı*, s. 39; Cemal Bey, 2 Mart 1913'de *Tasvir-i Efkâr* gazetesine bir mülakat vermiş ve mülakatta, Taklîb-i Hükûmetçilerin hükûmeti devirmeyi amaçladığı, bu yönde tasavvurdan fiile geçmek için çalıştıklarının delillerle sabit olduğunu belirtmiştir. bk. *Tasvir-i Efkâr*, 17 Şubat 1328 [2 Mart 1913], Nu: 683, s. 1.

Fakat İstanbul Muhafızı Cemal Bey, devlet erkânı ve Cemiyet liderlerine yönelik bir teşebbüs olur endişesi ile zaten teyakkuzdaydı ve Cemal Bey'in emirleri çerçevesinde muhaliflere yönelik ciddî bir takibat yürütülmekteydi.[1033] Nitekim Şair Celis ve Fethi Beyler gibi isimler muhaliflerin faaliyetleri hususunda Cemal ve Talât Beylere bilgi aktarmaktaydılar. Nitekim Prens Sabahattin Bey'in adamlarının bastırdığı beyanname İstanbul Muhafızlığı tarafından ele geçirildi ve bunun üzerine Serdar Sıtkı, Muşlu Sait, Horhorlu Hasan, Satvet Lütfi, Binbaşı Avni, Salih, Ahmet Bedevi ve Mahmut Beyler gibi bazı isimler tevkif edildiler.[1034] Hadisenin Prens Sabahattin ve Nihat Reşat Beylere kadar uzanması üzerine Talât Bey'in haber uçurması neticesi olarak her ikiside firar etti.[1035] Tevkif edilen diğer zanlılar, İstanbul Polis Müdürü Azmi ve İstanbul Muhafızı Cemal Beyler tarafından sorgulandıktan sonra Divân-ı Harb-i Örfî'ye sevk edildiler. Buradaki muhakeme neticesinde, 29 Mayıs 1913'te, Satvet Lütfi, Hacı Serdarzade Sıtkı, Muşlu Sait, Hasan, Safi, Haliç İdaresi Müfettişi Sıtkı, Ahmet Bedevi ve mülazım Lütfi Beyler müebbet kürek cezası ile diğerleri de onar sene mahkûmiyet ile tecziye edildiler.[1036] Karar Sultan Mehmet Reşat tarafından 1 Haziran 1913 tarihinde *irade-i seniyye* ile tasdik edildi.[1037] Böylelikle Prens Sabahattin Bey etrafında Satvet Lütfi Bey öncülüğünde toplanan ve bir tertibin içerisinde olan muhalefet, tevkif ve tecziyeler neticesinde etkisini kaybetti.[1038] Fakat Taklîb-i Hükûmet

---

[1033] *Tanin*, 10 Haziran 1329 [23 Haziran 1913], Nu: 1640, s. 1-2; Şakir, *Mahmut Şevket Paşa*, s. 223; Nitekim Cemal Bey, muhaliflerin hükûmet tebdili için bir tertibat içerisinde oldukları haberinin kendisine sıklıkla iletildiğini ve netice itibariyle soruşturmaya yönelik tedbirler almak zorunda kaldığını belirtmektedir. bk. Cemal Paşa, *Hatırât*, s. 63.

[1034] Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 529-531; Kuran, *Jön Türkler*, s. 323; Cemal Paşa, *Hatırât*, s. 63-64; Şakir, *Mahmut Şevket Paşa*, s. 225-226; Fethî, *Muhaliflerin Esrârı*, s. 43-45; Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, s. 217; Kerimi, *İstanbul Mektupları*, s. 282; *Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü*, s. 75; İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye*, s. 464-465.

[1035] Cemal Paşa, *Hatırât*, s. 65-66; Ahmet Bedevi Bey, eserinde, Talât Bey'in Prens Sabahattin'e Avrupa'ya çıkması için haber verdiğini belirtmemekle birlikte İstanbul'da kalması tehlike arz ettiği için Osmaniye vapuruyla İstanbul'dan uzaklaştığını ifade etmektedir. bk. Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 555-556; Hasan Amca, Prens Sabahattin'in hiçbir zaman bir darbe ile hükûmeti ele geçirme gibi bir gayretin içerisinde olmadığını belirtmektedir. bk. Amca, *Doğmayan Hürriyet*, s. 475.

[1036] *BOA., İ. HB*., 132/45 [16 Mayıs 1329 tarihli belge].

[1037] *BOA., DH. SYS*., 119/1-5 [19 Mayıs 1329 tarihli belge]; *BOA., İ. HB*., 132/45 [19 Mayıs 1329 tarihli belge]; Mahkûmlardan mülazım Lütfi Bey'in Sinop'a, Satvet Lütfi, Ahmet Bedevi, Boşnak Sıtkı ve Mahmut Beylerin Bodrum'a, Hasan, Sait, Serdar Sıtkı ve Tevfik Beylerin ise uygun bir mahalle gönderilmeleri kararlaştırıldı. bk. Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 532-533; Kuran, *Jön Türkler*, s. 327; Osmanlı Arşivi'ndeki Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Aydın Vilayeti'ne yazılan bir yazıda, Taklîb-i Hükûmet tertibi münasebetiyle tecziye edilen Satvet Lütfi, Tevfik, Mahmut Cemaleddin, Salih Sırrı, Ahmet Bedevi, Bekir Sıtkı, Hasan Vasfi, Sıtkı ve Sait Hilmi Beylerin Bodrum kalesine sevk edilmek üzere gönderildikleri bildirilmekte ve gereğinin yapılması istenmektedir. bk. *BOA.*, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Emniyet Kalemi Belgeleri (*DH. EUM. EMN*.), 27/25 [9 Haziran 1329 tarihli belge].

[1038] İstanbul Polis Müdürü Avni Bey'in Dâhiliye Nazırına yazdığı raporda Satvet Lütfi Bey ve rüfekasının tevkifi ile ihtilal teşebbüsünün bir dereceye kadar akim kaldığı belirtilmektedir. bk. *BOA.*, Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri (*DH. KMS*.), 63/63 [7 Haziran 1329 tarihli belge]; Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, s. 217-218.

teşebbüsünün ardından yeni teşebbüslerin geleceği yolunda şayialar ortaya çıktı.[1039] Bu şayialar üzerine İstanbul Muhafızlığı bir beyanname yayınlayarak, "…İstanbul'da büyük bir iğtişâş ve kanlı hâdisât zuhûr edeceği…" şeklinde yalan haberlerin yayıldığını belirtti ve "Bu günden sonra böyle birtakım fesâdkâr ekâzib neşr ve nakliyle halkın istirâhat fikrini ihlâle devâm edeceklerin İdâre-i Örfiyye mıntıkası hâricine tard ve teb'îd edilecekleri cümlece ma'lûm olmak üzere suret-i kat'iyede beyan" eyledi.[1040] Taklîb-i Hükûmet teşebbüsünün bir önemli yanı da işin içerisine Avusturya Sefiri'nin dâhil olmasıdır. Şöyle ki, teşebbüsün önemli isimlerinden Satvet Lütfi Bey, Avusturya'lı Lazar'ın evinde tevkif edildi ve Avusturya'lı bir kimsenin evine baskın yapılması sefir tarafından tepki ile karşılandı; ancak mevzu tepki ile kalmadı. Zira Avusturya sefiri, Satvet Lütfi Bey'in idamının önüne geçilmesi, idam kararı çıkarsa bile afv-ı âlîye mazhariyeti hususunda Mahmut Şevket Paşa'dan teminat istedi. Bu sıkıştırmalar peyderpey devam edince Mahmut Şevket Paşa da sefirin sıkıştırmalarının önüne geçmek gayesiyle Satvet Lütfi Bey'in idam ile tecziye edilmesi halinde affına delalet edeceğini sefire bildirdi.[1041] Nitekim 22 Mayıs 1913'te Mahmut Şevket Paşa, Divân-ı Harb-i Örfî Reisi Tevfik Paşa'dan Taklîb-i Hükûmet teşebbüsü hakkında malumat talep etti. İstediği cevapları alamayınca tarafsız bir şekilde muhakeme edilmelerini riyasetten istedi.[1042]

Taklîb-i Hükûmet teşebbüsü, Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti ve İttihâdçıların muhaliflere yönelik kısmî yumuşak tavrını büsbütün yıktı geçti; zira muhaliflerin İttihâdçılara ve hükûmete yönelik tertipleri devam etmekteydi. İktidar-muhalefet iki uç da birbirlerini vatan ihanetle suçlamaktaydılar; birbirlerini "yok edilmesi gereken zararlı yaratıklar gibi" görmeye başlamışlardı.[1043] Böylesi bir ortamda Nisan 1913'e gelindiğinde Kamil Paşa, Mahmut Şevket Paşa'dan dönüş için izin istedi ve bir müddet sonra da 28 Mayıs 1913'te İstanbul'a geldi.[1044] Kamil Paşa'nın İstanbul'a geldiği dönem, Mahmut Şevket Paşa'ya suikast ile hükûmeti tebdile yönelik planların hazırlandığı bir dönemdi ve Paşa da yeni hükûmetin sadrazamı olarak takdim

[1039] Paşa, günlüğünde, 3 Mart 1913'te Bâbıâli'de Enver Bey ile görüşürken İstanbul Muhafızı Cemal Bey'in geldiğini ve Cemal Bey'in kendisine, Prens Sabahattin grubundan başka Şehzade Vahdettin ve Damat Salih Paşa emrinde hareket eden iki grubun daha olduğunu, bu gruplardan Şehzade Vahdettin kontrolünde olanın ihtilal çıkarmak arzusunda bulunduğunu ve bu grupla mülazım Şaban Efendi'nin, diğerleriyle de Miralay Sadık Bey'in mesai ettikleri hususunu arz ettiğini belirtmektedir. bk. *Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü*, s. 78.

[1040] *Tanin*, 19 Mart 1329 [1 Nisan 1913], Nu: 1557, s. 4; *Tanin*, 20 Mart 1329 [2 Nisan 1913], Nu: 1558, s. 1.

[1041] *Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü*, s. 108, 113; Tevkif gerçekleştikten sonra Avusturyalı birinin evine yapılan baskın münasebetiyle Avusturya sefaretinden istenmeyen hadise için özür de dilendi. Fakat Satvet Lütfi Bey tevkif edilmiş, amaca ulaşılmıştı. bk. İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye*, s. 473-474.

[1042] *Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü*, s. 259.

[1043] Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, s. 221.

[1044] Kamil Paşa ile ilgili gazete haberinde, Paşa'nın, vapurun İzmir'e uğramaması yüzünden İstanbul'a geldiği, birkaç güç içerisinde de İzmir'e gideceği bildirilmektedir. bk. *Tanin*, 16 Mayıs 1329 [29 Mayıs 1913], Nu: 1615, s. 4; *Tasvir-i Efkâr*, 16 Mayıs 1329 [29 Mayıs 1913], Nu: 771, s. 2.

edilmekteydi. Kamil Paşa'nın kendisinin bu mevzudan haberdar olup olmadığı belli değildir. Fakat bu tür tertiplerden haberdar olan İstanbul Muhafızı Cemal Bey, Kamil Paşa'nın avdeti üzerine teyakkuza geçerek Paşa'nın evini gözetletmeye başladı. Ayrıca Kamil Paşa'nın tekrar Mısır'a irsali hususunu ciddiyetle takip etti, hatta bu hususta Mahmut Şevket Paşa'dan azar işitmiş olsa dahî vazgeçmedi. Kamil Paşa'nın oğlu Şura-yı Devlet azasından Abdullah Bey'i İstanbul Muhafızlığı'na davet edip Paşa'nın derhal İstanbul'u terk etmesi gerektiğini Abdullah Bey'e kat'î olarak ifade etti. Ayrıca eğer İstanbul'u terk etme emrine riayet etmezse ecnebî sefirlerinin müdahalelerine izin verilmeyerek tevkif edileceğini ve hatta Anadolu'da uygun bir mahalle sürgün edileceğini vurguladı. Şura-yı Devlet azalarından Abdullah Bey babası Kamil Paşa'yı Cemal Bey ile gerçekleştirdiği mülakattan haberdar edince burada kalmasının kendisi için feci bir akıbet getirebileceğini değerlendiren Kamil Paşa, ısrarından vazgeçti ve 1 Haziran 1913'te bir ecnebî vapuruyla İstanbul'dan ayrıldı.[1045] Nitekim Mahmut Şevket Paşa, günlüğünde, Kamil Paşa'nın hâlâ sadrazamlık peşinde koştuğunu ve entrikalar içerisinde yer aldığını ifade etmektedir.[1046]

Taklîb-i Hükûmet girişimi akabinde yeni teşebbüslere başvuruldu. Yeni teşebbüse dâhil olanlar memlekette umumî bir ihtilal vücuda getirerek mevcut hükûmeti cebren ve gayrimeşru bir şekilde devirmeyi, bunu gerçekleştirmek için de Mahmut Şevket Paşa ve Karasu ve Nesim Ruso Efendiler ile Talât, Cemal ve Azmi Beyler gibi isimleri katletmeyi hedeflediler. Bu kapsamda bir

[1045] Cemal Paşa, *Hatırât*, s. 75-80; *Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü*, s. 276-279; Şakir, *Mahmut Şevket Paşa*, s. 265-274; Şakir, *İttihat ve Terakki –III-*, s. 48-50; İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye*, s. 486-491; Paşa'nın günlüğünde Kamil Paşa'nın oğlu Şevket Bey'in Mahmut Şevket Paşa'yı ziyaret ettiği belirtilmektedir. Bu görüşmede Şevket Bey Paşa'ya, polislerin evi sardığını, kendilerine "Sadrazam Paşa'ya söyledik, size emir vereceğini vaad etti" dedikleri halde polislerin "Bizim amirimiz İstanbul Muhafızlığıdır" dediklerini nakletmiştir. Hatta "Bu büyük bir hakarettir. Siyaset-i hariciyeye de temas (tesir) olabilir" demiştir. Günlüğün bu anlatımından anlaşıldığına göre Şevket Bey, İngilizler bu işe müdahale edebilirler, demeye getirmiştir. Mahmut Şevket Paşa'nın Şevket Bey'e cevabı şöyle olmuştur: "Haksızlık ediyorsunuz. Kabahat yalnız onlarda değildir, hepimizdedir. Paşa hazretleri eğer bîtarafâne hareket edeydi cümlemiz gelir elini öperdik. Fakat öyle yapmadı. Budala Sâdık Bey'in evâmirini infaz etti. Memleketin en namuslu zevâtından yüzyirmi kişiyi hapsettirdi. Beni bile takip ettirdi. İşte men dakka dukka. Şimdi kendisi düçarr-ı hakaret oluyor." bk. *Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü*, s. 276; Kamil Paşa'nın gidişi *İkdam* gazetesi tarafından haber yapılmıştır. Paşa'nın Rus kumpanyasının *İmparator İkinci Nikola* vapuruyla 1 Haziran 1913'te İstanbul'dan ayrıldığı bilgisi verilmiştir. bk. *İkdam*, 20 Mayıs 1329 [2 Haziran 1913], Nu: 5848, s. 2; Kamil Paşa'nın İstanbul'dan ayrılması Tanan tarafından da haber yapılmıştır. bk. *Tanin*, 20 Mayıs 1329 [2 Haziran 1913], Nu: 1619, s. 2.

[1046] Paşa böyle dedikten sonra Sultan Mehmet Reşat'la bir görüşmesinde Kamil Paşa hakkında şöyle dediğini nakletmektedir: "Bu memleketin kurtulması veya kurtarılması için evvel-be-evvel Cenab-ı Hak Kâmil Paşa'nın canını almalıdır. Zira kendisinin hayatı fesat ve entrika ile mâlâmaldir. Bu memleket için en büyük musibettir. Menba-i fesat ölmelidir ki bu memleket kurtulsun." bk. *Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü*, s. 171; İstanbul Muhafızı Cemal Bey de Kamil Paşa'nın yeni dönemin sadrazamı olmak amacıyla İstanbul'a geldiğini, bir hükûmet değişikliği teşebbüsünün olacağını bildiğini iddia etmektedir. bk. Cemal Paşa, *Hatırât*, s. 75.

cemiyet-i hafiye teşkil ettiler.[1047] Hükûmet tebdili sağlamaya dönük girişimler içerisinde; muhaliflerden Gümülcineli İsmail Hakkı, Pertev Tevfik, Ahmet Reşit, Kemal Midhat, Muhip, Yüzbaşı Kazım ve Miralay Fuat Beyler ile Damat Salih ve Şerif Paşalar gibi isimler de yer aldılar. Hedeflerine ulaşabilirlerse Kamil Paşa'yı Sadaret'e, Prens Sabahattin Bey'i de Hariciye Nazırlığı'na getirmeyi amaçlamaktaydılar. Dâhiliye Nezareti'ne de Ahmet Reşit ya da Gümülcineli İsmail Hakkı Beylerden biri getirilecekti.[1048] Hatta bu kapsamda Pertev Tevfik Bey'in evinde ara sıra toplantılar yaptılar. Bu toplantılara Gümülcineli İsmail Hakkı Bey de iştirak etti. Bazı toplantılara Muhip, Kazım, Ziya, Hakkı, Nazmi, Topal Tevfik ve Kara Ahmet Beyler gibi isimler de iştirak etmişlerdi[1049]; ancak bu toplantılardan kesin bir netice elde edilemedi. Bu yüzdendir ki cebren hükûmeti düşürme azminde olan Yüzbaşı Kazım Bey, Damat Salih Paşa ile irtibata geçti. Muhip Bey aracılığıyla Paşa ile temas kuran Yüzbaşı Kazım, suikast tertibinde sarf edilmek üzere para tedariki için Romanya'ya gitti; ardından Muhip Bey de Romanya'ya geçti. Böylesi bir teşebbüs içerisinde olununca Damat Salih Paşa durumdan Dâhiliye sâbık nazırı Ahmet Reşit Bey'i, Pertev Tevfik Bey de Şerif Paşa'yı haberdar etti. Yine Yüzbaşı Kazım ve Muhip Beyler, Dâhiliye sâbık nazırı Ahmet Reşit Bey ile Romanya'da bir görüşme gerçekleştirdiler. Netice itibariyle Romanya bankasından Şerif Paşa'nın gönderdiği on bin frankı tedarik ettiler.[1050] Para meselesi böylece çözüldükten sonra önce Muhip Bey, ardından da Yüzbaşı Kazım Bey tekrar İstanbul'a döndü. Galatasaray Hamamı bitişiğindeki sokakta bir haneye gittiler ve burada komiser Latif Bey tarafından Muhip Bey'e ulaşıldıktan sonra bu evde ihtilal teşebbüsünün esaslarını tespite çalıştılar. Bu süreçte İstanbul Muhafızlığı'nın takibinde olan Muhip Bey tevkif edildi fakat Yüzbaşı Kazım Bey, ihtilal teşebbüslerini devam ettirdi; Ziya, Hakkı ve Topal Tevfik Beyler gibi isimlerden suikast hususunda yararlanmayı düşünmekteydi.

[1047] *BOA., BEO*., 4188/314072 [10 Haziran 1329 tarihli belge]; *BOA., DH. KMS*., 63/63 [7 Haziran 1329 tarihli belge].

[1048] *BOA., DH. KMS*., 63/63 [7 Haziran 1329 tarihli belge]. *Tanin*, 11 Haziran 1329 [24 Haziran 1329], Nu: 1641, s. 1-2; Yüzbaşı Kazım Bey ve arkadaşları suikastın yanında hükûmet tebdilini de sağlayabilselerdi, Miralay Kemal Bey İstanbul Muhafızı, Kaymakam Zeki Bey Merkez Kumandanı, Miralay Fuat Bey de Erkân-ı Harp Reisi olacaktı. bk. *Aynı Belge*.

[1049] *BOA., BEO*., 4188/314072 [10 Haziran 1329 tarihli belge]; *BOA., DH. KMS*., 63/63 [7 Haziran 1329 tarihli belge].

[1050] *BOA., DH. KMS*., 63/63 [7 Haziran 1329 tarihli belge]; Ziya Şakir, eserinde, Yüzbaşı Kazım ve Muhip Beylerin, Romanya'ya gittiklerinde orada Abdullah Zühtü Bey'in evinde Doktor İbrahim Temo ve Asaf Muammer Beyler gibi İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin hiddetli muhalifleriyle de görüştüklerini ifade etmektedir. Yine anlatıya göre bu görüşmede İbrahim Temo Bey, "İttihâdçıların içinde, çok namuslu ve hamiyetli adamlar vardır. Bunların en birincisi de Talât'tır. Talât gibi bir adamı öldürmek günahtır" diyerek Yüzbaşı Kazım Bey'in suikast tertibine karşı çıkmıştır. bk. Şakir, *Mahmut Şevket Paşa*, s. 241-243; Ahmet Reşit Bey, Muhip ve Kazım Beylerle görüştüğü iddialarını doğrulamamakta, para yardımı yaptığı iddiasını da reddetmektedir. Divân-ı Harb-i Örfî mazbatasına hatıralarında verdiği detaylı cevap için bk. Rey, *Gördüklerim*, s. 310-322.

Bu çerçevede Kara Ahmet ve Ragıp Beyler gibi bazı isimler, kendilerini "suret-i haktan göstermek" suretiyle mevcut hükûmetin icraatlarını tenkit ve hakikatleri tahrif ederek halkın zihnini "iğfal" etmeye çalışacaklardı. Yüzbaşı Kazım Bey, muhataplarını ikna edebilmek için memlekette Franmasonluk ve Siyonistlik hilafına çalışıldığını, İttihâd ve Terakki erkânının bu cereyanlara kapılmış kimseler olduklarını ifade ediyor ve Karasu Efendi'ye atfen de II. Abdülhamid'in hal'i meselesini "tahrif etmek" suretiyle aktarıyordu. Yine kendi akrabası olan bazı Çerkeslerden de yararlanmayı düşünmekteydi. Yüzbaşı Kazım Bey, arkadaşlarını tahlif etti ve cemiyet-i hafiyeye dâhil eyledi; onlara para verdi. Kendisini maddî olarak destekleyenlerin talepleri doğrultusunda harekete geçerek birkaç plan hazırladı. Bunlardan biri Harbiye Nezareti'ne giderek Mahmut Şevket Paşa'yı odasında tevkif etmek, telefon ile de vükelayı nezarete getirtmek suretiyle bir inkılâp gerçekleştirmekti.[1051] Bunun gerçekleştirilemeyeceğini düşünmüş olacak ki bu plandan vazgeçerek suikast yöntemini öne çıkardı. Yeni plana göre Mahmut Şevket Paşa ve Karasu Efendi ile Hacı Adil, Talât, Cemal ve İstanbul Polis Müdürü Azmi Beyler gibi isimler aynı anda öldürülecek ve olay franmasonluk ve siyonistliğin önüne geçme adına bir hareket olarak takdim edilecekti. Bu arada Yüzbaşı Kazım Bey, Kemal Midhat Bey aracılığıyla tekrar Prens Sabahattin ile irtibata geçti. Hatta Kemal Midhat Bey grubundaki Şevki Efendi, Yüzbaşı Kemal Bey grubuna iltica etti ve bir miktar tabanca tedarikini de sağladı. İhtilal teşebbüsü başarılı olursa Kamil Paşa riyasetinde yeni bir kabine teşekkülüne gidilmesi fikri kabul gördü. Yeni durumda Yüzbaşı Kazım Bey, grubunu yeniden tanzim etme gereği duydu. Buna göre Ziya, Topal Tevfik, Abdullah, Hasan, Şevki, mülazım Mehmet Ali ve Nazmi Beyler Beyazıt'ta Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi ile vazifelendirildiler. Ayrıca bu iş için bir otomobil temin edilmesi kararlaştırıldı. Aslında bu ve benzeri tertiplerden İstanbul Polis Müdüriyeti haberdar olmuş, ilgili makamları ikaz edilmiş netice olarak da gerekli tertibat alınmıştı.[1052]

[1051] *BOA., DH. KMS*., 63/63 [7 Haziran 1329 tarihli belge]; *Tanin*, 10 Haziran 1329 [23 Haziran 1913], Nu: 1640, s. 1-2; Ziya Şakir'in eserindeki ifadelerine göre Yüzbaşı Kazım Bey ve arkadaşları ilk başta Bâbıâli Baskını'na benzer bir planlama yapmışlardı. Buna göre de Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi anından itibaren derhal bir nümayiş başlatılacak; nümayişte, geçmişte "Yaşasın Enver" denildiği gibi bu kez de "Yaşasın Kazım" diye bağırılacaktı. Bu anlatı için bk. Şakir, *Mahmut Şevket Paşa*, s. 255-257.

[1052] *BOA., DH. KMS*., 63/63 [7 Haziran 1329 tarihli belge]; Yine İstanbul Muhafızı Cemal Bey'in vak'ayı öncesi ve sonrasıyla değerlendirdiği bir mülakat için bk. *Tanin*, 10 Haziran 1329 [23 Haziran 1913], Nu: 1640, s. 1-2; Ayrıca İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey tarafından Dâhiliye Nazırı Talât Bey'e sunulan raporda hadisenin önü arkası tahkik edilmiştir. Tahkikat neticesi olarak bu olayda Prens Sabahattin Bey'in de mühim rol oynadığının anlaşıldığı belirtilmektedir. Buna göre Muhip ve Yüzbaşı Kazım Beyler Prens Sabahattin ile ihtilal teşebbüsü hususunda görüşmüşler ve ihtilal gerçekleştikten sonra yeni kabinenin kimlerden müteşekkil olacağını da müzakere etmişlerdir. Prens Sabahattin Bey adına müzakerelere Kemal Midhat Bey katılmıştır; görüşmeler de adeta pazarlıklar yapılmış ve görüşme sadaret beklentisinde olan Prens Sabahattin'in sadaret makamından sarfınazar edilmesiyle neticelenmişti.

Suikast ile öldürülmeleri düşünülen isimlere bakıldığında Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın katli ile hükûmetin ıskatının, Talât Bey'in katli ile İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ni etkisizleştirmenin, İstanbul Muhafızı Cemal ve Polis Müdürü Azmi Beylerin katli ile de muhalefete yönelik takip ve baskıların önüne geçilmesinin amaçlandığı anlaşılmaktadır.[1053]

Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti teşkil edildiğinden bu yana İstanbul Muhafızı Cemal Bey, muhaliflerin bu tür hareketler içerisinde olabileceklerini tahmin etmekte ve takip ettirmekteydi. Nitekim yukarıda bahsedildiği üzere Cemal Bey'in gayretleriyle Taklîb-i Hükûmet teşebbüsü açığa çıkarılmıştı. Fakat benzeri hadiseler olabilir endişesiyle Cemal Bey, takibatı sıkı bir şekilde yürütmeye devam etmekteydi. Suikast öncesinde de Paşa'ya suikast tertibi içerisinde olunduğu bilgisini elde etmiş ve bu hususu suikast günü sabahtan Harbiye Nezareti'ne giderek Mahmut Şevket Paşa'ya arz etmiş, teyakkuzda olunması icap ettiğini Paşa'ya bildirmişti. Mahmut Şevket Paşa'nın cevabı ise "iş olacağına varır. Ne yapalım? Hüküm Allah'ındır" şekilde olmuştu.[1054] Nitekim bu görüşmenin hemen akabinde, suikast hazırlıklarını tamamlayan ve uygun anı kollayan suikastçılar, 11 Haziran 1913'te, Mahmut Şevket Paşa'nın, Bâbıâli'ye gitmek üzere Harbiye Nezareti'nden otomobiliyle çıkması ve Gedikpaşalı Saraylı Hanım'ın cenazesi münasebetiyle Paşa'yı taşıyan otomobilin durmasıyla harekete geçtiler. Paşa'nın otomobiline hücum ederek Paşa'yı ve yaveri mülazım İbrahim Efendi'yi katlettiler. Böylelikle Yüzbaşı Kazım Bey ve arkadaşları, suikast planlarını kuvveden fiile geçirmiş oldular.[1055]

Azmi Bey'in raporuna göre, Gümülcineli İsmail Hakkı Bey dahî bu ihtilal faaliyetinin içerisinde yer almış hatta ordu ile temas ve münasebetlerde görev üstlenmişti. Damat Salih Paşa da maddi destek bulunmasına tavassut etmişti. Raporda, Damat Salih Paşa'nın, bu müracaatı kabul etmediği belirtilse de Muhip Bey ve Gözlüklü Emin Bey gibi isimlerin ifade ve itiraflarından para desteği bulunmasına tavassut ettiğinin kat'î olarak anlaşıldığı da vurgulanmaktadır. bk. *BOA., DH. KMS*., 63/63 [7 Haziran 1329 tarihli belge]; Ahmet Bedevi Bey'in Sadi Birkök'ü kaynak göstererek belirttiğine göre Mahmut Şevket Paşa'nın katli hususunun malî veçhesi Mabeynci Ragıp Paşa tarafından karşılanmıştır. bk. Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 537.

[1053] Nevzat Artuç, "Bir Siyasal Cinayet Örneği: Mahmut Şevket Paşa Suikastı", *Süleyman Demirel Üniveritesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (2005), s. 79.

[1054] Cemal Paşa, *Hatırât*, s. 80; Mahmut Şevket Paşa'ya suikast haberinin iletilmediği yönünde iddialarda vardır. Bu hususta bk. Kuran, *Jön Türkler*, s. 328; Ali Haydar Midhat Bey'in hatıralarında ise Mahmut Şevket Paşa'nın sıklıkla suikast teşebbüslerinden haberdar edildiği belirtilmektedir. Hatta bir gün bizzat Paşa'nın yanındayken İstanbul Muhafızı Cemal Bey'in huzura gireceği haber verilince yine suikasttan bahsedeceğini düşünerek Paşa'nın şunları dediğini nakletmektedir: "…Şimdi ikide bir, Cemal bey buraya geliyor: Hakkınızda su'ikast var, kapınıza bomba koymuşlar gibi tehditlerle beni rahatsız ediyor!... Usandım artık!... Sadareti üzerimden alsınlar, kime isterlerse versinler, fakat beni rahat bıraksınlar!..." Paşa'nın bu ifadeleri de suikast hususunda sık sık uyarıldığını teyit etmektedir. İlgili bilgi için bk. Ali Haydar Midhat, *Hatıralarım*, s. 247-248; *Tanin* gazetesinin *Jön Türk* gazetesini kaynak göstererek duyurduğu bir haberde de Mahmut Şevket Paşa'nın zamanı belli olmamakla birlikte suikast tertibinden haberdar edildiğini fakat Paşa'nın gerekli tedbirleri aldırmadığı belirtilmektedir. bk. *İkdam*, 31 Mayıs 1329 [13 Haziran 1913], Nu: 5859, s. 2.

[1055] *BOA., DH. SYS*. 119/1-6 [30/31 Mayıs 1329 tarihli belge]; *BOA., DH. KMS*., 63/63 [7 Haziran 1329 tarihli belge]; *BOA., BEO*., 4188/314072 [10 Haziran 1329 tarihli belge]; *Tanin*, 30 Mayıs 1329 [12 Haziran 1913], Nu: 1629, s. 1; *Tasvir-i Efkâr*, 30 Mayıs 1329 [12 Haziran 1913], Nu: 785, s. 1-2; *Tanin*, 31 Mayıs 1329 [13 Haziran

Mahmut Şevket Paşa suikastini kimlerin gerçekleştirdiği hususu çetrefilli bir duruma işaret etmektedir. Zira bu hususta kaynakların fikir ayrılıklarına düştükleri görülmektedir. Eldeki belge ve bilgiler incelendiğinde bu suikastın, Şerif ve Damat Salih Paşalar ile Prens Sabahattin, Gümülcineli İsmail Hakkı ve Dâhiliye sâbık nazırı Ahmet Reşit Beyler gibi isimlerin doğrudan ya da dolaylı destekledikleri, en azından "olur"larının olduğu ve Yüzbaşı Kazım ve arkadaşları tarafından suikastın gerçekleştirildiği değerlendirmesi yapılabilir. Mahmut Şevket Paşa suikastinin İttihâdçılar tarafından gerçekleştirildiği iddiası ise çok tutarlı gözükmemektedir.[1056]

Mahmut Şevket Paşa suikasti, İttihâdçılara, iktidarı doğrudan ele alma fırsatı da doğurmuştu.[1057] Sadrazam katledilince derhal bir sadrazam tayini meselesi gündeme gelmişti. Nitekim Talât Bey, Mabeyn Başkâtibi Ali Fuat Bey ile bir telefon görüşmesi gerçekleştirdi ve Sadrazamlık makamına Sait Halim Paşa'nın getirilmesini tavsiye etti.[1058] Sultan Mehmet Reşat da İttihâdçıların talebine uygun olarak aynı gün 11 Haziran 1913'te Sait Halim Paşa'yı sadrazamlık makamına vekâleten[1059] bir gün sonra da asaleten tayin etti.[1060] Şeyhülislamlığa da Mehmet Esat Efendi tayin edildi.[1061] Yine kabinenin teşkili ve bundan sonra takip edilecek siyaseti belirlemek için de Sapancalı Hakkı, Süleyman Askeri, Yakup Cemil ve Hüsrev Sami

---

1913], Nu: 1630, s. 2; Rıza Nur, hatıralarında, "Kazım, Bahriye zabiti Şevki ve bizim Halâskârlar işinde kahramanlık eden Hakkı, Ziya emsali arkadaşlar bu işi yapmışlar" demektedir. bk. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, s. 428.

[1056] Suikastın kimler tarafından gerçekleştirildiği hususunda farklı görüşlerin değerlendirildiği bir çalışma için bk. Artuç, "Mahmut Şevket Paşa", s. 92-97; Ahmet Bedevi Bey'e göre, İttihâdçılar suikasttan haberdardırlar. Kendileri için her türlü tedbiri alanlar Mahmut Şevket Paşa'yı ikaza lüzum görmemişlerdir. Ayrıca Ahmet Bedevi Bey, "Cemiyet, bu vesile ile hem muhaliflerinden hem de Merkezi Umumînin artık hoşuna gitmemeğe başlayan Hareket Ordusu Kumandanından kurtulmuştur!" demektedir. bk. Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 535; Ferruh Niyazi Bey de "…Bu tertibatı Mahmut Şevket Paşanın şehadetinden evvel Hükümet eşhasiyle ve teferruatiyle öğrenmiş imiş. Bunu bildiği halde Mahmut Şevket Paşanın hayatını koruyamamıştı." demektedir. bk. Ferruh Niyazi Ayoğlu, "Partili Hayatımıza Bir Bakış", *İleri*, 8 Haziran 1951, s. 2; Ziya Şakir ise Mahmut Şevket Paşa'nın ölümünün hemen ardından Kemal Midhat Bey'in Avusturya sefaretine bir takrir verdiğini belirtmekte ve takrir suretini aynen tefrikasına koymaktadır. Bu takririn bir kısmı şöyledir: "…Bir tabur serseri ile idâre olunan hükûmet-i hazırayı, ezip kırmak için tertip etmiş olduğumuz plânları, Herçi bad abad (her ne olursa olsun) mevki-i fiile getirmeye karar verdik. Asayişin muhafazası için, süferanın karaya asakir-i bahriye ihracını emretmeleri, gerek Avrupa ve gerekse umumun menfaati iktizasındandır." bk. Şakir, *İttihat ve Terakki –III-*, s. 61; Enver Bey, Paşa'nın katli hakkında şöyle demektedir: "Mahmud Şevket kaybedilmiştir; ama bu vatanseverleri anavatanlarının selameti için çalıştıkları yolda durduramaz." bk. *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, s. 246.

[1057] Hüseyin Cahit Bey, Talât Paşa adlı eserinde bu hususta şöyle demektedir: "İttihat ve Terakki Meşrutiyetin ilânından ancak dört sene sonra, 1912 de Babıâli vakasını müteakip, hükûmete hakikaten sahip olmaya başlamıştır denilebilir… Asıl Sait Halim Paşanın sadaretinden sonradır ki, hükûmete tamamile İttihat ve Terakki fırka ve cemiyetine geçmiştir." bk. Yalçın, *Talât Paşa*, s. 37.

[1058] Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 534-535.

[1059] *Takvim-i Vekayi*, 30 Mayıs 1329 [12 Haziran 1913], Nu: 1490, s. 1; *Tanin*, 30 Mayıs 1329 [12 Haziran 1913], Nu: 1629, s. 2; *İkdam*, 30 Mayıs 1329 [12 Haziran 1913], Nu: 5858, s. 1; *Tasvir-i Efkâr*, 30 Mayıs 1329 [12 Haziran 1913], Nu: 785, s. 2; *Azm*, 30 Mayıs 1329 [12 Haziran 1913], Nu: 28, s. 2.

[1060] *İkdam*, 31 Mayıs 1329 [13 Haziran 1913], Nu: 5859, s. 1; *Tasvir-i Efkâr*, 31 Mayıs 1329 [13 Haziran 1913], Nu: 786, s. 4; *Tanin*, 31 Mayıs 1329 [13 Haziran 1913], Nu: 1630, s. 3; *Azm*, 31 Mayıs 1329 [13 Haziran 1913], Nu: 29, s. 3.

[1061] *Azm*, 31 Mayıs 1329 [13 Haziran 1913], Nu: 29, s. 3.

Beyler gibi isimler Merkez-i Umûmî'ye giderek burada Midhat Şükrü, Eyüp Sabri, Doktor Nazım, Ziya Gökalp ve Kara Kemal Beyler gibi isimlerle görüşmeler yaptılar.[1062] Netice itibariyle Sultan Mehmet Reşat'ın da tasdikiyle, Sadrazam ve Hariciye Nazırı Sait Halim Paşa, Şura-yı Devlet Reisi Halil Bey, Şeyhülislam Mehmet Esad Efendi, Dâhiliye Nazırı Talât Bey, Adliye Nazırı İbrahim Bey, Harbiye Nazırı İzzet Paşa, Bahriye Nazırı Mahmut Paşa, Maliye Nazırı Rıfat Bey, Evkâf Nazırı Hayri Bey, Nafia Nazırı Osman Nizami Bey, Ticaret ve Ziraat Nazırı Süleyman Elbistânî Efendi, Maarif Nazırı Şükrü Bey, Posta, Telefon, Telgraf Nazırı Oskan Efendi'den müteşekkil tamamen İttihâdçı bir hükûmet teşkil edildi.[1063]

3.4. Mahmut Şevket Paşa Suikasti Davası

Mahmut Şevket Paşa katledildikten sonra derhal suikastı gerçekleştirenlere yönelik İstanbul Muhafızlığı ve Polis Müdüriyeti tarafından takip ve tahkikat başlatıldı.[1064] Çünkü suikastı gerçekleştiren grubun diğer bir amacı da Talât ve Cemal Beyler ile Karasu Efendi gibi Cemiyet'in önemli isimlerini de suikast neticesinde ortadan kaldırmaktı. Yüzbaşı Kazım Bey ve arkadaşları Mahmut Şevket Paşa'yı katletmeye muvaffak oldular fakat akabindeki tedbirlerin neticesi olarak diğer emellerine ulaşamadılar. Zaten hadise akabinde alınan tedbirlerin etkisiyle tetikçiler sağa sola dağılarak kaçmışlardı. Nitekim hadise günü ve takip eden günlerde Damat Salih Paşa ve Yüzbaşı Kazım, Topal Tevfik, Muhip ve Miralay Kemal Beyler başta olmak üzere suikast ile alakalı olduğu düşünülen pek çok kişi peyderpey tevkif edildi.[1065] Fakat hadisede dahli

---

[1062] Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 534-535.

[1063] *Tanin*, 5 Haziran 1329 [18 Haziran 1913], Nu: 1635, s. 5; *Servet-i Fünûn*, 6 Haziran 1329 [19 Haziran 1913], Nu: 1150, s. 137; Mahmut Şevket Paşa suikasti sonrasında teşkil olunan Sait Halim Paşa Hükûmeti'nden 1918'e kadarki süreçte en güçlü isim Cemiyetin önemli ismi Talât Bey'dir. Bu durum İttihâdçı karşıtları tarafından her işe Talat Bey'in karıştığı şeklinde eleştirilere konu olmuştur. Örneğin İhsan Adli, 1914'te Şeyhülislam olan Hayri Efendi üzerinden Talât Bey'i eleştirdiği bir dörtlüğünde şöyle demektedir: "Bir sarık, bir de uzun cübbe… / Şeyh eden şabi bugün Hilat'tır! / Şeyhülislam olagelmiş Hayri / Gerçi fetvayı veren Talat'tır!". bk. Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 535.

[1064] Suikast olduğu anda İstanbul'da vazifeli olan Ali Rıza Öge, hatıralarında, Azmi Bey'in bir sabah kendisini çağırdığını ve "katilleri bulmadan buraya gelmeyin" dediğini ifade etmekte ve katillerin tevkifi için yaptığı çalışmaları anlatmaktadır. Ayrıca Kavaklı Mustafa'nın yakalandığı operasyonda kendisinin de görev aldığını belirtmektedir. bk. Ali Rıza Öge, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Bir Polis Şefinin Anıları*, (y.y.), Bursa 1957, s. 198-211; Kavaklı Mustafa'nın tevkifi hakkında bk. İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye*, s. 535-536.

[1065] *BOA., DH. KMS*., 63/63 [7 Haziran 1329 tarihli belge]; *BOA., A. MTZ. (05)*, 30/44 [1 Haziran 1329 tarihli belge]; Polis Müdürü Azmi Bey tarafından Dâhiliye Nazırına arz edilen bu rapora göre 21 Haziran 1913 tarihi itibariyle suikast ile alakadar oldukları münasebetiyle tevkif edilen kişi sayısı yirmi beş olarak belirtilmektedir. bk. *BOA., DH. KMS*., 63/63 [7 Haziran 1329 tarihli belge]; Tevkifler peyderpey basın tarafından haber yapılmış ve tevkif edenlerin hayat hikayelerine yönelik bilgiler de verilmiştir. Tevkifler için bk. *Tanin*, 30 Mayıs 1329 [12 Haziran 1913], Nu: 1629, s. 1-2; *Tasvir-i Efkâr*, 30 Mayıs 1329 [12 Haziran 1913], Nu: 785, s. 1-2; *Tanin*, 31 Mayıs 1329 [13 Haziran 1913], Nu: 1630, s. 2; *Tasvir-i Efkâr*, 31 Mayıs 1329 [13 Haziran 1913], Nu: 786, s. 1-3; *Tanin*, 1 Haziran 1329 [14 Haziran 1913], Nu: 1631, s. 1-4; *Tanin*, 2 Haziran 1329 [15 Haziran 1913], Nu: 1632, s. 1-3; *Tanin*, 2 Haziran 1329 [15 Haziran 1913], Nu: 1632, s. 1-3; *Tanin*, 7 Haziran 1329 [20 Haziran 1913], Nu: s. 1-2.

olduğu değerlendirmesi yapılan Şerif Paşa ve Dâhiliye sâbık nazırı Ahmet Reşit, Gümülcineli İsmail Hakkı, Prens Sabahattin ve Pertev Tevfik Beyler gibi bazı isimler firari durumundaydılar ve bu kişiler yurtdışında olduklarından yakalanmaları mümkün olmadı.[1066] Suikastın ardından İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey riyasetinde bir tahkikat heyeti teşkil edildi[1067] ve bu heyet tevkif edilenlerin sorgulama işlemlerini gerçekleştirdi. Tevkif edilenlerin sorgulama işlemleri tamamlandıktan sonra hadisede dahli olduğu düşünülenler Divân-ı Harb-i Örfî'ye sevk edildiler.

Suikast üzerine derhal Divân-ı Harb-i Örfî riyasetinde de bir değişikliğe gidildi; Ferik Tevfik Paşa riyasetten alınarak yerine Erkan-ı Harbiye Kaymakamı Remzi Bey getirildi.[1068] Ferik Tevfik Paşa'nın riyasetten alınmasında İttihâdçıların etkisi büyüktür. Çünkü Tevfik Paşa, Taklîb-i Hükûmet davasında idam cezası vermediği için Cemal Bey tarafından eleştirilmişti. Bu yüzdendir ki Tevfik Paşa, 21 Mayıs 1913'te Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın huzuruna çıkarak, küçük zabitan önünde kendisine tahakküm eylediğini ve Divân-ı Harb-i Örfî azasına tesir etmeye çalıştığını iddia ettiği Cemal Bey'den şikâyetçi olmuş, hatta sağlığını gerekçe göstererek istifa dilekçesini Paşa'ya vermiş fakat istifa dilekçesi Mahmut Şevket Paşa tarafından kabul edilmemişti.[1069] Şimdi ise Paşa katledildiği için Divân-ı Harb-i Örfî riyasetinde İstanbul Muhafızı Cemal Bey ve İttihâdçılarla uyumlu çalışacak bir kişiye ihtiyaç vardı ve o kişi de Remzi Bey olacaktır.[1070]

Divân-ı Harb-i Örfî 19 Haziran 1913'te muhakemelere başladı[1071] ve birkaç gün içerisinde zanlılar hakkında hükmünü verdi:

> "Hükûmet-i hâzırayı vesâit-i cebriye ve gayr-ı meşrû'a ile taklîb ve ıskât ve memleketde bir galeyân-ı 'umûmî ihzâr ederek ve müte'addid eşhâsa suikasd tertîb eyleyerek maksad-ı taklîbi istihsâl etmek üzere

[1066] *BOA., DH. KMS*., 63/63 [7 Haziran 1329 tarihli belge]; Prens Sabahattin Bey, kendisinin suikastta dahli olduğu yönündeki iddialara bir mektup ile cevap vererek, canilerin kendisinden suikast için para istediklerini fakat kat'î olarak reddettiğini ve suikastta bir dahli olmadığını ifade etmiştir. bk. *Tanin*, 10 Haziran 1329 [23 Haziran 1913], Nu: 1640, s. 2; Prens Sabahattin'in beyannamesinde "Halbuki ben mevzu-ı bahs suikastta maddeten ve mânen medhaldar olmadığım gibi, bilakis Komite'nin birçok muhâlifine, düşmanlarının hayatına hürmetkar olmalarını İttihâdcıların mutad usûllerinden olan siyasi cinayetlere asla başvurmamalarını mütemadiyen tavsiye etmiştim… Her ne kadar hükûmet, bu hususu mükemmelen bilmekte ise de bu fırsattan istifade ederek bütün muhaliflerinden kati olarak kurtulma çaresine başvurmuştur…" demektedir. Beyanname için bk. Prens Sabahaddin, *Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne, Bütün Eserleri*, yay. haz. Mehmet Ö. Alkan, 1. bs., Yapı Kredi Yay., İstanbul 2007, s. 422-424.

[1067] *İkdam*, 31 Mayıs 1329 [13 Haziran 1913], Nu: 5859, s. 2.

[1068] *Tanin* gazetesi, Tevfik Paşa'nın rahatsızlığını dile getirerek ayrılmak istediğini istirham etmesi üzerine, istediğinin kabul edildiğini ve Divân-ı Harb-i Örfî riyasetine Erkân-ı Harp Kaymakamı Remzi Bey'in getirildiğini yazmaktadır. bk. *Tanin*, 5 Haziran 1329 [18 Haziran 1913], Nu: 1635, s. 5.

[1069] *Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü*, s. 256.

[1070] Nitekim Ahmet Bedevi Bey de Ferik Tevfik Paşa'nın hakşinas bir kişilik olduğu ve verilecek kararlar hakkında önceden taahhüt vermediği için değiştirildiğini iddia etmektedir. bk. Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 536.

[1071] *İkdam*, 7 Haziran 1329 [20 Haziran 1913], Nu: 5866, s. 1.

teşekkül eden ve bir cem‘iyet-i şekâvet şekl ve mâhiyetinde bulunan cem‘iyet-i hafiyeyi teşkîl ve cem‘iyet-i mekzûreye intisâb eyledikleri”

ve Mahmut Şevket Paşa ve yaveri İbrahim Bey’in şahadetlerine sebep oldukları sabit olan zanlılar Divân-ı Harb-i Örfî tarafından muhtelif cezalara çarptırıldılar. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından gerçekleştirilen muhakemeler sonucunda Damat Salih Paşa ve Yüzbaşı Kazım, Erkan-ı Harp miralayı Fuat, Muhip, Topal Tevfik, Hakkı, Şevki, Mehmet Ali, Abdullah Safa, Şoför Cevat, Ziya ve Jandarma efradından Kemal Beyler vicahen idam ile tecziye edildiler. Şerif Paşa ve Prens Sabahattin, Dâhiliye sâbık nazırı Ahmet Reşit, Gümülcineli İsmail Hakkı, Kemal Midhat, Pertev Tevfik, Kaymakam Zeki, otomobilci Abdurrahman, Nazmi, Hikmet, Jandarma yüzbaşılığından mütekait Mehmet, Kavaklı Mustafa Beyler de gıyaben idam ile tecziye edildiler. Yine Raif Bey gıyaben, Kara Ahmet ve Ragıp Beyler de vicahen on beşer sene kürek cezası ile tecziye edildiler. Süleymanpaşazâde Adil Bey gıyaben müebbet kalebent, sâbık polis müfettişlerinden Gözlüklü Emin Bey de vicahen müebbet kalebentliğe mahkûm edildi.[1072] Divân-ı Harb-i Örfî’nin 22 Haziran 1913’te vermiş olduğu kararlar[1073] Sultan Mehmet Reşat tarafından 23 Haziran 1913’te *irade-i seniyye* ile tasdik edildi.[1074] Kararlar derhal uygulamaya konuldu; Damat Salih Paşa ve Yüzbaşı Kazım, Topal Tevfik, Mehmet Ali, Kumarbaz Ziya, Şevki, Miralay Fuat, Muhip, Abdullah Safa, Şöför Cevat, Hakkı ve Jandarma Kemal Beyler 24 Haziran 1913’te sabaha karşı Beyazıt meydanında asılarak idam edildiler.[1075]

Katillerin idam ile tecziye edilmeleri zaten beklenen ve “istenen” bir durumdu. Örneğin *Tasvir-i Efkâr* gazetesi muharriri Yunus Nadi Bey, Mahmut Şevket Paşa’nın öldürülmesinde dahli olanlara verilecek cezaya yönelik değerlendirmeler yaptığı makalesini “Veleküm fi’l-kısâsı Hayâtün ya Ûli’l-elbâb” (Ey İnsanlar, kısâsda size hayât vardır) başlığıyla kaleme aldı ve bu makalesinde katiller hakkında şöyle dedi:

[1072] *BOA., İ. HB*., 134/26 [9 Haziran 1329 tarihli belge]; *BOA., DH. SYS*., 119/1-5 [20 Ağustos 1329 tarihli belgenin Eki, 4 Ağustos 1329 ve 17 Ağustos 1329 tarihli belgeler]; Erkan-ı Harp Miralayı Kemal, Mekteb-i Hukuk talebesinden İzzettin, Yüzbaşı Adil, Şoför İsmail, Şoför Mehmet, Jandarma Sadık, jandarma Fehmi ve Mustafa Beyler ise beraat etmişlerdir. bk. *Aynı Belge*; *Tanin*, 11 Haziran 1329 [24 Haziran 1329], Nu: 1641, s. 1-2; *Tasvir-i Efkâr*, 11 Haziran 1329 [24 Haziran 1913], Nu: 798, s. 3; *Tasvir-i Efkâr*, 12 Haziran 1329 [25 Haziran 1913], Nu: 799, s. 1-2.

[1073] Divân-ı Harb-i Örfî’nin gerekçeli kararında olay, sanıkların ifadeleri ve bulgular çerçevesinde tafsilatlı bir şekilde ele alınmıştır. Yedi sayfadan mürekkep ve Divân-ı Harb-i Örfî azaları imzalı bu belge için bk. *BOA., İ. HB*., 134/26 [9 Haziran 1329 tarihli belge]; Divân-ı Harb-i Örfî’nin kararı bir gün sonra gazetelerde de yerini almıştır. bk. *Tanin*, 10 Haziran 1329 [23 Haziran 1913], Nu: 1640, s. 1.

[1074] *BOA., İ. HB*., 134/26 [10 Haziran 1329 tarihli belge]; *BOA., DH. SYS*., 119/1-5 [10 Haziran 1329 tarihli belge]; *Tasfir-i Efkâr*, 20 Haziran 1329 [3 Temmuz 1913], Nu: 804, s. 3.

[1075] *Tasvir-i Efkâr*, 12 Haziran 1329 [25 Haziran 1913], Nu: 799, s. 1-2; Süleyman Tevfik, *Hatıralarım*, s. 406-407.

> "…Huzûr ve selâmet-i 'umûmiyeye suikasd etmek cür'etkârlığında bulunan erbâb-ı mel'anet, bâlâ-yı tâk-ı kısâsdan cehennemin esfel'üs-sâfilinine yuvarlanmalıdır ki ashâb-ı hayr ve hamiyyetin sâlim bir hayât-ı huzûr ve feyz ile yaşamaları kâbil olabilsin.
>
> Hükûmetin ilk vazîfesi, idâre-i mukadderâtı mes'ûliyetini der'uhde etdiği millete bu hayât-ı huzûr ve feyzi te'mîn edebilmek ve bu yolda güzergâh-ı 'azmine tesâdüf edecek her mâni'ayı kırmak, yıkmak, yok etmekdir. Ve işte bu vazîfe nihâyet gereği gibi anlaşılmak isti'dâdını göstermişdir."[1076]

3.5. İttihâdçı Hükûmetlerin Sürgünleri (1913-1918)

Mahmut Şevket Paşa katledildikten sonra İstanbul Muhafızlığı ve İstanbul Polis Müdürlüğü derhal harekete geçti; hükûmet ve İttihâd Terakki Cemiyeti'ne muhalif pek çok kimse tevkif edildi.[1077] Zaten öncesinde de İstanbul'da sorun teşkil edebilecek kimseler hakkında İstanbul Muhafızı Cemal Bey'in emri gereğince Polis Müdüriyeti tarafından bir çalışma yapılarak İstanbul'da ikameti mahzurlu görülen kimseler tespit edildiği için[1078] kimlerin tevkif edileceği hususunda gerekli bilgiler mevcuttu. Aralarında *Alemdar* gazetesi sermuharriri Refii Cevat [Ulunay, 1890-1968], *Alemdar* gazetesi müdürü Kadri, Tahran sâbık şehbenderi Mehmet Nazım, sâbık mektupçulardan Süreyya, Kosova'dan gelen Hasan Avni ve mülkiye sâbık kaymakamlarından Nazım Beyler, sâbık Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin biraderi Sait Molla, *İkdam* gazetesi muhbirlerinden Osman Nuri, sâbık hafiyelerden Cemil Molla, Aksaray'da Şeyh Fuat, Çerkez Kazım ve musikişinas Hafız Cemal Efendiler ile Hacı Nazmi Paşa ve Şeyhlili Mustafa Ağa gibi isimlerin yer aldığı iki yüzün üzerinde şahıs tevkif edildi.[1079] Yine Hürriyet ve İtilaf Kulübü reisi Adliye Nezareti memurlarından Kangırılı Mehmet Efendi ve kulüp azasından pek çok kişi de tevkif edildi.[1080] Tevkif edilenler İstanbul Polis Müdüriyetince sorgulandılar; hatıraların ifadesine bakılırsa bu sorgulamalarda işkenceye de başvuruldu.[1081] Sorgulamalar ve işkenceler hususunda eleştiri oklarını üzerine çeken kişi İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey'dir. Refii Cevat Bey bu hususu hatıralarında dile getirmekte ve kendisi ile diğer mevkuflara mevkufiyetleri müddetince yapıldığını iddia ettiği işkencelerden Azmi Bey'i sorumlu tutmakta; O'nun hakkında "Bir veba, bir kolera, bir tifo, bir Azmi. Bir farkı yoktur." demektedir.[1082]

[1076] Yunus Nadi, "Veleküm fi'l-kısâsı Hayâtün ya Ûli'l-elbâb", *Tasvir-i Efkâr*, 10 Haziran 1329 [23 Haziran 1913], Nu: 797, s. 1; Burada başlık yapılan ilgili ayet Bakara Suresi 179'dur.
[1077] Şakir, *İttihat ve Terakki –III-*, s. 63.
[1078] Cemal Paşa, *Hatırat*, s. 82-83.
[1079] *Tanin*, 31 Mayıs 1329 [13 Haziran 1913], Nu: 1630, s. 2; *Tanin*, 3 Haziran 1329 [16 Haziran 1913], Nu: 1633, s. 1; *Tasvir-i Efkâr*, 1 Haziran 1329 [14 Haziran 1913], Nu: 787, s. 3; Refii Cevat Ulunay, *Menfâlar/Menfîler Sürgün Hatıraları*, yay. haz. H. Hüsnü Kılıç, 1. bs., Arma Yay., İstanbul 1999, s. 11-33.
[1080] *Tanin*, 2 Haziran 1329 [15 Haziran 1913], Nu: 1632, s. 2.
[1081] İşkence iddiaları için bk. Ulunay, *Sürgün Hatıraları*, s. 18-57.
[1082] Ulunay, *Sürgün Hatıraları*, s. 44.

İşkence iddialarına rağmen tevkif edilenlerin hemen hepsi kendilerinin Mahmut Şevket Paşa hadisesi ile alakaları olmadığını ifade etti. Onlar, kendileri hakkındaki iddiaları kabul etmeseler de ihtilal teşebbüsünde bulunmakla suçlanmaktaydılar. Nitekim Refii Cevat Bey, sürgün hatıralarında ihtilalci iddiasını reddetmekte ve "asıl ihtilalcilerin" İttihâdcılar olduğunu şu şekilde ifade etmektedir:

> "Memlekette en ziyade sükûna taraftar olan bizler deftere ihtilalci olarak kaydediliyor. Ruhlarında yakmak, kavurmak, kan dökmek isteyen bir ihtilâl ile idare-i Hamidiyeyi deviren, ikinci bir ihtilâl ile İstanbul'u zapteden, üçüncü bir ihtilâlle Babıaliyi ele geçiren kuvvet, ihtilâlci sıfatını haiz bulunmuyordu."[1083]

İttihâdçı hükûmet, Mahmut Şevket Paşa suikastinden bütünüyle irkildi ve tedirgin oldu. Tedirginlik, muhaliflere yönelik sert tavır takınılmasına sebep oldu. İttihâdçılar açısından bu suikast, Cemiyet ve mensuplarının yok edilmesini amaçlayan bir girişim olarak kabul edildi.[1084] Aslında sonrasına etkisi yönüyle ele alındığında bu suikast, Osmanlı'da "meşrutiyet ruhu"na karşı işlenmiş bir cinayet olarak da değerlendirilebilir. Oysa Bâbıâli Baskını akabinde çok kısa sürse de olumlu bir iklim ortaya çıkmış; Cemiyet muhalifi *Alemdar* gazetesi gibi gazetelerin yayın hayatına devamlarına ses çıkarılmamıştı. Lakin Taklîb-i Hükûmet meselesi ve ardından gelen Mahmut Şevket Paşa suikasti, İttihâdçılar ve hükûmetin, muarızlarına karşı hırçınlaşmasına sebep oldu. İttihâdçı hükûmetin muhaliflere yönelik tavrında devletteki siyasî ve içtimaî problemlerin de etkisi olduğu açıktır. Çünkü devlet, uzun süredir harplerle boğuşmakta; Balkanlarda felaketler ardı ardına gelmekteydi. Nitekim böylesi bir dönemde iç siyasetteki Taklîb-i Hükûmet ve suikast gibi hareketler, İttihâdçı hükûmetin muhaliflere bakışını derinden sarsan bir gelişme oldu. Suikast sonrası hükûmet, muhalif cereyanların "devletin hayatına kastedebileceğini" düşünerek "bekâ tehdidi" değerlendirmesi çerçevesinde önlem almaya çalıştı; hükûmete karşı muhalif hareketlere girişebilecek unsurları etkisiz hale getirerek tasfiye yolunu tercih etti; muhaliflerin matbuattaki faaliyetleri sonlandırıldı. İstanbul'da bulunmaları "tehdit" olarak değerlendirilen muhalifler, II. Abdülhamid'in sürgün uygulamasının bir benzerine tabi tutulmak suretiyle merkezden bütünüyle uzaklaştırıldılar.[1085]

[1083] Ulunay, *Sürgün Hatıraları*, s. 13; Burada birinci ihtilal ile II. Meşrutiyet'in ilânı, ikinci ihtilal ile 31 Mart Vak'ası, üçüncü ihtilal ile de Bâbıâli Baskını kastedilmektedir.

[1084] Artuç, "Mahmut Şevket Paşa Suikastı", s. 91.

[1085] Mahmut Şevket Paşa'nın katli ve İttihâdçıların politik tavırları Mütareke'den sonra "Tarih Nazarında İttihâd ve Terakki" başlıklı bir yazı ile *İkdam* gazetesinde ele alındı. Bu yazıda İttihâdçıları suçlayan şu ifadelere yer verilmektedir: "…Mahmud Şevket Paşa kabînesi uzun müddet devâm etmedi. İttihâdcılar artık bütün muhâlifleri ezmek istiyorlardı. Emelleri kendilerine muhâlif hiçbir fırka yaşatmamakdı. Esâsen Mahmud Şevket Paşa'dan da

İstanbul Polis Müdüriyeti tevkif edilen muhalifleri çok hızlı bir sorgulamadan geçirdikten sonra İstanbul Muhafızlığı bu şahısların İdâre-i Örfiyye dâhilinde bulunmalarını tehdit olarak değerlendirerek İdâre-i Örfiyye haricine sürgün edilmelerini hükûmete teklif etti. Hükûmet-i Askeriye de İstanbul Muhafızlığı'nın teklifini,

> "Muhâlefet nâmına memleketin muhtâc olduğu sükûnet-i efkârı kavlen [söz ile], fi'ilen ve tahrîren [yazı ile] ihlâle cür'etyâb oldukları öteden beri ma'lûm olan ba'zı zevât ile pâyitahtın selâmet-i 'umûmiyesi için dâ'imî bir tehlike teşkîl edebilecek mâhiyet-i ser-keşânede bulundukları müsellem [su götürmez bir şekilde açık] bulunan eşhâsın İdâre-i Örfiyye Karârnâmesi'nin altıncı maddesinin ikinci fırkasına bi'l-istinâd Sinob'a i'zâmları sûretiyle idâre-i mezkûre mıntıkası hâricine tard ve teb'îdleri"ni

kararlaştırdı.[1086] Cemal Paşa, hatıratında, bu hususta şöyle demektedir:

> "…Azmi Bey tutukluların nereye gönderileceğini sordu. O sırada Sadaret Kaymakamlığına tayin edilmiş olan Said Halim Paşa ve Dâhiliye Nazırı Vekili Hacı Adil Bey ile görüşerek başkentin huzurunu sağlamak için bunların Sinop'ta oturmaya mecbur edilip kendilerine yeterli miktarda yevmiye verilmesini kararlaştırdık."[1087]

Bu kararın ardından Sinop'a gönderilecek menfî sayısı çok olduğundan sadece bu iş için bir vapur tahsis edildi; tevkif edilmiş olan bütün muhalifler ve serseri güruhundan toplamda 452 şahıs, 18 Haziran 1913 tarihinde *Bahr-i Cedit* vapuruyla Sinop'a gönderildi[1088]. Menfîlerin Sinop'a gönderilmesi ve süreç hakkında *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde şu ifadelere yer verilmektedir:

---

memnûn değillerdi. Bütün idâreyi komite erkânına vermek istiyorlardı. Mahmud Şevket Paşa'nın katli İttihâdçıları bu emellerine de nâ'il etdi. Bu cinâyet, muhâliflerin kökünü kazımak için umulmaz bir fırsat teşkîl eyledi. İttihâdcılar, Mahmud Şevket Paşa'nın kâtilini i'dâm edebilirlerdi; fakat onlar, vak'ada dahli olmayanları da i'dâm etdiler, kendilerine muhâlefet etmeleri melhûz olanları bile i'dâma mahkûm eylediler. Zulmler, işkenceler, nefyler birbirini velî etmeğe başladı. Artık İttihâd hükûmeti bütün zulmüyle hâkimdi. İttihâdcılar kendilerini asla sükût etmeyecek sanıyorlardı." bk. *İkdam*, 12 Nisan 1335 [12 Nisan 1919], Nu: 7964, s. 2.

[1086] *Tanin*, 6 Haziran 1329 [19 Haziran 1913], Nu: 1636, s. 3; *İkdam*, 6 Haziran 1329 [19 Haziran 1913], Nu: 5865, s. 1-2; *Tasvir-i Efkâr*, 6 Haziran 1329 [19 Haziran 1913], Nu:793, s. 2; Kosova Maarif sâbık müdürü Ziver Bey'in sürgün gerekçesinde de benzer şeyler yazmaktadır. Ziver Bey, "hükûmet-i hâzıra" aleyhine kâlen ve fiilen muhalefet ettiği suçlamasıyla Sinop'a sürgün edildi. Askeri kaymakamlıktan mütekait Hurşit Bey de İtilafçı muhaliflerden olması sebebiyle sürgün edildi. bk. *BOA.*, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhâsebe Kalemi Belgeleri (*DH. EUM. MH*.), 151/42 [5 Nisan 1333 tarihli belge].

[1087] Cemal Paşa, *Hatırat*, s. 83.

[1088] *Tasvir-i Efkâr*, 6 Haziran 1329 [19 Haziran 1913], Nu:793, s. 2, Bu liste için bk. **EK-6**; *Tasvir-i Efkâr*, 7 Haziran 1329 [20 Haziran 1913], Nu: 794, s. 2, Bu liste için bk. **EK-7**; *Tasvir-i Efkâr*, 8 Haziran 1329 [21 Haziran 1913], Nu: 795, s. 2, Bu liste için bk. **EK-8**; *Tasvir-i Efkâr*, 10 Haziran 1329 [23 Haziran 1913], Nu: 797, s. 2, Bu liste için bk. **EK-9**; *BOA.*, *BEO*., 4197/314747 [tarihsiz belgeler]; Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 534; Ahmet İhsan Bey, hatıralarında, "Mahmut Şevket Paşa cinayetinin faillerinden kaçanlar kurtulmuş, kaçamayanlar cezalandırılmıştı. Şüphe edilenler de Sinop kalesine doldurulmuştu" demektedir. bk. Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım*, s. 349;

"Sinob'a i'zâm edilecek [gönderilecek] olan bu zevât ve eşhâs evvelki gece otomobillerle Merkez Kumândanlığı'ndan Sirkeci'ye sevk edilerek orada hâzır bulunan Bahr-i Cedîd vapuruna irkâb olunmuşlardır [bindirilmişlerdir]. Menfîlerle berâber Sinob'a bir heyet-i tahkîkiye de gitmekde olub mezkûr hey'et orada İdâre-i Örfiyye mıntıkası hâricine çıkarılan bu zevât ve eşhâsın isticvâbatıyla iştigâl edecek ve netîce-i tahkîkâtı İstanbul Dîvân-ı Harbine bildirecekdir.

Müstahberâtımıza nazaran hükûmetce teb'îdi takarrür edenler [kararlaştırılanlar] şimdilik bunlardan 'ibâret olub, ma'mâ-fîh [bununla birlikte] polis müdîriyet-i 'umûmiyesinde devâm etmekde olan tahkîkâtın göstereceği lüzûm üzerine ba'zılarının daha derdest ve nefy ile tecziyeleri lüzûmu hâsıl olursa o gibiler hakkında dahî îcâb eden mu'âmelenin yapılacağı tabi'îdir.

Sinob'da bulunacakları müddet zarfında bu menfîler hakkında ne sûretle mu'âmele icrâ edilmek lâzım geldiği de Sinob Mutasarrıflığı'na gönderilen ta'lîmât-ı mahsûsada tafsîl ve îzâh olunmuşdur. Şimdilik menfîlerden hiç birine ma'âş tahsîs olunmamış ise de ileride ihtiyâcı tahakkuk edenlere tahsîsât-ı kâfiye î'tâsı düşünülmekdedir.

Bahr-i Cedîd vapuru dün zevâlî sâ'at iki buçuk râddelerinde limânımızdan hareket eylemişdir. Vapurda muhâfaza-i inzibât için bir müfreze-i askeriye ile kâfi mikdârda polis ve jandarma efrâdı mevcûd bulunmakdadır.

Teb'îd olunanların mikdârı (453) olub bunlardan da'vâ vekîli Necâti Bey'in vapura irkâb olundukdan sonra tekrâr dışarı alınarak Merkez Kumândanlığı tevkîfhânesine i'âde kılındığı haber alınmışdır."[1089]

Sinop'a gönderilen muhalifler arasında, Amasya sâbık mebusu İsmail Hakkı Paşa [1858-1925],[1090] İstanbul sâbık mebusu ve Kudüs sâbık mutasarrıfı Tahir Hayrettin, *Alemdar* gazetesi sahibi Refii Cevat, *Alemdar* gazetesi mesul müdürü Kadri, Kütahya sâbık mebusu ve *Vazife* gazetesi sermuharriri Ahmet Ferit, *Vazife* gazetesi mesul müdürü Mustafa Suphi, Tophane ve

---

Mustafa Ragıp Bey de "Suikasttan sonra halkta –doğru yanlış- umumî bir kanaat hasıl olmuştu: İttihat ve Terakkiye muhalif tanınanlar, ya Mahmut Şevket Paşanın katlile yakından, uzaktan alâkadar oldukları töhmetile lekelenecekler, yahut alınlarına 'hain', 'meşrutiyet düşmanı' damgası vurulacaktı! Bu cezaların fiilî tezahürlerinden en ağırı ipe gelmek, en hafifi Sinop'a sürülmek!... İnsanların sürülüp, sefil, perişan kalması için Abdülhamit istibdadının 'Fizan'ı yerine İttihat ve Terakki meşrutiyetinin 'Sinop'u kaim olmuştu!" demektedir. bk. Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, s. 49.

[1089] *Tasvir-i Efkâr*, 6 Haziran 1329 [19 Haziran 1913], Nu: 793, s. 2; Refik Halit Bey, Bahr-i Cedit vapurunun kötü bir vapur olduğunu şöyle ifade etmektedir: "Nihayet bir sabah alaca karanlıkta o mevkufları Bahr-i Cedid adındaki –insan olsa çoktan iki büklüm, hatta yatalak hâle gelecek- yaşlı bir vapura yükledi; ver elini Sinop!". bk. Karay, *Bir Ömür Boyunca*, s. 56; Sinop sürgünlerinden Ferruh Niyazi Bey'in, sürgün edilişleri hususundaki anlatımı şöyledir: "4-5 gün sonra kamyonetler yanaştı. İçine balık istifi doldurulduk. Sirkeci rıhtımına götürüldük ve orada bekleyen 'Bahri cedid' vapuruna bindirildik. Amasya mebusu İsmail Hakkı paşa, İstanbul mebusu Mehmet Hayrettin bey, Kütahya mebusu Ferit bey, muharrir Refik Halit bey ve ilâahiri tanınmış mevki sahibi insanlar çoğunluğu teşkil ediyordu. Bir bölük askerde bindi, akşamüzeri vapur kalktı." bk. Ferruh Niyazi Ayoğlu, "Partili Hayatımıza Bir Bakış", *İleri*, 7 Haziran 1951, s. 2.

[1090] İsmail Hakkı Paşa'nın sürgününde muhalifliğinin yanında Kamil Paşa Hükûmeti dönemindeki İttihâdçı karşıtı tavrı da etkili olmuş olabilir. Hüseyin Kazım Kadri Bey, hatıralarında, Balkan Harbi esnasında tevkif edildiklerinde İsmail Hakkı Paşa'nın Bekir Ağa Bölüğü'ne geldiğini belirtmekte ve tutuklulara şunları söylediğini ifade etmektedir: "Ben sizin derdinizi dinlemeye değil, sizin zulümlerinizden, cinayetlerinizden dolayı şimdi müstahak olduğunuz akıbete düştüğünüzü yüzünüze karşı söylemek ve daha doğrusu ahz-ı se'r etmek için geldim." bk. Hüseyin Kazım Kadri, *Hatıralarım*, s. 135.

Posta Telgraf Müdürü Basri, Beykoz Reji Müdürü Mahmut, Mülga Demokrat Fırkası Kâtibi Muhlis Sabahattin, Dâva vekili Ali Rıza, Evkaf Müzesi Müdürü Abdülkadir, Kosova Maarif sâbık müdürü Ziver ve Asafpaşazade Kemal Beyler, Beyazıt dersiamlarından Halit Yekta, Fatih dersiamlarından Mehmet Atıf, *Vazife* gazetesi muharririnden ve serkomiserlikten mazul Cemil Tevfik, *İkdam* gazetesi muhbiri Osman Nuri, *Osmanişer Loyd* gazetesi muhbirlerinden İbrahim, Şeyh Salih, Mebusan kâtiplerinden Şevket ve müzika tekaütlerinden Rakım Efendiler ile Beyoğlu Mutasarrıflığı sâbık Sertabibi Mahmut Celal Paşa gibi isimler yer almaktaydı.[1091] *Bahr-i Cedit* vapurundaki menfîlerin bütünü değerlendirilerek bakıldığında sâbık mebusundan gazetecisine, paşasından memuruna, müridinden şeyhine, müezzininden imamına müderrisine, antikacısından sedefçisine, fırıncısından aşçısına tavukçusuna, arabacısından ayakkabıcısına berberine her meslekten menfînin olduğu, hatta serseri güruhunun dahî vapurda yer aldığı görülmektedir.[1092] Yaşı yüzü aşkın olan Rakım Efendi de *Bahr-i Cedit* vapuru yolcularındandır ve Refii Cevat Bey'in sürgün hatıralarına bakılırsa onun vapurda bulunuşu menfîler tarafından hayretle karşılanmıştır. Refii Cevat Bey, hatıralarında, Rakım Efendi'nin yanına yaklaşarak 'geçmiş olsun' dediğini akabinde ise Rakım Efendi'nin kendisine İttihâdçıları da eleştiren şu karşılığı verdiğini aktarmaktadır:

[1091] *Tanin*, 6 Haziran 1329 [19 Haziran 1913], Nu: 1636, s. 3; *Azm*, 5 Haziran 1329 [18 Haziran 1913], Nu: 34, s. 3; *İkdam*, 6 Haziran 1329 [19 Haziran 1913], Nu: 5865, s. 1-2; *Tasvir-i Efkâr*, 6 Haziran 1329 [19 Haziran 1913], Nu:793, s. 2; *Tasvir-i Efkâr*, 7 Haziran 1329 [20 Haziran 1913], Nu: 794, s. 2; *Tasvir-i Efkâr*, 8 Haziran 1329 [21 Haziran 1913], Nu: 795, s. 2; *Tasvir-i Efkâr*, 10 Haziran 1329 [23 Haziran 1913], Nu: 797, s. 2; *BOA., BEO*., 4197/314747 [tarihsiz belgeler]; Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 548; Ulunay, *Sürgün Hatıraları*, s. 62-64; Sürgünler Osmanlı Arşivi'nde parça parça da yer almışlardır. Örneğin Ali Haydar Bey bin Musa Kazım Paşa, Mektep Muallimi, "Tarih-i Teb'îdi: 5 Haziran 1329, cürm-i siyasî, birinci kafile ile Sinop'a teb'îd edilmişdir." bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 2/11 [27 Teşrin-i Sani 1330 tarihli belge]; Vezne kalemi ketebesinden Halil Efendi bin Mehmet Sinop'a sürgün edilmiştir. bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 2/31 [7/12/1330]; Arap Abdullah Paşa'nın sürgünü için bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 2/50 [19 Nisan 1331 tarihli belge]; Şerif Paşa'nın arkadaşlarından olan ve "cemiyet-i hafiye" meselesinde müebbet kalebentlikle tecziye edilen Kemal Bey de suikast sonrasında Sinop'a gönderilmiştir. bk. *Şahende Hanım'ın Suzişli Hatıraları*, yay. haz. A. Filiz Evcimen Salıcı, 1. bs., Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2016, s. 29.

[1092] *Tanin*, 6 Haziran 1329 [19 Haziran 1913], Nu: 1636, s. 3; *İkdam*, 6 Haziran 1329 [19 Haziran 1913], Nu: 5865, s. 1-2; *Tasvir-i Efkâr*, 6 Haziran 1329 [19 Haziran 1913], Nu:793, s. 2; *Tasvir-i Efkâr*, 7 Haziran 1329 [20 Haziran 1913], Nu: 794, s. 2; *Tasvir-i Efkâr*, 8 Haziran 1329 [21 Haziran 1913], Nu: 795, s. 2; *Tasvir-i Efkâr*, 10 Haziran 1329 [23 Haziran 1913], Nu: 797, s. 2; *BOA., BEO*., 4197/314747 [tarihsiz belgeler]; Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 548; Refii Cevat Bey, *Bahr-i Cedit* vapurunu sefine-i Nuh'a benzetmekte, taciri, şairi, muharriri, memuru, paşası, beyefendisi, esnafı, serserisi, çapkını ve kopuğu her sınıftan en göze görünecek numuneler olan şahısların bu vapurda yer aldığını belirtmektedir. bk. Ulunay, *Sürgün Hatıraları*, s. 65-66; Refik Halit Bey, siyasî sürgünlerin yanında adî suçlardan ceza alanların da bulunmasını haysiyet kırıcı bir durum olarak değerlendirmekte ve şöyle demektedir: "Bereket –sırf haysiyetimizi kırmak maksadıyla- Hükûmet siyasî mevkuflar arasına birtakım serseriler de katmış ve isimlerini gazetelerde ilân etmişti. Meselâ Dahiliye Nezareti Şube Müdürü bilmem ne beyin adını bir Yankesici Todori veya Karmanyolacı Sotiri, işsiz, güçsüz takımından biri, bir Kız Ali yahut Parmaksız Osman takip ediyordu. Onlar siyasîlerle eşit muamele görmekten memnun, biz meyus bir hâlde idik." bk. Karay, *Bir Ömür Boyunca*, s. 56-57.

> "-Nedir bu hal? Felek bize bunu da gösterdi. Benim yaşım yüzü aşkındır. Cinayet yapsaydım bile kanun affedecekti. Bu adamlar, nasıl adamlarmış? Bilmem ki benim gibi Sultan Mecit cennetmekân hazretlerine hizmet eden ve beş padişah gören bir ihtiyardan ne istiyorlar?".[1093]

Vapurda yer alan bir başka grup da Sinop'a gönderilen Tahkikat Heyeti idi. Bu heyet, Sinop'a sürgün edilen kişiler hakkında sorgulama ve incelemeler yapacak ve elde ettiği tahkikat sonucunu İstanbul'daki Divân-ı Harb-i Örfîye gönderecek, bu minval üzere sürgünler hakkında yeni bir değerlendirme yapılacak, İstanbul'da bulunmalarında sakınca görülmeyenlerin geri dönmelerine müsaade edilecekti.[1094]

Mahmut Şevket Paşa Vak'ası sonrasında Dâhiliye sâbık nazırlarından Ali Daniş Bey, Osmanlı hudutları dışarısına teb'îd edildi.[1095] Yine sâbık polis müfettişlerinden Emin Efendi, vak'a akabinde müebbet nefy cezasıyla Bodrum'a sürgün edildi.[1096]

Mahmut Şevket Paşa'nın katli akabinde sürgün ile tecziye edilen önemli isimlerden birisi de Refik Halit Bey'dir. Refik Halit Bey, Mahmut Şevket Paşa'nın katli mevzuuyla ilgili doğrudan ilgisi olmasa da İttihâd ve Terakki erkânı ile hükûmet aleyhine günbegün muzır neşriyatta bulunduğu, hiciv hususundaki haiz olduğu iktidarı, İttihâdçılar ve hükûmeti tenkit için kullanarak hükûmeti düşürmeyi amaçladığı ve Paşa'nın katli hususunda dolaylı etkisi olduğu gerekçesiyle Sinop'a sürgün edildi.[1097] Sürgün ile tecziyesinde Cemiyet'in en önemli ismi Talât Bey'i hicveden yazılar kaleme almasının etkili olduğu iddiası öne çıkarılmaktadır.[1098] Çünkü geleneksel

---

[1093] Ulunay, *Sürgün Hatıraları*, s. 80.
[1094] *Tasvir-i Efkâr*, 6 Haziran 1329 [19 Haziran 1913], Nu: 793, s. 2; *Azm*, 7 Haziran 1329 [20 Haziran 1913], Nu: 36, s. 2.
[1095] *Tanin*, 3 Haziran 1329 [16 Haziran 1913], Nu: 1633, s. 1.
[1096] *BOA., DH. EUM. MH.*, 190/100 [30 Nisan 1335 tarihli belge].
[1097] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 9/27 [31 Kanun-ı Sani 1334 tarihli belge]; Refik Halit Bey hatıralarında hep sürgün ile cezalandırıldıklarından bahsettiğini fakat kendilerinin ad, sıfat ve unvanlarının ise "mütebâid" olduğunu ifade etmekte ve bu hususta şöyle demektedir: "…Bizim resmen adımız, sıfat ve unvanımız mütebâid idi; hükûmet hep bu tabiri kullanır, 'mütebâidîn arasında bulunan bilmem kimin ilk vasıtayla tahtelhıfz izâmı' gibi tezkereler yazar ve yine o tabirler aflar ve nakiller yapardı. Hangi kâtip bu sözü bulmuştu? Bilemeyiz. 'mütebâidîn' Osmanlıcada 'uzaklaşıcı, uzaklaşan' manasına gelir ama o fiil kendi isteğiyle irade ve ihtiyarı ile işlenmek şartiyle… Başkasının zoruyla değil. Sanki bizleri hükûmet göndermiş, keyfimize gittiği yahut işimize geldiği için kalmışız, kötü bir vapura dolmuşuz, ayrıca dilimizden anlamaz Makedonyalı askerleri kaptan köşküne dizmişiz, mavzerlerini bize çevirmelerini sıkı sıkı tenbih etmişiz ve aramıza birkaç yankesici, sefil ve serseri ahbaplar katmışız, cümbür cemaat o şekilde yaz tatiline çıkmışız! Hay kerata kâtip hay!" bk. Karay, *Bir Ömür Boyunca*, s. 40.
[1098] Refik Halit Karay, *Minelbab İlelmihrab*, İnkılâp Aka K.evi, İstanbul 1964, s. 36-37; Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918*, 2. bs., İletişim Yay., İstanbul 2010, s. 221; Refik Halit Bey'in sürgününde etkili olan hususlardan biri de *Kirpinin Dedikleri*! adlı eseridir. Refik Halit, *devr-i hürriyet* öncesinde, Paul Doumer'in meşhur *Çocuklarımın Kitabı* ile Dalmeras'in *Zaferden Önce* adlı eserlerini ciltlettirmek için mücellite verdiğini ve Ermeni mücellitin anlatımına göre bu eserler sebebiyle "tantuna gitmek" akıbetine düçar olmak üzereyken zor kurtulduğunu ifade etmekte, devamında ise "Lâkin vakta ki, Meşrutiyet ilân edildi, başka bir kitap tam beş yıl sürgünde kalmama sebep oldu. Onun ismi de zararsızdı, çocuksu idi ama içi tıpkı ötekiler gibi zehir

kıyafetler giymekten hoşlanan Talât Bey'in Mahmut Şevket Paşa'nın katli öncesindeki resmî bir toplantıya frak giyerek katılması Refik Halit Bey'in dikkatini çekmiş ve Talât Bey'i hicvederek "Hırkaya alışanlar birden bire frak giyerlerse gülünç olurlar" demiştir. Bu hiciv dolayısıyla Talât Bey'in şimşeklerini üzerine çekmiştir.[1099]

Sinop'a sürgün edilen isimlerden birisi de Doktor Ferruh Niyazi (Ayoğlu) Bey'dir. Ferruh Niyazi Bey, *İleri* gazetesindeki bir makalesinde, Mahmut Şevket Paşa suikastinin, muhaliflerin bu kadar felaketten akıllanmadıklarının bir göstergesi olduğunu belirtmektedir. Niyazi Bey, Balkan Harbi'nden döndükten sonra siyaseti terk ettiğini ifade etmekte; ancak suikast hadisesi akabinde kendisinin de tevkif edilerek Sinop'a sürgün edildiğini aktarmaktadır.[1100] Sinop sürgünlerinden bir diğeri de Topçu binbaşılığından mütekait Hafız Kemal Bey'dir. Hafız Kemal Bey mevcut hükûmet aleyhine propaganda yaptığı ve hazırladığı nutukları da kızı vasıtasıyla muhalif kulüplerde okutturduğu iddiasıyla İstanbul ve çevresinde bulunması tehlikeli addedildiğinden Mahmut Şevket Paşa'nın katli sonrasında 18 Haziran 1913'de Sinop'a sürgün edildi.[1101] Çerkez Yusuf Efendi, Derviş Vahdeti'nin refiklerinden olduğu, Abdullah Ziyaeddin Efendi "teşvik/tahdiş-i ezhani" faaliyetlerde bulunduğu, Kahveci Ethem, kahvesinde muhaliflerin içtimalarına müsaade etmesi ve mevcut hükûmet aleyhine münasebetsiz sözler sarf etmesi, Fettah ve Memiş Efendiler de Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensubu ve şiddetli muhalif oldukları gerekçesiyle Sinop'a sürgün edildiler.[1102]

Mahmut Şevket Paşa suikasti akabinde İstanbul'da bulunmaları selamet-i memleket için tehdit olarak değerlendirilen bir grup da muallim ve talebelerdir. Nitekim arşive yansıdığı boyutta bakıldığında muallim ve talebelerden müteşekkil olan Eczacı Mülkiye Mektebi talebesi İrfan bin Nazif, Mekteb-i Hukuk talebelerinden Serkis veled Avadis, Nasuhi bin Nazif ve Mehmet Celal bin Mehmet Ali Efendiler ile Metakib-i Vakfiye muallimlerinden Hacı Tevfik ve Bergamalı Mehmet Zeki Efendiler gibi isimlerden müteşekkil on bir kişilik bir grup Sinop'a sürgün

---

zemberekti: *Kirpinin Dedikleri*! Fark şu: Bu kitabı satın alan değil, yazan bendim!" demektedir. bk. Karay, *Bir Ömür Boyunca*, s. 14-15.

[1099] Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 36-37; Refik Halit Bey, makaleleri sebebiyle İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin şimşeklerini üzerine çektiğini ve Ahmet Samim gibi öldürülmekten Sinop'a sürgün edilmekle kurtulduğunu şöyle anlatmaktadır: "Komite, makalelerin tarafımdan yazıldığını tabiatiyle öğrenmiş ve bana bir mim daha koymuştu. Bu mimledir ki sonradan beş yıl menfalarda melûl melûl melettiler. Mahmud Şevket Paşa'nın katli vesile olmuştu da sürülmekle kurtulmuştum. Yoksa beynime bir kurşun sıkılarak vücudu da, kalemi de izale edilecek dördüncü gazeteci ben olacaktım." bk. Karay, *Bir Ömür Boyunca*, s. 104.

[1100] Ferruh Niyazi Ayoğlu, "Partili Hayatımıza Bir Bakış", *İleri*, 7 Haziran 1951, s. 2.

[1101] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 13/13B [12 Mart 1334 tarihli belge]; Yine Döşemecizade Mehmet Reşit Efendi'nin Sinop'a sürgün edildiğine dair bir belge için bk. *BOA.*, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemi Belgeleri (*DH. EUM. AYŞ*.), 10/22 [27 Mayıs 1335 tarihli belge].

[1102] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 3/26 [27 Ağustos 1331 ve 23 Ağustos 1331 tarihli belgeler].

edildi.[1103] Talebeler sürgün edilince, mekteplerden de kayıtlarının silinmesine karar verildi. Maarif Nezareti, Tıp Fakültesi Riyaseti'ne bir yazı yazarak İrfan bin Nazif'in suikast vak'ası sebebiyle Sinop'a sürgün edildiği için mektepteki kaydının derhal silinmesi talebinde bulundu. Tıp Fakültesi tarafından yapılan incelemeler sonucunda İrfan bin Nazif adında bir öğrenci tespit edilememesi sonucunda durum nezarete bildirildi. Nihayet İrfan bin Nazif'in Eczacı Mülkiye Mektebi son sınıfının 855 numaralı talebesi olduğu tespit edilince Eczacı ve Dişçi Mektepleri Müdürü durumdan haberdar edildi; bunun üzerine İrfan bin Nazif Efendi'nin 1325'te kayıt olduğu ve birinci sınıf imtihanlarında başarılı olsa da mektebe düzenli devam etmeyen bir talebe olduğu belirtilerek gelen emir mucibince kaydının silindiği yazı ile Maarif Nezareti'ne bildirildi.[1104] Yine Maarif Nezareti, Darülfünun idaresine bir yazı yazarak Mekteb-i Hukuk talebelerinden Serkis veled Avadis, Nasuhi bin Nazif ve Mehmet Celal bin Mehmet Ali Efendilerin suikast vak'ası sebebiyle sürgün edildiğini belirterek kayıtlarının silinmesini istedi.[1105] Maarif Nezareti'nden Ziraat ve Ticaret Nezareti'ne yazılan bir yazı ile Sinop'a sürgün edilen Baytar Mektebi talebelerinden Vahit Efendi'nin kaydının silinmesi talep edildi.[1106] Talebelerin yanında, sürgün edilen muallimlerin de vazifelerine son verilmesine çalışıldığı görülmektedir. Maarif Nezareti'nden Evkâf-ı Hümayun Nezareti'ne yazılan bir yazıda Yeniçeşme Vakıf Mektebi muallimi Hafız Tevfik ve Süleymaniye Medresesi'nde tedris ile meşgul olan Bergamalı Mehmet Zeki Efendiler vak'a sonrası tehdit olarak telakki edilerek Sinop'a sürüldükleri için haklarında muamele yapılması talep edilmektedir.[1107] Fatih Rüştiyesi muallimlerinden Mahmut Celalettin Efendi ise suikast vak'ası sonrasında tevkif edilse de masumiyeti anlaşıldığından serbest bırakıldı.[1108]

İstanbul'dan *Bahr-i Cedit* vapuruyla Sinop'a gönderilen menfîler, 20 Haziran 1913'te Sinop'a vasıl olduklarında Mutasarrıf Nahit Bey tarafından yer yokluğu nedeniyle

---

[1103] *BOA., MF. MKT.*, 1187/69 [7 Temmuz 1329 tarihli belgeler. Bu liste için bk. **EK-10**].
[1104] *BOA., MF. MKT.*, 1187/69 [7 Temmuz 1329, 14 Temmuz 1329, 4 Ağustos 1329 ve 15 Ağustos 1329 tarihli belgeler].
[1105] Bu kişilerin de kayıtlarının tespit edilemediği Darülfunun idaresinden Maarif Nezareti'ne bildirilmiştir. Nezaret durum İstanbul Polis Müdüriyeti'ne aktarmış, nihayetinde Serkis veled Avadis'in dördüncü sene ve 4186, Nasuhi bin Nazif'in dördüncü sınıf ve 4739 numarada, Mehmed Celal Efendi'nin ise birinci sınıf ve 943 numarada kayıtlı olduğu anlaşılmıştır. Polis Müdüriyeti'nin nezarete verdiği bu malumat nezaret tarafından Darülfünun idaresine iletilmiştir. bk. *BOA., MF. MKT.*, 1187/69 [7 Temmuz 1329, 17 Temmuz 1329 ve 30 Temmuz 1329 tarihli belgeler].
[1106] *BOA., MF. MKT.*, 1187/69 [8 Temmuz 1329 tarihli belge].
[1107] İstanbul Vilayeti Maarif Müdürü, bu şahısların kendileri bünyesinde olmadığı için haklarında bir muamele yapılamadığını belirtmişti. Bu yüzdendirki Maarif Nezareti, bu kişilerin Evkâf-ı Hümayun Nezareti bünyesinde olduğunu belirterek gereği için nezareti bilgilendirmiştir. bk. *BOA., MF. MKT.*, 1187/69 [7 Temmuz 1329 tarihli belgeler].
[1108] *BOA., MF. MKT.*, 1187/69 [7 Temmuz 1329 tarihli belge].

tahaffuzhaneye yerleştirildiler.[1109] Yine menfîlerden bir kısmı Sinop Mekteb-i İdâdisi'ne, paşalar ise otele yerleştirildi.[1110] Ferruh Niyazi Bey'in *İleri* gazetesindeki makalesinde Mutasarrıf Nahit Bey'in "bir divanı harp ve mahkeme kararı almadan gelenleri tevkif ve hapsedemeyeceğini kati bir lisanla söylediği" ve bu sebeple de vazifesinden azledildiği belirtilmektedir.[1111]

İttihâdçı Sait Halim Paşa Hükûmeti'nin muhaliflere yönelik takip ve sürgünleri bahsedilen liste ile sınırlı kalmadı. Müteakip günlerde de muhaliflere yönelik yeni sürgün listeleri hazırlandı ve sürgün ile cezalandırılanlar peyderpey Sinop'a gönderildi. Örneğin İstanbul Muhafızlığı'nın talebi ve Hükûmet-i Askeriye'nin tasdikiyle 28 Haziran 1913'te Hilal Kumpanyası'nın *Millet* vapuruyla birinci listedeki gerekçe mucibince *İştirak* gazetesi sahibi Hüseyin Hilmi, Kasaba kaymakamı İhsan Adli, komiserlikten çıkartılmış olan Abdurrahman Nafiz, Kahveci Mustafa, talebe-i ulumdan Mehmet Avni ve polislikten ihraç edilmiş Nuri Beyler gibi isimlerin yer aldığı toplamda otuz yedi kişi Sinop'a gönderildi.[1112] Sonraki günlerde de toplu olmasa da sürgünle tecziyenin devam ettiği görülmektedir. Örneğin Mahmut Şevket Paşa'nın katillerinden Topal Tevfik'in kardeşi asker Nafiz Bey, selamet-i memleket namına Sinop'a sürgün edildi.[1113] *Tanin* gazetesinin 19 Kanun-ı Evvel 1329 [1 Ocak 1914] tarihli nüshasına yansıyan bir haberde de Medenizâde Fuat ve tüfenkçi ustası Şükrü Beylerin Sinop'a gönderilmek üzere polis müdüriyetine sevk edildikleri belirtilmektedir.[1114] Sürgünden nasibini alanlardan birisi de Damat Ferit Paşa Hükûmeti'nde Harbiye Nazırlığı yapacak olan Müşir Kazım Paşa'dır. Paşa, Mahmut Şevket Paşa'nın katli sonrası sorgulamalarda ismi geçtiğinden Ankara'ya sürgün edildi; daha sonra isteği üzerine menfâsı Gemlik olarak tebdil edildi.[1115]

İttihâdçı hükûmet tarafından Sinop'a sürgün edilenlerin kesin sayısını tespit edebilmek güçtür; ancak arşiv ve gazetelerden takip edilebildiği kadarıyla kat'î olmasa da bir sayıya ulaşılmaya çalışılmıştır. Buna göre 18 Haziran 1913 tarihinde *Bahr-i Cedit* vapuruyla Sinop'a

---

[1109] *BOA., DH. SYS.*, 119/2 [7 Haziran 1329 ve 8 Haziran 1329 tarihli belgeler].
[1110] Ulunay, *Sürgün Hatıraları*, s. 83-85; *BOA., DH. SYS.*, 119/2 [7 Haziran 1329 ve 8 Haziran 1329 tarihli belgeler]; Ferruh Niyazi Ayoğlu, "Partili Hayatımıza Bir Bakış", *İleri*, 8 Haziran 1951, s. 2.
[1111] Ferruh Niyazi Ayoğlu, "Partili Hayatımıza Bir Bakış", *İleri*, 7 Haziran 1951, s. 2.
[1112] *Tasfir-i Efkâr*, 16 Haziran 1329 [29 Haziran 1913], Nu: 1-800, s. 3, Bu liste için bk. **EK-11**.
[1113] *Tasfir-i Efkâr*, 26 Temmuz 1329 [8 Ağustos 1913], Nu: 36-835, s. 3.
[1114] *Tanin*, 19 Kanun-ı Evvel 1329 [1 Ocak 1914], Nu: 1804, s. 3; Yine, Divân-ı Harb-i Örfî tarafından, huzur ve asayişi bozdukları için İstanbul'da bekası caiz görülmeyen Taharri memurluğundan tardedilmiş Niyazi Bey ile Arap Tevfik Efendi'nin Sinop'a gönderilmelerine karar verilmiştir. *Tanin*, 24 Kanun-ı Evvel 1329 [6 Ocak 1914], Nu: 1809, s. 4.
[1115] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB.*, 3/34, [19 Mart 1331 ve 23 Nisan 1331 tarihli belgeler]; *BOA., DH. EUM. 1. ŞB.*, 2/41 [21 Mart 1331 tarihli belge]; *BOA., DH. EUM. 1. ŞB.*, 14/41 [3 Nisan 1334 tarihli belge]; *BOA., DH. EUM. 1. ŞB.*, 2/43 [23 Mart 1331 tarihli belge]; *BOA., DH. EUM. 1. ŞB.*, 2/45 [29 Mart 1331 tarihli belge].

gönderilenlerin sayısı 452 kişidir.[1116] Bu kişilerin isimleri *Tasvir-i Efkâr* gazetesi tarafından peyderpey liste halinde okuyuculara duyurulmuştur. Ayrıca 28 Haziran 1913'te Hilal kumpanyasının *Millet* vapuruyla otuz yedi kişiden mürekkep bir grup daha Sinop'a sürgün olarak gönderilmiştir.[1117] Yine sonraki tarihlerde Sinop'a sürgün edilmiş olan beş şahıs tespit edilmiştir.[1118]

Osmanlı Arşivi'ndeki bir vesikada Sinop'a sürgün edilenlerin mesleklerine göre tasnif edildikleri görülmektedir. Buna göre; Sinop sürgünlerinin altmış dördü Me'mûrîn-i Mülkiye'dendir. "Me'mûrîn-i Mülkiye" içerisinde de sular müfettişinden nüfus memuruna, Posta ve Telgraf müdüründen posta memuruna, Meclis-i Mebusan zabıt kâtibinden belediye muhasebe ketebesine, bilet memurundan reji kâtibine, evkâf müfettişinden merkez tercümanına kadar pek çok meslekten memur bulunmaktadır. Belgeye göre Sinop sürgünlerinin kırk dördü de "Etıbbâ-yı Mülkiyeden ve Da'vâ Vekilleri, Gazeteciler, Kapudân ve Mekâtib Talebesi ve Mu'allimîni"ndendir. Bu listede mektep talebeleri, muallimler, dava vekilleri, kaptanlar ve gazeteciler yer almaktadır. Sürgünlerin yirmi üçü "Sunûf-ı İlmiye, Nâib, Dersi'amlar, Türbedârlar"dan yirmi üçü de "Mütekâidîn-i Askeri"den oluşmaktadır. Tekaüde ayrılmış askerler içerisinde mirliva, kaymakam, miralay, yüzbaşı, binbaşı, kolağası ve mülazım-ı evvel rütbelerini haiz şahıslar bulunmaktadır. Sinop sürgünlerinin on dokuzu da gayrimüslim nüfustan mürekkeptir. Bu isimlerin mesleklerine bakıldığında, bahçıvan, demirci, kunduracı, sandalcı, kahveci, balıkçı, meyhaneci, garson, duvarcı, yankesici, tütüncü, kilise müezzini, kalaycı, terzi, bakkal çırağı, sobacı, hamal-küfeci ve seyyar kömürcü olduğu görülmektedir. Sinop'a sürgün edilen gayrimüslim şahıslar içerisinde gayrimüslim nüfus içerisinde öne çıkan bir kişilik yoktur. Daha ziyade sıradan kimseler oldukları görülmektedir. Muhtemeldir ki bu isimler "hükûmet tebdili" vesair suçlamalardan ziyade kötü ahvalleri ve şüpheli güruhundan olmaları nedeniyle İstanbul'dan uzaklaştırılmışlardır.[1119]

[1116] Listelerde nadir de olsa isimlerin mükerrer yazıldığı görülmektedir. bk. *Tasvir-i Efkâr*, 6 Haziran 1329 [19 Haziran 1913], Nu:793, s. 2; *Tasvir-i Efkâr*, 7 Haziran 1329 [20 Haziran 1913], Nu: 794, s. 2; *Tasvir-i Efkâr*, 8 Haziran 1329 [21 Haziran 1913], Nu: 795, s. 2; *Tasvir-i Efkâr*, 10 Haziran 1329 [23 Haziran 1913], Nu: 797, s. 2; *BOA., BEO*., 4197/314747 [tarihsiz belgeler].

[1117] *Tasfir-i Efkâr*, 16 Haziran 1329 [29 Haziran 1913], Nu: 1-800, s. 3.

[1118] *Tasfir-i Efkâr*, 26 Temmuz 1329 [8 Ağustos 1913], Nu: 36-835, s. 3; *Tanin*, 19 Kanun-ı Evvel 1329 [1 Ocak 1914], Nu: 1804, s. 3; *Tanin*, 24 Kanun-ı Evvel 1329 [6 Ocak 1329], Nu: 1809, s. 4.

[1119] Sinop'a sürgün edilenlerin mesleklerine göre tasnif edildikleri arşiv kaydı için bk. *BOA., BEO*., 4197/314747 [tarihsiz belgeler]; Aynı belge içerisinde "İmâm, Muhtârân, Mü'ezzin, Meşâyih Mevkûfîn Defteri", "Müslim Esnâfândan Tevkîfât" ve "Mütekâ'idîn-i Mülkiye Ma'zûlîn ve Kadro Hâricleri" başlıklı kayıtlar da mevcuttur. bk. *Aynı Belge*.

İttihâdçı iktidar muhalif telakki ettiği kimseleri Sinop'a ya da sair yerlere sürgün ederken toplumda çok ciddî bir tepki ortaya çıkmadı. Bunun temel sebebi, insanlardaki, tepki gösterdikleri takdirde kendilerinin de menfîlerin akıbetlerine duçar olabilecekleri yönündeki endişedir. Çünkü ülke harp-sulh arası bir keşmekeşliğin içerisinde, hükûmet tebdili yönündeki endişelerin had safhada olduğu bir dönemden geçmekte ve en ufak muhalif bir ifade dahî "sürgün edilmek için yeter sebep" olabilirdi. İttihâdçıların katl hadisesi akabindeki politikaları o dönem itibariyle eleştirilemese de sonraki dönemde İttihâdçı karşıtları tarafından şiddetle eleştirilmektedir. Ahmet Bedevi Kuran, eserinde, "İstanbul Polis Müdüriyeti, bir inzibat ve asayiş müessesesi olmaktan ziyade, İttihad ve Terakki muhaliflerine karşı kurulmuş hususî bir ihtilal teşkilatı mahiyetinde iş görüyordu" demektedir.[1120] Mustafa Suphi Bey, *Yeni Dünya*'daki "Kuyaş Gazetesine Cevap" başlıklı yazısında, İttihâdçıların Mahmut Şevket Paşa'nın muhalifler tarafından katledilmesine göz yumduklarını belirtmekte ve muhaliflere yönelik baskıları şu şekilde ifade etmektedir: "…İş biçare Mahmud Şevket'in katliyle nihayet buldu. İstanbul'da ve vilâyette ne kadar muhalif partiler varsa, genç veya ihtiyar, liberal veya muhafazakâr, sosyalist veya kapitalist farksız surette toplanıp hapsolundular. Sonra bu siyasi esirler yer yer memleketin her tarafına sürüldüler."[1121]

İttihâdçı hükûmet tarafından *Bahr-i Cedit* vapuruyla Sinop'a gönderilen Tahkikat Heyeti, burada menfîlere yönelik soruşturmalar yaptı ve tahkikat neticesinde elde ettiği bilgileri İstanbul Muhafızlığı ile paylaştı. Büyük bir ihtimalle bu soruşturmaların da etkisiyle masumiyetleri tebeyyün eden Cevdet Molla, Mehmet Kadri ve Kamilpaşazade Mehmet Münip Beyler ile Laz Seyfettin bin Abdülhalil, Müslim Sami bin Hüseyin, Mehmet Sadi bin Ali Rıza, Hacı Ahmet bin Abdülvahhap, Abdullah Hilmi bin Osman, Hafız Süleyman bin Osman, Asaf bin Şekip, Riyaz

[1120] Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 536; Ahmet İhsan Bey de dönemi farklı bir boyuttan ele almaktadır. İhsan Bey, hatıralarında, suikast sonrasında "basın, toplantı ve söz söyleme özgürlüğünün ortada"n kalktığını ifade etmektedir. Mahmut Şevket Paşa sonrası takip edilen siyaseti II. Abdülhamid dönemiyle birlikte ele alarak şu şekilde eleştirmektedir: "Abdülhamid devrinde Yıldız'daki Hamidiye Camii önünde bir gün patlatılan bomba bahane edilerek yapılan şiddetler, 1913 Haziranı cinayetinde daha kuvvetli ve daha merhametsizce uygulanıyordu. O tarihte, Abdülhamid devrindeki gazetelerle 1913 matbuatı arasında fark kalmamıştı. Bu baskı politikası gitgide yayılarak keyfi idareye yol açtığı için büyük bir inkılabın candan taraftarı olanlar, kararan geleceğe bakıp için için ağlıyorlardı. İttihad hükümeti sorgusuz yürüyordu." bk. Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım*, s. 341; Ferruh Alkend de II. Abdülhamid idaresi ile İttihâd ve Terakki idaresini kıyasladığı satırlarda şöyle demektedir: "Sultan Abdülhamid'in başlıca zulmü tek bir jurnal üzerine tevkif ettirdiği bir maznunu ekseriya hiçbir sorguya tabi' tutmadan, hiçbir mahkemeye vermeden derhal sürmesinde idi. Nitekim şayet babam hatırlıca bir devlet emektarı olmasa ve hakkımda tahkikat icrası için musırrane ricada bulunamasa benim de maruz kaldığım muamele bu idi. Fakat devr-i dilarâ-yı hürriyet denilen İttihad ve Terakki saltanatı devrinde vatandaşlara tatbik edilen ceza bundan ibaret değildi. Zulüm katmerleşmişti, sürgün cezası bunların yanında en insaniyet-kâr olanı idi. Cezalar sürgün başta gelmek üzere darağacı, sokak ortasında enseden gelen kurşun, mahbeste tırmak sökümü işkencesi veyahut vatan hainliği, millet düşmanlığı gibi kailini bütün ailesi ve evlad ve ahfadıyla beraber kirletecek iftiralardı." Alkend, *Ahrâr Fırkası*, s. 66-67.

[1121] Mustafa Suphi'nin 18 Temmuz 1918 tarihli *Yeni Dünya*'daki yazısı için bk. Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1997, s. 12.

Bey bin Reşat, Dr. Ferruh Niyazi bin Hacı Halil, Mehmet İzzet bin Şemseddin, Simon Kabarciyan ve İhsan Efendi bin Fazıl Efendiler gibi isimlerin de yer aldığı 111 kişinin İstanbul'a avdetlerine izin verildi. Durum Sinop Mutasarrıflığı'na telgrafla bildirilerek menfîlerin geri dönüşlerine müsaade edilmesi hakkında gereken emirler verildi.[1122] İlk kafile ile sürgün edilen fakat suçsuz olduğu anlaşılarak İstanbul'a geri dönüşüne izin verilen isimlerden birisi de Burhan (Felek) Bey'di. Burhan Bey'in beraat ettiğine dair verilen evrakta şöyle yazmaktaydı: "Mahmut Şevket Paşa'nın katlinden dolayı sürgüne gönderilen şahıslardan Üsküdarlı Burhanettin Ziya Efendi muhakeme sonunda beraat etmiştir."[1123]

Sait Halim Paşa Hükûmeti, İstanbul'a dönük bu tedbirleri alırken üstesinden gelmek zorunda olduğu bir başka mesele de Trablusgarp ve Balkan Harpleriyle devletin Kuzey Afrika ve Rumeli'deki varlığı sona erince buralardan İstanbul'a geri dönen memurların istihdamları meselesidir. Mahmut Şevket Paşa'nın katli sonrasında muhalif unsurlara yönelik girişilen hareket devlet kadrolarında boşluklar meydana getirdiği için münhal kadrolara Trablusgarp, Bingazi ve Rumeli'den gelen memurların istihdamını gündeme getirdi. İstanbul Muhafızlığı ve Dâhiliye Nezareti 24 Haziran 1913 tarihli bir tezkere ile mevzuyu Meclis-i Vükela'ya taşıdı ve

> "Muhâlefet nâmına; memleketin muhtâc olduğu sükûn ve efkârı kavlen fi'ilen ihlâle cür'etyâb olan ba'zı zevât ile pâyitahtın selâmet-i 'umûmiyesi için dâ'imi bir tehlike teşkil edebilecek mâhiyet-i serkeşânede bulunan eşhâsın idâre-i örfiyye karârnâmesinin ikinci[*] maddesinin ikinci fıkrasına tevfikan Sinob'a i'zâmları sûretiyle idâre-i mezkûre mıktıkası hâricine tard ve teb'îd olunarak esâmîsi hâvî defterlerin gönderildiğinden ve bunlar meyânında sınûf-ı muhtelife me'mûrînden bulunanların ba'zıları icrâ kılınacak

[1122] *BOA., DH. EUM. EMN.*, 34/12 [8 Temmuz 1329 tarihli belge]; *Tanin*, 16 Haziran 1329 [29 Haziran 1913], Nu: 1646, s. 4-5; *Tasfir-i Efkâr*, 16 Haziran 1329 [29 Haziran 1913], Nu: 1-800, s. 3; *Tanin* gazetesinde Sinop menfîlerinden birkaç kişinin İstanbul'a dönüşüne müsaade edildiği belirtilmektedir. bk. *Tanin*, 4 Temmuz 1329 [17 Temmuz 1913], Nu: 1664, s. 4; Galip Vardar'ın anlatımında, Meşihat Evrak Müdürü Cevdet Molla, Adil Bey'in babası Süleyman Paşa ve polis taharri memuru Seyfettin Efendi'nin suçsuz oldukları anlaşıldığından aynı vapurla geri gönderildikleri yönünde bilgiler mevcuttur. bk. Vardar, *İttihad ve Terakki*, s. 185-186; Ferruh Niyazi Bey, İstanbul'a avdetine müsaade edilince Sinop'tan geçen bir Rus vapuruna binerek İstanbul'a dönmüştür. Niyazi Bey, İstanbul'a avdetine müsaade edilmesinde ailesi tarafından yapılan bir tesirin etkisi olduğunu ifade etmektedir. Yine Tıbbıye'deki hocasının desteğini görmüştür. bk. Ferruh Niyazi Ayoğlu, "Partili Hayatımıza Bir Bakış", *İleri*, 8 Haziran 1951, s. 2; Evren Dayar, "Antalya'da 'Lisan-ı Millet'in İlk Temsilcilerinden Akdeniz Gazetesi (1925-1926)", *Cumhuriyet Araştırmaları Dergisi*, 26 (2017), s. 190; 1913 Ağustos'unun başlarında da bir avdet beklentisi doğmuştur. Nitekim *Tasfir-i Efkâr* gazetesi *Jön Türk*'e dayanarak, Sinop'a gönderilenlerden birçoğunun Bayram münasebetiyle İstanbul'a avdetlerine izin verileceğini haber yapmıştır. bk. *Tasfir-i Efkâr*, 29 Temmuz 1329 [11 Ağustos 1913], Nu: 39-838, s. 4; *Alemdar* gazetesindeki Mustafa Suphi'nin ölümü üzerine "Zavâllı Mustafa Subhi" başlıklı bir yazıda, Suphi'nin Sinop'a sürgün edildikten sonra İstanbul'a avdetine izin verildiği fakat daha sonra tekrar Sinop'a menfî olarak gönderildiği belirtilmektedir. bk. *Alemdar*, 29 Nisan 1337 [29 Nisan 1921], Nu: 33, s. 2.

[1123] Felek, *Yaşadığımız Günler*, s. 242; Burhan Felek, Üsküdar'da tevkifinden Sinop'a sürgününe kadarki hayatını kısa da olsa aktarmaktadır. bk. *Aynı Eser*, s. 239-243.

[*] İdâre-i Örfiyye Kararnamesi'nin altıncı maddesi olması icap etmektedir. Meclis-i Vükela tutanağında sehven ikinci maddesi yazılmıştır.

> tahkîkât netîcesinde kânûnen mes'ûliyetden vâreste kalsalar bile meşkûkü'l-ahvâl [ne idüğü belirsiz] ve dâ'i-i şübhe [şüphe uyandıran] bulunmalarına binâ'en me'mûriyetlerine i'âdeleri câ'iz olamayacağından bahsle idâreten 'azlleri hakkında bir karâr ittihazıyla mensûb oldukları devâire tebligât icrâsına ve bu sûretle açılacak me'mûriyetlere karâr-ı vâki' veçhile Trablusgarb ve Bingazi ile Rumeli'den gelen me'mûrînden münâsiblerinin ta'yîni"ni

talep etti. Böylelikle Sinop'a gönderilen devlet memurlarının isnatlardan aklansalar dahî devlet hizmetinde istihdamlarının mümkün olmayacağı belirtilerek vazifelerinden el çektirilenlerin yerlerine Trablusgarp, Bingazi ve Rumeli'den gelen memurlardan münasip olanlarının yerleştirilmesinin uygun olacağı belirtilmiş oluyordu. Dâhiliye Nezareti'nin bu talebi 16 Haziran 1329 [29 Haziran 1913] tarihinde Meclis-i Vükela'da ele alındı ve bu hususta nezaretlere re'y ve takdir hakkı verilmesi uygun görüldü.[1124] Meclis-i Vükela'nın bu kararı Sadaret Kalemi tarafından 17 Haziran 1329 [30 Haziran 1913] tarihinde Dâhiliye ve Mâliye nezâretlerine bildirildi. Sadaret Kalemi'nin bu yazısında, tekaüt ve mazuliyet maaşı alanların maaşlarının öncesinde olduğu gibi ödenmesinin adaletin gereği olduğu ve bu kişilere maaşlarının ödenmesi hususunun mahallerine tebliği talep edildi. Ayrıca memuriyetlere iade vesair hususlarda da nezâretlerin re'y ve takdir hakları olduğunu bildirdi. İlaveten de sürgün ailelerinden muhtaç olanlarına beşer kuruştan onar kuruşa kadar yevmiye tahsis edilmesinin münasip görüldüğü belirtildi.[1125] Meclis-i Vükala'nın bahsedilen kararı sürgün edilenlerin masumiyetleri ortaya çıksa dahi "şüpheli ahvalleri" dolayısıyla devlet dairelerinde kolay kolay istihdam edilmeyeceklerini ortaya koymaktaysa da vazifeye iade edilenler de mevcuttur. Burhan (Felek) Bey, bunlardan birisidir. Burhan Bey, Sinop'a sürgününden kısa bir süre sonra masum olduğu anlaşılarak serbest bırakılınca Evkaf Nezareti'ndeki vazifesine geri dönmüştür.[1126] Bu husus Evkaf Nezareti'nin re'y ve takdiri olarak değerlendirilebilir.

Mahmut Şevket Paşa hadisesinin taşrada da yankıları oldu. Soruşturmalar, ülke sathında geniş tutuldu. Örneğin Divân-ı Harb-i Örfî tarafından sorgulanması lüzumu görülen Konya sâbık mebusu Zeynelabidin Efendi'nin tevkif edilerek İstanbul'a sevki Konya Vilayeti'nden talep edildi.[1127] Netice itibariyle Zeynelabidin Efendi'nin, Paşa'nın katliyle alakası olmasa da "halkı

[1124] *BOA., MV*., 178/70 [16 Haziran 1329 tarihli belge].
[1125] *BOA., BEO*., 4197/314747 [17 Haziran 1329 tarihli belge]; Yine nezaretlere re'y ve takdir hakkı veren Meclis-i Vükela kararı 18 Haziran 1329 tarihinde Sadaret tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilmiştir. bk. *BOA., MF. MKT*., 1187/69 [18 Haziran 1329 tarihli belge].
[1126] Nitekim Evkaf Nazırı Hayri Bey, Burhan Felek'e şöyle de nasihat etmiştir: "Bak, sen genç ve parlak bir memursun! Bu politika kötü şeydir. Karışma bu işlere! Sonra ezilirsin!" bk. Felek, *Yaşadığımız Günler*, s. 243.
[1127] *BOA., DH. SYS*., 119/1-4 [26 Haziran 1329 tarihli belgeler]

ifsat edecek boyutta bir kişilik" olması hasebiyle İstanbul ve Konya'da bulunması tehlikeli görüldüğü için Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'nin 14 Eylül 1913 tarihli tahriratıyla, muhafaza edilmek ve firarına izin verilmemek kaydıyla Gemlik'e sürgününe karar verildi.[1128]

İzmir'de çıkan *Türk* gazetesine çekilen kafa karıştırıcı telgrafın muharrik ve müşevviki olduğu iddiasıyla Akdağ Madeni Mahkeme-i Bidayet Başkâtibi Şükrü Bey ve Tahsil memuru Mehmet Akif Efendi Divân-ı Harb-i Örfî huzuruna çıkarıldı; yapılan tahkikat neticesinde katl hadisesiyle alakaları anlaşılamayınca memleketlerine döndürülmeleri polis müdüriyetine tebliğ edildi.[1129]

Bir diğer önemli hadise de Eşkişehir'de vuku buldu. 1913 Temmuz'unun başında Eskişehir'deki Şimendifer Fabrikası ameleleri tarafından Mahmut Şevket Paşa suikastini protesto eden bir nümayiş tertip edildi. Suikastı protesto etmeyi amaçlayan bu nümayiş tahrikçiler tarafından Paşa'yı İttihâdçıların öldürdüğü yönünde bir protesto eylemine tebdil edildi. İttihâdçılara ve Cemiyet'e yönelik çok ağır hakaretler edildi. Hadiseler üzerine İstanbul Muhafızlığı tarafından Eskişehir'e bir tahkik heyeti gönderildi ve netice itibariyle hadisede dahli olanlar tevkif edilerek İstanbul'a sevk edildiler. Sorgulamalar sonucunda Hacı Veli Efendi ve Sevk Memuru Süleyman Efendiler ile *Metanet* gazetesi muharriri Burhan, Vahap, Şerif Çavuş, Mülga Heyet-i Tahkikiye Riyaseti'nden Mütekait Mehmet Ali ve Eskişehir Komiser Muavini İzzet Beyler İstanbul Muhafızlığı tarafından Sinop'a, Eczacı Ömer Lütfi Efendi de Arnavutluk'a sürgün edildi.[1130]

Mahmut Şevket Paşa'nın katli sebebiyle Bağdat'ta da tahkikat yürütüldü. Suikastla ilgili oldukları iddiasıyla Müftü Hasan, Şükrü'ül-Fazlı, Ali Efendizade Süleyman ve Süveydizade Yusuf Efendilerin Payitaht'a gönderilmeleri İstanbul Muhafızlığı tarafından 13 Haziran 1913'te talep edildi. İstanbul Muhafızlığı'nın bu talebi Bağdat Vilayeti'ne iletildi.[1131] Süveydizade Yusuf Efendi'nin İstanbul'a sevki Bağdat uleması ve halk tarafından tepki ile karşılandı. Tekkiye-i Halidiye Postnişini Seyyit Ahmet ve Ulemadan Seyyit Mehmet Sait gibi isimlerin imzasıyla Sadaret, Dâhiliye Nezareti ve Maliye Nezareti'ne telgraflar çekildi. Telgraflarda, Süveydizade

[1128] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 14/41 [3 Nisan 1334 tarihli belge]; *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 10/25 [2 Mart 1334, 27 Şubat 1334 tarihli belgeler].
[1129] *BOA., DH. SYS*., 119/1-4 [29 Ağustos 1329, 24 Temmuz 1329 tarihli belge].
[1130] *BOA., DH. SYS*., 119/1-2 [20 Temmuz 1329, 27 Haziran 1329 ve 30 Haziran 1329 tarihli belgeler]; Artuç, "Mahmut Şevket Paşa", s. 88-89.
[1131] *BOA., DH. SYS*., 119/1-1 [1 Haziran 1329, 2 Haziran 1329, 3 Haziran 1329 ve 4 Haziran 1329 tarihli belgeler].

Yusuf Efendi'nin kesinlikle masum ve hükûmete sadık olduğu, O'nun İstanbul'a çağrılmasının Irak halkını ve özellikle ilmiye sınıfını fevkalade müteessir kıldığı vurgulandı.[1132]

Mahmut Şevket Paşa suikasti Trabzon'da da huzursuzluğa sebep oldu. Çünkü *Tarık* gazetesi sahibi Şatırzade Hasan Hicabi Bey, Mahmut Şevket Paşa suikastinde "dahli vardır" denilerek sorgulanmak maksadıyla İstanbul'a getirilmişti. Bu hadiseye binaen biraderleri Şatırzadelerden İsmail ve Şevket Beylerin, yanlarına aldıkları otuz kadar silahlı neferle Sürmene ve Bayburt yaylalarını dolaşarak ahaliyi hükûmet aleyhine harekete geçirmeye çalıştıkları yönünde ihbarlar gelmeye başladı. Bu ihbarlarda "Erzurum ahalisi de bizimle beraber hareket etmektedir", diyerek halkı kışkırtmaya çalıştıkları belirtilmektedir.[1133] Yapılan tahkikatta İsmail ve Şevket Beylerin, biraderleri Hasan Hicabi Bey'in İstanbul'a aldırılması neticesinde böyle bir harekete kalkıştıkları anlaşıldı. Neticede alınan tedbirlerle onların teşebbüsleri akim bırakıldı.[1134] Sonrasında İsmail ve Şevket Beyler de tevkif edildiler ve işin iç yüzünün bu derece olmadığı anlaşıldığı ve sadece hükûmet aleyhine bazı sözler söyledikleri tebeyyün ettiğinden serbest bırakıldılar.[1135] Fakat İstanbul'a sevk edilen Şatırzade Hasan Hicabi Bey, ahali arasında nifak çıkaracak surette yayın yaptığı için ve Trabzon'da bulunması bölge açısından bir tehdit olarak değerlendirildiğinden Sinop'a sürgün ile tecziye edildi.[1136] Şatırzade Hicabi Bey'in sürgün sebebi, İtilaf kabinesi zamanında *Tarık* gazetesiyle halkı ifsat edecek yayın yapmış olmasıdır.[1137]

Sait Halim Paşa Hükûmeti döneminde İttihâd ve Terakki'nin muhaliflerinden olan Miralay Sadık Bey ile Debre sâbık mebusu Basri ve Tokat sâbık mebusu Mustafa Sabri Efendiler de Divân-ı Harb-i Örfî'ye sevk edildiler. Binbaşı Nafiz Bey riyasetindeki Divân-ı Harb-i Örfî 27 Kanun-ı Sani 1329 [9 Şubat 1914] tarihinde Mahmut Şevket Paşa'nın katlinin mürettip ve müşevviklerinden oldukları iddia olunan Miralay Sadık Bey ile Debre sâbık mebus Basri ve Tokat sâbık mebusu Mustafa Sabri Efendiler haklarında muhakemeye başladı. Divân-ı Harb-i Örfî'nin 29 Kanun-ı Sani 1329 [11 Şubat 1914] tarihli kararında, icra olunan muhakeme neticesinde bu şahısların İstanbul'da Mahmut Şevket Paşa ve diğer ricalin katledilerek mevcut

---

[1132] *BOA., DH. SYS*., 119/1-1 [2 Haziran 1329 tarihli belgeler].
[1133] *BOA., DH. SYS*., 119/1-8 [6 Temmuz 1329 tarihli belgeler].
[1134] *BOA., DH. SYS*., 119/1-8 [10 Temmuz 1329 tarihli belge].
[1135] *BOA., DH. SYS*., 119/1-8 [7 Ağustos 1329 tarihli belge].
[1136] *BOA., DH. EUM. MH*., 192/64 [12 Mayıs 1335 tarihli belge]; *Tanin* gazetesinin haberinde Hasan Hicabî Bey'in Sivas'a sürgününün kararlaştırıldığı belirtilmektedir. bk. *Tanin*, 1 Kanun-ı Evvel 1329 [14 Aralık 1913], Nu: 1786, s. 2.
[1137] *BOA., DH. ŞFR*., 522/25 [24 Mayıs 1332 tarihli belge]; Nitekim 1911 Kasım ayı başlarında *Tarık* gazetesinin yayın politikası hükûmetin dikkatini çekmiş, gazetenin İstanbul'a gönderilmesinin men'i ve gazete sahibi hakkında takibat yapılması kararlaştırılarak durum Adliye'ye bildirilmişti. bk. *Yeni Gazete*, 22 Teşrin-i Evvel 1327 [4 Kasım 1911], Nu: 1147, s. 4.

hükûmetin düşürülmesiyle neticelenecek surette silahlı ve kanlı bir siyasî inkılâp gerçekleştirmek kastıyla ecnebi memlekette bir gizli ittifak teşkil ettikleri ifade edilmektedir. Bu ittifakın Paşa'nın katli ve mevcut hükûmetin düşürülmesine karar verdiklerinin anlaşıldığı belirtilmektedir. Hatta Tokat sâbık mebusu Mustafa Sabri Efendi'nin bu hedef doğrultusunda ihtilal hareketini siyasî maksatlarına göre idare etmek amacıyla Pire'den İstanbul'a gönderildiği vurgulanmaktadır. Basri Efendi'nin de İstanbul'dan ve Pire'den Miralay Sadık Bey'e mektup yazdığı, bu mektupta Mustafa Sabri Efendi'nin siyasî inkılâp hareketini yönetmesi için İstanbul'a kat'î talimatla gönderilmesi gerektiğinin bildirildiği vurgulanmaktadır. Akabinde Mustafa Sabri Efendi'nin İstanbul'a geldiği ve fesat eylemlere teşebbüs ettiği belirtilmektedir. Divân-ı Harb-i Örfî'nin tespitine göre Miralay Sadık Bey de bu hareketi bulunduğu memleketten idare etmeye çalışmaktadır. Divân-ı Harb-i Örfî kararında, Basri Efendi'nin ifadesi ve üzerinden çıkan mektuba yer verilmekte, buna göre, şahısların hadiseden bir ay önce Mısır'da toplantılar yaptıkları, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin düşürülmesini temin edecek çalışmalar içerisinde oldukları, Avrupa'ya gizli yollardan beyannameler gönderdikleri ve ihtilal teşebbüsü için müzakerelerde bulunduklarının anlaşıldığı belirtilmektedir. Ayrıca Basri Efendi'nin Mahmut Şevket Paşa'nın katlinden bir gün önce gönderdiği bir mektupta şu tarzda ifadelerin olduğu belirtilmektedir: "Bu mektûbumu okurken İstanbul'a girdiğimi biliniz ve koca Osmanlılığın ve koca Osmanlılıkla birlikde zavâllı Arnavudluğun başını yiyen Mahmud Şevketlerinizi, Talâtlarınızı, Karasularınızı, bugünden i'tibâren avcı köpeği iştihasıyla ta'kîb etmek istiyorsunuz." Netice itibariyle Divân-ı Harb-i Örfî, Mahmut Şevket Paşa'nın katlinin hariç ve dâhildeki "muharrik ve müşevviklerinden" olduğu sabit olan Miralay Sadık Bey'in idamına, hükûmet aleyhine tahrik ve teşvik faaliyetleri içinde olan Debre sâbık mebusu Basri ve Tokat Mebusu Hoca Mustafa Sabri Efendilerin de müebbet kalebent edilmeleri, "emvâl-i menkûle" ve gayrimenkullerinin haczedilerek hükûmet marifetiyle idaresine karar verdi. Sadık Bey ve Mustafa Sabri Efendi hakkındaki karar gıyaben, Basri Efendi hakkındaki kararlar ise vicahen verildi. Miralay Sadık Bey ile Debre sâbık mebusu Basri ve Tokat Mebusu Hoca Mustafa Sabri Efendiler hakkındaki bu karar 13 Şubat 1329 [26 Şubat 1914] tarihinde Sultan Mehmet Reşat tarafından da tasdik edildi.[1138] İdam ile tecziye edilen Miralay Sadık Bey gıyaben ceza aldığı ve sonrasında da

[1138] *BOA., İ. HB*., 154/28 [29 Kanun-ı Sani 1329 ve 13 Şubat 1329 tarihli belgeler]; *BOA., BEO*., 4263/319686 [13 Şubat 1329 tarihli belge]; *Tanin* gazetesindeki "Hoca Mustafa Sabri" başlıklı bir haberde, epeyce bir süredir Atina'da bulunan Mustafa Sabri Efendi'nin vak'a günü vapurla İstanbul'a gelerek bazı kimselerle görüştüğü ifade edilmektedir. İlaveten vapurdan inmediği, neticenin umulduğu gibi olmaması üzerine de tekrar vapurla İstanbul'dan ayrıldığı belirtilmektedir. bk. *Tanin*, 1 Haziran 1329 [14 Haziran 1913], Nu: 1631, s. 4; Mustafa Sabri Efendi firarî durumunda olduğu için hakkında on gün içinde Divân-ı Harb-i Örfî tarafından gerçekleştirilen muhakemeye iştirak

yakalanamadığı için cezanın infazı mümkün olmadı. Gıyaben cezalandırılmış olan Mustafa Sabri Efendi ise Bâbıâli Baskını sonrasında memurlar tevkif için evine geldiklerinde dama çıkmak suretiyle memurları atlatmış ve bir hafta saklandıktan sonra komşusu bir tüccar vasıtasıyla Romanya vapuruna bilet alarak İstanbul'dan firar etmiş ve Romanya'ya gitmişti. Bir müddet Saraybosna'da da bulunan Mustafa Sabri Efendi daha sonra Dâhiliye ve Hariciye nezaretlerinin tasdikiyle kendisine pasaport verilmesi üzerine Köstence'de bulunan ailesinin yanına gitmişti.[1139] Mustafa Sabri Efendi, Romanya'daki zorunlu/gönüllü menfâ hayatında iken Kırım'dan gelmiş olan Tatarlara usûl-i fıkıh ve belagat dersleri vermişti[1140]; ancak Alman ordusunun Bükreş'e girmesi akabinde durum değişti.[1141] Romanya İdare-i Askeriyesi Osmanlı Murahhası Osman Nizami Paşa, Sadrazam Talât Paşa'ya 14 Şubat 1917 tarihinde bir yazı yazarak Tokat sâbık mebusu Mustafa Sabri Efendi'nin an itibariyle ailesiyle birlikte Bükreş'te olduğunu ve Tebaa-i

---

edilmesi talep edilmişti. Bunun üzerine Hariciye Nezareti, Köstence'de ikamet eden Mustafa Sabri Efendi'nin bizzat başşehbenderhaneye gelmesini şehbender aracılığıyla talep etti. Ancak Mustafa Sabri Efendi, Köstence Başşehbenderliğine verdiği cevabında "…vak'a-i müessifede zerrece müdahaledâr olmadığı cihetle da'vete icâbet edemeyeceğini ve bir dahâ Dersa'âdet'e de gitmeyib oralarda [Köstence] tavattun edeceğini [yurt edineceğini] cevaben beyân eyle"di. bk. *BOA., DH. EUM. EMN*., 85/22 [13 Kanun-ı Sani 1329 ve 15 Kanun-ı Sani 1329 tarihli belgeler].

[1139] Mustafa Sabri Efendi'nin Köstence'ye gitme arzusuna Bosna Hersek Reisü'l-Uleması Cemaleddin Efendi de Şehbender Resul Efendi'ye gönderdiği bir mektup ile destek vermişti. Cemaleddin Efendi'nin bu mektubu şöyledir: "Efendim, Ma'lûm-ı 'âlîleri olan ve vaktiyle Meclis-i Meb'ûsân-ı Osmânî a'zâsından bulunan 'ulemâdan Tokadlı Mustafa Sabri Efendi çokdan beri burada bulunuyor. Familyâsı Köstence'de kendisi burada Gazi Oteli'nde perîşân bir hâlde oturuyor. Vakı'â fakîr, kendisine isti'fâ-yı kusûr ederek [özür dileyerek] İstanbul'a 'avdet eylemesi için bir çâre aranmasını tavsiye etdim ve bu husûsda mümkün derecede tavassutdan geri kalmayacağımı söyledim. Lakin kendisi müteredded bir hâlde ba'zan 'Ah Tokad'a 'avdet edebilsem de râhat otursam' diyor. Ba'zan yine 'hiçbir kabâhatim olmadığı hâlde beni mahkûm etdikleri için gidemeyeceğim, oturacak bir yer arayacağım, lisân bilsem burada otururum' diye söylüyor. Bu günlerde ise Köstence'ye gitmek arzusunu izhâr ederek orada emîn bir hâlde oturmak için bir çâre istiyor. Ma'lûm-ı 'alîleri buyurulduğu üzere bu adam, fâzıl bir zâtdır. Türkiyâ'nın şimdiki hengâmında böyle bir zâta ihtiyâcı vardır. Bundan mâ-'adâ bu adam da Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniye ve ânın ricâli 'aleyhinde bir fikr-i husûmet de hissedemiyorum. Olabilir ki bir sû-i tefehhüm netîcesi olarak kendisini mahkûm etmişler veyâhûd ki benî beşeri dûçâr olageldiği hatâdan dolayı dâ'i-i şübhe bir hâlde ânı bulmuşlar. Ve fakat fakire kalırsa bu adam kalben, kalıben tâm bir Türk ve Müslümândır. Kendisinden istifâde olunabilir. Binâen 'aleyh mazhar-ı afv-ı 'âlî buyurulması için tavassut buyursanız veyâhûd ve hiç olmazsa Köstence'de familyâsı nezdinde oturabilmesi için bir pasaport verseniz çok eyi olur zannederim. Bâkî teslîmât-ı hâlisemin kabulü mütemennâdır efendim." bk. *BOA., DH. EUM. EMN*., 85/22 [29 Receb 1332 tarihli belge]; Yine Şehbender Resul Bey'in Hariciye Nezareti'ne bir yazısından anlaşılmaktadır ki Mustafa Sabri Efendi de şehbenderhaneye başvurarak; Osmanlı Devleti, Hilafet-i Muazzama-i İslamiye, Millet-i Osmaniye ve mevcut hükûmet aleyhine kötü fiilinin olmadığını yemin ile beyan etmiş, siyasetle iştigalden vazgeçtiğini belirterek Köstence'ye gidebilmesi için pasaport verilmesini talep etmiştir; ancak kendisine pasaport verilmesi ilk başta münasip görülmemiştir. Hariciye Nezareti Mustafa Sabri Efendi'nin durumunu Dâhiliye ile müzakere etmiş ve Dâhiliye pasaport verilmesinde bir beis olmadığını, "hayât-ı siyâsiyyeden çekildiğinden bahisle mazhar-ı 'afv ve merhamet olmasına dâir olan şifâhî mürâca'atın bir müddet sonra nazar-ı i'tibâr ve te'emmüle alınabileceği" cevabını vermiştir. Netice itibariyle Sabri Efendi'nin Köstence'ye geçişine izin çıkmış, kendisine pasaport verilmiştir. bk. *BOA., DH. EUM. EMN*., 85/22 [24 Haziran 1914, 22 Haziran 1330 ve 26 Haziran 1330 tarihli belgeler].

[1140] M. Ertuğrul Düzdağ, *Üstad Ali Ulvi Kurucu Hatıralar*, 16. bs., Gonca Yay., İstanbul 2017, c. 2, s. 39-42; Arşiv kaydına göre Mustafa Sabri Efendi, müddet Saraybosna'da bilahare de ailesiyle birlikte Köstence'nin Mecidiye kasabasında hayatını devam ettirmiştir. bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 6/31 [21 Nisan 1333 tarihli belge].

[1141] Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, s. 267; Düzdağ, *Ali Ulvi Kurucu Hatıralar*, s. 42-44.

Osmaniye'ye tescillerini talep ettiğini bildirerek bunlarla emsali haklarında ne gibi muamele edileceğini sual eyledi.[1142] Talât Paşa'nın Osman Nizami Paşa'ya cevabı, Mustafa Sabri Efendi'nin firarına meydan verilmeyerek derdest edilmesi ve İstanbul'a gönderilmesi oldu.[1143] Bunun üzerine Osman Nizami Paşa 24 Mart 1917 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf çekerek "Ali Haydar ve Hoca Sabri Efendiler tevkif edildiler mahfûzan sevkleri derdestdir ancak kimsesiz ve müslümân olan 'âilelerini burada perîşân bırakmak lâyık değildir bunların da berâber gönderilmeleri istîzân olunur." dedi.[1144] Dâhiliye Nâzırı Talât Paşa, Osman Nizami Paşa'ya çektiği bir telgraf ile Mustafa Sabri Efendi'yle birlikte ailesinin de İstanbul'a gönderilmesinin muvafık olacağını bildirdi.[1145] Akabinde de 5 Nisan 1917'de Mustafa Sabri Efendi, zabıta Celal Efendi'ye teslim edilerek Sofya yoluyla İstanbul'a gönderildi.[1146] İstanbul'a getirilen Mustafa Sabri Efendi'nin ailesi serbest bırakıldı; kendisi ise hakkındaki askerî karar mucibince Bilecik'e sürgün ile tecziye edildi ve menfâsına ulaştırılmak üzere Polis Müdüriyeti'ne gönderildi.[1147] Mustafa Sabri Efendi Bilecik'e sevk edildikten sonra Dâhiliye Nezareti, Sabri Efendi hakkında Hüdavendigar Vilayeti'ne malumat verdi; burada "Hoca Sabri Efendi her ne kadar Avrupa'ya firarından az müddet sonra muhâlefet gürûhundan ayrılmış ve 'âilesiyle birlikde münzeviyâne imrâr-ı evkât [vakitlerini geçirmek] eylemiş ise de her hâlde ahvâlinin sûret-i hafiyyede [gizli olarak] taht-ı nezâret ve tarassudda bulundurulması" gerektiği vurgulandı. Mustafa Sabri Efendi ile ilgili bir diğer belgede üstte belirtilen ifadelere yer verilmekle birlikte siyaseti terk ettiği de ifade edilmektedir.[1148] Mustafa Sabri Efendi'nin yurtdışına çıkış sonrasında siyasetten uzak,

[1142] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 6/31 [14 Şubat 1917 tarihli belge].
[1143] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 6/31 [5 Mart 1333 tarihli belge].
[1144] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 6/31 [24 Mart 1917 tarihli belge].
[1145] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 6/31 [27 Mart 1333 tarihli belgeler].
[1146] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 6/31 [5 Nisan 1917 tarihli belge]; Ali Haydar Efendi de aynı şekilde Mustafa Sabri Bey ile İstanbul'a gönderilmiştir.
[1147] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 6/31 [8 Nisan 1333 ve 18 Nisan 1333 tarihli belgeler]; Kurucu'nun hatıralarının bir bölümünde, Mustafa Sabri Efendi'nin İstanbul'dan firarı, Romanya'da yakalanıp getirilmesi ve sürgünü hakkındaki anlatımlarına yer verilmektedir. Buna göre Mustafa Sabri Efendi İstanbul'a geldiği anı şöyle anlatmaktadır: "Derken İstanbul'a vardık. Zabitler bana sordular: 'Efendim, sizi Meclis'e mi götürelim, yoksa Harbiye Nezareti'ne mi? Rey sizin… Nereye isterseniz oraya götüreceğiz.' Düşündüm. Meclis'e götürseler, Talât Paşa oradadır. Benimle alay edecek: 'Hoca nedir bu hâl? Değer miydi bunlara? Seni biz hoca olarak görmek isterdik. Nedir bu siyaset, nedir bu hâl?' diyecek. Benimle alay edecekler. Enver ne kadar saf ise, Talât da o kadar, zekidir, şeytandır. Talât'ın istihzası, bana, Enver'in vereceği idam kararından daha ağır geldi. 'Harbiye'ye götürün, oğlum' dedim. Harbiye Nezareti'ne geldik." bk. Düzdağ, *Ali Ulvi Kurucu Hatıralar*, s. 43; Mustafa Sabri Efendi'nin İstanbul'a getirildikten sonra Dâhiliye Nezareti'ne mi Harbiye Nezareti'ne mi gönderildiği mevzuu Tevfik İslam Yahya'nın Mustafa Sabri Efendi hakkında yazdığı eserde tam tersi olarak aktarılmaktadır. Buna göre askerler istişareler neticesinde Sabri Efendi'yi Dâhiliye Nezareti'ne göndermişlerdir. Bu bilgi verildikten sonra da "Küçük bir soruşturmadan sonra Sabri Efendi serbest bırakıldı" denilmektedir. Oysa bu bilgi yanlıştır. bk. Tevfik İslam Yahya, *Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi*, çev. Zakir Aras, Çizgi K.evi, Konya 2017, s. 47.
[1148] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 6/31 [3 Mayıs 1333 tarihli belgeler]; Ali Haydar Efendi de Bilecik'te ikamete memur edilmiştir. bk. *Aynı Belge*.

münzevî bir hayat yaşamasının onun cezasının müebbet kalebentlikten sürgüne tahvil edilmesinde etkili olduğu söylenebilir. Nitekim aksi olsa, ciddî siyasî faaliyetler içerisinde yer alsaydı, müebbet kalebentlik cezasının idama dönüşmesi de imkân dâhilindeydi. Mustafa Sabri Efendi Bilecik'te menfâ hayatına başlayınca eşi Ulviye Hanım ve hizmetçisi Zehra Hanım'ın da Sabri Efendi'nin tabi olduğu kayıt ve şartlar dairesinde Bilecik'e gitmelerine müsaade edildi.[1149]

Dellal Hasan Efendi, efkâr-ı umumiyeyi heyecanlandırmak ve memleketin asayişini ihlale cüret etmek suçlamasıyla askeri hükûmetin kararı ile Samsun'a sürgün edildi. Yine memleketin huzur ve sükûnunu ihlale cüret ettiği için Pravideli Hacı Mehmet bin Osman ve refiki gazeteci Ahmet bin İbrahim Beyler sürgün ile tecziye edildiler. Hacı Mehmet bin Osman Efendi 2 Ağustos 1913 itibariyle Canik'e gönderildi.[1150] Miralay Sadık Bey'in damadı Rüştü Bey ise Sinop'a sürgün edildi; daha sonra menfâsı Sivas'a tebdil edildi.[1151] Rüsumat Hasılatından kırk bin küsür kuruşu çalarak Rusya'ya kaçan Hüseyin Remzi Efendi de daha sonra memlekete girişinde yakalanarak hem genel hâli ve ahlakî durumu hem de hükûmetin muhalifi olduğu için adi/siyasî cürmü sebebiyle İskilip'e sürgün edildi.[1152] Ahmet Vahit Efendi de ahaliyi ihtilal ve kıyama teşvik ettiği, bu maksada dönük olarak beyanname tanzim ettiği ve bu suçları Divân-ı Harb-i Örfî tarafından yapılan muhakemede de sabit görüldüğü için müebbeden Sinop'a sürgün ile tecziye edildi.[1153]

Zaralı Mustafa Kazım bin Mazlum Efendi, Yunanlılarla teşrik-i mesai eylediği için polis müdüriyetinin tahriratı üzerine Samsun Mutasarrıflığı'nın 29 Kasım 1913 tarihli tahriratıyla Sivas'a sürgün edildi.[1154] Edirneli Topal Hafız Hilmi Efendi, Edirne'de "hükûmet-i hâzıra aleyhinde propaganda yapdığı ve bilhassa Edirne'nin istirdâdı esnâsında Bulgarların tekrâr

---

[1149] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 6/31 [17 Haziran 1333 tarihli belge]; 17 Haziran tarihli bu belgede Mustafa Sabri Efendi'nin eşi Ulviye Hanım'ın, Bilecik'e vasıl olmasından kısa müddet sonra İstanbul'a avdet için izin istediği de belirtilmektedir. Bu istek Dâhiliye Nezareti'nin 27 Haziran tarihli Hüdavendigar Valisi İsmail Hakkı Bey'e yazdığı bir yazı ile kabul edildi. bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 6/31 [27 Haziran 1333 tarihli belge].

[1150] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 1/18 [26 Teşrin-i Evvel 1330 tarihli belge]; *BOA., BEO*., 4244/318243 [5 Kanun-ı Evvel 1329 ve 16 Kanun-ı Evvel 1329 tarihli belgeler]; Huzur ve sükûnu ihlal ettikleri için Şerafettin, Hacı Osman ve Hacı Hilmi Beyler sürgün ile tecziye edildiler. Fakat bunlardan Hacı Osman Bey, Dâhiliye Nezareti'nin telgrafı mucibince tahliye edilmiştir. bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 1/18 [26 Teşrin-i Evvel 1330 tarihli belge].

[1151] *BOA., DH. ŞFR*., 548/46 [17 Mart 1333 tarihli belge]; Aynı şifrede, Hoca Ahmet Fazıl Efendi'nin de, İstanbul'un sükûn ve asayişini ihlale gayret ettiği iddiasıyla 1328 senesinde Sivas'a sürgün edildiği belirtilmektedir. bk. *Aynı Belge*.

[1152] Mucize Ünlü, "I. Dünya Harbi Yıllarında Çorum Menfasında Sürgünler", *Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum Sempozyumu*, Çorum 2008, c. III, s. 1548.

[1153] *BOA., DH. EUM. EMN*., 45/6 [18 Kanun-ı Evvel 1329, 22 Kanun-ı Evvel 1329 tarihli belgeler]; Abdülvahid Efendi de umumî bir kıyam tertibi içerisinde olduğu ve münasebetsiz hareketlerinden dolayı 24 Kanun-ı Sani 1329 tarihli tahrirat ile müebbeden Sinop'a sürgün edildi. Abdülvahid Efendi ile Ahmet Vahit Efendi'nin aynı kişi olma ihtimali de vardır. Yazım yanlışı yapılmış olabilir. bk. *BOA., DH. EUM. EMN*., 157/62 [19 Mart 1333 tarihli belge].

[1154] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 6/2 [25 Mart 1333 tarihli belge].

Edirne'yi işgâl edeceği yolunda telakkiyât-ı bed-hâhânede bulunduğu cihetle esâsen bu memleketde bir âlet-i fesâd olmağı i'tiyad" ettiği için Edirne Polis Merkezi'nin isteği ile valilik tarafından Sivas ya da Erzurum gibi vilayetlerden birine sürülmesinin uygun olacağı İstanbul'dan talep edildi [6 Ocak 1914] ve netice itibariyle Topal Hafız Hilmi Efendi'nin süresiz olarak Sivas'a sürgün edilmesi uygun görüldü.[1155] Yanyalı Mehmet Ali Efendi, Edremit'te kendisine dava vekili süsü vererek hareket ettiği ve hükûmet aleyhine faaliyetlerde bulunduğu, ahali-i İslamiye arasına nifak sokmaya çalıştığı, Rum lisanına vukufiyeti hasebiyle tertibat ve teşkilat-ı askeriye ve inzibatiye hakkında Midilli ve Yunanistan'a mektup gönderdiği, bu münasebetle Yunan hükûmeti lehinde hareket ettiği tebeyyün ettiği için Edremit Kaymakamlığı'nın durumu İstanbul'a bildirmesi üzerine İstanbul'da bekası caiz görülmediğinden 20 Ağustos 1914 tarihinde idareten Konya'ya sürgün edildi.[1156] Manastırlı İbrahim Ethem Efendi, kendisi kötü sözler söylemediğini iddia etse de Dâhiliye Nazırı Talât Bey hakkında sui ifadeler serdettiği/hakaret ettiği ithamıyla Hudud-ı Hakanî haricine sürgün edildi.[1157] İşkodralı İbrahim Salih Efendi de şüpheli ahvali münasebetiyle 16 Ekim 1915 tarihli tahrirat ile Sivas'a sürgün edildi.[1158]

1914 başlarında ortaya çıkan ve Nisan 2 Nisan 1914'te bastırılan Bitlis Vak'ası sebebiyle de sürgün uygulamasına başvuruldu.[1159] Bitlis sâbık mebusu Sadullah, Şeyh Nasreddin ve Nasrullah Efendiler vak'a ile ilişkilendirilerek sürgün ile cezalandırıldılar; 5 Mayıs 1330 [18 Mayıs 1914] tarihinde Taif'e yola çıkarıldılar[1160]; ancak menfîler Taif'e varmadan çeşitli gerekçelerle menfâları Medine-i Münevvere'ye tebdil edildi.[1161] İlaveten pek çok şeyh de

[1155] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 2/32 [26 Kanun-ı Sani 1329, 4 Şubat 1330 ve 11 Şubat 1330 tarihli belgeler]; *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 6/2 [25 Mart 1333 tarihli belge]; İlerleyen zaman içerisinde Dâhiliye Nezareti Edirne Vilayeti'ne çektiği bir telgraf ile Hafız Hilmi Bey'in nereden sürgün edildiğini ve hakkında bir askerî karar olup olmadığının tahkik edilerek nezarete bildirilmesini vilayetten istemiştir. bk. *BOA., DH. ŞFR*., 75/72 [7 Nisan 1333 tarihli belge]; Mehmet Şeref Aykut'un eserinde, Hafız Hilmi Bey'in Sivas'a sürgün edilmesinde Hacı Adil Bey'in etkisi olduğunu iddia ederek bu hareketin haksız olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca "Hacı Adil Bey çok kindar, çok garazkâr ve çok berbat bir adamdı…" demektedir. bk. Mehmet Şeref Aykut, *Trakya Milli Mücadele Tarihi, Malta Hatıratı ve Malta'da Türkler*, yay. haz. Hasan Berke Dilan, 1.bs., Alfa Yay., İstanbul 2010, s. 47-48.

[1156] *BOA., DH. EUM. MH*., 256/36 [20 Teşrin-i Evvel 1330 tarihli belge]; Edirne Vilayeti bu isteğe telgraf ile cevap vermiş, Hilmi Bey'in sürgünü hakkında 11 Şubat 1330 tarihli ve 1579 numaralı tahrirat ile malumat arz edildiği belirtmiştir. Hafız Hilmi Bey'in Edirne'de daima fesada alet olduğunu vurgulayarak yukarıda bahsedilen gerekçeleri sıralamıştır. bk. *BOA., DH. ŞFR*., 551/9 [9 Nisan 1333 tarihli belge].

[1157] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 1/16 [29 Eylül 1330 tarihli belge].

[1158] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 6/2 [25 Mart 1333 tarihli belge].

[1159] Bitlis Vak'ası hakkında tafsilat için bk. Sürgün cezasının yanında idam cezası da verildi; on bir isyancı halkın gözü önünde asıldı. bk. Michael A. Reynolds, *İmparatorlukların Çöküşü, Osmanlı-Rus Çatışması 1908-1918*, çev. Yücel Aşıkoğlu, 1. bs., Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2016, s. 83-86; Erdal Aydoğan, "Yeni Belgeler Işığında Bitlis Vukuatı", *Atatürk Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, 49 (2013), s. 310-231.

[1160] *BOA., DH. ŞFR*., 41/46 [8 Mayıs 1330 tarihli belge].

[1161] Aydoğan, "Bitlis Vukuatı", s. 320.

Medine'ye sürgün edildi; hadiseye önayak oldukları iddia edilen 45 Kürt ise Trabzon ve Sinop'a sürüldü.[1162]

Osmanlı Devleti, İttifak devletleri safında Cihan Harbi'ne girdikten sonra da sürgün uygulamasının devam ettiği görülmektedir. Örneğin devletin Cihan Harbi'ne girişi hususunda olumsuz davranışlar ortaya koyan Gürcü İshak Nurettin ve Şemseddin Beyler önce Diyarbakır'a daha sonra da Çorum'a sürgün edildiler.[1163] Halaskaran'dan Mütekait Mirliva Ferit Paşa, siyaseten Konya'nın Bozkır kazasına sürgün edildi.[1164] Cebel-i Lübnan sâbık Kumandanı Sait Bey de Ankara'ya sürgün edildi.[1165] Yafa civarındaki Musevi Mektebi muallimlerinden Enver Hamdi Efendi de Türkler aleyhinde faaliyetlerde bulunduğu iddiasıyla 5 Şubat 1915 tarihinde mahfuzen Eskişehir treniyle merkez kumandanlığına getirildi ve birkaç gün içerisinde de hudut haricine çıkarıldı.[1166]

II. Meşrutiyet döneminin önemli meselelerinden biri de Osmanlı coğrafyasındaki Arap unsurların –özellikle Cihan Harbi'nde- *Hükûmet-i Arabiye* teşkili gayreti içerisinde olmalarıdır. Nitekim Osmanlı idaresinin bu tür teşebbüslerin önüne geçebilmek için başkaca tedbirlerin yanında sürgün uygulamasına da başvurduğu görülmektedir.[1167] Örneğin İstanbul'daki Arap

---

[1162] Sürgün cezasının yanında idam cezası da verildi; on bir isyancı halkın gözü önünde asıldı. bk. Reynolds, *İmparatorlukların Çöküşü*, s. 84.

[1163] *BOA., DH. EUM. 5. ŞB*., 6/2 [27 Teşrin-i Sani 1330 ve 29 Teşrin-i Sani 1330 tarihli belgeler].

[1164] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 12/22 [6 Teşrin-i Evvel 1332 ve 12 Şubat 1332 tarihli belgeler]; *BOA., DH. EUM. MH*., 151/42 [5 Nisan 1333 tarihli belge].

[1165] *BOA., DH. ŞFR*., 64/203 [21 Mayıs 1332 tarihli belge]; Sait Bey'in Ankara'dan İstanbul'a nakli gündeme gelmiş, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, IV. Ordu Kumandanı ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa'dan görüşünü sormuştur. bk. *Aynı Belge*.

[1166] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 14/15 [11 Kanun-ı Sani 1330 ve 28 Kanun-ı Sani 1330 tarihli belgeler].

[1167] II. Meşrutiyet'in ilânı akabinde bazı Arap cemiyetleri teşkil edildi. Bu cemiyetlerden biri El-İhâü'l-'Arabî ve'l-Osmânî'dir. Şefik El-Müeyyed, Nadir El-Mutran gibi isimlerin önayak olmasıyla teşekkül eden bu cemiyet Arap şuurunun gelişmesine çalıştı. 31 Mart Vak'ası akabinde de kapatıldı. Bir diğer cemiyet, Abdülkerim el-Halil ve arkadaşları tarafından kültürel faaliyetlerde bulunmak amacıyla teşkil olunan El-Müntedü'l-Edebî'dir. 1909 yılında teşekkül eden bu cemiyet 1915'e kadar faaliyetini sürdürdü. Aliya Divân-ı Harbi Örfîsi'nin iddiasına göre bu cemiyetin amacı Arap gençlerini toplu bulundurmak, kavmiyet ve istiklal esaslarıyla terbiye etmek, Arap vilayetlerini istiklal fikirleriyle donatacak ve bu fikirleri vilayetlerde yayacak memurlar yetiştirmektir. El-La Merkeziye Cemiyeti de, Refik El-Azm ve Hakkı El-Azm gibi isimler tarafından 1912'de Mısır'da teşekkül eden bir cemiyet idi ve *adem-i merkeziyet* düşünü savunmaktaydı. Yine Beyrut Islah Cemiyeti, Kahtaniyye Cemiyeti, El-Ahd Cemiyeti gibi cemiyetler teşkil olundu. Bu cemiyetler meşrutiyet ortamı içerisinde Arap milliyetçiliğinin gelişimine faaliyetleri ile katkı sağladılar. Hatta 18 Haziran 1913'te Paris'te bir Arap Kongresi de toplandı. Bu kongrede; Osmanlı, Arap vilayetlerinde ıslahatları derhal uygulamaya koymalı; Osmanlı Araplarının siyasî geleceği Türklerle ortak olmalı ve yönetime katılma hakları teyit edilmeli; Arapça, Suriye ve Arap vilayetlerinde resmi dil olarak kabul edilmeli; askerlik hizmeti, Suriye ve Arap vilayetlerinde fevkalade bir durum olmadığı takdirde "mahalli" olmalı; Lübnan'da mali durum düzeltilmeli; El-La Merkeziye ve Beyrut Islah Cemiyeti'nin programları uygulamaya konulmalı yönünde kararlar alındı. Ayrıca kongrede; kongrenin Osmanlı Ermenilerinin reformcu ve adem-i merkeziyetçi taleplerine sempati duyduğu da ifade edilmektedir. Meşrutiyet öncesi ve sonrası itibariyle Arap vilayetlerindeki durum, Arap milliyetçiliğinin gelişimi, cemiyetler ve faaliyetleri hakkında tafsilat için şu eserlere bakılabilir. M. Derviş Kılınçkaya, *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2004, s. 38-85; Ömer Osman Umar, *Osmanlı Yönetimi ve Fransa Manda*

subaylar arasında El-Ahd Cemiyeti'nin kuran Aziz Ali el-Mısri, 1914'te faaliyetleri sebebiyle tevkif edildi; hatta idam ile tecziye edildi. Ancak İngiltere'nin baskıları neticesinde serbest bırakılarak Mısır'a sürgün edildi.[1168] Abdülhadi ve Afif Efendiler Hükûmet-i Arabiye teşkili hususunda faaliyetler içerisinde oldukları için 7 Ekim 1915 tarihinde Adana'ya sürgün edildiler.[1169] Yine Rıza Sulh Bey ve biraderleri, IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın da isteğiyle Divân-ı Harb-i Örfî tarafından, Arap hükûmeti teşkili meselesi münasebetiyle müebbet sürgüne gönderildiler.[1170] Aliya Divân-ı Harb-i Örfîsinin beyanına göre Rıza Sulh Bey, Sayda ve Sur taraflarında Harb-i Umûmî'de manevi kuvveti azaltacak yönde telkinlerde bulunmakta, Suriye'nin işgal edilmek üzere olduğunu, İskenderun ile Suriye arasındaki ulaşımın kapandığını

İdaresi Altında Suriye (1908-1938), Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2004, s. 19-202; Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 21-240; Aslında Paris Kongresi kararları, Arap vilayetlerinde bazı ayrılıkçı faaliyetler baş göstereceğinin de habercisidir. Çünkü buradaki taleplerden bazılarının, bağımsız yapılar ortaya çıkarmaya dönük olma ihtimali de gözününde bulundurulmadır. Nitekim Cihan Harbi'nde Hükûmet-i Arabiye teşkili için faaliyetler baş göstermiş ve bu faaliyetlere karşı devlet, cezalandırma yöntemine başvurmuştur. Divân-ı Harb-i Örfî, pek çok kişiyi Hükûmet-i Arabiye teşkili iddiasıyla muhakeme ederek idam, kalebent, kürek ve sürgün gibi çeşitli cezalara çarptırmıştır. Örneğin Âliya Divân-ı Harb-i Örfîsi, Hükûmet-i Arabiye çerçevesinde yargılamalar yapmıştır. IV. Ordu Kumandanlığı, Hükûmet-i Arabiye teşkili yönünde faaliyetleri sebebiyle Âliya Divân-ı Harb-i Örfîsi tarafından tecziye edilenlerin ceza gerekçeleri ve cezalarını belirtir bir yayın yaparak tecziye edilenlerle ilgili delilleri de neşretmiştir. bk. *Âliya Dîvân-ı Harb-i Örfîsinde Tedkîk Olunan Mes'ele-i Siyâsiye Hakkında Îzâhât*, (Dördüncü Ordu-yı Hümâyûn tarafından neşredilmişdir), Tanin Matbaası, Dersaadet 1332, s. 5-127; Yine meşrutiyetin iadesinin hemen ertesinde Suriye'de özerklik talepleri gündeme gelmişti. Katolik bir Suriyeli olan Reşit Mutran, 25 Aralık 1908'de başkanı olduğunu ilân ettiği *Suriye Merkez Komitesi* adına muhtariyet talebini içeren bir bildiri yayınlamıştır. Bu bildiride, "memleketlerinin ilerleme yollarının bir garantisi olarak kendi kendini yönetme hakkı (L'octroi d'un self gouvernement)'nın Meclis-i Mebusan tarafından kendilerine bahşedilmesini duyurmayı kutsal bir görev" saydıkları belirtilmiştir. Reşit Mutran'nın özerklik talebi ve yankıları hakkında kapsamlı bir çalışma için bk. Salih Tunç, "Quai D'orsay Belgelerinin Işığında II. Meşrutiyet'in İlanından Sonra Suriye'de Ayrılıkçı Eğilimli Bir Muhtariyet Girişimi: Reşit Mutran Olayı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVI/2 (2011), s. 475-498; Arap milliyetçiliği çerçevesinde cezalandırılan isimlerden birisi de Nahle Mutran'dır. Cemal Paşa'nın hatıratında belirttiğine göre Nahle Mutran, Divân-ı Harbe verilmiş ve Divân-ı Harp tarafından da müebbet kürekle cezalandırmıştı. Suriye Valisi Hulusi Bey, Nahle Mutran'ın Şam'da bulunmasının sakıncalı olduğu ve Diyarbakır'a sevkedilmesi yönünde İstanbul'dan emir almıştı. Nitekim bu emir üzere Nahle Mutran Diyarbakır'a sevk edilirken Cerablus taraflarında firara teşebbüs etmiş, fakat jandarmaların müdahalesi neticesinde ölü olarak ele geçirilmiştir. bk. Cemal Paşa, *Hatırât*, s. 245-246; Nahle Mutran'ın öldürülmesi hususu Hasan Kayalı'nın eserinde, Mutran'ın *sınırdışı edilmesi sırasında gerçekleşen kuşkulu bir ölüm* olarak ele alınmaktadır. bk. Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 225; Cihan Harbi esnasında Arap ayrılıkçı hareketleri hakkında ilgili dönemde bölgede görev yapan Cemal Paşa'nın değerlendirmeleri için bk. Cemal Paşa, *Hatırât*, s. 245-299.

[1168] Selim Sezer, *Osmanlı Suriyesinde Islahat Çalışmaları ve Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Suriye Siyaseti*, (yayımlanmamış doktora tezi), Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017, s. 266; Sezer'in tezinde, Mekteb-i Harbiye'den sınıf arkadaşı olan Aziz Ali el-Mısri'nin takibi, tevkifi ve ardından da serbest bırakılıp Mısır'a sürgün edilmesi süreçlerinde Enver Paşa'nın aktif rol oynadığı ifade edilmektedir. bk. *Aynı Eser*, s. 269.

[1169] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 4/6 [11 Haziran 1332 tarihli belge].

[1170] *BOA., DH. ŞFR*., 486/42 [17 Ağustos 1331 tarihli belge]; Selim Ali Selâm Efendi, hatıralarında, tutuklandığı zaman Cemal Paşa tarafından sorgulanırken Rıza Sulh Bey hakkında da soru yöneltildiğini ifade etmektedir. Cemal Paşa'nın sorusuna Selim Ali Selam'ın verdiği cevap şöyledir: "Rıza Bey'le aramızda bugün bir düşmanlık var. Ancak bu durum gerçekleri söylememe engel değildir. Rıza Bey İttihatçılara muhaliftir ve onların memleketi güzel yönetemediklerine inanır. Fakat kendisi hiçbir zaman devlet düşmanı olmamıştır." bk. Selim Ali Selâm, *Beyrut Şehremininin Anıları (1908-1918)*, yay. haz. Hassân Ali Hallâk, çev. Halit Özkan, 3. bs., Klasik Yay., İstanbul 2009, s. 160.

idda etmekteydi. Rıza Sulh Bey'in oğlu Riyaz Sulh Bey de üç sene nefy ile tecziye edildi. Fakat daha sonra yeni vesikalar bulunduğu ve birçok beyannamede imzası olduğu için üç sene nefy cezası müebbet sürgüne tebdil edildi. Hüseyin Bey Haydar da iki sene sürgün ile tecziye edilmişti fakat istiklal cemiyetine iştiraki hususunda kâfi derecede vesika elde edildiği için cezası artırıldı. Esat Bey Haydar da Hükûmet-i Arabiye meselesi münasebetiyle müebbet sürgün ile tecziye edildi.[1171]

Cihan Harbi çıkınca ordunun asker ihtiyacını temin çerçevesinde menfâdaki sürgünlerden de istifade edilmeye çalışıldı. Örneğin Bekirbeyzâde Abdurrahman Efendi, Cihan Harbi'nin çıkışı münasebetiyle Sinop menfâsından alınarak silahaltına alındı. Böylelikle sürgün cezası ordunun ihtiyaçları çerçevesinde zımnî olarak silah altına alınmaya çevrilmiş oldu.[1172] Yine adi suçlar münasebetiyle sürgün olanlardan askerlik hizmetine alınanlar oldu. Bu çerçevede 11 Ağustos 1914 tarihinde Kastamonu'ya bir telgraf çekilerek adi suçlar çerçevesinde menfî isimlerinin tespiti ve askerliğe alınmaları koşuluyla adi suçlar bağlamında sürgün edilenlerin serbest bırakılması istendi.[1173] Daha sonra 4 Mart 1915'te "Dâr'ül-harbe gidecek eşhâs hakkındaki ta'kibât ve mücâzâtın te'cîline dair kanûn-ı muvakkat" çıkarıldı ve bu kanun ile askerlik yaşındaki muvakkat sürgün ile tecziye edilenlerin harp sahasına gönderilebilecekleri belirtildi.[1174]

Hükûmeti tebdil için çalıştıkları gerekçesiyle Cihan Harbi döneminde de sürgünler devam etti. Örneğin Necip Melhame 7 Ağustos 1917 tarihinde mevcut hükûmeti tebdil etmek üzere teşebbüsler içerisinde olduğu iddiasıyla Beyşehir'e sürgün ile cezalandırıldı ve 16 Ağustos'ta Beyşehir'e sevk edildi. Beyoğlu'nda mukim Mehmet Sadık Efendi bin Hacı Halil, "ba'zı zevât-ı 'ilmiyeye intisâbla şekl-i hükûmeti" zor kullanarak tebdil edeceği ve saireden bahsetmesinden dolayı 4 Kasım 1917 tarihinde Halep'e sürgün ile tecziye edildi ve 6 Kasım'da Halep'e sevk edildi. Topal Murat Efendi, 5 Kasım 1917 tarihinde, zat-ı şahane ve hükûmet-i hazıra aleyhinde yazılmış beyannameyi Bayazıt Cami-i Şerifi'ne yapıştırmasından dolayı Konya'ya sürgün ile tecziye edildi ve 10 Kasım'da menfâsına sevk edildi.[1175]

[1171] *Âliya Dîvân-ı Harb-i Örfîsi*, s. 125-126; Selim Ali Selâm Efendi, hatıralarında, Cemal Paşa ile görüşürken ordu muhasebecisi Tevfik Bey'in Cemal Bey'in yanına geldiğini ve Rıza Sulh ile oğlu Riyaz Beylerin nerelere sürgün edilecekleri hususunu Cemal Paşa'ya sorduğunu, Cemal Paşa'nın da baba-oğulun ayrı yerlere gönderilmesi emri verdiğini belirtmektedir. Bu emir verilince Selim Ali Selâm Efendi, Cemal Paşa'ya Rıza Sulh Bey'in yaşlı olduğu vurgusunu yapmıştır. Netice itibariyle Cemal Paşa emrini değiştirmiş ve ikisinin de aynı yere gönderilmesini uygun görmüştür. bk. Selim Ali Selâm, *Şehreminin Anıları*, s. 169.

[1172] *BOA.*, *DH. EUM. MH*., 191/4 [19 Mayıs 1335 tarihli belge].

[1173] *BOA., DH. EUM. 5. ŞB*., 1/27 [17 Ağustos 1330 ve 18 Ağustos 1330 tarihli belgeler].

[1174] *Takvim-i Vekayi*, 23 Şubat 1330 [8 Mart 1915], Nu: 2105, s. 3.

[1175] *BOA.*, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri (*DH. EUM. KLH*.), 5/140 [22 Kanun-ı Evvel 1333 tarihli belge]; Selim Ra'd Efendi de Necip Melhame ile birlikte Beyşehir'e

Harp dönemindeki sürgünlerden birinin gerekçesi maden ocaklarındaki ameleleri greve teşvik etmektir. Zonguldak'taki Kozlu Maden ocağındaki ameleler 1 Eylül 1917 tarihinde grev yapmışlar, Davavekili Bekir Sıtkı Bey, hakkında yapılan tahkikat neticesinde bu grevin tahrikçisi olarak değerlendirildiği için 25 Ekim 1917'de Zonguldak Mutasarrıflığı'na gönderilen tezkere üzerine idareten Çorum'a sürgün edilmiştir.[1176]

Sürgünlerden İttihâdçı olup İttihâdçılarla geçinemeyenler de nasiplerini aldılar. Bunlardan birisi Enis Avni [Aka gündüz] Bey'dir. Enis Avni Bey, harp çıktığında Beyoğlu nümayişlerine iştirak ederek Tokatlıyan Oteli sahibinden şantajla haraç almaya çalıştığı iddiasıyla tevkif edildi ve netice itibariyle Hükûmet tarafından Konya'ya sürgün edildi.[1177] Enis Avni Bey'in hükûmet

---

sürgün ile cezalandırıldı. bk. *Aynı Belge*; Cihan Harbi devam ederken yer yer herhangi bir askerî veya adlî karara istinat etmeden sürgün cezasına başvurulduğu da oldu. Örneğin Fatıma [Fatıma binti Mustafa] isminde bir kadın ahlaksızlıkla ithâm edilerek Polis Müdüriyet-i Umumiyesi Kısm-ı Adlî Müdürü tarafından sürgün ile tecziye edilerek 24 Mart 1333 [24 Mart 1917] tarihinde İzmit'e sevki kararlaştırıldı. Bunun üzerine İzmit Mutasarrıfı, Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı 28 Mart 1917 tarihli bir yazı ile bu kişinin İdâre-i Örfiyye mıntıkası dâhilinde olan İzmit'e gönderilmesinin caiz olmayacağını ve askeri ve adlî bir karar olmaksızın bir kişiyi sürgüne göndermenin münasip olmayacağını belirterek Fatıma Hanım'ın İstanbul Polis Müdüriyeti'ne iade edildiğini bildirdi. Dâhiliye Nezareti bu durumu Polis Müdüriyeti'nden sorunca müdüriyet, 15 Nisan 1917 tarihinde, İstanbullu olmayan ve kötü fiiller işleyen kadınların taşraya sevk edilmeleri yönünde şifahî bir emir olduğunu ve buna dayanarak ilgili şahsın İzmit'e gönderildiği cevabını verdi. Netice itibariyle nezaret, İstanbul Polis Müdüriyeti'ne gönderdiği yazısında; haklarında bir hüküm ve adlî veya askerî karar olmaksızın her ne sebeple olursa olsun zabıtaca şahısların sürgün edilmesinin caiz olmadığı, sürgün edilmesi lüzumu görülen şahıslar için nezaretten yetki istemek suretiyle askerî kararın istihsali için cihet-i askeriyeye müracaat edilmesi gerektiği belirtildi. bk. *BOA., DH. EUM. 6. ŞB*., 15/2 [24 Mart 1333, 28 Mart 1333, 9 Nisan 1333, 15 Nisan 1333 ve 24 Nisan 1333 tarihli belgeler].

[1176] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 10/43 [7 Mart 1334 ve 29 Mart 1334 tarihli belgeler]; Ünlü, "Çorum Menfasında Sürgünler", s. 1546-1547; Bekir Sıtkı Bey, Çorum'a sürgünü yönünde karar alınınca kışın şiddetli olduğunu, malî durumunun iyi olmadığını ve Çorum'un uzak olduğunu belirterek Adapazarı'nda ikametine müsaade edilmesini istemiştir. Yine Zevcesinin dilekçesinde Bekir Sıtkı Bey'in grevde tahrikâtının olmadığının tahkikat neticesinde anlaşıldığı belirtilmekte, eşinin vatana millete hizmet eden bir kişilik olduğunun sathî bir tahkikatla anlaşılacağı ifade edilmektedir. Zevcesi de menfâsının Adapazarı'na tebdilini talep etmektedir. Fakat Çorum'a gönderilmesi yönündeki karar değişmemiştir. bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 10/43 [25 Kanun-ı Sani 1334 ve 15 Kanun-ı Sani 1334 tarihli belgeler].

[1177] Atay, *Çankaya* adlı eserinde bu hususta şöyle demektedir: "Akagündüz harp çıktığı vakit Beyoğlu nümayişlerinin önünde Tokatlıyan'ın camlarını kırdıktan sonra, otel sahibinden şantaj haracı istemiş, o da polise haber vererek bir suçüstü yapılmış, Talât Bey, Akagündüz'ü Konya'ya sürmüştü." bk. Falih Rıfkı Atay, *Çankaya – Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar-*, Bateş Yay., İstanbul 1984, s. 136; Yusuf Ziya Ortaç da *Bizim Yokuş* adlı eserinde, Aka Gündüz'ün genliğinde zabit olmak istediğini, bu maksatla Kuleli İdadisi'ne yazıldığını, hastalanınca mektepten ayrılıp Paris'e gittiğini ve burada Güzel Sanatlar Okuluna kaydolduğunu ifade etmektedir. Yine Ortaç'ın anlatımına göre Aka Gündüz Bey, ülkeye dönünce "getirdiği hür düşüncelerle", meşrutiyetten evvel İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne katıldı. 31 Mart Vak'ası akabinde isyanı bastırmak için Selanik'ten gelen Hareket Ordusu içerisinde yer aldı. Cihan Harbi esnasında İttihâdçılar ile arası açıldı ve Cemiyet arkadaşları ile çatışmaya başladı. Bu sebeple de sürgün edildi. Ortaç, bir gün Ömer Seyfettin'in yanına geldiğini ve kendisine şunları anlattığını ifade etmektedir. "- Yusuf Ziya, cancağızım, kurbağa nasıl sinek avlar bilir misin?.. dedi. Yüzüne baktım gülümsiyerek, o anlattı: - Sinek, kurbağanın gözüne konar, aldırmaz. Yanağına konar, aldırmaz. Tam dudağına konuncaaa, hap der, yutuverir! Bunu, Kara Kemal'lere, doktor Nazım'lara meydan okuyan Akagündüz için söylemişti Ömer. Aradan ya bir hafta geçti, ya iki… Ömer Seyfettin, telâş içinde yanıma koştu: - Kurbağa hap dedi cancağızım, kurbağa hap dedi!.. Aka Gündüz'ü tevkif etmişlerdi: Vestiyerdeki paltosunun cebine numaraları alınmış banknotlar koydurup, Tokatlıyan'dan şantajla para aldı diye!" Ortaç'ın bu anlatımında Aka Gündüz'ün bir tertip sonucu tevkif edildiği iddia edilmektedir. bk. Yusuf Ziya Ortaç, *Bizim Yokuş*, Akbaba Yay., İstanbul 1966, s. 326.

tarafından önce Konya daha sonra da Bilecik'e sürgün edilmesi onun katı bir İttihâdçı düşmanı olmasını sağladı.[1178]

İttihâdçılar içerisindeki önemli hadiselerden biri de idam ve sürgünlerle sonuçlanacak olan Yakup Cemil Bey'in başını çektiği hükûmet tebdili meselesidir.[1179] 1916 Ağustos'unda ortaya çıkarılan bu hadise, Cemiyet içerisinde ciddî huzursuzluklar olduğunun göstergesidir; hadisenin arkasındaki etkenlerden biri şahsî beklentidir. Örneğin Yakup Cemil Bey, Halep'te Enver Paşa ile görüşmüş ve bu görüşmede kendisine "fırka kumandanlığı sözü" verilmişti; ancak bu söz yerine getirilmedi. Çünkü Bâbıâli Baskını akabinde *irade-i seniyye* mucibince nispet-i askeriyesi kat' edildiğinden ihtiyat zabiti sayılmaktaydı; o da binbaşılığa kadar terfi edebilirdi. Enver Bey'in bu gerekçe ile Yakup Cemil Bey'in talebini geri çevirmesi O'nu hırçınlaştırdı ve "Enver beni aldattı" dedi.[1180] Yine bu dönemde harbin de çok sıkıntılı gittiğini düşünen Yakup Cemil Bey harbin devamından yana değildi; "münferit sulh" yapılmasını düşünmekteydi; ancak onun hükûmet aleyhinde bir teşebbüs içerisinde bulunmasının sebebi sulh değil, daha ziyade şahsî beklentileriydi. Hatta arkadaşı Sapancalı Hakkı Bey, Yakup Cemil'i yatıştırmaya çalışmış fakat başarılı olamamıştı. Enver Paşa'ya öfkeli olan Yakup Cemil'in, "Ben artık İtilafçı oldum" dahî dediği rivayet edilmektedir.[1181] Bazı kaynaklarda Sapancalı Hakkı Bey'in Yakup Cemil'i yatıştırmaya çalıştığı ifade edilmesine karşın arşivdeki bir belge Yakup Cemil'in akıl hocasının Sapancalı Hakkı Bey olduğu vurgusunu yapmaktadır; belgedeki ifade şöyledir: "Sapancalı İstanbul'da bir inkılâb yapmak isteyen ve buna teşebbüs eden Yakup Cemil'in akıl hocası ve

[1178] Dâhiliye Nezareti'nden Konya Vilayeti'ne gönderilen bir şifre telgrafta da; Enis Avni Bey'in, arkadaşları ve ailesine gönderdiği açık kartpostal ve gizli mektuplarda hükûmet memurlarını isim vermeden tahkir ve tezyif ettiği belirtilmekte ve kendisinin uzak bir kazaya gönderilmesi vilayetten istenmektedir. bk. *BOA., DH. ŞFR.*, 49/74 [6 Kanun-ı Sani 1330 tarihli belge]; Nitekim Enis Avni Bey, sürgünü sürecinde kendisini müdafaa etmediği iddiasıyla İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin önemli ismi Ziya Gökalp Bey'e de düşmanlık beslemekteydi. bk. Atay, *Çankaya*, s. 136.

[1179] Mustafa Ragıp Esatlı, Talât Bey ve Enver Paşa arasındaki rekabetin bu olayda etkisinin olduğunu iddia etmekte, bu rekabetin uzatılmadığını şöyle ifade etmektedir: Talât Bey ve Enver Paşa "bu mesele karşısında pek ileri gitmemişler, Yakup Cemil'i ölüme ve arkadaşlarını da sürgüne göndermekle meseleyi kapatmak yolunu tutmuşlardı. Hâlbuki hakikatte baş kaldıran yalnız Yakup Cemil değildi. Balkan Harbi'nden beri Talât Bey'le Enver Paşa etrafında birleşen zümrelerin birbirleriyle çarpışması, bu iki rakip lider arasındaki geçimsizliklerin canlı bir safhasını gösteriyordu." bk. Mustafa Ragıp Esatlı, *İttihat ve Terakki'nin Son Günleri, Suikastlar ve Entrikalar*, yay. haz. İsmail Dervişoğlu, 1. bs., Bengi Yay., İstanbul 2007, s. 175-176.

[1180] Vardar, *İttihad ve Terakki*, s. 308-309, 328-330; Yakup Cemil'in ısrarlı talepleri hakkında benzer anlatımlar için bk. Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, yazan: Samih Nafiz Tansu, 3. bs., Ararat Yay., İstanbul 1969, s. 139-140; Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni, Siyasî Hatıralarım*, Emre Yay., İstanbul 1993, s. 211-212; Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, s. 489-490, 504-504; Akşin, *Jön Türkler*, s. 448; Mustafa Hayri Efendi, günlüklerinde, Midhat Şükrü Bey'in kendisine, Yakup Cemil'in Enver Bey'e suikast planladığını ve bu sebeple tevkif edildiğini belirttiğini ifade etmektedir. bk. *Mustafa Hayri Efendi'nin Günlükleri*, s. 387-388.

[1181] Vardar, *İttihad ve Terakki*, s. 310-311, 332-335; Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, s. 513-514, 516-527; Akşin, *Jön Türkler*, s. 448.

şerîki idi ve tertîbâtın şuyû'u ve 'adem-i muvaffakiyeti korkusuyla hükûmeti haberdâr ederek kendisini kurtarmak istemişdir."[1182]

Enver Bey'e ve hükûmete tepkili olan Yakup Cemil Bey, bu dönemde "hükûmet tebdili" için planlar yapmaya başladı. Memduh Şevket Bey'le görüştü; bu görüşmede suikasttan, hükûmet tebdilinin lüzumundan bahsetti. Memduh Şevket Bey durumu Kara Kemal Bey'e o da Talât Bey'e aktardı. Talât Bey'in bu haberi alınca Machiavelli'nin bir sözüyle karşılık verdiği ifade edilmektedir: "Her suikasd veya hükûmeti devirme teşebbüsü, bir iktidar için hasımlarını temizlemenin ilk şartı ve mükemmel bir bahanesidir!"[1183] Bu ifadelerden Talât Bey'in Yakup Cemil'in teşebbüsüne karşı sert tavır takınacağı rahatlıkla anlaşılmaktadır. Nitekim Talât Bey Yakup Cemil Bey ve arkadaşlarının her hareketlerini takip ettirmeye başlamıştı. Örneğin Hüsrev Sami Bey, İzmir'e gidince Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, ciddî mahzurlu gördüğü bu şahsın, dikkatle takip edilmesini ve şüphe hissettirecek bir hali vuku bulduğu takdirde derhal emniyetin uyarılmasını talep etmişti.[1184]

"Münferit sulh" yapılması gerektiğini düşünen Yakup Cemil Bey'in, fikirlerini Sait Halim Paşa ve Talât Bey ile de paylaştığı iddia edilmektedir. Ancak bu fikirler dikkate alınmadı; bu durum, Yakup Cemil Bey'in Bâbıâli Baskını'na benzer bir baskınla hükûmet tebdili çalışmalarını hızlandırmaya sevketti. Cemil Bey, Meserret Oteli'nde kabine üyelerini tespit ve hükûmet tebdili için planlar yapmakla meşgul olmaya başladı. Tabii onun teşebbüslerinden Talât Bey an be an haberdardı. Nitekim Enver Paşa'nın, Yakup Cemil ve arkadaşlarının hükûmet tebdili için çalıştıkları noktasında ikna edilmesi üzerine Paşa tarafından tevkif izni verildi; Yakup Cemil, Sapancalı Hakkı, Yüzbaşı Nevzat ve Hüsrev Sami Beyler ile arkadaşları tevkif edildiler.[1185] Osmanischer Lloyd gazetesi redaksiyonundan Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazılan "Türk hükûmeti'ne Karşı Komplo" başlıklı raporda; Enver Paşa ve Talât Bey'e karşı tertip içerisinde olarak onları öldürmeyi, bu yolla da İtilaf Devletleri ile özel bir barış anlaşması imzalamayı hedefleyen otuz kişinin tevkif edildiği belirtilmektedir.[1186] Yakup Cemil Bey'in tevkif sebebi

---

[1182] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 11/34 [6 Eylül 1333 tarihli belge].
[1183] Vardar, *İttihad ve Terakki*, s. 338.
[1184] *BOA., DH. EUM. KLH*., 3/2A [13 Ağustos 1332 tarihli belge]; Vardar, *İttihad ve Terakki*, s. 348.
[1185] Vardar, *İttihad ve Terakki*, s. 340-355; Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 140-151; Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 583-584; Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, s. 530-536, 542-614; Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet*, s. 125-126; Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 3, s. 280-281; Orbay, *Siyasî Hatıralarım*, s. 210-211; Akşin, *Jön Türkler*, s. 448-449; Yakup Cemil Bey, 20 Ağustos 1916'da tevkif edildi. bk. *Mustafa Hayri Efendi'nin Günlükleri*, s. 388; Yukarıda da bahsedildiği üzere arşiv belgesinde Sapancalı Hakkı Bey'in "korku" neticesinde planlarından hükûmeti haberdar ettiği belirtilmektedir. bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 11/34 [6 Eylül 1333 tarihli belge].
[1186] Çolak, *Talat Paşa*, s. 89-90.

münferit sulh teşebbüsü, şahsî beklentilerine hükûmet tarafından cevap verilmemesi ve bu yüzden hükûmet ıskatına cüret etmesidir.[1187]

Tevkif edilen zanlılar Divân-ı Harb-i Örfî tarafından muhakeme edildiler. Divân-ı Harb-i Örfî kararına göre; Yakup Cemil Bey ve arkadaşları mevcut hükûmeti ıskat etmek için gizli toplantılar yapmak ve bazı hususi fikirlerini tatbik edebilmek için hükûmet aleyhine silahlı bir kıyama girişmek, Enver Paşa'yı da ortadan kaldırmak arzusundadırlar. Netice itibariyle Yakup Cemil Bey, *Hıyanet-i Harbiye Kanunu*'nun "Osmanlı veyâ müttefikleri askerini fesâd ve isyâna teşvîk etmek; düşman kuvâ-yı harbiyesine müzâheret veyâ Osmanlı ve müttefikleri kuvâ-yı harbiyesine îrâs-ı mazarrat kasdıyla…" "icrâ edilen teşvîkât seferberlik ve harb esnâsında hıyânet-i harbiye addolunarak fâ'ili i'dâm olunur" denilen on dördüncü maddesinin altıncı fıkrasına tevfikan 7 Eylül 1916 tarihinde idam ile tecziye edildi.[1188] Yakup Cemil Hadisesi'nin diğer zanlılarından bazıları da sürgün ile tecziye edildiler: Sapancalı Hakkı Bey Kastamonu'da, Hüsrev Sami Bey Yozgat'ta, Nail Bey Eskişehir'de ve Mümtaz Bey ise İzmit'te ikamete mecbur edildiler[1189]. Sapancalı Hakkı ve Hüsrev Sami Beyler "ahvâl-i seyyielerinden" dolayı "görülen lüzum üzerine" Kastamonu'da ikamete memur edilince Kastamonu Vilayeti'ne Dâhiliye Nazırı Talât Bey imzalı çekilen telgrafta; Hakkı ve Sami Beyler Kastamonu'ya vasıl olduklarında firarlarına ve fesat telkinlerde bulunmalarına meydan verilmemesi gerektiği bildirildi.[1190]

Yakup Cemil Hadisesi'nde dahli hatta Cemil'in "akıl hocası" olduğu iddia edilen Sapancalı Hakkı Bey[1191] hakkında İstanbul Polis Müdüriyeti tarafından bir rapor da hazırlanmış ve raporda münasip bir mahalde ikamete memur edilmesinin uygun olacağı belirtilmişti. Rapora göre; Sapancalı Hakkı Bey'in, hükûmet adına Romanya'da satın almakta olduğu otelleri bilahare İngilizler satın aldılar; bunun üzerine Romanya, Hakkı Bey'e bir milyon iki yüz bin ley tazminat

---

[1187] *İkdam*, 30 Ağustos 1332 [12 Eylül 1916], Nu: 7035, s. 2; *Tanin*, 30 Ağustos 1332 [12 Eylül 1916], Nu: 2784, s. 3; *Sabah*, 30 Ağustos 1332 [12 Eylül 1916], Nu: 9636, s. 3.

[1188] *BOA., BEO*., 4553/341424 [25 Ağustos 1332 tarihli belge].

[1189] Akşin, *Jön Türkler*, s. 449; Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 162; Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet*, s. 126.

[1190] *BOA., DH. ŞFR*., 67/257 [30 Ağustos 1332 tarihli belge]; Ayrıca Dâhiliye Nazırı Talât Bey tarafından Ankara Vilayeti'ne de bir telgraf çekildi ve Hakkı ve Hüsrev Sami Beyleri Kastamonu'ya memur nezaretinde sevk edildikleri kâfi miktarda jandarma ile sevk ve muhafazalarının iktiza ettiği bildirildi. bk. *BOA., DH. ŞFR*., 67/262 [30 Ağustos 1332 tarihli belge].

[1191] Sapancalı Hakkı Bey, "Esnaf Cemiyeti ile bağlantısından dolayı hükûmetten para alıyordu. Esnaf Cemiyeti halk için büyük oranlarda yiyecek temin eden ve bunların fiyatlarını belirleyen bir cemiyetti. Fakat halk bu cemiyetten hiç memnun değildi. Cemiyet de Hakkı Bey'den memnun değildi. Zira Hakkı Bey, zamanla kendi imkânlarıyla Romanya'dan yiyecek temin edip, bunu büyük karlarla hükûmete satıp ahlaksızlık yapıyordu. Bir keresinde hükûmete verdiği sözü tutmayınca ve malları teslim etmeyince Osmanlı hükûmetinin gözünden düştü. Hakkı Bey'in İngiltere'den büyük miktarda un satın aldığı ve bu ülke ile başka mallar sattığı tahmin edilmektedir…" bk. Çolak, *Talat Paşa*, s. 87.

verdi. Kendisine verilen bu tazminatı hükûmetin talep etmesi üzerine müteessir olarak ötede beride hükûmet aleyhine propaganda yapmaya başladı. Bu propaganda sürecinde yakın arkadaşı Hüsrev Sami Bey'de kendisine destek oldu. Yine rapora göre; bu kişilerin İttihâd ve Terakki erkânından olduklarının cümle ahali tarafından bilinmesi fırka ile hükûmet arasında tezat varmış zannını doğurmakta; hatta bu kişiler sabıkası yönüyle zabıtaca pek şerir bir kimse olarak bilinen Kasabın Fehmi ile de irtibat halinde ve pek samimi gözükmektedirler. İstanbul Polis Müdüriyeti raporunu, bu üç kişinin bir askerî karar ile Dâhiliye Nezareti'nce münasip görülecek mahallerde ikamet ettirilmelerinin selamet-i memleket ve hükûmet namına zarurî olduğunu belirterek bitirmektedir.[1192] Bu raporda otellerin İngilizler tarafından satın alındığı ve bu münasebetle Hakkı Bey'in tazminat aldığı ifade edilmektedir; fakat bir diğer belgede durum biraz farklıdır ve şöyle denilmektedir: "Orduya karşı taa'hhüd etdiği otelleri büyük bir kâra tam'an [tamah ederek] Romanya'da İngilizlere satmak sûretiyle de memlekete ihânet etmişdir."[1193] Mustafa Çolak'ın Alman arşivine dayanarak verdiği bilgiye göre Sapancalı Hakkı Bey, İngiliz ajanı olan *Times* gazetesinin Bükreş temsilcisi ile irtibat halinde ve O'na Osmanlı Devleti hakkında bilgiler vermektedir; Hakkı Bey'in nihaî amacı Osmanlı ile İtilaf Devletleri arasında barış antlaşması sağlamaktı.[1194]

"Ahvâl-i seyyie"sinden dolayı "görülen lüzum üzerine" sürgün edilen Hüsrev Sami Bey'in menfâsı ilk başta Kastamonu olarak belirlenmişti. Fakat daha sonra kendisi başvuruda bulunarak "lüzûm-ı askerîye binâen", kendi ifadesiyle de "bila-hükm ve bilâ sual" sürgün edildiğini belirterek menfâsının Yozgat olarak tebdilini talep etti ve talebi Talât Bey tarafından münasip görülerek Yozgat'a gönderildi.[1195] Yakup Cemil Bey hakkındaki idam kararı 9 Eylül

---

[1192] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 11/34 [28 Ağustos 1332 tarihli belge].
[1193] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 11/34 [6 Eylül 1333 tarihli belge].
[1194] Çolak, *Talat Paşa*, s. 91.
[1195] *BOA., DH. EUM. KLH*., 3/2A [6 Şubat 1332, 17 Teşrin-i Evvel 1332, 13 Teşrin-i Sani 1332, 3 Kanun-ı Evvel 1332 tarihli belgeler]; Hüsrev Sami Bey, kendisinin "bilâ hükm ve bilâ sual" sürgün edildiğini vurgulamaktadır. Talât Bey de Ankara Vilayeti'ne çektiği bir telgrafta, "Hüsrev Sami Efendi hakkında kavânîn-i mevzû'aya muhâlif bir mu'âmele yapılmamış"tır demiştir. bk. *BOA., DH. ŞFR*., 73/75 [12 Şubat 1332 tarihli belge]; Ragıp Esatlı ise Sapancalı Hakkı Bey ile Hüsrev Sami Bey'in Kastamonu'da beraber ikamet etmelerinin mahzurları üzerinde durmaktadır. Bu şahısların Talât Bey'e karşı bir tertibin içerisinde olabilecekleri kanaati hâsıl olduğu için Talât Bey tarafında Hüsrev Sami Bey'in menfâsının Yozgat'a tebdil edildiğini belirtmektedir. Oysa bu bilgi doğru değildir. Çünkü yukarıda da belirtildiği üzere Hüsrev Sami Bey'in bizzat kendisi dilekçe ile menfâsının Yozgat'a tebdili talebinde bulunmuştur. Esatlı'nın verdiği bu yanlış bilgi için bk. Esatlı, *İttihat ve Terakki'nin Son Günleri*, s. 316-318; Mustafa Ragıp Bey, ayrıca, Hüsrev Sami Bey'in yolda öldürüleceği noktasında endişe duyduğunu vurgulamaktadır. Sapancalı Hakkı Bey'in de benzer korkular yaşadığını ifade etmekte ve ikisine yönelik imha planları yapıldığını belirtmektedir. Muhtemelen burada verilen bilgiler de hakikatle örtüşmemektedir. Çünkü Cemiyetin çok güçlü olduğu bir dönemde eğer bu kişilerin imhası arzulansa engel olunması pek mümkün değildi. Hüsrev Sami ve Sapancalı Hakkı Beylerin korku halinde oldukları yönündeki anlatım için bk. *Aynı Eser*, s. 318-320; Yine *aynı eser*in 610-614. sayfalarında, Enver Paşa'nın, Mümtaz Bey ve Sapancalı Hakkı Bey gibi isimleri

1916 tarihinde Sultan Mehmet Reşat tarafından tasdik edildi[1196] ve 11 Eylül 1916 tarihinde kurşuna dizilmek suretiyle infaz edildi.[1197]

hükûmetin istifası [Ekim 1918] ortamında İstanbul'a geri çağırdığı belirtilmektedir. Hatta Sapancalı Hakkı Bey'in Enver Bey'e, "yalnız sizi değil, bize çok büyük haksızlıklar yaptıkları halde Talât Paşa'yı ve diğer saklanmak isteyen arkadaşlarını da" Akçay'da saklayabileceğini belirttiği ileri sürülmektedir.

[1196] *BOA., İ. DUİT*., 172/79 [27 Ağustos 1332 tarihli belge]; *BOA., BEO*., 4553/341424 [27 Ağustos 1332 tarihli belge]; *BOA., BEO*., 4429/332147 [27 Ağustos 1332 tarihli belge].

[1197] Dersaadet Merkez Kumandanlığı, Yakup Cemil Bey infaz edildikten bir gün sonra gazetelere bir bilgilendirme yazısı verecektir. Bu yazıda Divân-ı Harb-i Örfînin gerekçesine de yer verilecek ve Yakup Cemil Bey hakkında şöyle denilecektir: "İhtiyât binbaşısı Yakub Cemil Bey müstahak olduğu ve nizâmın kabûl ve tecvîz edemeyeceği bir rütbe ve me'mûriyetin kendisine bahş edilmediğinden ve bu me'mûriyeti istihsâl için vâki' olan mürâca'atlarının da rû-yı kabûl [kabul olma] görmemesinden mütevellid iğbirâr [gücenme, kırılma] ve infi'âl ile evvelce hâ'iz olduğu emniyet ve selâmeti sû-i isti'mâl ederek hükûmet-i hâzıranın siyâseti aleyhinde ve kendi fikrince tertîb etdiği ve fakat harbin tamâmen düşman lehine neticelenmesini mûcib olacak bir siyâsetin fevâidi [kazançları] hakkında ötede beride tahrikâta başladığı ve bu sûretle te'mîn-i hırs-ı menfa'ata muvaffak olamayınca kabînenin cebren ıskâtıyla âmâl ve hevesât-ı zâtiyesine mümâşât [yoldaşlık] eder zannetdiği başka bir kabînenin mevki'-i hükûmete is'âdını [yükselmesini] tasmîm [tasarladığı] ve teşkîl edeceği kabîneye kendi siyâsetini kabûl etdireceği kanâ'aitini besleyerek işbu maksadının fi'len icrâsını teshîl [kolaylaştırmak] için evvelce ma'iyyetinde bulunub fikrini kolayca kabûl eder ümîdinde bulunduğu mâ-dûn [alt derecedeki] zâbitân ve neferât ve sivillerden ba'zı eşhâsı Meserret oteline da'vet ederek mahall-i mezkûrda her biri ayrı ayrı Devlet-i Osmâniye asâkirini düşman tarafına imâle [meylettirme] ve kabîne hey'etinden bu imâleye muhâlefet edecek olanların izâle-i vücûdları sûretiyle tertîbât-ı mahsûsa ittihâz etdiği ve her birine makâm ve me'mûriyetler tevzî' [dağıtılacağı] olunacağı tarzında telkînât ve iğfâlâtıyla âmâl-i mefsedetkârânesine [bozguncu emellerine] iştirâke da'vet ve teşvîk eylediği ve ictimâ'-ı vâkı'ada mevcûd olanların teklîf-i vâki'î kabûl etmeyerek bu sûret-i hareketin memlekete hıyânet teşkîl edeceğini beyân ile ta'lîmât-ı vâkı'ayı hükûmete ihbâr eyledikleri cihetle Kânûn-ı Cezânın mâdde-i mahsûsası ahkâmına tevfikan bir kısmının cezâdan mu'âfiyet ve ba'zılarının da berâ'etlerine ve tahrikât-ı vâkı'anın müşevvik ve 'âmillerinden olduğu bi'l-muhâkeme sâbit olan Yakub Cemil Bey'in Hıyânet-i Harbiye Kânûnu'nun 14'üncü maddesinin altıncı fıkrasına tevfîkan i'dâmına dâ'ir Dersa'adet Divân-ı Harb-i Örfîsi'nden verilen karârın infâzı mehâbet-rîz-i sünûh ve sudûr buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâne ahkâmı cümlesinden bulunmuş ve ber-mantûk [söylenildiği üzere] emr ü fermân-ı hümâyûn hükm-i i'dâm askerî cezâ kânûnunun 16'ıncı mâddesindeki ta'rîfâtı vechile dünkü pazar ertesi günü sabâhı sâ'at yedide Kâğıdhâne civârında meydân-ı siyâsetde usûlen infâz ve icrâ kılınmışdır." bk. *İkdam*, 30 Ağustos 1332 [12 Eylül 1916], Nu: 7035, s. 2; *Tanin*, 30 Ağustos 1332 [12 Eylül 1916], Nu: 2784, s. 3; *Sabah*, 30 Ağustos 1332 [12 Eylül 1916], Nu: 9636, s. 3; Mütareke dönemine gelindiğinde Yakup Cemil Bey'in kardeşleri Seyyit Mehmet ve Kemalettin Beyler, başvuru yaparak Yakup Cemil Bey'in münferit sulh gayreti yüzünden katledildiğini belirtmiş, ayrıca biraderlerinin katilleri olduğunu ifade ettikleri Talât ve Enver Paşalar ile Doktor Nazım, Doktor Bahaeddin Şakir ve Ziya Gökalp Beyler gibi isimlerin tevkif edilerek tecziye edilmelerini talep etmişlerdir. bk. *Alemdar*, 23 Şubat 1335 [23 Şubat 1919], Nu: 95-1375, s. 1; İşin ilginç bir yönü de şudur: Haber Refii Cevat Bey'in *Alemdar* gazetesinde çıkmıştır. İttihâdçıların silahşorlarından olan Yakup Cemil Bey'in İttihâdçılar tarafından öldürülmesi, Mütareke döneminde *Alemdar* gazetesi tarafından birinci sayfadan resmi konularak ve resmi altına "İngilizlerle sulh tarafdârı olduğu için İttihâdçılar tarafından bi'l-iğfâl gadren i'dâm edilen Yakub Cemil Bey" denilerek haber yapılmıştır. Yakup Cemil Bey yaşasaydı en sert tepkiyi gösterecek olan bir gazetenin, O'nun idamının haksızlığı vurgusu enteresandır. Zira Cemil Bey yaşasaydı; O'nun için ilk darağacı talep edecek grup belki de *Alemdar* ve çevresi olacaktı.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ SÜRGÜNLERİNİN SEVK VE İDARELERİ

4.1. Menfâlar ve Menfîlerin Menfâlara Sevkleri

II. Meşrutiyet ilân edildikten sonra menfâlardaki menfîler "hürriyet kahramanı" olarak "mağrur" bir şekilde İstanbul'a dönerlerken II. Abdülhamid dönemi ricalinin ise sürgünleri başlıyordu. *Hamidî dönem*de sebepli sebepsiz –jurnallerle- pek çok kişinin sürgününde dahli olanlar, yeni dönemde kendileri sürgünlere gönderiliyorlardı. *Devr-i hamidî*de "muzır fikirlere sahip" olduğu telakki edilen kimseler, İstanbul'da bulunmaları tehdit olarak değerlendirildiği için Ege ve Akdeniz'deki Midilli, Sakız, Rodos, Kıbrıs gibi adalar ile Konya, Aydın, Kastamonu, Halep, Şam gibi yerlere sürgün edilmişlerdi. Yine Mekke, Medine, Yemen ve Trablusgarp da II. Abdülhamid döneminde tercih edilen sürgün yerleriydi.[1198] Neredeyse Osmanlı ülkesinin her noktasında bir sürgün menfâ hayatı yaşamaktaydı. Sürgün yerleri içerisinde Fizan ayrı bir öneme sahipti; öyle ki zihinlerde adeta sürgün kavramıyla eşanlamlı hale gelmişti. Fizan denildiğinde muhalifler arasında sürgün akla gelir, en kötü sürgün yeri olarak Fizan görülürdü.[1199] Menfâ olarak Fizan'ın tercih edilmesi menfînin felaketi için başlıca yeter sebep olarak telakki edilmekteydi. *Devr-i hürriyet*'e girildikten sonra da durum değişmedi. İttihâdçıların destekledikleri meşrutiyet hükûmetleri dönemlerinde, meşrutiyete karşı olmak, muhalif fikirlere sahip olmak, muzır neşriyatta bulunmak, halkı hükûmete karşı kışkırtmak,[1200] hafiyelik ve jurnalcilik yapmak,[1201] isyana iştirak etmek,[1202] devlet erkânına hakaret etmek,[1203] hükûmet

[1198] Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 217.

[1199] Mehmet Altun "Jön Türklerin korkulu sürgün yeri" Fizan'ı şöyle tanıtmaktadır: "Fizan (Arapçası Fezzan), 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda en korkulan sürgün yeriydi. Burası, bugün Libya olarak anılan eski Trablusgarp vilayetinde, kıyıdan yaklaşık 600 km içeride, Sahra-yı Kebir denen Sahra çölünün doğu kısmında yer alan bir vahalar topluluğuydu. Bölge kuzeyde ve güneyde dağlarla, doğuda Libya çölüyle ve batıda Sahra'nın uçsuz bucaksız çölleriyle çevrilmiş doğal bir tecrit alanı gibiydi. Anadolu'nun yaklaşık dörtte üçü büyüklüğündeki topraklar hemen bütünüyle çöllerle kaplıydı. Bölgedeki yegâne yaşam alanları, yeraltı su tabakasının satha yaklaştığı çukurluklar ve vadilerdi. Fizan, bu gibi yerlerde görülen ender vahalar dışında insanoğluna yaşam şansı vermeyen, sert ve acımasız bir karaktere sahipti." bk. Altun, "Fizan Denen Şu Yer!", s. 24; Fizan'ın tarihi ve coğrafyası hakkında *aynı makale*nin 24-26 sahifeleri arasında bilgi verilmektedir. Ayrıca Fizan, özellikle Abdülhamid devrinde, siyasî suçlular ve merkezden uzaklaştırılmak istenen şahısları için sıklıkla tercih edilen bir yerdi ve Fizan, idarenin "bir sürgün yerinden beklediği tüm koşulları mükemmel karşılayan bir yerdi." bk. *Aynı Makale*, s. 27-28.

[1200] Örneğin Mevlânzâde Rıfat Bey, halkı hükûmet aleyhine kışkırttığı, meşrutiyete karşı muzır fikirlere sahip olduğu, muzır neşriyatta bulunduğu ve şüpheli güruhundan olduğu iddiasıyla Divân-ı Harb-i Örfî tarafından on sene sürgün ile tecziye edildi. bk. *BOA., DH. MKT.,* 2896/25 [18 Temmuz 1325 tarihli belge].

[1201] Cerrah Binbaşı Cemal Efendi, II. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından hafiyelik yaptığı iddiasıyla mesleğinden ihraç ve sürgün ile tecziye edildi. bk. *BOA., MUİ.*, 110/24 [16 Haziran 1326 ve 21 Haziran 1326 tarihli belgeler].

tebdiline tevessül etmek,[1204] İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif olmak, İttihâdçılara hakaretlerde bulunmak,[1205] milliyetçilik çerçevesinde ihtilal teşebbüsünde bulunmak[1206] ve şüpheli güruhundan olup kötü ahvale sahip olmak[1207] gibi pek çok suçlamayla birçok kişi sürgüne gönderildi. Gücün el değiştirmesi baskıların yönünü de değiştirmekteydi; nitekim İttihâdçıların iktidarı kaybettikleri Halaskâr Zabitan müdahalesi sonrasında mebusundan, valisine, gazetecisine hatta talebesine kadar pek çok İttihâdçı, Ahmet Muhtar ve Kamil Paşa hükûmetleri dönemlerinde baskılara maruz kalmışlardı.

Meşrutiyet hükûmetleri, menfîye menfâ seçimi hususunda Abdülhamid uygulamalarını örnek alır bir şekilde hareket etti. İttihâdçıların desteklediği hükûmetler, Abdülhamid döneminde olduğu gibi Osmanlı ülkesinin farklı yerlerinin yanında Trablusgarp ve Fizan gibi yerlere de sürgünler gönderdiler. İttihâd ve Terakki destekli hükûmetler, Jön Türklerin ismini duyduklarında huzursuz oldukları Fizan gibi yerlere *devr-i sâbık* memurlarını menfî olarak gönderdiler. Ancak ilerleyen yıllarda durum değişti; çünkü II. Meşrutiyet'in ilânı akabinde devletin kötü gidişatına son verilememişti. Oysa Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe konulmasıyla birlikte bütün problemlerin çözülüvereceği inancı fevkalade güçlüydü; Kanun-ı Esasi'nin mer'iyeti "hasta adamın yaralarının" sarılmasında etkili bir "merhem" olarak değerlendirilmekteydi. Bu inanç ve bakış açısı meşrutiyetin iadesinin ilk günlerinde müthiş bir rüzgâr estirmiş olsa da akıbet istenildiği gibi olmadı; problemler çözülmediği gibi derin iç ve dış buhranlar ortaya çıktı. Eylül 1911'e gelindiğinde Trablusgarp Harbi çıktı ve bu harp Ekim 1912 itibariyle Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki son toprak parçasının, Trablusgarp ve çerçesinin kaybıyla sonuçlandı. Bir harbin bitişi diğerinin başlangıcı oldu. Ekim 1912'de çıkan Balkan Harbi'yle Osmanlı Devleti'nin

---

[1202] 6. Alayın 3. Taburunun 1. Bölüğü Mülazım-ı Sanisi Yozgatlı Kadir Ağa bin Ali, 31 Mart Vak'ası'na iştirak ettiği iddiasıyla mesleğinden ihraç edilerek memleketine sürgün edildi. bk. *BOA., İ. AS*., 88/36 [11 Temmuz 1325, 12 Temmuz 1325 ve 14 Temmuz 1325 tarihli belgeler].

[1203] Manastırlı İbrahim Ethem Efendi, Dâhiliye Nazırı Talât Bey'e yönelik hakaretlerde bulunduğu iddiasıyla Osmanlı hudutları dışarısına sürgün edildi. bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 1/16 [29 Eylül 1330 tarihli belge].

[1204] Refik Halit Bey, hicivdeki iktidarını İttihâdçılar ve hükûmeti tenkit için kullanarak hükûmeti düşürmeyi amaçladığı iddiasıyla Sinop'a sürgün edilmiştir. bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 9/27 [31 Kanun-ı Sani 1334 tarihli belge].

[1205] İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne karşı oldukları, cemiyete mensup olduğunu düşündükleri şahısları, tahkir, tezyif ve tarda cüret ettikleri şahitler tarafından da tasdik edilen Boyabatlı Abdurrahman ve döşemeci çırağı Nevşehirli İsa Efendiler memleketlerine sürgün ile cezalandırıldılar. bk. *BOA., DH. EUM. THR*., 3/16 [6 Ağustos 1325 tarihli belge].

[1206] II. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından Yakovalı Miralay Rıza Bey, Arnavutluk ihtilalinde dahli olduğu iddiasıyla Akka'ya sürgün ile tecziye edildi. *BOA., DH. SYS.*, 54-1/2-11 [tarihsiz belge]; Kırmızı, "Halep-Kosova Hattı", s. 120.

[1207] Mehmet Zeki Efendi, 31 Mart Vak'ası akabinde, şüpheli ve kötü ahvali sebebiyle tevkif tarihi olan 28 Aralık 1909 tarihi itibariyle üç sene müddetle Van'a sürgün ile cezalandırıldı. bk. *BOA., BEO*., 3752/281332 [5 Mayıs 1326 tarihli belge].

Rumelisi bir çırpıda elden çıkıverdi; iki harp, siyasî, iktisadî ve içtimaî büyük problemleri beraberinde getiren ve Osmanlı'nın coğrafî küçülmesine sebep olan büyük felaketlerdi. Bu felaketler sürgünleri de yakından ilgilendirmekteydi; zira özellikle de Trablusgarp ve çevresinde menfî olarak bulunanlar mevcuttu. Nitekim buralarda menfâ hayatı yaşayan menfîler, artık vatan toprağı olmayan bu topraklardan alınarak Osmanlı ülkesi içerisinde münasip mahallere sevk edilerek, zorunlu olarak menfâ değişikliğine maruz kaldılar. Osmanlı Devleti'nin yaşadığı toprak kayıplarının neticesi olarak 1912 sonu itibariyle Trablusgarp, Fizan ve Akdeniz'deki adalar artık menfâ olarak tercih edilmedi; çünkü İtalyanlar tarafından işgal edilmişti. Toprakların kaybı, menfâ coğrafyasının da küçülmesine sebep oldu. Artık sürgün coğrafyası –kahir ekseriyetle- Anadolu'ydu. *Hamidî dönem*de İstanbul'da bulunması siyaseten mahzurlu görülen kimseler Anadolu'ya da gönderilmekle beraber Midilli, Rodos, Kıbrıs ve Trablusgarp gibi yerlerin ayrı bir önemi vardı. 1913'ten itibaren gerçekleştirilen sürgünlerde ise zorunlu bir şekilde menfâ olarak Anadolu coğrafyası öne çıktı. Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti'nin teşkili akabindenki hükûmetler döneminde İstanbul'da bulunması tehdit olarak telakki edilen kimseler Aydın, Konya, Sivas, Adana, Bursa, Bilecik, Gemlik, Ankara, Çorum, Kastamonu ve Sinop gibi şehirlere menfî olarak gönderildiler; artık menfâ Anadolu şehirleriydi.[1208] Özellikle Mahmut Şevket Paşa suikasti sonrasında, siyasî muhaliflerin İstanbul'da bulunmaları tehlikeli addedilince, menfâ olarak Kastamonu Vilayeti'ne bağlı Sinop Mutasarrıflığı'nın tercih edildiği görülmektedir. Haziran 1913 sonrasına bakıldığında Sinop'un menfâ olarak apayrı bir konumda olduğu söylenebilir. Nitekim bundan sonraki süreçte II. Abdülhamid döneminde Fizan'a yüklenen anlam, İttihâdçı hükûmet döneminde Sinop'a yüklendi; Sinop "Meşrutiyet'in Fizan'ı" oldu. Sürgün Jön Türklerdeki Fizan algısı ile İttihâd ve Terakki Cemiyeti muhaliflerinin Sinop algısı benzerlik arzetti; "en kötü" menfâ olarak görüldü. Zaten Sinop sürgünleri içerisinde Ahmet Ferit Tek gibi bazı Trablusgarp sürgünleri de vardı. Sinop sürgünlerinden Ahmet Bedevi Bey'in, II. Abdülhamid dönemi sürgün uygulamasını da ele aldığı Sinop menfâsı hakkındaki düşünceleri şöyledir:

[1208] Refik Halit Bey, hatıralarında, sürgün uygulamasını değerlendirmekte ve İttihâdçıların Abdülhamid'in sürgün cezası rekorunu kırdıklarını ifade etmektedir. Bu hususta şöyle demektedir: "Koca imparatorluk bu… Tam sürgün cezasıyla devlet idaresine uygun, ucu bucağı bulunmaz, kuş uçmaz, kervan göçmez, yılan bağırsağını sürümez menfalar ülkesi! Sonra bizi bula bula cennet gibi Sinoplara, Çorumlara, Bileciklere sürmüşlerdi; zira menfâ sayılacak memleketlerin en korkunçlarını Meşrutiyet idaresi tasfiye edip işin içinden çıkıvermişti. Hâlbuki sürgün rekorunu da yine o idare kırmış, müstebit padişahı geride bırakmıştı; düşününüz ki, İttihatçılar yalnız bir defasında Sinop'a vapur dolusu sürgün göndermişler, az görmüşler, arkadan da her postada bir miktar daha yollamağa devam etmişlerdi. Ellerinden gelse karaya incecik bir zırhla bağlı yarımadacığı çöktüreceklerdi mübarekler! Bunların yekûnu padişahın otuz üç sene süren kötü idaresindeki mecmuu hesaptan galiba fazlaydı!" bk. Karay, *Bir Ömür Boyunca*, s. 13-14.

> "Mahmut Şevket Paşa vakası üzerine 'İttihat ve Terakki' hükûmeti İstanbul'da kendi siyasetine muzır telâkki ettiği ne kadar adam varsa, haklı haksız, demeyerek, hepsini Sinop'a sürmüştü. Bunların sayısı beş-altı yüzü buluyordu. Sultan Hamid devrinde Trablusgarp, Fizan ve Yemen gibi yerler siyasî maznunlar için sürgün yeri tanınmış ve gazabı şahaneye uğrayanların oralara gönderilmesi an'ane hükmüne girmişti. Sultan Hamid idaresini istihlâf eden İttihadçıların da böyle bir yere ihtiyaçları tabiî idi. Kale ile deniz arasına sıkışmış gibi duran Sinob şehri her cihetten bu vazifenin ifasına tam uygun bir zindandı."[1209]

Sürgün cezasıyla tecziye edilen bir kişinin menfâya gidişi, bir süreci de beraberinde getirirdi. Örneğin Divân-ı Harb-i Örfî, bir kimse hakkında sürgün cezası vermiş ise bu ceza padişah tarafından da tasdik edilirdi. Bazı durumlarda ise doğrudan hükûmet-i askeriye kararıyla sürgüne gönderme de gerçekleşebilmekteydi. Ceza tasdik edildikten sonra menfînin menfâsının belirlenmesi safhasına geçilir ve bu iş genel itibariyle Dâhiliye Nezareti tarafından yürütülürdü. Nezaret, menfâ tercih edilen yer ile gerekli görüşmeleri yapardı. Menfînin hürriyeti kısıtlandığı için Tezkere-i Osmaniyelerine el konulduğu da olurdu.[1210] Menfâ tercih edilirken menfînin sürgün yerinden kolayca firar edemeyeceği bir yer olmasına dikkat edilmekteydi; bazen menfâ olarak, büyük ve işlek bir kasaba yerine nüfusu az, küçük bir yerin de tercih edilmesi mümkün olabilirdi. İdareciler, menfânın tespitine çalışırken menfînin "muzır telkin"leriyle halkı ifsat edemeyeceği bir yer olması hususunu da dikkate alırlar ve en nihayetinde kat'î kararları verirlerdi. Nitekim Kör Ali bu hususlar değerlendirilerek önce Gevgili'ye oradan da Kesendire'ye menfî olarak gönderildi.[1211]

İdareciler, menfînin menfâsını tespit ederken, menfîyi siyasî vesair âlemi dâhilinde ele almakta ve en nihayetinde "en uygun" menfâyı tayin etmekteydiler. Nitekim bazı menfîlerin Anadolu şehirlerinden birine sürgün olarak gönderilmeleri uygun görülmezdi. Örneğin Boyabat Bektaş karyeli Hacı Sait Efendi, II. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından uygun bir mahalde müebbet sürgün ile cezalandırılınca, dilekçe ile başvurarak memleketi olan Boyabat'a menfî olarak gönderilmesini talep etti fakat bu talep Hareket Ordusu Kumandanlığı tarafından uygun görülmeyerek, dilekçesine "Anadolu'da nefy ve teb'îdi kâbil değildir" notu düşülerek Zabtiye

---

[1209] Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 547; Kuran, *Jön Türkler*, s. 332; Mahmut Şevket Paşa hadisesi sonrasında Sinop'a gönderilen menfîler, Sinop'u bir menfâ olarak beğenmemişlerdir. Mesela Şerif Paşa'nın arkadaşı ve İttihâd ve Terakki Cemiyeti muhalifi Kemal Bey de Sinop'a sürgün gönderilmişti. Buradan oğlu Fahrettin Bey'e bir kartpostal göndermiş ve arkasına şöyle yazmıştır: "İşte Sinop'un bir kartı daha. Fakat bunları görüp de mâmur ve değerli bir yer zannetme ha, ahvâl-i tabiyyesini tarife hâl ve zaman müsait olmadığı gibi hoşlanılacak bir mahal de değildir." bk. *Şahende Hanım'ın Suzişli Hatıraları*, s. 213.

[1210] Örneğin sürgün ile tecziye edilen Cello oğlu Mustafa bin İbrahim'in hüviyet varakasına el konulmuştu. bk. *BOA., DH. EUM. KADL*., 19/8 [22 Mart 1327, 24 Mart 1327 ve 17 Mayıs 1327 tarihli belgeler].

[1211] *BOA., DH. MUİ*., 104-2/12 [26 Haziran 1326 tarihli belge]; *BOA., DH. MUİ*., 104-2/12. [10 Haziran 1326 tarihli belge]; *BOA., DH. MUİ*., 104-2/12 [27 Temmuz 1326 tarihli belge].

Nezareti'ne tebliğ edildi. Netice olarak Hacı Sait Efendi'nin, Hareket Ordusu Kumandanlığı'nın isteği doğrultusunda Cezayir-i Bahr-i Sefîd'e menfî olarak gönderilmesi kararlaştırıldı.[1212]

Menfînin menfâsı tayin edilirken idarecilerin tasarruflarının yanında yer yer menfînin şahsî talebi ya da aile efradının taleplerinin de dikkate alındığı görülmektedir. Örneğin "Caka ve Tahakküm" unvanlı bir makalesi yüzünden İdâre-i Örfiyye mıntıkası haricine sürgün ile tecziye edilen Mehmet Asaf Bey adına, annesi Nadire Hanım 4 Nisan 1327 [17 Nisan 1911] tarihinde bir dilekçe ile Dâhiliye Nezareti'ne başvurarak oğlunun menfâsının Bursa olarak tayin edilmesi talebinde bulundu. Annesi Nadire Hanım'a ilaveten Mehmet Asaf Bey de bir dilekçe ile kendisinden başka hiç kimsesi olmayan ihtiyar ve hasta validesiyle menfâya gideceğini belirterek uzak bir yere değil de yakın bir mahalle yani Bursa'ya gönderilmesini talep etti ve neticede talebi kabul görerek menfî olarak Bursa'ya gönderildi.[1213]

Menfînin menfâsı, bütün ihtimaller dikkate alınarak kesin olarak tayin edildikten sonra menfînin menfâya sevk süreci başlardı. Sevk için hazırlıklar başladığından menfâ da sevk işleminden haberdar edilirdi. Menfînin menfâsına sorunsuz bir şekilde vasıl olabilmesi için gerekli tedbirlerin alınmasına çalışılırdı. Sevk esnasında demiryolu, deniz yolu ve karayolundan istifade edilmekteydi. Görevliler menfînin menfâsına salimen ulaşmasını temin ile mükelleftiler.[1214] Ada misafirleri olarak bilinen II. Abdülhamid ricalinin Cezayir-i Bahr-i Sefîd'e sürgünleri kararlaştırılınca Meclis-i Vükela tarafından bu kişilerin derhal özel bir vapurla mahfuzen mahallerine gönderilmeleri ve mahal zabıtasının nezareti altında bulundurulmaları Dâhiliye Nezareti'ne tebliğ edildi ve netice itibariyle bu kişilerden Rodos'a sevk edilecek olanlar Bandırma vapuruyla menfâlarına intikal ettirildiler.[1215] Yine Divân-ı Harb-i Örfî tarafından bir suretle mahkûm olan ve İstanbul'da bekaları caiz görülmeyerek taşraya nefy ve teb'îdleri lüzum görülen, içerisinde Rodos'a sürgün ile tecziye edilen Mizancı Murat Bey'in de olduğu bazı menfîler 19 Haziran 1909'da Şark vapuruyla menfâlarına sevk edildiler. Bu şahıslardan yirmi üçünün Trablusgarp ile mülhakatına, diğer mahkûmların da muhtelif mahallere ulaştırılması

[1212] *BOA., ZB*., 456/58 [11 Haziran 1325 ve 8/9 Temmuz 1325 tarihli belgeler].
[1213] *BOA., DH. SYS*., 58/7 [4 Nisan 1327, 5 Nisan 1327 ve 6 Nisan 1327 tarihli belgeler].
[1214] Uluçay, "Sürgünler", s. 533-534.
[1215] *BOA., MV*., 128/14 [13 Mayıs 1325 tarihli belge]; *BOA., ZB*., 414/65 [13 Mayıs 1325 ve 14 Mayıs 1325 tarihli belgeler]; *BOA., BEO*., 3558/266831 [14 Mayıs 1325 ve 8 Cemaziyelevvel 1327 tarihli belgeler]; *Siper Saika-i Hürriyet*, 15 Mayıs 1325 [28 Mayıs 1909], Nu: 49-72, s. 2; *İttihâd*, 16 Mayıs 1325 [29 Mayıs 1909], Nu: 4, s. 2; *Tanin*, 26 Mayıs 1325 [8 Haziran 1909], Nu: 275, s. 3; Rodos'ta menfî bulunanların ikameti için hükûmet tarafından 2.030 kuruş icar ile vakıfhane tahsis edilmiştir. Daire-i Sadaret Kalemi Tahriratı'ndan Maliye Nezareti'ne yazılan bir belgede Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin, icar bedelinin tesviyesi hususundaki 13 Mayıs 1326 [26 Mayıs 1910] tarihli tahriratı dile getirilmiş ve ne şekil muamele edilmesi gerektiğinin bildirilmesi istenmiştir. bk. *BOA., BEO*., 3757/281715 [16 Mayıs 1326 tarihli belge].

istenmişti. Netice itibariyle menfîlerden on üçü Şark vapuruyla, bir kısmı da zabıta marifetiyle menfâlarına ulaştırıldı. Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne yazdığı yazıda, gerek vapurla gerekse de sair vasıtalarla menfâlarına gönderilmiş olan bu şahısların menfâlarına varıp varmadıklarının tahkik edilerek tebeyyün edecek neticeye göre gereğinin yapılmasını ve nezarete de bilgi verilmesini istedi.[1216]

Menfînin firarı en istenmeyen durumdu; o yüzden menfâya sevkin sorunsuz bir şekilde gerçekleştirilebilmesine büyük gayret sarf edilirdi; sevk, vazifeli askerler nezaretinde gerçekleştirilir ve bu sevk işleminin masrafları "mücrimîn masarif-i sevkiye tertibi"nden karşılanırdı. Örneğin Trablusgarp'a sürgün edilen Halep Maarif Müdürü Mehmet Nadir Efendi, Jandarma Mülazımı Galip Efendi ve iki nefer nezaretinde menfâsına gönderildi.[1217] Taklîb-i Hükûmet teşebbüsü münasebetiyle tecziye edilenlerin de Samatya jandarma tabur kumandanlarından Fehmi Bey ve on jandarma nezaretinde güvenli bir şekilde Bodrum'a ulaştırılmaları kararlaştırıldı. Bu sevk işlemi için Fehmi Bey ve askerleri ile mahkûmların ihtiyaçlarının temin için "mücrimîn masarif-i sevkiye tertibi"nden 5.053,5 kuruş tahsis edildi; hatta daha sonra bu miktarın tesviyesi talep edildi. Nihayetinde 15.000 kuruş tahsis edilerek havale edildi. Netice itibariyle Fehmi Bey nezaretindeki mahkûmlar, Haydarpaşa treniyle Aydın Vilayeti'ne oradan da karayolu ile vilayet dâhilindeki Bodrum kalesine ulaştırıldılar.[1218]

Menfîlerin menfâlarına sevk işlemleri masrafı da beraberinde getirmekteydi. Bu hususta valilik ve mutasarrıflıklara mücrimînin sevk masraflarının karşılanması için ödenek tahsis edilmekte fakat tahsis edilen ödeneğin yetmediği de olabilmekteydi. Örneğin Dâhiliye Nezareti'nden İzmit Mutasarrıflığı'na, idareten nefyedilenlerin ve sair mücrimînin sevk masraflarının karşılanması için Haziran 1913'te iki bin kuruş gönderilmiş fakat mutasarrıflık kısa sürede gönderilen meblağı sarf etmişti. O yüzdendir ki İzmit Mutasarrıfı, Dâhiliye Nezaret-i Celilesi'ne yazdığı bir yazıda, mücrimîn sevkiyat havalesinin bütünüyle harcandığını belirterek

---

[1216] *BOA., MUİ.*, 11/13 [2 Eylül 1325 tarihli belge]; Mizancı Murat Bey, *Enkâz-ı İstibdât* adlı eserinde Şark vapuruyla yolculuğunu ve Rodos'a vasıl oluşunu anlatmaktadır. bk. Mehmed Murad, *Enkâz-ı İstibdâd İçinde Züğürdün Tesellîsi*, neşr. Ömer Faruk, Matba'a-i Amedi, İstanbul 1329, s. 51-74; *Tanin* gazetesinde 2 Temmuz 1909 Cuma günü çıkan bir haberde, Mizancı Murat Bey ve arkadaşlarının geçen Salı günü Rodos'a geldikleri belirtilmektedir. Bu da Rodos'a muvasalatın 29 Haziran 1909 tarihi olduğunu göstermektedir. Ayrıca gazetenin haberine göre Mizancı Murat Bey, iskeleye çıkınca, "Bütün Avrupalıların takdîrine uğradığım halde bizimkiler bak seni ne hâle koydular" demiştir. bk. *Tanin*, 19 Haziran 1325 [2 Temmuz 1909], Nu: 299, s. 3.

[1217] *BOA., ZB.*, 456/59 [20 Haziran 1325 ve 16 Temmuz 1325 tarihli belgeler].

[1218] *BOA.*, Dâhiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti Belgeleri (*DH. MB. HPS.*), 53/40 [16 Haziran 1329 ve 17 Haziran 1329 tarihli belgeler]; *Tasfir-i Efkâr*, 20 Haziran 1329 [3 Temmuz 1913], Nu: 804, s. 3.

başka bir mahalle sevk olunmak üzere gelecek olan şahısların sevkleri için yeterli miktarda meblağın gönderilmesi talebinde bulunmuştu.[1219]

İttihâdçı Sait Halim Paşa Hükûmeti'nin ağırlıklı olarak tercih ettiği sürgün merkezlerinden biri Sinop'tur. Mahmut Şevket Paşa suikasti sonrasında hükûmet-i askeriye, "kalen, kalemen ve fi'ilen" İstanbul'da bulunmasını tehdit olarak gördüğü bütün muhalifleri idâre-i örfiyye haricine çıkarma kararı aldı. Bu karar üzere 452 menfî 5 Haziran 1329 [18 Haziran 1913] tarihinde *Bahr-i Cedit* vapuruyla Sinop'a gönderildi.[1220] *Bahr-i Cedit* vapuruyla Sinop'a sürgün edilen isimlerden birisi olan Refii Cevat Bey, *Bahr-i Cedit*'in İstanbul'dan ayrılışını ve kendilerinin ruh hallerini şöyle tasvir etmektedir:

> "Vatanımızdan, güzel payitahtımızdan, sevdiğimiz İstanbulumuzdan ayrılıyorduk. Geminin arkasından deniz köpürdü. Vapurun köhne vücudu sarsıldı. Biraz ilerledik. Hâlâ etrafımızda gözyaşlarıyla ıslak mendiller sallanıyor, biz ağlıyorduk. İstanbul'da ağlıyordu. Yalnız İttihat Cemiyeti gülüyordu. O felakete girerken bile bu milletten biraz hayat bekliyorduk."[1221]

Bu ve benzeri duygularla hareket eden menfîler, 7 Haziran 1329 [20 Haziran 1913] tarihinde Sinop'a vasıl oldular. Mutasarrıf Nahit Bey tarafından menfî paşalar bir otele, diğer menfîler ise yer yokluğu sebebiyle ilk etapta tahaffuzhane ve Mekteb-i İdadi'ye yerleştirildiler.[1222] Zaten İstanbul ile Sinop Mutasarrıflığı arasında menfîlerin ikametleri mevzuu değerlendirilmiş; Sinop Mutasarrıflığı, kale içinde altı otelin, üç sıbyan mektebi ile mekteb-i idadinin menfîlerin ikameti için tahsis edilebileceğini bildirmişti. Sinop'ta dört beş kadar kiralık hane bulunabileceği, tahaffuzhanenin de Sıhhıye'nin tasdikiyle menfîlerin ikameti için kullanılabileceğini belirtmiş; menfîlerin muhafazası için ise on polis memurunun istihdamını talep etmişti.[1223] 7 Haziran

---

[1219] *BOA., DH. MB. HPS*., 53/47 [15 Haziran 1329 ve 15 Ağustos 1329 tarihli belgeler].
[1220] *Tasvir-i Efkâr*, 6 Haziran 1329 [19 Haziran 1913], Nu:793, s. 2.
[1221] Ulunay, *Sürgün Hatıraları*, s. 67; Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, Mahmut Şevket Paşa suikasti akabinde sürgün edilen kimseler hakkında "kendilerinde şâibe-i muhâlefet mahsûs olmasından nâşi Anadolu içlerine ve bi'l-hâssa Sinob'a teb'îd olunan binlerce halk ne gibi tahkîkât-ı 'âdileye ve hangi mahkemenin hükm ve karârına tevfikan hânümânlarından dûr [uzak] ve hayât-ı mes'ûde-i 'âileden mehcûr edildi?" sorusunu sormaktadır. Ayrıca Sinop'a soruşturma heyeti gönderilip suçsuz olanların vazifelerine iade edileceğinin belirtildiğini fakat gerekenin yapılmadığını ifade etmektedir. Bu insanlar vapurlara doldurulup feryat ve figanlarla menfâlarına sevk edilirken yerli halktan başka Haliç'teki yabancı vapurlardan dürbünle bu vahşeti izleyen Avrupalıları bile dertlendirdiğini belirtmektedir. bk. *Cemaleddin Efendi'nin Hâtırât-ı Siyâsiyesi*, s. 67.
[1222] *BOA., DH. SYS*., 119/2 [7 Haziran 1329 ve 8 Haziran 1329 tarihli belgeler]; Ulunay, *Sürgün Hatıraları*, s. 83-85; Karay, *Bir Ömür Boyunca*, s. 33; Ferruh Niyazi Ayoğlu, "Partili Hayatımıza Bir Bakış", *İleri*, 8 Haziran 1951, s. 2.
[1223] *BOA., DH. SYS*., 119/2 [5 Haziran 1329, 8 Haziran 1329 tarihli belgeler].

1329'da [20 Haziran 1913] Dâhiliye'ye çekilen bir telgraf ile de Sinop'a gönderilecek menfîlerin kontrolü için iki yüz elli nefer asker talebinde bulunulmuştu.[1224]

Menfîler menfâlarına vasıl olduktan sonra istemedikleri bir hayata, menfâ hayatına başladılar. Menfîler menfâ hayatına başladığında idarenin de takip ve kontrolü başlardı; çünkü hükûmet, menfîleri menfâya göndermekle yetinmez, "ıslah-ı nefs" etmesini arzu ettiği şahısların menfâdaki her türlü faaliyetlerinin sıkı bir surette takip ve kontrol edilmesini yerel idarecilerden kat'î surette talep ederdi.

4.2. İktidarın Takibi ve Menfînin Menfâdaki Faaliyetleri

Sürgün olarak menfâlara gönderilen şahıslar, menfâlarında takip ve kontrol edilmek kaydıyla serbest bırakılırlar; menfânın asayiş ve sükûnunu bozmamak, muhalif faaliyetler içerisinde bulunmamak, idarenin "arzusu" mucibince hareket etmek kaydıyla kendilerine müdahale edilmezdi; Mahmut Şevket Paşa suikasti akabinde muhalif fikirleri, neşriyatları ve tavırları sebebiyle İstanbul'dan uzaklaştırılarak Sinop'a gönderilen menfîler sadece sabah akşam imza atmakla mükelleftiler.[1225] Menfîlerin menfâda, idarenin arzusu mucibince hareket ederek "ıslah-ı nefs" etmesi, devlete ve hükûmete karşı bir sorun teşkil etmemesi beklenir ve siyasî faaliyetler içerisinde olmaları arzu edilmezdi; ancak siyasî menfîler, hükûmet arzu etmese de sürgün gittikleri yerlerde birtakım faaliyetler içerisinde oldular. Refii Cevat Bey'in *Sürgün Hatıraları'*na bakılırsa Sinop menfîlerinin, daha *Bahr-i Cedit* vapuruyla menfâlarına giderken dahî bir teşkilatlanma gayreti içerisinde oldukları görülmektedir. Vapurda, sürgün tecrübesine sahip Kütahya sâbık mebusu ve *İfham* gazetesi sermuharriri Ahmet Ferit Bey ile Mustafa Suphi Bey menfâda bir teşkilat vücuda getirilmesi fikrini Refii Cevat Bey'e açtılar. Mustafa Suphi Bey, Refii Cevat Bey ve arkadaşlarına hitaben, "Azizim, biz burada her cinsten her milletten ve her sanattan adamlarız. Düşündük, aramızda bir teşkilat yapacağız" dedi. "Teşkilat" lafı geçince, muhalif duruşları sebebiyle Sinop menfâsına gitmekte olan isimlerden; muhtemelen, sürgün harici başka cezalara da çarptırılarabileceği endişesiyle itirazlar geldi; Suphi Bey cevaben,

> "merak etmeyin… Siyasi bir teşkilat değil. Yalnız aramızdaki sanat erbabı, sürüldüğümüz yerde dışarının yardımına muhtaç kalmayacak, sanatını kendisi yapacak ve biz de aramızda birbirimize yardım edeceğiz. Meselâ içimizde birçok berber var. Menfiler yalnız ona tıraş olacaklar. Diğer esnaf var; mesela tespihçi var. Aramızda para toplayarak ona da bir ufak dükkan açacağız. Böyle gidecek"

[1224] *BOA.*, *DH. SYS*., 119/2 [7 Haziran 1329 tarihli belge].
[1225] Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 547-548; Kuran, *Jön Türkler*, s. 333.

dedi.[1226]

Siyasî menfîler menfâlarında maişetlerini temin için birtakım faaliyetler içerisinde oldular. Sinop menfîlerinden Ata Bey, deniz kenarında bir kahvehane açtı ve hatta bu kahvehane sürgünlerin uğrak yeri haline geldi.[1227] Sivas'a sürgün edilen Şeyhülislam Hasan Hüsnü Efendizade Rüştü Bey, maişetini temin için Sivas'ta dava vekilliğiyle meşgul oldu.[1228] *Tarık* gazetesi sahibi Şatırzade Hasan Hicabi Bey, menfî bulunduğu yerlerde ticaretle meşgul oldu. Menfî olarak bulunduğu Sinop ve Erbaa'da mağazalar açtı ve böylelikle geçimini temin etmeye çalıştı.[1229] Menfîlerden Kemal Bey'in eşi Şahende Hanım da kocası rahatsız olduğu için Sinop'a geldi. Burada bir ev tuttular. Şahende Hanım, hem hasta kocasıyla ilgilendi hem de dikiş dikerek kendilerinin ve İstanbul'daki çocuklarının geçimini temin etmeye çalıştı.[1230]

Alemdar gazetesi müdürü Kadri Bey, Ayaş'ta menfî iken kendisine verilen izin mucibince maişetini temin için arzuhalcilik yapmaya başladı; ancak Ayaş Kaymakamlığı buna müsaade etmediği gibi tellal vasıtasıyla "icrâ-yı vekâletden men' edildiğini" duyurdu.[1231] Bunun üzerine Kadri Bey, Sadaret makamına durumu izah eden bir dilekçe yazarak, kendisinin dellal ile dava vekilliği yapamayacağının duyurulduğunu, halkın kendisine dilekçe yazdırmaktan alıkonulduğunu ifade etti. Dilekçesinin devamında da kendisinin, Mekâtib-i Âliye'den mezun olduğunu, dava vekilliği yapabileceğini, burada okuma yazma bilmeyen bazı şahısların devair-i resmiye vekâletinde istihdam edildiğini, "nazar-ı vicdan-ı meşrûtiyetperverânelerine 'arz ve iblâğ ile hürriyet-i şahsiye-i 'âcizâne"lerine vaki olan taarruzun men'i ile yasaklanan hakkının iadesini talep etti. Eğer çalışmasına izin verilmeyecekse yedi aydır verilmeyen on beş kuruş yevmiyesinin itasını hatta yedi nefer aileye bu miktarın yetmeyeceğini belirterek de tezyidini talep etti.[1232] Sadrazam ve Dâhiliye Nazırı Talât Paşa da, Ankara Vali Vekili Sadık Bey'e; bu gibi kişilerin maişetlerini teminlerine engel olunmamasını ve dellal ile ilân edilmiş ise de tekrarına meydan verilmemesinin Ayaş Kaymakamlığı'na bildirilmesi talimatını verdi.[1233] Talât Paşa'nın bu yazısı üzerine Ankara Vali Vekili Sadık Bey de Ayaş Kaymakamlığı'ndan mevzuu hakkında bilgi talep etti; kaymakamlık, Kadri Bey'in dava vekilliğinden men' edildiğinin dellal aracılığıyla ilân edilmesinin sebebini; bu kişinin dava vekilliği ve arzuhalcilik yaparak herkesle temas

[1226] Ulunay, *Sürgün Hatıraları*, s. 72-73.
[1227] Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 548; Kuran, *Jön Türkler*, s. 333.
[1228] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 8/12 [5 Teşrin-i Sani 1333 tarihli belge].
[1229] *BOA., DH. EUM. MH*., 192/64 [22 Mart 1335 tarihli belge].
[1230] *Şahende Hanım'ın Hatıraları*, s. 29.
[1231] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 9/32 [2 Şubat 1334 tarihli belge].
[1232] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 9/32 [15 Teşrin-i Evvel 1333 tarihli belge].
[1233] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 9/32 [20 Kanun-ı Evvel 1333 tarihli belge].

kurabileceği ve bu durumun da sıkıntıya yol açabileceği endişesi ile açıkladı. Ayrıca Kadri Bey'in selef kaymakam döneminde de bu gibi işlerden muvakkaten men' edildiğini belirttikten sonra, muhabere neticesinde "arzuhâl yazmasında bir mahzûr olmadığı[nın] cevâben teblîğ kılınması üzerine" bu çerçevede hareket edildiğini bildirdi. Vali Vekili Sadık Bey de Ayaş'tan aldığı bu cevabı Dâhiliye Nezareti'ne irsal eyledi.[1234]

Siyaseten Sinop'a sürgün edilen münevverler ise kendi aralarında içtimalar yaptılar ve bu içtimalarda ilmi mütalaa ve tetkiklerle vakit geçirmeye çalıştılar. Rıfkı Bey, tekke hayatını tetkik ve Bektaşi nefesleri yazmakla meşgul oldu. Muallim Ziver Bey menfâsı Sinop'ta jeoloji çalışmaları yapmakta çeşitli yerlerde artezyen kuyuları açmaya çalışmaktaydı. Erkân-ı Harp zabitanından Nevres Bey de harp esnasında düşman tarafından Sinop'a bir saldırı ihtimaline karşı alınacak tedbirler üzerinde çalışmalar yapmaktaydı; hatta istihkâm inşasına elverişli yerlerin tayin ve tespiti bağlamında bir harita da vücuda getirmişti. Tanzim ettiği plan "seyyar ve kuleli" müdafaa sistemine dayanmaktaydı.[1235] Sinop menfîleri, ilmî mütalaalar, meslekî tetkikler ve sair çalışmaları ile menfâ hayatındaki vakitlerini verimli geçirmeye çalışmaktaydılar.

İdarenin Sinop menfîlerinden temel beklentilerinden biri siyasetle iştigal etmemeleri, hükûmet aleyhine faaliyetler içerisinde olmamaları idi. Nitekim Sinop menfîleri, genel itibariyle, siyasetten uzak durdular; lakin içlerinde siyasetle meşgul olanlar da yok değildi; *İfham* gazetesi muharrirlerinden Mustafa Suphi Bey, İttihâdçılara şiddetle karşı çıkmakta ve İttihâdçıların "beynelmilel farmasonluğu"na karşı Türk-İslam farmasonluğu teşkili işiyle meşgul olmaktaydı. Bu girişimdeki maksadı ise perde arkasından siyaset yaparak hükûmetin sükûtunu temin edebilecek güçlü bir teşkilat ortaya çıkarmaktı. Ahmet Bedevi Bey ve birkaç arkadaşı da Mustafa Suphi Bey ile birlikte hareket etmekteydi ve fikirlerini yayabilmek için de menfâdan kaçmak arzusundaydılar.[1236]

Menfîlerden bazıları, düçâr oldukları menfâ hayatlarını verimli geçirebilmek için birtakım çalışmalar yaptılar; eser yazımıyla meşgul oldular; Mizancı Murat Bey, Rodos'ta menfî iken *Tarih-i Ebü'l-Fâruk* adlı eserini yazdı.[1237] II. Abdülhamid ricalinin önemli isimlerinden Dâhiliye

---

[1234] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 9/32 [2 Şubat 1334 tarihli belge].
[1235] Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 548-549; Kuran, *Jön Türkler*, s. 334; Ulunay, *Sürgün Hatıraları*, s. 154-156.
[1236] Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 548-549; Kuran, *Jön Türkler*, s. 334.
[1237] Yahya Kemal bu bilgiyi vermekte fakat menfâsını Midilli olarak belirtmektedir. Muhtemelen sehven böyle yazmıştır. bk. Yahya Kemal, *Portreler*, s. 68; Emil, *Mizancı Murad*, s. 186; Yine menfâsında iken *Tesisat* gazetesinde Lütfi Bey'e bir yazı [mektup] göndermiş ve bu yazıda şöyle demiştir: "Azizim Lütfi Bey, 'Âkıbet bütün mevcûdiyet ile mücâhede-i mübecceleye koyuldunuz. Kendi zâtınıza değil, vatan-ı Osmânîye meşrûtiyetimizde şeref vermeğe başladınız. Rıza Tevfik Bey kezâ. Meclisin ilk devresinde kemâl-i ızdırâb ile ânın fesâda kör bir âlet olmakda olduğunu görmüş ve gözlerini açmağa çalışmış idi. İşte o vakit sizler, bugünkü medâr-ı fahrler, muhterem

sâbık nazırı Mehmet Memduh Paşa da gerek Büyükada gerekse Sakız adasındaki menfâ hayatında bazı eserler vücuda getirdi. Bu hususta kendisi şöyle demektedir:

> "1324 senesinin Temmuz inkılâbı zuhûra geldi. Kânûnî bir sebeb yok iken idâre-i keyfiye ile dokuz ay İstanbul'a karîb Büyükada'da ve ba'de tağrîben Sakız cezîresinde senelerce ikâmete mecbûr olmuşıdım. Oralarda gûşe-güzîn [bir köşeye çekilmiş] iken ahvâle dâ'ir beş parça eser yazdım. Tab' ve neşredildi. Egerçi his ve idrâk eylediğim hakâik çokdur. Lakin hepsini göstermek hasbe'l-vakt mümkün olamayacağından târîh-i millîmiz için bu kadarcık bir hidmet belki ahlâfa [halefe] mûris-i [getiren, veren, miras bırak(ıl)an] 'ibretdir."[1238]

Mehmet Memduh Paşa, gerek Büyükada gerekse Sakız'daki menfâ hayatında *Feverân-ı Ezman,*[1239] *Esvât-ı Sudûr,*[1240] *Tasvîr-i Ahvâl, Tenvîr-i İstikbâl,*[1241] ve *Serâ'ir-i Siyâsiye ve*

---

fedâkârlar yan çiziyordunuz. Kiminiz 'nevzâd-ı muhterem' gibi serzenişkârâne vasıflarımı bahâne ile şikâyet ediyordunuz. Kiminiz de (Hocam olduğunuz hâlde Ayasofya Meydanı'nda asılacağınız gün 'âdî [sıradan] seyre gelir gibi gelib sizi göreceğim) demek râddesine varıyordunuz ve bunu söylemek için Dîvân-ı Harbin habshânesine kadar gelib beni görmeğe lüzûm hissediyordunuz. Maksadım şikâyet değildir. Hattâ harekât-ı mezkûra felsefecûyâne mütâla'âtdan başka bir hiss-i husûmet veyâ şikâyet uyandıramamış idi. Rıza Tevfik Bey ile çok ülfetim olmadığı ve bi'l-hâssa pek koyu İttihâdcı bulunduğu için ona ve hareketine ta'accüb ve fazla te'essüf etmemiş idi. Lakin meclisde yalnız birkaç kişinin –me'mûlümün [beklediğimin] hâricinde olan- mesleklerine te'essüf ederek muzdarib oluyordum. Onlardan biri Matbû'ât Kânûn-ı Cedîdi'nin raportörü, size büyük emeller atfediyordum. Kemâlât-ı garbiye ile münevver, mücâhid, müctehid, rehber olacak, selâmetcûyâne cereyânları tevlîd ediniz. Ben bunu cidden bekliyordum. Raportörlüğünüz zamânında sizin Selanik âmâl-i hasîsesine kurbân olduğumuza, o bataklıkdan, sâirleri gibi kurtulamayacağına hükmetmek râddesine vardım[1]. Bu da Zeki Bey merhûm tarafından 'nevzâd-ı muhterem' tavsifimi mübeyyin olan bend hakkında gûyâ sarf etdiğiniz mütalâ'ât-ı sakîme [yanlış düşünceler] üzerine vâki' olmuşidi. Hamdolsun uyandınız, silkindiniz. Parlak, muhterem, mu'azzez bir mücâhid sıfatıyla bi'l-cümle erbâb-ı hamiyyetin medâr-ı fahr ve gurûru oldunuz. Bu sıfatda kemâl-i selâmet ve 'âfiyet ile dâ'im olmanıza –kendi sıhhatimden ziyâde- du'â-hân [dua okuyan] olduğuma artık şübhe etmeyiniz. Gazetenizi kemâl-i şükrân ile alıb okuyorum. Posta gelince ilk evvel ânı arıyorum. Size üç telgraf sûreti ile bir mektûb sûretini gönderiyorum. Mektûb ancak bir (kuriozite) [merak] olabilir ise de telgraf sûretleri belki ikinci şu'bece veyâ sâir sûretde isti'mâl olunur. Her hâlde bildiğiniz sûretde onları isti'mâl etmeğe size me'zûniyet-i tâmme veriyorum. Sıhhatimi tamâmiyle i'âde edemedim. 'Aksi hâlde gazeteye ba'zı mütâla'alar takdîm etmekden geri kalamazdım. Şimdiki hâlde ve mevki'nizde bekânız du'ası bugün en harâretli du'âlarımdandır bâkî sıhhat ve muvaffakiyet. 11 Teşrin-i Sani 1327 Mizancı Murad." 1'nu'lu dipnotu: "Murâd Beyefendinin Matbû'ât Kânûnu hakkındaki takdîrlerini, aflarına igtirâren [güvenerek], kabûl etmeyeceğiz. Matbû'ât Kânûnu hürriyet-perverdir. Buna bugün hükûmetin kânûn-ı mezkûru takyîd teşebbüsünde bulunmasından büyük bir delîl olamaz." bk. *Tesisat*, 15 Teşrin-i Sani 1327 [28 Kasım 1911], Nu: 134, s. 2.

[1238] Mehmed Memduh [Paşa], *Kuvvet-i İkbâl-Alâmet-i Zevâl*, Matba'a-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1329, s. 2.

[1239] Bu risalenin yayın yeri ve yayın yılı gözükmemektedir. Memduh Paşa'nın Büyükada'da ikamete mecbur edildiği dönemde kaleme alınmaya başlanmış ve 15 Teşrin-i Evvel 1324 tarihinde tamamlanmıştır. bk. Mehmed Memduh [Paşa], *Feverân-ı Ezmân*, (y.y.)-(t.y.), s. 2-13.

[1240] Memduh Paşa, *Esvât-ı Sudûr* adlı eserini menfâsında iken yazmaya başlamış 25 Temmuz 1328 tarihinde tamamlamıştır. Mehmed Memduh, *Esvât-ı Sudûr*, s. 112.

[1241] Bu eser Memduh Paşa Büyükada'da sürgünde iken yazılmıştır. 25 Kanun-ı Sani 1324 tarihinde tamamlanmıştır. Mehmed Memduh, *Tasvîr-i Ahvâl Tenvîr-i İstikbâl*, s. 2-64.

Tahavvülât-ı Esâsiye[1242] gibi eserler kaleme aldı. Böylelikle menfâda geçirdiği zamanda, Osmanlı'nın meşrûtiyet öncesi ve sonrasını ele alarak kendi mülahazaları ile ortaya koymuş oluyordu.

Menfîler menfâya sevk edildikten sonra matbuat âlemindeki faaliyetleri zımnî olarak kısıtlanıyor olsa da menfîlerden bazılarının nadiren gazetelerde yazılar yazdıkları görülmektedir. Örneğin 1910 yılında Kastamonu'ya sürgün edilen *İnsaniyet* gazetesi mesul müdürü İsmail Faik Bey *Maşrık* gazetesine "Maşrık Gazetesi Sermuharrirliğine" başlıklı bir yazı yazdı. Bezmi Nusret Bey'in Osmanlı Demokrat Fırkası Katib-i Umumisi sıfatıyla menfîlerin durumunu ele aldığı protesto yazısından bir hafta sonra *Maşrık*'ta yayınlanan ve menfîlik hakkında malumat verilerek, muharrirlerin tavırlarının eleştirildiği ve mağduriyetin dile getirildiği bu yazı şöyledir:

> "Hakîkat-gû [doğru sözlü] gazetenizin 92 numrolu nüshasında; mücrimîn-i matbû'âtı müdâfa'a eden muhterem kardaşım (Bezmi Nusret)'in hâme-i insâniyyetinden [insaniyet kaleminden] çıkan tazallüm-nâmeyi [şikayetnameyi] okudum. Ser-â-pâ [bütünüyle] hak ve hakîkat olan o yazılara ma'kes tasvîr olan gazeteniz heyet-i tahririyesiyle sâhib-i makâleye 'arz-ı teşekkürü bir vazîfe bilir ve îcâbât-ı zamâniyeye ale'l-'ıtlak [genel olarak] itâ'atden başka hiçbir vazîfe-i matbû'ât tanımayan ba'zı gazetecilerimize şu sûretle bir ders-i hamiyyet ve insâniyyet verdiğinizden dolayı da sizleri bütün mevcûdiyetimle alkışlarım.
>
> Ma'lûm olduğu vechile refîk-i felâketim Hamid Subhi ile birlikde dokuz buçuk ay mukaddem meşrûtiyet-i hakîkiye ile kâbil-i te'lif olamayacak pek çok mezâhim ve mesâibden [müşkül ve eziyetlerden] sonra her dürlü vesâit-i ta'ayyüşden [geçinme vasıtalarından] mahrûm ve açlık ve sefâlete mahkûm, dahâ doğrusu ikâmetgâhımız îcârını bile kendimiz tesviye etmek şartıyla burada ikâmete me'mûr edildik! Güzerân olan dokuz buçuk aydır 'alâ-merâtibihim [derecesine göre sırasıyla] makâmât-ı 'âidesine mürâca'at etdiğimiz gibi vicâhî, gıyâbî tanıdığımız ve hakşinâs bildiğimiz muvâfık, muhâlif, bî-taraf meb'ûsâna da; Dâhiliye büdcesinde bu husûsda serd-i mutâla'ât eylemelerini ricâ etdikse de ma'a'l-esef [ne yazık ki] söylemek mecbûriyetindeyim ki; Ahâli Fırkası re'îs-i muhteremi İsmail Hakkı Bey'den başkası –velev tatyîb-i hâtır [hatırı hoş etmek] için olsun- hiçbir cevâb vermek tenezzülünde bulunmadılar ve meşâgil-i rûzmerrenin [günlük meşguliyetlerin] hây ve huyu arasında unutdular.
>
> İşte bir zamânlar tensîkât, şehâdet-i Samîm, İdâre-i Örfiyye, Dîvân-ı Harb, Cem'iyet-i Hafiye Rıza Nur Bey'in tevkîfi gibi siyâh vakâyi' ve hâdisât için hiçbir şeyden korkmayarak bilâ-pervâ esvât-ı tenkîdiye yükselten ve mücerred doğruyu söylemekden başka hiçbir kabâhati olmayan bu bedbaht muharrirlerin bu veçhile her tarafdan cevâb-ı sükût almalarına bakarak; bir kalender-i dervîşâne ile hayât-ı münzevî geçirirken hakperest muharrirlerimizden (Bezmi Nusret)'in makâm-ı sadârete hitâben (Birâz İnsâf) ser-nâmeli makâlesi ye's ve nevmîdî ile kararmış gözlere bir lem'a-i neşât [sevinç parıltıları] ve meserret,

[1242] Bu risalenin yayın yeri ve yayın yılı gözükmemektedir. Memduh Paşa'nın Büyükada'da ikamete mecbur edildiği dönemde kaleme alınmaya başlanmış ve 1 Kanun-ı Evvel 1324 tarihinde tamamlanmıştır. bk. Mehmed Memduh [Paşa], *Serâ'ir-i Siyâsiye ve Tahavvülât-ı Esâsiye*, (y.y.)-(t.y.), s. 3-22.

> sönmüş olan hayâta bir efrûzî-i ‘adâlet [adalet şulesi/parıltısı] serpildi. Ve buna cevâb olmak üzere ‘sokakların tathîri maksadıyla hayırsız adaya gönderilen köpeklere bile yiyecek vermek için me’mûr-ı mahsûs ta‘yîn edilirken az çok müfîd olması lâzım gelen münevver adamların, muharrirlerin kalemlerini mahkûm ederek ellerini ve ağızlarını bağladıkdan sonra onları yabancı memleketlerde sefîl ve bî-çâre bırakmak ‘adâlet ve ihsânla bilmem ne derece kâbil-i te’lîfdir?’ yollu felâket arkadaşım tarafından yazılan bir mektûbcuğu esâs ittihâz etmek sûretiyle (Şükrü Kamil) Bey tarafından ‘meşrûtiyet-i idârenin yevm-i te’essüsü’ ser-nâmeli makâlesi ile (Lütfi Fikri) Bey’in bu bâbdaki ba‘zı ümîd-bahş yazıları görüldü ve anlaşıldı ki; bu memleketde, bu hazîn vatanımızda sâhib-i nasfet [insaf sahibi] inşalar da varmış. Bugün emîn olmalıdır ki; cihânda en doğru ve en şâşmaz bir şey varsa o da (tekâfül-i ictimâ‘î) [sosyal dayanışma] esâsıdır. Çünkü; menfâsı olan (Kastamonu)’ya gitmekde olan Şehbenderzâde Filibeli (Ahmed Hilmi) Bey; biz gazeteciler nefy ve teb‘îd olunur, memleketden çıkarılırken lâl ve ebkem bir hâlde duracağına, kendi meslekdâşlarını, rüfekâ-yı mesleklerini müdâfa‘a etseydi ihtimâl; bugün bu hâle giriftâr olmazdı? Zîrâ; herkesçe ve bâ-husûs bütün ‘âlem-i insaniyetçe kabûl edilmiş bir nazariye vardır ki; o da ‘herkes bir kişi için, bi’l-‘akis, bir kişi de herkes içindir.’ Binâen-‘aleyh ben senin için bağırmazsam, sana olan gadre, zulme sükût edersem elbet ve elbet bir gün olur ben de o vartaya düçâr olurum. Bu bir kânûn-ı tabî‘îdir. Bunun hâricine kimse çıkamaz. İşte bunun için vatandâşlarıma tavsiye ederim ki (tekâfül-i ictimâ‘î)yi unutmasınlar ve onu kendilerine en büyük bir düstûr-ı hareket ittihâz eylesinler. (Ankara-Menfâ) İsmail Faik”.[1243]

Muharrir menfîler, sınırlı da olsa matbuat âleminde yer almaktadırlar; ancak menfîlerin gazetelerde çıkan makaleleri de yerel ve merkezî idarecilerin takibindedir. Herhangi bir olumsuz yazı [muzır] neşri tekrar bir cezaya müstahak olmayı da beraberinde getirebilmektedir; *Şehrah* ve *Hikmet* gazeteleri muharrirlerinden olan ve Mahmut Şevket Paşa’nın katli akabinde Sinop’a nefyedilen Abdülhay Fani Bey, Sinop’ta çıkan *Doğru Sada* gazetesindeki bir makalesi, “muzır” neşriyatı sebebiyle Ankara Divân-ı Harbi’ne sevk edildi. Divân-ı Harb-i Örfî, muhakeme neticesinde, *Doğru Sada*’daki “muzır neşriyatı” sebebiyle Abdulhay Fani Bey’i bir sene hapse mahkûm etti. Abdulhay Fani Bey, cezasını çektikten sonra tahliye edildi ve akabinde yardıma muhtaç olduğunu belirterek yevmiye talebinde bulundu. Fakat bu talep, muhtemelen Sinop’a sürgünü sonrasındaki “muzır” faaliyetlerine devam etmesi yüzünden “çalışarak te’mîn-i ma‘îşet eylemesi” gerektiği gerekçesiyle Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından uygun görülmedi.[1244] Menfî muharrirlere bir diğer örnek de Hasan Remzi Efendi’dir. Hasan Remzi Efendi, Konya valisinin müsaadesiyle vilayetteki gazete ve mecmualarda yazılar yazmaya başladı; fakat kalemi ile muhalif neşriyata devam ettiğinden matbuattaki faaliyetleri engellenerek

[1243] İsmail Faik, “Maşrık Gazetesi Sermuharrirliğine”, *Maşrık*, 14 Teşrin-i Evvel 1327 [27 Ekim 1911], Nu: 99, s. 4.
[1244] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 5/4 [19 Teşrin-i Evvel 1332 ve 27 Teşrin-i Evvel 1332 tarihli belgeler].

Konya'dan vilayet dâhilinde Karaman'a sürgün edildi.[1245] Böylelikle Hasan Remzi Bey'in gazeteler vasıtasıyla Konya muhitindeki etkisi ve ilişkiler ağı görece ortadan kaldırılmış oldu. Nitekim bu örneklerden, taşradaki menfîlerin matbuat faaliyetlerinin ciddî bir surette takip edildiği, matbuata yönelik İstanbul'daki takiplerin benzer şekilde taşrada da gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Siyasî menfîler içerisindeki meşhur bazı muharrirler, sınırlı da olsa İstanbul'daki gazete, mecmua ve nevsâllere makaleler yazdılar; örneğin 1330 senesinde yayınlanan *Nevsâl-i Millî*'de Sinop'ta menfî olanların yazılarına da yer verildiği görülmektedir. Bunlardan birisi Türk Ocağı'nın ilk reisi ve Mahmut Şevket Paşa suikasti akabinde muhalif olduğu için sürgüne gönderilen Ahmet Ferit Bey'dir. Nevsâl-i Millî'de Ferit Bey'in "Türk Ocağı" adlı bir makalesine yer verildi.[1246] *Nevsâl*'de, yazı öncesi Ahmet Ferit Bey'in hayatı hakkında da bilgi verildi. Buna göre Ferit Bey, II. Abdülhamid döneminde politika töhmetiyle Taşkışla Divân-ı Harb-i Örfîsine sevk edilmiş ve Divân-ı Harb-i Örfî'nin kararıyla zabitlikten tardedilerek müebbet olarak Trablusgarp'a sürgün ile cezalandırılmıştı. Sonra 1314/1898 senesi Ağustos'unda arkadaşlarıyla birlikte "afv-ı şahâne"ye mazhar olup rütbesi iade edilerek Trablusgarp Fırkası Erkan-ı Harbiyesi'ne memur olmuştu. Affa mazhar olmasına ve rütbesi iade edilerek bir memuriyete tayin edilmesine rağmen politikadan vazgeçmemiş; İttihâd ve Terakki Cemiyeti azalığı yapmıştı. 1316/1900 senesinde de Trablusgarp'tan firar ederek Paris'e gitmiş, II. Meşrutiyetin İlânı sonrasında İstanbul'a geri dönerek Şura-yı Ümmet'te sermuharrirlik yapmıştı. Hatta İttihâd ve Terakki'nin tensibiyle Kütahya mebusu seçilmişti. Sonrasında ise Linç [Lynch] meselesi dolayısıyla İttihâd ve Terakki ile ayrı düşerek cemiyetten ayrılmıştı. Nevsâl'de bu bilgiler verildikten sonra Ahmet Ferit Bey'in Mahmut Şevket Paşa Hadisesi sonrasında Sinop'a nefyedildiği de belirtilmektedir.[1247]

İfham gazetesi müdürü Mustafa Suphi Bey de Mahmut Şevket Paşa'nın katlinden sonra Sinop'a nefyedilen isimlerdendi.[1248] *Nevsâl*'de yer alan Mustafa Suphi Bey hakkındaki tanıtım yazısına göre tahsilini Hukûk-ı Şâhâne'de ve Paris Ulûm-ı Siyasiye Mektebi'nde yapmıştı. Paris'te mezuniyet için "Memâlik-i Osmâniye'den İ'tibâr-ı Zirâ'î Teşkilâtı'nın Hâl ve İstikbâli"

[1245] İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlü'ş-Şuarâ)*, yay. haz. İbrahim Baştuğ, 1.bs., Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2002, c. IV, s. 1869.
[1246] Ahmet Ferit Bey'in bu makalesi için bk. *Nevsâl-i Millî -1330 birinci sene-*, camii ve mürettibi: T.Z., neşr. Fırat, Âsâr-ı Münîfe Kütübhânesi, Artin Asadoryan ve Mahdûmları Matb., Dersaadet 1330, s. 188-191; Erol Köroğlu, eserinde, *nevsâl*in 1914'te çıktığı varsayılırsa Ahmet Ferit Bey'in yazısının sürgünden önce yazıldığının öngörülebileceğini ifade etmektedir. bk. Köroğlu, *Türk Edebiyatı*, s. 154-155.
[1247] *Nevsâl-i Millî -1330-*, s. 186-188.
[1248] *Nevsâl-i Millî -1330-*, s. 193.

konusunda bir tez çalışması yürütmüş ve tezi Roma Beynelmilel Ziraat Enstitüsü celsesinde okunarak ve mecmuada da neşredilerek büyük takdir toplanmıştı. Avrupa seyahatleri boyunca *Tanin* gazetesinin muhabirliğini yapmıştı; hatta meşrutiyet sonrasında *Tanin, Servet-i Fünun* ve *Hakk* gibi gazetelerin yazı işlerine yardımcı olmuştu. İstanbul'da Ticaret Mekteb-i Âlîsi'nde Malumat-ı Hukûkiye, Darülmuallimin-i Âli ve Mekteb-i Sultanî'de iktisat muallimliklerinde bulunmuştu. 1328 senesinde de Türklerin "millî inkişafına hizmet" gayesiyle bazı mebus, muallim ve muharrirlerin de iştirakiyle Millî Meşrutiyetperver Fırkası'nın teşkili işleriyle uğraşmış, *İfham* gazetesinin müdürlüğünü yapmıştı. *Nevsâl*'de bu bilgiler verildikten sonra Mustafa Suphi Bey'in Mahmut Şevket Paşa'nın katli sonrasında resmî vazifelerinden alınmak suretiyle Sinop'a sürgün edildiği belirtilmektedir. Ardından *Nevsâl-i Millî*'de, Mustafa Suphi'nin "Türklüğün İstikâmetleri" başlıklı bir makalesine yer verilmektedir.[1249]

Menfî iken matbuat âleminde yer alan önemli isimlerden birisi de Refik Halit Bey'dir.[1250] Nitekim *Nevsâl-i Millî*'de Sinop menfîlerinden Refik Halit Bey tanıtılmakta ve yazının sonunda onun hakkında

> "Refik Hâlid Bey gazeteler darbe-i ta'tîle uğrayıb sahne-i matbu'ât kendisine kapandıkça Erenköy'ünde tavşanları, kedi köpekleriyle âsûde ve münzevî bir hayât geçirir ve İstanbul'dan çekilirdi. Bir buçuk seneden beri ise gerek edebî, gerek siyasî hiçbir sûretle 'âlem-i tahrîre iştirâk etmeyerek tekrâr me'mûriyet hayâtına 'avdet eylemiş ve müte'âkiben Sinob'a i'zâm edilmişdir"

denilmektedir.[1251] Refik Halit Bey tanıtıldıktan sonra onun "İneğe, Öküze ve Buzağı'ya Dâ'ir" başlıklı bir hikâyesine yer verilmektedir.[1252] Yine Refik Halit Bey, Sinop'ta menfî iken *Aydede*

[1249] Mustafa Suphi'nin bu makalesi için bk. *Nevsâl-i Millî -1330-*, s. 194-210.

[1250] Refik Halit Bey, sürgünde nasılsa yayınlanmayacağını düşündüğü için eline kalem almadığını belirtmekte *Nevsâl-i Millî*'deki yazısının çıkışıyla ilgili şöyle demektedir: "Ben sürgünde bulunmam dolayısiyle elime kalem almıyordum. Neşredilmeyecek olduktan sonra ne diye yazacaktım? Tembelliğe alışmıştım. Ancak bir defa *Nevsâl-i Millî* isimli bir eser için yazı istemişlerdi; oraya 'İneğe, Buzağıya Dair' başlıklı bir makale ve fotoğrafımı göndermiştim; nasılsa neşredilmişti. Hepsi bu kadar… Nevsâl-i Millî çok rağbet görmüş, verdiği biyografiler edebiyat kitaplarına kaynaklık etmiştir." bk. Karay, *Bir Ömür Boyunca*, s. 66.

[1251] *Nevsâl-i Millî -1330-*, s. 109-110; Refik Halit Bey, menfâ hayatının ilk aylarında Şehzade Abdülmecit Efendi'nin ricası üzerine bir af dilekçesi yazmış ve şehzadeye de göndermişti. Şehzade Abdülmecit, Sait Halim Paşa'ya bir mektup göndermiş ve Refik Halit Bey'in "asrın yetiştirdiği nevâdir-i zekâ ve irfândan" olduğunu belirterek affa mazhariyetini talep etmiştir. Ayrıca Refik Halit Bey'in dilekçesini de kendi mektubuna ilave ederek Sait Halim Paşa'ya vermiştir. Fakat sonuç değişmemiş, Refik Halit Bey'in affı mümkün olmamıştır. Yine Refik Halit Bey, Sabih Şevket'ten işittiğini belirterek İstanbul Muhafızı Cemal Bey'in, kendisinin Şehzade Abdülmecit'ten yardım istemesine kızdığını ve Cemal Bey'in "doğrudan doğruya bana başvuracağına o adamlardan medet ummuş!" dediğini iddia etmektedir. bk. Karay, *Bir Ömür Boyunca*, s. 39-40.

[1252] Refik Halit Bey'in bu makalesi için bk. *Nevsâl-i Millî -1330-*, s. 111-114.

mahlasıyla ve Ali Kemal Bey'in tavassutuyla *Peyam* gazetesinde iki makale yayınladı[1253]; menfâsı Sinop, Çorum, Ankara[1254] ve en sonunda Bilecik'e tahvil edildikten sonra, burada menfî iken İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin desteğiyle, 12 Temmuz 1917'den itibaren çıkmaya başlayan *Yeni Mecmua*'da Ziya Gökalp'in desteğiyle yazılar yazmaya başladı.[1255] Tabii onun bu dergide yazılarının çıkması kolay olmadı; Talât Paşa, Refik Halit Bey'den hicivleri dolayısıyla hoşnut değildi; çünkü Refik Halit Bey, Talât Bey'i bir toplantıya frak giyerek gitmesi dolayısıyla eleştirmişti. Bu hadisenin de etkisiyle Refik Halit hakkında Talât Bey'de olumsuz bir kanaat hâsıl olmuştu; hatta hadiseden birkaç yıl sonra Refik Halit Bey'in kaleme aldığı "Boz Eşek", "Küs Ömer" adlı iki hikâye, Talât Paşa'nın çok beğenmesine rağmen muvafakati olmadığı için Refik Halit imzasıyla yayınlanamamış; fakat yine Paşa'nın tasdikiyle ancak ismine sansür uygulanarak R. H. imzasıyla *Türk Yurdu* mecmuasında yerini alabilmişti.[1256] Refik Halit Bey'in yazıları *Türk Yurdu*'nda çıkınca dönemin önemli iki ismi Ömer Seyfettin ve Ziya Gökalp Beylerin dikkatini celp etti ve onun hakkında, 'Türkçe'yi en iyi kullanan isimlerden birisi' değerlendirmesini yaptılar; *Yeni Mecmua*'da yazmasını istediler.[1257] Bu arada Refik Halit Bey, Sadaret'e yazdığı bir dilekçe ile zevcesinin mühim bir ameliyata gireceğini ve yanında bulunması icap ettiğini belirterek beş-on gün müddetle kendisine İstanbul'a giriş izni verilmesini talep etti. Talep üzerine Dâhiliye Nazırı Vekili Cemal Paşa tarafından tahkikat yaptırıldı; polis müdüriyetinin tahkikatında, Refik Halit Bey'in "ahvâl-i mâziye ve meşhûresi i'tibâriyle hiçbir vechile şâyân-ı i'timâd" olmadığı, Sinop ve Bilecik'te muhalefetin en hararetlileriyle temasta olduğu belirtildi. Polis Müdiriyeti'nin bu raporunun yanında dilekçesinde belirttiği zevcesiyle alakalı durumunun doğruluğu tebeyyün etti. Netice itibariyle Başkumandan Vekili Enver Paşa'dan Refik Halit Bey'in İstanbul'a girişine müsaade olunması talebinde bulunuldu ve Paşa'nın tasdikiyle Refik

[1253] Karay, *Bir Ömür Boyunca*, s. 66-67; Köroğlu, *Türk Edebiyatı*, s. 396.

[1254] Refik Halit Bey, Ankara'da menfî iken vali Reşit Bey'den ilgi görmüştür. Refik Halit'in beyanına göre Ankara valisi, vilayet dâhilindeki sürgünlere iyi muamelede bulunmuştur. bk. Karay, *Bir Ömür Boyunca*, s. 125-126; Yine Refik Halit Bey, Sinop'ta menfî iken, Sinop menfîlerinden Doktor Celal Paşa'nın kızı Nâzime Hanım ile nikalanır; fakat Celal Paşa kızının taşrada yerleşmesine razı olmaz. Bu yüzdendir ki düğün Refik Halit Bey'in Ankara'daki menfîlik döneminde gerçekleşmiştir. 1916 yılında Nâzime Hanım İstanbul'dan kaçarak Ankara'ya gelmiş ve düğün bu şehirde yapılmıştır. bk. Birinci, *Tarihin Alacakaranlığında*, s. 414.

[1255] Köroğlu, *Türk Edebiyatı*, s. 220-222.

[1256] Karay, *Bir Ömür Boyunca*, s. 67; Köroğlu, *Türk Edebiyatı*, s. 395-396; Bu iki hikâye için bk. R. H., "Küs Ömer", *Türk Yurdu*, 1 Kanun-ı Sani 1334 [1 Ocak 1918], Y. 7, C. 14, Umumî Sayı: 151, s. 28-34; R. H., "Boş Eşek", *Türk Yurdu*, 16 Kanun-ı Sani 1334 [16 Ocak 1918], Y. 7, C. 14, Umumî Sayı: 152, s. 61-65.

[1257] Köroğlu, *Türk Edebiyatı*, s. 221-222, 395-397; Yahya Kemal de Refik Halit Bey'in siyasî hicviyede varlık gösterdiğini, muhalifleri peşinde koşturduğunu, İttihâdçıları ise yazıları ile ürküttüğünü ifade etmektedir. bk. Yahya Kemal, *Portreler*, s. 45-46.

Halit Bey'in İstanbul'a avdetine izin verildi.[1258] Ziya Gökalp, karısının ameliyatı sebebiyle verilen on beş günlük izin ile İstanbul'a gelen Refik Halit Bey'i bundan sonraki süreçte gözetip kollayarak O'nun tekrar menfâsı Bilecik'e geri gönderilmesini önlemeye çalıştı; hatta bunun için Cemal Paşa ile görüşme gerçekleştirdi ve neticede Paşa'nın "*olur*"u ve muhalif tavrından vazgeçmesi şartıyla İstanbul'da kalmasına izin verildi.[1259] Refik Halit, *Yeni Mecmua*'da, daha sonra *Memleket Hikâyeleri*'ne dâhil edeceği "Sarı Bal" adlı küçük hikâyesini kendi adıyla yayınladı.[1260] Ziya Gökalp, *Yeni Mecmua*'da muhalif olsun olmasın nitelikli yazılar yazan isimlere yer vermeye özen gösterdi; örneğin Cemiyet'in amansız muhaliflerinden Ali Kemal Bey'e mecmuada yazması teklif edildi; fakat Ali Kemal Bey bu teklifi reddetti.[1261]

Sürgünlerin menfâlara gönderilmeleri, onlardaki muhalif düşünceleri yok etmediği gibi siyasî fırkacılık ve saire ile alakası olmayanları da fırkacı ve siyasetçi yaptığı oldu. Yani menfâ çoğu kez hedeflenen ıslah-ı nefsi sağla(ya)madı; menfîlerin kendilerini sürgüne gönderen İttihâdçılara öfkelerini daha da artırdı. Refik Halit Bey bu hususu hatıralarında İttihâdçıları eleştirerek ve yeni dönemdekilere de öğüt vererek şöyle dile getirmektedir:

> "Sakın İttihatçılar gibi siz de menfayı zararsız ve idarî bir ceza addetmeyiniz. Ben, ne şöhret, ne makam hırsı ile fırkacı oldum. Beni Hürriyet ve İtilâfa sokan Damad Ferid değildir; aleyhimde bilâ sual ve cevap sürgün kararını verdiği için Talat Paşadır. Cemal Paşadır!"[1262]

Menfînin menfâdaki faaliyetleri iktidar tarafından yerel idareciler aracılığıyla sürekli takip edilir, menfîlerin kontrol altında tutulmasına çalışılırdı. Bahsedildiği üzere iktidarın siyasî menfîlerden beklediği onların siyasî faaliyetler içerisinde olmamaları, "muzır fikirlerini" taşrada yaymamaları, ıslah-ı nefs etmeleri ve herhangi bir olaya karışmadan menfâ hayatını

[1258] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 9/27 [20 Kanun-ı sani 1334, 23 Kanun-ı Sani 1334, 26 Kanun-ı Sani 1334 ve 31 Kanun-ı Sani 1334 tarihli belgeler]; Refik Halit, *Üç Nesil-Üç Hayat* adlı eserinde, Talât Paşa Brest Litovsk görüşmelerine gittiği sırada Dâhiliye Nezareti'ne vekalet eden Cemal Paşa'nın yardımıyla İstanbul'a avdetine izin verildiğini belirtmektedir. bk. Refik Halid [Karay], *Üç Nesil-Üç Hayat*, Semih Lütfi K.evi, İstanbul (t.y.), s. 149-150.

[1259] Köroğlu, *Türk Edebiyatı*, s. 221-222, 395-397; Refik Halid, *Üç Nesil-Üç Hayat*, s. 151; Hatta Refik Halit Bey, izni bitince yine tevkif edilmiş fakat Ziya Gökalp ve Cemal Paşa'nın tavassutuyla serbest bırakılmıştır. bk. Karay, *Bir Ömür Boyunca*, s. 59-64; Yusuf Ziya Ortaç da *Bizim Yokuş* adlı eserinde İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul'dan sürdüğü Refik Halit'in İstanbul'a gelişine İttihâd Terakki'nin Merkez-i Umûmî azası Ziya Gökalp'in aracılık ettiğini belirtmektedir. bk. Ortaç, *Bizim Yokuş*, s. 83.

[1260] Köroğlu, *Türk Edebiyatı*, s. 396-397; Refik Halit Bey, İstanbul'un İç Yüzü (1919) adlı bir de roman yazacaktır. Bu roman, devrine göre politik tavırlar sergilendiğinin bir göstergesidir. Nitekim romanın başlarında İttihâdçılara yönelik temkinli bir dil kullanıldığı, Mondros Mütarekesi sonrası Enver, Talât ve Cemal Paşaların yurtdışına çıkmasıyla romanın devamında İttihâdçıların sert tenkit edildiği görülmektedir. Bu hususta değerlendirmeler için bk. *Aynı Eser*, s. 408-411.

[1261] Köroğlu, *Türk Edebiyatı*, s. 221-222.

[1262] Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 38.

sürdürmeleriydi. Bu çerçeve dâhilinde menfâ hayatını sürdüren menfînin affa nail olması mümkündü. Zira ıslah-ı nefs etmiş, siyasî faaliyetlerden uzak durmuş bir menfî, iktidar nezdinde makbul menfî konumuna geçebilmekteydi. İktidar, valilik ve mutasarrıflıkları sürekli teyakkuzda tutarak yerel unsurlar aracılığıyla menfîleri takip-kontrol etmeye çalıştı; menfîlerin gönderdiği mektuplar, kimlerle görüştükleri, hangi hadiselere karıştıkları, kısacası bütün faaliyetleri iktidarın ciddiyetle üzerinde durduğu konulardı. Nitekim bu çerçevede hazırlanan raporlar taşradan merkeze peyderpey irsal edildi.

Menfîlerin takip ve kontrolü çerçevesinde önemli bir husus, menfîler hakkındaki bütün bilgilerin nüfus defterlerinde kaydedilmesiydi. İstanbul Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda, mahallin huzur ve sükûnunu bozacak hareketleri sebebiyle memleket haricine sürgün edilenler ile bazı sebeplerden bazı mahallere sevk edilen şahısların sürgün sebeplerinin bağlı oldukları nüfus defterlerine yazılarak işaret edilmesi gerektiği belirtildi; hudut haricine çıkarılanların nüfus tezkirelerinin alınması işlemi hakkında ise "İstanbul Muhafızlığı'ndan 1 Eylül 1329 [14 Eylül 1913] târihiyle iş'âr edildi"ği vurgulandı. Sükûn ve asayişi ihlal edeceği şüphesiyle Sinop'a sürgün edilen Mehmet Kemalettin ve Ömer Şevket Efendilerin, nüfus defterlerine sürgün sebeplerinin işaret edilerek kaydedilmelerinin uygun olacağını belirterek görüş talebinde bulundu. Bunun yanında bir mahalden başka bir mahalle menfâsı tebdil edilen şahısların durumlarının da nüfus defterlerine kaydedilmesi gerektiği vurgulandı. Ecnebî devlet tabiiyetine geçenlerin de nüfus kayıtlarının düşürülmesi ve nüfus tezkirelerinin alınmasının uygun olacağı belirtildi. İstanbul Valiliği'nin bu talepleri Dâhiliye Nezareti tarafından değerlendirilerek vilayete bir cevap yazıldı. Nezareti cevabı; nüfus defterlerine sürgün sebebinin yazılmasında bir mahzur olmadığı fakat nüfus tezkirelerinin geri alınması hususunun zabıtaya ait bir muamele olduğu yönündeydi.[1263]

Menfîlerin takip ve kontrolü hususunda öncelikle kimlerle haberleştiklerinin tespiti için gönderdikleri mektupların sıkı takibine çalışıldı. Örneğin Arnavutluk'ta bir ihtilal çıkarma girişimi münasebetiyle Akka'ya kalebent olarak gönderilen Yakovalı Rıza Bey tarafından, Akka'dan, Rodos'ta ikamete memur olan Mizancı Murat Bey'e bir mektup yazıldı. Rıza Bey'in mektubunun farkına varılması üzerine Dâhiliye Mektubî Kalemi durumu Sadarete bildirdi; mektupların fesat içeriklere sahip olabilme ihtimalinin göz önünde bulundurulmasını isteyerek bundan sonraki süreçte Rıza Bey ya da diğer menfîler tarafından gönderilecek olan mektupların

[1263] *BOA.*, Dâhiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Tahrirat Kalemi Belgeleri (*DH. SN. THR.*), 46/19 [30 Eylül 1329 ve 5 Teşrin-i Evvel 1329 tarihli belgeler].

açık olarak verilmesinin ve bir memur tarafından okunduktan sonra sakıncasız görülürse gönderilmesinin uygun olacağı yönündeki Beşinci Ordu-yı Hümayun Müşiriyeti'nin görüşünü bildirdi. Beşinci Ordu Müşiriyeti'nin bu isteğinin maksadı, mektup içeriklerinden haberdar olmak ve taşra memurlarının, menfîler tarafından gönderilecek mektuplara daha hassas davranmalarını sağlamaktı. Zaten belgedeki bilgi çerçevesinde bakıldığında Mizancı Murat Bey'e gönderilen bu mektubun yeniden değerlendirildiği ve "mûcib-i mes'ûliyet bir şey görüleme"diği anlaşılmaktadır. Ayrıca Mektubî Kalemi, "ma'mâ-fîh mahkûmen mahbûs olanların evrâkı mu'ayene ve 'ında'l-hâce [gerektiği zaman] mahkemece tedkîk olunabilirse de birkaç yüz nefere resîde [ulaşmış] olan menfîlerin mücâzâtını feth ü güşâd etmek i'tirâzâtı dâ'î [sebep] olacağına nazaran iktizâsının emr ve inbâ buyurulması" talebinde bulundu.[1264]

Menfîlerin mektuplarının dikkatle takip edilmesi hususunda Enis Avni [Aka Gündüz] Bey'in mektupları misal verilebilir. Dâhiliye Nezareti'nden Konya Vilayeti'ne çekilen şifre telgrafta Enis Avni Bey'in hükûmet memurlarını tahkir ve tezyif ettiği belirtilmektedir. Enis Avni Bey'in yazışmalarının dikkatle takip edilmesi, bu tür "muzır" muhaberesine izin verilmemesi hatta yazacağı mektupların da kaza kaymakamlığı tarafından Konya Vilayeti'ne gönderilmesi talep edilmektedir. Enis Avni Bey'i konu eden ve Konya Vilayeti'ne çekilen şifre telgraf ise şöyledir:

> "Konya Vilâyeti'ne
> Oraya gönderilen Enis Avni Efendi buradaki ehibbâsına ve 'â'ilesine gönderdiği açık kartpostal ve kapalı mektûblarıyla ism tahsîs etmeksizin hükûmet me'mûrlarını tahkîr ve tezyîf ediyor. Kendisini uzak ve kenâr bir kazâya gönderiniz ve kazâ kâ'imâkâmı bu kabîl muharrerâtın [mektupların] irsâline meydân bırakmasın ve ma'mâ-fîh [bununla birlikte] yazacağı münâsebetsiz evrâkı size göndersin. 6 Kânûn-ı Sânî 1330, Nâzır"[1265]

Menfîlerin takip ve kontrolü açısından önemli bir husus da menfîlerin birbirleri ile muhabereleri ve münasebet kurmaları meselesidir; zira iktidar, muhalif telakki edilerek taşraya

[1264] *BOA., DH. MKT*., 2888/82 [18 Temmuz 1325 tarihli belge].
[1265] *BOA., DH. ŞFR*., 49/74 [6 Kanun-ı Sani 1330 tarihli belge]; Enis Avni Bey'in, muhtemelen Konya'daki faaliyetleri mahzurlu görüldüğü içindir ki daha sonra menfâsı Bilecik olarak tebdil edilmiştir. Konya Vilayeti'nden 18 Kanun-ı Sani 1331 tarihinde tren ile Hüdavendigar Vilayeti'ne gönderilmiş, durum telgraf ile Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir. bk. *BOA., DH. ŞFR*., 507/75 [18 Kanun-ı Sani 1331 tarihli belge]; Menfâsı Bilecik'e tebdil edilince Dâhiliye Nezareti'nden nazır Talât Bey imzalı bir telgraf ile Bilecik'e gönderilen Enis Avni Bey'in muharrirlik yapan Aka Gündüz olup olmadığı Konya Vilayeti'nden sorulmuştur. bk. *BOA., DH. ŞFR*., 60/220 [21 Kanun-ı Sani 1331 tarihli belge]; Konya Vilayeti Dâhiliye Nezareti'ne üç gün sonra, 24 Kanun-ı Sani 1331 tarihinde cevaben çektiği telgrafta Gemlik'e gönderilen Enis Avni adlı şahsın Aka Gündüz müstear ismiyle muharrirlik yapan kişi olduğunu belirtmiştir. bk. *BOA., DH. ŞFR*., 508/27 [24 Kanun-ı Sani 1331 tarihli belge].

sevk edilen menfîlerin birbirleriyle irtibatlarını sakıncalı görmektedir. Bu yüzdendirki onların birbirleriyle iritibatlarının taşrada muhalif hareketlere zemin oluşturabileceği ya da var olan muhalif cereyanları daha da güçlendireceği yönünde iktidarın endişe duyduğu söylenebilir. İktidarın menfîlerin birbirleriyle irtibatını önlemeye yönelik talebi daha ziyade vilayet dâhilinde dağınık bir şekilde ikamet ettirilmiş menfîlere yöneliktir. Zira Sinop örneğinde olduğu gibi toplu halde bir noktaya gerçekleştirilen sürgünlerin birbirleriyle irtibatlarını engelle(yebil)mek mümkün değildir; buna rağmen iktidar, bütün menfîlerin muhabere ve münasebetlerini son raddede takip ve kontrol arzusundadır. Örneğin Ankara Valisi, Arnavutluk isyan harekâtıyla alakalı görüldükleri için vilayete sürgün edilen Kaymakam Hayrettin, Mülazım-ı Evvel Hasan Tahsin, Doktor Yüzbaşı Abdullah, Selanikli Hüseyin ve Kavalalı Şükrü Beylerin birbirleriyle irtibatta bulunmalarının sakıncalı olacağı belirterek menfîlerin burada katiyen birbirleriyle muhaberelerine meydan verilmemesi ve firarlarına da mani olunması gerektiği yönünde mutasarrıflıklara kesin talimat verdi.[1266] Merkez de taşradaki menfîlerin durumu hakkında vilayet ve mutasarrıflıkları yer yer bu hususta uyardı. Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Hüdavendigar Vilayeti'ne çekilen bir telgrafta, menfâsı Sinop'tan Bilecik'e tahvil edilen Kütahya sâbık mebusu Ahmet Ferit Bey'in vürudundan sonra onun hakkında gizli kayıtlar tutulması ve dikkatli bir şekilde takip edilmesi talep edildi.[1267] Yine Dâhiliye Nezareti, 31 Mart 1333 [31 Mart 1917] tarihli bir telgrafla Ankara Vilayeti'nden, Satvet Lütfi Bey'in Bilecik'teki menfîlerle temas kurmasının önüne geçilmesini ve on beş gün içerisinde Lütfi Bey'in Bursa'ya gönderilmesini talep etti.[1268]

Menfîlerin kimlerle muhabere ettiklerinin yanında idarecilerin izni olmaksızın başka yerlere gidip gelmeleri de merkezin takibinde oldu; Konya'da sürgün olan Enis Avni Bey [Aka Gündüz], ara sıra başka mahallere gitmiş olacak ki Dâhiliye Nezareti bu hususa dönük bir bilgi elde edince Konya Vilayeti'ne bir telgraf çekerek, Enis Avni Bey'in nezaretten bir emir veya mezuniyet alınmaksızın başka bir mahalle gitmesine müsaade edilmemesi talimatını verdi.[1269]

Menfîlerin takip ve kontrolleri bağlamında devlet, bazı zamanlarda vilayet ve mutasarrıflıklara telgraflar çekmek ve yazılar yazmak suretiyle malumat elde etmek yoluna başvururdu; bazen vilayet ya da mutasarrıflıklarda menfî olup olmadığını sorgulardı. Örneğin Dâhiliye Nezareti tarafından bizzat Talât Bey'in imzasıyla Erzurum, Adana, Ankara, Aydın,

[1266] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 4/28 [24 Ağustos 1332 tarihli belge].
[1267] *BOA., DH. ŞFR*., 54A/121 [13 Temmuz 1331 tarihli belge].
[1268] *BOA., DH. ŞFR*., 74/314 [31 Mart 1333 tarihli belge].
[1269] *BOA., DH. ŞFR*., 48/296 [24 Kanun-ı Evvel 1330 tarihli belge]; Enis Avni Bey [Aka Gündüz] hakkında ayrıca bk. Acehan, *Sürgün Kalemler*, s. 91-96.

Bitlis, Basra, Bağdat, Beyrut, Hicaz, Halep, Hüdavendigar, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamüretülaziz, Musul, Yemen ve Van vilayetlerine Urfa, İzmit, Bolu, Canik, Çatalca, Zor, Karesi, Kudüs-ü Şerif ve Kala-i Sultaniye mutasarrıflıklarına ve Medine-i Münevvere Muhafızlığı'na 15 Teşrin-i evvel 1330 [28 Ekim 1914] tarihinde bu kapsamda bir telgraf çekildi. Telgrafta, vilayet ve mutasarrıflıklara siyaseten ve idareten nefyedilmiş olan kimselerden affolunarak tahliye edilenler ile bu tarih itibariyle halen oradan menfî bulunanların isimlerini ve sürgün sebeplerini belirtir defterlerin tanzim edilerek vilayet ve mutasarrıflıklar tarafından nezarete gönderilmesi talep edildi.[1270] Dâhiliye Nezareti'nin bu talebi üzerine vali ve mutasarrıflar tarafından gerekli çalışmalar yapılıp defterler tanzim edilerek nezarete gönderildi. Bu kapsamda Hüdâvendigar Vilayeti, siyaseten ve idareten Bursa'ya sürgün edilenlerden tahliye edilenlerle 29 Teşrin-i Evvel 1330 [11 Kasım 1914] tarihi itibariyle mevcut bulunanların isimlerini gösterir polis müdüriyetinden tanzim edilen bir defteri Dâhiliye Nezareti'ne gönderdi.[1271] Hüdâvendigar Vilayeti'nden 16 Teşrin-i Sani 1330 [29 Kasım 1914] tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir diğer yazıda da İzmit Divân-ı Harb-i Örfîsi tarafından Bilecik'e sürgün olunan Ahmet Efendi ve mevcut hükûmet aleyhinde telkinlerde bulunan Konya sâbık mebusu Zeynelabidin Efendi'den başka Bilecik'te siyasî sürgün olmadığı bildirildi. Ayrıca Kütahya'dan cevap alınamadığı orada da sürgün yok ise Hüdavendigar Vilayeti'nde bu iki kişiden başka siyasî sürgün olmadığı belirtildi.[1272] Çanakkale Mutasarrıflığı da mutasarrıflık dâhilinde sürgün şahıs bulunmadığını Dâhiliye Nezareti'ne bildirdi.[1273] Konya Vilayeti de 28 Teşrin-i Evvel 1330 [10 Kasım 1914] tarihi itibariyle Konya'ya sürgün edilmiş olanlardan af ile tahliye olanlar ve halen Konya'da menfî bulunanların isimleri, sürgün tarihleri ve sebepleri ile menfî affedilmişse af tarihi ve açıklamaların yer aldığı bir defter tanzim ederek nezarete gönderdi.[1274] Aynı hususta Kastamonu Vilayeti tarafından da bir defter tanzim edildi; *Alemdar* gazetesi müdürü Kadri Bey, İsmail Hakkı Paşa ve Arap Abdullah Paşa gibi isimlerin içerisinde

[1270] *BOA., DH. ŞFR*., 46/91 [15 Teşrin-i Evvel 1330 tarihli belge]; Dâhiliye Nezareti, öncesinde de vilayet ve mutasarrıflıklardan menfî olup olmadığını sormuştu. Örneğin 1912 senesine ait Dâhiliye Nezareti'ne çekilen bir telgrafta, Trabzon "Of'da ikâmet eden Hoca Resûl Efendi'den ma'âdâ vilâyetde menfî olmadığı muhâsebe ve polisden ifâde olunmuşdur." denilmektedir. bk. *BOA.*, *DH. SYS*., 41/2-2 [15 Nisan 1328 tarihli belge].
[1271] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 1/21 [29 Teşrin-i Evvel 1330 tarihli belge]; Çatalca Mutasarrıflığı da menfî olmadığını bildimişti. bk. *BOA., DH. ŞFR*., 445/103 [16 Teşrin-i Evvel 1330 tarihli belge].
[1272] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 2/4 [16 Teşrin-i Sani 1330 tarihli belge].
[1273] *BOA., DH. ŞFR*., 445/110 [16 Teşrin-i Sani 1330 tarihli belge].
[1274] *BOA., DH. EUM. 5. ŞB*., 3/20 [28 Teşrin-i Evvel 1330 tarihli belge].

bulunduğu 151 kişiden mürekkep sürgün listesi hazırlandı. Siyasî ve adi suçluların birlikte yer aldığı listede siyasî saiklerle sürgün edilenler çoğunluğu teşkil etmektedir.[1275]

Sürgünlerin takibi hususunda Dâhiliye Nazırı Talât Bey imzasıyla 10 Mayıs 1332 [23 Mayıs 1916] tarihinde yukarıdaki örneğe benzer bir telgraf daha çekildi. Bu telgraf ile Aydın, Mamüretülaziz, Hüdavendigar, Ankara, Konya, Sivas, Kastamonu, Suriye, Halep, Diyarbakır, Adana vilayetleriyle Teke, Menteşe, Karesi, Kayseri, Zor, Kudüs-i Şerif, Canik, Eskişehir, Kütahya, Bolu, Niğde ve İzmit mutasarrıflıklarından menfîlerin isim ve pederinin ismi, sıfatı, yevmiye veriliyor ise miktarı ve ne taraftan nefyedildiğini belirtir bir cetvel hazırlanması talep edildi.[1276] Nitekim Kastamonu Vilayeti, vilayet dâhilindeki menfîlere yönelik isim, sürgün sebebi, afları vs. gibi bilgileri içeren listeler hazırlayarak Dâhiliye Nezareti gönderdi.[1277]

Menfîler hakkında Dâhiliye Nezareti'nin vilayet ve mutasarrıflıklara belli aralıklarla gönderdiği bu telgraflar menfîlerin düzenli olarak takip edildiklerinin de bir göstergesidir.[1278] Nitekim menfîlerin takibi çerçevesindeki bu sorgulamalar, Ekim 1918'e değin aralıklarla devam etti; Dâhiliye Nezareti 24 Teşrin-i Evvel 1333 [24 Ekim 1917] tarihinde Canik Mutasarrıflığı'nda menfî olup olmadığının bildirilmesi talebinde bulundu. Canik Mutasarrıflığı da livadaki menfîler hakkındaki suale, 11 Teşrin-i Sani 1333 [11 Kasım 1917] tarihinde, "Bu livâ dâhilinde dördü Samsun'da biri de Bafra'da mukîm olmak üzere beş siyâsî menfî vardır." diyerek cevap verdi.[1279]

[1275] *BOA., DH. EUM. MTK*., 51/19 [23 Zilkade 1332 tarihli belge].

[1276] *BOA., DH. ŞFR*., 64/113 [10 Mayıs 1332 tarihli belge]; Bu taleplere benzer talepler çokça gerçekleşmiş ve vilayet ve mutasarrıflıklar Dâhiliye Nezareti'ni bu hususta bilgilendirmişlerdir. Örneğin 11 Haziran 1332 [24 Haziran 1916] tarihinde Adana valisi Dâhiliye Nezareti'ne, vilayet dâhilindeki on altı menfînin isim, sürgün sebebi ve sürgün tarihlerini içeren bir liste göndermiştir. bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 4/6 [11 Haziran 1332 tarihli belge]. İzmir dâhilindeki menfîler hakkında da bir liste hazırlanmış ve 4 Haziran 1332 [17 Haziran 1916] tarihi itibariyle otuz dokuz menfînin İzmir'de ikamet ettiği belirtilmiştir. bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 4/8 [4 Haziran 1332 tarihli belge]. Yine Sivas Vilayeti'nde de 13 Ağustos 1916 tarihi itibariyle 436 menfînin bulunduğu bildirilmiştir. bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 4/42A [31 Temmuz 1332 tarihli belge].

[1277] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 10/35 [22 Mayıs 1332 ve 2 Eylül 1332 tarihli belgeler]; Yine 1325-1329 yılları arasında muhtelif yerlere sürgün edilenlere ait Yakup Efendi bin Hasan, Faik Efendi bin Mehmet Ali, İsmail Faik ve Ferik Kenan Efendilerin de dâhil olduğu elli kişilik bir liste de hazırlanmıştır. bk. *BOA., DH. EUM. MTK*., 56/7 [23 Teşrin-i Evvel 1330 tarihli belge].

[1278] Yine yukarıdaki bilgilere ilaveten sürgünlerin kendileri ve aileleri hakkında malumat veren pusulalar meydana getirilmiştir. Örneğin Mustafa Bey ve ailesi hakkındaki pusulan için bk. *BOA., DH. EUM. MH*., 84/91 [11 Mayıs 1330 tarihli belge]; Halil Edip Bey hakkındaki pusula için bk. *BOA., DH. EUM. MH*., 84/84 [15 Mayıs 1330 tarihli belge]; Şeyh Bahaeddin Efendi ve ailesi hakkında pusula için bk. *BOA., DH. EUM. MH*., 84/106 [18 Mayıs 1330 tarihli belge].

[1279] Samsunda mukîm siyasî menfîler, 13 Nisan 1333 tarihi itibariyle menfâsı tebdil edilerek Samsun'a gönderilen Üsküdarlı İhsan Efendi, Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'nin 17 Mayıs 1329 tarihli tahriratıyla Samsun'a gönderilen Dellal Hasan Efendi, Hükûmet-i Askeriye'nin tensibi üzerine Polis Müdüriyeti'nin 29 Nisan 1333 tarihli tahriratıyla gönderilen Hacı Cemil Efendi, Hükûmet-i Askeriye tarafından gösterilen lüzûm üzerine Polis Müdüriyeti'nin 15 Mart 1329 tarihli tahriratıyla Samsun'a gönderilen Şefik Efendi [ahiren Bafra'ya nakledilmiştir] ve Osman Efendi'den ibarettir. bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 8/20 [11 Teşrin-i Sani 1333 tarihli belge].

Sürgünlerin takip ve kontrolleri çerçevesinde menfîlerin sanat ve mesleklerinin de öğrenildiği görülmektedir. Örneğin Dâhiliye Nezareti tarafından Ankara Vilayeti'ne çekilen 13 Teşrin-i Evvel 1332 [26 Ekim 1916] tarihli bir telgraf ile Çorum'daki menfîlerin isim, sanat ve mesleklerinin bildirilmesini talep edildi. Bu talep üzerine Ankara Valiliği tarafından Çorum'daki menfîlerle ilgili 'isim, sanat ve mesleklerini belirtir' bir liste hazırlanarak 13 Teşrin-i Sani 1332'de [26 Kasım 1916] Dâhiliye Nezareti'ne gönderildi.[1280] Dâhiliye Nezareti'nin valilik ve mutasarrıflıklardan bir talebi de bütün menfîlerin fotoğraflarının alınması hususunda gerekenin yapılması oldu. Bu kapsamda, 24 Teşrin-i Evvel 1333 [24 Ekim 1917] tarihinde, Kastamonu, Ankara, Sivas, Mamüretülaziz, Konya ve Hüdavendigar vilayetleri ile Canik, Bolu, Karesi ve Niğde mutasarrıflıklarına Dâhiliye Nazırı Talât Paşa imzalı bir telgraf çekildi; vilayet ve mutasarrıflıklardaki menfîlerin fotoğraflarının gönderilmesi talep edildi.[1281] Siyasî menfîlerin bulundukları yerlerde fotoğrafçı olmaması durumunda onların merkeze celpleriyle fotoğraflarının alınması istendi. Kastamonu Vilayeti'ne bu minval üzere bir talimat gönderildi.[1282] Kastamonu Vilayeti de hava şartları müsait olduğunda ve yollar açıldığında menfîlerin merkeze celpleri ve fotoğraflarının alınmasına çalışılacağını belirterek bu iş için 22.000 kuruşluk tahsisat itası talebinde bulundu.[1283] Bazı vilayetler, bu talep üzere menfîlerin fotoğraflarını temin ederek nezarete gönderdiler: Hüdavendigar Vilayeti, vilayetteki seksen bir siyasî menfînin yetmiş üçünün fotoğrafını temin ederek 10 Kanun-ı Evvel 1333 [10 Aralık 1917] tarihinde gönderdi.[1284] Konya Vilayeti de Konya'da ikamete memur Ferit Paşa, mülazımlıktan ihraç edilmiş Celal, Çerkez Mehmet ve Koçhisar kazasındaki Mürüvvet Beylerin fotoğraflarını temin ederek Dâhiliye Nezareti'ne gönderdi.[1285] Dâhiliye Nezareti, Hüdavendigar Vilayeti'nden Arif Paşa, Zeynelabidin Efendi ve Enis Avni Bey gibi isimlerin de fotoğraflarını talep etti.[1286] Fakat siyasî menfîlerin fotoğraflarının aldırılması mevzuunda yer yer problemler çıktığı da oldu. Hüdavendigar Valisi'nin Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı yazıdan anlaşıldığı kadarıyla Emir Ali Paşa, Arif Paşa ve Nefyeddin Efendi gibi bazı isimler fotoğraf çektirmekten imtina etmektedirler; nitekim hadise üzerine Vali, bu kişiler hakkında ne tür bir muamele yapılması gerektiğinin bildirilmesi hususunda Dâhiliye Nezareti'nin görüşünü alma gereği duydu. İlaveten, Gemlik'te bulunan Şakir

[1280] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 5/8 [13 Teşrin-i Sani 1332 tarihli belge].
[1281] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 8/4 [24 Teşrin-i Evvel 1333 tarihli belge].
[1282] *BOA., DH. ŞFR*., 83/65 [8 Kanun-ı Sani 1334 tarihli belge].
[1283] *BOA., DH. ŞFR*., 576/94 [27 Kanun-ı Sani 1334 tarihli belge].
[1284] *BOA*., Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Dördüncü Şube Belgeleri (*DH. EUM. 4. ŞB*.), 15/37B [10 Kanun-ı Evvel 1333 tarihli belge].
[1285] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 10/5 [20 Şubat 1334 tarihli belge].
[1286] *BOA., DH. ŞFR*., 83/63 [8 Kanun-ı Sani 1334 tarihli belge].

Paşa ve Konya sâbık mebusu Zeynelabidin Efendi'nin mevcut fotoğrafları olmadığı ve menfâlarında fotoğrafçı da bulunmadığı için fotoğraflarının alınamadığını ve Dersaadet'ten Gemlik'e fotoğrafçı gönderilerek bu kişilerin fotoğraflarının alınmasını nezaretten talep etti.[1287] Kırşehir'de siyasî sürgün olan *İştirak* gazetesi sahibi Hüseyin Hilmi ve Doktor Abdullah Efendilerin fotoğrafları da Ankara Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderildi.[1288] Menfîlerin fotoğraflarının aldırılması mevzuu masraflı bir iş olarak telakki edildiğinden Dâhiliye Nezareti söz konusu masrafların vilayet ve mutasarrıflıklara ödenmesini kararlaştırdı. Örneğin Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Müdür Aziz Efendi imzalı ve nezaret muhasebecisine gönderilen bir yazıda, Kırşehir Sancağı'ndaki menfîlerin fotoğraflarının alınması için harcanan iki bin kuruşun nezaret örtülü ödeneğinden Ankara Vilayeti'ne ödenmesinin nezaretin emri olduğu belirtilmektedir.[1289]

Kastamonu, Ankara, Sivas, Mamuratülaziz, Konya ve Hüdavendigar vilayetleri ile Canik, Bolu, Karesi ve Niğde mutasarrıflıklarına Dâhiliye Nazırı Talât Paşa'nın imzasıyla çekilen aşağıdaki telgraf siyasî menfîlerin takibi hususunda nelere dikkat edilmesi ve neler yapılması gerektiği hususunda idareciler açısından açıklayıcı niteliği haizdir. Talât Paşa imzalı 18 Teşrin-i Evvel 1333 [18 Ekim 1917] tarihli telgraf şöyledir:

> "Sancağınız/vilâyetiniz dâhilindeki siyâsî menfîlerin kimlerle muhâbereleşdikleri ve bulundukları mevki'lerde me'mûr ve ahâliden belli başlı olanlardan en çok kimlerle görüşdükleri anlaşılmak ve bilinmek üzere bunların muhâbereleşdikleri ve görüşdükleri kimselerin adreslerinin ve hüviyetlerinin zabt ve tahrîri ile inbâsı [haber verilmesi] ve muhâberelerinin güzelce tedkîk ve sânsür edilmesi münderecâtı mübhem ve ibhâmlı [kapalı] mektûb ve kartların tedkîki ve buraya irsali."[1290]

Dâhiliye Nezareti 18 Teşrin-i Evvel 1333 [18 Ekim 1917] tarihli telgraf ile vilayetlerden siyasî menfîlerin kimlerle görüştüklerine dair cetvellerin hazırlanıp gönderilmesini talep etmişti.

[1287] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 10/8 [25 Şubat 1334 tarihli belge].
[1288] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 10/19 [9 Mart 1334 tarihli belge].
[1289] *BOA., DH. EUM. KLH*., 4/12 [26 Haziran 1334 tarihli belge].
[1290] *BOA., DH. ŞFR*., 80/180 [18 Teşrin-i Evvel 1333 tarihli belge]. Vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen benzer pek çok telgraf mevcuttur. Örneğin Dâhiliye Nazırı Talât Paşa, Kastamonu, Ankara, Sivas, Mamüretülaziz ve Konya vilayetleri ile Canik, Karesi ve Niğde mutasarrıflıklarına gönderilen bir yazı ile siyasî menfîlerin kimlerle haberleştikleri ve görüştüklerinin seri bir şekilde isimlerinin tespit edilerek bildirilmesi talebinde bulundu. bk. *BOA*., Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kalem-i Umumî Müdüriyeti Belgeleri (*DH. EUM. KLU*.), 13/6 [26 Kanun-ı Evvel 1333 tarihli belge]; Vilayet ve sancaklara gönderilen benzer bir emir için bk. *BOA., DH. ŞFR*., 82/192 [26 Kanun-ı Evvel 1333 tarihli belge]; Benzer bir belgede de vilayet ve sancaklardan, şu sıra siyasî menfîlerin ahval ve harekâtının sıkı tarassut altına alınması istenmektedir. bk. *BOA., DH. ŞFR*., 80/226 [1 Teşrin-i Evvel 1333 tarihli belge].

Bu talep üzere Ankara Vilayeti'nde bir çalışma yürütüldü ve valilik, mutasarrıflık ve kaymakamlıklardan menfîlerin ahaliden kimlerle irtibatlı olduklarının ve mektup ve sair yollarla kimlerle görüştüklerinin tespit edilmesini istedi.[1291] Çorum'da menfî bulunanların kimlerle haberleştiklerine yönelik de kayıtlar tutuldu. 12 Teşrin-i Sani 1333 [12 Kasım 1917] tarihli bu kayıtta; Fatih Dersiamlarından Abdülfettah Efendi'nin İstanbul'da meyve ihracat gümrüğü kantarcılarından Ali Sadık Efendi, Fatih Dersiamlarından Abdullah Efendi'nin Adapazarı'nda kayın pederi Osman Ağa, Fatih hocalarından meşhur Kör Mehmet Ali Efendi'nin İstanbul'da Kaşıkçı Hüsnü Efendi, Dava Vekili İbrahim Hakkı Efendi'nin pederi Ömer Fevzi Efendi, Sultan Selim Müezzini Hafız Ali Rıza Efendi'nin validesi Ayşe Hanım ve meşhur Hattat Hafız Hulusi Efendi, *Vazife* gazetesi muharriri Cemil Tevfik Bey'in ise Ayasofya'da bulunan ailesi ile görüştüğü, ulemadan Yusuf Ziya ve Sultan Selim müezzini Hafız Mehmet Efendilerin ise kimseleri olmadığı için muharebelerinin olmadığı belirtilmektedir.[1292] Ayaş Kaymakamlığı'na ait bir kayıtta ise menfîlerin faaliyetlerinin yeterince takip edilemediği; yalnız *Alemdar* gazetesi sahibi Kadri Bey'in İstanbul Mebusu Karasu Efendi'ye bir mektup yazdığı bildirilmektedir.[1293]

Menfîlerin takipleri hususunda Dâhiliye Nezareti'nden vilayetlere gönderilen 1917 yılına ait mahrem bir yazıda, siyasî menfîlerin bulundukları mahallerdeki halkı ifsat etmek yönünde faaliyetler içerisinde olduklarına dair nezarete haberler geldiği belirtilmekte, bu menfîlerin her hareketlerinin ve kimlerle görüştüklerinin tespitinin elzem olduğu vurgulanmakta; menfîlerin faaliyetleri sebebiyle cezayı gerektirecek bir halleri bulunması durumunda yapılan tahkikat evrakıyla birlikte Divân-ı Harb-i Örfîlere sevklerinin uygun olacağı ifade edilmektedir.[1294] Nezaretin bu talebinin vilayetler tarafından ihtimamla dikkate alındığı ve takip-kontrol hususunda nezarete -öncesinde olduğu gibi- raporlar gönderildiği görülmektedir. Örneğin Ankara Vali Vekili ve mektupçusu imzalı ve Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda, Ankara Vilayeti'ndeki sürgünler hakkında bilgi verilmektedir. Buna göre, Beypazarı'nda ikamet etmekte olan siyasî menfî Tahsin Efendi ticaretle iştigal etmekte ve bu münasebetle de herkesle temas kurabilmekte ve bilhassa Hikmetzade Hacı Mehmet, İneboluluzade diğer Hacı Mehmet ve Kıyakzade Mehmet Efendilerle görüşmektedir. Bu havadisi aktardıktan sonra Kırşehir kazasında *İştirak* gazetesi sahibi Hüseyin Hilmi Bey, Avanos'ta Doktor Abidin Efendi, Bala kazasında ise Süleyman isminde bir siyasî menfînin bulunmakta olduğunu fakat bunların hiçbir kimseyle

[1291] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 9/10 [6 Kanun-ı Sani 1333 tarihli belge].
[1292] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 9/10 [12 Teşrin-i Sani 1333 tarihli belge].
[1293] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 9/10 [6 Kanun-ı Sani 1333 tarihli belge].
[1294] *BOA*., Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyrüsefer Kalemi Belgeleri (*DH. EUM. SSM*.), 14/63 [12 Teşrin-i Sani 1333 tarihli belge].

muhaberesi olmadığı bildirilmektedir. Vali vekilinin belirttiğine göre; Yozgat'ta ikamet eden siyasî menfîlerden Hüsrev Sami Bey de Konya'da ikamete memur Sapancalı Hakkı ve İzmit'te Muhtar Beylerle temas kurmaktadır.[1295] Vali Vekilinin 10 Ocak 1914 tarihli bu bilgilendirmesindeki Hüseyin Hilmi Bey hakkındaki anlatı, iki buçuk ay sonrasına ait vali Süleyman Kani Bey'in nezareti bilgilendirmesi ile örtüşmemektedir. Vali vekilinin Hüseyin Hilmi Bey'in hiç kimse ile muhaberesi olmadığını belirtmesi ve şahıs hakkında herhangi bir olaydan bahsetmemesi enterasandır. Nitekim Ankara Valisi Süleyman Kani Bey'in 31 Mart 1334'te [31 Mart 1918] Dâhiliye Nezareti'ne bildirdiğine göre *İştirak* gazetesi sahibi Hüseyin Hilmi Bey, Kırşehir Sancağı'nda rahat durmamakta, kaza kaymakamı aleyhine hakikate mugayir şikâyetlerde bulunmakta, memurlar arasına nifak sokmaya çalışmaktadır; bu sebeple vali, "tehdit" olarak telakki ettiği Hüseyin Hilmi Bey'in Ankara'dan başka bir vilayete naklini talep etmektedir. Emniyet-i Umumiye'nin Ankara Vilayeti'ne verdiği cevapta ise Hüseyin Hilmi Bey'e yönelik menfâ değişikliğinin onun eski hareketlerine devam etmesinin önüne geç(e)meyeceği vurgulanmakta, Hüseyin Hilmi Bey'in bir münasebetsizliğinin tespiti durumunda tecziyesinin uygun olacağı ayrıca belirtilmektedir.[1296] Hüseyin Hilmi Bey hakkındaki bu rapor öncesinden çok farklıdır; zira burada ciddî bir problem kaynağı olarak takdim edilmektedir.

Ankara Vali Vekilinin, kimlerle muhabereleştiği hususunda Dâhiliye Nezareti'ne rapor verdiği siyasî menfîlerden birisi de Hamit Zekeriya Bey'dir. Nitekim vilayetten gönderilen raporda, Hamit Zekeriya Bey'in gönderdiği mektupların incelendiği ve kısa notlar alınarak mektup içeriklerinden nezaretin haberdar edildiği görülmektedir. Nezarete gönderilen bu raporda, Hamit Zekeriya Bey'in, Bandırma'da Midhat Efendi'ye, Keskin belediye Reisi Nuri Efendi'ye, İstanbul Sineklibakkal'da Faiz Bey'e, Haymana'da Jandarma Bölük kumandanı Yüzbaşı Şakir Bey'e ve Konya Vilayeti Ilgın kazasındaki Üsküplü Hakkı Bey'e mektuplar yazdığı belirtilmekte, mektup içeriklerinin ise önemsiz olduğu beyan edilmektedir. Yalnız İstanbul'da Hasip Efendi'ye yazdığı mektupta "Harb vergisinin şâyed tatbîkine tevessül ederlerse sizin, gönderilen malları satmakla meşgûl ve komisyoncu olduğunuzu ifâde ve iddi'â ediniz ve bu noktada da ısrâr etmeği unutmayınız" dediği ifade edilmektedir.[1297]

Ankara Vali Vekili, Çorum'daki siyasî menfîlerin durumları hakkında da Dâhiliye Nezareti'ni bilgilendirmek üzere bir rapor takdim etti; bu rapora göre Cemil Tevfik Bey

[1295] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 9/12 [10 Kanun-ı Sani 1334 tarihli belge].
[1296] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 11/6 [31 Mart 1334 ve 13 Nisan 1334 tarihli belgeler].
[1297] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 9/14 [14 Kanun-ı Sani 1334 tarihli belge].

arzuhalcilik yapmakta; İbrahim Hakkı Bey ise ticaret ve arzuhalcilikle meşgul olmaktadır.[1298] Ankara Valisi Süleyman Kani Efendi'nin Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği bir yazıya göre de Sungurlu'da ikamete memur Mehmet Atıf Efendi, en ziyade Müftü Hacı Osman Efendi ve banka memuru Sırrı Efendi ile ahaliden de ticaretle meşgul Hacı Hasan, Derviş Ömer ve Hasta Mehmet Efendilerle görüşmektedir.[1299]

Ankara Vilayeti'nin yanında pek çok vilayetten olduğu gibi Kastamonu Vilayeti'nden de siyasî menfîlerin kimlerle görüştükleri hususunda kayıtlar tutularak Dâhiliye Nezareti'ne gönderildi. Kastamonu Valisi imzalı ve 23 Kanun-ı Sani 1334 [23 Ocak 1918] tarihli Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıya göre, Araç'ta menfî olan Süleyman Radi Efendi, Vefa Sultanisi Edebiyat Muallimi Nedim Bey ile Daday'da menfî olan Vahit Efendi ise İsmail, Dağıstanizâde İbrahim Ziya ve Orman Müdürü Canip Beylerle muhabere etmektedir. Safranbolu'da menfî olan Hafız Sami Efendi, Bilecik'te menfî İsmail Hakkı Paşa, Safranbolu'da Ali Nabi ve Safranbolu Ahz-ı Asker Şubesi Reisi Mülâzım-ı Evvel Adanalı Rüştü Efendiler ile görüşmeler yapmaktadır. Tosya'da menfî Asaf Paşazâde Cemal Bey, validesi, Faik Efendi, Harbiye Nezareti İstihbahat Kalemi'nden Haydar, Kastamonu'da Halil Efendizâde Asım ve Kastamonu'da Dava Vekili Murat Beylerle muhabere etmekte, geceleri de Tosya şube reisi ile görüşmektedir. Sinop'ta menfî olan Kosova maarif sâbık müdürü Ziver Bey, saltanat veliahdı [Vahdettin] hazretlerinin hususî kâtibi Reşat Bey ile muhabere etmekte, ahaliden de pek çok kimse ile görüşmektedir. Sinop'ta menfî Ayaş sâbık başkâtibi Eyüp Sabri Efendi, hemşiresi Azize ve Vahide hanımlar ile muhabere etmekte, ahaliden de pek çok kimse ile görüşmektedir. Sinop'ta menfî Seyr-i Sefâin çarhcıbaşılarından Kürt Beşir Efendi, İmam Hacı Hafız Sadık Efendi ile muhabere etmekte, ahaliden de pek çok kimse ile görüşmektedir. Sinop'ta menfî Konyalı Recep Ağa, Konya'da Sarı Mehmet oğlu İsmail ve İstanbul'da validesi Fatıma Can Dil Hanım ile muhabere etmekte, ahaliden de pek çok kimse ile görüşmektedir. Seyr-i Sefâin İdaresi çarhcıbaşılarından Abdullah Efendi ise İstanbul'daki kayınvalidesi Fatıma Hanım ile muhabere etmekte, ahaliden de pek çok kimse ile görüşmektedir. Vilayetin nezarete takdim ettiği yazıda ilaveten, Çankırı'da menfî olan Kasap Fehmi Efendi'nin kimse ile muhaberesi olmadığı ve ticaretle meşgul olduğu belirtilmektedir.[1300]

[1298] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 9/23 [28 Kanun-ı Sani 1334 ve 10 Kanun-ı Sani 1333 tarihli belgeler].
[1299] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 10/11 [26 Şubat 1334 tarihli belge].
[1300] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 10/35 [23 Kanun-ı Sani 1334 tarihli belge. Kastamonu'daki siyasî menfîlerin kimlerle görüştüklerini belirtir bu belge için bk. **EK-12**].

Siyasî menfîlerin kimlerle muhabere ettiklerine dair Konya Vilayeti tarafından da bazı kayıtlar tutuldu; Konya'daki siyasî menfîlerden mirlivalıktan mütekait Ferit Paşa'nın kimlerle muhabere ettiği kayıt altına alındı. Buna göre Ferit Paşa, Divân-ı Harb-i Örfî Reisi Miralay Şükrü, Konya Hatt-ı Muhafaza Taburu Kumandanı Kamil, Hatt-ı Muhafaza Yüzbaşısı Hasan, Nüfus Müdürü Muhyiddin, Konyalı eczacı Asaf, Sermüfettiş Halis, Siyasî menfîlerden Sapancalı Hakkı ve Levazım sâbık reisi Yüzbaşı Azmi Beyler gibi isimlerle muhabere etmektedir.[1301]

Dâhiliye Nezareti'nin ciddiyetle takip ettirdiği diğer bir isim de Gemlik'te menfî bulunan Müşir Şakir Paşa'dır. Zira nezaret, Paşa'nın hareketlerinin her daim takip edilmesini ve sıkı gözetim altında bulundurulmasını talep etmekteydi.[1302] Nitekim talimat gereği Paşa'nın gönderdiği ya da Paşa'ya gönderilen mektup ve kartpostallar sıkı bir şekilde takip edildi[1303]; bu takibe dayanarak bir liste oluşturuldu. Listeye göre Şakir Paşa'ya mektup gönderenler şu isimlerdir: Mülkiye müfettişlerinden Hüsnü Bey, Ahz-ı Asker levazım birinci kısımda yazıcı Mehmet Zeki Bey, merhum İsmail Paşa oğlu Selahattin Bey ve Dördüncü Kolordu Ahz-ı Asker Reisi Ahmet Avni Paşa. Yine listede, Divân-ı Harb-i Örfî Reisi Süleyman Bey'in refikası Cahide Hanım'ın da Müşir Şakir Paşa'nın validesine bir mektup gönderdiği belirtilmektedir. Gönderilen mektuplarda Osman, Halep'te Kadri ve Almanya'da Tahir Beyler gibi şahısların isimleri yer almaktadır.[1304]

Taşradaki menfîler içerisinde ilginç işlere girişmiş olan bir kişilik Basurcu Agâh Efendi'dir ve bu ilişkiler ağı Emniyet-i Umumiye İstitlâât [Araştırma] Müdüriyeti'nin vilayetten Agâh Efendi'nin durumu hakkında bilgi talebiyle ortaya çıkmaktadır. Emniyet-i Umumiye İstitlâât Müdüriyeti, IV. Ordu Kumandanlığı'nın emriyle Konya Vilayeti'ne sürgün edilen Basurcu Agâh Efendi hakkında kapsamlı bir araştırma yapılmasını vilayetten talep etti. Bu talepte Agâh Efendi'nin ahvalinin, kimlerle görüştüğünün ve ne işle uğraştığının tespit edilerek bildirilmesi istenmekteydi.[1305] Çünkü Agâh Efendi, vücuduna sârî olan hastalığın ve göz rahatsızlığının tedavisi için bir ay kadar bir müddetle İstanbul'a avdetine müsaade buyurulmasını

[1301] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 11/1 [3 Şubat 1334 tarihli belge]; Yine Hüdavendigar Valisi de, Bursa'daki menfîlerin kimlerle görüştükleri ve muhabereleri hakkındaki bir cetveli ve Gemlik Kaymakamlığı'nın Gemlik'teki menfîlere yönelik hazırladığı tahriratı 18 Teşrin-i Sani 1333 [18 Kasım 1917] tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne göndermiştir. bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 8/23 [18 Teşrin-i Sani 1333 tarihli belge].
[1302] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 2/45 [29 Mart 1331 tarihli belge].
[1303] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 9/26 [26 Kanun-ı Sani 1334 ve 30 Kanun-ı Sani 1334 tarihli belgeler].
[1304] *BOA., DH. EUM. KLH*., 5/159 [tarihsiz belge].
[1305] *BOA., DH. EUM. 4. ŞB*., 14/33 [25 Teşrin-i Sani 1333 tarihli belge].

talep etmişti.[1306] Emniyet-i Umumiye İstitlâât Müdüriyeti'nin talebi üzerine Agâh Efendi'nin Konya Vilayeti'ndeki ahval ve harekâtı hakkında bir rapor hazırlandı. Rapora göre Agâh Efendi, diploması olmadığı halde Konya'da basur ameliyatları yapmış; hatta ameliyat neticesinde bir kişinin de ölümüne sebep olmuştur. Agâh Efendi tarafından ameliyat edilen hastalardan bazılarının ameliyat sonrası ciddî sıkıntılar çektikleri de ayrıca ifade edilmiştir. Agâh Efendi, ameliyat haricî başka işlerle de meşgul olmuş; sefarethanelerden Konya'daki ecnebî esirlerden bazılarına gönderilen parayı alabilmek için Mutasarrıf Muavini Halit Efendi'nin imzasını taklit etmiş, bu suretle esirlere gönderilen parayı postaneden alarak sarf etmiştir. Basurcu Agâh Efendi, bu muzır faaliyetlerinin yanında hanesinde hükûmet ve hükümdar aleyhinde toplantılar tertip etmiştir. Bu toplantılara iştirak eden İngiliz tebaasından Seyyit Cevat'ın, hükûmet ve hükümdar aleyhinde İngilizler lehinde propaganda yaptığı da kayda geçmiştir. Vilayetin raporunda bu toplantılar ve hükûmet aleyhtarı propagandaların tahkikat neticesinde anlaşıldığı fakat Agâh Efendi'nin bunları külliyen inkâr ettiği ifade edilmektedir. Rapora göre Agâh Efendi'nin faaliyetleri bunlarla da sınırlı değil; Konya'da ikamete memur Araplar ile toplantılar yapmakta ve kendisinin Konya Vilayeti'ndeki Arapların lideri olduğunu dikte ederek kendisine hizmet etmeyenleri tehdit etmektedir. IV. Ordu tarafından Konya'ya sürgün edilen bütün Araplarla temas halindedir ve onların sürgün sebeplerini tespit ettikten sonra, memleketlerine gönderilmelerini sağlayacağını belirterek Araplardan para toplamaya çalışmaktadır. Ayrıca Arap menfîleri, tebaa-i asliyeden oldukları halde tebaa-i ecnebiyeden gösterebilmek için sahte evraklar hazırlamakla da meşgul olmaktadır. Hazırladığı sahte ikamet tezkereleri ile de para mukabilinde Arap menfîlerine seferethaneden maaş tahsisiyle uğraşmaktadır. Raporda Agâh Efendi ile ilgili bu hususların tahkikat neticesinde ortaya çıktığı vurgulanmakta, ilaveten de trenle gelip giden Arap askerleri ve vilayet merkezinde görevli olan Arap memurlarla da temas halinde olduğu ifade edilmektedir. Agâh Efendi hakkındaki rapor şu cümle ile tamamlanmaktadır: "…Cenevre'deki erbâb-ı fesâdla Konya'da tarafdâr peydâ etdirmesi kâbil-i inkâr olmadığından işbu hakâyık-ı hâli havî rapor bâ-tanzîm Polis Müdîriyet-i 'aliyyesine takdîm olunur efendim."[1307] Basurcu Agâh Efendi'nin

[1306] *BOA., DH. EUM. 4. ŞB*., 14/33 [5 Teşrin-i Sani 1333 tarihli belge]; *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 21/18B [15 Teşrin-i Evvel 1333 tarihli belge].

[1307] *BOA., DH. EUM. 4. ŞB*., 15/41 [6 Kanun-ı Evvel 1333 ve 9 Kanun-ı Evvel 1333 tarihli belgeler. Basurcu Agâh Efendi'nin ahval ve harekâtı hakkında Konya Polis Müdürü tarafından hazırlanarak vilayete, oradan da Dâhiliye Nezareti'ne takdim edilen 6 Kanun-ı Evvel 1333 tarihli rapor için bk. **EK-13**]; Bir dolandırıcılık vak'ası da Aydın'da yaşanmıştır. Dâhiliye Nazırı Talât Bey, Aydın Vilayeti'ne imzalı bir şifre telgraf çekmiş ve bu telgrafta gazete sahibi Refet Efendi'nin Suriye'den Balıkesir'e sürgün edilen ve halen İzmir'de ikamet eden Şamlı Geylani ailesini dolandırdığına dair güvenilir bilgiler ulaştını belirtmiş ve Refet Efendi hakkında tahkikat yapılmasını Aydın Vilayeti'nden talep etmiştir. Talât Bey'in belirttiğine göre; Refet Efendi, Geylani ailesinin İzmir'de ikameti için aile

Konya'daki faaliyetleri hakkındaki bu rapor Dâhiliye Nezareti'ne takdim edilince nezaret Agâh Efendi'nin menfâsının vilayet merkezi yerine uygun bir kazaya tebdilinin münasip olacağını bildirdi; Konya Vilayeti de Agâh Efendi'yi Sultaniye kazasına gönderdi.[1308]

İktidarın menfîlerden en temel beklentisi siyasetle meşgul olmamaları, ıslah-ı nefs etmeleri, asayiş ve sükûnu bozacak faaliyetlerden uzak durmaları idi. Fakat bu beklentinin bütünüyle gerçeğe dönüştüğünü iddia edebilmek mümkün değildir. Çünkü menfîlerden bir kısmının menfâ hayatında siyasî faaliyetler içerisinde bulundukları görülmektedir. Osmanlı Arşivi bu hususta da birtakım veriler ortaya koymaktadır. Nitekim Cihan Harbi döneminde dahi hükûmet aleyhtarlığının devam ettiği görülmektedir. Dâhiliye Nazırı Talât Paşa'nın Sivas Vilayeti'ne gönderdiği bir telgraftan anlaşıldığı kadarıyla Sivas'ta menfî bulunan Şeyhülislam Hasan Hüsnü Efendizade Rüştü ve İzmitli Kahramanzadelerden Burhan Beyler, halkı ifsada çalışmakta, bir jandarma vasıtasıyla Dersim aşireti reislerinden bir kaçıyla münasebet geliştirmekte ve toplantılar yapmaktadırlar. Talât Paşa, bu istihbarî bilgiyi vilayetle paylaşarak vilayetin ilgili şahıslar hakkında gözetleme ve tahkikat yapmasını istedi.[1309] Gerekli tahkikatın yapılmadığından olsa gerek bir ay sonra vilayete Talât Paşa imzalı bir telgraf daha çekildi ve 8 Mart 1333 [8 Mart 1917] tarihli bu telgraf ile harp ve hükûmet aleyhinde "efrad-ı askeriyeye telkinatta" bulundukları istihbaratı ulaşan ilgili şahıslar hakkında tahkikat yapılması tekraren vilayetten talep edildi.[1310] Şatırzade Hasan Hicabi Efendi'nin de Fransız konsolosuyla temasta bulunması siyasî bir münasebet olarak düşünüldüğünden bu temasın kesilebilmesi için Hasan Hicabi Efendi'nin menfâsı Sinop'tan Erbaa'ya tebdil edildi.[1311] Hudud-ı Hakanî haricine sürgün edilen Bahriye ferikliğinden mütekait Hüsnü Paşa'nın oğlu Bahriye binbaşılığından çıkarılmış olan Kemal Bey ise Roma Sefareti'ne başvurmak suretiyle sulh için aracılık teklifinde bulundu

---

ile pazarlık yapmaktadır. Yine Refet Efendi, ailenin İzmir'de ikametini temin için memurlara rüşvet verilmesi gerektiğini vurgulayarak ailenin beş yüz lirasını da almış, Geylani ailesini dolandırmıştır. bk. *BOA., DH. ŞFR*., 69/121 [1 Teşrin-i Evvel 1332 tarihli belge].

[1308] *BOA., DH. EUM. 4. ŞB*., 15/41 [30 Kanun-ı Evvel 1333 ve 10 Kanun-ı Sani 1333 tarihli belge]; Meşrutiyetin iadesinin hemen akabinde de Tercüman-ı Hakikat gazetesinde Âgah Efendi hakkında bir haber çıkmıştı. Tevkif edilenler arasında Basurcu'nun da ismi "Doktor Âgah Paşa" olarak geçmişti. Bunun üzerine Galata Gümrüğü Ecza İstimatoru [mallara değer biçen vazifeli] Doktor Mümtaz Haydar Bey, Basurcu'ya doktor olarak hitap edilmesini eleştirdi ve şöyle dedi: "Mu'teber gazetenizin dünkü nüshasında mevkûfîn meyânında Doktor Âgah Paşa'nın da tevkîf olunduğu yazılıyor. Bu denî (Basurcu Âgah) lakabıyla mukallib bir şarlatan ve nîce bî-çâregânı mücerred menfa'at-ı şahsiyesi uğrunda felâkete uğratmış bir alçaktır. Doktor 'unvân mübecceline hiçbir vakit lâyık değildir. Hakîkî bir tabîb hafiyelik denâatini irtikâb etmez. Böyle doktorların tabîbliği diploma sâhibi olmakdan 'ibâretdir. Bir dahâ ism-i menhûsunun zikri sırasında Basurcu Âgah nâmıyla zikrini 'umûm nâmûs-ı etıbbâ nâmına ricâ ederim. Doktor Mümtaz Haydar." bk. *Tercüman-ı Hakikat*, 27 Temmuz 1324 [9 Ağustos 1908], Nu: 9830, s. 3.

[1309] *BOA., DH. ŞFR*., 73/91 [14 Şubat 1332 tarihli belge].

[1310] *BOA., DH. ŞFR*., 74/78 [8 Mart 1333 tarihli belge].

[1311] *BOA., DH. EUM. MH*., 192/64 [19 Mayıs 1335 tarihli belge].

fakat teklifi Roma Sefareti tarafından reddedildi. Roma Sefareti'nin 6 Nisan 1915 tarihli telgrafında bu hususlar belirtildikten sonra Kemal Bey'in Roma'dan hareket öncesi bazılarına; Atina'ya gideceğini, orada Sabahattin ve avanesiyle müzakere ettikten sonra iki bin kişi ile ve düşman yardımıyla Suriye sahillerine çıkarak muvakkat bir hükûmet teşkiline çalışacaklarını söylediğinin haber alındığı ifade edilmektedir. Son olarak bu maksat için girişilecek hareketin İngiliz para ve teşvikiyle yapılmak istendiği vurgulanmaktadır.[1312] Bu belge yurtdışına çıkarılmış şahısların da idare tarafından takip edildiğinin bir göstergesidir.

Konya sâbık mebusu Zeynelabidin Efendi'nin de menfâsından Konya ile ilgilenmeye çalıştığı arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Dâhiliye Nazırı Talât Paşa'nın istihbarata dayanarak ortaya koyduğu iddiaya göre, Konya'da Derviş Bekirzade Mehmet, Burhanzade Hakkı ve Mektep muallimlerinden Mümtaz Beyler, Zeynelabidin Efendi'den talimat almakta; Zeynelabidin Efendi'den aldıkları talimat gereğince de ahali ve askeri tahrik ederek hükûmet aleyhinde propaganda yapmaktadırlar. Talât Paşa bu istihbarî bilgiyi paylaştıktan sonra Konya Vilayeti'nden bu hususta gizli tahkikat yapılmasını talep etti.[1313] Benzer bir durum Bursa'da söz konusudur. Talât Paşa imzasıyla Hüdavendigar Vilayeti'ne çekilen bir telgrafta; Bilecik'teki siyasî menfîlerin gündüzleri Dâhiliye sâbık nazırı Memduh Paşa'nın bendegânından Avukat Arnavut Musa Kazım Bey'in dükkânında, geceleri de Hoca Mustafa Sabri ve Hâkim Efendiler gibi isimlerin hanelerinde toplantı yaptıkları belirtilmektedir. Yine telgrafta, bu toplantılara hâkim, müddei-i umumi, reji müdürü, Mevlevi Şeyhi, sâbık mebus Ahmet Ferit Bey ve Terlikçi Salih Efendi gibi isimlerin katıldıkları, ilgili şahısların bu toplantılarda hükûmet aleyhinde beyanlarda bulundukları ve tahrirat müdürlerinin de bunlara pek iltifatkâr davranarak hükûmet

[1312] *BOA., HR. SYS*., 2976/55 [6 Nisan 1915 tarihli belge].

[1313] *BOA., DH. ŞFR*., 79/72 [8 Ağustos 1333 tarihli belge]; Konya sâbık mebusu Zeynelabidin Efendi, Gemlik'te kendisine baskı yapıldığına dair dilekçeler yazdı ve problemlerinin çözülmesi talebinde bulundu. İstediği cevapları alamayınca da Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne başvurdu. Dilekçesinde; memleketinin hava ve suyuna tamamen zıt olan Gemlik'e sürgün edildiğini, menfîlerin nail oldukları iaşeden de mahrum edildiğini, ahali ile münasebeti men' edildiğinden, iaşe komisyonundan parası ile bile bir şey alamadığını belirtti ve bu durumu 19 Mart 1333 [19 Mart 1917] tarihli arzuhali ile ifade ettiğini fakat dikkate alınmadığını vurguladı. Dilekçelerinin dikkate alınmaması münasebetiyle Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne başvurmaktan başka çaresinin kalmadığını da vurgulayan Zeynelabidin Efendi, Gemlik'te hükûmetin iki defa kendisini hapis ettirdiğini, ikinci hapsin Ramazan bayramının ilk gününe tesadüf ettiğini ve ondan bundan ödünç alarak başladığı ticaretten men' edildiğini belirterek bu durumların hangi kanun ve sebebe binaen gerçekleştiğini sorarak uygulamaları tenkit etti. Ayrıca müracaatına rağmen Anadolu'nun göbeğinde çiftliğinin tahrip edildiğini ve hasılatının yağma ettirilmesine izin verildiğini belirtti; hayatının muhafazası için tedbir alınmadığından yakındı ve riyasetten durumunun incelenmesi talebinde bulundu. bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 10/25 [28 Kanun-ı Evvel 1333 tarihli belge]; Netice itibariyle Dâhiliye Nezareti, Zeynelabidin Efendi'nin "zorluk çıkarıldığı için i'âşe te'mîn edemediği" iddialarını Hüdavendigar Valiliği'nden sormuştur. Hüdavendigar Vilayeti de, Zeynelabidin Efendi'nin ahali ile münasebetten men' edildiği için iaşe temin edemediği yönündeki iddialarının doğru olmadığını Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir. bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 10/25 [25 Mart 1334 ve 29 Nisan 1334 tarihli belgeler].

aleyhinde sözler sarf etmekten çekinmedikleri bilgisinin nezarete ulaştığı ifade edilmektedir. Memur ve reislerinin dahî Bilecik'teki menfîlerle münasebet kurdukları yönünde istihbarî bilgiler geldiği belirtilen telgrafla, bu tür faaliyetlerin dikkatle takip edilmesi ve gerekenin yapılmasının Hüdavendigar Vilayeti'nden talep edildiği[1314] hatta daha sonra buradaki menfîlerin ahval ve harekâtının tetkiki için mahallî komiser muavini Hidayet Efendi'nin vazifelendirildiği görülmektedir.[1315]

Menfîlerin menfâlarındaki faaliyetleri, "muzır neşriyat", hükûmet aleyhindeki siyasî faaliyetler vb. ile sınırlı değildir. Bazı menfîlerin çete faaliyetleri içerisinde bulundukları yönünde iddialar da arşiv kayıtlarında mevcuttur. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa imzasıyla Sivas Vilayeti'ne gönderilen bir şifre telgraftan, Sinop menfîlerinden Ragıp ve Çerkez Musa'nın çete faaliyetleriyle uğraştıkları, efkâr-ı halkı hükûmet aleyhine tahrik ettikleri hatta şiddetli takip üzerine Karadeniz'den kayık ile firar ettikleri anlaşılmakta; Ankara'daki Satvet Lütfi Bey ve arkadaşlarının ise firar etmek için planlar yaptıkları ifade edilmektedir. Sivas Vilayeti'nde de

> "…ba'zı âsâr-ı şekâvetin [eşkıyalığın alametleri] hükûmet aleyhdârlığı şeklinde ba'zı tezâhürâtı ihtivâ etdiği anlaşılmışdır. Binâen 'aleyh efkâr-ı ahâliyi az çok tesmîme [zehirlemeye] ma'tûf olan ve şekâvet-i 'âdiyeden ziyâde siyâsî mâhiyeti hâiz görülen vak'a fâ'illerinin behemahâl derdestleri esbâbının istikmâli [kemale erdirilmesi] ve îcâb ederse ordudan kuvve-i mu'âvene talebiyle ta'kîbatın son derece teşdîdi [artırılması] ve buraya peyderpey ma'lûmât i'tâsı ehemmiyetle tavsiye olunur."

denilmektedir.[1316]

Yukarıda bahsedilenlerden anlaşıldığı kadarıyla menfîler menfâlarında çetecilik, hükûmet aleyhine faaliyet, ahaliyi tahrik, muzır neşriyat, siyaset vb. faaliyetlerle iştigal etmektedirler. Menfîlerin bu faaliyetleri yer yer hükûmet nezdinde tedirginliğe yol açtığı içindir ki hükûmet, harp devam ederken iç siyasî çekişmelerin olabildiğince önüne geçilmesini hedefleyerek bazı sert tedbirlere başvurdu. Siyasî menfîlerin "muzır" fikirlerini taşrada yaymaya çalıştıkları ve halkın fikirlerini ifsat edecek siyasî faaliyetlerde bulundukları iddiası, menfînin menfâsının değişme

---

[1314] *BOA., DH. ŞFR*., 80/105 [9 Teşrin-i Evvel 1333 tarihli belge]; Ali Birinci'nin *Tarihin Gölgesinde* adlı eserinde, Ahmet Ferit Bey hakkında, "1917'de Talat Paşa tarafından yeni parti kurması için davet edildiği rivayeti bulunmaktadır" denilmektedir. bk. Birinci, *Tarihin Gölgesinde*, s. 197; Yukarıdaki belgenin tarihi 9 Ekim 1917'dir ve bu belgede Talât Paşa, Hüdavendigar Vilayeti'ni, Ahmet Ferit Bey gibi isimlerin hükûmet aleyhinde beyanlarda bulundukları hususunda uyarmaktadır. Bu belgenin, "yeni parti kurma" rivayetinin sahihliğini azaltan bir belge olduğu düşünülmektedir.

[1315] *BOA., DH. ŞFR*., 80/117 [11 Teşrin-i Evvel 1333 tarihli belge]; Bu telgrafta da sürgünlerin faaliyetlerin takibi hususunda neler yapıldığı sorulmakta, menfîlerin başka vilayetlerle serbest muhabere kurdukları bilgisinin ulaştığı belirtilerek sürgünlerin takibinin tezyit edilmesi vilayetten istemektedir. bk. *Aynı Belge*.

[1316] *BOA., DH. ŞFR*., 80/36 [6 Teşrin-i Evvel 1333 tarihli belge].

sebeplerinden biriydi. Ancak öyle anlaşılıyor ki menfâ değişiklikleri dahî menfîlerin siyasî faaliyetlerinin önüne geçemedi. Bu sebeptendir ki Talât Paşa imzasıyla Canik Mutasarrıflığı'na çekilen bir telgrafta, siyasî menfîlerden "efkâr-ı ahâliyi tahdîş" ve hükûmet icraatı aleyhinde faaliyet gösterenlerin menfâsının değiştirilmesinin bir çözüm olmadığı, bu gibi kimseler hakkında tahkikat yapılması ve tahkikat evrakıyla birlikte bu kişilerin Divân-ı Harb-i Örfîlere sevk edilmelerinin münasip olacağı belirtilmektedir.[1317]

Mahmut Şevket Paşa suikasti sonrası Sinop, menfîlerin en önemli menfâsı olarak göze çarpmakta ve "Meşrutiyet'in Fizan'ı" olarak tesmiye edilen buradan yer yer firarlar vaki olmaktadır. Sinop'taki menfîlerden birçoğu siyaseten sürgün edilenlerden oluştuğu için buradaki menfîlerin takip ve kontrolleri ayrıca önemlidir. Çünkü buraya gönderilen şahısların bir kısmı, meşrutiyetin iadesi sonrası İttihâd ve Terakki Cemiyeti ile çetin bir mücadeleye girişerek cemiyet karşıtı muhalif fırkalara iştirak etmiş olan kimselerdir. Eğer mevcut İttihâdçı hükûmete bir saldırı olacaksa/düşünürlerse bu tür tertiplerin içerisinde olabilecek kimseler cemiyetin sert muhalifi olan Sinop'taki menfîlerdir; bahsedildiği üzere bu menfîler içerisinde mebusundan paşasına, gazetecisine her tür meslekten şahıslar yer almaktaydı. O yüzdendir ki Sinop Mutasarrıflığı Kastamonu Vilayeti'ne bir telgraf ile başvurarak menfîlerin şehirdeki faaliyetlerinin takibine yardımcı olması bağlamında iki istihbarat elemanının Sinop'a gönderilmesi hususunun Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmesi talebinde bulundu. Kastamonu Valisi Reşit Bey, Sinop Mutasarrıflığı'nın bu talebini bir üst yazıyla 11 Mayıs 1331 [24 Mayıs 1915] tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne telgraf yoluyla iletti. Buna göre Sinop Mutasarrıflığı'nın talebi şöyledir:

> "Mütebâ'idînin şu sıradaki hareket ve vaz'iyeti ve zannolunan(?) ba'zı ictimâ' ve müzâkerâtı ve efkâr-ı halkı tesmîm [zehirleme] husûsundaki beyânât ve ifâdâtı nazar-ı ehemmiyetle telakkî edilecek bir mâhiyet iktisâb etdiği ve ef'âl-ı bed-hâhâneleri [kötü fiilleri] mevki'-i sübûta îsâl edilenler [ulaştırılanlar] evrâkıyla Divân-ı Harbe tevdî' edilmek üzere vilâyet-i celîlelerine gönderilmekde ise de harekât-ı vâkı'anın (..?..) zamân delâil-i maddiye ile isbâta imkân bulunamadığı cihetle niyât ve tertîbât-ı mahsûselerinden [aşikâr olan tertiplerinden] haberdâr olmak ve âna göre tedâbîr-i kâmile ittihâz etmek için yalnız 'âcizlerince ma'lûm olmak ve ma'âşları tahsîsât-ı mestûre [örtülü ödenek] tertîbinden kezâ çâkerleri tarafından tesviye edilmek üzere şahısları buradaki mütebâ'idînce mechûl iki muktedir istihbâr[at] me'mûrunun menfî sıfatıyla i'zâmı husûsunun Dâhiliye Nezâreti'ne ehemmiyetle iş'ârı ma'rûzdur."[1318]

[1317] *BOA., DH. ŞFR*., 81/10 [3 Teşrin-i Sani 1333 tarihli belge].
[1318] *BOA., DH. ŞFR*., 472/63 [11 Mayıs 1331 tarihli belge].

Aslında hükûmet, Sinop menfîlerinin durumlarından haberdar olmak amacıyla Sinop'taki menfîlerden istifade etmekteydi. Nitekim kendisi de Sinop'ta menfî olarak bulunmuş olan Ahmet Bedevi Bey, bazı menfîlerin istihbarat bağlamında hükûmete bilgi aktardıklarını ifade etmektedir. Hatta Sabih Bey'in, İsmail Hakkı Paşa hakkında hükûmete birtakım bilgiler ilettiğini belirterek bu bilgilerin İsmail Hakkı Paşa'nın İstanbul'a aldırılmasına sebep olduğunu ileri sürmektedir.[1319] Bu anlatım sürgünler içerisinde istihbarat elemanı konulu yukarıdaki belgeyi desteklemektedir. O yüzdendir ki Sinop'a gönderilen menfîler içerisinde aslında sürgün olmayıp istihbarat maksadıyla menfî olarak gönderilmiş olanların da olabileceğinin hesaba katılması gerekmektedir. II. Abdülhamid döneminde menfî hafiyeler olduğuna göre Sinop'ta da menfî istihbarat elemanı olması gayet doğaldır. Nitekim II. Abdülhamid döneminde 1902 yılında İzmir'de menfî olarak bulunan bir hafiye vardı; hatta Şair Eşref ve arkadaşlarının faaliyetlerini jurnalleyen ve onların sürgünlerine sebep olan bu menfî hafiye idi.[1320] Sinop'a menfî olarak istihbarat elemanı gönderilmiş olduğu –zira Kastamonu Vilayeti Dâhiliye Nezareti'nden talep etmişti- arşivden tespit edilememiş olsa da Abdülhamid döneminde olanın İttihâdçı hükûmetler döneminde olmadığını iddia edebilmek güçtür.

4.3. Menfîlerin Menfâ Değişiklikleri

II. Meşrutiyet'in ilânı akabinde sürgünlere maruz kalanlar yer yer farklı gerekçelerle menfâlarının değiştirilmesi talebinde bulundular. Hükûmetler, menfîlerin bu taleplerine bazen olumlu cevap vererek menfâlarının değiştirilmesi isteğini yerine getirdiler; bazen de farklı gerekçelerle menfâ değişikliği taleplerinin yerinde olmadığını belirterek reddettiler. Ayrıca menfîlerin menfâları tayin edildikten sonra menfî olarak gönderildikleri mahallin idarecilerinin talepleri de hükûmetler tarafından yer yer dikkate alındı; menfâ idarecilerinin talepleri doğrultusunda menfâ değişikliklerinin gerçekleştiği oldu. Örneğin Kör Ali, 31 Mart Vak'ası öncesi meşrutiyet aleyhtarı faaliyetlerde bulunması ve "Hükûmet-i Osmaniye'nin şekl ve hey'et-i hâzırasını tağyîr ve tebdîle teşebbüs etmesinden" dolayı Mahkeme-i Cinâyet tarafından

[1319] Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 549; Hükûmetin menfîler içerisinde muhbirler tedarik ettiği İrtem'in eserinde de geçmektedir. bk. İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye*, s. 537; Bir belgede, Sinop menfîlerden Fuat Nazmi Bey'in Kürdistan ve İran'da bulunduğu ve Şark-i Anadolu kıyamı hakkında malumat sahibi olduğu ifade edilmekte ve eğer Dâhiliye Nezareti tarafından da uygun görülürse Sinop Mutasarrıfı Fuat Bey tarafından mahfuzen İstanbul'a gönderilmesinden bahsedilmektedir. Bu belge menfîden istifade edilmeye çalışıldığına bir örnektir fakat ne cevap geldiği tespit edilememiştir. Bu belge için bk. *BOA., DH. ŞFR.*, 424/105 [12 Nisan 1330 tarihli belge].
[1320] İrtem, *Yıldız ve Jön Türkler*, s. 79.

müebbeden Manastır'a sürgünle cezalandırıldı.[1321] Fakat Kör Ali, menfâsına varmadan evvel menfâsı değişti; çünkü Manastır Valisi Halil Efendi, Kör Ali'nin Manastır muhiti için büyük bir sorun teşkil edeceğini değerlendirerek Dâhiliye Nezareti'nden ilgili şahsın menfâsının değiştirilmesini talep etmişti.[1322] Dâhiliye Nezareti de bu talebi yerinde görerek Kör Ali'nin menfâsının Gevgili olarak değiştirilmesini uygun buldu ve durumu Selanik Vilayeti'ne tebliğ etti; netice olarak Kör Ali Gevgili'de ikamete memur edildi.[1323] Kör Ali, muhtemelen burada huzursuzluğa sebep olmuş olacak ki bir müddet sonra, 26 Haziran 1325'te [9 Temmuz 1909], Selanik Vali Vekili, Dâhiliye Nezâreti'nden Kör Ali'nin menfâsının tebdili yönünde bir talepte bulundu. Selanik Vali Vekili bu talepte, Gevgili'nin büyük ve işlek bir kasaba olduğunu, böyle bir kasabada menfînin muhafazasının müşkil olacağını ve menfînin kolayca firar edebileceğini belirtti. Yine Gevgili jandarma ve polis idarecilerinin de Gevgili'nin Kör Ali'nin firarına müsait bir yer olması sebebiyle firarı hususunda mesuliyet alamayacaklarını ifade ettiklerini vurguladı. Ayrıca "mel'un fikirleri"yle kasaba halkını ifsat edebileceği endişesini de ilave ederek Kör Ali'nin Sarı Şaban, Luma ve Kolaşin gibi nüfusu az yerlerden birine nakledilmesinin daha muvafık olacağını belirtti ve nezaretin onayını istedi.[1324] Talep nezaret tarafından muvafık görülerek Kör Ali'nin Sarı Şaban'a nakli uygun görüldü.[1325] Fakat Selanik Valisi, menfâ olarak Sarı Şaban'ı da uygun görmedi; çünkü valiye göre Kör Ali buradan kolayca firar edebilir, muzır telkinlerde bulunabilirdi. O yüzdendir ki Sarı Şaban yerine Kesendire'ye naklini talep etti; talebin uygun görülmesi ile bir türlü menfâsı tayin edilemeyen Kör Ali Kesendire'de ikamete memur edildi.[1326]

Sapancalı Hakkı Bey de Yakup Cemil Hadisesi, cemiyete ve hükûmete karşı propagandası, Romanya'da otel satışı işlemlerinden haksız kazanç elde etmeye çalıştığı ve "ahval-i seyyie"si [kötü ahvali] münasebetiyle Kastamonu'ya sürgün gönderilmişti. Kastamonu'da menfî iken menfâsından firar etmiş fakat bir müddet sonra Ankara'da tevkif edilerek tekrar menfâsına sevk edilmişti. Hakkı Bey, burada bir müddet daha menfâ hayatı yaşadıktan sonra bölgede bulunması "tehdit" olarak telakki edildiği için Dâhiliye Nezareti tarafından menfâsı Konya olarak tebdil edildi. Dâhiliye Nazırı Talât Paşa Kastamonu Vilayeti'ne

[1321] *BOA., DH. EUM. THR.*, 37/73 [19 Mayıs 1326, 2 Haziran 1326 ve 9 Haziran 1326 tarihli belgeler]; *BOA., DH. MUİ.*, 104-2/12 [1 Haziran 1326 tarihli belge].
[1322] *BOA., DH. MUİ.*, 104-2/12 [10 Haziran 1326 tarihli belge].
[1323] *BOA., DH. MUİ.*, 104-2/12 [10 Haziran 1326 tarihli belge].
[1324] *BOA., DH. MUİ.*, 104-2/12 [26 Haziran 1326 tarihli belge].
[1325] *BOA., DH. MUİ.*, 104-2/12 [6 Temmuz 1326 tarihli belge].
[1326] *BOA., DH. MUİ.*, 104-2/12 [27 Temmuz 1326 tarihli belge].

çektirdiği bir telgraf ile vilayetten firar edemeyecek bir surette mahfuzen Hakkı Bey'in Konya'ya gönderilmesini talep etti.[1327] Talât Paşa, Konya Valisi Muammer Bey'e de bir şifre telgraf çekerek Sapancalı Hakkı Bey'in Konya'ya varışı akabinde hemen mahfuzen Koçhisar'a gönderilmesini ve orada ikamet ettirilmesini, bir tarafa savuşmasına da meydan verilmemesini istedi.[1328] Netice itibariyle Sapancalı Hakkı Bey, 28 Eylül 1333'te [28 Eylül 1917] Çankırı yoluyla Ankara'ya gönderildi. Ankara'dan da iki polis ve iki jandarma muhafazasında 2 Teşrin-i Evvel 1333 [2 Ekim 1917] tarihinde trenle Eskişehir üzerinden Konya'ya gönderildi; 5 Teşrin-i Evvel'de de [5 Ekim] Konya'ya vasıl oldu.[1329]

31 Mart Vak'ası sonrasında, şiirleri, tenkitleri ve İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne muhalefeti, Hürriyet ve İtilaf Fırkası yanlılığı gibi gerekçelerle Konya'ya sürgün edilen Hüseyin Kami Bey, askerî misafirhanenin açılışında vali ve kumandandan izin alarak ahaliye bir konuşma yapmıştı; söz arasında gurbette ikamet ettirilmesinden yakınmış, hâlini ahaliye arzetmek suretiyle şikâyetlerde bulunmuştu. Ahalide teessürü celp eden bu konuşma tabii olarak idareciler tarafından hoş karşılanmadı; Konya'da ikameti mahzurlu görüldüğü için menfâsı Karaman'a tebdil edildi.[1330]

Divân-ı Harb-i Örfî kararlarıyla sürgün ile tecziye edilen menfîlerin menfâlarına varmadan merkezî idarenin tasarrufuyla menfâlarının değiştirildiği de oldu. Örneğin 31 Mart Vak'ası sonrasında Divân-ı Harb-i Örfî kararıyla sürgün ile tecziye edilen II. Abdülhamid'in bendelerinden Ali Nadir bin Hüseyin, Ali bin Hüseyin, Selim bin Abdullah, Ramiz bin Cafer, Halil Hilmi bin Hasan, Ömer bin Süleyman ve Arif bin Hamza gibi isimlerden mürekkep bir grup Şark vapuruyla Trablus, Bingazi, Derne ve Fizan'a gönderilmişti. Bu kişiler menfâlarına ulaştırılmak üzere yolculuk halindeyken onların durumları Hareket Ordusu Kumandanlığı tarafından yeniden değerlendirildi. Kumandanlık, vapur ile gönderilenlerden İstanbul'da aileleri olanların iade edilerek aileleriyle birlikte memleketlerine gönderilmelerinin, ailesi olmayanların ise doğrudan memleketlerine teb'îdlerinin uygun olacağını Zaptiye Nezareti'ne bildirdi. Nezaret de bu yeni durumdan Trablusgarp Vilayeti'ni haberdar ederek gereğinin yapılmasını, bu kişilerin aynı vapurla geri gönderilmelerini istedi.[1331]

[1327] *BOA., DH. ŞFR*., 79-A/178 [25 Eylül 1333 tarihli belge].
[1328] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 11/34 [25 Eylül 1333 tarihli belge].
[1329] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 11/34 [28 Eylül 1333, 3 Teşrin-i Evvel 1333, 4 Teşrin-i Evvel 1333 ve 6 Teşrin-i Evvel 1333 tarihli belgeler].
[1330] Acehan, *Sürgün Kalemler*, s. 190.
[1331] *BOA., ZB.*, 456/45 [15 Haziran 1325 tarihli belge]; Bu belgede II. Abdülhamid'in sadık bendeleri olarak belirtilen "Fizan'a gönderilmiş olanların esâmisi" ve "Trablusgarp'a gönderilmiş olanların esâmisi" başlıklı iki liste de verilmektedir. bk. *Aynı Belge*.

Menfîlerin menfâları tayin edildikten sonra "tehlikeli" addedilen bazı menfîlerin diğer menfîlerle aynı menfâda bulunmaları da yer yer münasip görülmezdi. Örneğin Ada mevkufîni yani II. Abdülhamid ricali olarak bilinen Tahsin Paşa ve Memduh Paşa gibi isimlerin, onlara ilhak edenlerle beraber aynı yerde olmalarının münasip olmayacağı değerlendirmesi yapılarak buradaki şahısların muhtelif mevkilerde bulunan kalelere nakledilmeleri kararı alındı. Bu karara istinaden bazı şahıslar münferiden Cezayir-i Bahr-i Sefid'de bulunan farklı kalelere gönderildiler.[1332] Böylelikle *devr-i sâbık*ın meşhur isimlerinin sıradan menfîlerle ilişki içerisinde olmalarının ve "muzır" addedilecek fikirlerinin yayılmasının önüne geçilmesine çalışılmaktaydı.

Menfâ değişikliklerinde menfînin bizzat kendisi ya da ailesinin taleplerinin de yer yer dikkate alındığı görülmektedir. Örneğin Ergani sâbık naibi Diyarbakırlı Abdülaziz Hâlisi Efendi'nin zevcesi Naciye Hanım, Zabtiye Nezareti'ne 8 Temmuz 1325'te [21 Temmuz 1909] bir dilekçe ile başvurarak kocasının menfâsının değiştirilmesi talebinde bulundu. Naciye Hanım'ın talebi aşağıdaki gibidir:

> "Zabtiye Nezâret-i Celîlesi'ne,
> Sa'âdetli Efendim Hazretleri,
> Zevcem Diyarbekirli Abdülaziz Hâlisi Efendi'nin bu kere on sene kal'abendliğe mahkûmiyetiyle son derece perîşân bir hâle geldiğimizden ve Cenâb-ı Allah'dan sonra zevcemden başka burada hiçbir kimsem bulunmadığından beş evlâdımla berâber yanında bulunabilmekliğim için mahall-i nefyinin Trablusgarb veyâ Akka'ya tebdîlini insâniyet nâmına ricâ ve istid'â ederim. Olbâbda emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir."[1333]

Naciye Hanım'ın bu talebi yetkililer tarafından kabul edildi; ancak Abdülaziz Efendi 9 Temmuz 1325 [22 Temmuz 1909] tarihli bir dilekçe ile hanımının kendisinden habersiz olarak bu başvuruyu yaptığını, Trablusgarp'ın da hava ve maişet itibariyle gayet müşkül olacağını belirterek kararının iptalini ve kendisinin Rodos'a nefyini talep etti. Netice itibariyle Abdülaziz Efendi'nin talebi kabul görerek menfâsı Rodos olarak tayin edildi.[1334] Mahmut Şevket Paşa hadisesi sonrasında Sinop'a sürgün edilenlerden Topçu binbaşılığından mütekait Hafız Kemal Bey'in menfâsı da Sinop'tan Ankara'nın İskilip kazasına tahvil edildi.[1335] Arap Abdullah Paşa, İstanbul'da bekası tehlikeli görüldüğünden 5 Haziran 1329 [18 Haziran 1913] tarihli karar üzere

[1332] *Musavver Muhît*, 21 Mayıs 1325 [3 Haziran 1909], C: 2, Nu: 7-29, s. 223; *BOA., BEO*., 3558/266831 [14 Mayıs 1325 ve 8 Cemaziyelevvel 1327 tarihli belgeler]; *BOA., MV*., 128/14 [13 Mayıs 1325 tarihli belge].
[1333] *BOA., ZB*., 414/97 [8 Temmuz 1325 tarihli belge].
[1334] *BOA., ZB*., 414/97 [9 Temmuz 1325 tarihli belge].
[1335] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 13/13B [12 Mart 1334 tarihli belge].

Sinop'a sürgün edilmişti. Daha sonra menfâsının Medine olarak değiştirilmesini Kastamonu Vilayeti'nden talep etti; durum Dâhiliye Nezareti'ne bildirildi.[1336] Tam bu sırada hakkında af çıkınca Medine'ye gitmesine gerek kalmadığından İstanbul'a avdetine izin verildi.[1337] Sinop'a sürgün edilen Kütahya sâbık mebusu Ahmet Ferit Bey de Dâhiliye Nezareti'ne bir dilekçe ile başvurarak menfâsının değiştirilmesi talebinde bulundu; netice itibariyle Ferit Bey'in talebi münasip görülerek menfâsının Bilecik'e tebdili kararlaştırıldı.[1338] Taklîb-i Hükûmet teşebbüsü münasebetiyle kalebent olarak Bodrum'a gönderilen Mahmut Efendi de İstanbul Muhafızlığı'ndan cezasının Sinop'ta infaz edilmesi talebinde bulundu; fakat yazışmalar neticesinde Dâhiliye Nezareti tarafından Sinop'ta yer olmadığı gerekçesiyle talebi uygun görülmedi.[1339]

Menfîlerin menfâ değişikliklerinde, devletin içerisinde bulunduğu ağır şartların da ciddî etkisi vardır. Menfîlerin menfâlarının değiştirilmesini zorunlu kılan hadiselerden biri harptir. Nitekim 1911'in sonbaharında Trablusgarp Harbi çıkınca Kuzey Afrika ve Akdeniz adalarındaki menfîlerin başka yerlere nakilleri gündeme geldi. Örneğin Dâhiliye sâbık nazırı Memduh Paşa Sakız adasına sürgün edilmişti; hatta Dâhiliye Nezareti'ne yaptığı başvuruda sıhhatini gerekçe göstererek menfâsının Sakız'dan İzmir'e tahvilini talep etmiş; ancak Dâhiliye Nezareti'nin havalesi neticesinde konuyu karara bağlayan Meclis-i Vükela 29 Nisan 1328 [12 Mayıs 1912] tarihli kararıyla bu talebi geri çevirmişti.[1340] Harpte İtalyanların Cezayir-i Bahr-i Sefid'e saldırması üzerine adalardaki menfîler başka yerlere nakledildiler. Memduh Paşa da Dâhiliye Nezareti'nin izni ile Sakız adasından ayrılarak İzmir'e yerleşti.[1341] 31 Mart Vak'ası

[1336] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 2/50 [19 Nisan 1331 tarihli belge]; İstanbul'da ikameti mahzurlu görülen ve Sinop'a sürgün edilen *Osmanişer Loyd* ve *İkdam* gazeteleri muhabiri İbrahim Efendi de Sinop Mutasarrıflığı'na başvurarak menfâsının Medine olarak tahvilini talep etmiştir. bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 2/53 [11 Nisan 1331, 19 Nisan 1331 ve 1 Haziran 1331 tarihli belgeler].

[1337] Refii Cevat, *Sürgün Hatıraları*, s. 215.

[1338] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 2/64 [16 Temmuz 1331 ve 13 Temmuz 1331 tarihli belgeler]; *BOA., DH. ŞFR*., 54A/120 [13 Temmuz 1331 tarihli belge]; *Geveze* gazetesi muharrirlerinden Ahmet Rıfkı Efendi de Sinop'a sürgün edilmiş daha sonra da menfâsı İskilip'e tahvil edilmiştir. bk. *BOA.*, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Takibât-ı Adliye Kalemi Belgeleri (*DH. EUM. ADL.*), 44/22 [1 Ağustos 1334 tarihli belge]; Şatırzadelerden Hasan Hicabi Bey'in menfâsı da Sivas Vilayeti'nin Mesudiye kazasına tebdil edilmiştir. bk. *BOA., DH. ŞFR*., 521/54 [17 Mayıs 1332 tarihli belge].

[1339] *BOA., DH. SYS*., 119/3 [10 Temmuz 1329 ve 14 Temmuz 1329 tarihli belgeler].

[1340] *BOA., MV*., 164/64 [29 Nisan 1328 tarihli belge]; *İttihâd* gazetesindeki bir haberden anlaşıldığı kadarıyla Memduh Paşa, sürgününün hemen ardından Sadaret'e telgrafla başvurmak suretiyle Sakız'da kale içerisinde küçük ve viran bir haneye yerleştirildiğini belirterek kale dışarısında tabiatına uygun bir konakta ikametine müsaade edilmesini talep etmiştir. bk. *İttihâd*, 19 Mayıs 1325 [1 Haziran 1909], Nu: 7, s. 2.

[1341] Mehduh Paşa, Sakız adasından İzmir'e gelişlerini *Esvât-ı Sudûr* adlı eserinde şöyle anlatmaktadır: "…İtalyanlar Trablusgarb'a tasallutla iktifâ etmeyib Cezâ'ir-i Bahr-i Sefîd'e dahî ta'arruzla vilâyet merkezi olan Rodos'u ve nevâhî [taraflar, nahiyeler] ve kazâlar merâkizi bulunan adaları yed-i zabtına geçirmiş olduğundan istek eden gurbetzedelerin İzmir'e 'azîmetlerine Dâhiliye Nezâreti'nden cevâz gösterildiği cihetle Sakız'dan İzmir'e gelindi…"

münasebetiyle Bingazi'ye nefyedilen ve harbin çıkışıyla birlikte İstanbul'a gelen Hasan Müfit Efendi de 27 Teşrin-i Sani 1327'de [10 Aralık 1911] bir dilekçe ile Dâhiliye Nezareti'ne başvurdu ve "lütfen merhameten İzmir Vilâyeti'ne mümkün olamaz ise Bursa'ya" menfî olarak gönderilmesini istedi. Kendisine İzmir'e menfî olarak gidebileceği yönünde izin de çıktı; fakat Hasan Müfit Efendi, bu izne rağmen Ankara'ya gönderildi.[1342] Trablusgarp ve Bingazi'ye idareten sürgün edilen ve harbin çıkışıyla İstanbul'a dönmek zorunda kalan bazı menfîlerin başka mahallere gönderilmeleri kararlaştırılmıştı. Ancak Dâhiliye Nezareti, Polis Müdüriyeti'ne bir yazı yazarak menfîlerin başka mahallere gönderilmelerinin şimdilik tehirini talep etti.[1343] Yine Cihan Harbi çıkınca *Meşrutiyetin Fizan'ı* adıyla maruf Sinop'un bombardımana maruz kalması, menfîlerin menfâ tebdili hususunu gündeme getirdi. Kastamonu Valisi Dâhiliye Nezareti'ne bir yazı ile durumu bildirdi. Buna göre, Sinop'un bombardımana maruz kalması sebebiyle menfîler telaşa düşmüşler ve miralaylıktan mütekait Tevfik, Musa Paşazade Ali ve Rüsumat Kaleminden Kadri Beylerin de dâhil olduğu sekiz imzalı bir dilekçe ile valiliğe başvurarak ya affedilmelerini ya da vilayet merkezine aldırılmalarını talep etmişlerdir. Vali, yazısında ilaveten, menfîlerin bombardıman esnasında muhafazalarının müşkül olduğunu, menfîlerin telaşa kapılmaları sebebiyle memleketin "kuvve-i ma'neviyesinin haleldâr olmak mahzûru" bulunduğunu belirterek firarlarının da önüne geçmek gayesiyle menfîlerin menfâlarının tebdilinin münasip olacağını ifade etti. Bu hususta Sinop Mutasarrıflığı'nın da muvafakati olduğunu vurguladığı yazısını Dâhiliye Nezareti'nin "olur"unu talep ederek tamamladı.[1344] Netice itibariyle Kastamonu Vilayeti'nin bu talebi Dâhiliye Nezareti tarafından uygun görülerek Sinop menfîlerinden birçoğunun menfâları Kastamonu ve Ankara gibi şehirlerin kazaları olmak üzere değiştirildi.[1345]

Harp münasebetiyle menfâsı değiştirilen en önemli şahsiyet elbette II. Abdülhamid'dir. Balkan Harbi başlar başlamaz Abdülhamid'in İstanbul'a avdeti için Gazi Ahmet Muhtar Paşa riyasetinde, Meclis-i Vükela'da bir görüşme yapıldı. Toplantıda Abdülhamid'in Beylerbeyi Sarayı'na nakledilmesi kararlaştırıldı. Akabinde Alman Sefareti ile görüşmeler yapılarak Sefaret

---

bk. Mehmed Memduh, *Esvât-ı Sudûr*, s. 101-102; İzmir'e avdetiyle ilgili ayrıca bk. İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, c. III, s. 1290; Zekeriya Kurşun, "Mehmed Memduh Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. 28 (2003), s. 496.

[1342] *BOA., DH. EUM. EMN*., 3/78 [27 Teşrin-i Sani 1327, 28 Teşrin-i Sani 1327, 6 Kanun-ı Evvel 1327, 7 Kanun-ı Evvel 1327 ve 13 Kanun-ı Evvel 1327 tarihli belgeler].

[1343] *Tesisat*, 31 Teşrin-i Evvel 1327 [13 Kasım 1911], Nu: 119, s. 3.

[1344] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 2/22 [6 Kanun-ı Sani 1330 tarihli belgeler].

[1345] Af ile birlikte Sinop menfîleri serbest bırakıldılar; kırk kişi af kapsamı dışında bırakılmıştı. Bunlardan yirmisekizi Çorum'a nakledildi. Bunlar içerisinde Nasuhzade Ömer Hayri, Komiser Lütfi ve İskilipli Mehmet Atıf Efendiler ile Şair Rıfkı, Refik Halit, Refii Cevat, *İştirak* gazetesi sahibi Hüseyin Hilmi ve Nafiz Beyler gibi isimler vardı. Bu yolculuk için bk. Ulunay, *Sürgün Hatıraları*, s. 214-257; Bu isimlerden bazılarının menfâ değişiliklerinden ayrıca bahsedilecektir.

Maiyet Vapuru S.M.S. Lorelei, II. Abdülhamid'i Selanik'ten İstanbul'a getirmekle vazifelendirildi. Netice itibariyle II. Abdülhamid, maiyetiyle birlikte, 30 Ekim 1913 tarihinde ikindi vakti Selanik'ten Lorelei vapuruyla İstanbul için yola çıkarıldı ve 2 Kasım sabahı Beylerbeyi Sarayı'na ulaştırıldı. Böylelikle vefatına değin kalacağı Beylerbeyi Sarayı'na nakledilmiş oldu.[1346]

Menfîlerin menfâ değişikliği talepleri içerisinde önemli bir husus da menfînin menfânın iklimine alışamaması ve sıhhatinin menfâ hayatına el vermemesi durumudur. Pek çok menfî hem menfâ şartlarını hem de sıhhatini gerekçe göstermek suretiyle "tahvîl-i menfâ" talebinde bulundu. Örneğin meşhur muhaliflerden Mizancı Murat Bey'in kızları, 15 Nisan 1326 [28 Nisan 1910] tarihinde Sadaret'e sundukları bir arzuhal ile Murat Bey'in yanında bulunmalarının zaruret olduğunu belirterek taleplerini "kabûl buyuracağınızdan sizin de evlâd babası olmanız hasebiyle zerre kadar tereddüd edemeyiz" dediler. Murat Bey'in kızları, Rodos'un mevkisinin, kalesinin darlığının ve ikliminin yani rutubetin babalarının sıhhatini olumsuz etkilediğini ifade ederek ya kale dışında iskân edilmelerini ya da münasip görülürse ikametlerinin Midilli adasına tebdilini arzu ettiklerini ifade ettiler. Menfâ değişikliği talebi Dâhiliye Nezareti tarafından Harbiye Nezareti'ne bildirildi; Harbiye Nezareti de, menfâ tebdili için tabip raporuna ihtiyaç olduğunu ifade ederek talebin kabulünün mümkün olmadığını belirtti. Akabinde Dâhiliye Nezareti, Cezayir-i Bahr-i Sefîd Vilayeti'ne bir yazı yazarak sıhhi durumunun tespiti için Murat Bey'in tabip raporunun hazırlanmasını istedi. Netice itibariyle vilayet gerekli incelemeyi yaptı ve Murat Bey'in ikamet ettiği hanenin gayet havadar ve çok uygun bir mevkide olduğunu, kale haricine çıkmasının bir ihtiyaç olmadığını, kale haricinde ikametinin mahzurlu olduğunu ve firarını kolaylaştırabileceğini tespit etti. Vilayet, bu gerekçeleri sunarak Murat Bey'in kerimelerinin menfâ tebdili isteklerinin reddini talep etti. Şayet yine de menfâ tebdiline karar verilecekse sorumluluk kabul edemeyeceğini de ilave etti. Böylelikle Mizancı Murat Bey hakkındaki bu istek yerine getiril(e)medi.[1347] Meşhur muhaliflerden Refik Halit Bey de Sinop'tan 1915'te Çorum'a,

---

[1346] II. Abdülhamid'in ikameti için pek çok seçenek üzerinde durulmuştur; Beykoz Kasrı ve Çırağan Sarayı bu seçenekler arasındadır. Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti'nin muhalifi olan *Cenin* gazetesi ise Abdülhamid'in ikameti için Konya, Bursa ve Ankara gibi vilayetleri önermiş, İstanbul'da ikametinin sakıncalı olacağını dile getirmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in Alatini Köşkü'nden Beylerbeyi Sarayı'na nakli hakkında tafsilat için bk. Çakmak, *Sürgünde Bir Hakan*, s. 159-179; Alkan, *Selanik Düştü*, s. 199-207; Bayar, *Ben de Yazdım*, c. 3, s. 160-161; İrtem, *31 Mart İsyanı*, s. 364-365.

[1347] *BOA., DH. MUİ.*, 98-2/16 [15 Nisan 1326, 13 Mayıs 1326, 3 Haziran 1326, 8 Haziran 1326 ve 5 Temmuz 1326 tarihli belgeler]; Taklîb-i Hükûmet cürmünden müebbet kalebentliğe mahkûm edilen ve Bodrum Hapishanesi'nde bulunan Satvet Lütfi Bey de kulak ve boğazındaki bir marazın tedavisi için İstanbul hapishane hastanesine nakli talebinde bulunmuştur. bk. *BOA., DH. SYS.*, 119/1-5 [19 Temmuz 1329 ve 31 Ağustos 1329 tarihli belgeler]; Satvet Lütfi Bey, kulak ve boğazlarından rahatsızlığını ileri sürerek Bodrum'a gitmeden önce, 11 Haziran 1913 tarihinde

oradan Ankara'ya sevk edilmiş, daha sonra da kendi arzusu mucibince Bilecik'e nakli münasip görülmüştü. Refik Halit Bey, Sadaret'e yazdığı dilekçe ile eşinin ameliyatını gerekçe göstererek İstanbul'a avdeti hususunda izin talebinde bulundu. Hakkında yapılan tahkikat sonrasında Enver Paşa'nın 23 Kanun-ı Sani 1334 [23 Ocak 1918] tarihli tensibiyle İstanbul'a girişine izin verildiği için Refik Halit Bey, Bilecik'ten İstanbul'a avdet etti; böylelikle de sürgün hayatı sona erdi.[1348]

Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensuplarından ve Süleymaniye Şubesi ikinci reisi İbrahim Hakkı Efendi, rahatsızlığı sebebiyle bir dilekçe ile başvurarak tedavi maksadıyla Ankara veya Merzifon'daki Şifa yurduna gitmesine müsaade olunması talebinde bulundu. Netice itibariyle de 19 Mart 1334 [19 Mart 1918] tarihli dilekçesi kabul olunarak Merzifon'a gitmesine müsaade edildi.[1349] Sinop menfîlerinden Amasya sâbık mebusu İsmail Hakkı Paşa, Mutasarrıf Müştak Bey ile geçinemediği için Kastamonu merkeze naklini talep etmiş ve bu talep kabul görmüştü. Paşa buradan da tansiyon rahatsızlığı mazeret göstererek menfâsının İzmit'e tebdilini istedi. Neticede talebi uygun görülerek menfâsı İzmit olarak değiştirildi.[1350]

Menfîlerin rahatsızlıklarını gerekçe göstererek yaptıkları af başvurularının da bazen menfâ değişikliğiyle sonuçlandığı görülmektedir. Örneğin Refii Cevat Bey, rahatsızlığını gerekçe göstererek affını talep etti; fakat bu talep kabul görmedi. Çorum Gureba Hastanesi baştabibine muayene oldu ve kendisine romatizma teşhisi konuldu; hatta baştabip tarafından, Çorum'un çok soğuk olması sebebiyle romatizmanın tedavisi için uygun bir yer olmadığı, bu hastalığa tutulanların yumuşak, dayanabilecekleri iklim koşullarına sahip bir mahalde ikametleri gerektiği

---

İstinaf Müddei-i Umûmîliği Memuriyeti'ne başvurmuş ve "esâslı bir sûretde tedâvi edilmek lüzûmu âşikâr olmakla lütfen mu'âyene-i tıbbiyemin icrâsının îcâb edenlere emr buyurulması istirhâm olunur" demişti. bk. *BOA., DH. EUM. EMN*., 27/25 [29 Mayıs 1329 tarihli belge]; Satvet Lütfi Bey ve arkadaşları Bodrum'a gönderildikten bir müddet sonra buradaki diğer mahkumlarla birlikte Sinop'a gönderilmeleri kararı alınmış ve bu münasebetle İstanbul'a sevk edilmişlerdir. Burada iken de hapishane hastanesinde Ahmet Bedevi Bey ile tedavi altına alınmışlardır. Bir müddet sonra Satvet Lütfi Bey hastanede kalmış, Ahmet Bedevi Bey ise Sinop'a sevk olunmuştur. Kalebentliğe mahkûm edilen Ahmet Bedevi Bey'in cezası da gayrı resmî de olsa sürgüne tahvil edilmiş oluyordu. Zira Sinop'ta mahpus olmamış, şehirde serbest dolaşmasına izin verilmiştir. bk. Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 546-548.

[1348] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 9/27 [22 Eylül 1332, 30 Teşrin-i Evvel 1332, 17 Teşrin-i Sani 1332, 20 Kanun-ı sani 1334, 23 Kanun-ı Sani 1334 ve 26 Kanun-ı Sani 1334 tarihli belgeler]; İskilipli Mehmet Atıf Efendi de Sinop'a sürgün edilmişti. Daha sonra 3 Temmuz 1331 tarihli tahrirat üzere menfâsı Çorum'a nakledildi. Ankara Vilayeti'nin Dâhiliye'ye yazdığı bir yazıdan anlaşılmaktadır ki oradan da Sungurlu'ya gönderilmiştir. bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 5/1 [17 Teşrin-i Evvel 1332 tarihli belge]. Yine bir müddet sonra da su ve havasına alışamadığını belirterek tabip raporuyla birlikte menfâsının İskilip'e tahvil edilmesi talebinde bulunmuştur. bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 7/28 [8 Teşrin-i Evvel 1333 tarihli belge].

[1349] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 11/20 [11 Mart 1334, 19 Mart 1334, 24 Nisan 1334 ve 11 Mayıs 1334 tarihli belgeler]; Yine Hüseyin Hilmi Bey, Dâhiliye Nazırı Talât Paşa'ya telgraf çekerek; menfâsının, su ve havasına uyum sağlayamadığını düşündüğü Ankara Vilayeti'nden Bolu yahut Bilecik'e tebdili talebinde de bulunmuştur. Nezaret ise Ankara Vilayeti'ne su ve havasına uyum sağlayamadığının tabip raporuyla tespit edilmesi halinde gerekenin yapılmasını istemiştir. bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 6/4 [8 Nisan 1333 ve 16 Nisan 1333 tarihli belgeler].

[1350] Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet*, s. 126, 128.

belirtildi.[1351] Aslında tabip raporu, bu hastalığa tutulan bir menfî için Çorum'un münasip bir menfâ olmayacağı vurgusundan başka bir şey değildi. Ankara Valisi de Refii Cevat Bey'den memnundu ve ıslah-ı nefs ettiğine kaniydi; O'nun affını münasip görmekteydi.[1352] Netice itibariyle Dâhiliye Nazırı Talât Paşa, affını uygun görmediği Refii Cevat Bey'in Konya'da ikametini muvafık gördü ve 26 Mayıs 1333 [26 Mayıs 1917] tarihli bir telgraf ile Ankara Vilayeti'ne ilgili şahsın Ankara tarikiyle Konya'ya gönderilmesi talimatını verdi.[1353] Böylelikle af talebinde bulunan, ancak affı mümkün olmayan Refii Cevat Bey'in menfâsı Konya'ya tebdil edilmiş oldu.

Menfîlerin menfâ değişiklikleri mevzuunda çok önemli bir husus da geçim sıkıntısı yönündeki şikâyetlerdir. Menfîlerden bazıları suçsuz yere sürgün edildiklerini, iaşelerini temin edemediklerini ve fakr u zaruret halinde olduklarını ifade ederek menfâlarının değişimi taleplerinde bulundular. Örneğin Sivas'ta Rifâ'i Dergâhı Şeyhi Abdullah Hâşimi Efendi, Hicaz Vilayeti'ne yazdığı bir arzuhal ile kendisinin Sivas'a geri dönmesine izin verilmesi talebinde bulundu. Bu arzuhalde, kendisinin 31 Mart Vak'ası ile hiçbir ilgisinin olmadığını, meşrutiyetin iadesinden evvel dergâhın bazı işlerinin tesviyesi için İstanbul'a gittiğini, kendisi İstanbul'da iken isyanın gerçekleştiğini ve isyan girişiminde herhangi bir şekilde dahli olmadığını, bazı garazkâr kimselerin fesatları münasebetiyle Sivas'a dönerken Amasya'dan geri çevrilerek İstanbul'a götürüldüğünü, tahkikat neticesinde herhangi bir suçu olmadığının anlaşıldığını fakat sebepsiz yere Mekke-i Mükerreme'ye sürgün edildiğini belirtmektedir. Ayrıca, burada maişetini teminde güçlük çektiğini ve perişan bir halde olduğunu belirterek kalan ömrünü Sivas'taki dergâhında geçirmek istediğini ifade etmektedir. Hicaz Vilayeti bu dilekçeyi kendileri açısından menfâ değişikliğinin uygun olabileceğini belirterek Dâhiliye Nezareti'ne gönderdi. Dâhiliye Nezareti de Hicaz ve Sivas vilayetlerine gönderdiği bir yazı ile Abdullah Hâşimi Efendi'nin menfâsının Sivas Vilayeti'ne tebdilini münasip gördü.[1354]

Fatih dersiamlarından Hocazade Abdullah Ziyaeddin Efendi, 21 Ağustos 1330'da [3 Eylül 1914] bir dilekçe ile Dâhiliye Nezareti'ne başvurdu ve on aydır Sinop'ta menfî bulunduğunu, fakr u zaruret halinde olduğunu, masum olduğunu ve İstanbul'a, oraya olmazsa da memleketi Adapazarı'na dönmesine müsaade edilmesini talep etti[1355]; ancak talebi kabul görmedi. Daha

[1351] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 13/37 [8 Kanun-ı Evvel 1332 tarihli belge].
[1352] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 13/37 [25 Kanun-ı Evvel 1332 tarihli belge].
[1353] *BOA., DH. ŞFR*., 76/243.32 [26 Mayıs 1333 tarihli belge].
[1354] *BOA., DH. SYS*., 55-1/37 [19 Mart 1327, 21 Mart 1327 ve 8 Mayıs 1327 tarihli belgeler. Abdullah Hâşimi Efendi'nin 19 Mart 1327 tarihli arzuhali için bk. **EK-14**].
[1355] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 1/3 [21 Ağustos 1330 tarihli belge].

sonra harp tehditi sebebiyle menfîlerin Sinop'tan dağıtıldığı ve kendisinin de Çorum'a gönderilmesinin gündeme geldiği bir esnada, 15 Haziran 1331 [28 Haziran 1915] tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne telgraf yoluyla başvurarak menfâsının Bolu Sancağı olarak tebdil edilmesini talep etti. Abdullah Ziyaeddin Efendi'nin bu talebi şu şekildedir:

> "Dersa'det'de Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi'ne,
> Sinob'un imtizâc edemediğim [uyum sağlayamadığım] âb ve havâsından kurtulmak ve Adapazarı'na tâbi' Hendek'de tevellüd edib hâlâ yüzünü göremediğim semere-i hayâtım ve ciğerpârem mahdum du'âcınızla vâlidesine yakın düşmek üzere menfâmın Çorum'a naklinden sarf-ı nazar buyurularak Bolu Sancağı'na tebdîl buyurulması emrinde Kütahya meb'ûs-ı sâbıkı Ferid'in hakkındaki lütf ve 'âtıfetinizden hisse-mend buyurulmaklığımı istirhâm eylerim, fermân. Fatih Dersi'âmlarından Abdullah Ziyaeddin."[1356]

Abdullah Ziyaeddin Efendi, 12 Temmuz 1331 [25 Temmuz 1915] tarihinde Sinop Mutasarrıflığı'na bir dilekçe ile yeniden başvurdu; benzer gerekçeleri ortaya koyarak menfâsının Bolu Sancağı olarak tayinini tekrar talep etti. Sinop Mutasarrıflığı'na yaptığı bu başvuru Kastamonu Vilayeti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne iletildi.[1357] Nitekim Vilayet'ten Dâhiliye Nezareti'ne yazılan bir yazıdan, Abdullah Efendi'nin Ağustos ayında bir dilekçe daha yazdığı ve eğer Bolu'ya sevki mümkün olmayacaksa Çorum'a gitmeyerek Kastamonu'da kalmak istediğini bildirdiği anlaşılmaktadır.[1358] Sâbık polis komiserlerinden Cemil Tevfik Bey de Sinop Mutasarrıflığı'na başvurarak, menfâsı olan Sinop'ta maişetini temin edemediğini, sekiz nüfustan mürekkep ailesinin zor durumda olduğunu, burada bütün ümidin beş kuruş yevmiyede olduğunu, çalışmak ve maişetinin teminini sağlayabilmek için menfâsının Samsun olarak tebdilini talep etti. Mutasarrıf da bu talebi Dâhiliye Nezareti'ne bildirdi.[1359]

Menfîlerin menfâlarının tebdili hususunda önemli etkenlerden biri de menfînin kötü ahvalidir. Mahmut Şevket Paşa'nın katledilmesi hadisesi münasebetiyle Sinop'a sürgün edilen Medenizâde Mehmet oğlu Fuat Bey, problemli bir şahıs olduğu için daha sonra Amasya'da ikamete memur edilmişti; ancak orada da sorun çıkarması sebebiyle menfâsı Sivas olarak tebdil edildi. Fuat Bey, haddinden fazla içkiye düşkün olması ve hoş olmayan hareketleri inzibat memurları nezdinde sorunlar çıkardığı gerekçesiyle burada da tutunamadı; Sivas Valisi tarafından

---

[1356] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 2/66 [15 Haziran 1331 tarihli belge].
[1357] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 2/66 [12 Temmuz 1331 ve 22 Temmuz 1331 tarihli belgeler]; *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 2/74 [7 Ağustos 1331 tarihli belgeler].
[1358] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 2/74 [8 Ağustos 1331 tarihli belge].
[1359] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 1/7 [21 Eylül 1330 ve 22 Eylül 1330 tarihli belgeler].

vilayet dâhilinde bulunması uygun görülmedi. Fuat Bey, vali tarafından, münasip bir mahalle sevk edilmek üzere Kastamonu Vilayeti'ne gönderildi; Kastamonu Vilayeti tarafından da Safranbolu'da ikameti münasip görüldü.[1360]

Menfîler, gönderildikleri yerlerde çektikleri sıkıntılara yönelik yer yer taleplerde bulundular ve hane kiralarının yüksekliğinden yakınarak sıkıntılarının giderilmesini talep ettiler. Örneğin Divân-ı Harb-i Örfî tarafından nefy ve teb'îd ile cezalandırılan sâbık Tophane Nazırı Zeki Paşa, Bahriye sâbık nazırı Hasan Rami Paşa, Hicaz sâbık valisi Ahmet Ratip Paşa, Meclis-i Meşayih Reisi Şeyh Ahmet Efendi ve Şûra-yı Devlet sâbık azasından Nazif Sürûri Bey gibi önemli isimler, dilekçe ile başvurmak suretiyle kaledeki hane kiralarının çok pahalı olduğunu belirterek yardımcı olunması talebinde bulundular. Durum, ancak Sadaret'e kadar uzanan yazışmalar sonucunda açıklığa kavuşturulabildi. Sadaret, Hareket Ordusu Kumandanlığı'nın da muvafakatıyla menfî şikâyetlerine bir son verilmesi için ilgili şahısların kale haricinde ikametlerine müsaade edilmesinde bir sorun olmayacağını Dâhiliye Nezareti'ne bildirdi.[1361]

4.4. Aflar ve Menfîler

II. Meşrutiyet'in ilânı sonrasında *devr-i sâbık* memuru olduğu, meşrutiyet ve hükûmet karşıtı faaliyetler içerisinde yer aldığı, 31 Mart Vak'ası'nda dahli olduğu, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif olduğu, ihtilal teşebbüslerine giriştiği, şüpheli ahvale sahip olduğu ve benzeri sebeplerle pek çok şahıs; hükûmetlerce idareten ya da muhakeme neticesinde Divân-ı Harb-i Örfî kararlarıyla sürgün ile tecziye edilmişti. 11 Haziran 1913'te Mahmut Şevket Paşa bir suikast ile katledilince bu suikast ile alakalı görülen bazı isimler ve pek çok muhalif başta Sinop olmak üzere memleketin pek çok yerine sürgün edilmişti. Sürgün edilen menfîler, menfâlarında "menfâ hayatı" yaşarlarken yer yer kendilerinin affedilmesi talebinde bulundular. Menfîler, aşağıda ayrıntıları verileceği üzere pek çok sebebi gerekçe göstermek suretiyle affa nail olmayı arzuladılar. Çünkü bila-müddet sürgün edilen bir menfînin sürgünden kurtulabilmesinin yegâne yolu affa mazhar olmaktı.[1362]

[1360] *BOA., DH. EUM. MH.*, 159/70 [7 Mart 1332 tarihli belge].
[1361] *BOA., BEO*., 3625/271807 [11 Ağustos 1325 tarihli belge].
[1362] Abdullah Acehan, bir çalışmasında menfîlikten kurtulmanın üç yolu olduğunu ifade etmekte ve bu yolları af, vefat ve menfânın değiştirilmesi olarak vermektedir. bk. Abdullah Acehan, "Osmanlı Devleti'nin Sürgün Politikası ve Sürgün Yerleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research*, 1/5 (2008), s. 20; Acehan'ın belirttiği menfîlikten kurtulmak hususundaki "üç yol"dan ilk ikisi menfîlikten kurtulmak için kâfidir. İkincisi yani vefat zaten affa olan ihtiyacı da ortadan kaldıran bir durumdur. Fakat üçüncüsü yani menfâ değişikliği menfînin kurtuluşunu sağlamamaktadır. Zira menfî başka bir menfâda da olsa sürgün hayatını devam ettirecektir. Menfînin kurtuluşunun bir yolu da ceza süresini tamamlamış olmaktır. Zira muvakkat ve müebbet olmak üzere iki çeşit sürgün cezası mevcuttur. Muvakkat sürgün ile cezalandırılan şahıs süresinin dolması ya da af ile

Sürgün cezası muvakkat ve müebbet olmak üzere iki şekilde uygulanırdı. Muvakkat sürgün ile tecziye edilen menfî, ceza süresini ikmal ettiğinde serbest bırakılırdı; müebbet sürgün ile tecziye edilenin ise affa mazhar olmaktan başka menfîlikten kurtuluş yolu yoktu. Menfîlerin talebi olan af ise üç şekilde gerçekleşmekteydi; umûmî af, kısmî af ve şahsî başvuru neticesinde elde edilmiş olan af. Umûmî af ilânında özel günlerin ayrı bir yeri vardı[1363]; meşrutiyetin yıldönümü bayramı (Iyd-i Millî), padişahın cülusu, cülus yıldönümü, dinî bayramlar ve Hz. Muhammed'in doğum günü (Mevlid) gibi özel günler münasebetiyle padişah iradesi ile ilân edilmekteydi. Ayrıca bazı olağanüstü durumlar ve hadiseler akabinde de umûmî af ilânı mümkün olabilmekteydi. Affın kapsamı *irade-i seniyye* ile belirlenmekteydi. Umûmî af ile -genel itibariyle- bütün siyasî sürgünler serbest bırakılırlardı. Af mevzuunun önemli bir ayağını da şahsî başvurular teşkil etmekteydi; gerek muvakkat gerekse müebbet sürgün ile tecziye edilen kimseler, şahsî başvuruda bulunmak suretiyle de affa mazhariyet talebinde bulunmaktaydılar. Şahsî başvuru gerçekleştiğinde idare tarafından münasip görülen kimseler afv-ı âlîye mazhar olabilmekteydiler. O yüzdendir ki siyasî menfîlerden kimi özel günleri, kimi masumiyetini, kimi sağlığını, kimi ailevî durumunu, kimisi de fakr u zaruretini belirtmek suretiyle af talebinde bulundu. Hükûmetler, af talepleri geldikçe emniyet müdüriyeti, vilayet ve mutasarrıflıklar aracılığıyla yer yer menfîler hakkında tahkikat yaptırdılar; tahkikat sonuçlarını da göz önüne alarak affını münasip gördükleri menfîlerin taleplerini –padişahın da tasdikiyle- kabul ettiler; affı münasip görülmeyenlerin taleplerini ise çeşitli gerekçelerle reddettiler.

Afv-ı âlî ilânında Iyd-ı Millî'nin önemli bir yeri vardır. Örneğin 10 Temmuz 1327 [23 Temmuz 1911] tarihindeki Iyd-i Millî'de 31 Mart Vak'ası münasebetiyle tecziye edilen pek çok siyasî mücrim afv-ı âlîye mazhar oldu. Iyd-ı Millî münasebetiyle afv-ı âlîye mazhariyet söz konusu olunca Dâhiliye Nezareti, Cezayir-i Bahr-i Sefîd, Aydın, İstanbul, Erzurum, Hüdavendigar, Ankara, Sivas, Trablusgarp, Kosova, Edirne, Halep, Kastamonu, Trabzon, Yanya, Diyarbakır ve Hicaz vilayetleri ile Bingazi Mutasarrıflığı'na bir yazı göndermek suretiyle gereğinin yapılmasını istedi. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından mahkûm edilip affedilenlere yönelik

---

tahliye olunabilir. Menfî için menfâdan kurtulmanın bir yolu olarak firar da söylenebilir fakat bu da kanunî bir dayanaktan yoksundur. Nitekim firar edenin sürgün cezası kalkmamaktadır ve Osmanlı hudutları içerisinde yakalandığı takdirde ya tekrar menfâsına geri gönderilecek ya da daha ağır bir cezaya çarptırılacaktır. Menfî firar suretiyle yurtdışına çıktıysa belki yakalanma kaygısından kurtulmuş olacak fakat bu sefer de yurtdışında yaşadığı şehir onun menfâsı hâlini alacaktır. Bir nev'î gönüllü sürgün olacaktır.

[1363] Örneğin *Tesisat* gazetesinin 28 Kasım 1911 tarihli nüshasında, Divân-ı Harpler tarafından mahkûm olunanlara bayram sebebiyle aflarına yönelik bir listenin Dâhiliye Nezareti tarafından hazırlanarak Sadaret'e takdim edildiği belirtilmektedir. bk. *Tesisat*, 15 Teşrin-i Sani 1327 [28 Kasım 1911], Nu: 134, s. 4; Bir sonraki günkü gazetede af listesinin hazırlanmasına rağmen affın bayram sonrası gerçekleşeceği belirtilmektedir. bk. *Tesisat*, 16 Teşrin-i Sani 1327 [29 Kasım 1911], Nu: 135, s. 4.

bir isim listesi hazırlandı. Buna göre, Rodos'ta menfî Topçu Binbaşı Ferit Nuri, Midilli'de menfî İzzettin Vapuru imamı Pazarcıklı Tahir, Sıhhıye idaresinden Tevfik, Konya'da menfî Yakova ahalisinden Hacı Murtaza, Ankara'da menfî talebeden Yakup, Cezayir-i Bahr-i Sefîd'de menfî Konyalı Vehbi ve Sakız'da menfî Şeyh Abdülkadir Efendiler gibi isimlerin de dâhil olduğu toplam yüz on iki şahıs afv-ı âlîye mazhar oldu.[1364] İdâre-i Örfiyye kararıyla idareten sürgün edilmiş olan Maarif sâbık nazırı Haşim ve Müşir Şakir Efendiler de Iyd-i Millî münasebetiyle affedilerek serbest bırakıldılar.[1365]

Affa nail olmada Hz. Muhammed'in doğum günü Mevlid-i Şerif'in önemli yeri vardı. Örneğin 31 Mart Vak'ası'yla ilgili olarak sürgün edilenlerden Nakliye Mirlivası Mustafa ve Süvari feriki Refik Paşalar ile Tophane Alay Kâtibi Mehmet, Baytar Miralaylarından İbrahim ve Tercüme Kalemi Müdürü Mazhar Beyler de Hz. Muhammed'in doğum günü [Mevlid] münasebetiyle affa nail oldular.[1366]

Siyasî mücrimlere yönelik af ilânlarında bölgesel problemlerin çözümü ve devlete bağlılığı artırma gayretlerinin etkisinin olduğu da görülmektedir. Örneğin Sultan Mehmet Reşat, gerçekleştirdiği Rumeli seyehati kapsamında Kosova'yı ziyaret etti ve burada, bir yıl önceki olaylar münasebetiyle mahkûm edilenlere yönelik af ilânında bulundu.[1367] Bu af iradesinde şöyle denilmektedir:

> "Geçen 1326 senesi evâ'ilinde [başlarında] Kosova ve Manastır ve İşkodra vilâyetlerinin mahall-i ma'lûmesinde vukû'bulan hâdisât-ı 'isyâniye sebebiyle Dîvân-ı Harblerce mahkûm edilen veyâhûd elyevm taht-ı ta'kîbde bulunan eşhâs haklarından hukûk-ı şahsiye bâkî kalmak üzere 'afv-ı 'umûmî i'lân edilmişdir..."[1368]

Af ilânı hususunda Iyd-i Millî gibi özel günlerin yanında Meclis-i Vükela kararlarının da etkili olduğu görülmektedir. Örneğin Ahmet Midhat Efendi, pederine yazdığı bir mektupta 31 Mart Vak'ası'nı tasvir ve takdir eden ifadeler kullandığı için üç sene müddetle Üsküp'e sürgün

---

[1364] *BOA., DH. SYS*., 41/2-2 [13 Temmuz 1327 ve 21 Temmuz 1327 tarihli belgeler]; *Yeni İkdam*, 17 Temmuz 1327 [30 Temmuz 1911], Nu: 500, s. 3; *BOA., DH. SYS*., 41/2-5 [17 Ağustos 1327 tarihli belge]; *BOA., DH. SYS*., 41/2-7 [26 Temmuz 1327, 28 Temmuz 1327 tarihli belgeler].

[1365] *BOA., BEO*., 3785/283810 [10 Temmuz 1326 tarihli belgeler].

[1366] *BOA.*, İradeler- Mabeyn-i Hümayun (*İ. MBH*.), 1/61 [11 Mart 1326 tarihli belge]; *Yeni İkdam*, 13 Mart 1326 [26 Mart 1910], Nu: 12, s. 2.

[1367] *BOA., DH. MTV*., 25/47 [4 Haziran 1327 tarihli belge]; Mehmet Reşat'ın çok olumlu geçtiği belirtilen Kosova ziyareti için bk. Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s. 270-283; Lütfi Simavi, *Gördüklerim*, k. II, s. 5-17.

[1368] *BOA.*, İradeler- Meclis-i Mahsus (*İ. MMS*.), 140/23 [2 Haziran 1327 ve 3 Haziran 1327 tarihli belgeler]; *Düstûr*, Tertib II, C. 3, s. 625-626.

olarak gönderilmişti. Ahmet Midhat Efendi, 24 Mart 1327 [6 Nisan 1911] tarihli Meclis-i Vükela kararı ve Padişah *irade-i seniyye*si ile affa mazhar oldu.[1369] Yine aynı vak'a dolayısıyla beş sene müddetle Rodos'a sürgün edilen Prizrenli Şeyh Abdullah Efendi çektiği ceza yeterli görüldüğü için 2 Ağustos 1327 [15 Ağustos 1911] tarihli tezkere üzerine Meclis-i Vükela kararı ve *irade-i seniyye* ile affedildi.[1370]

Menfîlerin affa mazhariyetlerinde sultanın tahta çıkışı [cülûs] ve bu cülûsun yıldönümlerinin de etkili olduğu görülmektedir. Sultan, cülûsunun yıldönümlerinde merhametini tecelli ettirerek siyasî mahkûmların bir nev'î gönüllerini almaya çalışırdı. Cülûs-ı Hümâyun'un yıldönümü yaklaştığında, eğer affa mazhariyet meselesi gündeme gelecek ise Meclis-i Vükelâ affın kapsamı ve affa mazhar olacak mahkûmlara yönelik çalışmalar yapardı; amaca yönelik teşkil edilen komisyonlar çalışmalarını tamamlar ve netice itibariyle konu Meclis-i Vükela'da görüşülüp onaylandıktan sonra sultanın tasdikine sunulurdu. Nitekim bu minval üzere Cülûs-ı Hümâyun yıldönümü münasebetiyle yer yer aflar gerçekleşti. Örneğin Cülûs-ı Hümayûn'un yıldönümü sebebiyle Meclis-i Vükela, mahkûmlara yönelik bir encümen oluşturmak suretiyle affa mazhariyeti münasip olacak kişilerin tespiti için çalışmalar yaparak pek çok şahsın affına karar verdi. 31 Mart Vak'ası mücrimlerine yönelik Meclis-i Vükela'nın aldığı karar cülûs-ı hümâyun günü olan 14 Nisan 1328'de [27 Nisan 1912] Sultan Mehmet Reşat tarafından *irade-i seniyye* ile tasdik edildi; böylelikle *Serbesti* gazetesi sermuharriri Mevlânzâde Rıfat, *Mizan* gazetesi imtiyaz sahibi Murat, *Türkiye* gazetesi heyet-i tahririyesinden Fuat Şükrü, *İnsaniyet* gazetesi mesul müdürü İsmail Faik, gazetenin umur-ı idare ve tahririyesinden Hüseyin Hilmi, *Muahede* gazetesi müdürü Pertev Tevfik ve gazete heyet-i tahririyesinden Hamid Saci Beyler ile Bâb-ı Fetva danişmendi Osman Nuri, silahşorlardan Kayserili Ahmet ve Diyarbakır Siverek ahalisinden Derviş Mehmet bin Musa Efendiler gibi isimlerin dâhil olduğu yüz doksan kişi affedildi.[1371] Siyasî mahkûmlar cülûs-ı hümayunun yıldönümü sebebiyle affedilince bu kişilerin tahliyeleri için menfâlarına emirler tebliğ edildi ve bu emirler mucibince tahliyeler

[1369] *BOA., BEO*., 3881/291003 [31 Mart 1327 tarihli belge].
[1370] *BOA., BEO*., 3937/295235 [30 Ağustos 1327 tarihli belge]; *BOA., DH. SYS*., 41/2-7 [31 Ağustos 1327 ve 3 Eylül 1327 tarihli belgeler].
[1371] *BOA., DH. SYS*., 41/2-2 [14 Nisan 1328 tarihli belgeler. 14 Nisan 1328 tarihli *irâde-i seniyye* ve affedilenlerin listesi için bk. **EK-15 ve EK-16**]; *BOA., BEO*., 4032/302391 [14 Nisan 1328 tarihli belge]; *BOA., BEO*., 4032/302392 [14 Nisan 1328 tarihli belge]; *İktiham*, 14 Nisan 1328 [27 Nisan 1912], Nu: 62, s. 1; *İktiham*, 16 Nisan 1328 [29 Nisan 1912], Nu: 64, s. 3; Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin günlüklerinde Mart 1912'de af konusunun görüşüldüğü belirtilmektedir. Muhtemelen burada görüşülen af metinde bahsedilen aftır. Hayri Efendi, 25 Mart 1912 günü sabahleyin Şura-yı Devlet dairesine gittiğinden, Adliye ve Maarif nazırlarının Şura reisinin odasında toplandıklarından bahsetmekte ve bu toplantıda yüce af konusunun değerlendirildiğini ifade etmektedir. Ayrıca bu toplantıda divanı harp tarafından mahkûm edilen ya da idareten sürgün edilenlerden on on beş kadar şahsın istisna tutularak kalanının affına karar verildiğini belirtmektedir. bk. *Mustafa Hayri Efendi'nin Günlükleri*, s. 83-84.

gerçekleşti.[1372] Yine Cemiyet-i Hafiye meselesi münasebetiyle Divân-ı Harb-i Örfî tarafından Rodos'a nefyedilen Van Telgraf ve Posta sâbık müfettişi Vasfi Efendi de cülûs-ı hümâyunun yıldönümü münasebetiyle afv-ı âlîye mazhar oldu.[1373]

Mizancı Murat ve *Serbesti* gazetesi muharriri Mevlânzâde Rıfat Beyler gibi isimlerin affa mazhar oluşlarının Midilli'de sürgün bulunan Hüseyin Ferit Efendi tarafından şiddetle tenkit edildiği görülmektedir. Ferit Efendi, Dâhiliye Nezareti'ne sunduğu arzuhalde, Hükûmet-i Seniyye'nin, 31 Mart faciasında taburların kışkırtıcısı ve meşrutiyetin mahvına sebep olan Mevlânzâde Rıfat Bey ile İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ni namussuzlukla suçlayan, mevcut idareyi, sadrazamı ve devlet erkânını tezyif ederek Şerif Paşa'nın Paris'te çıkardığı gazetesini getirtip intikam hırsıyla okuyan Mizancı Murat Bey'in affedildiğini belirtmektedir. Yine geçmiş dönemin hafiyelerinin afv-ı âlîye mazhar olduklarını, kendisinin ise İdâre-i Örfiyye mıntıkası haricine sürgün edildiği halde bir senelik felaketine merhamet edilmediği gibi maişetine de yardım yapılmadığını ifade ile "Hükûmet-i Seniyye'nin bu bâbdaki 'adâletini gözyaşlarımı dökerek kemâl-i me'yûsiyetimle tebrîk ederim" demektedir. İlaveten Cemiyet-i Mukaddese'ye intihabını ve Cemiyet'in kendisine verdiği "kardeşimiz" vesikasını, Mevlânzâde Rıfat ve Mizancı Murat Beyler gibi isimlerin affı, kendisinin ise diyar-ı gurbette süründürülmesi sebebiyle geri takdim ettiğini vurguladığı arzuhalini şu cümlelerle tamamlamaktadır:

> "…şu hâlin târîh sahîfelerine derc olunmak ve bu sûretle ibkâ-yı nâm [ad bırakma] şerefini ihrâz eden [alan, kazanan] 'adâlet-i hâzırayı necâbet-i [soyluluk] Osmâniye ve şeref-i cem'iyet nâmına protesto ederim. Hasbün-Allah ve ni'mel-vekîl münâcâtıyla [yakarışıyla] te'mîn-i mâ'îşetime 'â'id emr-i nezâret-penâhî intizârıyla [bekleyişiyle] 'arz-ı me'yûsiyet [ümitsizliğimi arz] eylerim. Her hâlde emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir."[1374]

Buradan Mevlânzâde Rıfat ve Mizancı Murat Beyler gibi toplum nezdinde itibarlı kişilerin kolayca afv-ı âlîye mazhar olabildikleri, görece sıradan denilebilecek şahsiyetlerin ise ciddî sıkıntılarla baş etmek zorunda kaldıkları algısının ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Menfîler bizatihi kendileri ya da kendileri adına yapılan müracaatlar suretiyle de affa mazhar oldular. Bu çerçevede affa mazhar olan isimlerden birisi Rodos'ta menfî *El-İslam*

[1372] *İktiham*, 15 Nisan 1328 [28 Nisan 1912], Nu: 63, s. 2; Mevlânzâde Rıfat Bey de afv-ı âlîye mazhar olanlardan birisidir ve İstanbul'a dönmek arzusundadır. Hatta 16 Nisan 1328 tarihli Dâhiliye Nezareti'ne çektiği bir telgrafta afv-ı âlîye mazhar olmuşken hareketine müsaade edilmediğinden şikâyet etmektedir. bk. *BOA., DH. SYS.*, 41/2-2 [17 Nisan 1328 tarihli belge].
[1373] *BOA., DH. SYS.*, 41/2-1 [14 Haziran 1328 ve 12 Temmuz 1328 tarihli belgeler].
[1374] *BOA., DH. MUİ.*, 157/24 [20 Nisan 1328 tarihli belge. Bu belge için bk. **EK-17**].

gazetesi sermuharriri Hayret Efendi'dir. O'nun sürgün ile tecziye edilmesi üzerine arkadaşı Şair Eşref, bu durumu Mabeyn Başkâtibi Halit Ziya Bey'e bir mektup ve şiir ilavesiyle aktararak Hayret'in affına aracı olmasını O'ndan talep etti. Eşref'in, Hayret Efendi'nin masumluğu vurgusunu yaptığı kıta şöyledir:

> "Vakt-i hürriyyette Hayret dendi nâmın mürtecî
> Bir zaman yanımda istibdâdı derdin düşmenim
> Mutlakâ bir sehve mebnîdir bu mahkûmiyyetin
> Nefye sen lâyık değilsin çünki isbâtın benim"[1375]

Hayret Efendi, sürgünden kurtulmak için yazdığı bir niyaz-namesinde de

> "Benim emlâk ve akarım maaşımdan ibaretti. Memûrîn tensîkatinde kadro hâricine çıkarıldık. Sonra yapılan ahâli tensîkatinde de memleket kadrosunun hâricine çıkarılarak Rodos'a kadar sevkolunduk. Bu muamelenin adına da beş sene nefiy demişler. Ben beş parasız olarak buraya gönderildim. Efrâd-ı âilem de beş parasız olarak orada kaldılar. Şimdiye kadar ne bana, ne efrâd-ı âileme beş para verilmemiştir."

demektedir. Netice itibariyle Hayret Efendi, kendisi ve aracıların talepleri sonucu olarak 17 Aralık 1910 tarihinde affa mazhar oldu.[1376]

Sâbık Serasker Rıza Paşa da 22 Teşrin-i Sani 1325 [5 Aralık 1909] tarihinde sağlık durumunu gerekçe göstererek af talebinde bulundu. Rıza Paşa,

> "Ben elli senelik askerim. Rütbe ve nişanlarımın ekserîsini muhârebe meydânlarında düşmanlarla pençeleşerek her türlü mehâlik ortasında ancak muhâfaza-i vatan hissiyle çalışarak kazandım. Biri 'Hulâsa-i Hâtırât' diğeri 'Hâtırât' olarak şimdilik nezâket-i zamâna hürmeten iki cild yazı yazdım. Menâkıb-ı mefâhir-i zâtiye addolunabilecek olan şu iki cildin bir cümlesini tekzîb edebilecek memleketde bir kuvvet yokdur…"

diyerek hakkındaki irtikâp ve sair iddiaları reddettiği affa mazhariyet dilekçesini meşrutî idareyi övdüğü ve rahatsızlığını dile getirdiği şu cümleler ile sonlandırmaktadır:

[1375] *Son Asır Türk Şairleri*, C. II, s. 878; Kıtanın sadeleştirilmiş hali şöyledir: "Ey Hayret, Meşrutiyet zamanında sana gerici dediler, bir ara da istibdat mensuplarını düşmanım olarak tanımlardın. Bu mahkûmiyetin mutlaka bir yanlıştan dolayıdır, sen sürgüne layık değilsin, ispatın benim." bk. Tuba Işınsu Durmuş, *Osmanlı'nın Sürgün Şairleri*, 1.bs., Kapı Yay., İstanbul 2014, s. 235; Bu eserde, Osmanlı'da şair ve edebiyatçı sürgünlere ve sürgün sebeplerine yer verilmiştir.

[1376] İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, c. II, s. 878.

> "…Diğer cihetden ma'lûm-ı 'âlîleridir ki 'âcizleri 'Iyd-ı Ekber-i Millî olan 10 Temmuz'dan üç gün evvel Ferid Paşa ile berâber infisâl etmiş idim. Bu hâl ise o zamân ta'kîb ve temdîd edilmek istenilen tarz-ı idâreye husûmetime delâlet-i kâfiye teşkîl eder. Hatta kable'l-inkılâb Rumeli'yi mektebli zâbitân ile doldurmuş olmak töhmetiyle Mabeyn'de Tahsin, İzzet ve İsmail Efendiler tarafından taht-ı muhâkemeye aldırılmışidim. Âhiren Midilli'ye gönderilmek sûretiyle hakkımda revâ görülen mu'âmele meşrûtiyetimizin îcâbât-ı zarûriye-i muvakkatesinden olarak kabûl edilmişidi. Leffen takdîm etdiğim rapor müfâdından da ma'lûm-ı 'âlîleri buyurulacağı üzere bulunduğum hâl ve vaz'iyetde devâm-ı hayâtım kâbil olamayacağından işbu sûretle i'dâmımı mûcib hakk-ı 'âcizîde bir hükm mevcud değilse hem mes'ûliyet-i vicdâniyeleri ve hem de istikbâlen bir mes'ûliyet-i târîhiyeyi nazar-ı dikkate alarak hâl-i esef-i iştimâlime nihâyet verilmesi zımnındaki îcâbî-i 'adâlet ve insâniyyetin icrâsı bâbında emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir."[1377]

Rıza Paşa, Dâhiliye Nezareti, Şura-yı Devlet Riyaseti ve Adliye Nezareti'ne gönderdiği bu dilekçesine tabip raporlarını da ekledi. 21 Haziran 1325 [4 Temmuz 1909] tarihli raporlara göre, daha önceden kısmî felç geçirmiş olan Paşa'yı, Midilli'nin rutubetli havası olumsuz etkilemekte; romatizmaya sebebiyet vermektedir. Ciddî rahatsızlığı olduğu belirtilen Paşa'nın tekrar felç olma riski vardır.[1378] Bu gerekçelerle affını talep eden Rıza Paşa'nın dilekçesi Dâhiliye ve Adliye Nezaretleri tarafından Sadaret'e takdim edildi; değerlendirmeler sonucunda Sadaret Kalemi, Hareket Ordusu Kumandanlığı'na 3 Kanun-ı Evvel 1325 [16 Aralık 1909] tarihinde bir yazı yazarak dilekçe ve raporlar "münderecâtına nazaran îcâbının îfâsını" istedi. Burada Paşa'nın affedildiği kesin olarak belirtilmemekle birlikte dilekçe içeriğine göre gereğinin yapılmasının istenmesi affedildiğini güçlü bir şekilde ortaya koymaktadır.[1379]

II. Abdülhamid'in kitapçısı olan ve Midilli'ye nefyedilen Hacı Ahmet Efendi, 15 Ağustos 1327 [28 Ağustos 1911] tarihinde afv-ı âlîye mazhariyeti ya da kendisine münasip miktarda maaş tahsisi talebinde bulundu; fakat herhangi bir cevap alamadı. Bunun üzerine Midilli Mutasarrıflığı, mutasarrıf, naib, muhasebeci, tahrirat müdürü, müftü, metropolit vekili ve azalar imzalı bir yazı ile Hacı Ahmet Efendi'nin sürgün sebebi bilinmese de doksan yaşını geçmiş bu şahsın afv-ı âlîye mazhariyetinin muvafık olacağını vilayete bildirdi. Cezayir-i Bahr-i Sefîd Valiliği Midilli'den

---

[1377] *BOA., BEO*., 3677/275729 [22 Teşrin-i Sani 1325 tarihli belgeler].
[1378] *BOA., BEO*., 3677/275729 [21 Haziran 1325 tarihli belgeler].
[1379] *BOA., BEO*., 3677/275729 [3 Kanun-ı Evvel 1325 ve 6 Kanun-ı Evvel 1325 tarihli belgeler]; *BOA., DH. MUİ*., 8-4/8 [2 Kanun-ı Evvel 1325 tarihli belge]; Serasker Rıza Paşa'nın sürgünü hakkında ayrıca bk. Muhammet Veysel Zortul, *Serasker Mehmet Rıza Paşa*, (yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 232-237; Gümülcine'nin Kır Mahallesi Medresesi müderrisi olan ve Bursa'ya sürgün edilen Mehmet Efendi de affedilmiştir. bk. *BOA., DH. MUİ*., 8-5/18 [25 Ağustos 1326 ve 28 Ağustos 1326 tarihli belgeler]; *BOA., İ. DH*., 1483/29 [19 Ağustos 1326 ve 24 Ağustos 1326 tarihli belgeler].

gelen bu talebi Dâhiliye Nezareti'ne iletti.[1380] Yine *Genç Türk* gazetesindeki yazıları, özellikle de Talât Bey'e yönelik hakaretleri sebebiyle Kastamonu'ya sürgün edilen Ziya Şakir Bey de affedildi; Dâhiliye Nezareti, 7 Nisan 1328 [20 Nisan 1912] tarihli telgraf ile Kastamonu Vilayeti'nden Ziya Şakir'in serbest bırakılmasını istedi.[1381] Mirliva Süleyman Paşa, Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf yoluyla başvurarak "Afv-ı 'umûmî var, mücrim-i mahkûmeden değilim bigayr-i hakk mağdûriyetime Allah 'aşkına nihâyet veriniz." demek suretiyle af talebinde bulundu.[1382] Dâhiliye Nezareti, Midilli Mutasarrıflığı'ndan ilgili kişinin hüviyeti ve mahkûmiyet sebebinin tespit edilerek bildirilmesini talep etti[1383]; Mutasarrıf Faik Ali Efendi, nezarete çektiği bir telgraf ile bu şahsın 31 Mart Vak'ası sonrasında diğer menfîlerle birlikte gönderilmiş olan Istabl-ı Âmire'den sâbık mirliva Süleyman Paşa olduğunu bildirdi.[1384] Midilli'de sürgün bulunan Medine-i Münevvere sâbık muhafızı Osman Efendi de affa mazhar oldu. Haber kendisine tebliğ edilince bir an evvel serbest bırakılması hususunda Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf çekerek şöyle dedi: "Afv-ı şâhâneye mazhar bulunmuşum hastalığım sebebiyle listenin posta ile gelmesine bırakdırılmayarak telgrafla mutasarrıflığa iş'ârı müsterhimdir. Şeyhü'l-harem Osman."[1385]

Af talebinde bulunan önemli isimlerden birisi de Bursa'da sürgün bulunan *Hikmet* gazetesi imtiyaz sahibi Şehbenderzâde Ahmet Hilmi Bey'dir. Hilmi Bey, sürgün edildikten sonra affı için talepte bulunmuş fakat herhangi bir cevap alamamıştı. Bunun üzerine 8 Teşrin-i Evvel 1327 [21 Ekim 1911] tarihinde Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne bir dilekçe yazmak suretiyle kendisinin affını istirham etti. Ahmet Hilmi Bey'in Meclis-i Mebusan'a arzettiği dilekçesi şöyledir:

> "Mukaddes vatanımda hürriyet-i efkâr ve vicdân i'lân edildiği için sekiz sene ikâmet etdiğim Fizan menfâsından 'avdetimde gazeteciliğe başladım. Neşriyâtım tahdîş-i ezhânî [zihinleri kurcalama] mûcib görüldü ve Dîvân-ı Harb-i 'Örfî mıntıka hâricine çıkarılmama karâr verdi. Mâdemki Dîvân-ı Harb memleketin selâmetini bir vatandaşın yazı yazmamasında ve idâre-i örfiyye mıntıkası hâricinde ikâmetinde

[1380] *BOA., DH. SYS.*, 41/2-7 [20 Kanun-ı Evvel 1327 ve 14 Kanun-ı Sani 1327 tarihli belgeler]; Hacı Ahmet Efendi'nin affedilip edilmediği tespit edilememiştir. Bu af talebi, Midilli'deki mutasarrıf, naib, muhasebeci ve metropolitin dahî Ahmet Efendi'nin yaşı münasebetiyle affına aracılık etmeleri sebebiyle metne konulmuştur. Hacı Ahmet Efendi bu af talebi kabul görmediyle bile en nihayet –muhtemelen- Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti döneminde çıkan aftan yararlanmıştır.
[1381] *BOA., DH. SYS.*, 57-2/12 [7 Nisan 1328 tarihli belge]; Ziya Şakir'in ismi 1912'deki cülûs-ı hümayûn yıldönümü münasebetiyle gerçekleştirilen afta da geçmektedir. Bu karar cülûs-ı hümayûn yıldönümünden bir hafta-on gün öncesine denk gelmektedir. Cülûs-ı hümayûn affınfaki listede adı geçtiğine dair bk. *İktiham*, 16 Nisan 1328 [29 Nisan 1912], Nu: 64, s. 3.
[1382] *BOA., DH. H.*, 61-1/7 [16 Haziran 1328 tarihli belge].
[1383] *BOA., DH. H.*, 61-1/7 [17 Haziran 1328 tarihli belge].
[1384] *BOA., DH. H.*, 61-1/7 [22 Haziran 1328 tarihli belge].
[1385] *BOA., DH. SYS.*, 41-2/7 [17 Nisan 1328 tarihli belge].

görüyor bu emre dahî bütün kânûnlarımıza olduğu gibi, kerhen değil, vicdânen de kemâl-i mutâva'atla [itaat ederek] serfürû ediyorum [başeğiyorum]. Yalnız birkaç husûsu Meclis-i Millî'nin nazar-ı 'adl ve 'âtıfetine 'arz edeceğim.

Evvelâ: mıntıka hâricine ihrâcıma sebeb, neşriyât-ı siyâsiyemdir. Hâlbuki mıntıka hâricine çıkarılmakla yalnız neşriyât-ı siyâsiyeden men' değil, Dârü'l-fünûn'daki mu'allimliklerimden, matba'amı idâreden mahrûm ve devr-i istibdâdda düçâr olduğum hayât-şiken [hayat kırıcı] mahrûmiyetlere yine mahkûm ediliyorum. Şu netîce ise Dîvân-ı Harbin karârında mazmûn [ödenmesi lâzım gelen] değildir. Mâdemki neşriyât-ı siyâsiyem hâl-i hâzırda muzırr görülüyor, İdâre-i 'Örfiye devâm etdiği müddetce yalnız edebî ve 'ilmî iştilâgât ve tedrîsâtla vakit geçirmek üzere hakkımdaki hükmün mazhar-ı 'afv-ı 'âlî olmasına ve istibdâdda düçâr olduğum sefâletlerin şu devr-i hürriyet ve meşrûtiyetde dahî hakkımda cârî olmamasına Meclis-i 'Âlî-i Millî'nin delâlet ve 'adâletini istirhâm ederim.

Sâniyen: şu istirhâmâtım karîn-i is'âf [yakın zamanda kabul edilip yerine getirilmezse] olmazsa, iki senedir, günde onbeş sâ'at çalışarak meydâna getirdiğim matba'am mahvolacak, derslerim diğer mu'allimlere verilecek ve çâker de bi't-tabi' emeklerimin ber-havâ olduğunu göreceğim. Bu husûsu meclisin nazar-ı mürüvvet ve ma'deletine 'arz ile berâber şâyed istirhâmâtım karîn-i is'âf olmazsa, mahall-i ikâmetim olan Bursa'da kalemimle geçinmek imkânı yokdur, bâ-husûs ki siyâsiyâtla iştigâl etmek fikrinde değilim. Devr-i istibdâdda bile teb'îd edilen zevâtın ma'îşeti ba'zan te'mîn edilirdi. Devr-i meşrûtiyetimizde teb'îd edilen sanâdîd-i istibdâda [istibdadın ileri gelenlerine] mikdâr-ı kâfî ma'âş veriliyor. Meclisin 'adl ve hakkaniyetinden temennî ve ümîd ediyorum ki 'ömrünü istibdâda mukâvemetle geçirmiş bir tâli'sizi aç bırakmak husûsuna rızâdâre olmaz. Bâkî emr ü fermân hazret-i hakkındır."[1386]

Netice itibariyle "izhâr-ı nedamet" ettiği anlaşılan ve siyasetle iştigal etmeyeceğine dair kesin teminat veren Ahmet Hilmi Efendi 18 Teşrin-i Sani 1327 [1 Aralık 1911] tarihli *irade-i seniyye* ile afv-ı âlîye mazhar oldu.[1387]

Siyasî menfîler, affedildiklerinde menfâlarından memleketlerine avdet etmekteydiler; fakat affa mazhar olan Cello oğlu Mustafa bin İbrahim, Trablusgarp'tan İstanbul'a avdet etmesine rağmen hüviyet varakası olmadığı için memleketine gidemedi. Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı 8 Mart 1327 [21 Mart 1911] tarihli bir dilekçe ile memleketine [Mamüratülaziz Vilayeti Pütürge kazası] gitmek istediğini fakat hüviyet varakası ve afv-ı şahaneye mazhar olduğunun Emniyet-i Umumiyece malum olmaması yüzünden gidemediğini belirterek sıkıntısının giderilmesini istedi. Cello oğlu Mustafa bin İbrahim'in nezarete sunduğu dilekçe şöyledir:

[1386] *BOA., MV*., 226/25 [8 Teşrin-i Evvel 1327 tarihli belge. Ahmet Hilmi Bey'in Meclis-i Mebusan'a arzettiği dilekçe için bk. **EK-18**].

[1387] *BOA., DH. SYS*., 41/2-7 [18 Teşrin-i Sani 1327, 22 Teşrin-i Sani 1327 tarihli belgeler]; *BOA., MV*., 226/25 [tarihsiz belge].

> "Devletli Efendim Hazretleri,
>
> 'Âcizleri gümrük hamâllarından iken Dîvân-ı Harb-i Örfî karârıyla Trablusgarb'a teb'îd edilmiş idim. Bu kere 'afv-ı şâhâneye mazhar olarak Dersa'âdet'e geldim. Şimdi ise memleketime gitmek arzu ediyor isem de yedimde tezkere-i Osmâniyem olmadığı gibi 'afv-ı şâhâneye mazhariyetim emniyet-i 'umûmiye müdîriyetince de ma'lûm olmadığı cihetle hüviyet varakasını da istihsâl edemediğimden memleketime 'azîmet edemiyorum. Lütfen 'âcizlerine muktezî tezkere-i Osmâniyenin i'tâsı veyâhûd emniyet-i 'umûmiye müdîriyetince bir kıt'a hüviyet varakasının verilmesi zımnında îcâb edenlere evâmir-i lâzımeyi muhtevî tezkerenin tastîrine [yazılmasına] 'inâyet buyurulmasını temennî eylerim efendim. Olbâbda emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir."[1388]

Cello oğlu Mustafa bin İbrahim'in bu talebi Dâhiliye Nezareti tarafından dikkate alındı ve nezaret müsteşarı tarafından Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden şahsın memleketine gönderilmesi hususunda gerekenin yapılması istendi. Daha sonra Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, ilgili şahsın memleketine gönderildiği hususunda Mamuratülaziz Vilayeti'ni bilgilendirdi. Netice itibariyle Cello oğlu Mustafa bin İbrahim memleketine böylelikle varmış oldu; Cello oğlu Mustafa bin İbrahim'in memleketine vasıl olması üzerine vilayet de Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ni durumdan haberdar etti.[1389]

Af çıkartılması hususunda ordunun ihtiyaçlarının da gözetildiği görülmektedir. Örneğin 31 Mart Vak'ası'nda dahilleri olduğu iddiasıyla Rumeli'de yol inşaatında çalıştırılmak üzere sevk edilen fakat buradan Yunanistan'a firar eden efradın, senelerine göre askerlik muamelesine tabi tutulmaları talep edilerek Mayıs 1912'de firar cezasından affedilmelerine karar verildi.[1390]

Halaskar Zabitan darbesinin sonucu olarak 16 Temmuz 1912 tarihinde Sait Paşa'nın istifa etmesiyle İttihâdçılar iktidardan uzaklaştılar. Sait Paşa'nın istifası akabinde İttihâdçı karşıtı olan Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti kuruldu. Yeni hükûmetin teşkili elbette cemiyet muhalifleri açısından fevkalade memnuniyet verici bir gelişme olarak değerlendirildi. Menfîler açısından da durum böyleydi; onlar yeni hükûmeti menfâdan kurtuluşun reçetesi olarak değerlendirmekteydiler. Çünkü 23 Temmuz 1908'den 16 Temmuz 1912'ye kadarki dönemdeki sürgünlerin hemen hemen hepsi aynı zamanda İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin muhalifi oldukları için sürgün edilmişlerdi. Yukarıda bahsedildiği üzere İttihâd Terakki Cemiyeti'nin desteklediği hükûmetler dönemlerinde de yer yer af ilânında bulunulmuş; ancak bu af ilânlarında, İttihâdçılar açısından ciddî tehdit olarak değerlendirilmeyen kimseler affedilmişlerdi. Şimdi ise iktidar

[1388] *BOA., DH. EUM. KADL*., 19/8 [8 Mart 1327 tarihli belge].
[1389] *BOA., DH. EUM. KADL*., 19/8 [22 Mart 1327, 24 Mart 1327 ve 17 Mayıs 1327 tarihli belgeler].
[1390] *BOA., BEO*., 4035/302595 [19 Nisan 1328 tarihli belge].

değişmiş ve İttihâdçıların destekledikleri Sait Paşa Hükûmeti'nin düşüşü özellikle menfâlardaki cemiyet muhaliflerini ciddî beklentiler içerisine sokmuştu. Nitekim Ahmet Muhtar Paşa, iktidara gelir gelmez İdâre-i Örfiyye'yi lağvederek siyasî menfîlerin affı meselesiyle ciddiyetle alakadar oldu. 10 Temmuz Iyd-i Millî'si münasebetiyle bir af ilânının uygun olacağı kararına varıldı ve affa nail olanları belirlemek maksadıyla Harbiye Nazırı, Ziraat ve Ticaret Nazırı Vekili, Adliye ve Evkaf-ı Hümayun nazır vekillerinden oluşan bir heyet teşkil edildi.[1391] Çalışmalar kısa sürede tamamlandı ve 17 Temmuz 1328 [30 Temmuz 1912] tarihinde Sultan Mehmet Reşat imzalı afv-ı âlî ilân edildi.[1392] Afv-ı âlî ilân edilince hazırlanmış olan liste Sadrazam Ahmet Muhtar Paşa imzasıyla gereği yapılmak üzere Dâhiliye Nezareti'ne gönderildi.[1393] Netice itibariyle başta Memduh, Hasan Rami, Sadettin, Ferik Kenan ve Zeki Paşalar ve Şura-yı Devlet azasından Nazif Süruri Efendi gibi II. Abdülhamid devri ricalinden isimlerin içerisinde olduğu yüz otuz siyasî mahkûm affedildi.[1394] Affa nail olanların serbest bırakılmaları yönünde vilayet ve mutasarrıflıklara tebligatlar gönderildi[1395] ve böylelikle İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin desteklediği hükûmetler döneminde sürgün edilenler hürriyetlerine kavuşmuş oldular. Bu yüz otuz kişilik liste dâhilinde affa nail olanlardan birisi olan Hicaz sâbık valisi Ahmet Ratip Paşa, 31 Mart Vak'ası sonrasında Rodos'a menfî olarak gönderilmişti. Trablusgarp Harbi'nde İtalyanların bölgeye saldırması üzerine menfâsından firar ederek Paris'e gitmiş ve bizzat sefaret-i seniyyeye başvurarak şimdiye kadarki cezasının yeterli addedilerek İstanbul'a avdet etmesine izin verilmesini istemiş; bu isteği kabul edilmez ve başka bir yere gönderilmesi gündeme gelir ise Mısır'a gideceğini bildirmişti. Bu hususta Paris Sefiri Rıfat Paşa'nın 14 Haziran 1912 tarihli mütalaası ise bu kişilerin hariçte bulunmalarındansa dâhilde bulunmalarının daha münasip olduğu yönündedir.[1396] Ahmet Ratip Paşa'nın bu talebi Meclis-i Vükela'da da gündeme gelmiş; Paşa

[1391] *BOA., MV*., 167/6 [4 Temmuz 1328 tarihli belge]; Harbiye Nazırı iş yükünün yoğunluğunu gerekçe göstererek komisyondan affını rica etmiştir. bk. *BOA., BEO*., 4064/304747 [7 Temmuz 1328 ve 8 Temmuz 1328 tarihli belgeler]; *İktiham*, 14 Temmuz 1328 [27 Temmuz 1912], Nu: 157, s. 1; Affın ilân edileceğine dönük haberler hükûmetin kurulmasının hemen akabinde çıkmaya başlamıştı. bk. *Tanin*, 12 Temmuz 1328 [25 Temmuz 1912], Nu: 1401, s. 2; *İktiham*, 12 Temmuz 1328 [25 Temmuz 1912], Nu: 150, s. 2.

[1392] *BOA., DH. SYS*., 41/2-2 [17 Temmuz 1328 tarihli belge].

[1393] *BOA., DH. SYS*., 41/2-2 [18 Temmuz 1328 tarihli belge].

[1394] *BOA., DH. SYS*., 41/2-2 [18 Temmuz 1328 tarihli belge]; Afv-ı âlîye mazhar olan yüz otuz kişilik liste için bk. *Tanin*, 19 Temmuz 1328 [1 Ağustos 1912], Nu: 1408, s. 4; *Takvim-i Vekayi*, 19 Temmuz 1328 [1 Ağustos 1912], Nu: 1193, s. 1-3; *İktiham*, 19 Temmuz 1328 [1 Ağustos 1912], Nu: 157, s. 2; Meclis-i Vükela kayıtları içerisinde liste olmasa da af iradesi taslağı mevcuttur. bk. *BOA., MV*., 227/173 [16 Temmuz 1328 tarihli belge].

[1395] Örneğin Sultan II. Abdülhamid'in has adamlarından olan ve Aydın'da bulunan başkâtip Tahsin ve Midilli'de menfî Nazif Sürûrî, gümrük sâbık nazırı Cemal, kurenâ-yı sâbıkadan Ragıp ve Zabtiye sâbık nazırı Hamdi Efendiler ile Yenişehirli Edhem Paşa'nın afv-ı âlîye mazhar oldukları belirtilerek serbest bırakılmaları istenmiştir. bk. *BOA., DH. SYS*., 41/2-7 [19 Temmuz 1328, 21 Temmuz 1328 ve 22 Temmuz 1328 tarihli belgeler].

[1396] *BOA., BEO*., 4064/304747 [23 Haziran 1328 ve 7 Temmuz 1328 tarihli belgeler].

hakkında bir karar ittihazının uygun olmayacağı belirtilmiş, 10 Temmuz Iyd-i Millîsi münasebetiyle affedileceklerin tespiti için bir komisyon teşkil edilmesi ve affa mazhar olacakların belirlenmesi kararına varılmıştı.[1397] Nitekim 19 Temmuz 1328 [1 Ağustos 1912] tarihli Takvim-i Vekayi'de yayınlanan yüz otuz kişilik liste içerisinde Paşa'nın adı yer almış, affa mazhar olmuştur.[1398] Yine Arnavutluk hadiselerinde dahli olanlara yönelik 1 Ağustos 1328'de [14 Ağustos 1912] umûmî af ilânında bulunuldu; böylelikle Mayıs 1328/1912'den başlayarak Temmuz'a değin süren Arnavutluk hadisesi münasebetiyle cezalandırılan kimselerin affedildiği belirtildi.[1399]

Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti tarafından af ilân edilince affa nail olacaklara yönelik listeler hazırlanırken kendilerinin listeye eklenmediklerini iddia ederek af talebinde bulunanlar oldu. Örneğin Yanya Divân-ı Harbi tarafından Ankara'ya sürgün edilen Muhtar ve 31 Mart Vak'ası münasebetiyle yine Ankara'ya nefyedilen Ahmet Rasim Beyler, Divân-ı Harb-i Örfîlerin sürgün ettiklerine yönelik vilayetlerden liste istenildiğinde kendilerinin isimlerinin sehven listeye eklenmediğini ifade ederek afv-ı âlîye mazhariyetleri talebinde bulundular.[1400]

Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti döneminde *devr-i sâbık* ricalini de kapsayan bu af kararı devrin muhalifi İttihâdçılar tarafından şiddetle eleştirildi. İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı mesabesinde olan *Tanin* gazetesinde 21 Temmuz 1328 [3 Ağustos 1912] tarihinde bu af kararını eleştiren "Neden 'Afv Olundular?" başlıklı bir yazı yayınlandı. Bu yazıda, meşrutiyet için mücadele eden kimselerin kendi kendilerine, *devr-i sâbık* ricali ve 31 Mart Vak'ası mücrimlerinin neden affedildiklerini sordukları belirtildi. Hükûmetin siyasî mahkûmların afları hususundaki gerekçesi, Kanun-ı Esasi'nin tamamıyla uygulanması, tahkikat ve muhakeme yapılmadan hüküm vermiş ve lağvedilmiş bir Divân-ı Harb-i Örfî'nin kararlarının idamesinin doğru olmayacağıydı. Bu gerekçe *Tanin* gazetesi tarafından eleştirilmekte, "İşte lâf kahtlığında asmalar budamak diye buna derler" denilmekte ve af meselesi ile Kanun-ı Esasi arasında hiçbir bağın olmadığı, Divân-ı Harb-i Örfî'nin lağvedilmesinin hükümlerin lağvı anlamına gelmeyeceği vurgulanmaktadır. Gazetedeki bu yazıda, 25 Nisan 1909'da teşkil edilen İdâre-i Örfiyye iki ay sonra kaldırılsaydı o arada verilen cezalarda mı af edilecekti, sorusu sorulmakta ve bu durumun mantıksız olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca "Derviş Vahdeti'nin ve idam edilen kimselerin ne kabahati vardı ki yakalandılar ve idam edildiler, yakalanmasalardı onlar da mı affedilecekdi"

[1397] *BOA., MV*., 167/6 [4 Temmuz 1328 tarihli belge].
[1398] *Takvim-i Vekayi*, 19 Temmuz 1328 [1 Ağustos 1912], Nu: 1193, s. 1-3.
[1399] Bu umûmî af ilânı, 25 Ağustos 1912 tarihinde Takvim-i Vekayi'de yayınlanmıştır. bk. *Takvim-i Vekayi,* 12 Ağustos 1328 [25 Ağustos 1912], Nu: 1213, s. 1.
[1400] *BOA., DH. SYS*., 41/2-7 [17 Kanun-ı Evvel 1328 ve 22 Kanun-ı Evvel 1328 tarihli belgeler].

sorusu üzerinde durulmakta, asıl suçluların "vatanın başına birer belâ olarak avdet" etmekte oldukları vurgusu yapıldıktan sonra ilaveten şöyle denilmektedir:

> "…Evet, niçin 'afv edildiler? Bunu anlamayacak ne var? Hükûmetin nereye istinâd etdiğini tedkîk ediniz: Meclis-i Meb'ûsâna mı? Hayır. Millete mi mechûl! Priştina 'usâtına mı? Gayr-i meşrû'! Hürriyetperverâna mı? Hayır! İçinde bu millete yüz sene daha meşrûtiyet verilemeyeceğini söylemiş zevât bulunan bir hükûmete bütün kalbiyle hangi hürriyetperver zahîr [yardımcı] olur? Hükûmet belki etrâfında bir istihkâm bulunduğunu iddi'â edebilir, fakat onun da ne olduğunu biz biliriz: iskâmbil kâğıdı! O hâlde bugün söylemek istemediğimiz birtakım entrikalardan doğan bu hükûmet için bir tek istinâdgâh kalır: kitle-i irticâ'! İşte onun da kumândânları bugün geliyorlar!
> Fakat düşünülmüyor mu ki, bu memleketde yaşayacak, bu memleketde bağıracak, hakkını isteyecek, istikbâle hükmedecek bir kuvvet, evet bir kuvvet vâr: teceddüd-i inkılâb."[1401]

Aynı gün *İktiham* gazetesinde çıkan "Afv-ı 'Âlî Mes'elesi" başlıklı bir yazıda ise gazetelerin affa karşı çıkmaları eleştirilmekte ve şöyle denilmektedir:

> "Ma'lûm'ül-esâmî zevâtın 'afv-ı 'âlîye mazhariyetleri etrâfında ba'zı gazetelerin kopardıkları vâveylâ-yı mütelâşiyâneyi [telaş ile çığlıklarını] doğrusu bir zâ'id [lüzumsuz] addediyoruz.
> Bu mes'ele esâsen hükûmet-ı hâzıra-i kânûniye tarafından ihdâs edilmiş olmayıb ancak Ali Kemal Bey ve Şerif Paşa gibi ba'zı mu'ârızîn-ı siyâsiye istisnâen sâbık kâbîne tarafından tasmîm olunmuşdu [tasarlanmıştı].
> Yeni kâbîne 'afvı maksad-ı şahsî dâ'iresinden uzaklaşdırarak 'afvı 'umûma teşmîl etmişdir. Binâen 'aleyh tekrâr ederiz ki îcâbât-ı 'adl ve kânûna tevfîk-i hareket eden kâbînenin bu hareketine karşı o kadar telâş ve i'tirâza mahall yokdur."[1402]

Tanin gazetesinin iktibasına göre *Noya Fraye Press*'in af ilânı hakkındaki değerlendirmesinin bir kısmı şöyledir:

> "Türkiyâ'da idâre-i müstebidenin mevtâları tekrâr ayağa kalkıyor. Genç Türkler tarafından nefyedilen erbâb-ı nüfûz ve menâsıb [rütbeler, makamlar] memleketlerine 'avdet edebilecekler. Genç Türkler bu adamlar tarafından uzun müddet menfâlarda düçâr-ı kahr olmuş, vatanlarına dönmek imkân ve ihtimâllerinden tamâmen mahrûm bırakılmış idi. Şimdi gurbet acısını onların çekmesi, hâl-i firârda serseriyâne dolaşması lâzım idi. 'Avdet edenlerin esâmîsi arasında bi'l-hâssa ikisi derhâl nazar-ı dikkati celb eder, çünkü en ağır şikâyetler onların 'aleyhine ref' edilmiş idi: İzzet ve Tahsin Paşalar…

[1401] *Tanin*, 21 Temmuz 1328 [3 Ağustos 1912], Nu: 1410, s. 1.
[1402] *İktiham*, 21 Temmuz 1328 [3 Ağustos 1912], Nu: 159, s. 1.

> Mazhar-ı ‘afv olan sâ’ir ashâb-ı menâsıb Tahsin ile İzzet’in ehemmiyetini hâ’iz değildir…
> Şimdi Türkiyâ’da restorasyon havâsına benzer bir şeyler hissediliyor ve bunca zünûb [günahlar] ve ma‘âsînin [asilikler, günahlar] hâtırâtıyla mahmûl olan, bu kadar nefret edilen, ağır ithâmlarla müttehim bulunan bu adamların geriye çağrılması irticâ‘ kuvvetlerinin tekrâr meydân aldığını, Türkiyâ’da ölmüş farz edilenlerin tekrâr dirildiğini isbât eder.”[1403]

Ahmet muhtar Paşa Hükûmeti kurulduktan sonraki dönemde menfîlerin dilekçelerinde İttihâdçılara bakışın alenî bir şekilde değiştiği görülmektedir. Örneğin 31 Mart Vak‘ası ile ilişkilendirildiği için Sakız’a sürgün edilen Kolağası Mehmet Namık Efendi, iki arkadaşı ile birlikte, Sadaret’e bir arzuhal ile başvurdu; bu arzuhalde, İttihâd ve Terakki Cemiyeti’nin desteklediği hükûmetin “zalim” olduğu, insanları idareten veya hükmen sürgünlere maruz bıraktığı ifade edilmektedir. Arzuhalde, keyfî sürgüne maruz bırakılanlar hakkında adil bir karar için Şura-yı Devlet’e sundukları evrak üzerine Şura-yı Devlet azalarının idareten nefyedilenlerin hukuklarının tamamen iadesine karar verdiği, hükmen sürgün edilenler hakkında verilen hükümlerinde adaletle bağdaşmadığının tasdik edildiği vurgulanmaktadır. Ayrıca hükmen nefyedilenler ile idareten nefyedilenler arasında zerre fark olmadığı dile getirilerek, hükmen nefy olunanlar arasında pek çok masum, mazlum ve günahsız şahsın olduğu belirtilmektedir. Sadaret’e sunulan arzuhal şu mühim istek ile bitmektedir:

> “…keyfî olarak nefyedilen bî-çâreler haklarında da idâreten nefyolunanlar misillü şân-ı ‘adâlet ve insâniyete lâyık bir karârın ittihâzıyla bizlerin dahî gasb edilen hukûk-ı askeriyemizin bi’l-i‘âde muhafaza-i dîn ve vatân uğrunda meydân-ı harbe sevkimize ve idâreten ve hükmen nefyolunanlara müsâvâten tevzî‘-i ‘adâlete ‘âtıfet buyurulmasına ‘inâyet-i celîle-i fehîmânelerinin şâyân buyurulmasını kemâl-i sûzişle istirhâm ve niyâz ederiz.”[1404]

İttihâdçıların muhalifi oldukları için sürgüne maruz kalan ve bu zamana kadar affedilmeyen gazeteciler de Ahmet Muhtar Paşa ve Kamil Paşa hükûmetleri dönemlerinde affa mazhar oldular. Örneğin *Muahede* gazetesi mesul müdürü Hamid Suphi Bey 25 Temmuz 1328 [7 Ağustos 1912] tarihli *irade-i seniyye* ile affedildi.[1405] “Tahdîş-i ezhâni” makaleler yazdıkları için İdâre-i Örfiyye mıntıkası haricine sürgün edilen Mehmet Nuri ve Hidayet Keşfi Efendiler de

[1403] *Tanin*, 25 Temmuz 1328 [7 Ağustos 1912], Nu: 1414, s. 3-4.
[1404] *BOA., İ. DUİT*., 165/26 [8 Teşrin-i Sani 1328 tarihli belge].
[1405] *BOA., DH. SYS*., 57-2/27 [25 Temmuz 1328 ve 30 Temmuz 1328 tarihli belgeler]; *BOA., MV*., 227/176 [tarihsiz belge].

aflarını talep ettiler; durumları Şura-yı Devlette görüşüldü ve haklarında verilen sürgün cezasının icrasına mahal kalmadığı kararlaştırılarak affedildiler.[1406]

Meşrutiyetin iadesinden Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti'ne kadarki döneme ait Divân-ı Harb-i Örfî kararlarına yönelik af meselesi herdaim gündemde oldu; Kamil Paşa Hükûmeti döneminde bu minval üzere aflar gerçekleşti. Hademe Feriki Tatar Şakir Paşa ve Kasımpaşalı Matbaacı Cemil Efendi gibi isimlerin dâhil olduğu pek çok kişi affedildi.[1407] Halep ve Adana Divân-ı Harb-i Örfîsi tarafından çeşitli cezalara çarptırılan seksen dokuz kişinin "hukuk-ı şahsiye" iddiası baki kalmak üzere affedildikleri yönünde *irade-i seniyye* sadır oldu.[1408] Konya Vilayeti'ndeki 31 Mart Vak'ası menfîleri de yaşlarına göre askerlik hizmetine tabi tutulmak üzere afv-ı âlîye mazhar oldular.[1409]

Kamil Paşa Hükûmeti, bir yandan Balkan Harbi'ni bir neticeye kavuşturmak diğer yandan da muhalif İttihâdçıları "iktidara tehdit olamayacak şekilde" tasfiye etmeye çalışırken, İttihâdçılar, 23 Ocak 1913 tarihinde Bâbıâli Baskını'nı gerçekleştirdiler; Kamil Paşa istifa etmek zorunda kalınca yerine İttihâdçı desteğini haiz Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti kuruldu. Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti, ilk başlarda muhaliflerle iyi geçinme gayreti içerisinde oldu; hatta 29 Kanun-ı Sani 1328'de [11 Şubat 1913], askerî yenilgiye yol açanlarla, düşmana maddeten ya da manen yardım edenler hariç tutulmak üzere siyasî nedenlerle tutuklu veya davalı olanlara yönelik umûmî af ilânında bulunuldu. "Cerâim-i Siyâsiye erbâbı hakkında afv-ı 'umûmî kânûn-ı muvakkatı" başlıklı muvakkat kanunun birinci maddesi ile

> "Muhârebe sebebiyle hezîmet ve perîşânîden mes'ûl olmaları lâzım gelenlerle harbde fi'len ve ma'nen düşmana mu'âvenet edenler müstesnâ olmak üzere işbu kânûnun târîh-i neşrine kadar îkâ' edilmiş kâffe-i cerâ'im-i siyâsiye erbâbı 'afv edilmişdir. Hukûk-ı şahsiye bâkîdir."

[1406] *BOA., DH. SYS.*, 57-2/41 [8 Kanun-ı Evvel 1328, 20 Kanun-ı Evvel 1328 ve 24 Kanun-ı Evvel 1328 tarihli belgeler].
[1407] *Alemdar*, 22 Kanun-ı Evvel 1328 [4 Ocak 1913], Nu: 143-253, s. 4.
[1408] *Alem*, 18 Kanun-ı Evvel 1328 [31 Aralık 1912], Nu: 140-249, s. 1.
[1409] *BOA., DH. SYS.*, 41/2-6 [19 Teşrin-i Sani 1328, 25 Teşrin-i Sani 1328 ve 27 Teşrin-i Sani 1328 tarihli belgeler]; *BOA., DH. SYS.*, 41/2-7 [11 Kanun-ı Evvel 1328 tarihli belge]; Yine 31 Mart Vak'ası'na iştirakleri münasebetiyle onar ve on beşer sene müddetle kürek cezasına çarptırılan ve Konya Hapishanesi'nde mevkuf olanların, senelerine göre askerlik hizmetine tabi tutulmak kaydıyla Kasım 1912'de kalan cezaları affedildi. bk. *BOA., BEO.*, 4116/308693 [11 Teşrin-i Sani 1328 tarihli belge]; Kamil Paşa Hükûmeti görevdeyken bir *irade-i seniyye* ile, 31 Mart Vak'ası'ndan dolayı onar ve on beşer sene ceza alarak Konya Hapishanesi'ne gönderilen İmalat-ı Harbiye'den sekiz neferin kalan ceza süreleri affedildi. bk. *Alemdar*, 17 Teşrin-i Sani 1328 [30 Kasım 1912], Nu: 108-218, s. 3.

denildi.[1410] Bu kanun ile II. Meşrutiyet'ten bu yana siyasî saiklerle sürgün veya çeşitli cezalara çarptırılmış bütün siyasî mahkûmlar affedilmiş oluyordu. Fakat bu umûmî af ilânı hükûmet-muhalefet ilişkilerini normalleştirmeye yetmedi. Bir müddet sonra İttihâdçılara muhalif olanlar bazı tertipler içerisinde oldular. Bu yüzdendir ki, Şubat 1913'ten itibaren pek çok şahıs, hükûmet aleyhine faaliyet ve siyasî muhalefetleri hasebiyle çeşitli idareten ya da hükmen çeşitli cezalara çarptırıldı. Özellikle Mahmut Şevket Paşa'nın katli akabinde ortam çok ciddî manada gerildi ve bu gergin ortam muhalefetin bütünüyle tasfiyesi ile sonuçlandı; muhalifler çeşitli saiklerle siyaseten topluca sürgünlere maruz kaldılar. Bundan sonra Sinop başta olmak üzere menfâlara sürgün edilen şahıslar, önceki dönemlerde olduğu gibi menfîlikten kurtulabilmek için hükûmetlere başvurmak suretiyle yer yer af taleplerinde bulundular. İttihâdçı hükûmetler bu af taleplerini emniyet, vilayet ve mutasarrıflıklar aracılığıyla tahkik ettirdiler; netice itibariyle tahkikat sonucunda hakkında "olumlu kanaat" sahibi olunan sürgünlerin taleplerini kabul ettiler. Olumlu kanaat hâsıl olmayan menfîlerin talepleri ise reddedildi. Aşağıda siyasî menfîlerin İttihâdçı hükûmetlere çeşitli gerekçelerle yaptıkları af başvuruları ve sonuçları üzerinde durulmaktadır.

Siyasî menfîlerden bazıları suçsuz oldukları ve tahsillerini ikmal edemediklerini gerekçe göstererek af talebinde bulundular. Örneğin Mahmut Şevket Paşa suikasti akabinde Sinop'a sürgün edilen Hatice Sultan Camii Müezzini İsmail Hakkı Efendi, 6 Şubat 1329 [19 Şubat 1914] tarihinde Sinop Mutasarrıflığı'na başvurarak sürgün edilmesine değin hiçbir fırkaya intisabı olmadığını ve henüz tahsil evresinde olduğunu belirterek, tahsilini ikmal için İstanbul'a dönmesine müsaade edilmesini talep etti. Mutasarrıflık, Hakkı Efendi'nin bu talebini Dâhiliye Nezareti'ne bildirdi ve netice itibariyle İsmail Hakkı Efendi'nin İstanbul'a avdetine müsaade edildi. Dâhiliye Nezareti'nin Sinop Mutasarrıflığını bilgilendirdiği bu yazıda İsmail Hakkı Efendi ile birlikte elli dört kişinin daha serbest bırakıldığı belirtilmektedir.[1411] Nitekim İstanbul'a avdetlerine müsaade olunan siyasî menfîler gazetelere verilen ilân ile duyuruldu. Dersaadet

[1410] Afv-ı Umûmî'nin diğer maddeleri şöyledir:
"Madde 2: Bu kânûnun icrâ-yı ahkâmına Dâhiliye ve Adliye nezâretleri me'mûrdur.
İşbu madde-i kânûniyenin Meclis-i 'Umûmî'nin güşâdında kânûniyeti teklîf olunmak üzere gazetelerle neşrinden i'tibâren ve muvakkaten mevki'-i icrâya vaz'ını ve kavânîn-i devlete 'ilâvesini irâde ederim. 29 Kanun-ı Sani 1328 Mehmed Reşad, Sadrazam Mahmud Şevket, Dâhiliye Nazırı Adil, Adliye Nazırı İbrahim."
bk. *BOA., İ. DUİT*., 165/25 [29 Kanun-ı Sani 1328 tarihli belge]; *Sabah*, 1 Şubat 1328 [14 Şubat 1913], Nu: 8409, s. 3; *Tasvir-i Efkâr*, 1 Şubat 1328 [14 Şubat 1913], Nu: 667, s. 3.

[1411] *BOA., DH. EUM. EMN*., 62/20 [6 Şubat 1329 ve 12 Mart 1330 tarihli belgeler]; Yine Halil Efendi bin Mehmet'in zevcesi, çok zor durumda olduklarını beyan ederek eşinin affa mazhar olarak İstanbul'a dönmesine müsaade edilmesini talep etti. bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 2/31 [9 Nisan 1330 tarihli belge]; Polis müdüriyeti tarafından menfî hakkında tahkikat yapıldı ve Halil bin Mehmet'in herhangi bir fırkaya mensup olmadığı tespit edildi. bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 2/31 [7/12/1330].

Merkez Kumandanlığı'nın izni ile İstanbul'a avdetlerinde sakınca görülmeyen elli dört kişilik liste şu şekildedir[1412]:

Dersa'âdet Merkez Kumândânlığı'ndan: Sinob'da bulunan mütebâ'idinden 'avdetlerine müsâ'ade edilen elli dört kişinin esâmisini hâvî listedir:		
1	Hâfız Mustafa Râsih Efendi	Hasköy'de Sultan Selim Türbedârı
2	Şeyh Kemal Efendi	Bulgurlulu
3	Abdülkadir bin Mustafa	Şehremîninde sebzeci
4	Sami Efendi	Mevlevihânede Karcı
5	İbrahim bin Ahmed	Şehremîninde arabacı
6	Cemal bin Hacı Ahmed	Mevlevihâne kapusunda 'amele
7	Yusuf Efendi bin Mahmud	Halıcılarda 'attâr
8	Ali Rıza bin Seyyid	Dâvudpaşa'da
9	Hüseyin bin Osman	Halıcılarda Polis Komiserliğinden ma'zûl
10	İsmail Hakkı nâm-ı diğer İsmail Faik	Şehremîninde sandık-ı 'umûmiye acentesi müstahdemininden
11	Şükrü bin İbrahim	Kocamustafapaşa'da kahveci
12	Abdullah bin Mustafa	Dâvûdpaşa'da kahveci
13	Cemil bin Abdullah	Manifaturacı
14	Tevfik Efendi bin Ali	Polislikden muhrec
15	Mehmed Ruşen Efendi	Yeniçeşme'de sâkin Fatih va'izlerinden
16	Mustafa Efendi	Nûr-ı Osmâniye'de hâfız-ı kütüb
17	İsmail Hakkı Efendi	Hadîcesultan Cami'i müezzini
18	Veli Eyüb Efendi	Orman me'mûrluğundan kadro hârici
19	Nuri Efendi	Polislikden muhrec Kâsımpaşa'da mukîm
20	Mustafa Reşad Bey	Da'vâ vekili Kâsımpaşa'da mukîm
21	Ali Şefik Efendi	Tahsildâr, Kâsımpaşa'da mukîm
22	Rıza Efendi	İstinye Muhtârı
23	Hamdi bin Mustafa	Kâsımpaşa'da mukîm
24	İsmail Zühdü	Kâsımpaşa'da mukîm, seyr-i sefâin idâresi anbâr me'mûru
25	Salih Efendi	Uskumru imâmı
26	Behcet Bey	Binbaşılıkdan mütekâ'id
27	Sami Bey	İzmitli, Meclis-i Meb'ûsân zabt kâtiblerinden
28	Abdülhâdi Bey bin Abbas	Binbaşılıkdan mütekâ'id
29	Cevdet Efendi bin Ahmed Bey	Yüzbaşı
30	Hakkı Kazım Bey	Binbaşılıkdan mütekâ'id
31	Hüseyin Hüsnü	Yorgancı
32	Zekeriya bin İbrahim	Romanyalı, Üsküdâr'da Selimiye'de kahveci
33	Hüseyin bin İbrahim Hüsnü Efendi	Üsküdâr'da, polislikden muhrec
34	Zikri bin Ali	Üsküdâr'da, polislikden mütekâ'id
35	Mehmed Nuri bin Mustafa	Üsküdâr'da terzi
36	Kalafât oğlu Mehmed bin Mehmed	Anadolu Hisârı'nda, Göksu yeni mahallesinde Yağkapanı ma'ûnecileri [mavnacıları] tahsildârı
37	Mehmed bin Ahmed	Makriköy'ünde marangoz
38	Münir bin Mustafa	Erenköy'ünde Mümin deresinde südcü
39	Tevfik bin Şükrü	Erenköy'ünde polislikden muhrec
40	Ali bin Mehmed	Karagümrük'de arabacı
41	Hâzım Efendi bin Salih	Erenköy'ünde Bağdâd caddesinde
42	Hüseyin Hüsnü	Meşrûtiyet mahallesi imâmı

[1412] *BOA.*, *DH. EUM. MH.*, 79/40 [9 Mart 1330 tarihli belge]; *İkdam*, 9 Mart 1330 [22 Mart 1914], Nu: 6135, s. 4; *Sabah*, 9 Mart 1330 [22 Mart 1914], Nu: 8803, s. 3; *Peyam*, 9 Mart 1330 [22 Mart 1914], Nu: 126, s. 3; *Tanin*, 9 Mart 1330 [22 Mart 1914], Nu: 1883, s. 4; *Tasfîr-i Efkâr*, 9 Mart 1330 [22 Mart 1914], Nu: 1025, s. 4.

43	İzzet Efendi bin Hacı Kadri	Bostancı'da baytar müfettişi
44	Mustafa Ahmed bin Nazif	Erenköy'ünde
45	Ali Fehmi bin İsmail	Mekteb-i tıbbiye-i askeriye kapıcısı
46	Zühdü	Trabzonlu, Eğercizâde
47	Hacı Veli	Bayrakdâr, Eskişehirli
48	Süleyman Efendi	Tâcir, Eskişehirli
49	Eşref Çavuş	Zahîreci
50	Mustafa bin Osman	Fındıklı'da ekmekçi
51	Mustafa bin Abdurrahman	'Attâr
52	İhsan bin Akif	Çorum, redîf eczâcısı
53	Cemil Efendi	Beykoz
54	Nureddin Efendi	Tophâne'de Trabzon oteli müste'ciri
Kaynak: *İkdam*, 9 Mart 1330 [22 Mart 1914], Nu: 6135, s. 4; *BOA.*, *DH. EUM. MH*., 79/40 [9 Mart 1330 tarihli belge].		

Sinop'a gönderilen menfîler hakkında tahkikatlar yapılmakta ve bu tahkikatlar sonucunda sakıncalı görülmeyen kişilerin İstanbul'a avdetlerine müsaade edilmekteydi. Mesela Kürt Abdülkerim, Abdullah, Topal Kamil, Şeyh Hüseyin ve Kemalettin Efendilerin de içinde bulunduğu otuz bir kişiye Şubat 1329'a [Şubat-Mart 1914] gelindiğinde İstanbul'a dönmelerinde bir sakınca olmadığı bildirildi.[1413] İlerleyen tarihlerde de yeni aflar gerçekleşti; 28/29 Temmuz 1330 [10/11 Ağustos 1914] tarihli menfîlerin tahkiki yönünde Dâhiliye Nezareti'nin talimatı mucibinde Sinop Mutasarrıflığı tarafından tetkikat yapıldı; netice itibariyle otuz biri siyasî menfî, doksan yedisi ise adi suç çerçevesindeki menfî olmak üzere toplamda yüz yirmi sekiz menfînin serbest bırakılması kararlaştırılarak durum mutasarrıflık tarafından Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne bildirildi. Sinop Mutasarrıfı bu yazısında, emir uyarınca muamele-i askeriyeleri tetkik edilmek şartıyla yüz yirmi sekiz kişinin tahliye edildiğini belirttikten sonra 7 Haziran 1329 [20 Haziran 1913] tarihinde toplu olarak daha sonra da parça parça Sinop'a gönderilen menfîlerin durumunun ne olacağını sordu. Ayrıca menfîlerden, affa layık olanlar ile olmayanlarını belirtir bir defter tanzim ederek İstanbul'a gönderdiğini belirtti. Siyasî menfîlerden yüz yirmi kişinin "tarz-ı hayât ve hareketlerine nazaran sâ'ir refîklerine kıyâsen şâyân-ı 'afv" olduklarını, otuz iki kişinin ise "şahsiyet ve zihniyet-i muzırraları i'tibâriyle mazhar-ı 'afv olmağa lâyık" olmadıkları kaydetti.[1414]

[1413] *BOA.*, *DH. EUM. MH*., 250/66 [9 Şubat 1329 tarihli belge]; 31 kişilik liste için ayrıca bk. *Tanin*, 7 Şubat 1329 [20 Şubat 1914], Nu: 1853, s. 3; Kavak İskelesi Cami-i Şerifi İmamı ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası azalarından Mehmet Emin Efendi de memleketine avdetine izin verilmesi talebinde bulundu ve bu talep 8 Şubat 1330 tarihinde uygun görülerek memleketine gitmesine müsaade edildi. bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 2/33 [2 Şubat 1330, 12 Şubat 1330, 14 Şubat 1330 ve 23 Kanun-ı Sani 1330 tarihli belgeler]; Müteahhit Fehmi Efendi, Dâhiliye Nezareti'ne çektiği bir telgraf ile sebebini bilmediği herhangi bir meseleden dolayı Çankırı'da sürgün olarak bulunduğunu, mağduriyetinin fevkalade olduğunu ve kendisinin affedilmesini talep etmiştir. bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 2/5 [5 Teşrin-i Evvel 1330 tarihli belge].

[1414] *BOA.*, *DH. EUM. KLU*., 1-2 [2 Ağustos 1330 tarihli belge].

Mahmut Şevket Paşa suikasti akabinde sürgün edilenlerin bir kısmı ilerleyen zaman dilimlerinde peyderpey serbest bırakıldılar; örneğin Sinop'ta sürgün bulunan Hafız Osman, Hafız Mustafa Kamil, Şeyh Salih, Asım ve Mehmet Seyfettin Efendiler ile İhsan Bey gibi isimlerin de dâhil olduğu on bir kişinin İstanbul'a avdetlerine izin verildi. İstanbul Polis Müdüriyeti, Emniyet-i Umumiye Müdüryeti'ne yazdığı bir yazı ile avdetlerine müsaade edilen kişilerin Muhtacin Tertibi'ndeki kayıtlarının 6 Ağustos 1330 [19 Ağustos 1914] tarihi itibariyle düşürülmesi talep etti.[1415] Mahmut Şevket Paşa suikasti akabinde Sinop'a nefyedilen Tophane ve Posta Telgraf Müdürü İbrahim Basri Bey de 26 Ağustos 1330 [8 Eylül 1914] affa mazhar oldu.[1416] Bitlis Vak'ası sebebiyle sürgün edilen Bitlis sâbık mebusu Sadullah ve Şeyh Nasreddin ve Nasrullah Efendilerin Kasım 1914'te affolunmaları kararı alındı ve bu karar Bitlis, Sivas ve Ankara vilayetleri ile Medine-i Münevvere Muhafızlığı'na bildirildi.[1417] Konya'da menfî olan Hüseyin Hüsnü Efendi'nin de cezası affedilerek Merkez Kumandanlığı tarafından İstanbul'a avdetine izin verildi.[1418] Mustafa Zihni, Mehmet Pehlivan Ağa, Komiser Muavini Mehmet Sabri ve Mısırlı Ahmet Efendiler 10 Temmuz 1331 [23 Temmuz 1915] tarihinde affa mazhar oldular.[1419] Hüdavendigar Vilayeti'nde sürgün olan *Jön Türk* gazetesi muharrirlerinden Sami Hohberg'in İstanbul'a dönüşüne müsaade edildi; bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, 17 Kanun-ı Evvel 1332 [30 Aralık 1916] tarihinde Hüdavendigar Vilayeti'ne bir telgraf çekerek menfînin serbest bırakılmasını emretti.[1420]

Menfîlerin af başvuruları herzaman olumlu neticelenmedi; bazı durumlarda menfîlerin af başvurularının çeşitli saiklerle reddedildiği oldu. Örneğin hükûmet-i askeriyenin kararı ve polis müdüriyetinin 19 Mart 1329 [1 Nisan 1913] tarihli tahriratı ile idareten İdâre-i Örfiyye mıntıkası haricine sürgün edilerek Kastamonu'ya gönderilen askeri kaymakamlıktan mütekait Hurşit Bey,

---

[1415] *BOA., DH. EUM. MH.*, 255/86 [1 Eylül 1330 tarihli belge]; Sinop menfîlerine yönelik aflar çıkarken bu aftan yararlanamayanlar da oldu. Bunlardan birisi topçu binbaşılığından mütekait Hafız Kemal Bey'dir. Hafız Kemal Bey, aftan yararlanamayınca Sinop'tan Ankara'ya nakledildi daha sonra da İskilip'te ikameti uygun görüldü. bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB.*, 13/13B [12 Mart 1334 tarihli belge].

[1416] *BOA., DH. EUM. MH.*, 190/104 [30 Nisan 1335 tarihli belge]; Fatih dersiamlarından Hafız Salih Efendi de bir dilekçe ile başvurarak İstanbul'a avdetine müsaade edilmesini talep etti. bk. *BOA., DH. EUM. EMN.*, 62/18 [29 Kanun-ı Sani 1329, 4 Şubat 1329, 8 Mart 1330 ve 12 Mart 1330 tarihli belgeler]; Kadro haricine çıkarılan ve maarif müfettişi olan Yusuf Ziyaeddin Efendi 18 Kasım 1913 tarihli tahrirat ile Sinop'a sürgün edildi. 5 Kanun-ı Evvel 1331 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne bir dilekçe ile başvurarak affedilmesi ve itibarının iadesini talep etti. bk. *BOA., BH. EUM. 1. ŞB.*, 3/8 [5 Kanun-ı Evvel 1331 ve 19 Kanun-ı Evvel 1331 tarihli belgeler].

[1417] *BOA., DH. ŞFR.*, 47/190 [13 Teşrin-i Sani 1330 tarihli belge]; Yine hükûmet, Hüdavendigar Vilayeti'nde mukim Suriyeli menfîlerden altmış yaşını geçenlerin memleketlerine dönmelerine müsaade kararı aldı. Hüdavendigar vilayeti bu karar alınınca yaş tespitinde Hicri veya Rumi takvimlerden hangisinin tercih edilerek esas alınacağını Dâhiliye Nezareti'nde sordu. bk. *BOA., DH. EUM. 4 ŞB.*, 18/61 [18 Nisan 1334 tarihli belge].

[1418] *BOA., DH. EUM. MH.*, 256/36 [20 Teşrin-i Evvel 1330 tarihli belge].

[1419] *BOA., DH. EUM. MH.*, 190/104 [30 Nisan 1335 tarihli belge].

[1420] *BOA., DH. ŞFR.*, 71/115 [17 Kanun-ı Evvel 1332 tarihli belge].

menfâsından başvuruda bulunup maluliyetini gerekçe göstererek affını talep etti. Bu talep Kastamonu Vilayeti tarafından, maluliyeti münasebetiyle affının adalete muvafık olacağı değerlendirmesiyle Dâhiliye Nezareti'ne iletildi; hatta Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti İstanbul Polis Müdüriyeti'ne yazdığı yazıda Hurşit Bey'in ıslah-ı hâl eylediğini ifade etti. Menfî hakkında kat'î kanaat hâsıl etmek amacıyla Polis Müdüriyeti, Hurşit Bey hakkında bir tahkikat gerçekleştirdi ve neticeyi Dâhiliye Nezareti'ne gönderdi. Bu tahkikatta Hurşit Bey'in, İtilaf Fırkası'nın Beşiktaş şubesi mesul kâtibi olduğu, Kamil Paşa Hükûmeti'nde Divân-ı Harb-i Örfî azalığı yaptığı ve bu görevde iken malum bazı zevatın sürgün ve uzaklaştırılmaları kararına imza attığı ve muhalif gruplar içerisinde oldukça nüfuzlu bir kimse olduğunun anlaşıldığı belirtilerek şahsın İstanbul'a avdetinin münasip olmayacağı vurgulanmaktadır.[1421] Nitekim hakkındaki tahkikatın olumsuz çıkması üzerine Hurşit Bey'in affa mazhariyeti mümkün olmadı.

Af başvurusunda bulunan ve daimî tehlikeli şahıslardan olarak değerlendirildiği için başvurusu reddedilen isimlerden birisi de İskilipli Mehmet Atıf Efendi'dir. Atıf Efendi, Mahmut Şevket Paşa'nın katli sonrasında İstanbul'da bekası caiz görülmediğinden Sinop'a sürgün edilmişti. Menfâsında "menfâ hayatı"nı sürdürürken eşi, O'nun adına bizzat Dâhiliye Nazırı Talât Bey'e bir dilekçe yazmak suretiyle af talebinde bulundu; 29 Ağustos 1330 [11 Eylül 1914] tarihli af dilekçesi şu şekildedir:

> "Devletli Efendim,
>
> Bundan akdem zât-ı âlînize zevcim Fâtih Câmi'-i Şerîfi dersi'âmlarından İskilibli Mehmed Atıf Efendi için tahrîren mürâca'âtda bulunmuşdum. Evvelki gün ve bugün iki me'mûr gelerek tahkîk etdiler. Mûmâ-ileyh zevcimin bî-günâh ve ma'sûm olduğunu efendimize 'arz ile emsâli misillü 'afv olunmasını ricâ ve istirhâm eylemişdim. Hâlbuki emniyet-i 'umûmiye müdîriyetine iki liste Dâhiliye Nezâreti'nden gönderilmiş üçüncüsü ise gönderilmek üzere imiş böyle bir yevm-i meserretde bütün millet şen ve şatır 'sâye-i 'âlîlerinde' oldukları halde bizler 'â'ilece mefhûm [kömür haline gelmiş] ve me'yûsuz [ümitsiziz]. Niçin biz bîçâreler de şâd ve hândân olmayalım. Bizim umûr-ı husûsiyemize nezâret edecek hiçbir ferdimiz yokdur. Ma'îşetimiz günden güne müşkilâta düçâr oluyor. Zevcimin 'afv olunub son dereceye gelmiş olan sefâletimize nihâyet verilmesini 'âdil hükûmetimizin 'adâletinden merhametinden ricâ ve istirhâm eylerim. Olbâbda emr ü fermân insâniyetperver âlîcenâb efendimizindir."[1422]

[1421] *BOA., DH. EUM. VRK*., 28/50 [24 Eylül 1330, 24 Eylül 1330 ve 16 Teşrin-i Sani 1330 tarihli belgeler]; Yine Konya sâbık mebusu Zeynelabidin Efendi adına ailesi, Dâhiliye Nazırı Talât Bey'e başvurmak suretiyle affını talep etmişti. Fakat bu talep de kabul görmemiştir. Ailenin Zeynelabidin Efendi hakkındaki af talebi için bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 10/25 [23 Teşrin-i Sani 1331 tarihli belge].

[1422] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 1/2 [29 Ağustos 1330 tarihli belge].

Atıf Efendi'nin eşi, bu dilekçe ile sürgün münasebetiyle mağduriyetlerine vurgu yaparak eşinin affını talep etti; fakat İstanbul'da bekası caiz görülmeyen Atıf Efendi'nin affı mümkün olmadı. Daha sonra ise 3 Temmuz 1331 tarihli Dâhiliye Nezareti'nin tahriratı üzerine menfâsı önce Boğazlıyan akabinde de Sungurlu olarak tebdil edildi.[1423] *Vazife* gazetesi muharrirlerinden Cemil Tevfik Bey de Sinop'a sürgünü sonrasında Çorum'a gönderildiğini, üç senedir kendisi menfâlarda ailesi ise İstanbul'da perişan olduğunu belirterek Çorum Mutasarrıflığı'na verdiği bir dilekçe ile af talebinde bulundu.[1424] Ancak mutasarrıflığın İstanbul ile yaptığı yazışmaların neticesi olarak Cemil Tevfik Bey'in bu talebi kabul edilmedi.[1425]

Mahmut Şevket Paşa'nın katli sonrasında Sinop'a sürgün edilen önemli isimlerden olan Refii Cevat Bey de af talebinde bulunan menfîlerdendi. Refii Cevat Bey'in 27 Teşrin-i Sani 1332 [10 Aralık 1916] tarihli ve bizzat Dâhiliye Nazırı Talât Bey'e gönderdiği af dilekçesi şöyledir:

> "Dâhiliye Nâzırı Talât Beyefendi Hazretlerine,
>
> Beyefendi hazretleri,
>
> İsnâd olunan siyâsi bir mes'eleden dolayı tevkîf edildim. Heyet-i tahkîkiye hakkımda tahkîkât yapdı. Benim tamâmıyla ma'sûm olduğuma kanâ'at getirdi. Hatta o zamân İstanbul Muhâfızı bulunan Cemal Paşa'nın da –politikaya karışmamak husûsunda verdiğim sözde sebât etdiğimden dolayı- tebrîkine nâ'il oldum. Bununla berâber ne bu kanâ'at ne de bu tebrîk benim de sâ'irleri gibi kâlen kalemen fi'ilen muhâlefet nâmıyla Sinob'a nefy ve teb'îd edilmeme mâni' olamadı. Üç sene Sinob'da kaldım. Bin iki yüze varan menfîlerden kimi tahliye edildi, kimi firâr etdi. Hatta taklîb-i hükûmet mes'elesinden dolayı ağır cezâlarla mahkûm olanlar bile ba'de'l-karâr nâ'il-i 'afv oldular. Ben -neden bilmem- yirmi sekiz kişinin arasına katılarak Çorum'a gönderildim. Dört sene oldu. Bu dört senenin her senesi on seneye mu'âdildir. Yirmi yedi yaşında bir ihtiyâr oldum ne yazı yazacak kariha [fikir kuvveti], ne söz söyleyecek nâtıka [düşünüp söyleme hassası, kuvveti], ne de tahammül edecek kuvvet ve tâkat kaldı. Artık kâlen kalemen fi'ilen diye gösterilen esbâbın bana teşmîli câ'iz değildir.

[1423] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 5/1 [17 Teşrin-i Evvel 1332 tarihli belge]; Konya'da sürgünde bulunan Kavala Müftüsü Abdullah Hilmi Efendi de Dâhiliye Nazırı Talât Paşa'ya telgraf ile başvurmak suretiyle ciddî maişet sıkıntısı çektiğini ifade ederek 4 Nisan 1334 tarihinde af talebinde bulundu. Bu talepte memleketin harp halinde bulunduğunu, en azından harbin sonuna kadar da olsa serbest bırakılmasını talep etti. bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 10/38 [4 Nisan 1334 tarihli belge]; *BOA., DH. KMS*., 46-2/16 [17 Kanun-ı Sani 1334, 31 Kanun-ı Sani 1334 ve 6 Şubat 1334 tarihli belgeler]; Mahmut Şevket Paşa'nın ölümü akabinde İzmir'den Mısır'a sürgün/teb'îd edilen Hafız İsmail Efendi de İstanbul'a avdeti için izin talebinde bulundu. bk. *BOA., DH. EUM. EMN*., 115/40 [9 Nisan 1330 tarihli belge].

[1424] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 5/11 [21 Teşrin-i Sani 1332 ve 1 Kanun-ı Evvel 1332 tarihli belgeler].

[1425] Talebi kabul görmeyen Cemil Tevfik Bey, 3 Mart 1334 tarihli Sadarete çektiği bir telgraf ile memleketinin düşman işgaline uğradığını, akrabalarının telef olduğunu belirterek tekrar affını talep etti. 8 Mart 1918'de Sadarete çektiği bir telgraf ile de affı uygun değil ve eğer İstanbul'da bulunması tehlikeli görülüyor ise İstanbul haricinde serbestçe seyahat edebilmesine izin verilmesini talep etti. Bu belge ekinde Cemil Tevfik Bey hakkında bilgi de verilmektedir. Buna göre Cemil Tevfik Bey, hükûmet-i askeriye kararıyla gayrimeşru muhalefeti dolayısıyla 5 Haziran 1329 tarihinde nefyedilmiştir. Tevfik Bey, *Vazife* gazetesi muharrirlerindendir; memleketi Van'dır ve Çorum Mutasarrıflığı'nda menfîdir. bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 14/37 [8 Mart 1334 tarihli belge].

> Ahvâl-i husûsiyeme gelince: babam yirmi beş sene bu toprağa hüsn-ü hidmet etdi. Yozgad Mutasarrıflığı'ndan tekâ'üd edildi Konya'ya çekildi, 'amûcam Konya meb'ûsu Mehmed Emin Efendi iki def'a İttihâd ve Terakkî nâmına intihâb edildi. Sebât ve metânet-i ahlâkiyesi sizce dahî ma'lûmdur. Hünkâr postunda oturan diğer 'amûcam Veled Çelebi'yi zikr etmeye lüzûm görmüyorum.
>
> Mekke-i Mükerreme'nin fethinde Hazret-i Peygamberin katline fermân buyurduğu (Abdullah bin Ebu Serh)'in Hazret-i Osman'ın süd birâderi olması onu i'dâmdan kurtardı. Hısm ve akrabâmın hasenâtı benim seyyiât denecek kadar bile değeri olmayan mâzîye karışmış ahvâlime te'sîr etmez mi?
>
> Bu dört sene içinde pederim Konya'da vâlidem İstanbul'da birâderim hatt-ı harbde, dayım harb sefînelerinden birinde diğer hısım akrabâmın her biri bir yerde hidmetde bulunuyor. Ben ise burada sürünüyorum. Dört senelik bir zamân-ı kasîrde [kısa zamanda] belki dört yüz kıssa dolaşan bu 'â'ile efrâdımın cümlesi beni düşünüb ağlıyorlar. Dört seneden beri benim hâne-i virânımın şafağında öten felâket baykuşunu artık susdurunuz.
>
> Düçâr olduğum âlâm-ı maddiye ve ma'neviyenin bende tevlîd etdiği râhatsızlık leffen takdîm eylediğim raporlar müfâdından [manasından, neticesinden] anlaşılır. Ancak muntazam bir tarz-ı hayât ve ma'îşetle tedâvisi mümkün olan bu hastalıkla menfâ hayâtında uğraşmak kâbil değildir.
>
> Nâ'il-i hürriyet olmaklığım için vesâtat-ı insâniyetkârîlerinin [insaniyetlilikle aracılığın] bî-dirîğ buyurulmasını [esirgenmemesini] istirhâm eylerim. Olbâbda emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir."[1426]

İstanbul'da bulunması hükûmet tarafından tehdit olarak görülen Refii Cevat Bey'in bu ve benzeri talepleri kabul görmedi. Yalnız rahatsızlığının tedavisi için menfâsının Çorum'dan memleketi Konya'ya tebdiline izin verildi.[1427]

Af talebinde bulunanlardan birisi de İttihâdçı olmasına rağmen Yakup Cemil Hadisesi sebebiyle sürgün edilen Hüsrev Sami Bey'dir; 6 Şubat 1332'de [19 Şubat 1917] Sadaret'e bir telgraf çekmek suretiyle hükümsüz, sualsiz sürgün edildiğini belirterek affını talep etti[1428]; ancak talebi uygun görülmedi.

Sürgünlerin affı hususunda yer yer İttihâd ve Terakki Cemiyeti teşkilatları ve yerel unsurların da aracılık ettikleri görülmektedir. Bu hususa bir örnek olan Mustafa Nuri Efendi, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin muhalifi olduğu için hudut haricine çıkarılarak memleketi

---

[1426] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 13/37 [27 Teşrin-i Sani 1332 tarihli belge. Refii Cevat Bey'in af dilekçesi için bk. **EK-19**]; Refii Cevat Bey, 20 Aralık 1916'da bir de mutasarrıfa dilekçe ile başvurmuştur. bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 13/37 [7 Kanun-ı Evvel 1332 tarihli belge]; Refii Cevat Bey, hatıralarında, Sinop sürgünlerinin tahliye edildiğini fakat kırk kişinin tahliyesine izin verilmediğini, bunlardan yirmi sekizinin Çorum'a nakledildiğini belirtmektedir. Menfîlerin Sinop'tan Çorum'a yolculukları hakkındaki anlatım için bk. Ulunay, *Sürgün Hatıraları*, s. 213-257.

[1427] Refii Cevat'ın menfâsının Çorum'dan memleketi Konya'ya nakli uygun görülünce, Dâhiliye Nazırı Talât Paşa, 26 Mayıs 1917'de Ankara Vilayeti'ne bir telgraf çektirerek şahsın Ankara tarikiyle Konya'ya gönderilmesini talep etmiştir. bk. *BOA., DH. ŞFR*., 76/243.32 [26 Mayıs 1333 tarihli belge].

[1428] *BOA., DH. EUM. KLH*., 3/2A [6 Şubat 1332 tarihli belgeler].

Siroz'a sürgün edilmişti. Hatta Haziran 1330/1914'te İstanbul'a avdetini talep etmiş, bu talep Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından Hariciye Nezareti'ne yazılan bir yazı ile "…evvelce memleketine i'âde kılınmış olan da'vâ vekîllerinden Sirozlu Mustafa Nuri Efendi'nin ahvâl ve harekât-ı sâbıka-i mefsedetkârânesine mebnî hâlen ve âtiyyen Dersa'âdet'e 'avdeti kat'iyyen câ'iz olamayacağı" belirtilerek münasip görülmemişti.[1429] Mustafa Nuri Efendi, menfâsı Siroz'da İttihâdçılarla temas halinde ve onlarla iyi ilişkiler içerisindeydi. Bu yüzdendir ki İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin Siroz'daki ileri gelenleri Mustafa Nuri Efendi'ye kefil olarak O'nun serbest bırakılması için aracılık yapmaya çalıştılar. İttihâdçılar, 31 Temmuz 1330 [13 Ağustos 1914] tarihinde Dâhiliye Nazırı Talât Bey'e hitaben bir dilekçe yazdılar ve Mustafa Nuri Efendi'nin Siroz'a menfî olarak geldiğinden bu yana çok takdire şayan hizmetlerde bulunduğunu, eskiden cemiyete muhalif olsa bile artık Mustafa Nuri Efendi'ye fırkanın sadık adamı nazarıyla bakılabileceğini belirterek affa mazhariyetini talep ettiler. Netice itibariyle Mustafa Nuri Efendi affedildi. Bu örnek cemiyetin yegâne güç olduğu algısının ne derece pekiştiğinin bir göstergesidir ve bu durum menfînin menfâdan kurtulmasında cemiyetin ileri gelenlerinin yer yer etkilerinin olduğunu ortaya koymaktadır. Dâhiliye Nazırı Talât Bey'e hitaben yazdıkları dilekçede "Dâhiliye Nâzır-ı muhterememiz Talât Beyefendi Hazretlerine" denilmekte, içeriğine bakıldığında da menfînin "ıslah-ı hâl" ya da "ıslah-ı nefsi", İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne bakışının değişmesine bağlanmaktadır.[1430]

Menfîlerin affı hususunda bazı dönemlerde belli şartların öne sürüldüğü de görülmektedir. Aslında iktidarın menfîden en temel beklentisi, hükûmet aleyhine faaliyetlerde bulunmaması, siyasetle iştigal etmemesi ve "ıslah-ı nefs" etmesidir; nitekim hükûmetler, af konusunda bu hususa özellikle dikkat etmektedirler. Böyle olduğu içindir ki bazı af dilekçelerinde siyasetle iştigal etmeyeceği teminatlarına yer verildiği görülmektedir. Örneğin sâbık Topçu Mirlivası Şükrü Paşa adına cariyesi tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bir dilekçe ile başvurularak Paşa'nın affı talep edildi. Dilekçede Şükrü Paşa'nın siyasetle iştigal etmeyeceğine dair her ne suretle olursa olsun istenilecek teminatı vererek İstanbul'a gelmesine müsaade edilmesi istendi.[1431] Mahmut Şevket Paşa hadisesi sürecinde yurtdışına firar eden Mahir Sait Bey'e de Mutavassıt Bey tarafından yazılı bir teklif yapıldı; teklifte

[1429] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 3/2 [16 Haziran 1330 ve 22 Haziran 1330 tarihli belgeler].
[1430] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 3/2 [31 Temmuz 1330, 17 Ağustos 1914 ve 9 Eylül 1330 tarihli belgeler. Siroz'daki İttihâdçıların Mustafa Nuri Efendi'ye aracılık ettiklerini gösterir Talât Bey'e yazdıkları dilekçe için bk. **EK-20**].
[1431] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 1/5 [10 Eylül 1330 tarihli belge].

> "İstanbul Muhafızı Cemal Beyefendiden affınız için ekîden istirhamatta bulundum. Müşarunileyh bu istirhamatımı şu şartla kabul ettiler: Her biriniz hangi komploya dahil iseniz tahriren itiraf edeceksiniz. Bu itirafname tarafeynin intihab edeceği bir Türkçe ve bir Fransızca iki gazetede neşrolunacak. Şayet bunu yapmazsanız bir daha memlekete giremeyeceksiniz. Aleyhinizde 'Lutte à outrance'da bulunulacaktır. Ben bunları sizi tehdid için yazmıyorum; 'pour acquit de conscience' yazıyorum; cevabınıza muntazırım."

denilmekteydi.[1432] Mutavassıt Bey aracılığı ile böyle bir teklif gitse de Mahir Sait Bey, komplo teşebbüsü ile herhangi bir bağı olmadığını belirterek teklifi reddetti.[1433]

Siyasî menfîlerin bizzat kendileri veya yakınları tarafından gerçekleştirilen af başvuruları herdaim devam etti; çünkü menfî bila-müddet sürgün edildi ise affa mazhar olmaktan başka şansı yoktu. Siyasî menfîler, muvakkat sürgün cezasına çarptırıldılarsa bile bir an evvel menfâ hayatından kurtulmak için af başvurularında bulunmaktaydılar. Af başvuruları masumiyet, maişeti tedarik edememe ve sıhhat başta olmak üzere çeşitli gerekçeler vurgulanarak yapılmaktaydı. Mektep Muallimi Ali Haydar Bey bin Musa Kazım Paşa'nın annesi, Dâhiliye Nezareti'ne başvurmak suretiyle, oğlunun Mahmut Şevket Paşa hadisesi münasebetiyle Sinop'a sürgün edildiğini, her zerre-i hayatının, vatanın birçok nimet ve ihsanlarından toplayıp yine bu topraklara medyun namuslu bir kumandan olan Musa Kazım Paşa'nın terbiyesinden geçen Ali Haydar Bey'in böyle bir katl hadisesinde dahli olamayacağını, şayet gerçekten dahli varsa cezasını çekmesi gerektiğini, fakat dahli yok ve idareten nefy olundu ise o halde askerlik hizmetini yapmak üzere affını ve salıverilmesini talep etti.[1434]

Sinop sürgünlerinden Kunduracı Salih Efendi'nin cariyesi Emine Hanım da Sadaret'e başvurmak suretiyle Salih Efendi'nin affedilmesi talebinde bulundu.[1435] Dâhiliye Nazırı Talât Bey'e hakaret ettiği iddiasıyla Osmanlı hududu haricine sürgün edilen Manastırlı İbrahim Ethem Efendi, Eylül 1330/1914'te Selanik Başşehbenderliği'ne başvurmak suretiyle kendisinin asla Talât Bey'e hakaret etmediğini, hilaf-ı hakikat ihbarlar neticesinde yurtdışına çıkarıldığını belirterek ailesinin düçar-ı zaruret halinde olduğunu beyan ve affa mazhar olunarak merhamet

---

[1432] Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 536-537; Kuran, *Jön Türkler*, s. 329.

[1433] Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 537; Kuran, *Jön Türkler*, s. 329; Ahmet Bedevi Bey ve arkadaşları Sinop menfâsından firar etmişler, Sivastopol'a geçmişlerdi. Orada Sivastopol Şehbenderi Cemil Bey tarafından çağrıldılar ve kendilerine Taklîb-i Hükûmet mahkûmlarının affedildiği bildirildi. Fakat buna inanmadıkları için memlekete dönüş yapmadılar. bk. *Aynı Eser*, s. 555.

[1434] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 2/11 [27 teşrin-i Sani 1330 tarihli belge].

[1435] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 6/12 [5 Mayıs 1333 tarihli belge]; Bilecik'te ikamete memur olan Hoca Mustafa Sabri Efendi'nin ailesinin İstanbul'a gelmesine izin verildi ve bu iznin Bilecik'e tebliği için Dâhiliye Nezareti tarafından 27 Haziran 1917 tarihinde Hüdavendigar Vilayeti'ne bir telgraf çekildi. bk. *BOA., DH. ŞFR*., 77/210 [27 Haziran 1333 tarihli belge].

buyurulmasını talep etti.[1436] Şeyhülislam Hasan Hüsnü Efendizade Rüştü Bey de 26 Teşrin-i Evvel 1332 [8 Kasım 1916] tarihinde Dâhiliye Nazırı Talât Bey'e bir dilekçe ile başvurarak affedilmesi talebinde bulundu[1437]; ancak talebi uygun görülmedi.

1918'in Temmuz ayının üçüncü gününe gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin otuz beşinci padişahı Sultan Mehmet Reşat vefat etti. Akabinde "ekber ve erşed sistemi" mucibince kardeşi Şehzade Mehmet Vahdettin Osmanlı Devleti'nin yeni padişahı oldu. Sultan Vahdettin'in padişah oluşu üzerine yani "cülûs-ı hümâyûn" münasebetiyle siyasî suçlulara yönelik af mevzuu gündeme geldi. Sultan Vahdettin 8 Temmuz 1334 [8 Temmuz 1918] tarihli bir Hatt-ı Hümayun ile Sadrazam Talât Paşa'dan siyaseten mahpus veya muvakkaten sürgün edilenler ile cerâm-i âdiyeden hüküm giymiş olanlardan cezasının sülüsanını [üçte ikisini] ikmal edenlerin tespiti için defterler tanzim edilerek afv-ı âlî hazırlıkları yapılmasını istedi.[1438] Talât Paşa, padişahın talimatını gerekli makamlara havale etti ve hazırlıklar başlatıldı; Adliye Nezareti, affa mazhar olacakların tespiti için Aydın, Adana, Hüdavendigar, Sivas, Kastamonu, Konya ve sair bazı vilayetler ile Kırşehir, Karesi, Bolu ve sair bazı kaymakamlıklara bir yazı gönderdi. Bu yazıda, mahpus veya muvakkaten menfî bulunan siyasî suçlulardan "ıslah-ı nefs" edenler ile âdi suçlardan hüküm giyip cezasının sülüsanını [üçte ikisini] çekenlerin affedilecekleri belirtilerek biri siyasî mahkûmlar, diğeri cezasının sülüsanını çeken adi mahkûmlardan oluşmak üzere iki defterin tanzim edilerek nezarete gönderilmesi talep edildi.[1439] Aslında bu hazırlık öncesinde af mevzusu gündeme gelmiş, vilayetler tarafından menfî ve mahpus olanlara yönelik defterler tanzim edilerek "ıslah-ı nefs" ettiği düşünülen menfîler Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmişti. Misal olarak Aydın Vilayeti, menfî ve mahpuslar üzerine değerlendirmeler yapmış, "ıslah-ı nefs" ettiğine kanaat getirdiği kişilerin hanesine "sû-i hâli görülmemişdir" notu düşmüş; 17 Mayıs 1334 [17 Mayıs 1918] tarihinde elli kişiden mürekkep menfî ve mahpus listesi hazırlayarak Dâhiliye Nezareti'ne takdim etmişti.[1440] Nitekim af için hazırlıklar yapılırken menfî ve mahpuslara yönelik bu ve benzeri kayıtlardan da istifade edildi. Hazırlıklar tamamlandıkça peyderpey af ilânlarında bulunuldu. 3 Ağustos 1334 [3 Ağustos 1918] tarihli ve Sultan Vahdettin imzalı afv-ı âlî ile mahkûm olarak Edirne, Malkara, Muğla ve Eskişehir hapishanelerinde sülüsan [üçte iki] müddet-

[1436] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 1/16 [29 Eylül 1330 ve 10 Teşrin-i Evvel 1330 tarihli belgeler].
[1437] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 5/3 [26 Teşrin-i Evvel 1332 tarihli belge].
[1438] *Takvim-i Vekayi*, 9 Temmuz 1334 [9 Temmuz 1918], Nu: 3289, s. 1; Esatlı, *İttihat ve Terakki'nin Son Günleri*, s. 532-533.
[1439] *BOA., DH. ŞFR*., 89/93 [14 Temmuz 1334 tarihli belge]; *Tanin* gazetesinde de Hatt-ı Hümayun mucibince Sadaretin, *defterlerin seri bir şekilde tanzim edilerek merkeze gönderilmesini* istediği belirtilmektedir. bk. *Tanin,* 28 Temmuz 1334 [28 Temmuz 1918], Nu: 3458, s. 3.
[1440] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 12/41 [17 Mayıs 1334 ve 25 Eylül 1334 tarihli belgeler].

i cezalarını tamamlamış olan yüz on şahsın kalan cezaları affedildi.[1441] Mahkûm olanların affı gerçekleşirken siyasî menfîlerin affı ise bir müddet gecikti; çünkü siyaseten muvakkat sürgün ile tecziye edilenler hususunda hazırlanan defterlerin bir kere de İstinaf Müdde-i Umumisi Celal Bey, Polis Müdür-i Umumisi Nihat Bey ve bazı isimlerden mürekkep bir komisyon tarafından tetkik edilmesi uygun görülmüştü.[1442] Komisyonun hızlı bir tetkiki akabinde iki gün sonra [5 Ağustos 1918] Sultan Vahdettin imzalı, kısmî de olsa siyasî menfîlere yönelik afv-ı âlî ilân edildi. Bu afv-ı âlî ile muhtelif mahallere sürgün edilen ve "ıslah-ı nefs" ettiklerine kanaat getirilen Çorum'da menfî Hafız Ali Rıza bin Ömer, İskilip'te menfî Ahmet Rıfkı Efendi ibn-i Rıfat, Diyarbakır'da menfî İbrahim Efendi, Samsun'da menfî Hacı Hilmi bin Mustafa, Bilecik'te menfî Ali Haydar Efendi ve Sinop'ta menfî Ziver Bey ibn-i Mehmet Niyazi gibi isimler dâhil kırk dört kişi affedildi.[1443] 24 Eylül 1334 [24 Eylül 1918] tarihli afv-ı âlî ile de Aliye Divân-ı Harb-i Örfîsi tarafından müebbet sürgünle tecziye edilen Beyrut sâbık mebusu Sulhzâde Rıza ve oğlu Riyaz Beyler affedildiler; Rıza Bey'in nişan ve rütbelerinin de iadesi kararlaştırıldı.[1444]

Sultan Vahdettin'in tahta çıkışı akabinde ilk üç ay içerisinde peyderper afv-ı âlîler ilân edildi ve *Takvim-i Vekayi* gazetesinde yayınlandı. Afv-ı âlîlere bakıldığında, İttihâdçı hükûmetler tarafından sürgün edilen siyasî menfîlerden "tehlikeli" olarak addedilenlerin pek yararlanamadıkları görülmektedir. Tabii buradaki "tehlikeli" addetme, İttihâdçı hükûmete münhasır bir durumdur; padişahın bu kişileri "tehdit" olarak telakki ettiğini söyleyebilmek mümkün değildir. Zira aslında Sultan Vahdettin, şehzadeleğinden itibaren İttihâd ve Terakki

---

[1441] *Takvim-i Vekayi*, 5 Ağustos 1334 [5 Ağustos 1918], Nu: 3310, s. 1-2; *Tanin*, 6 Ağustos 1334 [6 Ağustos 1918], Nu: 3467, s. 3; Daha önce de 24 Temmuz 1918 tarihli *irade-i seniyye* ile Tekfurdağı hapishanesindeki iki âdi suçlu affedilmişti. bk. *Takvim-i Vekayi*, 27 Temmuz 1334 [27 Temmuz 1918], Nu: 3302, s. 1; 12 Ağustos 1918 tarihli *irade-i seniyye* ile Aydın, Ödemiş, Bayındır, Uzunköprü, Havsa, Beyrut, Kırkkilise, Gelibolu, İpsala ve Mamüretülaziz hapishanelerindeki cezasının sülüsanını [üçte ikisini] tamamlayan doksan sekiz şahıs ile bir siyasî mahkûm affedildi. bk. *Takvim-i Vekayi*, 14 Ağustos 1334 [14 Ağustos 1918], Nu: 3318, s. 2-3; Af sonrası Adliye Nezareti, Dâhiliye Nezareti'ne bir yazı yazarak Beyrut'a gönderilen siyasî suçluların ve diğerlerinin afları için gerekenin yapılması hususunda defterlerin gönderildiğini belirtmiştir. bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 14/49 [31 Ağustos 1334 tarihli belge]; 19 Ağustos 1918 tarihli afv-ı âlî ile de Seferihisar, Urla ve sair hapishanelerdeki yüz on beş şahıs affedilmiştir. bk. *Takvim-i Vekayi*, 22 Ağustos 1334 [22 Ağustos 1918], Nu: 3325, s. 1-3; Sultan Vahdettin'in ilk çıkardığı aflardan biri firari askerlere yönelik afv-ı âlîdir. Âdi suçlulara yönelik aftan yaklaşık on beş gün önce çıkmıştır. 19 Temmuz 1918 tarihli bu afv-ı âlî ile askerden firar etmiş olanlar bağışlanmışlardır. bk. *Tesvir-i Efkâr*, 19 Temmuz 1334 [19 Temmuz 1918], Nu: 2518, s. 1; *Tanin*, 19 Temmuz 1334 [19 Temmuz 1918], Nu: 2450, s. 3.

[1442] *Tanin*, 6 Ağustos 1334 [6 Ağustos 1918], Nu: 3467, s. 3.

[1443] *BOA., İ. DUİT*., 106/1 [5 Ağustos 1334, 19 Ağustos 1334 tarihli belge]; *BOA., BEO*., 4527/339485 [6 Ağustos 1334 tarihli belge]; *Takvim-i Vekayi*, 7 Ağustos 1334 [7Ağustos 1918], Nu: 3312, s. 2; Siyasî mahkumlardan kalebent cezası almış olan ve Samsun, Adana, Mardin, Çorum ve Kayseri'de bulunan altmış sekiz şahsa yönelik 28 Eylül 1334 tarihli afv-ı âlî ilân edildi. bk. *Takvim-i Vekayi*, 5 Teşrin-i Evvel 1334 [5 Ekim 1918], Nu: 3359, s. 1-4.

[1444] *BOA., İ. DUİT*., 106/9 [21 Eylül 1334 ve 24 Eylül 1334 tarihli belgeler]; *BOA., BEO*., 4535/340086 [26 Eylül 1334 tarihli belge]; *Takvim-i Vekayi*, 26 Eylül 1334 [26 Eylül 1918], Nu: 3352, s. 4; Çorum'da menfî bulunan İbrahim Hakkı Bey de Talât Paşa'ya 23 Temmuz 1918 tarihinde bir telgraf çekerek 10 Temmuz Iyd-i Millî münasebetiyle af talebinde bulunmuştur. bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 12/8 [23 Temmuz 1334 tarihli belge].

Cemiyeti'ne olumsuz bakan bir kişiliktir; tahta çıkışının ilk aylarında İttihâd ve Terakki ile çalışmak zorunda olması onları tasdik ettiği anlamına gelmemektedir. O yüzdendir ki siyasî menfîlerin affa mazhariyetlerinin –kısmî aflar olsa da- gecikmesi İttihâdçı hükûmeti bir tasarrufudur. Zira âdi suçlar bağlamında binlerce suçlu serbest bırakılırken siyasî menfîlerin affedilmemelerini başka türlü izah etmek güçtür. Nitekim Sultan Vahdettin, İttihâdçı Talât Paşa Hükûmeti'nin istifasından yaklaşık yirmi gün sonra İttihâdçıların sürdükleri siyasî menfîlere yönelik afv-ı âlî ilânında bulundu[1445]; hatta yaklaşık bir buçuk ay sonra da umûmî af ilân etti.[1446] Sultan Vahdettin'in İttihâdçı Talat Paşa Hükûmeti'nin düşmesi akabindeki bu tavrı, önceki dönemde İttihâdçılardan çekindiğinin ve siyasî menfîlerden sadece İttihâdçıların tasdik ettiği kimseleri affettiğini ortaya koymaktadır.

4.5. Menfîlerin Yevmiye, Harcırah, Tekaüt ve sair Talepleri ve Karşılıkları

II. Meşrutiyet ilân edildikten sonra *devr-i sâbık* ricalinin emval ve emlaklarına yönelik pek çok iddia söz konusuydu; *devr-i sâbık*ın kudretli isimlerinin bila-bedel ya da çok cüz'î ücret mukabilinde devletten ciddî emlak elde ettikleri iddia edilmekte ve bu emlakın iadesi talebinde bulunulmaktaydı. Nitekim *devr-i sâbık* ricalinin haksız olarak elde ettikleri düşünülen emval ve emlaklarının iadesine yönelik çalışmalar başlatıldı; Kastamonu Mebusu İsmail Mahir Efendi, *hamidî dönem*de bazı paşaların haksız kazanç elde ettiklerini, bunların tespit edilmesi ve istirdadı için gerekenin yapılmasını Meclis-i Mebusan'a sunduğu bir takrirle talep etti.[1447] İddiaya göre Galata'da Kömürcü sokağında 150.000 lira değerindeki apartman Ali Şamil Bey'e, Eyüp Bostan sokağında 100.000 lira değerindeki sahilhane Rüsümat Müsteşarı Mehmet Ali Bey'e, Fatih'te Gelenbevi sokağında 148.500 lira değerindeki on numaralı konak Rıza Bey'in zevcesi Ayşe Hanım'a, Tahtakale'de Rüstem Paşa mahallesinde 310.000 lira değerindeki hamam ve dükkânlar ise Tahsin Paşa üzerine kayıtlıydı.[1448] Nitekim bu kişiler, üzerlerine kayıtlı olan bahse konu mülkleri haksız surette elde ettikleri ithamıyla emval ve emlaklarının iadesi yönünde baskılara

---

[1445] *Takvim-i Vekayi*, 4 Teşrin-i Sani 1334 [4 Kasım 1918], Nu: 3385, s. 1.

[1446] Umûmî af, 23 Aralık 1918'de ilân edilmiştir. bk. *BOA., İ. DUİT*., 94/25 [23 Kanun-ı Evvel 1334 tarihli belge]; *Takvim-i Vekayi*, 24 Kanun-ı Evvel 1334 [24 Aralık 1918], Nu: 3427, s. 3.

[1447] İsmail Mahir Efendi'nin takriri özetle "Zamânı istibdâdın bidayetinden beri tramvay, şimendifer ve vesaire imtiyazları gibi bilâhara birtakım varidatı millet istibdat yadigârı bulunan paşalara vesaireye verilmiş ve bunlar da ahbabına milyonlarca liralar mukabilinde satmış oldukları tevatüren sabit olduğundan, imtiyâzâtı mezkûrenin nelerden ibaret olduğunu ve şeraitin ne gibi şeylerden ibaret olduğunu müşir bir defterin Meclisi Mebusana irsali dâirei âidelerinden istenilmesini ve Heyeti Mebusanca istirdadı lâzım gelenlerin istirdat ile bâdemâ mebusanın tasdikine iktiran etmedikçe hiçbir tarafa bir imtiyaz verilmemesinin teminat altına alınmasını talep eylediğine dairdir." bk. *MM ZC*, D. I, C. 1, İçt. 1, 18. inikad, [13 Kânunısani 1324], s. 336.

[1448] *Tanin*, 29 Temmuz 1324 [11 Ağustos 1908], Nu: 11, s. 3.

maruz kaldılar; gazeteler gün be gün *devr-i sâbık*ın kudretli isimlerini haber yaparak onların "hırsızlıkları" vurgusu yaptılar. Zaten mevcut durum *devr-i sâbık* idarecileri açısından fevkalade kritikti. Bu sebeptendir ki bazı *devr-i sâbık* idarecileri, kendilerine yönelik baskıların azalması amacını güderek mallarından bir kısmını "rızaları" ile hazineye bağışladılar; bu suretle kötü bir akıbetten korunmaya çalıştılar. Mesela Zeki Paşa'nın Galata, Kasımpaşa, Çakmakçılar, Mahmud Paşa Caddesi, Bâbıâli ve Şehzadebaşı gibi yerlerde mağaza, dükkân, ev, oda, arsa ve saire büyük miktarı havi pek çok gayrimenkulü var idi.[1449] Zeki Paşa, bila-bedel ya da bedelini ödemek kaydıyla elde ettiği emlakını, bedel talebinde bulunmaksızın "rızası" ile hazineye bağışladığını belirtti.[1450] Mekatib-i Askeriye sâbık müfettişi İsmail Paşa da yaklaşık 219.000 liralık emlak ve arazisinin bir kısmını aynı suretle iade etti.[1451] Bahriye sâbık nazırı Hasan Rami Paşa kendi senediyle almış olduğu yaklaşık on bin liralık meblağı iade etmeye karar verdi.[1452] *Devr-i sâbık* ricali, ellerindeki emval ve emlakın bir kısmını hazineye bıraktıktan sonra Büyükada'da ikamete memur olmak kaydıyla serbest bırakıldı.[1453] Haksız kazanç elde ettiği iddiasıyla *devr-i Sâbık* ricalinden mallarının iadesi talep edildiğinde buna yanaşmayanlar da oldu. Dâhiliye sâbık nazırı Memduh Paşa, *Serbesti* gazetesi muharririne verdiği bir mülakatta, irtikâp suçlamasını reddetti; II. Abdülhamid'den birtakım bugünkü vükelanın aldığı gibi para aldığını inkâr edemeyeceğini belirterek servetini saydı. Buna göre; Beylerbeyi'nde bir konağı vardı ve II. Abdülhamid o konağı talep edince ederinin altında bir bedel karşılığında satmıştı. Üzerine kayıtlı yalısının ise pederinden kaldığını belirterek bunun haricinde "ne bir apartmana, ne sâ'ir emlâka mâlik değilim!" dedi.[1454] Dâhiliye sâbık nazırı Memduh Paşa, *Tasvîr-i Ahvâl Tenvîr-i İstikbâl* adlı eserinde *devr-i sâbık* ricalinin emval ve emlakına yönelik baskıları da ele almakta ve İttihâdçı Rahmi Bey'in Serasker Rıza Paşa'nın Osmanlı Bankası'nda yüz on bin lirasının tespit edildiğini belirterek Paşa'dan hazinenin darlığını gerekçe göstererek bu meğlağı istediğini belirtmektedir. Ayrıca Rıza Paşa'nın yüz bin lirasını hazineye bağışladığını, on bin lirasını da başkaca vererek

[1449] *Tanin*, 28 Temmuz 1324 [10 Ağustos 1908], Nu: 10, s. 3.
[1450] *Tanin*, 30 Temmuz 1324 [12 Ağustos 1908], Nu: 12, s. 3.
[1451] *Tanin*, 15 Ağustos 1324 [28 Ağustos 1908], Nu: 28, s. 3.
[1452] *Tanin*, 7 Ağustos 1324 [20 Ağustos 1908], Nu: 20, s. 3; Bayur'un eserinde, Serasker Rıza Paşa'nın 110.000, Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa'nın ise 90.000 altın lira hazineye verdikleri belirtilmektedir. bk. Bayur, *Türk İnkılâbı*, c. I, k. II, s. 91; Firari Arap İzzet Paşa'nın da, Şam'daki emlakı hükûmetçe kabzımal sandığına teslim olunarak ashabına birer makbuz itası tebliğ edildi. bk. *Tanin*, 28 Ağustos 1324 [10 Eylül 1908], Nu: 41, s. 4.
[1453] *Devr-i sâbık* ricalinin kendilerini kurtarabilmek için mallarını iadeleri hakkında bk. Kansu, *1908 Devrimi*, s. 187-190; Hasan Amca da, *devr-i sâbık* ricalinden "irili ufaklı alınan fidyelerle, can ve servetlerinin bağışlan"dığını ifade etmektedir. bk. Amca, *Doğmayan Hürriyet*, s. 199.
[1454] *Serbesti*, 21 Kanun-ı Sani 1324 [3 Ocak 1909], Nu: 78, s. 4.

tevkiften kurtulduğunu ifade etmekte; Zeki Paşa'nın da aynı şekilde beş bin lira ve kırk-elli bin lira kıymetindeki emlakını vererek tevkiften kurtulduğunu belirtmektedir.[1455]

Memduh Paşa'nın da belirttiği gibi ilk etapta bazı paşalar emvâl ve emlaklarının bir kısmını vermek suretiyle tevkif ve teczıyeden kurtulmaya ve kendilerini korumaya çalıştılar[1456]; ancak bu durum uzun sürmedi. Meşrutiyetin iadesinden sekiz buçuk ay sonra 31 Mart Vak'ası ortaya çıkınca *devr-i sâbık* idarecilerinin vak'ada dahilleri olsun, olmasın cezalandırılmaları için gereken müsait zemin ortaya çıkmıştı. Nitekim 31 Mart Vak'ası akabinde II. Divân-ı Harb-i Örfî, Ada misafirleri hakkında bir muhakeme gerçekleştirerek *devr-i sâbık* ricalinden Memduh Paşa, Hasan Rami Paşa, Tahsin Paşa, Ahmet Ratip Efendi gibi pek çok ismin, emval ve emlaklerinin haczi, rütbe, nişan ve madalyalarının ref'i ve geri alınması, tekaütten düşürülmeleri ve Osmanlı Devleti hudutları içerisinde herhangi bir kalede nezaret altına alınmalarını kararlaştırdı.[1457] Ada misafirlerinin bir milyon liraya baliğ kıymette emval ve emlakının haczine karar verilince, kararın infazı için Defter-i Hakani tarafından müdür ve memurlara emir verildi.[1458] *Devr-i Sâbık* ileri gelenleri de Sakız, Rodos ve Midilli gibi adalara sürgün edildiler ve birçoğu Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti kuruluncaya dek menfâlarında hayatlarını idame ettirmeye çalıştılar.

31 Mart Vak'ası sonrası pek çok kişi vak'a ile dahli olsun olmasın memuriyetten ihraç ile çeşitli yerlere sürgün edildi. Siyasî menfîlerden herhangi bir servete malik olmayan ve maddî anlamda ciddî sıkıntılara duçar olan aileler, bu sıkıntılarının halli noktasında yetkililere başvurdular; keza aile reislerinin herhangi bir geliri yok idi. Memuriyetten atıldıkları gibi emeklilik haklarından da mahrum bırakılmışlardı. Bu yüzden büyük mağduriyetler yaşamaktaydılar.[1459] Hükûmet, gelen şikâyetlerin ciddî boyutlara ulaşması üzerine konuyu 9 Kanun-ı Evvel 1325'te [22 Aralık 1909] Meclis-i Vükela'da değerlendirdi. Sürgün ile tecziye edilenlere yönelik Meclis-i Vükelâ kararı şu şekildedir:

[1455] Mehmed Memduh, *Tasvîr-i Ahvâl Tenvîr-i İstikbâl*, s. 19-21; Rıza Paşa'nın yüz bin lirayı hazineye bağışlamak için Harbiye Nezareti'ne müracaat ettiği hakkında bir haber için bk. *Sabah*, 29 Temmuz 1324 [11 Ağustos 1908], Nu: 6781, s. 2; *Tercüman-ı Hakikat*, 29 Temmuz 1324 [11 Ağustos 1908], Nu: 9832, s. 2.

[1456] Hasan Amca, *devr-i sâbık* ricalinden "irili ufaklı alınan fidyelerle, can ve servetlerinin bağışlan"dığını ifade etmektedir. bk. Amca, *Doğmayan Hürriyet*, s. 199.

[1457] *BOA., İ. AS*., 85/57 [8 Mayıs 1325, 9 Mayıs 1325 ve 11 Mayıs 1325 tarihli belgeler]; *Musavver Muhît*, 21 Mayıs 1325 [3 Haziran 1909], C: 2, Nu: 7-29, s. 223.

[1458] *BOA., MV*., 128/14 [13 Mayıs 1325 tarihli belge]; *Musavver Muhît*, 21 Mayıs 1325 [3 Haziran 1909], C: 2, Nu: 7-29, s. 223; *Musavver Muhît*, 28 Mayıs 1325 [10 Haziran 1909], C: 2, Nu: 8-30, s. 244.

[1459] Abdurrahman Şeref Efendi, bu hususu şöyle ifade etmektedir: "Akdeniz adaları ve Trablus ve Bingazi kıt'aları menfilerle dolmuşdur. Bâzıları servete ve îrâd ve akâra mâlik olmadıklarından kat'-ı ma'âşları ve hakk-ı tekâ'üdden iskâtları sebebiyle âileleri zarurete düşmüşler ve belki nân paraya muhtâc kalmışlar ve acı acı şikâyâta başlamışlardır. Muahharan ittihâz olunan bir karâr mûcibince kendilerine vefât etmiş nazarıyle bakılarak âilelerine tekâ'üd sandığından nizâmen müstahakk oldukları ma'âşlar bağlanmış ve şikâyetlerinin bu sûretle önü alınmışdır." bk. Abdurrahman Şeref Efendi, *II. Meşrutiyet Olayları*, s. 135.

> "…Taşraya nefy ve teb'îd olunanlarla i'dâm olunanlar 'âilelelerine velîleri vefât edenler misillü ma'âş tahsîsi Şûrâ-yı Devlet ve muvakkaten ve idareten Dîvân-ı Harbce nefy ve iclâ edilenler meyânında tekâ'üd ma'âşına nâil olamayacaklara 'âilelerinin mikdâr-ı nüfusûna göre beşerden on beşer kuruşa kadar yevmiye verilmesi Meclis-i Vükelâ karârı iktizâsından olub ber-vech-i muharrer yüzde beş vermemiş efrâd-ı askeriye ve me'mûrînden olmayan kesân 'âilelerine ma'âş tahsîsine mahall yok ise de bunların da devâm-ı sefâlet ve zarûretleri muvâfık olmayacağından bu gibilerin 'âilelerine dahî Hazîne-i Celîlece Muhtâcîn Tertîbi'nden münâsib mikdâr akçe tahsîsi husûsunun Mâliye Nezâreti'ne iş'ârı ve Harbiye Nezâreti'ne de ma'lûmât i'tâsı tezekkür kılındı."[1460]

Meclis-i Vükela bu kararı alarak, sefalete düçar olmuş menfîlerin, bir nebze de olsa ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için bir düzenleme yapmış oldu.

Siyasî menfîlere yevmiye tahsis edilmesi ve sair hususlarda menfîlerin ihtiyaç sahibi olup olmadıklarının tetkikine büyük önem verilmekteydi. Menfâlardaki idareciler siyasî sürgünler hakkında yer yer çalışmalar yaparlar ve muhtaç olanları tespit ederek merkeze bildirirlerdi. Bu kapsamda, Rodos'taki menfîlerden yardıma muhtaç olanların belirlenmesi için hazırlanmış olan bir defterde, Bahriye sâbık nazırı Hasan Rami Paşa'nın İstanbul'daki ailesinin, yalı ve hanelerinin icar gelirleriyle geçindiği belirtilmektedir. Mekatib-i Askeriye sâbık nazırı Zeki Paşa da İstanbul'daki yalı ve hanelerinin icar gelirleriyle geçinmektedir. Defterde, bazı menfîlerin maddî durumlarının iyi olmadığı, yardıma muhtaç oldukları ve bu şahıslara yevmiye tahsisinin münasip olacağı da belirtilmektedir. Hademe kolağası Nuri Efendi'nin, üç kişilik ailesinin yardıma muhtaç olduğunun tespit edildiği ifade edilmekte, ailesine yedi kuruş yardım yapılması münasip görülmektedir. Meclis-i Maarif azasından Abdülkerim Hâdî Efendi'nin de yardıma muhtaç olduğu belirtilerek beş kişilik ailesine on beş kuruş yevmiye tahsisi münasip olduğu görüşü bildirilmektedir. Defterde, Mekteb-i Harbiye'den neşet eden Kartallı Yüzbaşı Cemil Efendi örneğinde olduğu gibi ailesi olmayan bazı menfîlere yevmiye tahsis edilmesinin mümkün olmadığı da ifade edilmektedir.[1461]

Siyasî menfîlerin en temel isteklerinden biri, sürgünleri akabinde tekaütlük haklarının ellerinden alınmamasıdır. Nitekim idareten sürgün ile tecziye edilenlenlerin emeklilik haklarının ellerinden alınmaması kararlaştırıldı. Hatta bu husus, Meclis-i Mebusan'da da gündeme geldi. Divân-ı Harb-i Örfî kararıyla mahkûm ya da idareten sürgün edilenler hakkında kendisine yöneltilen bir suale Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa Meclis-i Mebusan'da cevap verdi. Paşa, iki

[1460] *BOA., MV.*, 135/25 [9 Kanun-ı Evvel 1325 tarihli belge].
[1461] *BOA., DH. SYS.*, 54/2-9 [3 Mart 1327 tarihli belge; Cezâ'ir-i Bahr-i Sefid Vilayetince tanzim edilen bu defter için bk. **EK-21**].

kısım mahkûm olduğunu belirttikten sonra birinci kısımda olanların memuriyetten müebbet mahrum edildikleri ve hukuk-ı medeniyelerinin de ıskat edildiğini vurguladı ve bu şekilde ceza alan kişilerin tekaüdlerinin mümkün olmadığını ifade etti. Diğer kısım olarak ise idareten sürgün edilenler üzerinde durdu. İstanbul'da bulunmaları uygun görülmeyen *devr-i sâbık* ricali ve diğer birçok şahsın, idarî tedbir bağlamında sürgün edildiklerini belirttikten sonra bu kişilerin tekaütlük haklarının ellerinden alınmasının mümkün olmadığını vurguladı. Bu uygulamanın kendinden evvelki hükûmetler döneminde de bu şekilde devam ettirildiğini belirtti.[1462] Nitekim Askerî Tekaüd Sandığı muhasebecisi iken Divân-ı Harb-i Örfî tarafından idareten sürgün ile cezalandırılan Tahsin Efendi'nin idareten sürgün edilen şahıslardan olması ve yirmi yedi sene on ay hizmeti bulunması hasebiyle aylık 2.783 kuruş tekaüd maaşına bağlandı.[1463] Kimisinin tekaüt maaşı affa mazhariyetten sonra verildi; Müşir Şakir Paşa Iyd-i Millî dolayısıyla affa mazhar olunca tekaütlük işlemlerine tabi tutuldu ve netice itibariyle Paşa, birinci feriklik üzerinden hesap edilerek, İstanbul'dan verilmek üzere aylık 7.283 kuruş maaşla 24 Ağustos 1326 [6 Eylül 1910] tarihli *irade-i seniyye* ile tekaüt edildi.[1464]

Siyasî menfîlerden bazıları affa mazhar olduktan sonra bir memuriyette istihdamları veya mazuliyet maaşı talebinde bulundular. Bunlardan birisi Cemiyet-i Hafiye meselesinden Rodos'a sürgün edilen Van Telgraf ve Posta sâbık müfettişi Vasfi Efendi'dir. Vasfi Efendi, afv-ı âlîye mazhar olduktan sonra yirmi iki senelik hizmetine nazaran mevkufiyeti esnasında ailesine, tekaüt veyahut emsaline tevfikan muhtacin tertibinden maaş ve yevmiye tahsis olunmadığını, netice itibariyle ailesiyle birlikte sefaletin son derecesine geldiğini belirterek iade-i memuriyet ya da mazuliyet maaş tahsisi talebinde bulundu[1465]; ancak Vasfi Efendi'nin bu talebi Sadaret tarafından münasip görülmedi. Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne yazılan bir yazı Vasfi Efendi'nin talebinin reddinin gerekçesini şu şekilde açıklamaktadır:

[1462] *MM ZC*, D. 1, C. 6, İçt. 2, 112. inikad, [31 Mayıs 1326], s. 224-225; Bu cevap öncesinde, Divân-ı Harb-i Örfî kararıyla kanunen veya idareten kürek, kalabentlik ve nefy cezalarıyla mahkûm olanların emeklilikleri hususunda bir Sadaret tezkeresi Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa imzasıyla meclise sunulmuş ve meclis bu tezkereyi Dâhiliye Encümeni'ne havale etmişti. bk. *MM ZC*, D. I, C. 3, İçt. 2, 58. inikad, [8 Mart 1326], s. 267; Daha sonra bu tezkerenin bazı tadilat ve tahsisat icrası zımnında iadesi talep edilmiş ve Meclis tarafından geri iade edilmiştir. bk. *MM ZC*, D. I, C. 3, İçt. 2, 68. inikad, [24 Mart 1326], s. 584.

[1463] *BOA., İ. AS*., 103/33 [30 Teşrin-i Sani 1325 ve 3 Kanun-ı Evvel 1325 tarihli belgeler]; 31 Mart Vak'ası'ndan dolayı üç sene idareten sürgün edilen Tahniye ve Fırınlar idaresi sâbık müdür muavini Binbaşı Refik Efendi, ceza sonrası İstanbul'a gelince, emekliliğine dair muamelelerinin yapılmasını talep etmiştir. bk. *BOA., BEO*., 4150/311248 [20 Mart 1328 tarihli belge].

[1464] *BOA., BEO*., 3802/285125 [26 Ağustos 1326 tarihli belge]; *BOA., İ. HB*., 57/34 [21 Ağustos 1326 ve 23 Ağustos 1326 tarihli belgeler].

[1465] *BOA., DH. SYS*., 41/2-1 [14 Haziran 1328 ve 12 Temmuz 1328 tarihli belgeler].

"Devletli Efendim Hazretleri,

16 Haziran 1328 tarihli ve 929 numaralı tezkere-i 'aliyyelerine cevapdır. Ma'lûm-ı vâlâları olduğu üzere 'afv iki nev'dir. Biri 'afv-ı 'umûmî ya'ni cürmün 'afvıdır ki buna mazhariyet için evvel emirde Meclis-i Meb'usân'a madde-i kânûniye teklîfi îcâb eder. Diğeri ise cezânın 'afvıdır. Mevzu' bahs olan Vasfî Efendi ref'-i rütbe, nez'-i nişân tazmîn-i zarâr ve hukûk-ı 'umûmiye ve şahsiye da'vâları bâkî olmak şartıyla 'afv-ı âlîye mazhar olmuş olmasıyla bu ikinci kısma dâhildir. Binâen-'alâ-zâlik [bundan dolayı] me'mûriyet-i sâbıkasının i'âdesi yâhûd ma'zûliyet ma'âşı tahsîsi hakkında bir mu'âmele icrâsına mahall yokdur efendim. 24 Haziran 1328, Sadrazam."[1466]

Affa mazhar olarak vazifelerine iade edilen siyasî sürgünlerin bir diğer isteklerini ise terfi talepleri oluşturmaktadır. Örneğin Üçüncü Ordu-yı Hümayûn'da nizamiye açığında kayıtlı Alay Kâtibi Abdullah Efendi, biraderinin Avrupa'ya firar etmesi nedeniyle *irade-i seniyye* mucibince Beşinci Ordu'ya sürgün edildiği için terfisi verilmemişti. Abdullah Efendi'nin mağduriyetinin kısmen olsun giderilebilmesi için bir derece terfi edilmesi ve İzmir Sevkiyat-ı Askeriye Komisyonu riyasetine tayini Levâzımât-ı Umumiye Dairesi tarafından teklif edildi ve bu teklif Harbiye Nezareti ve Sadrazam tarafından kabul edildi. 15 Mayıs 1325 [28 Mayıs 1909] tarihinde *irade-i seniyye* ile Padişah tarafından tasdik edildi.[1467]

Siyasî menfîlerin bir diğer isteği affa mazhariyet sonrası menfâlarından dönüş için kendilerine harcırah verilmesi idi ve bu durum yer yer Meclis-i Vükela'nın gündemine de geldi. Örneğin Sultan Mehmet Reşat'ın Cülûs-ı Hümayun'u münasebetiyle affedildikleri halde menfâlarından dönemeyenlerin durumu 3 Haziran 1328 [16 Haziran 1912] tarihli Meclis-i Vükela'da görüşüldü; bu kişilerin memleketlerine dönebilmeleri için Masarif-i Gayr-i Melhuza Tertibi'nden beş bin kuruş tahsis edilmesi kararlaştırıldı.[1468]

Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti'nin kurulması ile İttihâdçı destekli hükûmetlerin, *devr-i sâbık* ricali başta olmak üzere siyasî saiklerle sürgün ettiği kimselere yönelik af ilânında bulunuldu. Ayrıca bu menfîlerin problemlerinin halline yönelik düzenlemeler yapıldı; evvelki dönemde emval ve emlakları haczedilen kimselerin durumları Şura-yı Devlet'te ele alındı. Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi 21 Ağustos 1328 [3 Eylül 1912] tarihinde bir karar alarak, bir suç ile mahkûm olanların cezalarını çektikten sonra uhdelerinde bulunan emval ve emlaklarının iadesi yönündeki kanun kaidesinin Divân-ı Harb-i Örfî tarafından idareten ya da hükmen sürgün edilen ve sonra afvedilen kimselerin emval ve emlaklarını da kapsamasının uygun olacağını belirtti.

[1466] *BOA., DH. SYS*., 41/2-1 [24 Haziran 1328 tarihli belge].
[1467] *BOA., İ. AS*., 84/21 [7 Mayıs 1325, 11 Mayıs 1325 ve 14 Mayıs 1325 tarihli belgeler].
[1468] *BOA., MV*., 166/6 [3 Haziran 1328 tarihli belge].

Menfîlerin emval ve emlaklarına yönelik tasarruf hürriyetlerinin serbest bırakılmasının lazım geleceğini vurguladı.[1469] Buna rağmen problemin çözümü hususunda birtakım sıkıntılar olmuş olacak ki Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi 20 Teşrin-i Evvel 1328 [2 Kasım 1912] tarihinde bu kararın benzeri bir karar alma gereği duydu.[1470]

Siyasî menfîlerin problemleri, Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti'nin istifası akabinde teşkil olunan Kamil Paşa Hükûmeti döneminin de önemli meselelerinden biri olarak öne çıktı. İttihâdçı destekli hükûmetler döneminde sürgün edilenler Ahmet Muhtar Hükûmeti tarafından affedilince, onlar hakkında sürgün cezası kalktığı için menfâlarında aldıkları yevmiyeleri kesilmişti; bu yüzdendir ki pek çok affa mazhar menfî, Dâhiliye Nezareti'ne başvurarak çok zor durumda olduklarını, maişetlerini temin edemediklerini belirterek yevmiye tahsisi talebinde bulunmuşlardı. Dâhiliye Nezareti de 6 Teşrin-i Sani 1328 [19 Kasım 1912] tarihli Sadaret'e yazdığı bir yazı ile bu kişilere menfâlarında tahsis edilen yevmiyelerin verilmesine devam edilmesinin mümkün olup olmayacağı hususunun Meclis-i Vükela'da görüşülerek bir karara bağlanmasını talep etmişti.[1471] Kamil Paşa Hükûmeti, affa mazhar olan *mağdurîn-i siyasiyye*nin ihtiyaçlarının karşılanması için mağdur edildikleri günlere mahsus yevmiye tahsis edilmesini Meclis-i Vükela'da karara bağladı.[1472] Ayrıca hükûmet, Trablusgarp Harbi sonrasında Trablusgarp ve Bingazi'den gelen memurin-i mülkiyeden mazuliyet maaşı hak edenlerden, memuriyet müddetleri on beş seneden aşağı olanlarına dörtte bir maaş mazuliyet maaşı, Trablusgarp ve Balkan Harbi kayıpları neticesi olarak Cezayir-i Bahr-i Sefid ve Rumeli'den gelen memurlara ise yarım maaş ödenmesini kararlaştırdı.[1473] Rumeli'den gelenlere yarım maaş, Trablusgarp ve Bingazi'den gelen memurlara ise çeyrek maaş verilmesi yönündeki karar eleştirileri beraberinde getirdi. Örneğin *Alemdar* gazetesinde Ebu'l-muzaffer imzalı "Mağdûr Me'mûrlara Merhamet" başlıklı bir yazıda, bahse konu memurlar hakkında "Trablusgarp'ta evleri yıkıldı, eşyaları yandı veyâhûd aşırıldı. Her biri nefslerini, 'âilelerini, yavrucuklarını kurtarabilmelerine râzı oldu. Bu sebeble İstanbul'a çırılçıplak ilticâ etdi." denilerek onların sefaletlerine meydan verilmemesi gerektiği ifade edildi;

[1469] *BOA., BEO*., 4085/306351 [21 Ağustos 1328 ve 6 Eylül 1328 tarihli belgeler].
[1470] *BOA., BEO*., 4110/308214 [20 Teşrin-i Evvel 1328 ve 24 Teşrin-i Evvel 1324 tarihli belgeler].
[1471] *BOA., BEO*., 4115/308605 [6 Teşrin-i Sani 1328 ve 7 Teşrin-i Sani 1328 tarihli belgeler].
[1472] *Alemdar* gazetesi kararın çıktığını belirttikten sonra ilgili kararın fiiliyata geçmesinin henüz mümkün olmadığını ifade ederek bu kararın hayata geçmesi için gerekenin yapılmasını yetkililerden talep etmiştir. bk. *Alemdar*, 2 Kanun-ı Evvel 1328 [15 Aralık 1912], Nu: 134-233, s. 3; Yine *Tanzimat* gazetesinde de bu konuda eleştiriler yapılmıştır. Nitekim gazetede çeşitli yerlere sürgün edilenlere af sonrası yevmiye verilmesi kararlaştırılmasına ve Maliye Nezareti tarafından Muhassesat-ı Zatiye Müdüriyeti'ne emir verilmesine rağmen işin sürüncemede bırakıldığı belirtilmektedir. Bu hususta pek çok şikâyet geldiği ifade edilmektedir. bk. *Tanzimat*, 2 Kanun-ı Evvel 1328 [15 Aralık 1912], Nu: 396, s. 4.
[1473] *Alemdar*, 5 Kanun-ı Evvel 1328 [18 Aralık 1912], Nu: 127-237, s. 2.

Trablusgarp ve Bingazi'den gelenlere daha az maaş verilmesinin hakkaniyete uygun olmayacağı vurgulandı.[1474]

Siyasî menfîlerin Kamil Paşa Hükûmeti'nden önemli taleplerinden biri de rütbelerinin iadesi ve tekaütlerinin sağlanması olduğu için mevzuu yer yer Meclis-i Vükela'nın gündeminde oldu. Örneğin 20 Teşrin-i Sani 1328 [3 Aralık 1912] tarihli Meclis-i Vükela toplantısında erkân, ümera ve zabitanın rütbe iade ve tekaüt edilmeleri meselesi değerlendirildi; sürgünlerin durumu, idareten ve hükmen sürgün edilenler olarak ikiye ayrılmak suretiyle ele alındı. İdareten sürgün edilenlere *Tasfiye-i Rüteb-i Askeriye Kanunu* mucibince muamele edilmesi kararlaştırıldı. Divân-ı Harb-i Örfî tarafından muhakeme neticesinde sürgün edilenlerin durumları ise daha karmaşıktı. O yüzdendir ki Meclis-i Vükela, "ikinci kısma mensûb zevât hakkında terfîh ve ikdâr yolunda bir şey yapmak matlûb olacağı hâlde yeniden bir mâdde-i kânûniye vaz'ı iktizâ edeceği dermeyân olunmuşdur" dedi.[1475] Böylelikle *Tasfiye-i Rüteb-i Askeriye Kanunu*'na madde ilavesi yapılmadan, muhakeme neticesinde cezalandırılmış olan menfîlere bir şey yapılamayacağını vurgulamış oldu. Menfîlerin bu çerçevedeki problemlerinin halli hususu bir ay sonraki 23 Kanun-ı Evvel 1328 [5 Ocak 1913] tarihli Meclis-i Vükela toplantısında yeniden ele alındı. Sürgün edilen fakat affa mazhar olan erkân, ümera ve zabitan iki kısımdır, denildi. Birinci kısım, Divân-ı Harb-i Örfî tarafından yapılan muhakeme ile sabit olan cürümleri sebebiyle *irade-i seniyye* ile rütbeleri ref' edilerek sürgün edilenler ki bunlara yönelik çıkan afv-ı âlî cezaya yöneliktir; umûmî af, Meclis-i Umûmî'den geçerek tasdik olunmadıkça haklarında başka muamele edilmesi imkânı yoktur. İkinci kısım ise, muhakeme edilmeksizin rütbeleri ref' edilerek sürgün edilenlerdir ki bunlar hakkında verilen rütbe ref'i ve sürgün gibi cezalar bir kanuna istinat etmediği için keenlemyekûn hükmünde telakki edilmelidir. Nitekim bu değerlendirme sonucunda ikinci kısımdakiler hakkında *Tasfiye-i Rüteb-i Askeriye Kanunu* hükmünce muamele edilmesi ve tasfiye

---

[1474] İlgili makalenin bir kısmı şu şekildedir: "İktisâd-ı mâlîye dahî ihtiyâcımız derkâr olduğundan Bahr-i Sefîd ile Rumeli vilâyâtından gelen me'mûrîne nısf ve Trablus ile Bingazi me'mûrlarına da ma'zûliyet veyâ rub'-i ma'âş i'tâsı taht-ı karâra alınarak, devâir-i 'âidesine icrâ-yı tebligât edilmiş idi. Vâkı'â bu mu'âmele bir muktezâ-yı hâl ve zamân pek de şâyân-ı i'tirâz görülemez ise de, biz vicdânı ta'zîb eden bir iki noktası üzerine serd-i mütâla'a 'âdetâ bir vazîfe-i mukaddese 'addediyoruz… Trablusgarb mes'elesinin halledilmiş olmasına mebnî oradan hicret eden me'mûrîn Rumeli ve Cezâ'ir me'mûrlarına makîs olamaz [benzetilemez] ise de insân kapısında kullandığı hidmetcilerin bile kabâhatlerini görmeden kovarak sefâletlerine meydân vermeye râzı olamayacağından, milletin hey'et-i 'umûmiyesini temsîl eden hükûmetin buna cevâz vermesi elbette muvâfık-ı hikmet değildir… Trablusgarb me'mûrlarının hemen yüzde sekseni yerli ve 'âile sâhibidir. Bu bî-çâreler düşmanın hânümân söndürücü şarapnelleri altından kanlı kırbaçlarla sürülerek tâ Afrika'dan İstanbul'a, hilâfet-i mu'azzamanın zîr-i cenâh-ı 'âtıfetine koşarken ebediyyen vedâ' etdikleri vatanlarından ayrılırken dökdükleri gözyaşlarını tatlı ümîdlerle teskîn ediyordu. Onlar zanneyliyordu ki, hükûmet-i merkeziye hâllerine acıyacak, âğûş-ı şefkat ve insâfına alacak. Fakat heyhât! Birçoklarını intihâra kadar mecbûr bir hâlde görüyoruz…" bk. Ebu'l-muzaffer, "Mağdûr Me'mûrlara Merhamet", *Alemdar*, 9 Kanun-ı Evvel 1328/22 Aralık 1912, Nu: 131-240, s. 1-2.

[1475] *BOA., MV*., 171/71 [20 Teşrin-i Sani 1328 tarihli belge].

sonrası haiz olacakları rütbelere göre tekaüt edilmelerinin uygun olacağı kararlaştırıldı.[1476] Ayrıca Meclis-i Vükela, Divân-ı Harb-i Örfî kararıyla önceden sürgün edilen ve rütbeleri refʻ edilenler hakkında şimdilik yalnız ailelerine maaş tahsis edilmesini, bila-muhakeme sürgün edilenler hakkında da aynı muamelenin şimdilik ifası ve gerçekleştirilecek tasfiyeden sonra ise haiz olacakları mertebelerine göre tekaütlerinin sağlanmasını kararlaştırdı.[1477]

Kamil Paşa Hükûmeti tarafından, idareten nefy olunanlar hakkında bir düzenleme daha yapıldı. Tensikat öncesi Divân-ı Harb-i Örfî tarafından idareten sürgün edilen ve sonra afv-ı âlîye mazhar olan memurların mensup oldukları daireler tarafından icra olunacak tensikat sonucuna göre tahsis edilecek kadro harici yahut mazuliyet maaşlarının, af ve serbest bırakıldıkları tarihten itibaren verilmesinin lazım geleceği belirtildi. Hükümle sürgün edilen ve sonra afv-ı âlî ile mahkûmiyetleri zail olanlara da af ve serbest bırakıldıkları tarih itibariyle evvelce verilmekte olan maaşlarının muhtacin maaşları tertibine nakledilerek Muhtacîn Nizamnamesi mucibince hazine tarafından tesviyesi için bu nizamnameye bir madde eklenmesinin Maliye Nezareti'ne tebliğinin icap ettiği belirtildi. Tensik görmeyen memurlardan, yaşları müsait olanların tensikata tabi tutulması ve haklarında istihdam kararı verilecek olanların ise karar tarihinden itibaren kadro harici veya mazuliyet maaşına bağlanmaları uygun görüldü. Yine kadro haricî olup istihdamları caiz görülenlerden, *Tensikat Kanunu*'nun dokuzuncu maddesine göre tazminat alarak devlet hizmetinden çekilmiş olanların ise hangi nezaret veznesinden tazminat almışlarsa oraya aldıkları meblağı nakdî olarak ve tamamen iade etmeleri gerektiği belirtildi. Ayrıca bu kişilere tazminat iadesi tarihinden bir memuriyette istihdamlarına kadar kadro haricî veyahut mazuliyet maaşı tahsisi kanunen muvafık görüldü.[1478] Konu ile ilgili bir diğer kararda da devlet memuru olup

[1476] *BOA.*, *MV*., 172/31 [23 Kanun-ı Evvel 1328 tarihli belge].
[1477] *BOA.*, *BEO*., 4134/309992 [2 Kanun-ı Sani 1328 tarihli belge]; *BOA.*, *MV*., 229/16 [tarihsiz belge].
[1478] Heyet-i Vükela kararında ilaveten şöyle denilmektedir: "Esnâ-yı tensîkâtda ber-vech-i muharrer dokuzuncu madde mûcibince tazmînât alıb hidmet-i devletden çekilmiş olanlardan aldıkları tazmînât-ı nakdiyeyi defʻaten vermeyib de mukassatan [taksitli olarak] red etmek isteyenlere gelince bunların hükûmetle bi'r-rızâ katʻ-ı ʻalâka etmeleri hâricen bir iş bulabilmeleri maksadına müstenid olub hâlbuki ümîd etdikleri derecede esbâb-ı maʻîşet tedârikinden ʻâciz oldukları ve almış oldukları tazmînâtı da sarf eylemiş oldukları cihetle *Tensîk Kânûnû*'nun on birinci mâddesi mûcibince iktidâr ve ehliyetleri noktasından istihdâmları muvâfık görünmeyerek tazmînât iʻtâsı ile hidmet-i devletden çıkarılanlar hakkında muahharan ittihâz olunan karârlar ile bahş olunan maʻâş ve istihdâm haklarına nâ'iliyetleri ʻadlen ve maslahaten evleviyyet [daha lâyık olma] derecesinde bulunmak lâzım gelirken kânûnun sarâhatine karşı muvakkat bir kânûn tanzîmî ile isʻâf-ı mes'ûlleri [istenilenin yerine getirilmesi] mümkün olamadığından şâyân-ı merhamet olan hâllerine ve vukûʻbulan istiʻtâfât-ı mütevâliyeye [yardım ve merhamet dileme sıralarına] göre hükûmetce haklarında bir muʻâmele-i ʻâtıfet-kârî [esirgeyen bir muamele] icrâsı muvâfık görünerek gerek kadro haricî ve maʻzûliyet ve gerek hîn-i istihdâmlarında nâ'il olacakları me'mûriyet maʻâşlarının rubʻundan [çeyreğinden] mahsûbu icrâ edilmek [hesaba katılarak icrası] şartıyla ve kefâlet-i müteselsile [iki veya daha çok kimselerin birbirlerine karşılıklı kefil olmaları] ile aldıkları tazmînât akçesinin Hazîne-i Mâliyece Masârif-i Gayr-i Melhûza Tertîbi'nden mensûb oldukları nezâretler hesâbına taʻvîzen [ileride gelirinden kesilmesi şartıyla] tesviyesi Meclis-i Vükelâca bi't-tezekkür karârlaşdırılmış ve îfâ-yı muktezâsı devâ'ir-i müteʻallikaya [alakalı dairelere]

sürgüne maruz kalan ancak afv-ı âlîye mazhar olduktan sonra bir memuriyette istihdam talepleri Meclis-i Vükelaca kabul edilen ya da kabul edilecek olanlara af tarihlerinden itibaren kadro harici veya mazuliyet maaşı tahsis edileceği belirtilmektedir. Bu cümleden olanların aşağıdaki evraklar ve bir arzuhal ile Muhassesat-ı Zatiye Müdüriyeti'ne müracaat etmeleri gerekmektedir. Taşrada olanlar ise ilgili evrakları bulundukları mahallin hükûmetine vereceklerdir. Vesikaları eksik getirenlere, vesikaları tam ve eksiksiz hale gelene kadar maaş verilmeyeceği de vurgulanmaktadır. Bir arzuhal ile birlikte istenen belgeler şunlardır: 1. Hangi tarihte affa mazhar olduğuna dair onaylı evrak. 2. Divân-ı Harb-i Örfîlerce haklarında verilen kararın onaylı sureti. 3. Mensup oldukları dairelerce haklarında düzeltme yapılarak alınmalarının gerekliliği hususunda istihdamlarının caiz olduğu yönünde karar. 4. Son memuriyetlerinden ayrılma sebeplerini de içeren sicill-i terceme-i hal varakasının onaylı sureti. 5. Tezkere-i Osmaniye. 6. Mensup oldukları dairelerden onaylı ve son memuriyet maaşlarını belirten hizmet müddeti cetvelleri.[1479]

Kamil Paşa Hükûmeti Bâbıâli Baskını akabinde istifa etmek zorunda kaldıktan sonra yerine Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti teşkil olundu. Hükûmet, iktidar-muhalefet uzlaşmasına yönelik birtakım teşebbüslerde bulunsa da bu girişimler başarısızlıkla sonuçlandı. Muhaliflerin Taklîb-i Hükûmet gibi teşebbüsleri zuhur etti ve bu teşebbüsler nedeniyle cezalandırmalar yapıldı. Bilhassa 11 Haziran 1913 tarihinde Mahmut Şevket Paşa'nın bir suikast ile öldürülmesi iktidar-muhalefet ilişkilerini ziyadesiyle sertleştirdi. Şevket Paşa'nın katli sonrası teşkil olunan Sait Halim Paşa Hükûmeti döneminde suikast ile alakası olsun, olmasın Cemiyet'in muhalifi olan zümreler başta Sinop olmak üzere çeşitli yerlere siyaseten sürgün edildiler. Siyaseten sürgünle tecziye edilen menfîler, menfâ hayatına başladıktan sonra hükûmetten maişetlerini temin için yer yer yardım taleplerinde bulundular. Hükûmet, siyasî menfîlerden yardıma muhtaç olanların İstanbul'daki ailelerine yevmiyeler tahsisi suretiyle yardım etmeye çalıştı.[1480] Örneğin Mahmut Şevket Paşa suikasti akabinde Sinop'a sürgün edilenlerden, yardıma muhtaç olduğunu beyan edenlere yönelik tahkikat yapılarak menfîlere yaşları ve nüfus miktarlarına göre yevmiye verilmesini kararlaştırdı. Bu karara göre; toplamda on beş kuruşu geçmemek üzere, bir yaşından

---

derdest-i teblîğ bulunmuşdur." bk. *Sabah*, 7 Kanun-ı Evvel 1328 [20 Aralık 1912], Nu: 8353, s. 3; *Alemdar*, 6 Kanun-ı Evvel 1328 [19 Aralık 1912], Nu: 128-237, s. 3.

[1479] *Tazminat*, 24 Kanun-ı Evvel 1328 [6 Ocak 1913], Nu: 409, s. 4.

[1480] *İkdam* gazetesinde "Menfîlerin İ'âşesi" başlıklı bir haberde şöyle denilmektedir: "Sinob'a nefyedilenlerin kimsesiz ve muhtâc kalan 'âilelerinin te'mîn-i i'âşeleri zımnında tahkîkât-ı mahsûsa icrâsı polis müdîriyet-i 'umûmiyesinden merkez me'mûrluklarına ta'mîmen teblîğ kılındığı haber alınmışdır." bk. *İkdam*, 10 Haziran 1329 [23 Haziran 1913], Nu: 5869, s. 1; Siyasî menfîlerin yevmiye hak edebilmeleri tahkikat ile muhtaç olduklarının belirlenmesine bağlı idi. Durumu iyi olanlara yevmiye tahsis edilmezdi. Nitekim *Tarık* gazetesi sahibi Şatırzade Hasan Hicabi Efendi'ye ihtiyacı olmadığı için yevmiye verilmemiştir. bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 6/2 [25 Mart 1333 tarihli belge].

on yaşına kadar olanlara üç, on yaşından yirmi yaşına kadar olanlara dört, yirmi yaşından yukarı bulunanlara da beş kuruş yevmiye tahsisi münasip görüldü.[1481] Yevmiye ve maaş tahsisi hususunda sorun teşkil eden bir diğer konu ise sürgün edilen devlet memurlarının, memuriyetten men‘ edilmeleri hakkında kat‘î bir karar verilmemiş olmasıdır. Nitekim Dâhiliye Nezareti, 3 Temmuz 1329 tarihinde, Sinop’a sürgün edilen devlet memurlarından “mensûb oldukları nezaretlerce haklarında bir karâr-ı kat‘î verilinceye kadar îfâ-yı vazîfe etmediklerinden nâşî me’mûriyet ma‘âşlarının i‘tâsı câiz olamayacağı bedîhî bulunan menfîlerin gerek kendilerinin gerek ‘âilelerinin ne sûretle infâk ve i‘âşe olunacakları hakkında bir karâr ittihâzı”nı Meclis-i Vükela’dan talep etti. Meclis-i Vükela, bu menfîlerden hakikaten muhtaç olanlarına yardım edilmesi gerektiği kararına vardı.[1482] Meclis-i Vükela’nın üzerinde durduğu meselelerden biri de sürgün edilmeden evvel tekaüt ve mazuliyet maaşı alanların durumu idi. Nitekim 16 Haziran 1329 [29 Haziran 1913] tarihli vükela toplantısında, siyasî menfîlerden sürgün edilmeden evvel tekaüt ve mazuliyet maaşı alanların, maaşlarının ödenmesine devam edilmesinin adalete muvafık olduğu kararına varıldı.[1483]

Sait Halim Paşa Hükûmeti siyasî menfîlerden muhtaç olanlara yardım edilmesini kararlaştırdıktan sonraki süreçte menfî aileleri yardıma muhtaç olduklarını belirterek yevmiye tahsis edilmesi talebinde bulundular. Menfîler ve aileleri yevmiye tahsis talebinde bulundukça evvela durumlarıyla ilgili tahkikatlar yapılarak muhtaç olup olmadıklarının tespitine çalışılır, akabinde muhtaç olduğu anlaşılanlara yönelik listeler oluşturulurdu. Örneğin Sadaret Dairesi Tahrirat Kalemi’nden Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen 12 Ağustos 1329 [25 Ağustos 1913] tarihli bir yazıda, Meclis-i Vükela’da mütalaa olunan 29 Temmuz 1329 [11 Ağustos 1913] tarihli tezkere-i aliyede belirtildiği üzere hükûmet-i askeriyece Sinop’a sürgün edilenlerin ailelerinden şimdiye kadar müracaat eden ve tahkikat neticesinde muameleleri tamamlanan 532 nüfustan ibaret 100 aileye 1.129 kuruşun tesviyesi ve bu masrafların Hazine-i Maliye Masarif-i Gayr-i Melhuza Tertibi’nden karşılanması kararına varıldığı ve durumun Maliye Nezareti’ne tebliğ edildiği belirtildi.[1484] Bir başka yazıda ise henüz müracaat etmeyenlerin ise peyderpey müracaat ettiklerinde onların da tahkik edilecekleri ve muhtaç olanlarına yine yardım edilmeye devam edileceği ifade edildi.[1485] Nitekim Sıtkı, Sabri, Kerim Ağa, Safvet, Abdurrahman Nafiz, Salih

[1481] *BOA., DH. EUM., EMN*., 99/37, [27/28 Temmuz 1329 tarihli belge].
[1482] *BOA., MV*., 179/45 [17 Temmuz 1329 tarihli belge].
[1483] *BOA., MV*., 178/70 [16 Haziran 1329 tarihli belge].
[1484] *BOA., DH. SYS*., 119/2 [12 Ağustos 1329 tarihli belge].
[1485] Nitekim öncesi ve sonrasında başvurular oldukça gerekli incelemeler yapılmış ve yardıma muhtaç oldukları tespit edilen menfî ailelerine yardım edilmeye çalışılmıştır. bk. *BOA., DH. SYS*., 119/2 [5 Haziran 1329, 11 Haziran

Zeki ve Fatih dersiamlarından Atıf Efendi gibi menfîlerin aileleri ve alacakları yevmiye miktarlarını belirtir bir defter hazırlanarak Sinop'a gönderildi.[1486] İleriki günlerde elli bir kişi daha başvurdu. Bunlarla ilgili Dâhiliye Nezareti'nin 27 Ağustos 1329 [9 Eylül 1913] tarihli tezkeresi Meclis-i Vükela'da görüşüldü ve 179 kuruş yevmiye verilmesi uygun görüldü.[1487] Yine ihtiyaç sahibi olduğunu belirterek başvuran ve yardıma muhtaç olduğu tespit edilen 30 kişinin 92 nüfustan ibaret ailelerine de yevmiye olarak 324 kuruş tahsis edildi.[1488] Tahsis edilen yevmiyelerin hepsi diğer tahsislerde olduğu gibi Hazine-i Maliye Masarif-i Gayri Melhuza Tertibi'nden ödenecekti.

Siyasî menfîlerin gerçekten yardıma muhtaç olup olmadıklarının ciddiyetle tespitine çalışılırdı. Örneğin Sinop menfîlerine yönelik bu hususta bir tahkikat yapıldı; İstanbul Polis Müdüriyeti, yaptığı tahkikatın neticesini 5 Teşrin-i Sani 1329 [18 Kasım 1913] tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne takdim etti. Dâhiliye Nezareti de Sadaret'e yazdığı bir yazı ile on dört kişinin kırk bir nüfustan mürekkep ailelerine yevmiye olarak yüz otuz üç kuruş yevmiye verilmesi ve Masarif-i

---

1329, 20 Temmuz 1329, 12 Ağustos 1329, 15 Ağustos 1329, 24 Ağustos 1329 ve 26 Ağustos 1329 tarihli belgeler]; Mehmet Atıf Efendi'nin ailesine on beş kuruş yevmiye tahsis edildi. bk. *BOA., DH. EUM. MH*., 100/40 [12 Mart 1331 tarihli belge]; Meclis-i Vükela, Sinop'a sürgün edilen Lütfi Efendi'nin zevcesine ve Ömer Hayri Efendi'nin yardıma muhtaç olduğu anlaşılan üç nefer ailesine on sekiz kuruş tahsis etti. bk. *BOA., MV*., 192/13 [3 Eylül 1330 tarihli belge]; Yine Sinop'a sürgün edilen Divrikli Mustafa bin Ethem'in zevcesi Ayşe Hanım'ın, yardıma muhtaç olduğu tespit edildiğinden kendisine beş kuruş yevmiye tahsis edildi. bk. *BOA., MV*., 195/14 [12 Teşrin-i Sani 1330 tarihli belge]; Sinop'a sürgün edilen Dava Vekili İbrahim Bey'in babası Ömer Fevzi Efendi ve annesinin yardıma muhtaç olduğu tebeyyün ettiği için beşer kuruştan on kuruş yevmiye tahsis edildi. bk. *BOA., BEO*., 4363/327165 [16 Haziran 1331 tarihli belge]. Sinop'a sürgün edilen Seyfettin Efendi'nin Karamürsel'deki validesi Servinaz Kalfa Hanım'a da ihtiyaç sahibi olduğu için beş kuruş yevmiye tahsis edildi. bk. *BOA., MV*., 189/51 [28 Mayıs 1330 tarihli belge]. Sinop'a sürgün edilen Üsküdar Doğancılar'dan Tevfik Efendi'nin iki neferi ve Topkapı'da Terlikçi ustası İsmail bin Mustafa'nın dört neferden oluşan yardıma muhtaç ailelerine yirmi dört kuruş tahsis edildi. bk. *BOA., MV*., 190/27 [25 Haziran 1330 tarihli belge].

[1486] *BOA., DH. EUM., EMN*., 99/37, [24 Temmuz 1329 tarihli belge].

[1487] *BOA., MV*., 180/13 [4 Eylül 1329 tarihli belge]; *BOA., DH. SYS*., 119/2 [24 Ağustos 1329 ve 25 Ağustos 1329 tarihli belgeler. 24 Ağustos 1329 tarihli liste için bk. **EK-22**].

[1488] *BOA., MV*., 182/34 [6 Teşrin-i Sani 1329 tarihli belge]; Yevmiye tahsisi için pek çok başvuru mevcuttur. Mesela yardıma muhtaç yirmi kişinin altmış nüfustan ibaret ailelerine de yevmiye olarak 235 kuruş tahsis edildi. bk. *BOA., MV*., 180/53 [15 Eylül 1329 tarihli belge]; Yardıma muhtaç yirmi altı kişinin seksen üç nüfustan ibaret ailelerine yevmiye olarak 293 kuruş tahsis edildi. bk. *BOA., MV*., 181/19 [3 Teşrin-i Evvel 1329 tarihli belge]; *BOA., DH. SYS*., 119/2 [10 Teşrin-i Evvel 1329 tarihli belge]; Yardıma muhtaç on yedi kişinin elli iki nüfustan ibaret ailelerine yevmiye olarak 184 kuruş tahsis edildi. bk. *BOA., MV*., 183/42 [15 Kanun-ı Evvel 1329 tarihli belge]; Yardıma muhtaç on üç kişinin otuz beş nüfustan ibaret ailelerine yevmiye olarak 130 kuruş tahsis edildi. bk. *BOA., MV*., 185/1 [15 Kanun-ı Sani 1329 tarihli belge]; Yardıma muhtaç altı kişinin on üç nüfustan ibaret ailelerine de yevmiye olarak elli sekiz kuruş tahsis edildi. bk. *BOA., MV*., 185/28 [6 Şubat 1329 tarihli belge]; Sinop menfîsi ve yardıma muhtaç dört kişinin on nüfustan oluşan ailelerine yaşlarına göre, kırk iki kuruş yevmiye tahsis edildi. bk. *BOA., MV*., 186/46 [14 Mart 1330 tarihli belge]; Sinop'a sürgün edilen dört kişinin yardıma muhtaç olduğu anlaşılan on nüfustan oluşan ailelerine otuz altı kuruş yevmiye tahsis edildi. bk. *BOA., MV*., 190/34 [2 Temmuz 1330 tarihli belge]; Menfîlerin yevmiyeleri mevzuu *Tanin* gazetesinde de yer almıştır. Gazetenin menfî elli aile hakkındaki haberi şöyledir: "Menfîlerin yevmiyesi. Dünkü nüshamızda menfî olanlardan 50 'âileye ma'âş tahsîs edildiğini yazmış idik. Bilâhare icrâ etdiğimiz tahkîkâtda bulun 50 'âile olmayıb 194 'âile olduğu ve 629 nüfûsa 2217 kuruş yevmiye tahsîs edildiği anlaşılmışdır. Beher nüfûsun yevmiyesi üç buçuk kuruşdan hesâb edilmişdir." bk. *Tanin*, 14 Teşrin-i Sani 1329 [27 Kasım 1913], Nu: 1769, s. 3.

Gayr-i Melhuza Tertibi'nden tesviyesi kararı aldığını bildirdi. Sadaret Kalemi de yevmiye tahsisi ve ödenmesi hususunda gereğinin yapılmasını Dâhiliye ve Maliye nezaretlerinden talep etti. Netice itibariyle Şeyh Salih, Âdem bin Recep, Hoca Hayrettin, Hakkı, Mehmet Namık, Hafız Mustafa Kamil, Kadri, Ömer Münir, Tevfik, Hasan, Yorgi veled Yani ve Rafael Efendiler ile Kemal ve Hüseyin Beylerin ailelerine yardıma muhtaç oldukları için yevmiye tahsis edildi.[1489] Bir diğer örnek *İştirak* gazetesi sahibi Hüseyin Hilmi Bey'in kızı Huriye Hanım'ın verdiği dilekçedir. Huriye Hanım, Dâhiliye Nezareti'ne yaptığı başvuru ile Hilmi Bey'in annesi Şerife Hanım ve on iki yaşlarındaki biraderinin kimsesiz ve muhtaç olduğunu belirterek yardım talebinde bulundu. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti durumdan Aydın Vilayeti'ni haberdar edince vilayet tarafından bir tahkikat gerçekleştirildi. Vilayetten Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen tahkikat sonucuna göre Hilmi Bey'in biraderi Hacı Salih Efendi tüccar ve ashab-ı servettendir; ayrı hanede ikamet eden annesi Şerife Hanım ve biraderi ise iaşelerini temine muktedirdirler.[1490] Bu yüzdendir ki talep münasip görülmemiştir.

İhtiyaç sahibi olan menfîlere yardım edilmesi hususunda sadece Sinop'taki siyasî menfîlere yönelik değil, bütün menfîlere yönelik çalışmalar yapıldı; ihtiyaç sahibi olduğuna kanaat getirilen menfîlerin tamamına yardım edilmesine gayret gösterildi. Örneğin Arnavutluk isyan hareketiyle alakalı görülen ve Ankara'ya sürgün edilen Mülazım-ı evvel Hasan Tahsin ve Doktor Yüzbaşı Abdullah Beylere yardıma muhtaç oldukları için onar kuruş yevmiye tahsis edildi.[1491] Konya Divân-ı Harb-i Örfîsi tarafından Konya'dan sürgün edilen bazı şahısların iaşeleri için on bin kuruşun gönderilmesi talebi Dâhiliye Nezareti'ne bildirildi ve konu Meclis-i Vükela'da gündeme geldi. Netice itibariyle talep edilen miktarın Masarif-i Gayr-i Melhuza tarafından tesviyesi kararlaştırıldı.[1492] Suriye matbaası eski müdürü olup Sivas'a sürgün edilen Mahmut Zeki Efendi'nin İstanbul'daki ailesinin, zevcesi Latife Hanım ve bir kızının yardıma

[1489] *BOA., BEO*., 4236/317632 [11 Teşrin-i Sani 1329 ve 19 Teşrin-i Sani 1329 tarihli belgeler]; Yine hükûmet-i askeriyece Sinop'a sürgün olunan "eşhastan muhtac-ı muavenet" oldukları İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesince tahakkuk eden on yedi kişinin elli iki nüfustan ibaret olan ailelerine 184 kuruş yevmiye tahsis edildi. Bu kapsamda; Sinop'a sürgün edilen Ahmet Hulusi, Ahmet Talât, Abdulkadir, Mustafa bin Hasan, Kadıoğlu İsmail, Sağır Hayri, Fuat, İsmail Hakkı, Hadi, Muhtar, Hafız Refik, Hafız Hüseyin, Şeyh Kemalettin, Mehmet, Süreyya ve Canik'e sürgün edilen Pravadili Hacı Mehmet bin Osman Efendilerin ailelerine muhtaç oldukları dolayısıyla yevmiyelerinin verilmesi kararlaştırıldı. bk. *BOA., BEO*., 4244/318243 [5 Kanun-ı Evvel 1329 ve 16 Kanun-ı Evvel 1329 tarihli belgeler].

[1490] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 11/6 [8 Teşrin-i Sani 1331 tarihli belge].

[1491] *BOA., BEO*., 4436/332650 [4 Teşrin-i Evvel 1332 ve 13 Teşrin-i Evvel 1332 tarihli belgeler]; *BOA., MV*., 203/101 [9 Teşrin-i Evvel 1332 tarihli belge].

[1492] *BOA., MV*., 192/23 [3 Eylül 1330 tarihli belge].

muhtaç olduğu anlaşıldığından 1 Teşrin-i Sani 1332 [14 Kasım 1916] tarihi itibariyle on kuruş yevmiye tahsis edilmesi kararlaştırıldı.[1493]

Siyasî menfîlere yevmiyeler tahsis edilip ödemeler yapılırken Maliye Nezareti de bu tahsis ve ödemelerin usullere uygun olup olmadığı hususunda tahkikatlar gerçekleştirdi. Bu tahkikatlardan birinde; Sinop'a *hükûmet-i askeriye* tarafından sürgün edilenlerden yardıma muhtaç olanlara yevmiye verilmekte ise de bunlar içerisinde mütekait, mazuliyet ve kadro harici maaş almakta olanların olduğunu tespit etti. Nezaret, bu tespitin akabinde durumu Meclis-i Vükela'ya taşıdı; bu gibilere yevmiye tahsisinin kanuna aykırı ve hazineye yük olduğunu belirterek, usulsüz yevmiye aldıkları tespit edilenlerin; yevmiyelerinin kesilmesi ve bugüne kadar aldıklarının ise maaşlarından düşülmesinin gerektiğini vurguladı. Maliye Nezareti'nin bu isteği Meclis-i Vükela tarafından münasip görüldü; tekaüt, mazuliyet ya da kadro harici maaş alan menfîlerin maaşlarından evvelde aldıkları yevmiye miktarının düşülmesi, kalanının ise ailelerine verilmesinin muvafık olacağı karara bağlandı.[1494] Menfîlere yevmiyelerin ödenmesi hususunda bir konu da yevmiyenin fazla ödenip ödenmediği meselesidir. Nitekim idarenin menfîlere fazladan yevmiye ödenip ödenmediğini tahkik ettiği görülmektedir. Örneğin bazı menfîlere 1330 senesinde fazladan yevmiye tahsis edilerek ödeme yapılmış olduğu tahkikat neticesinde 1333 [1917] yılında ortaya çıkarıldı; menfîlere fazladan yapılan ödemenin geri tahsil edilmesi kararlaştırıldı. Şeyhlili Mustafa Efendi ailesine 1330 senesinde fazla yevmiye verildiği anlaşılınca kendisine verilen dört yüz yedi buçuk kuruştan iki yüz üç kuruş otuz parası tahsil edildi. Yine Mehmet Atıf Efendi'nin zevcesine mükerrer tahakkuk ettirildiği tespit edilen Şubat 1330 [14 Şubat-13 Mart 1915] yevmiyesi olan 199,5 kuruş, toplamda ise 403 kuruş on parası verilmedi ve irat kaydedileceği bildirildi.[1495]

Menfîlere yevmiye tahsis edilmesi hususunda bir başka konu da siyasî menfî olup ailesi taşrada olanların durumudur; çünkü taşrada ikamet eden ailelere ilk etapta yevmiye tahsisi mümkün olmamıştı. Örneğin Çerkez Ali Bey'in zevcesi Esma Hanım, ailesiyle birlikte taşrada bulunduklarını belirterek Bolu Mutasarrıflığı'na başvurmak suretiyle maaş/yevmiye tahsisi talebinde bulundu. Dâhiliye Nezareti bu talebi, emsal talepleri dikkate alarak sadarete havale etti; havale yazısında özetle Divân-ı Harb-i Örfî'nin menfîlerden, aileleri İstanbul'da bulunanlardan yardıma muhtaç olanlara yevmiye ihdas ettiğini belirti. Yevmiye alanlara şimdiye kadar ortalama elli bin kuruş verildiğini; buna taşrada ikamet edenler de dâhil edilirse bu sefer ödemenin sağlıklı

[1493] *BOA., MV.,* 205/95 [4 Kanun-ı Sani 1332 tarihli belge].
[1494] *BOA., MV.*, 185/16 [29 Kanun-ı Sani 1329].
[1495] *BOA., DH. EUM. MH.*, 158/82 [5 Temmuz 1333 tarihli belge].

bir şekilde yapılamayacağını vurguladı. Netice itibariyle taşrada ikamet eden Esma Hanım ve çocuklarına yevmiye verilmesi münasip görülmedi[1496]; ancak taşradaki menfîlere yevmiye verilmemesi yönündeki bu karar sonraki süreçte Maliye Nezareti tarafından ele alınarak, ailesi İstanbul'da bulunanlardan yardıma muhtaç olan menfîlere yevmiye ödenirken taşradaki menfî ailelerine yevmiye verilmemesinin münasip olmayacağı değerlendirmesi yapıldı. Maliye Nezareti, taşradaki menfî ailelerine nezaretten gönderilecek tahsisatın üzerinin mahalleri mal sandıklarından usulünce tesviye edilerek ödenmesini kararlaştırdı.[1497] Böylelikle taşradaki menfîlerin de yevmiye alabilmelerinin önü açıldı. Nitekim yardıma muhtaç oldukları tespit edilen Çerkez Ali Bey'in zevcesi Esma Hanım'a beş kuruş, oğulları Mahmut Zeki ve Fikri Kenan'a ise üçer kuruştan altı kuruş, toplamda on bir kuruş yevmiye tahsis edildi.[1498]

Siyasî menfîlerden muhtaç olanların ne kadar yevmiye alacakları ve aylık toplam yevmiyelerini belirtir defterlerin de idareciler tarafından tanzim edildiği görülmektedir. Örneğin Sinop'ta menfî olan Bakkal Halit, Mehmet Pehlivan, Celal Efendiler ve Hafız Kemal Bey gibi isimlerin ailelerine verilecek olan Nisan 1330'a [14 Nisan-13 Mayıs 1914] ait istihkakları belirtir bir liste oluşturuldu.[1499] İstanbul'da yardıma muhtaç olan menfî ailelerinin kaydedildiği bir defterde; yirmi menfînin altmışaltı nüfustan ibaret ailelerinin kayıtları gösterilmekte ve kayda göre altmışaltı menfîye verilecek yevmiye toplandığında iki yüz otuz beş kuruş çıkmaktadır.[1500]

Yardıma muhtaç olan menfîlere yönelik aylık yevmiye listeleri hazırlandıktan sonra ara ara gazeteler aracılığıyla yevmiyelerini almaları hususunda bilgilendirmeler de yapılırdı. Örneğin Dâhiliye Nezareti tarafından *Tanin*, *Sabah* ve *Tasvir-i Efkâr* gazetelerine verilen ilânda, Sinop'taki menfîlerin yardıma muhtaç ailelerine verilmekte olan yevmiyelerden Kanun-ı Sani 1329 [13 Şubat 1914] nihayetine kadar talebi olanların Pazar ve Çarşamba günleri Emniyet-i Umumiye Kalemi'ne müracaatları istendi.[1501] İlânlar üzere menfî aileleri belirtilen zamanlarda

---

[1496] *BOA., BEO*., 4250/318687 [2 Kanun-ı Sani 1329 ve 4 Kanun-ı Sani 1329 tarihli belgeler]; Devletin menfîlere yevmiye ödemesi hususunda zorlandığı da görülmektedir. Nitekim yukarıda belirtildiği üzere taşrada ikamet eden menfîlerin yevmiye tahsisine dâhil edilmemesi isteğinin temel gerekçesi de mali durumun kötü oluşudur. Çünkü menfîlere ayrılan bütçe sınırlıdır. Mesela bir keresinde Sinop'a gönderilen menfîlerin yevmiyelerinin ödenmesi hususunda Emniyet-i Umumiye Muhasebat Kalemi zorlanmış, Maliye Muhasebe Müdüriyeti'ne başvurarak para talebinde bulunmuştur. bk. *BOA., DH. EUM. MH*., 68/17 [5 Teşrin-i Evvel 1329 tarihli belge].

[1497] *BOA., BEO*., 4255/319115 [19 Kanun-ı Sani 1329 ve 21 Kanun-ı Sani 1329 tarihli belgeler].

[1498] *BOA., MV*., 189/13 [21 Mayıs 1330 tarihli belge].

[1499] *BOA., DH. EUM. MH*., 251/64 [30 Nisan 1330 tarihli belge].

[1500] *BOA., DH. EUM. MH*., 70/122 [29 Zilhicce 1331 tarihli belge]; Mart 1331 tarihli yevmiyeleri gösterir bir kayıt için bk. *BOA., DH. EUM. MH*., 102/22 [18 Cemaziyelahir 1333]; 1333 senesi Mart ayı [1-31 Mart 1917] Sinop ve sair mahallerdeki menfîlerin yevmiyeleri ile ilgili bir liste için bk. *BOA., DH. EUM. MH*., 151/32 [4 Nisan 1333 tarihli belge. Bu liste için bk. **EK-23**].

[1501] *BOA.*, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Levazım Kalemi Belgeleri (*DH. EUM. LVZ.*), 25A/77 [11 Mayıs 1330 tarihli belge]; Dâhiliye Nezareti'nin bu ilânı 13 Mayıs 1330 [26 Mayıs 1914] tarihli gazetelerde

tahsis edilen yevmiyelerini aldılar. Yine 1330 Mart ayına [14 Mart-13 Nisan 1914] ait yevmiye olarak tahakkuk ettirilen 37.792 kuruş da muhtaç olanlara dağıtıldı. Bazı kimseler istihkakları olduğu halde müracaat etmediler; bunun üzerine onların payları emanete bırakıldı.[1502] Menfîlerin yevmiyeleri hususunda önemli meselelerden biri de tahsis edilen yevmiyelerin devam edip etmeyeceğidir. Nitekim bu husus Meclis-i Vükela'nın 4 Mayıs 1332 [17 Mayıs 1916] tarihli toplantısında ele alındı; Sinop'a sürgün edilen menfîlere, geçen sene verilen yevmiye meblağına göre Maliye bütçesinin Masarif-i Gayr-i Melhûza Tertibi'nden bu sene de verilmeye devam etmesi münasip görüldü.[1503] 1333 Mart [Mart 1917] ayına gelindiğinde ise bu tarihe kadar Maliye Nezareti Masarif-i Gayr-i Melhûza Tertibi'nden yapılan yevmiye ödemelerinin bu tarihten itibaren Emniyet-i Umûmiye Bütçesi'nden yapılması kararlaştırıldı.[1504]

Siyasî menfîlerden bazıları, kendilerine tahsis edilen yevmiyelerin maişetlerini temine yetmediğini belirterek yevmiyelerinin artırılması taleplerinde bulundular. Örneğin *İştirak* gazetesi sahibi Hüseyin Hilmi Bey, Dâhiliye Nazırı Talât Paşa'ya çektiği telgrafta; sekiz kuruş yevmiye ile hayatın idamesinin mümkün olmadığını belirterek yevmiyesinin artırılması talebinde bulundu.[1505] Yine Suriye Matbaası'nda Münteşir Gazeteler Müdürlüğü yapan Mısırlı Mahmut Zeki Bey ile zevcesine beşer kuruş yevmiye tahsis edilmişti; Zeki Bey ve zevcesi Latife Hanım, Dâhiliye Nezareti'ne başvurmak suretiyle tahsis edilen yevmiyenin geçimlerini sağlamadığını belirterek yevmiyelerine zam yapılması talebinde bulundular; ancak Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti tarafından menfîlerin yevmiyelerine zam yapılması imkânı olmadığı belirtildi.[1506]

Siyasî menfîlerden bazılarının yevmiye hususundaki problemi, menfî yevmiyesini belirten listelerde isimlerine yer verilmemesi, bu münasebetle de yevmiye alamamaları oldu. Nitekim 1 Nisan 1333 [1 Nisan 1917] tarihli bir belgede menfîlere, liste mucibince yevmiye tahsis edilip

---

yerini aldı. bk. *Sabah*, 13 Mayıs 1330 [26 Mayıs 1914], Nu: 8868, s. 4; *Tanin*, 13 Mayıs 1330 [26 Mayıs 1914], Nu: 1948, s. 5; Dâhiliye Nezareti, *Tanin* ve *İkdam* gazetelerinden, Sinop'taki menfîlerin yardıma muhtaç ailelerine verilmekte olan yevmiyelerden Mayıs 1330 [13 Haziran 1914] nihayetine kadar talebi olanların Pazar ve Çarşamba günleri Emniyet-i Umumiye Kalemine müracaatlarının ilân edilmesini talep etmiştir. bk. *BOA., DH. EUM. MH.*, 251/90 [2 Haziran 1330 tarihli belge]; 1330 Mayıs ayı [14 Mayıs-13 Haziran 1914] yevmiye listesi için bk. *BOA., DH. EUM. MH*., 252/29 [25 Mayıs 1330 tarihli belge].

[1502] *BOA., DH. EUM. MH*., 252/25 [24 Mayıs 1330 tarihli belge].

[1503] *BOA., MV*., 202/7 [4 Mayıs 1332 tarihli belge]; Masarif-i Gayr-i Melhuza Tertibi hakkında Meclis-i Vükela kararı için bk. *BOA., MV*., 179/87 [11 Ağustos 1329 tarihli belge].

[1504] Belge yıpranmış olduğu için hangi nezaretten Sivas, Hüdavendigar, Kastamonu ve Ankara vilayetleri ile Canik Mutasarrıflığı'na gönderildiği bilinememektedir. Ancak belgenin Dâhiliye fonunda olmasından dolayı Dâhiliye Nezareti'nden gönderilmiş olması yüksek ihtimaldir. bk. *BOA., DH. EUM. MH*., 151/42 [5 Nisan 1333 tarihli belge].

[1505] Telgrafta şöyle denilmektedir: "Sekiz kuruş yevmiye ile idâme-i hayât etmek mümkün değildir, hadd-i lâyığına iblâğını ricâ eylerim." bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 5/12 [21 Mart 1333 tarihli belge].

[1506] *BOA., DH. EUM. MH*., 160/12 [8 Ağustos 1333 tarihli belge]; *BOA., DH. EUM. VRK*., 17/84 [30 Temmuz 1333 ve 8 Ağustos 1333 tarihli belgeler].

ödendiği belirtilmekte; ancak Mahmut Şevket Paşa'nın katli sonrasında Sinop'a nefyedilenlerden bazılarının menfî olduklarına dair kayıtlarının tespit edilemediği ifade edilmektedir. Elbette bu durum menfîleri zora sokacak bir durumdur; zira birçok menfî kendisine verilen yevmiye ile geçinmektedir. O yüzdendir ki yer yer listelerin yeniden düzenlenmesi ve gereğinin yapılmasına çalışıldığı görülmektedir.[1507]

Siyasî menfîlerin yevmiyeleri meselesinde önemli bir husus da yevmiyelerin ödemesinde aksaklıkların yaşanmasıdır. Örneğin Sinop'taki bazı menfîlere, yevmiyelerinin yer yer ödenmediği oldu. Bu nedenledir ki Sinop menfîleri adına Topkapı sâbık müdürü Necati imzasıyla Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf çekildi; iki aydır menfîlerin yevmiyelerinin verilmediği belirtilerek, bir kimseyi hapsedip rızkını kesmenin o kişiyi açlıktan öldürmek demek, olacağı ifade edildi. Nezaret, konuyu Sadaret'e aktararak görüş talebinde bulundu. Sadaret de konu ile ilgili Meclis-i Vükela kararı olduğunu belirterek geçen seneki gibi yevmiyelerin ödenmesinin münasip olacağı cevabını verdi. Dâhiliye Nezareti, Sadaret'in bu cevabı üzerine Kastamonu Vilayeti'ne bir tegraf çekerek, Sinop'ta kalan menfîlere geçen sene verilen miktarda yevmiye ödenmesine devam edilmesi gerektiğini bildirdi.[1508] Abdülvahid Efendi de yevmiyesinin kesildiğini belirtmek suretiyle 15 Mart 1333 [15 Mart 1917] tarihinde Kastamonu Vilayeti'ne bir dilekçe ile başvurarak mağduriyetinin giderilmesini talebinde bulundu. Abdülvahid Efendi'nin dilekçesi şu şekildedir:

> "Devletli 'atûfetli efendi hazretleri
>
> 'Âcizleri sadr-ı sâbık Mahmûd Şevket Paşa'nın vak'a-i katlinden mukaddem tevkîf edilmiş Dîvân-ı Harb karârıyla Sinob'a teb'îd edilmişdim. Bilâhare hükûmetçe görülen lüzûm üzerine Kastamonu Vilâyeti'ne oradan da Tatay kazâsına sevk edildim. Sadr-ı müşârun-ileyhin vak'a-i katlinde zî-medhal olan kesâna yevmiye i'tâsı diğer mücrimîne yevmiyelerinin verilmemesi hakkında Dâhiliye Nezâret-i Celîleleri'nden vürûd eden tahrîrât-ı sâmi üzerine yevmiye on kuruşdan i'bâret bulunan tahsîsâtım kat' edildi. Sinob'da bulunub da Şevket Paşa vak'asıyla alâkadâr olmayanlar Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi'ne mürâca'at etmişler Meclis-i Vükela karârıyla onlara da yevmiyelerinin i'tâsına müsâ'ade buyurulduğu mesmû'-ı 'âcizânem olmuşdur. Binâen 'aleyh mücrimîn-i siyâsiyeden olub da yevmiye alamayan yalnız 'âcizleri kaldım lütfen i'âşeme medâr olmak üzere emsâlim misillü mütedâhil [gecikmiş] yevmiyelerimin tesviyesiyle kemâ-kân [eskisi gibi] yevmiyelerimin i'tâsına müsa'âde-i sâmilerinin sezâ-vâr [münasip] buyurulmasını istirhâm eylerim. Olbâbda emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir."[1509]

[1507] *BOA., DH. EUM. MH.*, 150/97 [1 Nisan 1333 tarihli belge].
[1508] *BOA., DH. EUM. MH.*, 142/32 [24 Nisan 1332, 1 Mayıs 1332, 5 Mayıs 1332, 7 Mayıs 1332 ve 3 Teşrin-i Sani 1332 tarihli belgeler].
[1509] *BOA., DH. EUM. MH.*, 157/62 [15 Mart 1333 tarihli belge].

Bu dilekçe üzerine Kastamonu Vilayeti tarafından Abdülvahid Efendi hakkında bir tahkikat gerçekleştirildi. Bu tahkikat neticesinde Vahid Efendi'nin yevmiye tahsis edilmeksizin iaşesini temine muktedir olmadığı anlaşılarak durumdan Dâhiliye Nezareti haberdar edildi.[1510] Nezaretin münasip görmesi üzerine Abdulvahid Efendi'ye beş kuruş yevmiye tahsis edilmesine karar verildi.[1511] Yine Mehmet Atıf Efendi'nin ailesine on beş kuruş yevmiye tahsis edilmişti; ancak bir müddet sonra kendisine tahsis edilen yevmiye kesildi. Bunun üzerine yevmiyesinin ödenmesi için başvuruda bulundu fakat kat'î bir çözüm elde edemedi. Sonra 16 Mart 1333'te [16 Mart 1917] tekrar başvurdu ve 1332 senesi Eylül ayından [14 Eylül 1916] itibaren yevmiyelerinin kesildiğini belirterek ödenmesi talebinde bulundu. Netice itibariyle Dâhiliye Nezareti, Maliye Nezareti'ne yazdığı bir yazı ile Mehmet Atıf Bey'in önceki seneye ait yevmiyelerinin Masarif-i Gayr-i Melhûza Tertibi'nden ödenmesini istedi.[1512] Fuat Efendi'ye de 1 Temmuz 1333 [1 Temmuz 1917] tarihi itibariyle beş kuruş yevmiye tahsis edilmişti; yevmiyelerinin ödenmediğinden şikâyet edince Ağustos ayı da dâhil olmak üzere iki aylık yevmiyesi olan 310 kuruşun ödenmesine karar verildi.[1513] Mahmut Şevket Paşa'nın katli akabinde Sinop'a sürülen, oradan da menfâsı Çorum'a tebdil edilen *Alemdar* gazetesi müdürü Kadri Bey'in zevcesi ve dört çocuğuna on beş kuruş yevmiye verilmekte idi. Aile, 16 Nisan 1333 [16 Nisan 1917] tarihinde muhasebeye müracaat ederek İstanbul'dan Kadri Bey'in menfâsı olan Çorum'a gideceğini belirtti. Bunun üzerine İstanbul'da aldıkları on beş kuruş yevmiyeleri kesildi.[1514] Menfîler, menfâ hayatları müddetince ihtiyaç sahibi olmaları münasebetiyle yevmiye almaktaydılar. Affa mazhariyetleri neticesinde menfâ hayatları sona erdiği için menfâda aldıkları yevmiyeler de kesilirdi.[1515]

Siyasî menfîlerin taleplerinden biri de emval ve emlakları üzerindeki haczin kaldırılması mevzuudur. Nitekim Divân-ı Harb-i Örfî tarafından İdâre-i Örfiyye Kararnamesi'nin altıncı maddesi mucibince sürgüne gönderilen ve emval ve emlakları haczedilen menfîler, cezalarını çekerek ya da afv-ı âlîye mazhar olarak İstanbul'a avdet ettiklerinde, haczolunan emvâl ve

[1510] *BOA., DH. EUM. MH.*, 157/62 [27 Mayıs 1333 tarihli belge].
[1511] *BOA., DH. EUM. MH.*, 157/18 [12 Haziran 1333 tarihli belge]; Abdülvahid Efendi, içeride kalan, alamadığı yevmiyelerinin verilmesini de talep etti. Talebine olumlu yanıt verilerek yevmiyelerinin verilmesi uygun görüldü. bk. *BOA., DH. EUM. MH.*, 157/62 [21 Haziran 1333 tarihli belge].
[1512] *BOA., DH. EUM. MH.*, 100/40 [12 Mart 1331 tarihli belge]; *BOA., DH. EUM. MH.*, 151/47 [16 Mart 1333 ve 8 Nisan 1333 tarihli belgeler].
[1513] *BOA., DH. EUM. MH.*, 159/3 [9 Temmuz 1333 tarihli belge]; *BOA., DH. EUM. MH.*, 159/70 [19 Mart 1333, 9 Temmuz 1333 ve 25 Temmuz 1333 tarihli belgeler].
[1514] *BOA., DH. EUM. MH.*, 151/92 [16 Nisan 1333 tarihli belge]; *BOA., DH. EUM. MH.*, 153/40 [21 Nisan 1333 tarihli belge].
[1515] *BOA., DH. EUM. MH.*, 115/29 [16 Kanun-ı Evvel 1331 tarihli belge].

emlaklarının iadesi taleplerinde bulundular. Örneğin II. Meşrutiyet döneminde sürgüne maruz bırakılan Dâhiliye sâbık nazırı Memduh Paşa, Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti tarafından çıkartılan af üzerine İstanbul'a döndükten sonra haczedilen mallarının iadesi talebinde bulundu ve bu talep üzerine malları üzerindeki haczin kaldırılması ve tasarruf haklarının iadesine karar verildi.[1516] Sâbık yaverlerden Mazhar Bey de sürgünden döndükten sonra dükkânını bir başkasına vereceğini belirterek haczin kaldırılmasını talep etti ve talebi kabul edildi.[1517]

Siyasî menfîlerin önemli isteklerinden biri de tekaüt edilmeleri mevzuudur. Örneğin Divân-ı Harb-i Örfî tarafından müebbet sürgün ile cezalandırılan ve afv-ı âlîye mazhar olan Çarhcı Miralayı Asitaneli Ahmet Agâh Efendi, 30 Kanun-ı Sani 1321 [12 Şubat 1906] tarihli Kanunname-i Hümayun mucibince kırk sene üç aylık hizmeti karşılığında 1.209 kuruş tekaüt maaşına bağlandı.[1518] Maarif Nezareti Meclis Kalemi Mümeyyizi İhsan Efendi, afv-ı âlîye mazhariyeti sonrasında münasip bir hizmette istihdamı ve kendisine mazuliyet maaşının tahsisi talebinde bulundu. Maarif Nezareti tarafından yapılan değerlendirmede, 29 Kanun-ı Sani 1328 [11 Şubat 1913] tarihinde çıkan geçici kanunun birinci maddesinin son fıkrasında bütün siyasî suçluların affedildiği ve kanunun başlığı umûmî af olarak belirtilse de kanun metninden umûmî af olduğunun kesin olarak anlaşılamadığı ve hukuk-ı medeniyenin avdet edip etmeyeceği tereddüdünün hâsıl olduğu ifade edilerek durum Sadaret'e bildirildi. İhsan Efendi'nin durumu Şura-yı Devlet'te de ele alındı ve kanunun umûmî af olduğunun açık olduğu vurgulandı. Ayrıca Şura-yı Devlet, affedilen bir kimsenin, tekaüt ve mazuliyet hakkının geri verilmesi ve menfînin kabiliyetine göre devlet hizmetinde istihdamının da mümkün olabileceğini belirtti. Yine öncesinde hususî affa mazhar olanın daha sonra umûmî aftan da istifade edebilmesinin tabii olduğunu, dolayısıyla İhsan Efendi'nin umûmî aftan istifade ettirilerek istihdamı ve tekaüt maaşı tahsis edilmesinde bir sakıncanın olmadığını ifade etti.[1519]

Siyasî menfîlerin tekaüt ve maaşlarını tanzim etmek amacıyla Sait Halim Paşa Hükûmeti tarafından bir çalışma yapıldı. Bu çerçevede "İ'lân-ı meşrutiyeti müte'âkib idâreten tard ve teb'îd veyâ Divân-ı Harb-i Örfîlerce mahkûm edilib muahharan mazhar-ı 'afv olan bi'l-'umûm mensûbîn ve mütekâ'idîn-i askeriyenin tasfiye ve tensîklerine mütedâ'ir kânûn-ı muvakkat" hazırlandı. Muvakkat kanun, Meclis-i Vükela'da değerlendirildikten sonra 10 Teşrin-i Evvel 1329 [23 Ekim 1913] tarihinde Sultan Mehmet Reşat tarafından *irade-i seniyye* ile tasdik edildi

[1516] *BOA., BEO*., 4185/313836 [30 Mayıs 1329 ve 5 Haziran 1329 tarihli belgeler].
[1517] *BOA., BEO*., 4185/313836 [5 Eylül 1328 tarihli belge].
[1518] *BOA., İ. HB*., 159/29 [28 Mayıs 1330 ve 3 Haziran 1330 tarihli belgeler].
[1519] *BOA., ŞD*., 229/17 [11 Şubat 1328 ve 17 Şubat 1328 tarihli belgeler].

ve 15 Teşrin-i Evvel 1329'da [28 Ekim 1913] Takvim-i Vekayi'de yayınlandı.[1520] Bu muvakkat kanun ile meslekten çıkartılan ve sürgün olunanlara veya ailelerine tahsis olunacak maaşta meslekten ihraç ve sürgüne değin geçen müddetin esas alınacağı belirtildi.[1521]

Baytar miralaylığından mütekait ve idareten sürgün edilen ve sonra yapılan tahkikat ile masumiyeti ortaya çıkan İbrahim Şevket Bey'e *Askerî Tekaüd Kanunu* gereğince tekaüt maaşı bağlanmasına rağmen 10 Teşrin-i Evvel 1329 [23 Ekim 1913] tarihli muvakkat kanun sonrası maaşı kesildi. Bunun üzerine İbrahim Şevket Bey, 6 Nisan 1330 [19 Nisan 1914] tarihinden itibaren sâbık *Askerî Tekaüd Kanunu* gereğince yeniden tekaüdü ve ödenmeyen maaşlarının ödenmesini, tekaüdüne dâhil edilmeyen Rusya muharebesi dönemindeki hizmetinin de tekaüdüne eklenmesini talep etti. Maliye Nezareti, İbrahim Şevket Bey'in durumunu ele aldı ve 31 Mart Vak'ası sonrasında tecziye edilenlerden doksan beş kişinin içinde olmayan ve 2 Nisan 1330 [15 Nisan 1914] tarihli *irade-i seniyye*den itibaren *Tasfiye-i Rüteb-i Askeriye Kanunu*'nun ikinci ve üçüncü maddelerinin hükmü haricinde kalmaları lazım gelen İbrahim Şevket Bey gibi isimlere maaş tahsis edilmesinin adalete muvafık olacağı değerlendirmesini yaptı. Ayrıca Rusya muharebesindeki vazife müddetinin tekaüdüne dâhil edilmesini kararlaştırdı. Konu Şura-yı Devlet tarafından da değerlendirildi. Şura-yı Devlet, İbrahim Şevket Bey'in tekaüdünün iptal edilmesi ve yeni kanuna göre muameleye tabi tutulmasının doğru olduğunu belirtti. Nihayetinde

---

[1520] *Takvim-i Vekayi*, 15 Teşrin-i Evvel 1329 [28 Ekim 1913], Nu: 1624, s. 1-2; *Düstûr*, Tertib II, C. 5, s. 838-839.

[1521] Kanunun maddeleri şöyledir:

> "1. İ'lân-ı meşrûtiyeti müte'âkib tevârih-i muhtelifede hükûmet-i askeriyece idâreten tard ve teb'îd veyâ Dîvân-ı Harb-i Örfîlerce gıyâbî veyâ vicâhî sûretde mahkûm edilib muhtelif târihlerde ısdâr olunan 'afv-ı 'âlî ve 'umûmîlerden bi'l-istifâde serbestîlerini iktisâb eyleyen bi'l-'umûm mensûbîn ve mütekâ'idîn-i askeriye 25 Temmuz 1325 târihli tasfiye ve 19 Ağustos 1325 târihli tensîk-i askerî kânûnları ahkâm-ı 'umûmiyesi mûcibince tâbi'-i tasfiye ve tensîkdirler.
>
> 2. Madde-i sâlife ahkâmı mâ-kabline [öncesine] de şâmil ya'ni tasfiye ve tensîk-i askerî kânûnları mûcibince ittihâz edilecek her türlü mukarrerât netâyic ve te'sirâtı kavânîn-i mebhûsenin [sözü geçen kanunların] târîh-i neşrlerinden mer'i olacakdır. Yalnız mahkûmîn haklarındaki tasfiye ve tensîk karârları bunların istifâde etdikleri 'afv-ı 'umûmî kânûnunun zamân-ı mer'iyetinden mu'teberdir.
>
> 3. Tard ve teb'îd olunanlara veyâ 'â'ilelerine ba'de't-tasfiye ve't-tensîk müceddiden tahsîs olunacak ma'âşâtın emr hisâbında yalnız târîh-i tard veyâ teb'îde değin geçen müddet nazar-ı i'tibâra alınacağı gibi menfâ veyâ mahbesde güzerân olan müddet için ba'de't-tasfiye ve'-tensîk nisbet-i askeriyeleri kat' edilmeyeceklere dahî muhassasât [ödenek] nâmıyla bir şey verilmeyecekdir.
>
> 4. Matrûdîn ve mahkûmîn-i mebhûsa ile 'â'ileleri hakkında işbu kânûn ahkâmına mugâyir olarak şimdiye kadar tatbîk olunan kâffe-i mu'âmelât mülga ve lâzımü't-tashîhdir.
>
> 5. İşbu kânûn târih-i neşrinden mer'îü'l-ahkâmdır.
>
> 6. İşbu kânûnun icrâ-yı ahkâmına Harbiye ve Bahriye ve Mâliye nâzırları me'mûrdur."

bk. *BOA., MV.*, 230/15 [9 Teşrin-i Evvel 1329 tarihli belge]; *Takvim-i Vekayi*, 15 Teşrin-i Evvel 1329 [28 Ekim 1913], Nu: 1624, s. 1-2; *Düstûr*, Tertib II, C. 5, s. 838-839; Yine bundan sonraki tarihte erkan, ümera ve zabitandan siyasî sebeplerle hükmen veya idareten sürgün edilenlere ve bunlardan vefat edenlerin ailelerine maaş tahsisi hususunun da bu kanun çerçevesinde ele alınması gerektiği Şura-yı Devlet tarafından belirtilmiştir. bk. *BOA., ŞD.*, 469/42 [17 Teşrin-i Evvel 1329 tarihli belge].

İbrahim Şevket Bey'e tekaüt maaşının *Tensik-i Askeri Kanunu*'nun neşri tarihinden itibaren verilmesi ve menfâda geçirdiği zamanın da tekaüdüne eklenmesinin iktiza ettiğini vurguladı.[1522]

Devr-i sâbık ricalinden olup Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti'nin teşkili akabinde çıkarılan af ile serbest kalan siyasî menfîler de tekaüt talebinde bulundular. Mekatib-i Askeriye sâbık nazırı Zeki, Yaverandan Mirliva Mazhar, Mirliva Recep ve Ferik Kenan Paşalar gibi isimlerin dâhil olduğu doksan beş kişi tekaütleri için başvuruda bulundu. Bu kişilerden bazılarına aile maaşı tahsis olunmuş, bazılarına ne aile ne de tekaüt maaşı verilmiş; jurnalcilik ithamıyla Divân-ı Harb-i Örfî tarafından askerlikle ilişikleri kesilerek tekaüt hakları ellerinden alınmıştı. O yüzdendir ki Maliye Nezareti bu şahıslara aile maaşı verilmesinin uygun olacağı kararına vardı. Harbiye Nezareti ise müracaat eden bu kişilerin maaşlarının tahsisi hususunda başından beri bir tereddüt hâsıl olduğunu belirterek Meclis-i Vükela'dan çıkacak karar mucibince hareket edilmesinin muvafık olacağını ifade etti.[1523] Sâbık Serasker Rıza Paşa, sağlık durumunun elvermemesi gerekçesiyle affedildikten sonra 4 Kanun-ı Evvel 1329'da [17 Aralık 1913] tekaüt maaşı bağlanması için Harbiye Nezareti'ne müracaat etti. Müracaatında devlette üstlendiği vazifeleri sıraladı ve "elli senelik bir askerim", "nizâmen müstahak olduğum veçhile tekâ'üdümün icrâsı"nı talep ediyorum, dedi.[1524]

Menfîlerden birçoğu, cezalarını çektikten ya da affedildikten sonra devlet kurumlarında görev almak istediklerinde ya da öğrenci olarak bir okula başvurduklarında geçmişteki cezaları sebebiyle okula kayıtları veya göreve kabullerinde sıkıntılar yaşadılar. Örneğin 31 Mart Vak'ası ile ilişkisi olmadığı tespit edildiği halde Mekteb-i Harbiye ikinci sınıfından ihraç edilerek idareten nefyedilen Kazım Bey, İstanbul'a geri döndükten sonra polis mektebine kaydedildi fakat bir ay sonra kaydı silindi. Bunun üzerine perişan olduğunu dile getiren Kazım Bey, yetkililerden kendisinin probleminin çözülmesini talep etti. Dilekçesinde, 31 Mart Vak'ası'ndan hiç haberi olmadığını, masum olduğunu, "Vatanıma, sancağıma sadık olduğum küçük bir tahkîk-i ahvâlimden elbet aşikâr olunur." diyerek tekrar muhakeme talebinde bulunduğunu fakat kabul edilmediğini belirtti. Beyoğlu Mutasarrıfı Muhyiddin Bey'e de durumunu aktardığını belirterek "meşrutiyet namına" polis mektebine kaydının yapılması istirhamında bulundu.[1525] 31 Mart Vak'ası'nda Üsküdar polislerini, mutasarrıf ve müfettişler aleyhine tahrik ettiği iddiasıyla sürgün

[1522] *BOA., BEO*., 4356/326637 [18 mart 1331, 28 Nisan 1331 ve 29 Nisan 1331 tarihli belgeler].
[1523] *BOA., BEO*., 4320/323974 [6 Teşrin-i Evvel 1330 ve 21 Teşrin-i Evvel 1330 tarihli belgeler].
[1524] *BOA., BEO*., 4244/318274 [4 Kanun-ı Evvel 1329, 5 Kanun-ı Evvel 1329, 18 Kanun-ı Evvel 1329 ve 19 Kanun-ı Evvel 1329 tarihli belgeler].
[1525] *BOA., DH. EUM. THR*., 58/66 [20 Teşrin-i Sani 1326, 16 Kanun-ı Sani 1326 ve 17 Kanun-ı Sani 1326 tarihli belgeler].

edilen Mehmet Cemil Efendi de *Tensikat Kanunu*'nun onuncu maddesinin tatbikine dair tensik komisyonuna başvurarak tazminat talebinde bulundu. Komisyon, onuncu madde üzere hareket edilmesi yönünde karar almasına rağmen Şura-yı Devlet, kanunun on birinci maddesine göre karar verdi; Maliye Nezareti ise kötü ahvali olan şahısların onuncu maddeye göre değerlendirilmesinin uygun olacağını bildirdi. Mehmet Cemil Efendi'nin durumu Meclis-i Vükela tarafından da değerlendirildi ve Vükela, *Tensikat Kanunu*'nun onuncu maddesi mucibince kendisine tazminat verilmesinin mümkün olmayacağını karara bağladı.[1526]

4.6. Menfîlerin Menfâlarından Firarları

II. Meşrutiyet'in ilânı sonrasında çeşitli gerekçelerle sürgün ile tecziye edilenlerden bazıları menfî olarak gönderildikleri yerlere hiç varmadan bazıları da menfâlarına vardıktan sonra firar ettiler. Hükûmetler menfîlerin gönderildiği menfâlara sıkı sıkıya emirler de vermekte; menfîlerin firarlarına asla müsaade edilmemesini, firarın önüne geçilmesi içinde gerekli tedbirlerin alınmasını istemekteydiler. Fakat ne derece emir gönderilirse gönderilsin menfîlerden bazıları menfâlarından firar etmeyi başardılar. Örneğin 31 Mart Vak'ası akabinde sürgün ile tecziye edilen *Malumat* gazetesi sahibi Tahir Efendi menfâsı Trablusgarp'tan firar etti. Tahir Efendi'nin firarı, Trablusgarp Valisi Hüseyin Hüsnü Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne, "Mütebâ'idînden Ma'lûmâtcı Tahir'in bahren firâr etdiği ve sâhildeki mülhakâta telgrâfla teblîgât-ı lâzımede bulunulduğu ma'rûzdur." metniyle duyuruldu.[1527] Bunun üzerine, bir gün sonra, 4 Teşrin-i Sani 1325 [17 Kasım 1909] tarihinde Selanik ve İzmir Polis müdüriyetleri ile Cezayir-i Bahr-i Sefid ve Midilli Polis komiserlikleri, Emniyet-i Umumiye Müdürü imzalı bir yazı ile firari hakkında uyarıldı.[1528] Fuat Şükrü Bey de Divân-ı Harb-i Örfî tarafından Rodos'a sürgün edilmesine rağmen menfâsına gitmeyerek firar etti. Üstelik Korfu'ya vasıl olduktan sonra

---

[1526] *BOA., MV*., 187/38 [30 Mart 1330 tarihli belge]; *Tensikat Kanunu*'nun onuncu maddesi şöyledir: "Komisyonca icrâ kılınacak tahkîkat-ı 'umûmiye netîcesinde sû-i hâli tebeyyün edeceklerin istihdâmları kat'iyyen gayr-i câizdir. Bu gibiler ne kadar hidmet etmiş olurlarsa olsunlar bilâ-tazmînât ve bilâ-mâ'âş ihrâc edileceklerdir." bk. *Düstûr*, Tertib II, C. 1, s. 331.

[1527] *BOA., DH. MUİ*., 8-4/9 [3 Teşrin-i Sani 1325 tarihli belge].

[1528] *BOA., DH. MUİ*., 8-4/9 [3 Teşrin-i Sani 1325 ve 4 Teşrin-i Sani 1325 tarihli belgeler]; Yine 31 Mart Vak'ası sonrasında hadisede dahli olan iki yüz kadar suhte de Varna ve Bergos'a kaçtı. Durum Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret'e bildirilince, Sadaret, 8 Mayıs 1909 tarihli bir yazı ile nezaretten bunların isimlerinin tespiti için gerekenin yapılmasını talep etti. Dâhiliye Nezareti de, Bulgaristan Komiserliği Vekâletine gönderdiği bir telgrafla bu firarilerin isimlerinin süratle tespit edilerek bildirilmesini istedi. Bulgaristan Komiserliği ise kaç kişinin firar ettiğinin birkaç gün içinde tespit edilip söylenebileceğini, fakat isim ve hüviyetlerinin bildirilemeyeceğini ifade ettiler. 15 Teşrin-i Evvel 1325 tarihli Dâhiliye'den Hareket Ordusu Kumandanlığı'na gönderilen bir yazıda bu kişilerin "hüviyetlerine ve ahvâl-i husûsiyelerine dâ'ir ma'lûmatı havî Sofya Sefâret-i Seniyyesi mâkâmından" iki kıt'a hülasa gönderildi. En sonunda hüviyet ve ahvallerine dönük bilgi edinildiği anlaşılmaktadır fakat "isim ve hüviyete dönük hülasalar" belgeler içerisinde olmadığından kimler olduğu bilinmemektedir. İlgili belgeler için bk. *BOA., DH. MUİ*., 28/16 [20 Nisan 1325, 25 Nisan 1325, 26 Nisan 1325, 30 Nisan 1325 ve 15 Teşrin-i Evvel 1325 tarihli belgeler].

şehbenderliğe başvurarak ecnebî memleketlerde seyahat edebilmek için kendisine pasaport verilmesi talebinde bulundu. Şehbenderlik durumu Hariciye Nezareti'ne bildirince nezaret de Dâhiliye Nezareti'nden görüş talebinde bulundu. Dâhiliye Nezareti, Fuat Şükrü Bey'in Divân-ı Harb-i Örfî tarafından Rodos'a sürgün edildiğini belirterek kendisine pasaport verilmesinin caiz olmayacağını ifade etti. Fuat Şükrü Bey pasaport elde edememiş olsa da Korfu'dan Mısır'a geçti.[1529]

Sait Ağa Kaştoni namında birisi de 31 Mart Vak'ası'nda dahli olduğu, Abdülhamid'e kuvvet teşkiliyle yardım edeceği iddiasıyla muhakeme edilip sürgün ile cezalandırılmasına rağmen menfâsına gitmeyerek firar etti. Firar ettiği gibi Sait Ağa Kaştoni Suriye'de de serbestçe dolaşmaktaydı. Nitekim yetkili olduğu düşünülen bir kişi tarafından dönemin Dâhiliye Nazırı Halil Bey'e bir dilekçe yazıldı. Bu dilekçede, Sait Ağa'nın cürmü anlatıldıktan sonra bu kişinin cezasının unutulmuş olacağı düşünüldüğü için tevkifi yönünde Harbiye Nezareti ve Divân-ı Harb-i Örfî reisine yazıldığı belirtilmektedir. Yine dilekçeyi kaleme alan şahıs, Sait Ağa Kaştoni'nin durumunu Suriye valisine arz ettiğini, fakat bu şahsın Şam'daki İttihâd ve Terakki Kulübünün reisi Ali Paşa ve mebus Abdurrahman Paşa'nın himayesine iltica ettiğini ifade etmekte, bu kişinin cemiyet tarafından kollanmasının cahilane bir tavır olduğunu dile getirmektedir. Sözlerini şu mühim cümleler ile sonlandırmaktadır:

> "…Şu ma'rûzâtımı tahkîk buyurunuz. Doğru ise takdîr ediniz ve kalben dâ'îlerini takdîs buyurunuz. Muhâlif-i hakîkat ise beni jurnalcilikle ithâm edib tel'în ediniz. Şimdilik bu kadarı kâfîdir. Bir hafta daha bekleyeceğim, sonra matbû'âtla i'lân-ı hakâyıka başlayacağım."[1530]

Sürgün olarak gönderilen şahsın menfâsından firar etmesine bölgedeki yetkili şahısların aracılık ettiği yönünde şikâyetler de yer yer merkeze ulaşmaktaydı. Örneğin Medine Muhafızı Ali Rıza Paşa, 6 Nisan 1910 tarihinde, Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in Medine'deki vekili Şerif Şahat'ın, 31 Mart Vak'ası'nda dahli olduğu değerlendirmesi yapılarak Medine'ye sürgün edilen bir şahsın Mısır'a firarına aracılık ettiği yönünde Dâhiliye Nezareti'ni bilgilendirmişti. Ayrıca Dâhiliye Nazırı'ndan, Şahat'ın görevden alınması için Şerif Hüseyin'e talimat verilmesini ve şerifliğin Medine'deki yetkilerinin de muhafızlığa tebdilini talep etmişti. Gerçi bu mesele sadece bir sürgünün firarı sebebiyle Şerif Şahat'ın görevden alınması talebi değildi; Mekke Emiri Şerif

[1529] *BOA., HR. SYS.*, 140/20 [11 Haziran 1327 tarihli belge]; *BOA., HR. SYS.*, 140/24 [21 Haziran 1327]; 31 Mart Vak'ası'nda dahilleri olduğu iddiasıyla Rumeli'nde yol inşaatında çalıştırılmak üzere sevk edilenler, buradan Yunanistan'a firar etmişlerdir. bk. *BOA., BEO.*, 4035/302595 [19 Nisan 1325 tarihli belge].
[1530] *BOA., DH. SYS.*, 55/59 [14 Temmuz 1327 ve 27 Temmuz 1327 tarihli belgeler].

Hüseyin ile Medine Muhafızı Ali Rıza Paşa arasındaki rekabetin de bir yansımasıydı. Netice itibariyle Şerif Hüseyin, Medine Muhafızı Ali Rıza Paşa'nın Dâhiliye Nezareti'ne sunduğu iddiaları reddetse de Şerif Şahat'ı vazifesinden azletmiştir.[1531]

Sürgünlerin firarına yardım edildiği yönünde Sapancalı Hakkı Bey'in firarı da misal gösterilebilir. Sapancalı Hakkı Bey, jandarma elbisesi giyerek menfâsı Kastamonu'dan 19 Kanun-ı Evvel 1332 tarihinde firar etti. Bunun üzerine Dâhiliye Nazırı Talât Bey tarafından İzmit ve Bolu mutasarrıflıklarına bir telgraf çekilerek Hakkı Bey'in firar ettiği, yanında Azmi Çavuş namında bir neferinde bulunduğu bildirildi. İlaveten firar eden şahısların İzmit ve Bolu taraflarına gelmelerinin güçlü ihtimal olduğu vurgulanarak gerekli tedbirlerin alınması ve şahısların behemehâl tevkifleri mutasarrıflıklardan talep edildi.[1532] Dâhiliye'den Ankara'ya çekilen bir telgrafta da firarilerin Çankırı ve Çerkeş arasında görüldükleri, onların takibi için Kastamonu'ya gönderilen kuvvete Ankara Vilayeti'nin de yardımcı olması gerektiği belirtildi.[1533] Netice itibariyle Sapancalı Hakkı Bey ve refiki Azmi Çavuş 29 Kanun-ı Evvel 1332 tarihinde Ankara'da derdest edildi.[1534] Tevkif edilen firariler 1 Kanun-ı Sani 1332 tarihi sabahında bir polis memuru ve yeterli miktarda jandarma ile tekrar Kastamonu'ya sevk edildiler.[1535] Hakkı Bey menfâsına sevk edilirken firar hadisesinde dahli olduğu düşünülen Kastamonu Jandarma Mektebi Müdürü Yüzbaşı Kadri Bey, biraderi Ali Çavuş ve Azmi Çavuş tevkif edildi; Kastamonu Divân-ı Harb-i Örfîsince tahkikatları yapıldıktan sonra da kendileri ve haklarında hazırlanan evraklar Ankara Divân-ı Harb-i Örfîsine gönderildi.[1536]

1913 yılında gerçekleşen Mahmut Şevket Paşa suikasti akabinde pek çok kişi Sinop'a sürgün edilmişti. *Meşrutiyetin Fizan*'ı olarak telakki edilen Sinop'tan da firarlar gerçekleşti. Bu firar hadiselerinin en önemlilerinden biri İfham müdürü Mustafa Suphi ve Ahmet Bedevi Beyler ile arkadaşlarının firarıdır. Sinop'a sürgün edilmelerinin beşinci ayının sonlarına doğru [Kasım 1913] Erkân-ı Harp Binbaşısı Osman Nevres, Mustafa Suphi ve Ahmet Bedevi Beyler ile

---

[1531] Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 195, 277.

[1532] *BOA., DH. ŞFR*., 71/166 [22 Kanun-ı Evvel 1332 tarihli belge]; *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 11/34 [22 Kanun-ı Evvel 1332 tarihli belge];

[1533] *BOA., DH. ŞFR*., 71/204 [27 Kanun-ı Evvel 1332 tarihli belge].

[1534] *BOA., DH. ŞFR*., 71/231 [29 Kanun-ı Evvel 1332 tarihli belge]; Sapancalı Hakkı Bey daha sonra dört İngiliz esirinin firarı hadisesinde dahli olmakla da suçlanmıştır. Kastamonu Vilayeti'nin durumu Dâhiliye Nezaretine aktarması üzerine Dâhiliye Nezareti Konya Vilayeti'ne bir telgraf çekerek mevzu hakkında sorulması icap eden suallere göre Hakkı Bey'in sorgulanmasını ve neticesinin Kastamonu Vilayeti'ne tebliğ edilmesini; ayrıca bu meselede Hakkı Bey'in ne derece dahli olduğuna dair Konya Vilayeti'nin mütalaa ve kanaatinin bilahare gönderilmesini talep etmiştir. bk. *BOA., DH. ŞFR*., 87/211 [20 Mayıs 1334 tarihli belge].

[1535] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 11/34 [1 Kanun-ı Sani 1332 tarihli belge].

[1536] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 11/34 [12 Mart 1333 tarihli belge]; Bu kişiler hakkında ne gibi bir muamele yapıldığı Talât Paşa tarafından Ankara vali vekiline çekilen bir telgrafla soruldu. bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 11/34 [30 Ağustos 1333 tarihli belge].

arkadaşları firar etme kararı aldıklarında bu minval üzere bir plan hazırladılar. Buna göre; sandal ile denize açılacak ve deniz ortasında da Rusya'ya giden bir gemiye bineceklerdi. Fakat birtakım aksilikler yüzünden hazırlamış oldukları birinci plan başarısız olunca yeni bir plan yaptılar. Akşam, menfîlerin kontrolleri çerçevesinde alınan imzalarını attıktan sonra önceden belirledikleri yerde beklemeye başladılar. Kayık gelince, Osman Nevres, Lütfi, Mustafa Suphi, Münir, Servet, Sıtkı, Raşit Mehmet, Ahmet Bedevi Beyler ve arkadaşları kayığa bindiler. Saatlerce kürek çektikten sonra denize açılabildiler. Kaçakçılık yapan Rus tebaasından birinin gemisini de ayarlamışlardı; ancak gemi bunları görmeden uzaklaştı gitti. Bunun üzerine kayıkla Sivastopol'a doğru gitmeye karar verdiler. Biraz ilerledikten sonra uzaktan bir yelkenli gözüktü. Yelkenliye yaklaştılar ve adeta korsanlık yaparak yelkenliyi ele geçirdiler. "Kuru peksimet ve zeytin tanesi yerken kavuşmak üzere" bulundukları hürriyet için hasbihâller etmekteydiler. Hâsılı firariler Yalta'ya vasıl oldular; oradan da karayolu ile Sivastopol'a gittiler. Sivastopol'a ulaştıklarında yetkili makamlarla görüşmeler yaptılar; Sinop'tan kaçtıklarını siyasî mülteci olduklarını ve Rus topraklarında muvakkat bir süre ikamet ettikten sonra gideceklerini beyan ettiler. Rus makamlarının oluru ile bir otele yerleştiler. Menfîlerin firar ettikleri anlaşılınca Sivastopol Şehbenderi Ahmet Bedevi Bey ve arkadaşları ile bir görüşme gerçekleştirdi. Taklîb-i Hükûmet mahkûmlarının affedildiği haberini onlara iletti; ancak Ahmet Bedevi Bey ve arkadaşları bu habere inanmadıkları için dikkate almadılar.[1537]

Ahmet Bedevi Bey ve arkadaşlarının firarı, Sivastopol Şehbenderliği tarafından İstanbul'a bildirildi. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti de Sinop Mutasarrıflığı'na bir yazı yazdı. Yazıdan anlaşıldığına göre, bu firar hadisesinde suiistimali olduğu düşünülen liva komiseri azledildi. Jandarma kumandanlığı hakkında da gerekli muamele başlatıldı. Ayrıca gereken tedbirlerin alınması ve mahkûm ve menfîlerin firarlarına zinhar izin verilmemesi mutasarrıflıktan talep edildi.[1538] Sinop menfâsından firar edenlerden birisi de Halit (Göksü) Bey'dir. Nitekim bu firar

[1537] Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 549-555; Kuran, *İttihad ve Terakki*, s. 292-296; Kuran, *Jön Türkler*, s. 334-339; Kuran'ın bu eserlerinde Sinop'tan firar edenlerin sayısı hususunda on, on dört ve onbeş olmak üzere farklı rakamlar verilmektedir. bk. *Aynı Eserler*; *Alemdar* gazetesindeki Mustafa Suphi'nin öldürülmesi üzerine yazılan "Zavâllı Mustafa Subhi" başlıklı bir yazıda, firar hadisesinin Osman Nevres Bey tarafından tertip edildiği belirtilmektedir. Ayrıca Mustafa Suphi'nin 12 arkadaşıyla Sinop'tan firar ettiği belirtilmektedir. bk. *Alemdar*, 29 Nisan 1337 [29 Nisan 1921], Nu: 33, s. 2; Sinop'tan firar eden menfîler, Refii Cevat Bey'e de teklif götürmüşler fakat kendisi bu teklifi reddetmiştir. Sinop'tan gerçekleşen bu firar hadisesinin Refii Cevat Bey tarafından anlatımı için bk. Refii Cevat, *Sürgün Hatıraları,* s. 184-189; Yine Refik Halit Bey de kendisine firar teklifi yapıldığını fakat kabul etmediğini ifade etmektedir. bk. Karay, *Bir Ömür Boyunca*, s. 10.

[1538] *BOA., DH. ŞFR*., 41/232 [29 Mayıs 1330 tarihli belge].

üzerine Sinop'ta menfîlere yönelik tedbirler arttırılarak polis kuvvetleri takviye edildi hatta limana bir torpido getirildi.[1539]

Menfîlerin firarı sadece yurtiçinden yurtdışına izinsiz bir çıkış değil; yurtdışından yurtiçine de izinsiz bir geliştir. Örneğin Mirimiran Hasan Paşa mahallesinde Terlikçi esnafından Yusuf Efendi, Mahmut Şevket Paşa hadisesi münasebetiyle önce Sinop'a sürgün edildi; ardından da Sinop'ta bulunması uygun görülmediği için Bosna'ya gönderilerek hudut haricine çıkarıldı. Fakat Terlikçi Yusuf Efendi, sekiz ay Bosna'da kaldıktan sonra isim değiştirerek tekrar İstanbul'a vasıl oldu.[1540] Bu örnek, hudut haricinden içeriye doğru isim değiştirerek geçişlerin olduğu/olabildiğinin bir göstergesidir.

Sinop'ta sürgün olanların yurtdışına firarlarına yönelik haberler İstanbul'a ulaşınca hükûmet yeni bir karar alarak Sinop menfîlerinden bazılarının, ailelerinin geçimlerini temin amacıyla yurtdışına çıkmalarına ya da İstanbul hariç memleketlerine avdetlerine müsaade etti. Menfîlerden ailesinin geçimini temin maksadıyla yurtdışına çıkmasına izin verilenlerden bazıları bir müddet sonra tekrar ülkeye dönebilmek için hükûmet nezdinde teşebbüslerde bulundular. Örneğin Sinop menfîlerinden Mehmet Tevfik Bey, Köstence'ye gitmişti. Fakat birkaç ay sonra tekrar avdetine müsaade edilmesini talep etti.[1541]

Menfîlerin sık sık firarları gündeme gelince ilgili ceza kanununda boşluk olduğu da yer yer dile getirildi. Çünkü menfînin menfâdan firar ederek memleketine avdeti vaki olduğu vakit, mer'i kanun mucibince tevkif edilince ayrıca bir ceza verilemiyordu. Nitekim IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa, siyasî ve askerî sebeplerle sürgün edilen kişilerin izinsiz menfâlarını terk etmeleri durumunda cezalandırılabilmeleri için bir kanun yapılması gerektiğini, kanun yapılmadığı takdirde tecziyenin mümkün olmayacağını Dâhiliye Nezareti'ne bildirdi.[1542]

Menfîlerden bazıları da menfâlarında vefat ettiler. Bunlardan birisi Bab-ı Fetvâ'da danışmanlık vazifesi yapan ve 31 Mart Vak'ası münasebetiyle Divân-ı Harb-i Örfî kararıyla dokuz sene sürgün ile cezalandırılıp Midilli'ye menfî olarak gönderilmiş olan Hacı Osman Nuri Efendi'dir. Hacı Osman Nuri Efendi, menfâsında cezasını çekerken 11 Ocak 1910 tarihinde saat sekiz sularında vefat etti.[1543] Gazete dağıtıcısı Ahmet Efendi de Sinop'ta menfî iken vefat etti.[1544]

[1539] Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 550; Amasya sâbık mebusu İsmail Hakkı Paşa'nın da -aralarında eski dostluk olduğu iddia edilen- Ragıp Bey çetesi tarafından kaçırılarak firarı sağlandığı iddia edilmektedir. Bu iddia için bk. Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet*, s. 126-127.
[1540] *BOA., DH. EUM. MH.*, 189/105 [16 Nisan 1335 tarihli belge].
[1541] Artuç, "Mahmut Şevket Paşa Suikastı", s. 92. (*BOA., HR. SYS*., 1857/1 lef: 94'den aktarmaktadır).
[1542] *BOA., DH. EUM. ADL*., 29/57 [25 Kanun-ı Sani 1332 tarihli belge].
[1543] *BOA., DH. EUM. THR*., 22/45 [31 Kanun-ı Evvel 1325 ve 7 Kanun-ı Sani 1325 tarihli belgeler].

Yine Limni'de sürgün olan *El-İnsaf* gazetesi sahibi Selavi Bey de 16 Teşrin-i Sani 1325 [29 Kasım 1909] tarihinde kalp rahatsızlığından vefat etti.[1545] Sinop sürgünlerinden Şerif Paşa'nın arkadaşlarından olan Kemal Bey menfâsında menfâ hayatını sürdürürken rahatsızlandı. Durumu ağırlaşınca Sinop Mutasarrıflığı tarafından İstanbul'a gönderildi; fakat kurtarılamayarak kırk sekiz yaşında vefat etti.[1546]

[1544] Arşiv belgesinde, 22 Aralık 1915 tarihi itibariyle birkaç ay evvel öldü, denilmektedir. bk. *BOA., DH. EUM. MH.*, 114/86 [9 Kanun-ı Evvel 1331 tarihli belge].
[1545] *BOA., DH. MUİ.*, 48/48 [14 Kanun-ı Evvel 1325, 24 Kanun-ı Evvel 1325 tarihli belgeler].
[1546] *Şahende Hanım'ın Suzişli Hatıraları*, s. 29.

BEŞİNCİ BÖLÜM
TALÂT PAŞA HÜKÛMETİ'NİN İSTİFASI VE MENFÎLERİN GERİ DÖNÜŞLERİ

5.1. Talât Paşa Hükûmeti'nin İktidarı Bırakması

"…Siyasetimiz mağlup oldu. Dolayısıyla bizim için artık iktidar mevkiini her ne şekilde olursa olsun muhafaza etmek mümkün olamaz. Bu cihetle hükümet mevkiinden istifa ettiğimiz gibi, bugün burada da merkezî umumî heyetiyle beraber Cemiyet'in idare mevkiinden istifa ve Cemiyet'i hakiki ve meşru sahibi olan kongre heyetine terk ediyor ve bırakıyoruz."

Talât Paşa[1547]

II. Meşrutiyet'in ilânı akabinde Osmanlıdaki iktidar-muhalefet eksenindeki siyasî çekişmeler, güç devşirme ve ülke yönetiminde yegâne karar mercii olma mücadeleleri, devleti fevkalade olumsuz etkiledi. İktidara gelen zümrelerin iktidardan düşenlere yönelik politik tavırları toplumda ciddî huzursuzluklara sebep oldu. Devlet olağanüstü bir dönemden geçerken İttihâdçılar ile muhalifleri arasındaki mücadele de olağanüstü bir şekilde gerçekleşti. Birlik ve beraberliği temin etmesi beklenen harpler dahî iktidar-muhalefet çekişmesini sonlandırmaya yetmedi; Trablusgarp Harbi devam ederken Halaskar Zabitan darbesi, Balkan Harbi devam ederken de Kamil Paşa Hükûmeti'ne yönelik İttihâdçıların Bâbıâli Baskını gerçekleşti. Zor dönemdeki siyasî ayrılıklar ve iç çekişmeler, devletin dış siyasasını da olumsuz etkilemekteydi; çünkü ülke içerisinde "birlik ve beraberlik" temininin mümkün olmadığı bir dönem elbette dışarıya karşı güçlü bir iradenin de sergilenemeyeceği süreci ortaya çıkaracaktı. Ülke içerisindeki iktidar-muhalefet arasındaki sert çekişmeler harpleri de olumsuz etkiledi; Trablusgarp yenilgisi Kuzey Afrika'daki Türk varlığını sonlandırdı. Balkan Harbi çok büyük bir bozguna sebep olarak Adriyatik kıyılarına kadar uzanan devleti Edirne'ye kadar çekilmek zorunda bıraktı; bütün Rumeli kaybedildi ve Rumeli'deki Türk nüfus akın akın göç etmeye başladı. Harbin kaybı, gerçekleşen göçler ve iktidar-muhalefet arasındaki sert çekişmeler ülkeyi siyasî, içtimaî ve malî açıdan âdeta felce uğrattı. Zira zaten Osmanlı malî durumu uzun zamandır fevkalade kırılgan bir yapı arz etmekteydi ve harpler, Rumeli göçleri ve siyasî mücadeleler bütün yapıyı çökertecek felaketlerdi.

[1547] Talât Paşa'nın 1 Kasım 1918 tarihli İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin son kongresinde yapmış olduğu konuşmadan bir kısım. bk. Talat Paşa, *Hatıralarım ve Müdafaam*, yay. haz. Atatürk'ün Bütün Eserleri çalışma grubu, 3. bs., Kaynak Yay., İstanbul 2009, s. 191.

Osmanlı Devleti'nin her alanda ciddî sorunlarla boğuştuğu bir dönemde, 1878 Berlin Antlaşmasından 1914'lere süregelen siyasî ve ekonomik çekişmelerin bir neticesi olarak büyük devletler, Avusturya-Macaristan veliaht prensi Ferdinand'ın öldürülmesi akabinde peşi sıra harp kararı aldılar. Harbin çıkışında Osmanlı Devleti'nin herhangi bir rolü yoktu; zira dönem itibariyle Osmanlı'nın dünya siyasetini şekillendirebilecek bir pozisyonda olmadığı aşikardır. Harbin çıkışında dahli olmayan Osmanlı Devleti, harpten en çok etkilenen devletlerden biri oldu. Çünkü Devlet, gerek İtilaf devletleri gerekse de İttifak devletlerinin kolonyal emelleri çerçevesinde mümbit bir coğrafyaya sahipti; hammadde ve pazar meselesinde iki tarafın da iştahını kesbetmekte, "Hasta Adam" telakki edilen devletin taksimi zamanının geldiği düşünülmekteydi. O yüzden Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığı imkân dâhilinde değildi ve zaten tarafsızlığına da izin verilmedi ve devlet, Avusturya-Macaristan'ın Sırbistan'a harp ilânıyla başlayan Umumî Harbe, Almanya'nın başı çektiği İttifak devletleri safında 14 Kasım 1914'te katıldı.[1548] Cihan Harbi'ne İttifak devletleri safında iştirak eden devlet, zor şartlar altında pek çok cephede imkânsızlıklara rağmen vatan topraklarının müdafaasına çalıştı fakat girilen harp umulduğu üzere gitmedi; devlet âdeta tel tel döküldü. Osmanlı Devleti'nin harbi taşıyacak durumu kalmadı; müttefiklerinin durumu da aynıydı. 1918 Eylül ayında Bulgaristan barış antlaşması imzalayarak harpten çekildi; bunu Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu takip etti. Osmanlı Devleti de 5 Ekim 1918'de İspanya aracılığıyla Amerika başkanı Wilson'a başvurarak, Wilson ilkeleri çerçevesinde harbin sonlandırılması isteğinde bulundu.[1549] Bu arada Sadrazam Talât Paşa İttihâd ve Terakki'nin meclis grubuyla bir görüşme gerçekleştirdi ve Cihan Harbi'nin bütün mesuliyetini üzerine alarak 7 Ekim 1918'de istifa kararı aldı; Sultan Vahdettin'e kabinenin istifasını sundu.[1550]

[1548] İngiltere'nin Osmanlı'yı harbe zorlaması, Almanya ile ittifak ve harbe giriş hakkında tafsilat için bk. Cengizer, *Adil Hafızanın Işığında*, s. 288-440; Ali Kaşıyuğun, *Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişi*, 1. bs., Yeditepe Yay., İstanbul 2015, s. 435-600; Harbe giriş hususunda İttihâdçıların yani Cemal Paşa, Talât Paşa ve özellikle de Enver Paşa'nın çok ciddî bir şekilde suçlandıkları da görülmektedir. Harbe giriş mevzuunda tarafsız kalınması mümkün olmadığına, İtilaf devletlerinin Osmanlı'nın toprak bütünlüğü yerine parçalanmasını planladığına göre İttifak devletleri yanında harbe giriş kararı alınmasını çetin eleştiri konusu yapmak makul gözükmemektedir. Devlet harbin başında ciddî beka tehdidiyle karşı karşıyaydı ve harbe dâhil olmada -tarafsızlık zaten mümkün değildir- beka kaygısı son derece etkilidir. Bu hususlarda bir değerlendirme için bk. Küçükkılınç, *İttihadçılık*, s. 162-177; Yine harbin sebepleri hakkında tafsilat için ayrıca bk. Bayur, *Türk İnkılâbı*, c. II, k. IV, s. 504-626; Stanford J. Shaw, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu –Savaşa Giriş-*, terc. Beyza Sümer Aydaş, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2014, s. 7-105.

[1549] Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. IX, s. 557; Talat Paşa, *Hatıralarım*, s. 191; Tolga Başak, *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü (30 Ekim-30 Kasım 1918)*, 1. bs., IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2013, s. 22-23; Bünyamin Kocaoğlu, *Mütarekede İttihatçılık, İttihat ve Terakki Fırkası'nın Dağılması 1918-1920*, Temel Yay., İstanbul 2006, s. 42-43; Babacan, *Talât Paşa*, s. 199-200.

[1550] Talât Paşa Hükûmeti, yeni hükûmetin teşekkülüne kadar vazifesine devam edecektir. *Vakit*, 8 Teşrin-i Evvel 1334 [8 Ekim 1914], Nu: 344, s. 1; *Vakit*'deki bu istifa haberinin doğru olmadığı yönünde bir gün sonraki bir haber

Netice itibariyle de Mondros Mütarekesi görüşmelerini yürütecek ve anlaşmayı imza edecek olan Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti 14 Ekim 1918'de teşkil olundu[1551]; bu hükûmetin teşkili ile Mahmut Şevket Paşa suikasti akabinden başlayarak beş yıl dört ay süren İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin kat'î iktidarı son bulmuş ve *Tanin*'in ifadesiyle "selâmet-i memleket kabînesi" teşkil edilmiş oluyordu.[1552]

Talât Paşa Hükûmeti döneminde, Amerika'ya barış için yapılan başvuru başkan Wilson tarafından İngiltere'ye iletilmişti. Nitekim İngiltere'nin de muvafakati ile sulh görüşmeleri başlayacaktır. Zaten Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti'nin de öncelikli amacı harbi sona erdirecek sulhu gerçekleştirebilmekti. Hükûmet, sulh görüşmelerini yapmakla Bahriye Nazırı Hüseyin Rauf Bey riyasetinde bir heyet teşkil etti. Heyet, 26 Ekim'de Limni adası Mondros limanına vasıl oldu; ertesi gün başlayan görüşmeler 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzasıyla son buldu.[1553] Bu anlaşma ile devlet, 1914 Kasım ayından beri yürüttüğü harbi resmen sona erdirmiş oluyordu. Harbin mütareke ile sona ermesi belki o an için Osmanlı umumî efkârını rahatlatan bir gelişmeydi; lakin mütarekenin uygulanması öyle olmayacak büyük huzursuzluklar çıkaracaktır.

Osmanlı Devleti'nin mütarekeyi imza etmesinin hemen sonrasında İttihâd ve Terakki Cemiyeti de kendini feshedeceği bir kongre gerçekleştirdi. Özellikle Talât Paşa'nın arzusuyla gerçekleşen fesih kongresinin toplanmasına karşı çıkanlar da oldu; Doktor Nazım ve Doktor Bahaeddin Şakir Beyler, cemiyetin siyasetten uzaklaşma ya da feshine karşı olduklarını belirttiler; Nazım, "İttihat ve Terakki mücadeleye mecburdur. Onu buradaki mevkiinden cebir ve zor, kanunsuzluk kaldırmalıdır…" dedi. Talât Bey ise "ben bu yükü bundan fazla taşıyamam"

---

için bk. *Sabah*, 9 Teşrin-i Evvel 1334 [9 Ekim 1918], Nu: 10377, s. 1; Talât Paşa'nın istifa süreci hakkında bk. Kocaoğlu, *Mütarekede İttihatçılık*, s. 27-35.

[1551] Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti'nde İttihâdçı isimler de yer aldılar: Şeyhülislam Hayri Efendi, Sofya Sefiri Fethi Bey, Erkan-ı Harbiye-i Bahriye Reisi Rauf Bey ve Cavit Bey gibi. bk. *Takvim-i Vekayi*, 15 Teşrin-i Evvel 1334 [15 Ekim 1918], Nu: 3368, s. 1-2; *Vakit*, 15 Teşrin-i Evvel 1334 [15 Ekim 1918], Nu: 351, s. 1; Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 153; Kocaoğlu, *Mütarekede İttihatçılık*, s. 36; Ahmet İzzet Paşa, kabineye İttihâdçı yakıştırmasını kabul etmemekte, "Kurduğum kabinede İttihatçı üyeler bulunuyordu; fakat bunları kendi görüşümle seçtim" demektedir. bk. Ahmet İzzet Paşa, *İstiklâl Harbi'nin Gerçekleri, Feryadım*, yay. haz. Sühely İzzet Furgaç-Yüksel Kanar, 2. bs., Timaş Yay., İstanbul 2017, c. II, s. 20.

[1552] "Yeni Kabîne" başlıklı yazıda Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti'nin "tahmîn edildiği vechile tâm vaz'iyet-i hâzıra ile mütenâsib, muhtelit bir kabîne ol"duğu ifade edilmiş ve bu kabineye "Selâmet-i memleket kabînesi demek" lazım geldiği belirtilmiştir. İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin açık destekçisi olan *Tanin* gazetesinin, içerisinde İttihâdçıların da görev aldığı bu kabineden memnun olması gayet doğaldır. İlgili yazı için bk. *Tanin*, 15 Teşrin-i Evvel 1334 [15 Ekim 1918], Nu: 3534, s. 1.

[1553] *Sabah*, 3 Teşrin-i Sani 1334 [3 Kasım 1918], Nu: 10402, s. 1; *Vakit*, 3 Teşrin-i Sani 1334 [3 Kasım 1918], Nu: 370, s. 1; Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. IX, s. 559-561; Mondros Mütarekesi'nin müzakeresi ve imzası hakkındaki süreç için bizzat anlaşmayı Osmanlı Devleti adına imzalamış olan Rauf Orbay'ın hatıralarına bakılabilir. Orbay, *Siyasî Hatıralarım*, s. 92-146; Yine 27 Ekim'de başlayan görüşmelerin 30 Ekim'deki imzaya kadar süreci hakkında tafsilat için bk. Başak, *Mondros Mütarekesi*, s. 65-203; Kocaoğlu, *Mütarekede İttihatçılık*, s. 45-51.

diyerek kongreye gidilmesinin münasip olacağını vurguladı.[1554] Netice itibariyle Talât Paşa liderliğindeki İttihâdçılar, 1 Kasım 1918'de, Merkez-i Umumî'de, yaklaşık yüz yirmi kişinin iştirakiyle toplandılar.[1555] Kongre reisi Talât Paşa, burada uzunca bir konuşma yaparak meşrutiyetin iadesinden Cihan Harbi'nin sonuna değin Cemiyet'in ve ülkenin durumu üzerine birtakım değerlendirmelerde bulundu[1556] ve konuşmasını

> "…Siyasetimiz mağlup oldu. Dolayısıyla bizim için artık iktidar mevkiini her ne şekilde olursa olsun muhafaza etmek mümkün olamaz. Bu cihetle hükümet mevkiinden istifa ettiğimiz gibi, bugün burada da merkezî umumî heyetiyle beraber Cemiyet'in idare mevkiinden istifa ve Cemiyet'i hakiki ve meşru sahibi olan kongre heyetine terk ediyor ve bırakıyoruz"

sözleri ile tamamladı.[1557] Konuşma akabinde Talât Paşa ve Merkezi Umumî üyeleri istifa dilekçelerini kongreye takdim ettiler. Talât Paşa sadece fırka riyaseti ve cemiyet azalığından istifa değil siyasî hayatını da şimdilik sonlandırma niyetinde olduğunu belirtti[1558]; bu arada Talât Paşa'ya itiraz ederek "hayır, hayır… Sizin vazifeniz henüz bitmemiştir!" diyenler oldu. Hatta Galip Hoca, "Paşa… Paşa… Ne biz senden vazgeçeriz, ne de sen bizden vazgeçebilirsin!" dedi. Talât Paşa bu sözlere yutkunarak cevap verdi: "Hocam dedi, sen bizden vazgeçmezsin bilirim, amma vukuat ve talih, artık bizden vazgeçmiştir."[1559] Netice itibariyle cemiyet feshedildi.[1560]

İttihâdçı Talât Paşa iktidarın istifası, İttihâdçı karşıtı muhaliflerin harekete geçmelerini sağladı. İttihâdçılara yönelik menfî propagandalara başlanarak cemiyetin 1908 sonrası politik tavrı ve Cihan Harbi üzerinden İttihâdçılara tenkitler getirildi. Hatta Divâniye Mebusu Fuat Efendi, 28 Ekim 1918'de Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne sunduğu bir takrir ile harp kabinelerinin yani Sait Halim Paşa ve Talât Paşa hükûmetlerinin Divân-ı Âliye sevklerini teklif etti.[1561] Fuat

---

[1554] Birgen, *İttihat ve Terakki*, c. 1, s. 510-512.
[1555] *İkdam*, 2 Teşrin-i Sani 1334 [2 Kasım 1918], Nu: 7803, s. 1; *Vakit*, 2 Teşrin-i Sani 1334 [2 Kasım 1918], Nu: 369, s. 1.
[1556] Talât Paşa'nın bu konuşması için bk. Talat Paşa, *Hatıralarım*, s. 171-191; Bayar, *Ben de Yazdım*, c. 1, s. 80-82; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler –Mütareke Dönemi* (1918-1922)-, 4. bs., İletişim Yay., İstanbul 2010, c. 2, s. 85-89; Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, s. 370-376; Çavdar, *Talât Paşa*, s. 429-430; Esatlı, *İttihat ve Terakki'nin Son Günleri*, s. 676-682.
[1557] Talat Paşa, *Hatıralarım*, s. 191; Bayar, *Ben de Yazdım*, c. 1, s. 82; Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 2, s. 89; Babacan, *Talât Paşa*, s. 206.
[1558] *Sabah*, 2 Teşrin-i Sani 1334 [2 Kasım 1918], Nu: 10401, s. 1.
[1559] Birgen, *İttihat ve Terakki*, c. 1, s. 523-524.
[1560] Bu kongrede cemiyetin feshi ve Teceddüt Fırkası adında bir fırka teşkil olunarak bu fırkanın İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin varisi sayılmasına karar verilmiştir. bk. Birgen, *İttihat ve Terakki*, c. 1, s. 527-535; Bayar, *Ben de Yazdım*, c. 1, s. 88; Kocaoğlu, *Mütarekede İttihatçılık*, s. 68-70; Akşin, *Jön Türkler*, s. 469.
[1561] *Vakit*, 3 Teşrin-i Sani 1334 [3 Kasım 1918], Nu: 370, s. 2; *Vakit*, 4 Teşrin-i Sani 1334 [4 Kasım 1918], Nu: 371, s. 1; *MM ZC*, D. 3, C. 1, İçt. 5, 11. inikad, [4 Teşrinisâni 1334 (1918)], s. 103.

Efendi bu takririnde İttihâdçı hükûmetleri; sebebsiz yere harbe girmek, Cihan Harbi'nden evvel İtilaf devletleri tarafından sunulan "şerefli ve faydalı teklifleri" reddetmek, harbin dirayetsiz kimselerin ellerine bırakılarak cephelerde mecnunca faaliyetlerde bulunulmasına sebep olmak, ülkeyi Kanun-ı Esasi'nin ruhuna aykırı bir şekilde muvakkat kanun, emir ve nizamnamelerle idare etmek, İtilaf hükûmetlerinin sulh tekliflerini reddetmek ve "hiçbir lüzum ve kanuna müstenit olmayan siyasî ve askerî sansürler ihdası ile hürriyeti matbuat ve muhaberatı ihlal" etmek vs. ile suçlamaktadır.[1562] Bu takrirde görüldüğü üzere İttihâdçı hükûmetlerin Divân-ı Âli'ye sevki, sonu belki idama kadar gidecek bir süreci doğurabilirdi; yani ülkede İttihâdçılara yönelik tehlike çanları çoktan çalmaya başlamıştı. O yüzdendir ki İttihâdçı liderler, evvela hayatlarını güvence altına almak, ikincisi kendileri üzerinden İtilaf devletlerinin Osmanlı'ya tehditlerinin önüne geçmek, üçüncüsü de becerilebilirse yurt dışından devlete katkı sağlamak gayelerini matuf olmak üzere ülkeyi terk etme kararı aldılar. Karar mucibince de Talât Paşa, Enver Paşa, Cemal Paşa, Doktor Nazım Bey, Doktor Bahaeddin Şakir Bey ve arkadaşları 1/2 Kasım 1918 gecesi bir Alman denizaltısı ile ülkeyi terk ettiler; Sivastopol'a gittiler.[1563] İttihâdçı liderlerin yurtdışına çıkışları İttihâdçılara yönelik çok sert tenkitleri beraberinde getirdi; örneğin Hat Komiseri Fuat Bey'in intihar haberi *Vakit* gazetesinde verilirken "Enver ve Cemal'in yapmadığını bir hat komîseri yapıyor" denilmekteydi.[1564] Mütareke ile yeni bir döneme girilmekteydi ve yeni dönemin istenilmeyenleri İttihâdçılardı; halkın İttihâdçılardan kin ve nefret duyması için propagandalar yapılmakta, harbin kaybı ve harp mesuliyetleri üzerinden İttihâdçılara saldırılmaktaydı. Tabii Mütareke basını İttihâdçılara yönelik nefreti körükleyen

---

[1562] *MM ZC*, D. 3, C. 1, İçt. 5, 11. inikad, [4 Teşrinisâni 1334 (1918)], s. 103; *Vakit*, 3 Teşrin-i Sani 1334 [3 Kasım 1918], Nu: 370, s. 2; *Vakit*, 4 Teşrin-i Sani 1334 [4 Kasım 1918], Nu: 371, s. 1.

[1563] Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, s. 164-166; Bayar, *Ben de Yazdım*, c. 1, s. 89-90; Birgen'in hatıralarına göre; yurtdışına çıkacak olan meşhur İttihâdçılar, Enver Paşa'nın Kuruçeşme'deki yalısında buluştular. Oradan da bir istimbot ile Alman torpidosuna binerek Boğaz'dan Karadeniz'e açıldılar. bk. Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene, İttihat ve Terakki'nin Sonu*, yay. haz. Zeki Arıkan, 2. bs., Kitap Y.evi, İstanbul 2009, c. 2, s. 532; Kocaoğlu, *Mütarekede İttihatçılık*, s. 70-74; *Sabah* gazetesi Talât Paşa ve arkadaşlarının yurtdışına çıkışlarını "Kaçan Kaçana" başlığıyla okuyucularına duyurdu. bk. *Sabah*, 4 Teşrin-i Sani 1334 [4 Kasım 1918], Nu: 10403, s. 1; Talât Paşa ve arkadaşlarının yurtdışına çıkışlarının basına yansıması hakkında bk. *Vakit*, 4 Teşrin-i Sani 1334 [4 Kasım 1918], Nu: 371, s. 1; *Vakit*, 5 Teşrin-i Sani 1334 [5 Kasım 1918], Nu: 372, s. 1; *Sabah*, 5 Teşrin-i Sani 1334 [5 Kasım 1918], Nu: 10404, s. 1; Firar hadisesinin yurtiçindeki yankısı için bk. Kocaoğlu, *Mütarekede İttihatçılık*, s. 78-82; Damat Ferit Paşa Hükûmeti teşkil olunduktan sonra [4 Mart 1919] Enver, Talât ve Cemal Paşaların iadesi için Almanya nezdinde bir girişimde bulunulmuş olacak ki *Alemdar* gazetesi 16 Mart 1919 tarihli nüshasında "Kaçak Alçaklar" başlıklı bir haber yapmış ve bu haberde "Kaçak mel'ûnlardan Talât, Cemal ve Enver'in Almanya'dan behemahâl i'âdesini hükûmet-i cedîdemiz te'mîn etmişdir. Yakında zincir-bend olarak getirileceklerdir" denilmiştir. *Alemdar* gazetesinin bu haberi doğru çıkmamıştır. İlgili haber için bk. *Alemdar*, 16 Mart 1335 [16 Mart 1919], Nu: 85-1395, s. 1.

[1564] *Vakit*, 6 Teşrin-i Sani 1334 [6 Kasım 1918], Nu: 373, s. 1; Ahmet Emin Bey'in hatıralarında, Enver Paşa'nın Hat Komiseri Fuat Bey'in yardımıyla "kadın kıyafetinde" kaçtığı iddia edilmektedir. Bu bilgi doğru değildir. Bu iddia için bk. Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, s. 380.

koçbaşı rolünü üstlenmişti; matbuatın da gayretiyle bir kişiye yapılacak "İttihâdçı" yakıştırması, Mütareke döneminin en ağır ithamı haline gelmişti.[1565]

İttihâdçılar II. Meşrutiyet'in ilânı akabinde, kendilerinin muhalifi olan pek çok kimseyi, özellikle Jön Türklerin çokça eleştirdikleri II. Abdülhamid'in meşhur uygulamasına başvurarak sürgünlere göndermişlerdi. Şimdi ise harp başarısızlıkla neticelenmiş ve Osmanlı ülkesinde kalabilmelerinin imkânı kalmamıştı. Çünkü geçmiş uygulamaları ve harp üzerinden aleyhlerinde yürütülen kampanyanın bir neticesi olarak toplum nezdinde İttihâdçılara yönelik büyük öfke vardı. Ülkede kaldıkları takdirde akıbetlerinin ne olacağı müphemdi. O yüzdendir ki İttihâdçıların ileri gelenleri arkadaşlarının bu yönde tavsiyelerini de dikkate alarak harbin bitimiyle birlikte cebrî/gönüllü bir şekilde yurt dışına çıktılar. Böylelikle bir zamanlar muhaliflerini menfâlara sevk etme yetkisini ellerinde bulunduranlar, bir nev'î gönüllü/zorunlu bir sürgün hayatına adım atıyorlardı. Talât Paşa, Enver Paşa ve Cemal Paşa gibi isimler ülkeyi terk ediyorlardı.[1566]

[1565] Yahya Kemal, *Portreler*, s. 87; Bu propagandalar neticesinde "…İttihâdcılık öyle bir hâle geldi ki artık İttihâdcının babası evlâdından, kardeşi birâderinden, karısı kocasından utanmağa başladı". bk. Refii Cevad, "Turancılar ve Türkler Amma Hakîkî Türkler…", *Alemdar*, 20 Eylül 1335 [20 Eylül 1919], Nu: 278-1578, s. 1; Ali Kemal Bey de "Kimi Aldatıyorlar" adlı makalesinde, İttihâdçıların Harbi Umumî'ye giriş hususundaki tavırlarını eleştirmekte ve devletin ve milletin istikbalinin Enver, Talât ve Cemal Paşalar tarafından, hiç düşünülmeden Almanya'nın ihtiraslarına kurban edildiğini belirtmektedir. bk. Ali Kemal, "Kimi Aldatıyorlar?", *Peyam*, 28 Eylül 1335 [28 Eylül 1919], Nu: 297-55, s. 1.

[1566] Talat, Enver ve Cemal Paşalar ülkeyi terk ederlerken ülkeyi terk etmeyen pek çok İttihâdçı ise Mütareke döneminde Malta'ya sürgün edildi. Nitekim İttihâd ve Terakki mensuplarından Sait Halim, Abbas Halim Paşalar ve İsmail Canpolat, Fethi, Ahmet Nesimi, Münif, Kemal, Şükrü Beyler ile Hayri Efendi gibi isimlerin Malta'ya sevk edilecekleri yönünde bir habere yer veren *Alemdar* gazetesi, İttihâdçı hükûmetlerin Sinop'a gerçekleştirdikleri sürgünleri de gündeme getirerek şöyle demektedir: "Rüesâ-yı İttihâdın bu sûretle sevklerinden memnûn olmadık. Çünkü bu gibi felâketden memnûn olmayacak kadar insânlıkdan nasîbimiz vardır.
Fakat bundan yedi sene evveli düşünüyoruz: O târîhde İstanbul'un birçok bîkes ve ma'sûm ahâlisi bu adamların re'y ve fikriyle derdest edilerek Bahr-i Cedîd vapuruna bi'l-irkâb Sinob'a gönderilmişlerdi.
O zavâllı halkın da çoluğu çocuğu tıbkı bunlarınki gibi ağlamışlar bağırmışlar, bayılmışlardı. Zâten felâketzede olan mücrimler değil arkada bırakdıkları zavâllı 'âileleridir.
Keşke ne onlar bu ma'sûm halk üzerinde bu cinâyetleri yapmış olsalardı ne de sonra Cenâb-ı Hakk kendilerini 'aynı 'âkıbet, 'aynı cezaya düçâr eyleseydi.
Dün mütebâ'idîn fevka'l-'âde kuvve-i ma'neviyelerini gâ'ib etmiş bir hâlde bulunmuşlar. Bi'l-hâssa, merkez kumândân-ı sâbıkı Cevâd Bey hüngür hüngür ağlamış.
Bolu meb'ûsı ağniyâ-yı meşhûreden Habib Bey şaşkınlıkdan nükûd ve malzeme-i telebbüsiyesini havî [giysilerini içeren malzeme] bavulunu gâ'ib etmişdir. Buna ta'accüb etmedik. Çünkü hâydan gelen hûya gider.
Rüesâ-yı İttihâdın nefy etdiği ma'sûmlar alayının irkâb edildiği Bahr-i Cedîd vapurunun etrâfında çoluk çocuk ana ve zevcelerden 'ibâret bir sandal çenberi vardı ve 'bâbâcığım', ağabeyciğim, evlâdım!' feryâdı birbirine karışıyordu. Vapurdaki bâbâlarda, ağabeylerde, yavrularda ise böyle bavul dolusu nukûd değil on para yokdu. 'Âileleri yataklarını satarak para getirmişlerdi.
Ne ise, ne diyelim. Keşke memleket kurtulsa idi de bu millet bu adamların bütün ma'siyetlerini [asiliklerini] hulûs ile samîmî bir sûretde 'afv etseydi." bk. *Alemdar*, 29 Mayıs 1335 [29 Mayıs 1919], Nu: 157-1467, s. 1; Ayrıca İttihâdçı hükûmetler Mahmut Şevket Paşa'nın katli sonrasında Sinop'a pek çok muhalifi sürgün etmişlerdi. Mütareke döneminde de Sinop'a sürgünlerin gönderildiği görülmektedir. Örneğin *Tasvir-i Efkâr* gazetesi müdürü Talha Bey'in 11 Haziran 1919'da vapurla Sinop'a sürgün gönderilmesine karar verilmiştir. bk. *Alemdar*, 11 Haziran 1335 [11 Haziran 1919], Nu: 169-1479, s. 2.

İttihâdçılar gidiyordu lakin o devrin muhalif menfîleri "mağrur" bir şekilde İstanbul'a avdet ediyorlardı.

5.2. Umûmî Af ve Menfîlerin İstanbul'a Avdetleri

1918 yılının ekim ayında Talât Paşa Hükûmeti harbin felaketle neticelenmesi üzerine istifasını verince İttihâdçıların mutlak iktidarları sona erdi; mutlak iktidarın çöküşü, İttihâdçı hükûmetler tarafından "kâlen, kalemen, fiilen muhalefet namına âsayiş-i memleketi ihlal" iddiasıyla[1567] suçlanarak Anadolu'nun değişik yerlerine sürgün edilmiş olan menfîler nezdinde affedilmeleri için umut ışığıydı. Zira siyasî menfîler İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif olmak haricinde suçsuz olduklarına inanmaktaydılar; onlara göre cemiyete muhalif olmak da suç olarak telakki edilemezdi. Bu hususta Refii Cevat Bey şöyle demektedir: "İhtilalci Refii Cevat! Bir şeyden haberi olmayan ihtilalcı? İhtilale karışmayan ihtilalcı? İttihat ve Terakki'ye muhalif olduğu için ihtilalcı? Gazeteci olduğu için ihtilalcı!"[1568] Refii Cevat Bey'in de belirttiği gibi masum olduklarını düşünen siyasî menfîler, İttihâdçıların iktidarı bırakmaları neticesinde affı beklemeye başladılar.

Talât Paşa Hükûmeti'nin akabinde Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti kuruldu ve bu hükûmet, Sultan Vahdettin'in de tasdikiyle siyasî menfîler üzerine bir çalışma başlattı. Çünkü siyasî menfîlerin "mağduriyet"lerine bir an evvel son verilmesi yönünde büyük bir beklenti hâsıl olmuştu. Nitekim İzzet Paşa Hükûmeti'nin teşkilinden bir gün sonra gazetecilere bir mülakat veren Dâhiliye Nazırı Fethi Bey, birkaç güne kadar hükûmet tarafından dâhilde umûmî af ilân edileceğini ifade etti. Hükûmet de umûmî af için listeler hazırlanması hususunda icap edenlere gerekli emirleri verdi.[1569] İzzet Paşa'nın Meclis-i Mebusan'da okuduğu hükûmet programında siyasî suçlular konusuna da yer verildi. Paşa, idarî ve askerî kararlar ile sürgün edilmiş olanlara yönelik serbest bırakılmaları kararının alındığını ve vilayetlere bunun tebliğ edildiğini belirtti. Yine umûmî af için bir kanun layihası hazırlanarak Meclis-i Mebusan'a takdim edileceğini vurguladı.[1570] Matbuatta da siyasî mücrimler meselesi ele alınmaya başladı. Örneğin Ali Kemal

---

[1567] Ulunay, *Sürgün Hatıraları*, s. 66.
[1568] Ulunay, *Sürgün Hatıraları*, s. 53.
[1569] *Vakit*, 16 Teşrin-i Evvel 1334 [16 Ekim 1918], Nu: 352, s. 2; *Tesvir-i Efkâr*, 17 Teşrin-i Evvel 1334 [17 Ekim 1918], Nu: 2532, s. 2; *Sabah*, 16 Teşrin-i Evvel 1334 [16 Ekim 1918], Nu: 10384, s. 1; Burada hükûmetin, ilk önce dâhildeki siyasî mahkûmları daha sonra da hâriçteki siyasî mahkûmları affedeceği de belirtilmektedir. bk. *Aynı Yer*.
[1570] *Tasvir-i Efkâr*, 20 Teşrin-i Evvel 1334 [20 Ekim 1918], Nu: 2535, s. 1; Ahmet İzzet Paşa'nın Meclis-i Mebusan'daki sözleri şöyledir: "…İdarî ve askeri kararlarla tebid edilmiş olanların bademe serbest bırakılmalarına karar verdik ve Vilayata bu yolda tebligat icra eyledik. Mahkumini siyasiyye hakkında affı umumi ilan edilmek üzere icab eden layihai kanuniye tanzim ve Meclisi Alinize takdim olunacaktır…" bk. *MM ZC*, D. 3, C. 1, İçt. 5, 4. inikad, [19 Teşrinievvel 1334 (1918)], s. 29; Kocaoğlu, *Mütarekede İttihatçılık*, s. 39.

Bey, *Sabah* gazetesindeki "Mücrimîn-i Siyâsiye" başlıklı yazısında, hem İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ni, hem de vatandaşın politik duruşunu eleştirmekte ve

> "…Mülkümüzde meşrûtiyet i'lân etmekle berâber fikren yine müstebid kaldığımıza parlak bir delîl arasanız o da siyâsî mücrimlere revâ gördüğümüz gaddârâne mu'âmelelerdir. Siyâsetde darağacı nazarımızda Tûbâ ağacı, öyle mu'azzez oldu. Bugün hiç kabâhatsiz, hattâ ekseriyetle muhikk [haklı], musîb bularak 'afvına koşduğumuz o muhterem mücrimler vaktiyle elimize geçeydiler, çokdandır ber-dünyâda idiler"

demektedir.[1571] Yani eğer devir dönmeseydi siyasî menfîler kimsenin umurunda olmazdı, demeye getirmektedir.

Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti'nin kurulması akabinde peyderpey aflar gerçekleşti. Örneğin siyasî sebeplerle Divân-ı Harb-i Örfî tarafından Maden'e ve Darende'ye sürgün edilmiş olan İranlı Ahmet ile polislikten çıkarılmış olan Zekeriya bin Yakup Beyler, Meclis-i Vükela kararı, akabinde de 26 Ekim 1918 tarihli *irade-i seniyye* ile affedildiler.[1572] Yine siyasî suçlar kapsamında Divân-ı Harb-i Örfî tarafından müebbet sürgün ile teczive edilen ve Daday kazasında menfî olan Dağıstanlı Ahmet Vahit Efendi de 30 Ekim 1918 tarihli *irade-i seniyye* ile affedildi.[1573] Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyeti tarafından Ankara Vilayeti'ne gönderilen 2 Kasım 1918 tarihli bir şifre ile de Hafız Kemal Bey ve Fatih dersiamlarından Abdülfettah Efendi'nin serbest bırakılmaları emredildi.[1574]

Affa mazhar olan önemli isimlerden birisi de Amasya sâbık mebusu İsmail Hakkı Paşa'dır. Aslında Paşa'nın kızı, 7 Ağustos 1918'de Mabeyne bir telgraf çekerek, "bugün yayınlanan siyasî suçlulara yönelik afv-ı âlî" içerisinde Paşa'nın isminin mevcut olmadığını belirtmiş ve onun isminin de listeye dâhil edilerek affedilmesini talep etmiş[1575] ancak talebi kabul görmemişti. Çünkü bu devirde İttihâdçı hükûmet işbaşındaydı ve Paşa'nın İstanbul'a avdeti muhtemelen tehdit olarak telakki edilmekteydi. İttihâdçı Talât Paşa Hükûmeti istifa ettikten ve Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti kurulduktan sonra İsmail Hakkı Paşa'nın ailesi bu sefer yeni sadrazama başvurdu; 15 Ekim 1918'de Sadarete ve 20 Ekim 1918'de de Sultan Vahdettin'e başvurmak suretiyle on bir nefer ailesi adına büyük kızı tarafından babalarının affı talep edildi.

[1571] Ali Kemal, "Mücrimîn-i Siyâsiye", *Sabah*, 26 Teşrin-i Evvel 1334 [26 Ekim 1918], Nu: 10294, s. 1.
[1572] *BOA., İ. DUİT.*, 106/20 [16 Teşrin-i Evvel 1334, 23 Teşrin-i Evvel 1334 ve 26 Teşrin-i Evvel 1334 tarihli belgeler]; *BOA., MV.*, 212/226 [24 Teşrin-i Evvel 1334 tarihli belge].
[1573] *BOA., İ. DUİT.*, 106/17 [30 Teşrin-i Evvel 1334 ve 21 Teşrin-i Evvel 1334 tarihli belgeler]; *BOA.,* Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti İkinci Şube Belgeleri (*DH. EUM. 2. ŞB.*), 66/6 [8 Kanun-ı Evvel 1334 tarihli belge]. *Takvim-i Vekayi*, 31 Teşrin-i Evvel 1334 [31 Ekim 1918], Nu: 3382, s. 3.
[1574] *BOA., DH. ŞFR.*, 93/4 [2 Teşrin-i Sani 1334 tarihli belge].
[1575] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB.*, 12/18 [7 Ağustos 1334 tarihli belge].

Yine aile Cülus-ı Hümayun münasebetiyle af gerçekleştiğini fakat *irade-i seniyye*ye rağmen babaları İsmail Hakkı Paşa'nın menfî bulunduğunu onun da aftan yararlanması gerektiğini ifade etti.[1576] Nihayetinde 4 Kasım 1918'de *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanan liste ile affedildiği duyuruldu.[1577] İttihâdçı iktidar tarafından Konya'ya sürgün edilen Ferit Paşa hakkında da 7 Kasım 1918 tarihli Dâhiliye Nezareti'nden vilayete gönderilen emirde "oraya gönderilmiş olan Ferid Paşa'nın derhâl serbest bırakılması" istendi; Paşa affedildi.[1578]

Affa mazhar olanlardan birisi de Gemlik'te ikamete memur edilen Konya sâbık mebusu Zeynelabidin Efendi'dir. Zeynelabidin Efendi, İttihâdçı hükûmetler döneminde pek çok kez af talebinde bulunmuş fakat bu talepleri geri çevrilmişti. Sultan Vahdettin padişah olduktan birkaç ay sonra, 3 Ekim 1918 tarihinde, bizzat padişaha başvurarak kaç yıldır Gemlik'te siyasî menfî olduğunu ve ferman-ı hümayun mucibince afv-ı âlîye mazhariyetini talep etti.[1579] Zeynelabidin Efendi'nin bu talebi an itibariyle kabul edilmese de 4 Kasım 1918 tarihli *Takvim-i Vekayi*'deki liste ile affedildi.[1580] Refii Cevat Bey de Zeynelabidin Efendi gibi İttihâdçı hükûmetten pek çok kere af talebinde bulunmuş fakat kabul edilmemişti; hatta bir ara, Ağustos 1918'deki afv-ı âlîlerden birinde isminin geçtiği gündeme gelmiş fakat sonuçta yine affı mümkün olmamıştı.[1581] Nihayetinde hükûmetin programında, siyasî menfîler hakkında belirtildiği üzere Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından Konya Vilayeti'ne gönderilen 20 Ekim 1918 tarihli bir şifre de Refii Cevat Bey'in İstanbul'a avdetine müsaade edilmesi talep edildi; böylelikle affı mümkün oldu.[1582]

Hükûmetin kurulması akabinde çok hızlı bir şekilde kendilerinin affa mazhar olarak serbest bırakılmasını arzulayan menfîler, affa mazhariyet geciktikçe bu gecikmeden şikâyet eden telgraflar çektiler. Yukarıda da bahsedildiği üzere Fethi Bey'in affa yönelik gazetelerdeki mülakatı ve hükûmet programındaki "serbest bırakılmaları için vilâyetlere talimat verildiği" yönündeki ifadeler, menfîleri kendilerinin affedildikleri yönünde bir kat'î algıya sevk etmişti. Nitekim *İştirak* gazetesi sahibi Hüseyin Hilmi Bey ile arkadaşları Lütfi, Kemal, Zeki, Şaban ve Nafiz Beyler, 31 Ekim 1918'de Sadarete bir telgraf çektiler. Bu telgraf ile hükûmetin siyasî

[1576] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 13/1 [15 Teşrin-i Evvel 1334 ve 20 Teşrin-i Evvel 1334 tarihli belgeler].
[1577] *Takvim-i Vekayi*, 4 Teşrin-i Sani 1334 [4 Kasım 1918], Nu: 3385, s. 1.
[1578] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 13/22 [7 Teşrin-i Sani 1334 tarihli belge].
[1579] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 14/51 [3 Teşrin-i Evvel 1334 tarihli belge].
[1580] *Takvim-i Vekayi*, 4 Teşrin-i Sani 1334 [4 Kasım 1918], Nu: 3385, s. 1.
[1581] Konya Valiliği, *ağustos ayındaki af ilânında Muhyiddin Paşa'nın oğlu Refii Cevat Bey'in de isminin geçtiği basında belirtilmektedir*, diyerek Refii Cevat'ın aftan yararlanıp yararlanamayacağını Dâhiliye Nezareti'nden sormuştur. bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 12/25 [4 Eylül 1334 tarihli belge].
[1582] *BOA., DH. ŞFR*., 92/190 [20 Teşrin-i Evvel 1334 tarihli belge].

menfîlere yönelik af kararının yerel makamlara tebliğ edildiği belirtilmesine rağmen kendilerinin hürriyetlerinin gasp edildiğini vurgulayarak serbest bırakılmaları yönünde gereken emirlerin verilmesini istediler.[1583] Çorum'daki menfîlerden dava vekili Hakkı Bey ile Fatih Cami-i Şerifi vaizlerinden Mehmet ve ulemadan Yusuf Ziya Efendiler Dâhiliye Nezareti'ne 22 Ekim 1918 tarihinde bir telgraf çekerek serbest bırakılmalarını talep ettiler.[1584] Hüsrev Sami Bey de yeni hükûmetin beyanatları üzere kendisinin de serbest bırakılması talebinde bulundu; ayrıca dilekçesinde serbest bırakılmasıyla ilgili resmî tebliğin yereldeki idarecilere ulaşmaması yüzünden seyahat varakası alamadığını belirtti.[1585] Yine Ayaş'ta menfî *Alemdar* gazetesi müdürü Kadri Bey de Dâhiliye Nezareti'ne 31 Ekim 1918'de çektiği bir telgrafla siyasî menfîlere yönelik yeni hükûmetin aldığı karar mucibince serbest bırakılmasını talep ederek, kendisinin muhtemelen mahkûmlar olarak değerlendirildiği için serbest bırakılmadığını ifade etti; yerel idarecilere serbest bırakılması için gereken emrin verilmesini istedi.[1586] Kadri Bey'in durumu, *Sabah* gazetesi tarafından da gündeme getirildi; gazete "Afv-ı 'Umûmîden istisnâ var mı?" sualiyle Kadri Bey'in tahliye edilmemesini eleştirdi.[1587] Yereldeki idarecilere eleştiriler yöneltilmekteydi fakat henüz bir umûmî af ilân edilmemişti. Fakat siyasî menfîlerin affedilecekleri yönünde gazetelerdeki haberler ve hükûmet üyelerinin beyanatları menfîlerin heyecanını artırıyor, menfîler İstanbul için hazırlıklar yapıyorlardı. Nitekim *Sabah* gazetesinin 26 Ekim 1918 tarihli nüshasında Bilecik'teki *mağdurîn-i siyasiyye*nin İstanbul'a avdet için hazırlık yaptığı ve tren beklediklerini yazmaktadır.[1588]

Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti umûmî af için hazırlıklar yürütürken afv-ı âlî çalışmaları da yapıldı. Nitekim 4 Kasım 1918 tarihli *Takvim-i Vekayi* gazetesinde belirtildiği üzere siyasî sebepler dâhilinde İstanbul'dan diğer vilayetlere sürgün edilip de şimdi İstanbul'a avdetlerine izin verilen kırk bir kişilik bir liste yayınlandı. Afv-ı âlîye mazhar olanları belirtir liste aşağıdadır[1589]:

Esbab-ı siyâsiye'den nâşi mukaddemâ Dersa'âdetden vilâyâta sevk edilib âhiren 'avdetlerine müsâ'ade olunmuş olunan zevât		
1	İbrahim Hakkı Efendi	Sâbık İstanbul Şehremâneti (…..)mu'âvini
2	Zeynelabidin Efendi	Konya meb'ûs-ı sâbıkı
3	Şakir Paşa bin Tahir Bey	Erkân-ı Harbiye-i 'Umûmiye sâbık Re'islerinden

[1583] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 13/18 [31 Teşrin-i Evvel 1334 tarihli belge]; Buna benzer pek çok talep mevcuttur. Örneğin Çorum'da sürgün Fatih, Fettah ve Mehmet Ali Efendiler de Sadarete telgraf çekerek tahliyelerini talep etmişlerdir. bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 13/19 [31 Teşrin-i Evvel 1334 tarihli belge].
[1584] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 13/8 [22 Teşrin-i Evvel 1334 ve 31 Teşrin-i Evvel 1334 tarihli belgeler].
[1585] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 13/13A [26 Teşrin-i Evvel 1334 tarihli belge].
[1586] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 13/17 [31 Teşrin-i Evvel 1334 tarihli belge].
[1587] *Sabah*, 31 Teşrin-i Evvel 1334 [31 Ekim 1918], Nu: 10299, s. 2.
[1588] *Sabah*, 26 Teşrin-i Evvel 1334 [26 Ekim 1918], Nu: 10294, s. 2.
[1589] *Takvim-i Vekayi*, 4 Teşrin-i Sani 1334 [4 Kasım 1918], Nu: 3385, s. 1.

4	Arif Paşa bin Mustafa Bey	Mirlivalıkdan mütekâ‘id
5	İsmail Hakkı Paşa bin Osman Bey	Amasya meb‘ûs-ı sâbıkı
6	Aka Gündüz Enis Avni Efendi	Şair ve muharrir
7	Hoca Mustafa Sabri Efendi	Tokat meb‘ûs-ı sâbıkı
8	Hüsrev Sami Bey	
9	Hakkı Bey	Mülâzım-ı evvellikten müsta‘fi
10	Kasabın Fehmi	Askerî et müte‘ahhidi
11	Hasan Tahsin Efendi	Mülâzım-ı evvellikten matrûd
12	Abdullah Efendi	Tabib yüzbaşısı
13	Hamid Bey bin Zekeriya	Esbak Selanik merkez kâ‘imakamı
14	Cemil Efendi bin Tevfik	Vazife gazetesi muharrirlerinden
15	İbrahim Hakkı Efendi bin Ömer Fevzi	Da‘vâ vekili ve komisyoncu
16	Ömer Hayri Efendi bin Nasuh	Hoca
17	Lütfi Efendi bin Tevfik	Cibâli komiser mu‘âvin-i sâbıkı
18	Yusuf Ziyaeddin Efendi bin Mustafa	Ma‘ârif-i ‘Umûmiye sâbık müfettişlerinden ve ‘ulemâdan
19	Ahmed Rüşdü Efendi	Telgraf muhâbere me’mûru
20	Abdüllatif Efendi bin Şaban	Serkomiserlikden matrûd
21	Mehmed Abdullah Efendi	Üsküdar Ticâret-i Bahriye Mektebi Mu‘allimi
22	Kurt Hüseyin	
23	Şükrü bin Bacak Süleyman	
24	Nevres Bey bin Halil	Binbaşılıktan muhrec
25	Salih Efendi bin Hüseyin	Melâmi şeyhi
26	Mehmed Kadri nâm-ı diğer Karakîn	
27	İranlı Sultan Ahmed	
28	Rüşdü Efendi bin Hüseyin Hüsnü	
29	Basri Bey bin Şefik	Harbiye Nezâreti esbak mümeyyizlerinden
30	Hafız Hilmi Efendi bin Rahmi	Da‘vâ vekili
31	Zekeriya bin Yakub	Polislikden matrûd
32	Hasan Hicabi Efendi	Tarık gazetesi muharriri
33	Ahmed Hamdi bin Hüseyin	Tenekeci
34	Müşir Asaf Paşazâde Cemal Bey	
35	Hurşid Bey	Askerî kâ‘imakâmlığından mütekâ‘id
36	Abdulvahid Efendi	Sâbık Baytar Me’murlarından
37	Âkif	
38	Abdurrahman oğlu Ahmed	Telefon ve sâ‘at ta‘mîrcisi
39	Refii Cevad Bey bin Muhyiddin Paşa	Alemdar gazetesi sâhibi
40	Eyüb sabri Efendi bin Ahmed Hamdi	Ayaş kazâsı bidâyet mahkemesi başkâtib-i sâbıkı
41	Medenizâde Fuad Efendi	Kısm-ı siyâsî sâbık me’mûrlarından

Takvim-i Vekayi, 4 Teşrin-i Sani 1334 [4 Kasım 1918], Nu: 3385, s. 1.

Siyasî menfîlerin serbest bırakılması mevzuunda Meclis-i Ayan Riyaseti’nin de aracılık ettiği oldu. Örneğin Meclis-i Ayan Reisi, İskilip’te menfî olan Hafız Kemal Efendi hakkında Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti’nin de oluru olduğunu beyan ederek affa mazhar olması lazım geldiğini belirterek ilgili şahsın serbest bırakılmasını 25 Kasım 1918’de Dâhiliye Nezareti’nden talep etti. Dâhiliye Nezareti bu talebe 27 Kasım 1318’de cevap vererek Hafız Kemal Efendi’nin diğer siyasî menfîler gibi serbest bırakıldığını belirtti.[1590]

Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti’nin teşkilinden itibaren umûmî af meselesi hep gündemdeydi fakat bir türlü kesin neticeye varılamıyor, Layiha hazırlığıyla meşgul olunuyordu. Bu durum nihayet Tevfik Paşa Hükûmeti tarafından sona erdirildi; “Ceraimi siyasiyyeden dolayı mahkûm

[1590] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 13/29 [25 Teşrin-i Sani 1334 ve 27 Teşrin-i Sani 1334 tarihli belgeler].

olanların aflarına dair kanun layihası"nın Meclis-i Mebusan'daki müzakeresi 5 Aralık 1918 tarihinde başladı. Hükûmeti temsilen Adliye Nazırı Haydar Molla Bey'in iştirak ettiği bu içtimada bazı mebuslar kanun layihasının gerekçesi ve içeriğine karşı çıktılar. Örneğin Denizli Mebusu Rüştü Bey kanun layihası hakkında şöyle demektedir:

> "Efendim, bizde en ziyade suistimale uğramış bir muamele varsa o da ceraim erbabının vakitli vakitsiz, lüzumlu lüzumsuz affa mazhar olmasıdır. Bu af kelimesinin himayesine sığınarak ve buna istinat ederek birçok erbabı ceraimin, Memleket hakkında yapmadıkları fenalıklar ve Millet hakkında irtikab etmedikleri cinayetler kalmamıştır… Bu defa Heyeti Celileye gelmiş olan Af Kanununun esbabı mucibe mazbatası maat teessüf ne Heyeti Celileye ve ne de Encümene tevdi edilmiştir. Buna dair katiyyen bir kelime yoktur. Bunun için kendi kendime dedim ki: Vatanın menafiini ve ihtiyacatı Memleketi veyahut Hükümeti Sabıka zamanında evladı vatana karşı ika edilen bir takım zulüm ve gadri düşünerek fırkai siyasetinden dolayı mağdur ve kurban olan bazı namuskâr kimselerin, mazlumen ve mevkufen veyahut bilihtiyar gurbette bulunan kimselerin izalei gadir ve zulmü için yapılmış bir kanun bir layiha değil; ancak öteden beri Memleketimizde sakim bir itiyat olarak kabine değiştikçe, fırka sükut ettikçe yapılması lazım gelen bir Af Kanunu imiş gibi Hükümeti Hümayun böyle bir Af Kanunu yapmış ve Meclise göndermiş… Evet, Nazım Paşa gibi bir muktedir kumandanı katledenler, ceraimi siyasiyye perdesi altında affolunup gidiyor. Kezalik Mahmut Şevket Paşa gibi bir zatı katledenler yine bu suretle affolunup gidecektir. Bize böyle bir Af Kanunu gelmeyeceğini hangi kuvvet temin edecektir?"[1591]

Rüştü Bey'den sonra söz alan Trabzon Mebusu Mehmet Emin Bey de umûmî af ilânını gerektiren sebepler hususunda Dâhiliye Nâzırı'nın tatmin edici bir açıklama ortaya koymadığını belirtti.[1592] Divâniye Mebusu Fuat Bey de bazı kimselerin affın aleyhinde bulunduklarını belirterek kendisinin affı desteklediğini ifade ederek şunları söyledi:

> "Halbuki, bendeniz, aleyhinde bulunmayı muvafık görmüyorum. Çünkü, bir kere affedilen ceraim, ceraimi siyasiyyedir. Ceraimi siyasiyye daima Vatanın selametine matuf bir içtihadın şevki ile ve failince meşru bir maksadla ika olunur. Eğer o cürüm binnetice haizi fecaat olmasa idi ortada bir cürüm bile bulunmazdı. Fakat netice itibari ile bir fiili memnua müeddi olduğu için, memnu ve cürümden madut efali intaç ettiği içindir ki keyfiyeti cürmiyyeyi haiz oluyor. Hakikatta esas itibari ile, cezada aranan kasıt, ceraimi siyasiyyede belki şayanı takdir ve takdis bir şekilde taayyün eder. Bu cihetle ceraimi siyasiyye hakkında tatbiki ceza hususunda musır olmak ve cezaları sonuna kadar takip etmek doğru değildir… Zannediyorum ki Meşrutiyetin bidayetinden beri ve hatta diyebilirim ki Tanzimatı Hayriyyeden beri bu Memlekette daima ceraimi siyasiyyeden dolayı maznun nezdinde bulunan kimselerin hukukunu müdafaa edebilmelerine salih

[1591] *MM ZC*, D. 3, C. 1, İçt. 5, 21. inikad, [5 Kânunuevvel 1334 (1918)], s. 226-227.
[1592] *MM ZC*, D. 3, C. 1, İçt. 5, 21. inikad, [5 Kânunuevvel 1334 (1918)], s. 227.

> olan eşkali kanuniyye yoktur. Daima ani bir maksatla ve beş on gün içinde birçok eşhas; idama, müebbed küreğe, nefiye ve buna mümasil azim cezalara duçar oluyorlar… İşte bunların kaffesi gösterir ki ceraimi siyasiyyeye karşı bilhassa bizim Memleketimizde daha çok müsamahakâr davranmak ve onları affa daha istidatlı bulunmak icab eder."[1593]

Affı destekleyen isimlerden birisi de Yozgat Mebusu Şakir Bey'dir ve Şakir Bey umûmî affın gerekliliği hususunda şöyle demektedir:

> "Fakat affı umumî hakikatte bir devaya benzer. Her deva yerinde, hastaya göre istimal edilirse elbette müfid olur. Fakat vakitsiz ve mevsimsiz kullanılırsa muzır neticeler verir. Binâen 'aleyh esası nazarı itibare almaksızın Memleketimizin geçirmekte olduğu buhran, büyük inkılab, hatta yalnız bizim Memleketin değil, bütün dünyanın maruz kaldığı büyük inkılap nazarlarımızdan çıkmış mıdır? Hayır; bu, her Memleketin nazarında zahir ve aşikâr ve herkesin malumu olan bir meseledir. Binâen 'aleyh böyle bir inkılab sırasında Memlekette sükûn ve intizamı muhafaza etmek ve beynel efrad ittihat ve vifakı temin eylemek için, bunu mucip olan halatın ortadan kaldırılması ve bunların bir süngeri af ile silinmesi tarzıyla tedavi edilmesi lazımdır."[1594]

Umûmî af görüşmeleri 5 Aralık'ta tamamlanamadığı için sonraki içtimada [7 Aralık 1918] yeniden ele alındı. Haydar Molla Bey bu içtimada affın gerekliliği ve kanuna muvafıklığı vurgusu yaptı. Bazı mebusların, "hükûmetin canileri affedeceği" yönündeki ifadelerinin gerçeği yansıtmadığını, hükûmetin de canilerin cezalarını çekmeleri arzusunda olduğunu dile getirdi.[1595] Umûmî af konusu üzerine söz alan Divâniye Mebusu Halit Süleyman Bey de affın kapsamının iyi belirlenmesi gerektiği vurgusu yaparak endişesini su sözlerle dile getirdi:

> "Hükümet de tetkik ederse görecektir ki, bu mahkumin iki kısımdır. Bunların bir kısmı efendi takımı; diğer kısmı da onların vasıta-i icraiyyesi olan baldırı çıplaklar, yani katiller ve ellerinde silah olarak halkı öldürenler. Hükümeti tehdid edenlerdir. Efendiler, herkes içtihadında hürdür. Bir memlekette herkes düşündüğünü söylemeli, yazmalı. Fakat iş orada kalmalı. İş, silaha tüfeğe ve hançere gitmemeli. Eğer biz bu kabil eşhası, baldırı çıplakları ıtlak edersek ve mahkumiyeti üzerlerinden ref edersek, zannederim, burada selamet-i fikir ile ifa-yı hizmet edecek bir Hükümet bulamayız. Çünkü bu öldürülen adamlar böyle bir iki gün içinde yetişmezler. Nazırlığa kesb-i istihkak edenler ve Nezaret Makamını işgal edenler ot gibi bitmez efendiler.

[1593] *MM ZC*, D. 3, C. 1, İçt. 5, 21. inikad, [5 Kânunuevvel 1334 (1918)], s. 228-229.
[1594] *MM ZC*, D. 3, C. 1, İçt. 5, 21. inikad, [5 Kânunuevvel 1334 (1918)], s. 229; Yine umûmî af mevzuunda diğer mebusların ifadeleri için ilgili Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi'nin 229-238. sayfalarına bakılabilir.
[1595] *MM ZC*, D. 3, C. 1, İçt. 5, 22. inikad, [7 Kânunuevvel 1334 (1918)], s. 245.

> Şimdi bendenize kalırsa, Hükümet bu affı hepsine teşmil ederse, yani o katilleri de buraya getirirse, dediğim gibi, Memleket anarşi içinde kalır. Eğer kanunu o yolda tashih eder, tadil eder ve buraya getirirse bendenizin ona hiç bir diyeceğim kalmaz. Efendi takımı, yani içtihadına kurban olanlar gelmelidir ve bu Memlekette hizmet görmelidirler."[1596]

Umûmî af kanunu hususundaki eleştiriler üzerine Adliye Nazırı Haydar Molla Bey tekrar söz alarak mebusların tenkitlerini birer birer cevapladı:

> "Bazı Mebus Efendiler, Hükümet, Af Kanunundan maksad mahaza Divan-ı Harb-i Örfilerin ısdar ettiği ahkamın batıl, gayr-ı muhik, zalimane olduğunu isnad eylemektir; dediler. Halbuki bendeniz öyle bir şey söylemedim. Birinci sebeb şu idi: Her Memlekette olduğu gibi Memleketimizde de takrir-i sükun ve asayiş ile Vatanımızın haricinde bulunan zevat dahi dahil oldukları ve içimizde bulundukları halde hep beraber icap eden tedabiri ittihaz edelim, birlikte çalışalım, birlikte ağlayalım; diyoruz.
> Sonra diğer bir zat da, galiba Şakir Bey Oğlumuz diyor ki: Hükümet aff-ı umumiyi maksuriyet şeklinde teklif ediyor. Kim diyor, kim demiş? Biz, alelumum ceraim-i siyasiyye tabirini istimal ettik. Neden maksur oluyor? Eşhas mezkur mudur. Asla.
> Diğer bir zat dahi diyor ki: Hiç böyle ve bu şekilde aff-ı umumi kanunu görmedim. Halbuki bendeniz gördüm. O da ceraim-i siyasiyye erbabı hakkında aff-ı umumi kanunu muvakkatıdır."[1597]

Haydar Molla Bey, eleştirilere bu şekilde cevap verdikten sonra Bâbıâli Baskını sonrasında teşkil olunan Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti'nin "cerâim-i siyasiye"ye yönelik affını "kanun-ı muvakkat"a örnek olarak gösterdi ve ilgili kanunun birinci maddesini okudu.[1598] 7 Aralık tarihli içtimada kanun layihasının maddeleri üzerinde müzakere edilmesi de kararlaştırıldı.[1599] 11 Aralık 1918 tarihli içtimada "Ceraimi Siyasiyyeden dolayı mahkûm olanların aflarına dair kanun layihası" üzerine görüşmeye geçilmesi kararı alındı fakat Adliye Nazırı Haydar Molla Bey, *Umûmî Af Kanunu* hususunda "Hükümetle Meclisi Alininizin müttefik olduğuna ben iştibah etmiyorum" dedi; kanun layihasına birtakım ilaveler yapılması gerektiğini vurgulayarak mebuslardan kanun üzerine içtimanın bir gün tehir edilmesi talebinde bulundu. Mebuslar bu talebi uygun gördüler.[1600] Fakat takip eden günlerde de bu kanun layihasının meclis görüşmeleri

---

[1596] *MM ZC*, D. 3, C. 1, İçt. 5, 22. inikad, [7 Kânunuevvel 1334 (1918)], s. 246.
[1597] *MM ZC*, D. 3, C. 1, İçt. 5, 22. inikad, [7 Kânunuevvel 1334 (1918)], s. 249-250.
[1598] *MM ZC*, D. 3, C. 1, İçt. 5, 22. inikad, [7 Kânunuevvel 1334 (1918)], s. 249-250; Haydar Molla Bey, umûmî af kanununun şeklinin "kanuna muvafık olmadığı" eleştirilerini de şu şekilde cevapladı: "Sonra Mebus-u Muhteremin birisi dedi ki: Hükümet tarafından teklif edilen şekil muvafık-ı kanun değildir. Fesübhanallah, ben hiç bir şekil muvafık-ı kanun değildir. Fesübhanallah, ben hiç bir şekli daha henüz söylemedim ki…" bk. *Aynı Yer*.
[1599] *MM ZC*, D. 3, C. 1, İçt. 5, 22. inikad, [7 Kânunuevvel 1334 (1918)], s. 253.
[1600] *MM ZC*, D. 3, C. 1, İçt. 5, 24. inikad, [11 Kânunuevvel 1334 (1918)], s. 283.

bir türlü gerçekleştirilemedi. Zaten kısa bir süre sonra 21 Aralık 1918'de Meclis-i Mebusan'ın feshine dair İrâde-i Seniyye sadır oldu ve Meclis-i Mebusân feshedildi.[1601] Meclis-i Mebusan'ın feshinde; İttihâdçı mebusların meclis eliyle muhalefet edebilmelerinin önüne geçmek arzusunun son derece etkili olduğu rahatlıkla söylenebilir. Çünkü Meclis-i Mebusan'da çoğunluk İttihâdçıların elindeydi.

Meclis-i Mebusan'ın feshinden iki gün sonra Tevfik Paşa Hükûmeti tarafından hazırlanan kararname layihası 23 Aralık 1918'de hükûmet üyeleri ve Sultan Vahdettin tarafından tasdik edilerek "Afv-ı 'Umûmî Hakkında Karârnâme" başlığıyla 24 Aralık 1918 tarihli *Takvim-i Vekayi*'de yayınlandı ve yürürlüğe girdi. Bu umûmî af kararnamesine göre;

> "Cülûs-ı hümâyun-ı cenâb-ı pâdişâhîye şeref-müsâdif 24 Ramazan 1336 ve 3 Temmuz 1334 târîhine kadar cerâ'im-i siyâsiyeden dolayı maznûn olub da haklarında tevkîf müzekkeresi ısdâr edilmiş olanlar ve haklarındaki hükm kesb-i kat'iyet etmiş olsun olmasın cerâ'im-i mezkûreden dolayı mahkûm bulunanlar ile tevkîfi veyâ mahkûmiyeti intâc eden cürme iştirâk etmiş olanlar 'afv edilmişdir."

Kararnamede, tehcir hadisesinden mesul olanlar ile anasır-ı muhtelifeyi birbirine düşürmek gayesine dönük hareket edenlerin umûmî af kapsamı dışında tutulacakları da belirtilmektedir. Kararnamenin icrasına da Harbiye, Bahriye, Adliye ve Dâhiliye nazırları memur olacaklardır. Sultan Vahdettin ve nazırlar imzalı bu kararname, Meclis-i Umumî'nin içtimaında kanuniyeti teklif olunmak üzere yürürlüğe girdi.[1602] Kararnamenin hazırlıkları yapılırken hangi tarihe kadar olan suçları kapsayacağı hususu da Meclis-i Vükela'da değerlendirilmiş ve padişahın cülus tarihi olan 3 Temmuz 1918'e kadarki suçları kapsamasının münasip olacağı karara bağlanmıştı.[1603] Nitekim kanun çıktıktan sonra Adliye Nazırı, umûmî af üzerine gazete muharrirlerine bir mülakat verdi; kanunun 3 Temmuz 1918'e kadarki siyasî suçları kapsadığını belirtti. Ayrıca hükûmetin izale etmek istediği suçların da; tevkif müzekkeresi ısdarını gerektiren siyasî suçlar ile

---

[1601] Dâhiliye Nâzırı Mustafa Arif Bey tarafından Meclis-i Mebusan'da okunan İrâde-i Seniyye şöyledir: "Esbabı zaruriyyei siyasiyyeden naşi Meclisi Mebusanın feshi iktiza etmesine ve Kanunu Esasimizin muaddel yedinci maddesinin fıkrai mahsusası mucibince ledeliktiza, Heyeti Mebusanın feshi, hukuku şahanemiz cümlesinden bulunmasına binaen, Meclisi mezkurun bugünden itibaren bermucibi kanun feshini irade eyledim." 21 Kânunuevvel 1334, Mehmet Vahidettin. bk. *MM ZC*, D. 3, C. 1, İçt. 5, 29. inikad, [21 Kânunuevvel 1334 (1918)], s. 363-364; Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 168-169.

[1602] *BOA., İ. DUİT*., 94/25 [23 Kanun-ı Evvel 1334 tarihli belge]; *Takvim-i Vekayi*, 24 Kanun-ı Evvel 1334 [24 Aralık 1918], Nu: 3427, s. 3; *Alemdar*, 25 Kanun-ı Evvel 1334 [25 Aralık 1918], Nu: 11-1321, s. 1; Kararnamede Meclis-i Umumînin içtimaında kanuniyeti teklif edilmesi vurgusu yapılmaktadır. Oysa bu karardan üç gün önce Sultan Vahdettin, 31 Aralık 1918 tarihli *irade-i seniyye* ile "esbâb-ı zarûriye-i siyâsiyeden nâşî" Meclis-i Mebusan'ın feshinin iktiza ettiğini belirterek "feshini irâde eylerim" demişti. Böylelikle meclis kapatılmıştı. bk. *Takvim-i Vekayi*, 22 Kanun-ı Evvel 1334 [22 Aralık 1918], Nu: 3425, s. 1.

[1603] *BOA., MV*., 213/17 [18 Teşrin-i Sani 1334 tarihli belge].

mahkûmiyeti gerektiren siyasî suçlar olduğunu ifade etti. Yine tevkif müzekkeresi olsun olmasın evvelce irtikâp edilen siyasî suça müdahale edenlerin de affedileceklerini belirtti.[1604]

Umûmî Af Kararnamesi, siyasî menfîlerden Refii Cevat Bey'in Alemdar'da çıkan bir makalesinde ele alındı. Siyasî menfîlerin zaten masum olduklarının ifade edildiği ve makale İttihâdçıların eleştirildiği şu sözlerle tamamlandı:

> "Îkâ' etdikleri cürmün ağırlığı dolayısıyla hiçbir zamân nâ'il olamayacakları tabî'î olan 'afv kelimesi bu eli kanlı hırsızların dilenecekleri bir kelimedir.
> Kânûn bu haydûd çetesine karşı uğraşan mücâhidîni 'afv (!) ediyor.
> Biz o haydûdları 'afv etmeyeceğiz."[1605]

Refii Cevat, menfâsı Konya'dan İstanbul'a avdet ettikten sonra *Alemdar* gazetesini çıkarmaya başlayarak paragraf başında verdiğimiz örnekte olduğu gibi kendisini menfâya sürükleyen İttihâdçılara yönelik saldırılara başladı. Refii Cevat Bey'e ilaveten diğer "kâlen, kalemen ve fikren" sürgün edilenler de yazılarıyla İttihâdçıları eleştirmekteydiler. Bu isimlerden birisi Refik Halit Bey idi; O da Mütareke sonrasında İttihâd ve Terakki'ye yazılarında ağır eleştiriler yöneltmekteydi. Muhittin Birgen, hatıralarında, matbuatın durumunu ele almakta ve İttihâdçıların iktidarı bırakması sonrasını "tam bir külah kapma zamanı" olarak değerlendirmektedir. Birgen, bu husus hakkında şunları ifade etmektedir:

> "Ali Kemal, Refii Cevat, Pehlivan Kadri başta olduğu halde, ruhları ciyfe halindeki bütün on senelik ihtiras unsurları birer birer kalemi ele alıyorlar. İzzet Paşa hükümeti, meşrutiyet usulleri dâhilinde hürriyet rejimine avdet ediyor. Bizde de demokrasi harekete geliyor! İttihat ve Terakki'nin evvela nefyedip sonra da kaleminin güzelliğine hürmeten affederek geri getirdiği Refik Halit, Ziya Gökalp'in Yeni Mecmua'sı muhitinde hayli "ıslah-ı hal" etti, denilirken o da öbür tarafa geçmiştir. Tam külah kapma zamanıdır, külah kapacaklar? Kapılacak külah, perişan olmuş bir milletin yağlı, lekeli, kalıpsız fesi de olsa bu serseri güruhu onu kapmaya karar vermiştir ve Padişah da onlarla beraberdir."[1606]

İttihâdçı Talât Paşa Hükûmeti'nin istifası akabinde bahsedildiği üzere peşi sıra avf-ı âlîler çıkarıldı. Afv-ı âlîler ile birlikte İttihâdçı hükûmetler döneminde devlet tarafından sürgün edilen şahıslar, birer birer İstanbul'a avdet etmeye başladılar. II. Abdülhamid döneminde sürgün

[1604] *Vakit*, 26 Kanun-ı Evvel 1334 [26 Aralık 1918], Nu: 423, s. 1.
[1605] Refii Cevad, "Afv-ı 'Umûmî", *Alemdar*, 26 Kanun-ı Evvel 1334 [26 Aralık 1918], Nu: 12-1322, s. 1.
[1606] Birgen, *İttihat ve Terakki*, c. 1, s. 515.

edilenlerin meşrutiyetin iadesi akabinde birer birer İstanbul'a avdetleri görkemli karşılamalara sahne olmuştu. Çünkü Kanun-ı Esasi tekrar yürürlüğe girmiş, umûmî af ilân edilmiş, "hürriyet", "uhuvvet", "adalet" ve "müsavat" kavramları insanları âdeta "büyü"lemişti; meşrutî idare ile her şey bir an da düzeliverecek intibaı uyanmıştı ve meşrutiyet mücadelesinin "fedakâr kahramanları"nın, menfâlarda meşrutiyet uğruna mücadele etmiş olan menfîlerin en iyi şekilde karşılanmaları gerektiği inanışı ortaya çıkmıştı. Nitekim "hürriyet kahramanı" olarak telakki edilen siyasî menfî ve firariler coşkulu kalabalıklar tarafından karşılanmışlardı. Oysa İttihâdçı iktidarlar tarafından sürgün edilen kimseler için böylesi karşılamalar yapılmadı. Elbette bunun en mühim gerekçesi ülkenin içerisinde bulunduğu fevkalade durumdur; zira devlet, Cihan Harbi'ni kaybetmiş, siyasî, içtimaî ve malî açıdan deyim yerindeyse felç olmuştu. Mondros Mütarekesi imzalanmış, akabinde de payitaht hülasa devlet idaresi İtilaf devletlerinin kontrolüne geçmişti ve bu durum milleti ümitsizliğe sevk etmekteydi. İttihâdçılar iktidardan uzaklaştırılmış, menfîler umûmî af ile serbest bırakılmışlardı fakat devlet ve millet "tutuklu"ydu. Böylesi bir felaketin yaşandığı dönemde elbette görkemli karşılamaların yapılması beklenemezdi. Zaten ülkenin sürgünlerle ilgilenecek çok da vakti yoktu; dış siyasa ülkeyi boğmaya çalışmaktaydı. O yüzdendirki afv-ı âlîye mazhar olan *Alemdar* gazetesi sahibi Refii Cevat ve *Alemdar* gazetesi müdürü Kadri Beyler, Konya sâbık mebusu Zeynelabidin, Tokat sâbık mebusu Mustafa Sabri ve *Vazife* gazetesi muharrirlerinden Cemil Efendiler ile Şakir ve Amasya sâbık mebusu İsmail Hakkı Paşalar gibi sürgünler sâde bir şekilde İstanbul'a avdet ettiler.

İttihâdçı hükûmet iktidarı bıraktıktan sonra 1919 yılı itibariyle yurtdışında gönüllü ya da zorunlu sürgün olan meşhur muhaliflerin İstanbul'a dönüşleri hususunda da ciddî bir beklenti hâsıl oldu. Örneğin Prens Sabahattin Bey'in hususî kâtibi Satvet Lütfi Bey, 6 Ocak 1919'da Sultan Vahdettin ile bir görüşme gerçekleştirdi. Bu görüşmede Sultan Vahdettin, Cenevre'de bulunan Prens Sabahattin'e iletilmek üzere bir nâme-i hümayun verdi. *Alemdar* gazetesinin bu haberinde, hükûmetin, Şerif Paşa ile Prens Sabahattin, Ahmet Reşit, Gümülcineli İsmail Hakkı, Yusuf Rasih Beyler ve arkadaşlarının İstanbul'a gelmeleri için lazım gelenin yapacağı belirtilmekte; birkaç güne kadar İstanbul'dan ayrılacak olan Satvet Lütfi Bey'in belki on gün kadar kısa bir zaman zarfında Sabahattin Bey ve arkadaşlarıyla beraber İstanbul'a avdet edeceği haber verilmektedir.[1607] Satvet Lütfi Bey, Sultan Vahdettin ve Sadrazam'ın mektuplarını Prens Sabahattin Bey'e iletmek üzere 23 Ocak 1919'da İstanbul'dan ayrıldı. Fakat muhaliflerin on güne kadar İstanbul'a avdet edebilecekleri haberinin aslı çıkmadı. Sabahattin Bey şimdilik Avrupa'da

[1607] *Alemdar*, 8 Kanun-ı Sani 1335 [8 Ocak 1919], Nu: 25-1335, s. 1.

kalmayı münasip gördü. *Alemdar*'ın haberine göre Prens Sabahattin Bey, hükûmet-i Osmaniye'nin menfaatlerini müdafaa için gayri resmî olarak bazı teşebbüslerde bulunacaktır. Ahmet Reşit ve Gümülcineli İsmail Hakkı Beyler ile arkadaşlarından bazılarının yakın zamanda İstanbul'a gelecekleri de belirtilmektedir.[1608]

İstanbul'a avdeti beklenen isimlerden Gümülcineli İsmail Hakkı Bey, 24 Şubat 1919 tarihinde İstanbul'a geldi.[1609] Aslında daha önceden İstanbul'a gelecekti; ancak validesinin rahatsızlanması İstanbul'a hareketini tehire sebep olduğu için bu tarihte gelebilmişti.[1610] İsmail Bey'in İstanbul'a gelişini *Alemdar* gazetesi okuyucularına şöyle duyurdu: "Dün memleket çokdan mahrûm olduğu kıymetli ve fedâkâr bir evlâdına kavuşdu; Gümülcineli İsmail Bey, menfâ-yı ihtiyârîsinden 'avdet etdi. Biz bunu, İsmail Bey'den ziyâde zavâllı, bî-çâre Osmanlılık için bir sevinc olarak telakki ederiz…"[1611]

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurucularından olan meşhur muhalif Miralay Sadık Bey de Evrenos zâde Sami Bey ile birlikte 8 Mayıs 1919 tarihinde Mısır'dan İstanbul'a geldi. Sadık Bey, *Alemdar* gazetesi tarafından okuyuculara "mücâhid-i muhterem" olarak takdim edildi.[1612] Yine Dâhiliye Nazırlığı dönemi ve sonrasında İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin amansız düşmanlarından olan ve Bâbıâli Baskını akabinde yurtdışına çıkmak zorunda kalan Ahmet Reşit Bey de Paris Barış Konferansı'nda bulunduktan sonra Cenevre'ye geçti; akabinde Taranto yoluyla 24 Temmuz 1919 tarihinde Graç vapuruyla İstanbul'a vasıl oldu.[1613] Avrupa'da firarî olan Yusuf Rasih Bey İtalyan vapuruyla 24 Temmuz 1919'da,[1614] Tunus'ta ikamet eden Tahir Hayrettin Paşa da 1 Ağustos 1919'da İstanbul'a avdet etti.[1615] Avrupa'dan İstanbul'a avdet eden isimlerden birisi de Kıbrıslı Mustafa Paşa zâde Şevket Bey'dir. *Alemdar* gazetesinin haberinde Şevket Bey'in İttihâdçılarla mücadelesi takdir edilmekte ve "Şevket Bey gibi pâk ve temîz

[1608] *Alemdar*, 24 Kanun-ı Sani 1335 [24 Ocak 1919], Nu: 41-1351, s. 1.
[1609] *Alemdar*, 25 Şubat 1335 [25 Şubat 1919], Nu: 67-1377, s. 1.
[1610] *Alemdar*, 21 Şubat 1335 [21 Şubat 1919], Nu: 63-1373, s. 1.
[1611] *Alemdar*, 25 Şubat 1335 [25 Şubat 1919], Nu: 67-1377, s. 1; Gümülcineli İsmail Hakkı Bey, İstanbul'a gelişinin hemen akabinde Hüdavendigar Valiliğine tayin olundu. bk. *Alemdar*, 17 Mart 1335 [17 Mart 1919], Nu: 86-1296, s. 1.
[1612] *Alemdar*, 9 Mayıs 1335 [9 Mayıs 1919], Nu: 137-1447, s. 1; Ayrıca haberde, Gözlüklü Selahattin ve Miralay Safvet Beyler ile arkadaşlarının bir sonraki vapurla geleceği belirtilmektedir. bk. *Aynı Yer*; *Alemdar* gazetesinin 4 Mayıs 1919 tarihli haberinde, Miralay Sadık, Miralay Safvet, Kamil Paşa'nın mühürdarı Gözlüklü Salahattin, Kaymakam Zeki Beyler ile Hizb-i Cedit Reisi Mecdi Efendi ve Kamil Paşa zâde Sait Paşa'nın bir hafta içinde İstanbul'a avdet edecekleri belirtilmektedir. bk. *Alemdar*, 4 Mayıs 1335 [4 Mayıs 1919], Nu: 132-1442, s. 1.
[1613] *Alemdar*, 16 Temmuz 1335 [16 Temmuz 1919], Nu: 113-1513, s. 2; *Tasvir-i Efkâr*, 26 Temmuz 1335 [26 Temmuz 1919], Nu: 2793, s. 1; Rey, *Gördüklerim*, s. 343; Ahmet Reşit Bey, *İkdam* gazetesine bir mülakat da vermiştir. Bu mülakat için bk. *İkdam*, 26 Temmuz 1335 [26 Temmuz 1919], Nu: 8067, s. 1.
[1614] *İkdam*, 26 Temmuz 1335 [26 Temmuz 1919], Nu: 8067, s. 1; *Alemdar*, 8 Ağustos 1335 [8 Ağustos 1919], Nu: 136-1536, s. 1.
[1615] *Alemdar*, 3 Ağustos 1335 [3 Ağustos 1919], Nu: 131-1531, s. 1.

nâsıyeler [alınlar] memleketimizde bulundukça âtîden ümîdvâr olmamak kâbil değildir" denilmektedir.[1616] Cemiyet muhalifi Ahmet Bedevi Bey ve arkadaşları da İstanbul'a dönüş yaptılar; Ahmet Bedevi Bey, Roma üzerinden 23 Kasım 1919'da İstanbul'a avdet etti.[1617]

İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif en önemli isimlerden Prens Sabahattin Bey'in İstanbul'a avdeti ise 1919 senesi Aralık ayında gerçekleşti. Nitekim O'nun İstanbul'a geleceği yönünde gazetelerde haberler çıkmıştı[1618]; nihayet İsviçre'den hareketi ile başlayan uzun bir yolculuk sonrasında 8 Aralık 1919'da İstanbul'a vasıl oldu. *Alemdar* gazetesinin Prens Sabahattin'in İstanbul'a gelişiyle ilgili verdiği haberin bir kısmında şöyle denilmektedir:

> "Bütün hayâtını vatan ve milleti uğrunda mücâdeleye hasrederek bu yüzden pek elîm tecellîlere düçâr olan, seneler senesi vatan-cüdâ bir hâlde, ihtiyârî menfâlarda elem ve ızdırab çeken fakat bunlara rağmen 'aşk-ı sebâtını dâ'imâ dahâ büyük bir metânetle muhafazaya muvaffak olan cidden büyük vatan-perverimiz Prens Sabahaddin Beyefendi nihâyet dün şehrimize muvâsalât etmişler, günlerden beri iştiyâk halecânlarıyla titreyen İstanbul'a kavuşmuşlardır."

Prens Sabahattin'in İstanbul'a muvasalatı münasebetiyle bir karşılama tertip edildi fakat şiddetli lodos sebebiyle vapura yanaşabilmek mümkün olmadı. Hava muhalefeti dolayısıyla karşılamada pek çok kimse bulunamamış olsa da Sultan Vahdettin'i temsilen Yaverân-ı Padişahî'den Fahri, Prens Sabahattin'in biraderi Lütfullah ve Sıhhıye sâbık müdürü Abdullah Cevdet Beyler ile bazı müntesipleri ve matbuat temsilcileri karşılamada hazır bulundular. Prens Sabahattin karşılama akabinde Saray'a giderek Sultan Vahdettin ile bir görüşme gerçekleştirdi.[1619]

[1616] *Alemdar*, 12 Teşrin-i Sani 1335 [12 Kasım 1919], Nu: 332-2632, s. 3.

[1617] Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 619; Ali Birinci, "Ahmet Bedevî Kuran –Jön Türklüğün Tarihçisi-", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 12 (2002), s. 22.

[1618] *Alemdar*, 20 Teşrin-i Sani 1335 [20 Kasım 1919], Nu: 339-2639, s. 1; *Alemdar*, 25 Teşrin-i Sani 1335 [25 Kasım 1919], Nu: 344-2644, s. 1; *Alemdar*, 5 Kanun-ı Evvel 1335 [5 Aralık 1919], Nu: 354-2654, s. 1; *Alemdar*, 6 Kanun-ı Evvel 1335 [6 Aralık 1919], Nu: 355-2655, s. 3; *Alemdar*, 7 Kanun-ı Evvel 1335 [7 Aralık 1919], Nu: 356-2656, s. 4; *Alemdar*, 8 Kanun-ı Evvel 1335 [8 Aralık 1919], Nu: 357-2657, s. 3.

[1619] *Alemdar*, 9 Kanun-ı Evvel 1335 [9 Aralık 1919], Nu: 358-2658, s. 1; Ayrıca Sabahattin Bey gazetecilerin suallerine "şimdilik cevab vermek istememiş ve sâdece demiştir ki: Memleketimin siyâset-i hariciyesine göre siyâset-i dâhiliyesini de bilmek lâzımdır. Her hâlde bunun için bir hafta müsâ'ade ediniz." bk. *Aynı Yer*.; Bir gün sonra gazetecilerle bir mülakat gerçekleştiren Sabahattin Bey, "Teşkilât-ı Milliye hakkındaki fikriniz nedir?" sualine şöyle cevap vermiştir: "Vatanı müdâfa'a eylemek meşrû' bir hakdır. Ben prensiblerime sâdıkım. Eğer düsturlarım vakt ü zamanıyla tatbîk edilmiş olsaydı birçok felâketlerin önü alınmış olacağı hakkındaki kanâ'atimde sâbit kadem bulunuyorum." bk. *Alemdar*, 10 Kanun-ı Evvel 1335 [10 Aralık 1919], Nu: 359-2659, s. 1; Prens Sabahattin'in İstanbul'a gelmek üzere olduğu esnada Refii Cevat *Alemdar* gazetesindeki "Prens'den İlk Beklediğimiz" başlıklı makalesinde, Prens Sabahattin'in İstanbul'a dönüşü sonrasında şahsî beklentilerle hareket edenlerle değil, memleketin yararına çalışan temiz ve namuskâr bir muhitle hareket etmesi gerektiğini belirtti. O'nun meslek-i içtimaiyesinin İttihâdçıların propagandası neticesi olarak bir heyula bir gulyabani olarak gösterildiğini hatta İttihâdçıların Bâbıâli Baskını sonrası bu mesleği tevsî'-i me'zûniyet şekline sokarak uygulamak istediğini fakat her işi olduğu gibi bunu da berbat ettiğini ifade etti. Refii Cevat, namuskâr bir muhitle hareket etmesi gerektiği

5.3. Siyasî Menfîlerin Talep ve Karşılıkları

İttihâdçı hükûmetler tarafından sürgün edilenler menfâlarda büyük "mağduriyetler" yaşamışlardı. Aileleri İstanbul'da kendileri menfâda ciddî geçim sıkıntısıyla mücadele etmişlerdi. Gerçi hükûmet, yardıma muhtaç olan menfî ailelerine on beş kuruşu geçmemek üzere yevmiye vermekteydi. Fakat bu yevmiyeler ihtiyaçlarını karşılamaya yetmemekteydi. Nitekim pek çok menfî, verilen yevmiyelerin yetmediğini belirterek yevmiyelerin artırılması, kendilerine yardım edilmesi talebinde bulunmuşlardı. İttihâdçı Talât Paşa Hükûmeti'nin istifa ettikten sonra serbest bırakılan siyasî menfîler, dilekçeler ile başvurarak çeşitli gerekçelerle yardım ve tazminat taleplerinde bulundular. Serbest bırakılan siyasî menfîlerin ilk talepleri masarif-i seferiyelerinin [yol masraflarının] karşılanması isteği oldu. Hükûmet, bu isteklerin bir kısmını kabul bir kısmını da çeşitli gerekçelerle reddetti.

İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin iktidarı bırakması sonrasındaki "masarif-i seferiye itası" ve sair taleplere yönelik yazılan dilekçelerdeki ifadeler, İttihâdçı düşmanlığını da gözler önüne sermektedir. Örneğin Mahmut Şevket Paşa suikasti sonrası Sinop'a sürgün edilen Hüseyin Efendi'nin "Huzûr-ı Âli-i Cenâb-ı Sadâretpenâhî'ye" başlıklı dilekçesi aşağıdadır ve 14 Mayıs 1919 tarihli bu dilekçede İttihâdçı iktidar "hükûmet-i zâlime-i sâbıka" olarak belirtilmektedir:

> "Ma'rûz-ı bendeleridir
> 'Âcizleri Mahmûd Şevket Paşa vak'asında hükûmet-i zâlime-i sâbıka tarafından Sinob Sancâğı'na teb'îd olundum. İki sene ikâmet etdikden sonra tahliye olunarak bin müşkilât ile vatanım bulunan Dersa'âdet'e 'avdet eyledim. Bununla berâber mağdûrîn-i siyâsiyye misillü harcırahımın i'tâsını[n] lâzım gelenlere emr ve havâle buyurulmasını ricâ ve istirhâm eylerim. Olbâbda emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir."[1620]

Menfîlerden birçoğu maddî açıdan fevkalade zor durumda olduklarından affa mazhariyet akabinde İstanbul'a avdetleri için yol masraflarının devlet tarafından karşılanmasını talep ettiler.

---

vurgusunun ardından biraz tehdit gibi algılanacak şu ifadelerle makalesini tamamladı: "Prens hazretleri herkesi intizâr etmekde olduğu bu yolda bir hareketi hemen te'mîn eylemeyecek olursa yine menfâ-yı ihtiyârîyi tercîh eylemekden veyâhûd ber-minvâl-i sâbık [eskisi gibi] gûşe-güzîn-i inzivâ olmakdan başka kendileri için hayırlı bir iş yokdur. Çünkü kat'iyyen biliyoruz ki Prens hazretleri, ya'ni İttihâd ve Terakkî'nin muhâlifleri arasında bulunan bu mümtâz sîmâ 'adem-i muvaffakiyet sisine büründürülerek bütün dünyâya karşı kâbiliyetsizliğimiz bir lere dahâ tebeyyün eylemiş olacak. Ve'l-hâsıl Prens hazretlerinin memleketin muhtâc olduğu siyâset-i metînâne ve dûr-bînâne [geleceği görmeye] tevessül edebilmesi için sû'i karînlere [kötü huylu arkadaşlarına] kendisini kapdırmayarak doğrudan doğruya memlekete mâl olması hayât-ı siyâsiyesinde çizeceği proğramın ser-nâmesini teşkîl eylemelidir." Buradan da anlaşılacağı üzere Prens Sabahattin Bey İstanbul'a avdeti akabinde takip edeceği siyaset hususunda uyarılmaktadır. bk. Refii Cevad, "Prens'den İlk Beklediğimiz", *Alemdar*, 8 Kanun-ı Evvel 1335 [8 Aralık 1919], Nu: 357-2657, s. 1.

[1620] *BOA., DH. EUM. MH.*, 190/142 [14 Mayıs 1335 tarihli belge].

Siyasî menfîlerden birçoğu İstanbul'a gelmeleri sonrasında geçmişe dönük harcırah taleplerinde bulundular; belge tarihlerine bakıldığında birçok "masarif-i seferiye ödenmesi" kararının Nisan-Mayıs 1919 tarihli belgelerde yer aldığı görülmektedir. Bu da siyasî menfîlerin birçoğunun kendi imkânları ile İstanbul'a avdet ettiklerini sonrasında harcırah talebinde bulunduklarını doğrulamaktadır. Siyasî menfîlerden yol masraflarının kendilerine verilmesi talebinde bulunan iki isim *Alemdar* gazetesi sermuharriri Refii Cevat ve gazete müdürü Kadri Beylerdir. Refii Cevat ve Kadri Beylerin talepleri kabul gördü ve kendilerine kırk üç kuruş verilmesi kararlaştırıldı.[1621] Mahmut Şevket Paşa hadisesi münasebetiyle sürgün edilen Mehmet Nafiz Bey, 13 Kasım 1918'de menfî olarak bulunduğu Çorum'dan serbest bırakılması üzerine İstanbul'a avdet etti; akabinde Dâhiliye Nezareti'ne başvurmak suretiyle zarurî masraflarının karşılanması talebinde bulundu; nezaret de kendisine 3.500 kuruş verilmesini münasip gördü.[1622] Yine aynı hadise nedeniyle Sinop'a sürgün edilen Daire-i Sıhhıye Evrak Kalemi ketebesinden Münir Efendi, affedilip serbest bırakılınca yol masraflarının karşılanması için 1.500 kuruş talebinde bulundu. Dâhiliye Nezareti de Münir Efendi'nin talebinin karşılanmasını kabul etti.[1623] Sinop menfîlerinden Bekirbeyzade Abdurrahman Efendi de Dâhiliye Nezareti'ne bir dilekçe ile başvurdu; dilekçede Sinop'a menfî olarak gönderilmişken harp münasebetiyle silahaltına alındığını ifade etti ve Sinop'a sürgünü ve orada ikameti süresince büyük masraflarda bulunduğunu belirterek emsali veçhile münasip miktar akçe tahsis edilmesini talep etti.[1624] Sâbık Şeyhülislam Hasan Hüsnü Efendizade Rüştü Bey, affi sonrasında Canik Mutasarrıflığı'na başvurarak İstanbul'a avdet için yol masraflarının karşılanmasını talep etti. Durum nezaret tarafından değerlendirildi ve sonuçtan Canik Mutasarrıflığı bilgilendirildi. Netice itibariyle sâbık Şeyhülislam Hasan Hüsnü Efendizade Rüştü Bey'e 2.500 kuruşluk harcırah tahsis edilerek postaya verildi.[1625] İskilip'te menfî olan Şaban ve *Geveze* gazetesi muharriri Rıfkı Efendiler de af sonrasında İstanbul'a avdetleri için talepte bulundular. Ankara Vilayeti, Dâhiliye Nezareti'ni menfîlerin İstanbul'a avdetleri ve yol masrafları hakkında bilgilendirdi. Buna göre ilgili şahısların aileleriyle birlikte İskilip'ten Ankara'ya yol masrafları on iki bin kuruştur ve Çorum

[1621] *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 13/37 [4 Mayıs 1335 tarihli belge].
[1622] BOA., *DH. EUM. MH*., 190/48 [24 Nisan 1335 tarihli belge].
[1623] *BOA., DH. EUM. MH.*, 189/91 [19 Nisan 1335 tarihli belge].
[1624] *BOA., DH. EUM. MH*., 191/4 [19 Mayıs 1335 tarihli belge]; Mahmut Şevket Paşa'nın katli sonrası Sinop'a oradan da Sivas'a sürülen Çamur Nuri Efendi de yol masraflarının karşılanması talebinde bulundu. bk. *BOA., DH. EUM. MH*., 191/118 [3 Mayıs 1335 ve 8 Mayıs 1335 tarihli belgeler]; *Tarık* gazetesi sahibi Şatırzade Hasan Hicabi Efendi, af ile menfâsı Erbaa'dan serbest bırakıldıktan sonra kendi imkânları ile Samsun'a kadar gitti; ailesi Trabzon Reşadiye'dedir. Onların yanına gidebilmek için yol masrafları çerçevesinde yardım talebinde bulunmuştur. bk. *BOA., DH. EUM. MH*., 192/64 [16 Teşrin-i Sani 1334 tarihli belge].
[1625] *BOA., DH. EUM. MH*., 187/53 [21 Kanun-ı Evvel 1334 ve 2 Kanun-ı Sani 1335 tarihli belgeler].

Mutasarrıflığı bu parayı Ankara Vilayeti'nden talep etmiştir. Ankara'dan İstanbul'a kadarki masraf ise on beş bin kuruş olarak hesap edilmektedir ve masraflar için müsaade talebinde bulunulmuştur.[1626] *İştirak* gazetesi imtiyaz sahibi Hüseyin Hilmi Bey de serbest bırakılması ve İstanbul'a avdeti üzerine harcırah talebinde bulundu ve Emniyet-i Umumiye bütçesinden 1.200 kuruş verilmesi kararlaştırıldı.[1627] Fatih dersiamlarından Rıza Efendi de af ile Kastamonu Vilayeti'nden İstanbul'a avdet ettikten sonra yol masrafı talebinde bulundu ve neticede kendisine 1.500 kuruş verilmesi kararlaştırıldı.[1628] Amasya sâbık mebusu İsmail Hakkı Paşa'ya da masarif-i seferiye çerçevesinde 2.000 kuruş verilmesi kararlaştırıldı.[1629] Topkapı Telgraf sâbık müdürü Necati Efendi'ye de 6.000 kuruş verilmesi kararlaştırıldı.[1630] Masarif-i seferiye talebinde bulunan isimlere bir örnek de Hafız Muhsin Efendi'dir. Muhsin Efendi, Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı 17 Mart 1919 tarihli bir dilekçe ile sırf muhalif olduğu için Mahmut Şevket Paşa suikasti akabinde sürgün edildiğini, af akabinde borca girerek İstanbul'a geldiğini ve Çorum Mutasarrıflığı tarafından harcırah verilmediğini belirterek masarif-i seferiye verilmesini ve mağduriyetinin giderilmesini talep etti. Netice itibariyle masraflarının karşılanması için kendisine 3.500 kuruş verilmesi kararlaştırıldı.[1631] *Geveze* gazetesi muharrirlerinden İskilip'te menfî olan Rıfkı Efendi'ye yol masraflarının karşılanması için 6.000 kuruş verilmesi kararlaştırıldı.[1632] Mehmet Sadık Efendi de Dâhiliye Nezareti'ne başvurarak

> "Taklîb-i hükûmet icrâ etmek üzere teşkîlât yapmakda olduğum iddi'âsıyla 9 Teşrîn-i Evvel 1333 târîhinde taht-ı tevkîfe alınarak 10 Teşrîn-i Sâni târîhinde Haleb Vilâyeti'ne nefy ve teb'îd edilerek bütün emvâlim mahv ve heder edildi. 334 senesi Teşrîn-i Evvelin evâsıtında Haleb'in sükût-ı müessifi üzerine son trenin basamaklarına râkib olmak sûretiyle 5 Teşrin-i Sani 334 târîhinde Dersa'âdet'e muvâsalat eyledim ise de açlık ve sefâlet içinde imrâr-ı evkât etmekdeyim [vakitlerimi geçirmekteyim]. Tehvîn-i ihtiyâca bir dereceye kadar medâr olmak üzere emsâlim misillü harcırâhımın i'tâsı husûsunu istirhâm ederim. Olbâbda emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir. 12 Nisan 1335."

dedi.[1633] Mehmet Sadık Efendi'nin bu dilekçesi nezaret tarafından kabul gördü ve kendisine 2.500 kuruş verilmesi kararlaştırıldı.[1634] Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensubu olduğu için siyaseten

[1626] *BOA., DH. EUM. MH.*, 182/57 [17 Kanun-ı Evvel 1334 tarihli belge].
[1627] *BOA., DH. EUM. MH.*, 184/17 [25 Kanun-ı Sani 1335 tarihli belge].
[1628] *BOA., DH. EUM. MH.*, 188/66 [15 Nisan 1335 tarihli belge].
[1629] *BOA., DH. EUM. MH.*, 188/76 [15 Nisan 1335 tarihli belge].
[1630] *BOA., DH. EUM. MH.*, 190/6 [21 Nisan 1335 tarihli belgeler].
[1631] *BOA., DH. EUM. MH.*, 190/15 [17 Mart 1335 ve 29 Mart 1335 tarihli belgeler].
[1632] *BOA., DH. EUM. MH.*, 190/125 [15 Nisan 1335, 20 Nisan 1335 ve 30 Nisan 1335 tarihli belgeler].
[1633] *BOA., DH. EUM. MH.*, 191/29 [12 Nisan 1335 tarihli belge].

Bilecik'e sürgün edilen Konya Mekteb-i İdadisi sâbık müdür muavini Ali Haydar Efendi de Dâhiliye Nezareti'ne başvurmak suretiyle 1 Ağustos 1918 tarihli af ile birlikte altı nüfus ailesiyle birlikte İstanbul'a dönüşünde yol harcırahı almadığını belirterek emsali gibi masraflarının karşılanması talebinde bulundu; nezaret kendisine 2.500 kuruş verilmesini kararlaştırdı.[1635] Kosova Maarif sâbık müdürü Ziver Bey de 15 Temmuz 1919 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne başvurarak "afv-ı 'umûmî üzerine Sinob'dan 'avdet eyleyen mütebâ'idîne i'tâ buyurulagelen harcırâh misillü çâkerlerine dahî oradan vukû'bulan 'avdet masârifimin tesviyesi lüzûmunun Emniyet-i 'Umûmiye Müdîriyeti'ne havâlesi husûsunda müsâ'ade-i celîlesi nezâretpenâhîlerinin şâyân buyurulmasını istid'â ve istirhâm ederim" dedi; netice itibariyle kendisine 3.500 kuruş verilmesi münasip görüldü.[1636]

Yol masraflarının karşılanması talebinde bulunan kişilerin siyasî menfîler listesinde olup olmadıkları hususunda tahkikat yapılmaktaydı. Örneğin Sinop menfîlerinden Sokullu Şehit Mehmet Paşa Türbedarı İsmail Cemaleddin ve Sırmacı Yusuf Efendiler, Dâhiliye Nezareti'ne birer dilekçe ile başvurdular; Cemaleddin Efendi, masrafları ve harcırahının tarafına verilmesi talebinde bulundu. Sırmacı Yusuf Efendi de durumunun pek kötü olduğunu, af sonrası İstanbul'a dönüşünde araba ve şimendifere bindiğini, yol masrafı dâhilinde altmış Osmanlı lirası harcadığını belirterek harcırahının karşılanması talebinde bulundu. Bu talepler üzerine haklarında tahkikat yapıldı; ancak menfîler listelerinde her ikisinin de isminin olmadığı tespit edildi.[1637] Mahmut Şevket Paşa suikasti akabinde Kundura Boyacısı Hasan Efendi de Sinop'a nefyedilmiş fakat iki sene sonra serbest bırakılmıştı. Hasan Efendi, Mütareke döneminde, geçmişteki bu sürgünü sonrasında Sinop'tan İstanbul'a avdetinde harcırah verilmediğini belirterek masarif-i seferiye talebinde bulundu; ancak onun da menfîler listesinde ismi tespit edilemedi.[1638] Mirimiran Hasan Paşa mahallesinde otuz numaralı dükkânda Terlikçi esnafından Yusuf Efendi, kendisinin Şevket Paşa vak'ası münasebetiyle Sinop'a sürgün edildiğini, Sinop'tan Bosna'ya gönderildiğini belirterek yol masraflarının karşılanmasını istedi. Yapılan tahkikatta Emniyet-i Umumiye tahsisatında yevmiye alan menfîler arasında Yusuf Efendi'nin kaydı tespit edilemedi; bu yüzden de Dâhiliye Nezareti, İstanbul Polis Müdüriyeti'nden bu kişinin hangi tarihte nereye menfî olarak gönderildiğinin, hangi tarihte hudut haricine çıkarıldığının ve hangi tarihte İstanbul'a avdet

---

[1634] *BOA., DH. EUM. MH.*, 191/29 [10 Mayıs 1335 tarihli belge].
[1635] *BOA., DH. EUM. MH.*, 191/39 [11 Mayıs 1335 tarihli belgeler].
[1636] *BOA., DH. EUM. MH.*, 195/66 [15 Temmuz 1335 ve 4 Ağustos 1335 tarihli belgeler].
[1637] *BOA., DH. EUM. MH.*, 191/13 [20 Nisan 1335, 21 Nisan 1335, 22 Nisan 1335 ve 7 Mayıs 1335 tarihli belgeler].
[1638] *BOA., DH. EUM. MH.*, 191/98 [21 Mayıs 1335 tarihli belge].

ettiğinin tespit edilerek bu hususta malumat verilmesini talep etti.[1639] Kahveci İbrahim oğlu Fehmi Bey, Sadarete bir dilekçe ile başvurmak suretiyle İttihâdçı hükûmet tarafından Sivas'a sürgün gönderildiğini belirterek harcırahının verilmesi talebinde bulundu. Polis Müdüriyetinin tetkiki üzerine, bu kişinin suikast meselesinden değil serseri güruhundan olduğu için 15/16 Kanun-ı Evvel 1330 tarihinde Sivas'a gönderildiğinin anlaşıldığı Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine bildirildi; bu yüzdendirki talebine olumsuz cevap verildi. Yine Karcı Sami Bey'in de siyasî fırkacılık töhmetiyle değil de ayyaş ve kumarbaz olduğu için sürgün edildiği vurgulandı ve Sami Bey'in talebine de olumsuz cevap verildi.[1640]

Menfîler bazen haksız yere sürgünlere maruz kaldıklarını, bu münasebetle de tekrar memuriyete kabullerini de talep ettiler. Örneğin, 31 Mart Vak'asıyla ilişkilendirildiği için Sakız'a sürgün edilen Kolağası Mehmet Namık Efendi, kendisinin mağdur edildiği iddiasında bulunarak bir derece terfi ettirilerek tekrar askerlik hizmetine kabul edilmesini Harbiye Nezareti'nden talep etti.[1641] Siyasî menfîlere yönelik af ilânıyla İstanbul'a avdet eden Meclis-i Mebusan sâbık Evrak Müdürü Halil Bey de 27 Aralık 1918 tarihinde Sadarete bir dilekçe ile başvurarak Kamil Paşa döneminde Meclis-i Mebusan Evrak Müdüriyeti'ne tayin olunduğunu, ihtiras ve düşmanlık neticesi olarak Asım Bey'in şikâyeti ile 1 Nisan 1330 [14 Nisan 1914] gecesi evinden alınıp hükümsüz bir şekilde sürgün edildiğini, görevinden alındığını ve yerine başka birinin tayin edildiğini belirtti. Bu şekilde kazanılmış haklarının gasp edildiğini, kendisinin beş senedir sefalet içinde bırakıldığını ve sâbık hükûmet tarafından yapılan bu haksızlığın tamir edilerek eski vazifesine iadesini talep etti. Halil Bey'in bu talebi Meclis-i Ayan Riyaseti tarafından değerlendirildi; Sadarete yazılan yazıda, Halil Bey'in görevinden alınarak Bursa'ya sürgün edilmesi üzerine Meclis-i Mebusan Divan Riyaseti'nin 1 Mayıs 1330 [14 Mayıs 1914] tarihli kararıyla buradaki vazifesine son verildiği, Meclis-i Mebusan'da şu an için münhal bir kadro olmadığı, kendisine bin iki yüz kuruş maaşla daire memurluğu teklif edildiği halde önceki memuriyetinin bin beş yüz kuruş maaşı olduğunu belirterek bu vazifeyi kabul etmediği, önceki memuriyetine iadesinin mümkün olmadığı belirtildi.[1642]

[1639] *BOA., DH. EUM. MH*., 189/105 [16 Nisan 1335 tarihli belge]; Yine benzer bir durum da Sinop menfîlerinden Abdullah Hilmi Bey'in durumudur. Onun başvurusunda da menfî kaydı bulunamadığı bildirilmiştir. bk. *BOA., DH. EUM. MH*., 190/81 [28 Nisan 1335 tarihli belge]; Sâbık polis müfettişlerinden Emin Efendi de yol masraflarının ödenmesi talebinde bulunmuştur. bk. *BOA., DH. EUM. MH*., 190/100 [17 Nisan 1335 ve 30 Nisan 1335 tarihli belgeler]; Bedestânî Muhlis Efendi dönüş masrafı talebi için bk. *BOA., DH. EUM. MH*., 190/120 [15 Mayıs 1335 tarihli belge].

[1640] *BOA., DH. EUM. MH*., 259/46 [6 Mayıs 1335, 24 Mayıs 1335 ve 31 Mayıs 1335 tarihli belgeler].

[1641] *BOA., BEO*., 4547/341011 [21 Kanun-ı Evvel 1334 tarihli belge].

[1642] *BOA., BEO*., 4555/341556 [27 Kanun-ı Evvel 1334, 9 Şubat 1335 ve 13 Mart 1335 tarihli belgeler].

Menfîlerin problemleri yer yer Meclis-i Vükela'da da görüşüldü. Örneğin 13 Ekim 1919 tarihli Meclis-i Vükela toplantısında, İttihâdçı hükûmetlerin sürgün ettiği kimselerin mağduriyetlerinin giderilmesi adına bir karar alındı. Buna göre; Dâhiliye dairesinde icap eden memurlardan bir komisyon teşkil edilmesi, siyasî menfîlerin kaça baliğ olduğunun ve bunların hakiki siyasî mağdurlardan olup olmadıklarının komisyonca tespiti ile siyasî mağdurların zararlarının müsebbiplerinden tazmini imkânı olup olmadığının tespit edilerek ona göre hareket edilmesi ve neticesinin mütalaası kararlaştırıldı.[1643] Bir başka toplantıda da sürgün edilen ve af ile serbest kalan erkân, ümera ve zabitanın isteklerinin yavaş yavaş ödenmek üzere "masarif-i gayr-i melhûza tertîbinden mahsûben tahakkuk" ettirilmesi kararlaştırıldı.[1644] Yine Meclis-i Vükela, menfî, mahpus ve firariler hakkında bir mazbata da hazırladı. Buna göre; meşrutiyetin iadesinden sonra sürgün edilenler hakkında muhtelit bir komisyon tarafından icra edilecek tahkikat sonrasında mağduriyetleri tahakkuk edeceklerin menfî, firarî ve mahpusluk müddetlerinin tekaüt veya mazuliyet maaşlarına ithali ve mağduriyet müddetleri nispetinde de maaşlarının artırılması kararlaştırıldı.[1645] Ayrıca Meclis-i Vükela, idareten taşraya sürgün edilen erkân, ümera ve zabitanın menfâda geçirdikleri müddetlerin açık sayılmasını ve ona göre ödenek/maaş verilmesini kararlaştırdı.[1646]

Siyasî menfîlerin taleplerinin önemli bir kısmını verilmeyen yevmiyelerinin verilmesi, tekaütlerinin temini, tazminat talebi ve sair oluşturmaktadır ve nezaretlerin de bu hususlarla meşgul oldukları görülmektedir. Örneğin Dâhiliye Nezareti'nden Hüdavendigar Vilayeti'ne yazılan bir yazı ile affa mazhar olan Refik Halit Bey ve vilayet dâhilindeki diğer siyasî menfîlerin kalan tahsisatlarının tetkik edilerek toplam kaç kuruş ise doğruca Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne irsali istendi.[1647] Bazı siyasî menfîler, haksız yere meslekten ihraç edilerek sürgün edildiklerini, rütbelerinin ref' edildiğini belirterek iade-i itibar ve tekaütlerini talep ettiler. Örneğin II. Abdülhamid'in hususi tabibi ve Mekâtib-i Tıbbiye sâbık muallimlerinden Mehmet Nurettin Efendi 16 Ekim 1920 tarihinde Sadarete bir dilekçe yazdı. Bu dilekçede, 31 Mart Vak'ası ve II. Abdülhamid'in hal'ini müteakip tevkif edildiğini ve akabinde masum olduğu için salıverildiğini fakat yirmi gün sonra "bilâ-cürm ve kabahat", "bilâ-sual ve cevap" ve "bilâ sebeb-i kanûnî" rütbesinin ref' olunarak kendisinin de Sakız adasına idareten sürgün edildiğini ve üç sene sonra affa mazhar olduğunu belirtti. Af ile İstanbul'a geldikten sonra birçok teşebbüste

[1643] *BOA., MV*., 217/9 [13 Teşrin-i Evvel 1335 tarihli belge].
[1644] *BOA., MV*., 220/63 [4 Eylül 1336 tarihli belge].
[1645] *BOA., MV*., 252/119 [7 Teşrin-i Evvel 1336 tarihli belge].
[1646] *BOA., MV*., 220/167 [17 Teşrin-i Evvel 1336 tarihli belge].
[1647] *BOA., DH. EUM. MH*., 180/109 [17 Teşrin-i Sani 1334 tarihli belge].

bulunduğunu fakat iade-i rütbe ve hak taleplerine olumlu cevap alamadığını, Bâbıâli Baskını akabinde de İstanbul'daki durumun kendisi için uygun olmadığını düşünerek Mısır'a iltica ettiğini ve kaç yıldır perişan bir halde olduğunu ifade etti. Birçok sene Tıbbiye mektepleri ilmiyat muallimliğinde bulunduğunu, harp zamanlarında yaralı askerlerin tedavileri için hastanelerde operatörlük yaptığını, hülasa devlet ve millete naçizane hizmet etmeye çalıştığını ilave etti. Son olarak da kanunsuz bir şekilde on iki seneden beri rütbesiz ve maaşsız olarak perişan olduğunu, bu durumuna adil hükûmetin ve necip Osmanlı milletinin razı olmayacağına inandığını ve on iki senedir düçar olduğu maddî ve manevî zararların müsebbiplerinden tazminini, feriklik rütbesinin iadesini ve şayet tekaüdü icra olunacak ise feriklik rütbesinden hesap edilmesini talep etti. Netice itibariyle tekaüdünün icrasına karar verildi; fakat İstanbul'a gelerek bizzat başvurması gerektiği belirtildi.[1648] Siyaseten Çorum'a sürgün edilen Abdülkerim Hadi Bey de Çorum'da iki sene kaldıktan sonra Mısır'a firar ederek bir sene de orada ikamet etti. İstanbul'a avdet ettikten sonra menfâda ve firarda geçirdikleri zamanın tekaüdüne sayılması başvurusunda bulundu. Mağdurîn-i Siyasiyye Komisyonu Abdülkerim Hadi Bey'in başvurusunu memuriyet ve rütbe aldığı gerekçesiyle reddedince mevzu Şura-yı Devlet Mülkiye ve Maarif Dairesinde ele alındı. Maarif Dairesi, *Mağdurîn-i Siyasiyye Kanunu*'nun ikinci maddesi mucibince menfînin menfâda geçirdikleri zamanın tamamının, firardaki müddetin ise iki senesinin tamamının tekaüdünde dikkate alınması gerektiğini, memuriyet ve rütbe elde etmiş olmasının kanundan yararlanmasına engel olmadığını belirterek *Mağdurîn-i Siyasiyye Kanunu*'ndan yararlandırılması gerektiğinin Maliye ve Maarif-i Umumiye nezaretlerine bildirilmesine karar verdi.[1649]

Siyasî menfîlerden bazıları kendilerine verilen maaşın yetersiz geldiğini belirterek maaş artışı talebinde bulundular. Örneğin Mahmut Şevket Paşa'nın katli hadisesi münasebetiyle Sinop'a nefyedilen Mustafa Nafiz Efendi'nin eşi Nahide Hanım, bir dilekçe ile başvurarak hidemat-ı vataniye tertibinden verilen beş yüz kuruş ile maişetini temin edemediği için verilen maaşın artırılmasını istedi. Durum Meclis-i Vükela'da görüşüldü ve Mustafa Nafiz Efendi'nin maaşı 800 kuruşa çıkarıldı.[1650] Aynı katl hadisesi münasebetiyle Sinop'a oradan da Çorum'a nefyedilen Fatih dersiamlarından Dağıstanlı Abdülfettah Efendi de Çorum'da menfî iken

[1648] *BOA., BEO*., 4591/344275 [16 Teşrin-i Evvel 1336 ve 20 Kanun-ı Evvel 1336 tarihli belgeler].
[1649] *BOA., BEO*., 4561/342005 [19 Mart 1335 tarihli belge].
[1650] *BOA., MV*., 220/6 [22 Ağustos 1336 tarihli belge]; Hükûmet sadece menfîleri değil idam ve sair cezalara çarptırılanlarında ihtiyaçlarını görmeye çalıştı. Örneğin Mahmut Şevket Paşa suikastinde dahli var, iddiasıyla idam edilen Erkan-ı Harbiye miralaylarından Fuat Bey'in iki erkek bir kız çocuğunun okumasına yardım edilmesi kararı alınmıştır. Buna göre iki erkek evladının Sultaniye'ye bir kız çocuğunun da Darülmuallimat'a leylî olarak meccanen kaydedilmeleri Dâhiliye Nezareti'nden Maarif Nezareti'ne yazılan bir yazı ile istenmiştir. bk. *BOA., DH. KMS*., 61/11 [29 Ağustos 1337 tarihli belge].

affedilerek sürgünden döndükten sonra zarurî masraflarını karşılayabilmek için yardım başvurusunda bulundu ve kendisine 3500 kuruş verilmesi kararlaştırıldı.[1651]

Siyasî menfîlerden Mehmet İhsan Efendi, Mahmut Şevket Paşa vak'ası üzerine Sinop'a gönderilmiş, oradan da talebi üzerine Cidde'ye sevk edilmişti. Burada menfî iken gerek kendisine gerekse ailesine verilen yevmiyenin kesildiğini belirterek on dört aylık yevmiyesinin ve zarurî masrafları için beş bin kuruşun kendisine verilmesi talebinde bulundu. Polis Müdüriyeti tarafından yapılan tahkikat ile Sinop'tan ayrılmasına müsaade edilen ve Hicaz'a giden İhsan Efendi'nin isminin menfîler listesinden silindiği ve yevmiyelerinin kesildiği anlaşıldı; bu yüzden de talebinin yerine getirilemeyeceğine karar verildi.[1652] Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi Anadolu Vapurunda çarhcıbaşı Beşir Efendi de muhakeme yapılmaksızın 22 Haziran 1913 tarihinde Sinop'a sürgün edildiğini belirterek verilmeyen birikmiş maaşlarının ödenmesini talep etti. Hakkında yapılan tahkikata göre; Beşir Efendi, sürgün edildikten bir müddet sonra avdet etti; akabinde Anadolu ve Enveriye vapurlarına çarhçıbaşı tayin edildi. 6 Kasım 1913 tarihinde sual olunmaksızın tekrar Sinop'a sürgün edildi. Bir buçuk ay sonra da bu sefer Ereğli vapurunda çarhçıbaşı olarak görev yaptı. Fakat ücrete hak kazanmak ancak "sebk-i 'amel veya 'amele âmade olmakla mümkün olacağı"ndan Beşir Efendi'nin mücbir sebeplerle de olsa bu şartı yerine getirmediği anlaşıldığından birikmiş maaşlarının ödenmesinin mümkün olamayacağı bildirildi.[1653]

Siyasî menfîlerden Diyarbakır ahalisinden İbrahim bin Musa, 12 Mayıs 1919'da bir dilekçe ile başvurarak 31 Mart Vak'ası'nda II. Abdülhamid hakkında tahkir-amiz sözler sarf edildiğinde dayanamadığını ve Sultanahmet'te Meclis-i Mebusan önünde "31 sene pâdişâhlık eden bir halîfe hakkında 'avâm tarafından sarf edilen tahkîr-amîz sözler Şerî'at-ı Garrâ-yı Ahmediye'ye mugâyirdir" diye bağırdığını, bu sebeple de İttihâdçılar tarafından tevkif edilerek Harbiye Nezareti zindanına atılıp türlü işkencelere maruz kaldığını, kırk iki lira parasının gasp edildiğini, yedi sene kalebentliğe mahkûm edilerek de bakır madenine sürgün edildiğini ifade etti ve kendisine yardım edilmesini istedi. Hakkında yapılan tahkikat neticesinde Kör Ali Hadisesi'ne önayak olduğu, Hasan Fehmi Efendi'nin cenaze merasiminde ahaliyi kışkırtacak surette ifadelerde bulunduğu ve Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'ya hakaret ettiği gerekçesiyle Divân-ı

[1651] *BOA., DH. EUM. MH.*, 189/23 [19 Nisan 1335 tarihli belge].
[1652] *BOA., DH. EUM. MH.*, 259/37 [5 Nisan 1335 tarihli belge].
[1653] *BOA., ŞD.*, 3153/38 [13 Nisan 1335 tarihli belge].

Harb-i Örfî tarafından sürgün edildiği anlaşıldı; fakat kırk iki lirasının alındığına dair bir malumat elde edilemedi.[1654]

Trabzon'da *Tarık* gazetesini çıkaran, ahaliyi tahrik edecek surette yayın yaptığı gerekçesiyle Mahmut Şevket Paşa suikasti akabinde sürgün ile tecziye edilen Şatırzade Hasan Hicabi Bey, "masarif-i seferiye" yanında yüklü miktarda tazminat talebinde bulundu. Bu hususta Sadarete sunduğu dilekçe şöyledir:

> "Devletli efendim hazretleri
>
> Mahmûd Şevket Paşa'nın katli vesîlesiyle Trabzon'da neşretmekde olduğum 'Târık' gazetesinin hemen ta'tîlini müte'âkib tevkîf ve Sinob'a teb'îd edildim. 335 senesinde mazhar-ı 'afv-ı 'âlî olarak vatana 'avdet etdim. Esnâ-yı iğtirâbda [gurbet zamanında] ma'rûz kaldığım envâ'-ı 'azâb ve ızdırâbın hissesiyle iftihâr ederim. Yalnız ma'rûz ve hedef olduğum 'azîm zarâr-ı maddiyemin ehemmiyeti önünde düçârı perîşânî olan 'â'ile ve 'âlem-i ma'îşetim nâ-kâbil-i hazm ve ta'mîr bir hâle gelmişdir. Uğradığım bu zarâr-ı 'âzîmi maddeten mâhiyeten 'arz-ı ictisâr ederek merbût listede müşâhade buyurulacak ahvâlimin nazar-ı nasfet [insaf nazarına] ve 'adâlete mazhar olacağını ümîd ederek zamm-ı(?) ma'rûzât eylerim. Ferman zât-ı sâmi-i sadâretpenâhîlerinindir."[1655]

Şatırzade Hasan Hicabi Bey bu dilekçenin ekinde bugüne kadarki zararlarını belirtir bir liste de takdim etti. Listeye göre Hasan Hicabi Bey, gazetenin tatil gününden itibaren edeceği kar (tatil müddeti 48 ay ve her ay için edeceği kar yirmi beş liradır) için 1.200 lira, manevi zararı için 5.000 lira, Trabzon, Sinop ve Erbaa'daki mağazalarının siyasî menfî oluşu ve Harb-i Umumî münasebetiyle ettiği zarar için 10.000 lira, sermayelerinin beş buçuk senelik menfâ hayatı çerçevesinde edeceği kar için 30.000 lira, Trabzon valisi Cemal Azmi Bey'in emri ile yıkılan hanesinin kıymeti için 1.500 lira, harap edilen ve kesilen fındık bahçeleri için 1.000 lira, Trabzon'daki hanesinde bulunan ve çıkaramadığı eşyaları için 3.000 lira, ailesiyle birlikte yol masrafları için 500 lira ve sürgün ile tecziye edildiği günden serbest bırakıldığı ana kadarki zararı için de 5.000 lira talep etmektedir ve toplam talebi 57.200 liradır.[1656] Şatırzade Hasan Hicabi

---

[1654] *BOA., BEO*., 4573/342932 [12 Mayıs 1335, 13 Mayıs 1335 ve 30 Mayıs 1335 tarihli belgeler]; *BOA., DH. EUM. AYŞ*., 19/4 [18 Nisan 1335, 13 Ağustos 1335, 6 Ağustos 1335, 21 Mayıs 1335, 24 Mayıs 1335 ve 18 Kanun-ı Sani 1335 tarihli belgeler].

[1655] *BOA., DH. EUM. MH*., 192/64 [12 Mayıs 1335 tarihli belge].

[1656] *BOA., DH. EUM. MH*., 192/64 [22 Mart 1335 tarihli belge]; Belge içerisindeki bir kayda göre de, gazetesinin edeceği kar için 1.200 lira, Trabzon ve menfâdaki mağazalarının kapatılması için sebebiyle maddî zararı için 10.000 lira, manevî zararı için 50.000 lira, beş buçuk senelik kar olması gereken zararı için 60.000 lira, yıkılan hanesinin kıymeti için 3.500 lira, harap edilen ve kesilen fındık bahçeleri için 2.500 lira, hanesinde tahrip edilen eşyaları için 3.500 lira ve nefyinden serbest bırakıldığı ana kadarki zararı için 5.000 lira toplamda ise 135.700 lira tazminat talebinde bulunmuştur. bk. *Aynı Belge*.

Bey'in bu taleplerinin karşılık bulup bulmadığı tespit edilemedi; lakin anlaşılmaktadır ki kendisine "masarif-i seferiye" olmak üzere 3.500 kuruş verilmesi münasip görülmüştür.[1657]

Meşhur siyasî menfîlerden *Alemdar* gazetesi sahibi Refii Cevat Bey de Eylül 1920'de bir dilekçe ile Dâhiliye Nezareti'ne başvurmak suretiyle Mahmut Şevket Paşa hadisesi akabinde İttihâdçı hükûmet tarafından tevkif, tazyik ve işkenceye maruz kaldığını, sebepsiz yere Sinop'a sürgün edildiğini, matbaasının tahrip edildiğini, emval ve emlakının imha edildiğini ifade ederek nefyin ortaya çıkardığı maddî ve manevî hasarın bütünün karşılığı olarak 35.000 lira tazminat verilmesini talep etti. Meclis-i Vükela, Refii Cevat Bey'in bu teklifini 21 Eylül 1920 tarihli toplantısında değerlendirdi ve Refii Cevat Bey'in emval ve emlakının kimler tarafından ne suretle tahrip edildiğinin, buradaki zararın miktarının ve bunun müsebbiplerinden tazmin etme imkânının olup olmadığının polis müdüriyeti tarafından tahkik edilmesini kararlaştırdı.[1658] Mahmut Şevket Paşa suikasti sonrasından 18 Temmuz 1915'e kadar Sinop'ta menfî olan Mehmet Nuri Bey de 22 Mart 1919 tarihinde bir dilekçe ile Dâhiliye Nezareti'ne başvurmak suretiyle menfâda bulunduğu dönemdeki mağduriyetini dile getirdi; kendisine herhangi bir şekilde yardımcı olunmadığını, 800.000 kuruşluk zararının olduğunu belirterek zarar ve ziyanınını karşılamak üzere münasip miktarda tazminat verilmesini talep etti.[1659] Mehmet Bey de 31 Mart Vak'ası ve Mahmut Şevket Paşa suikasti münasebetiyle büyük zarara uğradığını 31 Mart Vak'ası münasebetiyle üç buçuk sene Rodos'ta, Mahmut Şevket Paşa vak'ası münasebetiyle de beş buçuk sene Sinop'ta sürgün olarak kaldığını ifade ederek, Dâhiliye Nezareti'nden masraflarının karşılanmasını talep etti. Masrafları ise Rodos menfîliği için 3.000 lira, Sinop menfîliği için 5.000 lira, Bükreş'teki durumu için 4.700 lira, toplamda da 12.700 liradır. Netice itibariyle mahkemeye müracaat etmesi gerektiği kendisine bildirildi.[1660] Nitekim bazı menfîler zararlarının tazmini için mahkemeye başvurarak dava açtılar. Bunlardan birisi Mahmut Şevket Paşa'nın katli sonrasında İstanbul Muhafızlığı tarafından Sinop'a sürgün edilen Döşemecizade Mehmet Reşit Efendi'dir. Mehmet Reşit Efendi, menfâya sevki münasebetiyle düçar olduğu sıkıntılar için altı yüz lirası maddî beş bin lirası manevî olmak üzere toplam beş bin altı yüz liranın sürgün gönderilmesine sebep

[1657] *BOA., DH. EUM. MH*., 192/64 [24 Mart 1335 tarihli belge]; Zararlarının karşılanıp karşılanmadığı tespit edilemedi. Ancak Dâhiliye Nezareti'nden Polis Müdüriyet-i Umumiyesine gönderilen bir yazıda 19 Mayıs 1335 târîhli ve 1766 numaralı tezkereye şöyle cevap verildiği görülmektedir: "Trabzon'da münteşîr Tarîk [Târık] gazetesi sâhib-i imtiyâzı Hasan Hicabi Bey'in istid'ânâmesinin i'âdesi temennî olur, olbâbda." Sonra da polis müdürü tarafından Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne yazılan bir yazıda Hasan Hicabi Bey'in dilekçesinin Dâhiliye Nezareti'ne gönderildiği belirtilmektedir. bk. *BOA., DH. EUM. MH*., 192/64 [11 Haziran 1335 ve 16 Haziran 1335 tarihli belgeler].

[1658] *BOA., MV*., 220/95 [21 Eylül 1336 tarihli belge].

[1659] *BOA., DH. EUM. MH*., 259/35 [22 Mart 1335 tarihli belge].

[1660] *BOA., DH. EUM. VRK*., 19/9 [15 Kanun-ı Evvel 1335 tarihli belge].

olanlardan karşılanarak kendisine verilmesini talep eden bir dilekçe ile Dersaadet İstinaf Müddei-i Umumiliğine başvurdu. Fakat yapılan tahkikatta, kendisinin sürgüne sevki hususunda herhangi bir kayda rastlanılamadı.[1661]

İttihâdçı Talât Paşa Hükûmeti'nin istifası İttihâdçılardan hesap sorulmasını da beraberinde getirdi. Nitekim İttihâdçı hükûmet tarafından Sivas'a sürgün edilen Bern Sefareti sâbık kâtiplerinden Zeki Efendi, Dâhiliye Nezareti'ne başvurmak suretiyle kendisini hukuka mugayir bir şekilde sürgüne gönderenler hakkında lazım gelenlerin yapılabilmesi için sürgünü hakkındaki dosyanın kendisine verilmesini talep ederek sürgününe sebep olanlar hakkında dava açmak arzusunda olduğunu bildirdi.[1662]

Menfîlerden bazıları da kendilerini siyasî menfî addederek çıkar elde etmeye çalıştılar. Örneğin Hatice Baise Hanım, 2 Eylül 1920'de Dâhiliye Nezareti'ne sunduğu bir dilekçe ile Mahmut Şevket Paşa'nın katlinde tesadüfen orada olduğunu ve bila-ihtiyar "eden bulur, inleyen ölür" dediğini ve bu sebeple tevkif edildiğini, serbest bırakılsa da daha sonra Galata köprüsünde sivil memurlar tarafından tevkif edilerek üzerinin arandığını, sekiz Osmanlı lirası, on mecidiye ve birkaç kuruş yegâne maişetinin ahzedildiğini ve nihayetinde de yirmi dört günlük mahpus hayatı sonrası Sinop'a sürgün edildiğini ifade etti. Ayrıca şunun bunun kapısında işçilik ve hizmetçilik ederek geçimini temine çalıştığını belirterek düçar olduğu maddî ve manevî zararları nispetinde terfih-i hâl ve maişeti için yardım talebinde bulundu.[1663] Bu talep üzerine hakkında tahkikat yapıldı. Buna tahkikattan Hatice Baise Hanım'ın, sahte kutu tedarik ederek Müdafaa-i Milliye Cemiyeti namına iane toplamak suretiyle halkı dolandırdığı, mahallin sükûn ve huzurunu bozduğu gerekçesiyle 27 Temmuz 1913'te Sinop'a sürgün edildiği, 1914'te affedildiği fakat bir müddet sonra, 1 Eylül 1917'de bu kez memleketi Şile'ye sürgün edildiği anlaşılmaktadır. Tahkikat raporunda, kendisine üç defa yardım edilerek 3.500 kuruş verildiği de belirtilmektedir.[1664]

Siyasî mahkûmlar affedilmiş olsalar da 1908-1918 arasında büyük mağduriyetler yaşadıklarını beyan ederek Mütareke dönemi hükûmetlerinden mağduriyetlerinin giderilmesi için birçok talepte bulundular. Mütareke dönemi hükûmetleri elbette mağduriyetlerin giderilmesi için

---

[1661] *BOA., DH. EUM. AYŞ*., 73/47 [10 Nisan 1335, 19 Nisan 1335 ve 11 Mayıs 1335 tarihli belgeler]; *BOA.*, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Üçüncü Şube Belgeleri (*DH. EUM. 3. ŞB*.), 27/61 [14 Mayıs 1335 tarihli belge].
[1662] *BOA., DH. EUM. AYŞ*., 4/65 [14 Nisan 1335 tarihli belge].
[1663] *BOA.*, *BEO*., 4659/349357 [2 Eylül 1336 ve 26 Eylül 1336 tarihli belgeler].
[1664] *BOA., BEO*., 4659/349357 [14 Teşrin-i Evvel 1336, 30 Teşrin-i Evvel 1336 ve 6 Teşrin-i Sani 1336 tarihli belgeler].

birtakım çalışmalar gerçekleştirdi fakat bu durum siyasî menfîleri tatmin edecek vaziyette değildi. Nasıl meşrutiyetin iadesi sonrasında kendilerini *devr-i sâbık* mağduru olarak görenler, İttihâd ve Terakki Cemiyeti ile dönemin hükûmetlerinden mağduriyetlerinin giderilmesi adına taleplerde bulunmuşlar fakat istedikleri oranda karşılık bulamayınca Fedâkarân Millet Cemiyeti adıyla örgütlenmeye gitmişlerse, Mütareke döneminde kendilerinin mağduriyetlerinin giderilmesi adına gerekli adımların hızlı bir şekilde atılmadığını düşünen siyasî mücrimler de Mağdurîn-i Siyasiyye Teavün Cemiyeti adıyla bir cemiyet teşkil ettiler. 15 Şubat 1919'da Sivas menfîlerinden Hüsnü Efendizade Rüştü Bey'in reisliğinde, Asafpaşazade Cemal Bey'in kâtipliğinde teşekkül eden[1665] Cemiyet, İttihâdçı hükûmetlerin "gadrine" uğramış kişilerin hak ve hukununu müdafaa etmeyi amaçlamaktaydı.[1666] Nitekim Cemiyet'in beyannamesinin ilk maddesi bu hususu açıkça ortaya koymaktadır:

> "Hükûmet-i İttihâdiye tarafından İçtihadat-ı hürriyetpervareneleri çekilemeyerek bilâd-ı muhtelifeye nefy ve tagrib ve iclâ edilen mağdureynden mürekkep ve onların terfiye ve ikdarına hâdim (Mağdûrîn-i Siyâsiye Teâvün Cemiyeti) namile siyasetle gayr-i müştegil cemiyeti teşekkül etmiştir."

Cemiyet bu amaca matuf olarak İttihâdçı kadrolar işten el çektirilirken *mağdurîn-i siyasiyye*nin yerleştirilmesini hükûmetlerden talep etti; ancak talepleri onların arzu ettiği çerçevede karşılık bulmadı. Bunun yüzdendir ki 18 Temmuz 1919'da bir toplantı gerçekleştiren Cemiyet mensupları, gerek hükûmet gerek mahkemeler nezdinde kat'î teşebbüste bulunmak için Paris sâbık Başşehbenderi Lütfi, Kosova Maarif sâbık müdürü Ziver, Dava Vekili İsmail Sıdkı, Dava Vekili Fuat Şükrü ve Nuri, Bayburt Kaymakamlığından azledilmiş olan Hicaz Sıhhıye Müdüriyet-i Umumiyesi Tahrirat Müdürü Necip Nadir Beyler gibi isimlerin dâhil olduğu bir encümen-i ilmî ve hukukî teşkil ettiler ve bu encümen aracılığıyla haklarını savunma gayreti içerisinde oldular.[1667] Cemiyet, 25 Ağustos 1919'da Sultan Mehmet Vahdettin'e müracaat ederek *mağdurîn-i siyasiyye*nin problemlerinin giderilmesi hususunda gerekli talimatları vermesini sultandan talep etti. Müracaat dilekçesinde siyasî mağdurların; İttihâdçıların "zulüm ve istibdad"ına karşı muhalefet ettikleri için türlü işkencelere maruz kaldıkları, mağduriyetlerinin giderilmesi için Bâbıâli'ye yazılı ve şifahî olarak pek çok kere başvurulduğu fakat bir netice elde

[1665] Şeyhülislam Hasan Hüsnü Efendizade Rüştü Bey, İttihâdçı hükûmet tarafından Sivas'a sürgün edilmişti. bk. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB*., 8/12 [5 Teşrin-i Sani 1333 tarihli belge]; Yine Asaf Paşazade Cemal Bey de sürgün ile tecziye edilen ve Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti döneminde affedilmiş bir kişilikti. bk. *Takvim-i Vekayi*, 4 Teşrin-i Sani 1334 [4 Kasım 1918], Nu: 3385, s. 1.
[1666] Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 2, s. 374-375.
[1667] *Alemdar*, 20 Temmuz 1335 [20 Temmuz 1919], Nu: 117-1517, s. 2.

edilemediği; son çare olarak Sultan'a başvurmak zorunda kalındığı ifade edildi. İlaveten dilekçede; *mağdurîn-i siyasiyye*den memuriyet ve ticaretle meşgul olmuş pek çok bîçârenin "mevaşi yevmiyesini tedarikden aciz" olduğu, memur olanların mahrum bırakıldıkları terfilerinin dikkate alınması gerektiği ve cümle mağdurun maddî ve manevî zarar-ziyanlarının feshedilen ve malvarlığına el konulan İttihâd ve Terakki Cemiyeti üzerinden karşılanmasının icap ettiği; bunun için de cemiyetten iki kişinin de dâhil olacağı bir komisyon kurulması gerektiği belirtildi.[1668]

Mütareke döneminde Mağdurîn-i Siyasiyye ve Teavün Cemiyeti'nin istekleri yeterince cevap bulmamış olsa da özellikle Damat Ferit Paşa hükûmetleri dönemlerinde İttihâdçıların çetin baskılara maruz kaldıkları açıktır. Hatta Tevfik Paşa Hükûmeti'nden itibaren Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olarak Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü bünyesinde Mazhar Bey reisliğinde, Bahriye Nezareti'nde Kaymakam İsmail Hakkı Bey reisliğinde, Harbiye Nezareti'nde de Mirliva Mustafa Hilmi Paşa'nın reisliğinde Tetkik-i Seyyiat Komisyonları teşkil edilmiş, İttihâdçılara yönelik incelemeler başlatılmıştı.[1669] Damat Ferit Paşa Hükûmeti [4 Mart 1919] teşkil edilince de "şimdiye kadar faaliyetlerinden bir semere görüleme"yen Tetkik-i Seyyiat Komisyonu'nun reisliğine Refik Bey getirilmiş, O'nun riyasetindeki komisyon da takip edeceği yönteme dair birtakım esaslar belirlemişti. Buna göre; idareten ve siyaseten nefy, teb'îd ve tekaüt edilen zabitanın istihdamlarına karar verilecekti. Tekaüt edilen devlet memurlarının sicilleri yeniden ele alınacak ve istihdamında sakınca görülmeyenler yeniden devlet hizmetinde görevlendirilecekler, Divân-ı Harb-i Örfî kararıyla tecziye edilenler ise ayrı bir işleme tabi tutulacaklardı. Cihet-i nizamiyede bulunup da sıhhî durumları, malumatları ve hilkat nazarıyla elverişli olmayanlar ise ahz-ı asker ve sıhhıyede istihdam olunacaklardı. Yine Cihan Harbi esnasında tekaüte sevk edilenlerin mevcut sicilleri yeniden ele alınacak ve bu sicil kayıtları tekaüt edilenin lehine olursa istihdamlarına karar verilecekti.[1670] Nitekim Tetkik-i Seyyiat Komisyonu bu esaslar çerçevesinde faaliyet yürüttü. Mağdur erkân, ümera ve zabitana yönelik defterler tanzim edildi. Örneğin bu maksatla hazırlanan bir defter Harbiye Nazırı Ferit Paşa tarafından da tetkik edilerek Bâbıâli'ye

---

[1668] Haluk Selvi, "Mütareke Döneminde Siyasi Mağdurlar ve Mağdurin-i Siyasiye Teavün Cemiyeti", *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Dergisi*, 10/1 (2008), s. 300; Cemiyet'in Hukûk Encümeni, mağdurların zarar ve ziyanlarının feshedilen İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin mal varlıklarından karşılanması için Ağustos ayının başı itibariyle Adliye Nezareti'ne müracaat etmiştir. bk. *Alemdar*, 4 Ağustos 1335 [4 Ağustos 1919], Nu: 132-1532, s. 2.

[1669] Kocaoğlu, *Mütarekede İttihatçılık*, s. 187-192; Yine siyasî mağdurlar, hükûmete müracaat ederek Teceddüd Fırkası'na ait 180.000 lira raddesindeki nakitin kendilerine tahsis edilmesini de talep etmişlerdi. bk. *İkdam*, 25 Temmuz 1335 [25 Temmuz 1919], Nu: 8066, s. 1.

[1670] Yine "Hidmete kâbiliyeti ile 'adem-i kâbiliyeti müsâvî olanlar Mu'âmelât-ı Zâtiye Müdîriyeti ma'rifetiyle bir kıt'ada istihdâmlarıyla son alacağı sicil bi't-tedkîk ona göre bir karâr ittihâz edilecekdir." Tetkik-i Seyyiat Komisyonu'nun esasları için bk. *İkdam*, 28 Mart 1335 [28 Mart 1919], Nu: 7949, s. 1; Kocaoğlu, *Mütarekede İttihatçılık*, s. 190-191.

sevkedildi. Buna göre; on biri mirliva, yirmi ikisi miralay, on sekizi kaymakam, otuzu binbaşı, üçü kolağası, on sekizi yüzbaşı, yirmi ikisi mülazım-ı evvel ve sâni, yirmi üçü de ketebe olmak üzere toplam 147 mağdurun hallerine göre terfileri talep edilmekte, bunun için lazım gelenin ise bir an evvel icrası istenmekteydi.[1671] Ayrıca Damat Ferit Paşa Hükûmeti döneminde İttihâdçı devlet memurlarına yönelik ciddî bir tasfiye süreci başlayarak matbuatın da tazyikiyle pek çok vali, mutasarrıf, kaymakam ve memur vazifelerinden el çektirildi.[1672] Bilindiği üzere Damat Ferit

[1671] *Alemdar*, 6 Temmuz 1335 [6 Temmuz 1919], Nu: 193-1053, s. 1; Daha sonraki tarihlerde de listeler hazırlandığına dair haberler yapılmıştır. Örneğin haksız bir şekilde tekaüt edilen seksen bir zabitanın rütbelerinin iade edildiği belirtilmiş hatta yeniden vazifeye alınan zabitanın bunlarla sınırlı olmadığı vurgulanmıştır. bk. *Alemdar*, 25 Ağustos 1335 [25 Ağustos 1919], Nu: 153-1553, s. 2; Padişah tarafından *irâde-i seniyye* ile tasdik edilerek rütbeleri iade edilen ümera hakkında bir liste için bk. *Alemdar*, 16 Eylül 1335 [16 Eylül 1919], Nu: 175-1575, s. 2.

[1672] Kocaoğlu, *Mütarekede İttihatçılık*, s. 209-216; Mütareke dönemi matbuatının İttihâdçıların vazifelerinden el çektirilmesi hususunda hükûmetlere ciddî tazyik yaptığı rahatlıkla söylenebilir. Örneğin *İkdam* gazetesi "Eski Adamlar Hâlâ Mevki'de" diyor, sâbık hükûmetin yarı İttihâdçı bir hükûmet olduğunu, yeni hükûmetin yani Tevfik Paşa Hükûmeti'nin de işi ağırdan aldığı vurguluyordu. İlgili yazının bazı kısımlarında şöyle denilmekteydi: "...Bu yanlış hatt-ı hareketin ya'ni eski devir adamlarının yeni devirde de mevki'-i rağbet ve me'mûriyetde bulunmaları düstûrunun İttihâd ve Terakki ile berâber artık ebediyyen bertaraf edilmiş olduğunu zannedenler pek ziyâde alnadıyorlar. Ma'a't-teessüf bizde devirler geçiyor, fakat eski zihniyet yerinden bile kıpırdamıyor… Böyle vatanın nâzik bir zamânında bütün Osmanlılar kabîneye zahîr olmak istiyor. Ve kabînenin tasfiye politikasını dört gözle bekliyor. Bir daha tekrâr ederiz. 'Yeni devre yeni adam lâzımdır.' Birazda ahâliyi, köylüyü, şunu, bunu dinlemek, eski devrin me'mûrları, jandarmaları, ba'zı askerleri hakkında, 'aleyhinde neler söylenildiğini, neler hissedildiğini tahkîk etdirmek her hâlde Tevfik Paşa Kabînesi'nin başlıca vezâifinden olsa gerekdir." Yine bu yazıda İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin icraatının şeriki olarak telakki edilen Meclis-i Ayan ve Meclis-i Mebusan'ın da yenilenmesi gerektiği vurgusu yapılmaktaydı. bk. *İkdam*, 29 Teşrin-i Sani 1334 [29 Kasım 1918], Nu: 7830, s. 1; Mahmut Şevket Paşa suikasti sonrasında Sinop'a sürgün edilen Refii Cevat Bey'in *Alemdar* gazetesindeki bir yazısı da bu minval üzere örnek olarak değerlendirilebilir. Nitekim Refii Cevat Bey, kendisinin sürgününe sebep olanlar hakkında çok şiddetli muhalefet etmektedir. "Me'mûrînde Tebeddülât Lüzûmu" başlıklı makalesinde, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin memur alımları hakkındaki siyaseti ve bu memurların durumlarının ne olacağı hususunda şöyle demektedir: "Ta'yîn eylediği me'mûrlar vatanı kurtaracak değillerdi. Çetenin âmâline hidmet edeceklerdi. Bunun için muktedir olub olmamalarının ehemmiyeti yokdu. Esâsen iktidâr denilen şey rü'esâda mevcûd değil idi ki efrâdda mevcûdiyeti aransın. Çete iktidâra geldi mi? 'Azl ve nasblar yirmi dört sâ'at sürmezdi… İttihâd ve Terakki sükût edince şu'abât-ı idâreyi hemen düşüncesiz dimâğların kuvvetli tırnaklarından kurtarmak lâzım idi. Gazi Muhtar Paşa Hükûmeti bunu yapmadı. Hatta kabîne ortaya bir de hakk-ı mükteseb mes'elesi çıkardı. Gûyâ İttihâd ve Terakki'nin o mevki'lere getirdiği adamlar iktisâb edilmiş bir hakkın sâhibi oluyorlardı. Fi'l-hakîka ortada bir hak vardı. Fakat bu iktisâb edilmiş bir hak değil çetenin, aç efrâdına hiçbir şey mukâbilinde olmayarak te'mîn eylediği ekmekden 'ibâret idi… Hükûmet-i hâzıranın yapacağı en mühim şey bilâ-ifâte-i vakt [vakit kaybetmeksizin] hemen bu adamları kollarından tutub yerlerinden koğmak, hem de ma'zûliyet ma'âşı dahî vermeyerek koğmak yerlerine hakk-ı mükteseb sâhibi nâmuslu sîmâları getirmekdir. Buna o derece ihtiyâc vardır ki biz bunu yapılacak icrâaâtın başına kaydetmeğe mecbûruz… Hiç ümîd etmediği hâlde o mevki'e İttihâd ve Terakki tarafından getirilib karnı doyan bir adam bu hükûmetin muvaffakiyetini arzu eder mi? Bi'-tab' arzusu yine çetenin idâreyi eline alması ve kendisine yeni yeni menfa'atler te'mîn eylemesidir… Meselâ İzzet Paşa Kabînesi mevki'-i iktidâra geldiği günden beri sekînet, sükûmet, i'tidâl diye feryâd eden gazetelere bu kelimelerin ihtivâ etdiği ma'nâyı sorsak her hâlde 'azl ve nasb mes'elesinde hükûmetin gâyet i'tidâl ile hareket eylemesi lüzumunu hemen der-meyân edeceklerdir… Binâen 'aleyh hükûmetin yapacağı hemen birden bire bütün İttihâd ve Terakki'ye hidmet eden me'mûrları değişdirmekdir. Başka türlü yürümez. Dâhiliye Nâzır-ı muhteremi Cemal Bey'in bu mes'eleyi lâyık olduğu ehemmiyetle düşüneceğini zannediyoruz. Şimdiye kadar yapılan tebeddülât re'sen me'mûr olanlar meyânında yapıldı. İş görecek olanlar, tekrâr ediyorum, büyük me'mûrîn ile berâber ufak makâmlarda bulunan me'mûrîndir. Hepsini birden atlmalı, hepsini birden atmalı." bk. Refii Cevad, "Me'mûrînde Tebeddülât Lüzûmu", *Alemdar*, 16 Mart 1335 [16 Mart 1919], Nu: 85-1395, s. 1; Mütareke döneminin tasfiyelerine, 1913 sonrası "Meşrutiyet'in Fizan'ı" olarak öne çıkan Sinop'un müftüsü İbrahim Efendi'nin vazifesinden azledilmesi örnek gösterilebilir. *Alemdar* gazetesinin iddiasına göre Sinop Müftüsü İbrahim Efendi, İttihâdçı hükûmetlerin Sinop'a sürgün gönderdiği muhaliflerin "kâfir olduklarına dair

Paşa sıkı bir İttihâd ve Terakki muhalifiydi; Paşa, sadarete getirildiğinde nazırlık teklif ettiği Mehmet Tevfik Bey'in *hükûmetin siyaseti*nin ne olacağı yönündeki sualine "İttihad ve Terakki Fırkası siyasetinin aleyhinde olduğumuzu Galip devletlere göstermek, harp mücrimlerini cezalandırmak, me'murlar arasında İttihad ve Terakkiye mensub bulundukları muhakkak olanları tasfiye etmek" şeklinde cevap vermişti.[1673] Damat Ferit Paşa'nın, hükûmette Maliye Nazırı olarak görev almış olan Mehmet Tevfik Bey'in İttihâdçılar hakkındaki sualine bu şekilde cevap vermiş olması Paşa'nın İttihâd ve Terakki Cemiyeti hakkındaki bilinen düşüncelerinin tekraren ilânıdır.

Tevfik Paşa ve özellikle de 4 Mart 1919'dan itibaren teşkil olunan Damat Ferit Paşa hükûmetleri döneminde pek çok İttihâdçı vazifesinden el çektirilerek yerlerine İttihâdçı hükûmetlerin "mağduru" olarak görülen kimseler tayin edildi. İlaveten belirtmek icap eder ki Damat Ferit Paşa hükûmetlerinde sürgün tecrübesine sahip nazırlar da vazife üstlendiler. Örneğin Müşir Kazım Paşa Harbiye Nazırlığı, Ali Kemal Bey ise Maarif Nazırlığı yaptı. Aslında Damat Ferit Paşa hükûmetleri siyasî mağdurların istediği oranda olmasa da mağdurîn-i siyasiyye meselesiyle ciddî surette alakadar olmaya çalıştı. Nitekim Balkan ve Cihan Harbi mesullerinin yargılanmaları, İttihâdçı memurların vazifelerinden azledilmeleri, Tashih-i Rüteb Kararnamesi bu minval üzere gerçekleştirilen düzenlemelerdir. Fakat bu düzenlemelerde yukarıda siyasî mağdurların haklarını müdafaa amacıyla teşekkül ettiği belirtilen Mağdurîn-i Siyasiyye Teavün Cemiyeti'nin dahli olduğunu iddia edebilmek mümkün değildir.[1674] Lakin şu söylenebilir: Cemiyet mensupları da bu ve benzeri muameleleri talep etmekteydiler ve özellikle Damat Ferit Paşa hükûmetleri döneminde istekleri üzere hareket edilmekteydi.

---

fetva" vermişti. Nitekim İttihâdçı hükûmetler döneminde sürgün tecrübesi yaşayan *Alemdar* gazetesi mensupları İbrahim Efendi'nin azledilmesini memnuniyet verici bir gelişme olarak değerlendirmişlerdir. Gazete, İbrahim Efendi'nin azlini okuyucularına şu şekilde duyurmuştur: "…Bütün menfâ arkadaşlarımızın 'izzet-i nefsini cerîhadâr eden bu müftînin 'azl edildiğini tebşîr ederiz [müjdeleriz]." bk. *Alemdar*, 12 Haziran 1335 [12 Haziran 1919], Nu: 170-1480, s. 1.

[1673] Mehmet Tevfik Bey, Damat Ferit Paşa'nın bu cevabına karşılık olarak kabinenin İttihâd ve Terakki Cemiyeti aleyhinde olmasının vaziyetin bir icabı olduğunu, hakikaten mücrim olanların cezalandırılabileceği fakat intikam hırsıyla hareket edilmemesi gerektiğini ifade etmiştir. Hatıralarında Damat Ferit Paşa ile gerçekleştirdiği bu görüşmesini aktardığı kısım için bk. *Tevfik Biren'in Hatıraları*, c. 2, s. 148-150.

[1674] Tunaya, *Siyasal Partiler*, c. 2, s. 375; Yine cemiyetin nizamnamesi için bk. *Aynı Eser*, s. 377-380.

SONUÇ

Tanzimat ve sonrası, Avrupa tipi kanunlaşma ve bürokratikleşme bağlamında Osmanlı'da "hasta adamın yaralarını sarmak" ve modern bir devlet inşa edebilmek için siyasî, idarî, hukukî, içtimaî, malî vb. sahalarda pek çok düzenlemenin yapıldığı bir dönemdir. Hukukî alanda, modern bir hukuk sistemi inşasına çalışılmış; bu çerçevede de pek çok düzenlemenin yanında *1858 Ceza Kanunu* yapılmış, kanunda ta'zîr suçlarına yönelik nefy/sürgün cezasından bahsedilmiştir. Tanzimat'ın getirileri ve devlet ricalinin yönetim anlayışı, şeriatın bihakkın icrası ya da meşrutî idare talebiyle muhalif oluşumların ortaya çıkışına sebep olmuştur.

Şeriatın bihakkın icrasını talep eden ve Tanzimat'a ilk tepki olarak değerlendirilen Fedailer Cemiyeti'nin bir hareketi olan Kuleli Vak'ası muhalif bir örnektir ve vak'a müsebbipleri kalebent ve sürgün gibi cezalara maruz kalmışlardır. Sonrasında ortaya çıkan Meslek Teşkilatı ve Yeni Osmanlılar gibi hareketler de daha ziyade matbuat yoluyla meşrutî idare talebinde bulunarak Bâbıâli'nin kudretli devlet adamlarına muhalefet ettiler. Namık Kemal gibi isimler "muzır neşriyat"ları ve muhalif fikir ve eylemleri münasebetiyle sürgün cezalarına maruz kaldılar; Bâbıâli muhaliflerinin mücadelesi, meşrutî idareye geçilmesini öngören II. Abdülhamid tarafından 23 Aralık 1876'da Kanun-ı Esasi'nin ilânı ve meclisin açılmasının kararlaştırılmasına değin sürdü.

II. Abdülhamid tarafından ilân edilen bu ferman anayasa ile meşrutî idareye geçildi. Anayasanın sürgün mevzuunu ele alan maddesi 113. maddeydi ve bu madde ile Sultan, bir kimsenin siyasî yönden mahzurlu ya da suçlu olduğuna karar vererek maslahat gereğince "tehlikeli" addedeceği kimseleri sürgüne gönderme yetkisine sahip oluyor; anayasal bir hak kesbetmiş oluyordu. Nitekim sürgün maddesine yönelik ciddî tenkitler getirilse de II. Abdülhamid, meşrutî idarenin amaç ve ruhuna çok da uygun düşmeyen fakat kanunen var olan 113. maddenin kendisine verdiği hakkı iktidarı boyunca kullanarak idaresinin önünde engel olarak gördüğü şahısları sürgünlere gönderdi. Zaten kısa bir süre sonra 93 Harbi'nin çetin şartlarını da gerekçe göstermek suretiyle Midhat Paşa ve arkadaşlarının dahliyle geçilen meşrutî idareyi 13 Şubat 1878 tarihinde Meclis-i Mebusan'ı tatil etmek suretiyle "anlamsızlaştırdı". Bâbıâli ile giriştiği nüfûz mücadelesinde de başarılı olan II. Abdülhamid, 1890'lar itibariyle idareyi bütünüyle Saray'a aktararak Bâbıâli'yi kontrol altına almayı başardı. Artık Tanzimat döneminin kudretli sadrazamları yoktu; Saray *devr-i hamidî*nin yegâne güç merkeziydi.

II. Abdülhamid'in meşrutî idareyi sonlandırması, 93 Harbi'nin olumsuzlukları, matbuatın sıkı denetimi, iktisadî sıkıntılar ve idaresinde takip ettiği siyaset, muhalif cereyanların yeniden ortaya çıkışına katkı sağladı. II. Abdülhamid'in maarif reformlarının da katkısıyla mekteplerde yetişen modern fikirlere sahip şahıslar ile daha önceden bir şekilde Avrupa'ya gitmiş olanlar II. Abdülhamid'e muhalefet etmeye başladılar. Gücün Bâbıâli'den Saray'a tebdili tepkinin merkezinin Saray olmasına sebep oldu; oysa Yeni Osmanlılar güç merkezi olarak gördükleri Bâbıâli'yi hedef almışlardı; Jön Türkler ise doğrudan sultanın şahsî idaresini hedefe koydular. Topyekûn Jön Türk olarak tanımlanabilecek olan II. Abdülhamid muhalifleri, sultanın devlet idare şeklinin alternatifi olarak –genel itibariyle- çağdaş, bilime dayalı bir yönetim şeklini arzulamakta, sadakatin yerini liyakatin alması gerektiği vurgusunu yapmaktaydılar. Jön Türkler, klasik Osmanlı millet sisteminin Fransız ihtilali akabinde belirgin bir şekilde ortaya çıkan milliyetçilik düşüncesiyle baş edemeyeceğini düşünerek üst kimlik olarak Osmanlı kimliği etrafında bütün unsurların birlikteliğini temin için anayasanın yeniden yürürlüğe konulmasını ve meşrutî idarede devletin kurtuluşu için gerekli adımların atılması gerektiğini düşünmekteydiler. Cemiyetler teşkili yoluyla meşrutî bir idare tesisi için birtakım teşebbüsler olsa da daha ziyade matbuat yoluyla II. Abdülhamid'e muhalefet etmekteydiler.

II. Abdülhamid idaresine karşı tıbbiye ve mülkiye gibi yüksek mekteplerden talebeler İttihâd-ı Osmanî adıyla bir cemiyet teşkil ettiler. Cemiyet Avrupa'daki Jön Türklerle irtibat kurarak onların da desteğini sağlamaya çalıştı; ünlü Jön Türk Ahmet Rıza Bey'i cemiyete kazandırdı. İttihâd ve Terakki Cemiyeti adını alarak –başkaca oluşumlar olsa da- yurtiçi ve yurtdışında muhalefetin merkezi halini aldı. Yurtdışı örgütü matbuat yoluyla Abdülhamid idaresine muhalefet ederken, yurtiçi örgütü, yurtdışından getirilen gazetelerin okunması ve mekteplerde taraftar kazanılmasına çalıştı. Cemiyetin yurtiçi örgütü II. Abdülhamid'in şahsî idaresine karşı birtakım "muzır" tertipler ortaya koydu ve 1893, 1895, 1896 ve 1897 yıllarındaki bu tertipler kuvveden fiile geçemeden tahkikatlar neticesinde tespit edilerek pek çok kişi "muzır" faaliyetleri sebebiyle sürgün ile cezalandırıldı. 1897 tahkikatı neticesinde yetmiş sekiz kişi Şeref vapuruyla Trablusgarp'a gönderildi.

II. Abdülhamid, şahsî idaresine karşı ortaya çıkan girişimleri hafiye ve jurnallerin de yardımıyla çeşitli şekillerde cezalandırarak devlet merkezinde muhalif cereyanların oluşumuna izin vermemeye çalıştı. Ayrıca matbuatı sıkı bir şekilde kontrol altında tutmaya çalıştı. Muhalif fikirlere sahip olarak çeşitli oluşumlar içerisinde yer alanları, "muzır" neşriyatta bulunanları, güven duymadığı ya da sadakatsizlikle suçladığı şahısları Kanun-ı Esasi'nin 113. Maddesi'nin

verdiği yetki çerçevesinde sürgünlere gönderdi. Sürgüne gönderirken şahsın etkisini de dikkate alan Abdülhamid, bilhassa "tehlikeli" olarak addettiği kimseleri, Trablusgarp, Fizan ve Akka gibi uzak mahallere gönderirdi. Menfâ olarak Osmanlı ülkesinin hemen hemen her noktasından istifade edilir; Rodos ve Midilli başta olmak üzere Akdeniz Adaları [Cezayir-i Bahr-i Sefid], Trablusgarp, Fizan, Akka, Medine, Konya, Sivas ve diğer şehirlere sürgünler gönderilirdi. Bu sürgün yerleri [menfâlar] içerisinde en öne çıkanı ise Fizan olmuştu; zira Fizan adı yüreklere bir korku salardı. II. Abdülhamid, sürgün gönderdikleri şahısların "nedamet" duymalarını, "ıslah-ı nefs" etmelerini beklerdi. Tabii bu beklenti çoğu zaman gerçeğe dönüşmediği gibi "ıslah-ı nefs" etmesi beklenen şahıslar sürgün gittikleri menfâlarında muhalefetin güçlenmesine katkı sağladılar; muhalif duygu ve düşünceler, Abdülhamid'in sürgün uygulamasının bir sonucu olarak menfîler eliyle taşraya taşındı. Merkezden uzaklaştırılanlar görece birikimli kişilerdi; o yüzdendir ki bu şahıslar taşrada kısmen toplumu meşrutî idare ve Abdülhamid muhalifliği noktasında etkilemeyi başardılar. Abdülhamid sürgün ile cezalandırdığı şahısların bazısını herhangi bir memuriyet vermeden sadece yevmiye tahsisiyle, bazısını da bir memuriyetle sürgüne göndererek merkezden uzaklaştırdı; ancak sürgüne gönderdiği şahısların geçimliklerinin teminine özellikle dikkat etmeye çalıştı.

II. Abdülhamid'in merkezden uzaklaştırdığı sürgünlerin bir kısmı –Ali Kemal, Abdullah Cevdet, İshak Sükûti gibi- menfâda çok durmayıp ilk fırsatta firar etmek suretiyle Avrupa'ya giderek muhalefetini oradan devam ettirdi. Yine Damat Mahmut Celalettin Paşa ve oğullarının yurtdışına çıkışları dışarıdaki Jön Türk hareketini daha da güçlendirdi. 1902-1907'de iki kongre tertip ettiler; bu kongrelerdeki en temel maksat ortak hedef gördükleri II. Abdülhamid'e karşı birlikte hareket edebilmeyi sağlamaktır. Aslında Jön Türkler denilen zümrenin II. Abdülhamid'e muhalefet haricinde ortak noktaları çok azdı. Meşrutî idare ve Kanun-ı Esasi arzusunda dahi farklı beklentiler mevcuttu. Devlet idaresi bağlamında Prens Sabahattin'in başını çektiği grup adem-i merkeziyetçi, Ahmet Rıza ve arkadaşları ise merkeziyetçi bir yapının savunuculuğunu yapmaktaydı. Ancak merkeziyetçi, adem-i merkeziyetçi ve sair farklı farklı düşünceleri benimseyen grupları bir araya getiren özne II. Abdülhamid ve onun şahsî idaresine muhalefetti. O'nun hal'i meşrutî idareye geçilmesinin, ülkenin içerisinde bulunduğu darboğazdan çıkmasının yegâne formülü olarak görülmekteydi. O yüzdendir ki farklı fikirlere sahip olsalar da ortak bir "tehdit" olarak değerlendirdikleri II. Abdülhamid'e karşı II. Meşrutiyet'in ilânına kadarki süreçte olabildiğince ittifak halinde oldular.

Avrupa'daki Jön Türkler II. Abdülhamid'in şahsî idare anlayışına karşı meşrutî idare talebiyle daha ziyade matbuat âleminde muhalefet ederlerken, Makedonya'nın nev'î şahsına münhasır durumunun etkisiyle Talât Bey ve arkadaşlarının gayretleriyle 1906 yılında Selanik merkezli Osmanlı Hürriyet Cemiyeti teşekkül etti. Bu cemiyet, II. Abdülhamid'in şahsından ziyade Makedonya'nın kopuşunun önüne geçmek, bölgenin Türk-Müslüman varlığını korumak gayesiyle siyaset belirledi. Keza bölge Berlin Antlaşması akabinde Mürzteg planları ve sonrasında büyük devletlerin takip etikleri siyaset ile Osmanlı idaresinden çıkma riskiyle karşı karşıyaydı. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, 1907 yılında Terakki ve İttihâd Cemiyeti ile birleşince Terakki ve İttihâd'ın dahilî merkezi Selanik oldu. Kısa sürede bölgede örgütlenerek çok ciddî bir güç hâline gelen dahilî merkez, Makedonya coğrafyasının yönetimi, ordu içerisindeki yer yer huzursuzluklar, bölgenin dinî-etnik yapısı, Arnavut ve Bulgarların pozisyonları ve büyük devletlerin bölgeye yönelik takip ettikleri siyasetin de etkisiyle Reval Mülakatı sonrası harekete geçerek olağanüstü bir gayretle; bölgedeki Firzovik toplantısı gibi birtakım hadiseleri meşrutî talebe dönüştürdü ve Abdülhamid'in engelleme teşebbüslerini bertaraf ederek II. Meşrutiyet'in ilânını sağladı.

Makedonya'daki problemlerin sürüklemesinin bir neticesi olarak harekete geçen İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin II. Meşrutiyet'i ilân ettirmesinde II. Abdülhamid dönemi sürgünlerinin ciddî etkilerinin olduğunu iddia edebilmek güçtür; zira meşrutî idare için ayağa kalkış Talât, Enver ve Resneli Niyazi gibi isimlerin yani cemiyetin Selanik-Manastır merkezlerinin bir başarısıdır. Yalnız meşrutiyetin iadesi hareketinde doğrudan dahilleri olmasa da II. Abdülhamid dönemi sürgünlerinin, fikrî etkilerinin yanında meşrutî idareye geçilmesi sürecinin olgunlaşmasına katkı sağladıkları da aşikardır; zira bu sürgünler, taşrada *hamidî idare*ye karşı tepkinin artmasında ve tepkinin politize olmasında etkili olmuşlardır. Nitekim meşrutî idare için gerçekleşen Temmuz başkaldırısında doğrudan dahilleri olmayan sürgün Jön Türkler, *hamidî idare*nin amansız muhalifi oldukları, matbuat ve sair yollarla meşrutî idare için mücadele etmeleri ve bu uğurda sürgünlere maruz kalmaları münasebetiyle *kahraman-ı hürriyet* olarak görmüşlerdir.

Meşrutiyetin iadesiyle yeni bir döneme girildi; 1890'lardan itibaren güç merkezi olan Saray büyük yara aldığı için yeni güç odaklarından biri İttihâd ve Terakki Cemiyeti oldu. Ciddî bir güç odağı olarak ortaya çıkmalarına, meşrutî idarenin yegâne müessisi olmalarına rağmen İttihâdçılar, ilk etapta idareyi ellerine almayıp "nezaret ve teftiş" ile yetinerek *hamidî dönem*in tecrübeli devlet adamlarından istifade etmeye çalıştılar. İttihâdçıların gayretleriyle girilen bu yeni

dönemin ilk aylarında müthiş bir olumlu hava esmiş; nitekim ilk izlenime göre artık "hasta tedavi" edilmişti. Artık bundan sonra reformlar yapılmalı ve devlet güçlendirilerek toplumsal huzur temin edilmeliydi. Bunun ilk şartı meşrutî idareye geçildiğine göre hiç kimsenin mazereti kalmamıştı. Müslim-gayrimüslim herkesin büyük bir şuurla Osmanlı birliği için çalışması beklenmekteydi.

Meşrutî idarenin tesisiyle birlikte önceki devir "devr-i sâbık", "devr-i istibdat" olarak telakki edilmeye başlandı, evvela *devr-i sâbık*ta hafiye ve jurnallerin etkisiyle muhalif duruşları sebebiyle siyaseten sürgün edilenlere yönelik umûmî af ilânında bulunuldu. İlk icraattan birinin umûmî af olması, *devr-i sâbık*ta sürgün edilenlere "kıymet" atfedildiğinin bir göstergesiydi; ayrıca toplumsal huzurun temini hedeflenmekteydi. Umûmî af ilânıyla birlikte menfâlarında bulunan *devr-i sâbık*ın siyasî suçluları ile Avrupa'da muhalif çalışmalar içerisinde bulunan "gönüllü sürgün" Jön Türkler birer birer İstanbul'a avdet etmeye başladılar ve bu kişiler "ahrar-ı ümmet", "kahraman-ı hürriyet" olarak karşılandılar.

Meşrutiyetin iadesi *devr-i sâbık* "mağdur"larının merkeze dönüşünü sağlarken *devr-i sâbık* ricalinin görevden el çektirildiği ve sürgünlere maruz kaldığı bir süreci beraberinde getirdi. *Hamidî dönem*in önemli devlet adamlarından Tahsin Paşa ve Memduh Paşa gibi isimler görevlerinden alınarak Büyükada'da ikamete mecbur edildiler. Yine bu dönemde *devr-i sâbık*ın adamı olduğu iddiasıyla aşağıdan yukarıya her kademeden pek çok devlet görevlisi hafiyelik ve jurnalcilik yaptığı, rüşvetçi olduğu ve benzeri suçlamalarla görevinden alındı ve bunların bir kısmı sürgünlere maruz kaldı. Netice itibariyle *devr-i sâbık*ta nüfuzlu olanlar, "mağrur" olanlar, bir anda "mağdur" haline geliverdiler. Nitekim aşağıdan yukarıya pek çok devlet görevlisinin, *devr-i sâbık* adamıdır, denilerek vazifesinden alınması meşrutî idareye ve idarecilerine karşı huzursuzluğu beraberinde getirdi.

İstanbul'a avdet eden sürgün Jön Türkler, *devr-i sâbık* adamları vazifelerinden alındığına ve yeni bir devre girildiğine göre kendilerine ikbal kapılarının ardına kadar açılmasını arzulamaktaydılar. Böyle düşünenlerin ilk başvuru merkezi elbette "yol arkadaşı" olduklarını düşündükleri İttihâd ve Terakki Cemiyeti oldu. İttihâd ve Terakki Cemiyeti, sürgün Jön Türklerin ihtiyaçlarının temini ve devlet kadrolarında istihdamları hususunda birtakım çalışmalar yaptıysa da bu çalışmalar, sürgün Jön Türkleri tatmin edecek düzeyde olmadı. Ayrıca meşrutiyetin iadesi akabinde sürgün Jön Türkler kendilerini mağdurîn-i siyasiyye olarak tanımlamaya başladılar. *Mağdurîn-i siyasiyye*, cemiyetin yanında hükûmet, Meclis-i Mebusan ve hatta geçmişte doğrudan cephe aldıkları Sultan Abdülhamid nezdinde teşebbüste bulunarak mağduriyetlerinin giderilmesi

taleplerini ilettiler. Nitekim Meclis, Cemiyet ve dönemin hükûmetleri mağdurîn-i siyasiyye hakkında devlet kademelerine öncelikli olarak tercih edilecekleri, menfâda geçirdikleri zamanların tekaütlerine sayılacağı vb. hususlarda birtakım düzenlemeler yapsa ve *mağdurîn-i siyasiyye*den birçok kimseyi memuriyetlerde ihdas etse de bu düzenleme ve görevlendirmeler *mağdurîn-i siyasiyye* cephesini tatmin etmedi. Bu tatminsizlik –başkaca sebeplerin de etkisiyle- İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne karşı muhalif cereyanlara sebep oldu ve bazı Jön Türkler, Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti'ni teşkil ettiler. Cemiyet, menfî ve firarilerin hak ve hukuklarının müdafaasını temin yolunda büyük gayret sarf etti; kamuoyunun dikkatini çekebilmek gayesiyle *Hukuk-ı Umumiye* adına bir gazete dahî çıkardı. Cemiyetin, kendisini bütün *mağdurîn-i siyasiyye*nin temsilcisi olarak değerlendirmesi, İttihâdçılar tarafından hoş karşılanmadı hatta bazı İttihâdçılar tarafından gazetelere ilân verilmek suretiyle bu duruma tepki gösterildi.

II. Meşrutiyet'in ilânı sonrasında her problemin halloluvereceği yönünde çok büyük bir beklenti hâsıl olmuştu; ancak problemler hallolmadığı gibi matbuat âlemindeki zincirden boşalırcasına peyda olan serbestiyet, her kafadan ayrı bir ses çıkması, gazetelerde açıktan açığa yürütülen siyasî münazaralar, Jön Türkler ve İttihâdçıların meşrutiyet algılarının farklı oluşları, sürgünden dönen *mağdurîn-i siyasiyye*nin umduğunu elde edememesi, yeni dönemle birlikte devlet dairelerinde girişilen tensikat ve benzeri durumlar bir anda "aşırı siyasileşmiş" bir toplumun çıkışına sebep oldu. Bu durum, meşrutiyetin iadesi akabinde *cemiyet-i mukaddese* olarak telakki edilen İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne karşı sert bir muhalefetin kısa bir sürede ortaya çıkışını sağladı; Fedâkaran-ı Millet Cemiyeti'nin yanında meşhur Jön Türk Prens Sabahattin'in fikirlerini mehaz kabul eden Ahrar Fırkası vücuda getirildi ve fırka, *İkdam*, *Yeni Gazete* ve *Sabah* gibi gazeteler tarafından desteklendi. Yine İttihâd ve Terakki Cemiyeti ile Kamil Paşa arasındaki çatışmalar huzursuzluğu daha da artırdı. Edirne Vak'ası, Kör Ali Vak'ası ve Hasan Fehmi cinayeti gibi bazı hadiseler meşrutiyet ruhunu zehirledi. Her şeyin düzelmesi beklenirken bir an da büyük bir siyasî buhran baş gösterdi. Netice itibariyle bu sorunlar yumağı devlete, II. Abdülhamid'in de hal'ine sebep olan 31 Mart Vak'ası gibi büyük bir travmayı yaşattı. "Meşrutiyet mahvoldu" şeklinde bir telgrafla Selanik'e bildirilen vak'a, Selanik'ten gelen Hareket Ordusu tarafından bastırıldıktan sonra İdâre-i Örfiyye ilân edilerek Divân-ı Harb-i Örfîler teşkil edildi. Vak'ada dahli olmadığı anlaşılsa da II. Abdülhamid ile devam etmenin mümkün olmadığı değerlendirmesini yapan İttihâdçılar, geniş bir mutabakat ile sultanın hal'ini sağlayarak veliaht Mehmet Reşat'ı tahta çıkardılar. Bu mesele halledildikten sonra İdâre-i Örfiyye ilânı mucibince teşekkül eden Divân-ı Harb-i Örfîler meşrutî idarenin müdafaası

çerçevesinde muhakemeler yaptılar. Divân-ı Harb-i Örfîler, vak‘a ile ilişkisi olduğu, meşrutiyet karşıtı faaliyetlerde bulunduğu, “istibdat” taraftarı olduğu, hafiyelik ve jurnalcilik yaptığı, muzır neşriyatta bulunduğu, ahaliyi galeyana getirdiği, padişaha, sadrazama ve hükûmet azalarına hakaret ettiği, İttihâd ve Terakki Cemiyeti’ni tahkir ettiği vb. gerekçelerle pek çok kimseyi sürgün ile cezalandırdı. Sürgün cezaları ağırlıklı olarak İdâre-i Örfiyye Kararnamesi’nin altıncı maddesinin ikinci fıkrasına dayanarak verildi. Sürgün ile cezalandırılanlar, Trablusgarp’tan Akdeniz adalarına ve Anadolu içlerinde menfâlara gönderildiler. II. Abdülhamid döneminde olduğu gibi meşrutiyet döneminde de bütün ülke potansiyel menfâ halini aldı; zira 31 Mart travması sonrasında artık neredeyse ülkenin her vilayetinde bir sürgün vardı. Sürgün cezalandırmasından nasibini alan bir grup da *devr-i sâbık* ricaliydi. Görevden el çektirilen ve Büyükada’da ikamete mecbur tutulanların durumları vak‘a sonrası yeniden ele alındı ve Akdeniz adalarına sürgün edildiler. Örneğin Tahsin, Memduh ve Şehremini Reşit Paşalar Sakız’a kalebent olarak sürgün edildiler.

31 Mart Vak‘ası sonrası İdâre-i Örfiyye ilân edilmesiyle matbuat faaliyetleri ve muhalif cereyanlar da sıkı bir şekilde takip edildi. Nitekim bu takibin sonucu olarak muhalif neşriyatta bulunan bazı isimler sürgünlere maruz kaldılar. Mizancı Murat, Ziya Şakir, Şehberderzâde Ahmet Hilmi, Mehmet Asaf ve Hüseyin Hilmi Beyler gibi isimler muhalif neşriyatları [muzır neşriyat] ve muhalif kimlikleri hasebiyle sürgün edildiler. Vak‘a İttihâd ve Terakki Cemiyeti’ni devlet idaresinde saf dışı bırakmayı amaçlamıştı fakat sonuç İttihâd ve Terakki Cemiyeti’ni daha da güçlendirdi ya da güçlendiği algısını ortaya çıkardı. Zira vak‘a sonrasında da İttihâdçıları zor durumda bırakan muhalif cereyanların ortaya çıktığı görülmektedir. Vak‘a akabinde devlette – öncesi olmakla birlikte- ciddî bir tensikata gidilmeye çalışıldı; bu husus üzerine gidilirken *devr-i sâbık* memuru olarak kabul edilen pek çok kişi çeşitli gerekçelerle memuriyetlerinden alındı; yer yer plansız bir şekilde gerçekleştirilen tensikat, “mağduriyet”leri [tensikatzedeleri] ve huzursuzlukları beraberinde getirdi. Bu durum muhalif hareketlerin güçlenmesinde önemli bir etken oluşturdu. Nitekim 31 Mart Vak‘ası sonrası ortaya çıkan muhalif siyasî oluşumlarda *devr-i sâbık*ın menfî ve firarileri de yer aldılar; tensikata maruz kalan kitleler İttihâdçılara karşı ortaya çıkan muhalif oluşumları desteklediler.

1909 sonrası muhalif cereyanlara bakıldığında, daha ziyade Arap ve Arnavut mebusların iştirakiyle ortaya çıkan Mutedil Hürriyet Perveran Fırkası, ünlü Jön Türklerden Şerif Paşa’nın öncülüğündeki Islahât-ı Esâsiye-i Osmaniye Fırkası, İttihâd-ı Osmanî’nin kurucuları İbrahim Temo ve Abdullah Cevdet Beyler tarafından teşkil edilen Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırka-i

İbad), İttihâdçılardan ayrılan bazı mebusların teşkil ettiği Ahâli Fırkası ve Hüseyin Hilmi Bey ve arkadaşlarının teşkil ettiği Osmanlı Sosyalist Fırkası gibi fırkalar görülmektedir. Dolayısıyla 31 Mart Vak'ası sonrasında da siyasî havanın fevkalade puslu olduğu gözükmektedir. Cemiyet, 31 Mart tehdidini atlatsa da ülkeyi kaostan çıkaracak bir formül üretememektedir. Zira cemiyet içerisinde de birlikten bahsedilmek çok mümkün değildir. Nitekim Cemiyet'in kendi içerisinde yekpare olamayışı dâhilde birtakım sıkıntıların baş göstermesine sebep oldu. Cemiyet'in Manastır şubesi liderlerinden Miralay Sadık Bey'in başını çektiği bir grup Hizb-i Cedit adıyla ortaya çıkarak cemiyeti zor durumda bıraktı. Hizb-i Cedit, birtakım tekliflerde bulunduğu gibi cemiyetin önemli ismi Talât Bey'in Dâhiliye Nazırlığından istifasında da etkili oldu. Her ne kadar Hizb-i Cedit hareketi 1911 itibariyle yatıştırılıp Miralay Sadık Bey Selanik'e sürgün edilse de cemiyette büyük bir çatlak olduğu aşikârdı. Nitekim Miralay Sadık Bey ve arkadaşları İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nden ayrılmak suretiyle Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı teşkil ettiler ve yeni fırka cemiyetin en önemli rakibi halini aldı. Fırka, diğer muhalif oluşumlar ile cemiyetin ve İttihâdçı hükûmetlerin uygulamalarından rahatsız olan zümreler tarafından da ciddî surette desteklendi. 1911 Aralık ayındaki araseçimi de kazandı. Sonrasında 35. Maddenin ta'dili meselesi üzerinden İttihâdçıların isteği üzerine seçimlere gidildi; yer yer tartışmalara sebep olsa da İttihâdçılar büyük çoğunlukla seçimleri kazandılar. Böylelikle Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın mecliste bir güç olabilmesinin önüne geçilmiş oldu. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın seçimi kaybetmesi, "ne pahasına olursa olsun İttihâd ve Terakki iktidarına son vermek" fikrini ortadan kaldırmadı. 1912 baharında Hürriyet ve İtilafçı bazı isimlerin açık desteği olduğu görülen Arnavutluk hadisesi ortaya çıktı. Manastır'da dağa çıkışlar; hükûmetin düşmesi, meclisin feshi gibi "Manastır Firarileri"nin talepleri, eş zamanlı olarak Gelibolulu Kemal Bey gibi isimlerin iştirakiyle İstanbul'da neşet eden Halaskâr Zabitan Grubu'nun mevcut hükûmete baskı ve tehditleri neticesinde –başkaca etkenlerin de dahliyle- Sait Paşa istifasını sunmak zorunda kaldı. Böylelikle İttihâdçı desteğini haiz Sait Paşa Hükûmeti görevden uzaklaştırıldı; yerine de ortalığı derleyip toparlaması düşünülen Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti teşkil edildi. Akabinde İttihâdçıların hâkim oldukları Meclis-i Mebusan feshedildilerek cemiyet muhaliflerinin önü açılmış oldu. Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti, *irade-i seniyye* mucibince, devlet kademelerinde görev yapan bütün memurlardan siyasetle iştigal etmeyeceklerine dair taahhütname vermeleri talebinde bulundu. Taahütname vermeyen memurlar cemiyetle ilişkili oldukları iddiasıyla görevlerinden alındı; İttihâdçı olduğu için görevden el çektirilenlerin yerlerine Halaskâr Zabitan ya da Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ndan kimseler vazifeye getirildi. Ayrıca Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti'nin ilk icraatından biri *devr-i*

sâbık ricalinin hakkında af çıkartmak oldu; af ile Memduh, Tahsin ve Sadettin Paşalar gibi *devr-i sâbık* ricalinin önemli isimleri İstanbul avdet ettiler.

Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti'nin İttihâdçılarla mücadele ettiği bir dönemde büyük bir travmayla sonuçlanacak olan Balkan Harbi başladı; fakat harp de İttihâdçı karşıtı hareketlerin önüne geçemedi. İttihâdçılar, harbe müzaheret için gerçekleştirilen nümayişler ile ahalinin fikrini iğfal ettikleri, halkı hükûmet aleyhine kışkırttıkları gibi iddialara maruz kalarak tevkif edildiler; tevkifler Ahmet Muhtar Paşa'nın istifası sonrası teşkil olunan Kamil Paşa Hükûmeti tarafından da devam ettirildi; hatta Konya'ya ve sair yerlere sürgünleri hakkında karar da verildi; ancak tevkif edilenler Harbiye Nazırı Nazım Paşa gibi isimlerin etkisiyle bir müddet sonra serbest bırakıldılar.

Kamil Paşa Hükûmeti harbi olumlu bir neticeye kavuşturamadı; çünkü askerî başarısızlıkların yanında toplumun aşırı siyasileştiği bir dönemden geçilmekteydi. Gerek hükûmet gerekse de cemiyet muhalifleri neredeyse bütün enerjisini İttihâdçılara hasrediyor; cemiyetin kökünü kazımak için uğraşıyorlardı. Selanik kaybedildiğinde Kamil Paşa'nın, "Selanik gitti; İttihâdçılar da defolup gidecekler" demesi dönemin siyasî buhranının köklerini açıklayan bir işarettir. Nitekim harp başarısızlıkları, Edirne'nin elden gideceği ve Cemiyet'in yok edileceği gibi endişeler İttihâdçıları harekete geçirdi; Kamil Paşa Hükûmeti'ni düşüren İttihâdçı desteğini haiz Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti'nin teşkilini sağlayan Bâbıâli Baskını gerçekleşti. Bu olay İttihâdçıların iktidarı bütünüyle ele geçirmelerinde ilk merhaledir.

Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti'nin teşkili sonrasında "intikam" hırsı ile hareket edilmeyerek iktidar-muhalefet birlikteliğini sağlamaya yönelik siyaset takip edilmeye çalışıldı. Harp mesulleri haricindeki siyasî mahkûmlara yönelik umûmî af ilân edildi; muhalefetle birlikte hareket edilmesi arzulandı fakat iki tarafın da birbirlerine güvenlerinde ciddî problem olduğu içindir ki nihaî amaca ulaşılamadı. Muhalifler, baskın sonrasında Prens Sabahattin gibi isimlerin adının karıştığı Taklîb-i Hükûmet tertipleri içerisinde oldular ve hatta bu tertip sebebiyle bazı isimler kalebent olarak sürgün ile cezalandırıldılar. Taklîb-i Hükûmet tertibi açığa çıkarılsa da Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti ve İttihâdçılar aleyhindeki tertipler devam etti; nihaî olarak 11 Haziran 1913'te Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'ya bir suikast gerçekleştirilerek Paşa katledildi. İşte bu hadise Bâbıâli Baskını sonrası hedeflenen birlik ve beraberlik gibi söylemleri bütünüyle yıktı geçti. Hükûmeti devirmeyi, İttihâdçıları öldürmeyi hedefleyenler Paşa'yı katletmek haricinde başarılı olamadılar. İttihâdçıların kat'î iktidarını sağlayan Sait Halim Paşa Hükûmeti teşkil edildi. Suikast hadisesinden İttihâdçı hükûmet, büsbütün tedirgin olarak İstanbul

Muhafızlığı ve Divân-ı Harb-i Örfî aracılığıyla muhaliflere yönelik çok hızlı bir takip, tevkif ve muhakeme yoluna girişti. Çünkü İttihâdçı hükûmet, meşrutiyetin, cemiyetin ve hatta devletin tehdit altında olduğu algısını güçlü bir şekilde öne sürmekteydi. Nitekim Divân-ı Harb-i Örfî, tevkif edilenlerden suikast ile birinci dereceden alakaları görülenlerin idamına karar verdi. Ayrıca Sait Halim Paşa Hükûmeti de İstanbul'da bulunmaları tehlikeli görülen "kâlen, kalemen ve fiilen" muhalif şahısların Sinop'a sürgününe karar vererek *Bahr-i Cedit* vapuruyla Sinop'a gönderdi; böylelikle cemiyet muhalifi kimseler, merkezden uzaklaştırılmış oldular.

İttihâdçı hükûmet, Cihan Harbi'nde, harp karşıtı söylemler içerisinde olduğu, hükûmet karşıtı faaliyetlerde bulunduğu ya da hükûmet-i arabiye teşkiliyle uğraştığı gibi gerekçelerle sürgün yöntemine başvurdu. İttihâdçı hükûmet, kendisine karşı olarak gördüğü, hükûmet tebdili amaçladığını düşündüğü bazı İttihâdçıları da cezalandırma yoluna giderek Yakup Cemil Hadisesi akabinde Hüsrev Sami, Sapancalı Hakkı ve Mümtaz Beyler gibi isimleri sürgün ile cezalandırıldı. II. Abdülhamid döneminde Midilli'den Rodos'a, Trabuslgarp'tan Fizan'a, Sivas'tan Konya'ya hülasa Osmanlı ülkesinin her bir noktasında neredeyse bir sürgün menfâ hayatı yaşamaktaydı. Meşrutiyet döneminde de durumun benzer olduğu görülmektedir; bir farkla ki meşrutiyet döneminde Trablusgarp ve Balkan harpleri sonrasında sürgün coğrafyası epey küçüldü. II. Abdülhamid'in "tehlikeli" gördüğü şahıslara yönelik sıklıkla tercih ettiği başta Trablusgarp ve Fizan olmak üzere Rodos ve Midilli gibi yerler Osmanlı'nın elinden çıktığı için harpler sonrasında menfâ olarak ağırlıklı olarak Anadolu coğrafyası öne çıktı. O yüzdendir ki hudut haricine teb'îd edilenleri çıkardığımızda 1913 sonrası sürgüne gönderilenlerin menfâlarının Anadolu vilayetleri olduğu görülmekte ve menfâ olarak Kastamonu, Hüdavendigar, Ankara, Konya ve Sivas vilayetleri diğer vilayetlere göre biraz daha öne çıkmaktadır. II. Abdülhamid döneminde sürgün yerleri içerisinde biri öne çıkarılmıştı ve burası Fizan'dı. Menfîlere Fizan denilmesi durumun vahametini anlatması bakımından yeter de artardı; en kötü menfâ yeri Fizan olarak değerlendirilir, menfîler menfâ olarak Fizan'a gönderilmek istemezlerdi. Bu çerçevede 1913 sonrası sürgün coğrafyası içerisinde Sinop'un öne çıktığı görülmektedir. Sinop hudut haricinde kalan Fizan'ın temsil ettiği anlamın karşılığı olarak değerlendirilmekte ve muhalifler tarafından "Meşrutiyet'in Fizan'ı" olarak tesmiye edilmektedir. Sürgün coğrafyasının Anadolu'ya kayması ile sürgüne gönderilen entelektüel şahısların menfâlarındaki menfâ hayatlarının Anadolu'yu daha iyi tanımalarına katkı sağladığı da söylenebilir. Nitekim Refik Halit örneğinde olduğu gibi muharrir menfîler, sonrasında makale, hatıra, hikâye ve romanlarında Anadolu'dan daha çok bahsedeceklerdir.

II. Meşrutiyet dönemi siyasî sürgünleri hususunda değinilmesi gereken bir diğer husus da menfîlerin menfâlarındaki hayatları ve iktidarın takip ve kontrolleridir. Meşrutiyet hükûmetlerinin siyasî sürgünlerden temel beklentisi, siyasetle meşgul olmamaları, asayiş ve sükûnu bozacak faaliyetlerden kaçınmaları, hükûmet aleyhine bir tertibin içerisinde olmamaları; hâsılı ıslah-ı nefs etmeleriydi. Fakat –genel itibariyle- bu beklentinin gerçeğe dönüştüğü görülmemektedir. Nitekim siyasî menfîler, menfâ hayatlarında da yer yer siyasetle meşgul olarak hükûmet aleyhinde faaliyetlerde bulunmuşlar, muhalif düşünceleriyle taşrada kısmen etkili olmaya çalışmışlardır. Gerçi 1914 sonrası için ülkenin Cihan Harbi içerisinde bulunması muhalif düşüncelerin çok açık bir şekilde ifşasını engelleyen bir durum olarak değerlendirilse de buna rağmen bilhassa Cihan Harbi'nin sonlarına doğru toplumdaki huzursuzlukların etkisiyle menfîler, İttihâdçı hükûmet karşıtı söylemlerini kısmen açığa vurmuşlardır. II. Abdülhamid dönemindeki kadar taşrada teşkilatlı yapılar meydana getiremeseler de muhalif düşüncelerini taşraya böylelikle aktarma fırsatı bulmuşlardır.

Meşrutiyet hükûmetleri, sürgün gönderilen menfîlerin "muzır" faaliyetlerinin önüne geçebilmek için yerel idareciler aracılığıyla onların takip ve kontrolüne de büyük önem verdiler. Özellikle 1913 sonrası için takip-kontrol mekanizmasının ciddî surette işletildiği görülmektedir. Nitekim hükûmetlerin talebi üzerine yerel idareciler, siyasî menfîlerin "muzır neşriyat"larını, taşrada kimlerle muhabere ettikleri ve kimlerle görüştüklerini ve ne işle meşgul olduklarını hülasa bütün faaliyetlerini ciddî surette takip ederek merkeze bu çerçevede raporlar gönderdiler; bu raporlar yer yer menfînin Divân-ı Harbe sevkedilmesine sebep oldu. Hükûmetlerin menfâ idarecilerinden önemli isteklerinden biri de menfînin firarına müsaade edilmemesiydi; ancak ısrarlı takip ve kontrollere rağmen menfâlarından kaçmaya muvaffak olanlar oldu. Hükûmetin menfîlerden en temel beklentisi menfînin hükûmet karşıtı bir faaliyetin içerisinde olmayarak sorunsuz bir şekilde menfâ hayatını sürdürmesi, ıslah-ı nefs etmesiydi. Fakat bazı örneklerden anlaşıldığı kadarıyla ıslah-ı nefs gerçekleşmediği gibi menfînin muhalefetinin daha da sertleştiği görülmektedir. Örneğin Refik Halit Bey, kendisinin Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensubu olmasını sağlayanlar hakkında mütareke döneminin hükûmetlerine tavsiyelerde de bulunarak şöyle demektedir:

> "Sakın İttihatçılar gibi siz de menfayı zararsız ve idarî bir ceza addetmeyiniz. Ben, ne şöhret, ne makam hırsı ile fırkacı oldum. Beni Hürriyet ve İtilâfa sokan Damad Ferid değildir; aleyhimde bilâ sual ve cevap sürgün kararını verdiği için Talat Paşadır. Cemal Paşadır!"[1675]

Sürgünün menfâ hayatı çerçevesinde önemli bir husus da menfâ değişikliği meselesi oldu. Kimi zaman idarenin tasarrufu dâhilinde kimi zaman ise menfînin ailevi sebepleri, maişet sorunlarını, sağlık sorunlarını vb. gerekçeleri öne sürerek yaptığı başvurular neticesinde menfâ değişikliğine gidildiği görülmektedir. Her hususta olduğu gibi bu hususta da menfînin talepleri idare tarafından tahkik ettirilir ve tahkikat neticesinde menfâ değişikliğinde bir mahzur olmadığı kanaati hâsıl olursa bu değişikliğe müsaade edilirdi. O yüzdendir ki menfîlerin menfâ değişiklik talepleri bazı durumlarda kabul bazı durumlarda ise çeşitli gerekçelerle reddedilmiştir.

II. Abdülhamid dönemi sürgün uygulamalarında menfî, ya memuriyet verilmek suretiyle ya da iaşelerini temin edecek yevmiye tahsis edilerek menfâsına gönderilmekteydi. II. Meşrutiyet döneminde –özellikle İttihâdçı destekli hükûmetlerde- memuriyet vermek suretiyle sürgüne gönderme usulünün pek tercih edilmediği görülmektedir. Buradan hareketle II. Abdülhamid'in memuriyet vermek suretiyle sürgün uygulamasına başvurmakla menfîlere yönelik "sisteme dâhil etme siyaseti" [cooptation] takip etmeye çalıştığı üzerinde durulabilir ve "muzır" telakki edilen fikirleri sebebiyle sürgün edilenin sistem içerisinde "ıslah-ı nefs" etmesinin beklendiği söylenebilir. II. Abdülhamid'in "sisteme dâhil etme siyaseti"nin II. Meşrutiyet döneminde tercih edilmediği daha ziyade tasfiye yönteminin ağırlıklı olarak kullanıldığı görülmektedir. Zira II. Meşrutiyet dönemi hükûmetleri, Avnullah Kâzımî ve Necip Nadir Beylerin memuriyetle merkezden uzaklaştırılmaları gibi nadir bazı örnekler haricinde bu uygulamaya başvurmamışlardır. Belki bu hususta II. Abdülhamid döneminde takip edilen "sisteme dâhil etme" çabasının genel itibariyle faydası olmadığını mülahaza etmişler, memuriyetle sürgüne gönderme metodunun "ıslah-ı nefs" amaca hizmet etmeyeceğini düşündükleri için nadir örnekler haricinde tercih etmemişlerdir. Bunun yerine genellikle tasfiye metodunu münasip görmüşlerdir. Ayrıca II. Abdülhamid dönemindeki "ıslah-ı nefs" beklentisi ile II. Meşrutiyet sonrasındaki

[1675] Karay, *Minelbab İlelmihrab,* s. 38; Muhalif şahsın sürgün olarak menfâya gönderilmesinin onun muhalif olarak hayatına devamında etkisi olduğu bu anlatıdan ortaya çıkmaktadır. Bunun yanında İttihâdçı hükûmet tarafından sürgüne gönderilip de İttihâdçıların o dönem ki uygulamalarını eleştiren fakat intikam hırsı ile hareket etmeyerek onların vatanseverliklerine vurgu yapanlar da olmuştur. Bunlardan birisi Ferruh Niyazi Bey'dir ve şöyle demektedir: "…Vatandaşları böyle kanunsuz, kitapsız bir muameleye tabi tutmuşlardı. Bunu bugün dahi anlamak ve hak vermek mümkün değil. Fakat bu kanunsuz icraatı yapan zevat aziz canlarını bu vatanın saadet ve selâmeti için vermekte tereddüt etmemiş insanlardı. Hepside rahmeti rahmana kavuşmuşlardır. Kendilerini iyilikle anar ve Cenabı haktan gufran dilerim." bk. Ayoğlu, "Partili Hayatımıza Bir Bakış", *İleri*, 8 Haziran 1951, s. 2.

beklentinin farklı olduğu da varsayılabilir. Özellikle İttihâdçı destekli hükûmetlerin, siyasî menfîlerden apolitik bir duruş sergilemelerini beklediği söylenebilir. Özellikle Mahmut Şevket Paşa suikasti sonrası sürgün edilenlerin, haklarındaki ithamlardan aklansalar dahî şüpheli güruhundan bulunmaları hasebiyle memuriyetlerine iade edilmelerinin zorlaştırılması, bu hususta nezaretlere re'y ve takdir hakkı verilmesi tasfiye uygulamasına başvurulduğunun açık göstergesidir. Zira suikast sonrası sürgün edilenlerin yerlerine Trablusgarp ve Rumeli'nin kaybı ile İstanbul'a avdet eden memurların tayin edilmesi arzulanmaktadır. Tabii burada da Burhan Felek Bey'in Evkaf Nezareti'ndeki memuriyetine iadesi gibi istisnalar mevcuttur. "Sisteme dâhil etme siyaseti" [cooptation] yönüyle iki dönem arasında ciddî bir farklılık arzetse de menfîlere yevmiye tahsisi hususunun benzer olduğu görülmekte, gerek II. Abdülhamid döneminde gerekse II. Meşrutiyet hükûmetleri dönemlerinde sürgün olarak menfâlara gönderilen menfîlerden ihtiyaç sahibi olanlarına yevmiyeler tahsis edildiği kayıtlardan açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Nitekim az ya da çok geçimlerini temin maksadıyla menfîlere ödenek tahsis edilmekteydi. Hükûmet, tekaüde ayrılmış olanların maaşlarını ödemenin yanında, muhtaç olduğu tahkikat sonucunda ortaya çıkan menfîye aile fertlerinin sayısıyla orantılı olarak en fazla on beş kuruşa kadar yevmiye vermekteydi. Menfîlere verilen bu yevmiyelerin onların ailelerinin geçimlerini temin hususunda yeterli olduğunu söyleyebilmek güçtür; nitekim pek çok menfî kendilerine verilen yevmiyelerin yetersizliğinden yakınmak suretiyle yevmiyelerinin artırılması talebinde bulundu ise de devletin içinde bulunduğu ekonomik durum da değerlendirilerek bu taleplerin geri çevrildiği görülmektedir.

Muvakkat değil de müebbet sürgün ile tecziye edilen menfînin menfâdan kurtulmasının yegâne yolu aftır; affa nail ol(a)mayan menfînin menfâdan kurtulması mümkün değildir. Bu suretle kendisinin masumiyeti iddiasında bulunan pek çok menfînin af başvurusunda bulunduğu görülmektedir; masumiyetin yanında maddî sıkıntıları, ailesinin zor durumda olması ya da sağlığının menfâ hayatına el vermediği gibi gerekçelerle de af talebinde bulunulmuştur. Hükûmetler, bu af taleplerini yerel idareciler ve emniyet aracılığıyla tahkik ettirmişler, tahkikat neticesinde affı için engel olmadığı değerlendirilen menfîleri padişahın da tasdikiyle affetmişlerdir. Yer yer Iyd-i Millî, sultanın cülûsu, cülûs yıldönümü gibi özel günler ve mühim hadiseler münasebetiyle *irade-i seniyye* ile umûmî af alınında bulunulmuştur; II. Meşrutiyet'in ilânı akabindeki umûmî af, Sultan Mehmet Reşat'ın Rumeli gezisi ve Bâbıâli Baskını sonrası çıkartılan umûmî aflar ile Sultan Vahdettin dönemindeki umûmî af bu hususa örnek teşkil etmektedir. Rumeli gezisi ve Bâbıâli Baskını sonrası çıkartılan aflarda olduğu gibi umûmî af

ilânının bilhassa toplumsal huzurun teminini, birlik ve beraberlik duygusunu pekiştirmeyi amaçladığı da söylenebilir. Muvakkat sürgün ile cezalandırılan şahıs ise ya ceza süresi ikmal olunca ya da bahsedilen aflar ile neticesinde menfâsından tahliye edilebilir.

Meşrutiyet hükûmetleri tarafından sürgün ile cezalandırılanların menfâ hayatları bazen çıkarılan aflar ile sona erdi. Mahmut Şevket Paşa suikasti akabinde ve harp döneminde İttihâdçı hükûmetler tarafından sürgün edilenler de yer yer affa mazhar oldular. Tabii bu aflar genel itibariyle sınırlı ve liste belirlemek suretiyle gerçekleştirildi. 1913 sonrası sürgünlerinin topyekûn afları ancak Talat Paşa Hükûmeti'nin istifa etmesi sonrasında gerçekleşti. Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti döneminde afv-ı âlîler çıkarıldı; Tevfik Paşa Hükûmeti döneminde de siyasî mücrimlere yönelik umûmî af ilânında bulunuldu ve böylelikle Mütareke dönemine kadar bir şekilde sürgün edilmiş olan bütün siyasî mücrimler affedildiler. İttihâdçı hükûmetlerin sürgün gönderdikleri şahıslar affedilip İstanbul'a dönerlerken İttihâdçılara yönelik baskılar başladı. Zaten mütarekenin imzasının hemen ertesinde Talat, Enver ve Cemal Paşalar gibi İttihâdçı liderler yurtdışına çıkmışlar; 1913-18 arasında sürgüne gönderme yetkisini ellerinde bulunduranların şimdi kendilerinin zorunlu/gönüllü sürgünleri başlamıştı.

İttihâdçı hükûmetler tarafından sürgün edilenler Talat Paşa Hükûmeti'nin istifası sonrasında birer birer İstanbul'a avdet ettiler ve uzun sürgün hayatları sonrasında kendilerini sürgün edenlere yönelik çok sert bir muhalefet başlattılar. Affa mazhar olan sürgünlerden birçoğunun yol masrafları devlet tarafından karşılandı; yine pek çok menfî, İttihâdçı hükûmetler tarafından mağdur edildiği vurgusunu yaparak tazminat talebinde bulundu. II. Meşrutiyet'in ilânı sonrasında ortaya çıkan mağduriyet vurgusu yeniden başladı. İttihâdçılara muhalif oldukları için sürgün edilenler meşrutiyetin iadesi akabinde teşkil olunan Fedâkarân-ı Millet Cemiyeti'ne benzer bir amacı güden Mağdurîn-i Siyasiyye ve Teavün namıyla bir cemiyet teşkil ederek yeni dönemde hak arama mücadelesine giriştiler.

Sürgünler hakkında şu husus üzerinde de durulabilir. Dönemin değişmesi "mağrur" ve "mağdur"ları da değiştirmiş; Abdülhamid döneminin "mağrur"ları II. Meşrutiyet döneminde "mağdur" olmuşlardır. İttihâdçılar Ahmet Muhtar Paşa ve Kamil Paşa hükûmetleri döneminde sıkıntılar yaşamışlar; bu sıkıntılar ancak Bâbıâli Baskını ile sona ermiştir. Mahmut Şevket Paşa suikasti sonrasında Sait Halim Paşa Hükûmeti'nin teşkili ile İttihâdçılar yegâne güç haline gelmişlerdir; İttihâdçıların güç sahibi oluşları muhaliflerinin ciddî sıkıntılara düçar olmalarına sebep olmuştur. Enteresan olan bir husus ise Jön Türklerin önemli bir kısmının II. Meşrutiyet döneminde de "mağdur" olmalarıdır; II. Abdülhamid döneminde sürgün ve sair cezalara

çarptırılan Jön Türkler, İttihâdçı hükûmetler devrinde de İttihâdçılara katı muhalefetleri yüzünden sürgünlere maruz kalmışlardır. Bu kapsamda Prens Sabahattin, Mevlânzâde Rıfat, Mizancı Murat ve Ali Kemal gibi isimler Jön Türklük âleminin önemli simalarıdırlar. Hâsılı Jön Türklerin önemli bir kesimi gerek Abdülhamid döneminde gerekse de II. Meşrutiyet dönemi İttihâdçı hükûmetler döneminde makbul şahıslar olarak değerlendirilmemişler, iki devirde de sürgünlere maruz kalmışlardır.

II. Abdülhamid dönemi siyasî sürgün uygulamasının gerekçesi ne olursa olsun beraberinde reaksiyoner bir hareket doğurduğu, gerek Abdülhamid dönemi gerekse II. Meşrutiyet sonrası devrin siyasî ve ideolojik çerçevesini görece şekillendirdiği; lehte ya da aleyhte hareketlere dinamik bir fikir zemini kazandırdığı hatta bu yönü itibariyle Osmanlıdan cumhuriyete geçişte de dönemin siyasî fikirleri üzerinde etkili olduğu muhakkaktır. Tarihe yön veren şahsiyetlerin kendi devirlerinin hâkim kültür ve siyasî atmosferinden etkilenmemeleri mümkün değildir. Hâl böyleyken Osmanlı tarih ve coğrafyasının kendi insanı üzerindeki hâkim etkilerinin her şeyden fazla olduğu; bilhassa yaşanılan devrin gerek buhranlarının gerekse de kültür ortamının yaşanılan devirdeki fikir hareketleri ve siyasî akımlara hatta şahsiyet oluşumlarına olumlu ya da olumsuz etkisi olmuştur; zira tarihin ana aktörü de olsa insan, her şeyiyle bir devrin çocuğudur. Bu sebeple Abdülhamid dönemi ve II. Meşrutiyet devri aydınları, ülkenin içinde bulunduğu siyasî, iktisadî, içtimaî, fikrî buhranlı süreç ile batı arasında sıkışıp kalınca muhtemel analiz yetileri kazanma ve eylem safhasına geçerken iki taraflı mirasın etkilerinde olabildiğince istifade etmeye çalışmışlardır. Netice itibariyle Osmanlı'nın dağılmasının önüne geçmeye çalışan bütün aktörler kendi ve öteki arasındaki dinamik zemin ve ilişkinin farkında olarak ya lehte yahut aleyhte tavır sahibi olmuşlar; öncüsü veya mensubu oldukları hareketin omurgasını bu psikolojik daralma ve baskı üzerine inşa etmişlerdir. İşte bu yönüyle Sultan Abdülhamid'e muhalefet ederek hem içerde hem dışarda pek çok aktöre aynı anda muhalif olarak ortaya çıkan hareketler nev'i şahsına münhasır olarak bir devrin kapanması ve sonraki devrin inşasında az ya da çok müessir olmuşlardır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

1.1. Osmanlı Arşivi Belgeleri (BOA)

BEO.
DH. EUM. 1. ŞB.
DH. EUM. 2. ŞB.
DH. EUM. 3. ŞB.
DH. EUM. 4. ŞB.
DH. EUM. 5. ŞB.
DH. EUM. ADL.
DH. EUM. AYŞ.
DH. EUM. EMN.
DH. EUM. KADL.
DH. EUM. KLH.
DH. EUM. KLU.
DH. EUM. LVZ.
DH. EUM. MEM.
DH. EUM. MH.
DH. EUM. MTK.
DH. EUM. SSM.
DH. EUM. THR.
DH. EUM. VRK.
DH. H.
DH. HMŞ.
DH. KMS.
DH. MB. HPS. M.
DH. MB. HPS.
DH. MKT.
DH. MTV.
DH. MUİ.
DH. SN. THR.
DH. SYS.
DH. ŞFR.
HR. SYS.
İ. AS.
İ. BH.
İ. DH.
İ. DUİT.
İ. HB.
İ. MBH.
İ. MMS.
KB. MAA. FE.
MF. MKT.
MV.
ŞD.
TFR. 1. MN.
Y. A. HUS.
Y. A. RES.
Y. EE.
Y. EE. KP.
Y. MTV.
Y. PRK. A.
Y. PRK. ASK.
Y. PRK. BŞK.
Y. PRK. UM.
ZB.

1.2. İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)

ZE.
HHP.

1.3. Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE)

1.4. Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK)

KO.
MŞP.
TP.

2. Gazete ve Dergiler

Açıksöz	Mizan	Tasfir-i Efkâr
Alem	Muahede	Tashîh-i Efkâr
Alemdar	Musavver Muhît	Tasvir-i Efkâr
Azm	Osmanlı	Teminat
Beyanü'l-Hakk	Peyam	Tefsîr-i Efkâr
Ceride-i Havadis	Sabah	Tercüman-ı Hakikat
Genç Türk	Sebilürreşâd	Tesisat
Coşkun Kalender	Serbesti	Tesvir-i Efkâr
Hilal	Servet-i Funûn	Teşrih
Hikmet	Sırât-ı Müstakim	Türk Yurdu
Hukûk-ı Umûmiye	Siper Saika-i Hürriyet	Vakit
Hürriyet	Şanlı Ordu	Volkan
İfham	Şikâyet	Yeni İkdam
İkdam	Şura-yı Ümmet	Yeni Tasvir-i Efkâr
İktiham	Takvim-i Vekayi	Yıldız
Maşrık	Tanin	
Maşrık-ı İrfân	Tanzimat	

3. Düstûr ve Zabıt Cerideleri

1256 Ceza Kanunnamesi, (y.y.)-(t.y.)

Düstûr, Cüz-i Râbi', Matbaa-i Âmire, İstanbul 1295.

Düstûr, Tertib I, C. I, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1289.

Düstûr, Tertib II, C. 1, (10 Temmuz 1324-29 Teşrin-i Evvel 1325), Matbaa-i Osmaniye, Dersadet 1329.

Düstûr, Tertib II, C. 2, (1 Teşrin-i Sâni 1325-31 Teşrin-i Evvel 1326), Matbaa-i Osmaniye, Dersadet 1330.

Düstûr, Tertib II, C. 3, (1 Teşrin-i Sâni 1326-1 Teşrin-i Evvel 1327), Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1330.

Düstûr, Tertib II, C. 4, (1 Teşrin-i Evvel 1327-31 Teşrin-i Evvel 1328), Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1331.

Düstûr, Tertib II, C. 5, (1 Teşrin-i Sâni 1328-31 Teşrin-i Evvel 1329), Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1332.

Düstûr, Tertib II, C. 6, (1 Teşrin-i Sâni 1329-31 Teşrin-i Evvel 1330), Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1334.

Meclisi Âyan Zabıt Ceridesi, (İçtima-ı Fevkalade), D. 3, C. 1, İçt. 1, TBMM B.evi, Ankara 1989.

Meclisi Âyan Zabıt Ceridesi, D. 2, C. 1, İçt. 1, TBMM B.evi, Ankara 1989.

Meclisi Âyan Zabıt Ceridesi, D. I, C. 3, İçt. 3, TBMM B.evi, Ankara 1989.

Meclis-i Mebusan Levâyih ve Tekâlif-i Kanuniyye ve Encümen Mazbataları, D. I, İçt. I, sene: 1324-1325, TBMM B.evi, Ankara 1992.

Meclis-i Mebusan Levâyih ve Tekâlif-i Kanuniyye ve Encümen Mazbataları, D. I, İçt. 3, sene: 1326-1327, TBMM B.evi, Ankara 1992.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, (İçtima-ı Fevkalâde), D. 3, C. 1, İçt. 1, TBMM B.evi, Ankara 1991.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, (İçtima-ı Fevkalâde), D. 3, C. 2, İçt. 1, TBMM B.evi, Ankara 1991.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, C. 1, İçt. 3, TBMM B.evi, Ankara 1986.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, C. 1, İçt. 4, TBMM B.evi, Ankara 1991.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, C. 2, İçt. 4, TBMM B.evi, Ankara 1991.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, C. 5, İçt. 3, TBMM B.evi, Ankara 1990.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, C. 6, İçt. 1, TBMM B.evi, Ankara (t.y).

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, C. 6, İçt. 2, TBMM B.evi, Ankara 1986.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, C. 6, İçt. 3, TBMM B.evi, Ankara 1991.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, C. 7, İçt. 3, TBMM B.evi, Ankara 1991.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 2, C. 1, İçt. 1, TBMM B.evi, Ankara 1991.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 2, C. 2, İçt. 1, TBMM B.evi, Ankara (t.y.).

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 3, C. 1, İçt. 5, TBMM B.evi, Ankara 1992.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, D. I, C. 1, İçt. 1, TBMM B.evi, Ankara 1982.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, D. I, C. 1, İçt. 2, TBMM B.evi, Ankara 1985.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, D. I, C. 2, İçt. 1, TBMM B.evi, Ankara 1982.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, D. I, C. 3, İçt. 1, TBMM B.evi, Ankara 1982.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, D. I, C. 3, İçt. 2, TBMM B.evi, Ankara (t.y.).

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, D. I, C. 4, İçt. 1, TBMM B.evi, Ankara (t.y.).

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, D. I, C. 5, İçt. 1, TBMM B.evi, Ankara (t.y).

4. Araştırma Eserleri ve Hatıralar

1328 Balkan Harbi'nde Şark Ordusu Kumândânı Abdullah Paşa'nın Hâtırâtı, Erkân-ı Harbiye Mektebi Matb., İstanbul 1336.

A. V., *İhtilâl Fırkalarının Teşebbüs-i İhâneti yahud Fedâkârân-ı Millet Cemiyeti*, (y.y.) 1326.

Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musâhabeleri*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1339.

……., *Son Vakanüvist Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, yay. haz. Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1996.

Acehan, A., *Sürgün Kalemler (1839-2000)*, Siyasal K.evi, Ankara 2011.

Adanır, F., *Makedonya Sorunu*, çev. İhsan Catay, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2001.

Ahmad, F., *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, çev. Nuran Yavuz, 8. bs., Kaynak Yay., İstanbul 2010.

Ahmed Refik, *İnkılâb-ı Azîm (11 Nisan 1324)*, Asr Matb., Dersaadet 1324.

Ahmed Saib, *Târih-i Meşrûtiyet, Şark Mes'ele-i Hâzırası*, neşr. Gayret Kütüphânesi, Dersaadet 1328.

Ahmed Sami (Eserin Naşiri), *Rumeli'de Niyazi Bey'in İlk Nutku ve Ordunu Suret-i Tahlîfi*, (y.y.)-(t.y.).

Ahmet İzzet Paşa, *İstiklâl Harbi'nin Gerçekleri, Feryadım*, yay. haz. Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar, 2. bs., Timaş Yay., İstanbul 2017, c. I-II.

Akşin, S., *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 7. bs., İmge Kitabevi Yay., Ankara 2014.

……., *31 Mart Olayı*, 4. bs., İmge Kitabevi Yay., Ankara 2015.

Aktar, Y., *II. Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları*, İletişim Yay., İstanbul 1990.

Akyıldız, A., *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, 4. bs., İletişim Yay., İstanbul 2012.

Akyol, T., *Rumeli'ye Elveda*, 4. bs., Doğan Yay., İstanbul 2015.

Ali Cevat Bey, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi – II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'in Fezleke'si*, yay. haz. Faik Reşit Unat, Dördüncü Basım, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2014.

Ali Fahri, *Emel Yolunda*, Müşterekü'l-menfâ'a Osmanlı Şirketi Matb., İstanbul 1328.

Ali Kemal, *Ömrüm*, yay. haz. Zeki Kuneralp, 1. bs., İsis Yay., İstanbul 1985.

Ali Münif Bey'in Hatıraları, yay. haz. Taha Toros, 1.bs., İsis Yay., İstanbul 1996.

Âliya Dîvân-ı Harb-i Örfîsinde Tedkîk Olunan Mes'ele-i Siyâsiye Hakkında Îzâhât, (Dördüncü Ordu-yı Hümâyûn tarafından neşredilmişdir), Tanin Matbaası, Dersaadet 1332.

Alkan, N., *Selanik İstanbul'a Karşı -31 Mart Vakası ve II. Abdülhamid'in Tahttan İndirilmesi-*, Timaş Yay., İstanbul 2011.

……., *Selanik'in Yükselişi*, 1. bs., Timaş Yay., İstanbul 2012.

……., *Ve Selanik Düştü 1912-1913 Balkan Savaşı ve Hezimeti*, 1. bs., Timaş Yay., İstanbul 2014.

Alkend, N. F., *Ahrâr Fırkası ve II. Meşrutiyet Anıları*, yay. haz. Ali İhsan Kolcu, 1. bs., Salkımsöğüt Yay., Erzurum 2017.

Amca, H., *Doğmayan Hürriyet, Yarıda Kalan İhtilâl, Tehcirin İç Yüzü, Nizamiye Kapısı, Prens Sabahattin ve Taklib-i Hükümet*, 1. bs., Alfa Yay., İstanbul 2013.

Apak, R., *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1988.

Arslan, H., *16. yy. Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün*, 1. bs., Kaknüs Yay., İstanbul 2001.

Artuç, N., *Cemal Paşa, Askeri ve Siyasi Hayatı*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2008.

Aslan, Y., *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1997.

Atay, F. R., *Çankaya –Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar-*, Bateş Yay., İstanbul 1984.

Ateş, S., *Tunalı Hilmi Bey –Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Aydın-*, ed. Ahmet Demirel, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2009.

Avcı, H. E., *Türkiye 1908, İngiliz Büyükelçisi Sir Gerard Lowther'in 1908 Yılı Türkiye Raporu (Çeviri ve Değerlendirme)*, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Ofset, Çanakkale 2003.

Avlonyalı Ekrem Bey, *Osmanlı Arnavutluk'undan Anılar (1885-1912)*, çev. Atilla Dirim, 1. bs., İletişim Yay., İstanbul 2006.

Avlonyalı Süreyya Bey, *Osmanlı Sonrası Arnavutluk (1912-1920)*, yay. haz. Abdulhamit Kırmızı, 1. bs., Klasik Yay., İstanbul 2009.

Avnullah el-Kâzımî, *Dîvân-ı Örfî ve Avnullah el-Kâzımî*, Numûme-i Tıbâ'at Matb., Dersaadet 1327.

……., *Son Müdâfa'a*, Matba'a-i Cihân, İstanbul 1326.

Aydemir, Ş. S., *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, 13. ve 14. bs., Remzi K.evi, İstanbul 2015-2016, c. I-II.

Aykut, M. Ş., *Trakya Milli Mücadele Tarihi, Malta Hatıratı ve Malta'da Türkler*, yay. haz. Hasan Berke Dilan, 1.bs., Alfa Yay., İstanbul 2010.

Babacan, H., *Mehmed Talât Paşa (1874-1921)*, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2014.

Bardakçı, M., *Enver*, 1.bs., Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2015.

Başak, T., *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü (30 Ekim-30 Kasım 1918)*, 1. bs., IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2013.

Bayar, C., *Ben de Yazdım, Millî Mücadeleye Gidiş*, Sabah Kitapları, İstanbul 1997, c. 1-4.

Bayur, Y. H., *Türk İnkılâbı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991, c. I, k. I; c. I, k. II; c. II, k. I; c. II, k. II; c. II, k. IV.

Berkes, N., *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, yay. haz. Ahmet Kuyaş, 21. bs., Yapı Kredi Yay., İstanbul 2015.

Bilgegil, M. K., *Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar -I- (Yeni Osmanlılar)*, Baylan Matbaası, Ankara 1976.

Birgen, M., *İttihat ve Terakki'de On Sene,* [*İttihat ve Terakki Neydi*?; *İttihat ve Terakki'nin Sonu*], yay. haz. Zeki Arıkan, 2. bs., Kitap Y.evi, İstanbul 2009, c. 1-2.

Birinci, A., *Tarihin Gölgesinde, Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât*, Dergâh Yay., İstanbul 2001.

……., *Tarih Yolunda -Yakın Mazînin Siyasî ve Fikrî Ahvâli-*, 1. bs., Dergâh Yay., İstanbul 2001.

……., *Tarihin Alacakaranlığında, Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât-2*, 1. bs., Dergâh Yay., İstanbul 2010.

……., *Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, 2. bs., Dergâh Yay., İstanbul 2012.

……., *Tarihin Hududunda, Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, 1. bs., Dergâh Yay., İstanbul 2012.

Bleda, M. Ş., *İmparatorluğun Çöküşü*, 1. bs, Destek Y.evi, İstanbul 2010.

Bolayır, A. E., *Hâtıralar*, yay. haz. M. Kayahan Özgül, Hece Yay., Ankara 2007.

Bürokrat Tevfik Biren'in II. Abdülhamit, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları, yay. haz. Fatma Rezan Hürmen, 1.bs., Pınar Yay., İstanbul 2006, c.1-2.

Cami Baykurt'un Anılarında Son Osmanlı Afrikası'nda Hayat, yay. haz. Arı İnan, 1. bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2009.

Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, yay. haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2014, c. I.

Cemal Paşa, *Hatırât, 1913-1922*, yay. haz. Ahmet Zeki İzgöer, Dün Bugün Yay., İstanbul 2012.

Cengizer, A., *Adil Hafızanın Işığında*, 1. bs., Doğan Kitap, İstanbul 2014.

Cevrî (Şahingiray, M. R.), *İnkılâb Niçin ve Nasıl Oldu*, Matbaa-i İctihâd, Mısır 1909.

Çağın, Ş., *Bir Hiciv Ustası Şair Eşref*, 1. bs., Dergâh Yay., İstanbul 2007.

Çağlar, B., *İngiliz Said Paşa ve Günlüğü (Jurnal)*, 1. bs., Arı Sanat Yay., İstanbul 2010.

Çakmak, A., *Sürgünde Bir Hakan, II. Abdülhamid'in Selanik ve Beylerbeyi Günleri*, Ötüken Yay., İstanbul 2014.

Çambel, H. C., *Makaleler Hâtıralar*, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1987.

Çapanoğlu, M. S., *Türkiye'de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi*, Pınar Yay., İstanbul 1964.

Çavdar, T., *Talât Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, 1. bs., Dost Kitabevi Yay., Ankara 1984.

Çelik, H., *Ali Suavi ve Dönemi*, 1. bs., İletişim Yay., İstanbul 1994.

Çiçek, H., *Dr. Bahattin Şakir, İttihat ve Terakki'den Teşkilat-ı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni*, 1.bs., Kaynak Yay., İstanbul 2004.

Çolak, M., *Komitenin Ruhu Talat Paşa*, 1. bs., Yeditepe Yay., İstanbul 2018.

Dağıstanlı Dehrî Efendi, *Dîvânçe-i Dehrî*, Nefaset Matb., İstanbul 1327.

Danişmend, İ. H., *31 Mart Vak'ası*, 3. bs., İstanbul K.evi, İstanbul 1986.

Daşçıoğlu, K., *-İskân, Suç ve Ceza- Osmanlı'da Sürgün*, 1. bs., Yeditepe Y.evi, İstanbul 2007.

Demircioğlu, M. Z., *Kastamonu'da Meşrutiyet Nasıl İlan Olundu*, Doğrusöz Matb., Kastamonu 1961.

Demirel, M., *II. Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.

Deringil, S., *Simgeden Millete, II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, 3. bs., İletişim Yay., İstanbul 2013.

……., *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, 1. bs., Doğan Kitap, İstanbul 2014.

Duru, K. N., *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, Sucuoğlu Matb., İstanbul 1957.

Düzdağ, M. E., *Üstad Ali Ulvi Kurucu Hatıralar*, 16. bs., Gonca Yay., İstanbul 2017, c. 2.

Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, haz. Ziyad Ebuzziya, Kervan Yay., İstanbul 1973, c. 1-3.

Eldem, E., *İftihar ve İmtiyaz, Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi*, 1. bs., Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay., İstanbul 2004.

Emil, B., *Son Dönem Osmanlı Aydını Mizancı Murad Bey*, Kitabevi Yay., İstanbul 2009.

Emiroğlu, K., *Anadolu'da Devrim Günleri*, İmge Kitabevi Yay., Ankara 1999.

Emre, A. C., *İki Neslin Tarihi*, Hilmi K.evi, İstanbul 1960.

Enver Paşa'nın Anıları 1881-1908, yay. haz. Halil Erdoğan Cengiz, 7. bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2014.

Erdoğan, A., *Osmanlı'da Yurt Dışı Eğitim ve Modernleşme*, 1. bs., Büyüyenay Yay., İstanbul 2016.

Erkal, M., *Eski Bir İhtilalciden Dinlediklerim*, Kitabevi Yay., İstanbul 2003.

Ertürk, H., *İki Devrin Perde Arkası*, yazan: Samih Nafiz Tansu, 3. bs., Ararat Yay., İstanbul 1969.

(Esatlı), Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, yay. haz. Nurer Uğurlu, 2.bs., Örgün Y.evi, İstanbul 2004.

……., *İttihat ve Terakki'nin Son Günleri, Suikastlar ve Entrikalar*, yay. haz. İsmail Dervişoğlu, 1. bs., Bengi Yay., İstanbul 2007.

Eşref, *Deccâl*, Mısır 1320.

……., *Deccâl, İkinci Kitâb*, Mısır 1907.

Fatih Kerimi, *İstanbul Mektupları*, yay. haz. Fazıl Gökçek, Çağrı Yay., İstanbul 2001.

Felek, B., *Yaşadığımız Günler*, 1. bs., Milliyet Yay., İstanbul 1974.

Fethî, *Muhaliflerin Esrârı*, Matbaa-i Amedi, İstanbul 1332.

Findley, C. V., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform, Babıâli, 1789-1922*, çev. Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2014.

Georgeon, F., *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, Yusuf Akçura (1876-1935)*, çev. Alev Er, 4. bs., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2005.

……., *Sultan Abdülhamid*, 2. bs., İletişim Yay., İstanbul 2012.

Göçgün, Ö., *Namık Kemal*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987.

Göçmen, M., *İsviçre'de Jöntürk Basını ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri 1889-1902*, 1. bs., Kitabevi Yay., İstanbul 1995.

Gövsa, İ. A., *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşr., İstanbul (t.y.).

Gözübüyük, Ş.-Kili, S., *Türk Anayasa Metinleri 1839-1980*, 2. bs., Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1982.

Hadîdî, *Tevarih-i Âl-i Osman (1299-1523)*, yay. haz. Necdet Öztürk, Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi B.evi, İstanbul 1991.

Hanioğlu, M. Ş., *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşr., İstanbul 1981.

……., *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yay., İstanbul 1989, c. 1.

Hasan Rami [Paşa], *Hâtırât*, Artin Asadoryan Matb., İstanbul 1324, c. I.

Hastaş, M. H., *Ahmet Samim, II. Meşrutiyet'te Muhalif Bir Gazeteci*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhîs'ül-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1998.

Hocaoğlu, B., *II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri 1908-1913*, 1. bs., Kitap Y.evi, İstanbul 2010.

Hüseyin Kazım Kadri, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, yay. haz. İsmail Kara, 2. bs., Dergâh Yay., İstanbul 2000.

Iacovella, A., *Gönye ve Hilal, İttihad-Terakki ve Masonluk*, çev. Tülin Altınova, 2. bs., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2005.

Işınsu Durmuş, T., *Osmanlı'nın Sürgün Şairleri*, 1.bs., Kapı Yay., İstanbul 2014.

İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları, Arba Yay., İstanbul 1987.

İğdemir, U., *Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma*, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2009.

İnal, İ.M. K., *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlü'ş-Şuarâ)*, yay. haz. Müjgân Cumbur-M. Kayahan Özgül vd., 1. bs., Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 1999-2013, c. I-V.

……., *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar*, 1. bs., Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2013, I-V; X-XIV; VI-X. Cüzler.

İnalcık, H., *Kuruluş ve İmparatorluk Sürecinde Osmanlı (Devlet-Kanun-Diplomasi)*, 1. bs., Timaş Yay., İstanbul 2011.

İnönü, İ., *Hatıralar*, yay. haz. Sabahattin Selek, 4. bs., Bilgi Y.evi, Ankara 2014.

İrtem, S. K., *Abdülhamit Devrinde Hafiyelik ve Sansür, Abdülhamit'e Verilen Jurnaller*, yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul 1999.

……., *Yıldız ve Jön Türkler, İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*, yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul 1999.

……., *Meşrutiyet Doğarken, 1908 Jön-Türk İhtilâli*, yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul 1999.

……., *31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu, Abdülhamid'in Selanik Sürgünü*, yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul 2003.

……., *Meşrutiyetten Mütarekeye 1909-1918*, yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temal Yay., İstanbul 2004.

İsmail Hakkı, *Vatan Uğrunda yâhud Yıldız Mahkemesi*, Mısır 1326.

İsmail Kemal Bey'in Hatıratı, çev. Adnan İslamoğulları-Rubin Hoxha, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2016.

Kabacalı, A., *Türkiye'de Siyasal Cinayetler*, 1.bs., Altın Kitap Y.evi, İstanbul 1993.

Kansu, A., *1908 Devrimi*, çev. Ayda Erbal, 5. bs., İletişim Yay., İstanbul 2009.

……., *İttihâdcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi (1908-1913)*, 1.bs., İletişim Yay., İstanbul 2016.

Karabekir, K., *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, Üçüncü Basım, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2014.

Karakoç, S., *Ceza Kanunu* (tahşiyeli), Selanik Matbaası, İstanbul 1331.

Karal, E. Z., *Osmanlı Tarihi* [*Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*; *İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*; , 4. ve 3. bs., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1995-2011, c. VIII-IX.

Karataş, A. İ., *Osmanlı Dönemi Bursa Sürgünleri (18-19. Asırlar)*, 1. bs., Emin Yay., İstanbul 2009.

Karay, R. H., *Minelbab İlelmihrab*, İnkılâp Aka K.evi, İstanbul 1964.

……., *Üç Nesil-Üç Hayat*, Semih Lütfi K.evi, İstanbul (t.y.).

……., *Bir Ömür Boyunca*, yay. haz. Yusuf Turan Günaydın, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2011.

Kars, H. Z., *1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği*, 2. bs., Kaynak Yay., İstanbul 1997.

Kaşıyuğun, A., *Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişi*, 1. bs., Yeditepe Yay., İstanbul 2015.

Kaya, G., *II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Demokratları, Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırka-i İbad)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

Kayalı, H., *Jön Türkler ve Araplar, Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık 1908-1918*, çev. Türkan Yöney, 1. bs., Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2018.

Kaygusuz, B. N., *Bir Roman Gibi*, 2.bs., İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., İzmir 2002.

Kendi Mektuplarında Enver Paşa, yay. haz. M. Şükrü Hanioğlu, Der Yay., İstanbul 1989.

Kılınçkaya, M. D., *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2004.

Kırmızı, A., *Abdülhamid'in Valileri, Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, 3. bs., Klasik Yay., İstanbul 2008.

……., *Avlonyalı Ferid Paşa, Bir Ömür Devlet*, 1. bs., Klasik Yay., İstanbul 2014.

Knight, E. F., *Türkiye, Bir Milletin Uyanışı, 1908 Devrimi*, çev. Mazhar Ersoylu, Özdemir Ofset, (y.y.)-1993.

Kocahanoğlu, O. S., *31 Mart Ayaklanması ve Sultan Abdülhamid*, Temel Yay., İstanbul 2009.

Kocaoğlu, B., *Mütarekede İttihatçılık, İttihat ve Terakki Fırkası'nın Dağılması 1918-1920*, Temel Yay., İstanbul 2006.

Köroğlu, E., *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918*, 2. bs., İletişim Yay., İstanbul 2010.

Kuran, A. B., *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Matb., İstanbul 1945.

……., *İnkılâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, Tan Matb., İstanbul 1948.

……., *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, Baha Matb., İstanbul 1956.

……., *Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi*, 1. bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2009.

Küçükkılınç, İ., *II. Meşrutiyetin İlanında Halk Unsuru*, 1. bs., Cedit Neşr., Ankara 2011.

……., *Jön Türklük ve Kemalizm Kıskacında İttihadçılık*, Ötüken Yay., İstanbul 2016.

Külçe, S., *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, yay. haz. İsmail Dervişoğlu-İsmail Küçükkılınç, 1. bs., Kitabevi Yay., İstanbul 2013.

Lermioğlu, O. N., *Halkın İstemediği İnkılâp: Meşrutiyet*, İstanbul 1976.

Leskovikli Mehmed Rauf, *İttihâd ve Terakkî Ne İdi?*, Ahmed Sâki Bey Matb., Dersaadet 1327.

Lütfi Simavi, *Sultan Mehmed Reşad Hanın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim*, Matba'a-i Osmâniye, İstanbul 1340, k. I-II.

Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakîkat*, yay. haz. İsmet Miroğlu, Berekât Y.evi, İstanbul 1983.

Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü, yay. haz. Murat Bardakçı, 1. bs., Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2014.

Mardin, Ş., *Yeni Osmanlıların Doğuşu*, yay. haz. Ömer Laçiner, 11. bs., İletişim Yay., İstanbul 2013.

……., *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, 19. bs., İletişim Yay., İstanbul 2014.

McCullagh, F., *Abdülhamid'in Düşüşü, Osmanlı'nın Son Günleri*, çev. Nihal Önol, 2. bs., Epsilon Yay., İstanbul 2005.

Meclis-i Mebusan ve Ayân Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları, Arba Yay., İstanbul 1988.

Mehmed Memduh (Esbak Dâhiliye Nazırı), *Esvât-ı Sudûr*, Vilâyet Matb., İzmir 1328.

……., *Tasvîr-i Ahvâl Tenvîr-i İstikbâl*, İzmir'de Vilâyet Matba'asında Tab' edilmişdir, İzmir 1328.

……., *Kuvvet-i İkbâl-Alâmet-i Zevâl*, Matba'a-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1329.

……., *Serâ'ir-i Siyâsiye ve Tahavvülât-ı Esâsiye*, (y.y.)-(t.y.).

……., *Feverân-ı Ezmân*, (y.y.)-(t.y.).

Mehmet Nusret, *Tarihçe-i Erzurum yahut Hemşehrilere Armağan*, Ali Şükrü Matb., İstanbul 1338.

Mehmet Selâhattin, *Bildiklerim, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Maksad-ı Teessüs ve Suret-i Teşekkülü ve Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin Sebeb-i Felâket ve İnkısâmı, Muhalif Hatıralar*, yay. haz. Ali Birinci-Cüneyd Okay, Vadi Yay., Ankara 2007.

Mevlânzâde Rıfat, *Hakk-ı Vatan yâhûd Tarîk-i Mücâhedede Hakîkat Ketmedilemez*, Serbesti Matb., İstanbul 1328.

……., *İnkılâb-ı Osmânî'den Bir Yaprak yâhûd 31 Mart 1325 Kıyâmı*, Matba'atü'l-ahbâr, Kahire 1329.

……., *Türkiye İnkılâbının İçyüzü*, yay. haz. Metin Hasırcı, Pınar Yay., İstanbul 1993.

Midhat, A. H., *Hatıralarım* (1872-1946), Güler B.evi, İstanbul 1946.

Mizan Muharriri Mehmed Murad, *Hürriyet Vâdisinde Bir Pençe-i İstibdâd*, Mahmud Bey Matb., Dersaadet 1326.

……., *Enkâz-ı İstibdâd İçinde Züğürdün Tesellîsi*, neşr. Ömer Faruk, Matba'a-i Amedi, İstanbul 1329.

……., *Tatlı Emeller Acı Hakîkatler Yâhûd Batn-ı Müstakbele Âdâb-ı Siyâsiye Ta'lîmi*, neşr. Tahazâde Ömer Faruk, Matbaa-i Amedi, İstanbul 1330.

Moreau, O., *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu, Askerî "Yeni Düzen"in İnsanları ve Fikirleri 1826-1914*, çev. Işık Ergüden, 1. bs., İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2010.

Mumcu, A., *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, 3. bs., Phoenix Y.evi, Ankara 2007.

Müfid Şemsi, *El Hakku Ya'lû Velâ Yu'lâ Aleyh*, Matbaa-i Bahriye, İstanbul 1335/1919.

Nasuhoğlu, A. M., *Yâd-ı Mâzi ve Hayatımın Tarihi –Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bir Hukukçunun Hatıraları*, yay. haz. Ömer Hakan Özalp-Ayşe Raziye Özalp, 1. bs., Dergâh Yay., İstanbul 2007.

Nevsâl-i Millî -1330 birinci sene-, camii ve mürettibi: T.Z., neşr. Fırat, Âsâr-ı Münîfe Kütübhânesi, Artin Asadoryan ve Mahdûmları Matb., Dersaadet 1330.

Orbay, R., *Cehennem Değirmeni, Siyasî Hatıralarım*, Emre Yay., İstanbul 1993.

Ortaç, Y. Z., *Bizim Yokuş*, Akbaba Yay., İstanbul 1966.

Ortaylı, İ., *Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu*, 4. bs., Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2015.

Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları, 1. bs., Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1986.

Osmanoğlu, A., *Babam Sultan Abdülhamid (Hatıralarım)*, Selçuk Yay., Ankara 1984.

Öge, A. R., *Meşrutiyetten Cumhuriyete Bir Polis Şefinin Anıları*, (y.y.), Bursa 1957.

Özalp, Ö. H., *Ulemadan Bir Jöntürk Mehmed Ubeydullah Efendi*, 1. bs., Dergâh Yay., İstanbul 2015.

Özdemir, H., *Abdülhamid'i Deviren Kurşun, İsyan, Suikast, İhtilâl*, Timaş Yay., İstanbul 2014.

Özkan, A., *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Askerî ve Mülkî Tasfiyeler, Askerî ve Mülkî Heyet-i Mahsûsalar*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2014.

(Özzorluoğlu), S. T., *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Hatıralarım*, yay. haz. Tahsin Yıldırım-Şaban Özdemir, 1. bs., Dün Bugün Yarın Yay., İstanbul 2011.

Pakalın, M. Z., *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim B.evi, İstanbul 1983, c. 3.

Pekmen, M. S., *31 Mart Hatıraları, İsyan Günlerinde Bir Muhalif*, yay. haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2013.

……., *Fizan Hatıraları*, yay. haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2013.

Prens Sabahaddin, *Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne, Bütün Eserleri*, yay. haz. Mehmet Ö. Alkan, 1. bs., Yapı Kredi Yay., İstanbul 2007.

Ramsour, E. E., *Genç Türkler ve İttihat Terakki*, çev. Hacasan Yüncü, Etkin Kitap., İstanbul 2009.

Resneli Ahmed Niyazi, *Hâtırât-ı Niyazi yâhûd Târihçe-i İnkılâb-ı Kebîr-i Osmânî'den Bir Sahîfe*, Sabah Matb., İstanbul 1326.

Ressam Naciye Neyyal'in Mutlakiyet, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları, yay. haz. Fatma Reza Hürmen, 1. bs., Pınar Yay., İstanbul 2000.

Rey, A. R., *İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim Yaptıklarım (1890-1922)*, yay. haz. Nur Özmel Akın, 1.bs., Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2014.

Reynolds, M. A., *İmparatorlukların Çöküşü, Osmanlı-Rus Çatışması 1908-1918*, çev. Yücel Aşıkoğlu, 1. bs., Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2016.

Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafiye*, Selanik Matb., Dersaadet 1330.

……., Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?, Akşam Matb., Dersaadet 1335.

……., *Hayat ve Hatıratım*, Altındağ Y.evi, İstanbul 1967, c. 1-2.

Riedler, F., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Muhalefet ve Meşruiyet*, çev. Azize F. Çakır, Picus Yay., İstanbul 2012.

Said Halim Paşa, *Buhrânlarımız*, Şems Matb., İstanbul 1338/1335.

Said Paşa'nın Hâtırâtı, Sabah Matb., Dersaadet 1328, c. II, k. II.

Selim Ali Selâm, *Beyrut Şehremininin Anıları (1908-1918)*, yay. haz. Hassân Ali Hallâk, çev. Halit Özkan, 3. bs., Klasik Yay., İstanbul 2009.

Serasker-i Sâbık Rıza Paşa, *Hâtırât*, Artin Asadoryan Matb., Dersaadet 1324, c. I.

……., *Hulâsa-i Hâtırât*, İstanbul 1325.

Shaw, S. J., *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu –Savaşa Giriş-*, terc. Beyza Sümer Aydaş, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2014.

Sönmez, E., *Ahmed Rıza, Bir Jön Türk Liderinin Siyasi-Entelektüel Portresi*, 1. bs., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2012.

Söylemez, B. İ., *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2007.

Süleyman Avanzade, *Ahrar mı İttihâd mı*, Karabet Matb., İstanbul 1911.

Süleyman Nazif, *Yıkılan Müessese*, İlhami-Fevzi Matb., İstanbul 1927.

Süleyman Şefik Paşa, *Hatıratım, Başıma Gelenler ve Gördüklerim, 31 Mart Vakası,* yay. haz. Hümeyra Zerdeci, Arma Yay., İstanbul 2004.

Şahende Hanım'ın Suzişli Hatıraları, yay. haz. A. Filiz Evcimen Salıcı, 1. bs., Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2016.

Şehberderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Muhâlefetin İflâsı*, 2. bs., Hikmet Matba'a-i İslâmiyesi, Kostantiniyye 1331.

Şeker, Ş., *Sadık Bir Muhalif, Yeni Osmanlılar'dan Menapirzade Nuri Bey*, 1. bs., Dergâh Yay., İstanbul 2012.

Şeref Vapuru'yla Trablusgarb'a Nefyedilen Mağdûrînin Millet Meclisi'ne İstid'âlarıdır, (y.y.)-(t.y.).

Şeyh Muhsîn-i Fânî, *10 Temmuz İnkılâbı ve Netâyici*, İstanbul 1336.

Şeyhülislam Merhûm Cemaleddin Efendi Hazretlerinin Hâtırât-ı Siyâsiyesi, M. Hovagimyan Matb., Dersaadet 1336.

Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922), yay. haz. Ali Suat Ürgüplü, 1. bs., Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2015.

Tahsin Paşa (Esbak Mabeyn Başkâtibi), *Abdülhamit, Yıldız Hatıraları*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul 1931.

Talat Paşa, *Hatıralarım ve Müdafaam*, yay. haz. Atatürk'ün Bütün Eserleri çalışma grubu, 3. bs., Kaynak Yay., İstanbul 2009.

Tanpınar, A. H., *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, yay. haz. Abdullah Uçman, 21. bs., Dergâh Yay., İstanbul 2013.

Tansel, F. A., *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları*, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2013, c. I.

Tevfik İslam Yahya, *Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi*, çev. Zakir Aras, Çizgi K.evi, Konya 2017.

Tokay, G., *Makedonya Sorunu Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, Afa Yay., İstanbul 1996.

Tokgöz, A. İ., *Matbuat Hatıralarım 1888-1914*, yay. haz. Alpay Kabacalı, 3.bs., Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2012.

Topuzlu, C., *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde, 80 Yıllık Hatıralarım*, yay. haz. Hüsrev Hatemi-Aykut Kazancıgil, 6. bs., İşaret Yay., İstanbul 2017.

Tunaya, T. Z., *Türkiye'de Siyasal Partiler* [*İkinci Meşrutiyet Dönemi*; *Mütareke Dönemi* (1918-1922); *İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*], 4. ve 5. bs., İletişim Yay., İstanbul 2010-2011, c. 1-3.

Tural, E., *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi, II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlementerler*, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE) Yay. Ankara 2009.

Turfan, N., *Jön Türklerin Yükselişi, Siyaset, Askerler ve Osmanlı'nın Çöküşü*, çev. Mehmet Moralı, 1. bs., Alfa Yay., İstanbul 2013.

Turgut, N. Y., *Siyasal Muhalefet*, 2. bs., İmaj Y.evi, Ankara 2014.

Türkgeldi, A. F., *Görüp İşittiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2010.

……., *Maruf Simalar*, yay. haz. Selçuk Akşin Somel-Mehmet Kalpakçı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2013.

Türkmen, Z., *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması*, 2. bs., İrfan Yay., İstanbul 1999.

Uca, A., *İttihad ve Terakki Liderlerinden Bahaeddin Şakir Bey*, 1. bs., Kömen Yay., Konya 2015, c. 1.

Uçarol, R., *Mareşal, Âyan Meclisi Başkanı, Sadrazam Gazi Ahmet Muhtar Paşa, 1839-1919 Askeri ve Siyasi Hayatı*, 3. bs., Der Yay., İstanbul 2015.

Ulunay, R. C., *Menfâlar/Menfîler Sürgün Hatıraları*, yay. haz. H. Hüsnü Kılıç, 1. bs., Arma Yay., İstanbul 1999.

Ulusalkul, N., *İstibdat Aleyhinde Türk Ulusunun İlk Hareketi, Erzurum İhtilali*, Ankara B.evi, Ankara 1937.

Umar, Ö. O., *Osmanlı Yönetimi ve Fransa Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2004.

Uran, H., *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, 1. bs., Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2008.

Uşaklıgil, H. Z., *Saray ve Ötesi, Son Hatıralar*, İnkılâp ve Aka K.evi, İstanbul 1981.

Uzer, T., *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1979.

Uzunçarşılı, İ. H., *Midhat Paşa ve Taif Mahkumları*, 3. bs., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992.

……., *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2000.

……., *Osmanlı Tarihi*, 10. ve 8. bs., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2011, c. II; c. III/1.

Vardar, G., *İttihad ve Terakki İçinde Dönenler*, yazan: Samih Nafiz Tansu, İnkılâp K.evi, İstanbul 1960.

Yahya Kemal, *Siyâsî ve Edebî Portreler*, 1. bs., İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1968.

Yalçın, H. C., *Talât Paşa*, Yedigün Neşr., İstanbul 1943.

……., *Siyasal Anılar*, yay. haz. Rauf Mutluay, 2. bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2000.

Yalman, A. E., *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1882-1922)*, yay. haz. Erol Şadi Erdinç, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. Yay., İstanbul 1997, c. 1.

Yunus Nadi, *İhtilâl ve İnkılâb-ı Osmânî -31 Mart-14 Nisan 1325-*, Matbaa-i Cihan, Dersaadet 1325.

Ziya Şakir, *Paşalar -Talat, Enver, Cemal-*, 1. bs., Kaknüs Yay., İstanbul 2010.

……., *Mahmut Şevket Paşa*, yay. haz. Serkan Erdal, Akıl Fikir Yay., İstanbul 2011.

……., *İttihat ve Terakki* [*Nasıl Doğdu?; Nasıl Yaşadı?; Nasıl Öldü?*], Akıl Fikir Yay., İstanbul 2014, c. I-III.

Zorlutuna, H. N., *Bir Devrin Romanı*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1978.

5. Tezler

Akyıldız, N., *Temmuz 1330'da Meclis-i Meb'ûsân'da Geçen Divân-ı Âlî Bahislerine Bir Nazar, Gazi Ahmed Muhtar Paşa*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990.

Ekici, M. Z., *II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi Hayatı ve Eserleri*, (yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997.

Kerimoğlu, H. T., *Fedakaran-ı Millet Cemiyeti*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir 2003.

Sezer, S., *Osmanlı Suriyesinde Islahat Çalışmaları ve Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Suriye Siyaseti*, (yayınlanmamış doktora tezi), Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017.

Tanış, C., *Meşrutiyetten Cumhuriyete Türkiye'de Siyasî Af (1908-1923)*, (yayınlanmamış doktora tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2016.

Yakut, K., *Mahmut Şevket Paşa ve Dönemi*, (yayınlanmamış doktora tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 1998.

Yazıcı, S., *Osmanlı'da Siyasi Muhalefetin Kurumsallaşma Süreci (1902-1909)*, (yayınlanmamış doktora tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2011.

Zortul, M. V., *Serasker Mehmet Rıza Paşa*, (yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2014.

6. Makaleler, Ansiklopedi Maddeleri ve Kitap Bölümleri

Acehan, A., "Osmanlı Devleti'nin Sürgün Politikası ve Sürgün Yerleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research*, 1/5 (2008), ss. 12-29.

Ahmed Rasim, "Bulgaristan Hadisesi", *Sabah*, 24 Eylül 1324 [7 Ekim 1908], Nu: 6838, s. 1.

Akşin, S., "31 Mart Olayına Değin Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, (Doç.Dr. Cem Sar'a Armağan)*, XXVII/3 (1972), ss. 541-60.

Akün, Ö. F., "Namık Kemal", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. 32, ss. 361-78.

Ali Kemal, "Mücrimîn-i Siyâsiye", *Sabah*, 26 Teşrin-i Evvel 1334 [26 Ekim 1918], Nu: 10294, s. 1.

……., "Kimi Aldatıyorlar?", *Peyam*, 28 Eylül 1335 [28 Eylül 1919], Nu: 297-55, s. 1.

Altun, M., "Jön Türklerin Korkulu Sürgün Yeri Fizan Denilen Şu Yer!", Toplumsal Tarih, 125 (Mayıs 2004), ss. 24-29.

Artuç, N., "Bir Darbenin Gerçek Öyküsü: 1913 Bâb-ı Âli Baskını", *Süleyman Demirel Üniveritesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (2004), ss. 61-76.

……., "Bir Siyasal Cinayet Örneği: Mahmut Şevket Paşa Suikastı", *Süleyman Demirel Üniveritesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (2005), ss. 73-102.

Aslan, T., "II. Meşrutiyet Dönemi Genel Af Uygulamaları", *Gazi Akademik Bakış*, 3/3 (2009), ss. 41-60.

Aydın, M. Â., "Kânûn-ı Esâsî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. 24, ss. 328-30.

Aydoğan, E., "Yeni Belgeler Işığında Bitlis Vukuatı", *Atatürk Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, 49 (2013), ss. 309-22.

Ayoğlu, F. N., "Partili Hayatımıza Bir Bakış", *İleri*, 7 Haziran 1951, s. 2.

……., "Partili Hayatımıza Bir Bakış", *İleri*, 8 Haziran 1951, s. 2.

Bâbânzâde İsmail Hakkı, "Siyâsiyât-Son Darbe", *Tanin*, 23 Temmuz 1328 [5 Ağustos 1912], Nu: 1412, s. 1.

Baha Tevfik (B. T.), "Cahid Bey Ne Diyor", *Alemdar*, 11 Kanun-ı Evvel 1328 [24 Aralık 1912], Nu: 133-242, s. 1.

Bardakoğlu, A., "Ceza", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. 7, ss. 470-78.

Barkan, Ö. L., "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler, *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), ss. 279-386.

……., "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası*, 11/1-4 (Ekim 1949-Temmuz 1950), ss. 524-69.

……., "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15/1-4 (Ekim 1953-Temmuz 1954), ss. 209-37.

Beydilli, K., "Yeni Osmanlılar Cemiyeti", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. 43, ss. 430-33.

Birinci, A., "Ahmet Bedevî Kuran –Jön Türklüğün Tarihçisi-", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 12 (2002), ss. 1-37.

Boppe-Vigne, C., "Auguste Boppe'nun Kaleminden 31 Mart Vak'ası", *Toplumsal Tarih*, 43 (1997), ss. 14-26.

Bozkurt, N., "Sürgün", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. 38, ss. 164-66.

Ceylan, A., "Tanzimat Dönemi Osmanlı Basım ve Yayımında Hukûkî Düzen (1839-1876)", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 1 (2006), ss. 139-55.

D. K., "Hükûmetin Beyânnâmesi Hakkında", *Sabah*, 10 Kanun-ı Sâni 1328 [23 Ocak 1913], Nu: 8387, s. 1.

Dadyan, S., "Dört Devre Şahitlik Etmiş Bir Osmanlı Paşası Müşir Deli Fuat Paşa", *Toplumsal Tarih*, 229 (2013), ss. 22-28.

Dayar, E., "Antalya'da 'Lisan-ı Millet'in İlk Temsilcilerinden Akdeniz Gazetesi (1925-1926)", *Cumhuriyet Araştırmaları Dergisi*, 26 (2017), ss. 181-207.

Dehşet, "Menfîler, Firariler", *Hukûk-ı Umûmiye*, 23 Eylül 1324 [6 Ekim 1908], Nu: 21, s. 2.

Derviş Vahdeti, "Halîfe-i İslâm Abdülhamid Han Hazretlerine Açık Mektûb", *Volkan*, 1 Nisan 1325 [14 Nisan 1909], Nu: 104, s. 1.

Ebu'l-muzaffer, "Mağdûr Me'mûrlara Merhamet", *Alemdar*, 9 Kanun-ı Evvel 1328/22 Aralık 1912, Nu: 131-240, s. 1-2.

Ebuzziya Tevfik, "Biraz da Dâhile Dâ'ir: Tevkîfât-ı Siyâsiye Mes'elesi", *Tasvir-i Efkâr*, 24 Teşrin-i Sani 1328 [7 Aralık 1912], Nu: 611, s. 1.

Ebuzziya, "Siyâsiyât –Evvelki Günkü Harekât-ı Milliye", *Tasvir-i Efkâr*, 12 Kanun-ı Sani 1328 [25 Ocak 1913], Nu: 647, s. 1.

Gazel, A. A., "II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki Fırkası'nı Bölünme Noktasına Getiren Hizb-i Cedid Hareketi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 16 (2001), ss. 259-68.

Güncü, M., "İkinci Meşrutiyet Gazetecilerinden Zeki Bey Suikastinin Kamuoyunda Yankıları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi/Journal Of Modern Turkish History Studies*, XVI/33 (2016), ss. 61-70.

H. F. "Tensîkzedeler Ne İş Yapacak?", *Alem*, 20 Kanun-ı Evvel 1328 [2 Ocak 1913], Nu: 142-251, s. 1-2.

Halaçoğlu, Y., "Kolonizasyon ve Şenlendirme", *Osmanlı Ansiklopedisi*, ed. Güler Eren, c. 4, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, ss. 581-86.

Hanioğlu, M. Ş., "Notes on the Young Turks and the Freemasons, 1875-1908", *Middle Eastern Studies*, 25/2 (1989), ss. 186-97.

……., "İttihat ve Terakkî Cemiyeti", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. 23, ss. 476-84.

Hüseyin Cahid, "Yeni Heyet-i Vükelâ", *Tanin*, 21 Temmuz 1324 [3 Ağustos 1908], Nu: 3, s. 1-2.

……., "Siyâsiyât – Kaht-ı Ricâl", *Tanin*, 31 Temmuz 1324 [13 Ağustos 1908], Nu: 13, s. 1.

……., “Siyâsiyât – Islahata Nereden Başlamalı?”, *Tanin*, 1 Ağustos 1324 [14 Ağustos 1908], Nu: 14, s. 1.

……., “Siyâsiyât- Dâ’irelerde Tensikat”, *Tanin*, 5 Ağustos 1324 [18 Ağustos 1908], Nu: 18, s. 1.

……., “Siyâsiyât - Bulgaristan’ın İ‘lân-ı İstiklâli”, *Tanin*, 23 Eylül 1324 [6 Ekim 1908], Nu: 67, s. 1-2.

……., “Siyâsiyât- Dâhilî, Beşiktaş Vak‘a-i Elîmesi”, *Tanin*, 3 Teşrin-i Evvel 1324 [16 Ekim 1908], Nu: 77, s. 1.

……., “Siyâsiyât – Mazlûmîn-i İstibdâd”, *Tanin*, 14 Kanun-ı Sani 1324 [27 Ocak 1909], Nu: 176, s. 1.

……., “Siyâsiyât- Tebeddül-i Vükelâ”, *Tanin*, 30 Kanun-ı Sani 1324 [12 Şubat 1909], Nu: 192, s. 1.

……., “Menfîler”, *Tanin*, 27 Şubat 1324 [12 Mart 1909], Nu: 220, s. 1.

……., “İttihâd ve Terakki Cemiyeti ve Ahrar Fırkası”, *Tanin*, 15 Mart 1325 [28 Mart 1909], Nu: 236, s. 1.

……., “Siyâsiyât - Mağdûrîn-i Siyâsiyyenin Mutâlebi”, *Tanin*, 26 Mart 1325 [8 Nisan 1909], Nu: 247, s. 1.

……., “Siyâsiyât- Tensîkât”, *Tanin*, 12 Ağustos 1325 [25 Ağustos 1909], Nu: 352, s. 1.

……., “Hüseyin Cahid Bey’in Viyana Mektubu”, *Tasvir-i Efkâr*, 10 Kanun-ı Evvel 1328/23 Aralık 1912, Nu: 625, s. 1.

I. C., “Mağdûrîn-i Siyâsiyye ve Tensîkât”, *Siper Saika-i Hürriyet*, 13 Mayıs 1325 [26 Mayıs 1909], Nu: 46-70, s. 1.

Issı, M., “Hürriyet Âşığı Bir Osmanlı-Kürt Aydını Mevlanzâde Rıf’at Bey”, *Toplumsal Tarih*, 196 (2010), ss. 72-81.

İbn’ül-Mahmûd Âsım, “Nasfet Böyle midir?”, *Hukûk-ı Umûmiye*, 23 Eylül 1324 [6 Ekim 1908], Nu: 21, s. 2.

İhsan Adlî, “Menfî ve Firarilere”, *Hukûk-ı Umûmiye*, 5 Eylül 1324 [18 Eylül 1908], Nu: 3, s. 4.

İnalcık, H., “Tanzimat Nedir?”, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2011, ss. 29-56.

İsmail Faik, “Maşrık Gazetesi Sermuharrirliğine”, *Maşrık*, 14 Teşrin-i Evvel 1327 [27 Ekim 1911], Nu: 99, s. 4.

İsmail Habib, "Meşrûtiyet'in Hatâsı", *Açıksöz*, 23 Haziran 1337 [23 Haziran 1921], Nu: 216, s. 1.

İsmail Hakkı, "Me'mûrlar ve Âmirler", *Tanin*, 22 Ağustos 1324 [4 Eylül 1908], Nu: 35, s. 1-2.

……..., "Siyâsiyât – Avusturya'nın Maksad-ı Hakîkîsi", *Tanin*, 25 Eylül 1324 [8 Ekim 1908], Nu: 69, s. 1-2.

Kaluç, Ş., "Osmanlı Ahrar Fırkası'nın Kuruluşu, Faaliyetleri ve Sonu", *Liberal Düşünce Dergisi*, 53-54 (2009), ss. 191-227.

Kerimoğlu, H. T., "II. Meşrutiyet Döneminde Genel Haklar Savunusu Yapan Bir Gazete: Hukuk-ı Umumiye", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)*, VIII/18-19 (2009), ss. 21-38.

Kesriyeli M.S., "Meşrûtiyet İçinde Müsâvâtsızlık", *Volkan*, 2 Şubat 1324 [15 Şubat 1909], Nu: 46, s. 2-3.

Kırmızı, A., "Halep-Kosova Hattı, 1909: Arnavutluk'ta Meşrutiyete Karşı Bir İsyan Teşebbüsü", *Dîvân -Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi-*, 14/28 (2009/1), ss. 113-46.

……..., "Meşrutiyette İstibdat Kadroları: 1908 İhtilali'nin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti", *100. Yılda Jön Türk Devrimi*, Ed. Sina Akşin-Sarp Balcı-Barış Ünlü, 1.bs., Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2010, ss. 333-55.

Koray, E., "Yeni Osmanlılar", *Belleten*, XLVII/186 (1983), ss. 563-82.

……..., "Meslek Kuruluşu ve Faaliyeti", *Belleten*, LIV/211 (1990), ss. 1151-65.

Köksal, O., "Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hatt-ı Hümâyunları", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 19 (2006), ss. 283-341.

Kurşun, Z., "Mehmed Memduh Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. 28, ss. 495-97.

Kurşun, Z.-Kahraman, K., "Derviş Vahdeti", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. 9, ss. 198-200.

Lütfi Fikri, "Tevkîfât Mes'elesi", *Tanzimat*, 22 Teşrin-i Sani 1328 [5 Aralık 1912], Nu: 386, s. 1.

M. A., "Tevhîd-i Hak", *Volkan*, 23 Kanûn-ı Sâni 1324 [5 Şubat 1909], Nu: 36, s. 3-4.

Mehmed Asaf, "Caka ve Tahakküm", İnsaniyet, 22 Teşrin-i Sani 1326 [5 Aralık 1910], Nu: 2, s. 2.

Necip Nadir, "Ahrâr-ı Millete", *Hukûk-ı Umûmiye*, 8 Teşrin-i Evvel 1324 [21 Ekim 1908], Nu: 23, s. 1.

Onaran, B., "Kuleli Vak'ası Hakkında 'Başka' Bir Araştırma", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 5 (2007), ss. 9-39.

R. H., "Küs Ömer", *Türk Yurdu*, 1 Kanun-ı Sani 1334 [1 Ocak 1918], Y. 7, C. 14, Umumî Sayı: 151, s. 28-34.

……., "Boş Eşek", *Türk Yurdu*, 16 Kanun-ı Sani 1334 [16 Ocak 1918], Y. 7, C. 14, Umumî Sayı: 152, s. 61-65.

Refii Cevad, "Afv-ı 'Umûmî", *Alemdar*, 26 Kanun-ı Evvel 1334 [26 Aralık 1918], Nu: 12-1322, s. 1.

……., "Me'mûrînde Tebeddülât Lüzûmu", *Alemdar*, 16 Mart 1335 [16 Mart 1919], Nu: 85-1395, s. 1.

……., "Turancılar ve Türkler Amma Hakîkî Türkler…", *Alemdar*, 20 Eylül 1335 [20 Eylül 1919], Nu: 278-1578, s. 1.

……., "Prens'den İlk Beklediğimiz", *Alemdar*, 8 Kanun-ı Evvel 1335 [8 Aralık 1919], Nu: 357-2657, s. 1.

Resmolu Cevad, "Hesâb Vermek Zamânı Geliyor", *Şura-yı Ümmet*, 27 Kanun-ı Evvel 1324 [9 Ocak 1909], Nu: 96-140, s. 2-3; aynı makale için ayrıca bkz. *Tashîh-i Efkâr*, 29 Kanun-ı Evvel 1324 [11 Ocak 1909], Nu: 5, s. 4.

Saygılı, H., "1903 Makedonya'sında Reformlara Tepkiler: Manastır Rus Konsolosu Aleksandır Rostkovski'nin Katli", *Karadeniz Araştırmaları*, 39 (2013), ss. 69-94.

Selanikli Tevfik, "Ahmed Rıza Bey'in Muvasalatı", *Sabah*, 13 Eylül 1324 [26 Eylül 1908], Nu: 6827, s. 2-3.

Selvi, H., "Mütareke Döneminde Siyasi Mağdurlar ve Mağdurin-i Siyasiye Teavün Cemiyeti", *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Dergisi*, 10/1 (2008), ss. 289-300.

Seyitdanlıoğlu, M., "Osmanlı Ahrar Fırkası: Programı, İçtüzüğü, Beyannameleri", *Liberal Düşünce Dergisi*, 6 (1997), ss. 101-17.

Ş. Mağmûmî, "Düşündüm ki", *Hukûk-ı Umûmiye*, 10 Teşrin-i Evvel 1324 [23 Ekim 1908], Nu: 38, s. 1.

Şehsuvaroğlu, B. N., "II. Meşrutiyet ve Atıf Bey", *Belleten*, XXIII/90 (1959), ss. 307-32.

Tunç, S., "Quai D'orsay Belgelerinin Işığında II. Meşrutiyet'in İlanından Sonra Suriye'de Ayrılıkçı Eğilimli Bir Muhtariyet Girişimi: Reşit Mutran Olayı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVI/2 (2011), ss. 475-506.

Tural, E., "II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Partilerin Taşra Politikaları", *Amme İdaresi Dergisi*, 37/4 (2004), ss. 57-82.

Türcan, T., "Sürgün", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. 38, ss. 164-66.

Uçman, A., "Ziya Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. 44, ss. 475-79.

Uluçay, M. Ç., "Sürgünler, Yeni ve Yakın Çağlarda Manisa'ya ve Manisa'dan Sürülenler", *Belleten*, XV/60 (1951), ss. 507-92.

Uzunçarşılı, İ. H., "Ali Suavi ve Çırağan Sarayı Vak'ası", *Belleten*, VIII/29 (1944), ss. 71-118.

……..., "V. Muradı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi", *Belleten*, VIII/30 (1944), ss. 245-328.

……..., "1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar", *Belleten*, XX/77 (1956), ss. 103-74.

Ünlü, M., "I. Dünya Harbi Yıllarında Çorum Menfasında Sürgünler", *Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum Sempozyumu*, Çorum 2008, c. III, ss. 1541-60.

Yazıcı, S., "Edirne Ayaklanması (1908)", *Edirne'nin Fethi'nin 650. Yılı Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Trakya Üniversitesi Yay., Edirne 2012, ss. 329-39.

Yılmaz, M. S., "II. Meşrutiyet Öncesi Kastamonu'da Bir Ayaklanma Girişimi (1906)", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 8/30 (2011), ss. 123-42.

Yunus Nadi, "Veleküm fi'l-kısâsı Hayâtün ya Ûli'l-elbâb", *Tasvir-i Efkâr*, 10 Haziran 1329 [23 Haziran 1913], Nu: 797, s. 1.

Ziya Şakir, "Dâhiliye Nâzırı Talât Efendiye: Siz Milleti İğfâl Ediyorsunuz", *Genç Türk*, 21 Kanun-ı Evvel 1326 [3 Ocak 1911], Nu: 12, s. 1-3.

EK 1- II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ SÜRGÜNLERİNDEN DOKTOR MEHMET SABRİ BEY'İN; İTTİHÂD VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN İSTANBUL YAPILANMASI, SÜRGÜNE GÖNDERİLMESİ, MENFÂSINDAN KAÇIŞI VE HÜRRİYETİN İLÂNI AKABİNDE MEMURİYET İSTEĞİ VE BİR MEMURİYETE İSTİHDAMINA KADAR TEKAÜDÜNÜ HAVÎ SADARET'E SUNDUĞU ALTI SAYFALIK DİLEKÇESİ. *BOA., BEO.*, 3501/262502 [1 Şubat 1324 tarihli belge].

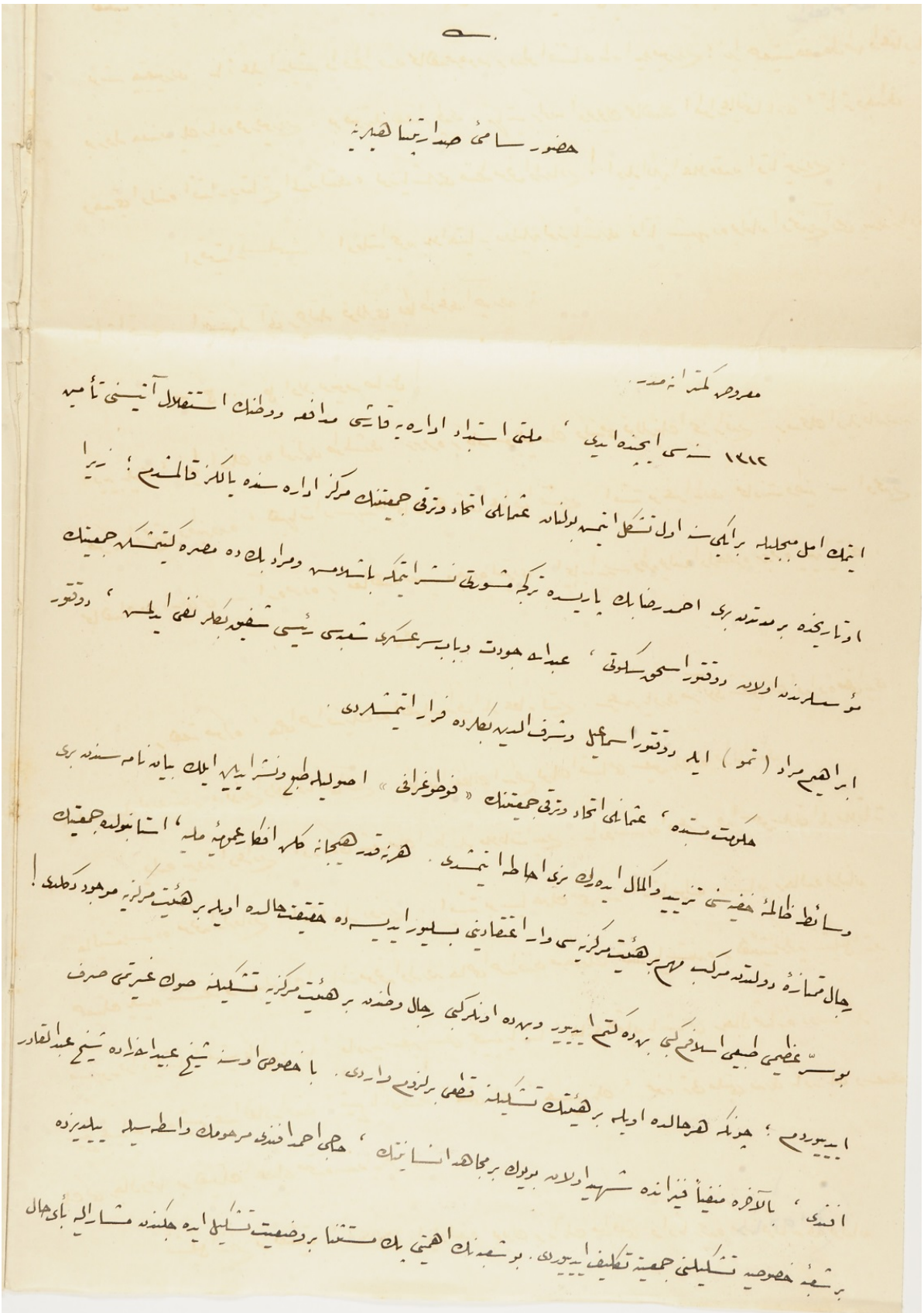

هیئت مرکزیه ایله مناسبات کریمکده اصرار ایدیوردی. مطلوبه هیئت مرکزیه یی تشکیل ایتمك لازمکله بر خصوصده کی تشبثاری هپ بوشه چیقیوردی. بناء علیه اینه واضطراریدده محافظه کارانه بر دیلو افتای یازدیرمیوردم؛ زیرا جمعیت حقنده کی ظن واعتمادینك بر قوللق حقنده بیله زیاده قوتلیوردم. بو صورتله حقدار کیدی. زیرا بتون بوتون محافظه کارلرك اهواء عالیجنابانه‌سی، تأثیر وهدانی وهمتی اولکسه اقتدار ومتانتی الدن کتدی، کوزباشلرك ضبط موقوف اولدیلر! اویله ایکن اعلا مقدره اوتانیوردم. اوقیه ایکیمیه، اوملته بیچاره بلا اختیار دوکیلن کوزیاشلری داتا شهره دن بولنان اوتوریجی آدمی بنده زیاده تأثیر ایکیمیه. ایکیمکه آنی برکتله قولاغنی طاطوغی اچیردم:

— کل... کل اولا بوغوم صایل!

دیه بیلدی؛ زیرا اونك ده کوزلری طولمشدی. برمزه بر کله سویله مدك وکندی قوللرینك ایچنه آلدیغم. برمدتجك اویله قالدقدن صکره اوتوجی وضبطدن، تحریرات اوشهر عالیجاهك هرشیئی اعتراف ایتمیه. ایشته بوغیر ادای محاکمه وضبط — اوتوجی محافظه لك ده دیکلی کی — آره مزده بر معاهدهٔ مخفیه وجوده کتیردی. ایجاب ایدیسه وظیفه بولنده اولدیغمز برمزه بیه ایتدك.

***

بر قصه صوکره، حاجی احمد افندینك ده انضمامی ایله عطایه کتدم. سرعسکر یاوری میرآلای شفیقلك اوراده مقیم ایدی. کیدیلدکده، لازم اولدیغی وثائقی آلدم. عطادن انفکاك ایتدیکم کونك اقشامی شفیقلك ده قراریتدی. بولده بیوته اوغرادم. اوراده کی شعبه مزلك اركانیله ملاقات ایتدم. اردوسنده اوغرایه رحمه السعوسلوی ایله ملاقات ایتدم. حالبوکه موقوف اولمادم. استانبول دونمدم. ایشته بو سیاحتمك نتیجه سنده استانبولده بولنان جمعیتك یکیدن تشکیله و شعبه لرینك ارتباطه موقوف اولدیغی حاجی احمد افندی مرحومك تحت ریاستنده بر هیئت مرکزیه تشکیل ایتدم. هیئتك یکیدن تشکیله و شعبه لرینك ارتباطه موقوف اولدیغی حاجی احمد افندی مرحومك تحت ریاستنده بر هیئت مرکزیه تشکیل ایتدم. مشهور فوادپاشا، مشیر کاظم پاشا، ماریه سفیر اسبق نجیب پاشا، غازی عثمان پاشا، رحال معارفه دولتلیلر شیخ عبدالقادر افندی، شیخ نائلی افندی، حقی بك، حسین بك، نموذج ترقی ملکتی مدیری نادر بك وسعدی بك کبی رجال وطنه بر هیئت اعضای متحده سنه ایله تشکیل ایتدیکم بر هیئت، ۱۲۱۲ ایلولنده بویوك بر داتك موافقتی واوتاریجده مرکز قوماندانی بولنان

مشیر کاظم پاشانك ولایت وضبروانه سیله بابعسکریه متفرقه بر هیئت عسکریه استناد ایدرك قانونه اساسی حکومتی اعلان قرار ویرمشدی . فقط نجیب پاشانك — اساسلی برمکاره سیاسیه یه متداولدر — مصیبت اصراری ، حرکات انقلابیه ری ایچون قدر تأهبه سبب اولمشدی . ایشته بوایکی حقه ایچنده آلای سلیمانه اصل بر ابتدای تشکیل ایچوزده نادر ، هیئت مرکزیه مطاعه عسکریه مقتشی حفظه مشهور اسماعیل پاشا یه دامادی مظهریه اقتران ایتمشدر .

همیز یقالدقده . ملت ودولت یولنده کی مقاصدمزه بك شدتلی دیك اصیلانه اولدیغی ایچون کندیسی شدتله مخالفیه مقصدکه بزی محاکمه سیله حکومتك مواجهه سنه چیقارمیدی . همان فعلاً برمستبدك پنجهٔ قهرینه دوشمك کدر شاملی غرب پاشادر . هرکسك کامل بك ده برابری . بناءعلیه اصولاً محاکمه دن کچل فقط همان استحواله یه محکمهٔ خصوصیه طرفیه کیدیلیردی . بو قانونسزلغی برکوده شدتله رد ایدیوردی . حاکملرنك ماهیت وجدانیه یه تأثیر ایدیلیردی وبو وجدانسزلرك همان دشمنلری برکره کوزاولمکه کیدیلیردی . زیرا حکومتك ایضاح حاجت قالمادی ! نتیجه ده بوتون بو تشکیلاتك مؤسسی اولمق — غرب پاشانك استاد بالطبع — حکومتك سطحی سیله تشبث ایتمه یولنده ترحماری (!) ایله اعدام محکوم ایدلشدی . حالبوکه احمد فندی ده عینی حکمه مستحق کورلمشدی . فقط اعدام ایدلدك . سببی شو آتیده کی مسئله یه عطف ایدیوردی :

اوسته فرانسه حاجه ناظری بولنمامه مرسو هانوتو ، برکوده مجلس مبعوثانك ریاستی اجرائیه احمد رضا بکی فرانسه حدودنده حاجه حقارتله چالیشوردی . مرسو قانونده فرانسه استانبول سفیری ایدی . شمدی شاملی غرب پاشایله تألیف قراریه یه کی حاجه پاشانك تشکیلات ولایه ایله بوردی . لکه موفق اولمادیلر ؛ زیرا ، اولاد احمد رضا بك فرانسه قرابتنه استناد ایدرك کندیسی شدتله مدافعه ایتدی . ثانیاً ، فرانسه ایله انکلتره ، اسویچره وآلمانیانك ان بیوك حامیسی وباخصوص بونه میانده (تامه) ، (تایمس) و (فرانکفورتر) کبی ان نفوذلی اوروپانك بو مسئله ده طولایی هانوتونك مسلك وحشیانه سنی برلسانه تهوله تنقید ایتمیلری . بردرجه که هانوتو « قاتلرك معینی ! » و « آلچاقلرك آلچاغی ! » دیه شخصیتی بك شدتلی برلسانه تهوله تنقید ایتمیلری . بردرجه که هانوتو « قاتلرك معینی ! » و « آلچاقلرك آلچاغی ! » دیه حاقیقتاً شاردی . هانوتو ، محترم ویوك برعالم اولمه سیله برابر تأثرات وجدانیه یی قاریشدیرمه یه میلدرده اولدیغی حالده حرکات انتقامیه مسلکنه موافقت بولمه ، فقط مع التأسف مواجهه میدانده قالمیه رق بویله برشائبهٔ استبدادیه شامه ایچون بویله

٤

صوکره هانوتو سقوط ایتمکه بو سقوط ، عزت پاشا ایله موسیو قانونك ائتلاف افکارینه هیچ دیره مه مشدی . بو سببه
قانونه ، فرقهٔ محاهدینزك ان قوتلی خصماندن ایکیسنك استجوابنك ایجاب ایتدیکی برنقطه ده نادر ، بر وثیقهٔ مهمه ایسه کلی
سفیر مشارالیهك ان صمیمی دوستلرندن صره سنده کوسترمسه وعزت پاشانك بحیه دوهاسی هیئت وانیشه ایده بر ادعای غریبه
قطعیاً اصرار ایتمدی ! عزت پاشا ، بر انتقاد ایتدیکی معلوماتی جیبنده حیقاردیغی کوهیلك بر دفتره قیدایدیکه بر چوق جهتلر
کوستره مدی .

فرانسه امضاسك نفی مؤیده تحویلنده بر کیفیتك دهاول اولدیغی فکرنده یم . حالبوکه نادرك ادعاتنی بو صمیمی خصوصیت
موسیو قانونه دکل ، کندی ترجمانی همپرهاهی اولدیغی « بارون دو طوستد » ایله ، اوده بتمه دکل هنگامه یاوری معی الدیه بطلایدی .
فی الحقیقه معی الدیه ك اوامر فرانسز سفارتجه هیئت مرکزیه مزه بویوك همدستانه تأمیر ایتمدی . فقط کیفیت سفیر ده قطعیاً
مکتوم طوتولمشدی . نادر بویله اولدیغنی بیلمیورمش دیمك !

***

استجوابك ۲۱۲ نجی نمره تاسیس سفارتنه یاپیلمشدی . بو صورتله علیهنده یکجه بر محکمهٔ سیاسیه حکمی صادر اولمش دیمك
عزت پاشانك امر تحصیلیله جمعیتمز تسلیم ایلدی . عسکری وصلحی برقوردونك محاط براقلمه ، نجه دوه
جمعیتنك ایکنجی بابنه تحمیل ایلدیکی هرکونك فردا سنه حیاتك آنیه انتظاریچون وصایهٔ هرکیجه اعماقه طالمشدی
برجلاد استیلاسی قوبوب ده حیاتمزه حکمدار بلی قاراکطارك ابعاد قصدنا یاپمشدی قاتلارمی کوروکلی اولیوردم ! بنه حکم اعدامك
نفی مؤبده تبدیل ایدیلمشدی فرمی یوقدی .

زاتیه موصله نفی اولنمشدی . منفای اختیار ایمدیدی سنه قالمشدم . هیچ اثر یاپمامشدم . بر روحه دکه موصله
موصلهك دهاایلنجی براینده نفسك الدم متلاشی اولمشدی ، قانه توکوردم . ایکی سنه صکره ده فراره تشبث ایتمکله هیولده
حمای تفویضی ، دهاه اولدیغم مقام محدود محبوس اولدم . اووقتدن موصله والی هانم لك ایدی . شمالیك حضرتلرینك
ایکنجی نازلهٔ غیرمترقبه سنه اوغرادم عدداً یاپه تشکیل ایدیورمش .

اوچنجی سنه صوکره تکرار فرار ایتمشدم . حدود سنه یی آشمای مردودمده ، دیاربکرده بر مقرره محبوس

٥

اوزره یالیز آتشه اتمی قراره برسه‌لر اولمدی ، یا مده‌کی هکوندلرله سازلغه التجا ایتدك . قورتولدم .

« قورتولدم ! » ، اوت اولدقجه ایدیوردم . حتی ایرانه طوغرا غنده سحبه شهرنه قدار یانمشدم . فقط کرمانشاهده

برساعات استراحتی قاشیمه برکولك دیکلدیکی اوده شهرمزك کولکه‌سی ایدی . اوتاریخده ریئس وزراء وقتی کرمانشاه

والیسی بولنمه‌سی احتمال حکومت ایرانیه نی تسلیم واعاده ایده جکدی . لکن اوصیل والینك دولتلرانسانیت پروانه سیله

واپالیالی ماسکه‌سی آلتنده دوقتور سوریانوز نامی مستعار ایله ایرانی کرمانشاهده ابوشیره قدر قطع ایتمك مجبور اولدیغی

شمالده هنوز آلتمه کولك برمسافه عظیمه‌ده !

آت اوستنده بو مسافه عظیمه‌یه وهنوز تحمل ایتدیم . « هونسا » ده یاپه‌جغم قصه‌ده حمای هیئت نوعمنه

برهدیه اولمق اوزره « حولفا » ده برهفته دوحیاط اولدم . اساساً الامر ایله آیاقلری یاره‌لره ایچنده قالمشدی ! زواتی احضاره مجبور اولدم .

دوقتور قارل تحت اداره‌سنده برانطانه هفته‌لرجه یاتدم ، اوراده قرق کوندن زیاده یاتدم . اوحمای دائره‌لر کطیفی

موجود قالمشدی — اختلاطات مرضیه‌سنده وهنوز حالا متأثرم .

الحاصل وارمدم قطوه‌آی صوکره پاریس داخل اولدیلدم . درت سنه والیلی آیدیری پاریسده چالیشمقده ایکن

صوکره اتفاقاً عظیمه‌سنده صوکره استانبوله عودت ایتدم .

شمدیلك معلومی اولدیغی ۱۱ تموز ۱۹۲۶ انقلابی عظیمه‌سنده صوکره استانبوله عودت ایتدم .

وطن بولنده اوده‌ایکی سنه‌لك سرگذشت حیاتمك الحاصلی چیقیلسه‌لرینی چیزدم . بونلرك تفصیلات مخصوصه‌لری

وطن بولنده اوده‌ایکی سنه‌لك سرگذشت حیاتمك الحاصلی چیقیلسه‌لرینی چیزدم . بونلرك تفصیلات مخصوصه‌لری

مجیدیه . بو استعاده اوفائده‌سز تفصیلات ایله ذات فخیمانه‌لرینی اشغال ایتمکده اجتناب ایله یالکز مستعیات آتیه‌لك

نظر دقته آلمنی رجا ایدرم :

۱ — بالاده‌کی بسه صحیفه‌ده اوده‌ایکی سنه‌لك قروکیسی چیزدیکم وقایع حیاتیه ، وطن بولنده

اسیرکه‌سیکی حیاتمه اتفاق ایتمیش مشکلات عظیمه‌لك چیقلاده براکثری تصویر ایده بیلیر ! بو تصویرك اساسی

ایده بیلدیکی مثاله طبیعی هوسه دکلدر ؛ زیرا شدتلی ، صاقلی ، غیرلی ، محکوم ستارلی کوز اوکنده اولمامری

برطرفه‌ایتمیش شکلنده تجسم ایتمیور . اولدقجه بوشدائدك تحمل بی وجیده ملتی یاپه‌جغم اعمالدن بولنتمکده

تحمل بی مجاهدی عزمنده چوره‌مدم . بو ، بنم وظیفه‌مدی . غرای کبرای ملیه‌کی وظیفه‌می ایفا ایتمك

٩٠٦

ایجون اساساً بوقوده بو مرحالی ، وها بترلرینی وحتی اولومی اولدیه کوزه آلمشدر . فقط فردای مسعود انقلابزده بری
اوکده آچیلاه کوردیه بروللو چیقاموری : بسه آیده دوقتور قدری پاشا ، نزدنده بنده کزه بر ملجاء انسانیت
کوسترمه یدی نه اول حقدر ؟ آچیقده ؛ نه ایچون حکمدار طب قومیسیونك برازیاسیله اوندن صوکره کی تشبثات
زاتیه مثم اولمدی . وها ورها بکلمك لازمدر . کلهز وسائطله ؟ بیوزده آلای فکریه ومادیه وجهٔ تصوارده در .
باغ علیه نزد حکومتده حالله تناسب بر وظیفه یه تعیینی تقریر اینجه یه قدر اضطراب حالله درحال برچاره بولنمسی چاره در .

٧ — تقاعد ایله هرنأمور قانوناً معیه اولدیه مدت ایچنده وظیفه ایفا ایتمکی همدتلرنده لولایی اوحقه نائل
ایلیر . بالاده عرض ایتدیکم اسبابك تحت تأثیرنده ١٣٢٧ سنه سنده نفی ایلدیکم برکوره ملتك خدمتنده اولدیکی سنه لك
اکمیه برنأمور اولدیم . اویله ایکن خدمت سیدم ، حجته حریت ومشروطیتمز اولدیه قانونه اساسیمزك استردای خصوصنده
ایراد ایتدیکم ساعی جانسپارانه یه نسبتاً عادی برخدمت قبیلندن قالیردی . حالبوکه غرای حریتمزده سبقت ایده خدمتلرك
قیمت مادیه ومعنویه سی البته خدمات جاریه سیدن قیمتلرنده دوده اعتبار ایله میه جکلرندن کچه اولدیکی سنه لك مدت تقاعدیه مه
کوره ایلنی چاره یه افتدیم .

اولبابده امر وفرمان حضرت مه لاری کدر .

II. Abdülhamid dönemi sürgünlerinden Doktor Mehmet Sabri Bey'in; orijinali yukarıda verilen Sadaret'e sunduğu altı safyalık dilekçesinin latinize hâli.

***BOA., BEO.*, 3501/262502 [1 Şubat 1324 tarihli belge].**

"Huzûr-ı Sâmi-i Sadâretpenâhîleri

Ma'rûz-ı kemterânemdir

1312 senesi içinde idi, milleti istibdâd-ı idâreye karşı müdâfa'a ve vatanın istiklâl-i âtîsini te'mîn etmek emel-i mübecceliyle bir iki sene evvel teşekkül etmiş bulunan İttihâd ve Terakkî Cem'iyetinin merkez idâresinde yalnız kalmışdım; zîrâ o târîhde bir müddetden beri Ahmed Rıza Bey Paris'de Türkçe Meşveret'i neşretmeğe başlamış ve Murad Bey de Mısır'a gitmişken cem'iyetin müessislerinden olan İshak Sükûti, Abdullah Cevdet ve Bâb-ı Seraskerî Şu'besi Re'isi Şefik Beyler nefyedilmiş, Doktor İbrahim Murad (Temo) ile Doktor İsmail ve Şerafeddin Beyler de firâr etmişlerdi.

Hükûmet-i müstebide, Osmanlı İttihâd ve Terakkî Cem'iyetinin "fotoğrafı" usûlüyle tab' ve neşredilen ilk beyânnâmesinden biri vesâit-i zâlime-i hafiyesini tezyîd ve ikmâl ederek bizi ihâta etmişdi. Her ne kadar heyecâna gelen efkâr-ı 'umûmîye-i milliye, İstanbul'da cem'iyetin ricâl-i mümtâze-i devletden mürekkeb mühim bir hey'et-i merkeziyesi var i'tikâdını besliyor idiyse de hakîkat-i hâl de öyle bir hey'et-i merkeziye mevcût değildi!

Bu sırr-ı azîmi tabî'î eslâfım gibi bende ketmediyor ve ben de onlar gibi ricâl-i vatandan bir hey'et-i merkeziye teşkîline son gayretimi sarf ediyordum; çünkü herhâlde öyle bir hey'etin teşkîline kat'î bir lüzûm vardı. Bâ-husûs o sene Şeyh Ubeydullah Zâde Şeyh Abdulkadir Efendi, bilâhare menfiyyen Fizan'da şehîd olan büyük bir mücâhid-i insâniyetin, Hacı Ahmed Efendi merhûmun vâsıtasıyla Yıldız'da bir şu'be-i husûsiye teşkîlini cem'iyete teklîf ediyordu. Bu şu'benin ehemmiyeti pek müstesnâ bir vaz'iyet teşkîl edeceğinden müşârünileyh bi-eyyi-hâl

Sayfa 2

heyet-i merkeziye ile münâsebâta girişmekde ısrâr ediyordu. Mutlak heyet-i merkeziyeyi teşkîl etmek lazımken bu husûsdaki teşebbüslerim hep boşa çıkıyordu. Binâenaleyh endîşe ve ızdırâbımdan mücâhid-i merhûma bir türlü ifşâ-yı râz edemiyordum; zîrâ cem'iyet hakkındaki zan ve i'timâdının bozulacağından pek ziyâde korkuyordum. Bu sûretle haftalar geçdi. Nihâyet bir gün o büyük mücâhidin etvâr-ı âlicenâbânesi, te'sîr-i vicdânî ve ciddiyeti önünde iktidâr ve metânetim elimden gitdi, gözyaşlarımı zabta muvaffak olamadım! Öyle iken ağlamakdan utanıyordum.

O kıymetdâr teslîmiyet, o millet için bilâ-ihtiyâr dökülen gözyaşları zâten şübhede bulunan o ihtiyâr âdemi benden ziyâde müteessir etmiş. Etmiş ki ânî bir hareketle kollarını bana doğru açarak:

- Gel… gel evvelâ boynuma sarıl!

diyebildi; zîrâ onun da gözleri dolmuşdu. Birbirimize bir kelime söyleyemedik ve kendimi kollarının içine bırakdım. Bir müddetcik öyle kaldıkdan sonra o muhterem vatanpervere, heyhât o şehîd-i 'âlicâha her şey'i i'tirâf etmişdim. İşte bu gayr-ı irâdî muhâdenet-i vataniye – o muhterem mücâhidin de dediği gibi – aramızda bir mu'âhede-i ma'neviye vücûda getirdi. Îcâb ederse vatan yolunda öleceğimize birbirimize yemîn etdik.

***

Bir hafta sonra, Hacı Ahmed Efendi'nin de inzimâm-ı re'yi ile Akka'ya gitdim. Serasker Yâveri Mirâlay Şefik Bey orada menfî idi. Kendisiyle görüşdüm, lâzım olan vesâiki aldım. Akka'dan infikâk etdiğim günün akşamı Şefik Bey de firâr etdi.

Yolda Beyrut'a uğradım. Oradaki şu'bemizin erkânıyla mülâkat etdim. Rodos'a da uğrayarak İshak Sükûti ile mülâkata çalışdımsa da muvaffak olamadım. İstanbul'a döndüm. İşte bu seyâhatimin netîcesinde İstanbul'da perîşan bir hâlde bulunan cem'iyetin yeniden tensîkine ve şu'belerinin irtibâtına muvaffak olarak Hacı Ahmed Efendi merhûmun taht-ı riyâsetinde bir hey'et-i merkeziye teşkîl etdim. Meşhûr Fuad Paşa, Müşir Kâzım Paşa, Madrid sefîr-i esbakı Necib Paşa, Gazi Osman Paşa gibi ricâl-i mümtâze-i devlet ile Şeyh Ubeydullah Zâde Abdulkadir Efendi, Şeyh Naili Efendi, Hakkı Bey, Hüseyin Bey, Numûne-i Terakkî Mektebi Müdürü Nadir Bey ve Sa'di Bey gibi ricâl-i vatan bu hey'etin a'zâ-yı müttehidesinden idiler.

Teşkîl etdiğim bu hey'et, 1312 Eylülünde büyük bir zâtın muvâfakati ve o târîhde merkez kumândânı bulunan

Sayfa 3

Müşir Kâzım Paşa'nın delâlet-i vatanperverânesiyle bâb-ı seraskerîde müttefik bir heyet-i askeriyeye istinâd ederek Kânûn-ı Esâsî-i hükûmeti i'lâna karâr vermişdi. Fakat Necib Paşanın –esâslı bir muhâbere-i siyâsiyeye müstenid olan– musîb bir ısrârı, harekât-ı inkılâbiyemizi iki hafta kadar te'hîre sebeb olmuşdu. İşte bu iki hafta içinde anlaşılmaz nasıl bir ibtilâ-yı leîmle içimizden Nadir, heyet-i merkeziyeyi Mekatib-i Askeriye Müfettişi hafiye-i meşhûr İsmail Paşa'ya ve dâmâdı Mazhar Bey'e ifşâ etmişdir.

Hepimiz yakalandık. Millet ve vatan yolundaki makâsıdımız pek meşrû‘ ve pek asîlâne olduğu için kendimizi şiddetle müdâfa‘aya muktedirken bizi mehakim-i resmiye-i hükûmetin muvâcehesine çıkarmadılar. Cebren ve zulmen bir müstebidin pençe-i kahrına düşdük ki Şamlı İzzet Paşa’dır. Hersekli Kamil Bey de beraberdi. Binâenaleyh usûlen muhâkememiz değil fakat cebren isticvâblarımız bir mahkeme-i hafiyede cereyân etdi. Bu kânûnsuzluğu bu gün şiddetle reddediyorum. Hâkimlerimizin mâhiyet-i vicdâniyeleri bir te’emmül edilir ve o vicdansızların cebr ve şiddeti bir kere göz önüne getirilirse neler çekdiğimizi îzâha hâcet kalmaz! Netîcede bütün bu teşkilâtın müessisi olmak ve –İzzet Paşanın isnad-ı bâtılınca- hükûmetin şeklini tebdîle teşebbüs etmiş bulunmak töhmetleri (!) ile i‘dâma mahkûm edilmişdim. Hacı Ahmed Efendi de aynı hükme müstahak görülmüşdü. Fakat i‘dâm edilmedik. Sebebini şu âtîdeki mes’eleye atfediyorum:

O sene Fransa Hâriciye Nâzırı bulunan Mösyö Hanotu [Hanotaux], bu gün Meclis-i Meb‘ûsânımızın riyasetini ihraz eden Ahmed Rıza Bey’i Fransa hudûdundan hârice çıkarmaya çalışıyordu. Mösyö Kanbon’da Fransa’nın İstanbul Sefiri idi. Müşârünileyh Şamlı İzzet Paşa ile te’lîf-i fikr ederek Paris’deki mücâhidinimizin tenkîline delâlet etmek istiyordu. Lakin muvaffak olamadılar; zîrâ, evvelâ Ahmed Rıza Bey Fransa kavânînine istinâd ederek kendisini şiddetle müdâfa‘a etdi. Sâniyen, Fransa ile İngiltere, İsviçre ve Almanya’nın en büyük cerâidi ve bâ-husûs bunlar meyânında (Tan), (Tayms) ve (Frankfurt) gibi en nüfûzlu olanları bu mes’eleden dolayı Hanotu’nun meslek-i şahsiyesini pek şiddetli birer lisan-ı tehevvürle tenkît etdiler. Bir derecedeki Hanotu’ya, “katillerin mu‘înî!” ve “alçakların alçağı!” diye haykırmışlardı. Hanotu, muhterem ve büyük bir ‘âlim iken umûr-ı siyâsiyeye te’sîrât-ı vicdâniyeyi karışdırmak istemeyenlerden olduğu için böyle hareket etmeği mesleğine muvafık bulmuş, fakat ma‘a’t-te’essüf muvâcehe-i medeniyetde müsmir olmayan böyle bir şaibe-i istibdâd ile şân-ı insâniyetini lekedâr etmişdir. Öyle iken Şamlı İzzet Paşa’nın o teşebbüs-i i‘tisâfkârîsi bu sûretle akîm kalmış ve hatta bir müddet

Sayfa 4

sonra Hanotu sükût etmişken bu sükût, İzzet Paşa ile Mösyö Kanbon’un itilaf-ı efkârına halel verememişdi. Bu sebebden Kanbon, fırka-i mücâhidinimizin en kuvvetli husemâsından iken isticvâbımızın icap ettirdiği bir noktada Nadir, bir vesika-i mühimme imiş gibi sefir müşârünileyhi en samîmî dostlarım sırasında göstermiş ve İzzet Paşa’yı bihakkın düçâr-ı hayret ve endîşe eden bu iddi‘â-yı garîbinde kat‘iyyen ısrâr etmişdi! İzzet Paşa, bu intizâr etmediği ma‘lûmâtı cebinden çıkardığı küçük bir deftere kaydederken bir çîn-i cebîn göstermişdi.

Cezâ-yı i‘damın nefy-i müebbede tahvîlinde bu keyfiyetin dahli oldu fikrindeyim. Halbuki Nadir’in iddi‘â etdiği bu samîmî husûsiyet Mösyö Kanbon’la değil, Genç Türklerin hayrhâhı olan “Baron dö (....)”, o da benimle değil hünkâr yâveri Muhyiddin Beyle idi. Filhakîka Muhyiddin Bey o vâsıta ile Fransız sefâretince heyet-i merkeziyemize büyük hizmetler te’mîn etmişdi. Fakat keyfiyet sefîrden kat‘iyyen mektûm tutulmuşdu. Nadir böyle olduğunu bilmiyormuş demek!

İsticvâbımız 1312 Teşrîn-i Sânîsinde nihâyetlendi. Bu sûretle aleyhimde hiçbir mahkeme-i resmiyenin hükmü sâdır olmadan İzzet Paşa’nın emr-i şahsîsiyle habshâne-i ‘umûmîye teslîm edildim. Askerî ve müsellah bir kordonla muhâta bir odada, pencereden habshânenin içine bile bakmakdan men‘ edildiğim her günün ferdâsında hayâtımın enzârına intizâr ediyor ve sanki her gecenin a‘mâk-ı zalâmından bir cellâd-ı istibdâd kopub da hayatıma çökecekmiş gibi karanlıkların ib‘âd ka’r-ı nâyâbında katillerimi görür gibi oluyorum! Zîrâ hükm-i i‘dâmın nefy-i müebbede tebdîl edildiğinden haberim yokdu.

Nihâyet Musul’a nefy olundum. Menfâ-yı ıztırârımda yedi sene kaldım. Çok eziyetler çekdim. Bir derecedeki Musul’a muvâsalatımın daha ikinci baharında nef’üd-demme mübtelâ oldum, kan tükürdüm. İki sene sonra da firâra teşebbüs etmişken çölde hümmâ-yı tifo’îdî düçâr olarak menfâma ‘avdete mecbûr oldum. O vakit Musul’da vâli Hazım Bey idi. Müşârünileyhin hakkımda ibrâz etdiği nâzikâne hayrhâhlığa burada ‘alenen beyân-ı teşekkür ederim.

Üç sene sonra tekrar firâr etdim. Hudûd-u seniyyeyi esnâ-yı mürûrumda Diyale nehri kenârında bir müfreze askerin

Sayfa 5

üzerime yaylım ateş etmesi firârıma bir sedd-i hâil olamadı, yanımdaki Hemvendlilerle sazlığa ilticâ ettik. Kurtuldum.

“Kurtuldum!”, evet öyle zannediyordum. Hatta İran toprağında secde-i şükrâna kapanmışdım. Fakat Kirmânşâh’da bir şeytân-ı istibdâd gibi karşıma bir gölge dikildi ki o da şehbenderimizin gölgesi idi. O târîhte Prens Fermân Fermâ Kirmânşâh Vâlisi bulunmasaydı ihtimâl Hükûmet-i İraniye beni teslîm ve i‘âde edecekdi. Lakin o asîl vâlinin delâlet-i insâniyet perverânesiyle ve İtalyalı maskesi altında Doktor Süryano nâm-ı müste‘ârıyla İran’ı Kirmânşâh’dan Ebûşîr’e kadar kat‘ etmeye mecbûr oldum ki şimâlinden cenûba altmış günlük bir mesâfe-i ‘azîmedir!

At üstünde bu mesâfe-i ‘azîmeye vücûdum tahammül etmedi. “Hûnâr” denilen kasabada hummâ-yı habîse nev‘inden bir hastalığa düçâr oldum. Esâsen ellerim ile ayaklarım yara bere içinde kalmışdı! Nihâyet İsfahân civârında “Culfa” da Doktor Kararın taht-ı idâresinde bir İngiliz hastahânesi buldum, orada kırk günden

ziyâde yatdım. O hummâ-yı dâ‘imenin – ki tabî‘atı meçhûl kalmışdı- ihtilâtât-ı marzîyyesinden vücûdum hala müte’essirdir.

Elhâsıl firârımdan dokuz ay sonra Paris’e vâsıl olabildim. Dört sene ve iki aydan beri Paris’de çalışmakda iken herkesin ma‘lûmu olan 11 Temmuz 1324 inkılâb-ı ‘azîmesinden sonra İstanbul’a ‘avdet etdim.

Vatan yolunda on iki senelik sergüzeşt-i hayâtımın en esâslı çizgilerini çizdim. Bunların tafsilât-ı husûsiyeleri fecî‘dir. Bu istid‘âda o fâ’idesiz tafsilât ile zât-ı fehîmânelerini işgâl etmekden içtinâb ile yalnız müsted‘ayât-ı âtiyemin nazar-ı dikkate alınmasını ricâ ederim:

1- Bâlâdaki beş sahîfede on iki senelik krokisini çizdiğim vekâyi-i hayâtiye, vatan yolunda esirgemediğim hayâtımla iktihâm etdiğim müşkilât-ı ‘azîmenin çıplak bir iskeletini tasvîr edebilir! Bu tasvîrin irâ’e edebildiği manzara tabî‘i hoş değildir; zîrâ şiddetlerle, sefaletlerle, gazablarla, mahkûmiyetlerle göz önünde ölümleri birer bâzîçe-i istibdâd şeklinde tecessüm etdiriyor. Öyle iken bu şedâ’idin hiç biri vicdân-ı milleti pâye-i a‘lâsına yükseltmekde hiçbir mücâhidi ‘azminden çeviremez. Ben de dönmedim. Bu, benim vazîfemdi. Gazâ-yı kübrâ-yı milliyedeki vazîfemi îfâ etmek

Sayfa 6

için esâsen bütün bu mehâliki, daha beterlerini ve hatta ölümü evvelden göze almışdım. Fakat ferdâ-yı mes‘ûd inkılâbımızdan beri önümde açılan girdâbdan bir türlü çıkamıyorum: beş aydır Doktor Kadri Raşid Paşa, nezdinde bendenize bir melce’-i insâniyet göstermeseydi ne olacakdım? Açıkdayım; zîrâ hakkımda tıb komisyonunun bir inhâsıyla ondan sonraki teşebbüsât-ı zâtiyem müsmir olamadı. Daha ve daha beklemek lâzım. Lakin ne vesâitle? Bu yüzden âlâm-ı fikriye ve maddiyem derece-i kusvâdadır. Binâenaleyh nezd-i hükûmetde hâlimle mütenâsib bir vazîfeye ta‘yînim takarrür edinceye kadar ıztırâr-ı hâlime derhâl bir çâre bulunmasını ricâ ederim.

2- Tekâ‘üd edilen her me’mûr kânûnen mu‘ayyen olan müddet içinde vatanına îfâ etdiği hidmetlerden dolayı o hakka nâ’il edilir. Bâlâda ‘arz etdiğim esbâbın taht-ı te’sîrinde 1312 senesinde nefy edilmeseydim bu gün milletin hidmetinde on iki senelik eskimiş bir me’mur olurdum. Öyle iken hidmet-i resmiyem, hüccet-i hürriyet ve medeniyetimiz olan Kânûn-ı Esâsîmizin istirdâdı husûsunda ibrâz etdiğim mesâ‘i-i cansipârâneye nisbeten ‘âdî bir hidmet kabîlinden kalırdı. Hâlbuki gazâ-yı hürriyetimizde sebkat eden hidmetlerin kıymet-i maddiye ve ma‘neviyeleri elbetde hidemât-ı câriye-i resmiyenin kıymetlerinden dûn i‘tibâr edilemeyeceklerinden geçen on iki senenin müddet-i tekâ‘üdiyeme mahsûb edilmesini ricâ ederim efendim.

Olbâbda emr ü fermân hazret-i menlehü’l-emrindir.

1 Şubat 1324

İstanbul’da Cağaloğlu’nda Doktor Kadri Raşid Paşa’nın nezdinde misâfireten mukim Doktor Mehmed Sabri”

EK 2- GÜMÜLCİNELİ ŞEYH ABDÜLKADİR EFENDİ'NİN SULTAN MEHMET REŞAT, MECLİS-İ MEBUSAN REİSİ AHMET RIZA BEY VE HÜSEYİN HİLMİ PAŞA GİBİ İSİMLERE HAKARET VE İFTİRALARI İLE MEŞRUTİYET ALEYHİNE SÖZLERİ VE HALKI İDARE ALEYHİNE TAHRİK ETMESİ SEBEBİYLE ÜÇ SENE MÜDDETLE SÜRGÜN EDİLDİĞİNİ GÖSTERİR DİVÂN-I HARB-İ ÖRFÎ KARARI. *BOA., İ. HB*., 34/13 [27 NİSAN 1326 TARİHLİ BELGE].

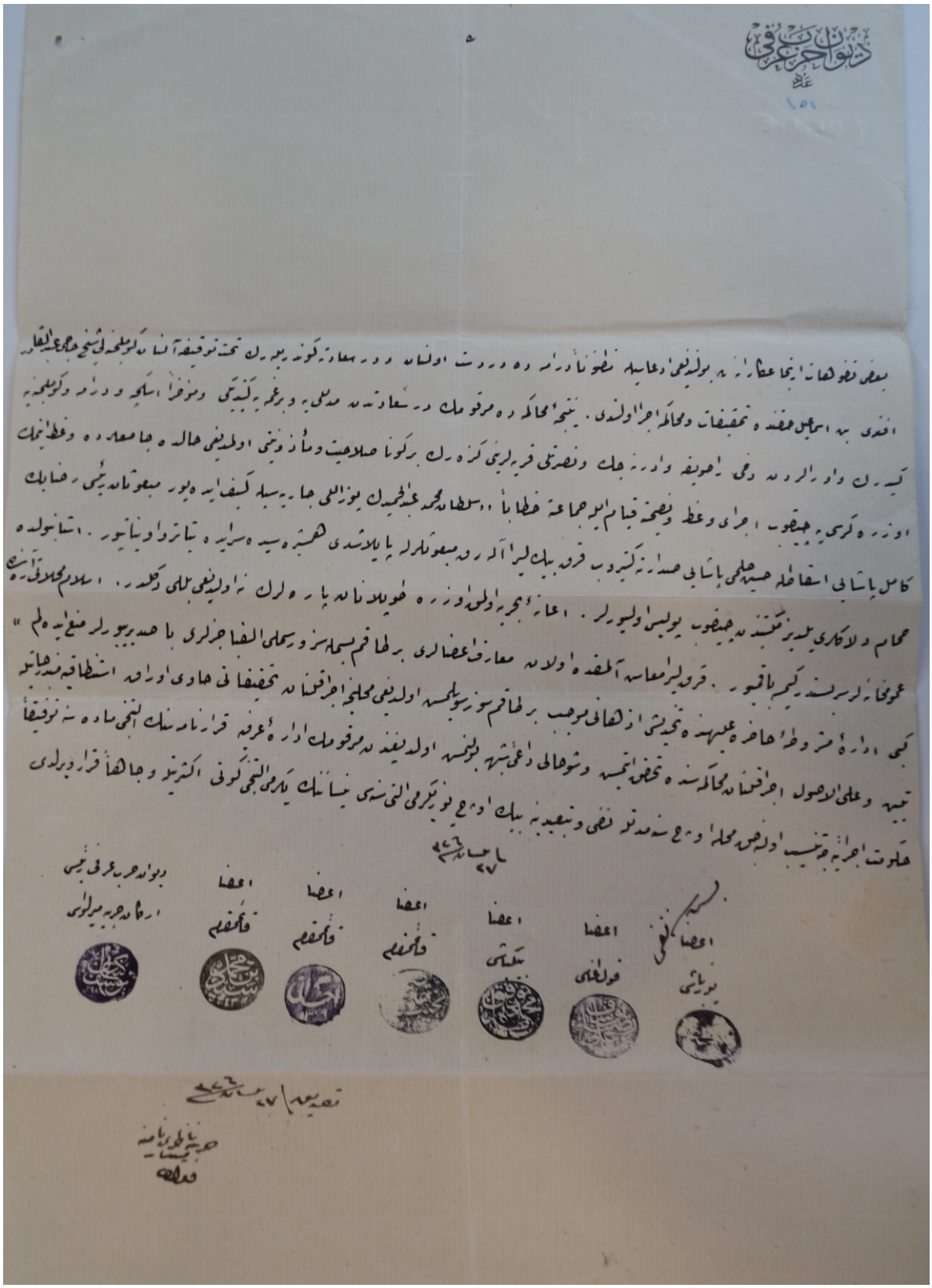

EK 3- *İNSANİYET* GAZETESİ MUHARRİRLERİNDEN MEHMET ASAF BEY'İN "CAKA VE TAHAKKÜM" BAŞLIKLI MAKALESİ NEDENİYLE DİVÂN-I HARB-İ ÖRFÎ TARAFINDAN SÜRGÜN İLE TECZİYE EDİLMESİ KARARININ HARBİYE NÂZIRI MAHMUT ŞEVKET PAŞA, SADRAZAM İBRAHİM HAKKI PAŞA VE SULTAN MEHMET REŞAT TARAFINDAN TASDİK EDİLDİĞİNİ GÖSTERİR İMZALI BELGE. *BOA., DH. EUM. KADL.*, 14/41 [30 MART 1327 TARİHLİ BELGE].

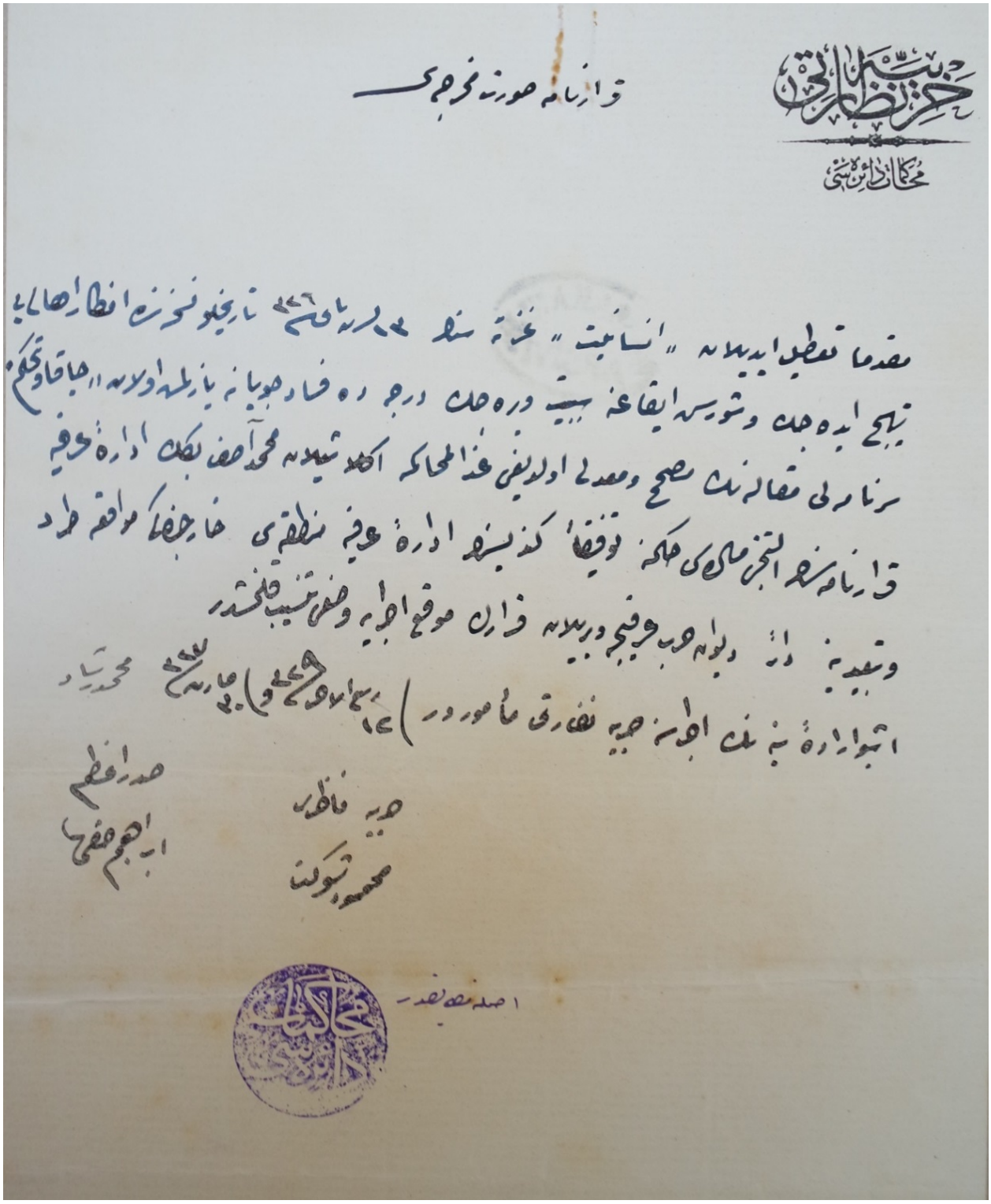

EK 4- ZİYA ŞAKİR BEY'İN SÜRGÜNÜNE SEBEP OLAN VE TALÂT BEY'E ÇOK AĞIR HAKARETLERİ HAVÎ *GENÇ TÜRK* GAZETESİNDEKİ "DÂHİLİYE NÂZIRI TAL'AT EFENDİYE, SİZ MİLLETİ İĞFÂL EDİYORSUNUZ" BAŞLIKLI ÜÇ SAYFALIK MAKALESİ. *GENÇ TÜRK*, 21 KANUN-I EVVEL 1326 [3 OCAK 1911], Nu: 12, s. 1-3.

نومرو ۱۲ — سالی — ۲ محرم ۱۳۲۹ و فی ۲۱ کانون اول ۱۳۲۶

منافع ملت ودولته خادم وشخصیاتدن عاری مقالات
قال شکر الله قبول ودرج ایدیلر

گنج تورك

GUENDJ - TURC

Directeur — proprietaire
ZIA CHAKİR

Gonstantinople

مدیر مسؤل
ضیا شاکر

آبونه :
درسعادت ایچون سنه‌لکی ۱۰۰ الی آیلغی ۵۰ غروشدر
ولایات عثمانیه « « ۹۰ « « ۵۰ «
ممالك اجنبیه « « ۳۲ « « ۱۷ فرانکدر

آدرس : گنج تورك — ابوالسعود جاده‌سنده دائره مخصوصه نومرو ۲۵

امور اداره ایچون اداره مأموریته مراجعت ایدیلیدر .

بی طرف عثمانلی غزته‌سیدر

۱۰ پاره — مرکون نشر اولور — ۱۰ پاره

— داخلیه ناظری طلعت افندیيه :

سز مالی اعمال ایدیورسکز ...

پارلمنو اصولیله اداره اولونان حکومتلردن هیچ بریسنك مجلس مبعوثانده کورلهمش وایشیدلهمش بر رذالته سبب اولدقدن سکره ، ملت سزی شمدیيه قدر ادنا ایتدیکلکز قدر ناموسلی ظن ایدهرك قابیه‌دن چکیله‌جك ظن ایدیوردی ، حالبوکه سز شمدیيه قدر هیچ بر ناظرك کورمدیکی شو حقارته قارشی ، افراد ملتك بوتون نظرلرینه رغماً حالا موفکزده ثبات ایدیورسکز . دها حالا او موفقی اشغال ایتکزه بر رتبه وریيورسه‌کز ، آرتق بتر ، مافی بو قدر آلدانمیکز ... چونکه اوتوز بش سنه‌در بالاندن وعدارله کله‌جك کونلرك امیدیله آلدانه آلدانه بوکالش اولان بوملت دها زیاده آلدانیرسه نهایت کندینی کریوه فلاکته آتار ، بلکه اومات کندی تماحتك سینه‌سنی چکر ، محو اولور ، کیدر ، فقط تاریخ او ملتك محونه سبب اولانلری اصلا عفو ایمز و الی نهایه تلعین ایدر .

ملت سزی اولاً بر اتحاد و ترقی جمعیتی اعضاسی ، دها سوکرا بر مبعوث ودها سوکراده بر داخلیه ناظری اولمق اوزره طانیدی — بلکه محریکزده سویله‌یکلکز ایلك طوغری سوز اولمق اوزره نظارته فرقه‌جه بدایت اتخاذکزده عدم لیاقتکزدن وجهالتکزدن بحث ایتدیکز ، کاشکه بو سوزکزده ثبات ایتمه‌یدیکزده بو بدبخت ملتك مقدراتی مدت نظارتکزی تشکیل ایدهن زمان مدتجه بدنالاجکزده تدویر ایتمه‌یدیکز ... بورادہ نه جیتکزدن وعده ملته قارشی بسلیه‌یکلکز عجبتدن بحث ایتمك ایستیرم ، چونکه بونلر ذاتاً وظیفه‌کزدر . سزی الهام ایتدیکم بالکز بر نقطه وارکه اوده عدم لیاقتکزی بیلدیکلکز حالده شو نظارتی قبول ایتکز ، او نظارتده الآن ثباتکز ...

آیده سزه بوزلرجه لیرا ویرن ملت حق الانصاف سویلییکز — سزدن بوزلرجه لیرا استفاده ایتدیکی ، محریکزده کورمدیکلکز طنطنه، سزك حیات وطنپرورانه‌کزی اوقدر چاوش ازاله ایتدیکه بوکون درین براوچورومه پوورلانان زوالی وطنکزی هیچ دوشونیورسکز . بر داخلیه ناظرینك ایلك دوشونجکی شی ، مملکتك سیاست داخلیه‌سنی تنظیم ایتك واو مملکتده انضباط و آسایشی تأمین ایتمکدر . بوراده مملکتك رفاه وسعادتی تأمین ، عمران وقابلیتی تزیید ایتمکدن بحث ایتمیورم ، چونکه اولکیلر لایقیله تأمین ایتمدکیه سوکرا کیلر حصول بولامازلر . اعتراف ایدهرم که سزك داخلیه نظارتی اشغال ایتدیکلکز زمانلر مملکتك آسایش وانتظامی بر صورت منتظمه‌ده تأمین ایدیله‌مه‌مشدی ، چونکه او کونلر انقلابك الیم‌ترین زمانی اولدیغی کبی ، افراد اهالینك وشعبات اداره‌مك مقضای حرفتی لایقیله فهم وادراك ایده‌مه‌مارندن دولایی مملکتده آسایش عدم لیاقتده دوران ایچیوردی . مع مافیه بنه شوفی‌ده سویلمکدن چکنمم ، بو کونکی اداره‌کز کی مذبذب وهم طرفنده عصیانلره ، اختلالره ، عناصر مجادلاتی ایله ملو دکل ایدی ... وملك هرطرفنده یوکسلن آوازه ناخشنودی ، سزك غرور موقعله نه یلدیغی بیلمز رحاله کان دماغکزه ، کورکورینه بر قوقه کی اداره ایدیلن مفکره‌کزه قدر اعتلا ایده‌میورسه ایتته اوفی بر زرر سزك پیش جیتکزه !. وضع ایدیوردم ...

باغتنده آسایش یوق ، بولمق ظن ایدرسم اثبات ایتمك ایچون سرد دلیل ایتمکه بیله حاجت یوقدر .

هرکون سرپوشی دکیشدیرمك ، الیسه‌سنی تعدیل ایتمکله وقت کچیردیکلکز پولیسکزك ، ژاندارمه‌کزك کوزلری او کندوه وملك عظیم فداکارلقلره پیشین زوالی ، بدبخت اولادلری ، (سمیع)لری اولدیریلدیکی ، سزبوجنایتلرك عظیم قاتلی ، بورکار پارچالایجی فلاکتلر ، انسانیتی مضطرب ایدهجك ، خائنلر سوندیره‌جك فلاکتلر قارشوسنده صامت قالدیری ایچون اونلره حیرانم ، قانونك بارد نقطه‌لرینی تکرار ایتدیریورسکز ، وبوسیله جانیه ، قاتیله بو مملکتك سعادتنه چالیشان ومملکتی ظلم واستبداددن تخلیص ایدهن جمیت محترمه‌یی بیله منکل برموقعده براقیورسیکز ! ... نظارتارده قاله‌لر قیریلیور .. دکانلر سویولیور ، بونلره میدان براقامق ایجاب ایدرکن ، سز ملتك سلامتی لهذه دوشونلرك اعضای بدنلرینك اولچولرینی ، بارمق ازلرینی آلمقله ، امنیت عمومیه تشکیلاتی اوکرنمك ایچون آوروپایه مأمورلر کوندیرمك اهالی‌یی ، ملتی ، اعمال ایله وقت کچیریورسکز . عجبا بولیس مکتبنده سارقلری ، قاتلری ، دردست ایتمك ، جانیلرك ازلرندن استدلالات ایله اونلری توقیف ایتمك اصولی اوکرمده جکلکز برده مخالف فرقه‌لردن اولانلری ، وطنك ناموسنه اعلایه چالیشان ناموسکار جمهلری تلویث ایتمك ایچون ، اونلری توقیف ایدهرك جانیلر کبی الك شدید جزالره چاریدیریورسکز . شخصکز معائد بر شیء ، یك محق اولاراق یازدیغی (ماضیده دورت یوز اللی غروشلق برمأمور اولدیغکز حالده سزده بر اقتدار توهم ایدهرك سزی رأس کاره کتیرن وبوزلرجه لیرا ویرمن ملتك سلامت مال وجانه وتأمین رفاه وسعادتنه چالیشمکز ایجاب ایدهجکی وثمنیت اموره لزومی درجه‌ده مقتدر اولمادیغکزی حس ایتدیککز حالده ابراز حمیته جسارت ایتدیککز) یازدیغی وقصوری ، جنایتی آنچق شو دوغری سوزلری اولدیغی ایچون جانیلر کبی بش سنه کوزك عکوم واختلاطدن منع ایدیلن بیچاره (فؤاد) ك اینلری بوتون صمیمی وانسانیت پرور وجدانلرده ممکس بولنور . حکومت عسکریه‌مك اجرای نفوذندن استمانه ایدهرك کبی رصورنده تعطیل ایدیلن توقیفلریکزکفایت ایتمیورمش کبی اجنبی نفوذی آلتنده‌ده ناموس ملیه‌مزی ایدهجك ، اسلافك کیکلرینی مزارلرنده آغلادیجك کوچکلکزده تنزل ایدیورسکز : ایشته قلمك ، اشتراکات ، ژون ترکك تعطیلی .... برخطای اجتهادیدن دولایی فارماصونلرعلیهنده برمقاله نشر ایدن (برتوفیق) ی ، (انسانیت)ده یه علیهکزده نشر ایلدیکی دولایی (آسف) ی ، محضاهیچ خوشلانه‌یکزو متعدد کره‌لر ، فرقه‌لرینك تشکلنه مساعده و برله‌مسی ایچون دیوان حربه‌رسمی وغیررسمی مراجعتلرده بولندیغکز (سوسیالیستلر) ی یالکز سوسیالیست ایدیریورسکز ، وبوسیله جانیه ، قاتیله بو مملکتك سعادتنه چالیشان ناموسکار جمهلری تلویث ایتمك ایچون ، اونلری توقیف ایدهرك جانیلر کی الك شدید جزالره چاریدیریورسکز . شخصکز معائد بر شیء ، یك محق اولاراق یازدیغی (ماضیده دورت یوز اللی غروشلق برمأمور اولدیغکز حالده سزده بر اقتدار توهم ایدهرك سزی رأس کاره کتیرن وبوزلرجه لیرا ویرمن ملتك سلامت مال وجانه وتأمین رفاه وسعادتنه چالیشمکز ایجاب ایدهجکی وثمنیت اموره لزومی درجه‌ده مقتدر اولمادیغکزی حس ایتدیککز حالده ابراز حمیته جسارت ایتدیککز) یازدیغی وقصوری ، جنایتی آنچق شو دوغری سوزلری اولدیغی ایچون جانیلر کبی بش سنه کوزك محکوم واختلاطدن منع ایدیلن بیچاره (فؤاد) ك اینلری بوتون صمیمی وانسانیت پرور وجدانلرده ممکس بولنور . حکومت عسکریه‌مك اجرای نفوذندن استمانه ایدهرك کبی رصورنده تعطیل ایدیلن توقیفلریکزکفایت ایتمیورمش کبی اجنبی نفوذی آلتنده‌ده ناموس ملیه‌مزی ایدهجك ، اسلافك کیکلرینی مزارلرنده آغلادیجك کوچکلکزده تنزل ایدیورسکز : ایشته قلمك ، اشتراکات ، ژون ترکك تعطیلی .... برخطای اجتهادیدن دولایی فارماصونلرعلیهنده برمقاله نشر ایدن (برتوفیق) ی ، (انسانیت)ده یه علیهکزده نشر ایلدیکی دولایی (آسف) ی ، محضاهیچ خوشلانه‌یکزو متعدد کره‌لر ، فرقه‌لرینك تشکلنه مساعده و برله‌مسی ایچون دیوان حربه‌رسمی وغیررسمی مراجعتلرده بولندیغکز (سوسیالیستلر) ی یالکز سوسیا - لیست اولدقلری ایچون ظاهراً — کورپلان لزوم اوزرینه — وفقط مذکور ملکی دها آچیقجه‌سی بتون مخالفینی بربیان ایتمك قصدیله دیوان حرب عرفیه‌یه (حسین جلمی ، اسماعیل فائق ، نامق) کبی بورکارق مسلك محبتیله چیریلمان وهرحالده سزدن زیاده مسلك صاحبی اولان کنجلری محکوم ایتدیرورکن ، اوعائلهلر محو اولورکن ، بوحرکتك عبدالحمیدك دورینی رحمتله یاد ایتمك ایتدیره‌جك قدر جانیانه بر حرکت اولدیغی ، او موقع ناظرانه کزدن ادراك ایده‌میدیکزی ؟... اقتدار وذکاکزك وحسن اداره‌کزك فرط شدتندن ، اختلالره ، عصیانلره صارصیلمادیغی ولایت قالدی . آرناؤودلق عصیانك بر حال اجتماعی نتیجه‌سی اولدیغنی رسمی بیاناتله کرله ادعا ایدرکن ایکنجی دورهٔ اجتماعیه‌نك سوکارمده حرکت مذکوره‌نك صرف اثر ارتجاع اولدیغنی وشدیداً تأدیبلری لازم کلدیکنی ادعا ایتدیککری اونوتدیکری ؟ . . اکر مذکور حادثه بر ارتجاع ایدیسه بوتی ملت وکیللری حضورنده سوکرا ادعاده ثبات جسارت ایده‌مدیککردن طولایی آلیفجه‌سنه بر حرکت مرائیانه‌ده بولوندیغکز آکلاشیلیور . اکر مسئله براثر ارتجاع دکل ایدی‌ده صرف عصرلردن بری دوام ایده کلن بر حال اجتماعینك نتیجه‌سی ایدیسه بوتی محاکمه بالذات کیدهرك مسلم عالم اولان دهشی فوق العاده کزك زادهٔ تدقیق اولارقی کشف ایتدیکز ؟ . . یوقسه جبل بطریه‌لریله ، میترالیوزلر ، ماوزرلر بر مسئلهٔ اجتماعیه‌یی حل ایتمك ایچون عصر حاضر مدنیتك بر وسطه‌لریدیر ؟ . . . آرناؤودلقك سایه طوغری یوکسه‌لن صاف وسرآزاد شاهقه‌لرنده عصرلردن بری نفوذ حکومتدن متجرد بالکز ناموس ودیناری ایچون یشایان ، عنعنات ملیه‌سنی یورکلرندن قوپوب طاشان الك رقیق توحه‌رله ایکلین بو اصیل وفقط مرد عنصرك حیات برکزیدهٔ اصیلانه‌سی شائبهٔ ارتجاع ایله لکه‌دار ایتدکدن سوکرا نوعما بر رجعت وترضیه مقامنده اولاراق دردنجی اجتماعك بدایتنده تأویله چالیشدیکز . آرناؤودلق ، مسکین رحکومت مستبده‌نك ضعفندن استفاده ایدهرك بیمارقك (شرقه طوغری ایلرله !) پولتیقه‌سنی بوتون شدتیله تعقیب ایدهن (بان جرمانیزم) سیول آتشینه‌سنه کیش وصاف سینه‌سنی قارشی طوتدی . بوسنه‌هرسکی وبکی بازاری اشغال عسکری آلتنه آلدقدن سوکرا طاشلیجه‌دن سلانیکه دوغری صارقان دسائس دوستمزك اردولرینی طاشلیجه مفتیسنك معیتنه طوپلادیغی جسور و آرسلان آرناؤودلر — قوجه براپیراطورلق اظهار عجز ایتدیکی حالده — طاشلیجه سنجاغنك حدودلری اوکنده توقیف ایتدی ..

آرناؤودلق ، بوحراقلیمك ، حراولادلری الحا آت محیط ایله طلب حریتده مال وجانلریله سائر اقوام عثمانیه‌یه پیشوا اولمالیدر . حریت اعلان اولونوب رموال ملاقاتنك نتیجه‌سی شو . مه‌سی تأخیر ایدیله‌جکمیدی ؟ ...

آرناؤودلقك عادتاً منبع وطن اولمق درجه‌سنده ابراز ایتدیکی فداکارلقه مقابل

عثمنلى تاريخنده بويله دنيادە اك جسور ايكى ملت اولان تورك‌لرى و آرناؤودلرى اوخطهٔ مباركه‌نك صاف وباكر اوراسنى بكديكرينه بوغوشدرمق آناطولينك قهرمان نفرلرينى ، اولى الامرك بر اشارتى ايله حياتلرينى استحقار ايدەن بو آرسلانلرى بكديكرينى محوه سوق ايتمك ، ذاتاً خرابه‌زاده دون اوغلنين تورك ايللرينى ، تورك يوردلرينى ايصسز وويران براقمق ، كنج نشانليلرى ، عليل واختيار والده‌لرى اوچاقلر قارشوسنده حماى انتظارايله ابدياً بكلتمك !... آرناؤد دللرك وتورك‌لرك حريتدن بكلاشكارى نه‌كوزل بر مقابله‌ٔ تعمت شناسانه اولدى . بونك برحال اجتماعى نتيجه‌سى اولديغى قبول ايتديككز حالده اونك چارهٔ تسويه‌سى فان ودمبرده توهم ايتديكز ، قانون تكاملدن ، صفحات تاريخدن بويله بى بهره اسلافك كوركورينه وفقط اونلرقدر متاثر مقلدى ، همده جبين برمقلدى اولديغكزى كوسترديكز . موقع نظارتى اوتاغادن اشغال ايتديككز حكومت ايمپراطوريه‌نك تاريخنه برآز واقف اولمش اولسه‌يديكز دوراستيلا مزى تعقيب ايدەن دورانحطاطمزك باشليجه مؤثرى اولدقلرى اوزره اسلافك ابويوك برخطاى اجتماعيسنى كورورسكز . اوده قوته ، تحكم وتغلبله ، يالكز بونلرله بر مملكتك اداره‌سى قابل اولديغى ملاحظهٔ سقيمى... ايسته سزلكده جهلكزدن ناشى دوشديككز كربوهٔ اليم...

وفقط بيلير ميسكز بونه‌يه‌مال اولدى... آرناؤولقده بيكلرجه خانه‌لرك محو ووبران اولمسنه ، تبه‌لردن ، دره‌لردن مظلوم اسلام قانى آقمسنه بكرمنجى عصر مدنى‌يه ، تاريخ عثمانينك صفحات اخيره‌سنه قانلى ، ملوث ، برلياق علاوه ايتمك واتحاده‌اك زياده محتاج اولديغمز شو زمانده قوجه بر عنصرك اغبرار محقى قازانمق ....

بدايته بيموثارك تكليف ايتكارى بر هيئت تحقيقيه كوندرلمش اولسه ايدى اعتراف بيوردىغكز بوحال اجتماعى كشف ايدبله‌جك ، اوزمان اوكا قارشى بايله‌جق دوا باشقه درلو اولەجق ايدى ... عصرلردن برى نفوذ حكومت آلتنده ياشايان ، حكومتك هرامرينه حريص مبتدد صدر اعظملرك اعتلاى شهرتنه خدمت ايده ايده آرتق برقايد حالته كلن ، سوك اثر حياتى محسوس غير محسوس ابراز ايتمكده اولان بيتاب آناطولى ولايتلرى كبى ، دها اعلان حريتدن برى بالفعل نفوذ حكومتك تأثيرايده بيلديكى آرناؤودلغك عينى موقعده بولنه‌ميه‌جغنى اوزمان سزه سويليه‌جكلر ، وقانون تكاملى وتحيطك محتاج اولديغى نورعدالت ومعرفتى اوراردە نشره چالشمكزى سزه اوكردە دجكلردى.. وبوعصيانك ، رسملى قرائت كتابلرينى اوقومامى ، كفر عد ايتمك درجه‌ده معاملات دينيه‌ده بيله شايان ترحم بر تعصب كوسترمەن ، زوالى برملتك حسيات دينيه‌سنى جريحه‌دار ايدەن ، حالاتدن يعنى واليكزك هنوز بر قصبه‌دن بر قصبه‌يه كيتمك ايچون بولدر موجود اولمايان بررده واردات دولتدن تيارتو بايدرمق كبى بوتون انسانلرك دكل حتى حيوانلرك بيله كندينه كوله‌جكى شيشاتدن منبعث اولديغى آكلايه‌جقديكز!..

آنجق ايكى قوقوروز تاراسنك وبرقاچ قوبونك اعانه‌سيله وطننك يالچين شاهقه‌لرى اوزرنده صباحدن آقشامه قدر برمساعى طاقت بر اندازانه ايله چاليشوب نفقهٔ يوميه‌سنى آنجق تدارك ايدەبيلن آرناؤودك باشى درلو درلو رسوم ايله ، (اوقتروا) رسمى ايله تضييق ايديلەجك اولورسه البته مراجعت ايده‌جكى يكانه شى او صادق آوقاداشى ، سلاحى اولە. جقدر . چونكه اكك غوغاسى .. بوغاز غرغاسيدر .. وكون هركس بيلير كه انسانى قانون ايچون دكل ، قانون انسانلر ايچون ياپيلمشدر ، . هر قطعه‌نك احتياجى باشقه باشقه‌در . برآنده مردبونك باشنه چيقلامديغى كبى عصرلردن برى قانونه بارد براقلمش بر عنصرده ، قوانينى لايقيله ادراك ايتمى وقوانينك تحت تأثيرنده اولارق ياشامش ديكر برعنصر كبى برآنده اوامر حكومته رام اولاماز . اولا اورالرده نور معارفى تعميم ايتمى ، وكندىلرينى مشفق بر پدر كبى سومن اداره ايدن بر حكومت اولديغى آكلاتمى ، احوال اجتماعيه واقتصاديه‌يى اصلاح ايتمى ، اوندن صوكرا قوانينى قطعياً مساعه ايتمكسزين تطبيق ايتمى ايدى .

اكر بو صورت تطبيق ايدلمش وكبر وغرور ابلهفريبانه‌كزه تابع اولميه‌رق مسئله‌يى بر حكومت آدمى ، حكومت مشروطه داخليه ناظرى كبى دوشونمش اولسه‌يديكز بوقدر اراقهٔ خون مسلمينه ، بين الاسلام نفرقه‌لره باعث اوليه‌جقديكز.. مادام‌كه محيطى نظر اعتباره آلميه‌رق سباناً قانونى تطبيقه چاليشيورسكز .... اوحالده نفوذ حكومتك دكل ، بر تورك بيله آياق باصه‌مديغى جنوبى عربستانده بولنيقه‌كزى تطبيقدن امتناع ايده‌رك سيد ادريسك اندە نجون اوبونجق اولوبور وناموس مليمزله اوينابور . سكز ... مستقل بر حكومت كبى سزه مرخصلر ، هيئت فوق‌العاده‌لر اعزام ايدەن سيد ادريسه سالياناملر ، سربستىٔ حركات بخش ايدر و ميليونلرجه انسان سوديلرينى باشى بوش بر حالده كزديره‌رك موجود تمزى بالطه‌لاتيركن ، دها حالا يمن آناطولينك مزارى اولوركن ، اونه‌دن هيچ بر فكر استقلال بسله‌مين ، هر نهلكه‌ده دشمن وطنه قارشى اك اوك صافى تشكيل ايدن زواللى آرناؤودلرى پاى قهريكز آلتنده ازيبورسكز.. عصيانك باشليجه مؤثرى جهل اولديغى سويليورسكز .. جهل قان ايله دكل معارفله ازاله ايديلير . سز كه‌مديككز الى اوپوب باشكزه قويارق وايكى يوزلى برپولتيقه تعقيب ايله بوزواللى وطنك مظلوم اولادلرينى بربرينه چاريشديره‌رق (ماكياوه‌ليك) بر غايه تعقيب ايديبورسكز ... حورالدن بحثه لزوم بيله‌كورمم . چونكه بوقاريده سرد ايتديكمز مطالعات بونده‌ده وارد اولاييلير يالكز كرك مسئله‌سنك سببى وبركو وبرمه‌مين بر بدوى شيخنك اعدامندن تولد ايتديكى مصرآدوران ايدن جملهٔ روايالدن اولديغى ذكر ايله اكتفا ايده‌جكم ..

كليسالر وماكدونياده سلاح طوپلامق مسئله‌سنده تعقيب ايتديككز مسلك ، خير ، مسلكسزلك بوزندن تاريخ سزك ايچون ابدى برشين حاضرلابور .

كليسالر مسئله‌سنده عدليه ناظرى بك بوكسك سسله مجلس مبعوثانده (افندىلر ، بوتحصيصاتى ، بوقانونى قبول ايتمكله‌ما كدونيانك مجادلات خونينته برنهايت ويرمك‌جكدر) ديبوردى ، هانيا ! اووعد وعيد ... قانونى قبول ايتمكله نه بلغارلرك ونه‌ده رومارك خشو بسنى جلب ايده‌مه‌دكدن ماعدا السالرى آنه وصوفيه‌ده قورپلان بلغار وروم ائتلافى طوزاغنه دوشدك . . بز ما كدونيا ده‌وطندا . شلرمزك اوپله خارجى القاآت ايله عقد ايدبلن وعليه‌مزده اولان ائتلافلرينى دكل يكديكرلريله اولان مربوطيت متقابله‌لرينى ادراك ايتمارندن متولد صميمى ولهمزده ، منفعت سياسيه‌دن ، (مفاولايده آ)دن وبوبوك بلغارستان فكرلرندن متجرد بر اتفاق مخادنشكارانه كورمك ايستردك . . . سلاحلرى طوپلادبلر . نه اولدى . . . بانه‌ده ، قوچانه‌ده ، اشتيده ، بر طاقم مظلوم اسلام قانلرى آقمدن باشقه بر نتيجه ويردىمى ؟ آتيلان بومبالر ، اولديرىلن مظلوملرمجباوجدانكزده‌ما كراوارسه‌كوچك بر اثر رقت اوياندىره بيلديمى ؟ . . . .

قوزى كبى حكومتك امرينه مطيع اولان اسلامار سلاحلرينى تسليم ايتديلر . بلغارلر وعناصر سائره‌ده يا تسليم ايتديلر وياخود كهنه برقاچ سلاح وبره‌رك يانه‌يى قورتاردىلر. حركات جنايتكارانه‌لرينى تسهيل ايدەن معظم تورکيا ايمپراطورلغنك محروم اذعان داخليه ناظرينك تمادىٔ عافيتنده‌دعالر ايده‌رك ظلملرينى آرتيرديلر . پروپاغاندالرينه قوت ويرديلر . ماكدونياده سلاح طوپلامق دكل اولاتأسيس حكومت وعدالتله اجرا آته مباشرت ايتمكزى ايجاب ايدردى . قوى برحكومت اولمادقدن صوكره دائمى صورتده منتظم پروغرامارله ، مقاصد تعديكارانه‌لرينى تطبيق ايدەن قومينه جباره قارشى زواللى اسلامارى سلاحسز ، ووسائط تدافعيه‌دن محروم بر حالده براقق اك شنيع برجنايت ، زواللى وطنك سلامت آتيسنى بالطه‌لامقدر .

بوقاريدن برى تعداد ايتديكمز خطيئاً تكرى ادراك ايدوب عليهكزده غليان ايدەن افكار عموميه‌يى نظر اعتباره آله‌رق او موقعى دها اهليتلى ومقتدر الهره توديع ايتمكزى ايجاب ايدركن سزبونى ياپدقدن بشقه ، وكلاى ملتى ، آراى ملتى تحقير ايتمك درجه‌سنه قدر واردىكز . قولرا مسئله‌سنده اكثريت فرقه‌سنك يعنى كندى منسوب اولديغكز فرقه‌نك اك فعال وغيور عضوى بولونان (دوقتور عارف عمت) بكك بر سوزينه « بن‌ده سزه اهميت وبرمه‌مكه مجبورم » ديه جواب ويرديكز. بوسوزكرله (عارف عصمت بكك) بالذات شخصى استخفاف ايتديككز موضوع بحث اولەماز ، چونكه او مجلسده ، او كرسيده سوز سويليانلر ، شخصيتلرينه دكل منسوب اولدقلرى ملتك كتلهٔ عموميه‌سنه استناد ايدرك سوز سويلرلر. سزاونى دكل ، اونى وسزى يتشديرن ، بسلين معظم برملتى تحقير ايتديكز. يازيق ... يازيق ... او ملته كه . . . اك اليم مظلوميتلرنده ، اك يتاب آنلرنده بيله دشمنلرينك تقديرلرينى ، آوازهٔ حيرتلرينى جلب ايتديكى حالده حقنى مدافعه ايدركن كندى ايچندن يتيشن بر ناظرك اك آغير بر حقارتنه تحمل كوسترديى ...

اكثريت فرقه‌سنه بو مسئله‌ده ترتب ايدن مسئوليت وعارحجاب بك عظيم اولسه كركدر. مخالفينك اثبات دليل ايچون سرد ايتدكارى مدعياتى عقيم براقق خصوصنده مجلسى بيقار جه‌سنه كورولتو ايدەن فرقهٔ محترمه ، بوتون اوان نظارتى خلاصه ايدلك ايجاب ايدرسه ـ هيچ ـ دن باشقه بر شى اولميان برناظرك ـ دكل مخالفيندن ـ بنه كندى ايچلرندن بر مبعوثى ، دها صوكره ملتى تزييف اتمسنه قارشى كوچوك برآواز ، شكايت بيله بوكسلتمديلر . وبونك ايچون حسن نيتلرندن هركسى شبهه‌دار ايده‌رك موقعلرينى مواجهه‌ملتده كوچولتديلر. سز مبعوثلرك سوزلرينه اهميت وبرمز ، ملتك آرزوسنه حوالهٔ سمع اعتبار ايتمزايمشسكز . او حالده سز بوملكتى ديكتاتورلكه ، استبداد شخصى‌يه دوغرى سورمكليورسكز . . . . . وياخود ده سوزلركزك درجهٔ شمولى آكلا ـ مبور ، محترم (رضا توفيق) بكك ديديكى كبى تورکجه بيلمپورسكز ...

(عارف عصمت) بك حقنده صرف ايتديككز (دولانديريجى) كلمه‌سى بزى برآز فضله دوشوندىردى .

اكرحقيقةً اوذات ، دولانديريجى ايسه نظارتكزدن اول سزده عينى فرقه داخلنده چاليشديغكزدن و طولانديريجى ايله تشريك مساعى ايله‌ديككزدن ناشى سزك واكثريت فرقه‌سى اعضاسنكده بوكبى اوصافى حائز ذواتدن مركب اولماسى ايجاب ايدركه بوتى بوتون ملت ـ كندى حيثيتنه تعلق ايتديكى جهتله ـ قائله كمال شدته رد ايتمكه زردايتمز.

منسوب اولديغكز حقى باشا قاپينه‌سنك بومشاهده‌دكى سكوت وضعفنه ، اودقيقه‌ده‌سزى ايچندن طرفكه ايتمه‌سنه الآن تعجب ايتمكدن كندمى آلامیورم .

استناد ايتديكى قوة مليه‌نك كندى ناظرى طرفندن تحقير ايدلديكنى كورەرك ، برمشروطيت باش وكيلى ناظر مذكورى استعفايه وياسوزينى كرى آلديرمنه تشبث وايجاب ايدرسه بو مقصد اوغورنده بوتون قاپينه‌يى بيله استعفا ايتدىرمليدى . فقط حق باشانك سكوتى ذاتاً بك بارلاق اوليان نجم اقبالنك قريباً افولنه بر برهان كبى تلقى‌يه مجبور اولاجغم .

چونكه خارجى پولتيقه‌سيله‌ده ، سياسيات عموميه سيله‌ده افكار ملتى تطمين ايده‌مين ، حديده ، كريدكى مسائله‌ده اليم هزيمت سياسيه‌لره هدف اولان صدراعظم باشا اسرار انكيز بر سبب بنا بو مسئله‌ده اختيار سكوت ايتمكله ذاتاً عليهنه تحول ايدەن افكار عموميه‌يى تشديد وموقعى برقات دها تزلزله اوغراتمدى ... وسكوتيله نوعاً بوسوزلريكزه اشتراك ايتمش اولدى . وياخود آكلاشلمايان برقوت قاهره كنديسنى سكوته مجبور ايتدى ... ناظرافندى ،

تسلسل ایدن خطاریکزك اك بویوکی میانده اردوی ضعیفلاتمق اوزره صرف ابتدیککز همت فوق العاده یی ذکر ایتمك قابل دکل. مملکت اداره مأمورلری ایله، ملکیه مأذونلری ایله طولو اولدیغی حالده اونلری نظر اعتباره آلیه رق اردومزك اك کزیده، اك فعال ضابطلرینی اداره مأموری وظائفی ایله اشغال ایدمرك عصرلرك، تاریخك اك حار، اك صعبی آلقیشلرینی قازاندیغی، محاصف تاریخده امثالی نامسبوق عظمت واحتشامارله پاشامش، وپاشامقده اولان اردومزی، او ابدی مدار مفخرتمزی، شان شرفمزی ضعیفلاتیور، سلطان حمیدك بوتون قوت استبدادیه سیله یاپه مدیغی برشیی یاپمغه — بلکه پیلمیه رك — چالیشیورسکز. اکر او قهرمان وجودلری مسلکلری داخلنده ترقی به ترك ایتمش اولسا کز ایکی سنه ظرفنده حیرت بخش عقول اولاجق مأثر تکامله مظهر اولان اردومز پك یقین برزمانده سرحدلرمزده اك قوی دشمنلری توقیفه وقلبرنده، پوردلری، ملتلری ایچون زوال نابذیر بر محبت بسلهین و او حس علوی ایچون مظفریتدن مظفریته، غزادن غزایه قوشان قهرمان عثمانلی اردوسنك پك قهرمان معقی اولدقلرینی اثبات ایده جکلردر. مملکتمز حرکات عسکریه ایچون ایجاب ایدن طوپوغرافیا خریطه لرندن محروم ایکن، بونلری دول اجنبیه خریطه لرندن، مثلا آلمانیه دن ترجمه وباعتباً استعمال کی موجب عار وذلت برموقعده ایکن وجودلریله، مزیت عسکریه لریله افتخار ایتدیکمز ضابطلرمزی ملکیه مأمورلرنده، خدمات ساژمده استخدام ایتمك، دیوان حربلری شخصی دعوالریکزله اشغال ایتمك دوغریدن دوغری یه اردویه ودولایسیله عثمانلی ملتته بر خیانتدر. دیوان حربلری هرکون مرا - جعتلرکزله، اغفالرکزله اوپالیورسکز. محاکملری ازییور، مسئولیتی ده دیوان حربلر اوزرینه تحمیل ایدمرك اردو ایله ملت آراسنه بر تفرقه براقیورسکز. تاریخ کوستریورکه اردوسی ایله ملتی آره سنده تفرقه موجود اولان حکومتلر انقراضه، موته محکومدر.

۱۰ تموز، ۱۴ ثانی وجوده کتیردك امثالی نامسبوق برعظمت کوستردن بوخلاصکار وطنی، اردومزی حامی ظلم کی کوستریپور سکز... حیت ووظیفه شناسلغی ایله، بی پایان محبت وطنپرورسیله، حریه نظارتنده غارقه لر کوستردن، هیئت وکلاسك برحالهٔ شان وشرفی کی بوکه لر محمود شوکت پاشا حضرتلرینك بو خصوصده نظر دقتلرینی جلب ایتمکی بر وجیهٔ وطنپروری عد ایلر وعسکرمزی اهلیتمز بر داخلیه ناظریمك محافظهٔ موقعی ایچون آلت یاپامسنی کمال شدتله طلب ایلرم.

مطلعالمنی شمدیلك پوراده کسکه مجبور اولیوردم. پوقاریده یازدیغم شیلردن دولایی بلکه سزه شخصی بر اغبرارم اولدیغی ظن ایدرسکز. آنك ایچون شو سطرلری علاوه ایتمکه لزوم کوریوردم. شخصکز، شخصیتکز، داخلیه ناظری دکل، ادرنه میعوثی اولان طلعت افندی نم ایچون پك محترمدر. اونك ایچون یازیه جق ویا سویلیه جك اولان هرسوزی کمال شدتله رد ایتمکه حاضرم. فقط داخلیه نظارتی اشغال ایدمن طلعت افندینك حقنده بویله دوشو - نمه یه جکمی مع التأسف عرض ایده رم. چونکه مدت نظارتکزجه:

ابواه که بو بازیچه ده بزلر بنه یاندق
زیرا که زیان اورتده بیلمم نه قازاندق

بیتی مملکتك حالنه پك مطابق اولدیغی ایچون وردزبانکز اولدی.

سزك اثنای انفلاقده ایفا ابتدیککز خدمات مهمه یی تصدیق ایده رم. سزلی برقومیته مجی پك ابی مبعوث اولابیلیردیکز. نته کیم مبعوثلغکزی هرکس آلقیشلامشدی. فقط داخلیه نظارتی اشغال ایتمکز، وابتدیککز حالده عدم اقتدار. کزی بیله بیله او موقعده ثباتکز، ومحافظهٔ موقع الجاسیله مخالفلرکزه ابراز ابتدیککز شدت، حیثکزدن، حسن نیتکزدن، پك محق اولارق هرکسی شبهه دار ابتدی.

آرتق یتر، ملت، اوسزك ناظرلغکزه آتندن بری استخفاف ابتدیککز ملت، بوندن فضله سنه متحمل دکلدر. بونمالکتك احوال داخلیه سی پك پریشان برحالهدر. بونی سزده اعتراف ایدرسکز. سیاست داخلیه سی محور لابقنده دوران ایتمن بردولت پایدار اولهماز. شیمدی یه قدر هرکسك قلبلرنده اوبوشه رق مع التأسف سویلیه مدکاری شو حقایق مدللله الیه شبهه سز جانکزی صیقمش اولدم. فقط قوهٔ تحمله کزك مرتبه سی بوکافیدر. یالکز اك صوك سوز اولق اوزره شونی سویلیه جکم که: آرتق، عثمانلی اوزره شونی کوتلیه بر نتیجه یه ایصال ایدمن اداره سفیمه کزه نهایت ویرمکز واکر حالا ثباته کیتمکز وارسه موقعکز حقنده احاطه لی بر معلومات اکتساب ایدمکز.

استبداد ناظرلری اوجوز قورتولدی، فقط بر کون اولوب ملت سزدن حقیق برحساب ایسترسه امینم که بوقی آچیق بر یوز ایله ویره میه جکسکز.

چونکه سزملتك امور داخلیه سنی اداره ایتمیورسکز. عادتا ملتی اغفال ایدیورسکز...

« خیر ایده احکام عصری حق تعالی ای عباد »
« چونکه ایشلر پك تحف والله اعلم بالصواب »

ضیا شاکر

حاشیه:

ناظر افندی!

سزه تکرار سویلیورم که شخصکزه قائم هیچ برکین واضمرارم، یوقدر. شخصکز محترمدر. بن سزه یالکز اجرا آتکزله مؤاخذه ایدیورم. چونکه وجدانم بنی بوکون بو وظیفه یه دعوت ایدیور. بازیلرم هیچ برتاً ثیرك تحتنده یازلامشدر. احوال ادهالری باعث سعاراسلوبلریله حقیقی تحریف ایدمن، دساسانه یکیبنلکلریله آقی مملکتی سحاب مهیبه آلتنده جسر ایتمکه چالیشان شاتاتزجی هزلرکزله رمتاد تخریبه وتکدیبه چالیشیرسکز. فقط شونی بیلکزکه حق هرزمان حقدر. کورلتو ایله یاطرق ایله ستر ایدیلهمیز. بوکون بوغولنه، اولدیرلمکه چالیشیلان حق باوجود قوی الدرك، فعال بازولرك امانه سیله بر حیات تو اکتساب ایدمر، کندیسنه خیانت ایدن الری قیرار، تاپان بر چهره ایله مشتاقینه عرض وصال ایدمر...

ض، ش

سیاسی

آلمانیا وانکلتره نخادتی

و

آلمانیا حرب اقتصادیسی

مناسبات متقابلهٔ دولیه ده اتفاق واتلافلر ایله معاهدات ومقاولاتك عقدی بالطبع منافع طرفینك تأمینی مقصدینه معطوف اولدیغی انکار اولنمز. بوکون وسطی آوروپاده تشکل ایدن واتفاق مثلث نامی آلتنده اجرای سیاست ایلن قوت سیاست عمومیه موازنه سنك محافظه سی مقصدینه خادم اولدقدن ایسه ده منافع متقابلهٔ اقتصادیه، تجاریه وسیاسیه نك صیانتی نقطهٔ نظرندن دها زیاده حائز اهمیت اولوب پرنس بیسمارقك کشاد ابتدیکی صحنهٔ سیاستنك اك پارلاق امیالیله اشتغال ایده کلکده اولدیغی معلومدر. اتفاق مثلثی اداره ایدن ارکانده حسن نیت مفقود اولدیغندن منابع حق وحقانیتدن استمانهٔ قوت ایتمکدن ایسه دائما قوای مادیه دن استفاده ایتمك قیدینه دوشمشدرلر. پرنس بیسمارقك بوندن اقدم «شرق مسئله سی ایچون بر تك عسکری بیله فدا ایتمم، بر تك قورشون آتدیرمم» سوزی مسرودا - تمزك صدقنه دلالت ایدر.

سیاسیانده قوای مادیه ومعنویه یکدیکرینه مساوی اولورسه او زمان منافع اقتصادیه وسیاسیه قضیه سی دهازیاده کسب اهمیت ایدوب دها ماهر وحقیقتبین وبردرجه یه قدرده سیاست حاضره نك ارکان اساسیه سندن اولان دسیسه - کارلقده دها زیاده کسب وقوف ایدنلر نائل موفقیت ومظفریت اولورلر. حال بوکه قوتلر یکدیکرینه مساوی اولمزسه او زمان مسئله بسیتون عکسی برشکل وماهیته کیرر. بونك ایچون برلین معاهده سنی نظر تدقیقدن کچیرملی. مذکور معاهده نامه موجبنجه حکومت عثمانیه اصلاحات وتنسیقات اجراسیله مملکتده حیات اجتماعیه یی، امن وانضباطی تأمین، شکایات متواتیه یه میدان ویرمه مك واجنبینك نظارتی جلب ایتمك ایچون هردرلو تدابیره مراجعت ایده جکدی. حالبوکه بو قوس قوجه مملکت جبارهٔ استبدادك النده مقیم اولدیغندن انکلتره نك هیچ بر مقصد سیاسی واجتماعی یه مبتنی اولیان وصرف انسانیت و خیر خواهلغه معطوف اولان تکلیفی المانیا حکومتنك منافع واحتراصات سیاسیه واقتصادیه سنك شریعه اوغرادی. انکلتره حکومتی اونه دن بری تورکیه نك حقیقی دوستی اولوب معناً ومادةً فدا کارلق ایتمش، معاونت ومظاهراتی دریغ ایتمه مش اولدیغی کیم انکار ایده بیلیر؟. پرنس بیسمارق شرق مسئله سی یعنی تورکیه ایچون برتك عسکرینی فدا ایتمه کی راضی اولمیه جغنی بیان ایتمش ایکن انکلتره وفرانسه حکومتاری قریم محاربه سنده استقلالیت عثمانیه نك محافظه سی ایچون بیکلرله عسکرلرینی فدا ایتدیلر. اوزمان المانیا حکومت عثمانیه یه نظر حقارتله باقار و فرانسه ایله انکلتره تورکار ایچون قان دوکمکلرینی خندهٔ استهزا ایله تلقی ایدردی.

انکلتره حکومتی طرفندن برلین معاهده سی احکامنك تطبیق ایچون کراراً وقوع بولان تکلیفلره رغماً المانیانك برمقصد خفیه یه مبتنی اولهرق مداخله سی وپرنس بیسمارق خفلرینك عبدالحمیده قارشو کوستردکلری اطوارجمله احکام مذکوره نك حیز تطبیقه ایصالنه مانع اولدی. اکر او زمان عبدالحمید المانیانك مواعید کاذبه سنه حوالهٔ سمع اعتبار ایتمه یوب ۱- لاحات وتنسیقاته بحق تشبث ایتمش اولسه ایدی حال حاضرده مملکتمز وقدرفلاکت واضمحلاله دوچار اولمیه جقدی. المانیا شوقوس قوجه وطنمزك زمام اقتصادینی النه المغه موفق اولمه بیلمك ایچون عبدالحمیدك احتراصات استبدادکارانه سنی دائما ودائمی اوقشادی. هر درلو معاونت و مظاهرتدن خالی قالمیه جغنی وعدلری ایله انکلتره وفرانسه یه قارشو بیلدیرده بر بغض وعداوت اویاندیردی. بر حالهکه عبدالحمید ظلم واشکنجه سیاستنی تعقیب ایده رك والمانیانك معاونتنه امین اولهرق ممالك عثمانیه یی برمحنه ولوحهٔ ضجرت وفلاکته دوندیردی. بز عبدالحمیدك یتون معصومین و وطنپرور عثمانلیلره قارشو روا کوردیکی مظالم واعتسافاتی المانیا حکومتنك رضاسیله اجرا ایتمش اولدیغی ادعاسنده بولنیورز. یالکز واضح وآشکار اولان بر حقیقت وار ایسه خاقان سابق اجراآت استبدادکارانه یه قارشو وقوع بوله جق اعتراضات ومعانعتدن المانیا سایه سنده آزاده قاله جغنه امین اولدیغی ایچون بلاتردد ایستدیکنی یاپمغه قویشدی. و المانیا حکومتنك مواعید کاذبه وجمله سندن مقصدی مملکتمزده منافع اقتصادیه سنی تأمین ایتمك وحیات صناعیه و زراعیه مزی بسیتون محو ایدوب المان معمولات صناعیه وتجاریه سیله کوزلرمزی بویامقدی.

الیوم فلاکت وبدبختلغمزك برنجی مولدی جهل ونادانی ایسه ایکنجی سببی ده هیچ انکار ایدلمز که آلمانیانك احتراصات اقتصادیه سی اولمشدر. بز بوراده سیاسیاتدن بحث ایتمك ایسته میورز زیرا المانیانك مسائل سیاسیه ده دنی مقصد مداخله سی یه منافع اقتصادیه سنك تأمینه معطوفدر. بز المانیادن هر وقت آچی آچی درسلر المشز. جهلدن یکده فرقلی اولمیان غفلتمز انکلتره نك خیر خواهلغی، بزم ایچون قان دوکمش اولدیغی اونوتمیردی. مستر غلادستون «اجنبی بر حکومتك صرف حرص اقتصادیسنه ملعبه اولوب مملکتی اونك بازیچهٔ اجراآتی ایدن حکمدارلر خونخواردر. عبدالحمید ایسه عین سیاستی تعقیب ایتدیکی ایچون بن کمال حقله اکا قزل سلطان نامی ویردم» دیمشدی. رجال مشهورهٔ سیاسیه مزدن کامل پاشا حضرتلری المانیانك

EK 5- BALKAN HARBİ ESNASINDA İTTİHÂD VE TERAKKİ CEMİYETİ MERKEZ-İ UMÛMÎ'SİNİN BÜTÜN ŞUBELERİNE GÖNDERDİĞİ VE KAMİL PAŞA HÜKÛMETİ'NE MÜZAHERET EDİLECEĞİNİ BİLDİRDİĞİ YAZISI. *BOA., Y. EE. KP.*, 35/3479 [23 TEŞRİN-İ EVVEL 1328 TARİHLİ BELGE].

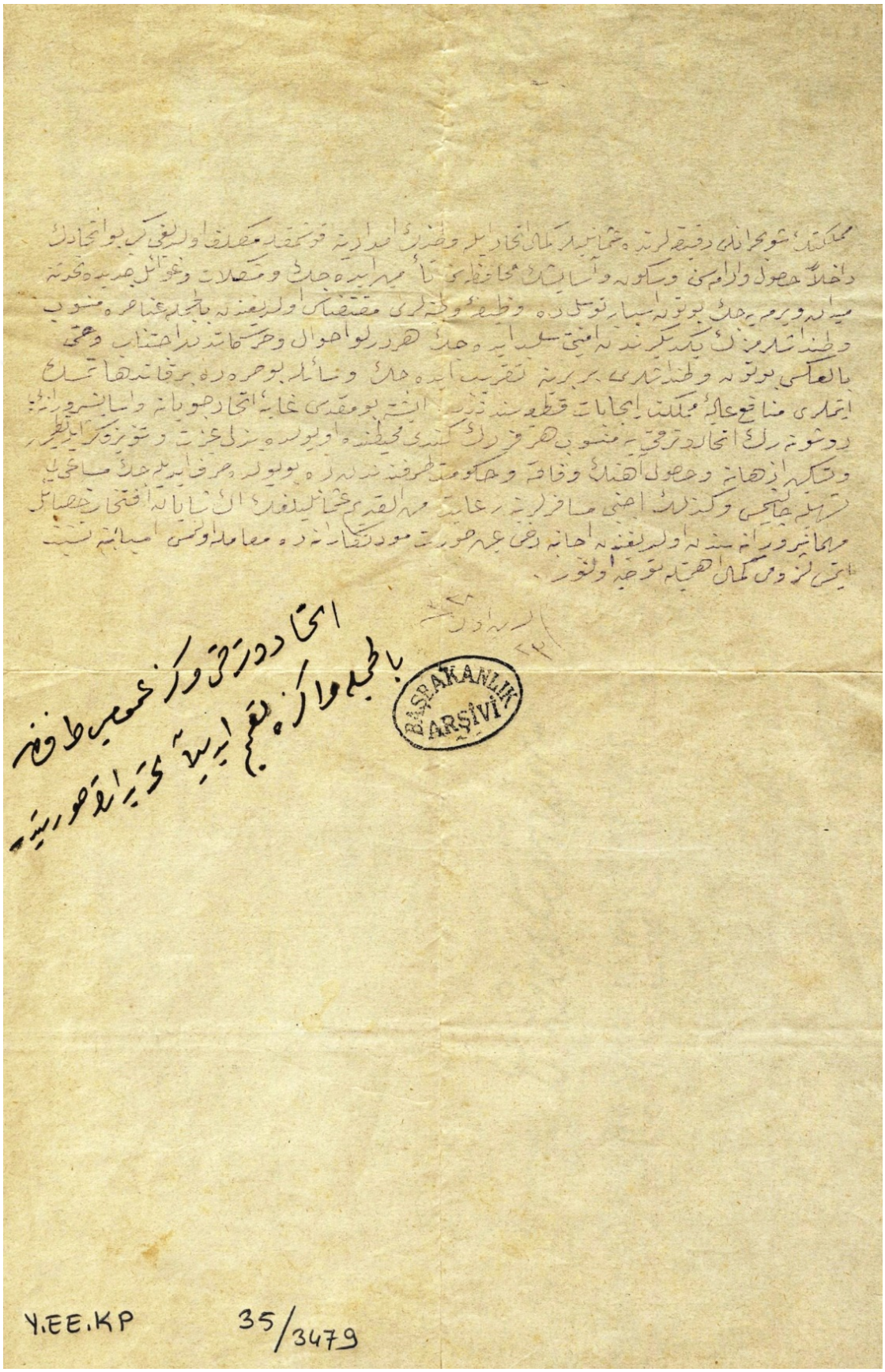

EK 6- MAHMUT ŞEVKET PAŞA'NIN KATLİ SONRASINDA *BAHR-İ CEDİT* VAPURUYLA SİNOP'A SÜRGÜN EDİLENLERİN LİSTESİ [I. KISIM]. *TASVİR-İ EFKÂR*, 6 HAZİRAN 1329 [19 HAZİRAN 1913], Nu: 793, s. 2.

İstanbul Muhâfızlığı'ndan vârid olub Matbû'at Müdîriyet-i 'Umûmiyesi'nden teblîğ olunmuşdur:

Muhâlefet nâmına memleketin muhtâc olduğu sükûnet-i efkârı kavlen, fi'ilen ve tahrîren ihlâle cür'etyâb oldukları öteden beri ma'lûm olan bâ'zı zevât ile pâyitahtın selâmet-i 'umûmiyesi için dâ'imî bir tehlike teşkîl edebilecek mâhiyet-i sergeşânede bulundukları ma'lûm bulunan eşhâsın İdâre-i Örfiyye Karârnâmesinin altıncı maddesinin ikinci fırkasına bi'l-istinâd Sinob'a i'zâmları sûretiyle idâre-i mezkûre mıntıkası hâricine tard ve teb'îdleri hükûmet-i askeriyece taht-ı karâra alınarak âtîde esâmîsi muharrer bulunanlarla serseri ve işsiz gürûhundan iki üç yüz kadar eşhas Polis Müdîriyet-i 'Umûmiyesi vâsıtasıyla dün akşam vapûr-ı mahsûsla teb'îd olunmuşlardır:

İsmi:

- Hüseyin Bey: Sular Müfettişi
- Basri Bey: Tophane Posta ve Telgraf Müdîri
- Ahmed Nureddin Efendi: İstanbul Nüfûs Me'mûru
- Ali Nureddin Efendi: Adliye Nezâreti Mahkeme-i Temyîz İstid'â Dâ'iresi ketebesinden
- Ahmed Nureddin Efendi: Galata Gümrüğü mu'âyene me'mûrlarından
- Ahmed Zühdü Bey: Ziraat Bankası Kontrol Şu'besi Mümeyyizi
- Bekir Sıdkı Efendi: Beyoğlu'nda Cadde-i Kebîr Posta Me'mûru
- Hasan Efendi: Yeniköy Gümrüğü Mahmeke Bâşkâtibi
- Müslim Sami Bey: Şehremâneti Heyet-i Fenniye kâtiplerinden
- Asaf Bey: İstanbul Nüfûs Dâ'iresi Evrâk Me'mûru
- Galip Efendi: Posta Telgraf Nezâreti ketebesinden
- Hüseyin Kâzım Efendi: Düyûn-ı 'Umûmiye Komiseri Kalemi ketebesinden
- İsmail Efendi: Rüsûmât Müdîriyet-i 'Umûmiyesi Sevk Me'mûru
- Burhan Efendi: Evkâf ketebesinden
- Mehmed Bey: Adliye Müdevvenât Kalemi ketebesinden
- Şevket Efendi: Meb'ûsân kâtiblerinden
- Mehmed Sa'di Bey: Birinci Ticâret Mahkemesi Zabıt Kâtibi
- Hâfız Mehmed Kâmil Efendi: Evkaf Müfettişi
- İbrahim Efendi: Hâriciye Nezâreti Tâbi'iyyet Kalemi müsevvidlerinden
- Mehmed İzzeddin Bey: Dâhiliye Tahrîrât Kalemi ketebesinden
- Ali Haydar Efendi: Anadolu Şimendiferi Merkez Tercümânı
- Ziver Efendi: Elektrik inşâ'iye me'mûrlarından
- Mazlum Bey: Üsküdar Belediye Muhâsebe ketebesinden
- Ali Fuad Bey: Dâhiliye Nezâreti Muhâberat Dördüncü Şu'be hulefâsından
- Mahmud Bey: Beykoz Reji Müdîri
- Münir Efendi: Dâ'ire-i Sıhhiye Evrâk Kalemi ketebesinden
- İsmail Efendi: Dâ'ire-i Sıhhiye Muhâsebe Kalemi hulefâsından
- Mehmed Şükrü Bey: Rüsûmât Müdîriyet-i 'Umûmiyesi Muhâfaza Sermüfettişi
- Saadeddin Arif Bey: Adliye Nezâreti Muhâsebe Kalemi hulefâsından
- Süleyman Razi Bey: Şehremâneti Hey'et-i Fenniye Üçüncü Şu'be Başkâtibi
- Hüseyin Faiz Bey: Beyoğlu Bidâyet Mahkemesi İcrâ Mu'âvini
- Feridun Efendi: Adliye Nezâreti Umûr-ı Cezâ'iye Dâ'iresinde Habshâneler Me'mûru
- Orhan Bey: Sadâret Evrâk Kalemi hulefâsından
- Halil İbrahim Efendi: Mahkeme-i İstinâf cünha kâtiblerinden
- Münir Efendi: Mâliye Nezâreti vezne ketebesinden
- Bedri Bey: Yeniköy Belediyesi hey'et-i tahrîriyesinden
- Halil Efendi: Mâliye Nezâreti vezne ketebesinden
- Müşir Asaf Paşazâde Cemal Bey: Ashâb-ı emlâkden
- Muhlis Sabahaddin Bey: Mülgâ Demokrat Fırkası Kâtibi
- Refii Cevad Bey: Alemdar sâhibi
- Kadri Efendi: Alemdar Müdîr-i mes'ûlü
- Ferruh Niyazi Bey: Doktor
- Ali Rıza Bey: Da'vâ vekîli
- Necati Bey: Da'vâ vekîli
- İbrahim Hakkı Bey: Da'vâ vekîli
- Mustafa Halid Efendi: Da'vâ vekîli
- Selahaddin Bey: Da'vâ vekîli
- Cemil Tevfik Efendi: Serkomîserlikden ma'zûl, Vazife gazetesi muharrirîninden
- Ferid Bey: Vazife gazetesi sermuharriri
- Subhi Bey: Vazife gazetesi müdîr-i mes'ûlü
- Osman Nuri Efendi: İkdam gazetesi muhbiri
- İbrahim Efendi: Osmanişer Loyd gazetesi muhbirlerinden
- Aziz Nuri Efendi: Adalet gazetesi müdîr-i mes'ûlü
- İsmail Subhi Bey: Mekteb mu'allimi ve muharrirlerden
- Hamid Bey: Beyoğlu Bidâyet Mahkemesi Riyâseti Ulâsından munfasıl da'vâ vekîli
- Halil Suad Efendi: Da'vâ vekîli

- Abdülkadir Efendi: Beyoğlu Dâ'iresi aşı memurlarından
- İzzet Efendi: İstanbul Vilâyeti Baytar müfettiş mu'âvinlerinden
- Mahmud Celal Paşa: Beyoğlu Mutassarrıflığı sertabîb-i sâbıkı
- Mehmed Şerif Efendi: Ma'ârif Nezâreti Tahkîk Me'mûr-ı sâbıkı
- Hasan Vasıf Bey: Mülgâ Cem'iyet-i Rüsûmiye a'zâsından
- Abdülkerim Hadi Bey: Meclis-i Ma'ârif a'zâ-yı sâbıkasından (hafiye)
- Zühdü Bey: Dâhiliye mühürdâr-ı sâbıkı, Dâhiliye muhâberât-ı 'umûmiye hulefâsından
- Yusuf Kenan Bey: Kastamonu Vilâyeti Mektûbî mu'âvin-i sâbıkı
- Nazmi Bey: Dâhiliye Birinci Şu'be Müdîr-i sâbıkı
- Ali Haydar Bey: İstanbul Polis Müdîr-i Umumisi Mu'âvîn-i sâbıkı
- İhsan Efendi: Hâriciye Evrâk Odası kadro hârici
- İsmail Efendi: Sadâret Evrâk Kaleminden kadro hârici
- Mehmed Fahreddin Efendi: Düyûn-ı 'Umûmiye İdâresi evrâk müdîr-i sâbıkı
- Murad Bey: Hâriciye Nezâreti sâbık mümeyyizlerinden
- Mehmed Münib Bey: Mülgâ Cem'iyet-i Rüsûmiye a'zâsından
- Nâzım Bey: Mülkiye kâ'imakâm ma'zûllerinden
- Şükrü Bey: Bağdat Defterdâr-ı sâbıkı
- Şevki Efendi: Sadâret Mektûbî Kalemi hulefâsından mütekâ'id
- Fahreddin Efendi: Düyûn-ı 'Umûmiye İdâresi evrâk me'mûr-ı sâbıkı
- Mustafa İhsan Efendi: Meclîs-i Ma'ârif mümeyyizliğinden mütekâ'id
- Ali Necati Bey: Evkâf Nezâreti Muhâsebe müdîr-i esbakı
- Tahir Hayreddin Bey: İstanbul Meb'ûs-ı sâbıkı ve Kudüs Mutasarrıf-ı sâbıkı
- Ibnürreşad Mahmud Bey: Mülgâ Cem'iyet-i Rüsûmiye a'zâsından
- Ziver Bey: Kosova Ma'ârif Müdîr-i esbakı
- Nizameddin Bey: Polis Müdîriyet-i 'Umûmiyesi Tahrîrât Bâşkâtib-i sâbıkı
- Halid Yekta Efendi: Bâyezid dersi'âmlarından
- Hacı Hayri Efendi: Bâyezid dersi'âmlarından
- Ahmed Nazif Efendi: Bâyezid dersi'âmlarından
- Hafız Mustafa Rasih Efendi: Sultan Selim türbedârı
- Abdülfettah Efendi: Fatih dersi'âmlarından
- Mehmed Atıf Efendi: Fatih dersi'âmlarından
- Ahmed İsmet Efendi: Mahmud Paşa Mahkemesi nâ'ib-i sâbıkı
- Abdülkadir Efendi: Bâb-ı Meşîhat Meclis-i Tedkîk müellifât kâtibi
- Bahaeddin Efendi: Meclis-i Eytâm sâbık muhâsebecisi
- Abdülaziz Halid Bey: Ergani nâ'ib-i sâbıkı
- Veysel Nail Bey: Feylât Kazâsı nâ'ibi
- Yusuf Kenan Bey: Ders Vekâleti Meclis Kalemi ketebesinden
- Mehmed Tayyib Efendi: Fatih dersi'âmlarından
- Ahmed Hamdi Efendi: Meşîhat Tahrîrât Kalemi ketebesinden
- İsmail Hakkı Paşa: Amasya Meb'ûs-ı esbakı
- Mehmed Şükrü Paşa: Üçüncü Ordu topçu livâlarından mütekâ'id
- Remzi Bey: Baytar kâ'imakâmlığından mütekâ'id
- Galip Bey: Bahriye Binbaşılığından mütekâ'id
- Tevfik Bey: Nizamiye mîrâlâylığından mütekâ'id
- Ali Galip Bey: Topçu kâ'imakâmlığından mütekâ'id
- Hafız Kemal Efendi: Topçu yüzbaşılığından mütekâ'id
- Emin Bey: Piyâde binbaşılığından mütekâ'id
- Ferhad Efendi: Bahriye yüzbaşılarından
- Mustafa Behcet Efendi: Binbaşılıkdan mütekâ'id

Bâlâda esâmîsi muharrer olanlardan mâ-'adâ on dokuz gayr-i müslim ve yüz elli kadar müslim esnâf ve elli kadar mahalle imâm ve muhtârânı vesâ'ire dahî İdâre-i Örfiyye mıntıkası hâricine teb'îd edilmişdir.

***

Sinob'a i'zâm edilecek olan bu zevât ve eşhâs evvelki gece otomobillerle Merkez Kumândanlığı'ndan Sirkeci'ye sevk edilerek orada hâzır bulunan Bahr-i Cedîd vapuruna irkâb olunmuşlardır. Menfîlerle berâber Sinob'a bir heyet-i tahkîkiye de gitmekde olub mezkûr hey'et orada İdâre-i Örfiyye mıntıkası hâricine çıkarılan bu zevât ve eşhâsın isticvâbatıyla iştigâl edecek ve netîce-i tahkîkâtı İstanbul Dîvân-ı Harbine bildirecekdir.

Müstahberâtımıza nazaran hükûmetce teb'îdi takarrür edenler şimdilik bunlardan 'ibâret olub, ma'mâfîh polis müdîriyet-i 'umûmiyesinde devâm etmekde olan tahkîkâtın göstereceği lüzûm üzerine ba'zılarının daha derdest ve nefy ile tecziyeleri lüzûmu hâsıl olursa o gibiler hakkında dahî îcâb eden mu'âmelenin yapılacağı tabi'îdir.

Sinob'da bulunacakları müddet zarfında bu menfîler hakkında ne sûretle mu'âmele icrâ edilmek lâzım geldiği de Sinob Mutasarrıflığı'na gönderilen ta'lîmât-ı mahsûsada tafsîl ve îzâh olunmuşdur. Şimdilik menfîlerden hiç birine ma'âş tahsîs olunmamış ise de ileride ihtiyâcı tahakkuk edenlere tahsîsât-ı kâfiye î'tâsı düşünülmekdedir.

Bahr-ı Cedîd vapuru dün zevâlî sâ'at iki buçuk râddelerinde limânımızdan hareket eylemişdir. Vapurda muhâfaza-i inzibât için bir müfreze-i askeriye ile kâfi mikdârda polis ve jandarma efrâdı mevcûd bulunmakdadır.

Teb'îd olunanların mikdârı (453) olub bunlardan da'vâ vekîli Necâti Bey'in vapura irkâb olundukdan sonra tekrâr dışarı alınarak Merkez Kumandanlığı tevkîfhânesine i'âde kılındığı haber alınmışdır.

EK 7- MAHMUT ŞEVKET PAŞA'NIN KATLİ SONRASINDA SİNOP'A SÜRGÜN EDİLENLERİN LİSTESİ [II. KISIM]. ***TASVİR-İ EFKÂR*****, 7 HAZİRAN 1329 [20 HAZİRAN 1913], Nu: 794, s. 2.**

Evvelki Gün Teb'îd Edilenler

- Kolağası iken nefyedilib bilâhare mazhar-ı 'afv-ı âlî olan Asitaneli Namık Bey
- Asafpaşazâde Kemal Bey
- Sultan Selim Müezzini ve Hattat Hulusi Efendi
- Sultan Selim Üçüncü İmamı Veysi Efendi
- Sultan Selim Müezzini Ali Rıza Efendi
- Sultan Selim Müezzin Vekîli Divrekli Mahmud Efendi
- Karabaş Mahallesi İmamı Hüseyin Avni Efendi
- İskeçe Tabur Kâtibi Ali Muhsin Efendi
- Bab-ı Fetvâ Evrâk Müdîri Hoca Cevdet Efendi
- Sadâret Evrâk Odası hülefâsından Orhan Yusuf Bey
- Katil Tevfik'in refîklerinden sosyalist demekle ma'rûf Mehmed Ali

EK 8- MAHMUT ŞEVKET PAŞA'NIN KATLİ SONRASINDA SİNOP'A SÜRGÜN EDİLENLERİN LİSTESİ [III. KISIM]. ***TASVİR-İ EFKÂR*****, 8 HAZİRAN 1329 [21 HAZİRAN 1913], Nu: 795, s. 2.**

Teb'îd Edilenler

- Harbiye Nezâreti ikrâzât Komisyonu Kâtibi Kadri Bey
- Divitciler'de Topçu Binbaşılığından mütekâ'id Mehmed Bey
- Mekteb-i Hukuk müntesîbîninden Nasûhî Nazif Efendi
- Mirahur'da Kalaycı Yorgi Efendi
- Sultan Tepesi'nde Tekfurdağı nâ'ib sâbıkı Hasan Hüsnü Efendi
- Şeyh Câmi'inde Şeyh Talib Efendi
- Sultan Tepesi'nde sâbık polis komiserlerinden Hüsnü Efendi
- İcadiye Hamam Caddesi'nde şeker tüccarı Pirodormus
- Gülfem Hatun Mahallesi İmamı Ahmed Hilmi Efendi
- Kuzguncuk'da mülgâ Zabtiye Nezâreti başkâtibliğinden mütekâ'id Şefik Bey
- Vâlide-i 'Atîk Mahallesi'nde Hazîne-i Hassa mütekâ'idlerinden Mehmed Ali Efendi
- Vâlide-i 'Atîk Câmi'i Müezzini İsmail Efendi
- Bulgurlu'da zürrâ'dan Şeyh Kemal Efendi
- Binbaşılıkdan mütekâ'id Hakkı Kazım
- Vâlide Câmi'inde Ceyb-i (Cîb-i) Hümâyûn mütekâ'idlerinden Hacı Rüstem
- Sadâret Kalemi kadro hâricî İsmail
- Sultan Selim'de kasap meşhûrlardan Mehmed
- Hırka-i Şerif'de Mimar Sinan Mahallesi İmamı Ömer Efendi
- Hırka-i Şerif'de sâbık belediye me'mûrlarından Resul Efendi
- Altay'da Düyûn-ı 'Umûmiye umûr-ı tahrîriye şu'besi ketebesinden Osman Nuri
- Fatih'de Yeni Çeşme'de va'iz hoca demekle ma'rûf Mehmed Ruşen Efendi
- Halil Edib Bey
- Şükrü Ağa
- Aşcı Hâfız Mehmed Efendi
- Mustafa Efendi
- Tavukcu Hakkı Efendi
- Sultan Selim Üçüncü İmamı Veyis Efendi
- Pehlivân sâbıkalı gürûhundan Mestan Ağa
- Birinci dâ'ire-i belediyeden kadro hâricî Ali Rıfkı Efendi
- Dâ'ire-i belediyeden kadro harici Hasan Efendi
- Kısm-ı Adlî Kalemi ketebesinden Hazım
- Kahveci Hidayet
- Velespidci Zekeriya
- Nüfûs ketebesinden Asaf Efendi
- Posta Nezâreti'nden Galib Efendi
- Sedefci Mustafa
- Hâfız Sami Efendi
- Odabaşı Mustafa Nazım
- Arnavud Hoca İsmail nâm-ı diğer İlyas
- Zağo Efendi
- Asafpaşazâde Cemal Bey
- Antikacı Zeki Efendi
- 'Acem Yusuf Ağa
- Kadro hâricî Şaban Efendi
- Kadastro Mektebi talebesinden Hasan Efendi
- Arabacı Recep Ağa
- Seyr-i Sefâ'in kapudânlarından Hacı Arif Efendi
- Kastamonu mektûbî mu'âvin sâbıkı Yusuf Kenan Bey
- Adliye ketebesinden Ali Nureddin Efendi
- Şîr Veli [ya da Şirveli] Mustafa Efendi
- Ali Haydar
- Tulumbacı Re'isi Kiço
- Dalyancı Hüsnü Reis
- Kuşdili'nde Sünûdlu Caddesi'nde mukîm Abdülaziz Halis Efendi
- Evkâf medreseleri müfettişi Hâfız Kamil Efendi
- Atlamataşı'nda niyetli Hacı Mehmed Mahallesi'nde sâkin Galata Sıhhiye Dâ'iresi Evrâk Kalemi ketebesinden İsmail Şeyda Efendi
- İhsaniye'de sâkin evkâf mütevellîsi Haydar Bey
- Seyri Sefâ'in idâresinde 'amele kâtibi Hamdi Efendi

- Seyri Sefâ'in idâresinde anbâr müdîri Zühdü Efendi
- Tahsildâr Ali Şefik Efendi
- Yorgancı Raif Efendi
- Perukâr Mustafa Efendi
- Dâhiliye Dördüncü şu'be ketebesinden Güzertepe'de mukîm Ali Fuad Bey
- Koca Mustafa Paşa Mahallesi İmamı Hâfız Mehmed Efendi
- Beykoz Reji Müdîri Mahmud Bey
- Şerbetçi Mahallesi'nde sâkin Yeni Gazete matba'asında Haydar Efendi
- Sultan Selim türbedârı Mustafa Rasim Efendi
- Mülga Cem'iyet-i Rüsûmiye a'zâsından Vasıf Bey
- Rüsûmat Muhâfaza Müfettişi Şükrü Efendi
- Nişanca Tekkiye Şeyhi İzzeddin Efendi
- Vefada Kulak Dergâhı'nda zâkir Mustafa Efendi
- Bahr-ı Siyâh Medresesi'nde Hasan Efendi
- Anafor demekle meşhûr serserilerden Mustafa,
- Kalafât(?) oğlu Mehmed
- Nişantaşlı sâbıka-i mükerrere ashâbından Cemil
- Nişantaşlı sâbıka-i mükerrere ashâbından Raif
- Küçükköy'de çiftlik kethüdâsı Âdem Efendi
- Kayıkçılar kethüdâsı mahdûmu Hakkı
- Bergamalı mu'allimlik eden Mehmed Zeki Efendi
- Haraccı Muhyiddin Mahallesi'nde sâkin Sitâr Çavuş
- Balıkhâne ketebesinden İsmail Hilmi
- Koca Mustafa Paşa'da Arabacı Ali
- Arabacı Şeyh Tahir Efendi'nin dâmâdı Ahmed oğlu İbrahim
- Mehmed Ferid Bey
- İbrahim bin Ali Nihad
- Mustafa bin Ahmed
- Mehmed Selahaddin
- Arab Abdullah Paşa
- Hubyar'da Bekâr Bey Dergâhı Postnişîni Fuad Bey
- Fatih'de Boyacı Kapusu'nda Kömürcü Mehmed
- Devr-i sâbık serkomiserliğinden matrûd 'Acem lakabıyla meşhûr Hüseyin
- Sâbık serkomiserlerden Edhem
- Teb'a-i Yunaniye'den Taşcı Nikola
- Seyr-i Sefâ'in şirketinde çarhcı Kürd Beşir
- Beyoğlu Mutasarrıflığı sertabîb sâbıkı Mahmud Celaleddin Paşa
- Fındıklı'da 'Attar Mustafa Efendi
- Çorum Redif Fırkası sivil mükellef eczâcılarından Ahmed İhsan
- Haraccı Muhyiddin Mahallesi'nde Rüsûmât ketebesinden Rıza Bey
- Kirmastı Mahallesi'nden İbrahim Efendi
- Fatih İmâm-ı Sânîsi Hâfız İbrahim Efendi
- Nûr-ı Osmaniye hâfız ketebi Mustafa Fehmi Efendi
- Çorum Çavuş Mahallesi'nde Kahveci Mehmed Ali
- Hafız Paşa'da kahveci Ali Ağa
- İskeçe Tabur kâtibi Ali Muhsin Efendi
- Fetvâhâne mü'ezzinlerinden Hoca Ahmed Efendi
- Orman me'mûrluğundan mütekâ'id Veli Efendi
- Zincirlikuyu'da sâkin Sadeddin Usta
- Dörtkuyu'da mukîm Akif Ağa
- Eyüp'de Gümüşsuyu Bektaşi Tekkiyesi Şeyhi Bahaeddin Efendi
- Sokullu Mehmed Paşa türbedârı Cemal Efendi
- Zal Rüstem Paşa mü'ezzini Hüseyin Efendi
- Kapuağası'nda mâl müdîr-i sâbıkı Abdülhay Subhi Efendi
- Kapuağası'nda Zeynep Kamil Hastahânesi İmâmı Seyyid Ahmed Efendi
- Doğancılar Mahallesi İmamı Mehmed Tevfik Efendi
- Kapuağası Mahalle muhtâr-ı sâbıkı Mehmed Zikri Efendi
- Kasımağa'da Acı Çeşme'de binbaşılıkdan mütekâ'id Abdülhadi Efendi
- Rizeli Topal Kamil
- Kuşdili'nde Karayani(?) bağçesinde Mösyö Hugin'in kâtibi Haydar Bey
- Topkapı sâkinlerinden Sebzeci Ligor
- Küçükpazar'da Adliye ketebesinden Mehmed Efendi
- Mehmed Paşa Yokuşu'nda hatab tüccârı Hasan Efendi
- Yavuz Sinan Mahallesi'nde Ahi Çelebi hatîbi Hacı Hâfız Vehbi
- Küçük Pazar İmamı Hacı Ahmed Efendi
- Elvanzade Mahallesi'nde Tepebaşı Sokağı'nda Adliye ketebesinden Saadeddin Bey
- Gül Câmi'i Mahallesi'nde Sultan Selim imamlarından Hamdi Efendi
- Aşıkpaşa Mahallesi'nde Meclis-i Meb'ûsan kâtiblerinden Şevket Bey
- Trabzonlu Ali Necati
- Sineklibakkal'da 5 numrolu hânede kâ'imakâmlıkdan mütekâ'id Hacı Ahmed
- Sâbık Meclis-i Ma'aârif mümeyyizlerinden mütekâ'id Mustafa Kemal Efendi
- Tahsîl me'mûrluğundan müsta'fî Kemal Efendi
- Cerrahpaşa'da Ahmed Şemseddin Mahallesi'nde askerden terhîs olunan Rıfkı
- Murad Paşa Mahallesi'nde Bargîrci Sokağı'nda mutasarrıfen sâkin komîserlikden müsta'fî Edib Efendi
- Adliye İstinâf-ı Cünha Mahkemesi zabıt kâtiblerinden Halil İbrahim Efendi
- Yorgancı Hüsnü
- Mîrâlâylıkdan mütekâ'id Tevfik Efendi
- Eyüp'de Şeyh Murad Tekkiyesi'nde Muhtar Efendi
- Yüzbaşılıkdan matrûd Cevdet Efendi
- Komîserlikden matrûd Ali Efendi
- Ashab-ı emlâkdan Tayyib Bey
- Telgraf Müdîri Cüneydi Efendi
- Kürd Haydar
- Mukayyid Şerif
- Mukayyid Süleyman
- Mukayyid Mehmed Halid
- Mukayyid Hüseyin

- Odabaşı sâkinlerinden mübâşir Safvet
- Ders vekâleti müfettişlerinden Mehmed Tayyib Efendi
- Arab Câmi‘inde mukîm Tosyalı Mehmed
- Reis Mustafa
- Kurbağalıdere’de sâkin mûzîka tekâ‘üdlerinden Rakım Efendi
- Mevlevihâne kapusunda İbrahim Ağa’nın oğlu İbrahim
- Şehremîni meydânında Kasab Kerim Ağa
- Mevlevihâne kapusundan Türkmen oğlu Bektaş
- Hacı Evliya Mahallesi’nde Perûkar Yunus
- Rum mütevellîlerinden Anastas
- Polislikden matrûd Mehmed Nuri
- Dar’ül-hadîs Medresesi’nde Atıf Bey
- Meşrûtiyet Mahallesi’nde sâkin Sirkeci İmamı Hüseyin
- Kapûdân-ı sâbık polis me’mûrlarından Ali Rıza
- Feriköy’ünde mukîm Burunsuz İmamı Ebulhayr Efendi
- Kâ’imakâmlıkdan mütekâ‘id Mehmed Galib
- Aşı me’mûru Abdulkadir Efendi
- Hacı İsmail Efendi
- Muradiye İmamı Tahsin Efendi
- Meşrûtiyet Mahallesi İmamı Osman Nuri Efendi
- Eyüp Sultan’da mülazımlıkdan mütekâ‘id Mazhar Bey
- Harbiye Nezâreti’nde Kıta‘ât-ı Fenniye Kaleminde Osman Efendi
- Hamallar kâtibi İsmail
- Mehmed Pehlivan
- Derviş Mehmed Kamil
- Perûkar esnâfından Hasan Efendi
- Ma‘ârif ketebesinden matrûd Mustafa Tahsin Efendi
- Komîserlikden matrûd Piraveli Kâşif Efendi bin Ali Osman
- Samatya civârında Hüseyin Ağa
- Meşihat Dâ’iresi ketebesinden Mehmed Ali Efendi
- Hadi Bey
- Şemsi Bey
- Tırnovalı Yusuf Mehmed
- Hırka-i Şerîf civârında Nimet Efendi
- Dâhiliye nâzır-ı sâbıkı Memduh Efendi’nin dâmâdı Salim Bey
- Harbiye Nezâreti’nde Muhasebât müdîrliğinden mütekâ‘id Hacı Şevket Efendi
- Komîserlikden matrûd Bakkal Rıza Efendi
- Yeniköy Muhtarı Rıza Efendi
- Komîserlikden ma‘zûl Malta çarşısında Mehmed Efendi
- Haraccı Muhyiddin Mahallesi’nde Muhtar Rüşdü Efendi
- Feriköy’ünde kahveci Mustafa bin Ali
- Feriköy’ünde Rum Kilisesi Sokağı’nda Halid bin Salih
- Haraccı Muhyiddin Mahallesi’nde sâkin feriklikden mütekâ‘id Hamdi Paşa
- Dâhiliye mühürdâr-ı sâbıkı Fener yolunda sâkin Zühdü Bey
- Birinci Dâ’ire-i Belediye’den kadro hâricî Kör Celal
- Pendik’de reji kâtibi iken Beykoz’a tahvîl-i me’mûriyet eden Cemil
- Nakkaş Paşa Mahallesi sâkinlerinde Midhat Efendi
- Karantina me’mûru Sıdkı Bey
- Adliye Umûr-ı Cezâ’iye Dâ’iresi me’mûrlarından boşda gezer takımından Riyaz Efendi
- Çarşı-yı Kebîr’de mobilyacı Mehmed Latif Efendi
- Mütekâ‘idîn-i askeriyeden kâ’imakâm Hilmi Bey
- Rüsûmât me’mûrîn-i sâbıkasından Ahmed Fevzi Bey
- Dolapdere komîser mu‘âvin-i lâhıkı Sabri Bey
- Üsküdar Dâ’ire-i Belediye Muhâsebe kitâbetinde Mazlum Bey
- Hademe-i Hassa-i Şâhâne yüzbaşılığından mütekâ‘id Beşiktaş’da sâkin Refik Bey
- Bâyezid dersi‘âmlarından Hacı Hayri Efendi
- Beşiktaş’da kahveci Vâlide Çeşmesi’nde Hâfız Raşid Efendi

EK 9- MAHMUT ŞEVKET PAŞA'NIN KATLİ SONRASINDA SİNOP'A SÜRGÜN EDİLENLERİN LİSTESİ [IV. KISIM]. ***TASVİR-İ EFKÂR,*** **10 HAZİRAN 1329 [23 HAZİRAN 1913], Nu: 797, s. 2.**

Teb'îd Edilenler

- Tophane'de sâkin mütekâ'idînden Kolağası Yakub Sabri Efendi
- Kızıltoprak'da sâkin tüccârdan Selahaddin Bey
- Erenköy'ünde sâkin kolağalığından mütekâ'id Ömer Sakıb Efendi
- Erenköy'ünde sakin tüccârândan Hâfız Münir Efendi
- Kâ'imakâmlıkdan mütekâ'id Galib Bey
- Kolağalığından mütekâ'id Nuri Efendi
- Selimiye'de sâkin Hüsameddin Efendi
- Evkâf'dan kadro hârici Harem İskelesi'nde sâkin Salih Efendi
- Kapudân Paşa Mahallesi İmamı Hâfız Nazif Efendi
- Üsküdar Evkâf ketebesinden Burhan Efendi
- Beylerbeyi Sarayı'nda bahçıvan Hâfız Yakub Efendi
- Kapuağası Mahalle İmamı Mehmed Şükrü Efendi
- Tiyatrocu Vecihi
- Tiyatrocu Cemal
- Aktör Hüseyin
- Kunduracı Kadri
- Makineci Mahmud Nedim
- Yenişehirli Fahri
- Sobacı Rıza
- Kahveci İbrahim
- Zurcanı Ahmed
- Da'vâ Vekîli Yahya Efendi
- Karagümrük'de sâkin Bâb-ı Meşîhat ketebesinden Nuri Efendi
- Galata Gümrüğü'nde mu'âyene me'mûru Ahmed Efendi
- Kasımpaşa'da Mekteb-i Hukûk me'zûnlarından Reşad Efendi
- Mekteb mu'allimi ve Yeni Çeşme Câmi'i Şerîfi mü'ezzini Hâfız Tevfik Efendi
- Hacı Hüsrev Mahallesi'nde sâkin Tatar Cafer
- Şeyh Raşid Efendi
- Seyr-i Sefâ'in Kontrol Me'mûru Kemahlı Hakkı Efendi
- Rıza Paşa
- Evkâf kâtibi Asitaneli Mehmed Reşad Efendi
- Koca Mustafa Paşa'da Canbaz Mahallesi İmamı Mehmed Tevfik Efendi
- Tereci Sokağı'nda tekâ'üd sandığından ma'zûl Mehmed Halid Efendi
- Sineklibakkal'da sâkin komîserlikden muhrec Sıdkı Efendi
- Hacıbayram Haftani [Kaftani] Mahallesi İmamı Memiş Efendi
- Tikveşli Ömer Efendi
- İstanbul Vilâyeti Nüfûs Me'mûru Ahmed Bey
- Komîserlikden muhrec Cemil Efendi
- Etıbba-yı Mülkiye'den mütekâ'id Hacı Namık Bey
- Şehzadebaşı Beklik(?) Fırını'nda müstahdem Receb Abdullah
- Kadıköy'ünde Halil Paşazâde Mehmed Bey
- Bedestan'da Gümüşçü Hüseyin
- Altıyol ağzında posta bâyi'i ve çorab fabrikası sâhibi Mehmed Hurşid Bey
- Mısırlı oğlu (…) karşısında bahriye binbaşılığından mütekâ'id Nazif Bey'in kâ'in birâderi Ferid Bey
- İstanbul meb'ûs-ı sâbıkı Tahir Hayreddin Bey
- Karabatyan İ'dâdisi talebesinden Abdülhay Fâni Efendi
- Mekteb-i Hukûk talebesinde Serkis Efendi
- Mülkiye kâ'imakâmlığından ma'zûl Nazım Bey
- Emlâk dellâlı Nazım Efendi
- Mûsîkî mu'allimi Hafız Cemal Efendi
- Sultan Selim Câmi'-i Şerîfi mü'ezzinlerinden Hâfız Hulûsi Efendi
- Sultan Selim Câmi'-i Şerîfi mü'ezzinlerinden Ali Rıza Efendi
- Lütfi Paşa Mahallesi'nden polislikden kadro hârici Hasan Efendi
- Maltepe'de sâkin İbrahim Şeyh Bey
- Beşiktaş'da Rumeli Mahallesi İmamı Abdurrahman
- Polislikden matrûd Galib Bey
- Sarı Nasûhî Mahallesi'nde müsakkafât me'mûrlarından Mehmed Emin Efendi
- Fatih civârında Mimar Sinan Mahallesi'nde Rüsûmât hademesinden İsmail Efendi
- Büyükdere Câmi'-i Şerîf Sokağı'nda Kahveci Cemil İbrahim
- Bahriye binbaşılığından mütekâ'id Galib Bey
- Mekteb-i Mülkiye me'zûnlarından Halid Necdet Bey
- Tarabya'da Kahveci Yani
- Boşnak Mahallesi İmamı Mahmud Efendi
- Boşnak Muharrem Efendi
- Boşnak Fahri Efendi
- Cuma Mahallesi'nden Mustafa Bey
- Fatihli Mehmed Pehlivan
- Derviş Mehmed Kamil Efendi
- Perûkar esnâfından Hasan Efendi
- Ma'ârif ketebesinden matrûd Mustafa Tahsin
- Hulûsî Bey'in kâ'in birâderi Ali Efendi
- Doktor Ferruh Niyazi Bey
- Kılıç Ali Mahallesi'nde Abdurrahman Efendi
- Beşiktaş sâbık ikinci imamı Hacı Hâfız Ahmed Niyazi Efendi
- Beşiktaş'da Ekmekçibaşı Mahallesi Muhtârı Hasan Efendi
- Baytar kâ'imakâmlığından mütekâ'id Remzi Bey
- Beşiktaş'da amele Kürd Abdülkerim
- Davud Paşa'da emlâk sâhibi Ali Rıza Efendi
- Beşiktaş'da Kahveci Ahmed bin Hasan
- Maliye posta mevezzi'i İhsan Raif Efendi

- Beşiktaş'da Kapudân İbrahim Ağa Mahallesi İmamı Hazım bin Ahmed Efendi
- Dolmabahçe Vâlide Câmi'-i Şerîfi kayyûm ve imamı Osman Efendi
- Osmanlı Elektrik Şirketi İnşaat Me'mûru Ziver Efendi
- Bâb-ı Fetvâ Evrak Müdîri Hoca Cevdet Efendi
- Bahriye kolağalarından Mustafa bin Tahir Efendi
- Kırâ'athâneci Arif bin Mustafa
- Komîserlikden matrûd Cemil Efendi
- Ticâretle meşgul Ekmekçi Mustafa Efendi
- Haliç Şirketi biletcisi Nedim Efendi
- Eminönü'nde Kantar Me'mûru Çerkez Ali Afendi
- Tahir Hayreddin Bey'in birâderi Mehmed Hayreddin Efendi
- Yeniköy Dâ'ire-i Belediyesi hey'et-i tahrîriyesi kâtiblerinden Bedri Efendi
- Orman Nezâreti'nden ma'den kitâbetinde bulunan Harputlu Yusuf Efendi
- Keçecilerde sâkin Maliye Nezareti Vezne-i 'Umûmî evrâk-ı nakdiye ketebesinden Neşet Bey
- Plevneli Hacı Mustafa Talât Efendi
- Mehmed Adil Efendi bin Hasan
- Münir Efendi bin Hacı İbrahim
- Süleyman Paşa
- Abdurrahman Nafiz Efendi bin Osman
- Sâbık Ma'ârif müdîrlerinden Ziver Bey
- Asitaneli Mustafa Behcet Efendi
- Panayot veled Yanko
- Kömürcü Ali Kâhya
- Sürücü Mehmed Reis
- Beşiktaş'da Terbiye-i Bedeniye Mektebi Mu'allimi Mehmed Fikri
- Mektep talebesinden Giranaven(?)
- Tünel başında Esma Sultan Apartmanı'ndan Kapıcı Sivaslı Ali bin İbrahim
- Kosova polis me'mûrlarından Priştineli Hüseyin Avni bin Mehmed
- Hikmet matba'asında sâkin sâbık Ma'ârif müdîri Mehmed Sabri
- Sabun tüccârı Ayastefanoslu Hiralambo
- Karagümrük'de sâkin Tesbihci Hüseyin bin Ali
- Buhâriye'de sâkin Marangoz Mehmed bin Ahmed
- Râmî'de Cuma Mahallesi'nde Kahveci Hacı Ömer
- Râmî'de Cuma Mahallesi'nde Kahveci Hacı Ömer'in birâderi Hüseyin

EK 10- MAHMUT ŞEVKET PAŞA SUİKASTİ SONRASINDA SİNOP'A SÜRGÜN EDİLEN TALEBE VE MUALLİMLERE DAİR ON İKİ KİŞİLİK BİR LİSTE. *BOA., MF. MKT.*, 1187/69 [TARİHSİZ BELGE].

Sıra Nu:	İsim ve Şöhreti Pederinin İsmi	Sinni	Me'mûriyet veyâ Sıfatı	Mahall-i İkâmeti	Mülâhazât
1	**Hafız Tevfik Efendi bin Mehmed**	33	Kasımpaşa'da Yeniçeşme Mektebi Mu'allimi	Kasımpaşa'da Hacı Hüsrev Mahallesi'nde 43 numrolu hânede	
2	**Serkis veled Avadis**	28	Mekteb-i Hukûk talebesinden	Kumkapı Caddesi'nde Nişanca'da 75 numrolu hânde	
3	**Vahid Efendi bin Hacı Mehmed Tevfik**	19	Baytar Mektebi talebesinden	Bayezid'de Ali Efendi'nin pansiyonunda mukîm	
4	**Nasûhî bin Nazif**	22	Mekteb-i Hukûk talebesinden	Üsküdar'da Kapudanpaşa Mahallesi'nde 8 numrolu hânede	
5	**Mehmed Celal bin Mehmed Ali**	22	Mekteb-i Hukûk birinci sınıf talebesinden 493 numroda mukayyed	Davudpaşa İskelesi'nde Kasab İlyas Mahallesi'nde	
6	**Mehmed Zeki Efendi bin Hafız Mustafa**	25	Mu'allim Bergamalı	Şeyh Vefa Medresesi'nde sâkin	
7	**Mahmud Celaleddin Efendi bin Mehmed**	49	Fatih Rüşdiyesi Mu'allimi	Seyyid Ömer Mahallesi'nde Mecidiye Karakolu karşısında 13 numrolu hânede	
8	**İrfan bin Nazif**	25	Tıb Fakültesi talebesinden	Eğrikapı'da Hacı İlyas Mahallesi'nde 28 numrolu hânede	
9	**Ali Haydar Efendi**	37	İttihâd-ı Osmânî kitâbet mu'llimliğinden müsta'fî	Kadıköy'ünde Kuşdili'nde Beyoğlu'nda bilâ-numrolu hânede	
10	**Ferid Bey**	25	Vazife gazetesi sermuharriri ve mu'allim-i husûsî		
11	**Hafız Ebulhayr Efendi bin Abdürrefik**	55	Mu'allim-i husûsî	Feriköy'ünde Büyükyeni Sokağı'nda 33 numrolu hânede	
12	**Hafız Sami Efendi bin Nabi**	26	Mu'allim-i husûsî	Çenberlitaş'da Nev-şehr Oteli'nde 25 numrolu odada	

Not: Aynı belgenin bir başka ekinde Mahmut Celalettin Efendi'nin tevkif edildikten birkaç gün sonra masumiyeti anlaşıldığı için serbest bırakıldığı belirtilmektedir. bk. *BOA., MF. MKT.*, [7 Temmuz 1329 tarihli belge].

EK 11- MAHMUT ŞEVKET PAŞA'NIN KATLİ SONRASINDA *MİLLET* VAPURUYLA SİNOP'A SÜRGÜN EDİLENLERİN LİSTESİ. *TASFİR-İ EFKÂR*, 16 HAZİRAN 1329 [29 HAZİRAN 1913], Nu: 1-800, s. 3.

Yeniden Teb'îd Olunanlar

Haber aldığımıza göre âhiren görülen lüzûm üzerine dün de Hilâl Kumpanyâsı'nın Millet vapuruyla Sinob'a ber-vech-i âtî zevât ve eşhâs gönderilmişlerdir. Bunlardan da inde'l-muhâkeme ma'sûmiyetleri tebeyyün edecek olanların 'avdetine bilâhare müsa'âde olunacakdır.

- Komîserlikden matrûd Abdurrahman Nafiz
- İştirak gazetesi sâhibi Hüseyin Hilmi
- Komîser mu'âvinliğinden matrûd Mahmud Şevket
- Polis komîserliğinden kadro hârici Hüseyin
- Cerrahpaşa'da Uzunyol'da Hasan
- Garîb Ali Mahallesi'nde Sebzeci Kadri
- Kartal'da Başıbüyük Mahallesi'nde Kahveci Emin
- Şişli'de Lalalı Apartmanı'nda Kapudân Reşad Efendi
- Fatih'de serseri gürûhundan Mustafa
- Pazarköy'ünde sâkin Abdullah
- Eğrikapı'da sâkin Tesviyeci Asaf Kadri
- Kasımpaşa'da Kulaksız'da sâkin ashâb-ı emlâkdan Kadri
- Kartallı Kahveci Mustafa
- Sarıyar'da Kömürcü Sokağı'nda sâkin rüsûmât me'mûru Ahmed
- Beşiktaş'da celeb esnâfından Muhib Mehmed Paşazâde Mehmed Suphi
- Yeniköy'de Güzel Ali Paşa Mahallesi'nde Çıkıkçı Hüseyin
- Cezayirli Ahmed Paşa Medresesi'nde sâkin talebe-i 'ulûmdan Mehmed Avni
- Kasımpaşa'da Yahya Kethüdâ İmamı Emin
- Gelibolu Oteli'nde mukîm tüfenkcilikden muşta'fî Şükrü
- Gelibolu Oteli'nde mukim Demirci Arab Cemal
- Beşiktaş'da kolağalıkdan matrûd Ömer Lütfi Efendi
- Kasımpaşa'da polislikden matrûd Nuri
- Aksaray'da sâkin Cânbâz Çerkes Ali
- Aksaray'da sâkin Cânbâz Çerkes Ahmed
- Sultan Selim'de sâkin gümrükden kadro hârici Servet
- Cibâli'de Sandalcı Efe nâmıyla ma'rûf Hasan
- Kumkapı'da sâkin Artin
- Gelibolu Oteli'nde sâkin İbrahim
- Polislikden matrûd vekil-i harc Kadri
- Kasaba kâ'imakâmı İhsan Adli Efendi

İsimleri bu listede muharrer olmayan diğer yedi kişi de Millet vapuruyla Sinob'a i'zâm olunanlar meyânında bulunmakdadır.

Gazetelere Yansıyan Diğer Bazı Sürgünler

- Medenizâde Fuad Bey
- Tüfenkci ustası Şükrü Bey

Kaynak: *Tanin*, 19 Kanun-ı Evvel 1329 [1 Ocak 1914], Nu: 1804, s. 3.

- Taharri memurluğundan tardedilmiş Niyazi Bey
- Arap Tevfik Efendi

Kaynak: *Tanin*, 24 Kanun-ı Evvel 1329 [6 Ocak 1914], Nu: 1809, s. 4.

- Mahmut Şevket Paşa'nın katillerinden Topal Tevfik'in biraderi asker Nafiz Bey

Kaynak: *Tasfir-i Efkâr*, 26 Temmuz 1329 [8 Ağustos 1913], Nu: 36-835, s. 3.

EK 12- KASTAMONU VİLAYETİ'NDEKİ SİYASÎ MENFÎLERİN KİMLERLE MUHABERE ETTİKLERİ VE GÖRÜŞTÜKLERİNİ BELİRTİR 23 OCAK 1918 TARİHLİ BELGE. *BOA., DH. EUM. 1. ŞB.*, 10/35 [23 KANUN-I SANİ 1334 TARİHLİ BELGE].

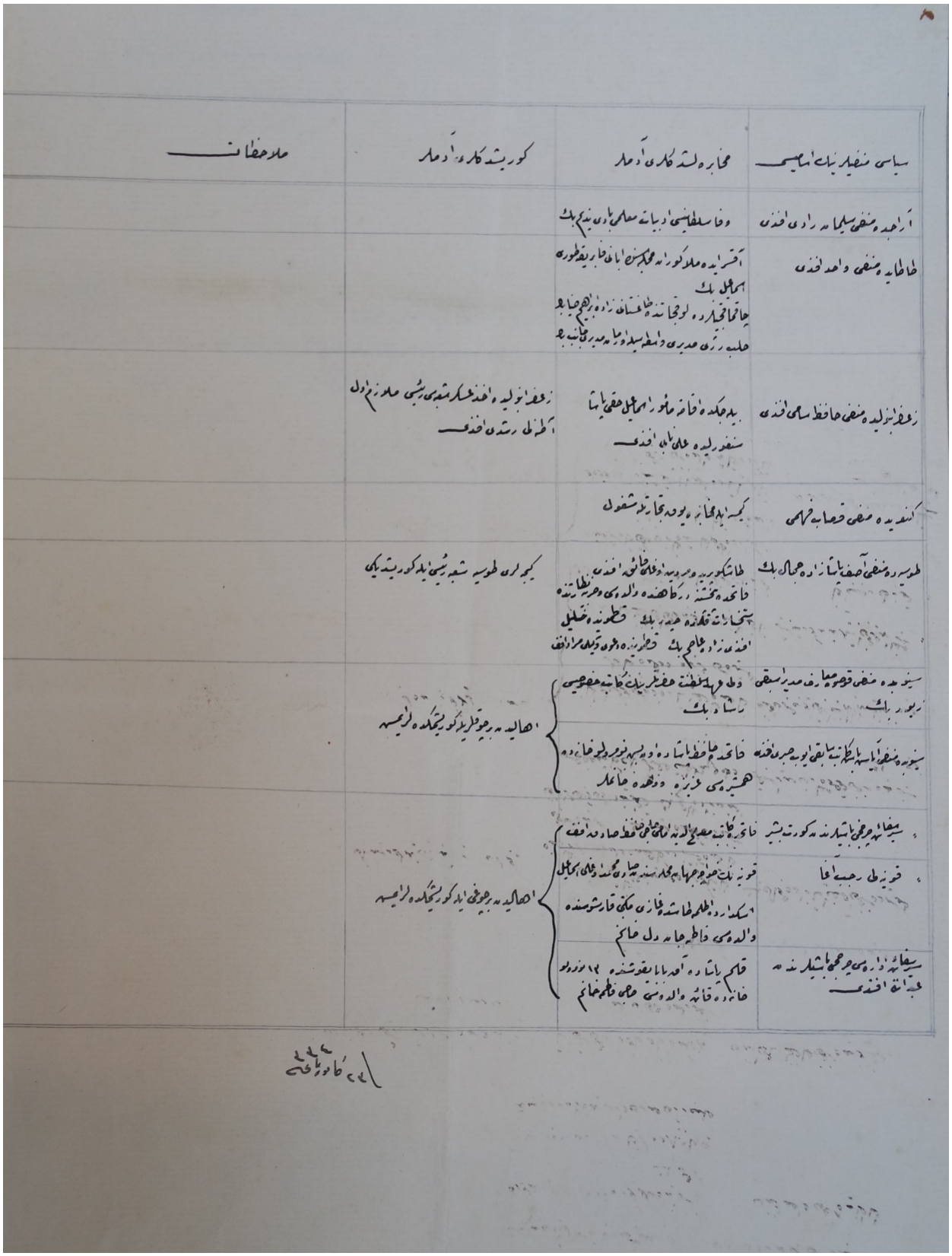

EK 13- BASURCU AGÂH EFENDİ'NİN AHVAL VE HAREKÂTI HAKKINDA KONYA POLİS MÜDÜRÜ TARAFINDAN HAZIRLANARAK VİLAYETE, ORADAN DA DÂHİLİYE NEZARETİ'NE TAKDİM EDİLEN 6 KANUN-I EVVEL 1333 TARİHLİ RAPOR. *BOA., DH. EUM. 4. ŞB.*, 15/41 [6 KANUN-I SANİ 1333 TARİHLİ BELGE].

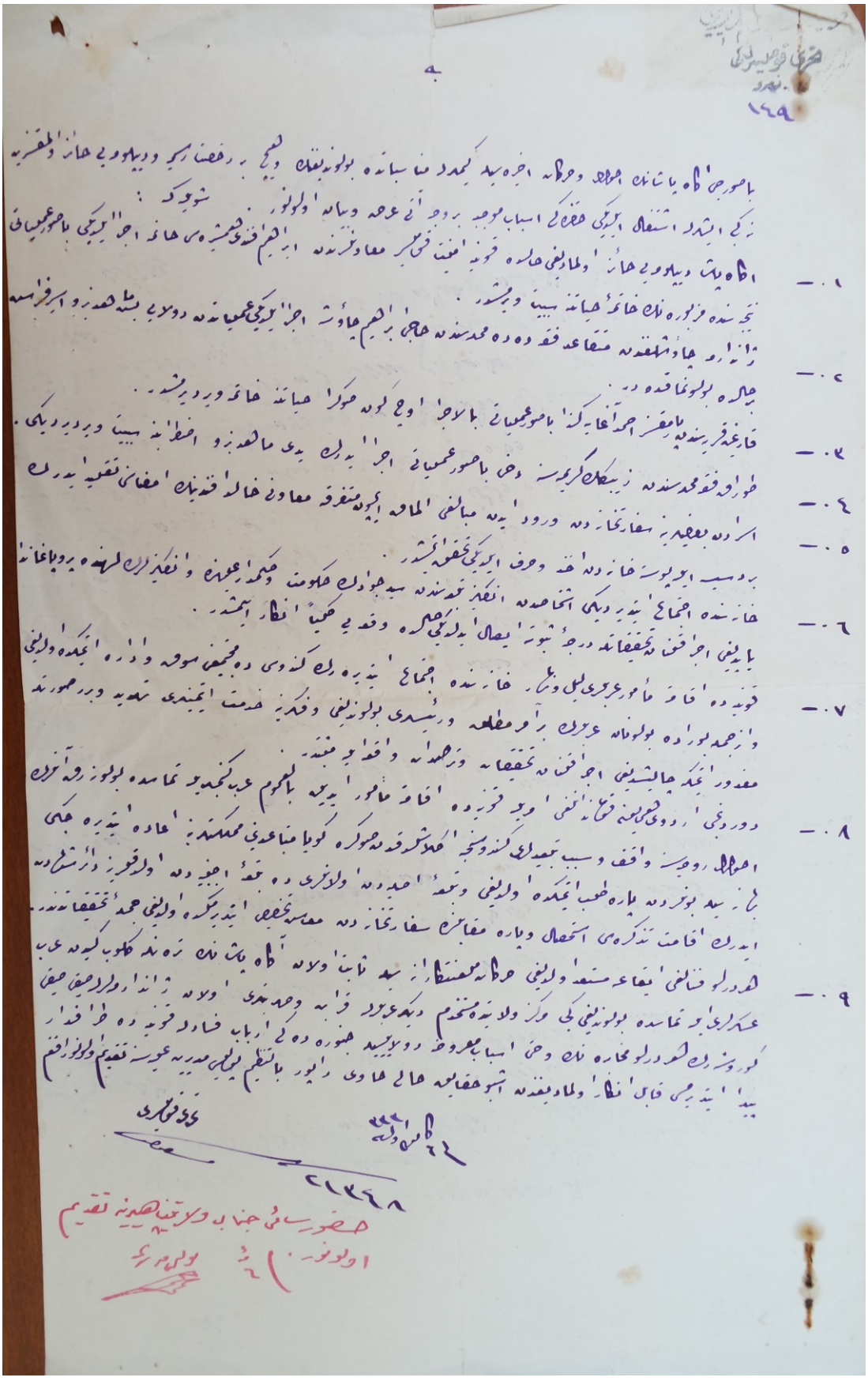

EK 14- 31 MART VAK‘ASI AKABİNDE MEKKE-İ MÜKERREME’YE SÜRGÜN İLE TECZİYE EDİLEN SİVAS’TA RİFÂ’İ DERGÂHI ŞEYHİ ABDULLAH HÂŞİMİ EFENDİ’NİN MENFÂSININ SİVAS’A TEBDİLİ HUSUSUNDA HİCAZ VİLAYETİNE YAZDIĞI BİR DİLEKÇESİ. *BOA., DH. SYS.*, 55-1/37 [19 MART 1327 TARİHLİ BELGE].

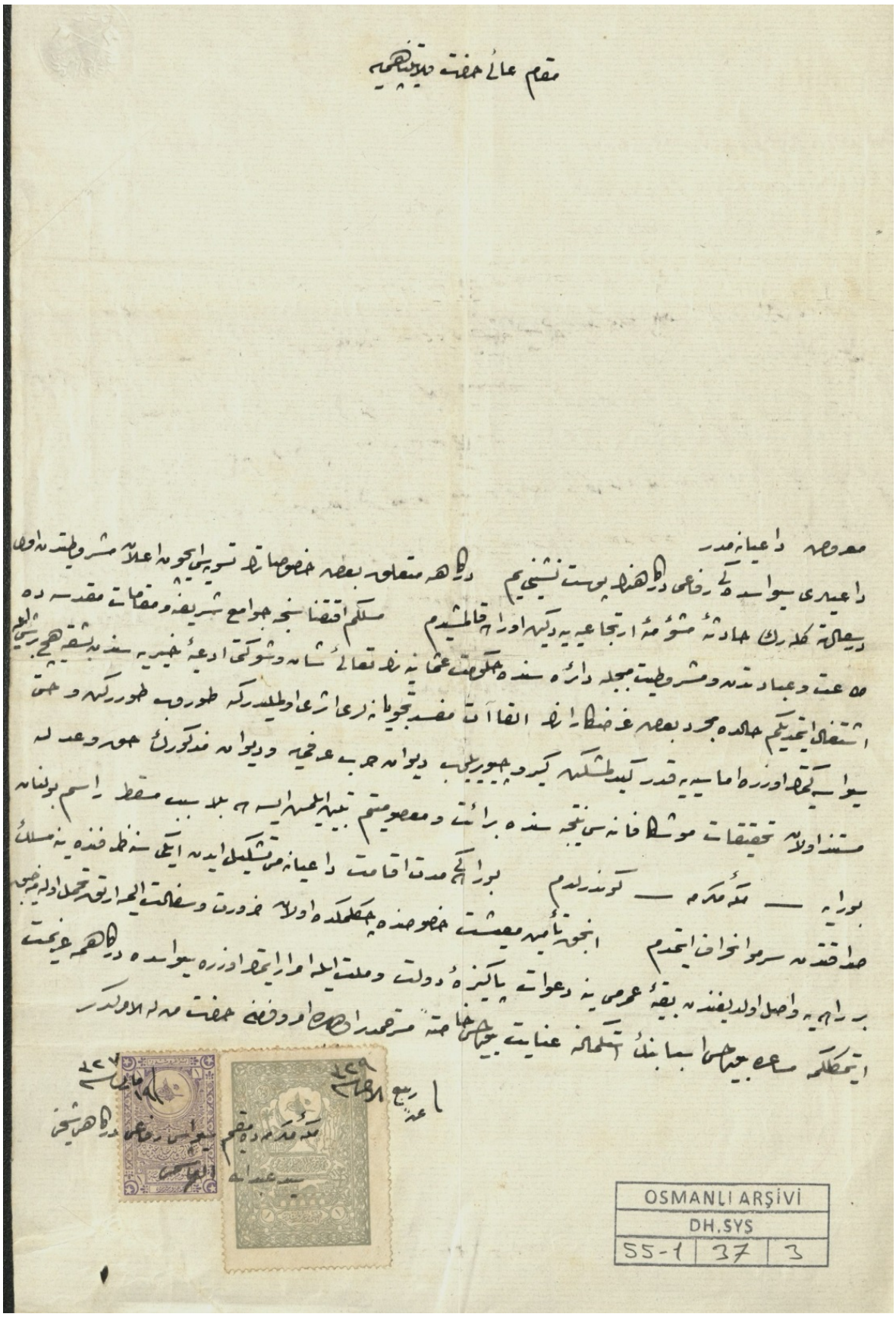

OSMANLI ARŞİVİ
DH.SYS
55-1 | 37 | 3

EK 15- 14 NİSAN 1328 [27 NİSAN 1912] TARİHİ İTİBARİYLE DİVÂN-I HARB-İ ÖRFÎLER TARAFINDAN ÇEŞİTLİ CEZALARA ÇARPTIRILAN VE İDARETEN SÜRGÜN EDİLENLERDEN YÜZ DOKSAN KİŞİNİN AFFEDİLDİĞİNİ BELİRTİR *İRÂDE-İ SENİYYE* SURETİ. *BOA., DH. SYS.*, 41/2-2 [14 NİSAN 1328 TARİHLİ BELGE].

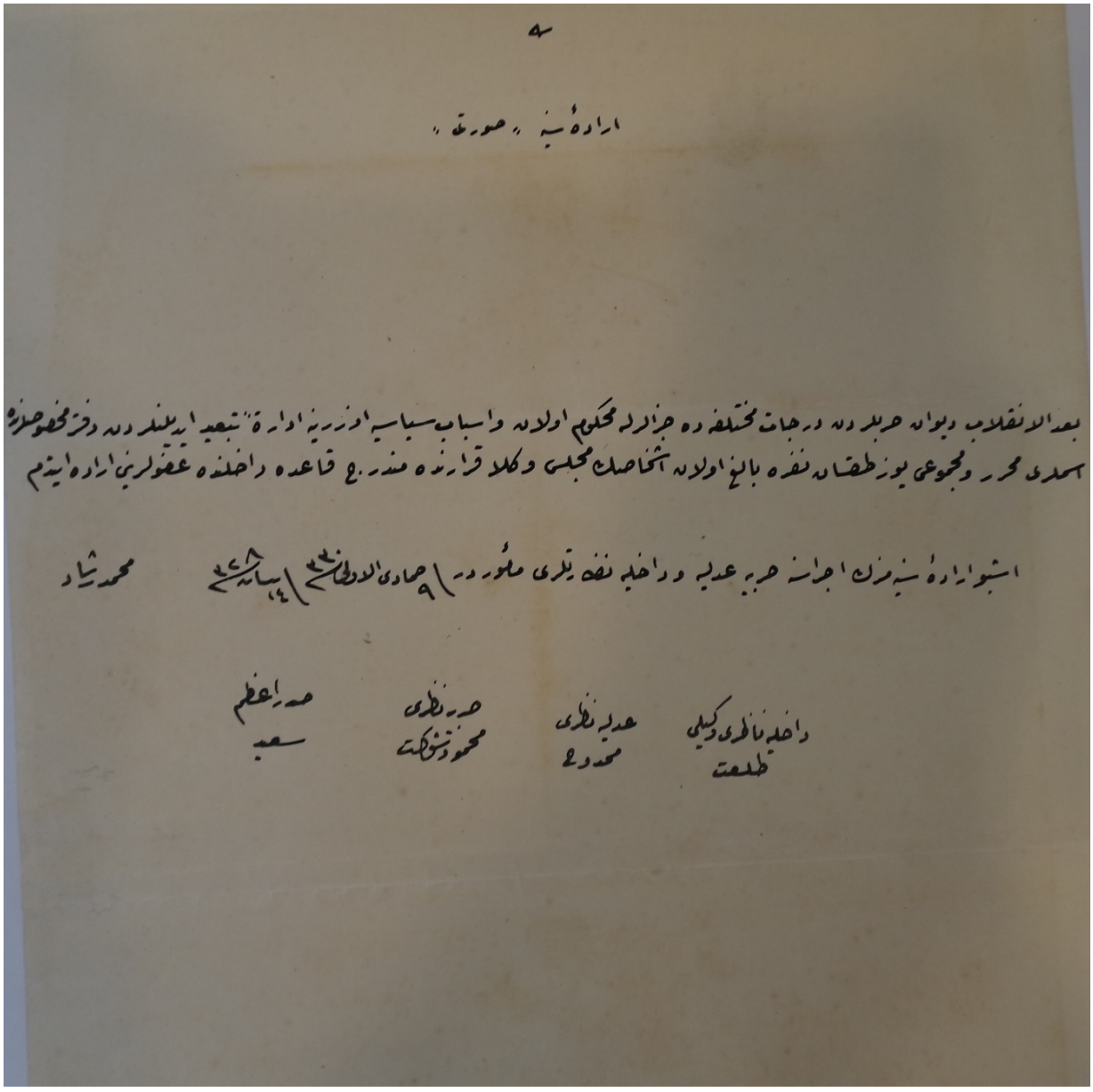

EK 16- 14 NİSAN 1328 [27 NİSAN 1912] TARİHLİ *İRADE-İ SENİYYE* MUCİBİNCE AFFEDİLEN YÜZ DOKSAN KİŞİYİ GÖSTERİR DEFTERDİR. *BOA., DH. SYS.*, 41/2-2 [14 NİSAN 1328 TARİHLİ BELGE].

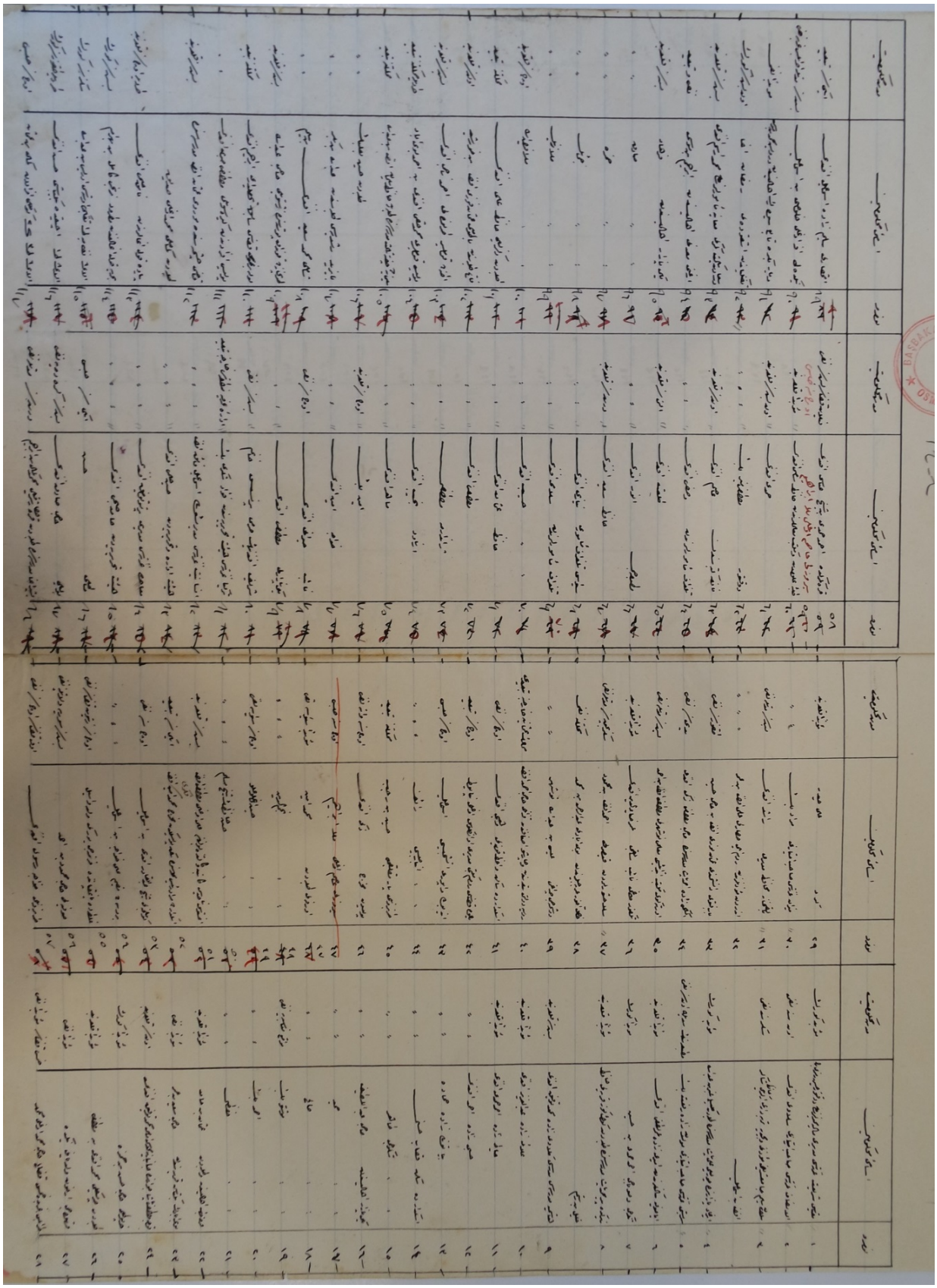

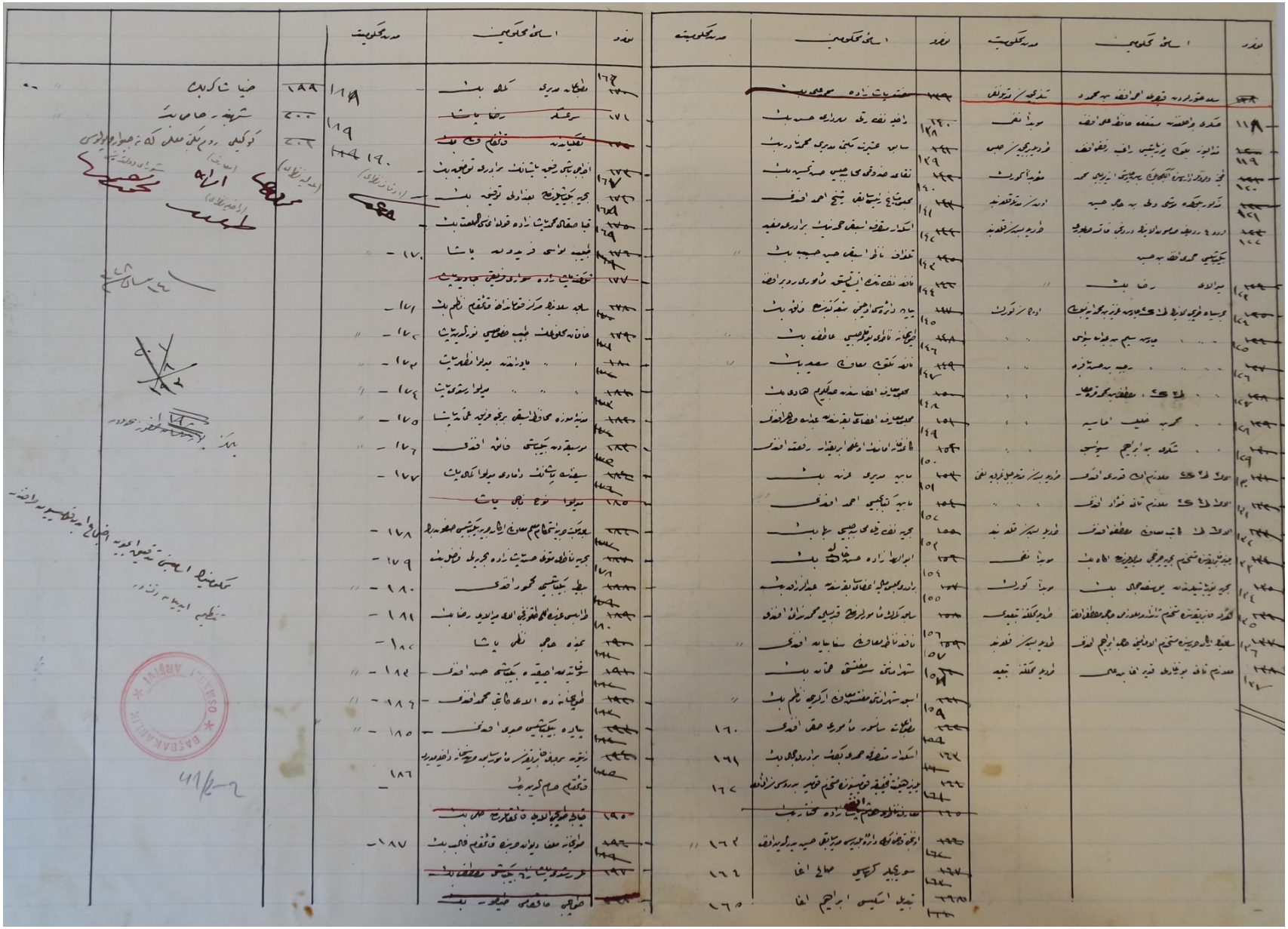

EK 17- 14 NİSAN 1328 [27 NİSAN 1912] TARİHLİ *İRADE-İ SENİYYE* MUCİBİNCE MEVLÂNZÂDE RIFAT VE MİZANCI MURAT BEY GİBİ İSİMLERİNDE İÇİNDE BULUNDUĞU YÜZ DOKSAN KİŞİNİN AFFEDİLMESİ ÜZERİNE MİDİLLİ'DE MENFÎ OLAN HÜSEYİN FERİT BEY'İN, BU AFLARI ÖZELLİKLE MEVLÂNZÂDE RIFAT VE MİZANCI MURAT BEYLER ÜZERİNDEN ELEŞTİRDİĞİ, "HÜKÛMET-İ SENİYYE'NİN BU BÂBDAKİ 'ADÂLETİNİ GÖZYAŞLARIMI DÖKEREK KEMÂL-İ ME'YÛSİYETİMLE TEBRÎK EDERİM" DEDİĞİ DÂHİLİYE NEZARETİ'NE GÖNDERDİĞİ DİLEKÇESİ. *BOA., DH. MUİ.*, 157/24 [20 NİSAN 1328 TARİHLİ BELGE].

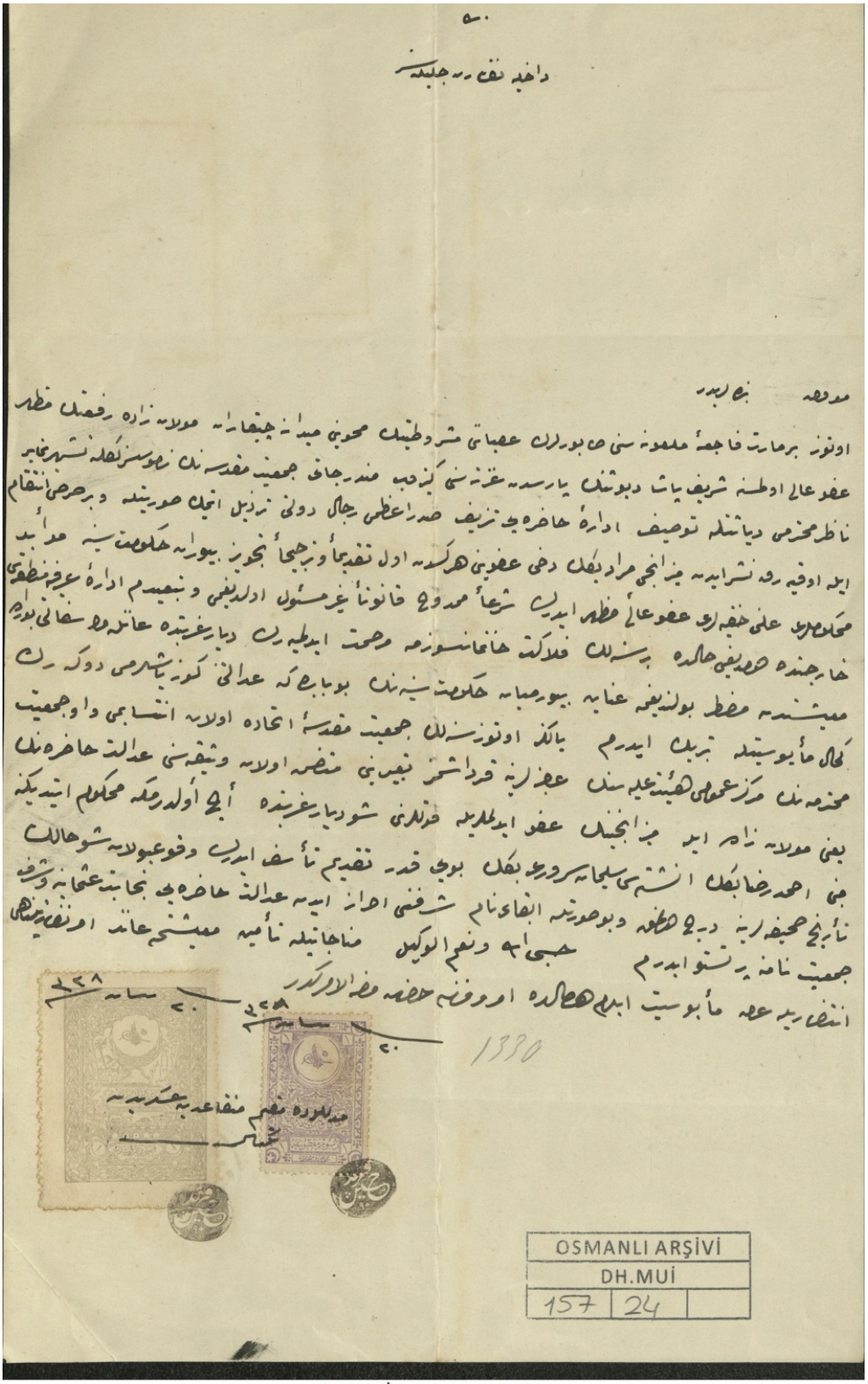

DH.MUİ.00157.00024.001

EK 18- ŞEHBERDERZÂDE FİLİBELİ AHMET HİLMİ BEY'İN, İDÂRE-İ ÖRFİYYE DEVAM ETTİĞİ SÜRECE YALNIZ EDEBÎ VE İLMÎ ÇALIŞMALARLA İKTİFA EDECEĞİNİ BELİRTEREK AFFA MAZHAR OLMASI İSTEĞİNİ HAVÎ 8 TEŞRİN-İ EVVEL 1327 [21 EKİM 1911] TARİHİNDE MECLİS-İ MEBUSAN RİYASETİNE YAZDIĞI DİLEKÇE. *BOA., MV.*, 226/25 [8 TEŞRİN-İ EVVEL 1327 TARİHLİ BELGE].

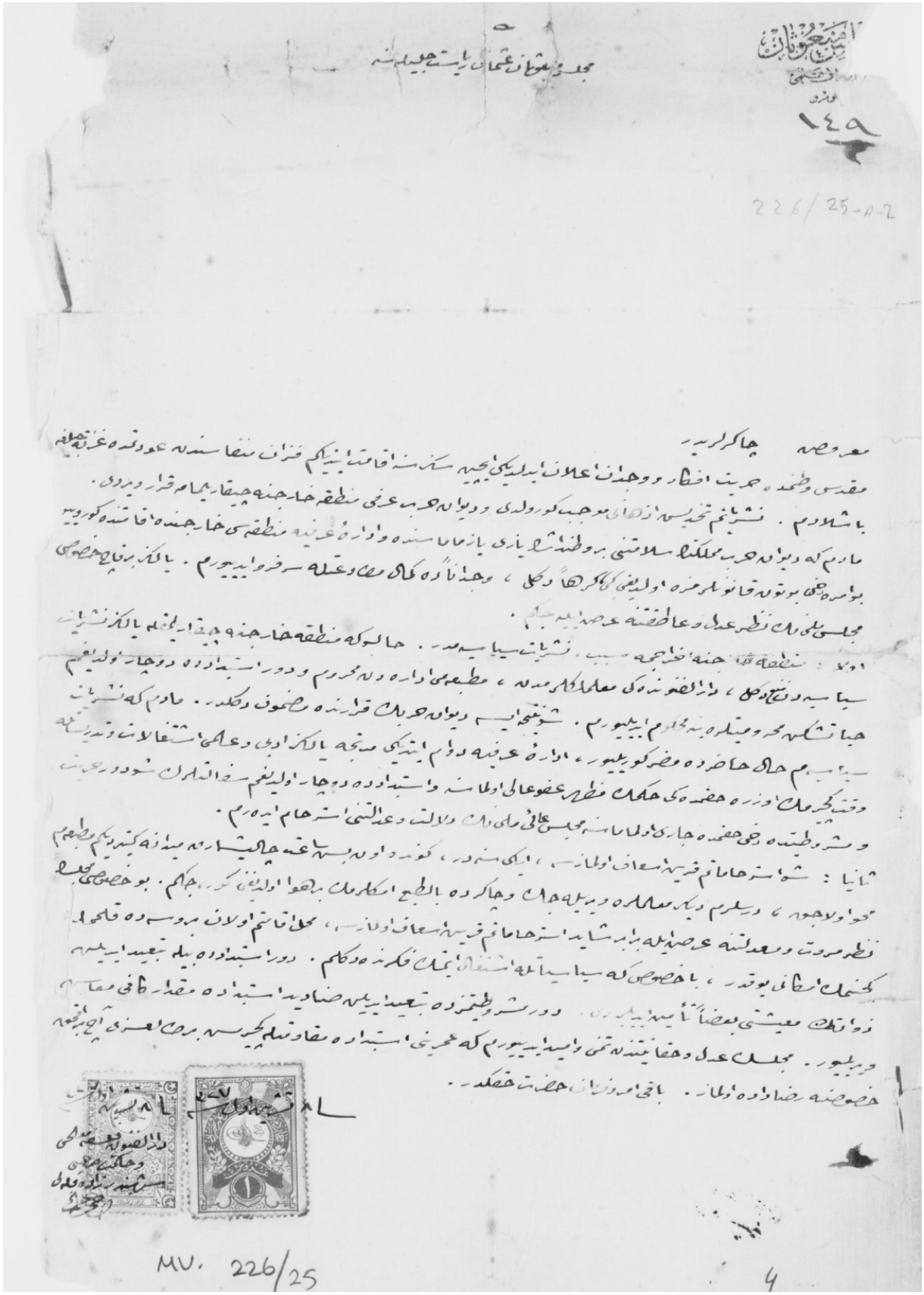

EK 19- *ALEMDAR* GAZETESİ SAHİBİ VE MEŞHUR MUHALİFLERDEN REFİİ CEVAT BEY'İN 27 TEŞRİN-İ SANİ 1332 [10 ARALIK 1916] TARİHLİ VE BİZZAT DÂHİLİYE NAZIRI TALÂT BEY'E GÖNDERDİĞİ AFFINI TALEP EDEN DİLEKÇESİ. *BOA.*, *DH. EUM. 1. ŞB.*, 13/37 [27 TEŞRİN-İ SANİ 1332 TARİHLİ BELGE].

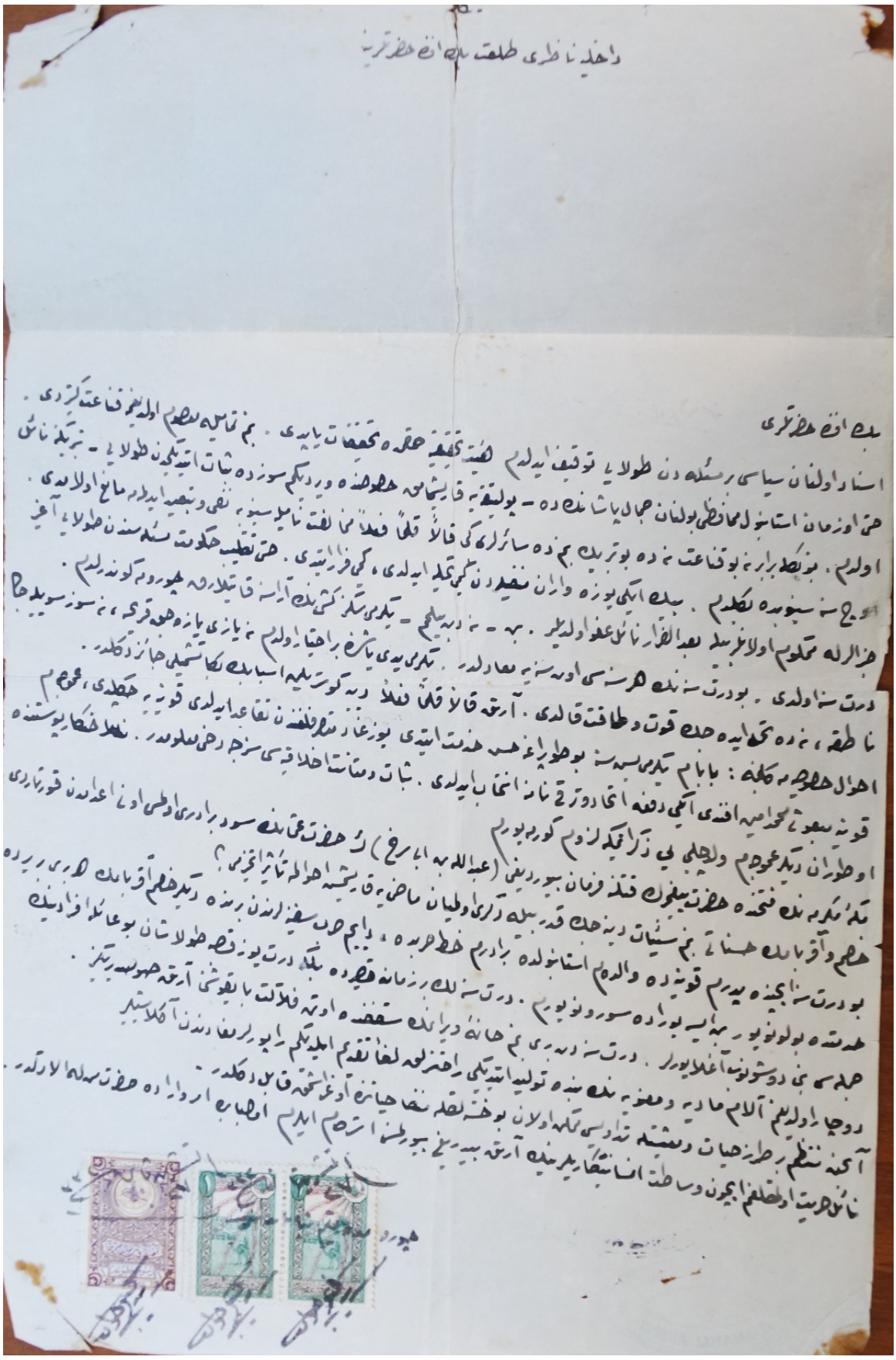

EK 20- SİROZ'A SÜRGÜN EDİLEN MUSTAFA NURİ EFENDİ'NİN AFFA MAZHARİYETİ HUSUSUNDA İTTİHÂD VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN MENFÂDAKİ İLERİ GELENLERİ VE CEMAAT-İ İSLAMİYE AZALARININ DÂHİLİYE NAZIRI TALÂT BEY'E YAZDIKLARI BİR DİLEKÇE İLE ARACILIK ETTİKLERİNİ GÖSTERİR BELGE. *BOA.*, *DH. EUM. 1. ŞB.*, 3/2 [31 TEMMUZ 1330 TARİHLİ BELGE].

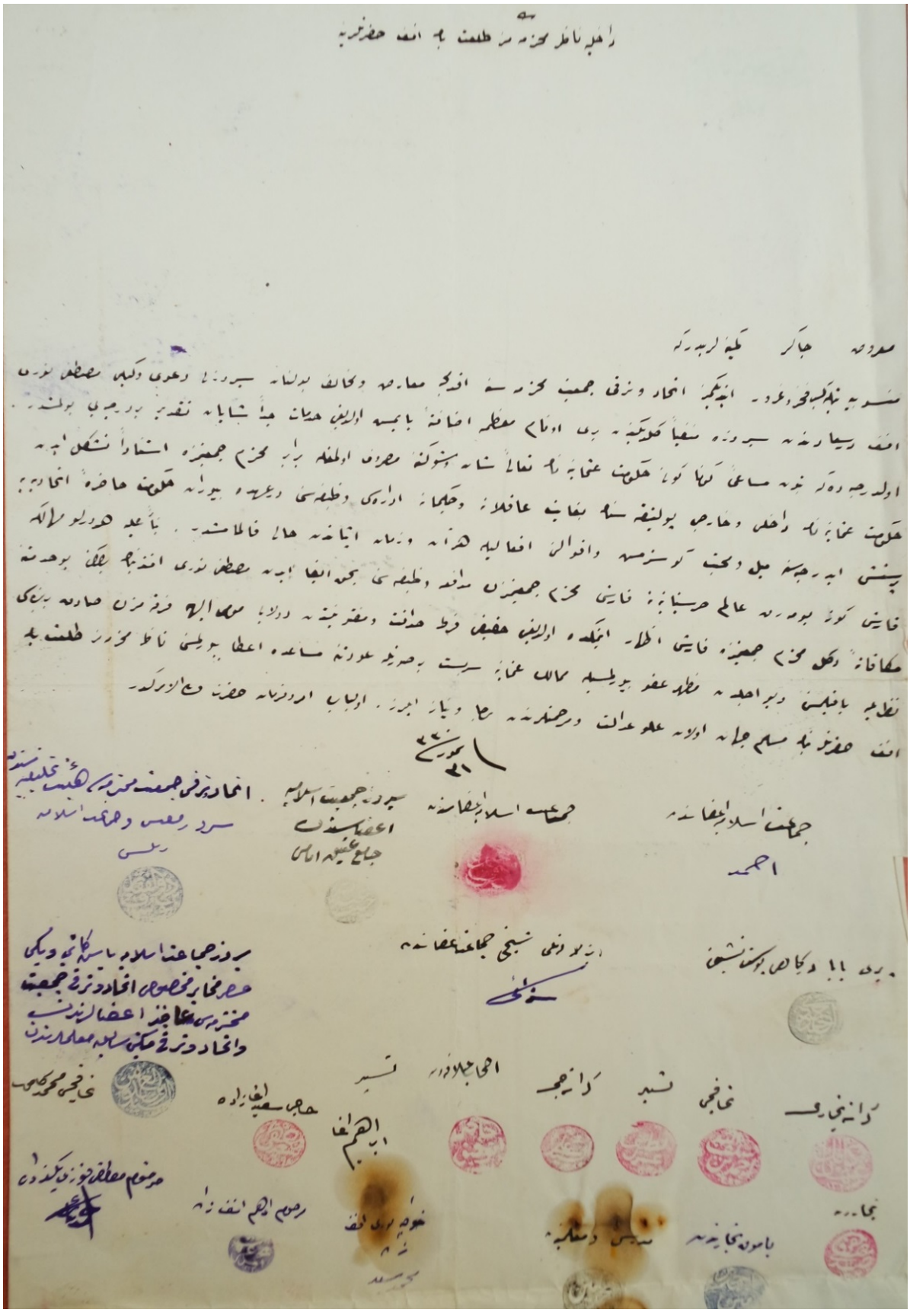

EK 21- 31 MART VAK‘ASI SONRASI SÜREÇTE RODOS’A İDARETEN SÜRGÜN EDİLENLERDEN YARDIMA MUHTAÇ OLANLARIN TESPİTİ VE YEVMİYE TAHSİSİNE DÖNÜK CEZÂ’İR-İ BAHR-İ SEFİD VİLAYETİNCE TANZİM EDİLEN DEFTER. *BOA., DH. SYS.*, 54/2-9 [3 MART 1327 TARİHLİ BELGE].

DÎVÂN-I HARPLERCE MAHKÛM VEYÂHÛD İDÂRETEN MENFÎ OLANLARDAN MUHTÂC-I İ‘ÂNE BULUNANLAR ESÂMÎSİNİ VE ‘ÂİLELERİNİN ‘ADED-İ EFRÂDI İLE NE KADAR YEVMİYE İLE GEÇİNECEKLERİNİ MÜBEYYİN DEFTERDİR			
İDÂRETEN BULUNANLARIN ESÂMÎSİ			
İSMİ	MÜDDET-İ HİZMETİ	ESBÂB-I MAHKÛMİYETİ	MÜLÂHAZÂT
Hicaz Vâli-i Sâbıkı Ahmed Râtib Efendi Ailesi: Harem Ağası Selim Ağa Hidmetcisi Nesîm (Burada) Haremi Aişe Hânım Kerîmesi Melek Hânım Mahdûmu Salih Bey Mahdûmu Mehmed Bey Mahdûmu Osman Bey Mahdûmu Mehmed Ali Bey Mahdûmu Refîk Bey (Dersa‘âdet’de)	45 Kırk beş senedir	Ahvâl-i ma‘lûme-i mâzîyelerinden dolayı Zabtiye Nezâreti’nin 14 Mayıs 1325 târîhli ve 10 numrolu tahrîrâtıyla gönderilmişdir.	Mûmâileyhin ifâdesine nazaran tekâ‘üdlüğe istihkâka kesbetmiş ve Eylül 1325 târîhinde tekâ‘üdlüğü talebini hâvî vermiş olduğu istid‘âsına el‘an bir mu‘âmele yapılmadığı ve evvelcede tekâ‘üd ma‘âşı almadığı gibi elyevm de almamakda olduğunu söylemiş binâenaleyh icrâ-yı îcâbı Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi’ne ‘âid bulunmuş olduğu tezekkür olundu.
Merkez Kumandan-ı Sâbıkı Sa‘âdeddin Efendi ‘Âilesi: Akrabâsından Güleser Hânım Nâvegâs Hânım Arzuniyâz Hânım (Burada) Haremi Fâtıma Hânım Kerîmesi Halîle Hânım Kerîmesi Ferzâne Hânım Kerîmesi Nâziye (Şâziye) Hânım Kerîmesi Rahîme Hânım Hafîdi Semâveddin Hafîdi Şevket Hafîdesi Nesîme Hânım Muazzez Hânım Dersa‘âdet’de almakda olduğu tekâ‘üd ma‘âşıyla idâre olunmakdadır.	50 Elli senedir	Ahvâl-i ma‘lûme-i mâzîyelerinden dolayı Zabtiye Nezâreti’nin 14 Mayıs 1325 târîhli ve 10 numrolu tahrîrâtıyla gönderilmişdir.	Mûmâileyhin ifâdesine nazaran tekâ‘üdlüğe kesb-i istihkâk etmiş ve Dersa‘âdet’den iki bin iki yüz yirmi kuruş ‘âile ma‘âşı almakda olub 1 Ağustos 1325 târîhinde tekâ‘üdlüğünü istid‘â etmiş olduğu hâlde el’ân bir netîceye rabt edilemediği anlaşılmış ve şu hâlde icrâ-yı îcâbı Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi’ne ‘âid bulunmuş olduğu tezekkür olundu.
Bahriye Nâzırlığından munfasıl Hasan Râmî Efendi ‘Âilesi: Zevcesi Hâdiye Hânım Mahdûmu Mahmûd Nedîm Bey Mahdûmu Hüseyin Mazlûm Bey	50 Elli senedir	Ahvâl-i ma‘lûme-i mâzîyelerinden dolayı Zabtiye Nezâreti’nin 14 Mayıs 1325 târîhli ve 10 numrolu tahrîrâtıyla gönderilmişdir.	Mûmâileyh şimdiye kadar tekâ‘üd ma‘âşı almamış olduğu gibi 16 Ağustos 1326 târîhinde makâm-ı sâmi-i cenâb-ı vilâyetpenâhîye takdîm etmiş olduğu istid‘âsında tekâ‘üdlüğünü taleb eylemiş olduğu hâlde

Mahdûmu Ferhâd Bey Mahdûmu Dâvud Bey Kerîmesi Fâtıma Hânım Kerîmesi Hüsniye Hânım Kerîmesi Makbûle Hânım Kerîmesi Hâlise Hânım Hemşiresi Züleyhâ Hânım Dersa‘âdet’de bulunan ‘âilesi olub yalı ve hâne îcârlarıyla ma‘îşetlerini te’mîn etmiş			el’ân bir netîce istihsâl edemeyib ma‘âş almamakda olduğu ifâde-i şifâhiyesinden anlaşılmış ve icrâ-yı îcâbı Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi’ne ‘âid bulunmuş olduğu tezekkür olundu.
Mekâtib-i Askeriye Nâzırlığından munfasıl Zeki Efendi ‘Âilesi: Kerîmesi Seniyye Hânım Mahdumu Vedâd Bey (Burada) Zevcesi ‘Adeviye Hânım Mahdûmu Sedâd Bey Kerîmesi Sa‘âdet Hânım Kerîmesi Saibe Hânım Hafîdi Nihâd Bey Hafîdesi Safvet Hânım (Dersa‘âdet’de) Bunlardan dördü kendisinin olub Dersa‘âdet’deki yalı ve bir hâneleri îcârıyla idâre-i ma‘îşet etmekdedirler. Kendisi İstanbul’daki ‘akârâtdan almakda olduğu para ile idâre olunmakda olduğu temmuz gâyesine 7500/kuruş ma‘âş almışdır.		Ahvâl-i ma‘lûme-i mâzîyelerinden dolayı Zabtiye Nezâreti’nin 14 Mayıs 1325 târîhli ve 10 numrolu tahrîrâtıyla gönderilmişdir.	Mûmâileyh 11 Kânûn-ı Evvel 1324 târîhinde yedi bin beş yüz kuruş ma‘âşla tekâ‘üd olarak sene-i hâliye temmuzu gâyesine kadar meblağ-ı mezbûru ahzetmiş ise de sene-i hâliye Ağustosundan ma‘âşının kat‘ olunduğu ve sebebini bilmediği ifâde-i şifâhiyesinden ve icrâ kılınan tahkîkâtdan anlaşılmış binâenaleyh mûmâileyhin ma‘âşının kat‘ı esbâbını komisyonumuzca da meçhûl bulunub icrâ-yı îcâbı Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi’ne ‘âid bulunmuş olduğu tezekkür olundu.
Telgraf Nâzır-ı sâbıkı Hüseyin Efendi ‘Âilesi Haremi Şaka Hânım Mahdûmu Salih sinni 10 Mahdûmu Âsım 8 Mahdûmu Fethî 4 Kerîmesi Emine Hânım 10 (Burada) Mahdûmu ‘Ali Bey Haremi Cemîle Hânım (Dersa‘âdet’de)	49 Kırk dokuz senedir	Erkân ve eşhâs-ı istibdâdın mürevvic-i âmâli ve harekât-ı leîme-i câsûskârâneleriyle birçok cinâyât îkâ‘ etmiş ve nice ‘âilelerin mahv ve perîşânına sebebiyet vermiş olmalarından ve ba‘demâ Dersa‘âdet’de bekâları câiz görülememesinden dolayı Zabtiye Nezâreti’nin 3 Haziran 1325 târîhli ve 27 numrolu tahrirâtıyla gönderilmişdir.	Mûmâileyhin ifâdesine nazaran i‘lân-ı hürriyetden sonra vukû‘bulan talebi üzerine on dört bin beş yüz küsür kuruş ma‘âşla tekâ‘üd edilerek Rodos’a nefyedilinceye kadar meblağ-ı mezbûru almış ise de Rodos’a vürûdundan sonra meblağ-ı mezbûr yedi bin yüz kırk iki kuruşa tenzîl edilmiş ve el’ânda almakda bulunmuş bununla berâber mûmâileyhin ma‘âşının tenzîli esbâbı komisyonumuzca meçhûl bulunmuşdur.
Tekâ‘üd sandığı Muhâbecisi		Erkân ve eşhâs-ı istibdâdın mürevvic-i	Mûmâileyhin ifâdesine nazaran tekâ‘üdlüğe istihkâk

Hasan Tahsin Efendi ‘Âilesi: Zevcesi Saime Hânım Mahdûmu Nihâd Bey sinni 14 Baldızı Huriye Hânım Baldızı mahdumu Zeki Bey sinni 17 Baldızı kerîmesi Dürdâne 13 Hidmetcisi Rakir/Zakir(?) (Burada) Mahdumu Nâfiz Bey (Dersa‘âdet’de) Tekâ‘üd sandığından almakda olduğu 2783 kuruş ma‘âşla idâre olunmakdadır.		âmâli ve harekât-ı leîme-i câsûskârâneleriyle birçok cinâyât îkâ‘ etmiş ve nice ‘âilelerin mahv ve perîşânına sebebiyet vermiş olmalarından ve ba‘demâ Dersa‘âdet’de bekâları câiz görülememesinden dolayı Zabtiye Nezâreti’nin 3 Haziran 1325 târîhli ve 27 numrolu tahrirâtıyla gönderilmişdir.	kesbetdiği gibi 7 Kânûn-ı Evvel 1325 târîhinden i‘tibâren iki bin sekiz yüz yetmiş üç kuruş ma‘âşla tekâ‘üd edilmiş ve elyevmde meblağ-ı mezbûru Dersa‘âdet’de alıyormuş.
Ondördüncü Alayın Üçüncü Taburundan açığa çıkarılan Kolağası Tahsin Efendi ‘Âilesi: Zevcesi Kerîmesi sinni 15 Mahdûmu 9 (Burada)	39 Otuz dokuz senedir	Hafiyelik ve câsûsluk etdiğinden dolayı Zabtiye Nezâreti’nin 28 Temmuz 1325 târîh ve 59 numrolu tahrîrâtıyla gönderilmişdir.	Mûmâileyhin ifâdesine nazaran tekâ‘üdlüğe kesb-i istihkâk ederek 7 Ağustos 1326 târîhinde tekâ‘üdlüğünü talebini hâvî verdiği istid‘âsı üzerine el’ân bir netîce hâsıl olmamış binâenaleyh muhtâcîn vesâire tertîbinden akçe kabûl etmeyib behemahâl istihkâkı olan tekâ‘üd ma‘âşını taleb eylemekde bulunmuş binâenaleyh icrâ-yı îcâbı Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi’ne ‘âid görülmüş olduğu tezekkür olundu.
Hademe Kolağası Nuri Efendi ‘Âilesi: Pederi Hacı Ahmed Efendi sinni 65 Vâlidesi Âişe Hânım 45 Mekteb talebesi küçük birâderi Fuad Efendi 14		Hafiyelik ve câsûsluk etdiğinden dolayı Zabtiye Nezâreti’nin 28 Temmuz 1325 târîh ve 59 numrolu tahrîrâtıyla gönderilmişdir.	Muhtâc bulunduğundan ‘âilesine yedi kuruş yevmiye tahsîsînin münâsib olacağı tezekkür olundu.
Mekteb-i Harbiye’den neş’et eden Kartallı Yüzbaşı Cemil Efendi		Hafiyelik ve câsûsluk etdiğinden dolayı Zabtiye Nezâreti’nin 28 Temmuz 1325 târîh ve 59 numrolu tahrîrâtıyla gönderilmişdir.	‘Âilesi olmadığından yevmiye tahsîs edilmemişdir.
Meclis-i Ma‘ârif a‘zâsından Abdülkerim Hâdî Efendi ‘Âilesi: Bir vâlidesi Bir zevcesi Dört kerimesi (Burada)		Devr-i sâbıkın ma‘rûf hafiye ve cebâbiresinden olub hafiyelikleri ve mezâlimi kat‘iyet derecesinde ma‘lûm ve mütevâtir bulunmasından dolayı Zabtiye Nezâreti’nin 28 Temmuz 1325 târîh ve	‘Âilesine on beş kuruş yevmiye tahsîsinin münâsib olduğu tezekkür olundu.

		58 numrolu tahrîrâtıyla gönderilmişdir.	
Tüfengiyândan Ka‘imakâm Rüstem Bey ‘Âilesi: Birâderi müteveffâ Mâlik’in mühtediye(?) Esmâ Hânım Birâderi müteveffanın diğer haremi Hayriye Hânım Birâderi müteveffânın mahdumu Yüzbani? Birâderi müteveffânın iki mahdûmu olub biri Dârü’ş-şafaka ve diğeri Harbiye Mektebi’nde oldukları vasîleri mûmâileyh Rüstem Bey olub şimdiki hâlde mu‘âvenet edecek bir kimseleri olmadığından Prizren’de Rüstem Bey’in hânesinde iskân etmekdedirler.		Devr-i sâbıkın ma‘rûf hafiye ve cebâbiresinden olub hafiyelikleri ve mezâlimi kat‘iyet derecesinde ma‘lûm ve mütevâtir bulunmasından dolayı Zabtiye Nezâreti’nin 28 Temmuz 1325 târîh ve 58 numrolu tahrîrâtıyla gönderilmişdir.	Nezdinde ‘âilesi olmadığından kendisine yevmiye tahsîs edilmemişdir.
Tüfengiyândan Murtaza Bey ‘Âilesi: Haremi Gülsüm Hânım Mahdûmu Yusuf Efendi Kerîmesi Fâtıma Vâlidesi Nesîbe (Dersa‘âdet’de) Dersa‘âdet’de Beşiktaş’da Yeni Mahalle’de Ihlamur Caddesi’nde 69 numrolu hânede sâkin.		Devr-i sâbıkın ma‘rûf hafiye ve cebâbiresinden olub hafiyelikleri ve mezâlimi kat‘iyet derecesinde ma‘lûm ve mütevâtir bulunmasından dolayı Zabtiye Nezâreti’nin 28 Temmuz 1325 târîh ve 58 numrolu tahrîrâtıyla gönderilmişdir.	‘Âilesinin Dersa‘âdet’de olması hasebiyle oraca icrâ kılınacak tahkikâtda muhtâcînden oldukları tahakkuk edecek olursa yine İstanbulca münâsib mikdâr yevmiye tahsîsinin muvâfık olacağı tezekkür olundu.
Kâğıdhâne İmâmının oğlu İbrikdâr Rıf‘at Efendi ‘Âilesi: Zevcesi Sıdıka Hânım Diğer zevcesi Emine Hânım Mahdûmu İbrahim sinni 2 Kerîmesi Hidâyet 1 (Burada) Zevcesi Cemile Hânım Mahdûmu Lütfi sinni 22 Kerîmesi Saâdet 13 Kerîmesi Kadriye 9 Kerîmesi Fer‘iye 10 Mahdûmu Seyfullah 7 (Memleketinde) Almakda olduğu bin yüz otuz beş kuruş tekâ‘üd ma‘âşıyla idâre olunmakdadır.	35 Otuz beş senedir	Devr-i sâbıkın ma‘rûf hafiye ve cebâbiresinden olub hafiyelikleri ve mezâlimi kat‘iyet derecesinde ma‘lûm ve mütevâtir bulunmasından dolayı Zabtiye Nezâreti’nin 28 Temmuz 1325 târîh ve 58 numrolu tahrîrâtıyla gönderilmişdir.	Mûmâileyhin ifâdesine nazaran müddet-i tekâ‘üdiyesini ikmâl etmiş ve bin yüz otuz beş kuruş tekâ‘üdiye ma‘âşı almakda bulunuyor.
Mâbeyn Şifre Kâtibi Kara Mustafa Efendi		Devr-i sâbıkın ma‘rûf hafiye ve cebâbiresinden	‘Âilesi burada olmadığından zâten yevmiye tahsîs

Burada ‘âilesi olmadığı Mûmâileyhin mahkemece ‘arz-ı da‘vâsı cereyân etmekde olduğu münâsebetiyle iktidâr-ı mâyesi kâfî bulunduğu zannıyla mahallesi imâmı şahâdetnâme vermekden imtinâ‘ etmiş ve 8 Teşrin-i Evvel 1326 târîhli ve 121 numrolu müzekkerede beyân-ı keyfiyet edilmiş ise de mûmâileyh de hakkında icrâ kılınan tahkîkâta nazaran muhtâcîndendir diye rivâyet olunmakdadır.		olub hafiyelikleri ve mezâlimi kat‘iyet derecesinde ma‘lûm ve mütevâtir bulunmasından dolayı Zabtiye Nezâretinin 28 Temmuz 1325 târîh ve 58 numrolu tahrîrâtıyla gönderilmişdir.	edilmemişdir.
Sevkiyâtdân açığa çıkarılan Binbaşı (…..) Hasan Efendi ‘Âilesi: Vâlidesi ‘Âişe Sabiha Hânım Bâkire hemşiresi Fahr Hânım (Burada)	21 Yirmi bir senedir	Devr-i sâbıkın ma‘rûf hafiye ve cebâbiresinden olub hafiyelikleri ve mezâlimi kat‘iyet derecesinde ma‘lûm ve mütevâtir bulunmasından dolayı Zabtiye Nezâreti’nin 28 Temmuz 1325 târîh ve 58 numrolu tahrîrâtıyla gönderilmişdir.	‘Âilesine on kuruş yevmiye i‘tâsının münâsib olacağı tezekkür olundu.
Telgraf ve Posta Nezâretinden Mütekâ‘id Hasan Tahsin Efendi ‘Âilesi: Haremi Ka’in vâlidesi (Burada) Hemşîresi Mahdûmu Nâmık sinni 18 Mahdûmu Vâsık 13 Mahdûmu Nâtık 11 Mahdûmu Fâ’ik 8 (İstanbul’da Sarıgüzel’de oldukları) Kâ’in vâlidesi büyük vâlidesi Kâ’in birâderi Tevfik Sâmi sinni 14 Kâ’in birâderi Ferîd 6 (Kadıköyünde oldukları)	33 Otuz üç senedir	Devr-i sâbıkın ma‘rûf hafiye ve cebâbiresinden olub hafiyelikleri ve mezâlimi kat‘iyet derecesinde ma‘lûm ve mütevâtir bulunmasından dolayı Zabtiye Nezâreti’nin 28 Temmuz 1325 târîh ve 58 numrolu tahrîrâtıyla gönderilmişdir.	Mûmâileyh müddet-i tekâ‘üdiyesini ikmâl etmiş ve elyevm yedi yüz elli beş kuruş tekâ‘üd ma‘âşı almakda bulunmuşdur.
Şehremâneti Ser-müfettiş-i Sâbıkı Osman Efendi ‘Âilesi: Zevcesi Mahdûmu sinni 14 Kerîmesi 9 Evlâd-ı müfîdesi 20 (Burada) Mahdûmu Midhat Bey 22		Devr-i sâbıkın ma‘rûf hafiye ve cebâbiresinden olub hafiyelikleri ve mezâlimi kat‘iyet derecesinde ma‘lûm ve mütevâtir bulunmasından dolayı Zabtiye Nezâreti’nin 28 Temmuz 1325 târîh ve 58 numrolu tahrîrâtıyla gönderilmişdir.	İfâdesine nazaran ‘âilesine mülkiye tekâ‘üd sandığından üç yüz kuruş ma‘âş verilmekde olduğu anlaşılmış ve meblağ-ı mezbûreden tehvîn-i zarûretlerine kâfi görülmüş olmakla yevmiye tahsîs edilmemişdir.

Kerîmesi 25 Bunlar memleketinde olub müteehhil ise de nafakaları Osman Bey'e 'âid olduğu			
Sâbık Kumkapı muhtârı Şâhîn Kasbaryân Efendi 'Âilesi: Haykanuş Hânım Vâlidesi Nakvi(?) Arnavudköy'de (.....) Akıntıburunu'nda mânifatûracı Maksûr Ağazâryân'ın(?) hânesinde ikâmet etmekde imişler		Devr-i sâbıkın ma'rûf hafiye ve cebâbiresinden olub hafiyelikleri ve mezâlimi kat'iyet derecesinde ma'lûm ve mütevâtir bulunmasından dolayı Zabtiye Nezâreti'nin 28 Temmuz 1325 târîh ve 58 numrolu tahrîrâtıyla gönderilmişdir.	Merkûmun İstanbul'da bulunan zevcesiyle validesinin zarûretleri oraca icrâ kılınacak tahkîkâtla tahakkuk edecek olursa İstanbulca münâsib bir mikdâr yevmiyenin tahsîsi tezekkür olundu.
İstinye İmâmı Hüseyin Efendi 'Âilesi: Zevcesi Vâlidesi Mahdûmu İbrâhim sinni 11 Mahdûmu Falih(?) Burada oldukları ve iki mahdûmu otuz kuruş ma'âş almakta imişler		Devr-i sâbıkın ma'rûf hafiye ve cebâbiresinden olub hafiyelikleri ve mezâlimi kat'iyet derecesinde ma'lûm ve mütevâtir bulunmasından dolayı Zabtiye Nezâreti'nin 28 Temmuz 1325 târîh ve 58 numrolu tahrîrâtıyla gönderilmişdir.	Mûmâileyhin 'âilesinden üç neferine muhtâcîn tertîbinden kırk kuruş verilmekde ise de icrâ kılınan tahkîkâtda kendisinin muhtâcînden olub meblağ-ı mezbûr 'âilesini infaka kâfi olmadığı anlaşılmakla vâlide ve zevce ve çocuklarının infâkı için cümlesine birden on iki kuruş yevmiye verilmesine fakat elyevm almakda oldukları yüz yirmi kuruş olduğundan meblağ-ı mezbûrun üç yüz altmış kuruşa iblâğı tezekkür olundu.
Tüfengiyândan Ortaköy'de mukim Müslim Efendi 'Âilesi: Bir vâlidesi Bir haremi Mahdûmu Cemâl sinni 11 Mahdûmu Şemseddîn 3 Mahdûmu Şevkî 1 Kerîmesi Kâmile 14 Kerîmesi Servet 5 (Burada)	30 Otuz senedir	Devr-i sâbıkın ma'rûf hafiye ve cebâbiresinden olub hafiyelikleri ve mezâlimi kat'iyet derecesinde ma'lûm ve mütevâtir bulunmasından dolayı Zabtiye Nezâreti'nin 28 Temmuz 1325 târîh ve 58 numrolu tahrîrâtıyla gönderilmişdir.	Mûmâileyhin ifâdesine nazaran tekâ'üdlüğe istihkâk kesb edib iki mâh mukaddem tekâ'üdlüğünü istid'â etmiş ise de el'ân netîceye rabt edilmemişdir binâenaleyh icrâ-yı îcâbı Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi'ne 'âid bulunduğu tezekkür olundu.
Tüfengiyândan Binbaşı Halîl Efendi 'Âilesi: Zevcesi Mahdûmu Necâti sinni 12 Mahdûmu Nûri 11 Mahdûmu Hayri 4 Kerîmesi 2 (Burada)	25 Yirmi beş senedir	Devr-i sâbıkın ma'rûf hafiye ve cebâbiresinden olub hafiyelikleri ve mezâlimi kat'iyet derecesinde ma'lûm ve mütevâtir bulunmasından dolayı Zabtiye Nezâretinin 28 Temmuz 1325 târîh ve 58 numrolu tahrîrâtıyla gönderilmişdir.	'Âilesine on iki kuruş yevmiye tahsîsinin münâsib olacağı tezekkür olundu.
Trablusgarb Fırkası Elli Sekizinci Alayının Miralayı Rıza Efendi	37 Otuz yedi	Devr-i sâbıkın ma'rûf hafiyelerinden	Mûmâileyhin ifâdesine nazaran müddet-i

‘Âilesi: Bir zevcesi (Manastır’da olduğu)	senedir	olmasından dolayı Trablusgarb Vilâyeti’nin 19 Temmuz 1325 târîh ve 115 numrolu tahrîrâtıyla gönderilmişdir.	tekâ‘üdiyesini ikmâl etdiği gibi iki ay evvel tekâ‘üdlüğünü istid‘â etdiği hâlde el’ân bir netîceye rabt edilmemiş binâenaleyh icrâ-yı îcâbı Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi’ne ‘âid bulunduğu tezekkür olundu.
Mûsika binbaşılarında Fâ’ik Efendi ‘Âilesi Vâlidesi Haremi Mahdûmu Ahmed Selîm Kerîmesi Ahretlik Dört nefer ‘âilesi Dersa‘âdet’de olub getirtmek üzeredir	29 Yirmi dokuz senedir	Devr-i sâbıkın ma‘rûf hafiyelerinden olub mezâlimi mütevâtir bulunmasından dolayı Emniyet-i ‘Umûmiye Müdîriyeti’nin 19 Ağustos 1325 târîh ve 1 numrolu tahrîrâtıyla gönderilmişdir.	İstanbul’da bulunan ‘âilesinin icrâ kılınacak tahkîkâtda muhtâcînden oldukları anlaşılacak olub ve kendisine de tekâ‘üd ma‘âşı verilmezse oraca bir mikdâr yevmiye i‘tâsının münâsib olacağı tezekkür olundu.
Kaynak: *BOA., DH. SYS.*, 54/2-9 [3 Mart 1327 tarihli belge].			

EK 22- MAHMUT ŞEVKET PAŞA SUİKASTİ SONRASINDA SÜRGÜN EDİLENLERDEN 15 KİŞİNİN 51 NÜFUSTAN MÜREKKEP AİLESİNE YARDIMA MUHTAÇ OLMALARI DOLAYISIYLA YEVMİYE TAHSİS EDİLMESİ HAKKINDA BELGE. *BOA., DH. SYS.*, 119/2 [24 AĞUSTOS 1329 TARİHLİ BELGELER].

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi Cânib-i ‘Âlîsine

Umûmî 4897
Husûsî 174
Nâzır Beyefendi hazretleri

28 Temmuz 1329 târîhinde nezâret-i celîlelerine takdîm kılınan deftere zeyl olmak üzere bu kere yeniden dâhil-i defter edilen Sinob mütebâ‘idîninin elli bir nüfûsdan ‘ibâret muhtâc-ı mu‘âvenet ‘âileleriyle diğerleri gibi tahsîsi îcâb eden yüz yetmiş dokuz kuruş yevmiyeyi hâvî müfredâtlı bir kıt‘a defterin bi’t-tanzîm leffen takdîm kılındığı ma‘rûzdur. Olbâbda emr ve irâde efendim hazretlerinindir.

24 Ağustos 1329
Polis Müdîr-i ‘Umûmîsi
Azmi

Sıra Nu:	İsim ve Şöhreti	Mahall-i İkâmeti	Sıfatı	Muhtâc-ı Mu‘âvenet Efrâd-ı ‘Âilesi	Sinnleri	Mikdâr-ı Nüfûsu	Mikdâr-ı Tahsîsât-ı Yevmiye	Mülâhazât
1	**Ali Efendi**	Kumkapı’da Dülbentci Hüsâmeddin Mahallesi’nde Dökmeci Sokağı’nda 18 Numro	Evkâf-ı Hümâyun dâ’iresinde kâtiblikden kadro hârici	Zevcesi İffâkât Hânım	.	1	5	Târih-i Teb‘îdi 5 Haziran 1329
2	**Hoca İlyas Efendi**	Aksaray civârında Çukurda Cevizli Mahallesi’nde 1 numrolu hânede müste’ciren	Kahveci	Zevcesi Emine Hânım Kerîmesi		1 1	5 3	
3	**Kızanlıklı Mustafa**	Koca Mustafa Paşa’da sâkin	Koska’da perukâr	Vâlidesi Hadice Hânım Zevcesi Nazire Kerîmesi Güzide Kerîmesi Nahide	60 30 4 1	1 1 2	5 5 [İkisine] 5	
4	**Ali Haydar Efendi**	Kadıköy’ünde Şemsi Paşa Sokağı’nda	Anadolu Demiryolu idâresi mütercimlerinden	Zevcesi Pakize Hânım Kâ’in vâlidesi Naime Vâlide Lezize Hânım Mahdûmu Mehmed Mahdûmu Tal‘at	 9 7	 5	 15	
5	**Bedri Bey**	Üsküdar’da Gülfem Hânım Mahallesi’nde yirmi altı numrolu hânede	Yeniköy Dâ’ire-i Belediye Tahrîrât Kâtibi	Zevcesi Mahdûmu Mehmed Lütfî Mahdûmu Münir Kerîmesi Fatıma Hânım	 2 12 2	1 1 1 1	15	
6	**Hüseyin Ağa**	Eyüb Sultan’da Gümüşsuyu’nda İhsan Bey’in hânesinde	Sâye ocağında	Vâlidesi Pederi Hemşîresi Askerde bulunan biraderinin fâmilyâsı Askerde bulunan biraderinin fâmilyâsı		1 1 1 1 1	 15	
7	**Ali Ağa**	Üsküdar’da Doğancılar’da	Üsküdar’da dellâl	Zevcesi Hürmüz Kâ’in birâderi Mustafa Mahdûmu İbrahim Mahdûmu Hidayet	 9 6	1 1 1 1	11	
8	**Halid**	Balat’da Sultan Hamamı’nda Haffâf Sokağı’nda 3 numrolu hânede	Tesbîhci Ustası	Zevcesi Hayriye Hânım Pederi Cemal Büyük vâlidesi Nadire Birâderi Lütfî	22 65 75 14	1 1 1 1	15	
9	**Mehmed Ali**	Karagümrük’de Dırağmân Caddesi’nde Derviş Ali Sokağı’nda 19 numrolu hânede	Reji ‘amelesinden	Zevcesi Saadet Mahdûmu Ziya Hemşîresi Hemşîresinin çocuğu	25 2 25 10	1 1 1 1	15	

				Vâlidesi Zühre Büyük vâlidesi Fatıma	45 70	1 1		
10	**Halil Efendi**	Fatih civârında Kumrulu Mescid Mahallesi'nde Dibek Sokağı'nda 32 numrolu hânede	Kahveci	Vâlidesi Zevcesi Kerîmesi Kadriye Hânım		1 1 1	14	
11	**Hacı Nasîrî Efendi Nevşehirli**	Mahmud Paşa Mahallesi'nde Çeşnigîr Sokağı'nda 15 numrolu hânede	Bâyezid Dersi'âmlarından	Zevcesi Kerîmesi Kadriye Hânım		1 1	5 4	
12	**Yusuf Ziyâeddin Efendi**	…… Uzuncaoğlu(?) Caddesi'nde Asmaaltı Mahallesi'nin 12 numrolu hânesinde	Ticâret ve Zirâ'at Nezâreti Ma'âdîn Müdîriyeti Hulefâsından	Vâlidesi İki sagîr birâderi		1 2	5 6	
13	**Şeyhlili Mustafa ve mahdûmu Halil**	Şeyhli karyesinden	Perûkâr ve kahveci	Zevcesi Zeliha Hânım Mahdûmunun zevcesi Naciye Hânım		1 1	5 4	Târîh-i teb'îdi 5 Haziran 1329
14	**Hasan Efendi**	Eğrikuyu civârında Molla Aşkî Mahallesi'nde 12 numrolu hânede	Tersâne 'amelesinden	Zevcesi Huriye Hânım Mahdûmu Mahdûmu	 2 1	1 1 1	5 3 3	
15	**Ali Rıza Efendi**	Aksarây'da İsmail Ağa Mahallesi Viran Çeşme Sokağı'nın Şehzâdebaşı'nda zevcesinin hânesinde	Şehzâdebaşı civârında sobacı	Zevcesi Seniyye Sagîr mahdûmu Sagîre kerimesi		1 1 1	5 3 3	
					Yekûn	51	179	

Elli bir nüfusu ve bunlara tahsîsi îcâb eden yevmiye 179 kuruşu hâvî defterdir.

24 Ağustos 1329

BOA., DH. SYS., 119/2 [24 Ağustos 1329 tarihli defter].

EK 23- SİNOP VE SÂİR MAHALLERDE BULUNAN MENFÎLERİN AİLELERİNE MART 1917 YILI İTİBARİYLE VERİLECEK YEVMİYEYİ GÖSTERİR BİR LİSTE. *BOA., DH. EUM. MH.*, 151/32 [4 NİSAN 1333 TARİHLİ BELGE].

Nefy ‘Âilelerinin Şehr-i Mart 1333 Yevmiyeleri				
Kuruş	**Yevmiyesi**	**Sıra Numrosu**	**Esâmî**	
465	15	3	Hoca Atıf Efendi	‘Âilesi
155	5	4	Mü’ezzin Rıza Efendi	‘Âilesi
155	5	5	Perukâr ve Kahveci şöhretli Mustafa	‘Âilesi
403	13	7	Komîserlikden matrûd Lütfi Efendi	‘Âilesi
155	5	8	Münir Efendi	Vâlidesi
341	11	9	Ayastefanos’da Petro	‘Âilesi
310	10	12	Komîserlikden muhrec Abdullatif Efendi	‘Âilesi
310	10	13	İmâm Muhsin Efendi	‘Âilesi
310	10	14	Seyr-i Sefâ’in çarhcılarından Abdullah Efendi	‘Âilesi
465	15	15	Matba‘acı Kadri Efendi	‘Âilesi
248	8	16	Çarhcı Hacı Beşir Efendi	‘Âilesi
310	10	17	Telgraf Müdîri Necâti Efendi	‘Âilesi
155	5	18	Ahmed Vahid Efendi	Vâlidesi
341	11	19	Kör Ali nâm-ı diğeri Mehmed Ali	‘Âilesi
279	9	21	Nasûhîzâde Ömer Hayri Efendi	‘Âilesi
155	5	23	Göztepe’de Şeyh Sâlih Efendi	Vâlidesi
310	10	25	Da‘vâ vekîli İbrahim Hakkı Efendi	‘Âilesi
341	11	27	Debreli Mürüvvet Pehlivan	‘Âilesi
201	6	28	Kâ’imakâm Hayreddin	‘Âilesi
310	10	29	Suriye Matba‘ası Müdîri Zeki Bey	‘Âilesi
5.179				

Not: Belgede yevmiyelerin yekûnu 5.179 kuruş olarak belirtilmektedir. Fakat yevmiyeler toplandığında 5.719 kuruş çıkmaktadır. Sehven yazım yanlışı yapıldığı anlaşılmaktadır.

Ö Z G E Ç M İ Ş

Adı ve SOYADI	Hasan Ali POLAT
Doğum Yeri - Tarihi	Hadim / 10.02.1983
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Taşkent İmam-Hatip Lisesi
Lisans Diploması	Ondokuz Mayıs Üniversitesi Ordu-Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Tezsiz Yüksek Lisans Diploması	-
Proje Konusu	-
Yüksek Lisans Diploması	Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi BD.
Tez/ Dönem Projesi Konusu	Milli Mücadele Yıllarında Marmara Bölgesinde Faaliyet Gösteren Müfrezeler, Milis Kuvvetleri ve Çeteler (1918-1922)
Doktora Diploması	-
Tez/Dönem Projesi Konusu	-
Yabancı Dil / Diller	İngilizce (Puan: 75,00)
BİLİMSEL FAALİYETLER	
POLAT, Hasan Ali, (Aytuğ Arslan ile birlikte), "Travel from Europe to Istanbul in the 19th Century and the Quarantine of Çanakkale", *Journal of Transport & Health*, 4 (2017). POLAT, Hasan Ali, (Aytuğ Arslan ile birlikte), "The Ottoman Empire's first attempt to establish hotels in İstanbul: The Ottoman Imperial Hotels Company", *Tourism Management*, Vol. 51 (2015).	
İŞ DENEYİMİ	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	(2008-….) Selçuk Üniversitesi Beyşehir Ali Akkanat MYO. (Öğretim Görevisi)
E-Posta	**polathasanali@hotmail.com ; halipolat42@gmail.com**